

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

1960 SONRASI TÜRKİYE (1960-2000)

3

Cumhuriyetin 100. Yilina Armağandır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ-III

1960 Sonrası Türkiye (1960-2000)

KİTAP EDITÖR KURULU

Neşe Özden ♦ Mehmet Temel ♦ Yasemin Doğaner ♦ Zehra Aslan
Mustafa Sıtkı Bilgin ♦ Ömer Osman Umar ♦ Abdullah İlgazi
Halil Bal ♦ Mehmet Hacisalihoğlu ♦ Ali Satan ♦ Nurten Çetin
Hatice Güzel Mumyalmaz

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Ankara ♦ 2023

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI 549

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-III
1960 Sonrası Türkiye (1960-2000)

Editörler

Zehra Aslan ♦ Mustafa Sıtkı Bilgin ♦ Halil Bal
Mehmet Hacisalihoğlu ♦ Ali Satan

İnceleyiciler

Ömer Osman Umar ♦ Neşe Özden

Proje Yayın Koordinatörü

Selcan Koçaslan ♦ Aynur Yavuz Akengin

1. Baskı: Ankara 2023
Takım ISBN 978-975-17-5694-7
ISBN ISBN: 978-975-17-5697-8

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Selen Kuyucu

Atatürk Araştırma Merkezi
Genel Ağ: atam.gov.tr
E-Mağaza Genel Ağ: emagaza-atam.ayk.gov.tr

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Araştırma Merkezine aittir.

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRLER VE BÖLÜM YAZARLARI.....	XVII
KISALTMALAR.....	XX
TAKDİM.....	1
ÖN SÖZ.....	3

I. KISIM

1960-1980 ARASI TÜRKİYE

1. 27 MAYIS DARBESİ VE MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ (MBK) DÖNEMİ.....	9
1.1. 1950-1960 Döneminde Ordu İçindeki Örgütlenmeler.....	9
1.2. 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi	15
1.3. 27 Mayıs'ın Hürriyet Bayramı Olarak Kutlanması	19
1.4. Millî Birlik Komitesi, Yapısı ve Eylemleri	20
1.4.1. Yapısı	21
1.4.2. Eylemleri.....	25
1.4.2.1. Orduda Tasfiye (EMİNSU'lar).....	25
1.4.2.2. Üniversitede Tasfiye (147'ler Olayı)	26
1.4.2.3. MBK'da Bölünme (14'lerin Tasfiyesi)	28
1.5. Yassıada Yargılamaları	30
1.5.1. Demokrat Partililerin Tutuklanmaları ve Yassıada'ya Nakilleri....	30

İÇİNDEKİLER

1.5.2. Yüksek Adalet Divanında Görülen Davalar (Yassıada'da Yargılamalar)	37
1.5.3. İddianame ve Karar	49
2. 1961 ANAYASASI.....	55
2.1. Hazırlık Süreci, 1961 Anayasası, Anayasal Kuruluşlar.....	55
2.2. Devlet Planlama Teşkilatı ve Planlı Kalkınma.....	60
2.3. Siyasal Yapı.....	61
2.3.1. Çift Meclisli Sisteme Geçiş (Senatolu Yasama).....	61
2.3.2. Seçim Sistemi	67
3. KOALİSYONLAR DÖNEMİ (1961-1965).....	76
3.1. 27 Mayıs Askerî Müdahalesi Sonrası Siyasal Hayat	76
3.2. 1961 Anayasa Referandumunu ve Siyasal Partiler	78
3.3. 1961 Yılı Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu Seçimleri	80
3.4. Cumhuriyet Halk Partisi İle Adalet Partisi Arasında Kurulan “Büyük Koalisyon” Hükûmeti (20 Kasım 1961-25 Haziran 1962)	84
3.4.1. Partiler Arası Koalisyon Görüşmeleri.....	84
3.4.2. CHP-AP Protokolü ve Hükûmet Programı.....	86
3.4.3. Talat Aydemir'in Darbe Teşebbüsü (22-23 Şubat 1962).....	88
3.5. CHP-YTP-CKMP-Bağımsızlar Koalisyonu (25 Haziran 1962-25 Aralık 1963)	92
3.5.1. Partiler Arası Koalisyon Görüşmeleri.....	92
3.5.2. Koalisyon Hükûmetinin Öne Çıkan İcraatları.....	94
3.5.3. Koalisyon Hükûmetinde Siyasal Af Tartışmaları.....	97
3.5.4. Talat Aydemir'in İkinci Darbe Teşebbüsü (20-21 Mayıs 1963) ..	100
3.5.5. 17 Kasım 1963 Yılı Yerel Seçimleri ve Koalisyon Hükûmetinin Sonu	102

İÇİNDEKİLER

3.6. CHP-Bağımsızlar: “Azınlık Hükûmeti” (25 Aralık 1963-20 Şubat 1965)	105
3.6.1. Partiler Arası Koalisyon Arayışları.....	105
3.6.2. “Azınlık Hükûmeti” Döneminde Yaşanan Gelişmeler	106
3.7. Suat Hayri Ürgüplü’nün “Bekçi Hükûmeti” (AP, YTP, CKMP, MP) (20 Şubat 1965-27 Ekim 1965).....	110
3.7.1. Siyasilerin Başbakan Arayışları ve Hükûmetin Kurulması	110
3.7.2. Ürgüplü Hükûmeti Döneminde Ülke İçindeki Siyasi Yaşam	111
3.7.3. 1965 Yılı Millet Meclisi Seçimi.....	113
4. İÇ SİYASİ GELİŞMELER (1965-1980).....	118
4.1. Adalet Partisi (AP) İktidarı Dönemi	118
4.1.1. Adalet Partisinin Programı ve Faaliyetleri (1965-1969)	118
4.1.2. 1969 Seçimlerinden 12 Mart 1971’e.....	123
4.1.3. 12 Mart 1971 Muhtırası ve Etkileri.....	129
4.2. 1973 Seçimleri Sonrası Siyasi Gelişmeler.....	134
4.2.1. CHP- MSP Koalisyonu.....	136
4.2.2. I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti (AP-MSP-CGP-MHP).....	138
4.2.3. 1977 Seçimleri ve Azınlık Hükûmeti	140
4.2.4. II. Milliyetçi Cephe Hükûmeti (AP-MSP-MHP).....	142
4.2.5. CHP Hükûmeti	144
4.2.6. AP’nin Azınlık Hükûmeti ve 12 Eylül’e Giden Süreç.....	145
5. EKONOMİK GELİŞMELER	148
5.1. Planlı Dönem.....	149
5.2. 10 Ağustos 1970 Kararları	154
5.3. Neoliberal Döneme Geçiş	156

6. DIŞ POLİTİKA.....	160
6.1. Türk Dış Politikasında Yaşanan Gelişmeler (1960-1980)	160
6.1.1. Batı Bloku ile İlişkiler	162
6.1.2. Doğu Bloku ile İlişkiler.....	167
6.1.3. Üçüncü Dünya (Bağlantısızlar) ile İlişkiler	169
6.2. Kıbrıs Olayları (1960-1974)	171
6.3. Ege Sorunu.....	181
6.3.1. Egemenliği Devredilmemiş Ada, Adacık ve Kayalıklar Sorunu.....	184
6.3.2. Doğu Ege Adalarının Silahsızlandırılmış Statüsü	187
6.3.3. Kara Suları Sorunu	188
6.3.4. Kıta Sahaneliği Sınırlandırması Sorunu	190
6.3.5. Hava Sahası Sorunları.....	192
6.3.6. Arama ve Kurtarma Sorumluluğu Sorunu.....	193
6.4. Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu İlişkileri.....	194
6.4.1. Ankara Antlaşması'na Giden Süreç: Görüşmeler ve Ortaklığın Kapsamı.....	197
6.4.2. Türkiye ile AET Arasında İşler Hale Gelen Ortaklık İlişkisi ve İlk Sorunlar	201
6.5. 1979 İran Devrimi ve Türkiye	208
7. EĞİTİM	221
7.1. Millî Eğitim Temel Kanunu	222
7.2. İlköğretim, Ortaöğretim ve Mesleki-Teknik Öğretim	222
7.3. Öğretmen Eğitimi.....	227
7.4. Yükseköğretim.....	229

İÇİNDEKİLER

7.5. Devlet Planlama Teşkilatı ve Eğitim Planlaması	234
8. BASIN	235
8.1. 1960-1970 Dönemi Basın	235
8.1.1. Basınla İlgili Düzenlemeler.....	239
8.1.1.1. Basın İlan Kurumunun Kurulması	240
8.1.1.2. Basın Çalışanlarıyla İlgili 212 Sayılı Kanun.....	241
8.1.1.3. Dokuz Patron Olayı	241
8.1.1.4. Tedbirler Kanunu ve Basına Getirilen Sınırlamalar.....	244
8.1.2. Yeni Anayasa ve Basın Özgürlüğü	246
8.1.3. Basının Gelişmesi ve TRT	250
8.2. 1970-1980 Dönemi Basın.....	254
8.2.1. Sıkıyönetim Kanunu ve Basın	255
8.2.2. Sorumlu Müdürlerle İlgili Düzenleme	256
8.2.3. Muhtıranın Etkileri ve Basındaki Gelişmeler	257
8.3. Basın Yayın Yüksekokulları ve Basın Ahlak Yasası.....	260
8.4. İkinci Basın Kongresi	262
9. SANAT	265

II. KISIM

1980-2000 ARASI TÜRKİYE

1. İÇ POLİTİKADA YAŞANAN GELİŞMELER.....	275
1.1. 12 Eylül 1980 Darbesi	289
1.1.1. Darbenin Hazırlıkları ve Darbeye Giden Süreç	289
1.1.2. Darbe ve İlk Tepkiler.....	296
1.1.3. Millî Güvenlik Konseyi Dönemi.....	301

İÇİNDEKİLER

1.1.4. Demokrasiye Geçiş ve Siyasi Gelişmeler.....	315
1.2. 1982 Anayasası	257
1.2.1. 1982 Anayasası'nın 1961 Anayasası'ndan Farkları.....	330
1.2.2. 1982 Anayasası'nın Özellikleri.....	333
1.2.3. 1982 Anayasası'nın "Başlangıç"ı.....	338
1.2.4. 1982 Anayasası'nda Yapılan Değişiklikler	340
1.3. Özal Dönemi (1983-1993)	343
1.3.1. Siyasi ve Toplumsal Değişimde Anavatan Partisinin Rolü.....	343
1.3.2. Turgut Özal: Bürokrasiden Siyasete	345
1.3.3. Özal'ın Ekonomi Politikası ve Devlet Anlayışı.....	350
1.3.4. Turgut Özal'ın Türkiye Vizyonu ve Dış Politika Perspektifi.....	356
1.4. Koalisyonlar Dönemi	363
1.4.1. XIX. Dönem Koalisyon Hükûmetleri	365
1.4.1.1. VII. Süleyman Demirel Hükûmeti (20.11.1991-25.06.1993) ...	365
1.4.1.2. I. Tansu Çiller Hükûmeti (25.06.1993-05.10.1995).....	368
1.4.1.3. III. Tansu Çiller Hükûmeti (30.10.1995-06.03.1996).....	371
1.4.2. XX. Dönem Koalisyon Hükûmetleri	372
1.4.2.1. II. Mesut Yılmaz Hükûmeti (06.03.1996-28.06.1996) (ANAYOL Hükûmeti)	372
1.4.2.2. Necmettin Erbakan Hükûmeti (28.06.1996-30.06.1997) (REFAHYOL Hükûmeti)	374
1.4.2.3. III. Mesut Yılmaz Hükûmeti (30.06.1997-11.01.1999) (ANASOL-D Hükûmeti).....	377
1.4.2.4. XXI. Dönem Koalisyon Hükûmeti: V. Bülent Ecevit Hükûmeti (28.05.1999-18.11.2002).....	379

1.5. 28 Şubat Post-Modern Darbesi	384
1.5.1. 28 Şubat'a Doğru	384
1.5.2. 28 Şubat'ı Tanımlamak	391
1.5.3. Siyasi Kültür Bağlamında 28 Şubat	396
2. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DIŞ POLİTİKA	405
2.1. SSCB'nin Dağılması, Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi ve Uluslararası Sistemin Yapısına Etkileri	405
2.1.1. SSCB'nin Dağılması	406
2.1.1.1. Milletler Meselesi	407
2.1.1.2. Gorbacov-Yeltsin Arasında Siyasi Rekabet	409
2.1.1.3. Ağustos Darbesi (19 Ağustos 1991)	412
2.1.1.4. Sovyet Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık İlanları ve SSCB'nin Sonu	413
2.1.2. Soğuk Savaşın Sonu	416
2.1.2.1. Gorbacov ve Uluslararası İlişkilerde Yeni Düşünce	417
2.1.2.2. Kadife Devrimler ve Demir Perde'nin Kaldırılması	418
2.1.2.3. Berlin Duvarı'nın Yıkılışı ve Almanya'nın Birleşmesi	419
2.1.2.4. Varşova Paktı'nın Dağılması	420
2.1.2.5. Yeni Rusya ve Atlantikçi Dış Politika	421
2.1.3. Soğuk Savaş'ın Ardından Uluslararası Sistem	422
2.1.3.1. Yeni Dünya Düzeni	422
2.1.3.2. Uluslararası Sistem'de Dönüşüm Sancısı	424
2.2. Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Siyaset ve Türkiye	425
2.2.1. 1980'lerde Küresel Siyasetin Doğuşu	429
2.2.2. Küreselleşmenin Şafağında Türkiye'nin Durumu	434

İÇİNDEKİLER

2.2.3. Küreselleşmenin Uluslararası Siyasete Etkisi ve Türk Dış Siyaseti.....	438
2.3. Soğuk Savaşın Sona Ermesi ve Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası (1980-2000).....	447
2.3.1. Soğuk Savaş Dönemi Türk Dış Politikası.....	449
2.3.2. Soğuk Savaş Sonrası Ortamın Türk Dış Politikasına Etkisi.....	452
2.4. Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri (1980-2000).....	461
2.4.1. AT'den AB'ye: Avrupa Tek Senedi (1987) ve Maastricht Antlaşması (1993).....	461
2.4.2. Türkiye ve Avrupa Birliği: Katılım Ortaklığı Belgeleri ve İlerleme Raporları.....	464
2.4.2.1. Katılım Ortaklığı Belgeleri.....	466
2.4.2.2. İlerleme Raporları ve Türkiye.....	467
2.5. SSCB'nin Dağılması ve Sonrası Bağımsız ve Özerk Cumhuriyetler.....	472
2.5.1. Kafkasların Jeopolitik Konumu.....	479
2.5.1.1. Azerbaycan.....	482
2.5.1.1.1. 1980-1991 Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.....	483
2.5.1.1.2. Tarihsel Derinlik Perspektifinde Azerbaycan Türkiye İlişkileri.....	486
2.5.1.1.3. Azerbaycan'da Siyasal Gelişmeler.....	488
2.5.1.1.3.1. Ayaz Niyazi Mütellibov Dönemi (1990-1992).....	488
2.5.1.1.3.2. Ebülfez Elçibey Dönemi (1992-1993).....	489
2.5.1.1.3.3. Haydar Aliyev (1993-2003).....	493
2.5.1.2. Gürcistan.....	497
2.5.1.2.1. Etnik Sorunlar İçinde Gürcistan ve 1989 Tiflis Olayları... 498	

İÇİNDEKİLER

2.5.1.2.2. SSCB'nin Dağılması ve Bağımsız Gürcistan'ın Kurulması	500
2.5.1.2.3. Gürcistan'da Milliyetçi Politika ve Zviad Gamsakhurdia Dönemi	501
2.5.1.2.4. Gürcistan İç ve Dış Politikasında Şevardnadze Dönemi ..	502
2.5.1.2.5. 1991-2000 Yılları Arasında Türkiye - Gürcistan İlişkileri	504
2.5.1.3. Ermenistan	506
2.5.1.3.1. Ermenistan Dış Politikasına Etki Eden Faktörler.....	507
2.5.1.3.2. Türkiye-Ermenistan İlişkileri	509
2.5.2. Özbekistan	513
2.5.2.1. Siyaset ve Diplomasi	513
2.5.2.2. Ekonomi.....	515
2.5.2.3. Yumuşak Güç Unsurları: Kültür, Dil ve Özbek Öğrenciler ...	516
2.5.3. Kazakistan	518
2.5.3.1. Siyaset ve Diplomasi	519
2.5.3.2. Ekonomi.....	520
2.5.3.3. Eğitim, Kültür, Dil ve Turizm.....	521
2.5.4. Türkmenistan.....	523
2.5.4.1. Türkiye-Türkmenistan Diplomatik ve Siyasi İlişkileri	524
2.5.4.2. Ekonomik ve Ticari İlişkiler.....	529
2.5.4.3. Eğitim ve Kültürel İlişkiler.....	532
2.5.5. Kırgızistan	534
2.5.5.1. Diplomatik ve Siyasi İlişkiler.....	535
2.5.5.2. Askeri İlişkiler	537

İÇİNDEKİLER

2.5.5.3. Ekonomik, Ticari İlişkiler.....	538
2.5.5.4. Eğitim ve Kültürel İlişkiler	541
2.5.6. Tacikistan.....	543
2.5.6.1. Ekonomi, Dış Ticaret ve Yatırımlar	544
2.5.6.2. Eğitim, Kültür ve Dil	546
2.5.7. Ukrayna.....	547
2.5.7.1. Kravçuk Dönemi (1991-1994).....	548
2.5.7.2. Kuçma Dönemi (1994-2005).....	548
2.5.7.3. Promethe'nin Dirilişi: GUAM (Gürcistan-Ukrayna- Azerbaycan-Moldova).....	551
2.5.8. Rusya Federasyonu ve Özerk Cumhuriyetler	554
2.5.8.1. Atlantikçi Yeni Rusya ve “Yakın Çevresi”	555
2.5.8.2. Primakov Doktrini ve Avrasya Odaklı Rus Dış Politikası....	556
2.5.8.3. Şangay Beşlisi ve Rusya'nın Doğu'ya Dönüşü.....	558
2.5.8.4. Rusya Federasyonu-Türkiye İlişkileri.....	559
2.5.8.5. Rusya Türkleri	561
2.6. Balkanlar (1980-2000)	564
2.6.1. 1980-1990 Arası Dönemde Balkanlar	564
2.6.1.1. Yugoslavya.....	565
2.6.1.2. Romanya.....	569
2.6.1.3. Arnavutluk	570
2.6.1.4. Yunanistan.....	572
2.6.2. 1990-2000 Arası Dönem Balkanlar.....	575
2.6.2.1. Yugoslavya'nın Dağılması ve Yeni Devletlerin Ortaya Çıkması.....	575

İÇİNDEKİLER

2.6.2.1.1. Boşnaklar ve Bosna-Hersek, Bağımsızlık İlanları.....	575
2.6.2.1.2. Bosna Savaşı	578
2.6.2.1.3. Srebrenica Soykırımı	582
2.6.2.1.4. Dayton Barış Antlaşması (21 Kasım 1995).....	583
2.6.2.1.5. Makedonya'nın Tanınma Sorunu	586
2.6.2.1.6. Kosova Krizi ve NATO Müdahalesi (1999).....	590
2.6.2.1.7. Makedonya'da Etnik Çatışma ve Ohri Çerçeve Antlaşması (2001)	592
2.6.2.2. Arnavutluk (1990-2000)	593
2.6.2.3. Yunanistan (1990-2000).....	598
2.6.2.3. Romanya (1990-2000).....	600
2.7. Türkiye Bulgaristan İlişkilerinde Azınlık Sorunları (1980-2000)...	602
2.7.1. 1980-1990 Arası Dönem: Zorla Asimilasyon ve Etnik Temizlik Politikalarından 1989 Zorunlu Göçüne	603
2.7.2. 1990 Sonrası Bulgaristan'da Siyaset ve Türk Azınlık	609
2.8. Orta Doğu'daki Siyasi Gelişmeler ve Türkiye (1980-2000)	612
2.8.1. İran-İrak Savaşı Sırasında Türkiye'nin Politikası.....	618
2.8.2. Körfez Savaşı	633
2.8.3. Türkiye'nin Suriye ve Irak ile İlişkilerinde Su Sorunu	638
2.8.3.1. Su Sorununun Kısa Tarihsel Arka Planı	638
2.8.3.2. 1980'li Yıllarda Su Sorunu	640
2.8.3.3. 1990'lı Yıllarda Su Sorunu.....	647
2.8.4. 1980 Sonrası Türkiye-İran İlişkileri	655
2.9. Türk- Yunan İlişkileri ve Kıbrıs	661
2.9.1. Türk- Yunan İlişkileri.....	661

2.9.2. Türkiye ve Yunanistan Arasında Yaşanan Sorunlar	664
2.9.2.1. Azınlıklar	664
2.9.2.2. Kıbrıs	666
2.9.2.3. Patrikhane	666
2.9.2.4. Ege Sorunu	667
2.9.2.5. Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) Sorunu	667
2.9.3. Kıbrıs.....	669
2.9.3.1. 1974 Barış Harekâtı ve Sonrası	669
2.9.3.2. KKTC'nin Kuruluşu	671
3. 1980-2000 DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKALARI	674
3.1. 1980-1990 Dönemi Ekonominin Genel Yapısı.....	674
3.1.1. Genel Denge Analizi (Büyüme, Sektörel Gelişmeler, Yatırım, Tasarruf İlişkisi)	676
3.1.2. Kamu Maliyesi, İç ve Dış Borçların Gelişimi.....	682
3.1.3. Dış Ticaret Dengesinin Gelişimi	687
3.1.4. Parasal Gelişmeler, Faiz Oranları, Enflasyon Seyri.....	691
3.2. 1990-2000 Dönemi Ekonominin Genel Yapısı.....	694
3.2.1. Genel Denge Analizi (Büyüme, sektörel gelişmeler, yatırım, tasarruf ilişkisi)	696
3.2.2. Kamu Maliyesi, İç ve Dış Borçların Gelişimi	702
3.2.3. Dış Ticaret Dengesinin Gelişimi	706
3.2.4. Parasal Gelişmeler, Faiz Oranları, Enflasyon Seyri	711
3.3. Ekonomik Krizler	717
3.3.1. 24 Ocak 1980 Kararları	717
3.3.2. 5 Nisan 1994 Kararları.....	726

4. EĞİTİM	738
4.1. Okul Öncesi Eğitim.....	738
4.2. İlköğretim	738
4.3. Ortaöğretim.....	743
4.4. Mesleki ve Teknik Eğitim.....	746
4.5. Öğretmen Yetiştirme.....	749
4.6. Yükseköğretim.....	754
5. 1980'DEN 2000'Lİ YILLARA GÜZEL SANATLAR	759
6. 1980-2000 DÖNEMİ BASIN	769
6.1. Siyasi Gelişmeler.....	769
6.2. 1980-2000 Dönemi Basın Rejimi	773
6.2.1. 1982 Anayasası ve Basın Özgürlüğü	773
6.2.1.1. Düşünce Özgürlüğü.....	774
6.2.1.2. Basın Özgürlüğü	775
6.2.2. Basın Özgürlüğünün Sınırlandırılması	777
6.2.2.1. Sıkıyönetim Uygulamaları ve Basın.....	777
6.2.2.2. MGK ve Basın	778
6.2.2.3. Muzır Kanunu ve Basın.....	779
6.2.2.4. Radyo ve Televizyonların Kuruluşu Kanunu	780
6.3. Basındaki Gelişmeler.....	781
6.3.1. Kapatılan Basın Organları ve Yargılanan Gazeteciler.....	782
6.3.1.1. Darbe Sonrası Dönem.....	782
6.3.1.2. ANAP Dönemi.....	785
6.3.1.3. Koalisyonlar Dönemi	786

İÇİNDEKİLER

6.3.2. Özel Radyo ve Televizyonların Kurulması	789
6.3.3. Tematik Yayıncılık, Basında Magazinleşme ve Promosyon	790
6.3.4. Basın Mensuplarına Saldırıları ve Gazetecilerin Öldürülmesi ...	792
6.3.5. Basının Sahiplik Yapısındaki Değişmeler	792
6.3.6. Basın Konseyi	797
SONUÇ	799
KAYNAKÇA	809
EKLER (HARİTALAR)	924

CİLT EDITÖRLERİ

Prof. Dr. Zehra Aslan ♦ Prof. Dr. Ali Satan
Prof. Dr. Halil Bal ♦ Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin
Prof. Dr. Mehmet Hacısalıhoğlu

CİLT YAZARLARI

Prof. Dr. Abdullah İlgazi

Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran

Prof. Dr. Fahri Türk

Prof. Dr. Gonca Bayraktar Durgun

Prof. Dr. Halil Bal

Prof. Dr. Kamer Kasım

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin

Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz

Doç. Dr. Fahri Seker

Doç. Dr. Hasan Cicioğlu

Doç. Dr. Lokman Zor

Doç. Dr. Sedef Bulut

Doç. Dr. Seven Erdoğan

Dr. Öğr. Üyesi Elşan İzzetgil

Dr. Öğr. Üyesi Nuri Salık

Dr. Öğr. Üyesi Yunus Ekici

Prof. Dr. Betül Karagöz Yerdelen

Prof. Dr. Hasan Tahsin Fendoğlu

Prof. Dr. Fırat Purtaş

Prof. Dr. Hakan Uzun

Prof. Dr. Jale Yalınpala Çokgezen

Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu

Prof. Dr. Mustafa Ergün

Prof. Dr. Nurettin Güz

Prof. Dr. Zehra Aslan

Doç. Dr. Fevzi Çakmak

Doç. Dr. İsmail Erkam Sula

Doç. Dr. Muhittin Demiray

Doç. Dr. Semra Boğa

Doç. Dr. Sinan Başaran

Dr. Öğr. Üyesi Fuat Hacısalihoğlu

Dr. Öğr. Üyesi Turgay Bülent Göktürk

KISALTMALAR

AA	Anadolu Ajansı
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
aga.	Adı Geçen Antlaşma
agb.	Adı Geçen Bildiri/Adı Geçen Belge
age.	Adı Geçen Eser
AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı
agm..	Adı Geçen Makale
agt.	Adı Geçen Tez
agy.	Adı Geçen Yayın
AID.	Milletlerarası Kalkınma Teşkilatı
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AKÇT	Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
AKDITYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AKKA	Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ALES	Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitim Sınavı

KISALTMALAR

ANAP	Anavatan Partisi
AOBP	Ağırlıklı Ortaöğretim Başarı Puanı
AP	Adalet Partisi
APEC	Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü
API	Açık Piyasa İşlemleri
ASALA	Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu
AT	Avrupa Topluluğu
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
A.Ü./AÜ	Ankara Üniversitesi
ay.	Aynı yer
AYİM	Askerî Yüksek İdare Mahkemesi
B	Birleşim
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
B.A.O.	Bankası Anonim Ortaklığı
BBP	Büyük Birlik Partisi
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDT	Bağımsız Devletleri Topluluğu
BEO	Babıali Evrak Odası
BEP	Bireyselleştirilmiş eğitim planı
BiO	Barış İçin Ortaklık
Bk.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
BMDHS	Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BÖP	Bireyselleştirilmiş Öğretim Programı
BTP	Bağımsız Türkiye Partisi

KISALTMALAR

bty.	Basım Tarihi Yok
byy.	Basım Yeri Yok
C	Cilt/Cemaziyelahir
CENTO	Merkezi Antlaşma Örgütü
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Merkezî İstihbarat Teşkilatı
CİB	Cari İşlemler Bilançosu : İstanbul Menkul Kıymetler Borsası
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
Çev.	Çeviren
ÇHC	Çin Halk Cumhuriyeti
D	Devre
D-8	Gelişmekte Olan Sekiz Ülke
DEP	Demokrasi Partisi
DEV-GENÇ	Devrimci Dernekleri Federasyonu
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemesi
DİBS	Devlet İç Borçlanma Senedi
DİGM	Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü
DİSK	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DM	Danışma Meclisi
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	Demokratik Sol Parti
DTH	Döviz Tevdiat Hesapları
DTP	Demokrat Türkiye Partisi
DYP	Doğru Yol Partisi

KISALTMALAR

EARGED	Eğitim Araştırma ve Geliştirme Merkezi Başkanlığı
ECO	Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
Ed.	Editör
E.F.	Edebiyat Fakóltesi
EFTA	Avrupa Serbest Ticaret Alanı
EGEDAAK	Egemenliği Devredilmemiş Ada, Adacık ve Kayalıklar
EMA	Avrupa Para Anlaşması
EOKA	Kıbrıs M¼cadelesi Ulusal Örg¼tü
EUH	Ermeni Ulusal Hareketi
FIR	Uçuş Bilgi Bölgesi
FP	Fazilet Partisi
G7	Gelişmiş 7 ÷lke
GAP	G¼neydođu Anadolu Projesi
GDDS	Genel Veri Yayınlama Sistemi
GKRY	G¼ney Kıbrıs Rum Yönetimi
Gr.	Gram
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GUAM	G¼rcistan-Ukrayna-Azerbaycan-Moldova
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi
HEP	Halkın Emek Partisi
HP	Halk Partisi
HSYK	Hâkimler ve Savcılar Kurulu
IBRD	Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası
ICSID	Uluslararası Yatırım Uyuşmazlıklarının Çöz¼mlenmesi Merkezi

KISALTMALAR

İMF	Uluslararası Para Fonu
İMRO	Makedonya Dâhili Devrimci Teşkilatı
İPI	Uluslararası Basın Enstitüsü
İ	İnikat
İ.HUS	İrade Hususi
İKMEP	İnsan Kaynaklarının Mesleki Eğitim Yoluyla Geliştirilmesi Projesi
İKÖ	İslam Konferansı Örgütü
İMDÖ	İç Makedonya Devrimci Örgütü
İSKİ	İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi
İTP	İttihat Terakki Partisi
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
JUSMMAT	Türkiye'ye Yardım için Ortak ABD Askerî Kurulu
K	Kısım
KDP	Kürdistan Demokratik Partisi
KEİ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KEİB	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi
KEİT	Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
KFOR	Kosova Gücü
KGB	Devlet Güvenlik Komitesi
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
KİK	Körfez Ülkeleri İşbirliği Konseyi
Kit	Kitap
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KKBG	Kamu Kesimi Borçlanma Gereği
KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

KISALTMALAR

KPSS	Kamu Personeli Seçme Sınavı
KTFD	Kıbrıs Türk Federe Devleti
KTMÜ	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
KYB	Kürdistan Yurtseverler Birliği
LGS	Lise Giriş Sınavı
LİMME	Lise Mezunlarına Meslek Edindirme
Matb.	Matbaası
MB	Merkez Bankası
MBK.	Millî Birlik Komitesi
MBP	Merkez Bankası Parası
MC	Milliyetçi Cephe Hükümetleri
MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MEB	Münhasır Ekonomik Bölge
MEGEP	Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi
MEGP	Millî Eğitimi Geliştirme Projesi
METGE	Mesleki ve Teknik Eğitimi Geliştirme Projesi
MGK	Millî Güvenlik Kurulu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MLO	Müfredat Laboratuvar Okulları
MNP	Millî Nizam Partisi
MP	Millet Partisi
MSP	Millî Selamet Partisi
MTEM	Mesleki ve Teknik Eğitimin Modernizasyonu Projesi
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

KISALTMALAR

No.	Numara
O.	Oturum
OAPEC	Arap Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
OBP	Ortaöğretim Başarı Puanları
OECD	Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OKS	Ortaöğretim Kurumları Seçme ve Yerleştirme Sınavı
Org.	Orgeneral
OSANOR	Okul Sanayi Ortaklaşa Projesi
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
OTK	Ortak Teknik Komite
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
ÖSS	Öğrenci Seçme Sınavı
ÖSYM	Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi
ÖZ-DE-BİR	Özel Dershaneler Birliği
PASOK	Panhellenik Sosyalist Partisi
PKK	Kürdistan İşçi Partisi
RF	Rusya Federasyonu
RMMO	Rum Millî Muhafız Ordusu
RP	Refah Partisi
RSFSR	Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
S	Sayı
s.	Sayfa
SAVAK	Özel Polis Teşkilatı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBS	Seviye Belirleme Sınavı
SEİA	Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması

KISALTMALAR

SEKA	Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları A.Ş.
SİTAŞ	Ankara Sinema İşleri Türk Anonim Ortaklığı
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SKB	Silahlı Kuvvetler Birliği
SODEP	Sosyal Demokrasi Partisi
SPK	Sermaye Piyasası Kurulu
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
SSY	Sabit Sermaye Yatırımları
T.A.Ş	Ticaret Anonim Şirketi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri
TBP	Türkiye Birlik Partisi
TCK	Türk Ceza Kanunu
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TDK	Türk Dil Kurumu
TEFE	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi
TEOG	Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş Sınavı
THKO	Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu
THKP-C	Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi
TİH	Türk İstiklâl Harbi
TİKA	Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TİTE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TL	Türk Lirası
TOTSİS	Türkiye Opera-Tiyatro Sanatkârları ve Diğer İşçiler Sendikası

KISALTMALAR

TÖB-DER	Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği
TÖMER	Türkçe Öğretim Merkezi
TÖS	Türkiye Öğretmenler Sendikası
TPAO	Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK	Türk Tarih Kurumu
TÜBİTAK	Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRKSOY	Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
UAD	Uluslararası Adalet Divanı
UNFICYP	Kıbrıs'taki Birleşmiş Milletler Barış Gücü
UNMIK	Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu
ÜSS	Üniversite Seçme Sınavı
ÜSYM	Üniversitelerarası Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi
vd.	Ve devamı, ve diğerleri
vb.	Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vs.	Vesaire
YAŞ	Yüksek Askerî Şûra
Yay.	Yayını, yayınları, yayıncılık
YAYKUR	Yaygın Yükseköğretim Kurumu
YBO	Yatılı Bölge Okulu
YDS	Yabancı Dil Sınavı
YEE	Yıldız Esas Evrakı

KISALTMALAR

YİBO	Yatılı Bölge İlköğretim Okulları
YMK	Yüksek Makedonya Komitesi
YÖK	Yükseköğretim Kurulu
YSK	Yüksek Seçim Kurulu
YTP	Yeni Türkiye Partisi
yy.	Yüzyıl

TAKDİM

Türk ulusu, dünya tarihini şekillendiren ve ünü başkalarının dikkatinden kaçmayan toplumlardan biri olarak büyük devletler kurmuştur. Bu devletlerin sonuncusu Türkiye Cumhuriyeti devletidir. Türkiye Cumhuriyeti 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan, I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu şartlar altında İstiklal Harbi'nin sonucunda kurulmuştur. Bu başarıyı elde eden bu tarihi milleti ile birlikte yazan Atatürk'tür. Atatürk gerçekleştirdiği bu başarıları sonucu, Türk milletinin tarihinin yazılmasını hayatta iken görmek istemiştir. Bir toplantıda Türk Tarih Kurumu üyelerine şöyle demiştir:

Ben fani bir insanım, bir gün öleceğim. Büyüklüğüne ve üstün kabiliyetlerine inandığım Türk ulusunun gerçek tarihinin yazılmasını sağlığımda görmek istiyorum. Onun için bu toplantılarda kendimden geçiyor, her şeyi unutuyor, sizi yoruyorum. Beni affedin!

Atatürk'ün bu sözleri bizlere bir vasiyettir, -adını taşıyan bir kurum olarak- Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Türkiye tarihini yazmak ve aydınlatmakla görevlidir. Atatürk'ün *Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır* sözlerinden hareketle, Atatürk Araştırma Merkezinin Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolunun faaliyeti çerçevesinde bir araya gelen ve Aslı Bilim Kurulu üyelerinden oluşan "Kitap Editör Kurulu" bu anlamlı çalışmayı büyük bir özveri ve gayretle tamamlayarak ortaya koymuşlardır. Yakın zamanın tarihçesinin yapılması daima zordur; olayların kişilerinin yaşadığı ve taraftarlık anlayışlarının canlılığını koruduğu bir dönemin bu bakımdan derinlemesine bir araya getirildiği görülecektir. Bu başarı, mevcut kitabın üç ciltten oluşan geniş kapsamlı bir içerikte yazılmasına cesaret vermiştir.

Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk'ün gösterdiği yolda, çağdaş Türkiye'nin oluşumunda kararlı bir şekilde çalışmalarını sürdürecektir ve ismine yaraşır faaliyetler içinde bulunacaktır. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kitabı (I-II-III) bunun güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Çalışmalarına 2015 yılında başlanan eserde; emeği geçen, katkısı bulunan "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu" üyelerine, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ça-

TAKDİM

lışma Grubu” ile “Kitap Editör Kurulu”na bu yoğun emekleri, planlamaları ve editörlük çalışmaları için; çalışmalarıyla kitaba katkıda bulunan değerli yazarlarımıza ve projeyi baştan sona takip eden Kurum uzmanlarımıza eser içerisinde özverili çalışmalarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı

Sümgü ile silahla, kanla elde ettiğimiz zaferden sonra, kültür, bilim, teknik, ekonomi gibi alanlarda zafer kazanmak için çalışacağız. Milleti refah ve mutluluğa götürecek bu alanlarda güvenle, başarıyla yürüyebilmek ise, yalnız bir şarta bağlıdır. Bu şart bulunmazsa o alanlarda başarımız imkansızdır. bu şart şudur: Milletin, doğrudan doğruya kendi egemenliğine kendisinin sahip olmasıdır!¹

ÖN SÖZ

Türk tarihi, bilinen en eski çağlardan günümüze, Dünya tarihi içinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Türkler; Türkistan (Orta Asya), Anadolu, Akdeniz, Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamış, yarattıkları kültür ve uygarlıkla bu coğrafyaların tarihini ve kaderini değiştirmişlerdir. Türkler, tarihin genel akışı içinde Asya, Avrupa, Afrika kıtalarındaki jeostratejik konumlarıyla, dünya ve insanlık tarihine yön verdikleri gibi, dünya uygarlıklarının mirasını da korumuş, dünya barışını ve insanlık değerlerini daha da ileriye taşımışlardır. Orta Asya'dan başlayıp üç kıtaya uzanan coğrafyalarda karşılaştıkları toplumlarla bütünleşmiş, dost olarak yaşamış, tanıştıkları kültürlerle etkileşim içine girerek gittikleri yerlere adalet, hoşgörü ve medeniyet götürmüşlerdir. Türkiye bugün, çevre coğrafyalarla etkileşimiyle birlikte, Türk Dünyası'nın ağırlık merkezini oluşturmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, 1918'de Mondros Mütarekesi ve 1920'de Sevr Barış Antlaşması'yla Türk varlığı âdeta yok hükmünde sayılmıştır. Bu şartlar altında Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında ülke, tarihinin en zorlu günlerini yaşamaktaydı. Üç kıta çıkışı, stratejik noktaları, haberleşme ve ulaşım ağları yabancı istilasına uğramış, ülkenin askerî gücü etkisiz hâle getirilmişti. İtilaf Devletleri mütareke şartlarına aykırı olarak çeşitli bahanelerle Musul gibi en stratejik yerleri işgale başlamışlar, Yunan kuvvetlerine de İzmir'i işgal ettirmişler ve hatta Batı Anadolu ve Trakya'nın içlerine ilerlemelerine göz yummuşlardır.

Bu gelişmeler üzerine Türk halkı, vatanını kurtarmak için ülkenin muhtelif bölgelerinde Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kurmuş, Kuva-yı Milliye ile de işgallere karşı -vatanın bağımsızlığı ve ulusun bütünlüğü çerçevesinde- örnek bir mücadele vermiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde 1919-1922 yılları arasında, istiklal-i tam düsturuyla kararlılığını sergileyen ve *ya istiklal ya ölüm* sözleri ile ifadesini bulan Millî Mücadele'nin sonunda, Türk ulusu, dönemin en güçlü

¹ Atatürk'ün 20 Mart 1923'te Konya'da aptığı konuşma. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, 1997, s. 139.

sömürge devletlerine karşı büyük bir zafer kazanarak yeni devlete istikamet ve şekil vermiş, mazlum milletlere emsal teşkil ederek tarih sahnesindeki haklı yerini korumuştur.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, dünya milletlerine ve evrensel insani değerlere dair bu hassas misyonunu devam ettirmektedir. Bu tarihten temel ve birikim üzerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti; Türk milletinin mücadele, fedakârlık ve kararlılığı ile kazanılan bir dizi başarının neticesidir. Atatürk, *Benim için en büyük noktai sıyanet (himaye) ve membaı şefaât, milletimin sinesidir* diyerek millî birliği ve dayanışmayı; *Yurtta sulh, cihanda sulh* hedefi ile de uluslararası ilişkilerin ve iş birliğinin değerini daima vurgulamıştır.

Atatürk'ün liderliğinde Türk ulusu, emperyalizme ve sömürgeciliğe direnen azmi sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş, yeni devletin cumhuriyet rejimini demokrasiyle taçlandırma yolunda önemli adımlar atmıştır. Türk kültürünü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak ideali, aklın ve bilimin rehberliğinde, genç Cumhuriyetin başarılarına yeni bir ilham kaynağı olmuştur. Gazi Mustafa Kemal Atatürk millî kültüre büyük önem vermiş ve *Benim en büyük eserim* dediği Türkiye Cumhuriyeti'ni çok yönlü ve köklü inkılaplarla çağdaşlaştırmayı hedeflemiştir.

Atatürk'ün ebediyete intikalinin ardından yapılan seçimde TBMM tarafından İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu dönemde Türkiye İkinci Dünya Savaşı'yla ve devamında başlayan Soğuk Savaş ortamının getirdiği siyasi ve sosyoekonomik gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda bir yandan İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmaya çaba gösterilmiş diğer yandan da Atatürk Dönemi'nde başlatılan çağdaşlaşma süreci de devam ettirilmiştir. Savaş sonrasında, 1946'da Türkiye'de çok partili hayata geçilmiş ve 1950 seçimleri ile iktidar, Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Partiye geçmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Soğuk Savaş'ın getirdiği iki kutuplu ortamda; dış politikada Batı Bloku'na yakın strateji izlenirken iç politikada daha liberal ve özel girişime öncelik veren adımların atılması hedeflenmiştir.

On yıllık Demokrat Parti iktidarı sürecinde iktidar ile muhalefet arasındaki olağan siyasi çekişmeler sürerken 27 Mayıs (1960) Askerî Darbesi ile anti demokratik bir şekilde Türk siyasi hayatına müdahale edilmiş ve olağanüstü bir dönem başlamıştır. Demokrat Parti mensupları Yassıada'da yargılanırken yeni bir Anayasa yapılmış, iki meclisli Türk parlamentarizmi, nisbi temsil sistemi, Anayasa Mahkemesi, Millî Güvenlik Kurulu, DPT'nin kuruluşu ve Kalkınma Planları, koalisyon hükümetleri gibi birçok gelişme bu dönemde yaşanmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşen ilk darbe olma özelliğini

taşıyan 27 Mayıs, bundan sonra neredeyse her on yılda bir ordunun siyasete müdahalesini gerçekleştirecek seyir için başlangıç noktası olmuştur.

1971 Askerî Muhtırası'yla Başbakan Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi hükûmeti devrilmiş, Balyoz harekâtı yapılmış, sol hareketlere karşı sert önlemler alınmış ve ordu içerisinde tasfiyeler gerçekleştirilmiştir.

12 Eylül 1980'e giden süreçte, 24 Ocak 1980 kararları, IMF'ye başvurulması, 1980 yılının Nisan ayından sonra bir türlü sonuca ulaştırılmayan Cumhurbaşkanlığı seçim krizi, ideolojik bölünmelerin ortaya çıkarttığı toplumsal çatışmalar, Temmuz 1980'de müdahale kararının alınmasına dayanak oluşturmuştur. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve dört kuvvet komutanının yönetime el koymalarıyla da 12 Eylül 1980 Darbesi gerçekleştirilmiştir.

Darbenin ilk hükûmetini kurmak için 20 Eylül 1980 tarihinde eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülent Ulusu görevlendirilmiş, 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal'a "başbakan yardımcısı" olarak bu kabinede yer verilmiştir. Meclisin yetkileri oluşturulan Millî Güvenlik Konseyine devredilmiş, 160 kişiden oluşan bir Danışma Meclisi toplanmış ve Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında bir Anayasa komisyonu kurulmuştur. Hazırlanan yeni anayasa 7 Kasım 1982 günü halk oylamasına sunulmuş, %91.37 gibi büyük bir destekle kabul edilmiş ve ardından da siyasi faaliyetlere izin verilmiştir. 6 Kasım 1983'te üç partinin katıldığı seçimleri kazanan Anavatan Partisinin (ANAP) iktidara gelmesi ile Türkiye'de yeniden sivil idare tesis edilmiştir.

1980 ve 1990'lı yıllar bir yandan serbest piyasa ekonomisine geçiş ve yüksek enflasyon, öte yandan koalisyon hükûmetleri nedeniyle siyasi istikrarsızlık, artan terör sorunu ve uluslararası krizlerle şekillenmiştir. 1990-1991 yıllarında Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile Balkanlarda ve Orta Asya'da yeni bağımsız devletlerin kurulması Türkiye'nin daha aktif bir dış politika takip etmesini zorunlu kılmıştır. Yüzyılın sonuna doğru iç siyasette yeniden bir hükûmet krizi, askerî müdahale ve bunu takip eden ekonomik kriz ortamı ortaya çıkmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi başlıklı üç ciltlik eserin birinci cildi, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilinceye kadar uzanan süreçteki ıslahat çabalarını, savaşı, barışı, Millî Mücadele'yi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu dört kısım halinde ele alırken; ikinci cildi Atatürk Dönemi'ni, İkinci Dünya Savaşı yıllarını, Soğuk Savaş'ın başlamasını, çok partili hayata geçişi ve 1960 yılına uzanan yoğun iç ve dış siyasi gelişmeleri kapsayan üç kısımdan (1923-1938, 1939-1945, 1945-1960) oluşmaktadır. 1960'tan 2000 yılına kadar olan süreç ise -iki kısım halinde (1960-1980, 1980-2000 olmak üzere)- üçüncü cildi teşkil etmektedir. Kitabın planlamasında, siyasi, iktisadi, askerî, sosyal ve kültürel konulara -çalışmanın kapsamı ve zamanı imkan verdiğiince- yer verilmeye çalışılmış; Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı gelişmeler aktarılır-

ken dış dünyadaki siyasi durum ve dünya tarihindeki önemli gelişmeler de dikkate alınmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi adlı 3 ciltlik eserin son düzenlemeleri ve incelemesi, üç yıllık bir süre zarfında (2020-2023) yapılmıştır. Eser, uzun sürede çok yazarlı akademik bir çalışma olarak ortaya çıkmıştır. Yazar dağılımına bakıldığında Türkiye'nin hemen her üniversitesinden alanında uzman akademisyenlerden yazı alındığı, yazar profillerine bakıldığında ise hemen her yaş grubundan akademisyenin tecrübe ve birikiminden yararlanıldığı görülmektedir. Bu, Kurumumuzun çeşitli üniversiteler ile iş birliği yapma anlayışı bakımından önemli bir göstergedir. Ortak eser yazma faaliyetinin büyük özveri ve koordinasyon gerektirdiği noktada, Atatürk Araştırma Merkezinin kurumsal kimliği ve gayreti bu eserin ortaya çıkmasına fırsat vermiştir.

Çalışmaya katkıda bulunan yazarların künyeleri, yazılarında yıldızlı dipnotla belirtilmiş, aynı yazara ait peş peşe gelen yazılarda bilgi tekrarına gidilmemiştir.

Yazılarda yer alan kaynakçalar birleştirilerek tek bir Kaynakça oluşturulmuş ve ilgili cildin sonuna eklenmiştir. Aynı yazara ait ancak farklı yayınevi ve yıllarda basılmış eserlerin künye bilgileri kaynakçada ayrıyeten belirtilmiştir.

Tablo ve dipnot numaraları her Kısım'da yeniden başlatılmış olup kitabın tashihinde Türk Dil Kurumu yazım kurallarına göre hareket edilmiş; dipnot ve kaynakça gösteriminde ise Atatürk Araştırma Merkezi yayın ilkeleri dikkate alınmıştır.

Bu çalışma; Atatürk Araştırma Merkezi tarafından ilk olarak 2015 yılında “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” adıyla kapsamlı bir eser hazırlanması amacıyla dönemin “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu” tarafından başlatılmış ve taslak bir kitap planı hazırlanarak yazım aşamasına getirilmiştir. Daha sonra Mayıs 2017’de oluşturulan “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Çalışma Grubu” tarafından kitabın tasarımı hayata geçirilmeye başlanmıştır.

Son olarak, mevcut “Kitap Editör Kurulu” Mart 2020 tarihinde görevlendirilmiştir. Kitabı son aşamaya taşıyan bu Editörler Kurulu, 2018’de yeni seçilen ATAM Asli Bilim Kurulu üyelerinden oluşturulmuştur. Kitapla ilgili tüm öncül çalışmaları 2020 yılında devralan kurul; üç yıllık yoğun bir çalışma sonucunda, eserin bütününde yapılan derinlemesine düzenlemeler ile, üç ciltlik bu eseri 2021 yılında yayıma hazır hâle getirmiştir. Yüksek hacimli eserin tashih işi ise 2023 yılı Ekim ayında tamamlanmıştır.

Hazırlanan bu üç ciltlik kitabın, alanında bir başvuru kitabı olması ve müfredat programlarının hâlâ tartıştığı günümüz problemlerinin çözümüne

ÖN SÖZ

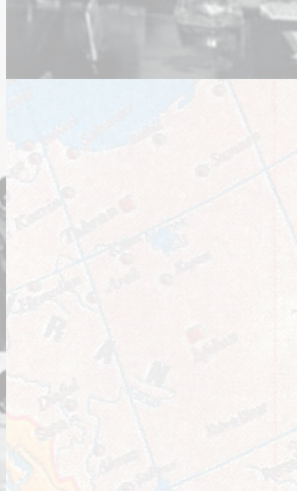
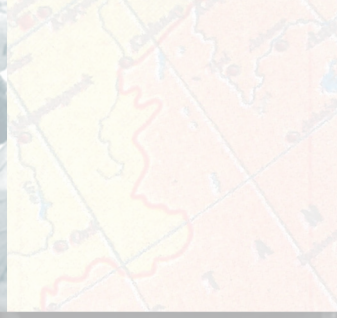
de katkı sunacağı düşünölmektedir. Kitabın hazırlanmasında; yeni belge ve bilgiler göz önünde bulundurarak tarih metodolojisi prensipleri dâhilinde, 19. yüzyıldan 2000 yılına kadar uzanan tarihsel sürece yönelik yeni bir “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” yazımının sağlanması esas alınmıştır.

Çalışmanın bilim dünyasına ve alana katkı sağlamasını diliyoruz.

Kitap Editör Kurulu/29 Ekim 2023

I. KISIM

1960-1980 ARASI TÜRKİYE

1. 27 MAYIS DARBESİ VE MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ (MBK) DÖNEMİ*

1.1. 1950-1960 Döneminde Ordu İçindeki Örgütlenmeler

Cumhuriyet Dönemi'nde askerin siyasetle ilgilenme süreci, Atatürk'ün ölümünden itibaren yaşanan gelişmelerle başlatılabilir. Atatürk'ün yerine kimin geçeceği konusuna ilgi gösteren başta Harp Okulu öğrencileri olmak üzere askerin genel eğilimi, İsmet İnönü'nün tek umut olduğu yönündeydi.² İsmet Paşa, cumhurbaşkanı olmasına rağmen II. Dünya Savaşı yıllarında orduda yenilik yapılması gerektiğine inanan genç askerlerin Atatürk'ün ölümünden sonra büründüğü ruh hali, ordu içerisindeki ilk örgütlenmelerin bu yıllarda ortaya çıkmasını sağladı. Kurmay binbaşı ve yüzbaşı rütbesindeki bazı subaylar ile genç teğmen ve üst teğmenler, kendilerine göre Atatürk inkılaplarına hız vererek Türkiye'nin Batı'ya doğru ilerlemesini sağlama amacıyla, mevcut sistemi devirmeye yönelik girişimlerde bulunmaya başladılar.³

Çok partili hayata geçildikten sonra Harp Okulu öğrencileri arasında DP ve CHP taraftarlığı şeklinde ayrımlar oluşmaya başladı⁴ ve ordu içinde ilk gizli örgütlenme de 1946 seçimlerine tepki olarak ortaya çıktı. 1946'nın yaz aylarında Albay Seyfi Kurtbek ve Binbaşı Cemal Yıldırım liderliğinde liberalizm yanlısı 10 kişi tarafından bir grup kuruldu. Liderleri olarak Gelibolu'daki Kolordu Komutanı General Fahri Belen'i belirlediler. Amaçları darbe yapmaktan ziyade 1950 seçimlerine hile karıştırılmasını önlemektir. Ekipten Kurtbek, Bayar'la görüşmüş ve seçimlere hile karıştırılması halinde ordunun

* Prof. Dr. Zehra Aslan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Öğretim Üyesi, zehra_aslan2009@hotmail.com.

2 Dündar Seyhan, **Gölgedeki Adam**, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul 1966, s. 21; Zehra Aslan, "60 yıl sonra 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine bakmak (1)", Yazı Dizisi, <https://www.indyurk.com/node/185571/t%C3%BCrkiyeden-sesler/60-y%C4%B11-sonra-27-may%C4%B1s-1960-askeri-n%C3%BCdahalesine-bakmak-1>, 27 Mayıs 2020, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020. Alparslan Türkeş de darbe öncesinde Silahlı Kuvvetler mensuplarında İsmet Paşa hayranlığı olduğunu anılarında belirtmektedir. Cemal Anadol, **Alparslan Türkeş Olaylar Belgeler Hatıralar ve MHP**, Burak Yayınevi, İstanbul 1995, s. 46.

3 Seyhan, *age.*, s. 16.

4 Muhsin Batur, **Anılar ve Görüşler (Üç Dönemin Perde Arkası)**, 3. Baskı, Milliyet Yay., Temmuz 1985, s. 49.

müdahale edeceğini söylemişti. Daha sonra DP listesinden seçime girerek milletvekili olan Seyfi Kurtbek, Millî Savunma Bakanı oldu. İnönü'ye de 1950 seçimlerinden önce General Asım Tınaztepe, Nihat Erim aracılığı ile müracaat etmiş ve 14 Mayıs akşamı Çankaya'ya giderek Cumhurbaşkanı ile görüşmüştü. Seçimlerden hemen sonra dört üst rütbeli komutanın seçimin iptali için darbe yapma önerileri, İnönü tarafından reddedilmişti.⁵

DP Dönemi'nde ordu içinde alt rütbeli subayların oluşturduğu çok sayıda gizli örgütlenme olduğu bilinse de Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) içinde ilk gizli örgütlerin kimler tarafından veya hangi yıl kurulduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. İlk girişim, 1951 yılında Faruk Ateşdağlı'nın faaliyetleri ile başlatılmaktadır. 1952 yılında Harp Okulu Öğrencisi Muzaffer Özdağ tarafından kurulan gizli örgüt ise sadece DP iktidarına karşı değil, genel anlamda sivil iktidarlara karşı kurulmuş ve uzun vadede iktidarı ele geçirmeyi hedefleyen Türkçü-popülist eğilimli bir yapılanma olarak değerlendirilir. Bu örgüt, 27 Mayıs 1960'a kadar varlığını sürdürmüş ve müdahaleye katılmıştır.⁶

27 Mayıs'ı gerçekleştiren örgütün temeli, 1954 yılının Kasım ayında Tuzla Uçaksavar Okulunda Yüzbaşı Dünder Seyhan ile Orhan Kabibay tarafından atılmıştır. Dünder Seyhan anılarında, ülke meselelerini uzun uzadıya Orhan Kabibay'la tartıştıktan sonra, bir müdahale yapılması düşüncesi üzerinde anlaştıklarını belirtmektedir. Sucuklu yumurta yerken kurmaya karar verdikleri için bu isimle de anılacak olan Seyhan-Kabibay'ın ilk gizli örgütlerinin ortaya çıkışı, Seyhan'ın anılarına göre şöyle gerçekleşmiştir:

O gece, ilk defa Kabibay'la ihtilâl konuştuk. İkimiz de akıbetimizi biliyorduk. Fakat Türkiye için yapacağımız başka hiçbir şey kalmamıştı... Dedim ki: Akıntıya kürek çekiyoruz. Boşuna çene yoruyoruz. Türkiye ancak aksiyon ile kurtulur. Bu aksiyonu gösterecek yaradılıştan insanlar olduğumuzu zannediyorum. Bunun için gizli bir cemiyet lazımdır. Ve bir gizli cemiyet en fazla iki kişiden kurulur, neden seninle bu cemiyeti teşkil eden iki kişi olmuyoruz?'

Dünder Seyhan, örgütü kurarken bir lider belirlemedikleri için sonradan kurulanları etkileyen kritik bir hata yaptıkları görüşündedir. Liderin olmadığı ve daha sonra yine Yüzbaşı Süreyya Yüksel, Turan Orkan, Nejat Kuşmuşçuoğlu gibi isimlerin katıldığı örgütün ilk toplantısı, Yüksel'in Fenerbahçe'deki evinde yapılmıştır. Toplantıda genel sekreterliğe oy birliği ile Dünder Seyhan seçilmiştir. Bundan sonra kadroyu genişletmek için harekete geçilmiş ve ilk

5 Orhan Erkanlı, **Anılar, Sorunlar, Sorumlular (27 Mayıs 1960-12 Mart 1971 Türkiye'si)**, 4. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul 1973, s. 7; İrfan Neziroğlu, "Çok Partili Türk Siyasi Hayatında Askeri Müdahaleler", **Yeni Türkiye**, 98/23-24, s. 1238-1239.

6 Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Kitapları, 2. Baskı, Kasım 2004, s. 75.

7 Seyhan, **age.**, s. 43-44.

denemeler, Tuzla Uçaksavar Okulunda yapılmıştır.⁸ Çalışmalar sonucunda Necati Ünsalan, Galip Yiğitgüden, Suat Çötel ve Kadri Kaplan da örgüte dâhil edilmişlerdir. Fakat kurmay olmadıktan sonra amaçlarını gerçekleştiremeyeceklerinin bilincinde olan örgüt üyelerinin düşüncesi, emir ve kumanda sistemine hâkim olmaktan ziyade Ankara ve İstanbul'da aktif olarak onlara hizmet edecek kıtaların Komitenin emrinde bulundurulmasıydı.

1955 yılında Komitenin teşviki ile Kara Harp Akademisinde öğrenime başlayan Dünder Seyhan, burada kendisi ile benzer fikirleri paylaşanları tespit etmeye başlamıştır. Zaten Akademiye gönderilme amacı da burada yeniden bir teşkilat kurması içindir. O dönemde binbaşı olan ve Kore'de topçu kumandanı olarak elde ettiği başarılarla adını duyuran Faruk Güventürk ile temasa geçmiştir. Seyhan, dilinde bir ölçü olmadığını belirttiği ve biraz pervasız olarak tanımladığı Güventürk'le Harp Akademisi Örgütünü kurmuştur.⁹ Daha sonra Yüzbaşı Orhan Kabibay, Orhan Erkanlı ve Suphi Gürsoytrak da bu örgüte üye olmuşlardır. 1955 yılının sonlarında belirlenen üyelerinin evlerinde düzenli toplantılar yapılmaya başlanan örgütün başkanlığına Faruk Güventürk, genel sekreterliğine Dünder Seyhan ve fahri başkanlığına da Faruk Ateşdağlı seçilmiştir.¹⁰ Hücre sistemi şeklinde örgütlenme yoluna giden gizli oluşum, alınan kararların yazıya dökülmemesi, örgüte yeni girecek subayların 14 kişilik çekirdek ekipten sadece iki kişiyi tanınması ve çekirdek ekibin kendilerine bağlı hücreler oluşturması gibi kararlar almıştır. Ayrıca kilit mevkilere getirilecek subaylar ile ordudaki tayinlerin kontrol altına alınması konuları üzerinde durulmuştur.¹¹ 1956 yılında 27 Mayıs müdahalesinden sonra öne çıkan isimlerden birisi olan Ahmet Yıldız da bu teşkilata girmiştir.¹²

İstanbul'da örgütlenme Dünder Seyhan, Orhan Kabibay ve Faruk Güventürk'ün öncülüğünde gerçekleşirken Ankara'da 1956 yılının Eylül ayında Kurmay Binbaşı Talat Aydemir ve Kurmay Binbaşı Sezai Okan ile Yarbay Osman Köksal ve Adnan Çelikoğlu'nu da içine alan, yeni bir oluşuma imza atılmıştır. Bunlar, dikta rejimine gitmekle ve Atatürk ilkelerini çığnemekle itham ettikleri DP iktidarının Ordu İç Hizmetler Kanunu'na dayanarak yıkılması gerektiği düşüncesinde anlaşmışlardır. Ankara'da bir diğer örgütlenme Genelkurmay Protokol Dairesinde görevli Kurmay Binbaşı Sadi Kocaş ve Albay Kenan Esengil'in kurdukları ve ileride birleşme ihtimalini öngören Faruk

8 Seyhan, *age.*, s. 46-47.

9 Seyhan, *age.*, s. 49-50.

10 Birinci yılın sonunda Komite şu kişilerden oluşuyordu: Faruk Güventürk, Faruk Ateşdağlı, Naci Asutay, Orhan Kabibay, Orhan Erkanlı, Suphi Gürsoytrak, Necati Ünsalan, Şükrü İlkin, Kemal Güner, Mükerrrem Erensü, Necmi Bek, Rıza Akaydın, Dünder Seyhan, Rifat Baykal, İhsan Gürkan. Seyhan, *age.*, s. 53.

11 Özdağ, *age.*, s. 76-77.

12 Seyhan, *age.*, s. 55.

Ateşdağlı ile Binbaşı Baha Vefa Karatay'ın da katıldığı oluşumdur.¹³

1957 yılı, TSK içinde komite ve örgütlerin dönemi olarak bilinmektedir. İstanbul'da 1957 yılının Şubat ayında ilk toplantısını yapan bir başka örgüt Yüksek Kumanda Akademisinde ortaya çıkmıştır. Yine Talat Aydemir'in öncülüğünde kurulan Aydemir Yüksek Kumanda Akademisi Örgütü (Talat Aydemir Hücresi), 1957 yılının Mart ayında, kendi komitelerinin gizli temsilcileri olarak Dündar Seyhan ile Orhan Kabibay ve daha sonra Ahmet Yıldız, onların dışında da Kurmay Binbaşı Refet Aksoyoğlu ve başka subayların da katılımı ile genişletilmiştir.¹⁴ Bu oluşum, diğer gizli örgütlenmelerin de ortaya çıkmasını sağladığı için örgütlerin birleştirilmesine karar verilmiştir.

Örgütler arasında ilk ciddi temas, Dündar Seyhan ve Talat Aydemir tarafından 1957 yılında kurulmuştu. İki grup, Yakup Şevki Paşa Konağı'nda bir araya gelmiş ve Osman Köksal ile Alparslan Türkeş'in de vekâletini alan Aydemir başkanlığa, Ahmet Yıldız ise genel sekreterliğe seçilmiştir. Aynı konakta yapılan ve 16 kişinin katıldığı ikinci toplantıda ise örgüt içerisinde bundan sonra "Makaryos" kod adı ile anılacak olan Faruk Güventürk başkanlığa, Seyhan da genel sekreterliğe seçilmiştir.¹⁵ Sonra da Akademiye kurulan komitelerin kullandıkları yemin metni, Dündar Seyhan tarafından bir kâğıda yazılmış ve üyeler teker teker bu metin üzerinde yemin etmişlerdir. Böylece 1957 seçimleri öncesi kurulan üç ihtilal örgütünden ikisi, birleşerek "Atatürkçüler Cemiyeti" adını verdikleri Birinci Birleşik Örgütü oluşturmuştur.¹⁶ Birleşme kararı alınırken yurt dışında bulunan Talat Aydemir'in de katılımını sağlanmış ve Hava Kurmay Binbaşı Halim Menteş ile temasa geçilmiştir. Menteş'in girişimleri ile 27 Mayıs sonrasında Millî Birlik Komitesinin içindeki havacı grubun lideri olan Mucip Ataklı ve Faruk Güventürk'ün girişimleri ile de Bandırma Hava Üssü'nde görevli havacı subaylardan Yüzbaşı Remzi Oral Komiteye dâhil edilmişlerdir.¹⁷ 1957 yılında bir başka gizli örgüt, Üsteğmen Muzaffer Özdağ ve Üsteğmen Numan Esin tarafından kurulmuştur.

Ordu içinde kendisine karşı gizli örgütlenmelerden habersiz olan DP hükûmeti ise Meclise muhalefet partilerinin iş birliği yapmalarını engelleyici bir kanun tasarısı getirmiştir. Tasarı, muhalefetin itirazlarına rağmen 11 Eylül 1957 tarihinde yasalaşarak 7053 sayılı Kanun olarak yürürlüğe girmiştir.¹⁸

13 Dört subaydan oluşan ve iki üyesi başka örgütlere üye olan "Kocaş Örgütü", etkinlik göstermeden dağılacaktır. Özdağ, *age.*, s. 78.

14 Özdağ, *age.*, s. 80-81; Neziroğlu, *agm.*, s. 1240.

15 Neziroğlu, *agm.*, s. 1240.

16 Erkanlı, *age.*, s. 14.

17 Seyhan, *age.*, s. 61.

18 **Resmî Gazete**, S 9705, 13 Eylül 1957; "Milletvekilleri Seçimi Kanununun 35 ve 109'uncu maddelerinin tadiline ve bu kanuna muvakkat bir madde ilâvesine dair Kanun", **Kanunlar**

Bunun üzerine Birinci Birleşik Örgüt içinde darbe konusu konuşulmaya başlanmıştır.

27 Ekim 1957 seçimleri öncesinde darbe yapmak niyetinde olan örgütün durumuna bakılırsa Sezai Okan bir tank tabur kumandanıydı ve elinde işler durumda sadece 3-4 tank bulunuyordu. Kurmay Binbaşı Necati Ünsalan ise 28. tümenin bir topçu taburunda kumandan yardımcısı idi. Rıfat Baykal'ın elinde bir piyade bölüğü bir de Dünder Seyhan'ın elinde İstanbul'dan getirdiği Zırhlı Topçu Taburu vardı.¹⁹ Fakat örgüt, darbenin zamanı konusunda hemfikir değildi. Aydemir ve Ateşdağlı, darbenin bekletilmeden yapılması taraftarı iken Osman Köksal, hazırlıklı olunmadığı gerekçesiyle bu görüşe karşı çıkıyordu. Çıkış yolu aranmış ve CHP'nin, aslında İsmet Paşa'nın, desteği alınarak müdahale yapılmasına karar verilmiştir. CHP ile temas için de Albay Ateşdağlı, görevlendirilmiştir. CHP Genel Sekreteri Faik Ahmet Barutçu ile Ateşdağlı, 1957 yılının Ekim ayında Orduevinde bir araya gelerek bu konuyu görüşmüşlerdir. Dünder Seyhan, Barutçu'nun hatta CHP'nin yönetici kadrosunun, teklifi olumlu karşıladıklarını fakat İsmet Paşa'nın *Onlar böyle şeylere karışmasınlar, CHP seçimi mutlaka kazanacaktır* sözleri üzerine teşebbüslerinden vazgeçtiklerini belirtmektedir.²⁰ Ayrıca bir diğer neden de Tümgeneral Cemal Tural'ın darbe liderliği teklifini reddetmesidir. Böylece seçimlerin beklenmesine karar verilmiştir. İsmet Paşa'nın, beklenen desteği vermemesi üzerine Faruk Güventürk, başka bir hedefe yönelerek Millî Savunma Bakanı Şem'i Ergin'e ihtilal liderliğini teklif etmiştir. Ergin de yaradılışına uygun olmadığı gerekçesi ile bu teklifi reddetmiştir.

Öte yandan Sadi Koçaş'ın başkanı olduğu grup, Birinci Birleşik Örgüte katılmamıştı. Birleşen grup, başlarına Faruk Güventürk'ü getirmiş o da Samet Kuşçu adlı İstanbul'da Temsil Bürosu Başkanı olan bir binbaşı ile temasa geçmişti. Görüşme olumlu yönde ilerleyince de İlhami Barut vasıtasıyla tekrar Kuşçu ile temasa geçilmişti. Ama Komiteye alınmayınca kendisine oyun oynandığını düşünen Kuşçu, örgütü ihbar etmişti.²¹

İhbar sonucunda da Güventürk'ün Millî Savunma Bakanı ile görüşmesinin ardından aralarında Güventürk ve Ateşdağlı'nın da bulunduğu "9 Subay", 16 Ocak 1958 tarihinde tutuklanmıştır. Binbaşı Samet Kuşçu, DP Milletvekili Mithat Perin'le temasa geçerek orduda darbe hazırlığı olduğunu ve hükûmetin önlem alması gerektiğini söylemiştir.²² Sözlerini yazıya dökmüş ve daha son-

Dergisi, C 39, s. 1225-1226.

19 Seyhan, *age.*, s. 63.

20 Seyhan, *age.*, s. 64-65.

21 Sıtkı Ulay, **27 Mayıs 1960 Harbiye Silah Başına (General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları)**, Kitapçılık Ticaret Limitet Şirketi Yay., İstanbul 1968, s. 56; Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset (27 Mayıs-12 Mart)**, İletişim, 6. Baskı, İstanbul 2015, s. 64.

22 Ulay, *age.*, s. 56.

ra Millî Savunma Bakanı Şem'i Ergin'le görüşmüştür. Tutuklanan subaylar ise askerî mahkemede yargılanmışlardır. Konunun ciddiyetle üzerine gidilmesi gerektiği düşüncesinde olan Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın fikirlerine karşı, ordunun yıpratılmaması gerektiğini söyleyen Şem'i Ergin'in görüşleri ağırlık kazanmıştır. İhtilal liderliği teklif edilen Tümgeneral Cemal Tural'ın başkanlık ettiği askerî mahkemede, 26 Mayıs 1958 günü başlayıp 25 Kasım 1958 günü sona eren davada²³ ihbarı yapan Samet Kuşçu suçlu bulunup iki yıl hapis cezasına çarptırılırken cuntacı subaylar ise serbest bırakılmışlardır.

Olaydan sonra 19 Ocak 1958 tarihinde Millî Savunma Bakanlığı görevinden istifa eden Şem'i Ergin'in yerine, Ethem Menderes getirilmiştir. Bu olay, iktidara zarar verirken Koçaş Örgütü'ne yarar sağlamıştır. Ayrıca birbiri ile ilişki içine girmeye çekinen örgütlerin bundan sonra dayanışma yapmalarına neden olmuştur. Faruk Güventürk'ün adının ifşa olması onu örgüt çalışmalarının dışına itmiş ve Faruk Ateşdağlı ile gizli liderlik mücadelesi de sona ermiştir. Ateşdağlı da 21 Haziran 1958'de ordudan istifa ederek örgüt dışına çıkmıştır.²⁴

Birinci Birleşik Örgütün, 9 Subay olayından sonra çalışmaları sekteye uğramıştır. Üyelerinin çoğunun da Harp Akademisinden mezun olup farklı yerlere görevlere atanmaları sonucunda İstanbul kanadının ağırlığı ortadan kalkmıştır. Bu dönemde hem Osman Köksal ile hem de Sezai Okan ile irtibat kuran Sadi Koçaş'ın adı öne çıkmıştır. Onun, üst kademelerin de örgüte dâhil edilmesi yönündeki ihtilal stratejisi, bir bakıma ordu içindeki hiyerarşinin de ihtilal yönünde aktif hale getirilebilmesini hedeflemektedir. Koçaş'ın görüşleri doğrultusunda ilk önce III. Ordu Komutanı Necati Tacan ile irtibata geçilmiştir. Fakat ihtilal liderliği teklifini olumlu karşılayan Tacan'ın, 28 Temmuz 1958'de Konya'dan Ankara'ya dönerken kalp krizi geçirip ölmesi sonucunda Kara Kuvvetleri Komutanlığına atanan Orgeneral Cemal Gürsel'le irtibata geçilmesine karar verilmiştir. 1959 yılında Türkeş, Koçaş, Karaman ve Köksal Abidin Bey Köşkü'nde görüşen Gürsel, kendisine yapılan ihtilal liderliği teklifini kabul etmiştir.²⁵ Öte yandan görüşleri Kabibay, Okan ve 1958 yılından sonra oluşan İkinci Birleşik Örgütte etkin rol oynayan Alparslan Türkeş tarafından kabul görmeyen Koçaş, darbeye yakın günlerde Londra'da askerî temsilcilik görevini kabul ederek örgütten ayrılmıştır.²⁶

1959 yılına gelindiğinde örgüt tek merkezden yönetilir durumda değildi fakat kilit noktaların elde edilmesi için çalışmalar sürdürülüyordu. Genel

23 Ahmet İlyas, "27 Mayıs Askeri Darbesi'nin Sancıları ve Orduda Tasfiyeler (1960-1964), **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi (timad)**, S 22, s. 166.

24 Özdağ, **age.**, s. 109.

25 **27 Mayıs 1960 Darbesi Raporu**, s. 46. academia.edu/Downloads/27_mayis_raporu.pdf. Erişim: 21 Ağustos 2017; Neziroğlu, agm., s. 1240.

26 Özdağ, **age.**, s. 111.

duruma bakıldığında Kabibay, Okan, Aksoyoğlu, Türkeş, Acuner, Kuytak, Mustafa Kaplan ve Baykal Genel Kurmay Başkanlığında, Kara Kuvvetlerinde veya Ankara'da kıta hizmetleri yaptıkları yerlerde bulunuyorlardı. Bu süre içinde Kara Kuvvetleri Personel Başkanlığı Erkân Şubesi Müdürlüğünü ele geçiren Osman Köksal'ın, arkadaşlarının önemli mevkilere tayininde önemli rolü olmuştur. Sonra bu mevkii Suphi Karaman'a devreden Osman Köksal'ın 13 Aralık 1959'da Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayına atanması ile kritik noktalar sırasıyla ele geçirilmiştir.²⁷

1959 yılının sonuna doğru Komitenin önemli isimlerinden Dünder Seyhan'ın Washington askerî ataşeliği görevi sona ermişti. Seyhan yurda döner dönmez Türkeş'in Gaziosmanpaşa'daki evinde toplantı yapıldı. Daha sonra rutin hale gelen bu toplantılarda, darbeden sonra askerî idare kurmak, iktidarı CHP'ye bırakmak ve geçici meclis kurarak seçime kadar ülkeyi bu meclis aracılığı ile yönetmek gibi fikirler tartışılmıştır.²⁸ Vehbi Ersu'nun savunduğu iktidarın sivillere bırakılması düşüncesine karşı çıkan Türkeş'e göre Türkiye, demokratik bir rejimle kalkınamazdı. Oy kaygısıyla hareket eden politikacılar, Türkiye'nin temel sorunlarını çözemezdi. Ülkenin tavizsiz bir yönetime ihtiyacı vardı. Ancak temel sorunlar çözüldükten sonra demokrasiye geçilebilirdi. Görüldüğü gibi toplantıda darbe sonrası izlenecek strateji hakkında karara varılamamış sadece darbe yapılmasına karar verilmiştir. Harekât planı hazırlamak için de Kabibay, Okan ve Türkeş görevlendirilmiştir.²⁹

27 Mayıs 1960 darbesini gerçekleştiren ve 1954 yılından sonra ortaya çıkan gizli örgütlerin, yapılanmalarında belirgin bazı özellikler dikkat çekmektedir. Örneğin bir subay, aynı anda birden fazla örgüte üye olabilmektedir. Çünkü bu komiteleri kuranlar, kontrolleri dışında olayların gelişmesinden, mevcut potansiyelin bölünmesinden ve bu sayede de ileride çatışma ihtimalinden endişe duymuşlardır. Bundan dolayı da 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi Dünder Seyhan, Orhan Kabibay, Talat Aydemir, Faruk Ateşdağlı, Faruk Güventürk, Osman Köksal, Alparslan Türkeş, Subhi Gürsoytrak, Sadi Koçaş, Orhan Erkanlı, Sezai Okan, Ahmet Yıldız gibi isimlerin ön plana çıktığı ve öncülük yaptığı örgütler, hücre şeklinde örgütlenerek darbeyi hazırlamışlardır.

1.2. 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi

1958 yılından itibaren Türkiye'de siyaset bir çıkmaza girmiştir. Olayların önü alınamamış, gerginlikler artmıştır. Hem iktidar hem de çekişen tavrını uzun zamandır bir kenara bırakan başta CHP Genel Başkanı İsmet İnönü

27 Seyhan, *age.*, s. 72.

28 Zehra Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, Libra Yayınevi, İstanbul 2017, s. 21, 25.

29 Özdağ, *age.*, s. 116-136.

başta olmak üzere muhalefet, sert ve tavizsiz bir tutum benimsemiştir. 1959 yılının ilk aylarında “ilkbahar taarruzu” adıyla CHP’nin yönetici ve üyeleri, propaganda faaliyetlerine başlamış, İnönü de ön saflarda yerini almıştır. 27 Mayıs’a doğru gelindiğinde ise siyasilerle başlayan gerginlik, sokak hareketlerine dönüşmüştür. 27 Mayıs’ı birkaç profesörün kışkırtması sonucunda İstanbul Üniversitesi öğrencilerinin ayaklanması ile başlatılan Ali Fuat Başgil’in, 27 Nisan günü tanık olduğu olaylarla ilgili *Bağırınlar, nutuklar birbirine karışıyor ve ara sıra da- kahrolsun hükümet, Menderes istifa- naraları duyuluyordu...*³⁰ şeklindeki sözleri, gelinen durumun bir özeti gibidir. Öğrencileri engellemek için gönderilen polis, göz yaşartıcı bomba kullanmıştı. Saat 11.00’e doğru Beyazıt Kulesi’nin etrafında toplanan göstericileri dağıtmak için 30 kadar atlı polise emir verilmiş, fakat göstericilerin onlara taş ve sopalarla saldırımları üzerine atlı polisler çekilerek yerlerini Üniversitenin giriş kapısında beklemekte olan piyade birliğine bırakmıştır. Başgil, gördüklerini Menderes hükümetinin sonu olarak değerlendirmiştir.³¹

27-28 Nisan günü cereyan eden olaylarda göstericileri durdurmak için polisin havaya ateş açması sonucunda iki öğrenci yaralanmış ve seken bir kurşunla Turan Emeksiz adlı öğrenci ölmüş, bir lise öğrencisi de tankın altında kalarak ezilmiştir. Dokuz öğrenci de karakola sevk edilmiştir. Valiliğin talebi ile I. Orduya bağlı askerî birlikler Beyazıt Meydanı’na gelmiş fakat olayları engellemesi beklenen askerlerin, öğrencilere yol açması tehlikesinin boyutunun işareti olmuştur. Hükümet çıkan olaylar üzerine İstanbul’da ve Ankara’da sıkıyönetim ilan etmiştir. Önceden kararlaştırıldığı üzere, 555K parolası ile 5 Mayıs 1960 günü saat beşte Kızılay’da yapılan toplantı, gelinen olağanüstü sürecin, sokaktaki bir başka yansıması olmuştur. Bu sıralarda hükümeti endişeye sevk eden bir başka gelişme, Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes’e gönderilen ve Bayar’ın istifa ederek yerine Adnan Menderes’in getirilmesinin istendiği, Cemal Gürsel’in 13 maddelik muhtırasıdır. 27 Mayıs’tan sonra açıklanan muhtırada, hedef Celal Bayar’dır. Fakat mektup hakkında, içeriğinde şahsına yönelik eleştiriler sebebiyle olsa gerek, Cumhurbaşkanı’na bilgi verilmemiştir.³²

Asker ise darbenin gününü kararlaştırmakla meşguldür. Bu amaçla Genelkurmay Başkanlığında Kabibay, Okan, Küçük, Acuner, Kuytak ve Ertuğrul Alatlı’nın katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıdan, muhtemelen

30 Ali Fuad Başgil, **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, Kubbealtı, 3. Baskı, İstanbul 2014, s. 122, 126.

31 Başgil, **age.**, s. 127-128.

32 Bu mektup, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra milletvekilleri tutuklanıp Harp Okulu’na getirildiklerinde radyodan okunmuştur. Zamanında bilgi vermemesi nedeniyle Ethem Menderes aleyhinde bir hava oluşmasına neden olmuştur. Rıfıkı Salim Burçak, **Yassıada ve Öncesi**, Çam Matbaası, Ankara 1976, s. 105-106; Hadi Hüsman, **Hatırladıklarım Düşündüklerim**, Baha Matbaası, İstanbul 1975, s. 200-202.

fikirleri sebebiyle, haberdar edilmeyen Türkeş, örgüt tarafından dışlandığını fark etmiştir. 20 Mayıs günü Hindistan Başbakanı Cevahirlal Nehru'nun Türkiye'ye gelecek olması ve 26 Mayıs günü Menderes'in Yunanistan'ı ziyaret edecek olması gibi nedenlerle müdahalenin, 21-26 Mayıs günleri arasında yapılması kararlaştırılmıştır. 19 Mayıs günü hükümetin tüm gösterileri yasaklamasına rağmen 20 Mayıs günü Nehru, Ankara'ya geldiğinde Kızılay'da Nehru ve Menderes'in içinde bulunduğu korteje tepki gösterilmiştir.³³

Asıl endişe verici gelişme 21 Mayıs günü saat 14.00'ten itibaren Sıhhiye Orduevi ile Güven Park arasında görülen subayların yürüyüşü olmuştur. Saat 15.00'ten itibaren Orduevinde toplanan bine yakın subay ve Harp Okulu öğrencisi Kızılay'a doğru yürüyüşe geçtiler. Yürüyüş hükümeti hiç olmadığı kadar telaşlandırmış ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın başkanlığında Çankaya'da toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda Genelkurmay Başkanı Rüştü Erdelhun Paşa, yetki istemiş Menderes de ona istediği yetkiyi vermiştir. Erdelhun Paşa, Konya'dan 300 kişilik birliği 22 Mayıs günü Ankara'ya sevk etmiştir.³⁴ İzmit ve Adapazarı'ndan da tümen gücünde bir birliği Ankara'ya kaydırma kararı veren Genelkurmay Başkanı, dönemin Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes'in, Başbakan Menderes'i arayarak bu hareketin bir ihtilal olacağını söylemesi üzerine planını tamamlayamamıştır. Böylece belki de darbeyi engelleyecek birliklerin Ankara'ya sokulmaları, bizzat Millî Savunma Bakanı'nın bu girişimi ile engellenmiştir.³⁵

23 Mayıs günü toplanan örgüt, Menderes'in ülkede yaşanan huzursuzluğun sonucunda Yunanistan ziyaretini ertelemesi nedeniyle, 25 Mayıs günü darbe yapmaya karar vermiştir. Tümgeneral Cemal Madanoğlu, son defa Cumhurbaşkanı'na gidilmesini ve istifa etmesinin önerilmesini teklif etmiştir. Fakat cuntacılar, İstanbul'da I. Ordu Karargâhına döndükleri sırada harekâtın ertelenmesini bildiren "Dündar Seyhan'ın oğlu ikmale kaldı" şeklindeki mesajı almışlardır. Erteleme kararını Vezneciler'de sıkıyönetime bağlı bir birliğin komutanı olan Kurmay Binbaşı Muammer Şahin, odasında harita üzerinde görev taksimi yaparken harekâtın artık bir sır olmadığına dair taşıdığı endişe üzerine almıştır. Bunun üzerine her şeyin açığa çıkmasına ramak kaldığının bilincinde olan İstanbul Örgütü, Ankara katılmasa bile 27 Mayıs günü harekete geçmeye karar vermiştir.³⁶

33 Özdağ, *age.*, s. 174-175.

34 Sıtkı Ulay'a göre ise bu tedbirleri aldıratan Ethem Menderes'ti. Fakat nereden getirilirse getirilsin, olacakların asla önü alınamazdı. Ulay, *age.*, s. 95; Aslan, "60 yıl sonra 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine bakmak (1)", <https://www.indyturk.com/node/185571/t%C3%BCrkiyeden-sesler/60-y%C4%B1l-sonra-27-may%C4%B1s-1960-askeri-m%C3%BCdahalesine-bakmak-1>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

35 Özdağ, *age.*, s. 180.

36 Özdağ, *age.*, s. 185.

26 Mayıs günü Harbiye’de toplanan örgüt, ihtilal yapmaya karar vermiştir. Karargâh olarak da Harp Okulu belirlenmiştir. Toplantıda Madanoğlu’nun teklifi ile ihtilalden sonra askerlerin, görev kabul etmemelerine ve iktidarı sivillere devrederek kışlaya çekilmelerine karar verilmiştir. Harekâtın parolası “inkılap” olarak belirlenmiştir. Radyodan okunacak metin ise Alparslan Türkeş tarafından hazırlanmıştır. Ankara ve İstanbul’da sayıları 60 civarında olan örgüt mensubu subay ile onlara destek veren 150 kadar subay tarafından gece saat 03.00’te başlatılan harekât, İstanbul’da direniş olmadan gerçekleşmiştir. Fakat Orgeneral Fahri Özdilek, Menderes’in zaten istifa edeceğini söyleyerek pasif bir direniş içine girmiştir. Onun direnişini kıran 3. Zırhlı Tugay Komutanı Tuğgeneral Refik Tulga’nın cuntacılarla katılması olmuştur. Öte yandan Ankara Radyosu’ndan beklenen bildirinin okunmaması üzerine İstanbul Radyosu’ndan Ahmet Yıldız ve Orhan Erkanlı’nın hazırladıkları bir bildiri, Binbaşı Kenan Ersoy tarafından saat 04.36’da okunmuştur. Bu saatte itibaren de radyolar, İstiklal Marşı çalarak TSK’nın tebliğini yayınlamaya başlamışlardır.³⁷

Ankara’da Çankaya Köşkü’nde Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın direniş vardır. Buradaki harekât devam ederken saat 05.25’te Ankara Radyosu, beklenen yayını yapmıştır. Bu saatte radyolarını açanlar, Alparslan Türkeş’in sesinden *Dikkat... Dikkat... Muhterem vatandaşlar, Radyolarınızın başına geçiniz. Güvendiğiniz silahlı kuvvetlerinizin sesi bir dakika sonra sizlere hitap edecektir*, şeklinde başlayan bildiriye dinlemişlerdir. Bildiride darbenin, son yaşanan olaylar nedeniyle kardeş kavgasına meydan vermemek amacıyla yapıldığı ve TSK’nın, partilerin içine düştüğü uzlaşmaz tutumdan ülkeyi kurtarmak ve partiler üstü tarafsız bir yönetimle en kısa sürede seçimlere gitmek arzusunda olduğu belirtilmektedir. Seçimi kazanan tarafa iktidarın devredileceği, harekâtın hiçbir şahsı ve zümreyi hedef almadığı, vatandaşlar arasında ayırım yapılmayacağı bildiride vurgulanan belli başlı hususlardı. Kabine üyelerine de Silahlı Kuvvetlere sığınmaları yönünde çağrı yapılmış ve onların şahsi emniyetlerinin kanun teminatı altında olduğu belirtilmişti. Son olarak da müdahaleye dışarıdan gelebilecek tepkileri engellemek için bütün ittifaklarımıza sadığız mesajı verilmiştir.³⁸

27 Mayıs günü yayınlanan gazeteler, “Türk Ordusu Vazife Başında³⁹”,

37 **Hürriyet**, 27 Mayıs 1960; Özdağ, **age.**, s. 199; Aslan, “60 yıl sonra 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine bakmak (1)”, <httpS/www.indyturk.com/node/185571/t%C3%BCrkiyeden-sesler/60-y%C4%B1l-sonra-27-may%C4%B1s-1960-askeri-m%C3%BCdahalesine-bakmak-1>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

38 **Hürriyet**, 27 Mayıs 1960; Aslan, “60 yıl sonra 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine bakmak (1)”, <httpS/www.indyturk.com/node/185571/t%C3%BCrkiyeden-sesler/60-y%C4%B1l-sonra-27-may%C4%B1s-1960-askeri-m%C3%BCdahalesine-bakmak-1>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

39 **Hürriyet**, 27 Mayıs 1960.

“Türk Ordusu İdareyi Ele Aldı”⁴⁰, “Kahraman Türk Ordusu Bütün Memlekette Dün Gece Sabaha Karşı İdareyi Ele Aldı”⁴¹ gibi manşetlerle okuyucularına müdahaleyi duyurdular. Bundan sonraki süreçte DP’liler aleyhinde âdeta bir linç kampanyası başladı. Sokağa çıkma yasağına rağmen kutlamalar yapıldı. Orduya övgülerin dizildiği basında, DP mensuplarını itibardan düşürmek amacıyla, parayla tutulan adamlara yedi bin silah ve asker elbisesinin dağıtıldığı, gizli depoların bulunduğu⁴², Harp Okulu imha planının ele geçirildiği, buzhanelerden toplu halde cesetlerin çıktığı⁴³ şeklinde birtakım iddialar ortaya atılmıştır.⁴⁴

1.3. 27 Mayıs’ın Hürriyet Bayramı Olarak Kutlanması

Millî Birlik Komitesi (MBK) tarafından alınan kararla 27 Mayıs’ın bayram olarak kutlandığı şeklinde bilgiler mevcuttur. 27 Mayıs’ın ilk defa bayram olarak kabul edilmesi, MBK Başkanı Cemal Gürsel tarafından Millî Birlik Komitesi Başkanlığına gönderilen ve 2739 sayılı ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki Kanun’un 2. maddesine I (G) fıkrası eklenmesine dair kanun tasarısının gerekçesini içeren 17 Temmuz 1960 tarihli yazı ile resmiyete dökülmüştür. DP iktidarının meşruiyet dışına çıktığı ve Türk gençliğinin verdiği destekle Türk ordusunun 27 Mayıs 1960 günü milleti kurtardığı vurgulanmış ve *bu eşsiz olayı yeni nesillere devretmek; bundan sonra da millet hak ve hürriyetlerine tecavüze yelteneceklere akıbetlerini hatırlatmak...* sözleriyle tasarının gerekçesi açıklanmıştır.⁴⁵

27 Mayıs’ın Hürriyet Bayramı olarak kabul edilmesi, Millî Birlik Komitesinde 4 Ekim 1960 tarihinde gündeme gelmiştir. Tasarı üzerinde görüşme yapılırken Sami Küçük’ün *27 Mayıs tarihi bu milletin millî bayramları arasına girecektir. Fakat bizim tarafımızdan bunun yapılmamasının doğru olduğu fikrindeyim*, şeklindeki sözleri, Suphi Gürsoytrak, Emanullah Çelebi, Kamil Karavelioğlu, Ahmet Er ve Kadri Kaplan tarafından da desteklenmiştir. Muzaffer Yurdakuler, *Her bayram hükümetin kendi zamanında kabul edilir* diyerek diğer üyelerin görüşlerine itiraz etmişse de oylama sonucunda 27

40 **Vatan**, 27 Mayıs 1960.

41 **Cumhuriyet**, 27 Mayıs 1960.

42 **Hâkimiyet**, 31 Mayıs 1960.

43 **Milliyet**, 2 Haziran 1960.

44 Aslan, “60 yıl sonra 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine bakmak (I)”, <http://www.indyuturk.com/node/185571/t%C3%BCrkiyeden-sesler/60-y%C4%B1l-sonra-27-may%C4%B1s-1960-askeri-m%C3%BCdahalesine-bakmak-1>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

45 **T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi**, S 71-1172/1585, 12 Temmuz 1960; **T.C. Milli Birlik Komitesi Güvenlik Komisyonu**, “Güvenlik Komisyonu Raporu”, Esas No: 1/7, Karar No: 45, 19 Eylül 1960.

Mayıs'ın bayram olarak kabul edilmesi konusu, geri bırakılmıştır.⁴⁶

Türkiye'de 27 Mayıs'ın Hürriyet ve Anayasa Bayramı adı altında kutlanmasının yasallaşması ise Başbakan İsmet İnönü tarafından, 3 Nisan 1963 tarihinde Millet Meclisine getirilen Ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki 2739 sayılı Kanun'a ek kanun tasarısının gündeme alınmasına dair önergesi ile yani 221 sayılı Kanun'la gerçekleşmiştir.⁴⁷ Üç maddeden oluşan Kanun'un 1.maddesine eklenen "H" fıkrasında *Hürriyet ve Anayasa Bayramı, 26 Mayıs günü öğleden sonra başlar ve 27 Mayıs günü devam eder*, denilmektedir.⁴⁸ 1980 darbesinden sonra oluşturulan Millî Güvenlik Konseyinin, 17 Mart 1981 tarihinde aldığı bir kararla 1970'li yıllardan itibaren meydana gelen gelişmeler sonucunda 1961 Anayasası'nın toplum bünyesine uygunluğunun tartışılır hale geldiği gerekçesi ile "27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı", resmî bayramlar arasından çıkartılmıştır.⁴⁹

1.4. Millî Birlik Komitesi, Yapısı ve Eylemleri

Ordunun siyasette belirleyici bir rol oynamasına neden olan 27 Mayıs darbesinden sonra, nasıl bir sistem ve yöntem takip edileceği hususu, ilk anda temel problem olarak ortaya çıkmıştır. Bu soruna çözüm bulmak ve eski rejimi tamamen sonlandırmak amacıyla müdahalenin etkili isimlerinden Tümgeneral (30 Ağustos 1960'da korgeneral) Cemal Madanoğlu, tutuklandıktan sonra Harp Okuluna getirilen eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'la görüşmüştür. İstifası istenen Bayar'ın, kendisini ziyarete gelen askerlere *irade-i milliye ile gelen ben bu devletin cumhurbaşkanıyım. Alnıma tabanca sıksanız dahi istifa etmem* diyerek net bir tavır göstermesi üzerine Madanoğlu, üniversiteyi devreye sokmuştur. Bunun üzerine İstanbul'dan yedi Profesör (Tarık Zafer Tunaya, İsmet Giritli, Sıddık Sami Onar, Hüseyin Nail Kubalı, Naci Şensoy, Ragıp Sarıca, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), askerî bir uçakla Ankara'ya getirilmişlerdir. Ordunun kışlasına çekilmek arzusunu ileten Madanoğlu'na, profesörlerin yasama yetkisi ile donatılmış bir ihtilal komitesi kurulması yönünde görüş bildirmeleri⁵⁰ sonucunda, ülkeyi 25 Ekim 1961 tarihine kadar bilfiil yönetecek olan Millî Birlik Komitesi ortaya çıkmıştır.

Sonra da yeni anayasanın hazırlanması için akademisyenlerden oluşan

46 **Millî Birlik Komitesi (MBK) Tutanakları**, B 16, O 2, 4 Ekim 1960, s. 11.

47 **Millet Meclisi Tutanakları (MM)**, B 66, O 1, 3 Nisan 1963, s. 130.

48 **Resmî Gazete**, S 11381, 13 Nisan 1963; **Ulusal bayram ve genel tatiller hakkındaki 2739 sayılı Kanuna ek Kanun**, S 221, 11 Nisan 1963, s. 404.

49 **Millî Güvenlik Konseyi Tutanakları**, B 44, C 3, 17 Mart 1981. 27 Mayıs Hürriyet Bayramı, Kuzey Kıbrıs Türkleri arasında da kutlanmıştır. **Bozkurt**, 7 Ocak 1961; **Akın**, 23 Mayıs 1968.

50 "Cemal Madanoğlu ile yapılan röportaj", **Demirkırat Belgeseli**, 9. Bölüm, (Dakika: 3-10), <http://www.youtube.com/watch?v=lpVS7AcwX9s>, Erişim: 27 Aralık 2020.

bir komisyon kurulmuştur. İstanbul Üniversitesi Rektörü ve Anayasa Profesörü Sıddık Sami Onar'ın başkanı olduğu bu Komisyonun (Onar Komisyonu) 28 Mayıs günü sunduğu raporda, meşruiyetini kaybettiği ileri sürülen DP iktidarı altında siyasetin yozlaştığına dikkat çekilerek siyasal otorite ve yasal hükümet kurulmadan önce devletin yenilenmesi ve bu bağlamda da yeni bir anayasa ile yeni bir seçim yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Öncelikle MBK tarafından görevlendirilen Komisyon, dört bölüm ve 27 maddeden oluşan geçici bir anayasa hazırlamıştır. 14 Haziran 1960 günü Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 1 sayılı bu yasadaki⁵¹ “geçici sıfatı”, 12 Ağustos günü kabul edilen 55 sayılı Kanun'un 4. maddesi ile kaldırılmıştır.⁵²

1.4.1. Yapısı

Geçici Kanun, MBK'nin yapısının ve dönemin yönetim anlayışının anlaşılması bakımından önemlidir. 1 numaralı Kanun metninin başlangıç kısmında iktidar partisinin, Anayasayı çiğnediği ileri sürülen faaliyetleri kısaca hatırlatılmış ve meşruiyetini kaybettiği vurgulanmıştır. Ordu İç Hizmetler Kanunu'nun 34. maddesine atıf yapılarak Türk ordusunun, görevini yerine getirmek ve hukuk devletini yeniden kurmak için harekete geçtiği ve milleti temsil vasfını kaybettiği için dağıtılan Meclisin ve iktidarın, geçici olarak Millî Birlik Komitesine emanet edildiği belirtilmiştir. Kanun'un, “Genel Hükümler” başlığı altındaki birinci bölümün 2. maddesinde Komite üyelerinin yemin metni yer almaktadır.⁵³ Kanun'un 3, 4 ve 5. maddeleri ile Millî Birlik Komitesinin yetkilerini ne şekilde kullanacağına açıklık getirilmiştir. MBK, yasama gücünü doğrudan, yürütme gücünü ise devlet başkanının atadığı, Komitenin de uygun gördüğü kabine aracılığı ile kullanacaktı. Komite, bakanları denetleyebilir, görevden alabilirdi. Görevden alınan bakanların yerine yeni atama yapma yetkisi devlet başkanına, yargı hakkı ise bağımsız mahkemelere verilmişti. Yani onlar Komiteden bağımsız hareket edebileceklerdi. 6. madde ile Yüksek Adalet Divanı kurulurken 8. ve son maddede de genel seçimler sonucunda oluşacak olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin görevine başlaması ile MBK'nin hukuki varlığının sona ereceği belirtiliyordu.⁵⁴

Kanun'un 9. ve 16. maddeleri arasını kapsayan ikinci bölümünde, Millî Birlik Komitesinin yapısı belirlenmiştir. Komitenin 1 sayılı Kanun'un altında

51 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun bâzı hükümlerinin kaldırılması ve bâzı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici Kanun, 12 Haziran 1960.

52 Resmî Gazete, S 10525, 14 Haziran 1960; Resmî Gazete, S 10579, 16 Ağustos 1960.

53 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun bâzı hükümlerinin kaldırılması ve bâzı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici Kanun, 12 Haziran 1960, s. 3.

54 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun bâzı hükümlerinin kaldırılması ve bâzı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici Kanun, 12 Haziran 1960, s. 2; Zehra Aslan, “Millî Birlik Komitesi(MBK)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-birlik-komitesi-mbk/>, Erişim Tarihi: 11.01.2023.

imzası bulunan başkan ve üyelerden oluştuğu, kendi arzularıyla Komiteden çekilebilecekleri fakat ihanetleri mahkeme kararı ile sabit olmadıkça zorla çıkarılamayacakları kayıt altına alınmıştır. Bununla birlikte vatana ihanet başta olmak üzere şeref ve haysiyet kırıcı ve adam öldürme suçları işleyenlerin otomatik olarak üyelikleri düşecekti. Komite üyeleri hakkında soruşturma açılabilmesi için ise üyelerin, yedide altısının iştirak ettiği bir toplantıda beşte dördünün oyu ile karar verilecekti. Komite üyeliği ve devlet memurluğu vazifelerinin aynı anda yürütülmesi kişinin rızası ve MBK'nin onayı ile mümkündü. Aksi karar olmadıkça, Komite müzakerelerinin gizliliği ilkesi benimsenmişti.⁵⁵

17. ve 18. maddelerin bulunduğu üçüncü bölümde devlet başkanının yetkileri belirlenmiştir. Hem devletin hem de Bakanlar Kurulunun başı olan MBK'nin başkanı, aynı zamanda başkumandandı. Görev başında olmadığı zamanlarda devlet başkanının yerine MBK'nin en yaşlı üyesi vekâlet edecekti. Yine ölüm veya çekilme gibi durumlarda yeni devlet başkanı, MBK üyeleri arasından ve bu üyelerin yedide altısının katıldığı toplantıda, üçte iki çoğunlukla seçilecekti. Başkan, Komitenin kabul ettiği geçici kanunları en geç yedi gün içerisinde ilan etmek ve uygun bulmadıklarını gerekçesi ile birlikte Komiteye geri göndermek zorundaydı. Fakat geri gönderilse dahi Komitenin beşte dört çoğunlukla kabul ettiği yasalar, başkan tarafından en geç beş gün içinde ilan edilirdi. Başkana, Bakanlar Kurulunun teklifi üzerine, hastalık ve yaşlılık gibi nedenlerden dolayı hükümlülerin cezalarını kaldırma veya affetme yetkileri verilmişti. Fakat bu yetkiyi, DP mensupları için kullanamayacağı 18. maddede açıkça belirtilmiştir. Kanun'un 19. ve 27. maddelerini kapsayan dördüncü ve son bölümü Bakanlar Kurulunun yetkilerinin sınırını belirlemiştir. MBK üyeleri arasından ve 27 Mayıs 1960 tarihinde herhangi bir siyasi partiye üye olmayanlardan seçilen bakanların tümü, Bakanlar Kurulunun uyguladığı siyasetten sorumlu tutulmuş, onlara görevlerine başlarken ve ayrılırken mal beyanında bulunmak, tüzükler çıkartmak gibi yükümlülükler verilmiştir.⁵⁶

Geçici Kanun, MBK'nin, 12 Haziran 1960 günü meclis üyeleri seçilene kadar egemenliği Türk ulusu adına kullanmasına izin veren ve bunu meşrulaştıran bir ara hükümet kurmasını sağlamıştır. Zaten Komite, 27 Numaralı

55 924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun bâzı hükümlerinin kaldırılması ve bâzı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici Kanun, 12 Haziran 1960, s. 3; Aslan, "Millî Birlik Komitesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-birlik-komitesi-mbk/>, Erişim Tarihi: 11.01.2023.

56 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun bâzı hükümlerinin kaldırılması ve bâzı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici Kanun, 12 Haziran 1960, s. 4-5; Aslan, "Millî Birlik Komitesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-birlik-komitesi-mbk/>, Erişim Tarihi: 11.01.2023.

tebliği ile ilk hükümetini ilan etmişti.⁵⁷ Ayrıca 30 Mayıs 1960 tarihli Cemal Gürsel imzalı bir Kararname ile Alparslan Türkeş, Başbakanlık Müsteşarlığına atanmıştır.⁵⁸ Böylece Meclis feshedilmiş ve yeni bir anayasa hazırlanana kadar siyasi faaliyetler durdurulmuştur. Ülkeyi yönetmeye başlayan Komite, ilk anda 31 tebliğ yayınlamıştır. 1 numaralı tebliğ MBK'nin koyduğu kurallara ve sokağa çıkma yasağına uyulması, 2 numaralı tebliğ fırınların un ihtiyaçlarının giderilmesi ve ekmek pişirilmesi, 3 numaralı tebliğ her türlü siyasi faaliyetin, gösterilerin ve toplantıların yasaklanması, 4 ve 5 numaralı tebliğler telsiz ve telefon konuşmaları ile ilgili konulan yasaklara riayet edilmesi gibi hususları kapsıyordu. 6 numaralı tebliğde Komite Başkanı Gürsel, TSK'nin zor vazife ile karşı karşıya bulunduğunu belirterek arkadaşlarından ve vatandaşlardan kendisine yardımcı olmalarını talep ediyordu. 12 numaralı tebliğde tüm devlet memurlarının 28 Mayıs sabahı saat 09.00'dan itibaren normal mesailerine başlayacakları ve tüm yurttaki hayatın, garnizon kumandanlıkları tarafından kontrol edileceği bildirilmekteydi.⁵⁹ Tebliğler ile kapatılmış gazetelerin kapatılma kararları iptal edilmiş, DP'nin antidemokratik olarak değerlendirilen tüm kanunları ve örfi idare tarafından alınan kararları kaldırılmış, daha önce tutuklanmış olan subay ve öğrenciler serbest bırakılmıştır.⁶⁰

Millî Birlik Komitesi Hükümetinin ilk kabine toplantısını yaptığı 30 Mayıs Pazartesi günü aldığı kararlar, bir kararname ile duyurulmuştur. 1 numaralı Kararname'de, vatandaşların huzura kavuşturulması için gerekli tedbirlerin alınacağı, partili partisiz herkesin eşit muameleye tabi tutulacağı, parti faaliyetlerine müsaade edilmeyeceği ve tüm antidemokratik kanunların kaldırılacağı belirtilmiştir.⁶¹ MBK ilk meclis toplantısını ise 24 Haziran 1960 günü Cemal Gürsel'in başkanlığında yapmıştır. Aynı zamanda üyelerin ant içtiği bu toplantının açılış konuşmasında Gürsel, Ordu İç Hizmetler Kanunu'nun 34. maddesini gerekçe göstererek *Türk yurdunu ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyetini kollamak ve korumak*

57 30 Mayıs 1960 ila 6 Ocak 1961 tarihleri arasında görev yapan Millî Birlik Komitesi Hükümeti şu isimlerden oluşuyordu: Başbakan ve Millî Savunma Vekili Cemal Gürsel, Devlet vekilleri Amil Artus ve Şefik İnan, Adliye Vekili Abdullah Gözübüyük, Dâhiliye Vekili Muharrem İhsan Kızıloğlu, Hariciye Vekili Selim Sarper, Maliye Vekili Ekrem Alican, Maarif Vekili Fehmi Yavuz, Nafia Vekili Daniş Koper, Ticaret Vekili Cihat Eren, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Nusret Karasu, Gümrük ve İhisarlar Vekili Fethi Aşkın, Ziraat Vekili Feridun Üstün, Münakalat Vekili Sıtkı Ulay, Çalışma Vekili Cahit Talas, Sanayi Vekili Muhtar Uluer, Basın-Yayın ve Turizm Vekili Zühtü Tarhan ve İmar ve İskân Vekili Orhan Kubat. **Resmî Gazete**, S 10515; 30 Mayıs 1960, s. 1450; **Resmî Gazete**, S 10515; 30 Mayıs 1960, s. 1450; **Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler**, T.C. Başbakanlık Personel ve Prensipier Genel Müdürlüğü, Ankara 1998, s. 217.

58 **Resmî Gazete**, S 10515, 30 Mayıs 1960, s. 1450.

59 **Resmî Gazete**, S 10515, 30 Mayıs 1960, s. 1450-1453.

60 **Hâkimiyet**, 28 Mayıs 1960; **Resmî Gazete**, S 10515, 30 Mayıs 1960, s. 1451.

61 **Resmî Gazete**, S 10516, 31 Mayıs 1960, s. 1465.

vazifesi kendisine verilmiş olan Türk Ordusunun bu faciaya daha fazla seyirci kalması elbette beklenilemezdi sözleriyle darbenin meşruiyetini vurgulamıştır.⁶²

11 Temmuz günü yapılan ikinci toplantıda Devlet Vekili Amil Artus tarafından MBK'nin Bakanlar Kurulu programı okunmuştur. Artus, âdeta Komite üyelerinin sözlerine başlarken bir gelenek haline getirdikleri üzere, öncelikle meşruiyetini kaybetmiş bir iktidara karşı yapılan inkılap hareketi olduğunu vurguladığı 27 Mayıs hareketinin hedefini açıklamıştır. Sonra "İkinci Cumhuriyet" in anayasasının hazırlıklarına değinen Artus, İnsan Hakları Beyannamesi'nden ve 1924 Anayasası'ndan ilham alınarak çalışmalarını sürdürülen yeni anayasa metninin, ülkenin mümtaz ilim adamları tarafından hazırlanmakta olduğunu belirtmiştir. Programda vatandaşların hür iradesini gerçek manada ortaya koyacak bir seçim kanununun hazırlanmakta olduğu, hukuk dışına çıkılmayacağı, millî savunma sistemi içerisinde ordunun modernleştirilmesine önem verileceği, dış politikada barışçı bir siyaset takip edileceği ve DP Dönemi'nde girilen NATO ve CENTO ittifaklarına bağlılığın sürdürüleceği gibi hususlar yer almıştır. Yine DP Dönemi'nde imzalanan Londra ve Zürih antlaşmalarının son aşamasına gelindiği ve buradaki Türklerin haklarının korunmasına yönelik politikaların sürdürüleceği şeklindeki vurgular dikkat çekmiştir.⁶³

27 Mayıs 1960 ila 25 Ekim 1961 tarihleri arasında Türkiye'yi yöneten ve başında Cemal Gürsel'in bulunduğu MBK; ilk teşkil edildiğinde Cemal Gürsel'le birlikte 38 subaydan oluşuyordu.⁶⁴ Örgütün kurucu isimlerinden Talat

62 **MBK Tutanakları**, B 1, O 1, 24 Haziran 1960.

63 **MBK Tutanakları**, B 2, O 1, 11 Temmuz 1960, s. 3-4.

64 Üyeleri şunlardır: Cemal Gürsel (orgeneral), Cemal Madanoğlu ("tümgeneral", 30 Ağustos 1960'ta "korgeneral"), Emin Fahri Özdilek (orgeneral), Sıtkı Ulay ("tuğgeneral", 30 Ağustos 1961'de "tümgeneral"), İrfan Baştuğ (tuğgeneral), Ekrem Acuner (albay), Mucip Ataklı ("albay", 30 Ağustos 1961'de "tuğgeneral"), Haydar Tunçkanat (albay), Mehmet Fikret Kuytak (albay), Alparslan Türkeş (albay), Sami Küçük (albay), Osman Köksal (albay), Muzaffer Yurdakuler (albay), Süleyman Vehbi Ersü (albay), Refet Aksoyoğlu ("yarbay", 30 Ağustos 1961'de "albay"), Mehmet Orhan Kabibay (yarbay), Mustafa Kaplan (yarbay), Orhan Sezai Okan ("yarbay", 30 Ağustos 1960'ta "albay"), Salih Suphi Karaman ("yarbay", "albay"), Ahmet Yıldız ("yarbay", 30 Ağustos 1961'de "albay"), Fazıl Akkoyunlu (yarbay), Mehmet Kadri Kaplan ("binbaşı", 30 Ağustos 1960'ta 1957'den geçerli olmak üzere "yarbay", 28 Mayıs 1961'de 30 Ağustos 1960 nasbı ile "albay"), Orhan Erkanlı ("binbaşı", "yarbay"), Mehmet Selahattin Özgür ("binbaşı", 30 Ağustos 1960'ta "yarbay"), Mehmet Şükran Özkaya ("binbaşı", 30 Ağustos 1960'ta "yarbay"), Dündar Taşer (binbaşı), Mehmet Özgüneş ("binbaşı", 30 Ağustos 1960'ta "yarbay"), Hasan Münir Köseoğlu (binbaşı), Mehmet Suphi Gürsoytrak ("binbaşı", "yarbay"), Muzaffer Karan (binbaşı), Şefik Soyuyüce (binbaşı), Rifat Baykal (yüzbaşı), Emanullah Çelebi ("yüzbaşı", 6 Temmuz 1960'ta "binbaşı"), Ahmet Er (yüzbaşı), Numan Sabit Esin (yüzbaşı), Kamil Karavelioğlu ("yüzbaşı", 30 Ağustos 1961'de "binbaşı"), Muzaffer Özdağ (yüzbaşı), Ali İrfan Solmazer (yüzbaşı). Aslan, "Milli Birlik Komitesi", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-birlik-komitesi-mbk/>,

Aydemir'e ve Dünder Seyhan'a, 1960 yılında yurt dışı görevlerine atandıkları için, MBK içerisinde görev verilmemişti. Bununla birlikte gizli örgüte hiç katılmamış veya önemsiz konumda bulunan bazı subaylar, Silahlı Kuvvetlerin tümünden temsil edilmesi amacıyla, Komiteye alınmışlardı. Öte yandan Komite içerisinde ordunun kuvvetleri arasında eşit bir dağılım yapılmamıştı. Kara Kuvvetleri, üyelerin büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Askerî birliklerin, Tuğgeneral Sıtkı Ulay'ın komuta ettiği Harp Okulu öğrencileri hariç tutulursa yüzbaşı, binbaşı ve albaylar tarafından yönetildiği darbeye, generallerin rolleri çok azdı. Fakat askerî hiyerarşi göz önüne alındığında onların Komite içerisindeki varlıkları, büyük önem taşımaktaydı. Bu sebeple darbeden sonra örgüte katılan bazı generallere yüksek mevkiler verilmişti.⁶⁵ 3 Ağustos 1960 tarihinde orduyu gençleştirme adına yapılan geniş tasfiyeden sonra Millî Savunma Vekili Orgeneral Fahri Özdilek, kendi isteği ile emekliye ayrılmış ve MBK içerisindeki görevini sivil olarak sürdürmüştü.⁶⁶

1.4.2. Eylemleri

Üyelerinden bir kısmı yurt dışına gönderilene kadar MBK'nin yaptığı iki önemli eylem, ordu ve üniversite tasfiyesidir.

1.4.2.1. Orduda Tasfiye (EMİNSU'lar)

Ordunun üst mevkilerini generallerin işgal etmesi nedeniyle düşük rütbeli subayların terfileri gecikiyordu. MBK, temelde bu sorunu çözmek ve orduyu gençleştirmek amacıyla, 3 Ağustos 1960 günü 235 general ile daha düşük rütbeli 4171 subayı emekliye sevk etmiştir.⁶⁷ Olayı farklı bir açıdan değerlendirenlere göre 3 Ağustos kararı, Komite içerisindeki Türkeş grubunun zorlaması sonucunda çıkartılmıştı. Ve bu üyelerin emekli edilmelerinin esas sebebi, onların siyasal güvenilirliklerinden kuşku duyulmasıydı.⁶⁸ Emekli edilen generallerden birisi de Genelkurmay Başkanı Ragıp Gümüşpala'dır. Onun yerine bu göreve Cevdet Sunay getirilirken emekli edilen diğer generallerin yerlerine de yeni tayinler yapılmıştır.⁶⁹ Devlet Başkanı Cemal Gürsel ise

Erişim Tarihi: 11.01.2023, **MBK Tutanakları**, B 1, O 1, 24 Haziran 1960, s. 3.

65 Kemal Karpat, **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, 3. Baskı, Timaş, 2013, s. 148-159.

66 **Milliyet**, 4 Ağustos 1960; **Vatan**, 4 Ağustos 1960.

67 **Milliyet**, 26 Ağustos 1960, s. 1. Emekliye sevk edilen subayların sayısı ile ilgili kaynaklarda farklı rakamlar zikredilmektedir. Tevfik Çavdar dört bini aşkın subayın emekliye sevk edildiğini belirtir. Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)**, 3. Baskı, İmge Yayınevi, 2004, s. 92. Kemal Karpat, yedi bin subayın emekli edildiğini belirtir. Karpat, **Türk Siyasi Tarihi**, s. 162. Zürcher, 260 generalden 235'inin ve 5 bin kadar da subayın emekliye sevk edildiği bilgisini verir. Zürcher, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, s. 353.

68 Zürcher, **Modern Türkiye'nin Tarihi**, s. 353.

69 **Akis**, C XVIII, 10 Ağustos 1960, s. 6; **Milliyet**, 4 Ağustos 1960; **Vatan**, 4 Ağustos 1960.

Gölcük'te yaptığı konuşmada ordudaki gençleştirme hareketine neden ihtiyaç duyulduğunu şöyle açıklamıştır: *Biz orduyu gençleştirmeye karar verdiğimiz zaman bir kül halinde yapılan inkılabın gerçekleşmesine iştirak eden arkadaşlarımızın durumlarını ve istikballerini de düşünmek zorunda kaldık.*⁷⁰

Öte yandan emekli edilen subayların mağduriyet yaşamaması amacıyla, Emeklilik Kanunu'nda yapılan değişiklikle askerî personelin emeklilik ödeneği yüzde elliden yüzde yetmişe çıkartılmıştır. MBK, Anayasaya konulacak bir madde ile ordunun gençleştirilmesi hususunun ilerleyen yıllarda garantiye alınmasını kararlaştırmıştır.⁷¹ Orduda tasfiye, çok sayıda askerin siyasete girmesi sonucunu doğurmuştur. Ayrıca etkin bir kitle olamamakla birlikte ordudan tasfiye edilenler tarafından kurulan (Emekli İnkılâp Subayları Derneği) EMİNSU'lar, sonradan Ragıp Gümüşpala'nın kurduğu Adalet Partisi'ni desteklemiştir.⁷²

1.4.2.2. Üniversitede Tasfiye (147'ler Olayı)

MBK'nin bir diğer önemli eylemi, 147 öğretim üyesinin üniversiteden uzaklaştırılmasıdır. Bu olay, 27 Mayıs'ı gerçekleştirenlerle, benimseyenlerin ilk çatışmasını da ortaya çıkartması bakımından önemlidir. 27 Ekim 1960 günü kabul edilen ve 28 Ekim 1960 tarihli 10641 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 114 sayılı Üniversiteler öğretim üyelerinden bazılarının vazifelerinden affına ve bazılarının diğer fakülte ve yüksekokullara nakline dair Kanun yedi maddedir. 147 öğretim üyesinin görevden uzaklaştırılması hususu birinci maddede belirtilmiş ve 1 sayılı cetvelde, bu kişilerin isimlerine yer verilmiştir. Recai Galip Okandan, Cevat Kerim İncedayı, Emin Bilgiç, Ali Fuat Başgil, Tarık Zafer Tunaya, Sebahattin Eyüboğlu, Ziya Ökdem, Hakkı Seymen, İsmet Giritli, Haldun Taner ve Şevket Soysal gibi dikkat çeken isimlerin bulunduğu ve 28'i "ordinaryüs profesör", 57'si "profesör", 44'ü "doçent", 9'u "doktor" unvanına sahip olan listedeki kişilerin, 9'u da asistandır.⁷³

Komitenin üniversitedeki bu geniş çaplı tasfiye hareketi kararına, basına yansıdığı ve duyulduğu andan itibaren toplumun çeşitli kesimlerinden tepki gösterilmiştir. En sert tepki de üniversite camiasından gelmiştir. İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıddık Sami Onar başta olmak üzere İstanbul Teknik, Ankara, Ege, Orta Doğu üniversitelerinin rektörleri istifa etmişlerdir.⁷⁴ İstifa

70 **Vatan**, 5 Ağustos 1960.

71 **Akis**, C XVIII, 10 Ağustos 1960, s. 10.

72 Kayalı, **age.**, s. 75.

73 **Üniversiteler öğretim üyelerinden bazılarının vazifelerinden affına ve bazılarının diğer fakülte ve yüksekokullara nakline dair Kanun**, S 114, 27 Ekim 1960, s. 266-267. **Resmî Gazete**, S 10641, 28 Ekim 1960.

74 Derya Kayacan, **1960 Darbesinin Üniversitelere Müdahalesi ve 147'lerin Tasfiyesi**,

ettikten sonra Sıddık Sami Onar, *Üniversitede gençleştirme olmaz. Bu çok sakat bir zihniyet... İlimin sembolü aksakallı bir ihtiyardır* sözleriyle üniversitenin çöktüğünü söylemiştir. Teknik Üniversitenin Senatosu da bir protesto bildirisi yayımlamıştır.⁷⁵ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Cahit Talas *Karar tashih edilmezse son fedakârlığımızı da yapıp ilim yuvamızdan ayrıla-cağız* şeklinde bir açıklama yaptı.⁷⁶ Kararı protesto eden üniversite öğrencileri ise sakal grevine başlayarak Ankara'da derslere girmeme kararı almışlardır.⁷⁷ Siyasilerden de tepkiler gelmekte gecikmemiştir. CKMP İdare Kurulu Üyesi Fuat Arna, ihtilalin meşru olduğundan hareketle üniversite kadrosunda da ahlaki, ilmi bir tasfiyenin gerekli olduğuna dikkat çekmiş fakat Komitenin aldığı kararın umumi efkâr tarafından asla tasvip edilmeyeceğini söylemiştir. Arna, MBK'nin böyle bir karar almasından ziyade uygulamada, üniversiteye söz hakkı verilmemesini eleştirmiştir.⁷⁸

147'lerin tasfiyesine az sayıda da olsa destek verenler de olmuştur. Bu çerçevede Türk Millî Talebe Federasyonu Başkanı Kemal Kumkumoğlu, kararın yerinde olduğunu açıkça ifade eden İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi doçentlerinden Nurettin Şazi Kösemihal,⁷⁹ Tıp Fakültesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Sami Zan gibi bazı öğretim üyeleri, Komiteye gönderdikleri telgraflarda kararı olumlu karşıladıklarını bildirmişlerdir.⁸⁰

Gösterilen tepkiler üzerine Komite, basın ve üniversiteyi teskin etmek için bazı üyelerini İstanbul'a göndermiştir. MBK içerisindeki reformcuların ilk yarasını aldığı bu olayda, ordudaki tasfiyeler gibi, başını Alparslan Türkeş, Orhan Erkanlı, Orhan Kabibay, Muzaffer Özdağ, Numan Esin ve Fazıl Akkoyunlu gibi isimlerin çektiği radikal grubun etkisi olduğu yönünde görüşler mevcuttur.⁸¹ Tasfiyenin ardından MBK üyeleri Orhan Erkanlı ile Numan Esin'in bu geniş çaplı hareketi savunmaları, bu doğrultudaki görüşleri desteklemektedir. MBK tarafından yapılan açıklamada eğer ortada bir hata varsa bunun düzeltilebileceği belirtilirken Erkanlı ise *Eğer üniversite onlarla ayakta duruyor ise zaten Türkiye'de üniversite yoktur* sözleriyle kararın arkasında durmuştur. Bununla birlikte gerekirse bir komisyon kurulabileceğini de söylemiştir.⁸²

Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 59.

75 **Vatan**, 29 Ekim 1960

76 **Vatan**, 30 Ekim 1960.

77 **Vatan**, 31 Ekim 1960.

78 **Vatan**, 31 Ekim 1960.

79 **Vatan**, 31 Ekim 1960.

80 Kayacan, **agt.**, s. 83-84.

81 Çavdar, **age.**, s. 93.

82 **Milliyet**, 30 Ekim 1960, s. 1; Kayacan, **agt.**, s. 62.

147'lerin tasfiyesi ve Rektör Sıddık Sami Onar'ın istifası sonucunda İstanbul Üniversitesinin 20 kişiden oluşan Senatosunda 12 üye; 9 kişiden oluşan Yönetim Kurulunda da 5 üye kalmıştı. Hukuk Fakültesi Yönetim Kurulunda ise toplantı için gerekli çoğunluk sağlanamaması sorunu ortaya çıkarken kürsülerde asistanların yetkili durumuna geçtikleri garip bir durumla karşılaşıldı. Öte yandan istifa etmiş olan rektörler, 4 Kasım günü yapılan seçimlerde tekrar göreve getirildiler. Gürsel'in de *hata varsa düzeltiriz* şeklindeki açıklamaları ile umut veren gelişmelerden sonra, 147'lerin tekrar göreve dönmelerinin önünü açacak faaliyetler başlatılmıştır. Özellikle MBK içerisinde 13 Kasım günü 14'lerin tasfiye hareketi sonrası bu yöndeki faaliyetlerin artması dikkat çekicidir.

18 Kasım'da Üniversiteler Heyetinin yaptığı bir toplantı sonucunda Komitenin hatalı olduğuna vurgu yapılan eyleminin düzeltilmesi ricasında bulunulan bir mektup kaleme alınarak Cemal Gürsel'e gönderilmiştir. Yine toplanan Üniversitelerarası Kurul da 147 öğretim üyesinin göreve iadeleri konusunda karar alınmasını istemiştir.⁸³ Bu dönemde yapılan açıklamalarda, üniversitelerde eleman yokluğuna vurgu yapılarak öğretim üyelerinin görevlerine iadelerinin aynı zamanda bir gereklilik olduğuna dikkat çekilmiştir. MBK, kamuoyunda oluşan tepkiler üzerine 26 Kasım günü üniversitelere bir tezkere göndererek işlerine son verilen öğretim üyeleri hakkında senatoların görüş bildirmesini istemiştir. Fakat aradan geçen zamanda hazırlanan kanun tekliflerine, yapılan açıklamalara rağmen 147'lerin görevlerine dönmeleri mümkün olmamıştır. Ancak 17 Mart 1962 tarihinde Meclis Başkanlığına verilen tasarının, 28 Mart 1962 tarihinde kabul edilmesi ile 147'ler tekrar görevlerine dönebilmişlerdir.⁸⁴

1.4.2.3. MBK'de Bölünme (14'lerin Tasfiyesi)

Ordu ve üniversite tasfiyelerindeki tutumundan da anlaşılacağı üzere MBK, ülkenin sorunlarını çözmek için hazırlanmış bir eylem planına sahip değildi. Üyelerinin çoğunluğu, seçimlerden sonra iktidarı sivil politikacılara bırakma taraftarıydı.⁸⁵

Kuruluşu aşamasında Millî Birlik Komitesinin (MBK) içerisinde anlaşmazlıklar olmuştur. Bir kısım subayın iktidar dışında tutulması, olayları tetiklemiştir. Aslında MBK'nin içerisinde Türkeş, Küçük-Madanoğlu, Okan-Köksal, Ataklı ve Havacıların önderlik ettiği grup ve son olarak Orhan Kabibay olmak üzere beş grup bulunuyordu. Fakat kabaca bir ayırım yapmak gerekirse MBK ikiye bölünmüştü. Bunların ilki, Onar ve ekibinin liberal ve demokratik Türkiye önerisini destekleyen, Gürsel ve ılımlı generalleri kap-

83 Kayacan, *agt.*, s. 93-94.

84 Kayacan, *agt.*, s. 121.

85 Ahmad, *age.*, s. 154.

sayan ve iktidarı sivillere devretme eğiliminde olan gruptur. İkincisi ise Alparslan Türkeş adının ön plana çıktığı, düşük rütbeli subaylardan oluşan ve radikaller olarak nitelendirilen gruptur. Bunlar daha radikal ve kapsamlı bir yapılanma için cunta iktidarının devamından yana olmuşlardır.⁸⁶

Komite içerisindeki radikal grubun etkisiyle ve özellikle DP'ye oy verenlerin desteğinin sağlanması amacıyla önce "Millî Birlik Partisi" adıyla bir partinin kurulması düşünülmüştür. Komite Üyesi Sami Küçük tarafından bu yalanlanmakla birlikte böyle bir teşebbüsün varlığından söz eden Dünder Seyhan, partiyi kurmak için gereken çabanın ise gösterilemediği görüşündedir. Seyhan'a göre, partinin kurulamamasının bir diğer nedeni de iktidarı ele geçirme şansının azalmasından endişe duyan CHP'nin aksi istikametteki çalışmalarıydı.⁸⁷ Türkeş de DP'nin mahkeme kararı ile kapatılmasından sonra,⁸⁸ ortaya çıkan tabloda yeni bir partiye gereksinim duyulduğunu belirtmektedir. Çünkü ortada teşkilatlı olarak sadece CHP ve Millet Partisi kalmıştı. Fakat MP, yapılacak bir seçimde CHP ile yarışacak güçte değildi. Bu şartlar altında artık orduya dönüşmesi mümkün gözükmeyen MBK, Millî Birlik Partisi adında bir oluşumla ortaya çıkarak DP seçmeninin desteğini alabilirdi.⁸⁹

Gittikçe birbirinden uzaklaşmaya başlayan Komite içindeki çeşitli uçlara mensup olanlar arasında bir birliktelik oluşturmak amacıyla, 9 Temmuz 1960 günü Çankaya'da bir toplantı yapılmıştır. Ayrı ayrı grupların sivrilmiş kişileri olarak Türkeş, Sami Küçük, Köksal-Okan, Erkanlı-Esin-Özdağ-Solmazler ile tüm grupların benimsediği Kabibay ön plana çıkan isimlerdi.⁹⁰ Çankaya toplantısının bir işe yaramadığı kısa sürede görülmüştür. Husumetlerin arttığına dikkat çeken Dünder Seyhan, o günlerdeki hizipleşmelerin nedenlerine değinirken özellikle Alparslan Türkeş'e karşı bir hareket olduğu düşüncesindedir.⁹¹

Sonradan 14'ler olarak anılacak olan gruba, DP kitlesine karşı yumuşak davranış şeklini benimsemesi ve Türkeş'in idamları engelleme amaçlı faaliyetleri göz önüne alınarak DP destekçilerinin sempati ile bakmasına neden

86 Kayalı, *age.*, s. 77; Ahmad, *age.*, s. 154; Aslan, "Millî Birlik Komitesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-birlik-komitesi-mbk/>, Erişim Tarihi: 11.01.2023.

87 Seyhan, *age.*, s. 96.

88 DP, CHP Yönetim Kurulu üyelerinden birisinin büyük kurultayını zamanında yapmadığı gerekçesi ile bir müracaat üzerine kapatılmıştı. Yani DP, MBK tarafından kapatılmamıştır. Alparslan Türkeş'e göre bu olayın arkasında İsmet Paşa'nın yakını olan Devlet Bakanı Şefik İnan vardı. Cemal Anadol, *Alparslan Türkeş Olaylar Belgeler Hatıralar ve MHP*, Burak Yayınevi, İstanbul 1995, s. 47.

89 Türkeş'e göre DP seçmeninin CHP'ye yönelmesi mümkün değildi. Cemal Anadol, *age.*, s. 38-39.

90 Seyhan, *age.*, s. 98.

91 Seyhan, *age.*, s. 113.

olmuştu.⁹² Tasfiye hareketi öncesi tasfiye edilecek grup, karşı taraftan önce hareket etmek istemişti. Türkeş, Kabibay, Erkanlı ile Komite dışından Dündar Seyhan birtakım görüşmeler yaptılar. Fakat 13 Kasım günü, 14 kişi dışında MBK içindeki 7 kişiye dahi duyurulmadan tasfiye hareketi gerçekleştirildi. Böylece 14'lerle birlikte Komitedeki tasfiye süreci tamamlandı.

Tasfiyede önemli bir rol oynayan ve Millî Birlik Komitesine verilen “Ülkü ve Kültür Birliği” yasa tasarısı, darbenin ilk günlerinde Komitenin çalışmalarını, halka tanıtmak amacıyla yine MBK içinde oluşturulan bir grup tarafından hazırlanmıştı. Komisyonun başında Albay Muhterem Seral bulunuyordu. Tasarı, Orhan Erkanlı, Numan Esin, Kadri Kaplan, Sami Küçük, Sezai Okan ve Şefik Soyuyüce'nin imzalarıyla Komiteye sunulmuştu. Metin basına açıklandığında, devlet içerisinde devlet yaratıldığı iddiaları çerçevesinde eleştiriler yapılan tasarıyla, bir Ülkü ve Kültür Birliği Genel Başkanlığı kuruluyordu. Millî Eğitim Bakanlığı kaldırılıyor yerine Devlet Millî Eğitim Bakanlığı oluşturuluyordu. Bu Bakanlıkla birlikte, Diyanet İşleri Başkanlığı, Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü kurumları Ülkü ve Kültür Birliği Genel Başkanlığına bağlanıyordu.⁹³

Türkeş'e göre bu tasfiye, 27 Mayıs 1960 darbesinin ilk günlerinden itibaren kendisinin verdiği mücadelenin bir sonucuydu. İsmet Paşa'nın, tek başına kolayca iktidarı ele almak amacıyla, baştan itibaren üç ay içerisinde seçime gidilmesi için Komiteye baskı yaptığını söyleyen Türkeş, *Oğlum ben bunların hepsinin altından kalkamam. Sen gerekeni yap*, diyen Cemal Gürsel'in kendisine verdiği destek sayesinde, bu taleplere cevaz verdirtmediğini belirtmektedir.⁹⁴ MBK içinde Türkeş'i destekleyen grup, DP yöneticilerini yurt dışına göndermek istiyordu. Hatta bunun için Dışişleri Bakanı Selim Sarper'e talimat dahi verilmişti. Fakat diğer grubun engellemesi ile bunun gerçekleşmediğini söyleyen Türkeş'e göre hem parti kurma hem de DP'liler ile ilgili görüşleri, ona karşı olan cephenin gittikçe güçlenmesine neden olmuştu. 1960 yılının ekim ayında Başbakanlık Müsteşarlığı görevinden istifa eden Alparslan Türkeş'e, 13 Kasım günü sabahın 6'sında evinin kapısı çalınarak MBK üyeliğinden alındığına ve ikinci bir emre kadar evden çıkmasının yasaklandığına dair bir zarf verildi. Gece yarısı da bir binbaşı, bir üsteğmen ve birkaç polis tarafından alınarak Mürted Hava Üssü'ne götürülmüş ve burada buluşturulduğu 13 arkadaşı ile birlikte emekliye sevk edildiğini öğrenmiştir.⁹⁵

92 Kayalı, *age.*, s. 77; Ahmad, *age.*, s. 154.

93 Çavdar, *age.*, s. 93.

94 Türkeş, hem MBK üyesi hem Başbakanlık Müsteşarıydı. Müsteşardı fakat Gürsel, Devlet başkanlığı görevini de üstlendiği için gerçekte başbakan gibiydi. O sebeple de adı “Kudretli Albay”dı. Anadol, *age.*, s. 48.

95 Türkeş daha sonra Esenboğa Havaalanı'na götürülerek Yeni Delhi'ye gönderilmiş ve burada 3,5 yıl kalmıştır. Anadol, *age.*, s. 46-57.

14'lerin yurt dışına sürülmelerine ise 20 Kasım'da başlanmıştır. Onların tasfiyesinden sonra CHP ve MBK birbirine yaklaşırken fiili hizmetteki yüksek rütbeli subaylar, aşağıdan bir müdahale tehlikesinin farkına vararak birtakım önlemler almışlardır. Bu çerçevede 1961 yılında, askerî müdahaleyi hiyerarşi ilkesiyle sınırlamak amacıyla Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) kurulmuştur. Bu oluşum, her türlü faaliyeti gözetim altında tutmuş ve MBK içerisinde kendi gücünü zayıflatabilecek faaliyetlerle ilgilenmiştir. MBK ile SKB arasında ilk anlaşmazlık, 1961 yılının Haziran ayında Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel'in Gürsel tarafından Washington'a gönderilmesi ile yaşanmıştır. SKB, Gürsel'i emri geri alması için zorlamış ve MBK içerisinde kendisine bağlı komutanları istifa ettirmiştir.⁹⁶

14'ler tasfiye edildikten sonra 5 Ocak 1961 tarihinde ülkeyi 20 Kasım 1961'e kadar yönetecek olan II. Gürsel Hükûmeti kurulmuştur. 26 Ekim 1961 günü cumhurbaşkanı seçilen Cemal Gürsel, 27 Ekim 1961'e kadar da bu hükûmette başbakan olarak görev yapmıştır. 27 Ekim günü Fahri Özdilek vekâleten üstlendiği başbakanlık görevini, 20 Kasım 1961 tarihine kadar sürdürmüştür.⁹⁷

MBK ile birlikte yeni anayasanın hazırlıklarını yapmak üzere 6 Ocak 1961-3 Eylül 1961 tarihleri arasında Temsilciler Meclisi ve 6 Ocak 1961-4 Eylül 1961 tarihleri arasında da Onar Komisyonu ve CHP taraftarlarının hâkim olduğu Kurucu Meclis adlı iki oluşum daha mevcuttur. Kurucu Meclis tarafından hazırlanan ve nispi temsil sistemini öngören yeni seçim yasası, 9 Temmuz 1961 tarihinde referanduma sunulmuştur. Kurucu Meclisin hazırladığı ve referandumda onaylanan 1961 Anayasası ile Cumhuriyet Dönemi'nde ilk defa ikili meclis sistemi uygulamasına geçilmiştir. Millet Meclisi her dört yılda bir yapılacak seçimlerde nispi temsil sistemine göre belirlenen

96 Ahmad, *age.*, s. 155.

97 Hükûmette yer alan diğer üyeler ve görev dağılımları ise şöyledir: Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı 27 Şubat 1961'e kadar Muharrem İhsan Kızıoğlu ve bu tarihten sonra Fahri Özdilek. Devlet Bakanı 25 Ağustos 1961'e kadar Hayri Mumcuoğlu ve yerine gelen isim Adnan Erzi. Devlet Bakanı 4 Şubat 1961'e kadar Nasır Zeytinoğlu ve Sıtkı Ulay. Adalet Bakanı Ekrem Tüzemen (05.01.1961-17.08.1961), Kemal Türkoğlu (17.08.1961-31.10.1961), vekâleten Sahil Kurutluoğlu (31.10.1961-20.11.1961). Millî Savunma Bakanı Muzaffer Alanuş. İçişleri Bakanı Muharrem İhsan Kızıoğlu (05.01.1961-04.02.1961) ve Nasır Zeytinoğlu (04.02.1961-20.11.1961). Dışişleri Bakanı Selim Sarper. Maliye Bakanı Kemal Kurdaş. Millî Eğitim Bakanı Turhan Feyzioğlu ve 7 Şubat 1961'den sonra Ahmet Tahtakılıç. Bayındırlık Bakanı Mukbil Gökdoğan ve 21 Ağustos 1961'den sonra vekâleten Sıtkı Ulay. Ticaret Bakanı Mehmet Baydur ve 31 Ekim 1961'den sonra vekâleten Kemal Kurdaş. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Ragıp Üner. Gümrük ve Tekel Bakanı Fethi Aşkın ve 31 Ekim 1961'den sonra vekâleten Cahit Talas. Tarım Bakanı Osman Tosun. Ulaştırma Bakanı Orhan Mersinli. Çalışma Bakanı Ahmet Tahtakılıç ve 2 Mart 1961'den sonra Cahit Talas. Sanayi Bakanı Şahap Kocatopçu ve 29 Nisan 1961'den itibaren İhsan Soyak. Basın-Yayın ve Turizm Bakanı Cihat Baban ve 2 Eylül 1961'den sonra Sahil Kurutluoğlu. İmar ve İskân Bakanı Fahmi Yavuz ve 6 Şubat 1961'den itibaren Rüştü Özal. **Kuruluşundan Günümüze Hükûmetler**, s. 226-227.

450 üyeden, Senato ise doğrudan çoğunluk oyu ile seçilen ve üçte biri her iki yılda bir yenilenen 150 üyeden oluşuyordu. MBK'nin tüm üyelerine ise ömür boyu senatör olma hakkı verilmişti. Cumhurbaşkanı'nın, yedi yılda bir Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosunun birlikte oluşturdukları, Büyük Millet Meclisi tarafından ve kendi üyeleri içerisinde üçte iki çoğunlukla seçilmesi usulü getirilmişti. Cumhurbaşkanı, kabinenin diğer üyelerini belirleyecek olan başbakanı atayacaktı. Şüphesiz bu anayasanın en önemli getirilerinden birisi, çıkarılacak kanunların anayasaya uygunluğunu denetlemek amacıyla kurulan, Anayasa Mahkemesidir. Bir diğer dikkat çekici husus, askerinin yüksek komuta kademesinin hükûmette söz sahibi olmasını sağlayacak olan Millî Güvenlik Kurulunun (MGK) kurulmasıdır. Bunu ordunun toplumsal alanda faaliyetlerinin genişlemesine katkı sağlayacak Savunma Bakanlığına bağlı Ordu Yardımlaşma Kurumunun (OYAK) kuruluşu izlemiştir. OYAK ile ordu, iş ve sanayi alanına doğrudan giriş yapmıştır. Fakat ekonomide radikal ve planlı adımlar atmak amacıyla daha erken bir tarihte, (30 Eylül 1960) 91 sayılı Kanun ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur. Bu kuruluş, bir danışma kurulu olarak görev yapmıştır.⁹⁸

1.5. Yassıada Yargılamaları

1.5.1. Demokrat Partililerin Tutuklanmaları ve Yassıada'ya Nakilleri

27 Mayıs gerçekleşikten sonra ihtilalin lideri olan Cemal Gürsel, örgütün İstanbul kanadı tarafından İzmir'den Ankara'ya getirilmiştir. Ankara ekibi ihtilal karargâhını Harp Okulundan Genelkurmay Başkanlığına naklederken henüz uçakta bulunan Cemal Gürsel bazı emirler dikte etmiştir. Darbenin liderinin ilk emirleri; İstanbul, İzmir ve Ankara'ya birer askerî vali tayin edilmesi, Uşak Valisi'nin, Emniyet müdürlerinin, müdür yardımcılarının ve partizan polislerin tutuklanması, Yassıada'nın boşaltılması ve tutuklu DP'lilerin buraya gönderilmeleri, il ve ilçelerde koyu partizan olarak bilinen DP'lilerin de tutuklanarak buraya gönderilmeleri ve Dışişleri Bakanlığına Selim Sarper'in getirilmesidir.⁹⁹

27 Mayıs sabahı Genelkurmay Başkanı Rüşdü Erdelhun Paşa emekliye sevk edilmiş ve yerine Erzurum'daki Üçüncü Ordunun başında bulunan Ragıp Gümüşpala getirilmiştir.¹⁰⁰ Gümüşpala, göreve gelir gelmez DP'lilerin tutuklatılması için gerekli girişimleri başlatmıştır. Örgüt zaten 26 Mayıs'ı 27

98 Ahmad, *age.*, s. 160.

99 Özdağ, *age.*, s. 234-235; Aslan, "Harp Okulu'ndan Yassıada'ya (2)", <http://www.indy-turk.com/node/186176/t%C3%BCrkiyeden-sesler/harp-okulu%E2%80%99ndan-yass%C4%Blada%E2%80%99ya-2>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

100 Aslında Cemal Gürsel'in tercihi Cevdet Sunay'dı. Fakat Sunay, Gümüşpala'nın kendisinden daha kıdemli olduğunu söylemiştir. Özdağ, *age.*, s. 239.

Mayıs'a bağlayan darbe gecesinde tutuklanacaklar için bir liste hazırlamıştı. Bu listede Cumhurbaşkanı, Başbakan, bakanlar, DP Genel İdare Kurulu üyeleri, Tahkikat Komisyonu üyeleri ile bu Komisyonun kurulması için teklif verenler, Meclis Başkanlık Divanı üyeleri başta olmak üzere Anadolu Ajansı Genel Müdürü Altemur Kılıç ile Basın-Yayın Genel Müdürü Firuzan Tekil, Samet Ağaoğlu, Rüştü Erdelhun gibi isimler bulunuyordu.¹⁰¹

Darbeyle birlikte emir yerine getirilmiş ve DP mensupları tutuklanmıştır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı tutuklama görevini üstlenen General Burhanettin Uluç'un bulunduğu bir grup subay, direnme kararı vermiş olan Celal Bayar'ı teslim almak için Çankaya Köşkü'ne doğru harekete geçtiler. Subaylar içeriye girdiklerinde bilardo masasının yanında ayakta durmakta olan Bayar'a, Uluç *Millet ve ordu sizi istemiyor. Buna bizi siz mecbur ettiniz* demiştir. Bu sözler üzerine millet iradesiyle bulunduğu yere geldiğini sert bir dille ifade eden fakat direnişinin bir sonuca ulaşmayacağını da gören Cumhurbaşkanı, son çare olarak cebindeki silahı önce kendisini almaya gelen askerlere sonra da kendine doğrultmuşsa da patlamadan elinden alınmıştır.¹⁰² Onun düşmesi ile Cumhuriyet Dönemi'nin ilk askerî müdahalesi sonuca ulaşmış ve başta Cumhurbaşkanı ve Başbakan olmak üzere kabine üyeleri ve ordu aleyhinde propaganda yapanların tutuklanmasına başlanmıştır.

Başbakan Adnan Menderes, darbe olduğunda Eskişehir'de bulunuyordu. 26 Mayıs gecesini şerefine verilen bir yemeğe katılmış ve son dönemde tırmanan hareketlerin sorumlularından birisi olarak gördüğü üniversitenin ve üniversite hocalarının aleyhinde ağır ifadeler kullanmıştı. Menderes, müdahaleyi de burada misafir olarak kaldığı Şeker Fabrikası'nın misafirhanesinde öğrenmiştir. Şehirden ayrılmaya karar verince de Eskişehir Ana Jet Üssü'nde görevli Kurmay Albay Muhsin Batur, onları takip etmiştir. Menderes, gittiği Kütahya'nın girişinde Vali ve askerî birlikler tarafından karşılanarak misafir edilmiştir. Muhsin Batur, Garnizon Komutanı tarafından karşılanıp Başbakan'la buluşmuş ve ona Silahlı Kuvvetlerin yönetime el koyduğunu ve Eskişehir'e götürüleceğini söylemiştir.¹⁰³ Başbakan Menderes'in yakalandığı, MBK'nin yayınladığı 8 numaralı tebliğle de kamuoyuna duyurulmuştur. Tebliğde Başbakan Adnan Menderes ile Maliye Vekili Hasan Polatkan'ın Kütah-

101 Özdağ, *age.*, s. 239-240.

102 **Demirkırat Belgeseli**, 8. bölüm, <http://www.youtube.com/watch?v=DzNr4rwXsq4>, (Dakika: 36.17-39.10), Erişim Tarihi: 14 Aralık 2017; Hüsman, *age.*, s. 275. Aslan, "Harp Okulu'ndan Yassıda'ya (2)", <http://www.indyturk.com/node/186176/t%C3%BCrkiyeden-sesler/harp-okulu%E2%80%99ndan-yass%C4%B1ada%E2%80%99ya-2>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

103 Batur, *age.*, s. 84. Sinan Demirbilek, **Demokrat Partililerin Anılarında Yassıda**, AKY Uşak Akademi Kitap Dağıtım Pazarlama, Haziran 2012, s. 30; Aslan, "Harp Okulu'ndan Yassıda'ya (2)", <http://www.indyturk.com/node/186176/t%C3%BCrkiyeden-sesler/harp-okulu%E2%80%99ndan-yass%C4%B1ada%E2%80%99ya-2>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

ya yolunda yakalandıkları ve uçakla Ankara'ya getirilerek muhafaza altına alındıkları bildirilmiştir.¹⁰⁴ Örgütün elindeki listede belirtilen diğer isimler de kısa sürede tutuklanırken eş zamanlı olarak ihbarlar yapılmaya başlanmış ve liste gittikçe genişlemiştir. Tutuklanan milletvekillerinin anılarında bu yönde bilgiler verilmiştir.¹⁰⁵

Tutuklanan DP'liler, Harp Okuluna getirildiler. Örgütün önemli üyelerinden Cemal Madanoğlu, 27 Mayıs gecesi Harp Okuluna gelmiş ve Cumhurbaşkanı Bayar'ı istifaya ikna etmeye çalıştıktan sonra tutukluların fazlalığını görünce bazı kişileri serbest bırakmıştır. Sıtkı Yırcalı ve Şem'i Ergin'e, Bakanlar Kurulu üyeleri ile Tahkikat Komisyonu üyeleri dışındakilerin, halkın husumetlerini çekme ihtimalleri üzerine güvenlik bakımından sorun yaşamamaları için alınmalarının düşünüldüğünü söylemiştir. Yanlış yapıldığını, gereksiz yere suçsuz insanların tutuklandığını vurguladıktan sonra Ergin ve Yırcalı'dan olaylara müdahil olmayanları kendisine bildirmelerini istemiştir. Böylece Yırcalı ve Ergin'in belirlediği 130 kişi o gece evlerine gönderilmiştir.¹⁰⁶ Fakat MBK yargılama kararı verdikten sonra, serbest bırakılan milletvekilleri tekrar tutuklanmıştır.¹⁰⁷

Harp Okulunda yaşananların, tutuklular üzerindeki etkileri farklı olabiliyordu. Örneğin Ankara Örfi İdare Kumandanı Orgeneral Namık Ergüç, görevi sırasında Siyasal Bilgiler Fakültesine uyarı amaçlı ateş açtığı için basında aleyhinde yer alan yazıların etkisi ile oldukça endişeli bir bekleyiş içerisinde girmişti.¹⁰⁸ Üstelik ilk andan itibaren bu endişeleri haklı çıkartacak ve sanıkları üzüntüye sevk edecek gelişmeler yaşanmıştı. Bunların başında da 29 Mayıs Pazar günü İçişleri Bakanı Namık Gedik'in intiharı gelmektedir. Onunla aynı odada kalan Ethem Menderes, olayı milletvekili arkadaşı Fikri Karanis'e naklederken Namık Gedik'in çok evhamlı olduğunu, öldürüleceklerine dair endişeler taşıdığını ve *ben doktorum bizi zehirleyecekler* diyerek

104 **Resmî Gazete**, S 10515, 30 Mayıs 1960, s. 1.

105 Aslan, **age.**, s. 43; 27 Mayıs müdahalesi gerçekleştiğinde yurt dışında bulunan DP mensupları vardır. Bunlardan Ahmet Hamdi Sezen, Ahmet İhsan Gürsoy, Ali Çobanoğlu, Emin Topaler, Hasan Gürkan, İsmail Özdoğuran, İrfan Haznedar, Mehmet Diler, Mehmet Fahri Mete, Nezih Tütüncüoğlu, Nurullah Tolon, Şevki Hasırcı, Tahir Öktem, Turhan Akarca, Yaşar Gümüşel yurda dönerken; Rıza Çerçel, Muzaffer Kurbanoglu, Necdet Azak ve Namık Tayşi ise dönmeyi tercih etmişlerdir. Emine Gürsoy Naskali, **Anayasa Davası (Yassıada Zabıtları-V)**, C 1, Kitabevi Yay., İstanbul 2011, s. XXV.

106 Özdağ, **age.**, s. 241. Kaynaklarda, evlerine gönderilenlerle ilgili farklı sayılar zikredilmektedir. Fikri Karanis'e göre 100'e yakın milletvekili evlerine gönderilmiştir. Karanis, **age.**, s. 362. Refik Koraltan'a göre ise 116 milletvekili evlerine gönderilmiştir. Koraltan, **age.**, s. 206.

107 O gece serbest bırakılıp daha sonra tekrar tutuklanan milletvekillerinden birisi olan Osman Turan, serbest kaldığı üç günlük süre içerisinde Menderes'in idam edileceğine dair şayialar dolaştığını belirtir. Aslan, **age.**, s. 248.

108 Karanis, **age.**, s. 364.

kendisine verilen sakinleştirici ilaçları almadığını söylemiştir. Gedik'in son derece dürüst bir insan olmasına rağmen evhamlı olduğunu belirten Karanis, Ethem Menderes'in anlattıklarını tanık olduğu olaylarla birlikte vermiştir.¹⁰⁹ Namık Gedik'in intiharı ile ilgili dönem basınına yansıyan haberlere göre tutuklandıktan sonra Harp Okulu Eczacı'sının yazıhanesinde kalan ve 29 Mayıs akşamı Ethem Menderes'le birlikte Okulun üçüncü katındaki bir odaya alınan Namık Gedik, 29 Mayıs gecesi saat 23.00'ü geçerken ani bir sinir buhranı geçirmiş ve pencereden atlayarak intihar etmişti.¹¹⁰

İstanbul'da ise tutukluların nakledildiği iki adres vardı. Bunlardan İstanbul Yıldız yolu üzerinde bulunan Balmumcu Jandarma Garnizonu, 27 Mayıs'tan bir süre sonra nezarethane haline getirilmişti. Toplanan DP yöneticileri, bazı devlet memurları önce Davut Paşa Kışlası'nda muhafaza altına alınmışlar sonra da Balmumcu'ya nakledilmişlerdir. Daha sonra Yassıada'dan Anayasayı ihlal suçu ile ilgisi olmayanlar da buraya getirilmişler ve böylece 27 Mayıs'ın ikinci büyük nezarethanesi ortaya çıkmıştır. Buradaki tutuklular arasında partililer dışında, valiler, bankacılar, polis şefleri, tüccarlar kısacası her sınıftan insan bulunmaktaydı. Bunların neden tutuklandıkları, kim tarafından emir verildiği ise tam bir muammadır. Bunu destekler şekilde Orhan Erkanlı da üyesi olduğu MBK'nin, bilinen birkaç kişi dışındakilerin tutuklanması için hiçbir emir vermediğini belirtmektedir.¹¹¹

Demokrat Partililerin Harp Okulundan alınarak sevk edildikleri ve yargulamaların yapılacağı yer, askerî bir kışla olan Yassıada idi. 1 Haziran'dan itibaren mahkûmlar Yassıada'ya nakledildiler. İlk olarak 16 kişilik bir kafile getirildi. 3 Haziran'da 26, 5 Haziran'da 36, 6 Haziran'da 163, 10 Haziran'da gece 23.00'te 19, 15 Haziran'da 7 ve 18 Haziran'da da hükûmet erkânını kapsayan 58 kişilik kafiler Ada'ya ulaştırıldı. 10 Haziran günü saat 01.30'da ise Celal Bayar ve Adnan Menderes, Yassıada'ya getirildiler ve diğer mahkûmlardan ayrılarak tek kişilik koğuşlara yerleştirildiler. 18 Haziran'dan sonra kafilerdeki kişi sayısı gittikçe azaldı. Yassıada, dört kişiden oluşan son kafilesini ise 29 Temmuz 1961 günü ağırlamıştır.¹¹² Öte yandan tutukluların Yassıada'ya nakilleri sırasında birtakım üzücü olayların yaşandığı bilinmektedir.¹¹³

109 Karanis, **age.**, s. 377; Aslan, "Harp Okulu'ndan Yassıada'ya (2)", <http://www.indyurk.com/node/186176/t%C3%BCrkiyeden-sesler/harp-okulu%E2%80%99ndan-yass%C4%B1ada%E2%80%99ya-2>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

110 **Vatan**, 31 Mayıs 1960; **Milliyet**, 31 Mayıs 1960; **Cumhuriyet**, 31 Mayıs 1960.

111 Erkanlı, **age.**, s. 127; Aslan, "Harp Okulu'ndan Yassıada'ya (2)", <http://www.indyurk.com/node/186176/t%C3%BCrkiyeden-sesler/harp-okulu%E2%80%99ndan-yass%C4%B1ada%E2%80%99ya-2>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

112 Tarık Güryay, **Bir İktidar Yargılanıyor**, Cem Yayınevi, İstanbul 1971, s. 49-50.

113 Ağaoglu, **Arkadaşım Menderes**, s. 130; Aslan, "Harp Okulu'ndan Yassıada'ya (2)", <http://www.indyurk.com/node/186176/t%C3%BCrkiyeden-sesler/harp-okulu%E2%80%99n>

Yassıada'ya getirilen mahkûmlar, sevk sırasına göre burada kendileri için ayrılan altı koğuşa yerleştirilmişlerdir. Odalarda ikişer katlı demir ranzalar dışında neredeyse hiç eşya yoktu. Bazılarında küçük gardırop, koridorda masa veya birkaç küçük sandalye de bulunabiliyordu. Oturacak yer olmadığından tutuklular genellikle yataklarının üzerinde zaman geçiriyorlardı.¹¹⁴ Harp Okulunda bıraktıkları bavullarına ancak birkaç gün sonra kavuşan tutuklulara, aylarca gazete verilmemiş ve radyo dinletilmemişti. Hatta tutukluların ilk şikâyetleri de bu sebeple olmuştur. Ada Komutanı Tarık Güryay ve Orhan Erkanlı'ya göre aslında yasağın amacı, tutukluları korumaktı. Çünkü o günlerde gazeteler, DP'liler aleyhinde çok ağır itham ve ifadelerle doluydu. Bunları okuyunca çok etkilenip intihara teşebbüs edenlerin olmasından endişe edilmişti. Tutukluların, bu durumu kendilerine yapılmış bir zulüm gibi algıladıklarını belirten Güryay, yasak kaldırıldıktan sonra durumun farkına varıldığını ileri sürmektedir.¹¹⁵

Mahkûmların mal beyanı dışındaki yazışmaları, genellikle 50 kelime ile sınırlı tutulmuştur. Tüm mallar üzerinde, geriye dönük olarak incelemeler yapılmış ve on yıllık vergi beyannameleri talep edilmiştir. Mektuplar açılmış, incelenmiş ve riskli bulunan kelime veya cümleler çıkartılmıştır.¹¹⁶ Onlar Yassıada'ya getirilmeden önce koğuşlarına dinleme cihazı yerleştirilmişti. Yirmi dört saat boyunca bu konuşmalar dinlenilip, teyplere kayıt edilmiştir. Bu kayıtlar inceleniyor ve gün farkıyla Komiteye getiriliyor oradan da uygun görülenler sorgulama kurullarına veriliyordu. Kayıtları dinleyenlerden birisi olan Orhan Erkanlı mahkûmların kendi aralarındaki konuşmalarla ilgili; tutukluların genel olarak korku ve güvensizlik içinde olduklarını, aralarında panik havasının hâkim olduğunu, halkın ilgisizliğinin onlarda şaşkınlık yarattığını ve en fazla Menderes ile Bayar'ın itham edildiğini belirtmiştir. Yine Erkanlı'nın bu kayıtlarla ilgili verdiği bilgilere göre mahkûmların hissiyatları ve aralarında konuştukları konu başlıkları şöyleydi: Özellikle Harbiye yürüyüşünden sonra hemen hepsi, darbe beklentisi içindeydi. Darbenin arkasında İsmet İnönü'nün olduğuna inanılıyordu. Anayasa Komisyonu üyelerini tek tek eleştiriyorlardı. Bir kısmı politikaya tövbe ediyor ve sağ olarak kurtulmaları halinde değil politikaya girmeyi oy dahi kullanmayacaklarını söylüyorlardı. Aile efradını düşünenler, maddi zorluklardan üzüntü duyanlar vardı. Sorgulama ve özellikle film meselesi hepsini sıkımişti. Ada Kumandanı'ndan şikâyetçi idiler. Son olarak da soruşturmalar başladıktan sonra odalarda dinleme tertibatı olduğundan şüphelenmişler ve daha ölçülü konuşmaya başlamışlardı.¹¹⁷

dan-yassıada'ya getirilen mahkûmların mal beyanı dışındaki yazışmaları, genellikle 50 kelime ile sınırlı tutulmuştur. Tüm mallar üzerinde, geriye dönük olarak incelemeler yapılmış ve on yıllık vergi beyannameleri talep edilmiştir. Mektuplar açılmış, incelenmiş ve riskli bulunan kelime veya cümleler çıkartılmıştır.¹¹⁶ Onlar Yassıada'ya getirilmeden önce koğuşlarına dinleme cihazı yerleştirilmişti. Yirmi dört saat boyunca bu konuşmalar dinlenilip, teyplere kayıt edilmiştir. Bu kayıtlar inceleniyor ve gün farkıyla Komiteye getiriliyor oradan da uygun görülenler sorgulama kurullarına veriliyordu. Kayıtları dinleyenlerden birisi olan Orhan Erkanlı mahkûmların kendi aralarındaki konuşmalarla ilgili; tutukluların genel olarak korku ve güvensizlik içinde olduklarını, aralarında panik havasının hâkim olduğunu, halkın ilgisizliğinin onlarda şaşkınlık yarattığını ve en fazla Menderes ile Bayar'ın itham edildiğini belirtmiştir. Yine Erkanlı'nın bu kayıtlarla ilgili verdiği bilgilere göre mahkûmların hissiyatları ve aralarında konuştukları konu başlıkları şöyleydi: Özellikle Harbiye yürüyüşünden sonra hemen hepsi, darbe beklentisi içindeydi. Darbenin arkasında İsmet İnönü'nün olduğuna inanılıyordu. Anayasa Komisyonu üyelerini tek tek eleştiriyorlardı. Bir kısmı politikaya tövbe ediyor ve sağ olarak kurtulmaları halinde değil politikaya girmeyi oy dahi kullanmayacaklarını söylüyorlardı. Aile efradını düşünenler, maddi zorluklardan üzüntü duyanlar vardı. Sorgulama ve özellikle film meselesi hepsini sıkımişti. Ada Kumandanı'ndan şikâyetçi idiler. Son olarak da soruşturmalar başladıktan sonra odalarda dinleme tertibatı olduğundan şüphelenmişler ve daha ölçülü konuşmaya başlamışlardı.¹¹⁷

114 Burçak, *age.*, s. 125.

115 Güryay, *age.*, s. 50-52.

116 Nilüfer Gürsoy, **27 Mayıs Darbesi ve Bizler**, İstanbul 2014, s. 72-110.

117 Erkanlı, *age.*, s. 119; Güryay, *age.*, s. 58-59.

Yassıada'daki tutukluluk dönemlerinde milletvekillerini, en çok yaralayan olayların başında "Düşükler Yassıada'da" adlı film gelmekteydi. Halk arasında tutuklulara kötü muameleler yapıldığına dair şayialar yayılınca tutuklular aniden kaldırılarak film çekimine başlanmıştı. Koşullarından çıkarılan DP'liler, Yassıada'ya ilk defa getiriliyorlarmış gibi yürütülmüşler, sözde sorgulara çekilmişler, gezintiye çıkartılmışlar, kitap okutturulmuşlar ve alış-veriş yaptırılmışlardı. Hepsinin yüz ifadesinde gizleyemedikleri acı bir ifade vardı. Garip bir seslendirme ile bu film, sinemalarda gösterilmişti. Filmde rol yapmak, en fazla Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı sarsmıştır. Bayar, intihar girişiminde bulunmuşsa da kurtarılmıştır.¹¹⁸

Yassıada'daki kontrolü sağlamak, gidiş-geliş ve izin gibi işlemleri yürütmesi amacıyla Millî Birlik Komitesi tarafından, sadece kendisine bağlı, Dolmabahçe'de bir İrtibat Bürosu oluşturulmuştur. Burası, şehirlerin hatta emniyetin bile o dönemde bağlı bulunduğu örfi idarenin, kontrolüne verilmiştir. İrtibat Bürosunda görev yapanlar ordu mensupları olmalarına rağmen kıtalarıyla ilişkilerini kesmişlerdir. İstanbul'daki örfi idarenin ve ordunun, Büronun bu statüsü nedeniyle Yassıada'ya karışma ve müdahale etme durumları yoktu.¹¹⁹ Sıra yargılamalara geldiği andan itibaren ise sadece Türkiye'nin değil dünyanın da gözü Yassıada'ya çevrilmiştir.

1.5.2. Yüksek Adalet Divanında Görülen Davalar (Yassıada'da Yargılamalar)

1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında Geçici Kanun ile eski cumhurbaşkanı, başbakan, vekiller ile DP mensuplarını ve onların suçlarına iştirak edenleri yargılamak üzere bir Yüksek Adalet Divanı kurulacağı belirtilmişti. Kanun'un 6. maddesiyle, Yüksek Adalet Divanının adli, idari ve askerî kazaya mensup hâkimler arasından, Bakanlar Kurulunun teklifi üzerine, Millî Birlik Komitesince seçilecek bir başkan, sekiz asli ve altı yedek üyeden oluşturulacağı hüküm altına alınmıştı. Öncelikle sanıkların sorumluluklarını araştırmak ve haklarında son tahkikat açmak için, Yüksek Adalet Divanına verilmelerinin gerekip gerekmediğine karar vermek üzere, Bakanlar Kurulunun teklifi ile Millî Birlik Komitesince seçilecek bir başkan ile otuz üyeden müteşekkil, Yüksek Soruşturma Kurulu teşkil olunacaktı. Kurulun teşkilatı ve çalışma usulü özel kanunla belirlenecekti. Yüksek Adalet Divanının başsavcısı ile beş yardımcısı, Yüksek Soruşturma Kurulunun başkanı ve üyeleri arasından, Bakanlar Kurulunun teklifi ile Millî Birlik Komitesince tayin edilecekti. Yüksek Adalet Divanının verdiği kararlar kesin

118 Banyoda kemeri ile boynunu sıkıyan Bayar, son anda kurtarılmıştır. Can Dündar, Mehmet Ali Birand, **Demirkırat Belgeseli**, 9. Bölüm, Erişim Tarihi: 12 Ocak 2018; Nilüfer Bayar Gürsoy, **27 Mayıs Darbesi ve Bizler**, Timaş Yay., İstanbul 2014, s. 129.

119 Bedii Faik, **İhtilalciler arasında bir Gazeteci**, Dünya Yay., İstanbul 1967, s. 13-14.

olmakla ve temyiz edilememekle birlikte idam kararlarının infazı, Millî Birlik Komitesinin onayına bağlanmıştı. Millî Birlik Komitesi üyeleri, bu üyelikten ayrılmış olsalar bile, Yüksek Adalet Divanında, Yüksek Soruşturma Kurulunda ve Divan Savcılığında vazife almayacaklardı. Yargılama yetkisi ise Yüksek Adalet Divanı ve Yüksek Soruşturma Kurulu tarafından kullanılacaktı.¹²⁰

Millî Birlik Komitesinin belirleyeceği heyette en önemli mesele, mahkemenin başkanının seçimi idi. İlk olarak Yargıtay Başkanı Recai Seçkin göreve getirilmiş ve bir hafta boyunca Divan, Ankara'da gizli toplantılar yapmıştı. Bu toplantılardan sonra başlangıçta görevi kabul eden Seçkin, divan başkanı ile üyeler arasında görüş ayrılıkları çıktığı gerekçesiyle ayrılmak istediğini bildirmişti. Ricası kabul edilen Seçkin, Yargıtay başkanlığı görevine dönmüştür. Bu gelişme üzerine Komite, mahkeme heyetinin başkanlığına Yargıtay 1.Ceza Dairesi Başkanı Salim Başol'u getirmeye karar vermiştir.¹²¹ Başol'un görevi kabul etmesiyle birlikte 15 hâkim ve 9 savcıdan oluşturulan Yüksek Adalet Divanının başkanı belirlenmiştir. Göreve zaten gönüllü olup arzusunu Komiteye ulaştıran Yüksek Soruşturma Kurulu Üyesi Altay Ömer Egesel, Divanın Başsavcılığına getirilmiştir.¹²² Soruşturmalar 30 kişilik MBK tarafından seçilen Yüksek Soruşturma Kurulu tarafından yapılmıştır. Başkanlığına Yargıtay 6. Ceza Dairesi Başkanı Celalettin Kurelman getirilirken ön soruşturmalar ise Hayrettin Şakir Berk'in getirildiği Kurul tarafından yapılmıştır.¹²³ Nakil işlemleri tamamlandıktan sonra DP'lilerin ifadeleri, 1960 yılının Ağustos ayı içerisinde alınmıştır.¹²⁴

Eski cumhurbaşkanının yargılanması, öncelikli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü 1924 Anayasası'nın 41. maddesine göre cumhurbaşkanı, sadece vatana ihanet sebebiyle TBMM'ye karşı sorumlu tutulmuştur. Millî Birlik Komitesinin 7 Temmuz 1960 tarihli 2 numaralı kararı ile soruna çözüm bulunmuştur. Kararın ekinde, oldukça ayrıntılı bir gerekçe yer almaktadır. Anayasaya göre cumhurbaşkanının siyasi sorumluluğunun, devlet başkanlığından alınma şeklinde sonuçlanacağına açık olduğu vurgusu yapıldıktan

120 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun bâzı hükümlerinin kaldırılması ve bâzı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında geçici Kanun, 12 Haziran 1960, s. 3; Zehra Aslan, "Bir dönem yargılanıyor (3)", Yazı Dizisi, <http://www.indyurk.com/node/186781/t%C3%BCrkiyeden-sesler/bir-d%C3%B6nem-yarg%C4%B1lan%C4%B1yor-3>, 29 Mayıs 2020, Erişim: 12 Temmuz 2020; Zehra Aslan, "Yüksek Adalet Divanı (14 Haziran 1960-25 Nisan 1962)", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yukse-adalet-divani-14-haziran-1960-25-nisan-1962/>, Erişim Tarihi: 11.10.2023.

121 Erkanlı, **age.**, s. 108.

122 Erkanlı, **age.**, s. 111.

123 Aslan, "Yüksek Adalet Divanı", **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yukse-adalet-divani-14-haziran-1960-25-nisan-1962/>, Erişim Tarihi: 11.10.2023.

124 Aslan, **age.**, s. 29.

sonra cezai sorumluluğun ne olacağı hususunun hukuki mahiyetinin açıklanması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Çünkü cumhurbaşkanı, vatana ihanet suçu işlese dahi TBMM tarafından karar verilmedikçe aleyhinde herhangi bir tatbikata geçilemeyeceği hususu Anayasada açıktı. Anayasanın tağyir, tebdil ve ilgasında etkili olduğu, hükûmet mensupları üzerinde nüfuz ve otoritesini kullanarak suçun işlenmesinde başlıca amil bulunduğu belirtilen gerekçede Bayar'ın suçları sıralanmıştır. Buna göre tarafsız olması gerekirken bir parti lideri gibi hareket ettiği, seyahatlerini DP işaretini taşıyan bir bastonla yaptığı, DP lehine parti faaliyetlerine iştirak ettiği bu amaçla emniyet mensupları ve valilerle temaslarda bulunduğu, kanuna aykırı emirler verdiği, son dönemdeki olaylar sebebiyle Çankaya Köşkü'nde ziyafetlerde çağırdığı gruplara hukuka aykırı telkinlerde bulunduğu gibi gerekçelerle Bayar'ın, Anayasayı ihlal suçundan doğrudan doğruya asli fail olması gerektiği belirtildi. Böylece 12 Haziran 1960 tarihli ve 1 sayılı Geçici Kanun'la feshedilen Meclisin yerine görevine başlamış olan Millî Birlik Komitesi, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın, Anayasa'nın 41. maddesinin 1. fıkrasına ve Türk Ceza Kanunu'nun 125, 141/3, 146 ve 149. maddelerinde yazılı suçlardan sorumlu olduğu gerekçesiyle Yüksek Adalet Divanında yargılanmasına ittifakla karar vermiştir.¹²⁵

Yüksek Adalet Divanında davalar başlamadan Divan savcılarında Salim Ertem'in intihar teşebbüsü, özellikle mahkeme heyeti üzerinde etki yaratmıştı.¹²⁶ 14 Ekim 1960'ta 19 ayrı dava halinde başlayan ve sonradan 17'sinin birleştirilmesi ile Anayasa Davası çatısı altında sürdürülen davalar, sadece Cumhuriyet tarihinin değil Türk tarihinin de en geniş kapsamlı ve tartışılan siyasi yargılamalarıdır. Yassıada'da Anayasa, 6-7 Eylül Olayları, İstanbul-Ankara Olayları, Topkapı Olayları, İrtikâp-Zimmet, İstimlâk, Vinlex, Gemi, İpar, Barbara, Radyo, Örtülü Ödenek, Geyikli Olayları, Kayseri Olayları, Demokrat İzmir, Vatan Cephesi, Değirmen, Köpek ve Bebek davalarında toplamda 592 sanık yargılanmıştır.¹²⁷

Yüksek Adalet Divanında görülen 19 dava içerisinde Adnan Menderes'in avukatı Burhan Apaydın'ın da mahkemede vurguladığı gibi en ilgisizi, Menderes'in Yassıada'da ilk yargılandığı ve beraat ettiği tek dava olan 1960/8 esas

125 **Resmî Gazete**, S 10550, 13 Temmuz 1960, s. 1709-1712.

126 Erkanlı, **age.**, s. 112.

127 Davalara göre temel alındığında bu rakam 696'dır. Fakat 696 sayısı, başlangıçta 19 davada yargılanan toplam sanık adedidir. Çoğu sanık aynı anda birçok davada yargılandığı için 696, kişi sayısı olarak değerlendirilmemelidir. İlk duruşmalar temel alınarak davalara göre yargılanan sanık adedi şöyledir: Bebek davası 2, Köpek Davası 2, Anayasayı İhlal Davası 401, İstanbul-Ankara Olayları Davası 117, 6-7 Eylül Olayları Davası 11, Ali İpar Davası 8, Çanakkale-Geyikli Olayları Davası 4, Değirmen Davası 2, Demokrat İzmir Gazetesi Davası 24, Barbara Davası 2, İstimlak-Yolsuzluk Davası 10, Kayseri Olayları Davası 13, Zimmet ve İrtikâp Davası 2, Arsa Yolsuzluğu Davası 1, Örtülü Ödenek Davası 2, Vinilex Şirketi Davası 4, Radyo Davası 9, Topkapı Olayları Davası 60, Vatan Cephesi Davası 22.

numaralı Bebek Davası'dır.¹²⁸ Bu dava ilerleyen yıllarda da tartışılmış, Divanın ciddiyeti ile güvenilirliğinin ve aynı zamanda yargılamaların sorgulanmasına neden olmuştur. Davanın konusunu, Adnan Menderes'in gayrimeşru çocuğunun ölüm emrini verdiği dair iddia oluşturmaktadır. 1951 yılında eşinden ayrılan Opera Sanatçısı Ayhan Aydan ile Adnan Menderes'in gayrimeşru bir birliktelik yaşamaya başladıkları, Ayhan Aydan'ın 1955 yılında hamile kaldığı şeklindeki gelişmeler, gerekçesinde ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Adnan Menderes'in, kendi çocuğunun öldürülmesi emrini verdiği, Doktor Fahri Atabey'i bu sebeple İstanbul'dan Ankara'ya gönderdiği gibi bir iddia üzerine kurulan dava, avukatı Talat Asal'a göre Menderes'in ruhen yıkımına sebep olmuştur.¹²⁹ İlk duruşmada söz alan Adnan Menderes'in bir diğer avukatı Burhan Apaydın, davanın Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nun 1. ve 7. maddelerine dayanarak mahkemenin alanı ve yetkisi dışında olduğunu savunmuştur. Bunun üzerine kısa bir değerlendirme yapan Mahkeme Heyeti, Anayasanın 6. maddesinin Yüksek Adalet Divanının göreceği davaların vazifesi ile ilgili olmadığı gerekçesiyle, itirazın reddedilmesine karar vermiştir.¹³⁰ Menderes dışında Doktor Fahri Atabey'in de yargılandığı dava, 22 Kasım 1960 tarihinde Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmiştir. Anayasa Davası'nın sonucunda Bebek Davası'nda Adnan Menderes aleyhindeki suçlamaların düşmesine oy birliği ile karar verilmiştir.¹³¹

Yassıada'daki davaların, dokuzu; yolsuzluk, usulsüzlük, görevi kötüye kullanma kapsamında değerlendirilebilecek türdendir. Bunların içerisinde esas numarası 1960/15 olan ve 18 Kasım 1960 günü görüşülmesine başlanan Ticaret Bakanlığı döneminde nüfuzunu kötüye kullanarak Yayla İrmik ve Makarna Fabrikası'nın Sahibi Şemsi Demirkan adlı bir kişiye kredi sağladığı iddiasıyla Sıtkı Yırcalı'nın yargılandığı Değirmen Davası, 3 Aralık 1960'ta gerçekleştirilen beşinci oturum sonunda Türk Ceza Kanunu'nun 102. maddesinin 4. bendindeki beş yıllık asli zaman aşımı süresi hesaba katılarak düşmüştür.¹³²

Yüksek Adalet Divanında ilk görülen Köpek Davası da yolsuzlukla ilgili olanlar kapsamındadır. 2 Ekim 1960 günü Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilen 1960/2 esas numaralı Davada eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile eski Ziraat Vekili Nedim Ökmen yargılanmışlardır. Konusu, Afgan Kralı

128 **Yüksek Adalet Divanı Kararları İstanbul-Yassıada (14 Ekim 1960-15 Eylül 1961)**, Kabalcı Yay., s. 605.

129 Talat Asal, **Yassıada Don Davası Cımbız Davası Köpek Davası**, Doğan Kitap, 2009, s. 20.

130 Yüksek Adalet Divanı, **Bebek Davası Tutanakları**, Esas Numarası: 1960/8, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası: 1985-4508, s. 3.

131 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 342.

132 Yüksek Adalet Divanı, **Değirmen Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/15, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası: 1985-4511, s. 1-61.

tarafından 1959 yılında Bayar'a hediye edilen "Bastı" adlı köpeğin, değerinin yaklaşık yirmi katı üzerinde bir bedelle Gazi Orman Çiftliği'ne satıldığı iddiasıdır. Karar gerekçesinde bir süre Cumhurbaşkanlığı bahçesinde sonra da Gazi Orman Çiftliği Hayvanat Bahçesi'nde muhafaza edilen köpeğin, Bayar'ın isteği üzerine Gazi Orman Çiftliği'ne satılmak istendiği ve 1000-1500 lira civarında bir fiyat önerilmiş olmasına rağmen, Yönetim Kuruluna baskı yapan Nedim Ökmen'in katkısı ve Bayar'ın itirazı üzerine, köpek için 20.000 lira ödendiği suçlaması yer almaktadır. Bu rakamın, Celal Bayar'ın Mursalı'da yaptırmak istediği bir çeşmenin fiyatına denk düştüğü belirtilmiş ve birleştirildiği Anayasa Davası'nın sonucunda Celal Bayar 4 sene 2 ay, Nedim Ökmen ise 5 yıl ağır hapis cezasına çarptırılmışlardır. Ayrıca her ikisinin de memuriyet hakları ellerinden alınmıştır.¹³³

Görevi kötüye kullanmakla ilgili olan 1960/6 esas numaralı Arsa Satışı Yolsuzluğu Davası'nda, nüfuzunu kullanmak suretiyle, eşine ait arsayı fahiş fiyatlarla sattığı iddiasıyla Nedim Ökmen yargılanmıştır. 11 Kasım 1960 günü ilk oturumu yapılan Dava, üç oturum sürmüştür ve 26 Kasım 1960 günü yapılan son oturumda Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmesine karar verilmiştir.¹³⁴ Anayasa Davası sonunda ise Ökmen, oy birliği ile beş yıl ağır hapis cezasıyla birlikte memuriyetten de mahrum edilmiştir.¹³⁵

Ticaret Bakanı Zeyyad Mandalinci'nin zimmetine para geçirmek ve eski Ticaret Vekili Hayrettin Erkmen'in de görevini kötüye kullanmaktan yargılandığı 1960/10 esas numaralı Zimmet-İrtikâp Davası'nın ilk oturumu, 8 Kasım 1960'ta, altıncı ve son oturumu ise 3 Aralık 1960 günü yapılmıştır. İddianamede Mandalinci'nin Merkez Bankasından aldığı 19.050 lira avansın 6947,74 lirasını çek ile tahsil ettiği, geri kalan 12102,26 lirayı ise Banka tarafından yapılan müracaatlara rağmen, ödemeyerek zimmetine geçirdiği ileri sürülmüştür. Hayrettin Erkmen'in ise bakanlık görevini kötüye kullanarak Mandalinci'nin avans bakiyesini Petrol Ofisi ile Toprak Mahsulleri Ofisine ödediği için suç işlediği iddia edilmiştir.¹³⁶ Davanın 3 Aralık 1960 tarihinde toplanan altıncı ve son oturumunda karar açıklanmıştır. Karar gerekçesinde Zeyyad Mandalinci'nin ödememiş olduğu miktarın adi bir borç mahiyetinde olduğu ve Ceza Kanunu'na göre suç teşkil etmediği belirtilerek bu davadan dolayı tutukluluğu kaldırılmıştır.¹³⁷ Birleştirildiği Anayasayı İhlal sonucunda ise Hayrettin Erkmen, irtikâp davasından dolayı 6 ay hapis ve 200 lira para

133 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 342, 401-405.

134 **Yüksek Adalet Divanı, Fahiş Fiyatla Arsa Satışı Nedim Ökmen Davası**, Esas Numarası: 1960/6, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası: 1985-4505, s. 1, 36.

135 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 346.

136 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 615-616.

137 **Zimmet-İrtikâp Davası Tutanakları**, s. 33; **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 618.

cezasına çarptırılmıştır.¹³⁸

Esas Numarası 1960/11 olan Vinileks ve Standart Şirketleri Yolsuzluğu Davasında, nüfuzunu kullanarak şirkete usulsüz kredi sağladığı ve bu yolla da 110.000 lira rüşvet aldığı iddia edilen Maliye Bakanı Hasan Polatkan ile rüşvet vermek suçundan Şirketin hissedarları Ragıp Sipahi, Necati Dölay ve Hüseyin Altay yargılanmışlardır. Davanın ilk duruşması 4 Kasım 1960'ta Anayasa Davası ile birleştirildiği son ve beşinci oturumu ise 26 Kasım 1960'ta yapılmıştır.¹³⁹ Birleştirildiği Anayasayı İhlal Davası sonunda Hasan Polatkan, bu davadan dolayı yedi yıl ağır hapis cezasına çarptırılmış ve aldığı ileri sürülen rüşvet miktarının beş misli tutarındaki 550.000 liraya denk gelen para cezasını ödemeye mahkûm edilmiştir.¹⁴⁰

Yassıada'da DP ileri gelenlerinin usulsüzlük ve yolsuzlukla suçlandığı bir diğer dava, esas numarası 1960/13 olan Ali İpar Davası'dır. Konusu, İpar Transport Limited Şirketinin, 1959 yılının Ağustos ila Eylül aylarında Amerika'dan aldığı üç gemi ile ilgili yolsuzluk ve döviz kaçaklığı yapıldığı iddiasıdır. Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Maliye Bakanı Hasan Polatkan, Ticaret Bakanı Hayrettin Erkmen, Sanayi Bakanı Sebati Ataman, Başbakan Yardımcısı Medeni Berk ile Şirketin Sahibi ve Müdürü Ali İpar ve Amerika'da Ekonomi Heyeti'nin Başkanı Nihat Ali Üçüncü'nün de yargılandığı dava sonunda İpar Transport Şirketindeki Ali İpar dışındaki ortakların hisseleri üzerine konulmuş haciz kaldırılmıştır. Sebati Ataman, Hasan Polatkan, Hayrettin Erkmen'in tutuklanma tarihleri dikate alınarak bu suçtan dolayı tutukluluk halleri kaldırılmış ve Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmiştir.¹⁴¹ Anayasa Davası sonunda Adnan Menderes, Medeni Berk ve Fatin Rüştü Zorlu, birer yıl hapis ve 200'er lira para cezasına çarptırılmışlar ve altı aylık sürelerle memuriyetten men edilmişlerdir.¹⁴² Hayrettin Erkmen ile Hasan Polatkan'a ise İpar Davası nedeniyle üçer ay hapis ve üçer yüzer lira para cezaları verilmiştir.¹⁴³

Türk Parasını Koruma Kanunu'na Aykırı Hareket Davası'nda (Döviz Tahsisi Suiistimali veya bir diğer adıyla da Barbara Davasında), Refik Koraltan ile Hasan Polatkan yargılanmışlardır. Esas Numarası 1960/18 olan Davanın ilk duruşması 21 Kasım 1960 Pazartesi günü, son duruşması ise 20 Aralık 1960 Salı günü yapılmıştır.¹⁴⁴ Koraltan'ın, hasta olan eşine ilaç getirmek için

138 Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 345.

139 Yüksek Adalet Divanı, **Vinileks ve Standart Şirketleri Yolsuzluğu Duruşması Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası:1985-4509, s. 1, 118.

140 Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 344.

141 Ali İpar Davası Tutanakları, s. 209.

142 Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 342.

143 Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 343-345.

144 Yüksek Adalet Divanı, **Döviz Tahsisi Suiistimali Davası Tutanakları**, TBMM Kütüp-

aldığı 500 dolar tutarındaki dövizle, Barbara Kunzke adlı bir Alman kızını getirterek Türk Parasını Koruma Kanunu'na aykırı hareket ettiği ve gerekli muameleyi yapmadığı için Hasan Polatkan'ın da bu suçta iştirak ettiği ileri sürülmüştür. Altı oturum süren Döviz Tahsisi Suiistimali Davası, son celsesinde verilen kararlar Anayasayı İhlal ile birleştirilmiştir.¹⁴⁵ Anayasa Davası sonunda ise Hasan Polatkan, usulsüz döviz davasında görev ihmalinden dolayı altı ay hapis, 200 lira para ve üç ay süreyle memuriyetten mahrumiyet cezası alırken; Refik Koraltan yedi yıl hapis, 833 lira 30 kuruş para cezasına çarptırılmıştır.¹⁴⁶

Adnan Menderes'le birlikte Dilaver Argun, Kemal Hadımlı, Mümtaz Tarhan, Kemal Aygün, Ethem Yetkiner, Emin Kalafat, Medeni Berk, Hayrettin Erkmen ve Haluk Şaman'ın yargılandığı 1961/8 esas numaralı İstimlâk Yolsuzluğu Davası'nın, ilk duruşması 17 Nisan 1961 günü yapılmıştır.¹⁴⁷ Burada birinci ve ikinci grupta gösterilen suçlamaların konusunu, İstanbul'da, Anayasanın ihlali suretiyle, Eminönü Balıkpazarı, Vatan Caddesi, Tozkoparan, Çatma Mescit, Refik Caddesi, Âşıklar Mezarlığı ve Atatürk Bulvarı gibi yerlerde Belediyece istimlâkler yapıldığı ve bu şekilde ortaya çıkan arsaların bir kısmının İşçi Sigortaları Kurumu tarafından satın alınması sonucunda usulsüz olarak avans temin edildiği iddiaları oluşturmaktadır. Üçüncü grupta Zirai Donatım Kurumuna ait olan Beşiktaş'taki binaların yıktırılarak istimlâk edilmeleri ve dördüncü grupta da Emlak ve Kredi Bankası tarafından İstanbul'da yapılan Ataköy Sahil Sitesi'ndeki yola ait güzergâhın belirlenmesi suretiyle yapıldığı iddia edilen yolsuzluk, suçun kapsamı olarak belirtilmiştir.¹⁴⁸ 3 Haziran 1961'de son celsesi yapılan, toplam on üç oturum süren 1961/8 esas numaralı Davanın gerekçeli kararı açıklanmıştır. İki madde halindeki kararın ilk maddesinde sanıklardan Mümtaz Tarhan, Kemal Hadımlı, Ethem Yetkiner, Emin Kalafat, Medeni Berk, Hayrettin Erkmen ve Haluk Şaman hakkında bu Davadan dolayı verilmiş olan tutukluluk kararları kaldırılmıştır. Başka bir davada sanık olmayan Mümtaz Tarhan ise serbest bırakılmıştır. İkinci madde ile de birleştirildiği¹⁴⁹ Anayasa Davası sonucunda, Adnan Menderes hakkında ölüm cezası verilmesinin gerekçesindeki maddi vakalar arasında yer almıştır.¹⁵⁰

Yassıda'daki davalar içerisinde yolsuzluk-usulsüzlük-irtikâp kapsamın-

hanesi (Açık Erişim), Yer: 1985-4512, s. 1, 51.

145 **Döviz Tahsisi Suiistimali Davası Tutanakları**, s. 51.

146 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 347-348.

147 Yüksek Adalet Divanı, **İstimlâk Yolsuzluğu Davası Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer: 1985-4519, s. 1-2.

148 **İstimlâk Yolsuzluğu Davası Tutanakları**, s. 4-5.

149 **İstimlâk Yolsuzluğu Davası Tutanakları**, s. 397-398.

150 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 343.

da değerlendirdiğimiz sonuncusu, Başbakan Adnan Menderes ile Başbakanlık Müsteşarı Ahmet Salih Korur'un sanık olarak yargılandıkları 1960/21 esas numaralı Örtülü Ödenek Davası'dır. Sanıklara yönelik Başbakanlık örtülü ödeneğinin özel ihtiyaçların karşılanması suretiyle zimmete geçirildiği, Kanun'da tarif edilen amacın dışında sarf edilerek görev suiistimali yapıldığı şeklinde suçlamalar yapılmıştır.¹⁵¹ Burhan Apaydın, buradaki itirazını Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 100. maddesinde görev tanımı yapılan Divan-ı Muhasebat Müessesesinin yetki sınırını belirleyen, 16 Haziran 1934 tarihli ve 2514 sayılı Divan-ı Muhasebat Kanunu'na¹⁵² dayandırmıştır.¹⁵³ Davada mahkemeye sunulan, Menderes'in şahsi masraflarının belirtildiği listede, bir de cımbız bulunuyordu.¹⁵⁴ Örtülü Ödenek Davası'yla ilgili tartışılan hususlardan bir diğeri, Necip Fazıl Kısakürek'e Adnan Menderes'in talimatı ile tahsis edilen 5000 liradır.¹⁵⁵ Son duruşması 2 Şubat 1961 Perşembe günü yapılan Davada, Adnan Menderes'in geçirmiş olduğu uçak kazasının kefaleti olarak 7 Mart 1959 tarihinde 18.000 küsur liranın örtülü ödenekten ödenmesi hususu sanıklara sorulmuştur. Örtülü ödeneğin masraflarıyla ilgili ayrıntılı listeler gözden geçirildikten sonra karar açıklanmıştır. Sonuç kısmında Adnan Menderes'in 4.878.284.19 lirayı, Salih Korur'un ise 28.407.15 lirayı zimmetlerine geçirdikleri ve ayrıca Adnan Menderes'in 7.456.261.31 lira tutarında usulsüz harcama yaparak görevini kötüye kullandığı yönünde vicdani kanaat edinildiği bildirilmiştir.¹⁵⁶ Ahmet Salih Korur'la ilgili olarak ise Menderes'in emri altında bulunduğu için usulsüz harcamada bir suçunun olmadığı ve zimmetine geçirdiği ileri sürülen parayı da dava başlamadan önce ödediği belirtilmiştir.¹⁵⁷ Birleştirildiği Anayasayı İhlal Davası sonunda Adnan Menderes, memuriyetten ömür boyu mahrum edilmiş ve 11 yıl 8 ay ağır hapis cezası ile usulsüz harcama yaptığı için de 3 yıl 6 ay hapis ve 1166 lira 60 kuruş para cezasına çarptırılmıştır.¹⁵⁸

Yassıda'da duruşma dönemleri uzun süren ve Anayasayı İhlal çatısı al-

151 Yüksek Adalet Divanı, **Örtülü Ödenek Davası Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer: 1985-4514, s. 1-3.

152 Kanun'un birinci maddesinde 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 100. maddesine göre Divan-ı Muhasebat'ın yapılan tanımı şöyle belirtilmiştir: *Divanı muhasebat, teşkilât-ı esasiye kanununun yüzüncü maddesi hükmüne göre Büyük Millet Meclisine bağlı ve Devletin bütün varidat ve masraflar ile mallarını ve hesaplarını onun namına bu kanun hükümlerine göre murakabe ve Devlet mallarını kabız ve sarf-ı idare ve muhafaza edenlerin hesaplarını tetkik ve muhakeme ile mükellef bir heyettir.* **Resmî Gazete**, S 2735, 25 Haziran 1934.

153 **Örtülü Ödenek Davası Tutanakları**, s. 3.

154 **Örtülü Ödenek Davası Tutanakları**, s.10.

155 **Örtülü Ödenek Davası Tutanakları**, s. 15.

156 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 721-722.

157 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 714.

158 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 342.

tındayken de ana kapsamı oluşturan davalar, DP Dönemi'nde iç siyasi gelişmelere etki eden olaylar üzerine şekillenmiştir. Bunlarda DP iktidarına yönelik suçlamaların temeli baskı yönetimi kurulduğu, vatandaşlar arasına nifak sokulduğu, demokratik, anayasal rejimin ihlal edildiği ve bu yolla diktatörlük kurulmak istendiği iddialarına dayandırılmıştır. Esas numarası 1960/3 olan 6-7 Eylül Olayları Davası, bu kapsamdadır. İlk oturumu 19 Ekim 1960 tarihinde yapılan Davada, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, eski Devlet Bakanı Fuat Köprülü, İstanbul Valisi Ordinaryüs Profesör Fahrettin Kerim Gökay, İstanbul Emniyet Müdürü Alâettin Eriş, İzmir Valisi Kemal Hadımlı, Selanik Başkonsolosu Mehmet Ali Balin ve yardımcısı Mehmet Ali Tekinalp, o tarihlerde öğrenci olan Oktay Engin ve Selanik Konsoloshanesi Kavası Hasan Uçar yargılanmışlardır. 20 oturum süren Dava,¹⁵⁹ Kıbrıs ihtilafının sürdüğü bir dönemde Rum vatandaşlara Anayasanın tanıdığı kamu haklarını ırk ayrımı yapılarak kısmen kaldırmayı hedefleyen bir cemiyet halinde birleşerek, Türk vatandaşlarının tahrik edilerek Rumların mallarının yağmalandığı iddiası ile açılmıştır. Mahkeme, 5 Ocak 1961 tarihinde Bayar hakkında takibat yapılamayacağına, Menderes ve Zorlu hakkındaki iddiaların sabit olduğundan Anayasayı ihlal Davası'yla birleştirilmesine diğer sanıkların da serbest bırakılmasına oy birliğiyle karar vermiştir.¹⁶⁰ Anayasayı İhlal Davası sonunda Celal Bayar ceza almazken, Adnan Menderes ve Fatin Rüştü Zorlu, dörder yıl hapis ve 250'şer lira para cezasına çarptırılmışlardır.¹⁶¹ Fuat Köprülü, Mehmet Ali Balin, Hasan Uçar ise 5 Ocak 1961 tarihinde serbest bırakılmışlardır.¹⁶²

Esas numarası 1960/7 olan Topkapı Olayları Davası, 4 Mayıs 1959 günü İsmet İnönü'nün İstanbul'a girişi sırasında Topkapı'da İnönü'ye bir suikast tertiplendiği iddiasıyla açılmıştır. Bu iddia, İnönü'nün ortadan kaldırılması yoluyla muhalefetin tasfiye edilmesi ve böylece dikta rejiminin kurulması temeline dayandırılmıştır. Başta Celal Bayar ve Adnan Menderes olmak üzere bu davada 60 kişi yargılanmış ve neredeyse tümü CHP kökenli olan 184 şahit dinlenmiştir. İsmet İnönü etrafında dönmüş olmasına rağmen onun dinlenmesinin gerekli görülmediği¹⁶³ Topkapı Olayları Davası'nın gerekçeli kararı, 960/7 esas numarası ile 17 Nisan 1961 günü açıklanmıştır. Anayasayı İhlal

159 Yüksek Adalet Divanı, **6/7 Eylül Hadiseleri Dava Tutanaqları**, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer: 1985-4503, s.1-541; **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 407.

160 Yüksek Adalet Divanı Kararları, s. 406; Şerif Demir, "Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları", dergipark.gov.tr/download/article-file/9849, Erişim Tarihi: 1 Aralık 2017, s. 53-59.

161 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 342-344.

162 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 439.

163 Zehra Aslan, "Yassıada'da Sıradan Bir Vatandaş Çiftin Yargılanma Örneği: Topkapı Olaylarından Sanık Hasan Ve Ferdane Polat", **I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Editörler: Osman Kubilay Gül, Celal Can Çakmakçı, Ankara 2017, s.669; Emine Gürsoy Naskali, **Topkapı Olayları Davası**, C 1, 2012, s. VII-XIII

Davası ile birleştirilmiş ve sonucunda 46 kişi ceza almış, 14 kişi de beraat etmiştir.¹⁶⁴

Baskı rejimi iddialarının temellendirildiği davaların başında esas numarası 1961/7 olan Vatan Cephesi Davası gelmektedir. Bu davayla ilgili tahkikatı yürüten Yüksek Soruşturma Kurulu, 22 Mart 1961 Çarşamba günü saat 14.30'da Fazlı Öztan başkanlığında toplanarak kararını açıklamıştır. Kurulun 1961/704 numaralı esas ve 1961/ 802 numaralı kararına göre devletin, Demokrat Parti iktidarı tarafından demokrasi prensiplerine aykırı olarak idare edildiği ve bu maksatla Vatan Cephesi ocaklarının kurulduğu belirtilmiş ve Adnan Menderes'in de içlerinde bulunduğu toplam 22 sanık¹⁶⁵ hakkında tahkikat açılması uygun görülmüş, 10 sanığın ise yargılanmaları reddedilmiştir. Ayrıca eski DP Manisa Milletvekili Muzaffer Kurbanoglu hakkında ilk tahkikatın geçici olarak tatil edilmesine ve eski Dâhiliye Bakanı Namık Gedik'in ölümü nedeniyle hakkında açılan amme davasının ortadan kaldırılmasına karar verilmiştir.¹⁶⁶ Vatan Cephesi Davası ile ilgili Yüksek Adalet Divanında toplam on dört oturum yapılmıştır. On dördüncü ve son oturumda Divan, ilgili kararını açıklamıştır. Sebati Ataman, Hadi Hüsman ve Mükerrer Sarol'un beraat ettikleri Dava, Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmiştir.¹⁶⁷

1960/4 esas numaralı İstanbul-Ankara Olayları Davası, 28 Nisan 1960 ile 27 Mayıs 1960 tarihleri arasında Ankara ve İstanbul'da meydana gelen olayları kapsamına almaktadır. İlk duruşma 2 Şubat 1961, son duruşma ise 27 Temmuz 1961'de yapılmıştır. Sanıklara yönelik adam öldürmek, öldürmeye teşebbüs ettirmek, iştirak etmek, fertlere karşı kötü muamelede bulunmak ve unvanını kötüye kullanmak gibi suçlamaların yapıldığı Davada, Celal Bayar ve Adnan Menderes'le birlikte 117 kişi yargılanmıştır. 27 Temmuz günü yapılan 54. oturumda açıklanan karara göre 36 kişi beraat etmiş, 4 kişinin tekrar tutuklanmasına ve Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmesine karar verilmiştir.¹⁶⁸

Kısaca Radyo Davası olarak da bilinen 1960/20 esas numaralı Devlet Radyosunun DP Organı Haline Getirilerek Tek Fert veya Zümre İdaresi

164 Aslan, *Yassıada'da Sıradan Bir Vatandaş Çiftin Yargılanma Örneği*, s. 679.

165 Davada yargılanan diğer sanıklar şunlardır: Refik Koraltan, Medeni Berk, Tefvik İleri, Samet Ağaolu, Mükerrer Sarol, Sebati Ataman, Hadi Hüsman, Remzi Birand, Atıf Benderlioğlu, Kamil Gündeş, Hüseyin Fırat, Mustafa Zeren, Rıfıkı Salim Burçak, Rauf Onursal, Emin Kalafat, Sıtkı Yırcalı, Dilaver Argun, Kemal Aygün, Celal Ramazanoğlu, Mehmet Akın, Burhan Ulutan. Yüksek Adalet Divanı, **Vatan Cephesi Davası Tutanakları**, Esas No: 1961/7, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer: 1985-4518, s. 3-5.

166 Zehra Arslan, "Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)", **History Studies**, 4/2, 2012, s. 2-3.

167 **Vatan Cephesi Davası Tutanakları**, s. 541.

168 Yüksek Adalet Divanı, **İstanbul-Ankara Olayları Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/4, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası: 1985-4504, s. 2833.

Kurmak Gayesi ile Propaganda Yaptırılması Suçuna Ait Davanın sanıkları, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Mükerrer Sarol, Emin Kalafat, Celal Yardımcı, Sıtkı Yırcalı Abdullah Aker, Haluk Şaman ve Basın Yayın Turizm Umum Müdürü Altemur Kılıç'tır.¹⁶⁹ 26 Aralık 1960 tarihli son oturumda Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilen Davada, sanıklardan sadece Altemur Kılıç beraat etmiştir.¹⁷⁰ Anayasayı İhlal Davası sonucunda da Adnan Menderes ve Haluk Şaman hakkında verilen kararlarda maddi vakalardan birisini teşkil etmiştir.¹⁷¹

1959 yılında Çanakkale Geyikli'de meydana gelen olaylar, iktidar-muhalefet ilişkilerinde büyük krize neden olmuştu. Yassıada'da bu hadiseler, Şartlı Tehdit Çanakkale-Geyikli Olayları adı altında 1960/30 esas numarası ile açılan Davanın konusu olmuştur. Davada Adnan Menderes ile birlikte DP milletvekilleri Nuri Togay, Servet Sezgin ve Ahmet Hamdi Sezen yargılanmışlardır.¹⁷² Son duruşması 10 Mart 1961'de yapılarak Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmiş¹⁷³ ve Adnan Menderes hakkında verilen idam kararında maddi vakalardan birisini teşkil etmiştir.¹⁷⁴

1960/31 esas numaralı Kayseri Olayları Davası kapsamında, Celal Bayar, Adnan Menderes ile onlara suç ortaklıkları yaptıkları gerekçesiyle Osman Kavuncu, Kamil Gündeş, Hakkı Kurmel, Fikri Apaydın, Ali Rıza Kılıçkale, Servet Hacıpaşaoğlu, İbrahim Kirazoğlu, Fahri Köşkeröğlu, Ahmet Kınık, Aziz Ronabar ve Kemal Çakın sanık olarak yargılanmışlardır. On üç oturum süren Davada ilk duruşma 9 Ocak 1961 Pazartesi günü, son oturum ise 20 Nisan 1961 Perşembe günü yapılmıştır.¹⁷⁵ Osman Kavuncu, Kamil Gündeş, Hakkı Kurmel, Fikri Apaydın, Ali Rıza Kılıçkale, Servet Hacıpaşaoğlu, İbrahim Kirazoğlu ve Fahri Köşkeröğlu haklarında verilen tevkif müzzekereleeri geri alınmıştır.¹⁷⁶ Diğer sanıkların akıbetleri ise birleştirildiği Anayasayı İhlal Davası sonucunda açıklanmıştır. Celal Bayar'ın ve Adnan Menderes'in idam kararlarında maddi vakalardan birisini teşkil etmiş, Kayseri Valisi Ahmet Kınık, General Cemal Çakın ve Millî Emniyet Müfettişi Aziz Ronabar

169 Yüksek Adalet Divanı, **Devlet Radyosunun DP Organı Haline Getirilerek Tek Fert veya Zümre İdaresi Kurmak Gayesi ile Propaganda Yaptırılması Suçuna Ait Dava Tutanaqları**, Esas No: 1960/20, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası: 1985-4513, s. 1-2.

170 **Radyo Davası Tutanaqları**, s. 161.

171 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 343, 347.

172 Yüksek Adalet Divanı, **Şartlı Tehdit Çanakkale-Geyikli Olayları Davası Tutanaqları**, Esas No: 1960/30, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası: 1985-4515.

173 **Geyikli Olayları Davası Tutanaqları**, s. 302.

174 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 343.

175 Yüksek Adalet Divanı, **Kayseri Olayları Davası Tutanaqları**, Esas No: 1960/30, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası: 1985-4516, s. 1, 416.

176 **Kayseri Olayları Davası Tutanaqları**, s. 416.

4'er yıl 2'ser ay ağır hapis ve kamu hizmetinden sürekli men cezaları almışlardır.¹⁷⁷

1960/32 esas numaralı Demokrat İzmir Gazetesi ve Matbaasının Tahribi Davası, Başvekil Adnan Menderes'in basına özgürlük tanımadığı ve basını susturmak amacıyla gazete matbaası bile tahrip ettirdiği iddiaları üzerine kurgulanmıştır.¹⁷⁸ Başta Adnan Menderes, İzmir DP İl İdare Kurulu Başkanı Faruk Tunca, İzmir Valisi Kemal Hadımlı, Rauf Onursal, Dündar Başar ve Sezai Akdağ olmak üzere toplam 24 kişi yargılanmış ve 4 Mayıs 1961 tarihinde karar açıklanmıştır.¹⁷⁹ Tevkif sebepleri kalktığı gerekçesiyle davanın sanıklarından Beliş Beler, Doktor Mustafa Bozoklar, İsmet Bilginer, Paşa (Paşo) Saka, Mehmet Özyağcı, İsmail Babayigit, Eyüp Şenöztok, Ahmet İdiz beraat etmişlerdir. Ayrıca sanıklardan Kemal Serdaroğlu, Cemal Gökten ve İsmail Küntay haklarında bu dava sebebiyle verilen tutukluluk halinin sona ermesine ve Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmesine karar verilmiştir.¹⁸⁰ Anayasa Davası sonucunda Adnan Menderes hakkında verilen idam kararı gerekçesinde, suçun maddi vakasını teşkil ettiği gerekçesiyle bu dava da bulunmaktadır.¹⁸¹

17 davanın birleştirildiği ve esas numarası 1960/1 olan Anayasa Davası, Yassıada'daki tüm davaları sonuçlandırmıştır. İlk oturumu 14 Ekim 1960 Cuma günü saat 09.55'te yapılan ve sanık sayısı 401 olan Davanın,¹⁸² "1" numaralı sanığı Celal Bayar, "2" numaralı sanığı Adnan Menderes, "3" numaralı sanığı Medeni Berk, "4" numaralı sanığı İzzet Akçal ve "5" numaralı sanığı Hüseyin Celal Yardımcı'dır.¹⁸³ Ceza tevkifnamelerinde sanıklara isnat edilen suç, Türk Ceza Kanunu'nun vatan aleyhinde işlenen cürümleri içeren 141¹⁸⁴

177 Naskali, **Kayseri Olayları Davası**, s. VIII; **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 342, 343.

178 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 833.

179 **Demokrat İzmir Gazetesi ve Matbaasının Tahribi Davası Tutanakları**, s. 415.

180 **Demokrat İzmir Gazetesi ve Matbaasının Tahribi Davası Tutanakları**, s. 420.

181 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 343.

182 Yüksek Adalet Divanı, **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/30, TBMM Kütüphanesi (Açık Erişim), Yer Numarası: 1985-4517, s. 9.

183 **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. 906.

184 TCK'nın yürürlüğe girdiği 1926 tarihinde 141. ve 142. maddeler "Vatan Aleyhinde Cürümler" başlığında yer alıyordu. Bu iki maddenin, zararlı ve yıkıcı akımları suç sayması 11.06.1936'da yapılp, 23.06.1936 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanan değişiklikle olmuştur. **Resmî Gazete**, S 3337, s. 6713; Uğur Alacakaptan, "Demokratik Anayasa ve Ceza Kanununun 141'nci ve 142'nci maddeleri", **AUHF Dergisi**, s. 5-6. 11.12.1951 tarihli 5844 sayılı Kanun'la 141.madde 1960 darbesi öncesi son şeklini almıştır: *Amacı Cumhuriyetçiliğe aykırı olan veya demokrasi prensiplerine aykırı olarak Devletin tek bir fert veya bir zümre tarafından idare edinmesini hedef tutan cemiyetleri kurmaya tevessül edenler veya kuranlar veya bunların faaliyetlerini tanzim veya sevk ve idare edenler veya bu hususlarda yol gösterenler sekiz yıldan on beş yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılırlar.* **Resmî Gazete**, S 7979,

ve Anayasayı ihlal kapsamındaki 146/3¹⁸⁵ maddeleridir. Sanıklar, cumhurbaşkanı başta olmak üzere hükümet üyeleri, Meclis başkanı ve yardımcıları, Tahkikat Komisyonu başkanı ve üyeleri, Salahiyet Kanunu'nu teklif edenler ile DP milletvekilleri olmak üzere kabaca bir tasnife tabi tutulmuşlardır. Vana ihanet suçlamasıyla açılan Davanın kapsamını, kanunların ve Cumhuriyet prensiplerinin ihlal edildiği, dikta rejimine gidildiği, milletvekillerinin görevlerini gerektiği gibi yapmadıkları şeklindeki iddialar oluşturmuştur. Bu bağlamda DP'nin iktidara geldikten sonra demokratik esaslardan saptığını gösteren kanun ve uygulamalar olduğu iddiasıyla sanıklar yargılanmıştır. Suçlamalar şu altı başlık altında toplanmaktadır: CHP'nin mallarını hazineye devreden 14 Aralık 1953 tarihli ve 6195 sayılı Kanun. Kırşehir'in kaza haline getirilmesi. Emekli Sandığı Kanunu'nun 39. maddesinde 21 Haziran 1954 tarihinde yapılan tadil ile Yargıtay, Danıştay, Sayıştay başkan ve üyelerinin de gerekli görülmesi halinde emekliye sevk edilebilmeleri. 30 Haziran 1954 tarihli ve 6428 sayılı, 11 Eylül 1957 tarihli ve 7053 sayılı kanunlarla, Seçim Kanunu'nun 35. ve 109. maddelerinin değiştirilmesi. 6761 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu ile eşitlik ilkesinin ihlal edilmesi. Meclis Tahkikat Encümeninin kurulması ile Salahiyet Kanunu'nun çıkartılması. Anayasayı İhlal Davası'nda iddianame 10-14 Temmuz 1960 tarihleri arasında yapılan oturumlarda okunmuştur. Kararlar ise 15 Eylül 1961 tarihli elli beşinci oturumda açıklanmıştır.

1.5.3. İddianame ve Karar

Başsavcı Altay Ömer Egesel, 10 Temmuz 1961 tarihli otuz ikinci oturumda okumaya başladığı Yassıada'da tutuklu sanıklar hakkındaki iddianamesini, 14 Temmuz 1961 tarihli duruşmada tamamlamıştır. Beyaz ihtilal olarak nitelendirilen 1950 seçimlerinin, özellikle de 27 yıl tek parti iktidarını yürüten CHP'nin tutumu sayesinde demokrasinin bir zaferi olduğu vurgusunun yapıldığı¹⁸⁶ İddianameye göre; DP demokratik tutumunu gölgeleyecek ilk fireyi, 1951 ara seçimlerinde gereksiz bir korkuya kapılarak vermişti. Diktaya gidiş iddiaları buradan başlatılarak DP iktidarının, Halk Partisi'ne karşı duyduğu çekince nedeniyle, ilk kurbanının Halkevleri olduğu belirtilmiş,¹⁸⁷ Millet Partisi'nin kapatılmasının da antidemokratik bir düşüncenin tezahürü

11 Aralık 1951; Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 28.

185 146. madde Anayasayı ihlal suçudur. Sanıkların Anayasayı ihlal suçunu işledikleri yönündeki iddia temel olarak milletvekili oldukları dönemde yapılan ve Yassıada Mahkemesi tarafından Anayasaya aykırı olarak kabul edilen kanunların yapımında Meclis'te olumlu oy kullanmış olmaları gerekçesine dayandırılmıştır. Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, s. 28.

186 Yüksek Adalet Divanı, *Anayasayı İhlal Davası İddianame*, 1960/1, TBMM Açık Erişim, Yer: 1985-4501, s. 14.

187 *Anayasayı İhlal...*, "İddianame", s. 17.

olduğuna dikkat çekilmiştir. Fakat dikta rejimine gidiş iddiasının ilk sağlam dayanağı, haksız iktisap bahanesiyle CHP'nin tüm mallarına el konulması olarak gösterilmiştir.¹⁸⁸ DP iktidarının Seçim Kanunu'nda yaptığı bir değişiklikle, radyodan muhalefetin yararlanmasını engellemesi, diktaya gidişin dayanakları arasında gösterilmiştir. Yine Emekli Sandığı Kanunu'nda yapılan değişiklikle memurların idare tarafından emekliye sevk edilmelerinin önünün açıldığı, fakat üniversite, Yargıtay ve Danıştay üyelerinin bu kapsam dışında tutuldukları hatırlatılmıştır. 1954 seçimlerinden sonra Celal Bayar'ın girişimi ile hâkimlerin, öğretim üyelerinin de kanun kapsamına alındıkları belirtildikten sonra asıl amacın, yargıyı ve üniversiteyi iktidara bağlamak olduğu ileri sürülmüştür.¹⁸⁹

Anayasa ihlali kapsamında DP'lilere isnat edilen başlıca suçlamalardan birisi Kırşehir Kanunu'dur.¹⁹⁰ Bütün demokratik ülkelerde dördüncü kuvvet olduğu belirtilen basına, DP Dönemi'nde yoğun baskılar uygulandığı, hapishanelerin gazetecilerle dolduğu ve DP iktidarının basın görevini yapmaması için büyük bir gayret içerisinde hareket ettiği iddianamedeki diğer suçlamalardır.¹⁹¹ Başsavcı'ya göre istimlâk hadiseleri ile işlenen kanunsuzluklar ayyuka çıkarken başbakan, parası örtülü ödenekten ödenmek suretiyle Park Palas'a yerleşmiş, başvekillik görevini unutmuş ve İstanbul'u gayrimeşru yollardan fethetmeye girişmişti.¹⁹²

İddianamede Yüksek Soruşturma Kurulunda sanıklarla ilgili dosyalar hakkında sayısal istatistiklere yer verilmiştir. Buna göre Kurulun elinde 895 dosya bulunuyordu. Bunların 335'i milletvekillerine, 66'sı Refik Koraltan'a, 60'ı Celal Bayar'a, 125'i Adnan Menderes'e, 124'ü Nedim Ökmen'e, 87'si Hasan Polatkan'a, 52'si Fatin Rüştü Zorlu'ya aitti.¹⁹³ Bir başka istatistiki bilgi DP Dönemi'nde muhalefet tarafından hükûmete yöneltilen sözlü ve yazılı sorulara verilen yanıtlarla ilgilidir. 1950-60 arasında muhalefet mensupları tarafından hükûmete 2397 sözlü, 3015 yazılı soru önergesi verilmişti. Sözlü soruların 963'ü, yazılıların ise 1724'ü cevaplandırılmıştı. Bunların çoğunluğu da Anayasa'nın ihlal edildiği iç tüzük tadilinden önce verilen cevaplardı. 1957'den sonra Menderes'e 56 soru yöneltilmesine rağmen, Başvekil bunların

188 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 18.

189 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame"1, s. 20-21.

190 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 23.

191 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 24.

192 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 29.

193 İddianamede verilen diğer bazı sanıklara göre dosyaların dağılımı ise şöyledir: Hadi Hüsman 52, Hayrettin Erkmen 48, Samet Ağaoğlu 45, Ethem Menderes 43, Medeni Berk 40, Sebati Ataman 35, Abdullah Aker 33, Haluk Şaman 30, Emin Kalafat 29, Celal Yardımcı 26, İzzet Akçal 23, Tefik İleri 21, Esat Budakoğlu 21, Şem'i Ergin 17, Sıtkı Yırcalı 16, Atıf Benderlioğlu 15, Mükerrrem Sarol 15. **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 29.

hiçbirisine cevap vermemiştir.¹⁹⁴ Gensoruların çoğu, Meclise dahi getirilmeye gerek görülmeden DP grubunda reddedilerek gündemden düşürülmüştü. DP iktidarı döneminde iktidarı denetlemekle vazifeli parlamento ve basın, icradan men edilmiş ve vazifelerini yapamayacak hale getirilmişlerdi.¹⁹⁵

İddianamede Anayasa'nın ihlali ve dikta rejiminin kurulduğu yönünde iddialarının temellendirildiği suçlamalar şöyle özetlenebilir: Üniversite muhatabiyeti yok edilmiştir. Seçme ve seçilme haklarının içi boşaltılmıştır. Demokratik müesseseler, tahrip edilmiştir. Muhalefet işlemez hale getirilmiştir. Murakabe sistemi çökertilmiştir. Kanun önünde eşitlik prensibi yok edilmiştir. Millî birlik parçalanmıştır. Muhtelif yollarla amme hukuku müesseseleri yok edilmiş ve bunun için de Mecliste DP, çoğunluğu elde etmiş olmanın avantajından yararlanmıştı. DP grubu, yine çoğunluğunu kullanarak anayasa nizamını kökten kaldıracak faaliyetlere girişmiştir. Bu bağlamda çıkartılan Tahkikat Encümeni ve Salahiyet Kanunu ile bilfiil anayasa ile müesses dikta rejimini tahakkuk ettirmiştir.¹⁹⁶

14 Temmuz günü toplanan otuz beşinci oturuma, diğer sanıklarla ilgili değerlendirmelerin okunması ile başlanmıştır. Sonuç kısmında talep edilen cezalar, açıklanmıştır. Başsavcı, aralarında Celal Bayar, Adnan Menderes, Medeni Berk, İzzet Akçal, Celal Yardımcı, Refik Koraltan, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın bulunduğu 107 sanık için idam, 281 sanığın 5 ila 15 yıl arasında hapsi ve 8 sanığın da beraatını istemiştir.¹⁹⁷

21 Temmuz 1961 Çarşamba günü toplanan otuz altıncı oturumda toplu savunmalara geçilmiştir. 231 sanık için 97 avukatın hazırladığı ortak savunma, Avukat Sakıp Güran tarafından okunmuştur.¹⁹⁸ Savunmalara, Celal Bayar'dan başlanmıştır. Bayar, Başsavcı'nın, Atatürk inkılaplarına karşı hareket ettikleri yönündeki iddialarına karşı *Atatürk inkılaplarına karşı kötü muamele yaptığımız iddiası bize verilecek en büyük cezadır... Atatürk inkılaplarına kötü muamele yaptığımız bize söylenmesin... Atatürk'le beraber memlekete hizmet ettiğimi ve onun bana olan itimadını herkes bilir*,¹⁹⁹ demiştir. Otuz sekizinci oturumda söz verilen Adnan Menderes'in ilk vurgusu ise *Birçok*

194 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 37.

195 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 57.

196 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 200. Aslan, "Bir dönem yargılanıyor (3)", <http://www.indyturk.com/node/186781/t%C3%BCrkiyeden-sesler/bir-d%C3%B6nem-yarg%C4%B1lan%C4%B1yor-3>, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

197 **Milliyet**, 11 Temmuz 1961. Beraati talep edilen milletvekilleri şunlardır: Kemal Özçoban, Kasım Küfrevi, Abdülkadir Eryurt, Şevki Erker, Rüştü Güneri, Naci Berkman, Sabri Dilek ve Mahmut Goloğlu. **Milliyet**, 15 Temmuz 1961. **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, "İddianame", s. 302.

198 Celal Bayar'ın diğer avukatı Orhan Ergüder de 44 sayfadan oluşan yazılı müdafaalarını mahkemeye takdim etmiştir. **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, s. 2902.

199 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, s. 2907.

memleketlerde eşine rastlanması pek nadir olduğunu belirttiği, davaların siyasi mahiyetine olmuştur. 1950’de DP iktidara gelinceye kadar acaba Anayasa mı yoktu, yoksa Anayasayı ihlal mahiyetinde veya ona aykırı kanunlar ve hareketler mi memlekette mevcut değildi? sözleriyle Anayasayı İhlal gibi bir davanın Türk siyasi tarihinde mevcut olmadığına dikkat çekmiştir. Anayasa’ya aykırı kanunlar suçlamasına karşılık, TBMM’nin Türk milletinin yeğâne temsilcisi olduğunu belirterek tüm suçlamaları reddetmiştir.²⁰⁰

Diğer DP mensupları da savunmalarında ve mahkemelerdeki sorgularında bazı ortak vurgular yapmışlardır. Bunların başında diktatörlük iddialarının reddedilmesi gelmektedir. Seçim sisteminin, parlamentonun olduğu bir ülkede diktatörlüğün olamayacağını özellikle de Türkiye gibi bir ülkede böyle bir rejimin yaşama şansının bulunmayacağını altını çizmişlerdir. Bir diğer husus, serbest seçimle meşru bir iktidarın temsilcileri olarak geldikleri için, muhakeme edilemeyecekleri vurgusudur. Anayasa’nın 103. maddesini delil göstererek Meclisin normal teşri süresinde çıkartılan hiçbir kanunun, anayasaya aykırı olamayacağı yönündeki savunmalarını, Anayasa Mahkemesi gibi bir üst kurum olmadığı için çıkartılan kanunların anayasaya uygun olup olmadığına ileri sürülemeyeceği tezi üzerine temellendirmişlerdir. DP’lilerin büyük çoğunluğu Atatürk ilkelerine bağlılıklarını, ilk ifadeleri ve yazılı savunmalarında vurgulama gereği duymuşlardır. Başını Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı’nın çektiği DP içerisinde sessiz bir muhalefet hareketi olarak değerlendirilebilecek “Yaylacılık”, savunmaların önemli dayanaklarından birisini oluşturmuştur.²⁰¹ Bir diğer dayanak DP Meclis Grubunu olağanüstü toplantıya çağırarak takriri imza atılmış olmasıdır. Bu takrirle, hem grup fevkalade toplantıya çağırılmış hem de Fatih Rüştü Zorlu, Medeni Berk, Namık Gedik, Ethem Menderes, Hasan Polatkan, Lütfi Kırdar, Celal Yardımcı ve Hadi Hüsman gibi kişilerin hükümetten uzaklaştırılarak daha yumuşak mizaçlı kişilerin yerlerine getirilmesine karar verilmişti. Listede imzası olanlar mahkemede tespit edilmiştir.²⁰²

15 Eylül 1961 Cuma günü toplanan elli beşinci oturumda Cumhuriyet’in en büyük siyasi davası sona ermiş ve beklenen kararlar verilmiştir. Bir devir, 592 sanık, 10 yıllık iktidar yargılanmış, 202 duruşma yapılmış ve binin üzerinde de tanık dinlenmiştir.²⁰³ Sanıklar teker teker ayağa kaldırılarak hak-

200 **Anayasayı İhlal Davası Tutanakları**, s. 2946.

201 27 Mayıs’a kadar varlığını sürdüren ve arka sıralarda oturdukları için Yaylacı olarak anılan bu grubun amacı, hükümeti ve DP idaresini değiştirmek, çıkartılan birtakım kanunları iptal ettirmek ve seçime gitmekti. Fakat Şem’i Ergin, hatıralarında böyle bir grubun mevcut olmadığını belirtir. Aslan, **Yassıada’da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I**, s. 18-19.

202 93 kişi takriri imza atmıştır. 26 Mayıs günü de 97’lik liste hazırlanmıştır. Aslan, **Yassıada’da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I**, s. 20.

203 **Ses**, 16 Eylül 1961. **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, TBMM Açık Erişim, Yer numarası: 1985-4520, s. 1.

larında verilen hükümler yüzlerine okunmuştur. Kararla ilgili yapılan açıklamada, zaman aşımı nedeniyle Değirmen Davası'nın ve duruşma döneminde vefat ettikleri için de Yusuf Salman, Yümnü Üresin, Lütfi Kırdar, Gazi Yiğitbaş, eski Genelkurmay Başkanı Nuri Yamut ve Kenan Yılmaz'ın haklarındaki amme davalarının düştüğü bildirilmiştir.²⁰⁴ Adnan Menderes'in intihar girişimi dahi kararların beklentisi kadar heyecan yaratmamıştır. Çünkü tüm ülke, açıklanacak kararlara kilitlenmiştir.²⁰⁵

Kararlar sonucunda Adnan Menderes, Celal Bayar, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan, Refik Koraltan, Emin Kalafat, Ağah Erozan, Ahmet Hamdi Sancar, Bahadır Dülger, Baha Akşit, İbrahim Kirazoğlu, Nusret Kirişçioğlu, Zeki Erataman,²⁰⁶ Osman Kavrakoğlu, Rüştü Erdelhun hakkında idam kararı verilmiştir. MBK, oy birliği ile alınan Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan hakkındaki idam kararlarını onaylamıştır. Yaş haddi sebebiyle Celal Bayar'ın ölüm cezası, oy çokluğu ile kararlar alındığı için de 12 idam kararı, müebbet hapis cezasına çevrilmiştir.²⁰⁷ 31 sanık müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır.²⁰⁸ 418 sanığa 6 ay ila 20 yıl arasında değişen hapis cezaları, 123 beraat ve 6 sanıkla ilgili, Yassıada'da tutukluluk döneminde vefat ettikleri için, haklarındaki davaların düşmesi kararı verilmiştir.²⁰⁹

Mahkeme kararları açıkladıktan sonra idamlık ve müebbetler ayrılmıştır. Onların elleri kelepçelenmiştir. Sonra onlar da kendi içlerinde tasnif edilip ayrı motora bindirilmişlerdir. İdam edilmeyen veya idam kararı verilmeyen DP mensuplarının ise başlangıçta Kayseri, Sinop, İmralı ve Adana cezaevlerine nakledilmeleri kararlaştırılmıştır. Daha sonra bakan ve milletvekillerinin Kayseri'ye diğer mahkûmların ise Adana'ya sevk edilecekleri

204 Zakar Tarver, Faruk Oktay ve Lütfü Şaylan mahkemeler başlamadan Anayasa Davasında yargılanırken hayatlarını kaybetmişlerdir. Namık Gedik Harp Okulu'nda Cemil Keleşoğlu ise Yassıada'da daha mahkemeler başlamadan bileklerini keserek intihar etmiştir. Ayrıca Celal Bayar ve Adnan Menderes'in de intihar girişimleri olmuştur. Naskali, **Anayasa Davası**, C 1, s. XXIV. **Yüksek Adalet Divanı Kararları**, s. II.

205 Güryay, **age.**, s. 332-334.

206 Zeki Erataman, Kayseri Cezaevi'ne nakledilmiş burada hastalığı nedeniyle kaldığı hastaneden firar etmiştir. Yunanistan'a oradan da Almanya'ya geçerek bu ülkede hekimlik yapmıştır. 1966 affı sonrası kısa süreliğine Türkiye'ye gelmiş ve kesin dönüş kararını vermiştir. Fakat kalp krizi sonucunda vefat etmiştir. Işıl Tuna, **Zeki Erataman'ın Siyasetçi Kimliği ve Yassıada'da Yargılanması (1950-1961)**, Libra Yay., İstanbul 2016, s. 74-75.

207 **Milliyet**, 16 Eylül 1961.

208 Müebbet hapse mahkûm olan sanıklar: Medeni Berk, İzzet Akçal, Celal Yardımcı, Tevfik İleri, Vacit Asena, Kemal Biberöğlu, Hilmi Dura, Himmet Ölçmen, Kemal Özer, Necmettin Önder, Selami Dinçer, Ekrem Anıt, Hüseyin Ortakçioğlu, Reşat Akşemsettinioğlu, Necati Çelim, Sadık Erdem, Nuri Togay, Mazlum Kayalar, Selahattin İnan, Murat Ali Ülgen, Selim Yatağan, Muhlis Erdener, Enver Kaya, Rauf Onursal, Kemal Serdaroğlu, Hadi Tan, Cemal Tüzün, Samet Ağaoğlu, Sezai Aktaş, Ethem Yetkiner, Kemal Aygün. **Milliyet**, 16 Eylül 1961.

209 **Milliyet**, 16 Eylül 1961.

açıklanmıştır.²¹⁰ İdamlarla ilgili MBK’de yapılan oylamada 13 kişi dört idama onay vermişti. İrtibat Bürosu, Yüksek Adalet Divanının kararlarını, hemen bir askerî uçakla Ankara’ya sevk edip Komitenin tasdikine sunduğu sırada, o vakte kadar mahkemelerin yeri dolayısıyla İstanbul’a çevrili olan dikkatler bir anda Ankara’ya dönmüştür.²¹¹

Ölüm cezalarının üçü onaylandıktan sonra Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu 16 Eylül 1961 Cumartesi günü sabaha karşı idam edildiler. İnfazlar yapıldıktan sonra müvekkilliği ile görüşmeye gittiklerinde ölüm haberlerini alan avukatları tarafından Zorlu ve Polatkan’ın cesetleri istenmiş fakat bu talepler reddedilmiştir.²¹² Komitenin yayınladığı tebliğde Zorlu ve Polatkan’ın idam haberi ile birlikte Adnan Menderes’in ise sıhhi durumu sebebiyle hükümün infaz edilemediği kamuoyuna duyurulmuştur. Daha sonra yayınlanan tebliğde Menderes’in durumunun iyiye gittiği ve sigara içmek ve gazete okumak gibi taleplerde bulunduğu açıklanmıştır.

İnönü başta olmak üzere Adnan Menderes’i kurtarmak için son anda yapılan teşebbüslerden sonuç alınmadığı yönünde bilgiler mevcuttur. Gerçekten de İnönü, ölüm cezalarının uygulanmaması yönünde bir tavsiye mektubunu Gürsel’e göndermiştir. MBK Başkanı, ordu ile ilgisi olmayan ve baştan beri sadece kendi başkanlığındaki Komiteye bağlanmış olan infaz problemini, İstanbul’daki ordu kumandanına ve 66. tümen kumandanına intikal ettirmiştir.²¹³ İngiltere Kraliçesi’nden, Amerikan Başkanı’na, İspanya Devlet Başkanı’ndan, Hindistan Başbakanı’na kadar birçok ülkenin hükümet ricali de idamların uygulanmaması yönünde Komiteden ricacı olmuşlardır.²¹⁴ Fakat bunlar bir sonuç vermemiş ve Adnan Menderes, doktordan sağlam raporu alındıktan sonra İmralı’ya getirilerek 17 Eylül 1961 Pazar günü saat 13.21’de (kayıtlara 14.26 olarak geçmiştir) idam edilmiştir.²¹⁵ Menderes’in idam edildiği, Millî Birlik Komitesininin 61 numaralı tebliği ile kamuoyuna açıklanmıştır.²¹⁶ 22 Nisan 1962 tarihli 44 numaralı Kanun’la Anayasa Mahkemesi kurulmasıyla birlikte de 25 Nisan 1962’den itibaren Yüksek Adalet Divanı ile Yüksek Soruşturma Kurulunun hukuki varlıkları sona ermiştir.²¹⁷

210 **Milliyet**, 18 Eylül 1961.

211 Faik, **age.**, s. 26.

212 **Milliyet**, 17 Eylül 1961.

213 Faik, **age.**, s. 22-23.

214 Faik, **age.**, s. 24.

215 Güryay, **age.**, s. 366; Aslan, **Yassıada’da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I**, s. 30.

216 **Milliyet**, 18 Eylül 1961.

217 Aslan, “Yüksek Adalet Divanı”, **Atatürk Ansiklopedisi**, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yukse-adalet-divani-14-haziran-1960-25-nisan-1962/>, Erişim Tarihi: 11.10.2023.

2. 1961 ANAYASASI*

2.1. Hazırlık Süreci, 1961 Anayasası, Anayasal Kuruluşlar

Cumhuriyet Dönemi'nde ilk askerî darbe, 27 Mayıs 1960 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin hiyerarşisine rağmen yapılmıştı.²¹⁸ Askerî liderler, eylemlerini meşrulaştırmak için İç Hizmet Yönetmeliği'ni bir gecede kanuna çevirmişler ve darbeyi bu Kanun'un 35. maddesinde²¹⁹ geçen “Türk Yurdu- nu korumak ve kollamak” kavramına dayamışlardı. Oysa bu madde, darbeyi meşrulaştıran bir hukuki dayanak değildi.

TSK İç Hizmet Yasası'nın 35. maddesi nihayet 2013 yılında değiştirile- bilmişti. TBMM Genel Kurulunda, TSK İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesi- ni değiştiren düzenleme kabul edilmiş ve “Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kollamak ve korumaktır”, ifadesi şu şekilde değiştirilmiştir: “Silahlı Kuvvetlerin va- zifesi; yurt dışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savun- mak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askerî gücün muhafazasını ve güçlendi- rilmesini sağlamak, TBMM kararıyla yurt dışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır.” Millî Savunma Ba-kanı, muhalefetin tasarı maddesine olumlu oy vermesini istediklerini belir-terek *Bizim insanımızın da gelişmiş ülkelerin insanı gibi yarınından kaygı duymadan, saat 05.00'te, 06.00'da kapısı çalındığında gelenin sütçü ya da kapıcıdan başkası olmadığına inandığı Türkiye'de yaşamasını istiyoruz* diye konuşmuştu.²²⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nda “Türk vatani-

* Prof. Dr. Hasan Tahsin Fendoğlu, Hacettepe Üniversitesi, Öğretim Üyesi, fendoglu.ha- cettepe.edu.tr.

218 Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Tahsin Fendoğlu, Anayasa Hukuku, 8. Baskı, Yetkin Yay., Ankara 2020; Osman Doğru, **27 Mayıs Rejimi, Bir Darbenin Hukuki Anatomisi**, İmge Kitabevi, Ankara 1998, s. 132 vd.

219 2771 sayılı 10 Haziran 1935 tarihli Ordu Dâhili Hizmet Kanunu'nun “Umumi Vazi- feler” başlığı altındaki ilk maddesi olan 34.maddesinde bu husus mevcuttur. Bu sonradan 35.madde olarak bilinmiştir. http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARAR- LAR/kanuntbmmc015/kanuntbmmc015/kanuntbmmc01502771.pdf. Geçici Anayasada da 12 Haziran 1960 tarihli 34. madde olduğu belirtilmiştir.

220 http://www.meclishaber.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=125787, Erişim

nı, istiklal ve cumhuriyetini korumak için harp sanatını öğrenmek ve yapmak mükellefiyeti” şeklinde yapılan askerliğin tanımı, “harp sanatını öğrenmek ve yapmak mükellefiyeti” olarak değiştirilmişti. Darbelerin yasal dayanağı olarak gösterilen TSK İç Hizmet Kanunu’nun 35. maddesindeki, TSK’nın vazifesi de yeniden tanımlanmış, ayrıca Kanun’un 43. maddesinin birinci fıkrasının birinci cümlesi, “Türk Silahlı Kuvvetleri mensupları siyasi faaliyette bulunamaz” şeklinde değiştirilmişti.²²¹

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi, Menderes Hükûmetine karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. 27 Mayıs 1960 Darbesi’nden sonra Millî Birlik Komitesi (MBK), 1 nolu bildirisini yayımlayarak yeni bir anayasa düzeni kurmuştu. 27 Mayıs 1960 Darbesi ile demokratik yönetim ortadan kaldırılmış ve demokrasiye ara verilmiştir. Bu bildiriye göre MBK’nin başkanı, devlet başkanı sıfatı ile cumhurbaşkanının, başbakanın ve başkomutanın yetki ve görevlerini üstlenmişti. 27 Mayıs 1960 Darbesi’ni yapan Millî Birlik Komitesi ilk günlerde 37 subay iken daha sonra içlerinden 14 kişi tasfiye edilmiş, geriye kalan 23 subay, MBK’yı oluşturmuştu.

Gözaltına alınan dönemin cumhurbaşkanı, başbakanı, bakanları ve Demokrat Parti milletvekillerini yargılamak üzere darbeciler tarafından, doğal yargıç ilkesine aykırı olarak Yüksek Adalet Divanı adında Yassıada’da yapay bir mahkeme kurulmuştu. 1961 Anayasası’nı yapan Kurucu Meclisin (MGK ve Temsilciler Meclisi), ezici çoğunluğu, tek taraflı olduğundan, darbenin mağdurları ötekileştirilmiş, tepkiler üzerine MBK, 2 kanatlı bir Kurucu Meclis (Constitutional Assembly) kurulmasına karar vermişti. MBK, kendisinin tayin ettiği kişilerden oluşan Kurucu Meclisin hazırladığı taslağı kesinleştirerek 1961 Anayasası’nı meydana getirdi.²²² Kurucu Meclis tarafından hazırlanan metin, 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oyuna sunuldu, katılanların yüzde 61,7’nin oyu ile kabul edildi. Bu referandumun, eşit koşullarda yapılmadığı, MGK’nın kontrolü altında olduğu, halka dayalı olmayan bir kurucu meclis tarafından yapıldığı açıktır çünkü anayasalarda yapım sürecinin açık, şeffaf, halka dayalı ve çoğulcu nitelikte yapılması oldukça büyük önem taşımaktadır.

1924 Anayasası’nda Cumhuriyetin temel nitelikleri 6 adet idi; cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık. 1961

Tarihi: 3 Nisan 2018; <httpS://www.ntv.com.tr/turkiye/35-madde-degisikligine-mecliste-ilk-onay,gR9DJYIOWU6pQzx3Npzf3Q>, Erişim Tarihi: 3 Nisan 2018; <httpS://www.haberler.com/tsk-ic-hizmet-kanunu-nda-degisiklik-iceren-tasari-4788275-haberi/>, Erişim Tarihi: 3 Nisan 2018.

221 **Sözleşmeli Erbaş Ve Er Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun**, Kanun No. 6496, Kabul Tarihi, 13 Temmuz 2013; **Resmî Gazete**, S 28724, 31 Temmuz 2013.

222 Hasan Tunç vd. **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Ankara 2011, s. 44-45; Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yay., Ankara 2017, s. 36.

Anayasası bunlardan üç tanesini yani halkçılığı, devletçiliği ve inkılapçılığı Anayasadan çıkardı ve “milliyetçiliği” de “millî devlet” olarak değiştirdi. 1961 Anayasası, kıta Avrupa’sının çoğu ülkelerinin anayasaları örnek alınarak yapılmıştı. Anayasa, (1) insan haklarına dayanan devlet ile (2) demokratik devlet, (3) sosyal devlet ve (4) hukuk devleti gibi yeni kavramlar getirmişti. 1961 Anayasası katı yani değiştirilmesi zor bir anayasadır, değiştirilmesi için teklif nisabı 1/3, kabul nisabı 2/3’tür. 1961 Anayasası ile temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması için 3 ölçü getirilmişti: (1) Sınırlama ancak kanunla yapılabilir, tüzük ve yönetmelik gibi mevzuatla insan hakları kısıtlanamaz. (2) Sınırlama Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olmalıydı. (3) Sınırlama bu hakkın özüne dokunacak ölçüye varamazdı.

1961 Anayasası’na göre yasama organı, 450 kişiden oluşan Millet Meclisi ve 150 kişinin seçimle geldiği diğerlerinin atandığı Cumhuriyet Senatosundan oluşmaktaydı. Cumhuriyet Senatosunda 3 çeşit senatör bulunmaktaydı; birincisi halkın seçtiği 150 senatör, ikincisi cumhurbaşkanının atadığı 15 senatör, üçüncüsü de MBK üyeleri ile eski cumhurbaşkanları idi. Halkın 6 yıl için seçtiği 150 senatör dışındaki tüm senatörler ömür boyu tabii senatör idiler.

1961 seçimlerinde “barajlı d’Hondt”, 1965 seçimlerinde “millî bakiye”, 1969, 1973, 1977 seçimlerinde “barajsız d’Hondt” sistemleri uygulanmıştı. “Barajlı d’Hondt” sistemi Anayasa Mahkemesi (AYM) tarafından iptal edilmişti; AYM nispi temsil sistemini anayasa kuralı gibi algılıyordu.²²³

1961 Anayasası’nda yürütme, görev olarak kabul edilmişti; yasama ve yargı yetki olarak düzenlenmiş iken yürütmenin görev olması, Menderes Hükûmetine bir tepki olarak, yürütme organını zayıf tutmak isteği nedeniyle idi. 1924 Anayasası, meclis hükûmeti ve parlamentarizme ağırlık verip Meclisi güçlü kılarken (karma sistem), 1961 Anayasası parlamentarizmi benimsemişti. Bakanlar kurulu, Millet Meclisine karşı sorumlu idi. 1961 Anayasası ile üniversite ve TRT’ye özerklik verilmiş, yerel yönetimlerin karar organlarının halk tarafından seçilmesi istenmişti.²²⁴

1961 Anayasası ile yargıda yapılan belli başlı düzenlemeler şunlardı: İlk kez Anayasa Mahkemesi kurulmuş, yüksek mahkemeler Anayasada tek tek sayılmış, anayasanın üstünlüğü ilkesi kabul edilmişti. Anayasa Mahkemesi Almanya, Avusturya ve İtalya mevzuatından yararlanılarak hazırlanmıştı.

12 Mart 1971’de Ordu muhtıra vererek hükûmeti istifa ettirmiş, partiler üstü bir hükûmet kurdurulmuş ve anayasa değişikliği çalışmalarına başlanmıştı. 1961 Anayasası, 1971 ve 1973 yıllarında iki kez önemli değişikliğe

223 Bülent Tanör vd., **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 208 vd.

224 Tunç vd., **age.**, s. 38.

uğramıştı. 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanun'la yapılan bir anayasa değişikliği ile Kanun-ı Esasi'de (1876) "Kanun-ı Muvakkat" olan kavram, Cumhuriyet tarihinde ilk olarak kanun hükmünde kararname (KHK) adı altında, Anayasaya girmişti.²²⁵ Kanun'un gerekçesinde, yeni gelişmeler yanında, devlet geleneğimizin yürütmenin güçlü olması üzerine kurulduğu belirtilmekte idi.²²⁶ 1961 Anayasası bu tarihsel ve antropolojik gerçekten uzaklaşmışsa da, değişikliğin yapılması zorunlu görülmüştü. 22 Eylül 1971'de 35 maddesi değiştirilen Anayasaya, 9 geçici madde eklenmişti. Daha sonra 20 Mart 1973'te ikinci değişiklik yapılmıştır. 1971-1973 anayasa değişikliğiyle; hükûmete kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi verilmiş, TRT'nin ve üniversitelerin özerkliği kaldırılmış, insan haklarında genel sınırlama nedenleri artırılmış, memurlara sendika hakkı kaldırılmış, anayasa değişikliğinin sadece şekil bakımından AYM tarafından denetlenebileceği kuralı anayasaya konulmuştu. 1971-1973 dönemindeki partiler üstü hükûmete TBMM güvenoyu vermişti.²²⁷

1971 Anayasa değişikliği ile askerî yargı sivil yargı aleyhine genişlemiş, asker kişilerle ilgili idari eylem ve işlemlerin denetimi Danıştay'dan alınarak Askerî Yüksek İdare Mahkemesi (AYİM) adıyla yeni oluşturulan mahkemeye verilmiş (1961/140, son), ayrıca Askerî Yargıtay kurulmuştu. AYİM ve Askerî Yargıtay, 16 Nisan 2017 tarihli anayasa değişikliği ile kaldırılmıştır. 1961 Anayasası'nda egemenlik millete aittir denildikten sonra bu hakkın kurumlar aracılığıyla kullanılacağı belirtilmişti. Yani egemenliğin bir kısmı, kurumlara (atanmış bürokratlara) devredilmişti.²²⁸

1961 Anayasası'nın temel nitelikleri şunlardı: 1. Çoğunlukçu anlayıştan çoğulcu anlayışa geçilmişti. Siyasal partiler ilk kez bu Anayasa ile kurulmuş, STK'lar, meslek kuruluşları ve sendikalar güçlendirilmişti. 2. Anayasanın üstünlüğü kavramı açıkça kabul edilmiş, Anayasa hükümlerinin yasama, yürütme ve yargı organlarını bağlayacağı kabul edilmiş, bunları denetlemek üzere ilk kez Anayasa Mahkemesi kurulmuştu. 3.1961 Anayasası'nın temel mantığına göre anayasacılık, devlet iktidarının sınırlanması demektir. Devlet iktidarının sınırlanması, öncelikle kuvvetler ayrılığı ile mümkündür. Anayasacılık bir anlamda frenler ve dengeler sistemiydi (system of checks and

225 Tanör vd., *age.*, s. 361.

226 1961 tarihinde Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından kaleme alınan Anayasa Değişikliği tasarısında şu görüşlere yer verilmiştir; *Bilindiği gibi, kuvvetli bir icra organı bizde gelenektir. Bu gelenek demokratik gelişmeden beri de devam etmiştir. Böyle bir geleneğin Türkiye'de yerleşmesi tesadüfün değil, bünyevi zaruretlerin mahsulüdür ve bunun devamında büyük milli menfaat vardır.* Kazım Öztürk, **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası**, C I, Ankara 1966, s. 404 vd.

227 Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)**, Gözden Geçirilmiş 16. Baskı, Beta, İstanbul 2013, s. 85.

228 Tanör vd., *age.*, s. 109 vd.

balances). 1961 Anayasası ile parlamenter sistem kabul edilmiş, yasama iki ayrı meclise ayrılırken yürütme cumhurbaşkanı ile başbakan arasında bölünmüş, yargı anayasal mahkemeler ile taşra arasında paylaştırılmıştı. Ayrıca, bağımsız idari otoriteler ve özerk kuruluşlar ile yürütme içerisinde uzman birimler oluşturulmuştu. 4. 1924 Anayasası'nda temel hakların ayrıntıları yok iken, 1961 Anayasası ile bunlar ayrıntılı olarak düzenlenmiş, Anayasanın 11. maddesi ile sınırlamanın sınırları belirlenmişti. Buna göre temel haklar, ancak anayasanın özüne ve sözüne uygun olarak, kanunla, özüne dokunmadan, kamu yararı koşulu ile sınırlandırılabilir. Bir hakkın kullanımını imkânsız kılan bir sınırlama o hakkın özüne dokunmuş sayılırdı.²²⁹

1961 Anayasası, yapılan halk oylaması ile geçerli oyların sadece %61,7'sini alabilmiş ama Türkiye kutuplaşmış, Demokrat Partililer oy kullanmaya pek yanaşmamıştı. 1961 Anayasa oylaması, MBK yönetiminde iken yapılmış, askerler, yönetimi sivillere terk etmeden önce halk oylamasına gitmişlerdi. MBK'nin gücü karşısında güçsüz de olsa Temsilciler Meclisinin tamamı tek taraflı olup, diğer taraf (Demokrat Partililer) dışlanmıştı. Belirtilen nedenle 1961 Anayasası halkın mutabakatına dayanan bir anayasa değildir.

1961 Anayasası ile yerel yönetim organlarının yargı kararı ile azledilebileceği benimsendi; ilk kez anayasada siyasal parti ifadesi kullanıldı; temel hak ve özgürlükler çok ayrıntılı olarak düzenlendi; ilk kez anayasa ile sosyal devlet kavramı kabul edildi.²³⁰ Anayasada 1971 yılında yapılan değişiklik ile yürütme güçlendirilmiş, askerî yargı, sivil yargı aleyhine genişlemişti. Asker kişilerle ilgili idari eylem ve işlemlerin denetimi Danıştay'dan alınarak Askerî Yüksek İdare Mahkemesi (AYİM) adıyla yeni oluşturulan mahkemeye devredilmiş (140/son), hükûmete KHK çıkarma yetkisi verilmiş, üniversite ve TRT gibi özerk kuruluşların otonomisi azaltılmıştı.

1975 sonrasında terör ve şiddet iyice artmaya başlamıştı. 12 Eylül 1980 Darbesi öncesinde TBMM 6 ay cumhurbaşkanı seçememiş, yürütme tıkanmıştı. Sistem karar alamıyor, koalisyonlar yürümüyor, küçük partiler etkinliğini artırıyordu.²³¹ 1971 ve 1973'te yapılan anayasa değişikliğine rağmen Türkiye'deki şiddet sarmalı çözülememişti. 12 Eylül 1980'de ordu yeniden idareye el koymuş, TBMM'nin tüm yetkilerini üstlenmiş ve 1982 Anayasası 7 Kasım 1982 tarihinde yapılan halk oylamasında kabul edilmişti.

229 Tanör vd., *age.*, s. 144 vd.; Özbudun, *age.*, s. 43.

230 Özbudun, *age.*, s. 46, 44.

231 Aslında hiçbir anayasal değişiklik, sağlam ve disiplinli bir parlamento çoğunluğunun hükûmete vereceği gücü veremez; Özbudun, *age.*, s. 48.

2.2. Devlet Planlama Teşkilatı ve Planlı Kalkınma

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Türkiye'nin ekonomik ve sosyal kalkınmasını hızlandırmak için 30 Eylül 1960 tarihinde kurulan başbakanına bağlı bir kuruluştur. Devletin ekonomik, sosyal ve kültürel amaçlarının belirlenmesinde hükûmete danışmanlık yapar, hükûmetçe belirlenen amaçları gerçekleştirmek için kalkınma planları ve yıllık planlar hazırlardı. 2011 yılında çıkan kanun hükmünde kararname ile Devlet Planlama Teşkilatı lağvedilerek görevini Kalkınma Bakanlığına devretmiş,²³² Cumhurbaşkanlığı hükûmet sisteminde ise "Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı" adı altında Cumhurbaşkanlığına bağlanmıştır.

Planlama, ekonomik kaynakların akılcı kullanımınıdır. 1961 Anayasası'nın getirdiği önemli yeniliklerden biri olan planlama, sosyal devletin temel ilkelerinden biriydi. Sosyal devlet anlayışında, devlet, ekonomiye akılcı müdahale etmeliydi ve bunun aracı da planlamaydı. 1961 Anayasası'nın 41.maddesinin ikinci fıkrasında, *İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek; bu maksatla, millî tasarrufu artırmak, yatırımları toplum yararının gerektirdiği önceliklere yöneltmek ve kalkınma planlarını yapmak Devletin ödevidir*, denilmekteydi. 1961 Anayasası'nın 129. Maddesi ise şöyleydi: *İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınma plana bağlanır. Kalkınma bu plana göre gerçekleştirilir* (birinci fıkra). *Devlet Planlama Teşkilatının kuruluş ve görevleri, planın hazırlanmasında, yürürlüğe konmasında, uygulanmasında ve değiştirilmesinde gözetilecek esaslar ve planın bütünlüğünü bozacak değişikliklerin önlenmesini sağlayacak tedbirler özel kanunla düzenlenir* (ikinci fıkra). Buna göre üretimin artırılması, fiyatlarda istikrarın ve dış ödeme dengesinin sağlanması, yatırım, istihdam ve toplum yararı için kalkınma planları yapılmalıydı. 1961 Anayasası Devlet Planlama Teşkilatını anayasal bir kurum olarak kabul etmiş iken, 1982 Anayasası devletin sadece planlama görevinden söz etmiş ama bunun Devlet Planlama Teşkilatı tarafından yapılacağını belirtmemişti. Bu nedenle 1982 Anayasası'na göre devlet, planlı kalkınmayı Devlet Planlama Teşkilatı dışındaki bir kurum ile de yapabilir. 1961 Anayasası'nda sosyal önceliklerin, 1982 Anayasası'ndan daha çok olduğu görülmekteydi. Bununla birlikte 1982 Anayasası salt ekonomik niteliklere daha çok vurgu yaptığı için liberal ekonomi ile daha fazla bağdaşmaktadır.²³³

232 **Kalkınma Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname**, No: 641, 3 Haziran 2011. Yetki Kanunu'nun Tarihi: 6 Nisan 2011, No: 6223, Yayınlandığı Resmî Gazete Tarihi: 8 Haziran 2011, No: 27958 Mükerrer. Bu KHK'nin iptali için Ana Muhalefet Partisi yetkilileri tarafından Anayasa Mahkemesine dava açılmışsa da, tümünün iptaline ilişkin davanın reddine karar verilmiştir. AYM kararı için bk. Esas, 2011/88, Karar, 2012/175, K.T., 8 Kasım 2012; **Resmî Gazete**, S 28829, 22 Kasım 2013.

233 Özbudun, *age.*, s. 152-153.

1982 Anayasası'nın 2010 yılında değiştirilen 166. maddesinde *Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayinin ve tarımın yurt düzeyinde dengeli ve uyumlu biçimde hızla gelişmesini, ülke kaynaklarının döküm ve değerlendirilmesini yaparak verimli şekilde kullanılmasını planlamak, bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak Devletin görevidir*, denilmiştir. Aynı madde planda millî tasarrufu ve üretimi artıran, fiyatlarda istikrar ve dış ödemelerde dengeyi sağlayan, yatırım ve istihdamı geliştiren tedbirlerin öngörüleceğini; yatırımlarda toplum yararları ve gereklerin gözetileceğini; kaynakların verimli şekilde kullanılmasının hedef alınacağını belirtmekteydi. Anayasa'ya göre kalkınma girişimleri, bu plana göre gerçekleştirilecektir. Kalkınma planlarının hazırlanması, Türkiye Büyük Millet Meclisince onaylanması, uygulanması, değiştirilmesi ve bütünlüğünü bozacak değişikliklerin önlenmesi kanunla düzenlenmektedir. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018), 30.10.1984 tarihli ve 3067 sayılı Kanun gereğince, TBMM Genel Kurulunun 01.07.2013 tarihli 127. birleşiminde onaylanmıştı.²³⁴ On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) çalışmaları devam etmektedir.²³⁵

7 Mayıs 2010 tarihli anayasa değişikliği ile Anayasanın 166'ncı maddesinin son fıkrasına ek yapılarak ekonomik ve sosyal politikaların oluşturulması konusunda hükûmete istişari nitelikte görüş bildirmek için Ekonomik ve Sosyal Konsey kurulmuştu.²³⁶

1982 Anayasası'nın 166'ncı maddesi 2010 yılına kadar "Planlama" başlığını taşıırken, 2010 yılında yapılan değişiklikle "Planlama; Ekonomik ve Sosyal Konsey" adını almıştı. Kanuna göre Ekonomik ve Sosyal Konsey'in sekreteryaya hizmetleri Kalkınma Bakanlığı (şimdi Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı) tarafından yerine getirilmektedir.

2.3. Siyasal Yapı

2.3.1. Çift Meclisli Sisteme Geçiş (Senatolu Yasama)

Türkiye Cumhuriyeti başlangıcından beri üniter yapıdadır. 1921 ve 1924 Anayasalarına göre Türkiye'de tek meclis sistemi var iken 1961 Anayasası ile çift meclise gerek görülmüştü. Aslında dünyada, Türkiye gibi üniter olan

234 2 Temmuz 2013 tarih ve 1041 sayılı TBMM kararı. Ayrıntı için bk. **Kalkınma Bakanlığı, Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**, Ankara 2013. 2001 yılında kurulan Ekonomik ve Sosyal Konsey hakkında bk. TODAİE, **T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi**, 4. Baskı, Ankara 2017, s. 37.

235 Bk. T.C. Kalkınma Bakanlığı, **On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) Özel İhtisas Komisyonları ve Çalışma Grupları El Kitabı**, Kasım 2017.

236 **Ekonomik ve Sosyal Konseyin Kuruluşu, Çalışma ve Yöntemleri Hakkında Kanun**, Kanun Numarası: 4641, Kabul Tarihi: 11 Nisan 2001; **Resmî Gazete**, Tarih: 21 Nisan 2001, S 24380, Düstur-Tertip 5, C 40.

devletlerde de çift meclis uygulaması vardı. Bunun nedenleri olarak tarihe saygı, dengeleri korumak ve meslek meclislerine duyulan ihtiyaç olduğu söylenebilir. Şöyle ki; İngiltere, Fransa, Türkiye (1961) ve İtalya gibi bazı üniter devletlerde ikinci bir meclis daha vardı. Bu ülkeler, kanunların aceleye gelmemesi, yapılan hataların düzeltilmesi, hukuk devleti ile anayasanın üstünlüğünün gerçekleşmesi ve kanunların ikinci kez görüşülmesi gibi nedenlerle ikinci meclislerini kurmuşlardı. Türkiye’de ikinci Meclis (Senato), Menderes Dönemi’ne bir tepki olarak kabul edilmişti. Konu hukukçular arasında da tartışılmıştı. Bazılarına göre, kanunların aceleye gelmemesi için birinci meclisler bu konuda önlem alabilirdi. Oysa çift meclis sistemi zararlı da olabilirdi çünkü hükümet iki ayrı meclise karşı sorumlu olursa, enerjisi düşebilir, istikrar azalabilirdi. Zaten dünyada birinci meclise daha çok üstünlük tanınmakta idi. Uygulamada iki meclisin eşit olmadığı, birinci meclisin daha aktif olduğu açıkça görülmekteydi.²³⁷ 1789 tarihli Fransız Devrimi sonrasında parlamentonun tek meclisli olmasını savunanlar, genel iradenin bölünmezliğini gerekece olarak gösteriyorlardı.²³⁸

İngiltere’de tarihe saygı için ayrı bir Meclis kurulmuştu (Lordlar Kamarası). Lordlar Kamarası (Yüksek Meclis, Upper House, Chambre Haute) 1351 yılında kurulmuştu. Günümüzde bin kadar üyesi vardır ama oturacak sandalye sayısı iki yüz kadardır. Durum 19 Ocak 1999 öncesi ve sonrasında farklıdır. (1) 19 Ocak 1999 itibarıyla 1295 üyesi vardı: Bunların 759’u soylu (dük, kont, baron vs.) idi, 26’sı ruhani lord (başpiskopos vs.) du; 510’u ömür boyu lord (ülkeye yaptığı hizmetlere karşılık baron ve barones (bayan baron) unvanı verilenlerdi; 9’u hukuk lordları (lawlords) idi yani yüksek hâkimler arasından Appeallate Jurisdiction Act uyarınca atanıyordu; buna adalet bakanı (Lord Chancellor) dâhildi. (2) 19 Ocak 1999 sonrasında Lordlar Kamarası 688 üyeden meydana gelmekte idi. Eylül 2009’da Lordlar Kamarası’nın yargısal yetkisi yerine, 27 hukuk lordundan oluşan ve ABD Federal Yüksek Mahkemesine benzer bir yapılanma kurulduğu görülmekte idi. Lordlar Kamarası’nın yetkileri zamanla azalmış olup Avam Kamarası kadar yetkili değildi.²³⁹ Tarihi olarak sürdürülen ikinci meclis uygulamasında soyluları (aristokratları) temsil eden kişiler vardı. Bunlar Halk Meclisinden gelen kanunları sınırlandırmak için var idiler. Günümüzde bu durum İngiltere’de bile çok zordur. Lordlar bir yasayı ancak bir yıl geciktirebilir.²⁴⁰ Günümüzde ikin-

237 Bk. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2011-94-714>, Erişim Tarihi: 15 Kasım 2016; Özbudun, **age.**, s. 273. Almanya, Hindistan, Güney Afrika gibi federal ama parlamenter sistem olan ülkelerde meclis iki kanatlıdır. İngiltere, İtalya ve Japonya gibi parlamenter sistem ama üniter olan ülkelerde de meclis iki kanatlıdır.

238 Tek Meclis Sistemi hakkında bk. Tanör vd., **age.**, s. 197-199.

239 Teziç, **age.**, s. 440.

240 <http://www.parliament.uk/mps-lords-and-offices/lords/>, Erişim Tarihi: 15 Kasım 2016; Özbudun, **age.**, s. 271.

ci meclisler de halka dayalıdır. Tarihsel köken olarak ikinci meclis, demokrasinin bir aşaması olmayıp, demokrasiyi yavaşlatan bir kurumdur.²⁴¹ İkinci meclis İngiltere’de soyluları yani aristokrasiyi temsil ederdi. Ancak İngiltere dışındaki ülkelerde ikinci meclis de seçimle gelmekteydi.

Bazı ikinci meclisler denge için seçimle kurulmuşlardı. Fransa’da Senato, seçimle gelen, millî meclisten daha kısıtlı yetkisi olan ve hükûmeti düşürme yetkisi olmayan bir meclisti (1958/49, 50). İtalya Senatosunda, seçimle gelen senatörler yanında, eski cumhurbaşkanları ve cumhurbaşkanının atadığı 5 senatör daha vardı. İtalya’da senatörler 5 yıllığına seçilirler; iki meclisin yetkileri birbirine eşittir (1947/94).²⁴²

Meslek meclisleri, çeşitli mesleklerden oluşan kişiler tarafından oluşturulmakta idi ve dünyada yaygın değildi; günümüzde İrlanda’da görülmektedir.²⁴³ Bazı görüşlere göre, ikinci meclis denilen senato yerine meslek meclisi kurulmalıdır. Türkiye’de 2001 tarihinde kanunla istisari nitelikte olmak üzere Ekonomik ve Sosyal Konsey kurulmuş, belirtildiği gibi 2010 tarihli anayasa değişikliği ile anayasal bir kurum hâline getirilmiştir (madde 166).

ABD’de çift meclis sistemi vardır. Birinci meclis halkı, ikinci meclis ise federe devletleri temsil etmektedir. Örneğin ABD, Kanada, Avustralya, Almanya, İsviçre, Hindistan gibi ülkelerdeki durum budur. Tüm federal devletlerde ikinci meclisin fonksiyonu böyledir. Federe devletlerde ikinci meclis zarurettir, tüm federal devletler çift meclislidir.²⁴⁴ ABD’de her eyaletten iki senatör var iken bu sayı diğer bazı ülkelerde nüfusa göre Kanada’da 4 ila 24 arasında, Federal Almanya’da 3 ila 6 üye arasında değişmektedir. Senatörler, Almanya’da federe devlet hükûmetlerince; Avusturya, İsviçre ve ABD’de eyalet halkı tarafından (17. EK, 1913 öncesi) kendi yasama organınca seçilmektedir. Norveç Meclisinin 150 üyesi, içlerinden dörtte birini Yüksek Meclis (Senato) olarak seçmekte, kalanı ise Halk Meclisini meydana getirmektedir.²⁴⁵

ABD’de ikinci mecliste federe devletler eşit olarak temsil edilmektedir.²⁴⁶ Her federe devlet diğerine eşittir; her federe devletin iç egemenliği ilkesi var-

241 Bk. <http://www.parliament.uk/business/lords/>, Erişim Tarihi: 15 Kasım 2016; Özbudun, *age.*, s. 271.

242 Teziç, *age.*, s. 441.

243 Teziç, *age.*, s. 441.

244 Özbudun, *age.*, s. 272.

245 https://www.tripadvisor.com.tr/Attraction_Review-g190479-d526934-Reviews-The_Norwegian_Parliament-Oslo_Eastern_Norway.html, Erişim Tarihi: 15 Kasım 2016; Teziç, *age.*, s. 438, 440.

246 Bu konu ile ilgili önemli bir dava olarak bk. *Cargo of the Brig Aurora v. United States*, 11 U.S (7 Cranch) 382 (1813); Ayrıca bk. Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Bursa 2010, s. 203.

dır. ABD’de halkı temsil eden Temsilciler Meclisi, devletleri temsil eden ise Senatodur. Almanya’da halkı temsil eden Bundestag, eyaletleri temsil eden Bundesrat isimli meclistir. Eyaletleri temsil eden meclis tam bir eşitlik üzerine kurulur. ABD’de başkan, bir anlamda yasamanın lideri olarak kabul edilebilir; çünkü veto gücü (legislative veto ve pocket-veto²⁴⁷) ve başkan yardımcısının Senatunun doğal başkanı olması gibi yetkileri vardır.²⁴⁸ Senatoya seçilmek için asgari yaş 30, Temsilciler Meclisinde 25’tir. Senatör olmak için 9 yıllık ABD vatandaşı olmak şart iken, bu durum Temsilciler Meclisinde 7 yıldır.²⁴⁹ Federal sistemde çift meclis şarttı ama Federal Pakistan’da 1973 tarihli Anayasa ile tek meclis sistemi kurulmuştu.²⁵⁰ Parlamenter sistem ise tek veya çift meclisli olabilir. Keza parlamenter sistem, üniter veya federal olabilir. Aynı şekilde parlamenter sistem çoğunlukçu modeli (İngiltere gibi) veya nisbi temsil sistemini (Yeni Zelanda gibi) benimsemiş olabilir.

Çift Meclis (senato) olan ülkeler, ABD, İsviçre, Meksika, Arjantin, Rusya (1993 Anayasası) ve Türkiye idi (1961). Senatoda temsil oranı eşit olmayan ülkeler, Almanya ve Kanada idi.²⁵¹ İki meclis sistemini savunanlar, iki gözün tek gözden daha iyi olduğunu, karar alma sürecinin frenle denetlenmesinin ihtiyat gereği olduğunu belirtmekte idi.²⁵²

Belirtildiği gibi ABD’de Meclisin iki kanadı vardır: Temsilciler Meclisi ve Senato. Toplam olarak 100 senatör ve 435 milletvekili (representative) olmak üzere 535 yasama meclisi üyesi vardır.²⁵³ Çift Meclis sistemi, başkanlık sisteminin değil, federal sistemin bir sonucuydu. Hemen tüm federal devletlerde, Temsilciler Meclisinde halk, Senatoda devletler temsil edilirdi. ABD gibi Belçika, Fransa, İtalya, Japonya, Hollanda, İngiltere ve İrlanda da iki meclis sistemi vardı. Üniter devletlerde de çift meclis sistemi olabilirdi ve bu yapı, ülkenin siyasal tercihi idi.

ABD Kongresi dünyadaki en etkili parlamentolardan biri olarak kabul edilmekteydi. Kongre siyaseti etkileyen bir organ olmaktan öte, siyaseti

247 **Pocket veto case** 279 U.S. 655 (1929).

248 Norman Redlich, John Attanasio, Joel K. Goldstein, **Understanding Constitutional Law**, Third Edition, Publishing of LexisNexis, New York, 2004, s. 234-237.

249 Redlich vd., **age.**, s. 92.

250 <http://www.na.gov.pk/en/index.php>, Erişim: 15 Kasım 2016; Teziç, **age.**, s. 154.

251 Teziç, **age.**, s. 154. Almanya ve Kanada’da sınırlandırılmış parlamenter sistem vardır. Bu ülkelerde bağımsız yargıya daha çok önem verilir. Bireysel başvuru ile azınlık hakları da korunur. Kanada’da parlamentonun üstünlüğü ilkesi zayıflamıştır; Kanada iki meclislidir; Avam Kamarası ve Senato vardır. Yargının üstünlüğü giderek artmaktadır. Kanada, ABD ve İngiltere karması bir sistemdir. 1867 tarihli Anayasada güçler ayrılığı yazılmamakta ama Kanada AYM’si güçler ayrılığını kabul etmiştir. Sınırlandırılmış parlamenter sistem vardır yani yasama ve yürütme güçlü bir yargı denetimine tabidir.

252 Sartori, **age.**, s. 237.

253 Bk. Redlich vd., **age.**, s. 92.

üreten bir yapıda olup, yürütmeye politika öncelikleri konusunda alternatif üreten öncü bir kuruluştu.²⁵⁴ ABD'nin günümüzün 1787 tarihli en eski Anayasasına göre, yasama yetkisi, eşit yetkili iki meclise verilmişti; Temsilciler Meclisi ve Senato. Kongre (Senato ile Temsilciler Meclisi) toplam 535 temsilciden oluşurdu. Senatör ve temsilcilerin aday gösterilmeleri kendi kararlarıydı, bir parti merkezinden aday olarak ilan edilmezlerdi. ABD'de Temsilciler Meclisi üyeleri 4 yıl için, senatörler ise 6 yıl için seçilmekte idi.²⁵⁵ Temsilciler Meclisi üyeleri dar bölge sistemi ile seçilmekte, icraatlarını parti için değil, seçmenleri için yapmaktadırlar.²⁵⁶ ABD'de parlamenterler, Avrupa'dan daha etkindirler ve dokunulmazlıkları vardır. Senato, Birleşik Devletlerin 50 eyaletinden seçilen ikişer üyeden (toplam 100 Senatör) oluşan bir Meclistir; 2 yılda bir üçte biri yenilenen 6 yıllık bir görevdir.²⁵⁷ Senatörler disiplinli bir partinin üyeleri gibi partilerine sadakat gösteren insanlar değildirler.²⁵⁸ Senatonun üçte biri 2 yılda bir yenilenir; Senatoda her bir senatörün oyu eşittir, böylece eyaletlere eşit değer verilmiştir.²⁵⁹

ABD'de bir kanun tasarısı, Temsilciler Meclisi ve Senatodan geçerse, başkana gelir. Başkan, tasarımı imzalarsa kanunlaşır; şayet veto edecekse gerekçe göstermesi gerekir. Bu durumda Kongre'nin aynı kanun tasarısını yeniden kabulü için üye tam sayısının 2/3 ünün oyu gerekir.²⁶⁰ Şayet başkan,

254 Durgun, Şenol, "Sistem Arayışlarında Siyasal Partiler ve Parti Disiplini", **Yeni Türkiye**, Mart-Nisan 2013, Yıl 9, S 51, Ankara 2013, s. 342.

255 Teziç, **age.**, s. 157.

256 Meclis Başkanı (*Speaker of the House*) için bk. David F. Forte, Art.I, Sect. 2, C I. 5'in yorumu, in: **The Heritage Guide to the Constitution**, The Heritage Foundation, Washington D.C, U.S.A, s. ix+475, 2005, s. 59-60. Balta Türkiye için benzeri bir formül önermektedir: Tahsin Bekir Balta, **Türkiye'de Yasama Yürütme Münasebeti**, Ajans Türk Matbaası, Ankara ty., s. 55.

257 Ralph Rossum, "Popular Election of Senators", (Amendment XVII, Cl. 1), s. 413-414 in: Edwin Meese,

David F. Forte, Matthew Spalding, **The Heritage Guide to the Constitution**, The Heritage Foundation, Washington D.C, U.S.A, 2005, s. ix+475, 2005; Robert L. Morlan, **American Government, Policy and Process**, Second Edition, Houghton Mifflin Company, Boston, USA, 1975, s. 42; Hans Kelsen, **General Theory of Law and State**, Translated By Anders Wedberg, Cambridge, Massachusetts, USA, Third Printing, The 20th Century Legal Philosophy Series, Harvard University Press, 1949, s. xxxiii+516, s. 318.

258 Fendoğlu, Hasan Tahsin, **171 Soruda Başkanlık Sistemi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2017, s. 256, 363.

259 Ralph Rossum, "Senate", s. 62-63, Edwin Meese, David F. Forte, Matthew Spalding, **The Heritage Guide to the Constitution**, The Heritage Foundation, Washington D.C, U.S.A, 2005, s. ix+475, 2005; geniş bilgi için bk. George H. Haynes, **The Senate of the United States It's History and Practice** (2 vols.), U.S., 1938.

260 Michael B. Rappaport, "Presentment Clause", (Art. I, Sect. 7, Cl. 2), in: Edwin Meese vd., **age.**, s. 86-89. Bu konuda detay için aynı yazarın şu makalesine bk. "The President's Veto and the Constitution", 87 Nw. U. L. Rew. 735 (1993). Bu konudaki önemli bir dava olarak bk.

10 gün içerisinde bir kanun tasarısını veto etmezse (kanun tasarısını cebinde tutarsa) buna *cep veto* denilmektedir.²⁶¹ Gerekli ve uygun kanun yapmak Kongre'nin en önemli görevlerinden biridir.²⁶² Kongre, başkanın hazırladığı bütçeyi onaylamak veya reddetmek yetkisine sahiptir. Bugüne dek Watergate skandalı nedeniyle görevini kötüye kullanmakla suçlanan Başkan Nixon, mahkemeye çıkmadan önce görevinden istifa etmiş ve yargılama düşmüştür.²⁶³ Başkan Johnson, kendi bakanını usulsüz azlettiği için yargılanmış ama beraat etmiştir. Başkan Clinton ise Beyaz Saray stajyeri Monica Lewinsky konusundan dolayı Senatoda yargılanmış ve oylar 50-50 çıktığı ve olumsuz oylar 2/3 derecesine ulaşamadığı için beraat etmiştir.²⁶⁴ Bakan (sekreter), yüksek mahkeme üyeleri ve büyükelçi atamaları Senato onayı ile mümkündür. Başkanın bürokrat tayini ve yaptığı uluslararası anlaşmaları, Senatonun 2/3 onayı ile tamam olur.²⁶⁵ Kongre, bazı yetkilerini başkana bırakabilir (delegation).

Türkiye'nin devlet yönetimine hâkim olan ilke merkezîyetçilik olup merkezî yönetim, yerinden yönetim üzerinde güçlü vesayet yetkisine sahiptir. 1921 Anayasası yerel özellikler de taşımış ama 1924 Anayasası merkezîyetçi ve homojen bir toplum oluşturmak istemişti. 1961 ve 1982 Anayasaları döneminde Türk Anayasa Mahkemesi verdiği kararlarla federalizmi ve farklı dilleri savunan partileri kapatmıştı.²⁶⁶

1961 Anayasası dönemindeki çift meclis örneğinde, belirtildiği gibi, senatörlerin bir bölümü seçimle gelmemişti. Genel oyla 6 yıl için seçilen 150 Senatör vardı (Anayasa m. 72, fıkra 2). Senatörlerin süresi 6 yıl iken eski

Clinton v. City of New York, 524 U. S. 417 (1998). ABD Başkanı Cleveland 414 kanunu, Roosevelt 631 kanunu, Truman 250 kanunu veto etmiştir; Teziç, *age.*, s. 510.

261 David F. Forte, "Pocket Veto, (Art. I, Sect 7, Cl. 2)", Edwin Meese vd., *age.*, s. 89-91. Bu konuda bk. Butler C. Derrick, Jr., "Stitching the Hole in the President's Pocket A Legislative Solution to the Pocket-Veto Controversy", **31 Harv. J Legis**, 371 (1994). Bu konuda önemli bir dava için bk. **Thepocket Veto Case**, 279 U. S. 655 (1929).

262 Steven L Emanuel, **Constitutional Law**, Twenty-Ninth Edition, Wolters Kluwer, USA 2011, s. 20.

263 US v. Nixon 418 US 683 (1974); Norman Redlich vd., **Understanding Constitutional Law**, Third Edition, Publishing of Lexis Nexis, New York 2004, s. 263-267.

264 Robert L. Morlan, **American Government, Policy and Process**, Second Edition, Houghton Mifflin Company, Boston, USA, 1975, s. 169; Anthony W. Bradley and Keith D. Ewing, **Constitutional and Administrative Law**, 13th Edition, Longman, Pearson Education Limited, Printed in Malaysia, 2003, (s. xvi+812), s. 83.

265 Redlich vd., *age.*, s. 111; Supreme Court'un gücü için bk. Emanuel, *age.*, s. 8-16.

266 Uygun, *age.*, s. 742. Anayasalarda Türk kavramı ve bunun dışlayıcı bir anlamının olup-olmadığı konusunda (1934 tarihli İskân Kanunu vs), bk. Uygun, *age.*, s. 767 ve özellikle dn 39. Yerel yönetimlerin güçlendirilmesi konusunda ülkemizde iki görüş olduğu söylenebilir; Birincisi, mevcut yapının yeterli olduğu görüşüdür. İkincisi, üniter yapı içerisinde yerel yönetimin daha yetkili kılınması görüşüdür.

cumhurbaşkanları ve eski Millî Birlik Komitesi üyelerinin görev dönemi süresizdi. 1961 Anayasası döneminde Millet Meclisi seçimleri 4 yılda bir yapılmakta ama Senato seçimleri 2 yılda bir yenilenmekteydi. Senatör olmak için 40 yaşın bitirilmesi ve yükseköğrenim mezunu olmak şartları aranmaktaydı. 1961 Anayasası döneminde Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu kural olarak ayrı ayrı bazen de birlikte toplanırlardı ama asıl yetkili Millet Meclisi idi. Anayasa değişikliklerinde iki meclis de eşit yetkilere sahipti.²⁶⁷

1961 Anayasası döneminde ağırlık Millet Meclisinde kaldı, Senato fazla bir varlık gösteremedi. Sonuçta Senato, 1961 Anayasası döneminde, beklenen aydınlatma, yol gösterme ve fren görevlerini yapamadı. Tasarıların %90'ı Millet Meclisinden geldiği gibi kanunlaşıyordu. Senato kanunların ancak %10'u üzerinde etkili olabildi. Geri kalanı üzerinde otomatik bir onay makinesi gibi idi. Senatonun bütçenin kabulü yetkisi çok sınırlıydı; hükûmete güvensizlik oyu verme yetkisi yoktu; anayasa değişikliklerinde de siyasi irade gösteremedi.²⁶⁸ 1961 Anayasası döneminde çift meclis denenmiş ama sistemi ağırlaştırdığı, hantallaştırdığı ve beklenen yararı sağlamadığı için vazgeçilmişti. Dünyada genel olarak ikinci meclisin yasama işlerini geciktireceği, tepkici olacağı ve faydasının olmayacağı kanısı vardır.²⁶⁹ 1982 Anayasası yapılırken belirtilen nedenlerle tek meclis sistemine dönüldü.

Sonuç itibariyle çift meclis sistemini hem 1876 hem de 1961 Anayasaları ile yaşayan Türkiye, ikinci meclisin hantallığını, yetersizliğini, kanunların %90'ının Senatodan aynen geçtiğini, Senatonun onay makinesi olduğunu, fren olma veya yol gösterme fonksiyonlarını icra edemediğini ve anayasa değişikliklerinde etkisiz olduğunu görmüştür. Bu nedenle Senato, 1982 Anayasası ile kaldırıldığında hiçbir tepki olmamıştır.²⁷⁰

2.3.2. Seçim Sistemi

Türkiye'de 1950 öncesinde seçimler, açık oy gizli sayım döküm ilkesine göre yürütülüyordu.²⁷¹ 16 Şubat 1950 tarihli 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu²⁷² ile illerde ve ilçelerde Seçim Kurulları oluşturulmuş, ayrıca An-

267 Özbudun, *age.*, s. 274.

268 Eroğul, Cem, *Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosunun Yeri*, AÜSBFY, Ank. 1977.

269 Sartori, *age.*, s. 237.

270 Özbudun, *age.*, s. 275.

271 Bk. www.ysk.gov.tr, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2017.

272 16.02.1950 tarih ve 5545 sayılı **Milletvekilleri Seçim Kanunu**.

kara'da görev yapmak üzere Yüksek Seçim Kurulu kurulmuştu (1950). Bu Kanun ile seçim güvenliği, yönetimi ve denetimi yeni kurallara bağlanmış, seçim sürecinde yargı denetimi esası getiren Kanun, seçim işlerinin seçim kurullarınca yürütüleceğini ve seçim kurullarının bütün işlerinin görülmesinde hâkimlerin gözetim ve denetimine tabi olacağını da hükme bağlamıştı. Yüksek Seçim Kurulu, 1961 Anayasası'nın 75. maddesinde ve 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'da (1961) da yer almıştı.²⁷³

5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu (1950), Yüksek Seçim Kurulunun kuruluş biçimini açıklamakta ve Yüksek Seçim Kurulunun, bir başkan ve altı üyeden (toplam 7 kişi) meydana geldiğini belirtmekteydi. Üyeler Yargıtay ve Danıştay genel kurullarının kendi üyeleri arasından gizli oy ile seçilirdi. 6272 sayılı Kanun'la (1954)²⁷⁴ yapılan değişiklikle; Yüksek Seçim Kurulunun üye sayısı toplam 11 kişiye çıkarılmıştı. Kurul üyeleri Yargıtay ve Danıştay başkan ve üyeleri arasından kendi genel kurullarınca beşer asil ve üçer yedek olmak üzere kura ile tespit olunurdu. 2234 sayılı Kanun'la (1979)²⁷⁵ süresi biten Yüksek Seçim Kurulu üyeleri yerine yenilerinin, her iki yılda bir ocak ayının ilk haftasında seçileceği belirlenmişti.

Yüksek Seçim Kurulu, 1961 Anayasası'nın "Cumhuriyetin Temel Kuruluşu" bölümünde yer almış, böylece anayasal bir kurum hâline gelmişti. Anayasanın 75. maddesine göre, Yüksek Seçim Kurulu, yedi asil ve dört yedek üyeden oluşurdu. Üyelerin altısı Yargıtay, beşi Danıştay genel kurullarınca kendi üyeleri arasından üye tamsayılarının salt çoğunluğunun gizli oyu ile seçilirdi. Bu üyeler salt çoğunluk ve gizli oyla aralarından bir başkan ve bir başkanvekili seçerlerdi. Yüksek Seçim Kuruluna Yargıtay ve Danıştay'dan seçilmiş üyeler arasından ad çekme ile ikişer yedek üye ayrılırdı. YSK, 1982 Anayasası'nın 79. maddesinde de 1961 Anayasası'nın 75. maddesine benzer şekilde ama biraz daha ayrıntılı olarak düzenlenmişti. Anayasada belirlenmiş olan kuruluş biçiminin, 5545 sayılı Kanun'daki ilk düzenlemeyle aynı olduğu görülmektedir. Yüksek Seçim Kurulu sadece seçimlerin genel yönetim ve denetimini yürüten bir kurul olmayıp seçimlerin yargısal denetimini de sağlayan bir üst yargı mercii idi.

Osmanlı Dönemi'nden günümüze kadar çıkarılmış olan seçim kanunlarında, seçimlerin yönetim ve denetimi ile görev üstlenmek üzere oluşturulan kurullar çeşitli evrelerden geçmişti.²⁷⁶ Türkiye'de seçimler, 1954 yılına

273 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun (1961).

274 17 Şubat 1954 tarihli, 6272 sayılı Kanun.

275 17 Mayıs 1979 Tarih ve 2234 sayılı Kanun.

276 Yukarıdaki paragrafın yazımında www.ysk.gov.tr adresinden yararlanılmıştır. Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2017.

kadar YSK'nın raporu üzerine TBMM tarafından karara bağlanıyordu. İlk kez 1954'te seçim uyuşmazlıklarının çözümü yargısal usule bağlandı. YSK, 1961 Anayasası ile karar mekanizması hâline getirilmişti.²⁷⁷ Seçimlerin yargı organlarının yönetim ve denetiminde yapılması hükmü bir anayasa emri olmuştu.²⁷⁸ Anayasa Mahkemesinin bir kararına göre, Yüksek Seçim Kurulu mahkeme değil idi,²⁷⁹ sonraki kararına göre ise yüksek mahkemedir. Bize göre de YSK, karar verirken yüksek mahkemedir, üst yargı merciidir; üst derece mahkemesidir ve kararları da kesindir.²⁸⁰

Seçim sistemleri (seçim formülleri, electoral systems), seçimlerin sandalyelere dönüştürülmesinin usulünü göstermekteydi. Seçim sistemleri şekillen anayasa metnine dâhil olmayabilirdi, ama gene de siyasal sistemlerin işleyişinin en temel unsurunu oluştururdu. Seçim sistemleri parti sistemine de şekil verirdi.²⁸¹ Seçim sistemi dar anlamda, seçmenlerin verdiği oyların parlamento sandalyelerine dönüştürülmesi için uygulanan kurallar demektir. Seçim, oyların seçilecek adaylara dönüştürülmesiydi.²⁸² Seçim sistemleri, dar anlamda, oyların sandalyelere nasıl dönüştürüleceğini belirlerdi,²⁸³ geniş anlamda ise seçimlerle ilgili tüm konuları kapsardı.²⁸⁴

Seçim sistemleri ikiye ayrılırdı; bunlar çoğunluk ve nisbi temsil sistemleriydi. Seçim sistemlerinden birincisi, çoğunluk sistemiydi. Çoğunluk sistemi bir oy fazla alanın seçildiği bir sistemdi. İngilizlerin de seçim yöntemi

277 Bk. Teziç, *age.*, s. 333.

278 Yüksek Seçim Kurulu'nun (YSK), mevcut yapısı ile ihtiyaçlara cevap veremediği belirtilebilir. Bu nedenle YSK, yeniden yapılandırılabilir ve 3 üye Yargıtay'dan, 3 üye Danıştay'dan ve 5 üye de TBMM tarafından olmak üzere toplam 11 kişiden; iki daire ve 1 Genel Kuruldan oluşabilir. Kurulacak daireler, Denetim Dairesi ve Yönetim Dairesi şeklinde olabilir. YSK'nın iki kademeli olması, AİHS açısından da anlamlıdır; "Cezai Konularda İki Dereceli Yargılanma Hakkı" için bk. AİHS, 7. Protokol, **Türk Anayasa Hukuku Mevzuatı**, s. 623 vd.

279 **AYMK**, E 1992/12, K 1992/7, KT 18 Şubat 1992, (**AMKD**, S 28/1, s. 139-140.)

280 Bk. Teziç, *age.*, s. 333. 16 Nisan 2017 tarihinde yapılan Anayasa Değişikliği Halk oylamasının iptali için YSK'a yapılan itiraz üzerine verilen 573 sayılı ve 19 Nisan 2017 tarihli kararda 298 sayılı STHSKHK'nın 111/2 fıkrasında YSK kararlarının kesin olduğu, 298 sayılı STHSKHK'nın 14, 23, 26, 86, 95, 96, 97, 101. maddelerinin uygulandığı, 3376 sayılı Anayasa Değişikliklerinin Halk oyuna Sunulması Hakkında Kanun'un 8. Maddesine göre, geçerli oyların çoğu "Evet" ise Anayasa değişikliği Türk Milleti tarafından kabul edilmiş olur" hükmünün olduğu, 3376/3'üncü maddenin uygulandığı, 1982/67, 79 ve 90/5 maddelerinin dikkate alındığı, AİHS'nin Ek 1 Nolu Protokolün 3 maddesinin uygulandığı, YSK'nın ilke kararlarının ve uygulamasının da bu yönde olduğu ve sonuçta itirazın reddedildiği belirtilmiştir. YSK'nın tüm kararlarına www.ysk.gov.tr'den ulaşılabilir.

281 Sartori, *age.*, s. 10.

282 Gözler, *age.*, s. 315-327.

283 Sartori, *age.*, s. 15.

284 Özbudun, *age.*, s. 276.

olan çoğunluk sistemi, sosyal faydaya dayanırdı.²⁸⁵ Bu sistem tek turlu ve iki turlu çoğunluk sistemi şeklinde ikiye ayrılırdı. Tek turlu (basit) çoğunluk sistemi İngiltere, ABD ve Türkiye (1946-1960 ve günümüzde belediye başkanlarının seçimi) gibi ülkelerde uygulanmaktaydı. Tek turlu (basit) çoğunluk sistemi tek isimli ve listeli şeklinde ikiye ayrılırdı. İki turlu (mutlak) çoğunluk sistemi Türkiye’de mevcut Cumhurbaşkanlığı seçim sistemi, Fransa’da 5. Cumhuriyet Cumhurbaşkanlığı ve milletvekilliği seçim sistemi gibiydi. Yani birinci seçimde oyların % 50+1’ini alan seçimi kazanırdı. İkinci tura kaldığında çoğunluğu alan seçimi kazanmış olurdu.²⁸⁶

Çoğunluk sisteminin (majority system) temel meşruiyeti, parlamentoda partilerin parçalanmasını sınırlandırıp azaltarak çoğunluğu sağlayabilecek ve yönetilebilirliği artıracak bir çözüme ulaşmaktı.²⁸⁷ Bu sistem tek turlu ve tek isimli iki turlu çoğunluk sistemi olmak üzere ikiye ayrılırdı. Tek turlu çoğunluk sistemi de yine kendi içinde “Tek isimli tek turlu çoğunluk sistemi” ve “Listeli tek turlu çoğunluk sistemi” olarak ikiye ayrılmaktaydı. Tek isimli tek turlu çoğunluk sistemi (bir oy fazla alan kazanır; çizgiyi geçen kazanır, first past the post), tek turda, bir seçim çevresinde en çok oyu alan adayın seçildiği sistemdi. Dar bölge sistemi, bir oy fazla alanın seçildiği yöntem olup,²⁸⁸ ABD, İngiltere ve diğer Anglo-Sakson ülkelerinin sistemiydi. Bu yöntem, iki parti sistemini, bu da istikrarlı ve yüksek nitelikli demokrasiyi getirirdi. İngiltere’de çok parti olduğu halde uygulamada iki parti daha etkindi. İngiliz partileri arasında uçurum veya büyük farklar yoktu.²⁸⁹ Listeli tek turlu çoğunluk sisteminde 5 kişilik bir listede, 1 oy fazla alan siyasi parti, beşini de kazanmış olurdu. Türkiye’de, 1946-1960 arasında uygulanan sistem bu şekilde idi. Tek isimli iki turlu çoğunluk sistemi ise 3. ve 5. Cumhuriyet Dönemi Fransız sistemiydi. Listeli 2 turlu çoğunluk sisteminin uygulanması ise dünyada yoktu.²⁹⁰

Seçim sistemlerinden ikincisi nisbi temsil sistemiydi. Nisbi temsilin dünya genelinde 3 tür listesi vardı: Karma liste usulünde seçmen, partilerin adaylarını birleştirirdi; bloke liste usulünde seçmen listeyi değiştiremezdi; tercihli oy usulünde ise seçmen kendi tercihini kullanabilirdi. Bu sistem, çoğunluk usulünün karşıtı olan, her partiye aldığı oy oranında milletvekili verebilen bir sistem olup çeşitleri vardı. Türkiye’de 1946-1950 arasında “tek turlu (basit)

285 Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilat Hukuku**, C I, F. 2, İstanbul 1960, s. 403; oysa nisbi temsil sistemi sosyal adalete dayanır.

286 Özbudun, **age.**, s. 278.

287 Sartori, **age.**, s. 83.

288 Balta’ya göre, *Kanaatimce bugünkü listeli çoğunluk sistemi yerine herhalde teklî çoğunluk sistemine gidilmeli, yani tek milletvekili seçimine göre seçim çevreleri küçültülmelidir.* Balta, **age.**, s. 1-55.

289 Başgil, **age.**, s. 413.

290 Gözler, **age.**, s. 318.

çoğunluk” sisteminin uygulandığı 1950 seçimlerinde Demokrat Parti, oyların %53,4’ünü almış iken TBMM’deki sandalyelerin %83,6’sını kazanmıştı. CHP ise oyların %39,8’ini almış iken TBMM’deki sandalyelerin %14,4’ünü kazanmıştı.²⁹¹ Bu tür eşitsizlikler nedeniyle nisbi temsil sistemi önerilmekteydi. Ancak nisbi temsil sisteminde ana sorun, oyların nasıl değerlendirileceği idi. Artık oyları bulmak için önce seçim kotasını (sayısını) bulmak gerekirdi. Bir örnek verelim, bir ilde geçerli oy sayısı 75 bin, bu ilin çıkaracağı milletvekili sayısı ise 5 olsun. 75 bini 5’e bölersek 15 bin rakamı bulunur ki, bu 15 bin rakamına “seçim kotası” denirdi.

Ülke veya seçim çevresi düzeyinde uygulanabilen nisbi temsil sisteminde en az iki kişi seçilmekteydi. Nisbi temsil, tek turlu listeli seçimi gerekli kıldığı için, çok parti sistemini, istikrarsız demokrasiyi ve daha düşük demokrasiyi getirebilirdi.²⁹² Nisbi temsilin amacı, adaleti uygulamak, oyların yerini bulmasını sağlamaktı. Ancak bu yöntem çok parti sistemine, istikrarsızlığa ve daha düşük demokrasiye neden olabilirdi. Nisbi temsil (proportional representation system), çoğunluk sisteminin olumsuzluklarına karşı getirilen bir yöntem idi; sandalyelerin, siyasi partilerin aldıkları oy oranına göre paylaşılması demektir.²⁹³

Nisbi temsil sistemi, İsrail ve Hollanda gibi küçük ülkelerde ülke düzeyinde uygulanmaktaydı. Örneğin, A Partisi: 8 milyon, B Partisi: 6 milyon, C Partisi: 4 milyon, D Partisi: 1.8 milyon, E Partisi: 0.2 milyon oy almışsa; A: 80, B: 60, C: 40, D: 18, E: 2 milletvekili kazanmış olurdu.

Nisbi temsilin seçim çevresi düzeyinde uygulanmasına gelince, örneğin geçerli oy 100 bin, çıkacak milletvekili sayısı 5 ise seçim kotası (100 bin: 5) 20 bindir. A: 36 bin, B: 28 bin, C: 24 bin, D: 12 bin oy almışsa, A: 1 milletvekili ve 16 bin artı oy, B: 1 milletvekili ve 8 bin artı oy, C: 1 milletvekili ve 4 bin artı oy, D: 0 milletvekili ve 12 bin artı oy almış olurdu. Bu durumda 2 milletvekili aqıkta kalırdı.

Artık oyların değerlendirilmesi bakımından birkaç yol vardı: Birincisi, tüm ülkenin tek seçim çevresi kabul edilmesiydi. İkincisi, millî bakiye siste-

291 1961’den bu güne CHP’nin almış olduğu en yüksek oy 1977 seçimlerinde % 41,4’tür. 1983’ten beri yapılan tüm seçimlerde merkez sol partilerin toplam olarak aldıkları oy % 30’un altındadır.

292 Teziç, *age.*, s. 345; Bülent Özgül, *Seçim ve Seçim Sistemleri, Türkiye’deki Seçim Sistemi Uygulamaları ve Bir Model Önerisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Isparta, 2002, 289 sayfa. Bu tez, iki parti tercihli, % 15 barajlı, tercihli liste uygulamalı, azalan tam sayılı çarpan usullü nispi sistem, sıralanan diğer kısa ve uzun vadeli önlemlerle beraber bir anlam taşımaktadır. Bu sistem, bugünün koşullarını kavrayan ve buna yönelik bir çözüm yaratmayı amaçlayan bir hedefi barındırmaktadır, denilmektedir. Özgül, *agt.*, s. 287.

293 Nisbi temsil sistemi *sosyal adalete*, çoğunluk sistemi *sosyal faydaya* dayanır; Başgil, *age.*, s. 403.

mi olup 1965 seçimlerinde Türkiye’de uygulanmıştı. Üçüncüsü, değişmez tek sayılı ulusal artık yöntemi idi. Buna göre tüm milletvekilleri aynı rakam ile seçilmekteydi.²⁹⁴ Bu artık oy nedeniyle 4 ayrı sistem oluşmuştu²⁹⁵ ama Türkiye, 1961 döneminde bunlardan millî bakiye sistemini kabul etmişti. Buna göre, tüm artık oylar ve açık milletvekillikleri tek merkezde toplanırdı, bu oylar, artık milletvekilliklerine bölünür ve ulusal seçim kotası bulunurdu. Sonra her partinin artık oylar toplamı bu kotaya bölünür ve ulusal artıktan kaç milletvekilliği çıkarılacağı bulunurdu.

Türkiye 1968 yılından sonra “d’Hondt” sistemini kabul etti. Bu yöntem büyük partiler lehine sonuç verebilmekte ayrıca artık oy ve açık milletvekilliği bırakmamaktaydı. Seçim kotasının bulunmasına da gerek yoktu. Türkiye, Avusturya, Belçika, Finlandiya, Hollanda, İzlanda, Portekiz²⁹⁶ gibi ülkelerde uygulanmaktaydı. Siyasi partilerin aldığı oylar, önce 1’e, 2’ye, 3’e (kaç milletvekili çıkacaksa o rakama kadar) bölünürdü. 5 milletvekili çıkacaksa, en yüksek 5 rakamı alan adaylar seçimi kazanmış olurdu.²⁹⁷

Türkiye’de 1961 Anayasası seçim sistemini düzenlememiş, yasamanın takdirine (kanuna) bırakmıştı. Bu Anayasa döneminde, seçim sistemleri seçim kanunları ile düzenlenmişti; 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkındaki Kanun gibi.²⁹⁸ Anayasa Mahkemesi 1968 senesinde verdiği bir kararda, “barajlı d’Hondt” sistemini iptal etmiş, gerekçesinde küçük partilere avantaj sağlayan bu sistemin istikrarsızlık getireceğini bunun da demokrasi ilkelerine aykırı olduğunu belirtmişti.²⁹⁹ Anayasa Mahkemesi, demokrasiyi nisbi temsil sistemi ile hatta nisbi temsilin saf şekli ile özdeşleştirme yanılığısına düşmüştü ki bu yanlıştı.³⁰⁰

Türkiye’de “barajsız d’Hont” sistemi, 1980’e kadar uygulanmıştı. 13 Haziran 1983 tarihli ve 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu³⁰¹ ile “d’Hont”

294 Teziç, *age.*, s. 351.

295 Teziç, *age.*, s. 347.

296 Portekiz anayasa hukuku için bk. Lucas Prakke vd. (Editors), **Constitutional Law of 15 EU Member States**, Kluwer, Deventer, 2004, s. 653-723.

297 Özbudun, *age.*, s. 279.

298 Özbudun, *age.*, s. 280.

299 Anayasa Mahkemesi, barajlı d’Hont sistemini iptal ederken (1968), gerekçe olarak küçük partilere avantaj sağlayan bu sistemin istikrarsızlık getireceğini bunun da demokrasi ilkelerine aykırı olduğunu belirtmiştir: 1968/15, K: 1968/13, KT 3,4, 6 Mayıs 1968 (AMKD, S 6, s. 169 vd.).

300 Özbudun, *age.*, s. 281.

301 **Resmî Gazete**, S 18076, 13 Haziran 1983. Milletvekili Seçim Kanunu daha sonra büyük partiler lehine defalarca değiştirilmiştir. Beşinci değişiklik 3757 sayılı Kanun (**Resmî Gazete**, S 20972, 26 Ağustos 1991) ile yapılmıştır. Geniş bilgi için bk. Özbudun, *age.*, s. 282, dn. 2.

sistemi ve “%10 ülke barajı” sistemi kabul edilmişti.³⁰² Anayasa Mahkemesi gerek bu kanunu ve gerekse %10 ülke barajını Anayasaya aykırı bulmamış, iptal etmemiştir.³⁰³ Anayasa Mahkemesi, 1984, 1986 ve 1987 yıllarında verdiği kararlarla bu istikrarlı içtihadını sürdürmüştü.³⁰⁴ Anayasa Mahkemesi’nin 1988 ve 1989 tarihli kararlarına göre, %10 ülke barajı Anayasanın 10. maddesine aykırı değildi.³⁰⁵ 2839 sayılı Milletvekilliği Seçim Kanunu’nun 33. maddesinde öngörülen ve 4125 sayılı Kanun’la (27.10.1995) korunan %10’luk ülke barajı Anayasa Mahkemesine götürülmüşse de Mahkeme bunu anayasaya aykırı görmemiştir.³⁰⁶ Anayasa Mahkemesi 1961 Anayasası döneminde “temsilde adalet” kavramına, 1982 Anayasası döneminde ise “yönetimde istikrar” ilkesine daha çok önem vermişti.³⁰⁷ Anayasa Mahkemesi 6 Ocak 2015 tarihinde verdiği bir kararla %10’luk ülke barajına yönelik bireysel başvuruları usul açısından reddetmiş, esasa girmemiştir.³⁰⁸ 1995 senesinde yapılan değişiklik ile Anayasaya “seçim kanunları, temsilde adalet ve yönetimde istikrar ilkelerini bağdaştıracak biçimde düzenlenir” fıkrası eklenmiş, Anayasa Mahkemesinin takdir yetkisi artırılmıştır.³⁰⁹ Yönetimde istikrar ilkesi tek başına uygulanırsa demokrasinin temel unsuru olan çoğunluğa saygı ilkesini zedelenirdi. Anayasa Mahkemesi, “Türkiye Milletvekilliği” denilen 100 milletvekili ile ilgili düzenlemeyi, milletvekilinin bir il ile ilişkili olması gerektiği gerekçesiyle 1995 tarihinde iptal etmişti ki, bu büyük bir yanlışlıktı.³¹⁰ Türkiye milletvekilliği (ülke milletvekilliği veya kontenjan milletvekilliği), elli veya en fazla yüz milletvekilinin, parti genel merkezlerince önerilen (uzman) kişilerden seçilmesi görüşüydü. Anayasada geçen “temsilde adalet, yönetimde istikrar” ilkeleri çatıştığında arada denge nasıl kurulacaktı? Acaba bu iki parçadan hangisi daha önemliydi? Denge nasıl sağlanacaktı? Anayasa Mahkemesi, verdiği kararlarla, milletvekilliği seçim sisteminde, Anayasanın nispi temsil sistemini kabul ettiğini belirtmekte, çoğunluk sistemini kabul

302 Özbudun, *age.*, s. 282.

303 **Anayasa Mahkemesi % 10 ülke barajını Anayasaya aykırı bulmamış, iptal etmemiştir**; E: 1987/23, K: 1987/27, KT 9 Ekim 1987 (AMKD, S 23, s. 380 vd).

304 Özbudun, *age.*, s. 283.

305 AYM’nin 1988 ve 1989 tarihli kararlarına göre, % 10 ülke barajı Anayasanın 10’uncu maddesine aykırı değildir. Keza, siyasi partilere hazine yardımı yapılabilir ve bu eşitliğe aykırı değildir; AYMK, E 1988/39, K 1989/29, KT 6 Temmuz 1989, (AMKD, S 26, s. 23).

306 2839 sayılı Milletvekilliği Seçim Kanunu’nun 33’üncü maddesinde öngörülen ve 4125 sayılı Kanun’la (27.10.1995) korunan %10’luk ülke barajı Anayasa Mahkemesine götürülmüşse de AYM bunu anayasaya aykırı görmemiştir; E: 1995/54, K: 1995/59, KT 18 Kasım 1995, AYMKD, 31/2, s. 854.

307 Bk. 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu, md. 33; Teziç, *age.*, s. 368.

308 <http://www.aa.com.tr/tr/haberler/445887--secim-barajıyla-ilgili-bireysel-basvurulara-ret>, Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2017.

309 Özbudun, *age.*, s. 284.

310 Özbudun, *age.*, s. 284.

etmediğini belirtmekteydi. Anayasa Mahkemesine göre, temsilde adalet, yönetimde istikrarın temel şartıdır; sadece istikrar, adalet olmadığında istikrarsızlık yaratır, demektedir.³¹¹

Ulusal baraj (genel baraj; ülke barajı), Rusya’da %7, Polonya’da %5, Almanya’da %5, Arnavutluk’ta %5, Avusturya’da %4, İsveç’te %4, İtalya’da %4, İsveç’te %4, Yunanistan’da %3, Danimarka’da %2, İsrail’de %1,5, Hollanda’da binde 67 idi.³¹² Partiler arası ittifak yapıldığında ulusal baraj oranı yükselmekteydi; örneğin İtalya’da ittifaklar için baraj %10, Polonya’da %8, Romanya’da %8, dört veya daha çok parti ittifakları için %10’dur.³¹³ Ülke barajı %5 e çekildiğinde geçmişte olduğu gibi koalisyonlar gelebilirdi. 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu’na (1983) göre ülke barajı %10’dur. Genel barajın hesaplanması 2839 sayılı Kanun’un 33. maddesinin 3. fıkrasına göre yapılmaktaydı.³¹⁴ Türkiye’de 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu, sık sık değiştirilerek büyük partiler güçlendirilmişti. Türkiye’de, Anayasa Mahkemesinin 18 Kasım 1995 ve 1 Aralık 1995 tarihli kararlarından sonra yüzde 10 barajlı “d’Hondt” sistemi uygulanmaktaydı.³¹⁵

Türkiye’de milletvekili seçim sistemi, “d’Hondt”lu temsil yöntemine göre idi. 1961 ve 1982 Anayasalarında yerinde olarak belirli bir ilke getirilmemiş, konu seçim kanunu ile düzenlenmişti. Çoğunluk sisteminin istikrar getirdiği, nisbi temsiline ise koalisyon getirdiği söylenebilirdi. Çoğunluk sistemi, iki parti sistemini bu da istikrarlı ve yüksek nitelikli demokrasiyi getirirdi. Çoğunluk sistemler(in)de kazanan, bütün sandalyeleri elde eder; nisbi sistemlerde kazanma paylaşılır ve sadece yeterli bir paya (genellikle seçim kotası) ihtiyaç gösterirdi,³¹⁶ bir fazla alan tümünü kazanırdı.

Duverger’e göre seçim sistemleri “üç sosyolojik kanun” ile şöyle analiz edilmişti;³¹⁷ nisbi temsil sistemi, çok partili bir siyasal hayata yol açabilir, farklı görüşleri parlamentoya yansıtır, diğer partilerle uzlaşma yoluna gidilmez; disiplinli parti sistemi vardır. Seçmen tüzüğe oy verdiği için bağımsızların seçilmesi çok zordur. Türkiye’deki milletvekili seçiminde bu sistem uygulanmaktadır.³¹⁸ Tek turlu çoğunluk sistemi, iki partili siyasal hayata yol

311 Bk. Abdullah Sezer, **Demokrasi Teorisi ve Pratiğinde Seçim Barajları (Adalet-İstikrar İkileminde %10 Ulusal Baraj Açısından Karşılaştırmalı Bir Analiz)**, Legal, 2014.

312 **Yüzde 10 ülke barajı Anayasaya aykırı görülmemiştir**; Ş E: 1984/1, K: 1984/2, KT 1 Mart 1984, **AYMKD** 20, s. 137. E:1995/54, K: 1995/59, KT 18 Kasım 1995, **AMKD**, 31/2, s. 854; Gözler, s. 326.

313 Gözler, **age.**, s. 326.

314 Ayrıntı için bk. Teziç, **age.**, s. 367 vd.

315 %10’luk seçim barajına karşı çıkanlar için bk. Teziç, **age.**, s. 368-369.

316 Sartori, **age.**, s. 15.

317 Teziç, **age.**, s. 369-370.

318 Nisbi temsil sisteminin fayda ve zararlarında ayrıntı için bk. Balta, **age.**, s. 55.

açabilirdi. Bu tür yöntemlerde genellikle siyasal partiler disiplinli olup, seçmen tüzüğe oy verdiği için bağımsızların seçilmesi çok zordu. Türkiye'deki belediye başkanlığı seçimlerinde bu sistem uygulanmaktadır. İki turlu tek isimli çoğunluk sisteminde, tek isim seçilmekte ama ilk turda gereken çoğunluk oyu bulunmadığı takdirde seçim ikinci tura kalmaktadır. Türkiye'deki Cumhurbaşkanlığı seçimi hâlen tek isimli iki turlu olmaktadır (Anayasa, m. 101).³¹⁹ İki turlu tek isimli çoğunluk sistemi ile siyasal partiler arasında seçim ittifakı ve uzlaşma söz konusu olabilirdi.³²⁰ Duverger'e göre, bu sistemler kesin değildi. Siyasal partiler üzerinde millî realiteler, ideolojiler ve sosyo-ekonomik yapılar önemli etkenlerdi.³²¹ Demokrasilerde seçim sistemlerinin önemi küçümsenmemeliydi. Sonuç olarak, iki partili sistem istikrar demektir. Nisbi temsil sistemi ise istikrarsızlık getirebilirdi.³²²

298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun'un 5. maddesi radyo ve televizyonlardan yararlanma şeklini ve süresini belirtmişti.³²³ Seçimler ve medya konusu, demokrasi açısından son derece önemliydi. Anayasa Mahkemesi kararına göre, siyasal partiler güçleri oranında radyo ve televizyonda propaganda yaparlardı. Fırsat eşitliğine atıfta bulunan kanunlar Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasaya uygun bulunmuştu.³²⁴

Kısaca, 1950-1960 dönemine tepki olarak ortaya çıkan 1961 Anayasası dönemini, siyasal çalkantıların olduğu ve seçim sisteminin değiştiği bir süreç olarak niteleyebiliriz. 1961 Anayasası'nın uygulandığı yirmi yıllık bu dönemi ikiye ayırabiliriz. İlk on yılda saf parlamenter sisteme yakın bir rejimin uygulandığını, temel hak ve hürriyetlerin daha geniş olduğunu ve sonucun bir "muhtıra" ile kesildiğini görüyoruz. İkinci on yılda, "bedene bol gelen elbise"nin daraltıldığını, temel hak ve hürriyetlerin kısıldığını, kanun hükmünde kararname sisteminin kabul edildiğini, önemli kurumlara verilen özerkliklerin daraltıldığını ve yürütmenin daha da güçlendirildiğini söyleyebiliriz.

319 **Cumhurbaşkanı Seçim Kanunu**, 6271 sayılı, 19 Ocak 2012 tarihli Kanun, **Resmî Gazete**, S 28185, 26 Ocak 2012, Düstur 5 Tertip, C 51.

320 Teziç, **age.**, s. 370.

321 Teziç, **age.**, s. 371.

322 Sartori, **age.**, s. 43.

323 Seçim döneminde medya konusunda bk. Hasan Tahsin Fendoğlu, "Siyasi Katılım bağlamında İfade Özgürlüğünün Korunması", **Türk Yargısının İfade Özgürlüğü Konusunda Kapasitesinin Güçlendirilmesi Avrupa Birliği- Avrupa Konseyi Ortak Projesi (EU-CoE Joint Project on Strengthening the Capacity of Turkish Judiciary on Freedom of Expression)**. "7. Yuvarlak Masa Toplantısı: Siyasal Katılım bağlamında İfade Özgürlüğünün Korunması (7th Round Table Meeting "Protection of Freedom of Expression with in the Context of Political Participation)", **Bildiri**, (2016, 25 Ekim / 25 October, Midi Otel, Ankara).

324 AYM'e göre, siyasal partiler, güçleri oranında televizyon ve radyo yayını yapabilir, bu eşitliğe aykırı değildir; AYMK için bk. E. 1986/17, K 1987/11, KT 22 Mayıs 1987 (**AMKD**, S 23, s. 227).

3. KOALİSYONLAR DÖNEMİ (1961-1965)*

3.1. 27 Mayıs Askerî Müdahalesi Sonrası Siyasi Hayat

27 Mayıs sonrası ülke içindeki siyasi hayat 1961 yılının ocak ayı ile birlikte başladı. 12 Ocak gününden itibaren İçişleri Bakanlığı, ülke içindeki siyasi faaliyetlere kısmen izin verirken yeni parti kuracaklara bir aylık başvuru süresi tanıdı. Emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala ile Ekrem Alican yeni siyasi partiler kurma yolunda faaliyetlerine hız vermişti. Her ikisi de ordunun onay verdiği isimlerdi.³²⁵ Müdahale sonrası kapatılan ocak ve bucak teşkilatları nedeniyle Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) parti tüzüğünde değişiklikler yapmak üzere çalışmalarına başlamıştı.³²⁶ Partilerin kuruluş ve tüzük çalışmaları ile meşgul olduğu o günlerde askerî yönetim, ülke içinde bir daha kardeşi kardeşe düşürecek mahiyette siyasi miting, propaganda ve gösterilerin yapılmasına izin vermeyeceği yolunda beyanlarda bulunuyordu.³²⁷

11 Şubat 1960 tarihinde Adalet Partisi, Ragıp Gümüşpala'nın liderliğinde kuruldu. Aynı gün kurulan diğer partiler ise Cumhuriyetçi Meslek İslahat Partisi, Çalışma Partisi, Memleketçi Serbest Parti, Türk İşçi ve Çiftçi Partisi, Mutedil Liberal Parti'ydi.³²⁸ 13 Şubat'ta bu partilere yenileri eklendi. Ekrem Alican'ın liderliğinde Yeni Türkiye Partisi kurulurken Türkiye İşçi Partisi, Düstur Partisi, Güven Partisi ve Millete Hizmet Partisi aynı gün kurulan diğer partilerdi.³²⁹ Ekrem Alican partisini kurduktan sonra kamuoyuna verdiği ilk mesajda partizan hislerin bertaraf edilmesi, halk arasında millî bir dayanışmanın sağlanması ve siyaseten devri sabık fikrinin ortadan kaldırılması

* Doç. Dr. Fevzi Çakmak. Dokuz Eylül Üniversitesi, Öğretim Üyesi, fevzi.cakmak@deu.edu.tr, cakmakfevzi@yahoo.com.tr, <http://orcid.org/0000-0002-0030-400X>.

325 Tevfik Çavdar, "Adalet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C VIII, İletişim Yay., İstanbul, s. 2089-2090; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1950)*, 3. Baskı, Hil Yay., İstanbul 2007, s. 288.

326 *Milliyet, Cumhuriyet*, 15 Ocak 1961, s. 1.

327 *Cumhuriyet*, 17 Ocak 1961, s. 1.

328 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1961, s. 1.

329 *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1961, s. 1.

gerektiği üzerinde durmuştu.³³⁰

Eski ve yeni kurulan partiler bir yandan emekli subayları partilerine üye yaparak askerî yönetimle aralarını iyi tutma çabası içinde bulunurken öte yandan kapatılan Demokrat Parti'nin seçmen tabanından oy almak adına eski DP'li isim arayışlarına girmişlerdi.³³¹ Adalet Partisi lideri Ragıp Gümüşpala, partisine üye seçiminde *kanun nazarında ve kamu vicdanında mahkûm olmamış* kişileri tercih ettiklerini ifade ediyordu.³³² Gümüşpala, o günlerde eski demokratlar için söylenen “düşük” ve “kuyruk” söylemlerinin hatalı olduğu yolunda beyanlarda bulunurken; Ekrem Alican, bu tabirlerden kendisinin de hoşnut olmadığını ifade etmişti. Hatta Alican, eski DP'liler için *27 Mayıs'tan sonra suçsuz oldukları meydana çıkanların partiye alınacağını* söylemişti.³³³ Öte yandan CHP ile CKMP'nin üst yönetimi bu tür tartışmaların uzağında durmaya çalışıyor, fikir beyan etmiyordu.³³⁴ Eski DP'lilerin AP ve YTP bünyesinde görevler aldıkları yolunda kamuoyunda çıkan haberlerin hemen sonrasında Kurucu Mecliste bir konuşma yapan Devlet Başkanı Cemal Gürsel, *DP'yi hortlattırmak isteyenler tehlikeli bir ateşle oynamıyorlar... Hürriyetler maskesine bürünerek millî birliği bozmak isteyenlere karşı milletçe hareket etmeliyiz*, ifadeleri ile siyasi partileri uyarırken bu tür arayışlara girenleri “zavallı” olarak nitelemişti.³³⁵ Gürsel'in bu sözlerini siyasetçiler üstüne almasa da;³³⁶ askerî yönetim eski Demokratların yeniden siyasi hayatta yer almasına karşı olduğunu, sıkı denetim uygulamalarıyla ortaya koymuştu. Askerî yönetim “yeraltı faaliyetleri”nde buldukları iddiasıyla İstanbul başta olmak üzere ülke genelinde siyasi faaliyetler içine giren eski Demokratları sıkı kontrole tabi tutuyor, gerektiğinde gözaltına alıp tutukluyordu.³³⁷ Gürsel'in konuşmasından kısa bir süre sonra Adalet Partisi Genel Başkan yardımcısı ve teşkilatlanma sorumlusu Mehmet Yorgancıoğlu ile partili üyeler İzmir'de gözaltına alınmıştı.³³⁸ Yorgancıoğlu, DP Dönemi'nde İzmir il yönetiminde yer alan biriydi.

Askerî yönetim, 1 Nisan 1961 tarihinde kısmen de olsa siyasi partilerin teşkilatlanma çalışmaları, ilçe, il kongreleri ile kurultaylarını yapmalarına

330 **Cumhuriyet**, 20 Şubat 1961, s. 1.

331 **Cumhuriyet**, 7 Şubat 1961, s. 1.

332 **Cumhuriyet**, 14 Mart 1961, s. 1.

333 **Cumhuriyet**, 16 Mart 1961, s. 1.

334 **Cumhuriyet**, 7 Mart 1961, s. 1.

335 **Cumhuriyet, Milliyet**, 11 Mart 1961, s. 1.

336 **Milliyet**, 12 Mart 1961, s. 1.

337 “Rejim Aleyhtarı Silahlı Faaliyete Girişen Şebeke”, **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1961, s. 1; “İnkılap aleyhtarı şebeke ile ilgili tahkikat, Bursa ve civarında dün 74 kişi nezarete alındı”, **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1961, s. 1

338 **Cumhuriyet, Milliyet**, 16 Mart 1961, s. 1

izin vermiş; partilerin yayın yoluyla veya açık-kapalı yerlerde propaganda yapmalarına yönelik yasağı ise devam ettirmişti.³³⁹ Siyasi partiler teşkilat faaliyetlerine başladığı günlerde, Cumhuriyet Senatosu üyelerinin seçimine ilişkin Kanun, 24 Mayıs tarihinde Kurucu Meclis tarafından kabul edildi. Cumhuriyet Senatosu üyelerinin tek dereceli, çoğunluk usulüne göre, genel, eşit ve gizli oyla seçilmesi usul olarak belirlendi.³⁴⁰ Bir gün sonra Milletvekili Seçim Kanunu Mecliste kabul edildi. Milletvekili seçimi, tek dereceli, nispi temsil usulüne göre, genel, eşit ve gizli oyla ülke genelinde yapılacaktı.³⁴¹

3.2. 1961 Anayasa Referandumu ve Siyasi Partiler

27 Mayıs Müdahalesi'nin yıl dönümünün ülke genelinde kutlandığı gün, Kurucu Meclis 1961 Anayasası'nı kabul etti.³⁴² Anayasa, 9 Temmuz 1961 tarihinde halk oyuna sunulacaktı. Millî Birlik Komitesi (MBK) 22 Haziran'dan itibaren siyasi partilerin Anayasa ile ilişkili olarak propaganda yapmalarına izin verdi. MBK adına anayasa referandumuna hem katılımın hem de “Evet” oyunun yüksek çıkması önemliydi. Çünkü askerinin beklentileri yönünde çıkacak sonuç, askerî müdahalenin de halkın gözünde meşru görüldüğünün kanıtı olacaktı. Bu yüzden MBK, “İnkılabı Yayma ve Tanıtma Komitesi” adı altında kurduğu propaganda örgütü yanında, Temsilciler Meclisi üyelerinin, üniversite hocalarının, gençlik ve öğrenci örgütlerinin, baroların, meslek odalarının, esnaf kuruluşlarının, devlet memurlarının, öğretmenlerin ve subayların da içinde yer aldığı geniş bir kitleyi seferber etmişti. Hedef kitle de “Hayır” oyunun çıkması muhtemel şehirler ile kırsal kesimlerdi.³⁴³

Anayasa referandumuna ilişkin propaganda sürecinde siyasi partilerin tavırları önemliydi. CHP, “Yeni Anayasa Milletın Eseridir”³⁴⁴ sloganı etrafında anayasa referandumunda “Evet” çıkması yönünde bir kampanya yürüttü. CHP lideri İsmet İnönü, *Anayasa bizi bir yeni emniyet ve gelişme devrine götürecektir. Milletimiz ‘evet’ diyerek demokratik idareyi hazırlayacak* ifadeleri ile anayasa lehinde tavır almıştı.³⁴⁵ Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi lideri

339 “Siyasi partilerin kuruluş faaliyetleriyle kapalı mahallerde yapılacak il, ilçe ve kurultay toplantılarına izin verilmesi”, **BCA**, 30.18.01/159.13.2.

340 “Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Seçimi Kanuna”, Kanun No: 304, **Resmî Gazete**, S 10815, 30 Mayıs 1961.

341 “Milletvekili Seçim Kanunu”, Kanun No: 306, **Resmî Gazete**, S 10815, 30 Mayıs 1961.

342 “Halk oyuna Sunulacak Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, **Resmî Gazete**, S 10816, 31 Mayıs 1961.

343 Konu hakkında bk. Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye’de İlk Referandum-1961 ‘Evet Kampanyası’ İçin Kurulan Propaganda Ofisleri ve Yayınladıkları Broşürler”, **Toplumsal Tarih**, S 280, (Nisan 2017), s. 40-50.

344 **Milliyet**, 4 Temmuz 1961.

345 **Cumhuriyet**, 3 Temmuz 1961.

Osman Bölükbaşı, anayasanın kapsamına giren her şeyin halkın çıkarına olduğunu ifade ederek mutlaka anayasa lehinde oy verilmesi gerektiğine vurgu yapmıştı.³⁴⁶ Yeni Türkiye Partisi, DP oylarını hedefleyen bir parti olarak, anayasa referandumu konusunda net bir tavır almaktan uzak kalmıştı. Genel Başkan Ekrem Alican, anayasayı reddetmek konusunda bir sebep olmadığını demekle yetinmiş, yönetim kurulu seçmenleri anayasa lehinde karar almaları konusunda yönlendirmişti.³⁴⁷ Anayasa oylamasında diğer partilerden ayrı bir tutum takınan Adalet Partisi, sürecin başlarında sessiz bir politika izlerken, referanduma bir hafta kala bizzat Ragıp Gümüşpala'nın ağzından "Evet" yolunda bir söylemde bulunmuştu. Fakat bu zoraki bir "Evet"ti ve arkasından "Bununla beraber" ifadesi geliyordu. Adalet Partililere göre Anayasanın hukuki yönü tamamı, fakat sosyal yönü büyük eksiklikler taşıyordu.³⁴⁸ AP lideri Gümüşpala, partisinin Anayasaya olan mesafeli tavrını radyoda yaptığı konuşma ile ifade etmişti.³⁴⁹ "Hayır" yönlü propaganda yapmak yasak olmasa da ülke içindeki fiili durum buna müsait olmadığı için tavrını net olarak koymakta tereddüt gösteren Adalet Partisi, son sözü halkın söyleyeceğini ifade ediyordu. Parti teşkilatı, halk oylamasında "Hayır diyelim Hayır Olsun" parolasını yürütmüştü.³⁵⁰ Ayrıca, Anayasaya evet denmesi halinde, toprakların karşılıksız kamulaştırılacağı, Yassıada'da yargılanan DP'lilerin cezalandırılmalarının ve CHP'nin iktidara dönüşünün onaylanacağı ileri sürülmüştü.³⁵¹

Cumhuriyet tarihinin ilk halk oylaması, 9 Temmuz 1961 tarihinde yapıldı. Katılım oranı %81'di. Oylama sonucu Türk halkının %61,7'si yeni anayasaya "Evet" derken; %38,3'ü "Hayır" oyu verdi.³⁵² Hem "Hayır" oyunun çok olması hem de "Hayır" oyu veren iller³⁵³ dikkate alındığında çıkan en önemli sonuç, halkın bir bölümünün Anayasadan öte askerî müdahaleye ve yönetime tepkisini ortaya koyduğuydu. Halk oylaması sürecinde Yassıada yargılamalarının devam etmesi, anayasa yapım sürecinde Demokrat Parti tabanını temsil eden kesimlerin dışlanması, askerî yönetimin anlayış ve uygulamalarındaki yanlışlar "Hayır" oylarının yüksek çıkmasındaki başlıca nedenler olarak öne çıkmaktadır.

346 Bener Karakartal, "Bir Siyasal Katılma Türü Olarak Referandum ve 1961 Türk Anayasa Referandumu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası-Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan*, C XXXVIII, S 3-4 (1984), s. 171.

347 Karakartal, agm., s. 171.

348 *Milliyet*, 3 Temmuz 1961.

349 *Milliyet*, 2 Temmuz 1961.

350 Çavdar, agm., s. 2090.

351 Karakartal, agm., s. 180.

352 *Halk Oylaması Sonuçları 2007,1988, 1987, 1982,1961*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2008, s. 2.

353 Anayasaya "Hayır" oyu veren iller şunlardı: Aydın, Bolu, Bursa Çorum, Denizli, İzmir, Kütahya, Manisa, Sakarya, Samsun, Zonguldak.

Halkın onayı sonrası yürürlüğe giren 1961 Anayasası altında Türk siyasi hayatı yeni bir döneme adım atmıştı. Bülent Tanör, bu yeni dönemin birbiriy-le örtüşen ya da çelişen temel özelliklerini dört noktada topluyordu: Demok-ratikleşme, istikrarsızlık, kutuplaşma ve sivilleşememe. Düşünce, basın-ya-yın, dernek, toplantı, sendika ve siyasi parti faaliyetlerinde görülen canlanma “demokratikleşmeyi”; koalisyon hükûmetleri ile sürekli bir askerî müdahale tehdidinin olması “istikrarsızlığı” beraberinde getirmişti. Aşırı sağ ve sol un-surların çatışması ve bundan ortaya çıkan gerilimlerin siyasete etkisi “kutup-laşma” ile sonuçlanacaktı. 1961 seçimleri sonrası Cumhurbaşkanı seçimi ile hükûmet kurulması konusundaki krizlere askerinin müdahaleleri; arka arkaya gelişen Talat Aydemir kalkışmaları ile siyasetin “sivilleşememe” sorunu da, 1961-1965 yılları arasında öne çıkan bir gerçektir.³⁵⁴

3.3. 1961 Yılı Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu Seçimleri

Anayasa referandumundan çıkan sonuçların kamuoyunda tartışıldığı günlerde Kurucu Meclis, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu seçimleri-nin 15 Ekim 1961 tarihinde yapılması yönüne karar aldı.³⁵⁵ Ağustos ayı içinde İstanbul ve Ankara’da sıkıyönetim üç ay daha uzatılırken; kapatılan Demok-rat Parti tabanına yakın duran Adalet Partisi ile Yeni Türkiye Partisi’nin teş-killatlanma çalışmaları askerî yönetimin takibindeydi. Bürokrasinin seçime etkisini en aza indirmek adına Devlet Başkanı Cemal Gürsel, devlet memur-larının siyasi partilerin propaganda süreçlerine katılmalarını yasakladı.³⁵⁶ Eylül ayı başında Millî Birlik Komitesi ile siyasi partilerin üst yönetimleri “Yuvarlak Masa Toplantıları” adı altında bir araya gelerek seçim propaganda sürecinde ortak hareket etmek adına ilkesel kararlar aldılar. “Müşterek An-laşma” adı altında alınan karar metni içinde özetle şu görüşlere yer verildi: 27 Mayıs müdahalesini siyasi çekişmelere alet etmemek, DP zihniyetini ve onu temsile veya devam ettirmeye teşebbüs edenleri reddetmek; Atatürk dev-rimlerini korumak; din ve vicdan hürriyetlerine saygılı davranmak ve millî duyguları istismar etmemek; Yassıada yargılama sürecini ve alınan kararları istismar etmemek; aşırı sol (Komünizm) ve aşırı sağ (ırkçılık) ve her türlü totaliter düşünce ile mücadele etmek.³⁵⁷ Aynı günlerde gazetelerin temsilcile-ri de bir araya gelerek “Türk Basın Antlaşması” adı altında, siyasi partilerle aynı ilkeler üzerinde anlaşmalarını beyan etmişlerdi.

354 Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 26. Baskı, Yapı Kredi Yay., İs-tanbul 2016, s. 405-406.

355 Tunca Özgişi, **Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu**, TBMM Yay., An-kara 2012.

356 “Memurların siyasi partilere üye olamayacakları ve siyasi propaganda yapamayacakla-rı hakkında yazılar”, **BCA**, 30.1/29.174.6.

357 **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1961, s. 5.

Siyasi partiler, 24 Eylül itibariyle propaganda sürecine başlamıştı. 15 Ekim 1961 tarihinde yapılacak seçime dört parti; Cumhuriyet Halk Partisi, Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Yeni Türkiye Partisi katıldı. Siyasi Partiler 20 Eylül'de Cumhuriyet Senatosu ile Millet Meclisi aday listelerini Yüksek Seçim Kuruluna (YSK) bildirdiler. CHP, Senato ve Millet Meclisi seçiminde 67, Adalet Partisi ise 62 ilden aday göstermişti. CKMP, Senato seçimi için 55, Millet Meclisi seçimi için 61; YTP Senato seçimi için 48, Millet Meclisi seçimi için 51 ilden aday göstermişti.³⁵⁸ Memleketçi Serbest Parti'ye, 15 ilde teşkilatlanmasını tamamlamadığı için YSK tarafından seçime katılma izni verilmemişti.

24 Eylül 1961'de seçim propaganda süreci başladı. Partiler açık ve kapalı alanlarda toplantılar düzenlerken, afiş ve el ilanları geniş oranda kullanılmış ve 1 Ekim'den başlayarak radyodan eşit oranda faydalanmışlardı. Adnan Menderes'in oğlu Yüksel Menderes, YTP'den Aydın milletvekilliği için adaylığını koymuş, fakat daha sonra gelen baskılar sonrası *ailevi durumlarından dolayı siyaset dışında kalmak istediğini* ifade ederek adaylığını çekmek zorunda kalmıştı.³⁵⁹ Devlet Başkanı Cemal Gürsel, ara ara yaptığı açıklamalarında partileri "Yuvarlak Masa Toplantıları" sonrası hayata geçen "Müşterek Anlaşma"ya uymaya davet ediyor; basına verdiği demeçlerinde özellikle AP'li yetkilileri anlaşmayı ihmal etmekte suçluyordu.³⁶⁰ AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala, *AP Yuvarlak Masaya uyan Atatürkçü bir teşekküldür* şeklinde verdiği demeçlerle, partisi üzerindeki asker baskısını hafifletmeye çalışıyordu.³⁶¹ CKMP'nin de askerî yönetimle arası soğuktu. Osman Bölükbaşı, "Müşterek Anlaşma"nın imzalandığı toplantıda yer almayan tek parti lideriydi. Seçime günler kala kamuoyuna yapmış olduğu bir açıklamasında Bölükbaşı, seçimlerin dürüst yapılacağı yolunda yuvarlak masa toplantılarında ilke olarak kabul edilen karara katılmadığını beyan etmişti. Bölükbaşı, Demokrat Parti seçmeninin tek adresinin kendi partisi olması gerektiğini, kendisinin de eski bir Demokrat olduğuna vurgu yaparak belirtmişti.³⁶² 23 Eylül'de CHP Seçim Beyanname'si'ni yayınlamıştı. Beyannameyi kamuoyu ile paylaşan CHP Genel Sekreteri İsmail Rüştü Aksal, *partisinin Yuvarlak Masa taahhütlerine sadık kalacağını* vurgulamıştı. Beyanname içinde yeni anayasa ile getirilen rejime sadık kalınacağı, hürriyet içinde bir kalkınmanın hedefleneceği, verimli ve adil bir vergi sistemi ile zirai ve ulaşım alanında geniş yatırımların yer aldığı pek çok vaat yer almıştı.³⁶³ YTP, seçim propaganda sürecinde siyasi tartışmaların uzağında dururken; parti lideri Ekrem Alican

358 **Cumhuriyet**, 21 Eylül 1961, s. 1.

359 **Milliyet**, 21 Eylül 1961, s. 1.

360 **Milliyet**, 28 Eylül 1961, s. 1.

361 **Cumhuriyet**, 30 Eylül 1961, s. 1.

362 **Milliyet**, 4 Ekim 1961, s. 1 -5.

363 **Milliyet, Cumhuriyet**, 24 Eylül 1961, s. 1.

ve yöneticileri daha çok iktisadi hayata yönelik partilerinin atacağı adımları seçmenle paylaşmıştı. Adalet Partisi yayınlamış olduğu seçim beyannamesinde özellikle “adalet” kavramı üzerine durmuştu. İktidara gelmeleri halinde yapılacakların sıralandığı beyannamenin son cümlelerinde “millî irade” vurgusu dikkat çekmişti.³⁶⁴ Yassıada kararları ve yaşanan idamlar sonrası “adalet” kurumunun vicdanlarda yarattığı rahatsızlıkları öne çıkaran AP; kapatılan DP’nin iktidara gelirken kullandığı “Yeter Söz Milletindir” söylemini hatırlatan tonda “millî irade” söylemini öne çıkarmıştı. Adalet Partililer seçim çalışmalarında sürekli olarak “Gözlerimize bakarsanız anlarsınız” teması içinde Adnan Menderes, Hasan Polatkan, Fatin Rüştü Zorlu’nun idamlarından duyduğu keder ve isyanı vurgulamıştı.³⁶⁵

15 Ekim 1961 tarihinde yapılan seçimlerde, Cumhuriyet Senatosu zarfları “Yeşil”, Milletvekili zarfları “Pembe” olarak belirlenmişti. Seçim günü ülke genelinde 12.925.395 seçmenden 10.522.716 kişi oy kullanmış ve seçime katılım oranı % 81,4 olarak gerçekleşmişti. Bu katılım oranı, anayasa referandumu ile hemen hemen aynıydı. Nispi seçim sistemine göre yapılan Millet Meclisi seçim sonuçları şöyleydi:

Tablo 1: 15 Ekim 1961 Yılı Millet Meclisi Seçim Sonuçları

15 Ekim 1961 Yılı Millet Meclisi Seçim Sonuçları					
	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı	Milletvekili Sayısı
Türkiye	12.925.395	10.522.716	81,4	10.138.035	450
1961 Yılı Millet Meclisi Seçimlerinde Siyasi Partilerin Ülke Genelinde Aldıkları Oy Oranları ve Milletvekili Sayısı					
Parti	Alınan Oy Sayısı	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı		
CHP	3.724.752	36,7	173		
AP	3.527.435	34,8	158		
CKMP	1.415.390	14	54		
YTP	1.391.934	13,7	65		
Bağımsız	81.732	0,8			

Kaynak: Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007, TÜİK, Ankara 2008, s. 25.

364 Ayrıntı için bk. Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1961, s. 40.

365 Tefvik Çavdar, Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 112.

Çoğunluk sistemine göre yapılan Cumhuriyet Senatosu seçimi sonrası AP'den 71, CHP'den 36, YTP'den 27 ve CKMP'den 16 senatör seçildi.³⁶⁶ Seçim sonuçları, askerler tarafından kapatılan DP'nin seçim zaferi olarak okundu. Çünkü DP'nin seçmen tabanına hitap eden AP, YTP ve CKMP, oy kullanan seçmenin yaklaşık %63'ünün oyunu almıştı. Askerî idarenin seçim sürecinde Adalet Partisi'ni hedef haline getirmesi ve Cemal Gürsel'in bu partiyi eleştiren tavrı, kapatılan Demokrat Parti seçmeninin kuşkuya yer bırakmayacak şekilde Adalet Partisi bünyesinde toplanmasıyla sonuçlanmıştı.³⁶⁷ Anayasa referandumunda, Türkiye'nin Batı bölgelerinde kendisini gösteren Adalet Partisi, seçim sonrası Akdeniz, Karadeniz bölgelerinde de oylarını genişletmişti. Türkiye'nin Doğu bölgelerinde, CHP'ye nazaran Yeni Türkiye Partisi oylarında önemli bir artış göstermişti.³⁶⁸ Sonuçlar, CHP açısından tam bir hayal kırıklığı yaratmıştı. 27 Mayıs sonrası büyük bir çoğunlukla iktidara geleceği düşünülen parti; 1957 seçimleri kıyaslandığında yaklaşık bir milyon yeni seçmenin katıldığı 1961 seçimlerinde, mevcut oylarını koruyamamış, önemli bir oy kaybına uğramıştı.

Seçimden birkaç gün sonra Devlet Başkanı Cemal Gürsel, Cumhurbaşkanlığı için aday olacağını açıkladı. AP listelerinden senatör olarak seçilen Ali Fuat Başgil'in adaylığına bir kısım Adalet Partilinin sıcak baktığı kulislere dolaşmaya başlamıştı. Bu adaylık isteği askerler tarafından soğuk karşılandı. Bir yandan Cumhurbaşkanlığı seçimi bir yandan hükümet kurulması konusundaki çekinceler sonrası asker, duruma müdahale etti.³⁶⁹ Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ve Kuvvet Komutanları, Cemal Gürsel ile yaptıkları bir görüşmenin ardından, "21 Ekim Protokolü" adı verilen bir metin ortaya koydular. Metnin parti liderleri tarafından imzalanması istendi. Aksi durumda yeni bir müdahaleye zemin hazırlanacaktı. 24 Ekim'de Çankaya Köşkü'nde Gürsel ile parti liderleri İnönü, Gümüşpala, Bölükbaşı ve Alican bir araya geldiler. Görüşmeler sonrası "Çankaya Protokolü" imza altına alındı. Protokole göre Gürsel'in Cumhurbaşkanlığı adaylığını partiler destekleyecek, başka aday göstermeyeceklerdi. Yassıada mahkûmları için af konusu ile ordudan emekli edilen subaylar konusu gündeme gelmeyecekti.³⁷⁰

Türkiye Büyük Millet Meclisi birleşik oturumu, Cemal Gürsel'in açılış konuşması ile 25 Ekim 1961'de açıldı. Meclisin en yaşlı üyesi olan İsmet İnönü, birleşik oturumu yönetmek üzere geçici olarak Meclise başkanlık etti. Ertesi gün yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimine Cemal Gürsel tek aday olarak

366 Özgişi, *age.*, s. 61.

367 Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları-Yarı Silahlı Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s. 51.

368 Karakartal, *agm.*, s. 178.

369 **Milliyet**, 24 Ekim 1961.

370 **Milliyet**, 25 Ekim 1961, s. 1.

katıldı. Aday olacağı kulislerde dolaşan Ali Fuat Başgil “Gördüğü lüzum üzerine” senatörlükten istifa etti³⁷¹. Yapılan seçim sonucunda Cemal Gürsel, 607 oyun 434’ünü alarak Cumhurbaşkanı seçildi. Seçimde 156 oy boş çıkmış, 17 kişi başka adaylara oy vermişti.³⁷² Senatör ve vekillerden 31’inin de oylamaya katılmadığı düşünüldüğünde, toplamda 204 kişinin Gürsel’e oy vermediği görülmektedir. Bu tablo ilerleyen günlerde askerle siyasetçiler arasında ortaya çıkacak sıkıntıların habercisi olarak yorumlanabilirdi.

Cumhurbaşkanı seçiminin ardından, Meclis ve Senato başkanlarının seçimine geçildi. Seçim konusunda CHP ile AP arasında “Centilmenlik Anlaşması” yapılmıştı. Anlaşma sonrası Cumhuriyet Senatosu Başkanlığına AP’li Senatör Suat Hayri Ürgüplü seçildi. Millet Meclisi Başkanlığı için CHP’li bir adayın seçimi konusunda anlaşılabilir olsa da, CHP’li Fuat Sirmen ancak 9. oylama sonrası seçilmişti. Bu durum CHP ile AP arasındaki siyasi gerginliğin ilk işaretleri olarak yorumlandı.

3.4. Cumhuriyet Halk Partisi İle Adalet Partisi Arasında Kurulan “Büyük Koalisyon” Hükûmeti (20 Kasım 1961-25 Haziran 1962)

3.4.1. Partiler Arası Koalisyon Görüşmeleri

Seçim sonuçları ile hiçbir parti tek başına hükûmet kuracak vekil sayısına sahip olamayınca, Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir “Koalisyon Hükûmeti”nin kurulması gerekliliği ortaya çıktı. Türk siyasetinin hiç tanıklık etmediği, siyasetin yabancı olduğu bu duruma partiler soğuk bakarken; Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel “Millî Koalisyon Hükûmeti” kurulması adına parti lideriyle görüşmelere başladı. CKMP lideri Bölükbaşı, kurulacak koalisyon hükûmetinde partisinin yer almayacağını görüşmelerin başında ifade etti. Hükûmet görüşmeleri CHP, AP ve YTP arasında devam etti. CHP teşkilatı, Mecliste en fazla vekile sahip olduğu için Başbakanlığı isterken, aksi bir durumda hükûmette yer almak istemiyordu. Öte yandan diğer partiler Başbakanlığın CHP’de olmasına mesafeli yaklaşmışlardı. Özellikle İ-

371 Prof. Dr. Ali Fuat Başgil, Türk muhafazakârlığının sembol isimlerinden biridir. 27 Mayıs sonrası üniversiteden uzaklaştırılan 147 öğretim üyesinden biri olan Başgil, yazdığı yazılar sonrası askerî yönetim tarafından yaklaşık iki buçuk ay tutuklu kalmıştır. 15 Ekim 1961 seçimlerinde Samsun’dan Adalet Partisi listesinden senatör olarak seçilmiştir. AP, YTP ve CKMP tarafından Cemal Gürsel’e karşı Cumhurbaşkanı adayı olarak ismi öne çıkan Başgil, askerler tarafından aday olmaması konusunda tehdit edilmiştir. Aday olması halinde hayatının garanti edilemeyeceği, bu teşebbüsün Meclisin dağılması ile sonuçlanabileceği yolundaki söylemler sonrası aday olmaktan vazgeçmiş, senatörlükten istifa etmiştir. Tuncay Önder, “Ali Fuat Başgil”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce-Muhafazakârlık*, C 5, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 292-293.

372 *TBMM Tutanak Dergisi (Birleşik Toplantı)*, D 1, T 1, C 1, B 2, 26 Ekim 1961, s. 9; *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1961, s. 1.

met İnönü'nün Başbakanlığına sıcak bakmamışlardır. CHP ile kurulacak bir hükûmete sadece AP değil YTP de soğuk bakıyordu.³⁷³

Adalet Partisi, YTP ve CKMP'nin yer alacağı bir üçlü koalisyondaydı. AP ile YTP arasında bir koalisyonun kurulması yönünde görüşmeler başlamış, fakat olumlu sonuçlanmamıştı. Cumhurbaşkanı Gürsel, bu krizi sonlandırmak adına "Döner Kabine" usulünü öne sürmüştü. Buna göre üç partiden oluşacak hükûmette, ilk başbakan CHP ile AP arasında yapılacak kura ile seçilecek ve başbakanın kuracağı kabine sekiz ay görev yapacaktı. Süre sonunda başbakan değişecek ve yeni başbakan, kabinesini kuracaktı. Böylece üç parti de Başbakanlık makamına gelecek ve hükûmet krizi, en azından 24 ay ötelenecekti.³⁷⁴ Fakat CHP ile AP, Gürsel'in teklifini geri çevirdi.

Partiler arasında "Millî Koalisyon Hükûmeti" kurulması yönündeki görüşmelerin olumlu sonuçlanmaması üzerinde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, parti liderleri, Senato ve Millet Meclisi başkanları ile partilerin grup başkanlarını 10 Kasım 1961'de Çankaya Köşkü'ne davet etmişti. Gürsel, hâlihazırda devam eden hükûmet kurma bunalımının memleketi krize soktuğuna vurgu yapmıştı. İktisadi ve mali durumun çok kötü olduğu, her türlü dış yardıma ihtiyaç hissedildiği günlerde devam eden bunalımın, Batı dünyasından alınacak yardımların önüne geçtiğini ifade etmişti. Memlekette sağ ve sol cereyanların alıp yürüdüğüne değinen Gürsel, senatör ve vekillerin işin vahametini kavrayamadıklarına ve partilerin sen ben kavgasından sıyrılmadıklarına dikkat çekerek anayasanın kendisine verdiği yetkiyle hükûmet kurma görevini aynı gün CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye verdi.³⁷⁵

11 Kasım'da partiler arasında görüşmelere başlayan İnönü'ye, hükûmet kurma konusunda ilk kapıyı kapatan parti CKMP oldu. Bölükbaşı, hükûmet dışı kalmakta kararlıydı. İlk görüşmeler sonrası AP ve YTP'nin Genel İdare Kurullarının tarafsız bir başbakan olması adına İnönü'nün CHP'den istifa etmesini istemişti. AP, kurulacak olan hükûmette iki tane başbakan yardımcılığı talep etmiş ve Yassıada mahkûmları için de "Af Meselesi"nin bir an önce gündeme alınmasını şart koşmuştu.³⁷⁶ YTP, tarafsız bir başbakan olması adına, hükûmetin siyasetler dışında biri tarafından kurulmasını gündeme getirmiş; Danıştay ve Yüksek Seçim Kurulu Başkanı Recai Seçkin'in ismini önermişti.³⁷⁷ Bu öneri, YTP'nin de İnönü'nün başbakanlığında kurulacak hükûmete soğuk baktığını gösterdi.

373 **Milliyet**, 5 Kasım 1961, s. 1-5; **Cumhuriyet**, 5 Kasım 1961, s. 1-5.

374 **Milliyet**, 8 Kasım 1961, s. 1-5; **Cumhuriyet**, 8 Kasım 1961, s. 1-5.

375 **Milliyet**, 11 Kasım 1961, s. 1.

376 **Cumhuriyet**, 13 Kasım 1961, s. 1-5.

377 **Milliyet**, 14 Kasım 1961, s. 5.

Oy oranı ve küçük partilerin tavrı sonrası CHP ile AP arasında “Büyük Koalisyon” kurulması düşüncesi daha fazla öne çıkmaya başladı. Sorunun çözümünde AP lideri Gümüşpala'nın, CHP ile kurulacak koalisyona soğuk bakan partililere karşı ağırlığını koyması etkili oldu. Gümüşpala, ülkenin içinden geçtiği bu hassas dönemde, ülkenin menfaatleri adına, hükümet krizinin uzamasından rahatsızdı. AP içinde süren uzun görüşmeler sonrası 15 Kasım'da CHP ile AP hükümet kurma konusunda anlaşta.³⁷⁸ Anlaşmanın gazete sütunlarında yer aldığı o günlerde Kayseri Cezaevi'nde tutuklu bulunan eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın, kendisini ziyaret eden AP'li senatör ve milletvekillerine CHP ile kurulacak bir koalisyonda yer almaları konusunda tavsiyede bulunduğu haberi yer almıştı.³⁷⁹

3.4.2. CHP-AP Protokolü ve Hükümet Programı

CHP ile AP'nin birlikte hükümet kurma konusunda anlaşmaları sonrası, partiler yedi kişiden oluşan heyetler kurmuştu. Bu heyetler iç ve dış politik konularda görüşmelerde bulunduktan sonra bakanlıkların dağılımı ile ortak bir protokol konusunda anlaşmaya varmışlardı. Her iki parti de içeride ve dışarıda güçlü bir hükümet algısının tesisi ile vatandaşlar arasındaki husumetin yerini iyi ilişkilerin alması konularında ortak düşüncede olduklarını vurguluyordu. “Hükümetin kurulması ile fevkalâde tedbirleri lüzumsuz kılacak bir huzur devri” ifadeleriyle yaklaşık bir buçuk yıldan beri askerî yönetim altında devam eden olağanüstü dönemin sonlanacağı ve hızla normalleşmeye geçileceğine değinilmişti. Ülkenin içinde bulunduğu iktisadi zorlukları aşmak adına bir an önce harekete geçileceği; dış politikada NATO ve CENTO'ya karşı taahhütlerin yerine getirileceği protokolde diğer öne çıkan noktaları. Ayrıca askerinin tepkisini de dikkate alarak üstü kapalı olarak tutuklu bulunan eski Demokratlarla ilişkili ifadelere de cümle aralarında rastlamak mümkündür. Demokratların adı anılmadan ama onların affına yönelik şu ifadeler dikkat çekmişti: *Yakın geçmişin bütün yaralarını insani duygular ve şefkat hisleriyle kapatmak yolunda her türlü gayret gösterilecektir.*³⁸⁰

İsmet İnönü'nün başbakanlığında kurulacak olan hükümette, AP Başbakan Yardımcılığını almıştı. Hükümet üyelikleri 11-11 olmak üzere, partiler arasında eşit olarak paylaşılmıştı. Öte yandan AP lideri Gümüşpala, başbakan yardımcılığı görevini kabul etmemişti. Gümüşpala, parti teşkilatına yayınladığı genelgesinde, parti ve teşkilatın başında kalarak hükümeti daha

378 **Cumhuriyet**, 16 Kasım 1961, s. 1.

379 **Milliyet**, 16 Kasım 1961, s. 1.

380 **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965)**, C 3, Yay. Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., Ankara 2013, s. 1324.

kolay kontrol edebilmek adına hükûmette yer almadığını ifade edecekti.³⁸¹

Türkiye Cumhuriyeti'nin 26. Hükûmeti (İlk Koalisyon Hükûmeti) İsmet İnönü'nün Başbakanlığı altında 20 Kasım 1961 tarihinde CHP ile AP arasında kuruldu. İsmet İnönü, aradan geçen 24 yıldan sonra tekrar Başbakanlık koltuğuna oturmuştu. AP'den Ali Akif Eyidoğan, Başbakan Yardımcılığı görevini yürütmüştü. 37 yaşında Çalışma Bakanı olarak hükûmette yer alan Bülent Ecevit hükûmetin dikkat çeken isimleri arasında yer almıştı. 1961 Anayasası, parlamento dışından üyenin de hükûmette yer almasına imkân sağlamasına karşın, İnönü bu yönde bir tercihte bulunmamıştı.³⁸²

İlk Koalisyon Hükûmetinin programı 27 Kasım 1961 tarihinde İsmet İnönü tarafından önce Millet Meclisinde, sonrasında Cumhuriyet Senatosunda okundu. Kendisini “Millî Huzur ve Planlı Kalkınma Hükûmeti” olarak tanımlayan hükûmetin programında öne çıkan noktaları şöyle özetleyebiliriz: Ülke yönetiminde siyasi ayrılık gözetmemek; Devlet Planlama Teşkilatından yararlanarak devlet ve özel sektör birlikte, hızlı bir kalkınma sağlamak. Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hâkimler Kurulu gibi anayasanın öngördüğü kurumların kuruluş kanunlarını hazırlamak. Adalet, tarım, bayındırlık, sağlık ve eğitim alanında yapılacak yatırımlarla her alanda gelişimi öncelemek. Dış politikada “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh” ilkesini temel alan politikaları uygulamak. “Millî Müessese” olan ordunun her bakımdan vazifesini ifa edecek kudrette olmasını sağlamak.³⁸³

Hükûmet programı 2 Aralık 1961 tarihinde Millet Meclisinde güvenoyuna sunuldu. Oylamaya 351 vekil katılmış, 269 vekil güvenoyu (beyaz oy) vermişti. 78 kişi çekimser (yeşil oy), 4 kişi güvensizlik oyu (kırmızı oy) vermiş (YTP'li üyeler); 98 kişi oylamaya katılmamıştı. CHP ile AP'nin vekil sayısı toplamda 331 olmasına karşın güven oylamasında 62 fire verilmesi ve çoğunun AP'li olması, hükûmetin geleceği adına düşündürücüydü.³⁸⁴ AP'den 57 kişi, CHP'den ise 8 kişi oylamaya katılmamıştı. AP yönetimi, grup kararına uymayarak oylamaya katılmayanlara “ihtar” vermişti. Çekimser oy verenlerin çoğunu CKMP ile YTP'li üyeler oluşturuyordu. CKMP Genel Başkan Yardımcısı Hasan Dinçer, parti çoğunluğunun güvensizlik yerine çekimser

381 *Milliyet*, 20 Kasım 1961, s. 5.

382 Cumhuriyet tarihinin ilk Koalisyon Hükûmetinin üye ve bakanlık dağılımı için bk. **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965)**, C 3, Yay. Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., Ankara 2013, s. 1322-1323.

383 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D 1, T 1, C 1, B 13, 27 Kasım 1961, s. 118-125; *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, D 1, T 1, C 1, B 9, 27 Kasım 1961, s. 100-107.

384 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D 1, T 1, C 1, B 16, 2 Aralık 1961, s. 180; Güvenoyu veren, vermeyen, çekimser kalan ve oylamaya katılmayan kişilerin isim listeleri adı geçen tutanakta yer almaktadır. Ayrıca basın da isimlere yer vermiştir. *Milliyet*, 3 Aralık 1961, s. 1-5; *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1961, s. 1-5.

oy vermesini şu ifadelerle açıklamıştı: *İsmet İnönü kabinesine verdiğimiz yeşil oy bir iyi niyetin ve bekleyişin ifadesidir.*³⁸⁵

Cumhuriyet tarihinin ilk Koalisyon Hükûmeti, İnönü'nün istifa ettiği 30 Mayıs 1962 tarihine kadar yaklaşık altı ay görev yapmıştı. Bu altı aylık dönem içinde ülke içinde ve dışında birçok gelişme yaşanmıştı. 30 Kasım 1961 tarihi itibarıyla İstanbul ile Ankara'da yaklaşık 19 aydan beri devam eden sıkıyönetim kaldırılmış, hayat normale dönmeye başlamıştı. 1961 Anayasası ile birlikte başlayan yeni dönemin ilk yansımaları işçi hareketlerinde kendini göstermişti. 31 Aralık 1961 tarihinde İstanbul'da on binlerce işçinin katıldığı bir miting yapılmıştı. Ülke genelindeki yüzün üzerinde işçi teşekkülünün katıldığı mitingde, "kolektif iş akdi ve grev hakkı" talepleri dile getirilmişti.³⁸⁶ Hükûmet, 27 Mayıs Müdahalesi sonrası üniversitelerden uzaklaştırılan 147 öğretim üyesinin mesleklerine geri dönmesini sağlamıştı.³⁸⁷ 1962 yılı nisan ayı içinde "Anayasa Mahkemesi"nin kuruluşunu öngören kanun Mecliste kabul edilmişti.³⁸⁸

Koalisyon hükûmetinde sürekli olarak kriz yaratan konu Yassıada'da yargılanıp birçoğu Kayseri Cezaevi'nde cezasını çekmekte olan eski Demokratların affı meselesiydi. AP, sürekli olarak af konusunu masaya getiriyor, bu durum siyasi krize neden oluyordu. 1962 yılının ilk günlerinde Demokrat Parti iktidarının Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin Ankara'da yapılan cenaze törenine AP Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala ile birlikte İmar ve İskân Bakanı Muhittin Güven ve AP'li ve YTP'li birçok milletvekili katılmış, halk da geniş katılım göstermişti. Tekbirler getirilen cenaze töreni, eski demokratlara af meselesini ülke gündemine getirmişti.³⁸⁹

3.4.3. Talat Aydemir'in Darbe Teşebbüsü (22-23 Şubat 1962)

1961 yılı seçimlerinde kapatılan DP'nin temsilcisi olarak görülen partilerin aldıkları yüksek oy oranları SKB tarafından hoş karşılanmadı. Ardından AP tarafından Cumhurbaşkanlığı makamına Ali Fuat Başgil'in getirilmeye çalışılması ve siyasilerin aralarındaki uyumsuzluklar sonrası SKB üyeleri bir araya geldi. Birlik üyesi subaylar, içinde ordunun 25 Ekim'de müdahalede bulunacağı yazılı olduğu "21 Ekim Protokolü"nü imza altına almışlardı. Cemal Gürsel ile siyasi parti temsilcileri arasında yapılan müzakereler sonrası, imza altına alınan "Çankaya Protokolü" bu süreci önlemişti.³⁹⁰

385 **Milliyet**, 3 Aralık 1961, s. 5.

386 **Milliyet**, 1 Ocak 1962, s. 1.

387 **Cumhuriyet**, 29 Mart 1962, 13 Nisan 1962, s. 1.

388 "Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri hakkında Kanun", Kanun No: 44, Kabul Tarihi: 22 Nisan 1962, **Resmî Gazete**, S 11091, 25 Nisan 1962.

389 **Cumhuriyet**, 3 Ocak 1962, s. 1.

390 **Meclis Araştırması Komisyonu Raporu**, C 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kasım

Cumhurbaşkanlığı makamına Cemal Gürsel'in seçilmesi ile ordu-siyaset ilişkisinde tansiyon bir süreliğine düşmüş olsa da; koalisyon hükûmeti kurulmasında yaşanan zorluklar, eski demokratlara yönelik af meselesinin sürekli gündeme gelmesi, kamuoyunu yeni bir askerî müdahale olacağı yönünde bir beklentiye sokmuştu. AP Zonguldak Milletvekili Nuri Beşer'in askerlere yönelik ağır ithamlarda bulunduğu basın yansımasının ardından, ordudan büyük bir tepki gelmişti. Beşer, apar topar AP'den ihraç edilmiş ve İçişleri Bakanlığı, hakkında soruşturma açmıştı. Meclis tarafından 12 Şubat tarihinde dokunulmazlığı kaldırılan Beşer, 15 Şubat tarihinde tutuklanarak Ankara Cezaevi'ne konuldu. Yapılan yargılama sonrası, subay ailelerine hakaretten dolayı Beşer, bir yıl ağır hapis almış ve dört ay Tatvan'a sürgüne gönderilmişti.³⁹¹ Nuri Beşer olayından birkaç gün sonra Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ile birlikte Cumhuriyet Senatosuna gelen Prof. Dr. H. Nail Kubalı'yı AP'li senatörler, salonu toplu şekilde terk ederek protesto etmişti. Kubalı, 27 Mayıs Müdahalesi'ni meşru gören ve anayasa yapım sürecine katkı sunan biriydi.³⁹² Şubat ayı içinde bazı bürokratların, Demokrat Parti iktidarı sırasında yaptığı çeşitli yolsuzluklardan dolayı Yüksek Soruşturma Kurulu tarafından tutuklanması AP içinden seslerin yükselmesine neden olmuştu. Bu tutuklamalara ses çıkarmadığı gerekçesiyle Gümüşpala'yı hedefe koyan, aralarında 27 Mayıs karşıtı olan ve Yassıada avukatları arasında bulunan Burhan Apaydın'ın da yer aldığı bazı AP'liler partiden ihraç edilmişti. Seçimlerin üzerinden daha birkaç ay geçmeden arka arkaya yaşanan bu gelişmeler, ordu-siyaset arasında sinirli bir hava ortaya çıkarmıştı. Ordunun yeniden bir müdahalede bulunacağı yönündeki söylentiler güçlenmişti.

Askerî müdahale söylentilerinin çıktığı o günlerde öne çıkan isim SK-B'nin merkezinde yer alan ve Kara Harp Okulu Kumandanlığında bulunan Talat Aydemir'di.³⁹³ Aydemir ve arkadaşları, 9 Şubat 1962'de bir araya gelerek 28 Şubat'ta ülke yönetimine müdahale etme kararı almıştı.³⁹⁴ Ordu içindeki bu hareketlenmelerden haberdar olan Başbakan İsmet İnönü, kamuoyuna yaptığı açıklamasında "İhtilale ve intikama müsaade etmeyeceğini" ifade ederek vatandaşın güven içinde olmasını istemişti. Af tartışmalarına değinen İnönü, aftan bahsetmenin zamanı olmadığına, zamanında ve ölçüsünde yapıldığı takdirde affın fayda sağlayacağına vurgu yapıyordu.³⁹⁵ İnönü, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ve Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ile sürekli irtibat halindeydi. Bu iş birliği neticesinde 22 Şubat günü, aralarında Talat

2012, s. 315-316.

391 **Milliyet**, 6 Haziran 1962, s. 1.

392 **Cumhuriyet**, 9 Şubat 1962, s. 1.

393 Uğur Mumcu, "İnkılap Mektupları", **Cumhuriyet**, 13 Ekim 1986, s. 7.

394 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi-Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye**, C 5, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s. 114.

395 **Milliyet**, 2 Şubat 1962, s. 1-5.

Aydemir'in de yer aldığı bir kısım komutanın yerlerinin değiştirilmesi kararı alındı. Alınan bu kararın tebliği sonrası Talat Aydemir ve Dündar Seyhan atama kararlarının geri alınmasını istediler. Talepleri yerine getirilmeyince, 22 Şubat akşamı Talat Aydemir'in başında olduğu Harp Okulu ile birlikte Jandarma Subay Okulu, Zırhlı Birlikler Okulu Tank Taburu ile Zırhlı Muhabere Eğitim Merkezlerinin bağlı kısımlarının aralarında bulunduğu birlikler harekete geçti. Aydemir ve arkadaşları, bazı vekillerin görevden alınması, Meclisin feshi, anayasanın bazı maddelerinin tadil edilmesi ile Aydemir'in görevine tekrar iade edilmesi yolundaki taleplerini Cumhurbaşkanı Gürsel'e iletmişlerdi. Hareketin başladığı saatlerde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in başkanlığı altında hükümet ile parti üyeleri Çankaya'da toplantı halindeydi. Toplantı sonrası önce Gürsel, ardından Genelkurmay Başkanı Sunay radyodan halka seslenerek demokratik ve anayasal nizamaya uyulacağı yolunda bir konuşma yapmıştı. Bu konuşmaların ardından Başbakan İnönü ile diğer parti liderlerinin de radyodan halka seslenmeleri planlanmış, fakat Harp Okulu öğrencilerinin Ankara Radyosu'nu ele geçirmeleri sonrası yayın engellenmişti. Kuvvet komutanlıklarının yanı sıra Ankara dışındaki bütün birlik ve kurumlar demokratik rejime ve Genelkurmay Başkanlığına bağlılıklarını bildirerek darbe teşebbüsüne katılmamıştı.

Başbakan İnönü ile birlikte hükümet üyeleri ve parti liderleri yaşanan gelişmeleri bizzat Hava Kuvvetleri Karargâhından takip etmiş, gece boyunca buradan gerekli müdahalelerde bulunulmuştu. Aydemir ve arkadaşları ile müzakereler yapılmış; Aydemir'in akrabası olan YTP Genel Başkanı Ekrem Alican da bizzat bu süreçte yer almıştı. Başbakan İsmet İnönü, harekete bir an evvel son verilmesi halinde, darbeci subayların herhangi bir ceza almadan emekliye sevk edilecekleri yolunda bir mesaj iletmişti. Fakat bu öneri darbeciler tarafından ilk önce kabul edilmemiş, emekli edilmelerine itiraz etmişlerdi.³⁹⁶ 23 Şubat sabahı saat beşe kadar devam eden müzakere sürecinde darbeci generallerin hiçbir talebi hükümet tarafından kabul edilmedi. En sonunda Başbakan İnönü'nün öne sürdüğü öneriler, darbeciler tarafından kabul edildi. Herhangi bir cezai işlem uygulanmayacağına yönelik bir teminatın verilmesinden sonra, Aydemir ve arkadaşları başlattıkları kalkışma hareketine son verdiler. Hükümetin yanında yer alan Hava Kuvvetlerine bağlı uçaklar gece boyunca Ankara semalarında uçuşlar yaparken; Ankara Radyosu'nun tekrar hükümetin eline geçmesiyle birlikte Cumhurbaşkanı, Başbakan ve siyasi parti liderlerinin mesajları sürekli olarak banttan yayınlandı. Hava Kuvvetlerinin hükümetin yanında yer alması darbe girişiminin başarısız kalmasında büyük rol oynamıştı. Tüm bu yaşananlar sırasında her iki taraf iti-

396 Hava Kuvvetleri Karargâhında bizzat İnönü'nün yanında bulunan Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, o gece yaşananları bizzat paylaştığı anılarında, kalkışma hareketini büyük bir sakinlikle yöneten İsmet İnönü'ye olan hayranlığından bahsetmektedir. Altan Öymen, "Ecevit Siyasi Hayatını Anlatıyor", **Cumhuriyet**, 19 Ocak 1975, s. 3.

dallı davranmış, birbirine ateş etmemiş, böylece can kaybı gibi telafisi mümkün olmayan üzücü hadiseler yaşanmamıştı. Olaylar sonrası darbeci subaylar evlerine giderken; Harp Okulu öğrencilerine izin verilerek memleketlerine gönderilmişlerdi.³⁹⁷

Darbe teşebbüsü bastırıldıktan sonra Gürsel, Sunay ve parti liderleri halka yönelik mesaj yayınlamıştı. Yayımlanan mesajların ortak noktasında, 27 Mayıs sonrası kurulan düzen ile anayasa ve demokratik nizamı uyulacağı yer almıştı.³⁹⁸ Darbenin amacına ulaşamamasında en kritik rolü Başbakan İsmet İnönü oynamıştı. Bütün süreci soğukkanlılıkla yürüten İnönü, olaylardan sonra Meclise geldiğinde, tüm vekiller tarafından uzun süre ayakta alkışlanmıştı. İnönü, olaylar sonrası basına verdiği ilk demecinde şu ifadelerde bulunmuştu: *Dün bu vakit dostun, düşmanın alaycı gözle baktığı, ne olduğu belirsiz bir Türkiye vardı. Bugün bütün dünyaya karşı milleti ile şanlı ordusu ile engin bir gururla bakan dev kuvvetinde bir Türkiye vardır. Sizleri tebrik ederim.*³⁹⁹

22 Şubat darbe girişimi sonrası, Mecliste grubu bulunan partiler bir araya gelerek Anayasa Nizamını, Millî Güvenlik ve Huzur Bozan Bazı Fiiller Hakkındaki Kanun'u yasalaştırmıştır. "Tedbirler Kanunu" olarak da anılan bu yasal düzenlemeyle 27 Mayıs düzenine sahip çıkılırken darbe teşebbüslerinin önüne geçmek arzulanmıştı.⁴⁰⁰ Darbe teşebbüsü önlendikten sonra Talat Aydemir ve arkadaşları görevlerinden alınarak emekliye sevk edilmişlerdi. Fakat bu subaylar siyaseten affedilmiş olsalar da giriştikleri eylem mevcut yasalara göre suç teşkil ettiğinden aflatlarının hukuki zemininin hazırlanması gerekiyordu. Darbecilere af getirecek olan yasanın çalışmalarına başlandığında koalisyon hükûmeti üyeleri arasında af tartışmaları yeniden başlamıştı. AP'nin, affın kapsamının genişletilerek Yassıada mahkûmlarını da kapsayacak şekilde genel bir af çıkarılması yolunda talepte bulunması üzerine konu bir hükûmet krizine dönüşmüştü. AP içinde başta parti lideri Gümüşpala olmak üzere CHP ile bir koalisyonun devamından yana olan vekillerin ağır baskısıyla af krizi aşılmıştı. Öte yandan AP Parti Grubu yayınladığı bir tebliğle, yakın zaman içinde geniş kapsamlı bir siyasi af beklentilerini kamuoyuna açıklamışlardı.⁴⁰¹ 22 Şubat Hareketini gerçekleştiren darbeci komutanlara af getiren Kanun Tasarısı, 30 Nisan'da Millet Meclisi, 10 Mayıs'ta Senato tarafından kabul edildi.⁴⁰² Kabul edilen Kanun'la birlikte 22-23 Şubat 1962 olaylarında işlenen veya bu tarihten önce işlenmiş olup da bu olaylara esas teşkil

397 **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1962, s. 1-5.

398 **Cumhuriyet**, 23 Şubat 1962, s. 5.

399 **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1962, s. 1-5.

400 "Anayasa Nizamını, millî güvenlik ve huzuru bozan bazı fiiller hakkında Kanun", Kanun No: 38, Kabul Tarihi: 5 Mart 1962, **Resmî Gazete**, S 11053, 7 Mart 1962.

401 **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1962, s. 5.

402 **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1962, 11 Mayıs 1962, s. 1.

edebilecek fiil ve hareketler için ceza kovuşturulması yapılmayacağı karar altına alınmıştır.⁴⁰³

Talat Aydemir ve arkadaşlarına af getiren yasal düzenleme, CHP ile AP arasındaki “Büyük Koalisyon”un sonuna giden yolun başlangıcı olmuştur. Af tartışmaları sırasında iki parti arasında giderek artan siyasi tansiyon Mayıs ayı sonuna gelindiğinde İsmet İnönü’nün Başbakanlıktan istifa etmesiyle sonuçlandı. İnönü’nün istifası Cumhurbaşkanı tarafından kabul edildi. İstifa mektubunda siyasi af konusunun *sorumluluk duygularına ve memleket gerçeklerine itibar etmez bir taşkınlıkla devamlı surette istismar konusu*⁴⁰⁴ yapıldığına vurgu yapan İnönü, affın *hükûmeti meflûç[felç] hale getirdiğini ve AP’nin siyasi af konusundaki uzlaşmaz tutumunun koalisyonun devamına imkân bırakmadığına* dikkat çekmişti.⁴⁰⁵ Hükûmetin diğer ortağı olan Gümüşpala, İnönü’nün *sunî bir hükûmet buhranı yaratılmak suretiyle huzursuzluğu* arttırdığını, AP’nin memleket meselelerini daima ön planda tuttuğunu ve affı da bunun bir aşaması olarak gördüklerini Cumhurbaşkanı Gürsel’e izah etmişti.⁴⁰⁶

3.5. CHP-YTP-CKMP-Bağımsızlar Koalisyonu (25 Haziran 1962-25 Aralık 1963)

3.5.1. Partiler Arası Koalisyon Görüşmeleri

İsmet İnönü’nün istifası sonrası CHP-AP Koalisyon Hükûmetinin bozulmasının ardından yeni hükûmeti kimin kuracağı sorusunun cevabı aranmıştı. Cumhurbaşkanı Gürsel, *Buhranın mesulü sizsiniz* diyerek itham ettiği Gümüşpala’ya ve AP’ye hükûmet kurma konusunda mesafeliydi.⁴⁰⁷ Öte yandan CHP ile olan hükûmetin sonlanmasından sonra AP içinde “Müfritler-Mutediller” çatışması yaşanmış; Gümüşpala’nın ağırlığını koymasıyla birlikte parti teşkilatı, koalisyon ortaklığı konusunda son kararı Parti İdare Kuruluna bırakmıştı. Krizin ilk günlerinde Gümüşpala ve AP’nin sözcüleri, CHP ile bir koalisyona sıcak baktıkları yolunda basına demeçler verirken; teşkilatlarına yayınladıkları tamimde “Koalisyonu İnönü bozmuştur. CHP, AP’yi bölmek için böyle bir taktiğe başvurmuştur” ifadelerine yer vermişlerdi.⁴⁰⁸ YTP

403 “Asker kişiler tarafından 22-23 Şubat 1962 olayları dolayısıyla veya daha evvel bu olaylara esas teşkil edebilecek mahiyette işlenen fiil ve hareketler için ceza kovuşturulması yapılmaması hakkında Kanun”, Kanun No: 50, Kabul Tarihi: 10 Mayıs 1962, **Resmî Gazete**, S 11106, 18 Mayıs 1962.

404 “Başbakan İsmet İnönü’nün hükûmetiyle birlikte istifa dilekçesi”, **BCA**, 30.1/41.246.12.

405 **Cumhuriyet**, 31 Mayıs 1962, s. 1-5.

406 **Milliyet**, 1 Haziran 1962, s. 7.

407 **Milliyet**, 1 Haziran 1962, s. 1.

408 **Cumhuriyet**, 19 Haziran 1962, s. 1.

ile CKMP'nin ileri gelen yöneticilerinin, CHP ile olası bir koalisyona sıcak baktıkları yolunda beyanatları kamuoyunda yer almaya başlamıştı. CHP ile koalisyon ihtimali CKMP içinde depreme neden olmuş, bu koalisyona sıcak bakmayan Bölükbaşı ile birlikte 29 kişi partiden ayrılarak, 13 Haziran 1962 tarihinde Millet Partisi'ni kurmuştu.⁴⁰⁹

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, parti liderleri ile yaptığı görüşmeler sonrası, hükûmeti kurma görevini yeniden CHP lideri İsmet İnönü'ye verdi. İnönü, partiler nezdinde görüşmelere başladı. İnönü ve CHP, AP ile yeniden bir hükûmet kurmayı düşünmezken; diğer partiler ile birlikte Meclisteki bağımsız vekiller nezdinde girişimlerde bulundu. Partiler arasında devam eden görüşmeler, bakanlıkların sayısı ve dağılımı konusunda zaman zaman tıkanmıştı. İnönü'nün bağımsız vekillere de hükûmette bakanlık verme isteği hem YTP hem de CKMP nezdinde itirazlara neden olmuştu. Her iki parti de hükûmette daha fazla bakanla temsil edilmek isterken; bağımsızlara CHP kontenjanından bakanlık verilmesini talep etmişlerdi. CHP, hükûmette bakanlık sayısı konusunda çoğunluğun kendisinde olması yönünde bir politika takip etmişti. Günler süren görüşme trafiğinin ardından İnönü, "Güçlükleri yenecek haleti ruhiye içinde değilim" duyguları içinde hükûmet kurmaktan vazgeçerek görevi Cumhurbaşkanı'na iade etmişti.⁴¹⁰

Hükûmet krizi günlerdir devam ederken, Gürsel tekrar parti liderleri ile bir dizi görüşme trafiği yürüttü. Cumhurbaşkanı, "Memleketin selameti" adına İnönü'nün hükûmeti kurması konusunda ısrarcı oldu ve yine hükûmet kurma görevini İsmet İnönü'ye verdi.⁴¹¹ Partiler arasında yeniden başlayan hükûmet görüşmelerinde YTP ile CKMP, bakanlık sayısı ve dağılımı konusundaki ısrarlarından vazgeçtiler ve 24 Haziran 1962 tarihinde CHP, YTP ve CKMP arasında hükûmet protokolü imzalandı. Partilerin üzerinde anlaştıkları protokol metninde özetle şu ilkeler üzerinde anlaşılmıştı: Atatürk milliyetçiliği ve laik devlet idaresi esas alınacak ve aşırı sağcılık ve solculuk akımlarına karşı koyulacaktı. 27 Mayıs devriminin meşruluğunu gölgeleyecek her türlü faaliyet ile mücadele edilecekti. Anayasada öngörülen kurumlar hızlıca tesis edilecek, iktisadi hayatta kamu-özel sektör birlikteliği esas alınacaktı. Af konusuna da değinen partiler, "siyasi mahkûm" olarak niteledikleri eski Demokratlar içinde altı yıla kadar ceza alanlara af getirilmesi, bu yılın üstünde olanların ise cezalarından dört yıl indirilmesi; affa tabi olanların siyasete dönmelerine imkân verilmemesi fakat mesleklerine dönmelerine izin verilmesi konusunda anlaşmaya varmışlardı. Af düzenlemesinin de Ekim 1962'de Meclise getirilerek bir ay içinde sonlandırılması planlanmıştı. Koalisyon ortağı olan partiler, affı istismar etmeme konusunda da prensip kararı

409 **Cumhuriyet**, 15 Haziran 1962, s. 1.

410 **Milliyet**, 21 Haziran 1962, s. 1.

411 **Milliyet**, 22 Haziran 1962, s. 1.

almışlardı.⁴¹²

Türkiye Cumhuriyeti'nin 27. Hükûmeti (İkinci Koalisyon Hükûmeti) İsmet İnönü'nün Başbakanlığı altında 25 Haziran 1962 tarihinde CHP, YTP, CKMP ve Bağımsız vekillerden oluşarak kuruldu. Yeni hükûmette CHP'den 12, YTP'den 6 ve CKMP'den 4 ile 1 Bağımsız vekile yer verilmişti. Koalisyonda yer alan her partiye bir başbakan yardımcılığı ayrılmıştı. Ekrem Alican (YTP), Hasan Dinçer (CKMP), Turhan Feyzioğlu (CHP) Başbakan Yardımcılığı görevini üstlenen isimlerdi.⁴¹³

İsmet İnönü'nün Başbakanlığı altında kurulan ikinci Koalisyon Hükûmetinin programı Millet Meclisinde okundu. Millet Partisi adına söz alan ve bir önceki hükûmeti eleştirerek sözlerine başlayan Osman Bölükbaşı'nın hükûmet programına yönelik konuşmasını siyasi affa getirmesi ile Meclis Genel Kurulu karıştı. Kısmen tedaviyi anlamadığını, bu işin herkesi kapsayacak şekilde olması gerektiğini belirten Bölükbaşı, konuşmasının bir bölümünde *Biz halka güvenen insanlarız, silahların gölgesinde Türk Milletini tehdit eden insanlar değiliz* ifadelerinde bulunmuştu. Bu ifadeleri sonrası CHP sıralarından gelen "Orduyu siyasete bulaştırma" bağırışları arasında dakikalarca süren, kürsüye fiili müdahalelerin olduğu tartışmalar yaşanmıştı.⁴¹⁴ AP lideri Gümüşpala, partisi adına Koalisyon Hükûmeti programına yönelik görüş ve eleştirilerini ifade ederken, CHP ile kurdukları hükûmetin sonlanmasına neden olarak gösterilen "Af Meselesi"ne değindi. Gümüşpala, partiler üstü bir konu olarak gördükleri af meselesine Türk siyasetinde "Devr-i Sabık" yaratmamak adına taraftar olduklarına değinerek; siyasi hayatta yaşanan sarsıntıının toplum üzerinde yarattığı tahribatın çıkarılacak olan afla birlikte en aza indireceğini söylemiştir.⁴¹⁵

3.5.2. Koalisyon Hükûmetinin Öne Çıkan İcraatları

İsmet İnönü'nün başkanlığında kurulan 27. Hükûmet (CHP-YTP-CKMP-Bağımsız) programının güvenoyu görüşmeleri, af tartışmalarının gölgesinde geçti. Ortaya çıkan bu durum, kurulan Koalisyon Hükûmetinin kaderini, bir önceki hükûmette olduğu gibi, af konusunun belirleyeceğini açıkça ortaya koymuştu. Koalisyon Hükûmetinin Millet Meclisinde 7 Temmuz 1962 günü yapılan güven oylamasına 397 vekil katılmış, 259 vekil güvenoyu vermişti. Güvensizlik oyu veren kişi sayısı 134'tü. 4 kişi çekimser kalmış, 50 kişi

412 *Cumhuriyet*, 25 Haziran 1962, s. 1-5.

413 27. Cumhuriyet hükûmetinin üye ve bakanlık dağılımı için bk. **Hükûmetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965)**, C 3, Yay. Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., Ankara 2013, s. 1477-1479.

414 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D 1, T 1, C 6, B 109, 5 Temmuz 1962, s. 169-176.

415 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D 1, T 1, C 6, B 109, 5 Temmuz 1962, s. 186.

oynamaya katılmamıştı.⁴¹⁶ Hükûmetin güvenoyu almasının ardından Meclis, yaklaşık iki ay süren yasama tatiline girdi.

İsmet İnönü'nün başbakanlığında kurulan 27. Hükûmet yaklaşık bir buçuk yıl iktidarda kaldı. Koalisyona ortak olan partiler zaman zaman aralarında sorunlar yaşamış olsa da, CHP-AP Koalisyon Hükûmetine göre çok daha uyumlu hareket etmişlerdi.⁴¹⁷ Koalisyon Hükûmeti döneminde, 1961 Anayasası'nın gereği olan yasal düzenlemeler ile anayasaya aykırılık teşkil eden çeşitli uygulamalara son veren girişimlerde bulunulmuştu. 27 Mayıs sonrası askerî idare ülkenin Doğu bölgelerinde yaşanan ağa ve aşiret reislerini, çıkarılan bir kanunla ülkenin Batı bölgelerinde zorunlu göçe tabi tutmuştu.⁴¹⁸ Hükûmet, anayasanın getirdiği temel hak ve hürriyetlerine aykırı olduğu gerekçesiyle çıkartılan bu iskân yasanının kaldırılmasını ivedilikle Meclis gündemine getirmişti. Mecliste grubu bulunan tüm partilerin ortak kararı sonrası 10 Eylül 1962 tarihinde yapılan müzakerelerin ardından, 55 ağa ve aşiret reisinin yerlerine dönmesine ve kamulaştırılan arazilerinin 5 bin dönüme kadarının iadesine imkân veren yasal düzenleme kabul edilmişti. Yasanın Senato tarafından kabul edilmesinden sonra 23 Ekim 1962'de yürürlüğe girmişti.⁴¹⁹

Koalisyon Hükûmeti döneminde hayata geçen bir başka önemli yasal düzenleme Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun 15 Temmuz 1963 tarihinde kabul edilerek 24 Temmuz'da yürürlüğe girmiş olmasıdır.⁴²⁰ Uzun yıllardan beri hükûmetlerin gündemine gelen bu konu, Koalisyon Hükûmetinde Çalışma Bakanı olarak yer alan Bülent Ecevit'in gayretleri sonrası hayata geçmişti.⁴²¹ Kanunların yürürlüğe girdiği 24 Temmuz 1963 günü "İşçi Bayramı" olarak yapılan kutlama etkinliğine, Başbakan İnönü ile birlikte kabine üyelerinin yanı sıra Türk-İş yönetimi de

416 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 1, T 1, C 6, B 110, 7 Temmuz 1962, s. 279-282; Güvenoyu veren, vermeyen, çekimser kalan ve oynamaya katılmayan kişilerin isim listeleri adı geçen tutanakta yer almaktadır.

417 Nedim Yalansız, **Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükûmetleri (1961-1980)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Doktora Tezi), İzmir 2002, s. 81-93.

418 "2510 Sayılı İskân Kanununa Ek Kanun", Kanun No: 105, Kabul Tarihi: 19 Ekim 1960, **Resmî Gazete**, S 10638, 25 Ekim 1960.

419 "19 Ekim 1960 tarihli ve 105 sayılı Kanun'un kaldırılması hakkında Kanun", Kanun No: 81, Kabul Tarihi: 18 Ekim 1962, **Resmî Gazete**, S 11239, 23 Ekim 1962.

420 **Resmî Gazete**, S 11462, 24 Temmuz 1963.

421 Bülent Ecevit, sendika ve grev kanunlarının son hazırlık döneminde İstanbul'da Kavel Kablo Fabrikası'nda 28 Ocak 1963 tarihinde başlayan işçi grevinin, çıkacak kanunlara yönelik kamuoyunda olumsuz bir algının oluşmasına neden olduğunu ifade etmektedir. Ecevit, bazı grupların da Kavel olayını kışkırttığına, grev sırasında ölümler yaşansaydı, kanunların çıkmasının zor olacağına vurgu yapıyordu. Ayrıca Ecevit, işverenlerin de kanunlara ilgisiz yaklaşıtlarına dikkat çekiyordu. Altan Öymen, "Ecevit Siyasi Hayatını Anlatıyor", **Cumhuriyet**, 17 Ocak 1975, s. 3.

katılmıştı. Tören sırasında konuşma yapmak üzere kürsüye gelen Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, salonda bulunan işçiler tarafından dakikalarca ayakta alkışlanmıştı.⁴²² Bu olay Ecevit'in halk kitleleri ile tanışması adına önemli bir gelişme olacak; hem Türk siyaseti hem de CHP içinde yeni bir siyasi figür olarak öne çıkmaya başlayacaktı.

CHP-YTP-CKMP Koalisyon Hükûmeti, af tartışmaları ve kalkışma hareketlerinin gölgesinde, ülkenin temel sosyal ve ekonomik sorunlarının çözümüne yönelik çeşitli girişimlerde bulunmuştu. Bu girişimler içinde en önemli olanlardan biri 1963 yılında yürürlüğe giren “Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı”ydı. 30 Eylül 1960 tarihinde kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)⁴²³ tarafından hazırlanan kalkınma planı, 1961 Anayasası'nın ön gördüğü “İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı demokratik yollarla gerçekleştirmek” hedefi etrafında hazırlandı.⁴²⁴ DPT, kalkınma planını hazırlarken Cemel Gürsel'in başında bulunduğu hükûmet tarafından karar altına alınan ve 5 Temmuz 1961 tarihinde yürürlüğe giren “Plan Hedefleri ve Stratejisi” belgesini temel almıştı.⁴²⁵ Ülke içinde yeniden bir planlama döneminin başladığı yıllarda, “Üçüncü Genel Sanayi Sayımı” 1964 yılında yapıldı.⁴²⁶ 1960'lı yılların ortalarında, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulandığı dönemde yatırımlarda bir artış görülürken, 1962-1966 yılları arasında Gayrisafi Millî Hâsıla (GSMH) yılda ortalama %6,5 artmıştı. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde toplumun tüm kesimleri dayanıklı tüketim maddelerini kullanmaya başlamıştı. Aynı şekilde kamunun yatırım yaptığı alanlarda gelişmeler yaşanmış, bu alanlarda ithal ikameci politika uygulanmıştı.⁴²⁷

Koalisyonun büyük ortağı Cumhuriyet Halk Partisi, 1953 yılında Demokrat Parti iktidarı zamanında çıkarılan 6195 sayılı Kanun'un iptali ve partinin elinden alınmış olan mallarının geri iade edilmesi için 1963 yılı içinde

422 **Cumhuriyet**, 25 Temmuz 1963, s. 1-5.

423 “Devlet Planlama Teşkilatının Kurulması Hakkında Kanun”, Kanun No: 91, **Resmî Gazete**, S 10621, 5 Ekim 1960.

424 Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000, s. 186.

425 “Yüksek Plânlama Kurulu Kararı Plân Hedefleri ve Stratejisi”, Karar Sayısı:5/1411, **Resmî Gazete**, S 10846, 5 Temmuz 1961. Kalkınma planının ayrıntıları için bk. **Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ocak 1963. Ayrıca bk. **İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972**, Devlet Planlama Teşkilatı; **Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Stratejileri ve Sanayileşme (Dün-Bugün-Yarın)**, Türkiye Kalkınma Bankası, Ankara 2004.

426 Diğer sayımlar 1927 ve 1951 yılı sayımlarıdır. Haluk Cillov, “İktisadi İstatistiklerimizde 50 Yıllık Gelişmeler”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 30, S 1-4, s. 33-34 (27-46).

427 Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, 9. Baskı, İmge Kitabevi, s. 119-120.

Anayasa Mahkemesine başvuruda bulunmuştu.⁴²⁸ Başvuruyu görüşen Mahkeme 11 Ekim 1963 tarihinde aldığı kararla, adı geçen Kanun'un bütün olarak iptaline karar vermişti.⁴²⁹

3.5.3. Koalisyon Hükûmetinde Siyasi Af Tartışmaları

CHP-YTP-CKMP ile Bağımsızlardan oluşan Koalisyon Hükûmetinin öncelikli gündemi, bir önceki koalisyonda olduğu gibi “Siyasi Af”tı. Koalisyon protokolünde karar altına alındığı üzere eski Demokratlara kısmi af getiren kanun teklifi, 1962 yılı Ekim ayında Meclis gündemine geldi. Koalisyon ortağı CHP içindeki bir kısım vekil, çıkacak bir affın ülke içinde rahatsızlık yaratacağı yolunda düşünceler öne sürerek affa karşı olduklarını beyan etmişti. Partisi içinde kısmi affa karşı çıkanları eleştiren Başbakan İnönü, *Af huzursuzluk değil aksine huzur getirecektir* diyerek partisinin koalisyon protokolündeki imzasını hatırlatmış, kanun çıkmaması halinde Başbakanlık makamını bırakacağını ifade etmişti. Konuşma sonrası parti grubunun çoğunluğu hükûmetin kanun tasarısını destekleme kararı almıştı.⁴³⁰

Kısmi affın gündeme geldiği o günlerde ülke gergin ve elektrikli bir atmosfer içine girmişti. İstanbul ve Ankara’da öğrenci grupları kısmi affa karşı çıkan eylemlerde bulunmuştu. 2 Ekim 1962’de Ankara Kızılay’da İnönü Hükûmetini hedef alan bir gruba karşı öğrenciler tepki göstermiş, çıkan olaylarda “Ya ya ya, şa şa şa Ordu çok yaşa”, “Af yok, af yok” tezahüratları arasında AP İl Merkezi, *Tercüman* ve *Yeni İstanbul* gazetelerinin büroları taşlanmıştı. Olaylara ordu müdahale etmek zorunda kalmıştı. Yaşanan gelişmelerin İstanbul’da yankılanmasından çekinilmiş, bütün askerî birliklere hazır ol emri verilerek sıkı emniyet tedbirleri alınmıştı. Başbakan İnönü, Genelkurmayda Kuvvet Komutanları ile görüşmüştü. Olası bir saldırıya karşı AP lideri Gümüşpala’nın evi askerler tarafından korumaya alınmıştı.⁴³¹ Olaylar ertesi günde devam etmiş, binlerce genç, Kızılay’da “Katillere Af yok” diyerek toplanmıştı. Ankara’da çıkan olaylarda tepkilerin hedefinde olan AP, İzmir ve Adana’da mitingler düzenlemişti.⁴³² Ankara’dan sonra İstanbul’da da olaylar yaşanmıştı. Üniversite gençlik örgütleri, affa yönelik tepkilerini ortaya koymuş, hedeflerine AP’yi ve *Yeni İstanbul* gazetesini almışlardı. Tüm bu

428 İptali istenen kanun için bk. “Cumhuriyet Halk Partisinin haksız iktisaplarının iadesi hakkında Kanun”, Kanun No: 6195, Kabul Tarihi: 14 Aralık 1953, **Resmî Gazete**, S 8584, 16 Aralık 1953. Ayrıntılı bilgi için bk. Fevzi Çakmak, “Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması”, **History Studies**, 7/3 (Eylül 2015), s. 1-21.

429 “CHP’nin haksız iktisaplarının iadesi hakkındaki 14/12/1953 günlü ve 6195 sayılı Kanun’un Anayasaya aykırılığı ileri sürülerek iptali”, Anayasa Mahkemesi Kararı, Karar No: 1963/243, **Resmî Gazete**, S 11572, 4 Aralık 1963; **Cumhuriyet**, 12 Ekim 1963, s. 1-5.

430 **Cumhuriyet**, 13 Ekim 1962, s. 1-5.

431 **Milliyet**, 3 Ekim 1962, s. 1-7; **Cumhuriyet**, 3 Ekim 1962, s. 1-5.

432 **Milliyet**, 8 Ekim 1962, s. 1.

yaşananlardan siyasi partiler endişe duyarken, CHP'li İçişleri Bakanı Sahir Kurutluoğlu, partisinden kendisine gelen eleştiriler sonrası istifa etmişti. Başbakan İnönü, hükümet olarak bu tür hareket ve tecavüzlere asla izin veremeyeceklerini ifade etmişti.⁴³³ Ankara ve İstanbul'da çıkan olayların ardından Mecliste yer alan beş parti temsilcileri ile bağımsız vekiller bir araya gelip ortak bir bildiri kaleme almışlardı. Partiler, "27 Mayıs'ın Millî bir devrim olduğunu, 27 Mayıs'a yönelecek her tecavüzü birlikte karşılayacaklarını" beyan ederken; özellikle üniversite gençliğinin hedefinde olan AP'nin, "Bizim muhalefetimiz asla rejimi tahrip edici mahiyet arz etmeyecektir" ifadeleriyle ülke içinde ortaya çıkan gergin ortam giderilmeye çalışılacaktı.⁴³⁴

Kamuoyunun af konusunda tutumunu merakla beklediği parti, AP'ydi. Affın kapsamının daraltılması AP içinde "müfritler" olarak nitelenen kesim tarafından eleştiri konusu yapılmış; AP'nin "topyekûn bir affa" taraftar olması istenmişti. Parti Başkanı Gümüşpala, af konusunda partisinin genel görüşünün topyekûn aftan yana olduğunu, ama bugün için mühim olanın kademeli af olduğuna vurgu yaparak tasarıya destek vereceklerini ifade etmişti. Fakat Gümüşpala'nın hassasiyetine karşın, parti grubunda tasarının desteklenmesine 80 evet oyuna karşın 30 ret oyu çıkmıştı.⁴³⁵

12 Ekim 1962 tarihinde Kısmi Af Kanunu Millet Meclisi gündemine gelmişti. Çok geniş katılımın olduğu o gün Meclisin tüm izleyici locaları dolmuş, kamuoyu olup bitecekleri merakla takip etmişti. AP grubu adına söz alan A. Naili Erdem, memlekette her günden daha fazla birlik ve beraberliğe ihtiyaç olduğunu ve toplumda asıl huzurun genel bir affa sağlanacağını ifade ederek partisinin bu eksikliğe rağmen kısmi af tasarısına evet diyeceğini söylemişti. Millet Partisi adına söz alan Kazım Arar, topyekûn bir affa taraftar olduklarını, olmadığı takdirde ülkede huzursuzluğun devam edeceğini beyan etmişti. Kanun için oylamaya geçildiğinde Millet Partili vekiller, Meclisi terk etmişlerdi. Hükümet ortakları YTP ile CKMP grubu temsilcileri de tasarıya evet oyu vereceklerini beyan etmişlerdi. Kanun tasarısı hakkında yapılan konuşmaların ardından oylamaya geçilerek tasarı kabul edilmişti.⁴³⁶ 16 Ekim'de Senatodan geçen Kısmi Af Kanunu, 18 Ekim'de Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Kanun'dan 282 Yassıda mahkûmu istifade etmişti. Ağırılık Kayseri Cezaevi olmak üzere ülkenin çeşitli vilayetlerinde bulunan 35 cezaevinden mahkûmlar kısa süre içinde tahliye edilmişlerdi.⁴³⁷

Yassıda mahkûmlarının bir kısmının affa serbest kalması ile birlikte "Af sorunu" ülke gündeminden bir süre inmiş olsa da, 1963 yılı Şubat ayı

433 **Milliyet**, 4 Ekim 1962, s. 1-7.

434 **Cumhuriyet**, 12 Ekim 1962, s. 1.

435 **Cumhuriyet**, 13 Ekim 1962, s. 1-5.

436 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 1, T 1, C 8, B 129, 12 Ekim 1962, s. 4-31.

437 **Cumhuriyet**, 19 Ekim 1962, s. 1-5.

içinde AP lideri Gümüşpala'nın genel bir siyasi af talebini ortaya atmasıyla birlikte konu tekrar alevlenmişti. Gümüşpala, afla ilişkili olarak Başbakan İnönü'ye bir mektup göndermişti. Mektubunda o günlerde Irak'ta yaşanan darbeyi örnek gösteren Gümüşpala, "Irak'taki ihtilal, daha önce ihtilal yapanlara karşı yapılmıştır" iması üzerinden Türk halkının genel bir siyasi affa taraftar olduğunu ve ülkenin en önemli meselesinin af olduğunu ifade etmişti. AP'nin Meclis gündemine taşımak istediği siyasi af yasa teklifi diğer partiler tarafından kabul edilmemişti.⁴³⁸

Af tartışmasının ülkenin siyasi gündemine düştüğü o günlerde Kayseri Cezaevi'nde tutukluluğu devam eden eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın, mart ayı ortasında sağlık sorunları nedeniyle tahliyesi gündeme gelmişti. Bayar'ı sağlık kontrolünden geçiren sağlık heyeti, tansiyon ve kalp rahatsızlıklarını gerekçe göstererek Bayar'ın altı aylığına cezasının tecil edilmesini ve kendisinin tahliyesini kararlaştırmıştı. Bayar'la birlikte İstanbul eski Belediye Başkanı Kemal Aygün ile İzzet Akçal da sağlık sorunları nedeniyle altı ay süreyle tahliye edilenler arasında yer almıştı. 22 Mart 1963 tarihinde Kayseri Cezaevi'nden tahliye edilen Bayar'ı, AP'li bir grup milletvekili Ankara'nın girişinde karşılamıştı. Kalabalık bir araç konvoyu, bir gövde gösterisiyle konaklayacağı eve gitti. Bayar'ın gelişi sırasında yaşananlar askerî ve siyasi çevrelerde büyük rahatsızlık yaratmıştı. İçişleri Bakanlığı konu hakkında soruşturma başlatırken şehrin semalarında Hava Kuvvetlerine bağlı jetler uçuş yapmıştı. Yüksek Askerî Şura kamuoyuna yaptığı açıklamada, "27 Mayıs ruhunu zedelemeye matuf olayları" yakından takip ettiklerini ifade etmişti. Ankara'da olaylar çıkmış, bir grup genç AP il binası önünde gösteriler düzenlemiş; parti binası ile *Yeni İstanbul* gazetesi taşlanmıştı. Ankara'nın yanı sıra İstanbul ve İzmir'de, Bayar'ın tahliyesine tepki gösteren öğrenciler gösteriler düzenlemiş; AP taraftarları ile çoğunluğu üniversite gençliği olan gruplar arasında kavgalar yaşanmıştı.⁴³⁹ Yaşananlar sonrası Celal Bayar'ın tahliye kararı Savcılık tarafından kaldırılmış; kendisi Ankara Hastanesine yatırılmış ve kalan cezasını burada çekeceği kamuoyuna duyurulmuştu. Tüm bu yaşananlardan Bayar ile birlikte AP Genel İdare Kurulu suçlanırken; Süleyman Demirel ile birlikte bazı AP parti idare kurulu üyeleri görevlerinden istifa etmişti. AP lideri Gümüşpala, partisinin 27 Mayıs devrimine karşı olmadığı ve demokrasiye bağlı olduğunu içeren bir mesaj yayınlamıştı. Ülkenin gerildiği günlerde Mecliste grubu olan partiler, çıkan olaylardan dolayı AP'yi ağır bir şekilde suçlamıştı. Çıkan olaylarda sorumluluğu görülen bazı AP'li vekillerin dokunulmazlıkları kaldırılmıştı.⁴⁴⁰

Ülke içinde af tartışmalarının yaşandığı gergin günlerde, 23 Şubat 1963

438 *Milliyet*, 18 Şubat 1963, s. 1-7.

439 *Milliyet*, 23-27 Mart 1963, s. 1-7; *Cumhuriyet*, 27 Mart 1963, s. 1.

440 *Cumhuriyet*, 4-7 Nisan 1963, s. 1.

tarihinde yurda dönen Türkeş, o gün basının yoğun katılım gösterdiği, 14'lerden bazı isimlerin katıldığı bir toplantı düzenlemişti. 27 Mayıs hareketinin gerekçelerini, amaçlarını ortaya koyan uzun bir konuşma yapan Türkeş, yakın zaman içinde anayasa ve kanunlar çerçevesinde siyasi faaliyetlere girişeceğinin mesajını vermişti.⁴⁴¹ Ülke içinde ziyaretlerde bulunan, basın tarafından yakından takip edilen Türkeş'in faaliyetleri siyasi partilerde rahatsızlık yaratmıştı. Af tartışmalarının tam ortasında yer alan Adalet Partisi, Türkeş'in faaliyetlerinden en fazla rahatsız olan partilerin başında yer almıştı. Türkeş'in AP'ye katılacağına yönelik söylentiler de basında yer almış; Türkeş bu iddiayı yalanlarken, bütün partilerin kendilerinden çekindiklerini ifade etmişti.⁴⁴² Türkeş, 1963 yılı Mayıs ayı başında "Türkiye Huzur ve Yükselme Derneği" adı altında bir dernek kurmuş ve sonraki yıllarda "Dokuz Işık Doktrini" olarak adlandırılacak olan dokuz maddeden oluşan ülkü ve doktrinlerini açıklamıştı. *Ya parti kuracağız ya da mevcut partilerden biri, bizim doktrinlerimizi beğenecektir* ifadelerinde bulunan Türkeş, yakın zamanda aktif siyasetin içinde yer alacağını bir kez daha ifade etmişti.⁴⁴³ Türkeş ve arkadaşları, 1964 yılı ile birlikte CKMP bünyesinde siyaset yapmaya başlayacaktı. 30-31 Temmuz 1965 tarihinde toplanan CKMP Kongresi'nde Alparslan Türkeş Genel Başkan seçilmişti.

3.5.4. Talat Aydemir'in İkinci Darbe Teşebbüsü (20-21 Mayıs 1963)

1963 yılı bahar ayları ile birlikte ülke içindeki af tartışmaları ve Bayar'ın tahliyesinin ardından yaşanan olaylar sonrası ordunun müdahale edeceğine yönelik söylentiler kamuoyunda dolaşmaya başlamıştı. Söylentilere sert çıkan Başbakan İsmet İnönü, *Ordu, Anayasa nizamı içinde ve Meclis emrindedir* ifadelerinde bulunmuştu.⁴⁴⁴ Öte yandan İnönü, Mayıs ayı ortalarına gelindiğinde partisinin grup toplantısında *Vaziyet çok mühimdir. Tekrar ediyorum: Çok vahim ve kritiktir. Her şey olabilir. Dikkatli olunuz, Sükûnetinizi muhafaza ediniz. Çok uğraşıyor ve çaba gösteriyorum* ifadelerinde bulunmuş, milletvekili ve senatörlerin Ankara'dan ayrılmamalarını istemişti. İnönü bu konuşmayı yapmadan önce Cumhurbaşkanı Gürsel ve Genelkurmay Başkanı Sunay ile bir dizi görüşme yapmıştı. Erzurum'da bulunan Başbakan Yardımcısı ve YTP Genel Başkanı Ekrem Alican acele olarak Ankara'ya çağırılmıştı.⁴⁴⁵ Aynı gün gazetelerde "Türkiye Cumhuriyeti Genç Kemalistler Ordusu" imzalı bir beyannamenin Senato Başkanlığına gönderildiği haberi yer almış-

441 **Cumhuriyet**, 24 Şubat 1963, s. 1-7.

442 **Cumhuriyet**, 3 Mart 1963, s. 1-7; **Cumhuriyet**, 4 Mart 1963, s. 1-5.

443 Türkeş'in açıkladığı 9 madde şunlardı: Milliyetçilik, Ülkücülük, Bilimecilik, Toplumculuk, Köycülük, Halkçılık, Gelişimecilik ve Hürriyet, Ahlakçılık, Teknikçilik ve Endüstricilik. **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1963, s. 1-5.

444 **Milliyet**, 1 Nisan 1963, s. 1.

445 **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1963, s. 1.

tı. Genelkurmay Başkanı ile Kuvvet Komutanları da Konya'da bir araya gelmişti.⁴⁴⁶

Koalisyon Hükûmetinin sonlanacağı, ülkenin bir erken seçime gideceği söylentileri arasında 20 Mayıs 1963 Pazartesi akşamı Talat Aydemir, arkadaşları ile birlikte Ankara Radyosu'nu 23.30'da ele geçirmişti. Aydemir, "Silahlı Kuvvetlerin Sesi" adı verdikleri 1 numaralı tebliği okumuştur. Tebliğde Türkiye'nin Atatürk'ün yolundan ayrıldığına, bu nedenle ordunun müdahale ettiğine, Meclis ile Senatonun kapatıldığına ve siyasi partilerin feshedildiğine yönelik ifadeler vardı. Hemen ardından okunan 2 numaralı tebliğde ülke genelinde sokağa çıkma yasağı ile birlikte Ankara, İstanbul ve İzmir'de sıkıyönetim ilanı edildiği duyuruldu. Bu anonsların hemen sonrasında hükûmete bağlı askerî birlikler Radyonun etrafını sarmış ve çıkan çatışmaların ardından Ankara Garnizon Komutanı Ali Erverdi radyodan şu açıklamada bulunmuştu: *Bundan önce 3-5 çapulcunun yayınlarını dinlediniz. Bunlar eski 22 Şubatçı sergüzeştlerdir. Türk ordusu bu harekete katılmamıştır. Kimse telaşa kapılmasın. Sergüzeştçiler takip edilip yakalanmaktadır.* Başında emekli subay Talat Aydemir'in bulunduğu bir kısım Harp Okulu subay ve öğrencinin kalkışma hareketinin içinde olduğu kısa süre içinde anlaşılırken İstanbul ve Ankara'da çatışmalar yaşanmış; Kızılay'da iki Harbiyeli, İstanbul'da Radyoevi önünde üç askerle bir sivil vurulmuştu.⁴⁴⁷ Kalkışma sırasında hayatını kaybedenler, hükûmet kararıyla Anıtkabir'deki 27 Mayıs Devrimi şehitlerinin yanına defnedilmişti. Hükûmete bağlı ordu kuvvetlerinin müdahalesi sonrası 21 Mayıs'ta sabaha karşı Talat Aydemir ve arkadaşları yakalanmış ve kalkışma hareketi sona ermişti. Hükûmet Ankara, İstanbul ve İzmir'de bir ay süreyle sıkıyönetim ilan etti. Bu sıkıyönetim bir yılı aşkın bir süre devam edecekti. Başbakan İsmet İnönü, olayın sıcak olduğu saatlerde Senato üyelerine yaptığı konuşmasında Talat Aydemir ve arkadaşlarının Anayasayı ihlal etmek suçundan yargılanacaklarını ifade etmiş,⁴⁴⁸ Mecliste yapmış olduğu konuşmasında ise af tartışmaları gölgesinde yaşananlar üzerinden üstü kapalı olarak Celal Bayar ile AP'yi suçlayarak, *Bazı politikacılar, tahrikleri körükleyip, askerleri ihtilale teşvik etmişlerdir* demişti.⁴⁴⁹

20-21 Mayıs kalkışmasına katılan 103 sanığın yargılanmasına 7 Haziran 1963 tarihinde Ankara Mamak 1 Nolu Sıkıyönetim Askerî Mahkemesinde başlanmıştı. Talat Aydemir, Fethi Gürcan ve arkadaşları anayasal düzeni yıkma suçundan idamla yargılanmıştı. Kısa bir süre önce ülkeye dönen Alparslan Türkeş ile birlikte Muzaffer Özdağ gibi 14'ler içinde yer alan emekli askerler de kalkışmaya yardım ettikleri iddiasıyla yargılama sürecine dâhil edilmişti.

446 **Cumhuriyet**, 15-16 Mayıs 1963, s. 1.

447 **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1963, s. 1.

448 **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1963, s. 1.

449 **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1963, s. 1.

Yaklaşık üç ay süren yargılama sürecini sonunda Mahkeme, 5 Eylül 1963 tarihinde kararlarını açıklamıştı. 7 kişi hakkında idam kararı verilmiş; 29 kişi de müebbet hapis cezasına çarptırılmış, geri kalanlar beraat etmişti. Hakkında idam kararı verilenler şunlardı: Talat Aydemir, Fethi Gürcan, Cevat Kırca, Erol Dinçer, İlhan Baş, Osman Deniz, Ahmet Gücal.⁴⁵⁰ 28 Ocak ve 4 Şubat 1964 tarihleri içinde idam kararları onay için Milet Meclisi gündemine gelmişti. Uzun tartışmaların sonrasında Talat Aydemir, Fethi Gürcan ve Osman Deniz'in ölüm kararlarını Meclis onaylamış; Erol Dinçer'in cezası müebbet hapse çevrilmişti.⁴⁵¹ Sonrasında idam kararları Senato gündemine gelmişti. Senatoda yapılan oylamanın ardından Talat Aydemir ile Fethi Gürcan'ın ölüm cezaları onanmıştı.⁴⁵² 27 Haziran'da Fethi Gürcan idam edilmiş; avukatının Askerî Yargıtaya yaptığı itiraz sonrası Talat Aydemir'in cezasının infazı ertelenmişti. Yargıtay'ın itirazı reddetmesinin ardından Talat Aydemir, 5 Temmuz 1964 tarihinde Ankara Merkez Cezaevi'nde idam edilmişti.⁴⁵³ İdamlardan birkaç gün sonra İstanbul ve Ankara'da aylardır devam eden Sıkıyönetim uygulamasına son verilmişti.

3.5.5. 17 Kasım 1963 Yılı Yerel Seçimleri ve Koalisyon Hükûmetinin Sonu

1961 Anayasası'nın 116. Maddesinde mahalli idareler “il, belediye veya köy halkının müşterek mahallî ihtiyaçlarını karşılayan ve genel karar organları halk tarafından seçilen kamu tüzel kişileridir” ifadeleri ile tanımlanmıştı.⁴⁵⁴ 1963 yılı seçimlerine kadar belediye başkanları, seçimlerle oluşan belediye meclisi tarafından seçiliyordu. Yani başkanlık seçiminde iki dereceli bir sistem uygulanmaktaydı. Önce seçmenler belediye meclis üyelerini seçiyor, sonrasında da seçilen meclis üyeleri ya kendi aralarından ya da dışarıdan birisini belediye başkanı seçiyordu. İl belediye başkanları, İçişleri bakanının yazısı üzerine cumhurbaşkanının onayıyla görevlerine başlarken; il merkezleri dışındaki belediye başkanları, valinin onayı ile görevlerine başlıyordu.⁴⁵⁵ 1963 yılından itibaren ise ilk kez halk, doğrudan belediye başkanını seçmeye başlamıştı. 1963 yılına kadarki mahallî seçimlerinin tümünde çoğunluk sistemi uygulanırken, 1963 yılı seçimlerinde belediye başkanları, köy ve mahalle muhtarları, köy ihtiyar meclisi ve mahalle ihtiyar heyeti üyeleri, çoğunluk sistemi ile seçilmiş; belediye meclisi ve il genel meclisi seçimlerinde “d'Hondt”

450 **Cumhuriyet**, 6 Eylül 1963, s. 1.

451 **Milliyet**, 29 Ocak 1964, s. 1; **Milliyet**, 5 Şubat 1964, s. 1.

452 **Cumhuriyet**, 12 Mart 1964, s. 1.

453 **Milliyet**, 5 Temmuz 1964, s. 1.

454 “Türkiye Cumhuriyeti Anayasası”, Kabul Tarihi: 27 Mayıs 1961, **Resmî Gazete**, S 10816, 31 Mayıs 1961.

455 “Belediye Kanunu”, Kanun No: 1580, **Resmî Gazete**, S 1471, 14 Nisan 1930.

usulü nispi temsil sistemi uygulanmıştı. İl genel meclisi seçimlerine il içindeki tüm seçmenler katılırken, belediye başkanlığı ve belediye meclis üyeliği seçimlerinde ancak belediye örgütü bulunan yerleşim yerlerindeki seçmenler oy kullanmaktaydı.⁴⁵⁶

Yerel seçime CHP, AP, CKMP, YTP, MP ile TİP'in aralarında bulunduğu altı parti katılmıştı. CHP tüm vilayetlerde seçimlere katılırken, Adalet Partisi (AP) 63, Yeni Türkiye Partisi (YTP) 24, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) 16, Millet Partisi (MP) 14, Türkiye İşçi Partisi (TİP) 9 ve bağımsızlar 13 ilde seçime katılmıştı.⁴⁵⁷

Yerel seçimler için partilerin çalışmaları, birkaç ay öncesinden başlamıştı. Seçim süreci bir yerel seçimden ziyade bir genel seçim havasında geçmişti. Adalet Partisi yerel seçime bir referandum havası vermişti. Partiler seçim kampanyalarında yerel sorunlardan çok, ülke ve iktidar sorunları üzerinden tartışmaları yürütmüştü. Seçimin propaganda sürecini yöneten, gündem belirleyen parti Adalet Partisi'ydi. Parti propagandasını CHP karşıtlığı üzerine şekillendiren AP, kendine yakın basın da desteği ile seçime büyük önem veriyor; parti temsilcileri Türkiye'nin geleceği ve siyasi istikrarı bakımından bu yerel seçimin önem taşıdığını ifade ediyordu. CHP'li hatipler Adalet Partisi'nin seçimleri kazanması hâlinde ülkenin siyasi bir bunalıma gireceğini ifade etmişlerdi. Öte yandan propaganda sürecinde koalisyon ortakları olan CHP ile YTP arasında sözlü atışmalar basına yansırken; YTP'li idareciler seçim sonuçlarına göre koalisyon ortaklıklarını gözden geçirecekleri yönünde ifadelerde bulunmuştu. Türkiye İşçi Partisi, ilk katıldığı seçimlerde toprak reformuna, zenginle fakir arasındaki uçuruma ve gecekondu sorunlarına değindiği bir propaganda süreci yürütmüştü.

17 Kasım 1963 tarihinde yapılan yerel seçime ülke genelinde katılım oranı %67,52 olarak gerçekleşmişti. Seçim sırasında yaşanan olaylar sonrası ülke genelinde 13 kişi hayatını kaybederken, 59'u ağır, yüzün üzerinde kişi yaralanmıştı.⁴⁵⁸ Seçim AP'nin büyük bir zaferi ile sonuçlanmıştı. AP, seçimde kullanılan oyların %46'sını alarak birinci parti olmuştu. CHP oyların yaklaşık %36'sını alırken, YTP %4'e yakın oy aldı. Bu seçimde bağımsız adayların öne çıktığı ve geçerli oyların yaklaşık %10'nunun bağımsızlara gittiği görüldü. AP, belediye meclisi seçiminde de geçerli oyların %50'sini, CHP %38'ini, YTP %5'ini almıştır. İl genel meclisi seçim sonuçlarına bakıldığında AP'nin %46, CHP'nin %36, YTP'nin %7 oy aldığı, bu partileri CKMP ile MP'nin takip ettiği görülmektedir. Belediye sınırları gözetmeksizin tüm seçmenlerin

456 "Belediye Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", Kanun No: 307, **Resmî Gazete**, S 11465, 27 Temmuz 1963; Ali Eşref Turan, **Türkiye'de Yerel Seçimler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2008, s. 104-105.

457 Turan, **age.**, s. 129.

458 **Cumhuriyet**, 18 Kasım 1963, s. 1.

oy kullandığı il genel meclisi seçim sonuçları, bir şekilde seçmen nabzını yoklamak adına önem taşımaktadır. Bu sonuçlar AP'nin olası bir seçimde tek başına iktidara geleceğinin sinyalini vermiştir. AP, ülke genelinde 40 ilin belediye başkanlığını kazanırken, CHP 24, YTP 1 (Adıyaman) belediye başkanlığı kazanmıştı. İstanbul ile İzmir'de AP'li, Ankara'da CHP'li aday başkan seçilmişti. Fakat AP'nin İstanbul adayı olan Avukat Nuri Eroğan'ın memuriyetten istifa etmeden aday olduğu tespit edildiği için Yüksek Seçim Kurulu seçimi ikinci sırada tamamlayan CHP adayı Haşim İşcan'ı başkanlık görevine getirmişti. CHP'nin kazandığı 24 ilden 20'si Ankara'nın doğusundaydı. Batı'da kazandığı il sayısı 3'tü (Bolu, Bilecik, Muğla). 552 ilçe belediye başkanlığından 230'unu AP, 194'ünü CHP, 41'ini YTP kazanmıştı. 408 olan belde belediye başkanlıklarının yarıya yakınını (209) AP kazanmıştı. Bağımsız adaylar 139 belediye başkanlığı ile önemli bir başarı kazanmışlardı.⁴⁵⁹

Tablo 2: 17 Kasım 1963 Yılı Belediye, Belediye Meclisi ve İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları

17 Kasım 1963 Yılı Belediye, Belediye Meclisi ve İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları								
Belediye Başkanlığı Seçimi			Belediye Meclisi Seçimi			İl Genel Meclisi Seçimi		
Parti	Oy	Yüzde	Parti	Oy	Yüzde	Parti	Oy	Yüzde
AP	1.489.648	45,39	AP	1.490.480	49,57	AP	4.264.327	45,87
CHP	1.170.296	35,66	CHP	1.142.757	38,01	CHP	3.437.149	36,97
CKMP	45.448	1,38	CKMP	72.085	2,40	CKMP	261.477	2,81
MP	88.940	2,71	MP	95.111	3,16	MP	289.023	3,10
TIP	24.016	0,73	TIP	28.328	0,94	TIP	35.507	0,38
YTP	117.111	3,57	YTP	132.949	4,42	YTP	605.709	6,51
Bağımsız	346.541	10,56	Bağımsız	45.102	1,50	Bağımsız	402.272	4,36

Kaynak: <http://www.yerelsecim.com/YerelSecimSonuclari.asp?SY=1963>,
Güncelleme Tarihi: 01.05. 2020; BCA, 30.1/52.313.6

1963 yerel seçim sonuçları CHP ile hükümet ortağı olan YTP ve CKMP seçmen desteğini yitirdiklerini göstermişti. Seçim sonuçları ülkeyi yeni bir hükümet bunalımına sürüklemişti.

459 Turan, age., s. 112-122.

3.6. CHP-Bağımsızlar: “Azınlık Hükümeti” (25 Aralık 1963-20 Şubat 1965)

3.6.1. Partiler Arası Koalisyon Arayışları

1963 yılı yerel seçim sonuçları CHP, YTP ve CKMP içinde büyük tartışmalara neden oldu. Koalisyon ortakları YTP ile CKMP, oy kayıplarının nedeni olarak CHP ile yaptıkları hükümet ortaklığını görmüştü. YTP Genel Başkanı Ekrem Alican, yerel seçim sonuçlarının ardından hükümette bulunmanın bir anlam ifade etmeyeceğine vurgu yaparak hükümetten çekileceklerini beyan etmişti.⁴⁶⁰ CKMP Genel Başkan Vekili Hasan Dinçer seçimden hemen sonra yaptığı açıklamada Başbakan İnönü'nün bir an önce Cumhurbaşkanı'na istifasını sunarak ülkenin erken bir seçime gitmesi gerektiğini beyan edecekti.⁴⁶¹ Hükümetin büyük ortağı CHP Genel Sekreteri Kemal Satır, koalisyon ortaklarının görüşleri sonrası hükümetin durumu hakkında *Her halde biz de çivi çakacak değiliz* ifadeleriyle partisinin tavrını ortaya koymuştu. Seçimden oylarını arttırarak çıkan AP'nin Genel Başkanı Gümüşpala, *Her an göreve hazır olduğuna* vurgu yapmış; öte yandan erken bir seçime gidilmesi gerektiği yolunda talepte bulunmuştu.⁴⁶²

Ülke içinde hükümet bunalımının yaşandığı günlerde ABD Başkanı John F. Kennedy, 22 Kasım 1963 tarihinde uğradığı bir suikast sonucu öldürülmüştü. Cenaze törenine katılmak üzere Başbakan İnönü, ABD'ye gitmişti. İnönü'nün yurt dışında olduğu günlerde CKMP 26 Kasım'da; YTP 27 Kasım'da hükümetten çekilme kararı aldıklarını beyan etmişti. CKMP, yerel seçimlerin ortaya çıkardığı tablo sonrası, millet çoğunluğuna sahip, ülke sorunlarını rahatça çözecek bir hükümetin kurulması adına koalisyondan çekildiklerini ifade etmişti.⁴⁶³ Koalisyon ortaklarının Başbakan'ın ülke dışında olduğu sırada hükümetten ayrılmaları kamuoyunda “hafiflik” olarak yorumlanırken; Başbakan İnönü'nün ülkeye döndükten sonra partilerin kararlarını beyan etmesinin “nazik bir jest” olacağına basında vurgu yapılmıştı.⁴⁶⁴

İsmet İnönü, ABD'den döndüğünde Ankara'da Cumhurbaşkanı Gürsel tarafından karşılanmıştı. İnönü, 2 Aralık'ta Cumhurbaşkanı'na istifasını sunmuş; yeni bir hükümet kurup kurmayacağı yönündeki sorulara *Yeni bir tecrübeye daha girmeye niyetli değilim*⁴⁶⁵ cevabını vermişti. Cumhurbaşkanı

460 Cumhuriyet, 19 Kasım 1963, s. 1.

461 Milliyet, 19 Kasım 1963, s. 1.

462 Milliyet, Cumhuriyet, 20 Kasım 1963, s. 1.

463 Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D 1, T 3, C 24, B 23, 2 Ocak 1964, s. 106.

464 Cumhuriyet, 29 Kasım 1963, s. 7.

465 Cumhuriyet, 1 Aralık 1963, s. 1.

Gürsel, *Durum buhrana müsait değildir. Millî Koalisyon için çalışacağız*⁴⁶⁶ ifadelerinde bulunarak parti liderleri nezdinde görüşmelere başlamıştı. Görüşmelerin devam ettiği günlerde ülke içinde erken bir genel seçime gidileceği yönünde bir hava vardı. Yerel seçimlerde büyük bir başarı elde eden AP, erken bir seçime gidilmesi şartıyla CHP ile bir ortaklık yapacağını öne sürmüştü. Cumhurbaşkanı Gürsel, hükümet kurma görevini önce CHP lideri İnönü'ye vermişti. İnönü'nün görevi iade etmesi üzerine Gürsel, AP lideri Gümüşpala'ya hükümet kurma görevini verdi. Gümüşpala'nın, parti liderleriyle yaptığı bir dizi görüşmede bir tek Millet Partisi, AP ile hükümete sıcak bakarken, diğer partiler olumsuz yaklaşmıştı. Bu durum üzerine Gümüşpala, hükümet kurma görevini tekrar Gürsel'e iade ederken Cumhurbaşkanı bir kez daha İnönü'den hükümet kurmasını istemişti. İnönü, partilerle sağlıklı ve verimli bir hükümetin kurulamadığına inanarak partisi ve bağımsızlardan oluşan bir "reform hükümeti" kurmaya yöneldi.

Ülkenin hükümet krizi ile uğraştığı o günlerde kamuoyunun ilgisi Kıbrıs'ta yaşanan gelişmelere odaklanmıştı. Kıbrıs'ta Rumlar, Türk toplumuna yönelik saldırılara başlamıştı. "Kanlı Noel" olarak tarihe geçen olaylar sonrası, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi gündeme gelecekti. Kıbrıs'ta yaşanan olayların gölgesinde İsmet İnönü, Mecliste yer alan bağımsız milletvekilleri ile birlikte 25 Aralık 1963 tarihinde hükümeti kurdu. CHP'nin vekil sayısı 175, bağımsızlar ise 33 kişiydi. Toplamda 208 rakamı ile Mecliste çoğunluk elde edemeyen hükümet, "Azınlık Hükümeti" olarak anıldı. Hükümette dört bağımsız vekile bakanlık verilmişti.⁴⁶⁷

3.6.2. "Azınlık Hükümeti" Döneminde Yaşanan Gelişmeler

28. Cumhuriyet Hükümetinin programını Başbakan İsmet İnönü 30 Aralık 1963'te Millet Meclisi ile Cumhuriyet Senatosunda okudu. İnönü, hükümet programının, önceki iki koalisyon hükümeti programları ile temel noktalarda uyduğuna belirterek, geçmiş hükümetlerde yapılamayan tarım ve toprak reformu ve köylünün toplu olarak kalkındırılması, vergi reformunda eksik kalan hususlar ile kamu hizmetlerinde gerekli ıslahatların yapılacağına vurgu yapmıştı.⁴⁶⁸ Bu hedefler doğrultusunda hükümet içinde "Köyşileri Bakanlığı"na yer verilmişti. Hükümet programı üzerine Mecliste yapılan görüşmeler sırasında Adalet Partisi, CHP tarafından kurulan "Azınlık Hükümeti"nin "bugün içinde bulunduğumuz memleket ve dünya şartları ile ekonomik, sosyal ve politik durum"lardan dolayı yetersiz kalacağına dikkat çekmiş,

466 *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1963, s. 1.

467 28. Cumhuriyet hükümetinin üye ve bakanlık dağılımı için bk. **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965)**, C 3, Yay. Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., Ankara 2013, s. 1731-1733.

468 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D 1, T 3, C 24, B 20, 30 Aralık 1963, s. 35-46.

olumsuz oy vereceğini beyan etmişti. Millet Partisi, güçlü bir hükümet kurulması gerektiğini vurgulayarak oyunun olumsuz olacağını ifade etmişti. Bir önceki hükümetin ortakları CKMP ile YTP ise hükümet programının belli noktalarına katıldıklarını, bazı noktalarda hükümetin yapacağı açıklamalara göre hareket edeceklerini beyan etmişlerdir.

İsmet İnönü, kurduğu “Azınlık Hükümeti” programına yönelik partilerden gelen eleştirileri, Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmasında yanıtlamıştı. Yer yer sesini yükselten İnönü, ülkeyi hükümete bırakmamak adına, özellikle dış politikadaki sorunlar, iç huzursuzluk ihtimalleri karşısında tüm çarelere başvurduktan sonra bu vazifeyi üstlendiğini ifade etmişti.⁴⁶⁹ İnönü, Meclis konuşmasında açıkça hükümet kurmaktan, sorumluluk almaktan kaçınan başta AP lideri Ragıp Gümüşpala olmak üzere, diğer parti liderlerini hedefe koymuştu. İnönü’nün bu sözleri karşısında liderler söz alarak cevap verme gereği duymuşlardı. Gümüşpala, Cumhurbaşkanı’nın kendisine hükümet kurma görevi verdiğinde *Kuvvetli ve istikrarlı bir hükümet* kurmak istediğini belirterek partiler nezdinde yaptığı görüşmeler sonrası böyle bir hükümet kurulamayacağını gördüğünü ifade etmişti. Gümüşpala, bir azınlık hükümeti kurmanın memleket için, memleketin geleceği için büyük bir hata olacağını; bunu memlekete ihanet olarak telakki ettiğini ifade ederek görevi kabul etmediğini söylemişti.⁴⁷⁰ CKMP lideri Hasan Dinçer ile YTP lideri Ekrem Alican da söz alıp İnönü’nün sözlerine cevap vermişlerdi. Her iki lider de ülkenin halkın çoğunluk oylarını alan partiler tarafından kurulması gerektiğine; azınlık hükümetinin ülkenin sorunları ile baş edemeyeceğine inandıkları için hükümette yer almak istemediklerine vurgu yapmışlardı.⁴⁷¹

Hükümet programına yönelik Meclis görüşmelerinin tamamlanmasının ardından yapılan güven oylamasına 401 vekil katılmıştı. “Azınlık Hükümeti”, 225 evet oyu ile güvenoyu almıştı. Hükümete 175 hayır oyu çıkmıştı. AP, CKMP ile Millet Partisi hükümete güvenoyu vermeme yönünde; YTP güvenoyu verme yönünde grup kararı almışlardı. Grup kararlarına rağmen partilerden fireler olmuştu.⁴⁷²

İsmet İnönü tarafından kurulan “Azınlık Hükümeti”nin iktidarı döneminde ülkenin en önemli gündemi “Kıbrıs Sorunu”ydü. Kıbrıs’ta yaşananlar Türkiye’nin iç ve dış siyasetine şekil vermişti. Ülkenin Kıbrıs sorunu ile alarm durumunda olduğu günlerde, Başbakan İnönü’ye yönelik bir silahlı

469 Hükümet programına ilişkin görüşmelerin ayrıntıları için bk. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 1, T 3, C 24, 23. Birleşim, 2 Ocak 1964, s. 99-127.

470 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 1, T 3, C 24, B 23, 2 Ocak 1964, s. 129.

471 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 1, T 3, C 24, B 23, 2 Ocak 1964, s. 129-138.

472 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 1, T 3, C 24, B 25, 4 Ocak 1964, s. 200; Evet oyu veren vekillerin parti dağılımı şöyledir: CHP 172, YTP 29, Bağımsız 19, CKMP 3, MP 2. **Milliyet**, 5 Ocak 1964, s. 1

saldırı gerçekleşmişti. 21 Şubat 1964 tarihinde Kayseri'den Ankara'ya gelen elektrik ustası Mesut Suna isimli şahıs, Başbakanlıktan ayrılırken İsmet İnönü'ye üç el ateş etmişti. Olaydan sonra Mesut Suna ve ona yardım eden üç kişi tutuklanmıştı.⁴⁷³ Suna, mahkeme karşısında verdiği ifadesinde *27 Mayıs İhtilali'ni yaptırdığı için İnönü'yü öldürmek istediğini* ifade etmişti. Yargılama sonrası Suna'ya, kasten adam öldürmeye teşebbüs suçundan 20 yıl hapis cezası verildi.⁴⁷⁴

1963 yerel seçimlerinin ardından 1964 yılı Haziran ayı başında yapılacak olan Kısmi Senato seçimi sonuçları merakla beklenmişti. Ülke içinde siyasi havanın AP lehine estiği o günlerde Senato seçim sonuçları önem kazanmıştı. Çünkü AP'nin oy oranlarının yükselmesi, "Azınlık Hükûmeti"nin geleceğini etkileyecekti. Propaganda sürecinde Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler öne çıkmıştı. Fakat damga vuran olay, seçimden bir gün önce AP lideri Ragıp Gümüşpala'nın vefat etmesiydi. Senato seçimleri öncesi partisi adına Anadolu'yu gezen Gümüşpala, son seçim konuşmasını yapmak üzere İstanbul'a gelmiş ve 6 Haziran günü sabaha karşı kalp krizi geçirerek hayatını kaybetmişti.

7 Haziran 1964 Pazar günü yapılan Kısmi Senato seçimlerine halkın katılımı düşük kalmıştı. 26 ilde yapılan seçim sonuçlarına göre 51 senatörlüğün 31'ini Adalet Partisi, 19'unu CHP, 1 senatörlüğü bağımsız aday kazanmıştı.⁴⁷⁵ Senato seçimlerinde partilerin aldıkları oy sayısı ve oranları şöyleydi:

Tablo 3: 1964 Yılı Kısmi Cumhuriyet Senatosu Seçim Sonuçlarına Göre Partilerin Aldıkları Oy Sayısı ve Oranları

1964 Yılı Kısmi Cumhuriyet Senatosu Seçim Sonuçlarına Göre Partilerin Aldıkları Oy Sayısı ve Oranları		
Parti	Oy Sayısı	Oy Oranı (%)
Adalet Partisi	1.418.510	49,4
Cumhuriyet Halk Partisi	1.174. 501	41,2
Diğerleri	257.442	9,4

Kaynak: BCA, 30.1/52.313.6

Seçim sonrası partilerin Cumhuriyet Senatosundaki son durumları şöyleydi: AP 79, CHP 45, YTP 11, CKMP 4, MP 4, Bağımsız 7.⁴⁷⁶ Yerel seçimle-

473 **Cumhuriyet**, 22-25 Şubat 1964, s. 1-7.

474 **Cumhuriyet**, 4 Haziran 1964, s. 1; 18 Haziran 1964, s. 1.

475 **Cumhuriyet**, 10 Haziran 1964, s. 1.

476 **Milliyet**, 9 Haziran 1964, s. 1.

rin ardından gelen Kısmi Senato seçimleri ile birlikte ülke siyasetinde Adalet Partisi'nin ağırlığı giderek hissediliyordu.

1964 yılının son aylarında asker-siyaset ilişkisinde yeni gerilimler kendini göstermişti. Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay, parti liderlerine birer “İkaz Mektubu” göndermişti. Sunay, siyasiler tarafından ülkenin iki cepheye ayrılmak istendiğini ve ordunun halkın karşısındaymış gibi bir algının yürütüldüğünü ifade ederek komutan ve subayların bu durumdan rahatsızlık duyduğunu ifade etmişti. Sunay'ın hedefinde Adalet Partisi yer almıştı. AP'li senatör ve vekillerin parti kongrelerinde orduyu ve rejimi hedef alan beyanlarda buldukları ifade ediliyordu.⁴⁷⁷ Mektup sonrası Başbakan İnönü, parti liderleriyle bir toplantı yapmıştı. Ordunun hassasiyetlerini gidermek ve partilerin faaliyetlerini incelemek üzere Mecliste bir komisyon kurulması kararı alınmış, ayrıca Cumhurbaşkanı Gürsel'in başkanlığında Çankaya'da liderler bir araya gelmişti. Görüşmeler sonrası parti liderleri yayınladıkları ortak bildiriyle “Orduya ve ordu mensuplarına tevcih edilen ve edilecek her çeşit tahrikin daima karşısında olmak azim ve kararında olduklarını” belirtmişlerdi.⁴⁷⁸

Siyasi faaliyetlerinden dolayı ordunun hedefinde olan Adalet Partisi lider arayışı içindeydi. Ragıp Gümüşpala'nın vefatının ardından, genel başkan seçimi yapılana kadar Sadettin Bilgiç başkanlık görevini vekâleten yürüttü. 1965 yılında yapılması öngörülen seçimlerde iktidara gelmesi muhtemel olan AP içinde başkanlık yarışı son derece çekişmeli geçti. Çünkü AP genel başkanı olacak olan kişi aynı zamanda potansiyel bir başbakan adayıydı. Parti başkanlığı için Sadettin Bilgiç ve Süleyman Demirel'in isimleri ön plana çıkmıştı. 27-29 Kasım 1964'te toplanan Adalet Partisi Kongresi'nde, Bilgiç'in başkan olması beklenirken, beklentilerin aksine Süleyman Demirel başkanlık koltuğuna oturdu. Demirel, parti delegelerinin ezici çoğunluğu ile seçilmişti.⁴⁷⁹

Süleyman Demirel, AP lideri olmasının ardından, kamuoyuna verdiği demeçleriyle İnönü'nün “Azınlık Hükûmeti” üzerinde gölgesini hissettirmişti. Bir demecinde Koalisyon Hükûmetine yönelik niyetini açıkça şu ifadelerle ortaya koymuştu: *Muhalefetin gayesi iktidardır. 226 kırmızı oyu sağladığımız anda her zaman hükûmeti düşürürüz.*⁴⁸⁰ Hükûmeti düşürmeye yönelik muhalefeti harekete geçiren süreç, Seçim Kanunu üzerinde değişiklik öngören kanun tasarısının Meclis gündemine gelmesiyle başladı. Tasarı ile seçimlerin

477 “Ordu, AP'yi Meclise Şikâyet Etti”, **Milliyet**, 17 Kasım 1964, s. 1-7.

478 Bildiri metninin ayrıntısı için bk. **Milliyet**, 23 Kasım 1964, s. 1-7.

479 AP Genel Başkanlığı için aday olan kişiler ile aldıkları oylar şöyleydi: Süleyman Demirel 1072 oy, Sadettin Bilgiç 552 oy, Tekin Arıburnu 39 oy, Ali Fuad Başgil 4 oy. **Cumhuriyet**, 30 Kasım 1964, s. 1.

480 **Cumhuriyet**, 18 Aralık 1964, s. 1.

1965 yılının Ekim ayında yapılması ve “Millî Bakiye Sistemi”nin uygulaması öngörülmüştü. En kısa zamanda bir erken seçim isteyen ve olabildiğince güçlü olarak iktidara gelme arzusu güden Adalet Partisi, Meclis oturumlarına katılmamak dâhil, Seçim Kanunu değişikliklerine karşı şiddetli bir muhalefet sergiledi. Fakat kanun değişiklik teklifleri CHP, YTP ve CKMP’nin desteğiyle Millet Meclisinde kabul edildi.⁴⁸¹ Birkaç gün sonra Mecliste bütçe görüşmeleri başlayacaktı. Partisinin hükûmet bütçesine kırmızı oy vereceğini günler öncesinden kamuoyu ile paylaşan Demirel, öte yandan YTP ve CKMP ile bir koalisyon hükûmeti kurma yolunda girişimlerde bulunmuş, bunda da başarı sağlamıştı. Demirel’in başarısının arkasında “CHP iktidarının tutumu, genel seçim sırasında tehlikeli olabilir. Emniyetimiz yoktur. 1946’yı unutmayın” yolundaki söyleminin,⁴⁸² kendi partisi ve diğer partiler üzerinde etkili olduğunu söylemek yanlıtıcı olmayacaktır.

Süleyman Demirel’in girişimleri sonrası dört parti, AP, YTP, CKMP ile Millet Partisi bütçeye kırmızı oy vereceklerini ilan etmişlerdi. Bütçe görüşmeleri 12 Şubat 1964’te başladı ve bir gün sonra bütçe reddedildi. Hemen akabinde İsmet İnönü, hükûmetin istifasını Cumhurbaşkanı Gürsel’e sundu.⁴⁸³ Birkaç hafta içinde hükûmeti istifaya götüren süreç basında şöyle yorumlandı: “Bu sonuç şimdiki görünüşe göre muhalefetin daha doğrusu AP Genel Başkanı Süleyman Demirel’in başarısıdır. Genel Başkan seçildikten hemen sonra meydan muharebesinin hazırlığına girişmişti. Muhalefeti toparlardı, mücadele etti ve ilk muharebeyi kazandı.”⁴⁸⁴

3.7. Suat Hayri Ürgüplü’nün “Bekçi Hükûmeti” (AP, YTP, CKMP, MP (20 Şubat 1965-27 Ekim 1965))

3.7.1. Siyasilerin Başbakan Arayışları ve Hükûmetin Kurulması

İsmet İnönü’nün “Azınlık Hükûmeti”nin istifasını Cumhurbaşkanı Gürsel’e verdiği 13 Şubat 1965 günü, muhalefet partileri arasında hükûmet görüşmeleri başlamıştı. Cumhurbaşkanı, CHP’nin dışarıda kalacağı bir “Dörtlü Koalisyon” kurulmasından yana olduğunu ifade etmişti. AP lideri Süleyman Demirel’in milletvekili ya da senatör olmamasından dolayı başbakan olma ihtimali bulunmuyordu. Bu nedenle kurulacak olan hükûmete tarafsız bir kişinin başkanlık etmesi konusunda partiler anlaşmıştı. Tarafsız başbakan adayları içinde Cumhurbaşkanı Gürsel, Senato Başkanlığı da yapmış olan Senatör Suat Hayri Ürgüplü ile eski Maliye Bakanı Prof. Dr. Kemal Kurdaş’ı

481 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 1, T 4, C 35, B 44, 22 Ocak 1965, s. 118-181; **Cumhuriyet**, 23 Ocak 1965, s. 1-7.

482 **Milliyet**, 10 Şubat 1965, s. 1.

483 **Milliyet**, 14 Şubat 1965, s. 1.

484 Ecvet Güresin, “Yeni Bir Dönem”, **Cumhuriyet**, 14 Şubat 1965, s. 1.

öne sürerken; AP'nin adayı Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. İhsan Doğramacı'ydı.⁴⁸⁵ Partilerin aralarında yaptıkları görüşmeler sonrası Suat Hayri Ürgüplü üzerinde anlaşma sağlanmış, Cumhurbaşkanı 16 Şubat günü hükümet kurma görevini Ürgüplü'ye vermişti.

Suat Hayri Ürgüplü, kuracağı hükümeti şöyle tanımlamıştı: “Ordunun politika dışında tutulacağı, hükümetin seçim kabinesi olduğu ve dış politikada değişiklik yapılmayacağı.”⁴⁸⁶ Ürgüplü'nün kuracağı hükümette yer alacak partiler bakanlıklar konusunda yaptıkları görüşmeler sonrası anlaşma sağlamışlardı. Kurulacak hükümette Adalet Partisi on bakanlık alırken diğer partilere dörder bakanlık verilecekti. Parti liderleri içinden sadece Süleyman Demirel, başbakan yardımcısı olacaktı. 20 Şubat'ta partiler ortak bir protokol metni üzerinde anlaşmış ve Dördüncü Koalisyon Hükümeti Suat Hayri Ürgüplü tarafından resmen açıklandı. 21 maddeden oluşan protokol metni içinde özetle Atatürk devrimlerine ve 27 Mayıs'a bağlılık, aşırı sağ ve sol akımlarla mücadele, tarafsız idare, toprak reformunun kısa zamanda sağlanması ile sosyal adaletin geliştirilmesi yer almıştı.⁴⁸⁷ Ürgüplü, 26 Şubat'ta Senato ve Mecliste hükümet programını okumuştur.⁴⁸⁸ Hükümet programı üzerine yapılan görüşmelerin ardından 4 Mart günü hükümet Meclisten güvenoyu almıştı. Oylamaya 432 vekil katılmış; 231 evet oyuna karşılık, 200 hayır oyu çıkmıştı. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, tek çekimser oyu veren kişiydi.⁴⁸⁹

3.7.2. Ürgüplü Hükümeti Döneminde Ülke İçindeki Siyasi Yaşam

Suat Hayri Ürgüplü tarafından kurulan hükümet “Bekçi Hükümet” olarak nitelendirilirken başlıca sorumluluğu ülke içinde istikrarı sağlayıp, ülkeyi ekim ayında yapılacak seçimlere götürmekti.⁴⁹⁰

Siyasetin ekim ayında yapılacak seçimlere kilitlendiği o günlerde, ülke içinde komünist faaliyetlerin arttığına yönelik bir söylem kendini göstermişti. Cumhurbaşkanı Gürsel, *Aşırı sol tehlikesi sun'idir* ifadeleri ile konuyu yorumlarken;⁴⁹¹ AP lideri Süleyman Demirel, parti gurubunda yaptığı konuşmasın-

485 *Milliyet*, 16 Şubat 1965, s. 1.

486 *Milliyet*, 19 Şubat 1965, s. 1.

487 *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1965, s. 1-7.

488 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D 1, T 4, C 36, B 65, 26 Şubat 1965; *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, D 1, T 4, C 25, B 47, 26 Şubat 1965.

489 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D 1, T 4, C 37, B 69, 4 Mart 1965, s. 161-164. 29. Cumhuriyet hükümetinin üye ve bakanlık dağılımı için bk. *Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965)*, C 3, Yay. Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., Ankara 2013, s. 1944-1945.

490 Feroz Ahmad, Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi yayınevi, İstanbul 1976, s. 286.

491 *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1965, s. 1.

da *Biz, komünizm düşmanıyız. Komünizmle yılmadan mücadelede kararlıyız. Komünizm Türkiye'ye giremeyecektir. Çünkü milletimizin %98'i Müslümandır. Biz artık Müslüman milletiz diyebilmeliyiz* vurgusu yapmıştı.⁴⁹² Özellikle AP lideri Demirel'in konuşmalarından "Sol ve Komünizm karşıtı" söylemin seçim propaganda sürecinde öne çıkacağı belli olmuştu. Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) faaliyetleri ile partiye yönelik yapılan saldırılar sürekli gündem konusu oluyordu. Temmuz ayı başında TİP'in Bursa İl Kongresi Milliyetçiler ile Komünizmle Mücadele Derneği üyelerince basılmış, Parti İl Merkezi tahrip edilmiş, bazı partililer ağır yaralanmıştı.⁴⁹³

Başbakan Ürgüplü'den ziyade siyasetin baş aktörü AP lideri ve Başbakan Yardımcısı Süleyman Demirel'di. Kamuoyuna verdiği demeçler, ülke içinde yaptığı ziyaretlerle sürekli takip edilen Demirel, ülke gündemini belirleyen, genç, dinamik bir lider olarak öne çıkıyordu. Süleyman Demirel, bir dizi ziyarette bulunmak, halkla buluşmak ve kendini ilk kez seçmene tanıtmak adına Karadeniz illerini içine alan bir seyahate çıkmıştı. Demirel, bu seyahati sırasında her gittiği yerde "Komünizmle Mücadele" vurgusu yapacak; bu söylem 1965 seçimlerinde partinin sloganı haline gelecekti. Demirel'in seçmenle ilk temaslarını kurduğu Karadeniz seyahati kamuoyunda çok tartışılmış, CHP Genel Sekreteri Dr. Kemal Satır, Demirel'i devletin forsunu partisi adına kullanmakla suçlamıştı. Ayrıca Mecliste bu seyahatle ilgili olarak CHP, Başbakan'ın cevaplama adına bir soru önergesi vermişti. Demirel'in bu seyahatleri hangi sıfatla yaptığı, partilerin itiraz gerekçesiydi. AP Genel Başkanı olarak mı yoksa Başbakan Yardımcısı olarak mı yapmıştı. Muhalefet Demirel'i, devletin imkânlarını kendi partisi lehine kullanmakla itham ediyordu.⁴⁹⁴ Demirel kendine yöneltilen bu sorulara verdiği cevabında, Karadeniz seyahatini Başbakan Yardımcısı sıfatıyla yaptığını, seçim propaganda zamanı başladığında AP Genel Başkanı sıfatını kullanacağını beyan etmişti.⁴⁹⁵ İdam edilen Adnan Menderes'in Devlet Su İşleri Müdürlüğünü yapan Süleyman Demirel, konuşmalarında 1946 ruhuna vurgu yaparak Demokrat Parti tabanına hitap ediyordu. Demirel, seçime yaklaşılan günlerde parti bayrağına "At" sembolünü koymuştu. Demirel, seçmenlerin parti logosunu daha rahat fark etmesi adına bu değişikliğin yapıldığına vurgu yaparak, başka bir sebep aranmamasını ifade etmişti.⁴⁹⁶ Öte yandan "At" figürü, Demokrat Parti'nin ortaya çıktığı yıllarda Türk halkının ona sesleniş olan "Demirkırat"ı hatırlatan bir semboldü.⁴⁹⁷ Bu yönüyle Demirel ve partisi adına çok doğru bir

492 **Milliyet**, 30 Haziran 1965, s. 1.

493 **Cumhuriyet**, 5 Temmuz 1965, s. 1.

494 **Cumhuriyet**, 17 Haziran 1965.

495 **Cumhuriyet**, 18 Haziran 1965.

496 **Milliyet**, 23 Temmuz 1965, s. 1.

497 Şevket Süreyya, bu durumu şöyle ifade ediyor: *Partinin adı, Demokrat Parti idi. Ve bu ad halk arasında, daha ilk günlerde, Demir Kırat şeklini aldı. Şevket Süreyya Aydemir,*

tercih olduğu ortadaydı.

AP lideri Süleyman Demirel'in adından sık sık söz ettirdiği o günlerde bir başka isim de siyaset kulvarında kendini göstermişti. Eski asker yeni siyasetçi Alparslan Türkeş, 1965 yılı Temmuz ayı sonunda yapılan CKMP Kongresi'nde Genel Başkan seçilmişti. Türkeş'in başkan seçilmesine tepki gösteren parti üyesi vekiller istifa etmişti. İstifa eden sekiz parlamento üyesi içinde, hükümette bakan olarak görev alan Millî Savunma Bakanı Hasan Dinçer ile Köyişleri Bakanı Seyfi Öztürk vardı. Ayrıca Millet Meclisi Başkan Vekili Nurettin Ok da istifa edenler arasındaydı.⁴⁹⁸ Türkeş, Başbakan Ürgüplü'den istifa eden isimlerin kabineden çıkarılmasını talep etmişti. Ürgüplü, Cumhurbaşkanı Gürsel ve Koalisyon liderleriyle yaptığı görüşmeler sonrası Dinçer ile Öztürk'ün istifalarını istemişti. İstifalar sonrası "Türkeş'in dediğini yaptırdığı" yolunda bir kanaat kamuoyunda oluşmuştu.⁴⁹⁹

3.7.3. 1965 Yılı Millet Meclisi Seçimi

10 Ekim 1965 yılında yapılan Millet Meclisi seçimine giren tüm partiler, yasa gereği milletvekili aday listelerini oluştururken bir ön seçim yapmıştı. 29 Ağustos'ta yapılan ön seçimlerde, AP ve CHP 67 ilde, TİP 51 ilde, YTP ve CKMP 48 ilde, MP ise 31 ilde ön seçim gerçekleştirdi. Yerel ve kısmi senato seçimlerinde aldığı yüksek oylarla AP, 954 kişi ile en fazla adayın ön seçime girdiği partiydi. Onu 685 aday ile CHP takip etmişti. Bu rakamlar AP'nin seçim sürecinde en fazla talep gören parti olduğunu gösteriyordu. Ön seçimlerin ardından, partilerin genel merkez kontenjanlarının eklenmesiyle birlikte oluşturulacak kesin listelerin Yüksek Seçim Kuruluna bildirilmesi için son tarih 3 Eylül 1965 Cuma günüydü.⁵⁰⁰

1965 seçimleri öncesinde seçim sisteminde yapılan bir değişiklikle, nispi temsil uygulamasına "Millî Bakiye (Ulusal Artık)" eklenmişti. Bu değişikliklerle, küçük partilerin ülke genelinde aldıkları oylara istinaden, Mecliste daha fazla kişiyle temsil edilebilme olanağı sağlandı. Böylece seçim çevrelerinde değerlendirilemeyen oylar, ulusal düzeyde birleştirilmişti.⁵⁰¹

20 Eylül tarihi itibarıyla parti liderleri seçim meydanlarına çıkmıştı. Bütün liderler ülke içinde mitingler yapmış, bir tek YTP lideri Ekrem Alican basın toplantıları yaparak partisini seçime götürmüştü. AP lideri Süleyman Demirel, seçim sürecinde "Koalisyonsuz İktidar" olmayı kendisine hedef

Menderes'in Dramı?, Remzi Kitapevi, İstanbul 1969, s. 138.

498 **Cumhuriyet**, 5 Ağustos 1965, s. 1.

499 **Cumhuriyet**, 6-7 Ağustos 1965, s. 1

500 **Milliyet**, 31 Ağustos 1965.

501 **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007**, TÜİK, Ankara 2008, s. XVI.

koymuştu.⁵⁰² Tek başına hükûmete gelmek istediğini gittiği her yerde dile getiren Demirel, tekrar bir koalisyon hükûmeti kurulduğu takdirde ülkenin ya yeniden bir seçime gitmek zorunda kalacağını ya da yeni bir atalet, anarşi, çekişmeler devrine gireceği öngörüsünü seçmenle paylaşıyordu.⁵⁰³ Seçim gezilerinde “1946 Ruhı”ndan bahseden Demirel; 1946 yılında seçim sandıklarının kırıldığı, oyların çalındığı zalim bir tek parti iktidarının bütün çabalarına karşı koyan seçmenlerden aynı inancı, aynı davranışı beklediğine vurgu yapıyordu.⁵⁰⁴ “Komünizm Karşıtlığı” AP’nin seçim propagandasının merkezinde yer almış; parti sözcüleri özellikle CHP ile TİP’i hedef almıştı. Seçim öncesi AP, Yüksek Seçim Kuruluna başvurarak, “Muhayyel Parti” olarak nitelediği TİP’in, on beş ilde örgütünü tamamlamadığı için, seçimlere girmesine itiraz etmişti. Seçim Kurulu, bu itirazı reddetmişti. Demirel, “Moskova’nın uşakları” olarak nitelediği TİP’in, CHP ile ortak hareket ettiğine vurgu yapıyordu. Öte yandan CHP’nin ortaya koyduğu “Ortanın Solu” söylemini “Ortanın Solu, Moskova’nın Yolu” ifadeleri ile sık sık eleştiriyordu.⁵⁰⁵

1965 yılı genel seçimleri öncesi sıkıntılı partilerden biri CHP’ydi. CHP, 1961 yılı genel seçimleri ve 1963 yılı yerel seçimlerinde oy kaybına uğramıştı. Oy kaybının nedenleri arasında 27 Mayıs askerî müdahalesinde payı olduğu yolunda halk arasında var olan algıydı. DP iktidarının son dönemlerinde, teşkilat içerisinde ortaya çıkan hareketlilik giderek azalmaya başlamıştı. CHP’nin, “CHP Söz Veriyor” başlığıyla yayınladığı seçim bildirgesinde, geri kalmış bölgelere yönelik yatırımların artırılması, vergi alanında az kazanandan az, çok kazanandan çok vergi alınması, yerli sanayinin gelişmesi yolunda yabancı sermayeye izin verilmemesi tarzında söylemlere yer verilmişti.⁵⁰⁶ Partiyi siyaset içinde yeniden konumlandırmak ve teşkilatı yeniden dinamik bir hâle getirmek adına ortaya atılan “Ortanın Solu” söylemi öne çıkmıştı. Seçim öncesi, İnönü ve parti teşkilatı “Ortanın Solu”nu anlatmanın telaşı içinde olmuştu. AP’nin sık sık meydanlarda dile getirdiği “Ortanın Solu, Moskova’nın Yolu” karşı söylemi, CHP’nin yaşadığı telaşın nedeniydi. İnönü, partisinin söylemini seçim meydanlarında şu ifadelerle açıklamaya çalışıyordu: *1961’e kadar 250 lira kazancı olan vergi ödüyor, 250 bin lira kazanan vergi vermiyordu. Bugünkü cemiyet bunu kabul etmiyor. Ortanın solu işte budur. Bugünkü cemiyet, devletin memleketin kabiliyetli çocuklarını okutmasını istiyor; ortanın solu işte budur. Devlet, vatandaşın sağlığını korumak için tedbir alacaktır; ortanın solu budur.*⁵⁰⁷ Öte yandan seçim meydanlarında 1946 seçimlerini hatırlatarak “1946 Ruhunu” geri isteyen Demirel’i,

502 **Cumhuriyet**, 18 Ağustos 1965, s. 1.

503 **Cumhuriyet**, 5 Ekim 1965, s. 1.

504 **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1965, s. 1.

505 **Milliyet**, 8 Ekim 1965, s. 1.

506 **Cumhuriyet Halk Partisi Söz Veriyor**, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara 1965.

507 **Milliyet**, 4 Ekim 1965, s. 1.

CHP lideri İnönü geçmişi hatırlatarak şu sözlerle uyarıyordu: *AP gizli, aşıkâr DP'yi takip eder görünüyor... Şimdi açıkça birinci Demirkırat gibi memleketin huzurunu tehlikeye düşürecek davalar, tutumlar, ithamlar içindedir.*⁵⁰⁸

Seçim süreci içimde eylem ve söylemleriyle en dikkat çeken parti Türkiye İşçi Partisi'ydi. Türk siyasi hayatında ilk kez işçi sınıfına dayalı bir parti seçim meydanlarında kendisini anlatma, seçmenin oyunu alma yolunda çaba sarf ediyordu. Aynı zamanda TİP kurulduğu tarihten beri bütün partilerin hedefinde olan; parti binaları ile toplantıları taşlı sopalı saldırılara uğrayan, devletin sürekli denetiminde olan bir partiydi. Seçim süreci de parti adına bu hava içinde geçti. TİP, 51 ilde 382 milletvekili adayı göstermişti. Bu adaylardan 216'sı işçi, emekçi iken; geri kalan 166'sı ise "kafa işçisi" yani seçmenin hakkını savunan, halktan yana olan avukat, doktor vb. aydınları.⁵⁰⁹

Seçime yeni lideri Alparslan Türkeş ile giren CKMP, AP gibi seçim propagandasının ortasına komünizm karşıtlığını koymuş; millî ve manevi değerler üzerinden seçmenden oy istemişti. *Türkiye'nin problemlerini milliyetçi bir gururla çözeceğini* ifade eden Türkeş, *Tek sınıf diktasına karşıyız. Kol ırgatlarının her şeye sahip ve hakim olmasını istemek komünizme giden yoldur* diyordu.⁵¹⁰ Türkeş, katıldığı seçim toplantılarında 27 Mayıs günlerine atıflar yaparak ilginç anılarını kamuoyu ile paylaşıyordu. Örneğin, idamlara karşı olduğunu söyleyen Türkeş, darbe sonrası Adnan Menderes'in kendisine ihtilalin zamanında yapıldığı ve memleket için hayırlı olduğu yolunda söylemlerde bulunduğu dikkat çekmişti. 27 Mayıs'tan sonra Süleyman Demirel'in asker kaçağı olarak arandığını, askere gönderilmek üzere kelepçelendiği, araya girerek, normal şekilde askere alınmasını sağladığı yönündeki bilgi, paylaştığı bir başka anıydı.⁵¹¹

10 Ekim 1965 tarihinde yapılan seçime katılım oranı bir önceki seçime göre (%81,4) önemli bir azalma göstermiş ve %71,3 olarak gerçekleşmişti. Partilerin aldıkları oy ve çıkardıkları vekil sayıları şöyleydi:

508 **Cumhuriyet**, 9 Ekim 1965, s. 1.

509 **Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi**, Yenilik Basımevi, İstanbul 1965, s. 5.

510 **Milliyet**, 7 Ekim 1965, s. 1.

511 **Milliyet**, 5 Ekim 1965, s. 1; **Milliyet**, 6 Ekim 1965, s. 1

Tablo 4: 10 Ekim 1965 Yılı Millet Meclisi Seçim Sonuçları

10 Ekim 1965 Yılı Millet Meclisi Seçim Sonuçları					
	Kayıtlı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Katılım Oranı (%)	Geçerli Oy Sayısı	Milletvekili Sayısı
Türkiye	13.679.753	9.748.678	71,3	9.307.563	450
1965 Yılı Millet Meclisi Seçimlerinde Siyasi Partilerin Ülke Genelinde Aldıkları Oy Sayısı ve Oranları					
Parti	Alınan Oy Sayısı	Oy Oranı (%)	Milletvekili Sayısı		
AP	4.921.235	52,9	240		
CHP	2.675.785	28,7	134		
MP	582.704	6,3	31		
YTP	346.514	3,7	19		
TİP	276.101	3	14		
CKMP	208.696	2,2	11		
Bağımsız	296.528	3,2	1		

Kaynak: Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007, TÜİK, Ankara 2008, s. 25.

Seçim sonuçları incelendiğinde Adalet Partisi bir önceki milletvekili seçimlerine kıyasla, oylarını önemli oranda artırmış, geçerli oyların %52,9’nu alarak tek başına hükümet kuracak çoğunluğu elde etmişti. “Zafer Milletindir” ifadeleriyle sonuçları yorumlayan AP lideri Süleyman Demirel, *Millete olan itimadımız da haklı olduğumuz meydana çıkmıştır. Muğlak bir seçim sisteminden bu neticeyle çıkarılmış olması içte ve dışta itibarımızı arttırmıştır* ifadeleri ile duyduğu memnuniyeti ifade etmektedir.⁵¹² Öte yandan Demirel’in ifadelerinde küçük partilere temsil hakkı tanıyan seçim sistemine yönelik eleştirileri de dikkat çekmiştir.

CHP’nin önemli bir oy kaybına uğradığını seçim sonuçları açık bir şekilde ortaya koymuştu. 1950 yılı seçimlerinden beri seçmen sayısının artmasına karşın, bu seçimde CHP kendi seçmenini sandığa götürememiş; bir önceki seçime göre yaklaşık bir milyon oy kaybına uğrayan partinin oy sayısı son on beş yılda en düşük noktaya gelmişti. Seçimin hemen ardından İsmet İnönü-

512 *Milliyet*, 12 Ekim 1965, s. 1.

nü, *CHP olarak bünyemizde, prensiplerimizde hiçbir sarsıntı yoktur. Sağlam sarsılmaz bir haldeyiz* ifadelerinde bulunurken;⁵¹³ parti teşkilatı oylardaki bu düşüşün temel gerekçesini, partide giderek güç kazanan “Ortanın Solu” söylemine bağlamıştı. Seçmene yeni söylemin anlatılamadığına ve bu durumun seçmen nezdinde oy kaybına neden olduğuna değinilmişti.⁵¹⁴ Seçimin ardından İnönü, parti teşkilatına şöyle sesleniyordu: *Bıraktığımız yerden mücadeleye devam edeceğiz.*⁵¹⁵

Seçimlerin en önemli sonucu, TİP’in bir sosyalist parti olarak Türk siyasetinde ortaya çıkmasıydı. TİP, 14 milletvekili ile Mecliste yerini almıştı. Bir sonraki seçime kadar TİP’in yurt genelindeki etkisi partinin Meclisteki üye sayısı ile karşılaştırılamayacak kadar fazla olacaktı.

513 **Milliyet**, 12 Ekim 1965, s. 1.

514 Suna Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1976, s. 221-229.

515 **Cumhuriyet**, 14 Ekim 1965, s. 1.

4. İÇ SİYASİ GELİŞMELER (1965-1980)*

4.1. Adalet Partisi (AP) İktidarı Dönemi

1965 seçimleri ile tek başına iktidara gelen AP, ilk iktidar döneminde parlamento içerisinde olduğu kadar parlamento dışında da önemli sorunlarla mücadele etmek durumunda kaldı. 27 Ekim 1965'te kurulan Birinci Demirel Hükûmetine dışarıdan da bir üye alınarak Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığına İbrahim Deriner getirildi. 1969 seçimlerine kadar olan süreçte ise bakanlıklarda yeni atama ve yer değiştirme şeklinde 18 değişiklik yapılarak Orman Bakanlığı adıyla da yeni bir bakanlık tesis edildi. Oldukça ayrıntılı bir şekilde hazırlanmış olan hükûmet programı ise 3 Kasım 1965'te okundu. Bu ilk hükûmet programı AP'nin, Demirel liderliğindeki hedeflerini ve uygulayacağı yöntemi belirlemesi açısından önem taşımaktaydı.⁵¹⁶

4.1.1. Adalet Partisi'nin Programı ve Faaliyetleri (1965-1969)

AP Hükûmet Programı'nda, Türkiye'yi içeride ve dışarıda kuvvetli, istikrarlı, itibarlı bir hükûmet ve geleceğinden emin olarak yaşayan insanlarla dolu bir ülke haline getirmek temel gaye olarak belirtilmişti. "Atatürk devrimlerinin özü olan hür, Batılı ve medeni bir toplum düzeni kurabilme hedefi düşünce ve davranışlarımızın en kıymetli ilham kaynağıdır. Demokratik Anayasamızın getirdiği hürriyet müesseselerini yaşatmak ve geliştirmek, hareketlerimize rehber olacak en kutsal hedefler arasındadır" sözleriyle de aynı zamanda Atatürk devrimlerine olduğu kadar 1961 Anayasası'na da bağlı kalınacağı önemle vurgulanmıştı.⁵¹⁷ Ekonomi ve kalkınma meselesinin de ön plana çıktığı hükûmet programı ile Birinci Demirel Hükûmeti, 11 Kasım 1965'te Meclisten güvenoyu almayı başardı.⁵¹⁸

* Doç. Dr. Sedef Bulut, Ankara Üniversitesi, Öğretim Üyesi, sbulut@ankara.edu.tr.

516 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)**, 5. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s. 136.

517 Neşe Erdilek, "Hükümetler ve Programları", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yay., s. 1008-1011.

518 AP ve YTP gruplarının desteği 252 beyaz oy ile Demirel güvenoyu almıştır. CHP, MP ve TİP 172 Kırmızı oy ile güvensizlik bildirirken, CKMP Grubunun 10 üyesi ise yeşil oy

Bu dönemde, ekonomide geniş kapsamlı bir plan yerine bazı projelere öncelik veren bir anlayış benimsenerek özel sektöre de ayrıcalıklar tanıyan bir teşvik sistemi oluşturuldu. Planlama ve ekonomik büyüme hedefinin ön plana alındığı bu süreçte, planlama müsteşarlığına ise Turgut Özal⁵¹⁹ getirildi. AP'nin ilk iktidar döneminde ekonomik büyüme arzusu o kadar ön planda yer alıyordu ki, bu hedef Süleyman Demirel'in slogan haline getirdiği "Büyük Türkiye" söylemi ile âdeta vücut bulmuştu. Toplumun özelemleriyle de örtüşen bu hedef esasında, nicel bir büyümeyi öngörmekle birlikte ekonomide köklü ve yapısal bir değişikliği içermiyordu. Ancak "Büyük Türkiye" ideali ne yönelik olarak uygulamaya konulan "ithal ikamesi" yöntemi sayesinde zaman içerisinde gerek sanayileşmede gerekse de ekonomik yapının çehresinde değişiklikler meydana gelmeye başlamıştı.⁵²⁰

1965-1969 yılları AP'nin kentlerde ve piyasa ekonomisinin geliştiği bölgelerde güçlü olduğu bir dönemdi. Partinin iş dünyası, kasabalar ve küçük şehirlerdeki eşrafla yakın ilişkisi vardı. Esnaf ve küçük zanaatkarlar tarafından da desteklenen AP, tarım ekonomisindeki hızlı büyümenin yarattığı elverişli koşullarda popülist bir politika izlemişti. Bu dönemde, küçük girişimciler desteklenmiş, maaş ve ücretlerde ise artış görülmüştü. Dolayısıyla ekonomik büyümeye, geleneksel değerlere önem veren AP, aydın-bürokrat-ordu birliğinden doğan seçkinci anlayışa karşı, millî iradeye sahip çıkmış ve geniş bir seçmen kitlesine sahip olmuştu.⁵²¹

Bir yandan seçmen tabanı ile olan ilişkilerini güçlendiren AP, ordu ile ilişkileri de dengede tutmayı başarmıştı. Dengeyi sağlamak adına emekli birçok subay AP listelerinden aday gösterilerek milletvekili seçilmişti. Demirel, Genelkurmay eski başkanı Orgeneral Cevdet Sunay'ın⁵²² Cumhurbaşkanı seçilmesinde de etkili olarak ordu ile ilişkileri koruma hususunda çaba gösterdi. Ancak Demirel'in bütün çabalarına rağmen kendi partisi içerisinde huzursuzluk eksik olmadı. Özellikle kabine dışında bırakılmış olan Sadettin Bilgiç ve Demirel arasındaki anlaşmazlık giderek derinleşti. Demirel'i destekleyenler "Yeminliler" adıyla bir grup oluştururken, karşısında yer alanlar ise "Bilgiç-

kullanarak çekimser kalmıştır. **Akşam**, 12 Kasım 1965.

519 Turgut Özal, 13 Ekim 1927'de Malatya'da dünyaya gelmiştir. İTÜ Elektrik Mühendisliği Bölümü mezunudur. Anavatan Partisi'nin kurucusudur. 45 ve 46. Hükümetlerde başbakanlık yapan Özal, Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanıdır. 17 Nisan 1993'te cumhurbaşkanlığı sırasında vefat etmiştir. A. Faruk Mutlusu, "Anavatan Partisi", **İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler (Edt. Turgay Uzun)**, Ankara 2013, s. 392.

520 Tevfik Çavdar, "Adalet Partisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., C 8, Tarihsiz, s. 2091-2093.

521 Metin Heper, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, İstanbul 2011, s. 197.

522 Dördüncü Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in hastalığı nedeniyle görevden ayrılması üzerine Cevdet Sunay 28 Mart 1966'da TBMM'de yapılan oylamada 521 oyun, 461'ini alarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir. **Cumhuriyet**, 29 Mart 1966.

çiler” grubunu tesis etmişti. Bu ayrışma özellikle genel kongrelerde ciddi bir çatışma yaratmaktaydı.⁵²³

1965 genel seçimlerinden bir yıl sonra yapılan kısmi senato seçimleri de netice itibariyle -yürütülen aktif propagandaya rağmen- CHP açısından hayal kırıklığı oldu. Kısmi senato seçimlerinin öncesinde AP, af konusunu ve seçim sisteminin değiştirilmesi hususunu dile getirerek genel seçimlerde yürüttüğü propagandayı tekrarladı. CHP lideri İnönü ise “din istismarı” vurgusu yaparak ülkenin bir din savaşına sürüklenmekte olduğunu iddia ediyordu. 5 Haziran 1966 günü 23 ilde yapılan kısmi seçimlerde AP 35, CHP 13 senatörlük kazanırken, oy oranlarına göre MP, CKMP, TİP ve YTP ise birer senatörlük kazanmışlardı.⁵²⁴ Bu seçim sonrasında, CHP içindeki görüş ayrılıkları daha da belirginleşti. Bülent Ecevit gibi ortanın solu fikrini destekleyen yöneticiler âdeta bir hedef haline getirilerek başarısızlığın müsebbibi olarak gösteriliyorlardı.⁵²⁵

CHP içindeki çatışma 18 Ekim 1966 tarihindeki 18. Büyük Kurultay’da açıkça su yüzüne çıktı. Ancak Turhan Feyzioğlu’nun başını çektiği muhalefet etkili olamadığı gibi, ortanın solu fikrine karşı olanların kendilerini Atatürkçülük ile vasıflandırmalarını “çelişki” olarak değerlendiren Bülent Ecevit, genel sekreterliğe seçildi. Ortanın solunu CHP’nin altı okla ifade edilen temel ilkelerinden sapma olarak değerlendiren Feyzioğlu’nun liderliğini yaptığı muhalif hareket, “demokratik sosyalizm” dâhil her türlü sosyalizmi zararlı görüyordu. Ortanın solu⁵²⁶ ise “maskelenmiş bir sosyalizm” olarak addedilirken tepkilere neden oluyordu. CHP içindeki bu görüş ayrılığı siyasi yelpaze içinde yeri “sağa dönük” bir merkez partisi olarak tanımlanabilecek bir siyasi partinin doğmasına sebep oldu. CHP’den istifa eden milletvekilleri tarafın-

523 Sedef Bulut, **Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Örnek Model 1973 Seçimleri**, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, s. 128.

524 Tunca Özgişi, **Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu**, TBMM Basımevi, Ankara 2012, s. 156-157.

525 Antonello Biagini, **Çağdaş Türkiye Tarihi**, Çev. Deniz Kocaoğlu-Gülçin Tuna, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 118.

526 Esasında CHP’nin tanımladığı “ortanın solu”nu aşırı soldan ayıran temel unsur “demokratik” oluşudur. Hatta Ecevit’in ifade ettiği üzere *Demokrasiyi, düşünce özgürlüğünü ve insanlık onurlarını geçici bir süre için de olsa feda edemeyecek kimselerin seçecekleri sol da, ortanın soludur. CHP’nin temsil etmesi gereken sol ise 27 Mayıs Anayasası’nın gereği olan çağdaş, sosyal demokrasiye uygun demokratik soldur.* Ayrıntılı bilgi için bk. Bülent Ecevit, **Ortanın Solu**, 6. Baskı, İstanbul 1974, s. 42.

dan 9 Mayıs 1967'de Güven Partisi⁵²⁷ kuruldu.⁵²⁸

1965-1969 yılları arasında hem sağda hem de solda aşağıdan yukarıya doğru siyasi güçlerin genişlediği görülmektedir. Bunu sağlayan etkenlerin başında ise şüphesiz siyasallaşmayı teşvik eden 1961 Anayasası gelmekteydi.⁵²⁹ Bu süreçte parti içi hizipleşmelerin dışında, siyasi mücadele parlamento dışına, başka bir deyişle sokağa taşınmıştı. Özellikle öğrenciler arasında ABD karşıtı düşünceler hızla yayılırken, öncelikle demokratik hak talepleri şeklinde başlayan kitlesel eylemler, 1968 yılında bütün dünyayı etkileyen öğrenci hareketlerinin de etkisi ile toplumsal kutuplaşmalara, şiddet eylemlerine ve sokak çatışmalarına dönüşmüştü.

1967 yılı itibarıyla Türkiye'de öğrenci eylemlerinde belirgin bir artış dikkat çekmekteydi. TİP'in görüşlerinin 1965'ten itibaren üniversite öğrencileri arasında taraftar bulmasıyla ve de Fikir Kulüpleri Federasyonlarının (FKF) etkisiyle üniversitelerde emperyalizm karşıtı söylemler yaygınlaşmaya başlamıştı. 1967 yılı içerisinde işçi eylemleri, grevler, protestolar ve çeşitli illerden Ankara'ya düzenlenen yürüyüşler ise sonraki yıllarda hız kazanacak kitle hareketlerinin âdeta habercisiydi.⁵³⁰

Meclis dışı muhalefetin ikinci dinamik unsuru olan işçiler de 1961 Anayasası'nın sağladığı haklarla siyasi temsil, katılım vb. taleplerle görünür olmaya başlamıştı. Özellikle sosyalist sendikacıların etkisiyle kurulan yeni sendikalar, toplum içerisinde bazı alanlarda etkili bir baskı grubu olmuştu. Bu süreçte, siyasi partilerde olduğu gibi sendikalar içinde de bölünmeler görülmüyordu. Bilhassa başlangıçta AP'ye destek vermiş olan Türk-İş'te yaşanan ayrışma özellikle dikkat çekiciydi. Bu sendikadan ayrılanlar -Türk-İş'in işçilerin hakkını korumadığını öne sürerek- 12 Şubat 1967'de Devrimci İşçi Sen-

527 Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP): 1965 seçimlerinden sonra CHP'nin tanımladığı "Ortanın Solu" sloganından rahatsızlık duyan ve CHP'nin sosyalist bir parti haline gelmesi endişesini taşıyan bazı senatör ve milletvekilleri ile Genel Merkez arasında ciddi görüş ayrılıkları çıkmıştı. Kamuoyunu meşgul eden bu tartışmalar, 1967'ye kadar devam etti. Bu tarihte partinin TBMM grubunun uhdesinde olan bazı yetkileri Genel Merkeze devreden tüzük değişiklikleri yapılırca, CHP Senato ve Millet Meclisi başkanvekilleri başta olmak üzere 47 senatör ve milletvekili *mücadeleye Atatürkçü görüşlere sadık kalarak parti dışında devam etmeye karar verdiklerini* açıklamış ve Güven Partisi adı ile bir parti kurmuşlardır. Genel Başkanlığına Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu seçilmiştir. Turhan Feyzioğlu, "Cumhuriyetçi Güven Partisi", **CDTA**, İstanbul 1986, s. 2041. 29 Ocak 1971'de "Millî Güven Partisi" adını alan parti, 1972 yılında CHP'nin 21. Kurultayı sonrasında partiden ayrılanların kurduğu "Cumhuriyetçi Parti" ile birleşmiş ve "Cumhuriyetçi Güven Partisi" adını almıştır. Bulut, **age.**, s. 188.

528 Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul 1971, s. 305.

529 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu:1945-71", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Drl. Irvın C. Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul 2003, s. 145-146.

530 Gökhan Atılgan, "Sanayi Kapitalizminin Şafağında", **Türkiye'de Siyasal Hayat**, İstanbul 2015, s. 607.

dikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurmuştu. Bu oluşumla birlikte AP'nin uygulamış olduğu politikalara karşı eylemler giderek büyürken, işçilerin talepleri de yeni bir mecraya doğru sürükleniyordu.⁵³¹

Bu süreçte, öğrenci eylemleri de sadece üniversiteler ile sınırlı kalmayarak Hükümet karşıtı ve ABD aleyhtarı bir niteliğe büründü. 15 Temmuz 1968'de 6. Filoyu protesto ile başlayan eylemler, ABD Büyükelçisi'nin aracının yakılması gibi hadiselerle yol açtı.⁵³² Üniversitelerde reform isteği ile farklı bir şekil alan eylemler, işgal ve boykot hareketlerine dönüşürken kısa bir süre sonra polisle çatışma noktasına geldi. 1969 sonlarından 12 Mart 1971'e giden süreçte ise olaylar daha çok karşıt görüşlü öğrencilerin çatışmasına ve hatta siyasi cinayetlere kadar uzanıyordu.⁵³³

Siyasi ortamdaki kargaşanın aksine 1965-1969 arası dönemde ekonomide bir canlılık ve büyüme yaşanmaktaydı. Yurt içinde montaj sanayinin ürünlerini vermesi, bir zamanlar lüks olarak tanımlanan buzdolabı, çamaşır makinesi gibi ürünlerin Türk ailelerine ulaşmasına neden olmuştu.⁵³⁴ Otomotiv sanayi özendirilmiş, küçük sanayi iş yerlerine iş imkânları sağlanmıştı. Ülke dışındaki işçilerin gönderdiği dövizler de, dış ödeme açığına şüphesiz ki önemli katkılarda bulunuyordu.⁵³⁵ Ayrıca devletin tarım ürünlerine uyguladığı taban fiyat politikalarıyla kırsal kesimin de gelir düzeyi bir ölçüde korunuyordu. Aynı zamanda uygulanan politikalarla tüketimin devamlılığı sağlanarak sanayicinin pazarı da büyütülmeye çalışılıyordu. 1965'ten itibaren, GSMH ortalama oranı yüzde 7 artış göstermişti. Bütün bu olumlu tabloya rağmen, görünürdeki büyümenin nedenlerinden birisi de aslında kısa ve uzun vadeli dışarıdan alınan kredilerdi. İthal ikameci sanayi modeli ise dışa bağımlılığı azaltmadığı gibi yatırıma yönelik kaynak sorununa da çözüm bulamamıştı.⁵³⁶ Bununla birlikte iç pazarın taleplerinin karşılanması ve görünürdeki büyüme seçimler yaklaşırken AP açısından önemli bir avantaj

531 Halis Çetin, **Türk Siyasal Hayatında Krizler Kahramanlar ve Hainler-Vesayet Gölgesinde Siyaset 1960-1980**, C V, Orion Kitabevi, Ankara 2016, s. 168-172.

532 Ayrıntılı bilgi için bk. **Cumhuriyet**, 16 Temmuz 1968; **Milliyet**, 16 Temmuz 1968.

533 Vehbi Ersan, **1970'lerde Türk Solu**, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 29-31

534 Demirel, iktidarı döneminde planlı kalkınma modelini kendi politikaları açısından da kullanışlı bir araç olarak görmüştür. Mühendis olmasının da etkisi ile teknik anlamda da planlama sürecini yönetmiştir. Bu özelliği onu diğer siyasetçiler arasında ön plan çıkarmıştır. Onun döneminde özel sektör de ithal ikamesine yönelmiş, yerli üretim buzdolabı ve çamaşır makinelerinin yanı sıra Vehbi Koç "Anadol" adıyla yerli otomobil üretmiştir. Devlet teşvikleri ile birlikte sermaye sahipleri üretime yönelirken Vehbi Koç'un yanı sıra Sakıp Sabancı da bu dönemde ortaya çıkmış, Eskişehir Sanayi Odası da Türkiye'nin kendi imkânları ile üretim yapabilmesi hususunda yol gösterici olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Bilsay Kuruç, "Türkiye'de Plancılığın İlk On Yılı: Altmış Yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı", **1960'lı Yıllar**, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 905-906.

535 Çavdar, **age.**, s. 157-159.

536 Çetin, **age.**, s. 170.

olarak gözüküyordu.

Demirel'in ilk başbakanlığı döneminde önemli yatırımlara imza atılmıştı. Örneğin, İzmir Aliağa'da petrol rafinerisi için Ruslarla anlaşmaya varılarak inşaata başlanmış, Keban Barajı'nın temeli atılmış, Altınapa Barajı hizmete girmiş ve diğer yandan 1968 yılında Türkiye'de ilk TV yayınları başlamıştı.⁵³⁷

4.1.2. 1969 Seçimlerinden 12 Mart 1971'e

1969 yılına gelindiğinde, Türkiye'nin siyasi gündemini DP'lilerin af meselesi uzun süre meşgul etmişti. Esasında, AP Genel Başkanı Demirel'in en önemli başarılarından birisi orduyu sivil yönetimle uzlaştırmasıydı. Bununla birlikte Demirel bir yandan ordu ile ilişkileri dengede tutmaya çalışırken diğer yandan da, AP içindeki özellikle 27 Mayıs'ın intikamını almak isteyen radikalleri denetim altına almak zorunda kalmıştı. Demirel'in siyasette yeni bir isim olması da, DP kökenli tecrübeli siyasetçiler karşısında bir dezavantaj olarak gözükmekteydi. DP'nin ileri gelenlerinin hapiste olduğu dönemde partinin başına geçen Demirel'in, bu siyasetçiler tarafından "geçici olarak işleri yürüten biri" olarak algılandığını söylemek mümkündür. Öyle ki, hükümetin talebi ile serbest bırakılan Celal Bayar etrafında⁵³⁸ toplanan eski DP'liler bir süre sonra "Bizim Ev" adında bir baskı grubu oluşturmuşlardı. Bu anlamda, 14 Temmuz 1966'da Mecliste kabul edilen Genel Af Yasası'nın⁵³⁹ ilanından sonra eski DP'lilerle olan rekabet daha da belirginleşmişti. Ancak bütün bu ayrışmalara rağmen Demirel 1960'ların sonuna kadar partisinin birliğini muhafaza etmeyi başardı.⁵⁴⁰

Orhan Erkanlı'ya göre, siyasi hakların iadesini savunanlar konuyu siyasi ahlak ve hukuk açısından ele almışlar, öne sürdükleri değişik gerekçelere rağmen bir noktada uzlaşmışlardı. Siyasi hakları iade etmek, isteyenlerin parlamento'ya girmesini sağlamak hatta bu duruma neden olanlardan hesap sormak AP'nin vazifesi hatta bir namus borcu olarak telakki edilmekteydi. 1969 seçimlerinden önce siyasi haklar sağlanamazsa eski DP oylarının AP'ye değil, YTP ve hatta GP'ye gideceği yönünde tehditler bulunduğu dikkat çeken Erkanlı anılarında Demirel'in bu suretle yola getirilmeye çalışıldığını

537 Turan, *age.*, s. 140.

538 Hükümetin talebi üzerine Cumhurbaşkanı Sunay tarafından hastalığı gerekçesiyle affedilmiştir. *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1966.

539 Genel Af Yasası, 14 Temmuz'da TBMM'de, Senatoda ise 3 Ağustos'ta kabul edilmiş, 9 Ağustos'ta ise yürürlüğe girmiştir. Yassıada hükümlülerinin suçları da bu kapsama alınmakla birlikte siyasi hakları geri verilmemiştir. Turan, *age.*, s. 139. Ayrıntılı bilgi için bk. *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1966.

540 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 34. Baskı, İstanbul 2017, s. 364.

ve hesapların bu varsayımlar üzerine bina edildiğini iddia etmektedir.⁵⁴¹

Bütün çabalara rağmen, eski DP'lilere siyasi hakların iade edilmesi bir Anayasa değişikliği gerektirdiği için genel aftan sonraki kısa bir süreçte bunu gerçekleştirmek mümkün olmamıştı. Anayasanın 68. maddesinde “ağır bir suçtan affa uğramış olsalar bile” milletvekili seçilemeyeceği vurgusunun olması Yassıada mahkûmlarının parlamentoya girmesinin yolunu kapatmıştı. Ancak Celal Bayar'ın hapisten çıkması ile birlikte eski DP'lilerin ve kamuoyu baskısı neticesinde 14 Mayıs 1969'da -yani DP'nin iktidara gelişinin yıl dönümünde- Mecliste Anayasa değişikliği kabul edildi.⁵⁴²

Siyasi hakların iadesini öngören kanun teklifinin kabul edilmesi üzerine “bu karar huzur getirecek” diyen İnönü, Celal Bayar ile Pembe Köşk'te görüştü.⁵⁴³ Eski yaraları sarmak istediğini söyleyen İsmet Paşa'nın bu görüşmesi ise CHP içinde daha fazla bölünmeye neden oldu.⁵⁴⁴ İnönü'nün olumlu tavrına rağmen Yüksek Komutanların bu karara karşı çıkmaları ve Cumhurbaşkanı Sunay aracılığı ile rahatsızlıklarını dile getirmeleri, dengeleri bir kez daha sarstı. Sunay, Gençlik ve Spor Bayramı münasebetiyle yayınlamış olduğu mesajında Anayasada tadilata gerek olmadığını vurguluyordu.⁵⁴⁵ İktidara geldiği günden beri ordu ile ilişkilerini dengeli bir biçimde götürmeye çalışan Demirel ise yazılı bir demeç ile Silahlı Kuvvetlere karşı kışkırtıcı davranışlarda bulunulmamasını istiyor, partisinin senatörlerinden de bu değişikliğe oy vermemelerini talep ediyordu. Ancak Demirel'in uyarısına rağmen anayasa değişikliği 6 Kasım günü Senatoda kabul edildi. Hem İnönü'nün hem de Demirel'in bu konudaki tutumları kendi partileri içindeki hizipleri hareketlendirmişti. Demirel'in tutumu karşısında Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy ile Samet Ağaoğlu'nun eşi Neriman Ağaoğlu AP'den istifa ettiler.⁵⁴⁶

Seçim arifesinde siyasi gündemi meşgul eden olaylardan birisi de, Odalar Birliği seçimleri ve Necmettin Erbakan'ın görevden alınmasıydı. Bu durumu “büyük haksızlık” olarak değerlendiren Erbakan'ın AP aday adaylığı da veto edilmişti. Bu durum üzerine “milliyetçi ve mukaddesatçı Türkiye” yaratmak arzusuyla bağımsız aday olarak katıldığı 1969 seçimlerinde de, Erbakan Konya milletvekili seçildi. 26 Ocak 1970'te ise Millî Nizam Partisi'ni (MNP)⁵⁴⁷ kurdu. MNP'nin kurulması ile birlikte, dindar kesim “diğer parti-

541 Orhan Erkanlı, **Anılar...Sorunlar...Sorumlular**, Baha Matbaası, İstanbul 1972, s. 280-281.

542 Turan, **age.**, s.140.

543 **Ulus**, 15 Mayıs 1969.

544 Hikmet Bila, **CHP 1919-1999**, İstanbul 1999, s. 230-235.

545 **Milliyet**, 19 Mayıs 1969.

546 Turan, **age.**, s. 140.

547 Millî Nizam Partisi (MNP): Partinin kuruluşu 1969 seçimlerine yetişemeyince bazı isimlerin sağ partilerden aday olarak gösterilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Erbakan'ın aday-

lerden bağımsız olarak” eğitilmiş seçkinler aracılığı ile siyasi platformda ilk kez temsil edilme olanağını bulmuştu. Ancak, partinin kuruluşu yetişmediği için 1969 seçimlerine MNP katılmadı.⁵⁴⁸

Türk siyasetine hızlı bir giriş yapan Erbakan, “Bağımsızlar” hareketi dışındaki bütün partileri “gayri milli” olarak nitelendirerek “taklitçi” olarak adlandırmaktaydı. “Millî Görüş” kavramını siyasi literatüre sokan Erbakan, siyasete de yeni bir soluk getirdi. Erbakan, Millî Görüş fikri ile ekonomiden dış politikaya, toplum hayatından sanayileşmeye kadar her alanda din merkezli ama yerli bir bakış açısı getirmeye çalışmaktaydı. Ancak daha önce merkez sağ çizgideki partilerde temsil edilen dindar kesimin MNP vasıtası ile müstakil bir hareket olarak politika sahnesine çıkması, sağ tabandaki bölünme noktasında AP açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı.⁵⁴⁹

1969 seçimlerine giden süreçte iç siyasette oldukça kritik gelişmeler yaşanmış ve seçimler oldukça gergin bir ortamda yapılmıştı. 1960’ların sonuna doğru ortaya çıkan sosyal ve siyasi rahatsızlıklara eklenen şiddet dozu giderek artan işçi ve öğrenci olayları ile birlikte Türkiye yeni bir yol ayrımına gelmişti. Bununla birlikte gerek CHP gerekse de AP’de ortaya çıkan parti içi hizipleşmeler partileri yıprattı ve neticede bu durum sandığa oy kaybı olarak yansdı.

1969 seçimlerinde nispi temsil sisteminden vazgeçilerek “barajsız d’hont” sistemi uygulanmaya başlandı. 1965 seçimlerinden farklı olarak CKMP’nin ismi 1969 Adana Kongresi ile Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)⁵⁵⁰ olarak de-

lığı AP tarafından veto edilince Konya’dan bağımsız aday olarak seçildi. Necmettin Erbakan, 26 Ocak 1970’te 17 arkadaşı ile birlikte Millî Nizam Partisi’ni kurdu. Parti programında yarımların az gelişmiş bölgelere yönlendirilmesi, merkezi planlama yerine bölgesel planlamaya geçilmesi, açık gizli israfın önlenmesi gibi hususlara yer verilmiştir. MNP, 12 Mart Dönemi’nde, şeriat propagandası yaptığı gerekçesi ile Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılmıştır. Fahrettin Poyraz, Millî Nizam Partisinden Ak Parti’ye “İslami Hareketin Partileri ve Değişim”, *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*, Ed. Turgay Uzun, Ankara 2013, s. 317.

548 Fahrettin Poyraz, a.g.m., s. 317.

549 Levent Börklüoğlu, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Siyasal Hayatı*, Bursa 2020, s. 116-118.

550 Milliyetçi Hareket Partisi (MHP): 9 Şubat 1969’da kurulmuştur. Ancak MHP’nin temsil ettiği siyasi görüş öncelikle CKMP’de temsil edilmiştir. 1963’te sürgünden dönen Alparslan Türkeş, 31 Mart 1965’te arkadaşları Rıfat Baykal, Ahmet Er, Muzaffer Özdağ ve Dündar Taşer ile birlikte CKMP’ye girmiştir. Parti içinde giderek güç kazanan Alparslan Türkeş, CKMP’nin Olağanüstü Kongresi’nde 1 Ağustos 1965’te genel başkan seçilen Türkeş, eski CKMP’lilerin partiden ayrılmalarıyla birlikte denetimi tamamen ele almıştır. 8-9 Şubat 1966 tarihli CKMP Kongresi’nde, partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi olarak değişmiş ve yeni bir tüzük hazırlanmıştır. MHP’nin amacı kapitalizmden ve komünizmden ayrı bir üçüncü yol ya da ülkücü yol ile yeni bir devlet düzeni kurmaktır. Dokuz Işık adı verilen ilkeler partinin temel hedefleri arasında yer almıştır. MHP, 1965’ten 1973’e kadar girdiği seçimlerde fazla bir

ğıştirildi ve seçimlere bu isimle katıldı. Türkiye Birlik Partisi (TBP)⁵⁵¹ ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) de yeni kurulmuş partiler olarak seçimlere girmişlerdi. Seçim sonuçlarına göre AP, 256 milletvekili ile tek başına iktidara gelecek gücü elde etmiş, CHP:143, CGP: 15, MHP:1, TBP:8, TİP ise 2 milletvekilliği kazanmıştı.⁵⁵²

İkinci Kabinesini 3 Kasım 1969'da oluşturan Süleyman Demirel'in yeni hükümetinde Gençlik ve Spor Bakanlığı da tesis edilmişti. Kabine listesinin en göze çarpan özelliği ise Bilgiççi olarak bilinen hiç kimseye yer verilmemiş olmasıydı.⁵⁵³ Hükümet, 12 Kasım 1969'da Meclisteki güven oylamasında 156'ya karşı 263 oyla güvenoyu aldı.⁵⁵⁴ Hükümet programının genel amaçlar kısmında 1965-1969 döneminin çok zor siyasi şartlar altında geçtiğine değinilerek meydana gelen olayların ideolojik maksatlarla istismar olduğuna dikkat çekilmekteydi. Öğrenci olaylarının gündemde olduğu bu dönemde programda üniversite özerkliğine de yer verilerek "Üniversiteler Arası Yüksek Kurul" oluşturulacağı vurgulamaktaydı.⁵⁵⁵

Seçimler sonucunda AP'nin yeniden tek başına iktidar olması Türk Silahlı Kuvvetleri içindeki huzursuzlukları da tekrar gün yüzüne çıkardı. En başından beri AP'yi DP'nin devamı olarak algılayan ordunun reform taleplerini yüksek sesle dile getirmesi ve kuvvet komutanlarının ülkenin içinde bulunduğu durum ile ilgili olarak Demirel'e uyarı mektupları göndermeleri askerî müdahale söylentilerinin yayılmasına neden olmaktaydı. Her ne kadar

varlık gösterememiş, ancak 1977 seçimlerinde 16 milletvekili çıkarmayı başarmıştır. I. ve II. MC Hükümetlerinde görev alan MHP, 12 Eylül 1980'den sonra Millî Güvenlik Konseyi kararı ile kapatılmıştır. Mehmet Ali Açoğulları, "Milliyetçi Hareket Partisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 8, İstanbul 1986, s. 2111-2119.

551 Türkiye Birlik Partisi (TBP): Birlik Partisi, 17 Ekim 1966'da Ankara'da kurulmuştur. Kamuoyunda Alevi partisi olarak bilinen TBP'nin 16 kurucusundan 12'si Alevi diğerleri ise Sünni'dir. İlk genel başkanı Hasan Tahsin Berkman adında emekli bir generaldir. Sırasıyla Hüseyin Balan ve Mustafa Timisi partinin genel başkanlığını yapmıştır. Atatürkçü, reformcu ve ilerici bir parti olma iddiasını taşıyan TBP, ekonomik alanda devletçiliği savunmuştur. Mustafa Timisi'nin genel başkanlığı sırasında "demokratik sol" kimliğine bürünmeye çalışan Birlik Partisi 28 Kasım 1971'de Türkiye Birlik Partisi ismini almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Bulut, **age.**, s. 232-238.

552 **Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2011)**, TÜİK Yay., Ankara 2012, s. 25.

553 Turan, **age.**, s.171.

554 Oylamaya katılan 428 milletvekilinden 263 Evet oyu alan AP'de Bilgiççiler dâhil bütün AP'liler lehte oy kullanmıştır. CHP ve GP Hayır oyu kullanırken, 5 Bağımsız ve 1 YTP'li üye Evet oyu kullanmıştır. Bağımsız Necmettin Erbakan ve İbrahim Öztürk de Hükümete ret vermiştir. Bununla birlikte CHP ve GP gruplarının yanı sıra grubu olmayan partilerin liderleri de Demirel Hükümetine güvenoyu vermemiştir. Bu liderler sırası ile Alparslan Türkeş, Hüseyin Balan, Osman Bölükbaşı, Yusuf Azizoğlu ve Mehmet Ali Aybar'dır. **Cumhuriyet**, 13 Kasım 1969.

555 Ayrıntılı bilgi için bk. Erdilek, **agm.**, s. 1013.

AP ve Demirel, ordu ile dengeli bir ilişki yürütmüş ve askerinin talep ettiği lojman kışla vb. isteklere cevap vermeye çalışmışsa da, ordu içinde kendisine karşı tepkili ve mesafeli bir grubun varlığı her zaman kendini hissettirmekteydi.⁵⁵⁶

İkinci Demirel Hükûmeti meclis içindeki çoğunluğa rağmen yalnızca dört ay görev yapabildi. Toplumsal ve siyasi huzursuzluklar giderek tırmanırken öğrenci eylemleri sokak çatışmalarına dönüştü, üniversitelerin bir kısmı tatil edildi. Parti içindeki huzursuzluklar ise doruk noktasına çıkmaktaydı.⁵⁵⁷ 1970 yılı bütçe tasarısının⁵⁵⁸ reddedilmesi üzerine 13 Şubat 1970'te Demirel Hükûmeti istifa etti. İlginç olan, 41 milletvekilinin muhalefet ile birlikte kırımızı oy vermesiydi ki, neticesinde bu eylem bir iç hesaplaşmaya⁵⁵⁹ dönüştü.⁵⁶⁰ Bütçe tasarısına red oyu kullanan muhalifler, Demirel'in şahsını hedef alan açıklamalar yaparak AP'nin kendisi ve etrafındakiler tarafından bir ikbal ve menfaat kapısı haline getirildiğini iddia ediyorlardı. Muhaliflerin Genel Başkan'ın değiştirilmesi hususundaki propagandalarına rağmen Cumhurbaşkanı Sunay, Hükûmet kurma görevini tekrar Demirel'e verdi.⁵⁶¹ Netice itibarı ile 15 Mart 1970'te yapılan oylama ile 232 "Evet" sayesinde Üçüncü Demirel Hükûmeti güvenoyu almayı başardı.⁵⁶²

Kendisine karşı oluşan bütün muhalefete rağmen Demirel'in, Birlik Partisi'nden bazı milletvekillerinin desteği ile hükûmet kurması başka bir polemik kapısını açmıştı. AP'nin dışarıdan destekle güvenoyu alması "milletvekili pazarları" deyimini de gündeme taşıyarak kamuoyunda uzun süre tartışıldı.⁵⁶³ 1970'te yapılan AP'nin V. Genel Kongresi, partinin bölünmesi açısından tam anlamıyla bir dönüm noktası oldu. Bu süreçte aralarında Sadettin Bilgiç ve Yüksel Menderes'in de bulunduğu 26 AP'li milletvekili partiden

556 Çetin, *age.*, s. 175.

557 Turan, *age.*, s. 175.

558 Hükûmetin hazırladığı bütçe tasarısına 214 kabul oyuna karşı 224 red oyu verilmiştir. AP içinden 41 kişi bütçe tasarısına ret oyu kullanmıştır. Bütçe görüşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Milliyet*, 12 Şubat 1970.

559 Bütçe oylamasının akabinde 41'ler ile ilgili bir işlem yapılmamakla birlikte yalnızca Sadettin Bilgiç ve 16 arkadaşına bir yıl süre ile partiden çıkartılma cezası verilmiştir. Ancak Üçüncü Demirel Hükûmeti için 15 Mart'ta yapılan güven oylaması esnasında 41'lerden 34'ünün oylamaya katılmaması anlaşmazlığı daha da keskin bir viraja doğru sürüklemiştir. Turan, *age.*, s. 176.

560 Bektaş, *Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)*, İstanbul 1993, s. 192.

561 Bulut, *age.*, s. 147.

562 172 kişinin ret verdiği oylamada 44 kişi çekimser kalmıştır. Çekimser oy kullananlardan 35 kişi AP, 1 kişi YTP ve 8 kişi de bağımsızdır. *Cumhuriyet*, 16 Mart 1970.

563 Bulut, *age.*, s. 147.

ihraç edildi.⁵⁶⁴ AP içindeki bu ayrışma ise yeni bir siyasi partinin, Demokratik Parti (DP)⁵⁶⁵ adıyla kurulmasına yol açtı.

1969 seçimlerinden sonra CHP'de özellikle yönetici kadro içinde huzursuzluklar giderek büyüdü. Öyle ki, Nihat Erim ve Kemal Satır'ın başını çektiği muhalefet karşısında İsmet İnönü, 3 Temmuz 1970 tarihinde toplanan 20. Kurultay'da, Genel Sekreter Bülent Ecevit'i açıkça destekledi. Kurultayda yeni parti meclisi adaylarını kapsayan iki liste hazırlandı. Bunlardan bir tanesi Bülent Ecevit'in listesi, diğeri ise Kemal Satır'ın listesiydi.⁵⁶⁶ Parti içi huzursuzluklar nedeniyle dört ay önce toplantıya çağrılan CHP Kurultayı sert tartışmalara sahne oldu. İnönü'nün açıkça destek verdiği Ecevit'in listesi tamamen başarılı olurken, muhalif hareketin başı olan Kemal Satır'ın listesinden yalnızca Satır ve Kemal Demir parti meclisine girebildiler.⁵⁶⁷

TİP de seçim sonrasında oy kaybına uğrayan partilerden biriydi. Neticede yalnızca 2 milletvekilini parlamentoya sokabilmişti. Diğer partilerde olduğu gibi TİP de kendi içinde bir hesaplaşma sürecine girmiş ve bu durum Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlıktan ayrılmasına yol açmıştı. 29-31 Ekim 1970 tarihinde yapılan IV. Büyük Kongre'de ise Behice Boran, genel başkanlığa getirildi. Ancak bu kongrede alınan kararlar, 12 Mart'tan sonra partinin kapatılmasında önemli bir dayanak noktası oluşturuyordu.⁵⁶⁸

Görüldüğü üzere 1969 seçim sonuçları iktidar ve muhalefet partilerini derinden etkilemişti. Siyasi partiler kendi içlerinde bir hesaplaşma sürecine girerken siyasi kutuplaşmalar sokağa yansımıştı. Ülke hızla bir bunalıma doğru sürüklenirken askerî müdahale söylentileri de yoğunluk kazanıyordu.

564 Ayrıntılı bilgi için bk. **Milliyet**, 25 Haziran 1970.

565 Demokratik Parti (DP): AP içinde Demirel'e karşı bir hizipleşme neticesinde ortaya çıkan ve siyasi literatüre "kırmızı oy olayı" olarak geçen bütçe oylamasından sonra 41'ler Demirel'e karşı bir mücadele ve âdetâ bir yıpratma kampanyası başlatmışlardır. AP içindeki hizbin önde gelen isimlerinden olan Sadettin Bilgiç, 5 Eylül 1970'te basına yaptığı açıklamada yeni bir partinin kurulacağını deklare etmiştir. Anayasanın 56 ve 57. maddeleri gereğince Siyasi Partiler Kanunu'nun hükümlerine uygun olarak 18 Aralık 1970'te Demokratik Parti kurulmuştur. Demokratik Parti kurucuları, kendilerinin Demokrat Parti'nin gerçek siyasi mirasçısı oldukları iddiası ile yola çıkmışlardır. Bulut, **age.**, s. 149. DP'nin ilk genel başkanı Ferruh Bozbeyli'dir. İbrahim Abak, Cevat Önder ve Yılmaz Yaşaroğlu da kısa süreli olarak genel başkanlık yapmıştır. DP, 1975 yılında I. MC Hükümetinin kurulması sırasında büyük güç kaybına uğramıştır. Sadettin Bilgiç ve bir grup milletvekilinin tekrar AP'ye dönmesi DP'yi zayıflatırken 1977 Seçimlerinde milletvekili seçilemeyen Bozbeyli genel başkanlıktan çekilmiştir. 1978 yılında kurulan Ecevit Hükümetinde yer alan DP, 4 Mayıs 1980'de yapılan 4. Büyük Kongresi'nde feshedilmiştir. Kaynar, **age.**, s. 154.

566 Bektaş, **age.**, s. 82-83.

567 **Ulus**, 7 Temmuz 1970.

568 Çavdar, **age.**, s. 180.

4.1.3. 12 Mart 1971 Muhtırası ve Etkileri

Türk siyasi hayatı ve demokrasi tarihinde önemli kırılma noktalarından birisini oluşturan 12 Mart 1971 Muhtırası, bugüne kadar çeşitli boyutlarıyla tartışılmıştır. Üstü kapalı ya da dolaylı bir müdahale olarak nitelendirilen Muhtıraya giden süreci, iç ve dış dinamikleriyle birlikte değerlendirmek konunun anlaşılması bakımından daha yararlı olacaktır.

12 Mart Muhtırası'nın 1.Maddesinde Türkiye'nin içinde bulunduğu durum ve müdahalenin temel gerekçesi şöyle açıklanmıştır: “Parlamento ve Hükûmet süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyetinin geleceği ağır bir biçimde tehlikeye düşürülmüştür.”⁵⁶⁹ Bu ifadeden yola çıkarak Türkiye'yi bir askerî müdahalenin eşiğine getiren olayları değerlendirmek mümkündür. Özellikle 1969 yılından itibaren ekonomik ve siyasi krizler kendini göstermeye başlarken, yükselen enflasyonla birlikte ücretler de düşmüştü. Dış borç artarken ödeme dengesinde ortaya çıkan açıklar ise tehlike arz etmeye başlamıştı.⁵⁷⁰ 1965'te iktidara gelen Demirel'in hedefi, “Büyük Türkiye” sloganı ile vücut bulan ekonomik büyümeyi sağlamaktı. Bu anlamda, AP iktidarının kısmen bu hedefi gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür.

Türkiye'nin kamu bütçeleri 1965-1971 döneminde büyük ölçüde artış göstermekle birlikte ekonomide görünen bu nicel büyüme üretim ilişkilerinde köklü bir değişime neden olmadı. Her ne kadar zirai üretimin niteliği değişmiş, makine ile tarım yapılan toprak miktarı %30'lara ulaşmışsa da, dengesiz kalkınmanın neden olduğu enflasyon hız kazanmaya başlamıştı. 1970'e gelindiğinde ise ülkenin dış ticareti tıkanmış, Demirel Hükûmeti devalüasyon yapmaya mecbur kalmıştı. Türk lirası değer kaybederken şeker, benzin ve diğer ihtiyaç maddelerine yapılan zamlar tepkilere neden olmakta huzursuzluklar da giderek büyümekteydi. Dolayısıyla, Müdahale gerekçesi olarak Muhtıranın birinci maddesinde de “sosyal ve ekonomik huzursuzluklar” meselesi ön plana çıkarılmıştı.⁵⁷¹

Muhtırada ekonomik ve sosyal huzursuzluklarla birlikte vurgulanan esasında en önemli mesele anarşi ve kardeş kavgası olarak tanımlanan öğrenci ve işçi eylemleriydi. Başlangıçta Fransa'daki eylemlerin taklidi gibi algılanan ve önemsenmeyen gençlik hareketleri üniversite işgalleri ve boykotlarla başlamış ancak 1971'e kadar şiddetin dozu artmıştı. Sağ akımların da

569 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 3, Toplantı: 2, C 12, 70. Birleşim, 12 Mart 1971, s. 236.

570 Çetin, **age.**, s. 175.

571 Bulut, **age.**, s. 49-50.

örgütlenmeye başladığı bu dönemde Alparslan Türkeş'in liderliğini yaptığı MHP'nin "Bozkurtlar" olarak bilinen gençlik kolları kurulmuştu. Ankara'da Türkiye Devrimci Dernekleri Federasyonu'nun (DEV-GENÇ) kurulması, Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO) ve Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi'nin (THKP-C) ortaya çıkışı ise öğrenci olaylarını anarşi boyutuna taşıdı.⁵⁷² 12 Mart'a giden süreçte sendika hareketlerinin ve işçi eylemlerinin de etkili bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Türk-İş, partiler üstü bir politika benimserken, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) işçi sınıfının menfaatleri için siyasi platformda etkin bir rol oynama stratejisini benimsemişti. DİSK ile birlikte memur sendikalarının en aktif olan, Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) sol hareket ve eylemleri desteklemekteydi. 1970 yılında 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda yapılan değişiklik sert tepkilere neden olurken, DİSK'in faaliyetlerinin -iktidar tarafından- engellenmeye çalışılması üzerine "15-16 Haziran Olayları" patlak vermişti.⁵⁷³

15 Haziran 1970'te İstanbul ve İzmit-İstanbul arasında yüz binlerce işçinin katıldığı eylemler yapıldı. Bu olaylar üzerine, 16 Haziran itibarıyla İstanbul'da, Kocaeli merkez ve Gebze ilçelerinde bir ay sıkıyönetim ilan edildi.⁵⁷⁴ Bu anlamda 12 Mart'a giden süreçte bu sendika faaliyetleri ve işçi eylemlerinin önemli etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Sadi Kocaş'a göre bu olayların vahim bir hale dönüşmesinde, dışarıdan verilen destekler kadar, iktidarın bir tarafı korumasının, bazı gelişmeleri görmezden gelmesinin ve dolayısıyla uygulanan yanlış politikaların da büyük etkisi vardı.⁵⁷⁵ Hasan Cemal de anılarında gençliğin heyecanını kullanarak onları polis ve askerle çatıştıran bazı çevrelerin Türkiye'yi istikrarsızlaştırmayı hedeflediğini ve Soğuk Savaş döneminin Batı ile Doğu arasındaki hesaplaşmasının Türkiye'de diğer ülkelere kıyasla daha acımasız oynandığını söylemektedir. Ona göre, bu süreçte demokrasiyi tamamen ortadan kaldırma amacını taşıyanlar kadar kendi anlayışına göre bir demokrasi tesis etmek isteyenler de Türkiye'yi bir askerî darbenin eşiğine getirmiştir.⁵⁷⁶

27 Mayıs'tan sonra birçok sol görüşlü aydın yeni ve ilerici bir Türkiye'nin doğmakta olduğu umuduna kapılmıştı. Ancak 1961 seçimleri ile başlayan 1965 seçimlerinde zirve yapan ve 1969 seçimlerinde tekrar iktidara gelen "sağ" zihniyet, bu ümitlerin sönmesine neden olmuştu. Parlamentoyu desteklemek, "cici demokrasi", "Filipin demokrasisi" gibi tanımlamalarla alay edilen bir eylem haline gelmişti. Bazı aydınlar ise sosyalizmi gerçekleştirmek

572 William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Çev. Ahmet Fethi, s. 155-157.

573 Davut Dursun, **12 Mart Darbesi**, İstanbul 2003, s. 27.

574 **Milliyet**, 17 Haziran 1970.

575 Sadi Kocaş, **Atatürk'ten 12 Mart'a... Anılar**, C 4, İstanbul 1977, s. 1921.

576 Hasan Cemal, **Kimse Kızmasın, Kendimi Yazdım**, Doğan Kitap, İstanbul 1999, s. 21.

için “askerî darbe”den dahi umut beslemekteydi.⁵⁷⁷ Parlamento dışında muhalefet kavramının itibar kazandığı bu dönemde önce *Yön* daha sonra *Devrim* dergisi etrafında toplanan solcu aydınlar, orduyu toplumdaki atılımların öncüsü olarak görmüşler ve ordunun siyasette aktif rol oynaması gerektiğini savunmuşlardı. Toplumsal gelişmede devrimci rolü oynayacak “zinde güçler” ve “ara tabakalar” formülünü ileri süren *Yön* grubu esasında çok partili rejime karşı olmamakla birlikte, 1946 tarihinin çok partili rejime geçiş için erken olduğunu düşünüyordu. Bu grubun ülke kalkınmasında aktif rol oynama görevini orduya ve parlamento dışı güçlere vermeleri ise demokratikleşme açısından ciddi bir sorun oluşturmaktaydı.⁵⁷⁸

Avcıoğlu, *Yön*'de geliştirdiği düşünceleri, 1968 yılında yayınladığı *Türkiye'nin Düzeni* adlı kitabında bir araya getirmiş, Osmanlı modernleşmesini kendi ideolojik perspektifiyle yorumlamıştı. Yayımlandığı dönem ve sonrasında oldukça rağbet gören bu kitap, dönemin komutan ve subayları tarafından da ilgi ile okunmuştu. Doğan Avcıoğlu 1969'da haftalık *Devrim* gazetesini çıkarmaya başlamıştı. Avcıoğlu yazılarında “ulusalcı-devrimci” adını verdiği bir görüşü savunuyor, bu görüşün ulusalcı subayları etkileyeceğini ve millî demokratik devrimin gerçekleşeceğini umut ediyordu. 1971 yılında yayınlanan *Devrim Üzerine* isimli kitabında ise âdeta askerî darbenin ideolojisi ve programı açıklanmaktaydı.⁵⁷⁹

Devrim gazetesi etrafında birleşen sol aydınların ordu içinde de etkisi bulunmaktaydı. Bu aydınlar orduyu darbeye teşvik edip “Baas sosyalizmi” benzeri bir rejim getirmek istiyorlardı. Darbe tarihi olarak da 9 Mart 1971 tarihi tespit edilmişti.⁵⁸⁰ Ancak, 9 Mart'ta beklenen darbe yön ve amaç değiştirilerek 12 Mart'ta gerçekleştirildi. Sonuç itibarıyla beklenenin aksine emir komuta zinciri içerisinde başka bir müdahale yapılmasına karar verildi. 12 Mart Muhtırası'na giden süreçte oldukça karmaşık gözükken bu olayın görünen sebepleri neden böyle bir dönüşüm yaşandığı sorusuna çeşitli iddialara rağmen net bir cevap verememektedir.⁵⁸¹

Şüphesiz ki, Türkiye'nin sahip olduğu ekonomik şartlar dış politikasına da etki etmiştir. Türkiye bir yandan Batı ile ilişkilerini geliştirirken diğer yandan da SSCB ile olan ilişkilerini düzeltmeye çalışmıştı. Ancak 1963 sonlarında patlak veren Kıbrıs Meselesi esnasında ABD Başkanı Johnson'ın İnönü'ye gönderdiği mektup, Türk-ABD ilişkilerini yeni bir safhaya taşıdı.

577 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, 24. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 267.

578 Dursun, *age.*, s. 33.

579 İlhan Tekeli, *Türkiye İçin Siyaset ve Demokrasi Yazıları*, İstanbul 2011, s. 9.

580 Cemal Fedayi, “Türkiye'nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi (1971-1980)”, *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 2010, s. 493.

581 Bulut, *age.*, s. 396.

ABD-Türkiye ilişkilerini gerginleştiren bir diğer unsur ise haşhaş ekimi meselesiydi ki, Demirel Hükümeti haşhaş ekiminin yasaklanması hususunda ciddi bir baskıya maruz kalmaktaydı. 12 Mart sonrasında kurulan Nihat Erim Hükümetinin yaptığı ilk icraatlardan birisi ise haşhaş ekimini yasaklamak oldu. ABD ile ilişkilerin gerginleştiği bir dönemde 12 Mart Müdahalesi'nin gerçekleştirilmesi, bugüne kadar gelen ve hâlâ tartışılan pek çok iddiayı da beraberinde getirmiştir.⁵⁸²

Netice itibarıyla 12 Mart 1971 günü Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu ve Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur'un imzalarıyla üç maddelik Muhtıra⁵⁸³ radyonun haber bülteninde saat 13.00'da okundu. Bu Muhtıra ile sorumluluk tamamen Meclis ve hükûmete yüklenirken aynı zamanda çözüm de yine parlamento içinde aranmaktaydı.⁵⁸⁴

Muhtıra karşısında Başbakan Demirel istifa kararı alırken gençlik ve meslek örgütleri, başlangıçta Muhtırayı destekleseler de kısa bir süre sonra ortaya çıkan tutuklama ve yargılamalar yüzünden 12 Mart Muhtırası'na karşı bir tavır almışlardı.⁵⁸⁵ Komutanların yaptıkları ilk eylem, ordu içinde sol darbe hazırlığında olduğu iddia edilen askerleri tasfiye etmek oldu. 12 Mart Dönemi siyasi yargılamaları ise iki ana grupta toplamak mümkündür. Birincisi DİSK, DEV-GENÇ, TÖS vb. işçi, öğretmen, gençlik örgütü yargılamaları ikincisi de kitap, dergi ve gazeteler hakkında açılan siyasi davalar.⁵⁸⁶ Sıkıyönetimin ilk gününde DEV- GENÇ ve Ülkü Ocakları halkın huzurunu bozdukları gerekçesi ile kapatıldı.⁵⁸⁷ *İşçi-Köylü*, *Devrim*, *Aydınlık*, *Türkiye Solu*, *Proleter Devrimci Aydınlık* gibi sol içerikli dergiler toplatılmış, Ankara sıkıyönetim yetkilileri bütün grev ve lokavtları yasaklamıştı.⁵⁸⁸

17 Mayıs 1971'de İsrail'in İstanbul Başkonsolosu'nun THKP-C üyeleri tarafından kaçırılması, birçok kişinin gözaltına alınmasına ve tutuklanmasına neden oldu. Yayımlanan hükümet bildirisinde, bu eylemi yapanlarla uzak yakın ilişkisi olan herkesin cezalandırılacağı, Konsolos'un ölmesi halinde ise idam isteğinin gündeme geleceği açıklanmaktaydı.⁵⁸⁹ Gözaltına alınanlar

582 Ayrıntılı bilgi için bk. Bulut, *age.*, s. 51-60.

583 Muhtıra tam metni için bk. **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D 3, T 2, C 12, B 70, 12 Mart 1971, s. 236.

584 Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980**, 5. Baskı, İstanbul 1997, s. 229.

585 Bulut, *age.*, s. 76-77.

586 Özdemir, *age.*, s. 233.

587 **Milliyet**, 28 Nisan 1971.

588 **Milliyet**, 29-30 Nisan 1971; **Milliyet**, 4 Mayıs 1971.

589 **Milliyet**, 18 Mayıs 1971.

arasında Muammer Aksoy, Mümtaz Soysal, Çetin Altan, Uğur Mumcu, Altan Öymen gibi isimler de bulunuyordu.⁵⁹⁰ Gözaltına alınanların sayısı kısa sürede 547'ye ulaşırken, bu kişilerle ilgili yayın yapılması da yasaklandı.⁵⁹¹

Bu dönemde, 20 Mayıs 1971'de MNP "laikliğe aykırı tutumu" sebebiyle, TİP ise 20 Temmuz 1971'de "toplumda azınlıklar yarattığı" gerekçesi ile kapatıldı. Parti yöneticileri sıkıyönetim mahkemelerinde yargılandı.⁵⁹² 12 Mart 1971'den, 1973 genel seçimlerine kadar süren ara rejimde partiler üstü dört hükümet kuruldu. I. ve II. Nihat Erim ve Ferit Melen hükümetleri, Muhtıranın ortaya çıkardığı özel koşulların etkisi ile kurulmuşlardı. Partiler üstü hükümet modeli olarak tanımlanan bu hükümet modelinde, değişik siyasi partilere mensup milletvekilleri ve senatörlerle birlikte Meclis dışından da birçok bakan görev yaptı. Naim Talu Hükümeti ise AP ve CGP'nin anlaşması ve bunun dışında bağımsız parlamenterler ve dışarıdan iki üye ile kuruldu.⁵⁹³

Nihat Erim'den sonra, Ferit Melen başkanlığında kurulan ve yaklaşık 11 ay görevde kalan hükümet dönemindeki en önemli olay, görev süresi dolan Cevdet Sunay'ın yerine yeni cumhurbaşkanını seçme meselesiydi. Bu süreç, bir an önce sivil rejime dönülmesini ve ordunun kışlasına çekilmesini isteyen kesim ile askerî vesayeti savunan kesim arasında bir mücadeleye sahne olmaktaydı. Görev süresinin bitmesine az bir süre kala emekli edilen Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın yerine Kara Kuvvetleri Komutanlığında süresi dolan Orgeneral Faruk Gürler'in getirilmesi bu hesaplaşmanın habercisi olmuştur. Genelkurmay başkanlarının ordu desteği ile cumhurbaşkanlığına getirilmesinin olağan görüldüğü bir ortamda asıl şaşırtıcı olan, AP lideri Demirel ile CHP'nin lideri Ecevit'in anlaşarak ortak bir aday sunmalarıydı.⁵⁹⁴ Bu aday ılımlı bir kişiliği olan emekli Oramiral Fahri Korutürk'tü. 6 Nisan 1973 günü toplanan TBMM'de 557 üyeden 365'inin oyunu alan Korutürk, cumhurbaşkanı seçildi. Böylece bir anlamda askerî darbe süreci de sona erdi. Korutürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesi bir kriz ile başlamış, süresinin dolması ise yeni bir krize neden olmuştur.⁵⁹⁵

1971-1973 yılları arasında 1961 Anayasası, üç ayrı kanunla değiştirildi. 30 Haziran 1971'de yürürlüğe giren 1421 sayılı Kanun ile siyasi partilere hazine yardımı yapılacağı esası belirlenmekteydi. Ordu etkisi ile yürürlüğe giren ve Anayasanın birçok hükmünde değişiklikler yapan değişiklikler ise 22 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanun ile 30 Mart 1973 tarih ve 1699 sayılı Kanun

590 Ersan, *age.*, s. 47.

591 *Milliyet*, 21 Mayıs 1971.

592 Fedayi, *age.*, s. 495.

593 Erol Tuncer, *Osmanlıdan Günümüze Seçimler (1877-1999)*, TESAV Yay., Ankara 2002, s. 265.

594 Özdemir, *age.*, s. 234.

595 Seyfi Öngider, *Çankaya'nın Bütün Adamları*, İstanbul 2006, s. 108-109.

hükmünce gerçekleştirildi. Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek, üniversite özerkliğini zayıflatmak, TRT'nin özerkliğini kaldırmak gibi düzenlemelerle yürütme organının yetkilerini genişleten değişiklikler yapıldı. Ancak temel hak ve özgürlüklerin kısıtlanmasını öngören 11. Maddede yapılan ve bütün temel haklar için geçerli sınırlamalar getiren değişiklikler günümüze kadar çok tartışılmıştır. Devlet memurlarının sendika kurma hakkı ortadan kaldırılırken, yargı alanındaki en önemli değişikliklerden birisi ise Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulmasıdır.⁵⁹⁶ Söz konusu değişikliklerle, 1961'den itibaren tartışma konusu olan Anayasa, esasında Nihat Erim'in deyiimiyle "lüks" olduğu⁵⁹⁷ ya da önceki tabiriyle "fazla bol" geldiği gerekçesiyle daraltılmıştır.⁵⁹⁸

Muhtıra sonrası olaylardan birisi de üniversite eylemlerine öncülük ettiği düşünülen Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan hakkında verilen idam kararıydı. TBMM idam kararını 10 Mart 1972'de onayladı. Menderes ve arkadaşlarının idamı kadar, bu kararı da haksız bulan Ecevit, 27 Mart'ta özel bir oturumla toplanan Mecliste uzun bir konuşma yaptı. Ecevit konuşmasına, ilke olarak idam cezasına karşı olduğunu belirterek başlamıştı. Bu gençlerin hiçbirinin fikirlerine katılmadığını, eylemlerini de doğru bulmadığını hatta karşı çıktığını söyleyen Ecevit, birtakım kötü niyetli kişilerin kışkırtmaları sonucu tuzağa çekilen bu kişilerin affedilmesini istedi. Olayların gerçek sorumlularının, bu tuzakları kuranların halen serbest ve itibarlı durumda olduğunu iddia eden Ecevit'e göre *Onların günahının bedelini birkaç gencin hayatıyla ödetmek büyük haksızlıktır.*⁵⁹⁹ Ancak TBMM aldığı karardan dönmedi ve idam kararı uygulandı.⁶⁰⁰

4.2. 1973 Seçimleri Sonrası Siyasi Gelişmeler

12 Mart Muhtırası'nın gölgesinde gerçekleştirilen ve demokratik düzenin tekrar sağlanabilmesi için bir sınav niteliği taşıyan 14 Ekim 1973 seçimleri, yeniden sivil rejime dönüş açısından çok önemlidir. Bu, 1950'den beri en fazla sayıda partinin katıldığı ve oyların en çok parçalandığı ilk seçimdir. Sağdaki parçalanmanın faturası AP'ye çıkmış bu durum ise en çok CHP'nin işine yaramıştır.⁶⁰¹ Seçim sonuçlarına göre CHP: 185, AP:149, CGP:13, De-

596 Serap Yazıcı, *Türkiye'de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, Ankara 1997, s. 119.

597 Nihat Erim'in açıklaması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Milliyet*, 2 Mayıs 1971.

598 Bulut, *age.*, s. 102-103.

599 Mehmet Çetingüleç, *Ecevit'in Anıları 12 Yıl Saklı Tutulan "Veda" Sohbetleri*, 4. Baskı. İstanbul 2018, s. 118-120.

600 İdamlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. *Milliyet*, 7 Mayıs 1972.

601 Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1981, s. 1816.

mokratik Parti:45, MSP: 48, TBP:1, MHP:3, Bağımsızlar ise 6 milletvekilliği kazandı.⁶⁰² Seçim sonuçları açısından değerlendirilecek olunursa 1950'lerden beri devam eden DP-AP üstünlüğü bir anlamda son bulurken CHP'nin 1960'lardan itibaren devam eden oy kaybı da son buldu. CHP'den sonra en büyük başarıyı MSP göstererek seçimlerden sonra hükûmet arayışlarında kilit parti haline geldi.⁶⁰³

14 Ekim 1973'te genel seçimlerin yanı sıra daha önce ertelenmiş olan Cumhuriyet Senatosunu üçte bir yenileme seçimleri de yapıldı. Genel seçimlere katılım oranının % 66.8 olduğu göz önünde bulundurulacak olursa 1969 (%64.3) seçimlerine göre bir miktar artış olmakla birlikte seçmenin sandık başına gitmek hususunda isteksiz davrandığını söylemek mümkündür. Demokratik Parti (DP), AP'nin oylarını hatırı sayılır derecede bölmüş, 1973 seçimleri aynı zamanda İnönü'nün katılmadığı ilk seçimler olmuştur. Celal Bayar ve Osman Bölükbaşı da seçimlere katılmamıştır.⁶⁰⁴

Bütün tahminleri altüst eden CHP, seçimlerden birinci parti olarak çıkmasına rağmen bu başarı kamuoyunda CHP'den çok Bülent Ecevit'in şahsi başarısı olarak değerlendirilmiştir. Seçim kampanyası daha çok AP-CHP mücadelesi şeklinde geçmiş, Bülent Ecevit, "halkçı Ecevit" sloganı ile birlikte siyasete yeni bir soluk getirmiş ve kitleleri peşinden sürüklemiştir. Bir yabancı gazetecinin "Türk seçimlerini Ecevit adında bir parti kazandı" şeklindeki yorumu bu algıyı açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁰⁵ Ecevit yürütülen başarılı seçim propagandası neticesinde "bu düzen değişmelidir", "ne ezilen ne ezen insanca hakça düzen" gibi sloganlar ile birlikte genel başkan olarak girdiği seçimlerde partisinin oy oranını da arttırmıştır.⁶⁰⁶ Halkla doğrudan iletişim kurmayı benimseyen Ecevit kendisine takılan "Karaoğlan" lakabını ise aktif siyasi yaşantısının sonuna kadar taşımıştır.⁶⁰⁷

Muhtıra ile başlayan olağanüstü dönem 1973 Seçimleri ile sona ererken aynı zamanda Türk siyaseti de yeni bir dönemece girdi. Oyların parçalanması nedeniyle hiçbir partinin tek başına iktidara gelemediği bu seçimler neticesinde koalisyon hükûmetleri 1973'ten 12 Eylül 1980 Darbesi'ne kadar neredeyse bir zorunluluk haline geldi.⁶⁰⁸

602 **Resmî Gazete**, S 14698, 31 Ekim 1973.

603 Bulut, **age.**, s. 338.

604 Bulut, **age.**, s. 339, 395, 398.

605 **Milliyet**, 1 Ocak 1974.

606 Ayfer Özçelik, "1960'tan Günümüze Türk Siyasal Hayatı", **Yakın Dönem Türk Politik Tarihi**, Ed. Süleyman İnan-Ercan Haytoğlu, Ankara 2011, s. 162.

607 Börklüoğlu, **age.**, s. 129.

608 Bulut, **age.**, s. 404.

4.2.1. CHP- MSP Koalisyonu

1973 Seçimlerinin ardından uzun süren bir hükûmet bunalımı yaşandı ve 7 Şubat 1974'e kadar bir hükûmet kurmak mümkün olmadı. Demokratik Parti Genel Başkanı Ferruh Bozbeyli AP, DP, CGP ve MSP'nin oluşturacağı bir koalisyon önerisinde bulunurken, AP hiçbir koalisyon önerisine sıcak bakmadı. İlk olarak TBMM'deki en çok milletvekiline sahip olan Ecevit'e hükûmet kurma görevi verildi. Ancak AP, CGP ve DP'nin koalisyon önerisini reddetmeleri üzerine Ecevit, görevi iade etti. Ecevit'ten sonra hükûmet kurma görevi verilen Demirel'in de başarısız olmasıyla birlikte, hükûmet krizi giderek büyüdü. Bu esnada yapılan yerel seçimleri ise CHP kazandı.⁶⁰⁹

Ortaya çıkan belirsizlik ortamında CHP- MSP koalisyonu gündeme geldi ise de her iki parti içinde birleşmeye tepki gösterenler vardı. Bazı MSP'liler sol parti olarak gördükleri CHP ile iş birliği yapmak istemez iken, bazı CHP'liler de MSP'yi din tüccarlığı yapmakla suçlamaktaydı.⁶¹⁰

Bütün olumsuz yaklaşımlara rağmen, sıkı pazarlıklar neticesinde CHP- MSP koalisyonu kuruldu. Bu ortaklığı savunanlar, MSP'nin ve CHP'nin hemen hemen aynı sınıfa mensup halk tabakaları tarafından desteklendiği iddiasıyla yola çıkmaktaydı.⁶¹¹ Saatler süren pazarlıklardan sonra 25 Ocak 1974 tarihinde, CHP ve MSP protokolü imzalandı. Ecevit'in başbakan, Erbakan'ın başbakan yardımcısı olduğu bu koalisyonda CHP on yedi bakanlık MSP ise içişleri bakanlığının da içinde bulunduğu altı bakanlık aldı.⁶¹² Ortanın solunda bir parti ile dinî söylemlerin ön planda olduğu bir partinin bir araya gelmeleri her ne kadar imkânsız gibi gözükse de aslında bu koalisyonu doğuran meclis aritmetiğinin ortaya çıkardığı zorunluluktur. Hükûmet programında ise koalisyonun amacının millî birliği ve kalkınma hamlesini zedeleyen yapay ayrılıklara son vermek olduğu vurgulanmaktaydı.⁶¹³

Başlangıçta her ne kadar farklı kültürel ve siyasi dokuya sahip bir görüşüm sergilemiş olsalar da, aslında bu iki partinin Batı'nın sömürgeci anlayışına karşı olan duruşları, kalkınmacı bir ekonomi anlayışını savunmaları gibi sebepler koalisyon hükûmetinin sürdürülebilirliğine dair kamuoyunda umut yaratmıştı.⁶¹⁴ Büyük çabalarla kurulan CHP- MSP koalisyonunun 7 Şubat 1974'te yapılan güven oylaması esnasında, dinleyicilerin Erbakan'a tezahürat yapmaları üzerine Mecliste büyük tartışmalar yaşandı. Muhalefet partilerine mensup milletvekilleri ise oylamanın yarısında Meclisi terk ederken sonra-

609 Çavdar, *age.*, s. 232.

610 Özdemir, *age.*, s. 237.

611 Fedayi, *agm.*, s. 500.

612 Protokol hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Milliyet*, 25-26 Ocak 1974.

613 Özçelik, *agm.*, s.162.

614 Börklüoğlu, *age.*, s. 130.

sında devam edilen oylamada, Ecevit Hükûmeti 235 evet, 136 ret, 2 çekimser oyla güvenoyu almayı başardı.⁶¹⁵

İslamcı bir kimliği temsil iddiasıyla yola çıkan MSP ile kendisini laikliğin en önemli savunucusu olarak gören CHP'nin oluşturduğu bu koalisyon hükûmeti Türk siyasi hayatında ilginç bir birlikteliği simgelemektedir. Bu koalisyon ile kendilerine laik ve sol çevrelerce takunyalı diye hitap edilen, irtica ile suçlanan MSP'nin, bir anlamda siyasi meşruiyet kazandığını söylemek mümkündür.⁶¹⁶ Bu koalisyonun en önemli icraatı dış politika konusunda oldu. Öncelikle daha önce 12 Mart yönetimi tarafından koyulan yasak kaldırılırken haşhaş ekimi serbest bırakıldı. CHP-MSP koalisyonunun diğer bir icraatı ise Genel Af Yasası'nın 15 Mayıs 1974'te kabul edilmesiydi.⁶¹⁷ Ancak, Anayasanın 141 ve 142. maddelerine ilişkin teklife 20 MSP milletvekilinin muhalefet etmesi koalisyonun geleceğini etkileyecek bir krize neden oldu. Bu milletvekilleri sayesinde af, o dönem basının deyimiyle 141-142'siz çıkıyordu.⁶¹⁸ Bu gelişmeler üzerine Ecevit, *tuttuğumuz dal çatırdıyorsa o dala tutunmanın bir yararı yok* şeklinde demeç verirken *hatamızı düzeltmeliyiz* diyen Erbakan yeni bir formül öne sürmekteydi. Bu formül;141-142 suçlarının 6 ay izinli olmasıydı.⁶¹⁹ Her ne kadar af konusunda yaşanan anlaşmazlıklar koalisyonu bozma noktasına getirmiş ise de Kıbrıs meselesi hükûmetin ömrünü bir süre daha uzattı. Türk kamuoyunda büyük heyecan yaratan Kıbrıs Barış Harekâtı Ecevit'in prestijini arttırdığı gibi ona "Kıbrıs Fatih" unvanını da kazandırdı.⁶²⁰

Kıbrıs krizi ortaya çıkana kadar iki parti arasındaki ayrılıklar ve tartışma konuları hiç eksik olmadı. Kıbrıs krizinde Ecevit'in inisiyatifi ele alır bir görüntü çizerek ön plana çıkması bir anlamda koalisyonun da sonunu getirdi.⁶²¹ 14 Ağustos 1974'te başlayan II. Harekât sonrasında ise MSP ile CHP arasındaki anlaşmazlıklar iyice su yüzüne çıktı. CHP yöneticileri, Kıbrıs meselesi yüzünden kamuoyunda ortaya çıkan olumlu havayı erken seçime giderek değerlendirmek istemekteydi. Ancak diğer partiler bu duruma sıcak bakmadı. Nihayetinde İskandinav ülkelerine yapılacak gezi meselesi iki parti arasında bir krize neden oldu ve Bülent Ecevit 1974'ün Eylül ayında istifasını verdi.⁶²²

615 **Milliyet**, 8 Şubat, 1974.

616 Yakup Kaya-Hüseyin Şahin, "Türk Siyasal Yaşamında Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi", **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2018, S 19, s. 523.

617 Fedayi, agm., s. 500-502.

618 **Milliyet**, 15 Mayıs, 1974.

619 **Milliyet**, 16 Mayıs, 1974.

620 Özçelik, agm., s. 163.

621 Kaya-Şahin, agm., s. 524.

622 Fedayi, **age.**, s. 500-502.

4.2.2. I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti (AP-MSP-CGP-MHP)

Ecevit'in istifasında ve CHP-MSP Koalisyonunun bozulmasında her ne kadar görüş ayrılıkları meselesi ön plana çıkarılsa da, Kıbrıs Barış Harekâtının kamuoyunda kazandırdığı prestijin, CHP'nin oylarını arttıracacağı düşüncesinin de koalisyonu bozma kararını hızlandırdığını söylemek mümkündür. Üstelik koalisyonun dağılmasının hemen ardından CHP cephesinden bir erken seçim teklifinin gelmesi de bu görüşü destekler niteliktedir.⁶²³

Ecevit, seçim yolunu açabilecek yeni bir hükûmet ortağını tüm çabalarına rağmen bulamamıştı. AP ile yapılan görüşmeler DP'nin desteği sağlanamadığı için sonuçsuz kaldı. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından başbakanlığa atanmış olan Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak, bir bakanlar kurulu listesi hazırlamıştı. Teknokrat ve bürokratlardan oluşan partiler üstü bir görünüme sahip olan⁶²⁴ bu listede bakanların 11'i parlamento içinden 15'i de dışarıdan alınmıştı.⁶²⁵ Erken seçim kararını da programa aldıklarını söyleyen Irmak, *Meclis seçim kararı verirse seçim hükûmeti oluruz* demekle birlikte⁶²⁶ tüm çabalara rağmen bütün görüşmeler sonuçsuz kaldı. 29 Kasım'da yapılan güven oylamasında 358 hayır oyuna karşılık yalnızca 17 evet oyu verilince Irmak istifa etti ancak, hükûmet bunalımı devam etti.⁶²⁷

Belirsizliğin devam ettiği bu süreçte siyasetteki tıkanıklığı açacak çareyi, Cumhuriyetçi Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu dile getirmekteydi. Feyzioğlu'nun *Türk milletini kaderde, kıvançta ve tasada bölünmez bir bütün halinde millî şuur ve ülküler etrafında toplayan milletimizin millî birlik ruhu içinde yüceltilmesini amaç bilen Türk milliyetçiliği, ilham kaynağımızdır...* sözleriyle, "Milliyetçi Cephe" formülü açıklandı. AP, MSP, CGP ve MHP genel başkanları da 18 Aralık 1974'te, birlikte çalışma kararlarını kamuoyuna ilan etti. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, Ecevit'in hükûmeti kurma görevini reddetmesi üzerine Demirel'i hükûmet kurmakla görevlendirdi.⁶²⁸

MSP-CHP koalisyonunun dağılması çok uzun süren bir hükûmet bunalımına yol açtı. Çıkış yolu olarak bölünmüş durumdaki sağı toparlamak ve bir araya getirmek düşüncesi gündeme geldi. Bu yönde büyük çaba gösteren Demirel, DP'den Bilgiç ve arkadaşlarının istifalarını sağlarken aynı zamanda da MHP ve MSP'yi koalisyona girmeye ikna etti. Böylece AP-MSP-CGP-MHP'nin bir araya gelmesiyle, yaklaşık 213 gündür devam eden hükûmet

623 Börklüoğlu, *age.*, s. 133.

624 Kaya-Şahin, *agm.*, s. 526.

625 *Milliyet*, 18 Kasım 1974.

626 *Milliyet*, 20 Kasım 1974.

627 *Milliyet*, 30 Kasım 1974.

628 Kaya-Şahin, *agm.*, s. 526-528.

bunalımı da nihayete erdi.⁶²⁹

31 Mart 1975'te açıklanan I. MC Hükûmetinde, AP:15, MSP:8, CGP:4, MHP: 2 bakanlık aldı. TBMM'de 3 milletvekili bulunan MHP'nin 2 bakanlık alması oldukça dikkat çekicidir.⁶³⁰ Öte yandan 1975 yılı sonlarında yapılan Senato seçimlerinde CHP, oy oranını %40'ın üzerine çıkarmayı başarırken, MSP ve CGP oy kaybına uğradı. Bu dönemde MHP ve MSP arasında da çelişkiler yaşanmaya başladı. MSP'nin gençlik örgütü *Akıncılar* ile MHP'nin gençlik örgütü *Ülkücüler* arasında sık sık çatışmalar görülmekteydi. Diğer yandan işçi eylemleri yaygınlaşırken özellikle DİSK, birçok grev ve direnişin içinde yer almaktaydı. DGM'lerin kalkması yönünde eylemler⁶³¹ ve "Profilo direnişi"⁶³² bu dönemde ön plana çıkan önemli eylemlerdi.⁶³³

629 Kurt, *age.*, s. 230.

630 12 Nisan 1975'te yapılan güven oylamasında ise 218 Hayır oyu karşılık 222 Evet oyu ile hükûmet kurulmuş, 2 kişi çekimser oy kullanmıştır. *Milliyet*, 13 Nisan 1975.

631 26 Haziran 1973'te kurulmuş olan Devlet Güvenlik Mahkemelerinin (DGM) kuruluş yasası, Anayasa Mahkemesi tarafından 11 Ekim 1975'te iptal edilmiş, bir yıl içinde yeni bir yasa çıkarılmadığı takdirde DGM'lerin kapatılacağı belirtilmişti. MC Hükûmetinin 1976 yılında yeni bir DGM yasası çıkartmak için çalışmalarına başlaması geniş çaplı eylemlere neden oldu. DİSK yönetimi DGM'lerin kurulmasını "antidemokratik" olarak değerlendirirken, özellikle işçi sınıfını etkisiz hale getirmeyi hedeflediğini ileri sürüyordu. 16 Temmuz'da toplanan DİSK yönetim kurulu ve Başkanlar Konseyi MC iktidarının anayasal ve demokratik yollardan düşürülmesi için "genel yas" ilan ederek işçileri yas yürüyüşleri ve mitingler düzenlemeye çağırdı. Aynı gün Taksim anıtına siyah çelenk konulması ve DİSK'e bağlı iş yerlerinde üretimin durdurulması ile başlayan eylemler kısa sürede yayıldı. *Cumhuriyet An-siklopedisi (1961-1980)*, C 3, 5. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 392. Maden İş Sendikasının yetkili olduğu işyerlerinin tümünde kimya ilaç ve genel hizmetler alanında etkili olan pasif direniş eylemine Türk-İş'e bağlı Petrol-İş de destek vermiş, Aliğa ve İpraş rafinerisi işçileri de katılmıştır. Aynı zamanda Türk Demir Döküm, Rabak, Arçelik, Kavel, Philips, Profilo, Nasyonel gibi sanayide önemli kuruluşlar ve Bursa'da Tofaş ve Renault dâhil olmak üzere 14 iş yeri eyleme destek vermiştir. Demokratik haklarını kullanabilmeleri için üyelerini serbest bırakan DİSK'in çağrısına uyan çeşitli iş yerlerindeki işçiler, üretimi yavaşlatmak ya da durdurmak suretiyle eylemlere katılmışlardır. *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1976. Protestolar çok yönlü olarak devam ederken 18 Eylül'de yapılan araçlı yürüyüş eylemine ise sendikaların yanı sıra şehir tiyatrosu sanatçıları, yazarlar sendikası, TÖBDER gibi kitle örgütleri de destek vermişlerdir. Bu eylemler sırasında "DGM'ye Hayır", "MC'ye Hayır" şeklinde sloganlar atılması dikkat çekicidir. *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1976.

632 DGM ve MC'yi protesto amacıyla eylemlere destek vermiş olan AEG-Profilo fabrikasının buzdolabı kısmında çalışan işçiler, sendika temsilcisinin ve arkadaşlarının birçoğunun işlerine son verilmesi üzerine 22 Eylül'de tekrar direnişe başladı. Maden- İş sendikasına bağlı işçiler arkadaşları geri dönünceye kadar eylemlerini sürdüreceklerini söylemekteydiler. *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1976. Daha sonraki günlerde, iş akdi feshedilen 18 işçiye arkadaşları tarafından işbaşı yaptırıldığını öne süren fabrika sahibinin isteği neticesinde, polis direnişe müdahale etmiştir. Saatlerce süren çatışma neticesinde bir işçi hayatını kaybederken çok sayıda işçi ve polis yaralanmış fabrikada maddi hasar meydana gelmiştir. Polis müdahalesi neticesinde 590 işçi ise gözaltına alınmıştır. *Cumhuriyet*, 30 Eylül, 1 Ekim 1976.

633 Çavdar, *age.*, s. 243-244.

Başbakan Demirel'e göre MC Hükûmetinin amacı "milliyetçi" partileri komünistlere karşı hükûmet çatısı altında bir araya getirmekti. Ancak yine Demirel'in veciz ifadesiyle *dört lastiği farklı bir araba* ne kadar ilerleyebilirse o kadar gidebilecek olan bu hükûmet, dünya ekonomik buhranının da etkisi ile giderek vahim bir hâl alan iktisadi meseleler ile ilgili çözüm üretmemiştir. Koalisyon sürecinde, özellikle MSP ile AP arasındaki gerginlik ve dolayısıyla Erbakan-Demirel rekabeti ön planda olmakla birlikte AP- MHP arasında kamuoyuna yansıyan dikkate değer bir anlaşmazlık olmadı. Seçmen tabanlarındaki farklılığa rağmen komünizm karşıtlığı iki partiyi ortak paydada birleştirmişti. AP içinde MHP ile yakınlaşma hususunda bazı eleştiriler dile getirilse de parti tabanı bu konuda tepki göstermedi.⁶³⁴

I. MC Hükûmeti döneminde toplumsal gerilimi yaratan olaylardan birisi de Ecevit'in Tokat'ın ilçesi Niksar'da uğradığı silahlı saldırı oldu. 26 Nisan 1977 günü akşamüstü Niksar'da açık hava toplantısı yaparken, içinde bulunduğu seçim otobüsü kurşunlanan CHP Genel Başkanı, olayı *Bu AP ile MHP'nin birlikte hazırladıkları bir oyun* şeklinde değerlendirmekteydi.⁶³⁵ Bu saldırılar sadece Niksar'la sınırlı kalmadı. Şiran ve Erzincan'da da devam etti. Saldırıları ile ilgili olarak toplam 48 kişi tutuklandı.⁶³⁶ Bu olayın yarattığı gerilim tırmanırken 1 Mayıs kutlamalarında yaşananlar tansiyonu zirveye çıkarmıştır 1 Mayıs 1977 yılı tarihe "Kanlı 1 Mayıs" olarak geçmiştir. Kala-balığa açılan ateş sonucu 36 kişi hayatını kaybetmiş, üstelik bunların failleri de bulunamamıştır.⁶³⁷

Türkiye günden güne kaosa sürüklenirken bu gelişmeler, bir erken seçimi zorunlu hale getirmiştir. MC Hükûmeti döneminde siyasi şiddet giderek artarken ekonomi de ciddi bir darboğaz ile karşı karşıya kalmıştır. AP'nin uyguladığı, devlet korumasından yararlanan ithal ikameci sanayileşmeye dayalı ekonomik model, artık iflas etmeye başlamıştı. Hızla artan enflasyon ve dış ticaret hadlerinin kötüleşmesi bunalıma neden olurken⁶³⁸ sokak çatışmalarının yarattığı huzursuzlukla birlikte Türkiye yeni bir seçime sürüklenmiştir.

4.2.3. 1977 Seçimleri ve Azınlık Hükûmeti

Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi bunalımın had safhaya ulaştığı bu dönemde, CGP Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu'nun, MSP ve MHP'yi hedef alan eleştirileri hükûmet içinde sarsıntı yaratırken, Türkeş ve Erbakan'ın itirazlarına rağmen AP ve CHP'nin desteği ile bir erken seçim

634 Tanel Demirel, **Adalet partisi-İdeoloji ve Politika**, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 70.

635 **Milliyet**, 28 Nisan 1977.

636 **Milliyet**, 30 Mayıs 1977.

637 **Milliyet**, 3 Mayıs, 1977.

638 Heper, **age.**, s. 198.

kararı alındı.⁶³⁹

5 Haziran 1977 seçimleri aynı zamanda iletişim tarihimizin ilk profesyonel seçim kampanyasına sahne olması açısından önemlidir. AP, bu seçimlerde ilk defa bir reklam ajansı ile birlikte siyasal kampanya yürüttü. TV'den propaganda amaçlı olarak partilerin ücretsiz yararlanabilmeleri yine 1977 seçimleri ile mümkün oldu. Bu bağlamda büyük, küçük bütün siyasal partiler Yüksek Seçim Kurulunun saptadığı oranda TV'den propaganda yapabilmekteydi. Yazılı basın da ilk defa bu seçimlerle reklam aracı olarak kullanıldı. AP'nin ilk seçim ilanı 15 Mayıs 1977'de *Hürriyet* gazetesinde yayımlandı.⁶⁴⁰

Seçim propagandasından ve bastırılan afişlerden de anlaşıldığı üzere özellikle sağ partilerin öncelikli kaygısını sol akımlardan gelebilecek tehdit algısı oluşturmaktaydı. AP'nin gazetelere verdiği ilanlarda da bu durum belirgin bir şekilde gözükmekteydi. Seçmen "rejim için" sandık başına davet edilirken ikinci sırada ise ekonomik vaatler yer almaktaydı. Ancak bütün profesyonel seçim mücadelesine rağmen seçimlerin galibi aslında CHP ve Bülent Ecevit oldu.⁶⁴¹

5 Haziran 1977'de yapılan seçimler %72.42 katılım oranı ile gerçekleştirildi. Önceki yıllarla karşılaştırıldığında bu seçimlerde yüksek bir katılım oranı sağlandığını söylemek mümkündür. Sonuçlara göre, CHP önemli bir başarı yakalamış, AP oy oranını artırırken CGP ile DP önemli ölçüde güç kaybetmişti. Seçim sonrasında ortaya çıkan tabloya bakılacak olursa, Demokratik Parti ile AP arasında bir süreden beri devam eden "DP'nin gerçek mirasçısı" olma rekabetinin galibinin AP olduğu görülmektedir. Büyük oy kaybına uğrayan Demokratik Parti yalnızca 1 milletvekili çıkararak bir anlamda siyasal ömrünü de tamamlamıştır.⁶⁴² Seçim sonuçlarına göre birinci parti olarak çıkan CHP: 213 milletvekilliği kazanırken, AP:189, MSP:24, DP:1 milletvekili çıkarabilmişti. En önemli başarıyı ise MHP göstermiş, önceki seçimlerde üç olan vekil sayısını 16'ya yükseltmişti. Seçimlerde, CGP:3, Bağımsızlar ise 4 milletvekili kazanmışlardı.⁶⁴³

Seçim sonuçları aynı zamanda toplam geçerli oyların %70'ten fazlasının, iktidar adayı iki büyük parti lehine (AP ve CHP) kullanıldığını göstermektedir. Geri kalan oylar ise altı parti ile bağımsızlara dağılmıştı. Bu anlamda geniş bir çoğunluğun oylarını tek parti iktidarı sağlama yönünde kullandığını söylemek mümkündür. Ancak yürürlükteki seçim sistemi ile siyasal partiler-

639 Börklüoğlu, *age.*, s.134.

640 Necati Özkan, *Türkiye ve Dünyadan Örneklerle Seçim Kazandıran Kampanyalar*, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 45-51.

641 Özkan, *age.*, s. 55.

642 Ali Arslan, *Geçmişten Günümüze Genel ve Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye'nin Siyasi yapısı ve Milletvekillerimiz*, İstanbul 2016, s. 62.

643 www.secim-sonuclari.com/ 1977, Erişim Tarihi: 7 Şubat 2021.

den hiçbirisi -1973 seçimlerinde olduğu gibi- tek başına hükümet kuracak salt çoğunluğa ulaşamamıştır.⁶⁴⁴

4.2.4. II. Milliyetçi Cephe Hükümeti (AP-MSP-MHP)

1977 seçimlerinde en çok oyu alan CHP, tek başına hükümet kurabilecek güçte değildi. Ecevit, AP ve MHP dışında bütün partilere açığız derken, Demirel ise milliyetçi partilerin iktidarı sola teslim etmemelerini istemekteydi. Ecevit, oluşturduğu azınlık hükümetinin programını okuduğu sırada AP ve MHP'liler Genel Kurulu terk etmiş, MSP ise birleşime katılmamıştı.⁶⁴⁵ 217 “evet” oyuna karşılık, 229 “hayır” oyunun ve 2 de çekimser oyun kullanıldığı oylamada Ecevit güvenoyu alamadı. Oylama sonrasında da Meclis içinde ve dışında AP ve CHP'liler arasında gerginlik yaşanırken, Ecevit sonucu saygıyla karşıladığını söyleyerek Cumhurbaşkanı'na istifasını verdi.⁶⁴⁶

Ecevit Hükümeti güvenoyu alamayınca, Demirel liderliğinde 21 Temmuz 1977'de ikinci kez Milliyetçi Cephe Hükümeti kuruldu.⁶⁴⁷ AP'nin 13, MSP'nin 8 ve MHP'nin 5 bakanlığının bulunduğu 41. Hükümet,⁶⁴⁸ kurulduğu andan itibaren birçok sorunla yüzleşmek durumunda kaldı. Esasında, daha hükümet programı tartışılırken AP ve CHP'li vekiller arasında çıkan şiddet dozu yüksek kavgalar, basında çıkan aleyhte yazılar bu hükümetin ömrünün uzun olmayacağını göstergesi olmuştur.⁶⁴⁹ Yapılan oylamada 229 evet, 219 hayır oyu⁶⁵⁰ ile koalisyon onaylanmıştır.

II. MC Hükümeti giderek tırmanan terör olayları karşısında çaresiz kalırken, ekonomik sorunlarla da boğuşmak zorunda kaldı. Döviz sıkıntısının baş göstermesi üzerine hükümet tedbir olarak, turistik döviz satışını durdurdu. Döviz sorununun çözülmesinde, AP IMF'nin önerilerini kabul ederken, MSP bu duruma itiraz etti. Hem devalüasyon hem de zam oranlarına MSP'nin karşı çıkması, ekonomik tedbir alma açısından önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Bunların yanı sıra temel tüketim mallarında yaşanan kıtlıklar, döviz bulunamadığı için akaryakıt ve yedek parça sıkıntısı çekilmesi bunalımı daha da arttırdı. Ayrıca, Bulgaristan'dan alınan elektrik ile Irak'tan alınan petrolün borcunun ödenememesi de bu yöndeki hizmetlerin aksamasına neden olmak-

644 Hikmet Sami Türk, “Nasıl Bir Seçim Sistemi?”, **A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, S 4, Ankara 1979, s. 39-40.

645 Özdemir, **age.**, s. 244.

646 **Milliyet**, 4 Temmuz, 1977.

647 **Milliyet**, 22 Temmuz, 1977.

648 41. Hükümet hakkında ayrıntılı bilgi için bk., **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri 17 Kasım 1974-12 Kasım 1979**, Haz., İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Basımevi, C 6, Ankara 2013, s. 5088-5090.

649 **Milliyet**, 30-31 Temmuz, 1977.

650 **Milliyet**, 2 Ağustos 1977.

taydı. Bu sebeple, hükûmet enerji kısıtlamasına gidildiği için bazı fabrikaların üretimlerini düşürmek zorunda kaldı. Bütün bunlar, II. MC Hükûmetinin üstesinden gelmek zorunda olduğu meselelerden sadece birkaçıydı.⁶⁵¹

11 Aralık 1977 yerel seçimlerini⁶⁵² CHP'nin önde götürmesi ibreyi tekrar CHP lehine çevirirken, AP içindeki huzursuzluklar kısa sürede istifaları beraberinde getirdi.⁶⁵³ 18 Aralık 1977'de Bağımsız Milletvekili Ali Rıza Septioğlu ile bir araya gelerek ortak bir bildiri yayınlayan muhalifler, yeni bir koalisyonla destek vereceklerini söylemekteydi. 20 Aralık'ta ise CHP Genel Başkanı Ecevit, Feyzioğlu ve Bozbeyli ile ayrı ayrı görüşerek onların da desteğini almıştı. Burada esas mesele CHP ile bağımsız AP'lilerin nasıl görüşecekleri meselesi olmuştu. Başlangıçta İstanbul'daki "Kalyon Otel" seçilmiş, ancak "Kalyon Oteli"nde yapılan bu toplantı kısa zamanda gazeteciler tarafından öğrenilmişti. Bunun üzerine yer değiştirilerek "Çınar Otel"e geçilmiş, bu otel de gazeteciler tarafından öğrenilince Florya'daki "Güneş Motel"de toplantıya devam edilmişti.⁶⁵⁴ Bu sebeple, siyasi literatüre "Güneş Motel Olayı"⁶⁵⁵ olarak geçen bu görüşmeler sonucunda oluşan hükûmet, günümüze kadar gelen süreçte çok tartışılmış ve bu vekillerin nasıl ikna edildiği sorusu ise pek çok şaibeyi beraberinde getirmiştir. Bu hükûmetin içerisinde AP'den ayrılan 11 milletvekilinin önemli bir kısmına da bakanlık koltuğu ayrılmıştır.⁶⁵⁶

Neticede AP'li muhalifler CHP ile birlikte hareket etmiş ve II. MC Hükûmeti hakkında gensoru önergesi verilmişti. Her ne kadar Demirel, *koltuk ikramı ile kurulan hükûmet hayretmez* dese de, 31 Aralık 1977'de, 228 güvensizlik oyu ile⁶⁵⁷ hükûmet düşürüldü. II. MC Hükûmeti Türk siyasi hayatında

651 Arif Ilıman, Cengiz Dönmez, "12 Mart 1971 Muhtırası Sonrasında Kurulan Koalisyonlara Örnek: Birinci ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükûmetleri", *CTAD*, Yıl: 11, S 21 (Bahar 2015), s. 189.

652 CHP: 714, AP: 699, Bağımsız: 200, MSP: 48, MHP: 55, DP:5, CGP:8, TBP:1 belediye başkanlığı kazanmıştır. Belediye Meclisi seçiminde CHP %49'a ulaşırken İl genel meclisi seçiminde de %42 oy ile AP'nin önünde yer almıştır. <http://secimanketi.tv/sonuclar/1977-yili-yerel-secim-sonuclari>, Erişim: 7 Ocak 2021.

653 *Milliyet*, 18-19 Aralık 1977.

654 Arif Ilıman, Cengiz Dönmez, agm., s. 192.

655 Güneş motelde yapılan görüşmelerde AP'den ayrılma eğilimi taşıyan milletvekillerine AP'den ayrılarak bağımsız kalmaları ve hükûmeti desteklemeleri karşılığında bakanlık teklif edildiği ileri sürülmektedir. Bu görüşmeler neticesinde AP'den istifa eden vekiller ise şu isimlerdir: Orhan Alp, Tuncay Mataracı, Mete Tan, Hilmi İlgüzar, Oğuz Atalay, Güneş Öngüt, Mustafa Kılıç, Şerafettin Elçi, Enver Akova, Cemalettin İnkaya, Ahmet Karaaslan. Bu gruba Elazığ'dan bağımsız milletvekili olarak seçilen Ali Rıza Septioğlu da dâhil olmuştur. Bk. Suavi Aydın, Yüksel Taşkın, **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul 2020, s. 287.

656 Kaya-Şahin, agm., s. 532.

657 *Milliyet*, 1 Ocak 1978.

gensoru ile düşürülen ilk hükûmettir.⁶⁵⁸ CHP içinde de şiddetli eleştirilere maruz kalan Ecevit, başbakanlık uğruna koltuk satmakla suçlanmıştır.⁶⁵⁹

4.2.5. CHP Hükûmeti

5 Ocak 1978'den, 12 Kasım 1979'a kadar devam eden 42. Hükûmet dönemi,⁶⁶⁰ ekonomik ve siyasi bunalımların doruk noktasına çıktığı bir dönemdi. Ekonomik anlamda büyük darlıkların yaşandığı bu yıllar, daha çok yağ, tüp gaz vb. temel maddelerin bile ulaşılamadığı bir dönem olarak hafızalara kazındı.⁶⁶¹

Şiddet olaylarının da hız kesmediği bu süreçte, 22 Aralık 1978'de Kahramanmaraş'ta yaşanan olaylar ülkenin sürüklendiği vahim durumu gözler önüne sermekteydi. TÖB-DER'li iki öğretmenin cenazesi sonrasında yaşanan olaylar sağ-sol kavgası gibi görünse de, esasında Alevi-Sünni çatışması olarak tarihe geçti. Gerginliğin tırmandığı Kahramanmaraş'ta, sokağa çıkma yasağı ilan edilmesine rağmen çatışmalar devam etti. Ecevit'in barış çağrısı yapması, muhalefet tarafından acizlik olarak değerlendirilmekteydi.⁶⁶² 100 den fazla kişinin hayatını kaybettiği olaylarda çok sayıda ev ve iş yerinin tahrip edilmesi üzerine 13 ilde sıkıyönetim ilanı kararı TBMM'de onaylandı.⁶⁶³

Sıkıyönetim ilanına rağmen şiddet olaylarının artarak devam etmesi karşısında hükûmet daha da çaresiz bir duruma düşmüştü. Muhsin Batur'un da anılarında belirttiği üzere 1978 yılında yaşanan bunalım önceki senelerde yaşanan krizlerden daha şiddetli ve tehlikeli bir görünüm sergilemekteydi. CHP grup toplantısının 26 Aralık 1978 tarihli oturumunda söz alan Muhsin Batur'un sıkıyönetim konusu tartışılırken yapmış olduğu değerlendirme dikkat çekicidir. Türkiye'nin sosyal, ekonomik, etnik ve mezhep konularında asırlık problemleri olduğunu söyleyen Batur şu sözlerle dönemin olaylarını objektif bir şekilde tahlil etmiştir: *Bu problemler bazen duraklar, bazen sert bir biçimde patlak verir. Ayrıca Türkiye'de uzun bir süreden beri anayasa dışı ideolojilerin de eylemli faaliyetleri vardır. Siyasi partilerimiz bu iki konuyu teşhis, değerlendirme, önlem almada birleşmek bir yana hatta kutuplaşmayı körüklemekte ve hızlandırmaktadırlar. Buna bizim partimiz de dahildir. CHP olarak biz ve bizim hükûmetimiz de teşhis ve önlem almakta yanılğı içinde bulunuyoruz... Eğer bu hatalı yollarda devam edersek milletimize istemeyerek de olsa yapacağımız kötülük bir yana, çok uzun yıllar bir daha CHP'nin*

658 Özdemir, *age.*, s.244.

659 Fedayi, *age.*, s. 504-505.

660 **Hükûmetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri 17 Kasım 1974-12 Kasım 1979...**, s. 5392-5395.

661 Akşin, *age.*, s. 272.

662 **Milliyet**, 23-24 Aralık 1978.

663 **Milliyet**, 27 Aralık 1978.

*Türkiye'nin en büyük partisi olmaktan çıktığını hep beraber üzümlere görürüz...*⁶⁶⁴

1970'lerin sonuna doğru sokaktaki insanların dışında birçok akademisyen, gazeteci, sendikacı terörün hedefi olarak hayatlarını kaybetti. 1 Şubat 1979'da *Milliyet* gazetesi Başyazarı Abdi İpekçi'nin öldürülmesi bu dönemde öne çıkan olaylardan birisiydi. İpekçi'nin ölümü Türkiye'de olduğu kadar dünyada da geniş yankı bulmuştu.⁶⁶⁵

Ecevit Hükûmetinin sonunu bir anlamda giderek ağırlaşan ekonomik meseleler getirdi. Temel gıda maddelerinde bile yaşanan yoksunluklar, programlı olarak yapılan elektrik kesintileri huzursuzlukları daha da arttırdı.⁶⁶⁶ 14 Ekim 1979'da parlamentoda boşalan milletvekillikleri için, 5 ayrı seçim bölgesinde (Konya, Manisa, Aydın, Edirne, Muğla) ara seçime gidildi. Seçimlerde beklenenin üstünde bir katılım sağlanırken 5 vekilliği de AP aldı. Senatoda ise AP: 30, CHP:12 üye kazandı. Demirel *parlamentoda denge değişmiştir, hükûmet istifaya etmelidir* diyerek Ecevit'i istifaya davet etmekteydi.⁶⁶⁷

4.2.6. AP'nin Azınlık Hükûmeti ve 12 Eylül'e Giden Süreç

1979 ara seçimlerini kaybeden Ecevit 16 Ekim 1979'da istifa etti. Yeni hükûmeti ise Demirel kurdu. 12 Kasım 1979'dan 12 Eylül 1980'e kadar görev yapan 43. Hükûmet⁶⁶⁸ AP'nin azınlık hükûmetidir. Bu hükûmet, diğer sağ partiler tarafından da desteklendiği için 3. MC ya da örtülü MC Hükûmeti olarak da adlandırılmıştır.⁶⁶⁹ Hükûmetin kurulma sürecinde Erbakan'ın kerhen de olsa destek vermesi azınlık hükûmetinin iktidarda kalmasında önemli bir etken oldu. Erbakan bu desteğinin süresini bir yıl, ilave olarak da arabanın devrilmemesi olarak belirlemektedir.⁶⁷⁰

Ecevit kendi döneminin envanterini Demirel'e verirken devir-teslim beş saat sürmüştü. Ecevit *Dövizi artmış, ticaret açığı azalmış bir Türkiye devrediyoruz* şeklinde röportaj verirken, Demirel *Ülke Ecevit'in çizdiği tablo gibi*

664 Muhsin Batur, **Anılar ve Görüşler "Üç Dönemin Perde Arkası"**, Milliyet Yay., İstanbul 1985, s. 496-497.

665 Abdi İpekçi suikasti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. **Milliyet**, 2 Şubat 1979.

666 Çavdar, **age.**, s. 253.

667 **Milliyet**, 15 Ekim 1979.

668 43. Demirel Hükûmeti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. **Hükûmetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri 12 Kasım 1979-9 Kasım 1989**, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Basımevi, C 7, Ankara 2013, s. 5584-5586.

669 Akşin, **age.**, s. 272.

670 Ayrıntılı bilgi için bk. Fuat Uçar, **Türk Siyasi Hayatında Azınlık Hükûmetleri İnönü ve Demirel Dönemleri**, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 364-365.

değil diyerek karşılık verdi.⁶⁷¹

Demirel Hükûmeti daha güvenoyu bile almadan anarşi ve terör olayları hızla devam etmekteydi. MHP'li Yazar İlhan Darendelioğlu'nun 19 Kasım'da,⁶⁷² İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ümit Doğanay'ın ise 20 Kasım'da öldürülmeleri ortamı daha da gerginleştirdi. İstanbul Üniversitesi 6 gün kapatılırken⁶⁷³ toplumsal huzursuzluk doruk noktasına çıktı. Bir sağdan bir soldan anlayışı ile işlenen bu cinayetler giderek olağan bir hale gelmeye başladı.

1980'e gelinirken son on yılın değerlendirmesini yapan Demirel'e göre, ülkenin içinde bulunduğu en önemli sorun "istikrar"ıdır. Onun ifadesiyle Türkiye'de istikrar, ülke 1961 Anayasası ve Seçim Kanunu ile idare edilmeye başladığından bu yana sağlanamamıştı. Mevcut seçim sistemi ile de istikrara kavuşmak mümkün değildi. 1961 Anayasası'nın getirdiği "kuvvetler ayrılığı" ilkesinin, "kuvvetler kopukluğu" olarak anlaşıldığını söyleyen Demirel'in iddiasına göre, "devletin devlet gibi" çalışmasını sağlayan otorite, son on yılda devlet nezdinde çalışanlar tarafından tahrip edilmeye çalışılmıştı. Hatta devlet, "Âdeta düşmanlarını besleyen ve himaye eden bir duruma getirilmiştir".⁶⁷⁴ Kurmuş olduğu azınlık hükûmetini "fevkalade hal" hükûmeti olarak tanımlayan Demirel, ülkenin içinde bulunduğu sıkıntıların sebebinin kötü idareden kaynaklandığını ifade etmekle birlikte özellikle "son iki yılın" kötü idaresinin mevcut durumu ortaya çıkardığını⁶⁷⁵ söyleyerek aslında faturayı bir anlamda Ecevit'e çıkarmaktaydı.

Demirel'in azınlık hükûmetinin yaptığı en önemli icraat, "24 Ocak Kararları" olarak da bilinen 24 Ocak 1980'de alınan ekonomik önlemlerdi. Kemer sıkma politikası olarak da tanımlanan bu tedbirlerle ekonomiye serbest rekabetin getirilmesine çalışılmıştı.⁶⁷⁶ Türkiye ekonomisinde ithal ikameci uygulamadan vazgeçilmiş, serbest iç ve dış ticaret uygulanması hedeflenmişti. 24 Ocak Kararlarının alınmasında Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarı olan Turgut Özal'ın etkisi büyüktü. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra ise Özal, ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak görev yapmıştır.⁶⁷⁷

1980 yılına gelindiğinde kaos daha da artmıştı. AP bir anayasa değişikliği önergesi üzerinde uzlaşma ararken 27 Mayıs 1980 tarihinde MHP Genel

671 **Milliyet**, 14, 15, 17 Kasım 1979.

672 **Milliyet**, 20 Kasım 1979.

673 Ayrıntılı bilgi için bk. **Milliyet**, 21 Kasım 1979.

674 Süleyman Demirel, **1970'li Yılların Muhasebesi ve Türkiye'nin Geleceğine Bir Bakış**, Ankara 1979, s. 8-11.

675 Demirel, **age.**, s. 16, 34.

676 Heper, **age.**, s.199.

677 Mutlusu, **age.**, s. 384.

Başkan Yardımcısı Gün Sazak'ın öldürülmesi üzerine ortam daha da gerginleşti. Sivas'ta sokağa çıkma yasağı ilan edilirken, Türkeş bütün MHP'lileri ve ülkücüleri *komünistlerin oyununa gelmemeleri* için uyarmaktaydı.⁶⁷⁸ Temmuz başlarında ise Kahramanmaraş olaylarının bir benzeri Çorum'da yaşanırken⁶⁷⁹ Fatsa'da da çatışmalar meydana gelmişti. Belediye başkanı ile birlikte 300 kişinin gözaltına alındığı Fatsa olayları⁶⁸⁰ ise gündemi uzun süre meşgul etti.⁶⁸¹

19 Temmuz'da eski başbakanlardan Nihat Erim'in⁶⁸² suikasta uğramasının ardından siyasi partiler birlik ve beraberlik çağrısı yaptı. Ancak birkaç gün sonra Maden-İş Sendikası Başkanı Kemal Türkler'in 22 Temmuz'da öldürülmesi ile birlikte dengeler tekrar sarsıldı. Bu süreçte, Demirel ve Ecevit'in uzlaşabildikleri tek nokta ise sıkıyönetimin yetkilerinin arttırılması konusunda olmuştu.⁶⁸³

Bu süreçte öne çıkan meselelerden birisi de cumhurbaşkanlığı kriziydi. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün süresinin dolmasıyla birlikte Senato Başkanı İhsan Sabri Çağlayangil Cumhurbaşkanlığına vekâlet etmekteydi. Korutürk'ün görev süresinin dolması ve uzun süre yerine birinin seçilemeyeşi yeni bir darbe sürecinin de başlaması için önemli gerekçelerden birisi oldu. Korutürk'ten sonra uygun bir aday üzerinde uzlaşamayan Mecliste, sayısız seçim turu yapılmasına rağmen anlaşma sağlanamadı.⁶⁸⁴

678 **Milliyet**, 28 Mayıs,1980.

679 **Milliyet**, 2-7 Temmuz 1980.

680 Terör olaylarının giderek tırmandığı bu dönemde Ordu'nun Fatsa ilçesi ve buranın sol görüşlü bağımsız belediye başkanı Fikri Sönmez, hem basının hem de siyasilerin söyleminde önemli bir yer tutmuştur. Fatsa, resmî yetkililer tarafından bu dönemde "anarşi yuvası" olarak nitelendirilmiş, kırsaldaki çatışmalara, buradan destek sağlandığı iddia edilmiştir. Özellikle belediye tarafından oluşturulan "halk komiteleri" ise rejime karşı ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Sokak çatışmalarının doruk noktasına çıktığı ve her gün onlarca kişinin öldüğü o günlerde, 11 Temmuz 1980'de, yüzlerce asker ve polis "nokta operasyonu" düzenleyerek Fikri Sönmez ile birlikte 300 kişiyi gözaltına almıştır. **Cumhuriyet Ansiklopedisi (1961-1980)**, s. 512.

681 **Milliyet**, 12 Temmuz 1980.

682 **Milliyet**, 20 Temmuz,1980.

683 **Milliyet**, 26 Temmuz 1980.

684 Öngider, **age.**, s.109.

5. EKONOMİK GELİŞMELER*

Türkiye'yi 1950 yılından itibaren yönetmiş olan Demokrat Parti'ye yöneltilen en büyük eleştiri, uygulanan maliye ve para politikalarındaki koordinasyon eksikliği ve politikaların uzun vadeli perspektiften yoksun oluşuydu. Ayrıca sanayi kesiminde kamu girişimlerinin kısıtlanmasının da bu hükûmet tarafından sıklıkla dile getirilmiş olduğu hâlde uygulamaya geçirilememiş olması, DP politikalarına olan güveni sarsan bir diğer unsur olmuştur.⁶⁸⁵ Türkiye'de 1954 yılından başlayıp 1960 darbesine kadar devam süreçte dış ticarete liberal politikalar hâkim olmuş, ancak uygulanan serbest dış ticaret politikaları dış ödemeler dengesinin giderek daha fazla açık vermesine neden olmuştur. Olası döviz darboğazını önlemek için uygulanan dış ticaret kontrolleri, yüksek faiz oranları ve Millî Koruma Kanunu gibi fiyat denetimleri dış ticaret dengesinde kısa bir süreliğine iyileşme sağlamış olsa da mal kıtlığı ve karaborsa işlemlerinin önüne geçememiştir. Aynı dönemde özellikle Amerika'dan gelen dış yardımların da azalması dış borcun yaklaşık 850 milyon dolara yükselmesine, döviz ve altın rezervlerinin erimesine yol açmıştır.⁶⁸⁶ 1960 darbesinden sonra kurulan askerî rejim, bu zorlayıcı ekonomik şartları dikkate alarak, ilk icraatlarından birisi olarak hızla Devlet Planlama Teşkilatını (DPT) kurmuştur. Planlı kalkınma fikri Cumhuriyet Halk Partisi, büyük sanayiciler ve başta İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) olmak üzere uluslararası ajansları da kapsayan büyük bir taban tarafından kabul görmüştür.⁶⁸⁷

* Doç. Dr. Semra Boğa, Uluslararası Fınal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, semra.boga@final.edu.tr

685 Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 235.

686 Funda Barbaros, İsmail Doğa Karatepe, "60'lı Yıllarda Türkiye'ye 'Planlamadan' Bakış", **Ege Akademik Bakış**, C 9, S 1, 2009, s. 269.

687 Vedat Milor, "The Genesis of Planning in Turkey", **New Perspectives on Turkey**, S 4, 1990, p. 3.

5.1. Planlı Dönem

Planlı dönem 1963-1967 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1968-1972 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ve 1979-1983 yıllarını kapsayan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı şeklinde tasarlanmıştır. Beşer yıllık dönemleri kapsayacak şekilde yapılan planlamalarda ekonomi politikaları temel olarak ithal ikameci yaklaşımlarla iç pazara yönelik sanayileşmeyi hedeflemiştir. Hükümetler bu dönemlerde ithal ikameci sanayileşmenin amacına ulaşması için yüksek gümrük vergileri ve kotalarla iç piyasayı koruyucu önlemleri, Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) tarafından yapılan yatırımları ve sübvansiyonlu kredileri yoğun bir şekilde kullanmışlardır.⁶⁸⁸ Yine bu dönemde sübvansiyonlu kredi, vergi muafiyetleri, ithalat ayrıcalıkları ve kıt döviz erişiminden yararlanmak isteyen tüm özel sektör yatırım projelerinin onay mercii olarak DPT, özel sektörün yönlendirilmesinde kilit bir rol oynamıştır. Sanayileşmeye ağırlık verilen planlı dönemde tarım sektörü çoğunlukla planlama sürecinin dışında kalmıştır.⁶⁸⁹ Planlama sürecinin bir diğer eksikliği de planlamanın makroekonomik politikalarla uyumlaştırılmamış olmasıdır. Para ve kredi piyasaları, kambiyo rejimi ve maliye politikaları planlama süreçlerine dâhil edilmemiştir.⁶⁹⁰

Planlı dönemde uygulanacak politikalar kamu kesimi için zorunlu tutulurken özel kesim için planlarda belirlenen amaç ve araçların yol gösterici olması kararlaştırılmıştır. Dünyanın farklı ülkelerindeki uygulamalar da dikkate alınarak planlamanın aşamaları; makul bir büyüme hızının saptanması, bu büyüme hızına ulaşabilmek için gerekli olan yatırım ve tasarrufların Gayri Safi Millî Hasıla (GSMH)'dan almaları gereken payların Harrod-Domar Büyüme Modeli'ne göre hesaplanarak her yıl yapılması gereken yatırım ve tasarruf miktarlarının belirlenmesi ve yatırımların sektörel dağılımları tespit edilerek kamu tarafından gerçekleştirilmesi gereken yatırımların planlanması şeklinde belirlenmiştir.⁶⁹¹

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın temel amacı millî gelirin artırılması olmuştur. Bu amaçla bağlantılı olarak, artış gösteren nüfusa verimli çalışma alanlarının yaratılması da ulusal gelirin doğrusal bir fonksiyonu olarak

688 Brent Hansen, **The Political Economy of Poverty, Equity, and Growth: Egypt and Turkey**, Oxford University Press, New York, 1991, p. 352-353.

689 Ziya Öniş, James Riedel, **Economic Crises and Long-Term Growth in Turkey**, World Bank Research Publication, Washington D.C. 1993, p. 99-100.

690 Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007**, 13. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 118.

691 Cem Beydemir, **1960-1980 Yılları Arası Beş Yıllık Kalkınma Planlarının İrdelenmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 34.

kabul edilerek plana eklenmiştir. Planda sosyal adalet ve onun en önemli unsurlarından birisi olan adil gelir bölüşümünün sağlanması da sıkça vurgulanmıştır. Planın bir diğer önemli amacı ise ekonomide dışa bağıllığın azaltılması ve buna bağlı olarak ödemeler bilançosu açıklarının zamanla kapatılması olmuştur. İthal ikameci kalkınma modeli bu amacın en önemli aracı olarak görülmüştür.⁶⁹²

1960'larda uygulanan ithal ikame modeli, eski ve yeni uygulamaların bir kombinasyonunu temsil etmiştir. Bu dönemde uygulanan ekonomik modelin 1954-1961 döneminde uygulanan iç pazara dönük ve ithal ikameci modelden en temel farkı yatırımların dağılımı ve sektörlere verilen öncelikler olmuştur. Kentli ve taşralı burjuvazi sınıfının gelir düzeyinin artması bu kesimin radyo, buzdolabı, çamaşır makinesi gibi dayanıklı tüketim mallarına olan talebini artırmıştır. Dolayısıyla öncelik bu malların yabancı sermayenin de katılımıyla ülke içinde üretilmesine verilmiştir.⁶⁹³ Askerî rejimin yönetimi almasından sonra dile getirilen ağır sanayileşmeye dayalı büyüme fikrinden giderek uzaklaşarak özel sektörün öncülüğünde dayanıklı tüketim malları üretimine bağlı bir sanayileşme modeline geçilmiştir.⁶⁹⁴ Ancak bu ürünlerde hem teknoloji hem de temel girdiler bakımından dışa bağımlı olunması ekonominin ithalata bağımlılığını giderek artıran bir unsur olmuştur.

Kökleri devletçi döneme kadar uzanan KİT'ler, bu dönemde sanayileşmede bir kez daha önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Ancak bu rol, önceki döneme kıyasla oldukça farklı olmuştur. Özel sektörün zayıf olduğu 1930'larda sanayileşme KİT'ler tarafından yürütülmüş ve devlet ekonominin birçok sektörünü kontrol edebilmişti. Yeni döneminde ise kamu ile özel sektör arasında bir nevi iş bölümü ortaya çıkmış, büyük ölçekli yatırım gerektiren demir-çelik, petro kimya ve diğer ara malların üretimini KİT'ler üstlenmiştir. Diğer taraftan tekstil, gıda, buzdolabı, çamaşır makinesi ve otomotiv gibi dayanıklı tüketim mallarının üretimi de ağırlıklı olarak montaj sanayii şeklinde özel sektör tarafından üstlenilmiştir. Büyük aile holding şirketleri, çok sayıda üretim ve dağıtım şirketinin yanı sıra bankalar ve diğer hizmet şirketlerini içeren büyük şirketler ekonomik sistemin yeni liderleri olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır.⁶⁹⁵

Türkiye'de ilk üç planlı dönemi kapsayan 1963-1977 yılları arasında büyük ve korumalı bir iç pazarda uygulanan ithal ikameci sanayileşme modeli yerli üreticilere büyük fırsatlar sunmuş, ancak buna rağmen sanayileşme tek-

692 A. Başer Kafaoğlu, *Türkiye Ekonomisi Yakın Tarih-1*, Kaynak Yay., İstanbul 2004, s. 169-170.

693 Boratav, *age.*, s.119.

694 Pamuk, *age.*, s. 237.

695 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, 2. Baskı, Yurt Yay., İstanbul 1986, s. 197-285.

nolojik olarak daha ileri ürünlerin üretilmesinde gözlenememiştir. Yine bu dönemde imalat sanayiinin ihracata yönelimi de zayıf kalmıştır. 1970'lerin sonuna kadar Türkiye, sanayi üretiminin yaygınlaşması için gerekli dövizleri tarımsal ihracattan ve Avrupa'daki işçilerden gelen dövizlerden elde etmeye devam etmiştir.⁶⁹⁶ 1965-1969 yılları arasında 100 milyon dolar civarında olan işçi dövizleri cari işlemler dengesine olumlu katkı sağlamıştır.⁶⁹⁷ Bu dönemdeki kısıtlı döviz kaynaklarına rağmen ithal ikamesi uygulamalar ekonomik büyümeyi artırıcı nitelikte olmuştur. Kişi başına düşen Gayri Safi Millî Hasıla (GSMH), 1963-1977 yılları arasında yıllık ortalama yüzde 4,3 oranında, 1978-1979 yıllarında ise kriz yılları da dâhil olmak üzere yüzde 3,5 oranında artış göstermiştir. 1977 yılına kadar ekonomi hiç daralma göstermemiş, kişi başına düşen reel getiri de sürekli artış eğiliminde olmuştur. Sektörel olarak bakıldığında imalat sanayiinin büyüme oranı da 1963-1977 yılları arasında yıllık ortalama yüzde 10'un üzerinde seyrederek Cumhuriyet Dönemi'nin en iyi performansını göstermiştir.⁶⁹⁸ Bu yüksek büyüme oranlarının önemli bir kısmı, iş gücünün büyük bir kısmının üretkenliğin düşük olduğu tarımsal bölgeden verimliliğin daha yüksek olduğu kentlere göç etmesinden kaynaklanmıştır. 1960-1970 döneminde bütçe açıklarının görece düşük bir seviyede olması fiyatlar genel düzeyinin fazla artmamasını sağlamıştır. Bu dönemde millî gelirin kompozisyonunda görülen çarpıcı bir değişim de hizmetler kesiminin toplam millî gelirden aldığı payda yaşanmıştır. 1960-1961 döneminde hizmetlerin millî gelir içerisindeki payı yüzde 45,7 iken 1975-1976 döneminde bu pay yüzde 51'e yükselmiştir. Benzer şekilde istihdam da hizmet sektörüne doğru kaymaya başlamıştır. 1960 yılında hizmet sektörünün faal nüfustan aldığı pay yüzde 15,4 iken 1975 yılında bu pay yüzde 25,1'e yükselmiştir. Sanayileşme sürecinin yeteri kadar istihdam yaratamamasından kaynaklanan bu durum, iş gücünün gelirini ağırlıklı olarak üretken olmayan hizmet sektöründen karşılamasına neden olmuş, bir başka deyişle kentleşme sanayileşmenin önüne geçmiştir.⁶⁹⁹

Beş yıllık kalkınma planlarının uygulanmasıyla imalat ve hizmet sektörlerinde görülen olumlu gelişmeler sayesinde bu dönemlerde ekonomik büyüme hız kazanmıştır. GSMH büyümesi beş yıllık planların birinci dönemini kapsayan 1963-1967 yıllarında yüzde 6,4; ikinci dönemini kapsayan 1968-1972 yıllarında yüzde 6,7; üçüncü beş yıllık plan dönemi olan 1973-1977 yıllarında ise yüzde 7,2 oranında artış göstermiştir. Ekonomideki güçlü büyü-

696 Şevket Pamuk, **Economic Growth and Institutional Change in Turkey Before 1980**, In T. Çetin and F. Yılmaz (Eds.) *Understanding the Process of Economic Change in Turkey, Understanding the Process of Economic Change in Turkey: An Institutional Analysis*, NOVA Science Publishers, New York, 2010, p. 26.

697 Boratav, **age.**, s. 122.

698 Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler 1923-2010**, Ankara 2011.

699 Boratav, **age.**, s.130-131.

me oranlarına rağmen brüt tasarrufların Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içindeki payı önemli bir iyileşme göstermemiş, planlı dönem boyunca düşük kalmaya devam etmiştir. 1964-1967 döneminde yüzde 12,7 olan tasarruf artış hızı 1698-1672 döneminde yüzde 5,2'ye düşmüş, 1973-1977 döneminde ise yüzde 8,8 oranında gerçekleşmiştir. Brüt tasarrufların GSYİH içindeki payı ise (1968 fiyatlarıyla) 1962 yılında yüzde 12,3 iken bu oran 1972 yılında yüzde 7,5 ve 1977 yılında yüzde 9,3 olarak görece düşük seviyelerde gerçekleşmiştir.⁷⁰⁰

Bu dönemde hükümetin sadece iç pazara odaklanması ithal ikameci büyüme modelinin en zayıf yönü olmuştur. İhracat sektörünün GSYİH içindeki payı 1970'lerde ortalama yüzde 4'ten düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. İhracatla birlikte mevcut endüstriyel yapının verimliliğinin ve rekabet gücünün artırılması, genişleyen bir ekonomi için gerekli olan döviz girişinin sağlanması ve hatta teknolojik olarak daha karmaşık ara ve sermaye mallarının üretimini destekleyerek ithal ikamesi sürecine katkı sunulması gibi hedefler gerçekleştirilememiştir.⁷⁰¹ 1973 yılında uygulamaya konan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda dışa dönük sanayileşme ile dış konjonktürden az etkilenen bir ihracat yapısı hedeflenmişti. Bu planda ilk iki beş yıllık plandan farklı olarak ithalat kısıtlamaları ve gümrük duvarları yerine dışa dönük uluslararası rekabet gücü olan endüstrilerin teşvik edilmesi amaçlanmıştı. Ancak bu dönemde ithalatın ihracattan daha fazla artış göstermesi dış ticaret açığını rekor seviyelere yükseltmiştir.⁷⁰² 1946 yılından itibaren kronik hâle gelen dış açık 1962-1976 yılları arasında da artış eğilimine girmiştir. 1960-1961 yıllarında GSMH içinde ithalatın payı yüzde 7 iken bu oran 1975-1976 yıllarında yüzde 12,6'ya çıkmış, 1960-1961 yıllarında yüzde 68,5 olan ihracatın ithalatı karşılama oranı ise 1975-1976 yıllarında yüzde 33,9'a düşmüştür. Dolayısıyla, ithal ikameci sanayileşme beklenildiği gibi gerçekleşmeyerek sanayi üretiminde ithal girdiye bağımlı hâle gelen Türkiye'yi dış kaynak bulamadığı zaman durgunluğa sürükleyen bir ekonomik ortam yaratmıştır.⁷⁰³ Bu dönemde sanayicinin biraz çaba ile hükümetten gerekli onayları alarak üretilen malın ithalatını yasaklatabilmesi üreticiyi iç piyasada ayrıcalıklı bir konuma sokan ve üreticinin ihracata yönelmesini gerekli kılmayan bir faktör olmuştur. Birçok üretici açısından, korunan bir iç pazar modelinin devamı daha fazla menfaat yaratmıştır. İhracata yönelmenin ücretler üzerinde aşağı yönlü baskı oluşturacağından korkan sanayici ve örgütlü emekçilerin çoğu iç piyasaya

700 A. Aydın Cecen, A. Suut Dogruel, Fatma Dogruel, Economic Growth and Structural Change in Turkey 1960-88, *International Journal of Middle East Studies*, V 26, N 1, 1994, p. 38-39.

701 Pamuk, 2010, *age.*, s. 27.

702 Aslan Eren, *Türkiye Ekonomisi*, Güncellenmiş 8. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa 2017, s. 212-213.

703 Bortatav, *age.*, s. 135.

yönelik ekonomik modeli desteklemişlerdir.

1960'ların sonuna doğru Türkiye'yi hem ekonomik hem de sosyal anlamda önemli boyutlarda etkileyen önemli bir gelişme 1961 yılında Türkiye ve Almanya arasında imzalanan iş gücü anlaşması olmuştur. Anlaşmanın ilk yıllarında Türkiye'nin büyük şehirlerinden kısıtlı sayıda vasıflı iş gücü şeklinde gerçekleşen göç akımı, ülkede giderek artan işsizlik sorununa bağlı olarak ilerleyen yıllarda büyük artış göstermiştir. 1962 yılında Almanya'da çalışan Türk işçi sayısı 13.000 iken bu sayı 1970 yılında 480.000'e, 1974 yılında ise 800.000'e çıkmıştır. İlerleyen yıllarda işçilerin çalışmak için Belçika, Hollanda, Fransa, İsviçre ve İngiltere'ye de gitmesiyle Türk işçilerin sayısı 1970 yılının sonunda tüm Avrupa'da 2,5 milyona ulaşmıştır.⁷⁰⁴ İşçi olarak göç edenlerin bir süre sonra Türkiye'ye dönüş yapacaklarını düşünmeleri tasarruflarını Türkiye'ye yönlendirmelerine neden olmuş, göçmen döviz girişleri özellikle göçün ilk yıllarında Türkiye için önemli bir dış kaynak hâline gelmiştir. 1964 yılında 8 milyon dolar olarak başlayan döviz akımı takip eden birkaç yılda da artış göstermiştir. Ancak 1966-1967 yıllarında Almanya'da yaşanan krize bağlı olarak Türkiye'den giden işçi sayısında düşüş olmuş, hâlihazırda yurt dışında bulunan işçilerin de işlerini kaybetmesi işçi döviz girişlerinin büyük ölçüde azalmasına neden olmuştur.⁷⁰⁵

İşçi dövizlerinin girişlerinde başlayan azalmaya 1966 yılından itibaren yurt dışından sağlanan kredilerdeki azalma da eklenmiştir. İthalat izni alınması için gereken döviz transferlerinde yaşanan gecikmeler bu dönemde ithalatçıların zaman zaman 30-40 hafta beklemesine neden olmuştur. Ülkede baş gösteren döviz darlığına bağlı olarak yaşanan bu durum büyüme hızında ve kapasite kullanım oranlarında düşüşe sebep olarak ekonomik darboğazlara neden olmuştur. İhracata yönelik verilen teşviklere rağmen üreticilerin henüz uluslararası piyasalara hazır olmayışı, döviz açığının ihracat kanalıyla giderilememesine neden olarak sorunları giderek daha da derinleştirmiştir.⁷⁰⁶ Yine aynı dönemde Türkiye'yi yöneten kısa ömürlü koalisyonların, birçok sanayileşmiş ülkenin ekonomilerini düzenlemek için sancılı adımlar attığı bir dönemde, genişlemeci politikalarla devam etmeyi seçmesi fiyat artışlarını körüklemiştir. Genişletici para ve maliye politikalarının uygulandığı bir ortamda tarımsal üretimin de düşmesi fiyat artışlarını hızlandırmıştır. 1964 yılında Toptan Eşya Fiyatları Endeksi (TEFE)'nde yaşanan artış yüzde 1,4 iken 1967 yılında artış oranı yüzde 7,5 olarak gerçekleşmiştir.⁷⁰⁷

704 Erik J. Zürcher, **Turkey: A Modern History**, Third Edition, London, New York: I. B. Tauris, 2004, p. 270-271.

705 Ahmet Murat Alper, **İşçi Dövizlerini Belirleyen Makro Ekonomik Etkenler: Türkiye Örneği**, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara 2005, s. 37.

706 A. Kemal Çelebi, **Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları**, Emek Yay., Manisa, 1998, s. 131-132.

707 İlker Parasız, **Türkiye Ekonomisi: 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politika-**

1967 yılının sonunda iç ve dış fiyatlar arasındaki farkın büyüyerek dış ticaret açığının önemli ölçüde artmasına karşılık hükümet ithalata uygulanan vergilerin yükseltilmesi, rıhtım ve damga resim oranlarının artırılması, ithalat yapabilecek için gereken teminat ödemelerinin yükseltilmesi, ihracat için uygulanan vergi iadesinin kapsamının genişletilmesi, ihracat kredilerine uygulanan faiz oranlarının düşürülmesi ve göçmen işçilerden gelen dövizlere prim uygulanması şeklinde devalüasyon etkisi yaratabilecek birtakım önlemler almak zorunda kalmış, ancak bu önlemler döviz darboğazının giderilmesi için yeterli olmamıştır.⁷⁰⁸ Türkiye’de planlı dönemde uygulanan ithal ikameci sanayileşme modeli ile her ne kadar döviz fazlası yaratılması amaçlanmış olsa da yapılan ithalatın ihracatla finanse edilememiş olması Türkiye’nin döviz açığını sürekli artıran bir unsur olmuştur. 1968 yılında 268 milyon dolar olan dış ticaret açığı 1970 yılında 360 milyon dolara çıkmıştır. Ödemeler dengesinde yaşanan bu açık, üretimi ithalata bağımlı hâle gelmiş olan ekonomide büyümeyi durma noktasına getirmiştir.⁷⁰⁹ 1969 yılında yaşanan ani fiyat artışları, memur zamlarına yapılan yüzde 10’luk zamların bütçeye getirdiği yük ve 1958 devalüasyonundan beri 1 doların 9 liraya sabitlenmiş olması, Süleyman Demirel’in başında olduğu hükümeti başta Uluslararası Para Fonu (IMF) olmak üzere uluslararası kreditorler tarafından Türk lirasının değerinin düşürülmesi yönünde bir baskıya maruz bırakmıştır.⁷¹⁰

5.2. 10 Ağustos 1970 Kararları

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın uygulamaya konduğu 1963 yılında OECD bünyesinde kurulan konsorsiyum tarafından sağlanan krediler planın finansmanına önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak üretim yapısının ithal girdilere bağımlı olması ve bu dönemde ihracat kanallarından kayda değer bir döviz girişi sağlanamaması döviz rezervlerinin erimesine yol açmıştır. Ödemeler dengesindeki darboğazı gidermek adına Adalet Partisi yönetimindeki hükümet 10 Ağustos 1970 tarihinde, IMF tarafından 1966 yılından itibaren dile getirilen devalüasyon önerisini kabul ederek 90 milyon dolar tutarında kredi için stand-by anlaşmasına imza atmıştır.⁷¹¹

ları, Ezgi Yay., Bursa 1998, s. 127.

708 Lale Alkinoğlu, “Türkiye’de Uygulanan İstikrar Politikaları”, **Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi**, S 15, s. 310.

709 Serdar Altınok, Murat Çetinkaya, “Devalüasyon ve Türkiye’de Devalüasyon Uygulamaları ve Sonuçları”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 9, s. 47-64.

710 Hilal Karavar Öz, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Üçüncü Büyük Devalüasyonu 10 Ağustos 1970 Kararları ve Etkileri”, **Mediterranean Journal of Humanities**, C VIII, S 2, 2018, s. 382.

711 Esra Siverekli Demircan, Meliha Ener, “IMF’nin Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye’de Uygulanan İstikrar Programları Üzerine Etkileri”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 1, S 1-2, 2003-2004, s. 92-93.

10 Ağustos 1970 kararları para ve maliye politikalarında düzenlemeleri içeren geleneksel Ortodoks yapıda yarı-şok kararlardır. Bu kararları 1946 ve 1958 yıllarındaki devalüasyon süreçlerindeki kararlardan ayıran temel fark 1970 kararlarında kamu gelirlerini artırmaya yönelik vergi reformlarına da yer verilmiş olmasıdır.⁷¹² Alınan kararlar hem dış istikrarın hem de ekonominin iç istikrarının sağlanmasına yönelik önlemleri kapsamıştır. Dış istikrarı sağlamaya yönelik temel karar dolar/TL paritesinin yüzde 66,6 oranında devalüe edilerek 15 TL'ye çıkarılması şeklinde olmuştur. Ancak bazı istisnai durumlar için farklı kur uygulamalarına da yer verilmiştir. Örneğin, yurt dışından Türkiye'ye getirilecek olan işçi dövizleri için 1 doların 11,25 TL'den hesaplanması, dış seyahat harcamalarında 1 doların 10 TL olarak hesaplanması, ayrıca pamuk, tütün, fındık, zeytinyağı, kuru üzüm ve kuru incir gibi tarımsal ürün ihracatından doğan döviz gelirlerinin de 1 dolar karşılığının 12 TL olarak hesaplanması kararlaştırılmıştır.⁷¹³

Dış ticaret sisteminin serbestleştirilip ithalat işlemlerinin kolaylaştırılması için birtakım reformlar öngörülmüştür. Mevcut sistemde ithalat yapmak için Merkez Bankasına teminat yatırılması gerekmekteydi ve 1970 yılının Ağustos ayına gelindiğinde teminatta bekleyen ithalat tutarı 300 milyon dolara yükselmişti. Bazı ithalatların bir yıldan fazla süredir bekliyor olması, işlemleri hızlandırıcı acil adımları gerektirmekteydi. Bu bağlamda alınan kararla 1970 yılının Mayıs ayından önce yapılmış olan döviz taleplerinin hemen yerine getirilmesine, ithalat için yatırılacak olan teminatlarda yüzde 50 oranında indirimle gidilmesine, şirket birleşmeleri ve kooperatifçiliği özendirmek adına ihracatçıların ödedikleri vergi sisteminin (risturn) sadeleştirilmesine ve Merkez Bankası nezdinde bir Kambiyo İstikrar Fonu'nun kurulmasına karar verilmiştir.⁷¹⁴

Ekonomide iç istikrarı sağlamaya yönelik kararlar ise temel olarak para politikasının yeniden düzenlenmesini, bütçe dengesinin korunmasını ve yurt içi fiyat ayarlamalarını kapsamıştır. Para politikası ile ilgili ilk düzenleme 1960 yılından beri sabit olan faiz oranlarının yükseltilmesi olmuştur. Enflasyona göre oldukça düşük kalan faiz oranları tasarrufu ve sermayenin rantabilitesini olumsuz etkilediği gerekçesiyle yükseltilmiştir. Fiyat istikrarının tesis edilmesi amacıyla 1970 mali yılında Merkez Bankası tarafından Hazinenin finansmanı konusunda kısıntıya gitmesi istenmiştir.⁷¹⁵

10 Ağustos 1970 Kararları vergi gelirlerini artırıcı unsurlar da içermiştir. Yurt içi tüketimi kısımak amacıyla taşıt alım vergisi, spor toto vergisi, gayrimenkul değer artış vergisi ve bina, arazi ve arsalarda beyana dayalı vergi

712 Parasız, *age.*, s.144.

713 Parasız, *age.*, s.142.

714 Kafaoğlu, *age.*, s. 240.

715 Parasız, *age.*, s. 142-143.

getirilmiştir. Şeker, petrol ve petrol ürünleri gibi KİT ürünlerine de az miktarda zam yapılmıştır. Destekleme alımına konu olan tarım ürünlerinin fiyatlarının saptanması da yine bu kararlar kapsamında olmuştur. Uygulanan bu önlemlerle denk bütçe uygulamasına geçilmesi ve enflasyonun kontrol altına alınması hedeflenmiştir.⁷¹⁶

5.3. Neoliberal Döneme Geçiş

İstikrar kararlarının alınmasından 12 Mart 1971 Muhtırasına kadar geçen süre içerisinde IMF, Avrupa Para Anlaşması (EMA) ve OECD Yardım Konsorsiyumu'ndan Türkiye'ye yaklaşık 234 milyon dolar tutarında kaynak sağlanmıştır. Aynı dönemde göçmen işçi dövizlerinin girişinde görülen hızlanmayla birlikte döviz rezervleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk kez artış göstermiştir. Yine aynı dönemde bütçe ilk defa fazla vermeye başlamıştır.⁷¹⁷

10 Ağustos 1970 devalüasyonu ihraç edilemeyen birtakım yerli ürünlerin ihracatını, göçmen işçilerden gelen döviz girişlerini ve turizm gelirlerini artırmış olmakla birlikte Türkiye ekonomisinin ihtiyacı olan istikrarı sağlamamıştır. Türk lirasının dış değerinin düşmesi ve yeni gelen vergiler yurt içindeki fiyatların sürekli olarak yükselmesine neden olmuştur.⁷¹⁸ Devalüasyonların başarısını gösteren en önemli ölçüt olan dış ticaret göstergeleri de 1970 kararlarından sonra olumlu bir tablo yaratamamıştır. 1969 yılında 801,2 milyon dolar olan ithalat 1970 yılında 947,6 milyon dolara, 1971 yılında ise 1 milyar dolara yükselmiştir. Devalüasyon karşısında ihracattaki artış ise daha sınırlı olmuştur. 1969 yılında 536,8 milyon dolar olan ihracat, 1970 yılında 588,4 milyon dolara çıkmış, 1971 yılında ise 676,6 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, devalüasyondan sonra Türkiye'nin dış ticaret açığı artış göstermeye devam etmiştir.⁷¹⁹ 1970 devalüasyonun beklenildiği şekilde ithalatta düşme yaratamamasının en temel nedenlerinden birisi bu dönemde göçmen işçilerden gelen döviz kaynağıdır. Göçmenlerden gelen döviz girişi 1960 yılında 140,7 milyon dolarken 1971 yılında 471 milyon dolara, 1972 yılında ise 610 milyon dolara yükselmiştir. Artan işçi dövizleri yurt içinde para arzını yükseltmek enflasyonist baskılara neden olmuştur.⁷²⁰

Devalüasyonun sağladığı önemli bir avantaj Türkiye'ye büyük ölçekte

716 İstiklal Y. Vural, "Türkiye'de Uluslararası Para Fonu Destekli İstikrar Programları, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, C 2, S 1, Temmuz 2000, s. 189.

717 Kafaoğlu, **age.**, s. 243.

718 Esat Çelebi, "Türkiye'de Devalüasyon Uygulamaları (1923-2000)", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, C 2, S 1, 2001, s. 61.

719 Erol Zeytinoğlu, **Türkiye Ekonomisi**, 4. Baskı, Met/er Matbaası, İstanbul 1975, s. 570-571.

720 Tuncer Bulutay, "1970 Devalüasyonu ve Fiyat Mekanizması", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 28, S 1, 1973, s. 129-131.

borç vermeyi düşünen yabancı alacaklıların güvenini artırmış olmasıdır.⁷²¹ Bu dönemde ülkeye hızlı bir şekilde giriş yapan sıcak sermaye, ülkenin makro-ekonomik dengesizliklerinin ve altında yatan yapısal sorunlarının bir süreliğine ertelenmesine olanak tanımıştır. 1973-1977 yıllarını kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Plan Dönemi'nde özellikle sanayi sektöründe yılda yüzde 14,2 olmak üzere kayda değer bir büyüme yaşanmıştır. Dünya konjonktürünün de olumlu bir havada olması, devalüasyon ve diğer tedbirlerin ödemeler dengesine önemli katkılar sağlaması sonucu Türkiye kalkınmasına görece olumlu bir şekilde devam etmiştir. Ancak, 1973 ile 1977 arasında ekonominin genelinde görülen yıllık yüzde 7'lik reel GSYİH büyümesi ve yine aynı yıllarda yüzde 13,8 oranında büyüyen yatırımlar ile birlikte dış borçlanmaya bağımlılık önemli ölçüde artmıştır. Bu politikanın sürdürülebilir olmadığı anlaşılmış, yabancı kreditorler Türkiye'nin hızla büyüyen dış borcunun büyüklüğü konusunda endişelendikçe büyüme patlaması 1977 yılında durma noktasına gelmiştir.⁷²² 1973 yılında başlayan Petrol Krizi'nin olumsuz etkileri eldeki döviz rezervleri kullanılarak ve kısa vadeli borçlanmaya başvurularak belli bir süre ertelenmiştir. Ancak 1970'lerin sonuna gelindiğinde, 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtında Türkiye'ye uygulanan ambargonun da etkisiyle, ödemeler dengesi tekrar büyük açıklar vermeye başlamıştır.⁷²³ 1970'li yılların sonuna doğru döviz rezervleri erimeye başlamış, dış borçlar hızla artmış, dış ticaret açığının kontrol altına alınması için baskılanan ithalat kapasite kullanım oranlarını düşürmüştür. Politik nedenlerden dolayı sürekli ertelenen kur ayarlamaları ekonomik sorunları daha da kötüleştirmiştir.⁷²⁴ Bu dönemde petrol fiyatlarındaki yükselişe ek olarak, Türk lirasının rekabet gücünün giderek azalması ve dünya ekonomisinde yaşanan olumsuzluklar, cari işlemler dengesini bozarak 1970'li yılların sonunda bir ödemeler bilançosu krizine yol açmıştır. Sonuç olarak 1979 yılında yapılan bir devalüasyonla Türk lirasının değeri yüzde 30 oranında düşürülmüş, yine aynı yılın Temmuz ayında bir devalüasyona daha gidilerek 1 doların değeri 47,5 liraya yükseltilmiştir.⁷²⁵ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'na denk gelen 1973-1977 yıllarında yükseliş trendine giren enflasyon oranı ortalama yüzde 20 civarında gerçekleşerek 1960'lı yıllardaki enflasyon oranının dört katına çıkmıştır. 1977 yılına

721 Merih Celâsun, "Dani Rodrik, Turkish Economic Development An Overview", **NBER Working Paper**, V 3, University of Chicago Press, 1989, s. 622.

722 Ali H. Bayar, "The Developmental State and Economic Policy in Turkey", **Third World Quarterly**, V 17, N 4, 1996, s. 777-778.

723 Esenay Aydoğan, "1980'den Günümüze Türkiye'de Enflasyon Serüveni", **Yönetim ve Ekonomi**, C 11, S 1, 2004, s. 93.

724 S. Rıdvan Karluk, Türkiye Ekonomisinde 1980 Öncesi ve Sonrası Yaşanan Krizlere Yönelik İstikrar Politikaları, Halil Seyidoğlu, Rıfat Yıldız (Ed.), **Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri**, Arıkan Basım Yayın, İstanbul 2006, s. 61.

725 Mustafa Özçam, "Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Türkiye", **Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Raporu**, 2004, s. 5-6.

kadar yüzde 9 düzeyinde tutulan faiz oranları keskin bir şekilde yüzde 26 oranına yükseltilmişse de giderek tırmanan kur artışlarının önüne geçememiştir. 1970'lerin sonlarında Türk lirasının değeri çok yükselmiş ve reel faizler negatif yüzde 35'e gerilemiştir.⁷²⁶

1970'li yıllarda yaşanan petrol şokları ve kamu açıkları Türkiye'de enflasyonun kalıcı bir hâle gelmesine zemin hazırlamıştır. 1977 yılında başlayan ekonomik durgunluğa rağmen 1980 yılına gelindiğinde enflasyon oranı yüzde 100'e çıkmıştır. Aynı dönemde reel ücretlerdeki keskin düşüş nedeniyle gelir eşitsizliği de önemli ölçüde artış göstermiştir. 1970'li yılların sonuna doğru iş gücü piyasasında da oldukça olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. İş gücü arzının artış gösterdiği bir ortamda küresel ekonomik yavaşlama nedeniyle Avrupa'daki Türk göçmenlere yönelik iş gücü talebinde görülen keskin düşüş Türkiye'de işsiz sayısının 1977-1980 döneminde yüzde 10,3 oranında artış göstermesine neden olmuştur. Ekonomik büyüme oranı da bu dönemde yüzde 0,3 oranına düşmüş, Türkiye ağır bir durgunluk dönemine girmiştir. 1980 yılına kadar da hükümet etkili bir istikrar programı uygulayamamıştır.⁷²⁷

1970'li yılların sonuna doğru şiddetlenen ekonomik bunalımdan ancak dış kaynaklarla çıkılabileceği yönündeki genel görüş hükümetin 1980 yılında ekonominin serbestleştirilip dışa açık hâle getirilerek küresel sermayenin gelişmesine ortam yaratacak politikaları uygulamaya koymasına neden olmuştur.⁷²⁸ 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları ile neoliberal politikalar ekonominin merkezine alınmış ve bu dönem Türkiye iktisat tarihine yeni bir milat olarak geçmiştir. 24 Ocak Kararları ile serbest piyasa anlayışına ek olarak ekonomiyi dış ülkelere de daha açık hâle getirmek için gereken ortam IMF ve Dünya Bankası ile uluslararası finans kuruluşlarının zorunlu kıldığı politikalar olarak uygulamaya konmuştur.⁷²⁹ Alınan kararlarla devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılarak piyasada arz talep dengesinin sağlıklı bir şekilde işleminin sağlanması ve özellikle vergilerin düşürülerek daha fazla fonun özel sektöre aktarılması serbest piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Kısa ve uzun vadeli hedefleri olan istikrar programının önceki programlardan temel farkı bu programla ekonomide yapısal değişikliklerin de hedeflenmiş olmasıdır. 24 Ocak İstikrar Programı'nın kısa vadeli hedefleri arasında dış borç ödemelerine çözüm bulunması, enflasyonun düşürülmesi ve ekonomideki atıl kapasitenin uyarılarak kalkınma hızının yükseltilmesi bulunmaktaydı. Kamu sektörünün ekonomideki payının azaltılması ve piya-

726 Özer Ertuna, "1923'ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023'e Doğru Hedefler", **Muhasebe ve Finans Dergisi**, Ocak, S 21, 2004, s. 8.

727 Bayar, **age.**, s. 778.

728 Aynur Uçkaç, "Türkiye'de Neoliberal Ekonomi Politikaları ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları", **Maliye Dergisi**, S 158, 2010, s. 426.

729 Gülten Kazgan, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001): Ekonomi Politik Açısından Bir İrdeleme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2. Baskı, İstanbul, s. 195-196.

salara müdahalelerin sınırlandırılması ise en temel uzun vadeli hedefler arasındaydı. 24 Ocak Kararları'yla uzun yıllardır uygulanmakta olan ithal ikameci sanayileşme modeli yerini ihracata yönelik sanayileşme politikalarına bıraktı. Aslında alınan kararların en temel hedefi Türkiye ekonomisinin küresel ekonomiye entegrasyonunun sağlanmasıydı.⁷³⁰

Kararların kısa dönemli hedeflerinden olan ödemeler dengesi sorunlarının önlenmesi için atılan ilk adımlardan birisi Türk lirasının dolar karşısındaki değerinin 47 liradan 70 liraya düşürülmesi şeklinde yapılan bir devalüasyon olmuştur. İlerleyen dönemlerde de döviz kurları günlük olarak belirlenmeye devam ederek Türk lirasındaki değer kaybı devam etmiştir. Uzun vadeli hedeflerle uyumlu olarak ihracatı teşvik amacıyla kurlarda ve vergilerde ihracatçılara destekler verilmiş, ticaret ve ödemeler rejimlerinde de önemli serbestleşme adımları atılmıştır. Benzer şekilde iç piyasada da serbestleşme adımları hızlıca atılmış, kamu finansmanında iyileşme sağlamak amacıyla KİT'lerin ürünlerine yüksek oranlı zamlar yapılmış ve kamu sübvansiyonlarında kısıtlamalara gidilmiştir.⁷³¹ 24 Ocak 1980 Kararları'nın önceki uygulamalardan en büyük farklarından birisi bu kararlarda para politikasına verilen önem olmuştur. 1980 yılının Temmuz ayında mevduat ve kredi piyasalarına getirilen serbestiyle faiz oranları yüzde 50 gibi oranlara ulaşarak o döneme kadar görülmemiş seviyelere çıkmıştır.⁷³²

Ekonomik istikrar programı kapsamında hazırlanmış olan 24 Ocak 1980 Kararları Türkiye'de neoliberalizme geçişin çerçevesini çizmiş olmakla birlikte programın ciddi bir işçi sınıfı direnişiyle karşılaşmış olması alınan kararların ve ilgili politikaların uygulanmasını zorlaştırmıştır. Kararların alınmasından sonra grev sayılarında ciddi bir artış olmuş, siyasi ve ekonomik karışıklıktan rahatsız olan sermaye sahipleri de daha otoriter çözümler için çağrıda bulunmuşlardır. Ekonomik ve siyasi kargaşa 12 Eylül 1980 askerî darbesiyle sonuçlanmıştır.

730 S. Rıdvan Karluk, Sevilay Küçüksakarya, "Opening up the Economy of Turkey to the Outside World The Stabilization Decisions of January 24th 1980, Economic Situation in pre and Post January 24th Period", *Chinese Business Review*, V 15, N 6, 2016, s. 272-273.

731 Pamuk, *age.*, s. 266.

732 Tuncer Bulutay, "Türkiye'nin 1950-1980 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, 1981, s. 524.

6. DIŞ POLİTİKA

6.1. Türk Dış Politikasında Yaşanan Gelişmeler (1960-1980)*

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana ülkenin dış politika yönelimleri zaman zaman değişmiş, bu değişimlerin sebepleri çeşitli boyutlarda ele alınmıştır. Dış politikayı etkileyen faktörleri üç düzeyde incelemek, ülkenin dış politikasındaki değişimlerin daha geniş bir şekilde açıklanmasını kolaylaştırabilir. Bazı çalışmalarda 'analiz birimi' olarak da adlandırılan bu üç boyut şöyledir: 1) Dış siyasi yapı (sistem düzeyi), 2) İç siyasi yapı (devlet düzeyi) ve 3) Ülkeyi yöneten lider (birey düzeyi). Dış politikanın bütüncül bir biçimde incelenmesi bu üç düzeyin bir arada okunmasını gerektirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasını incelerken yaşanan gelişmelerin bu üç boyutu bir arada değerlendirerek okunması yerinde olacaktır. Bu kısımda ele alacağımız dönemde dış politikayı özellikle dış siyasi yapı düzeyini değerlendirerek incelemek gerekir. Çünkü 1945-1991 arası dönemde Türkiye'nin dış politika tercihlerini biçimlendiren temel etken dünya sistemindeki çift kutuplu yapı veya daha yaygın ifadeyle Soğuk Savaş'tır.⁷³³

Soğuk Savaş Dönemi, dünya siyasetinde ülkelerin ideolojik, askerî ve ekonomik olarak iki kutupta toplandığı ve ABD öncülüğündeki Batı Bloku ile Sovyetler Birliği öncülüğündeki Doğu Bloku arasında ciddi bir ayrışmanın oluştuğu bir dönemdi. Bu dönemde oluşmuş olan çift-kutuplu siyasi yapı, dünyadaki tüm ülkelerin dış ilişkilerini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen bir yapıydı. Bu uluslararası yapı özellikle orta ve küçük güç olarak adlandırılan, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin dış siyaset seçeneklerini daraltmak suretiyle onları yoğun bir baskı altında sıkıŐtırmış, birçok ülkeyi bu kutuplar arasında tarafını seçmek durumunda bırakmıştır. Elbette bu

* Doç. Dr. İsmail Erkam Sula, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, e-posta: iesula@ybu.edu.tr

733 Soğuk Savaş Dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alan Axelrod, **The Real History of The Cold War**, New York, Sterling Publishing Company, 2009; John Lewis Gaddis, **The Cold War: A New History**, The Penguin Press, New York, 2005; William Hale, **Turkish Foreign Policy since 1774**, Routledge, New York, 2013, s. 104-134; Baskın Oran (Drl.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 655-881.

ülkeler arasında coğrafi yakınlık, ekonomik bağımlılık, askerî/stratejik tehditler ve fırsatlar gibi çeşitli nedenler dolayısıyla Soğuk Savaş'ı daha yoğun hissedilen devletler de vardı. Türkiye'nin de içinde bulunduğu birçok Avrupa (özellikle Doğu ve Güney Avrupa) ve Orta Doğu ülkesi Soğuk Savaş'ın baskısını somut bir şekilde hissetmiş taraf seçme konusundaki kararlarını diğer ülkelere nazaran daha erken ve net bir biçimde vermek durumunda kalmıştı. Ülkelerin taraflarını seçmesiyle Doğu Bloku, Batı Bloku ve kendilerini bu bloklardan herhangi birisine dâhil veya hariç hissetmeden bağımsız bir dış siyaset izlediğini iddia eden Bağlantısızlar Hareketi adı altında üç temel grup oluştu.

İkinci Dünya Savaşı döneminde tarafsızlığını büyük ölçüde korumayı başarmış olan Türkiye, savaş sırasında ve sonrasında Stalin idaresindeki Sovyetler Birliği'nin hem ülke topraklarına yönelik hem de boğazların kontrolüne dair talepleri ile takınmış olduğu düşmanca tutum dolayısıyla Batı Blokuna doğru yönelmek durumunda kaldı. Elbette Soğuk Savaş'ın ilk zamanlarında Batı Blokundan gelen maddi yardımların ve Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan ve bir türevi Cumhuriyet'in erken dönemlerinde de etkisini sürdüren dış ilişkilerde Batı yönelimi olarak adlandırılan dış siyaset stratejisi, Türkiye'nin bu seçimini kolaylaştırmıştı. Türkiye'nin Batı Blokunda yer alma tercihi tek taraflı bir tercih olmayıp, Sovyetler Birliği karşısında güçlü bir zemin kazanmak isteyen ABD öncülüğündeki Blokun da yararına olan, ihtiyaç duyduğu ve çeşitli ekonomik ve siyasi hamleler ile desteklediği bir yönelimdi. Türkiye'nin bu tercihi, ülkenin Batı Bloku tarafından kurulan NATO ittifakına dâhil olmasını sağladı ve bölgede Batı güdümünde kurulan diğer ittifakların (CENTO, Bağdat Paketi) kurulmasında etkin rol oynaması sonucunu da doğurdu. Bu durum hem Sovyetler Birliği ile ikili ilişkilerin hem de Doğu Bloku ile karşılıklı yakınlaşmanın önündeki temel engel oldu.

Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında (1945-1960) hissedilen siyasi baskı çeşitli sebeplerle azaldı, bu bölümde ele aldığımız dönem (1960-1980) Türkiye'nin dış siyasetinde daha fazla hareket kabiliyeti kazandığı bir dönem oldu.⁷³⁴ Çift kutuplu yapıda 1960'lı yılların ikinci yarısında başlayan yumuşama dönemi Sovyetler Birliği'nin 1979 yılında Afganistan'ı işgal etmesine kadar devam etmiş, Türkiye gibi Soğuk Savaş baskısını yoğun bir millî güvenlik kaygısı ile yaşayan ülkeler için de farklı dış siyaset arayışlarına girme imkânı sağlamıştı. Türkiye'nin Soğuk Savaş sürecinde tercih ettiği Batı odaklı dış politika yönelimi 1960'ların ikinci yarısına kadar varlığını korumuş ardından ittifak ilişkilerinde çeşitli dalgalanmalara sebep olan krizler yaşanmıştı. İlgili dönemde Türkiye Cumhuriyeti, Batılı müttefiklerinin Türkiye'nin millî çıkarlarını göz ardı ettiklerini gözlemlemiş daha bağımsız ve çok boyutlu bir dış politika benimsemeye gayret etmiştir. Ülkenin iç siyasetinde yaşanan dalga-

734 Baskın Oran bu dönemi görelî özerklik olarak adlandırmış, üç düzeyde incelemiştir. Oran, *age.*, s. 655-680.

lanmalar, Kıbrıs meselesi ile ilgili ABD'nin 1964 ve 1974 yıllarında takındığı tutum, haşhaş sorunu gibi belirgin meseleler ülkenin o zamana kadar müttefiki kabul ettiği Batı Bloku ile ilişkilerine önemli zararlar verdi. Bu durum Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve Üçüncü Dünya Ülkeleri ile daha iyi ilişkiler kurma girişimlerine de sebep oldu.

6.1.1. Batı Bloku ile İlişkiler

1960-1980 döneminde Batı Bloku ile ilişkilerde ABD'nin küresel ilgi ve etkisinin azalması etkili oldu. ABD Başkanı Eisenhower tarafından ilan edilen dünyada başka bir ülke tarafından saldırı tehdidi altında olan tüm devletlere ABD'nin savunma desteği verebileceğine dair dış politika doktrini⁷³⁵ yeni başkan tarafından kaldırılmış,⁷³⁶ ABD'nin dünya ekonomisindeki gücü ve etkisi Japonya ve Almanya gibi ekonomilerin gelişmesi ile önceki dönemlere göre azalmış ve ülke siyaseti içerisinde yaşanan siyasi skandallar ve iç siyasi tepkiler dolayısıyla ABD dış politikada önceki döneme oranla biraz zemin kaybetmişti.⁷³⁷ Küba Füze Krizi (1962) sonucunda dünyanın nükleer bir savaşın eşiğinden dönmüş olması ve uzun süren Vietnam Savaşı (1955-1975) sırasında ortaya çıkan geniş çaplı sivil ölümleri Amerika ile Sovyetler Birliği arasındaki Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmelerinin (*Strategic Arms Limitation Talks*, SALT I-1972 ve SALT II-1979) de başlamasıyla birlikte Soğuk Savaş'ın bir yumuşama dönemine girmesine sebep olmuştu. Bu yumuşama dönemi dolayısıyla dünyadaki siyasi baskının azalması, Soğuk Savaş ittifaklarına üye olan diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'nin de dış politikadaki hareket kabiliyetini arttırmıştı.

1960 darbesinin ardından, Türkiye'de kurulan darbe yönetiminin ilk gi-

735 Dwight D. Eisenhower, "The Eisenhower Doctrine on the Middle East, A Message to Congress, January 5, 1957", *The Department of State Bulletin*, C XXXVI, S 917, January 21, 1957, s. 83-87.

736 Komünizm ile mücadele Soğuk Savaş Dönemi boyunca ABD dış politikasının temel unsurlarından birisi olmuştu. Çeşitli dönemlerde meydana gelen gelişmelere bağlı olarak başkanların dış politika ilgisi farklı bölgelere (Doğu Avrupa, Orta Doğu, Latin Amerika gibi) yönelmiştir. ABD Başkanı Dwight D. Eisenhower Dönemi'nde (1953-1961) Amerikan dış politikası Sovyetler Birliği öncülüğündeki komünizm ile mücadelede daha çok Orta Doğu'ya odaklanırken John F. Kennedy (1961-1963) Doktrininde ise ABD dış politika ilgisi Latin Amerika'ya dönmüştür. Küba Devrimi sonucunda Fidel Castro'nun yönetime gelmesi Amerikan dış politikasındaki bu eksen değişiminin temel sebeplerinden birisidir. Küba Devrimi sonrasındaki dönem Amerikan dış politikası açısından Latin Amerika'da Domuzlar Körfezi Çıkarması (1961) ve Küba Füze Krizi (1962) gibi önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemin başlangıcı olacaktır. Bk. Michael B. Froman, *The Development of the Idea of Détente*, Palgrave Macmillan, St Antony's, 1991, s. 9-36.

737 1960-1980 arası dönemde Amerikan iç politikasında birtakım siyasi krizler yaşanmıştır. 1960'lı yılların ortasından itibaren başlayan Vietnam Savaşı karşıtı protestolar ve Başkan Richard Nixon'un 1974 yılında istifasını getiren Watergate Skandalı (1972-1974) önemli krizlere örnek olarak gösterilebilir. Froman, *age.*, s. 37-74.

rişimlerinden birisi Batılı müttefiklere Türkiye'nin daha önce taraf olduğu NATO ve CENTO ittifaklarına sadık kalacağını ilan etmesi oldu. Cunta yönetimi, 1960'ların ilk yarısında Sovyetler birliği ile ilişki kurmak yerine Batılı müttefikler ile ilişkileri sıkılaştırmayı tercih etti. Demokrat Parti Dönemi'nde başlamış olan Batı ile savunma ittifakı 1960'lı yılların ortasına kadar daha da derinleştirilmiş, ülkenin çeşitli yerlerinde NATO üsleri kurulmuş, ABD silah ve mühimmat desteği alınmaya devam edilmişti. Ardından iki taraf arasındaki ilişkilerde sırasıyla krizler patlak vermeye başlamış, karşılıklı güvende önemli ölçüde bir azalma olmuştu. Yaşanan bu karşılıklı güven azalması Türkiye'nin önceki dönemlere kıyasla daha bağımsız bir dış politika arayışına girmesi sonucunu doğurdu. Türkiye kendi içerisinde bulunduğu bölgedeki ülkeler ile ilişkilerini derinleştirme gayretine girmiş, Batı Blokundan bir nebze uzaklaşmış ve Batı-odaklı tek yönlü dış politikadan bölge odaklı çok yönlü bir dış politika yönelimine geçmişti. Ülkenin güvenliğini ve refahını arttırabilmek ve krizler karşısında elindeki dış politika seçeneklerini çeşitlendirmek adına bölge ülkeleri ile daha yakın ve dostane ilişkiler kurma girişimlerinde bulunulmuştur.⁷³⁸

Bu dönemde ABD ile yaşanan önemli krizlerden birisi 1962-1963 yıllarında yaşanan Jüpiter Füzelere Krizi'di. Menderes Hükûmeti Eisenhower idaresindeki ABD yönetimi ile 1959 yılı Ekim ayında Nükleer kapasiteye sahip 15 orta-menzilli Jüpiter füzesinin ülke topraklarına yerleştirilmesi hususunda anlaşmıştı. Soğuk Savaş baskısı ve Sovyet tehdidi altındaki Türkiye Cumhuriyeti için bu anlaşma o dönemde Türkiye'nin Batılı müttefikleri nezdindeki önemini arttıran önemli bir savunma aracı olarak görülmüştü. 1962 yılında ABD ile Sovyetler Birliği arasında yaşanan Küba Füze Krizi sonucunda iki ülke anlaşmış ABD Türkiye'yi bilgilendirme ihtiyacı duymaksızın tek taraflı olarak Türkiye'deki füzeleri kaldırma kararı almıştır. Bu durum, o dönemde Türkiye tarafından ABD'nin Küba'ya karşılık Türkiye'den vazgeçtiği şeklinde yorumlandı. Kennedy yönetimine Türkiye'nin millî güvenliğini bu derece yakından etkileyebilecek bir durumda Türk Hükûmetine danışmadan böyle bir anlaşma yapmasının kabul edilemez olacağı ifade edildi. Bu durum Batılı müttefiklerinin kendi toprakları doğrudan tehdit altında olduğunda Türkiye'den kolaylıkla ve hiç danışmadan vazgeçebileceklerini ülkenin çıkarlarının müttefikleri tarafından gözetilmediği ve ABD ile ilişkilerin tekrar gözden geçirilmesi gerektiği şeklinde yorumlandı.⁷³⁹

Bu dönemde yaşanan ikinci kriz Kıbrıs meselesi ile ilgiliydi. Ada'da 1959 yılında kurulan ve 1960 yılında Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'ın garantörü olduğu anayasal düzen kısa süre içerisinde sürdürülemez hale gelmişti. Anlaşmaya göre yeni kurulan devlette devlet başkanı Yunan, başkan yardımcısı

738 Hale, *age.*, s. 104-134; Oran, *age.*, s. 655-881.

739 Nur Bilge Criss, "Strategic nuclear missiles in Turkey: The Jupiter affair, 1959-1963", *The Journal of Strategic Studies*, C 20, S 3, 1997, s. 97-122.

ise Türkler arasından seçilecek, Ada'daki temsil oranlarına göre Türkler ve Rumlar yönetimde etkili olacaklardı. Ancak Kıbrıslı Rumlar kısa süre içerisinde Ada'daki Türklerin elde ettikleri anayasal hakları kullanılamaz hale getirmiş ve Ada'yı tek taraflı kontrol etme girişiminde bulunmuştu. 1963 yılında Rum lider Makarios bir anayasa değişikliği teklifinde bulunmuş ve Ada'daki Türkleri yönetimden büyük ölçüde dışlamaya çalışmıştı. Bu durum Ada'da iki topluluk arasında çatışmalara yol açmış, orada yerleşik bulunan birçok Kıbrıs Türkü evlerini terk etmek durumunda kalmıştı. Çatışmalar ilk etapta Birleşmiş Milletler gözetiminde çözümlenmeye çalışılmışsa da bu sürecin yavaş işlemesi ve bu süre içerisinde Türklerin Kıbrıs'ta zemin kaybetmeleri, Türkiye'nin müdahale etmeye niyetlenmesine sebep oldu. Durumun farkında olan ABD yönetimi, Başkan Johnson'ın 1964 Haziran'ında yazdığı bir mektup ile Türkiye'nin seçeneklerini önemli ölçüde daralttı. Başkan Johnson, böyle bir müdahale durumunda Türkiye'nin kendisine ABD tarafından verilen silah ve mühimmatı kullanamayacağını, eğer kendi imkânları ile müdahale edecek olursa ve bu da Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında bir çatışmaya sebep olursa NATO içerisindeki müttefiklerinin destek olup olamayacaklarını henüz değerlendirmediklerini ifade etmişti. Bu mektup yoluyla Başkan Johnson, diplomatik bir üslup ile Türkiye'nin Kıbrıs'a askerî bir müdahalede bulunmasını engellemiş oldu.⁷⁴⁰ Bölgede çatışma ve istikrarsızlık bir süre daha devam etmiş, Türkiye Garantörlük Anlaşması'na⁷⁴¹ göre hakkı olmasına rağmen ABD'nin bu girişimi dolayısıyla Kıbrıs Türklerine istediği ölçüde bir destek sunamamıştı.⁷⁴² Bu durum, zaten Batılı müttefiklerinin desteği konusunda şüpheleri bulunan Türkiye'nin bu şüphelerini iyice perçinledi.

Yaşanan bu iki kriz, Türkiye'nin dış politikada tek taraflı olma tercihinin her zaman ulusal çıkarları açısından faydalı sonuçlar doğurmayacağını belirginleştirdi. Bu krizler Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonundan 1960'ların ortasına kadar sürdürdüğü dış politika stratejisinde değişime gidilmesini gerektirdi. Olayların ardından iç siyasette ortaya çıkan ABD karşıtı protestolar ve ulusal güvenlik açısından daha bağımsız bir dış politika izlenmesi gerektiği düşüncesi, çok boyutlu bir dış siyasete geçilmesinde etkili oldu. Bu sürecin, 4 Temmuz 1969 tarihinde ABD ile yapılan Ortak Savunma İş birliği Anlaşması

740 Lyndon B. Johnson ve İsmet İnönü, "President Johnson and Prime Minister Inonu: Correspondence between President Johnson and Prime Minister Inonu, June 1964, as Released by the White House, January 15, 1966", *Middle East Journal*, C 20, S 3, 1966, s. 386-393.

741 Dışişleri Bakanlığı, **Garanti Antlaşması (Zürich,11 Şubat 1959)**, http://www.mfa.gov.tr/garanti-antlasmasi-_zurich_11-subat-1959_.tr.mfa, Erişim Tarihi:11 Şubat 2021.

742 Melek Fırat, "1960-1980: Görelî Özerklik-3 (Yunanistan'la İlişkiler)", Baskın Oran (Drl.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 716-768. Kıbrıs meselesi ile ilgili ayrıntılı bir tarihçe için bakınız: Dışişleri Bakanlığı, **Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi, BM Müzakerelerinin Başlangıcı**, http://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa, Erişim Tarihi:11 Şubat 2021.

içeriğinde de etkisi oldu. Anlaşma ile Türkiye savunma için kendisine verilen silahların Türkiye kontrolünde olması, kullanımlarının ise izne tabi olması şartını getirdi. Tüm savunma girişimlerinin NATO ittifakının sınırları çerçevesinde kalması gerektiği belirtildi. Bu iki şart Türkiye'nin ulusal çıkarlarının korunması açısından önemliydi. Anlaşma 1974 Kıbrıs Harekâtı sonrasına kadar gizli kalmışsa da ABD'nin Harekât sonrası Türkiye'ye ambargo koyması karşısında Türkiye'nin anlaşma hükümlerinin ihlal edildiğini öne sürmesi ile ortaya çıktı.⁷⁴³

İkili ilişkilerdeki dalgalanma Türkiye'nin NATO ittifakı ile ne elde ettiğinin de sorgulanması sonucunu doğurdu. Türkiye'de farklı çevreler NATO ittifakı içerisinde yer almanın ülkeyi içinde bulunmak istemeyeceği bir çatışma tehlikesinin içerisine sokma ihtimalinin olduğunu dile getirmekteydi. Ayrıca ülkenin sırtına ciddi bir askerî yük yüklediği ancak Amerikan silah ve mühimmat yardımı altında olduğu için bu yükü de bağımsız bir şekilde kullanma kabiliyeti getirmediği ifade edilmekteydi. Öte yandan Batı ittifakını terk ederek tarafsız bir çizgi izlemeye çalışmanın ülkeyi bu risklerden daha tehlikeli bir duruma düşüreceğini iddia edenler de vardı. Demirel döneminin Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, tarafsızlığın tercih edilmesinin ülkeyi daha ciddi bir askerî yüke sokabileceğini düşünmüştü. NATO ittifakından çıkmanın, neredeyse tamamı Batılı müttefikler tarafından sağlanan askerî mühimmat konusunda ciddi bir yük olacağı ve bunun yanı sıra Türkiye'nin Yunanistan ile yaşamakta olduğu Kıbrıs meselesi ile ilgili ciddi bir zemin kaybına da yol açabileceği düşünülmüştü. Bu tartışmanın sonucunda Türkiye, NATO ittifakında kalmaya ancak ittifak ilişkisinin tamamen Batı'ya bağımlı bir çizgide olmamasına karar verdi. Ülke ekonomisinin dışarıdan gelen yardımlara duyduğu ihtiyaç da göz önüne alındığında ekonomik bağımlılığın Türkiye'nin bu tercihi üzerinde etkili olduğu ifade edilebilir. Türkiye'nin NATO ittifakına bağlılığına devam etmesinde Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgali ve Doğu Akdeniz bölgesinde yeni deniz üsleri kurması da etkili olmuştu. Ancak NATO üyeliği devam etmesine rağmen bütünüyle ABD-odaklı olmaktan sıyrılıp kendi ulusal çıkarlarını korumak konusunda daha hassas bir dış politika çizgisine geçildiği ifade edilebilir. Bu süreç etkisini gösterdi ve aşağıda ele alacağımız üzere Türkiye'nin 1974 yılında Kıbrıs Müdahalesini yapabilme kabiliyeti geliştirmesine yardımcı oldu.⁷⁴⁴

İkili ilişkilerde önemli bir etki yaratan bir diğer önemli mesele de 1971-

743 Çağrı Erhan, "1960-1980: Görelî Özerklik-3 (ABD ve NATO'yla İlişkiler)", Baskın Oran (Drl.), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt I, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 681-701.

744 Çağrı Erhan, **age.**, 692-716. Türkiye'nin NATO üyelik süreci ile ilgili ayrıntılı bir inceleme için bk. Nur Bilge Criss, "Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu", **Uluslararası İlişkiler**, C 9, S 34, Yaz 2012, s. 1-28.

73 yıllarında Türkiye'nin ABD ile yaşadığı haşhaş ekimi ile ilgiliydi.⁷⁴⁵ O dönemde haşhaş, özellikle Afyonkarahisar'daki Türk çiftçilerinin önemli bir geçim kaynağı olması bakımından Türkiye için kritik bir konu oldu. Haşhaş, Türkiye'de uzun yıllar boyunca yasal bir şekilde ekilmiş ve ağrı kesici ilaçların yapımında kullanılmıştı. Fakat Amerikan Başkanı Nixon, ABD'de artan uyuşturucu kullanımını dolayısıyla Türkiye'de haşhaş üretimini kısıtlayarak afyon maddesinin uluslararası yasadışı pazara sızma ihtimalini engellemek yoluna gitmişti. 1971 yılında Nihat Erim başbakanlığındaki yarı-askerî hükümet ABD'den gelen bu baskılar sonucunda haşhaş üretiminin tamamen yasaklanmasını kabul etti. Bu durum toplumun tepkisine neden olmuş ve halk ayaklanmaları başlamıştı. ABD'nin memnun edilmesi için önemli bir gelir kaynağının ellerinden alınması toplum tarafından iyi karşılanmadı. 1974 yılında iktidara gelen sivil Ecevit yönetimi afyon üretimindeki yasağı kaldırdı, fakat yasa dışı pazara sızmasının önüne geçmek için ekinin hasadı konusunda birtakım düzenlemelere gitti. Bu düzenleme ve önlemler ABD'de dönemin hükümeti olan Ford Hükümeti tarafından da kabul görmüş ve böylelikle kriz çözüme ulaştırılmıştı. Elbette, Kıbrıs Müdahalesi aynı zamanda Yunanistan ile uzun zamandır devam eden çalkantılı ilişkiyi daha da kötüleştirmişti. İkili ilişkiler açısından özellikle bu dönemde derinleşen Kıbrıs sorunu ve kıta sahanlığı problemi, uzun zaman çözülemeyecek meseleler haline geldi.⁷⁴⁶

ABD ile ikili ilişkilerde çeşitli dalgalanmaların yaşandığı bu dönemde, 1974 yılında Türkiye askerî yönetimden sivil yönetime geçiş yapmış ve böylece iki yeni isim siyasi hayatta önem kazanmıştır. Bunlardan biri İnönü'nün yerine geçen Ecevit'ti. Diğeri ise Millî Selamet Partisi'nin lideri olan, milliyetçi, muhafazakâr ve Batı karşıtı bir siyasi görüşe sahip olan Erbakan'dı. Kıbrıs Barış Harekâtı da bu dalgalanma dönemine denk geldi. Türkiye'nin operasyonunun ardından 1975 yılında ABD tarafından uygulanan silah ambargosu ikili ilişkilere darbe vuran önemli bir diğer gelişme oldu. Türkiye uygulanan bu ambargonun 1969 yılındaki Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması'nın ihlali olduğunu ifade etmiş ancak bu durum ABD'deki güçlü Rum ve Yunan lobisinin etkisini bertaraf edememişti. Türkiye'nin tepkilerine rağmen uygulanan ambargo sonucunda dönemin hükümeti ülke içerisindeki tüm ABD üslerinin operasyonunu sonlandırmış, sadece NATO üslerinin kalmasına müsaade etme kararı almıştı. Bu durum, aynı zamanda ABD'nin Sovyetler Birliği ile mücadelesinde zemin kaybetmesine yol açtığı ve ABD'nin bölgedeki askerî stratejilerine zarar verecek bir etkisi olduğu için iki tarafa da

745 James W. Spain, "The United States, Turkey and the Poppy", *Middle East Journal*, C 29, S 3, 1975, s. 295-309.

746 Juan de. Onis. Opium Poppy Gone, "Turkish Farmers Ask Why Has U.S. Done This to Us?", *The New York Times*, August 9, 1973, s. 14; Erhan age., s. 701-703. Çağrı Erhan, **Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s. 83-131.

zarar veren bir sonuç doğurdu.⁷⁴⁷

1960-1980 arası dönem Batı ile ilişkilerin oldukça çalkantılı geçtiği bir dönemdi. Yaşanan krizlerin ardından Türkiye daha bağımsız bir dış siyaset çizgisine geçme gayreti içerisine girdi ve Sovyetler Birliği ve Üçüncü Dünya ile önceki dönemlere oranla yakınlaşma siyaseti izledi.

6.1.2. Doğu Bloku ile İlişkiler

Soğuk Savaş'ta yumuşama ya da “detente” olarak adlandırılan dönem, kutuplaşmanın dünya siyasetinde oluşturmuş olduğu baskının azaldığı bir dönem olmuştur.⁷⁴⁸ Bu dönemde, Türkiye'nin Batı Bloku ile ilişkilerinde yaşanan dalgalanmalar, ülkenin Sovyetler Birliği ile yakınlaşmasını da beraberinde getirdi. Özellikle Vietnam Savaşı sonrasında dünya siyasetinde ABD'nin etkisi zayıflamış ve Sovyetler Birliği dünya siyasetinde zemin kazanmıştı. Stalin'inden sonra Krushev döneminde Sovyetler Birliği Türk boğazları ile Kars ve Ardahan'a yönelik taleplerinden vazgeçmiş, Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik tehdidinde bir azalma görülmüştü. Böylece, Türkiye'nin Sovyetler'den beklediği yakın tehdit azalmış oldu. Bu durum, Soğuk Savaş baskısının Avrupa'dan Afrika ve Doğu Asya'ya kaymasından da kaynaklandı. 1960'lı yılların sonuna doğru gelindiğinde Soğuk Savaş'ın gerçek bir sıcak savaşa dönüşme ihtimali doğarsa Türkiye'nin özellikle ülke topraklarında konuşlanmış nükleer kapasiteli füzelerin de kaldırıldığı bir ortamda doğrudan Sovyetler Birliği'nin ilk hedefi olmayacağını farkına varılmıştı. Öte yandan yukarıda Batı Bloku ile ilişkiler kısmında bahsettiğimiz çeşitli meseleler sırasında Batılı müttefiklerinin Türkiye'ye karşı takınmış olduğu tutum dolayısıyla herhangi bir saldırı tehdidi durumunda yalnız bırakılma ihtimalinin doğması, Sovyetler Birliği ile daha yakın ilişki kurma arayışına girilmesine sebep oldu.⁷⁴⁹

Bahsi geçen bu yakınlaşma girişimini etkileyen temel olaylardan birisi 1964 Johnson Mektubu ile ilgili hoşnutsuzluğun yaşandığı dönemde, Türkiye'nin uzun yıllardır müttefiki saydığı ABD'den destek alamaması karşısın-

747 Selin M. Bölme, “Soğuk Savaş'ta NATO-ABD-Türkiye Üçgeninde Askeri Üsler: Süreklilik ve Değişim”, *Uluslararası İlişkiler*, C 9, S 34, Yaz 2012, s.51-71; Hale, *age.*, s. 104-134; Oran, *age.*, s. 655-881.

748 Brian White, “The Concept of Detente”, *Review of International Studies*, C 7, S 3, 1981, s. 165-171.

749 Soğuk Savaş Dönemi Türk dış politikası için bk. Mustafa Aydın, “Determinants of Turkish Foreign Policy: Changing Patterns and Conjunctures during the Cold War”, *Middle Eastern Studies*, C 36, S 1, 2000, s. 103-139. SSCB'nin Soğuk Savaş dış politikası için bk. Vladislav Zubok ve Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996, s. 236-274. Sovyet tehdidi için bk. Kıvanç Coş ve Pınar Bilgin, “Stalin's Demands Constructions of the ‘Soviet Other’ in Turkey's Foreign Policy, 1919-1945”, *Foreign Policy Analysis*, C 6, S 1, 2010, s. 43-60.

da, Kıbrıs Adası'nda Rum tarafının Sovyetler Birliği tarafından desteklenmiş olmasıydı. Bu durum Türkiye'nin meselede izlemiş olduğu dış siyaset stratejisini değiştirmesi gerekebileceği mesajını vermesi açısından önemliydi. 1964 yılının Ağustos ayında çatışmaların şiddetlendiği bir dönemde Sovyetler Birliği Ada'ya yapılacak herhangi bir müdahale olması durumunda Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yanında olacağını ve bağımsızlıklarını korumalarına destek olacağını açıkça ilan etmişti. Bunun karşılığında Türk tarafı Sovyetler Birliği ile bir çatışma çıkma ihtimalini düşünerek meseledeki sert tutumunu tekrar değerlendirmek durumunda kaldı. Sovyet tehdidinin somut bir şekilde ortaya çıkması, Türkiye'nin ABD'den gelecek desteğe ihtiyacını arttırmış ancak Türkiye ABD öncülüğündeki Batılı müttefiklerinden beklediği desteği görememişti. Bu dönemden sonra yaklaşık 10 yıllık bir süreçte Türkiye'nin uluslararası dengeleri de gözeterek Soğuk Savaş'ın baskısının azalmış olduğu mevcut durumdan da faydalanıp Ada'da benzer çatışmalar yaşandığı takdirde müdahale edebilmesi için daha uygun bir ortam oluşturma girişiminde bulunmuştu. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Sovyetler Birliği ile yakınlaşma bir ölçüde Türkiye'nin Kıbrıs meselesinde elini güçlendiren önemli bir girişim oldu.⁷⁵⁰

İki taraf arasında ilk görüşme 1965 yılı Ocak ayında gerçekleşmiş, bu görüşme bundan sonraki bir dizi üst düzey toplantıyı da beraberinde getirmişti. Toplantılara aynı zamanda Türkiye'nin 1967-1975 yılları arasında Sovyetler Birliği'nden çeşitli ekonomik destekler alması ile de devam edildi. Üst düzey ziyaretler ikili ilişkilerde iyi komşuluk prensipleri çerçevesinde bir iyileşmeyi beraberinde getirdi. Bu iyileşmenin en önemli etkisi 10 yıl içerisinde Sovyetler Birliği'nin Kıbrıs konusundaki tutumunda gerçekleşen değişim ile kendisini gösterdi.⁷⁵¹ Sovyetler Birliği Ada'daki Rum kesimine kayıtsız şartsız destek vermektense Türk tarafı ile uyum göstermeyi tercih etti. 1967 yılında Yunanistan'da gerçekleşen darbenin ardından, ülkede iktidara gelen milliyetçi eğilimli siyasi iktidar, Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleştirilmesi yönündeki girişimlerine cevaben Türkiye ve Sovyetler Birliği, ortak tutum takınarak "Enosis" fikrine karşı çıktı. Yunan hükûmetinin bu tutumuna karşı çıkan iki ülke Ada'da her iki topluluğun da hak ve çıkarlarını koruyacak bir çözümden yana olduklarını ilan etmişlerdi. Elbette Sovyetler Birliği'nin bu tutumunun Türkiye'ye yönelik çok olumlu hisler beslemesinden kaynaklandığını ifade etmek doğru olmayacaktır. Ülkenin bu tutumu Kıbrıs Adası'nın aynı zamanda bir NATO müttefiki olan Yunanistan kontrolünde olmasının Ada'da yeni ABD üslerinin kurulmasına yol açacak ve Sovyetler Birliği'ne zemin kaybettirecek olmasından kaynaklanmıştı. Kaldı ki, Türkiye Kıbrıs

750 Erel Tellal, "1960-1980: Görelî Özerklik-3 (SSCB'yle İlişkiler)", Baskın Oran (Drl.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 769-783.

751 Tellal, *age.*, s. 772-783.

mesalesinin çözümünde Sovyetlerden kayıtsız ve tam bir destek almamış, sadece ülkenin düşmanlığını çekmemeyi başarabilmişti. Her hâlde, 10 yıllık süreçte bu değişimin elde edilmiş olması dikkate alınması gereken bir diplomatik başarı oldu.⁷⁵²

Sovyetler Birliği ile gerçekleşen yakınlaşma, elbette hızlı bir şekilde yakın bir dostluk ilişkisine dönüşmedi. Bu yakınlaşma aynı zamanda ABD ile tamamen bir kopuşu da getirmedi. Dönem boyunca hem Sovyetler Birliği ile yakınlaşma hem ABD ile yaşanan çalkantılar diplomatik girişimlerle ilerledi. Türkiye ikili ilişkilerinin uzun dönemdir inşa ettiği NATO gibi çok taraflı ittifak ilişkilerini doğrudan bozacak şekilde etkilemesine izin vermedi. ABD ile krizin en yoğun olduğu ve ülke içerisindeki ABD üslerinin kapatıldığı dönemlerde dahi NATO bu ikili ilişkinin kısmen dışında tutuldu. Türkiye sadık bir müttefik olarak yoluna devam etmeyi tercih etti.

6.1.3. Üçüncü Dünya (Bağlantısızlar) ile İlişkiler

Türkiye'nin "Üçüncü Dünya" ile olan ilişkilerine değinmeden önce, Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkmış olan Bağlantısızlar Hareketi'ne göz atmak gerekir. Bağlantısızlar Hareketi İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmıştı. Doğu ve Batı güç bloklarının ikisine de dâhil veya karşı olmayı reddeden bir grup devletin oluşturduğu harekete verilen isimdi. Bu oluşumun amacı, bağlantısız ülkelerin ulusal bağımsızlığını, egemenliğini, toprak bütünlüğünü ve güvenliğini her türlü dış müdahale ve saldırıdan korumaktı. Bağlantısızlar Hareketi ülkeleri, 1979 Havana Deklarasyonu'na göre kendilerini emperyalizm, kolonyalizm, dış müdahale ve Soğuk Savaş sistemini tanımlayan bloklar arası güç savaşı mantığına karşı olarak tanımlamaktaydılar. Bu bakımdan, Doğu ya da Batı Bloku ülkeleri ile zaman zaman ilişki içerisinde bulunmuş olsalar da, Soğuk Savaş siyasetinin bir parçası olmayı reddetmişlerdi. Bağlantısızlar Hareketi, Soğuk Savaş dönemindeki kadar aktif olmamakla beraber günümüzde de varlığını ve faaliyetlerini sürdürmektedir.⁷⁵³

752 Burçin Çınar, "SSCB-Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu (1964-1979)", *ViraVerita E-Dergi: Disiplinlerarası Karşılaşmalar*, S 8, 2018, s. 223-246; Faruk Sönmezoğlu, "Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler: 1954-1975", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 38, S 3-4, 1984, s. 223-255.

753 Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "1960-1980: Görelî Özerklik-3 (Ortadoğu'yla İlişkiler)", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C I, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 784-807; Fahir Armaoğlu "Türkiye - İsrail ve Filistin Meselesi", IRCICA (Ed.), *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İslam Tarih, Sanat ve Kültürel Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, s. 199-232; Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, Barış, Kitap, Ankara 2011, s. 249-251. Mehmet Şahin ve Buğra Sarı, 1960-1980 Dönemi Türkiye'nin Üçüncü Dünya ve İslam Ülkeleriyle İlişkileri, *Akademik Ortadoğu*, C 11, S 2, 2017, s. 21-47; Türel Yılmaz, "1961-1979 Dönemi Türk Dış Politikası-Orta Doğu ile İlişkiler", Haydar Çakmak (Ed.), *Türk Dış Politikası 1919-2008*, Platin Yay., Ankara 2008, s. 635-642.

Türkiye'nin Bağlantısızlar Hareketi ile olan ilişkileri büyük ölçüde NATO üyeliği ve Batı Blokuna olan yakınlığı çerçevesinde şekillendi. Özellikle Demokrat Parti dönemi Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin yakın olduğu bir dönem olmuştu. Bu durum Türkiye'nin Orta Doğu siyasetini de önemli ölçüde etkiledi. Dönemin siyasi ve ekonomik koşulları gereği Demokrat Parti Hükûmeti Batı ile iyi ilişkilere ve Batı'dan gelecek olan ekonomik yardımlara ihtiyaç duymaktaydı. Bunun yanında, NATO üyeliğini de ülkeyi askerî darbe gibi istikrarsızlaştırıcı siyasi hareketlerden uzak tutmak konusunda bir güvence olarak gördü. Örneğin Menderes Hükûmetinin Irak'taki askerî darbe (1958) sonrasında ABD'yi bu duruma müdahale etmeye çağırması, Türkiye'de potansiyel darbecilerin cesaretini kırmaya yönelik bir hareket olarak yorumlanmaktaydı. Soğuk Savaş döneminde Batı ile olan bu yakın ilişkileri, Türkiye'nin Arap dünyası tarafından Batı'nın temsilcisi olarak görülmesine sebebiyet vermişti. Bu yüzden, Demokrat Parti yeni kurulan bağımsız Arap ülkelerinin Batı ile yakınlaşmasına da çaba göstermişti.

NATO üyeliği ve Batı Bloku ile olan yakın ilişkileri neticesinde Türkiye, Orta Doğu'da Bağdat Paktı gibi oluşumların var olmasını desteklemiş, bu durum ise varlıklarını tam bağımsızlık söylemi üzerine inşa eden bölgedeki milliyetçi hükûmetler tarafından hoş karşılanmamıştı. Türkiye'nin Batılı devletlerin Süveyş Kanalı'nı işgali, Amerikan donanmasının Lübnan çıkarması, Fransa'nın Cezayir'i işgali gibi olaylara sert tepki vermemesi ve İncirlik Üssü'nü ABD'nin lojistik sebeplerle kullanmasına izin vermesi, Orta Doğu ülkeleri tarafından eleştirildi. Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'deki oy hakkını da çoğunlukla Orta Doğu değil Batı gözünden değerlendirerek kullanması, Arap dünyasından izole olmasına sebebiyet verdi. 1960 Darbesi, Türk dış politikası bakımından büyük bir değişikliğe sebep olmadı. Türkiye'nin Orta Doğu politikası hâlâ Batı ile olan ilişkilerinin bir uzantısı görünümündeydi. Demokrat Parti döneminde izlenen politikalar büyük ölçüde aynı şekilde devam etti. Türkiye'nin bağımsız bir politika izlediği nadir örneklerden biri Cezayir'in bağımsızlığını Birleşmiş Milletler nezdinde desteklemesi ve tanınması oldu. Fakat NATO üyeliği sebebiyle Türkiye bu kararı tedirgin bir şekilde almıştı. Türkiye'nin ABD ve Orta Doğu ile olan ilişkilerini tekrar gözden geçirmesi ancak 1964 sonrasında mümkün oldu. Buna sebep olan gelişmeler Küba Krizi, ABD'nin Türk otoritelerine danışmadan İncirlik Üssü'nü kullanması, Kıbrıs meselesinde Batı Blokunun Türkiye'yi desteklememesi ve üstüne Orta Doğu ülkelerinin de Yunan tarafını desteklemesi olarak sıralanabilir.⁷⁵⁴

Bütün bu gelişmeleri dış politikada değişim gerekliliğinin sinyalleri olarak gören Türkiye bu dönemin sonuna gelindiğinde çok yönlü bir politika izleme yoluna gitti. Bu bağlamda dış politikada ABD ile daha az iş birliği yapmış ve Arap-İsrail sorununda daha dengeli bir tavır takınmaya özen

754 Fırat; Kürkçüoğlu, *age.*, s. 784-807.

göstermişti. Yeni dış politika anlayışına en iyi örneklerden biri Türkiye'nin 1964'te CENTO üyeleri, İran ve Pakistan ile Kalkınma için Bölgesel İş birliği adında bir uluslararası örgüt kurmasıdır. Dahası, 1967 ve 1973 yıllarında Arap-İsrail savaşlarında ABD'nin üslerini kullanmasına izin vermedi. Türkiye, İslam Konferansı'na 1975'te de-facto üye olmuş ve sonrasında Orta Doğu ülkelerinden Kıbrıs konusunda beklediği desteğe kavuşmuştu. Yakınlaşmanın bir diğer adımı Türkiye'nin 1975'te BM Genel Kurulu oylamasında Siyonizmi ırkçılıkla eş değer gören kararı desteklemesi oldu. Aynı yıl Türkiye Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda alınan kararlar doğrultusunda Filistin Kurtuluş Örgütü'nü Filistin'in tek meşru temsilcisi olarak tanıdı. 1976 yılında Türkiye İslam Konferansı Örgütü toplantısına ev sahipliği yaptı. Yine bu yıl Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Türkiye'de bir büro açmasına izin verdi.⁷⁵⁵

Tüm bu gelişmelere bakılarak, Türkiye'nin 1970'lerde özellikle Ecevit iktidarı döneminde NATO ve Batı Bloku ile ilişkilerini hiçbir zaman çok zayıflatmadıysa da Orta Doğu ile görece bağımsız ilişkiler geliştirmeyi başardığı ifade edilebilir. Türkiye var olan dış politikasının temel eğilimlerini tamamen değiştirmeden Orta Doğu ile mümkün olduğunca yakınlaşmaya çalışmıştır. Bu bakımdan, 1960'ların ikinci yarısından itibaren Bağlantısızlar'a yönelik dış politikasını görece başarılı olarak tanımlamak mümkündür.

6.2. Kıbrıs Olayları (1960-1974)*

16 Ocak 1960'ta Dörtlü Kıbrıs Konferansı Londra'da yapılmıştır. Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun temsil ettiği bu konferansta ağırlıklı olarak İngiliz üslerinin durumu ve Ada'nın ekonomik sorunları ele alınmıştır. İngiltere'nin Ada'daki üstlerini garanti altına almasından sonra 16 Ağustos 1960'ta "Kıbrıs Cumhuriyeti" resmen kurulmuştur. Antlaşmaya göre yürütme gücünün başı olan cumhurbaşkanı Rum, yardımcısı Türk olacak, ayrıca on üyesi bulunan bakanlar kurulunda 7 Rum, 3 Türk bakan bulunacaktı. Yasama görevini ise 5 yılda bir seçilen 35 Rum, 15 Türk'ten oluşan 50 kişilik "Temsilciler Meclisi" yerine getirecekti. Bu arada Londra ve Zürih'te görüşülen ve 19 Şubat 1959 günü kabul edilip imzalanan⁷⁵⁶ ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yapısını ortaya koyan anlaşma Kıbrıs'ta %60'ı Rumlardan, geriye kalanı da Türklerden oluşacak 2000 kişilik bir ordu öngörmekteydi.⁷⁵⁷ Varılan anlaşmanın belki de en önemli maddesi garantör devlet

755 Tayyar Arı, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Ortadoğu- Körfez Ülkelerine Yönelik Dış Politikaları", **Türk Dış Politikası-Cumhuriyet Dönemi**, Mustafa Bıyıklı (Drl.), C 2, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 351-380.

* Doç.Dr. Hasan Cicioğlu, Netkent Akdeniz Araştırma ve Bilim Üniversitesi, hasan.cicioğlu@emu.edu.tr, Prof. Dr. Ulvi Keser, Girne Amerikan Üniversitesi, ulvi.keser@gmail.com

756 **BCA**, 030.01/38.227.17.

757 Londra ve Zürih'te imzalanan Garanti Antlaşması'nın 14. maddesine göre Cumhurbaş-

sıfatıyla Türkiye'ye gerektiğinde Ada'ya tek taraflı olarak müdahale hakkını sağlayan dördüncü maddesidir. Ayrıca burada Kıbrıs, Yunanistan ve Türkiye arasında bir askerî ittifak anlaşmasının yapılacağı da belirtilmiştir. Böylece Garanti Antlaşması anayasa hükmünde olacak ve bu esas maddeler arasına alınarak Anayasaya da geçirilecektir. Bunların dışında bu ittifakın gereği olarak Ada'da üçlü bir karargâh teşkiline gidilecekti.⁷⁵⁸

Öte yandan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin başka bir devletle birleşmesi ve bölünmesi yasaklanmıştır. İngiltere, Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin korunması için garantör olmuştur.⁷⁵⁹ Gerektiğinde bu üç devletten her birine ayrı ayrı veya birlikte müdahale hakkı verilmiştir. Ada'da Yunanistan, 950 kişilik bir Yunan alayını, Türkiye ise 650 kişilik Türk alayını bulundurma fırsatı yakalamıştır. Böylece Ada'dan 82 yıl sonra İngiliz Bayrağı indirilmiş, (üsler hariç) İngilizler tarafından yasaklanan Türk bayrağı ise Türk alayı ile birlikte yeniden dalgalanmaya başlamıştır. Makarios, 1960 Anayasası'nı istemeyerek imzaladı; ancak Kıbrıs'ın bağımsızlığını, aslında antlaşmanın engellemesine rağmen her zaman için Enosis'e ulaşma yolunda bir araç olarak kullanmaya çalıştı. Yunan alayının Kıbrıs'a gelişi Rumlarda Enosis hayalini yeniden canlandırmıştır. Cumhuriyetin kurulması ile bir süre yeraltına inen EOKA, Yunan alayı aracılığıyla eğitilip yeniden etkili yeraltı faaliyetlerine başlamıştır.⁷⁶⁰

Bu noktada ABD yönetimi ise Ada'ya dışarıdan herhangi bir müdahale konusunda sert ve açık bir tavır aldığını ortaya koymuştu. Makarios ise bir yandan eski EOKA'cılar ve uç bazı güçler tarafından farklı taleplerle köşeye sıkıştırılmaya çalışılırken yine de geri adım atma düşüncesinde değildi.⁷⁶¹ Bu noktada çok açık bir şekilde Makarios Başpiskopos ve Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak elindeki bütün avantajları kullanma düşüncesindeydi. Ancak toplum, onun Kıbrıs Adası'nı kanlı bir bataklığa sürükleme macerasından bıkmış durumdaydı. ABD ise bir yandan Makarios'un bu açık tehditleriyle uğraşırken öte yandan Yunan savunma gücü, NATO içindeki pozisyonu ve büyüyen Yunan ekonomisinin ihtiyaçlarının karşılanması gibi

kanı ve Cumhurbaşkanı yardımcısının onayıyla burada söz konusu edilen 2000 kişilik güç de azaltılabilecektir. **Aga.**, 11 Şubat 1959 tarihli Zürih Antlaşması ve 19 Şubat 1959 tarihli Londra Antlaşması.

758 Ömer Sami Coşar tarafından dönemin yöneticileri için hazırlanan 1959-1960 dönemiyile ilgili rapor. **KTKF Arşivi**, KTMA, K 9, D. 1960-II.

759 Işıl Tuna, "1950-1960 Yıllarında Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları", **Uluslararası Boyutları ile Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 94.

760 Sabahattin İsmail, **150 Soruda Kıbrıs Sorunu**, Kastaş Yay., İstanbul 1998, s. 85.

761 **Telegram from the Embassy in Cyprus to the DOS; DOS, CF, POL 18 Cyp. Confidential**, June 27, 1963 Nicosia.

sorunlara da çözüm üretmeye çabalıyordu.⁷⁶² Cumhurbaşkanı olan Makarios, 1960 Cumhuriyeti'nin kurulduğu şekilde yaşamasına fırsat vermemiş, söz konusu antlaşmalarla oluşan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yapısı içinde bulunan Kıbrıs Türklerini, devlet kurumlarından dışlamaya, Ada'daki varlıklarını sona erdirmeye ve nihayet Yunanistan ile birleşme (Enosis) yolunu açmaya yönelik olarak değiştirme girişimlerini başlatmışlardır.

Cumhurbaşkanı Makarios, Zürih-Londra Antlaşmalarının, Kıbrıslı Türklere adil olanın ötesinde haklar verdiğini ve 1960 Anayasası'nın işlemez olduğunu öne sürmüş, garantör devletleri ziyaret ederek Anayasanın değiştirilmesini istemiştir. İngiltere ve Türkiye'den olumlu cevap alamaması üzerine 30 Kasım 1963'te, Anayasanın tadili için Türk Cumhurbaşkanı yardımcısının veto hakkının kaldırılmasını da içeren 13 maddelik öneriyi Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük'e iletmiştir. Bu dönemde EOKA'nın bütün ileri gelenleri kilit noktalarda görevlere getirilmiş ve gizli silahlanmaya hız verilmiştir. Makarios bunun için bütün gücünü, *Ortak hiçbir değeri, hiçbir sembolü, hiçbir tarihi geçmişini olmayan*⁷⁶³ Kıbrıslı Türkler ve Rumların yaşadığı Ada'da Anayasanın ve özellikle Türklerle ilgili olan 13. maddenin değiştirilmesi yönünde yoğunlaştırmıştır.⁷⁶⁴ Makarios'un ortaya attığı anayasal değişiklikler fikri, Kıbrıs Türklerini bir kere daha azınlık durumuna düşüreceği, kurucu antlaşmalara aykırı olduğu ve egemenliği tamamıyla Rumlara verdiği için Türkiye tarafından *Kıbrıs Türklerinin garanti altına alınmış menfaatleriyle belli başlı hakları konusunda varılan anlaşma metinleri üzerinde yeni bir tartışmaya neden olacağından hükümetimiz bu öneriyi kesin bir dille reddetmeye karar vermiştir*⁷⁶⁵ denilerek reddedilmiştir.⁷⁶⁶ Birkaç gün sonra Tür-

762 **Memorandum of Conversation; DOS, CF, POL US-Gr. Confidential**, August 7, 1963 Washington DC.

763 ABD Office of The Assistance Secretary of Defense/International Security Affairs, **The Cyprus Conflict and United States Security Interests**, RM 5416 ISA, September 1967.

764 **The USA Department of State Archive**, Telegram 300 From the Department of State to the Embassy in Cyprus; Nicosia, December 31; **Department of State**, Central Files, 780A.00/12 - 3162.

765 **The USA Department of State Archive**, Central Files, POL 15 - 5 Cyp. Confidential; Priority. Also sent to Nicosia and repeated to Athens, London, and Istanbul.

766 Konuyla ilgili olarak 12 Aralık 1963 tarihinde Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Turgut Menemencioğlu da Amerikalı yetkililerle görüşerek ortaya çıkan durumun 1950'li yıllarda Rumların yarattığı kaos ortamıyla aynı olduğunu, buna izin vermeyeceklerini ve aynı filmi ikinci defa görmek istemediklerini belirtir. Menemencioğlu ayrıca Makarios'un Haziran 1962 tarihinde ABD'ye yaptığı ziyarette Amerikalı yetkililerin Kıbrıs'ta varılan anlaşma metinlerine sadık kalınması ve herhangi bir değişikliğe gidilmemesi yönünde tavır sergilemelerinin Makarios'un beklediği bir durum olmadığını ve onu şaşırttığını da belirtir. The USA Department of State Archive, 7 Aralık 1963 tarihinde ABD Ankara Büyükelçiliği tarafından Atina ve Londra Büyükelçiliği yanında Washington DC ve ABD'nin İstanbul Başkonsolosluğuna da gönderilen şifre telgraf. **Telegram from the Embassy in Turkey to the Department of State**; Central Files, POL 15-5 Cyp. Confidential: Priority.

kiye Makarios tarafından hazırlanan planı ve değişiklik önerilerini tamamen reddettiğini açıklamıştır. İstihbarat raporlarına göre Amerikalılarsa, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in bu plan üzerinde çalışacağı ve özel olarak cevaplandıracağı ve bunun çok daha akılcı olacağı düşüncesi içindeyken bu cevapla birlikte hayal kırıklığı yaşamışlardır.⁷⁶⁷ Amerikalılar bunun hemen ardından Washington Büyükelçisi Turgut Menemencioglu ve Konsolos İlter Türkmen'i acil bir toplantıya çağırdılar. Bu toplantıda Menemencioglu da Makarios'un önerilerini *olumsuz, işlemez ve haksız* olarak nitelendirmiş ve bunun köklerini de 1950'lerdeki Yunan tutumuna bağlamıştır.⁷⁶⁸ Menemencioglu aynı durumun tekrarlanmasını istemediklerini, Kıbrıslı Türklerin hayat memet meselesi durumu karşısında yanlışların önlenmesi gerektiğini de belirtmiştir.⁷⁶⁹ Amerikalılara göre Makarios Türk hükümetinin tepkisini anlamak konusunda yanılmış, İnönü Hükümeti gibi bu yeni hükümetin de açıkça aynı tepkiyi vereceğini görememiştir. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin bu arada 15 Aralık 1963 günü Paris'te yaptığı açıklamada Makarios'un değişiklik önerilerinin son derece yetersiz olduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁰ Erkin ayrıca Makarios'un bu tutum ve davranışlara devam ederek Anayasayı diktate almaması durumunda Türkiye'nin garantör devlet olarak ya tek başına ya da diğer garantör devletlerle Ada'ya müdahaleyi gerekli görebileceğini de belirtmiştir. Erkin'e göre Makarios'un önerileri Anayasayı tahrir etmek ve Kıbrıs'ta kaotik bir ortam yaratmak üzere tasarlanmıştır ve eğer Amerika Kıbrıs'ta güçlü bir temsiliyet gösterecekse Makarios'un önerilerinin Ada'da barışı tehlikeye attığını açıkça ortaya koymalıdır.⁷⁷¹

Bunun üzerine Kıbrıslı Rumlar 21 Aralık 1963 tarihinde Kıbrıs Türk toplumuna karşı kapsamlı ve sistematik saldırılara geçmiştir. Kıbrıslı Türkler, devlet kurumlarından uzaklaştırılmış görevlerine gitmeleri engellenmiştir. Kıbrıs Türk tarihine "Kanlı Noel" adıyla geçen bu şiddet ve terör eylemi önceden hazırlanmış olan Türklerin imhası veya Ada'dan atılmasını öngören "Akritas Planı"⁷⁷² doğrultusunda yapılmıştır.⁷⁷³ Bu plan basit bir örgütün ey-

767 **Telegram from the Embassy in Turkey to the DOS; DOS, CF, POL 15-5 Cyp.** Confidential, December 7, 1963 Ankara.

768 **Memorandum of Conversation; DOS, CF, POL Cyp.** Confidential, December 12, 1963 Washington DC.

769 **Memorandum of Conversation; DOS, CF, POL Cyp.** Confidential, December 12, 1963 Washington DC.

770 **Telegram from Secretary of State to the DOS; DOS, CF, POL Tur.** Secret; Priority December 15, 1963 Paris.

771 **Telegram from Secretary of State to the DOS; DOS, CF, POL Tur.** Secret; Priority December 15, 1963 Paris.

772 H. Scott Gibbons, **Peace Without Honour**, Ankara 1969, s. 84-85.

773 Ulvi Keser, **Kıbrıs'ta Kanlı Noel, 24 Aralık 1963**, Akdeniz Haber Ajansı Yay., İstanbul 2019, s. 89.

lem planı olmayıp Rum yetkililerce hazırlanan bir etnik temizlik girişimidir. Akritas Planı'nın uygulanması sonucunda, 30.000 Kıbrıslı Türk, 103 köyü terk etmek zorunda kalmıştır. Köylerini terke mecbur bırakılan bu Türkler, göçmen evleri yapıncaya kadar yıllarca çadırlarda, mağaralarda, teneke barakalarda aç ve sefil olarak Türkiye'nin yardımlarıyla⁷⁷⁴ yaşamak zorunda kalmışlardır.⁷⁷⁵

Kıbrıs Adası'nda tedhiş eylemleri devam ederken Amerikalılar ise olup bitenleri kaygıyla takip etmekte, Rumlarla Türklerin Ada'da artık bir araya gelemeyecek kadar ayrı kutuplar oluşturduklarını, Kıbrıslı Türklerin saldırılar nedeniyle çok daha gergin olduklarını değerlendirmekteydiler.⁷⁷⁶ Bu arada gündeme gelen bir konu ise Ada'ya yönelik ciddi tedbirler alınması ve NATO ülkelerinden oluşacak çok uluslu bir BM Barış Gücü'nün Kıbrıs'a gönderilmesi idi.⁷⁷⁷ 1 Ocak 1964'te Makarios'un, 1960 Antlaşmalarının tek taraflı feshedildiğini açıklaması üzerine Rum saldırıları daha da artmıştır. Türkiye ise saldırıların durdurulması için 13 Şubat 1964'te BM Güvenlik Konseyine başvurmuştur. 1 Ocak 1964 tarihinde Makarios'un 1960 Antlaşması'nın tek taraflı olarak feshettiğini açıklaması üzerine 1960 Garanti sistemi devre dışı kalmış işlerliğini yitirmiştir. Kıbrıslı Türklerin yoğun saldırı altında kalmasıyla Türk hükümeti 13 Şubat 1964 tarihinde BM Güvenlik Konseyine başvuruda bulunmuştur.

Güvenlik Konseyi özellikle Bolivya, Brezilya, Fildişi Sahilleri, Fas ve Norveç'in desteklediği⁷⁷⁸ 186 No'lu kararla uluslararası güvenlik ve barışı tehdit etmesi nedeniyle 4 Mart 1964 tarihinde Kıbrıs'ta yaşanan olayların önüne geçmek için 3 aylığına BM Barış Gücü'nün Ada'da görevlendirilmesi gerektiğine karar vermiştir.⁷⁷⁹ Bu arada Yunanistan, Ada'ya gizlice askerî kuvvet yollamaya başlamış, bu kuvvetin sayısı zaman içinde 20.000'e ulaşmıştır. Böylece, bir ortaklık devleti olmaktan çıkarak bir Rum yönetimine dönüşen Kıbrıs Cumhuriyeti fiilen Rum/Yunan kontrolü altına girmiş ve iki halk birbirinden tamamen uzaklaşmış ve kopmuştur. BM'nin işgalci Rumlara "Kıbrıs

774 KGMA. BMMYK tarafından Lefkoşa'da hazırlanan 19 Eylül 1974 tarihli basın bilgi bülteni. KGMA. BMMYK Kıbrıs Özel Temsilcisi Sadrettin Ağa Han tarafından Kızılay Genel Başkanlığına gönderilen 30 Ağustos 1974 tarihli mektup.

775 **İngiltere Foreign Office Arşivi(FO.)**, 371/168967-XC14311.

776 24 Ocak 1964 tarihinde ABD'nin İngiltere Büyükelçisi tarafından Washington DC'ye gönderilen şifre telgraf. **Department of State**, Secretary's Memoranda of Conversation: Lot 65 D 330. Secret.

777 **FO.**, 371/168967-XC14311.

778 Robert Carlyle McIntire, **UN Peace Keeping In Cyprus; An Evaluation**, Graduate School of Syracuse University, Ağustos 1974, s. 49.

779 **United Nations Security Council Report by the Secretary General to the Security Council on the United Nations operation in Cyprus for the period 26 April to 8 June 1964**, Number S/5764 dated 15 June 1964; **Hayat Dergisi**, İstanbul 23 Mayıs 1968, S 22, s. 9.

Hükûmeti” ifadesini kullanan bir mektup göndermesi tarihî bir hataya neden olmuştur. Yapılan bu hata sonucu Rumlar o günden beri fiilen bir hükûmet gibi kabul edilmişlerdir. Türkler ise etrafı Rumlarla çevrili, denizle bağlantısı olmayan (Erenköy hariç) küçük kantonlara sığınmak zorunda kalmışlardır. Gerçekte Kıbrıslı Rumların 1963 yılında tek taraflı olarak güç kullanımıyla Anayasayı işlemez hale getirmelerinden sonra Kıbrıs Cumhuriyeti de ortadan kalkmıştır. 27 Aralık 1963’te İngiliz General Peter Young’ın yeşil bir kalemle harita üzerinde çizdiği bir çizgiyle Lefkoşa 30 Aralık 1963’te ikiye ayrılmış, bundan böyle bu sınır 1974 yılına kadar “Yeşil Hat”⁷⁸⁰ olarak adlandırılmıştır.

Kıbrıs sorunu, Rumların Kıbrıs Türklerini 1960’ta kurulan ortaklık devletinden dışlama, Ada’da birlikte yaşama ve Ada’yı birlikte yönetme mutabakatını terk ederek devleti, tek başlarına yönetmeye çalıştıkları 1963 yılından bu yana, uluslararası toplumun gündemindedir. Kıbrıs Türk tarafı ve Türkiye, Kıbrıslı Türklerin 1960 yılında kurulan devletin eşit ortakları olarak haklarını kullanamamasına neden olan, bu yasa dışı ve gayrimeşru durumu hiçbir zaman kabul etmemiştir. Kıbrıs Türk toplumu, 1963 yılından itibaren Türkiye’nin maddi ve manevi desteği altında varlığını sürdürmeye, çok zor şartlar altında varlıklarını ve yaşamlarını devam ettirmeye çalışmışlardır. 16 Mart 1964’te TBMM, hükûmete gerekli gördüğü takdirde Kıbrıs’a harekât yapabilmesi için izin verdi. İsmet İnönü’nün başkanlığındaki hükûmet, haziran ayında Kıbrıs’a çıkarma yapabilmek için hazırlıklara başladı. 5 Haziran 1964’te ABD Başkanı Lyndon Baiden Johnson Türkiye’ye bir mektup gönderdi. Yakın tarihe “Johnson Mektubu” olarak geçecek olan diplomatik yazım kuralları ve diplomatik nezaketten bir hayli uzak bu tehdit dolu mektup, İsmet İnönü’ye takdim edildi.⁷⁸¹ Mektup Türkiye’nin Kıbrıs’a müdahalesini önlemiş, ayrıca Türk-Amerikan ilişkilerinde de günümüze kadar etkisini sürdürecektir bir dönüm noktasını oluşturmuştur.⁷⁸²

1967’de Yunanistan’da yönetim bir askerî darbeyle devrilmiştir. Yönetimi ele geçiren cunta, Enosis’e ulaşmak için Keşan ve Dedeoğaç’ta Türkiye ile yapılan görüşmelerde Kıbrıs’ı pazarlık konusu yapmış, bundan sonuç alamayınca Kıbrıs’ta Boğaziçi ve Geçitkale köylerine saldırılar düzenlenmiş, bu saldırılara Yunan birlikleri de katılmıştır. İnce bir taktik izleyen Rumlar söz konusu Türk köylerinde Rum polislerinin devriye gezmesine yönelik bir plan hazırlamışlar ve Grivas’ın idaresinde meydana gelecek herhangi bir olayda müdahale ve yardım yetkisini RMMO’nun alması için Yunanistan’dan da yardım istemişlerdir. Böylece ABD’nin “Makarios’un Kıbrıs’ın başındaki

780 **ABD The President’s Intelligence Checklist, Central Intelligence Agency**, 31 Aralık 1963 Dosyası.

781 **BCA**, 030.01/72.454.3.

782 Çağrı, Erhan, “Johnson Mektubu’nun Türk-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, **Uluslararası Boyutları ile Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s.18-19.

görevini sürdürmesini baltalamak ve Kıbrıs'ın bir biçimde Yunanistan'la birleşmesini sağlamak için yararlı bir unsur olarak gördüğü”⁷⁸³ Grivas'ın uygulamaya soktuğu planın bir parçası olarak Kıbrıs'ta gizlice konuşlandırılmış Yunan askerî gücü de RMMO'nun yanında bölgeyi işgal etmek için harekete geçmiştir. Türkiye hükûmeti ise bu durum karşısında kayıtsız kalmayarak Anayasanın savaş ilanına ve TSK'yi yabancı ülkelere göndermeye ilişkin 66. maddesine bağlı olarak Kıbrıs'a müdahale kararını almış ve 17 Kasım 1967 günü Yunanistan'a garantör devlet olarak müdahale hakkı bulunduğunu ihtar eden bir nota vermiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri alarm durumuna geçirilmiş, İskenderun'da büyük bir askerî birlik harekete geçmeye hazır hale getirilmiş ve Donanma İskenderun'da toplanmıştır.

Hemen akabinde 18 Kasım 1967 tarihinde Türk uçakları Kıbrıs üzerinde alçak uçuşlar gerçekleştirdiler. Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında Yunanistan hükûmeti, Ada'ya gizlice soktuğu bütün araç, silah, askerî malzeme ve personeli geri çekeceğini, General Grivas'ı da en kısa zamanda Ada'dan geri çağıracağını açıklamıştır. Türkiye'nin antlaşmalardan doğan müdahale hakkını kullanacağı yönündeki ihtar ve kararlı tutumu, Ada'daki bu katliamlara karşı Türk Hava Kuvvetlerine ait uçakların Lefkoşa üzerinde alçaktan uçurulması bu buhranı sonlandırmıştır. Yunanistan da BM gözetimi altında Ada'dan kuvvetlerini çekmek zorunda bırakılmıştır. 1968 yılında taraflar arasında müzakereler başlatılmıştır. 1967 yılından bu yana devam eden müzakerelerde konuşulmamış konu kalmamıştır. Müzakereler, “BM İyi Niyet Misyonu” çerçevesinde, süreç içerisinde ortaya çıkan yerleşik BM parametreleri olan siyasi eşitlik ve iki kesimlilik temelinde eşit statüde, bir tarafı azınlık değil, iki ortak kurucu devleti şeklinde yeni bir ortaklık kurulması amacıyla yürütülmüştür. Müzakere sürecinde BM tarafının çözüm önerilerine evet diyen taraf hep Kıbrıs Türk tarafı olmuştur. Rum tarafı ise anlaşmaya yanaşmamış, Kıbrıslı Türklerle ortak bir geleceği paylaşmayı reddetmiştir ve halen de reddetmektedir. Kıbrıs Türklerinin yönetimden uzaklaştırılması üzerine Kıbrıs Rumlarının arasında görüş ayrılıkları belirmeye başlamıştır. EOKA'cılar arasında ortaya çıkmaya başlayan görüş ayrılıkları, Türkiye'nin müdahalesinden çekinen ve Türkleri ekonomik yoldan alt etmeyi yeğleyen Makarios ile süratle sonuç alınmasını arzulayan eski cuntacıları içeren EO-KA-B'cilerin karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur.

Öte yandan Yunanistan, Ada'da askerî bir darbeyi organize etmek üzere 14 Temmuz 1974 tarihinde Tuğgeneral Mihail Georgitsiz komutasında bir grup subayı Lefkoşa'ya göndermiştir.⁷⁸⁴ 15 Temmuz 1974 Pazartesi sabahı

783 Brendan O'Malley ve Ian Craig, **Amerika, Casusluk ve İşgal; Kıbrıs Komplosu**, Khora Yay., Lefkoşa, Mayıs 2012, s. 232.

784 *Darbeden önceki gece... sivil elbiseler giymiş yüzden fazla Yunan subayı Olympic Havayollarının tarifeli olmayan 727 sefer sayılı uçağına bindiler... Bu uçuşu 24 saat sonra, yüz kadar insan taşıyan başka bir uçuş takip etti.* Bk. Pierre Oberling, **Kıbrıs Faciası**, Ankara

Yunan Albaylar Cuntası'nın hazırladığı "Apollon Harekât Planı" uygulamaya konulmuştur. Faşist eğilimli EOKA lideri Nikos Sampson, Ada'yı Yunanistan'a bağlamak amacıyla Makarios'a karşı bir darbe hareketi gerçekleştirerek iktidarı kısa süreliğine ele geçirmiştir. Nikos Sampson darbesinden hemen bir gün sonra 16 Temmuz 1974 günü BMGK'de bir konuşma yapan BM Genel Sekreteri ise 15 Temmuz sabahı BM Barış Gücü Komutanı tarafından telefonla arandığını, Makarios'a karşı bir darbe yapıldığını öğrendiğini ve Barış Gücü tarafından teyit edilmeyen radyo haberlerine göre de Makarios'un öldüğünü öğrendiğini belirtmiştir.⁷⁸⁵ Öldüğü sanılan Cumhurbaşkanı Makarios gizli yollardan BM güçlerine sığınmış oradan İngiliz üssüne geçmiş, İngilizler tarafından Ada'dan çıkarılmıştır. Kıbrıs'ın egemenliğine ve toprak bütünlüğüne kasteden bu hareket karşısında Türkiye, 1960 Garanti Antlaşması çerçevesinde, önce İngiltere'ye ortak müdahale teklifinde bulunmuştur. Türkiye, İngiltere'nin olumsuz cevap vermesi üzerine Ada'daki Türklerin güvenliğini de dikkate alarak tüm barışçı yollar denedikten sonra, 20 Temmuz 1974 Cumartesi günü, Barış Harekâtı'nı başlatmıştır.

Kıbrıs Barış Harekâtı iki safhada gelişmiştir. Birinci Harekât, (20-22 Temmuz 1974) Türk Silahlı Kuvvetlerinin Girne'nin 2.5 mil batısından deniz birliklerini karaya çıkarması ve Hava İndirme Tugayı'nın Lefkoşa-Gönyeli bölgesine paraşütle indirilmesiyle başlamıştır. 40.000 kişilik büyük bir kuvvet 348 km²'lik Lapta-Girne ve Gönyeli üçgeninde âdeta sıkışıp kalmıştır. 20 Temmuz gecesi BM Güvenlik Konseyi toplanarak taraflara ateşkes çağrısında bulunmuştur. Türkiye, ateşkes çağrısına 22 Temmuz günü saat 17.00'dan itibaren uymuştur. BM'nin Ada'daki bütün güçlerin BM Barış Gücü ile iş birliği yapmasını da isteyen 353 sayılı ateşkes kararına da Türkiye 22 Temmuz 1974 tarihinde uyacağını açıklamıştır.⁷⁸⁶ Savaşın başlamasıyla beraber gerek Kıbrıs'a ayak basan Türk askerleri gerekse Türk uçakları KTBK adına bildirimler ve Emniyetle Geçiş Belgeleri dağıtmak suretiyle Kıbrıs'ta bulunuş gayelerini ve kan dökmek istemediklerini göstermişlerdir. Buna göre, mukavemet göstermeyen, elindeki silahını teslim eden Rum veya Yunanlar koruma altına alınacak ve kendilerine zarar verilmeyecektir. Bu bildirimler Kıbrıs'ın değişik bölgelerinde dağıtılmış veya cadde ve sokaklara asılmak suretiyle herkesin bilgilendirilmesi sağlanmıştır.⁷⁸⁷

25-30 Temmuz 1974'te I. Cenevre Konferansı başlamış, konferansa Türkiye Dışişleri Bakanı Turan Güneş katılmıştır. Oldukça çetin gecen müzakereler sonunda İngiltere'nin de arabuluculuğuyla 30 Temmuz'da bir sonuca

1990, s. 16.

785 **United Nations Press Section**, Press Release SG/SM/2043-SG/3546 ve 16 Temmuz 1974 tarihli resmî yazı.

786 **Resmî Gazete**, S 14952, Karar No 303, 21 Temmuz 1974.

787 **KTMA**, TMT Dosyası, Klasör: 48.

varılmış ve Cenevre Protokolü imzalanmıştır. 25 Temmuz 1974 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Yunanistan Dışişleri Bakanları bir araya gelmişler ve Cenevre’de beş gün devam eden toplantılar neticesinde Cenevre Deklarasyonu yayımlanmıştır. Yapılan anlaşmayla Rum-Yunan ablukası altında bulunan Türk bölgeleri serbest bırakılacak ve bu bölgeler UNFICYP tarafından korunacaktır. Konferansta Türkiye’nin Kıbrıs’a yaptığı müdahalenin uluslararası anlaşmalar uyarınca yapıldığı kararlaştırılmıştır. Ayrıca I. Cenevre Konferansı’nda Ada’da oluşturulan Türk yönetimi tanınarak TSK’nin Ada’daki varlığı kabul görmüştür. Konferansın diğer konuları arasında Rumların işgali altında bulunan bölgeleri terk etmeleri, Türk birlikleri ile Rumlar arasında güvenli bir bölgenin oluşturulabilmesi ve karışık köylerde BM Barış Gücü’nün görev yapması kararlaştırılmıştır. Konferansın en önemli maddelerinden bir tanesi ise Kıbrıs’ta Türk ve Rum iki idari yapının bulunduğu taraflarca kabul görmesidir. 25 Temmuz 1974’te yapılan Birinci Cenevre Konferansı’nda Türkiye, Yunanistan ve İngiltere’nin yanında BM, Sovyetler Birliği ve ABD de gözlemci olarak yer almış ve yapılan görüşmeler zorlu ve bir hayli tartışmalı sahnelerle geçmiştir.

I. Cenevre Konferansı’nda Türk tarafı, Kıbrıs’a yapılan askerî müdahalenin yasal ve haklı olduğunu, Kıbrıs Türk toplumunun Ada’daki varlığının ve özerkliğinin Rumlarla aynı statüde olduğunu kabul ettirmiştir. Bu protokol Türk diplomasisi açısından büyük bir başarıdır. II. Cenevre Konferansı 8-14 Ağustos 1974’te gerçekleşmiştir. I. Cenevre Konferansı’nda alınan kararlara Rumlar uymamış, Rum ve Yunan birlikleri Türklerin etrafındaki kuşatmayı (Mağusa, Lefke, Mehmetçik vb.) kaldırmayarak ikinci konferansta da Yunan ve Rum tarafı uzlaşmaz tutumlarına devam etmiş, ateşkes hükümlerine de uymamışlardır. II. Cenevre Konferansı’nın son oturumunda da olumlu bir sonuç alınamayacağı kesinleşmesi üzerine Başbakan Bülent Ecevit ile Dışişleri Bakanı Turan Güneş, önceden belirlenen ve kızından bahseden şifre “Ayşe tatile çıksın” mesajıyla 14 Ağustos sabahı Türk Silahlı Kuvvetleri, II. Barış Harekâtı’na başlamıştır. Türk askerî birlikleri sabah saat 05.30’da zırhlı birlikler desteğinde doğuda Mağusa, batıda Lefke istikametine doğru iki koldan harekete geçmiş, Türk Hava Kuvvetleri ise havadan ateş desteği sağlamıştır. 15 Ağustos’ta Mağusa ve Lefke, 25 gündür süregelen Rumların muhasarasından kurtularak özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Mağusa bölgesinde Muratağa, Sandallar ve Atlılar köylerinin kadın, çocuk, yaşlı tüm sivil halkı topluca katledilerek çukurlara doldurulmuştur. Eğer ikinci harekât ani ve başarılı bir şekilde gerçekleştirilmeseydi Makarios’un 1964’te ABD Büyükelçisi’ne dediği gibi *Türkler Ada’ya çıkarlarsa kurtaracak Türk bulamayacaklardır* sözü gerçekleşmiş olacaktı.

Yunanistan ikinci harekâtın başladığı gün NATO’nun askerî kanadından çekildiğini bildirmiştir. Bölgedeki dengenin SSCB’nin lehine değişeceğinin göstergesi olan bu durum, ABD ve Batı Bloku’nu endişeye sevk etmiştir.

ABD Kongresi, Senato ve Temsilciler Meclisinin kararlarıyla, 5 Şubat 1975 tarihinden itibaren Türkiye'ye silah ambargosu uygulamaya karar vermiştir. Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında ve sonrasında Türkiye'ye maddi ve manevi destek veren Libya lideri Muammer Kaddafi, dost ve kardeş ülke Pakistan ve Bangladeş'in katkıları unutulmamalıdır.⁷⁸⁸ Libya uçak yakıtı başta olmak üzere elinde bulunan her türlü askerî malzemeyi vermiş hava ve deniz limanlarını Türkiye'ye açmıştır. Kıbrıs Barış Harekâtı askerî yönden hedefine ulaşmış, siyasi yönden ise ulaşamamıştır; ancak Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı önlenmiş, Kıbrıs Türk halkının varlığı da güvence altına alınmıştır. Türk Barış Harekâtı aynı zamanda Yunanistan'da cunta yönetimine son vermiş ve Yunanistan'a demokrasinin yeniden gelmesine olanak sağlamıştır.

2 Ağustos 1975 tarihinde Viyana'da BM gözetiminde Rauf Denктаş ile Glafkos Klerides arasında bir nüfus mübadele anlaşmasına varılmıştır. BM Barış Gücü aracılığı ile uygulanan bu anlaşmayla kuzeyden güneye yaklaşık 120 bin Rum, güneyden kuzeye 65 bin Türk geçmiş, böylece nüfus bakımından birbirinden ayrı homojen iki kesim meydana gelmiştir.⁷⁸⁹ Bu iki kesim, 180 km boyunca uzanan ve genişliği 5 metre ile 7 km arasında değişen bir "ara bölge" ile birbirinden ayrılmıştır.

Ada'da iki taraf arasındaki ilk görüşmeler 1968'de başlamıştır. Türk tezinin yerel özerklik (local autonomy) şeklinde ortaya koyduğu bu görüşmeler, 1971 yılı sonuna kadar sürmüştür. 1972-1974 döneminde görüşmelere, Türkiye ve Yunanistan'dan uzmanların katılmasıyla devam edilmiştir. Bu görüşmeler de haliyle 15 Temmuz 1974 Rum/Yunan darbesiyle son bulmuştur. 1974 sonrasında Kıbrıs Türk tarafı ve Türkiye, Ada'da yaşananlar ve gerçekler temelinde iki toplumlu, iki kesimli federasyon modelini benimsemiştir. Bu çerçevede 1975-1997 yılları arasında sürdürülen çeşitli müzakereler bir federasyonun oluşturulmasına yönelik olarak cereyan etmiştir; ancak Rum tarafının, egemenliğini kuzeye de yaymaya çalışan bir politika izlemesi ve halen de izlemeye devam etmekte olması müzakerelerde devlet yapısını bu amaca yönelik olarak şekillendirmeye çalışması, görüşmelerin olumlu sonuçlanmamasının ana nedenidir. 1960'larda Kıbrıs Türk tarafına otonom hakkı bile tanımayan, 1970'li yıllarda iki kesimli, iki toplumlu federasyonu kabule yanaşmayan Rum tarafı, AB üyeliği perspektifi güçlendikçe federasyon fikrini savunur görünmüş, bir çözüm çerçevesinde Kıbrıs Türk tarafının elde edeceği hakları, özellikle Türkiye'nin üye olmadığı bir AB içinde kolaylıkla aşındırabileceğini düşünmüştür. Bu süreçte yaşanan bazı kayda değer gelişmeler şu şekilde özetlenebilir: 30 Temmuz 1974 tarihli Cenevre Deklarasyonu-

788 Ulvi Keser, "Kıbrıs Barış Harekâtı'na Uzanan Bir Dost Eli; Pakistanlı Doktorlar", *Mare Nostrum'dan Casus Belliye Bizim Deniz Akdeniz*, Besabes Yayıncılık, Ankara 2013, s. 26-32.

789 **KGMA**, Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarafından 24 Eylül 1974 tarihinde Lefkoşa'da yapılan uluslararası yardım toplantisı tutanağı.

nu, Kıbrıs'ta mevcut iki ayrı ve otonom yönetim bulunduğunu, diğer yandan anayasal meşruiyete dönüş için müzakerelere öncelik verilmesi gerektiğini kayda geçirmektedir.

1974 Eylül ayından itibaren Kıbrıs'ta devam eden Denктаş-Klerides görüşmelerinin, Makarios'un aralık ayında Ada'ya dönmesiyle kesilmesi ertesinde, Kıbrıs Türk tarafı, ileride kurulacak muhtemel bir federasyonun Kıbrıs Türk kanadını oluşturmak üzere 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD)'ni kurmuştur. KTFD'nin ilanını takiben toplanan BM Güvenlik Konseyi, 12 Mart 1975 tarihinde, sorunun çözümünü sağlamak üzere BM Genel Sekreterine iyi niyet görevi veren 367 sayılı Karar'ı kabul etmiştir. Bugüne kadar devam eden çözüm çabalarına Genel Sekreter bu çerçevede yardımcı olmaya çalışmıştır. İyi niyet görevi, arabuluculuk ve hakemlikten çok daha sınırlı bir çerçeve oluşturmakta, tarafların müzakere etmelerini sağlamayı ve görüşmelerini kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. 2 Ağustos 1975'te Viyana'da BM gözetiminde Sayın Denктаş ile Klerides arasında bir nüfus mübadele anlaşmasına varılmış ve bu BM Barış Gücü aracılığı ile uygulanmıştır. 12 Şubat 1977 tarihinde yapılan Denктаş-Makarios görüşmesi sonucunda ilk Zirve Anlaşması (High Level Agreement) kabul edilmiştir. Dört maddeden oluşan bu anlaşma ile iki toplumlu federal bir cumhuriyet kurulması kararlaştırılmıştır. Mayıs 1979'da yine Kıbrıs Türk tarafının çağrısı üzerine yapılan Denктаş-Kiprianu görüşmesinde İkinci Zirve Anlaşması ortaya çıkmıştır. Bu anlaşma, 1977 anlaşmasını teyit etmiş, iyi niyet ve karşılıklı güven ortamı yaratılmasının önemini vurgulayan bir madde içermiştir. Rumların uzlaşmaya varamaması, federal devlet statüsünün bir çözüm getiremediğinin anlaşılması ve Rumların Mayıs 1983'te BM Genel Kuruluna yeniden başvurmaları üzerine ise Türk tarafı self determinasyon hakkını kullanarak 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) kurmuştur.

6.3. Ege Sorunu*

Karadeniz ile Akdeniz arasında İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından sonra ikinci derecede önemli su yolunu oluşturan Ege Denizi, Türkiye'nin Ege, Marmara ve Karadeniz limanlarına yönelik deniz ticaretinin yaklaşık %75'nin geçtiği bir denizdir.⁷⁹⁰ Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu petrolün %75'i Ege Denizi'nden geçmektedir.⁷⁹¹ Ayrıca, kıyı devletleri açısından Ege Denizi'nin önemi değerlendirilirken, balıkçılık açısından sunduğu zenginlikler ve deniz yatağının altındaki hidrokarbon zenginlikleri gibi doğal kaynaklar da göz ardı edilemez. Ege Denizi, aynı zamanda hava ulaşımı, siyasi, iktisadi,

* Dr. Öğr. Üyesi Turgay Bülent Göktürk, Doğu Akdeniz Üniversitesi.

790 Ali Kurumahmut, "Ege'de Egemenliği Tartışmalı Adalar Sorununun Ortaya Çıkışı", **Ege'de Temel Sorun, Egemenliği Tartışmalı Adalar**, TTK Yay., Ankara 1998, s. 22.

791 Sertaç Hami Başeren, **Ege Sorunları**, Tüдав Yay., İstanbul 2003, s. 2.

coğrafi, askerî, jeopolitik ve stratejik bakımdan da çok önemlidir.⁷⁹²

Ege sorununun tarihçesi, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazandığı 1830'dan itibaren başlatılabilir. Çünkü Yunanistan'ın söz konusu tarihten başlayarak sürdürdüğü genişleme politikası, Türk-Yunan ilişkilerindeki sorunun temel nedenidir. Kendisini Doğu Roma'nın varisi sayan Yunanistan, "Megali İdea" olarak bilinen yayılmacı politikasını, Batılı devletleri de arkasına alarak günümüzde de sürdürmektedir. Elde etmek istediği toprakların büyük bir bölümü de Türkiye Cumhuriyeti'nin topraklarıdır.

Kurtuluş Savaşı sonucunda Lozan Antlaşması ile noktalanın süreçten sonra, 1950'li yıllara kadar ilişkiler sorunsuz devam etmiştir. Bu sorunsuz dönem; Yunanistan'ın Anadolu'dan yenik olarak ayrılması, Yunanistan'daki iç savaşlar, 2. Dünya Savaşı'nda Yunanistan'ın Almanya tarafından işgali, savaştan sonra her iki devletin ortak tehditlere maruz kalması ve Türk-Yunan ilişkilerinde her iki devletin ulusal çıkarları sonucu zorunlu olarak gelişen bir dönemdir. 1952'de her iki devletin NATO'ya (North Atlantic Treaty Organization) katılması ve güvenlik yönünden rahatlamasının akabinde Yunanistan Kıbrıs meselesini gündeme getirmiş ve Türkiye'nin karşı çıkışları sonucu gerilim başlamıştır. Türk-Yunan ilişkilerinde 1999'da yeniden başlayan yumuşama dönemi, Kıbrıs sorunu dışındaki Ege sorunu olarak adlandırılan problemleri ikinci plana itmiştir. Ancak Kıbrıs'ta gelişmelerin çıkmaza girmesi halinde Ege Denizi sorunlarının Kıbrıs ile birlikte gündeme gelmesi ve yumuşama politikasını etkilemesi kaçınılmaz görülmektedir.⁷⁹³

Yunanistan Ege Denizi'nde tek sorun olarak "kıta sahanlığı" sınırlandırmasını görse de buna ilaveten, "egemenliği uluslararası antlaşmalarla devredilmemiş ada, adacık ve kayalıklar", "Doğu Ege Adalarının silahsızlandırılmış statüsünün ihlali", "kara suları", "hava sahası", "arama kurtarma sorumluluğu" konuları, Ege'de iki tarafın tam olarak uzlaşmadığı sorunlar olarak durmaktadır. Uluslararası mahkemelerin içtihatlarına göre, iki devlet haklarıyla ilgili olarak hukuki, ya da maddi bir hususta anlaşamıyorlarsa uluslararası bir uyuşmazlık var demektir.⁷⁹⁴

Türkiye ile Yunanistan arasındaki Ege sorunları, uluslararası hukuk kuralları ile düzenlenmiş alanlarda ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle bakıldığında, Ege sorunları hukuki uyuşmazlıklar olmakla beraber, kıyı devletlerinin, özellikle Ege'de coğrafi olarak dezavantajlı durumda bulunan Türkiye'nin hayati

792 Mehmet Zeki Akın, **Karasuları İçsular Gemilerin Bu Sulardaki Rejimi ve Kıta Sahaneliği**, Ankara 1978, s. 296.

793 Ertuğrul Güven, "Türk-Yunan Uzlaşmazlığında Ege Sorunlarının Aşılması", **21. Yüzyıl Dergisi**, Nisan 2010, S 16, s. 61.

794 "Mavromatis Jurisdiction Case", **Permanent Court of International Justice**, Series A, no. 2 (1924), p. 10.

çıkarlarına dokunan önemli siyasi sonuçları da bulunmaktadır.⁷⁹⁵

Ege sorununu etkileyen unsurlar; “hukuki durum”, “Ege siyasi coğrafyası” ve “Lozan dengesi”dir. Hukuki durum bağlamında “coğrafi konum”, “denizin içindeki ada, adacık ve kayalıkların durumu” ve “bu egemenlik haklarının bugünkü durumu oluşturana kadar geçirdiği değişim” Ege Denizi’ne ilişkin uluslararası hukuk sorunlarını yakından etkilemektedir. Ege uyumsuzluklarına uygulanacak uluslararası hukuk kaynaklarını, ağırlıklı olarak Lozan Antlaşması ve özellikle deniz sorunlarına uygulanacaklar başta olmak üzere örf ve âdet hukuku kuralları oluşturmaktadır.⁷⁹⁶ Yunanistan 1982 III. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi’ni (BMDHS)⁷⁹⁷ imzalamış ve onaylamıştır. Türkiye ise ne 1982 III. BMDHS’ye, ne de 1958 Cenevre Sözleşmelerine⁷⁹⁸ taraf değildir.⁷⁹⁹ Bu durum karşısında, uluslararası hukuka göre, bu iki sözleşmenin aynı zamanda örf ve âdet hukuku niteliği taşımayan hükümlerinin Ege uyumsuzluklarına uygulanabilmesinin mümkün olmadığını söylemek gerekir.⁸⁰⁰

Ege sorununu etkileyen bir diğer unsur, Ege siyasi coğrafyasından kaynaklanan sınır problemleridir. Bölgeye farklı özellikler kazandıran fiziki coğrafyanın üzerine eklenen sorunlu siyasi coğrafya, burayı ister istemez önemli bir çekişme alanı haline getirmiştir. Ege Denizi batıda ve kuzeybatıda Yunanistan, doğu ve kuzeydoğuda Türkiye ile çevrilidir. İki ülke arasında Ege’de deniz sınırı çizilmemiştir. Bu durum, kara suları ve uçuş bilgi bölgesi (flight information region-FIR) uyumsuzlukları açısından önem taşımaktadır. Ege

795 Sevin Toluner, “Means and Methods for the Settlement of Disputes”, açış konuşması, **Aegean issueS Problems-Legal and Political Matrix, Konferans Bildirisi**, s. 43-47; Gündüz dn. 114, Başeren, **age.**, s. 3.

796 Lozan Antlaşması’nın metni için bk. **Düster, Tertip III**, C V, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, İstanbul Necmi İstikbal Matbaası Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti tarafından tab ettirilen 1931 yılı baskısı; Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı**, Tutanaklar Belgeler, Tk. II, C 2, Ankara 1973, s. 1 vd.

797 1982 III üncü Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi’nin metni için bk. **United Nation Convention on the Law of the Sea**, A/CONF.62/122 of 7 October 1982, in Third UNCLOS, Vol XVII, s. 151; ILM, V 21. 1982, s. 1261; Türkçe tercüme metni için bk. Aydoğan Özman (Çev.), **Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi**, Ankara 1984.

798 Cenevre’de deniz hukuku ile ilgili dört sözleşme kabul edilmiştir: **Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi (UNTS)**, Vol 516, 1964, s. 205; **Açık Denizler Sözleşmesi (UNTS)**, Vol 450, 1963, s. 82. **Kıta Sahaneliği Sözleşmesi (UNTS)**, Vol 499, 1964, s. 311; **Açık Denizlerde Balıkçılık ve Canlı Kaynakların Korunması Sözleşmesi (UNTS)**, Vol 595, 1966, s. 595.

799 Türkiye, BMDHS’ye şekil verilen Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı’nın aktif katılımcılarından biri olmakla birlikte, Sözleşme metnini imzalamamış ve onaylamamıştır. Türkiye’nin sözleşmeyi kabul etmemiş olmasının sebebi, deniz çevresinin korunmasına ilişkin hükümler açısından değil, esas olarak kara sularının genişliği ve deniz hukuku uyumsuzluklarında zorunlu yargı yetkisine ilişkin düzenlemeleri bakımındandır. Başeren, **age.**, s. 6.

800 Başeren, **age.**, s. 6-7.

Denizi'nin doğu sahillerinde Türk ana karasının hemen yakınlarında Yunan Adaları bulunmaktadır. Türk ve Yunan ana karaları dikkate alınarak çizilen Ege Denizi ortay hattı esas alındığında bu Adalar ters tarafta bulunmaktadır. Bu siyasi coğrafya, Ege'deki kıta sahanlığı ve kara sularının sınırlandırılmasına ilişkin sorunların temel nedenidir.⁸⁰¹

Yunanistan ve Türkiye arasındaki savaşları noktlayan barış, Lozan Antlaşması ile tesis edilen ve aynı isimle anılan bir denge üzerine kurulmuştur. Lozan dengesi olarak kabul edilen esaslar şunlardan oluşur: İki komşu devletin sınırı olarak Trakya'da Meriç ve Edirne civarında Karaağaç sınırlarının kabul edilmesi, Ege Denizi'nde Gökçeada ve Bozcaada'nın Türkiye'ye, başlıca kuzeydoğu Ege Adalarının askerden arındırılmış olarak Yunanistan'a bırakılması, Ege Denizi'nde ve hava sahasında üçer millik kara suları ve hava sahası kabul edilerek Ege'nin büyük ölçüde açık deniz olarak bırakılması, iki komşu ülkede yerleşmiş bulunan Türk ve Rum kökenlilerin, Batı Trakya Türkleri ve İstanbul Rumları dışında, nüfus değişimi yöntemi ile değiştirilmesi ve Batı Trakya Türkleri ile İstanbul Rumlarının azınlık statüsünden yararlandırılması.⁸⁰² Türkiye ile Yunanistan, Ege Denizi'nden ekonomi, ticaret, denizcilik ve güvenlik alanlarında eşit koşullarda yararlanmalıdırlar.⁸⁰³ Bu iki devlet arasındaki Ege sorunlarının temelinde de Lozan dengesinin bu bölgeye ilişkin unsurlarının ihlali yatmaktadır.⁸⁰⁴

6.3.1. Egemenliği Devredilmemiş Ada, Adacık ve Kayalıklar Sorunu

Bir kısım kaynaklarda⁸⁰⁵ “Bazı Coğrafi Formasyonların Yasal Statüsüne Ait Sorunlar” şeklinde de ifade edilen uyumsuzluk, belli coğrafi formasyonların hukuki statüsü ve Ege'deki statükoyu belirleyen antlaşma hükümleri çerçevesinde, bu formasyonlar üzerindeki egemenliğin aidiyeti ile ilgilidir. Böylelikle tartışma, uluslararası enstrümanların egemenlik ile ilgili hükümlerinin anlamı, kapsamı ve hukuki sonucuyla ilişkili, tarafların birbirinden farklı yorumlarından dolayı ortaya çıkmıştır.

Türkiye, uluslararası alanda geçerliliği olan enstrümanlarla açık bir biçimde Yunanistan'a bırakılmış olan adalar, adacıklar ya da bu tür formasyonlar üzerinde herhangi bir hak iddia etmemektedir. Ancak Ege Denizi'nde egemenliği açık olarak Yunanistan'a bırakılmayan birçok adacık ve coğrafi

801 Başeren, *age.*, s. 7.

802 Hüseyin Pazarcı, **Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü**, Turhan Kıtapevi, Ankara 1992, s. 17.

803 Şule Güneş, “12 Mil Sorunu ve Ege'nin Yarı Kapalı Statüsü”, **Dış Politika**, C IV, S 1, Nisan 1995, s. 81.

804 Başeren, *age.*, s. 7.

805 “Başlıca Ege Sorunları”, TC Dışişleri Bakanlığı Resmî İnternet Sitesi, <http://www.mfa.gov.tr/baslica-ege-denizi-sorunlari.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 7 Mayıs 2018.

formasyon olduğu da tartışmasız bir gerçektir. Bu tartışmalı coğrafi formasyonlardan bazıları Türkiye'nin Ege Denizi sahillerine çok yakındır. Aslında bu mesele, iki ülke arasındaki deniz sınırlarının belirlenmesinin önündeki engellerden de biridir.

Uluslararası hukukta ülke topraklarının egemenliğinin başka bir ülkeye devri antlaşmalarla gerçekleşmesi gerekirken, Yunanistan tek taraflı girişimlerle bu nitelikteki adacık ve kayalıklar üzerinde hâkimiyet sağlamaya çalışmış, Anadolu'ya yakın adacıkların Yunan yerleşimcilerce iskân edilmesini hedeflemiştir.⁸⁰⁶ Çoğunluğu Anadolu'ya yakın Doğu Ege Adaları bölgesinde bulunan 11 adacığın yerleşime açılacağı yönünde Yunan basınında Kasım 1995'ten itibaren çıkan haberler konuyu gündeme taşımıştır.

Ocak 1996'da Kardak Kayalıklarında başlayan her iki ülkenin kayalıklara asker çıkarması ile savaş noktasına tırmanan gerilim, Ege'deki sorunun ne kadar ciddi sonuçlar doğurabileceğini göstermiştir. ABD'nin sürece müdahalesi ile gerginlik yatışmış, Kardak Kayalıklarının egemenliği konusundaki ihtilaf muhtemel bir çatışmadan karşılıklı tezlerin ileri sürüldüğü hukuki ve diplomatik bir mücadeleye dönüşmüştür.

Yunanlılar tarafından "Imia" olarak anılan, Osmanlı Devleti ve takip eden Türkiye Cumhuriyeti kayıtlarına göre "Kardak" olarak adlandırılan ve aralarında 325 m. mesafe olan iki küçük kayadan oluşan Kardak Kayalıklarını Türkiye, Lozan Antlaşması ile İtalya'ya devretseydi, bunlar doğal olarak Yunan egemenliğine geçecekti. Ancak kayalıklar İtalya'ya devredilmemiştir. Lozan Antlaşması'nın 16. maddesi Türkiye'nin, üç milin ötesinde bulunan Oniki Adalar dışındaki diğer adalar üzerindeki haklarından vazgeçtiğini ve bu adaların kaderinin ilgililerce düzenleneceğini belirterek, üç milin ötesindeki adacıklar veya kayalıklar hakkında bir hüküm getirmemiştir. Bu durumda, Anadolu'ya sırasıyla 3,6 ve 3,9 mil uzaklıkta bulunan, Yunanistan'a ait Oniki Adaların en yakını olan Kalimmos'tan 5,5 mil mesafede bulunması nedeniyle bitişik adacık da sayılamayacak olan Kardak ve benzeri kayalıkların İtalya'ya devredildiği söylenemez.⁸⁰⁷

Buna rağmen İtalya ile Türkiye, Kardak da dâhil olmak üzere Oniki Adalar civarındaki adacıklar ve kayalıkların aidiyetini kapsayan konularda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Ankara'da 4 Ocak 1932'de Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile İtalyan Büyükelçisi Aloisi tarafından imzalanan bir anlaşma ve aynı gün imzacılar arasında teati edilen mektuplarla bu anlaşmazlık

806 Ege'deki yaklaşık 2400 ada ve adacık vardır. Bu ada ve adacıkların ise sadece 109'unda yerleşim bulunmaktadır. Atilla Sandıklı, Erdem Kaya, "Teoriler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Sorunu", **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, Ed. Atilla Sandıklı, Bilgesam Yay., İstanbul 2012, s. 221.

807 Ertuğrul Güven, "Türk-Yunan Uzlaşmazlığında Ege Sorunlarının Aşılması", **21. Yüzyıl Dergisi**, Nisan 2010, S 16, s. 72.

kısmen çözülmüştür. Burada Meis Adası ile Anadolu arasındaki deniz sınırı ve bazı adacıklar ve kayalıkların aidiyeti saptanmıştır. TBMM'nin 1933'te çıkardığı yasa ile onaylanan bu anlaşma, Milletler Cemiyetine kaydettirilerek hukuken geçerli hale getirilmiştir. Bu arada teknik düzeyde sürdürülen çalışmalar sonucunda 28 Aralık 1932'de Türk Dışişlerinden bir şube müdürü ile İtalyan Büyükelçiliği deniz ataşesi tarafından “zabıt” veya “protokol” niteliğinde bir belge imzalanmıştır.⁸⁰⁸ Deniz sınırlarını saptayan bu düzenlemeye göre Kardak Kayalıkları sınırın İtalya'ya ait kısmında kalıyordu. Ancak bu düzenleme hukuki geçerlilik kazanmamıştır. Türk iç hukuku bakımından geçerli onay işlemleri yapılmadığı gibi, Milletler Cemiyetine de kaydettirilmemiştir. Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 18. maddesinde; “Kaydı yapılmayan anlaşma ya da uluslararası taahhüt bağlayıcı olamaz” denmektedir. Sonuç olarak 28 Aralık mutabakatı bağlayıcı değildir ve hukuken de geçersizdir. Kardak Kayalıkları da bu durumda Türkiye'nin egemenlik sahasında kalmaktadır.⁸⁰⁹

Ege'deki egemenlik uyuşmazlığına konu olan ada, adacık ve kayalıklar Kardak Kayalıklarından ibaret değildir. Kardak Kayalıkları üzerindeki hâkimiyeti tayin eden ölçüler, Ege Denizi'nde bulunan çok sayıdaki ada, adacık ve kayalıktan 150 kadarının üzerindeki hâkimiyeti de belirleyecektir.⁸¹⁰ Anılan toplantı tutanağının bağlayıcı bir belge niteliği kazanması halinde, Kardak Kayalıkları ile aynı statüde olan ve Mentеше Adaları bölgesinde bulunan diğer ada, adacık ve kayalıklar üzerindeki Yunan egemenlik iddiaları da meşruiyet kazanarak hukuka uygun hale gelecektir.

Egemenliği devredilmemiş ada, adacık ve kayalıklar (EGEDAANK), Ege'deki diğer bazı sorunları da kontrol eder. Kara suları uyuşmazlığı, egemenliği devredilmemiş ada, adacık ve kayalıklardan doğrudan doğruya etkilenir. Bu sorun dolaylı olarak hava sahasını da etkiler. EGEDAANK, Türk egemenliğinde kalırsa, bunların çevresinde bulunan kara suları ve hem bizzat ada, adacık ve kayalıkların hem de bunların çevresindeki kara sularının üzerindeki hava sahası da Türk egemenliğinde kalacaktır. EGEDAANK bir şekilde Yunan egemenliğine terk edilirse, diğer özel şartlar ve coğrafî konumları itibarıyla sahip olabilecekleri kara suları ve bunların üzerindeki hava sahası da elbette Yunan egemenliğine terk edilmiş olacaktır.⁸¹¹ Bu durumda bu ada, adacık ve kayalıkların sahip olabilecekleri kara suları bölgede mevcut Türk

808 28 Aralık 1932 tarihli Türk-İtalyan Toplantı Tutanağının orijinal metninin şekli düzenine sadık kalınarak yapılmış tercümesi için bk. Sertaç Hami Başeren, Ali Kurumahmut, **Ege'de Egemenliği Devredilmemiş Adalar**, Ankara 2003, lâhika-5, s. 153-156.

809 Güven, *age.*, s. 72.

810 Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Mülakatı, **Turkish Daily News**, 13 Mart 1999, s. 1088.

811 Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap**, Ankara Ü. SBF ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1989, s. 322.

kıta sahanlığı ve üzerindeki suları Yunan kara suları kaplama alanına sokacağı için kıta sahanlığı meselesini de etkileyecektir.

Kardak bunalımından sonra Türkiye “gri alanlar” tezi ile Ege’de aidiyeti antlaşmalarla belirlenmemiş adacıklar olduğunu, Anadolu’ya yakın bu nitelikteki adacıkların Yunanistan’a ait olamayacağını ileri sürmüştür. Ankara’nın Ege’de egemenliği belirsiz statüdeki adacıklar üzerindeki Türk hâkimiyetini ispat etme girişimine karşılık, Yunanistan Avrupa Birliği nezdinde Türkiye’nin tezleri aleyhine diplomatik bir atak başlatmıştır. Atina böylece, Türk-Yunan sorunlarında AB’nin Yunanistan’ın tezlerini desteklemesini amaçlamış, Ege’deki ihtilafları AB-Türkiye ilişkileri kapsamına dâhil etmeye çalışmıştır.⁸¹²

6.3.2. Doğu Ege Adalarının Silahsızlandırılmış Statüsü

Ege Denizi’ndeki adaları, genel coğrafi konumları, jeopolitik ve stratejik önemleri, egemenlik devirlerinin tarihsel boyutları ve Ege Denizi’nin statüsünü tayin eden uluslararası antlaşmaların düzenleniş biçimleri dikkate alındığında beş gruba ayırmak mümkündür: Boğaz-önü Adaları, Saruhan Adaları, Menteşe Adaları, Kuzey Sporad Adaları, Kiklat Adaları. Kuzeyden güneye Anadolu sahilleri önünde dizilmiş Boğaz-önü, Saruhan ve Menteşe Adaları’ndan oluşan üçlü gruba Doğu Ege Adaları da denmektedir.⁸¹³ Doğu Ege Adaları, 1923 tarihli Lozan Antlaşması’nın 12. maddesi ve 1947 tarihli Paris Antlaşması’nın 14/2. maddesi ve Ek XIII/D dâhil olmak üzere birtakım uluslararası antlaşmalarla silahsızlandırılmıştır.

Lozan Barış Antlaşması ile İtalya’ya bırakılan adalar, II. Dünya Savaşı’ndan sonra Paris İtalyan Barış Antlaşması ile Yunanistan’a devredilmiştir. Bugün Yunanistan’ın Menteşe Adaları üzerinde sahip olduğu haklar buna dayanmaktadır. II. Dünya Savaşı, Menteşe Adaları İtalyan egemenliğinde iken başlamış, savaş sırasında önce Almanların, daha sonra İngilizlerin eline geçmiş ve savaş sonunda da 1947 Paris Barış Antlaşması ile Yunanistan’a devredilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, savaşa girmediği için, Menteşe Adaları’nın kaderinin belirlendiği Paris Konferansı’na davet edilmemiştir. Bu Konferans neticesinde 15 Şubat 1947 günü imzalanan İtalyan Barış Antlaşması ile Menteşe Adaları’nın Yunanistan’a verilmesi kesinleşmiştir. Yalnız, bu Adalar’ın askerden arındırılması öngörülmüştür.⁸¹⁴

Halen yürürlükte olan ve dolayısıyla Yunanistan’ı yasal olarak bağlayan bu uluslararası antlaşmalar, Doğu Ege Adaları’nın silahlandırılmasını yasaklamakta ve bu maksatla Yunanistan’a yasal yükümlülükler ve sorumluluklar da

812 Sandıklı, agm., s. 221.

813 Başeren, age., s. 5.

814 Başeren, age., s. 5.

getirmektedir. Yunanistan, Lozan Barış Antlaşması ve 1947 tarihli Paris Barış Antlaşması'nın tesis ettiği rejimle gayri askerî statüde bulunan Ege Adaları'nı 1960'lı yıllarda silahlandırmaya başlamış, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından Anadolu'ya yakın adaların silahlandırılmasına hız vermiştir. Ankara, Yunanistan'ın bahse konu Ege Adaları'nın askerden arındırılmış statüde muhafaza edilmesi yükümlülüğünü ihlal ettiğini belirterek, kendisi için tehdit olarak algıladığı Adalar'ın silahlandırılmasını sürekli protesto etmiştir.⁸¹⁵ Yunanistan da bu Adalar'ı Türkiye'den algıladığı tehdidi karşılayabilmek için silahlandığını, Adalar'daki tahkimin savunma niteliğinde olduğunu beyan etmiştir.⁸¹⁶

Diğer taraftan Yunanistan, 1993'te Uluslararası Adalet Divanının zorunlu yargı yetkisini kabul ederken, "ulusal güvenlik çıkarları" ile ilgili askerî önlemlerden kaynaklı hususlara ilişkin olarak Divanın zorunlu yargı yetkisine çekince koymuştur. Yunanistan bu şekilde Adalar'ın silahlandırılmasına ilişkin bir tartışmanın Uluslararası Adalet Divanına gitmesini engellemeyi hedeflemiştir. Bu sonuç, anlaşma yükümlülüklerini ihlal ettiğinin Yunanistan tarafından zımnen kabul edilmesi olarak değerlendirilebilir.

6.3.3. Kara Suları Sorunu

Kara suları, bir kıyı devletinin kara ülkesini çevreleyen ve uluslararası hukuka uygun olarak açıklara doğru belirli bir genişliğe kadar uzanan kıyı devletine ait deniz kuşağına verilen addır. Kara suları, kıyıların herhangi bir özellik göstermediği durumlarda, olağan esas çizgiyi oluşturan en düşük su düzeyindeki kıyı çizgisinden başlamaktadır. Kıyıların iç sular alanlarına yer vermesi durumunda ise kara suları iç suların dış sınırını oluşturan düz esas çizgilerden başlamaktadır.⁸¹⁷

Türkiye ve Yunanistan arasında, Ege Denizi'ndeki ulusal sınırların saptanmasında, geleneksel deniz hukuku ilkeleri göz önünde bulundurularak 3 millik kural temel kabul edilmiş ve Lozan Barış Antlaşması sırasında iki ülke arasındaki denge ve sınır, bu 3 millik kurala göre saptanmıştır. 1964 yılından itibaren hem Yunanistan'ın hem de Türkiye'nin ulusal kara suları sınırlarını 6 mil olarak belirtmelerinden sonra Ege Denizi'nde; Yunanistan Ege'deki 3000 dolayındaki ada ve adacıklara sahip olmasından kaynaklanan bir avantajla yaklaşık %35, Türkiye ise %8,8 oranında bir paya sahip olmuşlardır.

Yunanistan, 1982 BMDH Sözleşmesi sonrasında, Sözleşme'nin 3. mad-

815 Harp Akademileri Komutanlığı, **Küresel ve Bölgesel Kapsamda Sorunlarımız**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1999, s. 27.

816 Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler," **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, 1919-1980, Drl. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 760-762.

817 Pazarıcı, **age.**, s. 276.

desini kaynak göstererek kara sularını 12 mile çıkaracağı yönünde demeçler vermeye başlamıştır.⁸¹⁸ Yunan ana karası ile adaların bir bütün olduğu savına dayandırılan bu teşebbüs ile Yunan kara sularınının 12 mil olması durumunda, Ege Denizi'ndeki çıkar dengeleri Türkiye'nin aleyhine orantısız bir şekilde değişecektir. Türkiye'nin Ege kıyılarını savunma yeteneği zayıflayacak ve Ege hava sahası Türk askerî uçaklarına kapanacaktır. Şu anda, sahip olduğu birçok ada sebebiyle, kara sularınının 12 deniz miline çıkarılması durumunda Yunanistan, Ege Denizi'nin %70'ine sahip olacaktır. Bu durumda açık deniz büyüklüğü %51'den %19'a düşecektir.

Türk Deniz Kuvvetlerinin uluslararası sular üzerinden Ege'den Akdeniz'e geçişini imkânsız kılacak böyle bir gelişme aynı zamanda Ege'de Türk Silahlı Kuvvetlerinin tatbikat olanağını da ortadan kaldıracaktır. 1982 tarihli BMDH Sözleşmesi'ne taraf olmayan Türkiye, Ege Denizi'nde 6 milin üzerinde bir kara suları genişliği esasını egemenlik haklarına müdahale olarak değerlendirmektedir.⁸¹⁹ Türkiye, bu nedenle Yunanistan'ın Ege Denizi'nde atacağı böyle bir adımı savaş sebebi sayacağını ilan etmiştir. Ancak durumun gerginleşmesi ve ABD ve NATO'nun devreye girmesi üzerine Yunanistan geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, Yunanistan zaman zaman 12 mile genişletme hakkının hukuki olarak var olduğunu ileri sürmeye devam etmiştir. Nitekim 1982 BMDH Sözleşmesi'nin 1 Haziran 1995'te Yunan Parlamentosu tarafından onaylanması soruna yeni bir boyut kazandırmıştır. Bununla beraber, Yunanistan gereksinim duymadıkça kara sularını 12 mile çıkarmama konusunda BM'ye ve NATO'ya güvence vermiştir. Dolayısıyla Yunanistan hükûmeti, bir taraftan Sözleşme'nin Parlamento tarafından onaylanmasını sağlarken diğer taraftan gereksinim duymadıkça bunu yürürlüğe sokmama taahhüdünde bulunmuştur. Buna karşılık Türkiye'de Parlamento 8 Haziran 1995'te, Yunanistan'ın bu tutumuna karşılık olası gelişmelerde hareket serbestliği sağlaması için hükûmete askerî güç de dâhil olmak üzere gerekli tedbirleri alma konusunda tam yetki vermiştir.⁸²⁰ Dolayısıyla Ege'de kara suları konusunda taraflardan birinin kendi güvenliğini gerekçe göstererek attığı adım diğer tarafın güvenliğine zarar verebileceği için karşılıklı güvensizliğe neden olmuştur.

818 III. Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde Kara suları konusunda kabul edilen en önemli yenilik, bugüne kadar üzerinde uyuşmaya varılamayan genişlik sorununa ilişkindir. Sözleşme'nin 3. maddesi ile bu genişliğin, kara sularının ölçülmeye başlandığı esas hatlardan itibaren en çok 12 deniz miline kadar uzayabileceği kabul edilmiştir. Böylece, kara suları konusunda bütün devletler için sabit bir genişlik değil, fakat aşılması gereken bir sınır (bir tavan) tespit edilmiş olmaktadır: **Ege'de Deniz Sorunları Semineri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., No 552, Ankara 1986.

819 Melih Başdemir, "Türkiye'nin Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde Yunanistan ile Olan Karasuları Sorunu", **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, S 6, 2007, s. 107-109.

820 Tayyar Arı, "Ege Sorunu ve Türk-Yunan İlişkileri: Son Gelişmeler Işığında Kara Suları ve Hava Sahası Sorunları", **AÜ SBF Dergisi**, 1995, C 50, S 1, s. 63.

Türkiye, sorunun çözümünde seçilecek yöntem konusunda ise barışçıl çözüm yolunu tercih etmekte ve bu bağlamda sınırlandırmaların iki ülke arasında yürütülecek görüşmeler sonunda varılacak antlaşma ile yapılmasını istemektedir. Türkiye III. Deniz Hukuku Konferansı'nın çalışmaları sırasında sunduğu metinlerde de özellikle bu nokta üzerinde durmuş ve özel coğrafi nitelikleri olan yarı kapalı denizlerde kara suları genişliğinin ilgili devletler arasında hakkaniyet prensibine uygun olarak antlaşma ile saptanmasına yer vermiştir.⁸²¹

6.3.4. Kıta Sahanelığı Sınırlandırması Sorunu

Ege'deki deniz yetki alanları ile ilgili bir başka temel sorun, Türkiye ve Yunanistan arasındaki kıta sahanlığı sınırının belirlenmesi konusudur. Kıta sahanlığı, kıyı devletinin kara ülkesinin denizin altında süren doğal uzantısına verilen isimdir. 1958 Cenevre Sözleşmesi'ne göre, bir kıyı devletinin kıta sahanlığının dış sınırı, iki ayrı ölçüye göre saptanabilecektir. 200 metre derinlik, 200 metre derinlikten sonra, eğer bu bölge işletilebilirse işletilebilme imkânları tanımaktadır. Sözleşme'de kıyı devletinin hak ve yetkilerine de değinilmiştir. Buna göre, bu hak ve yetkilerin münhasır olarak kıyı devletine ait olduğu ve kıyı devletinin bunlara sahip olması için herhangi bir uygulama ya da ilana gerek olmadığı kabul edilmiştir.

Ege'de Türkiye ve Yunanistan'a ait kıta sahanlığının sınırları henüz belirlenmemiştir. Şu anda ne Türkiye ne de Yunanistan Ege'de 6 deniz mili mesafesindeki kara sularının ötesinde, sınırlandırılmış bir deniz yetki alanına sahip değildir. Tartışmanın esas konusu, Ege Denizi kıta sahanlığının Türkiye ve Yunanistan arasında, iki kıyı devletinin 6 deniz mili olan kara sularının ötesindeki alanların da sınırlandırılmasıdır.

Yunanistan, kıta sahanlığı tanımının adalar için de geçerli olduğunu ileri sürerek adaların da kıta ülkeleri gibi kıta sahanlığına sahip olduklarını, Yunanistan'a ait adaların ve kıta ülkesinin siyasal ve ülkesel bir bütün oluşturduğunu ve buna bağlı olarak da kıta sahanlığı sınırlandırmasının Anadolu ile en doğudaki Yunan Adaları arasında eşit uzaklık çizgisine göre yapılması gerektiğini iddia etmektedir.⁸²² Türkiye ise Anadolu'nun doğal uzantısı üzerinde yer alan Doğu Ege Adaları'na ait ayrı kıta sahanlıklarının olmadığını, Ege'de eşit paylaşım dayalı bir kıta sahanlığı sınırlandırmasının geçerli olabileceğini ve sınırlandırmanın Lozan Antlaşması ile kurulan denge çerçevesinde yapılması gerektiğini öne sürmüştür.⁸²³ Türkiye, Ege'de kıta sahanlığının "S" şeklinde Ege Denizi'ni kabaca eşit iki parçaya bölen bir hatla ayrılması ge-

821 Ferit Hakan Baykal, **Deniz Hukuku Çalışmaları**, Alfa Yay., İstanbul 1998, s. 111.

822 Pazarıcı, agm., s. 80.

823 Fırat, agm., s. 752-753.

rektiğini savunmuştur.⁸²⁴

Yunanistan'ın, kendisine ait olduğunu iddia ettiği kıta sahanlığı üzerinde 1961'den beri başladığı petrol arama faaliyetlerine karşılık Türkiye, Ege'de açık deniz olarak kabul ettiği bölgelerde petrol arama ve sismik araştırma girişimlerine başlamıştır. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına (TPAO) 1973 yılında Ege'de petrol arama ruhsatı verilmiş ve Yunanistan'ın hak iddia ettiği kıta sahanlığı üzerinde arama faaliyetlerine yönelik kanuni düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Türk gemilerinin Ege'deki ilgili faaliyetleri Atina'nın protesto notalarına neden olmuş, Ankara ise her seferinde protesto notalarını reddeden notalar vermiştir.⁸²⁵ 1976'da Ankara'nın Hora (Sismik I) gemisini Türk savaş gemileri ile birlikte Yunanistan'ın kendi kıta sahanlığı içinde olduğunu iddia ettiği Limni ile Midilli adaları arasındaki bölgeye göndermesi, iki ülke arasında gerginliği tırmandırmıştır. İki ülke yetkilileri arasında değişik tarihlerde yapılan görüşmelerde olumlu sonuç alınamamıştır. Yunanistan, Türkiye'nin Ege'deki faaliyetlerinin “uluslararası barışı ve güvenliği tehdit ettiği” gerekçesiyle BM Güvenlik Konseyi ve tek taraflı olarak Uluslararası Adalet Divanına (UAD) başvurmuştur. Güvenlik Konseyi, 25 Ağustos 1976 tarihli ve 395 sayılı Kararı ile bir yandan taraflara uyuşmazlıkları konusunda doğrudan görüşmelere tekrar başlamalarını tavsiye ederken diğer taraftan sorunu UAD'ye götürme önerisinde bulunmuştur.⁸²⁶

UAD, Atina'nın başvurusu karşısında durumu Ankara'ya bildirerek görüşünü istemiştir. Ankara, 26 Ağustos 1976'da bir mektup ile Divanın özellikle yetkisizliğini ileri süren gözlemlerini Divana iletmiştir. UAD, Ankara'nın görüşlerini de inceledikten sonra 19 Aralık 1978 tarihli kararı ile “bu uyuşmazlığa bakmaya yetkisiz” olduğunu kabul etmiştir.⁸²⁷ Bu süreç sonucunda iki ülke 1976'da Bern Mutabakatı'nı imzalayarak Ege kıta sahanlığını ilgilendiren konularda tek taraflı teşebbüslerden kaçınmayı kararlaştırmıştır.⁸²⁸

824 Türkiye'nin savunduğu “S” şeklindeki kıta sahanlığı sınırı; Boğazönü adalarından sadece Bozcaada'yı doğuda bırakarak güneye inen, Sporat adalarının doğusundan geçerek Saruhan ve Menteşe adalarını doğuda Kiklat adalarını batıda bırakan, Girit'in kuzeyinden batıya yönelen bir hat üzerinde bulunmaktadır. Ege Denizi'nin tabanında Saroz Körfezi'nden Girit kıyılarına kadar uzanan ve bu hatla büyük ölçüde örtüşen tabanının derinliği yer yer 1000 metreyi bulan bir oluk vardır. Bu oluk Ege Denizi tabanının derinliği 100 ila 500 metre arasında değişen iki platoya ayırmaktadır.

825 Şule Kut, “Türk Dış Politikasında Ege Sorunu”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Drl. Faruk Sönmezoğlu, Der Yay., İstanbul 1998, s. 265.

826 Güven, agm., s. 69.

827 Güven, agm., s.70.

828 Sandıklı, agm., s. 218-219.

6.3.5. Hava Sahası Sorunları

Ege Denizi'ndeki hava sahası sorunları, “Yunanistan’ın 10 Mil Hava Sahası İddiası” ile “FIR Hattı” konularından doğmaktadır. Yunanistan’ın özellikle 1974’ten sonra Türkiye’den algıladığı tehdidi gerekçe göstererek Ege hava sahasında fiili hâkimiyet tesis etmeye çalıştığı gözlemlenmiştir. Uluslararası hukuktaki kara suları ile hava sahası özdeşliği ilkesine rağmen Yunanistan’ın hava sahasını 10 mile genişletme girişimi Türkiye’nin tepkisine yol açmıştır. Yunanistan’ın 6 millik kara sularına rağmen 10 millik hava sahası iddiasının 3000 dolayındaki Yunan Adası’na uygulanması durumunda, Ege uluslararası hava sahasında Türk uçaklarının serbest hareket edememesi sonucu doğmaktadır.⁸²⁹ Türkiye, iki ülkenin de taraf olduğu 1944 tarihli Chicago Sözleşmesi’ne dayanarak Yunanistan’ın 10 mil genişliğinde hava sahası uygulamasına itiraz etmiş, Yunan hava sahasını kara sularıyla aynı genişlikte 6 mil olarak kabul etmiştir.⁸³⁰

Bu nedenle Türk savaş uçakları 6 mil dışında kalan 4 millik sahaya sürekli girerek Türkiye’nin 10 millik hava sahasına itirazını gündeme getirmiştir. Yunanistan, Türk uçaklarının 4 millik sahadaki her uçuşunu “ulusal hava sahasının ihlal edildiğini” ileri sürerek protesto etmekte, Türkiye ise protestoları geri çevirmektedir.⁸³¹ İki ülke arasındaki bu sorun Ege’deki askerî uçuş faaliyetlerine hassasiyet kazandırmış, taraflar tavuk oyunu mantığı ile sıcak çatışmaya yol açabilecek girişimlerde bulunmuştur.⁸³² Ege’de Türk ve Yunan savaş uçakları arasında sürekli yaşanan it dalaşları 1992, 1996 ve 2006 yıllarında uçakların düşürüldüğü veya vurulduğu sonuçlar doğurmuştur.

Yunanistan ve Türkiye arasında ortaya çıkan diğer bir hava sahası anlaşmazlığı, Yunanistan’ın uçuş bilgi bölgesi (Flight Information Region-FIR) sorumluluğundan kaynaklanmıştır. Yunanistan’ın FIR hattı sorumluluğunu Ege hava sahası üzerinde fiili egemenliğe dönüştürme hedefi ikili ilişkilerde gerilim doğurmuştur. Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatının kuralları uyarınca üye devletlere uluslararası hava sahalarındaki sivil uçuşlara ait bilgi alışverişinin sağlanması yetkisi tahsis edilmiş, Ege Denizi üzerindeki sivil

829 Arı, agm., s. 63.

830 Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi (Şikago Sözleşmesi) 7 Aralık 1944 tarihinde kabul edilmiş ve 4 Nisan 1947’de yürürlüğe girmiştir.

831 Serhan Yücel, “Ege’de Bitmeyen Sorunun Bir Unsuru Olarak Türk ve Yunan Karasuları ve Ulusal Hava Sahaları”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, S 12, 2010, s. 95.

832 Tavuk oyunu, Oyun Teorisi’nde iki aktörün birbirine boyun eğmeden gerilimi tırmandırdığı sürece işaret eder. Taraflar birbirine boyun eğmeksizin gerilimi tırmandırmaya devam ederse, çatışma süreci en kötü senaryo ile sonuçlanır. Dolayısıyla, tavuk oyunu tarafların en iyi sonucu elde etme hedefiyle en kötü akıbeti göze aldığı duruma tekabül etmektedir. “Tavuk” benzetmesi, birbirine doğru hızla hareket eden iki araçtan çarpışmadan önce yön değiştiren aracın sürücüsünün “korkak” olarak nitelendirilmesinden esinlenilerek geliştirilmiştir. Sandıklı, agm., s. 218.

uçuşlar 1950'den itibaren Yunanistan'ın sorumluluğuna bırakılmıştır.⁸³³ Atina, iki ülke ilişkilerinde güvensizliğin belirdiği 1970'li yıllardan başlayarak Ege'deki askerî uçuşların da FIR hattı sorumluluğu kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmiş, Türkiye'nin Ege'deki askerî uçuşlarla ilgili kendisine bilgi vermesini talep etmiştir. Türkiye ise FIR hattı yetkisinin sivil uçuş trafiği ile sınırlı olduğunu, dolayısıyla askerî uçuşlara ilişkin bilgi verilmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Türkiye savaş uçaklarını Ege'nin orta hattının doğusunda Atina'ya bilgi vermeksizin uçurmakta, Yunanistan da her seferinde bu uçuşların egemenlik haklarını ihlal ettiğini ve iyi komşuluk ilişkileriyle uyummadığını beyan etmektedir.⁸³⁴

6.3.6. Arama ve Kurtarma Sorumluluğu Sorunu

Diğer sorunların yanında kapsam olarak ikinci planda kalan ve dolayısıyla daha az gündeme gelen, ancak sonuçları itibariyle Ege'nin hukuki statüsünün belirlenmesinde kötüye kullanılabilir olan arama-kurtarma (AK) sorumluluğunun tespiti, önem taşıyan konulardan biridir. AK hava ve deniz vasıtalarındaki kazazedelerin karada, havada, su üstünde ve su altında tehlikeye maruz kalması, kaybolması veya kazaya uğraması hallerinde, her türlü araç, özel teçhizat veya kurtarma birlikleri kullanılarak aranması ve kurtarılması hizmetleridir. AK hizmetinin asli gayesi hayat kurtarmaktır, bu nedenle öncelik taşır.⁸³⁵

Denizde Arama Kurtarma faaliyetleri 1979 tarihli Denizde Arama Kurtarmaya İlişkin Uluslararası Sözleşme (Hamburg Sözleşmesi)⁸³⁶ ile düzenlenmiştir. Hamburg Sözleşmesi'ne göre, ilgili taraflar arasında anlaşma yoluyla arama ve kurtarma sahaları belirlenmediği takdirde taraflar, böyle bir anlaşma yapılmaya kadar arama ve kurtarma hizmetlerinin kapsamlı koordinasyonu için çaba sarf edeceklerdir. Türkiye ile Yunanistan, Hamburg Sözleşmesi çerçevesinde devletlerin münferiden sorumlu oldukları AK bölgelerinin belirlenmesinde hem ilkeler hem de somut uygulamalar hususunda uyumsuzluğa düşmüşlerdir. Yunanistan ile Türkiye arasındaki uyumsuzluk temel olarak Yunanistan'ın konuya egemenlik meselesi olarak yaklaşmasından kaynaklanmaktadır.⁸³⁷

Yunanistan, Hamburg Sözleşmesi'nin 2.1.4 ve 2.1.5 inci maddelerine çe-

833 Başeren, *age.*, s. 156.

834 Kut, *age.*, s. 264; Sandıklı, *agm.*, s. 218-219.

835 Başeren, *age.*, s. 177.

836 1979 Hamburg Sözleşmesi, Türkiye tarafından imzalanmış, Bakanlar Kurulunun 22 Ocak 1986 tarihli ve 10311 sayılı Kararı ile Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Sözleşme, Yunanistan tarafından da 20 Ağustos 1980 tarihinde imzalanmış ve 20 Mart 1989 tarihinde onaylanmıştır.

837 Sandıklı, *agm.*, s. 218.

kince koyduğunu belirterek bu sözleşme çerçevesinde tesis edilecek, devletlerin münferiden sorumlu olacakları deniz AK bölgelerinin, hava AK bölgeleri, yani, FIR bölgeleri esas alınarak tespit edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Türkiye'nin hedefinin Ege'de "statusquo"yu bozmak olduğunu, Doğu Akdeniz'de Türkiye'nin tek taraflı ilan ettiği Türk AK bölgesinin Yunanistan'ı ikiye böldüğünü, Yunan Adaları'nın çoğunun Türk AK bölgesinde kaldığını ve Türk AK sahalarının mütecaviz bir şekilde Karadeniz'in büyük bir kısmını, Ege'nin yarısını, Doğu Akdeniz'in ve Kıbrıs'ın bir kısmını kapsadığını ileri sürmekte, Türkiye'nin bu kadar geniş bir alanda AK yapacak yetenek ve imkâna sahip bulunmadığını da iddialarına eklemektedir.

Türkiye ise deniz AK ve FIR alanlarının farklı iki konu olduğunu; AK konusunun kara, deniz ve hava olarak üç sahayı kapsamakta bulunduğunu; Hamburg Sözleşmesi'nin 2.1.4. maddesinde "Her arama-kurtarma bölgesinin ilgili taraflar arasında anlaşma yoluyla tesis edilmesi"ni öngören bir hükmün yer aldığını, 2.1.5. maddede ise, "AK sahasının sınırlarının ilgili taraflarca tam olarak belirlenememesi durumunda tarafların iyi niyet göstererek ve uygun düzenlemeleri yaparak AK harekâtlarının eşgüdümünün yapılacağını" öngören bir hükme yer verildiğini hatırlatmaktadır. FIR bilgilerini aktarma sorumluluğunu düzenleyen 1944 Şikago Sözleşmesi'nin, denizde yapılacak AK'yı kapsamadığını, Yunanistan'ın Hamburg Sözleşmesi'ne çekince koymuş olmasının, bu sözleşmeyi uygulayan devletlerin haklarına aykırı hareket etmesine olanak sağlamayacağını ileri sürmektedir.

Türk ve Yunan Arama Kurtarma Bölgeleri çakıştığından bu çakışan alanlarda gerçekleştirilen tüm arama kurtarma operasyonlarının 1979 Hamburg Sözleşmesi Madde 2.1.5'e uygun olarak eş güdüm halinde düzenlenmesi gerekmektedir. Türkiye'nin bu hedefe yönelik müteaddit çağrılarına rağmen Ege'de böyle bir koordinasyon kurulamamıştır. Bu nedenle Türkiye kendi arama kurtarma sahasını (Searchand Rescue Region–SRR) deklare etmiş, ilgili IMO Küresel SAR Planına kaydettirmiştir. Türkiye kendi bölgesinde, insan hayatını kurtarmaya yönelik arama ve kurtarma faaliyetlerini etkin biçimde sürdürmektedir.

6.4. Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu İlişkiler*

Avrupa'da bir birlik oluşturulmasına dair yüzyıllardır var olan fikirler en nihayetinde İkinci Dünya Savaşı'nda uygun koşulların oluşmasıyla birlikte hayata geçirilebildi. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya siyasetindeki başat rolü derinden sarsılan Avrupa, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte uluslararası siyasetteki ağırlığını tamamen yitirdi. Bu koşullar altında Sovyetler Birliği tehdidi ile de karşı karşıya kalan çoğunluğu Batı Avrupa'da yer alan

* Doç. Dr. Seven Erdoğan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, seven.erdogan@erdogan.edu.tr.

ülkeler (Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda, İtalya ve Lüksemburg) açısından, aralarındaki rekabet ve düşmanlığı bir kenara bırakmak en rasyonel tercih haline geldi. 1950'li yılların başında Avrupa'da, bütünleşme zararlı milliyetçiliğin kontrol altına alınması ve barışın daim kılınması adına zorunlu bir adım olarak görülüyordu.

Bütünleşerek ekonomik ve siyasi olarak yeniden bir güç odağı haline gelmek isteyen Batı Avrupa ülkelerinin bu yöndeki ilk girişimleri, 1952 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunu (AKÇT) kurmak oldu.⁸³⁸ AKÇT'nin kurulmasıyla sonuçlanan süreç, 9 Mayıs 1950 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman, günümüzde Avrupa bütünleşmesi fikrinin öncü savunucusu olarak kabul edilen Jean Monnet ile birlikte hazırladıkları, Schuman Planı olarak adlandırılan belgeyi ilan ederek diğer Avrupa ülkelerini kömür ve çelik üretiminde birleşmeye davet etmesiyle başlamıştı. Schuman'ın davetini farklı nedenlerle kabul eden altı ülke kıtada başka büyük bir savaşın çıkmasına engel olunması konusunda uzlaşa içindeydi. Örneğin, Almanya bütünleşme yoluyla İkinci Dünya Savaşı'ndaki sorumluluğu nedeniyle kaybolan uluslararası itibarını yeniden kazanmayı hedeflerken İtalya ise komünizm tehdidi karşısında bir güvence arayışı içindeydi.⁸³⁹ Ek olarak, Soğuk Savaşın başlamasıyla geleneksel dış politikası olan izolasyona dönmeyen ve Sovyet tehdidi karşısında kendi ideolojisini kamplaşarak ve çevreleme politikası uygulayarak savunmak niyetinde olan Batı Bloğunun lideri konumundaki ABD de lider olduğu Bloğun önemli bir ayağını oluşturan Avrupa'nın bütünleşerek yeniden önemli bir güç odağı haline gelmesi fikrini destekliyordu.⁸⁴⁰

AKÇT'nin kuruluşunun ardından sergilediği üstün performans, altı ülkeyi aralarındaki bütünleşmeyi daha ileri noktalara taşımayı arzular hale getirdi. Siyasi ve savunma birliği oluşturmak üzere harcanan çabaların başarısızlıkla sonuçlanması, aralarında filizlenen güven ortamını daha ileri bir ortaklığa dönüştürmeye istekli AKÇT üyesi ülkeleri, 1957 yılında imzalanan Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğunu (AET)⁸⁴¹ ve Eurotam'u

838 Muhittin Ataman, Veysel Ayhan ve Mehmet Dalar, "Avrupa'nın Türkiye Algılaması: Türkiye'nin Avrupa Birliği İçin Anlamı", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 2, Sakarya 2010, s. 55-56.

839 Ayhan Kaya, Senem Aydın Düzgit, Yaprak Gürsoy ve Özge Onursal (Drl.), "Giriş", *Avrupa Birliği'ne Giriş*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 3-4.

840 Klaus Larres (Drl.), "The United States and European Integration, 1945-1990", *A Companion to Europe Since 1945*, Wiley Blackwell Publishing: Sussex, 2009, s. 153.

841 1992 yılında üye devletler arasında imzalanan Maastricht Antlaşması sonrasında Avrupa bütünleşmesi sıklıkla Avrupa Birliği olarak anılmaya başlandı. 2007 yılında imzalanan Lizbon Antlaşması ile de Avrupa Ekonomik Topluluğu tamamen ortadan kaldırılarak Avrupa bütünleşmesi tüm boyutlarıyla Avrupa Birliği olarak adlandırıldı. 1960-1980 dönemi temel alındığından çoğunlukla Avrupa Ekonomik Topluluğu ifadesi kullanıldı. Bakınız: Sanem Baykal, "Reform Antlaşması ve Getirdikleri: Kurumsal Yapı Çerçevesinde Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C 7, S 1, 2007, s. 53.

kurmaya sevk etti. AET ile tüm ekonomik sektörleri kapsayan ve aşamalı bir şekilde ilerlemesi öngörülen bir ekonomik bütünleşmenin temelleri atılırken; Eurotam'la İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan nükleer teknolojinin Avrupa'da yeni düşmanlıklara sebep vermeden ortaklaşa bir şekilde ve barışçıl amaçlara hizmet edecek şekilde geliştirilmesi öngörüldü.⁸⁴²

Kuruluşunun ardından yönünü Batı'ya çevirerek Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden ve Soğuk Savaş'ın başlamasıyla Batı'nın güvenliğini sağlamak üzere kurulan NATO'ya üyelikle ve dış politikasındaki Batı odaklılıkla güçlenen Türkiye, Avrupa'daki bütünleşme hareketine kayıtsız kalmadı. Türkiye AET'yi ülkenin Batılılaşma ve modernleşmesinin temel yapı taşlarından biri olarak ilan ederek kurulmasının ardından kısa bir süre sonra, 1959 yılında Topluluğa ortaklık başvurusunda bulundu.⁸⁴³ Böylece Türkiye-Avrupa Birliği (AB) arasındaki uzun soluklu ilişkinin temelleri atıldı. Türkiye'nin Batı odaklı dış politikası kadar tarihsel olarak rekabet halinde olduğu Yunanistan'ın da kendisinden evvel böyle bir başvuru tercihinde bulunması, Türkiye'nin bu kararında yadsınamaz bir etkiye sahip oldu.⁸⁴⁴

Türkiye ile AB arasındaki ilişkinin halen en önemli yasal zeminlerinden birini teşkil eden Ankara Anlaşması ise 1963 yılında imzalandı. Türkiye-AB ilişkileri 1960'lı yıllarda ağırlıklı olarak ortaklık şeklinde tasarlanmıştı. 1980'li yıllara gelindiğinde ortaklık ilişkisi, Türkiye'nin 1987 yılında yaptığı üyelik başvurusu ile katılım ya da üyelik çerçevesinde, farklı bir boyut kazandı. Ortaklık kapsamında 1996 yılında Türkiye ile AB arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler, gümrük birliği haline geldi. Soğuk Savaş'ın bitmesi ile Türkiye'nin Batı'nın güvenliğini sağlamadaki rolünde meydana gelen belirgin değişikliğe rağmen, AB 1999 yılında adaylık statüsü vererek Türkiye'yi kendi ekseninde tutma iradesine sahip olduğunu gösterdi. 2000'li yılların başında Türkiye'nin gösterdiği üstün reform performansı ile ilişkiler oldukça olumlu bir havada ilerledi. 2005 yılında nihai hedefi Türkiye'nin AB üyeliği olan ve bu üyeliğe dair koşulların taraflar arasında müzakere edilmesini öngören katılım müzakereleri başladı. Müzakerelerin başlamasının ardından ilişkilerin hâkim boyutu haline gelen siyasi sorunlar nedeniyle Türkiye'nin AB'ye katılımı belirsiz bir sürece dönüştü.

AET ile ilişkiler Türkiye'nin kuruluşundan itibaren izlemekte olduğu Batılılaşma ya da çağdaşlaşma projesinin bir halkasıdır. Dolayısıyla konu,

842 Lucia Vallecillo Graziatti, "The Treaty of Rome EEC and EURATOM 1957", **ABC Research Alert**, C 5, S 3, 2018, s. 20, 21.

843 Uğur Burç Yıldız, "Don't Exaggerate the Problems! Why can't Turkey and the European Union Divorce?", **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, C 13, S 19, Ankara 2019, s. 2839.

844 Mehmet Ali Birand, "Turkey and the European Community", **The World Today**, C 34, S 2, Londra, 1978, s. 52.

ortaya çıkmasının ardından Türk dış politikasının sabit unsurlarından biri haline gelmiştir. Yani Türkiye'nin AET ile ortaklık ilişkisine girmesinin ve bu ilişkinin istikrarlı bir şekilde korunmasının arkasında Avrupalı bir devlet olduğunu kanıtama veya öyle olduğunu Avrupalılara kabul ettirme isteği büyük rol oynamıştır.

6.4.1. Ankara Antlaşması'na Giden Süreç: Görüşmeler ve Ortaklığın Kapsamı

1950'li yılların ikinci yarısında Avrupa'da birliğin sağlanmasına dair bir mutabakat söz konusu olmakla birlikte birliğin nasıl sağlanacağına dair tam bir uzlaşma mevcut değildi. Bu dönemde AET ile İngiltere'nin öncülüğünde kurulan Avrupa Serbest Ticaret Alanı (EFTA) iki alternatif birlik düşüncesi olarak yürürlüğe konuldu. Dolayısıyla Türkiye ve Yunanistan'ın birbiri arkasına gelen ortaklık başvuruları o dönemde EFTA ile rekabet halinde olan AET'nin itibarını olumlu etkiledi. Zira bu başvuru ile iki ülke Avrupa'da mevcut olan iki alternatif bütünleşme arasından AET'yi tercih etmiş oluyordu. Diğer taraftan AET üyesi ülkelerin 1960'lı yıllarla birlikte elde ettikleri ekonomik başarılar ve İngiltere'nin EFTA'dan vazgeçerek AET üyesi haline gelmeye çalışması gibi gelişmeler Türkiye'nin bu tercihinin doğrular nitelikteydi.

Türkiye ve Yunanistan'ın başvurularının ardından AET, üye ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyi ile bu iki ülkenin ekonomik durumları arasındaki farkı dikkate alarak üyelik haricindeki alternatifler üzerinde durdu. İki ülke ile kurulacak olan ilişkinin detaylarını tespit etmek üzere başlayan görüşmeler, Yunanistan ve Türkiye ile paralel olarak yürütüldü. Fakat 27 Mayıs 1960 Darbesi'yle Türkiye ile yapılan görüşmeler sekteye uğradı ve Yunanistan Türkiye'nin bir adım önüne geçerek AET ortaklık anlaşması imzalayan ilk ülke oldu.

Fransa, ortaklık başvurusunun ardından Türkiye'nin Avrupalılığına dair şüphelerini ve Türk ekonomisinin zayıflığına dair görüşlerini her fırsatta dile getirmiştir. 1960 Darbesi sonrasında eski başbakan ve bakanların idam edilmesinin ardından Fransa'nın sürecin başından beri Türkiye ile ortaklık ilişkisi geliştirilmesine dair var olan itirazcı tutumu yeniden ön plana çıkmış ve Fransa Devlet Başkanı De Gaulle Türkiye ile ilişkilerin durdurulmasını talep etmekten uzak durmamıştır. Ancak Türkiye'nin, Soğuk Savaş'ta Batı ittifakı içindeki stratejik rolü nedeniyle Fransa'nın tutumu Türkiye'ye karşı benimsemiş ortak pozisyonda belirleyici olmamıştır.⁸⁴⁵ Türkiye ise bu vesileyle demokratik bir rejime sahip olmanın Batı ile kurulacak ilişkiler açısından ne derece önemli olduğunu ilk defa farkına varmıştır.⁸⁴⁶ Ayrıca darbe sonrası

845 William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Çev. Petek Demir, Mozaik Yay., İstanbul 2003, s. 183.

846 Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği Türkiye İlişkileri: Bir Çıkmaz Sokak*, Beta Yay.,

dönemde Türkiye’yi idare eden askerî idarecilerin dış politikada herhangi bir değişim yapmayacaklarını ifade etmeleri de Fransa’nın yeniden gündeme gelen muhalefetinin kırılmasında etkili olmuştur. O dönemde ortaklık ilişkisinin kurulmasına engel teşkil etmeyen Fransa’nın olumsuz tutumu, Türkiye ile AET arasındaki uzun soluklu ilişkide, izleyen dönemlerde yeniden gündeme gelecektir. Ortaklık kurmaya dair görüşmelerde Türkiye’nin en büyük destekçisi önde gelen ticari ortaklarından Almanya olurken; diğer AET üyesi ülkelere kıyasla daha düşük bir ekonomik gelişme düzeyine sahip İtalya ise Fransa kadar olmasa da, ekonomik kaygılarla itirazcı bir tutum içinde olmuştur.⁸⁴⁷

Türk dış politikasında değişimden yana olmadıklarını beyan etmelerinin ötesinde askerî yönetim, AET ile ilişkilerde Türkiye’nin tüm yükümlülüklerini yerine getirmeye hazır olduğunu ve bu nedenle de ortaklık anlaşmasının en kısa sürede imzalanması gerektiğini özellikle ifade etmiştir.⁸⁴⁸ Bununla birlikte darbe sonrası dönemde Türkiye ile ortaklık oluşturulması sürecini yavaştan alan AET üyesi ülkeler, Türkiye’ye ortaklık anlaşmasından daha sınırlı bazı ticari ayrıcalıkları ve mali yardımları içeren bir iş birliği anlaşması yapma teklifinde bulunmuşlardır. Fakat Türkiye kendisinden önce AET ile ortaklık anlaşması imzalamış olan Yunanistan’dan daha azını elde etmesi anlamına gelecek her türlü teklifi reddetmiştir.⁸⁴⁹ İlâveten, AET üyesi ülkeler, Türkiye’ye verilen cevabın hâlihazırda AET ile ilişki kurma düşüncesinde olan diğer Avrupalı devletlerin motivasyonlarını etkileyeceğinin farkına varmışlardır. Zira De Gaulle’un İngiltere’nin üyelik başvurusunu reddetmesinin ardından, AET’nin yeni üye kabulüne açık bir bütünleşme olduğuna dair bir mesaj vermesi önem kazanmıştır.⁸⁵⁰ Bu nedenle de AET üyesi ülkeler, Türkiye’ye yaptıkları ortaklık dışı alternatif ilişki modelleri üzerinde çok fazla ısrarcı olmamışlardır. Bu noktada daha sonra imzalanan hiçbir anlaşmada AET’nin Yunanistan ve Türkiye’ye benzer olarak ileride gerçekleşmesi muhtemel bir üyelik hedefine açıkça atıfta bulunmadığının altı çizilmelidir. AET, kendisine ilk ortaklık başvurusunu yapan bu iki ülke ile kurulan ortaklık ilişkisinin koşullarını belirlerken oldukça bonkör bir tutum içinde olmuştur. Dolayısıyla bu iki ortaklık ilişkisi, Birlik tarihinde izleyen dönemlerde oluşturulan ortaklık ilişkilerinden oldukça farklı bir görünümde olmuştur.⁸⁵¹

İstanbul 2013, s. 6.

847 Karluk, *age.*, s. 8.

848 Murat Aktaş, *AB ve Türkiye*, Dora Yay., Bursa 2016, s. 283.

849 Harun Arıkan, *Turkey and the EU: An Awkward Candidate for EU Membership?*, Ashgate Publishing, England 2003, s. 56.

850 *ibid.*, s. 55.

851 Atıla Eralp, “The Role of Temporality and Interaction in the Turkey EU Relationship”, *New Perspectives on Turkey*, S 40, İstanbul 2009, s. 152.

Türkiye'nin zayıf ve istikrarsız ekonomisiyle AET üyesi olmanın yükümlülüklerini yerine getiremeyeceği görüşü, üyelik dışındaki en ileri ilişkiyi temsil eden ortaklık alternatifinde karar kılınmasını sağlamıştır.⁸⁵² Uzun süren görüşmelerin ardından Türkiye- AET ortaklığının yasal temelini oluşturan ve asıl adı "Türkiye ile AET Arasında Ortaklık Kuran Anlaşma" olan Ankara Anlaşması 12 Eylül 1963'te imzalanarak 1 Aralık 1964'te yürürlüğe girmiştir. Esas anlaşma metnine ek olarak bir geçici protokol, bir mali protokol, son senet ve iş gücü konusunda taraflar arasında karşılıklı iletilen mektuplardan meydana gelen Ankara Anlaşması, Türkiye Topluluğa üye olunca ya kadar yürürlükte kalacaktır.

Ankara Anlaşması nitelikli bir uluslararası anlaşma olarak değerlendirilebilir. AET özelinde düşünüldüğünde üyeliğe kabul sonucunu doğuran katılım anlaşmalarından daha azını, Topluluğun imzaladığı diğer bir anlaşma türü olan ticaret anlaşmalarından ise daha fazlasını ifade etmektedir. Ekonomik konuların yanı sıra siyasi ve sosyal konulara yönelik hükümler de içeren Anlaşmanın, odak noktasında taraflar arasında gümrük birliğinin kurulması vardır. Bu durum ortaklık ilişkisinin kurulmasını takiben, Türkiye-AET ilişkisinin ekonomik ve ticari boyutunun daha çok gelişmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır.⁸⁵³ Gümrük birliği hedefinin yanı sıra anlaşmada kapsamlı bir ekonomik iş birliği ile gerekli şartlar oluştuğunda da tam üyelik öngörülmüştür.⁸⁵⁴ Bu noktada Ankara Anlaşması'nın esas hedefinin gümrük birliği olduğunu ve üyeliğin sadece gümrük birliği sonrasında gelişen ilişkiler için anlaşmada bir seçenek olarak ifade edildiğini ileri sürenlerin olduğu da vurgulanmalıdır.⁸⁵⁵

Ortaklık ilişkisinin amaçları Ankara Anlaşması'nın 2. maddesinde tanımlanmıştır. İlgili maddeye göre Anlaşma ile Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasının sağlanması, Türk halkının istihdam seviyesinin ve yaşama standartlarının yükseltilmesi ve taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin aralıksız ve dengeli bir biçimde güçlendirilmesi hedeflenmiştir.⁸⁵⁶ Bu kapsamda taraflar arasında ilk etapta aşamalı olarak gümrük

852 Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AET'yle İlişkiler", **Türk Dış Politikası 1919-1980**, C 1, Drl. Baskın Oran, 21. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2016, s. 817.

853 Ziya Öniş, "Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey and EU Relations in Post-Helsinki Era", **Turkish Studies**, C 4, S 1, New York 2003, s. 9.

854 Dominik Lasok, "The Ankara Agreement Principles and Interpretation", **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C 1, İstanbul 1991, s. 27.

855 Diğdem Soyaltın Colella, "Türkiye-Avrupa Birliği (AB) İlişkilerinde 1990'lı Yılların Analizi", **Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, C 2, S 3, Malatya 2020, s. 35.

856 **Türkiye ile AET Arasında Bir Ortaklık Yaratın Anlaşma (Ankara Anlaşması)**, 12 Eylül 1963, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ile-avrupa-ekonomik-toplulugu-arasinda-bir-ortaklik-yaratın-anlaşma_-ankara-anlaşması_-12-eylul-1963-.tr.mfa, Erişim Tarihi: 12 Şubat 2021.

birliği ilişkisinin tesis edilmesi ve gerekli şartların belirmesi durumunda da Türkiye'nin AET'ye üye olmasının sağlanması öngörülmüştür. Kuruluşundan itibaren AET üyesi olacak ülkelerin mevcut üyelerle benzer ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip olmasını öncelikli olarak dikkate alan Topluluk, ortaklık ilişkisi yoluyla Türkiye'nin ekonomik gelişmişlik düzeyini arttırmasına katkıda bulunmak istemiştir.

Ankara Anlaşması ile aşamalı bir ortaklık ilişkisi öngörülmüş ve her aşamada tarafların farklı hak ve yükümlülüklerle sahip olması planlanmıştır. Aynı zamanda her bir aşamanın sonunda belirli bir ilerleme kaydedilmesi ya da belirli bir hedefe erişilmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte ortaklık rejiminin aşamalarına ilişkin Anlaşmada yer almayan detaylar ve her bir aşamaya nasıl geçileceği, taraflar arasında sonradan gerçekleştirilecek görüşmeler yoluyla saptanacaktı.

Ankara Anlaşması'nda öngörülen aşamalar hazırlık, geçiş ve son dönem olarak tespit edilmişti. Beş yıl olarak tasarlanan hazırlık döneminde, AET tek taraflı tavizler vererek Türk ekonomisini, geçiş ve son dönemde üstleneceği yükümlülüklerle hazırlamayı hedeflemiştir. Bu sayede Türk ekonomisiyle AET üyesi ülkeler arasındaki ekonomik gelişmişlik farkının azaltılması amaçlanmıştır. Türkiye, AET içindeki çetin rekabet koşullarından korunmaya çalışıldığı hazırlık döneminde, Türk ekonomisi yalnızca tek taraflı tavizlerle değil aynı zamanda mali yardımlarla da desteklenecekti. Ortaklığın ikinci aşaması olan geçiş döneminde Türkiye ve AET'nin eşit yükümlülükler üstlenmesi ve taraflar arasında gümrük birliğinin⁸⁵⁷ kurulması ile ekonomi politikalarının uyumlaştırılması hedeflenmiştir. Bu dönemin istisnalar dışında 12 yıl sürmesi planlanmış ve gümrük birliğinin de bu dönemde makul bir süre dâhilinde işlerlik kazanması öngörülmüştür. Taraflar arasında gümrük birliğinin geçerli olduğu son dönemde ise gerekli koşulların ortaya çıkması halinde Türkiye'nin AET üyesi haline gelmesi ihtimali söz konusu olacaktı. Ankara Anlaşması'nda oldukça belirsiz bir şekilde tanımlanan bu dönemde, yalnızca tarafların ekonomi politikalarını uyumlaştırmasının gerekliliğine işaret edilmiştir.

Ortaklık ilişkisinin işlenmesini garanti altına almak üzere bir kurumsal yapılanma da meydana getirilmiştir. Bu kurumlar arasında ortaklığın işleyişine dair kararların oy birliğiyle alındığı ve ortaklık ilişkisinde meydana gelen anlaşmazlıkların ilk olarak görüşüldüğü Ortaklık Konseyi'dir. Bu kurumsal yapılanmada Konseye çalışmalarında yardımcı olması amacıyla Ortaklık Komitesi ile Karma Parlamento Komisyonu da yer almıştır.

857 Gümrük birliğinin kurulması ihracatta ve ithalatta geçerli olan tüm vergilerin ve millî ekonomiyi korumaya yönelik tüm eş etkili önlemlerin kaldırılması anlamına gelmektedir. Buna ek olarak, gümrük birliği üçüncü ülkelere karşı da ortak gümrük tarifesinin izlenmesini de gerekli kılmaktadır.

Ankara Anlaşması imzalandığı dönemde ABD odaklı bir dış politika izleyen Türkiye AET ile ilişki kurarken siyasi kaygılardan çok ekonomik saiklerle hareket etmiş ve AET'yi çoğunlukla yalnızca ekonomik kalkınmasına yardımcı olacak bir araç olarak görmüştür.⁸⁵⁸ Yalnızca Avrupalı devletlerin AET üyesi olabileceğini açıkça ifade eden Roma Antlaşması'nın 237. maddesi dikkate alındığında Ankara Anlaşması Türkiye'nin kuruluşundan beri kanıtlama çabası içinde olduğu Avrupalılığının da kabulü olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Türkiye'nin dönemi içerisinde Ankara Anlaşması'ndan ve getirdiklerinden memnun kaldığı şekilde bir sonuca varılabilir.

6.4.2. Türkiye ile AET Arasında İşler Hale Gelen Ortaklık İlişkisi ve İlk Sorunlar

1960'lı yıllarda genel olarak AET ile Türkiye arasındaki ilişkilerde, 1970'lerde kaybolan, yüksek bir uyum söz konusuydu. Çünkü 70'li yıllarda Türkiye ortaklık ilişkisinin geçiş aşamasındaki yükümlülüklerini yerine getiremedi. Ayrıca tarafların bakış açılarındaki değişimlerle birlikte ilişkilerdeki ilk önemli sorunlar ortaya çıktı. Aslında 1960-1980 arası dönemde AET, 1950'li yılların sonları ile birlikte azalan Amerikan dış yardımlarını telafi edecek ve Türkiye'nin kalkınmasına yardımcı olacak bir mekanizma olarak görülmüştü. Bu bağlamda AET ile Türkiye arasındaki ilişkilerde ekonomik boyut ön plana çıktı. Öte yandan Türkiye'nin Müslüman nüfusu ve bugün sıklıkla tartışılan Avrupalılığı ise 1960-1980 döneminde AET açısından bir sorun oluşturmamıştı. AET'nin bu yaklaşımında Soğuk Savaş yıllarındaki Sovyet tehdidinin önemli bir payı oldu. Çünkü Türkiye, Avrupa için Sovyet tehdidine karşı bir tampon bölgeydi.

Ankara Anlaşması ile Türkiye ile AET arasında kurulan ortaklık ilişkisi kapsamında öngörülen ilk dönem olan hazırlık aşaması 1 Aralık 1964'te başlayarak 1 Ocak 1973'e kadar devam etti. Hazırlık döneminde taraflar arasındaki ekonomik gelişmişlik farkını kapatmak üzere Türk ekonomisi AET üyesi ülkelere verilen tek taraflı tavizler ve mali yardımlarla desteklendi. Hibe ya da çoğunluklu olarak kredi şeklinde sağlanan mali yardımlar, kamu ve özel sektör tarafından geliştirilen altyapı ve sanayi projelerinin finansmanında kullanıldı.⁸⁵⁹

Ortaklık Konseyinde alınan kararlarla Türkiye'nin AET üyesi ülkelere en önemli ihracat ürünleri olan tütün, kuru üzüm, kuru incir ile yaş ve kuru fındıkta Türkiye'yi kayıran kotalar tespit edildi. İlk etapta söz konusu tarım ürünleri için belirlenen kotalara zaman içinde tekstil ürünleri ve şarap da

858 Ali Balcı, **Türk Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar**, İstanbul 2017, Alfa Yay., s. 148.

859 Karluk, **age.**, s. 246.

dâhil edildi.⁸⁶⁰ Hazırlık döneminde bazı tarım ürünlerinin satışında sağlanan kolaylıklar sayesinde Türkiye'nin de AET üyesi ülkelere ihracatı arttı. Buna karşın, beklenenin aksine, Avrupa ülkelerinin Türkiye'ye ihracatında daha fazla artış yaşandı.⁸⁶¹ Türkiye'nin toplam ithalatında AET üyesi ülkelerin payı yükseldi ve Türk ekonomisi ile AET üyesi ülkelerin ekonomileri arasındaki fark daha da açıldı.

Hazırlık aşaması devam ederken Türkiye, öngörülenden iki yıl önce, geçiş sürecine dair görüşmelerin başlamasını talep etti. Bu talebin arkasında rol oynayan faktörler şöyle sıralanabilir: Türkiye'nin tarım ürünleri ve tekstil mallarını daha fazla oranda Avrupa piyasalarına satmayı istemesi, Türk işçilerine serbest dolaşım hakkı elde etme düşüncesi, gümrüklerin kaldırılmasıyla uğrayacağı gelir kaybını yeni mali yardımlarla telafi etme çabası ve başka aktörlerin AET'ye ilgi göstermesi.⁸⁶²

Türkiye'nin bu dönemdeki hazırlıklarını yeterli görmeyen AET üyesi ülkeler, esasında Türkiye'nin geçiş dönemine geçmeyi istemesini ithal ikameci politikaların uygulanması ve ekonomide devletin baskın rolü gibi ekonomik zafiyetler nedeniyle erken buluyorlardı. Fakat gelişen siyasi ilişkiler ve Soğuk Savaş koşulları neticesinde bu talep karşısında çok fazla direnç göstermediler.⁸⁶³ İlaveten Türkiye'nin Ankara Anlaşması ile kendisine sunulan ortaklığın Atina Anlaşması⁸⁶⁴ ile Yunanistan'a sunulandan daha az avantajlı olmasından dolayı en başından itibaren rahatsızlığı vardı. Türkiye, 1960'lı yıllarda da Yunanistan'da meydana gelen askerî darbe sonucunda ülkedeki Albaylar Cuntasının AET ile ilişkileri dondurmasını öne sürerek Ankara Anlaşması koşullarının Atina Anlaşması'na benzer hale getirilmesine yönelik taleplerini dile getirdi.⁸⁶⁵ Ancak Türkiye'nin Yunanistan'la aradaki açığı kapatma taleplerine AET tarafı olumlu bir karşılık vermedi. Öte yandan Topluluk hazırlık döneminde üzerine düşen sorumlukları yerine getirmemiş olsa da Türkiye ile geçiş sürecine ilişkin görüşmeleri başlatmaya karar verdi.

Ankara Anlaşması'nda geçiş dönemine dair kuralları saptamak üzere ilave tedbirlerin alınabileceği hükmü yer alıyordu. Bu minvalde geçiş sürecine

860 Bk. **Türkiye-Avrupa Topluluğu Ortaklık Konseyi Kararları 1964-2000**, C 1, Yayın No: 2596, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 2001.

861 Karluk, **age.**, s. 60-61.

862 Arıkan, **age.**, s. 59-60.

863 Hale, **age.**, s. 183.

864 Atina Anlaşması ile Yunanistan'a ortaklığın ilk dönemlerinde gelişmekte olan bazı sanayi kollarını korumak üzere yeni gümrük vergileri belirleme hakkı tanınmıştı. Ayrıca geçiş döneminin başlamasıyla birlikte Yunanistan'la AET üyesi ülkeler arasında gümrük birliği, Ankara Anlaşması'ndan farklı olarak herhangi bir hazırlık dönemi yaşanmadan hemen geçerli hale gelmekteydi. Bk. Ceren Uysal, "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler", **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, C 1, Antalya, 2001, s. 142.

865 Arıkan, **age.**, s. 59.

dair kuralları belirlemeye yönelik görüşmeler, AET üyesi ülkeler arasındaki ekonomik iş birliğinin beklenenden daha önce gümrük birliği haline gelmesinden ve Topluluk üyesi ülkelerin sıradaki hedef olan ortak pazarı oluşturma aşamasına ilerlemeye başlamasından bir yıl sonra 1969 yılında başladı.⁸⁶⁶ AET ile Türkiye arasındaki ilişkilerde yaşanan bu ilerleme, 1960'lı yıllarda Topluluğun gündemindeki İngiltere'nin üyelik arayışı ve AET üyesi ülkelerin bu konudaki kafa karşılıklarının neden olduğu bunalım ve Fransız Devlet Başkanı De Gaulle'ün bütünleşmeye dair fikirlerini kabul ettirmek üzere AET toplantılarına katılmamasından kaynaklanan “Boş Sandalye Krizi” gibi sorunlardan etkilenmediğini göstermektedir.⁸⁶⁷

1960'ların sonu ve 1970'lerin başı, günümüzde başta Almanya olmak üzere birçok AB üyesi ülkede ciddi bir Türk azınlık nüfusunun oluşmasını sağlayan işçi göçünün yoğun olarak yaşandığı bir dönem oldu. O dönemde Avrupa'ya gelen misafir işçiler arasında Türkler en fakir, en az eğitilmiş, kültürel ve tarihsel köken itibarıyla de en yabancı olanıydı.⁸⁶⁸ Türkiye, bu işçi göçü ile işsizlik oranlarını düşürmek, Avrupa'ya gitmeden önce köylü olan vasıfsız bir iş gücünün de nitelikli hale gelmesini sağlamak ve Avrupa'da çalışan işçilerin ülkeye döviz girişi sağlamaları gibi kazanımlar elde etmeyi umdu. Avrupa'nın temel önceliği ise üretimini sürekli arttırmak üzere ihtiyaç duyduğu iş gücü eksikliğini gidermekti. Dolayısıyla hem Avrupa hem de Türkiye açısından bu süreç bir kazan-kazan ilişkisi olarak görüldü.⁸⁶⁹

Geçiş dönemine ilişkin esasları ortaya koyan “Katma Protokol” 23 Kasım 1970'te imzalanarak 1 Ocak 1973'te yürürlüğe girdi. Katma Protokol'ün imzalanması sonrasında 12 Mart 1971'de askerî hükûmete verdiği muhtıra ile Türk siyasi hayatında sancılı bir dönem daha başlamıştı. Doğrudan bir askerî darbe niteliğinde yapılmayan bu muhtıraya AET'nin tepkisi sınırlıydı ve muhtıranın ortaklık ilişkisine olumsuz bir yansıması olmadı. Bu bağlamda da AET üyesi ülkeler, Yunanistan'da 1967 yılında gerçekleşen darbeye verilen tepkiye benzer bir tepki ortaya koyarak Türkiye ile ilişkileri dondurmadılar.⁸⁷⁰

Nihai hedefi Türkiye ile AET üyeleri arasında gümrük birliğinin kurulması olan Katma Protokol, taraflar arasında karşılıklı ve eşitlikçi bir ilişki engelmeydi. Katma Protokole ek olarak geçiş dönemine ilişkin bir de mali protokol imzalanmıştı. Geçiş sürecinde AET üyesi ülkeler birkaç istisna dışında

866 John McCormick, **Avrupa Birliği Siyaseti**, Çev. Doğançan Özsel, Adres Yay., Ankara 2015, s. 94.

867 Kaya vd., s. 6.

868 Michael S. Teitelbaum ve Philip L. Martin, “Is Turkey Ready for Europe?”, **Foreign Affairs**, C 82, S 3, New York, 2003, s. 105.

869 **ibid**, s. 103, 105.

870 Erhan; Arat, **age.**, s. 847.

Türk mallarının ithalatından alınan tüm vergileri kaldırırken; Türkiye'den AET üyesi ülkelere ithal edilen mallara uygulanan vergileri de aşamalı olarak kaldırması beklendi. Katma Protokol'ün yürürlük kazanmasının ardından ve sonrasında belirli dönemlerde yapılan Protokolün 10. maddesinde öngörülen yüzde 10'luk indirimlerle Türkiye'nin AET üyesi ülkelere ithalatında geçerli olan vergi ve eş etkili önlemleri istisnai durumlar haricinde aşamalı olarak tamamen kaldırması kararlaştırıldı.⁸⁷¹

Katma Protokol kapsamında öngörülen gümrük vergisi indirimlerinin Protokol'ün onaylandığı gün geçerli olan gümrük vergileri üzerinden yapılacak olması nedeniyle Türkiye aynı gün gümrük vergilerini yüzde 120 arttırdı. Gümrük vergileri bir sonraki gün yapılan düzenlemeyle yeniden eski seviyesine düşürüldü. Türkiye'nin gümrük vergilerinin düşürülmesi sonucunda ortaya çıkacak kaybını en aza indirmek üzere gerçekleştirdiği bu eylem, AET üyesi ülkeler tarafından kötü niyetli bir adım olarak yorumlansa da taraflar arasındaki ilişkide büyük bir krize neden olmadı.⁸⁷²

Müzakereler sırasında teknik boyutları çok fazla dikkat edilmeden belirlenen Katma Protokol'ün, AET'nin çıkarlarına daha fazla hizmet ediyor oluşu ve işler hale gelmesiyle Türk ekonomisi üzerinde ortaya çıkardığı olumsuz etkiler, konuya farklı açılardan yaklaşan iki devlet kurumu arasında çekişmelere yol açtı. Dışişleri Bakanlığı AET ile ilişkilerin siyasi değerine odaklanarak Protokol'ün her koşulda devam ettirilmesinden yana bir tutum ortaya koyarken, ekonomi odaklı hareket eden Devlet Planlama Teşkilatı, Protokol'ün gözden geçirilmesi noktasında ısrarcı oldu. Türkiye'nin Katma Protokolü gözden geçirmek üzere gerçekleştirdiği girişimler neticesinde Türkiye'nin hassasiyetlerini karşılamaktan çok uzak olan ancak Türkiye lehine birtakım esneklikler içeren tamamlayıcı protokoller 1973 yılında imzalandı. Bu sayede Petrol Krizi nedeniyle bu dönemde bütünleşme tarihindeki en ciddi krizini yaşamakta olan AET, Türkiye'nin taleplerini kısıtlı da olsa dikkate aldı.⁸⁷³ Ek olarak, AET'nin 1973 tarihli ilk genişlemesi, EFTA üyesi ülkelerle kurulan ekonomik iş birliği ve üçüncü ülkelerle imzalanan serbest ticaret anlaşmaları Türk ekonomisini geçiş döneminde zorlamıştı.⁸⁷⁴ Çünkü AET bu dönemde Türkiye ile benzer ürünler ihraç eden Akdeniz ülkeleriyle⁸⁷⁵ ve

871 Bk. **Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye Arasında Ortaklık İlişkisi Kurulmasına Dair Anlaşmaya Katma Protokol**, 23 Kasım 1970, <http://www.mfa.gov.tr/avrupa-ekonomik-topluluğu-ile-türkiye-arasında-ortaklık-iliskisi-kurulmasına-dair-anlaşmaya-katma-protokol--23-kasim-1970.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 12 Şubat 2021.

872 Balcı, *age.*, s. 149.

873 Eralp, *age.*, s. 153.

874 Coşkun Topal, "Turkey-EU Relations", **Teaching History and Social Studies for Multicultural Europe**, Semih Aktekin vd. (Drl.), Harf Yayıncılık, Ankara 2009, s. 13-14.

875 AET 1960'lı yıllarla birlikte Akdeniz Politikası adı altında Malta, Kıbrıs (1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası ile kuruldu), İsrail ve Kuzey Afrika ülkeleriyle ticari ve mali iş birli-

Birleşmiş Milletler içinde 77'ler olarak anılan ülke grubuyla iş birliği anlaşmaları imzalamıştı.⁸⁷⁶ İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ı üyeliğe kabul etmeye hazırlanması da Türkiye'nin AET'den elde etmeyi planladığı kazanımları azaltmıştı.⁸⁷⁷

Telafi edici önlemler alınsa bile Katma Protokol'ün uygulanması Türk ekonomisini olumsuz etkilemeye devam etmişti. Ekonomik olarak yaşanan zorluklar neticesinde Türkiye 25 Aralık 1976'da Katma Protokol'de yer alan haklarını kullanarak yükümlülüklerini tek taraflı olarak dondurdu. 1977 ve 1978 yıllarında yapması gereken gümrük indirimlerini yapmayarak erteledi. Zaten o dönemde uygulanmakta olan 5. Kalkınma Planı hedefleri ile Türkiye'nin AET'ye yükümlülükleri birbiriyle uyumlu değildi.

AET ile ilişkilerin Türk ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerinin giderek daha hissedilir hale gelmesiyle muhalif sesler yeniden arttı.⁸⁷⁸ AET üyesi ülkelerle rekabet edebilme kapasitesi oldukça düşük olan Türkiye, ticari ilişkilerde de dezavantajlı hale geldi. Bunu ifade eden “onlar ortak, biz pazar” sözü muhalif gruplar tarafından sıklıkla kullanıldı. AET ile kurulan ilişkilere dair toplumsal uzlaşının yok olduğu bu süreçte, AET'ye bakış açısını şekillendiren başlıca gelişmelerin, Küba Füze Krizi, Johnson Mektubu ve Kıbrıs Meselesi olduğu söylenebilir.

1974 Kıbrıs Müdahalesine kadar Türkiye, Batı ittifakı ile uyumlu bir dış politika izlemiştir. Bu Müdahale Türkiye'yi AET üyesi ülkelerden ziyade Batı ittifakının lideri konumundaki ABD ile karşı karşıya getirmiştir. 1960-1980 döneminde güvenlik konularını ağırlıklı olarak ABD'ye devreden AET ise Kıbrıs Müdahalesine büyük bir tepki göstermemekle birlikte Türkiye'yi “işgalci güç” olarak niteledi.⁸⁷⁹ Bu süreçte AET, Ada'daki gelişmelere de kayıtsız kalmayarak tarafları kalıcı bir barış ortamını sağlamak için müzakereye davet etti.⁸⁸⁰ Kıbrıs Müdahalesinin işgal olarak nitelendirilmesi Türkiye'de 1960'lı yıllardan beri gözlenmekte olan Batı karşıtlığının daha da yükselmesine sebep oldu.⁸⁸¹

Yunanistan'da Türkiye'nin Kıbrıs Müdahalesi ile zayıflayan askerî cunta, 1974'te yerini sivil yönetime bıraktı. Sivil iktidar, ülkenin demokrasiye

ğini içeren anlaşmalar imzalamıştır.

876 Pınar Bilgin ve Ali Bilgiç, “Turkey and EU/rope: Discourses of Inspiration/Anxiety in Turkey's Foreign Policy”, *Review of European Studies*, C 4, S 3, Ontario 2012, s. 115.

877 Arıkan, *age.*, s. 62.

878 Hale, *age.*, s. 184.

879 Aktaş, *age.*, s. 287.

880 **Avrupa Toplulukları Komisyonu**, Avrupa Toplulukları Yunanistan, Türkiye ve Kıbrıs Bilgi Notu, 1974, <http://aei.pitt.edu/12320/1/12320.pdf>, Erişim Tarihi: 12 Şubat 2021.

881 Uysal, *age.*, s. 145.

geçişini sağlam hale getireceği inancından hareketle AET'ye üye olma hedefine odaklanarak 1975 yılında AET'ye üyelik başvurusu yaptı. Yunanistan'ı AET'ye yaptığı ortaklık başvurusunda takip eden Türkiye, bu sefer Almanya'nın konuya dair ısrarlarına rağmen üyelik konusunda Yunanistan'ın takipçisi olmadı. Yunanistan'ın üyelik başvurusundan Türkiye'nin duyduğu rahatsızlığı bertaraf etmek üzere AET adına Avrupa Konseyi bu durumdan Türkiye ile AET arasındaki ilişkilerin etkilenmeyeceğine ve AET'nin iki devlet arasındaki ihtilaflara müdahil olmayacağına dair bir taahhütte bulundu.⁸⁸² Avrupa Konseyinin bu tutumu, Avrupa Komisyonunun Yunanistan'ın üyelik başvurusuna dair hazırladığı görüşünde yer verdiği AET üyesi ülkelerin Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunlara karışmaları tavsiyesi ile de uyumluydu.⁸⁸³ Buna karşın Yunanistan'ın üyelik sürecine girmesiyle, AET'nin iki ülke arasında dengeli bir siyaset izlemesi imkânsız hale geldi. AET üyeliğinin kendisine verdiği avantajları Topluluk içinde Türkiye aleyhinde sonuçlar elde etmek üzere kullanan Yunanistan, Türkiye ile AET arasındaki ilişkisinde ilerleyen dönemde yaşanan aksaklıklarda kilit rol oynadı.⁸⁸⁴

1973 yılında yaşanan petrol krizi ile Avrupa ekonomilerinin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından aralıksız olarak devam eden büyüme eğilimleri sona erdi. Hatta bu dönemde bazı üye devletler ticarete korumacı tedbirler benimseyerek aralarındaki gümrük birliğine aykırı tutumlar içinde oldu. Petrol krizi sonrasında AET kendi iç sorunlarını çözmeye odaklanarak bu kötü gidişi sonlandırıcı alternatifler aramaya başladı.⁸⁸⁵ Henüz ortak pazar olma hedefini başaramamış AET, ilk kez bu dönemde karşı karşıya olunan sorunları çözmek üzere ekonomik ve parasal birliğin hayata geçirilmesini tartışmaya başladı.⁸⁸⁶ Petrol krizinin AET üye ülke ekonomileri üzerindeki olumsuz etkisi Türkiye ile olan ilişkilerde de hissedildi. AET üyesi ülkelerde çalışmakta olan Türk işçiler kriz sonrası dönemde artık ihtiyaç duyulmayan bir iş gücü olarak görülmeye başlandı. Bu iş gücünün AET üyesi ülkelerdeki varlığının ekonomik boyutu kadar kalıcı hale gelme ihtimali ile ortaya çıkan sosyal boyutu da artık dikkate alınır oldu. Bu ortamda AET üyesi ülkeler Ankara Anlaşması kapsamında 1978 yılında geçerli hale gelmesi beklenen işçilerin

882 Murat Korkmaz vd., "Avrupa Birliği Sürecinde Kıbrıs Sorunu ve Bu Soruna Avrupa Birliği'nin Yaklaşımı", **Avrupa Birliği ve Türkiye ile İlişkileri**, Ali Ayata ve Murat Ercan (Drl.), Nobel Yayıncılık, Ankara 2012, s. 505.

883 Avrupa Toplulukları Komisyonu, Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu Üyelik Başvurusuna Dair Görüş, 29 Ocak 1976, http://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/add5c5dd-118f-412d-bf8a-277a9fc1f239/publishable_en.pdf, Erişim Tarihi: 12 Şubat 2021

884 Ziya Öniş ve Suhnaz Yılmaz, "The Turkey-EU-US Triangle in Perspective: Transformation or Continuity?", **Middle East Journal**, C 59, S 2, Washington, 2005, s. 267.

885 McCormick, **age.**, s. 111.

886 Didem Soyaltın, "Avrupa'da Birlik ve Bütünleşme Hareketlerinin Tarihi", Drl. Cengiz Dinç, **Avrupa ve Avrupa Birliği: Teori, Güncel İç Gelişmeler ve Dış İlişkiler**, Savaş Yayınevi, Ankara 2015, s. 13.

serbest dolaşımında da geri adım attı. AET hâlihazırda üye ülkelerde olan Türk iş gücünün hareket serbestliğine sahip olduğunu kabul etti. Bununla birlikte bundan sonraki süreçte ihtiyaç duyulan iş gücünün üye ülkelere karşılanamadığı takdirde öncelikli olarak Türkiye'den karşılanacağına karar kıldı.⁸⁸⁷ Avrupa'ya iş gücü göçünün sınırlandırılması ile Türk işçilerin Türkiye'ye gönderdikleri paralarda azalma meydana geldi.⁸⁸⁸ Bu durum Türk ekonomisine olumsuz yansıdı.

Bu dönemde bir taraftan üst üste gelen ekonomik sorunlarla diğer taraftan da siyasi istikrarsızlıklarla mücadele eden Türkiye'de, Ecevit Hükûmeti 1979 yılında AET ile ilişkileri beş yıllık bir süre ile askıya aldı.⁸⁸⁹ İlişkilerde ciddi sorunların yaşandığı ve nihayetinde de askıya alma kararının verildiği bu yıllarda AET tarafı defalarca Türkiye'ye Ankara Anlaşması'nı daha az külfetli olan serbest ticaret anlaşması ile değiştirmeyi teklif etti. Türkiye ise karşı karşıya olunan tüm siyasi ve ekonomik sıkıntılara rağmen kendisini AET'ye sıkı bir şekilde bağlayan ortaklık anlaşmasından vazgeçmedi.⁸⁹⁰ 1979 yılının sonlarında Türkiye'de meydana gelen hükûmet değişikliği neticesinde iktidara gelen Adalet Partisi, AET ile askıya alınan ilişkileri canlandırma ve hatta üyelik başvurusunda bulunma niyetindeyken 1980 Darbesi Türkiye-AET ilişkilerinde yeni bir kriz dönemi başlattı.⁸⁹¹

AET'nin kuruluşunun ardından 1960-1980 döneminde üyeleri açısından ortaya çıkardığı kazanımlarla dünya üzerinde örnek gösterilen bir bölgesel bütünleşme deneyimi haline gelmesi, Türkiye'nin iç siyasetinde AET ile ilişkilerin gelişmesini engelleyici bir tutum içinde olan aktörlerin çabalarına karşın, Topluluk bu dönemde Türkiye dış politikasındaki önemli gündem maddeleri arasındaki yerini korumaya devam etti. 1980 Darbesi sonrasında yaşanan gelişmeler neticesinde kopma noktasına gelen Türkiye-AET ilişkileri, 1987 yılında yapılan üyelik başvurusu ile ortaklık boyutuna ek olarak bir de katılım boyutu kazandı. Soğuk Savaşın bitmesiyle Türkiye'nin Avrupa açısından önemi sorgulanırken, yaşadığı büyük dönüşümle AB haline gelen bütünleşmenin ana gündem maddeleri ortak para birimi hedefine ulaşmak; Merkezi ve Doğu Avrupa ülkelerini içererek Avrupa'nın yeniden birleşmesini sağlamak oldu. Bu dönemde Birlik tarafından sürekli olarak görmezden gelinen Türkiye, ancak 1990'ların sonlarına doğru yeniden hatırlandı. Her ne kadar 2000'lerin başında ilişkilerde üyelik müzakerelerinin başlatılması gündemi ile kısa bir bahar etkisi yaşansa da, 2004 yılında Güney Kıbrıs'ın AB üyesi haline gelmesinin ardından Türkiye ve AB giderek birbirinden

887 Hale, *age.*, s. 184.

888 Arıkan, *age.*, s. 62.

889 Karluk, *age.*, s. 9-10.

890 Erhan; Arat, *age.*, s. 837.

891 Karluk, *age.*, s. 12.

uzaklaşan ama gidilen yolun uzunluğundan dolayı da aralarındaki ilişkiden tamamıyla vazgeçemeyen iki eski iyi ortak olarak yollarına devam eder hale geldi. Taraflar açısından vazgeçilmez olan bu ilişkinin inşasında 1960-1980 döneminde kurulan ve işler hale gelen ortaklığın etkisi yadsınamaz.

6.5. 1979 İran Devrimi ve Türkiye*

Yirminci asrın son çeyreğinde gerçekleşen İran Devrimi, kimi tarihçi ve siyaset bilimcilere göre sonuçları itibarıyla Fransız İhtilali'nden sonra ikinci sırada sayılmış, devrimin Orta Doğu ve İslam dünyasındaki siyasi, dini ve içtimai etkileri günümüze kadar gelmiştir.⁸⁹² Kaçar ve Pehlevi dönemlerinde İran üzerinde nüfuz tesis etmiş olan İngiltere, Rusya ve Amerika devrimden sonra Orta Doğu'daki siyasi hesaplarını değiştirmek zorunda kalmışlardır. İran Devrimi'nin lideri Seyyid Ruhullah Musevi Humeyni,⁸⁹³ İran halkına millî menfaatleri koruma refleksi kazandırarak bütün kesimlerin Batı sömürüsüne karşı birleşmelerini sağlamış, Amerika başta olmak üzere Batılı sömürgeci ülkeler ile mücadeleyi öncelikli hedef seçmiştir. Türkiye'nin devrimden sonra kurulan hükûmeti tanımaya, tarihî, coğrafi ve kültürel bağlarla birbirine bağlı iki komşu ülkenin ilişkilerinin devamını sağlamıştır. Devrim ve sonrasındaki Türkiye-İran ilişkilerine geçmeden önce İran'ın devrim öncesi siyasi durumuna kısaca bakmak yerinde olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'daki İngiliz ordusunun başına getirilen General Iron Side, savaş sonrası kendilerine bağlı kalacak bir askerî diktatör arayışında iken Hindistan'daki İngiliz casus ve *Times* muhabiri Zerdüşt Sir Ardeşir J. Reporter'in tavsiyesiyle Rıza Han Mirpençe'yi keşfetmiş ve hemen harekete geçmiştir. Bunun için yapılan gizli görüşmelerde Bahailer büyük rol oynamış ve alınan karar onların isteği doğrultusunda olmuştur.⁸⁹⁴ İran'daki İngiliz elçi Normon, Rıza Mirpençe ile yapılan gizli görüşmelerden sonra kendi hariciyesine gönderdiği raporlarda, bu şahsın bundan sonra İngiliz menfaatlerine hizmet edeceğine inandığını bildirmiştir.⁸⁹⁵ İran'da 1925'te İngiltere tarafından tertiplenen bir askerî darbe ile iktidara getirilen Rıza Han, Rıza Şah unvanıyla tahta geçtikten sonra 1979'a kadar sürecek olan Pehlevi hanedanlığı dönemini başlatmıştır. Bu süreçte, İran ile Türki-

* Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yilmazkaradeniz44@hotmail.com

892 Hasan Onat, "İran İslam Devrimi ve Şiilik", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, C VI, S 2, Güz 2013, s. 223; İsmail Sarı, "1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C 2, S 1, 2015, s. 95.

893 Abbas Milani, "Ruhoolah Khomeini", *Eminent Persians The Men and Women Who Made Modern Iran, 1941-1979*, New York 2008, s. 350-355.

894 Muhammed Rıza Aştianizâde, *Tarih-i Muasır-ı İran III*, Tehran 1299, s. 103.

895 Yahya Devletabadi, *Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya IV*, Ahter-i Şimal, Tahran 1362, s. 219-220.

ye arasında sınır anlaşmazlıkları ve 1925'te Doğu Anadolu'da başlayan Kürt isyanları önemli sorunlar olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁹⁶ İki ülke arasındaki sınır meselelerini çözüme kavuşturmak için 22 Nisan 1926'da Tahran'da başlayan görüşmeler, Güvenlik ve Dostluk Anlaşması'nın imzalanmasıyla neticelenmiştir.⁸⁹⁷ Ancak İran'ın Kürt ve Ermeni milliyetçilik hareketlerine ses çıkarmayarak örtülü tolerans göstermesi ve sosyalist bir yaklaşım ile kuzeydeki Türk nüfusa tesir etmeye çalışması, Türkiye'nin tepkisine sebep olmuştur.⁸⁹⁸ İki ülke arasındaki şüpheli yaklaşımlar, imzalanan sınır ve güvenlik anlaşmalarıyla giderilmiştir. 23 Ocak 1932'de Tahran'da imzalanan iki anlaşma ile sınır meseleleri ve adli meseleler çözüme kavuşturulmuş,⁸⁹⁹ 5 Kasım 1932'de başka bir Dostluk Anlaşması imzalanmış,⁹⁰⁰ 1934'te Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti ilişkileri olumlu yönde etkilemiştir.⁹⁰¹ Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Türkiye-İran ilişkileri yine zayıflamış, her iki ülke bölgesel ve uluslararası düzeyde kendi problemleri üzerine yoğunlaşmıştır.⁹⁰²

İran, 1941'de taht değişikliğine sahne olmuş, İngiltere'nin müdahalesiyle tahttan uzaklaştırılan Rıza Şah yerini oğlu Muhammed Rıza'ya bırakmıştır.⁹⁰³ Muhammed Rıza Şah iktidarını kuvvetlendirmek için kendisine bağlı kalabalık bir ordu oluşturmaya başlamış, Pehlevi'ye ekonomik imkânların üst rütbeli subayların eline geçmesine zemin hazırlamış, ordunun ihtiyaçları için İngiltere ve Amerika'dan sürekli askerî destek almıştır.⁹⁰⁴ İran, İkinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Amerika'nın nüfuzunda yürürken, aynı za-

896 Hüseyin Mekki, **Tarih-i Bist Sale-i İran, İstımrar-ı Diktatöri-i Rıza Han Pehlevi**, Tahran 1362, s. 145; Necefkuhi Pesiyan-Hüsrev Mutazad, **Rıza Şah Ez Sevadkuh ta Johanesburg**, Tahran 1377, s. 433.

897 Meliha Anbarcioğlu, "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar", **Doğu İlleri Dergisi**, C III/4, Ankara 1983, s. 11.

898 Donald N. Wilber, **Rıza Şah Pahlavi: There Surrection and Reconstruction of Iran**, Exposition Pres, Hicksville, New York 1975, s. 245.

899 "Tahavvülat-ı Revabit Devlet-i Şahinşahi-i İran Ba Kişverha", **İdare-i İntişarat-ı Vezaret-i Umur-ı Hariciye**, Tahran, s. 105. Ayrıca bk. Said Nefisi, **Tarih-i Muasır-ı İran Ez Kudta-yı İsfend 1299 ta Şehriver 1320**, Tahran 1345.

900 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 276.

901 Hasan Takizade, "Revabit-ı İran ve Türkiye", **Mecelle-e Yağma**, Şomare-i Devvom, Ordibehest 1335, s. 51-54; Pierre Oberling, "Atatürk ve Rıza Şah", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri**, 21-23 Eylül 1987, Ankara 1994, s. 651-659.

902 Ahmed Beni Ahmed, **Tarih-i Şahinşahi-i Pehlevi II**, Tahran 1355, s. 417; Michael B. Bishku, "Turkey and Iran During the Cold War", **Journal of Third World Studies**, C 16/1, Bahar 1999, s. 13; Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1923-1939)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XI/33, s. 687.

903 Samuel Cronin, **Army and Creation of the Pahlevi State in Iran: 1910-1926**, London 1997, s. 87-92; Mansel, **age.**, s. 153.

904 Cronin, **age.**, s. 234.

manda Almanya'ya karşı Sovyetlerin takviyesi için gönderilen savaş malzemelerinin güzergâhı haline gelmiştir. 1943'te İngiltere Başbakanı Churchill, ABD Başkanı Roosevelt ve Sovyetler Birliği lideri Stalin'in katıldığı Tahran Konferansı'nda İran'ın bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve ekonomik yardımın esasları kabul edilmişse de bu vaatler havada kalmış ve hiçbiri yerine getirilmemiştir. İran halkı, zengin petrol kaynaklarına sahip olduğu bu dönemde açlıkla karşı karşıya kalmıştır.⁹⁰⁵

İran halkı kıtlıkla savaşırken Amerika'nın petrol şirketleri yeni imtiyazlar almanın peşine düşmüşlerdir. Sovyetler Birliği de İran'ın beş kuzey eyaleti için petrol imtiyazı talebinde bulunmuştur. İran Meclisi, şahın imtiyaz vermesini engellemek için kabul ettiği bir yasa ile hükümetin yabancılara petrol imtiyazı vermesini yasaklamıştır. Sovyetler Birliği, İran'ı petrol imtiyazına zorlamak için Azerbaycan Demokrat Partisi başkanı Cafer Pişvari'nin Güney Azerbaycan'da bir otonom cumhuriyet kurmasını sağlamış, bunu 1946'da Kürt milliyetçilerin kurduğu Mahabad Cumhuriyeti izlemiştir. Sovyet ordusu, çok geçmeden bu iki otonom cumhuriyetin toprak bütünlüğünü bahane ederek İran'ın beş eyaletini işgal etmiştir.⁹⁰⁶

Ahmed Kavam Hükümeti, İran'daki Rus işgalini sona erdirmek için Sovyetler ile petrol anlaşması imzalamıştır. Ancak bu defa İngiltere ve Amerika baskısına maruz kalmış, Birleşmiş Milletler Cemiyeti'ni arkasına alan iki devlet, Sovyetler ile yapılan petrol anlaşmasının tek taraflı iptalini istemişlerdir.⁹⁰⁷ Bu sırada harekete geçen Muhammed Musaddık ve arkasındaki ulusal cephe, Meclisin Sovyet imtiyazlarını iptal eden ve petrolü millileştiren kararı almasında etkili olmuşlardır.⁹⁰⁸ İran, 1947'den itibaren Sovyet nüfuzu yerine Amerika nüfuzuna girmeye başlamıştır. 1949'da şaha karşı tertip ettirilen sözde suikast girişiminde Sovyet yanlısı solcu Tudeh Partisi suçlu gösterilip kapatılmıştır.⁹⁰⁹ 1950'de başbakanlığa getirilen General Ali Razmara, İngiliz petrol şirketi ile yaptığı görüşmelerde, Meclisin millileştirmede kararlı olduğunu anlatmaya çalıştığı sırada bir suikast neticesinde öldürülmüştür. Muhammed Rıza, halkın tazyikini hafifletmek için Muhammed Musaddık'ı başbakanlığa getirmek zorunda kalmıştır.⁹¹⁰

905 David Wilbur, **Reza Shah Pahlevi**, London 1990, s. 73.

906 Gülara Yenisey, **İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)**, Ötüken Yay., İstanbul 2008, s. 129.

907 Fred Halliday, **Iran: Dictatorship and Development**, New York 1979, s. 56.

908 Daniel Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Ter. Kamuran Tunçay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1995, s. 524; Gökhan Çetinsaya, "Rafsanjani'den Hatemi'ye İran Dış Politikasına Bakışlar", **Türkiye'nin Komşuları**, Drl. M. Türkeş-İ. Uzgel, Der Yay., Ankara 2002, s. 294.

909 D. Wilbur, **age.**, s. 73-74.

910 Ervand Abrahamian, **İran Beyn-i Dö İnkılâb**, Ter. A. Gül Muhammedi-M. İ. Fetahi, Neşerani, Tahran 1377, s. 329-345; Cronin, **age.**, s. 57-58.

Musaddık, İngilizlerin bütün baskı ve şantajları karşısında direnerek halkın petrol gelirini bu devlete yedirtmek istememiştir. İran Meclisi, Başbakan'dan yana çıkarak 1952'de aldığı bir karar ile Musaddık'a altı aylık bir süre için kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermiştir. Ancak İran Meclisinin kararını çıkarlarına aykırı bulan Amerika Başkanı Eisenhower, İngiliz hükûmeti ile ağız birliği yaparak Musaddık'ın güvenilmez olduğunu, Tudeh üzerinden Sovyetlerle iş birliği yaptığını iddia ederek İran'a müdahale etme kararı almışlardır.⁹¹¹ CIA'dan Kermit Roosevelt İran'a gönderilerek İran ordusunun başındaki General Fazlullah Zahedi ile iş birliği içerisinde Musaddık'ı devirmek için plan hazırlanması istenmiştir.⁹¹² Neticede bir darbe ile ordu yönetime el koyduktan sonra Musaddık tutuklanmış, Zahedi ise başbakanlığa getirilmiştir.⁹¹³ General Zahedi'yi iktidara getiren Amerika, İran'a aynı zamanda 45.000.000 dolarlık mali yardım yapmıştır. Hükûmet, 1953'te İngiltere ile diplomatik ilişkilerini geliştirerek petrol anlaşması imzalamış, bu şekilde İngiltere ve Amerika nüfuzuna giren Muhammed Rıza, 1955'te bu iki devletin dışarıdan desteklediği, Türkiye, Pakistan ve Irak'ın üye oldukları Merkezi Anlaşma Teşkilatına (CENTO) İran'ı üye yapmıştır.⁹¹⁴

Muhammed Rıza, iktidarını korumak için halka karşı uyguladığı baskıyı arttırmaya ve Musaddık'a yakın siyasetçileri tasfiye etmeye başlamış,⁹¹⁵ Başbakan Zahedi'ye güvenmediği için onu başbakanlıktan alarak yerine Hüseyin Ala'yı tayin etmiştir.⁹¹⁶ Şah'ın siyasi ve askerî baskısı, güçlü bir halk muhalefetini beraberinde getirmiştir.⁹¹⁷ John Kennedy'nin tavsiyesiyle başbakanlığa

911 Abrahamian, *age.*, s. 401-478; Cengiz Sürücü, "Otokrasi, Modernite, Devrim: İran'ın En Uzun Yılı", *Avrasya Dosyası*, Sonbahar, 1999, C 5, S 3; Sipih Zebih, *İran Der Devran-ı Musaddık*, Neşriyat-ı Atai, Tahran 1370.

912 Mark Juergensmeyer, *Yeni Soğuk Savaş: Dini Milliyetçilikler Seküler Devleti Tehdit Ediyor*, Ter. A. Yalçın, Pınar Yay., İstanbul 2001, s. 86.

913 Jeffery Foran, *Fragileresistance: Social Transformation in Iran From 1500- to there volution*, Westview Press, New York 1983, s. 394; Cyrus Ghani, *Iran and the Rise of the Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Rule: I.B. Tauris Publishers*, New York 1998, s. 134; S. Cronin, *age.*, s. 59; Ali Kemal Ceylan, *Çılgık Çılgına İran*, Yeni Yüzyıl Yay., İstanbul 2009, s. 20.

914 Celaleddin Medeni, *Tarih-i Siyasi-i Muasır-ı İran*, Kum 1380, s. 315; Serkan Tafloğlu, "İran, Silahlı İslami Hareketler ve Barış Süreci", *Avrasya Dosyası İsrail Özel*, S 5/1 Sonbahar 1999, s. 47; Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yay., İstanbul 2001, s. 137.

915 Ömer Faruk Görçün, *1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye İran İlişkileri*, Beta Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 60.

916 Tayyar Arı, *Basra Körfezi ve Ortadoğu'da Güç Dengesi*, Alfa Yay., İstanbul 1998, s. 128.

917 Chubin Shahram, *Iran: The Cold War and the Middle East*, Ed. Yezid Sayighand Avi Shlaim, Oxford University Press, New York, 1997, s. 87. Ayrıca bk. Tim Mc Daniel, *Autocracy, modernization, and revolution in Russia and Iran*, Princeton University Press, New Jersey 1991.

getirilen Ali Âmini ile muhalefeti bastırmaya çalışan Şah, reformlar yapmaya ve köylüye toprak dağıtmaya çalıştıysa da istediğini elde edememiştir. Başbakan Âmini, Amerika'nın isteği doğrultusunda 1962'de istifa etmek zorunda bırakılmış, yerine şahın bütün dış bağlantılarına vakıf olan Esedullah Âlâm başbakanlığa getirilmiştir. Alam, halkın tepkisini azaltmak için uygulamaya konulan Beyaz Devrim kanunlarını icra edecekti.⁹¹⁸

Esedullah Alam tarafından 1963'te yapılan referandum ile uygulamaya konulan Beyaz Devrim uygulamaları, ormanların ve meraların millileştirilmesini, toprak reformunu finanse edebilmek için kamu fabrikalarının satılmasını, Danışmanlar Meclisinde akademisyenler, işçi ve köylülere daha fazla yer verebilmek için Seçim Kanunu'nun değiştirilmesini, okuryazarlık oranının artırılması için askerlik yapan öğretmenlerin bu görevlerini köy öğretmenliği şeklinde yapmalarını kapsıyordu.⁹¹⁹ Ancak halkın tepkisini azaltmak için alınan bu önlemler çare olamadığı gibi Humeyni liderliğinde yükselen muhalefeti de önleyememiştir. Muhammed Rıza, halkın tepkisini önlemek için Amerika ve İngiltere destekli askerî çarelere başvurmaya, askerî harcamaları arttırmaya doğru gittikçe ayaklanmaların dozu da aynı şiddette artmıştır. Saray ve devlet görevlilerinin yolsuzlukları karşısında gün geçtikçe fakirleşen esnaf, geçim sıkıntısı çeken şehirli ve köylü, şahın dış bağlantılı diktatörlüğünü ensesinde hisseden ulema, 1963'te Tahran'da bir gösteri düzenleyerek tepkilerini ortaya koymuşlardır.⁹²⁰ Askerlerin göstericilerin üzerine ateş açmaları sonucu yüzlerce kişi ölmüş, Tahran'da tutuklanan Humeyni, infialin şiddeti düşünülerek daha sonra serbest bırakılmıştır. Kum şehrine dönen Humeyni, İngiliz ve Amerikan bağımlılığının istiklali yok saydığını, şahın okuryazarlık seferberliği ile dinî eğitim ve terbiyeye zıt Batı tarzı hayatı benimsetmeye çalıştığını, aşırı silahlanma ile millî kaynakların Batılı silah tüccarlarına peşkeş çekildiğini ve Batı'dan alınan kanunların zorla benimsetildiğini halka anlatmaya başlamıştır.⁹²¹

Humeyni, hükûmetin izlediği politikadan vazgeçmesi için çağrıda bulunduktan sonra Türkiye'ye sürgüne gönderilmiştir.⁹²² Ordu ve üst tabakayı yanında tutan Şah, 1964'ten 1978'e kadar geçen sürede meydana gelen petrol

918 Shahram, *age.*, s. 97-102.

919 Mehdi Ashrafi, *Development and Transformation of Political Parties in Iran (1941-1975)*, Claremont Graduate School Press, California 1977, s. 45.

920 E. Abrahamian, *İran Beyn-i Dö İnkılâb*, s. 612-640; Turgut Tülümen, *İran Devrimi Hatıraları*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998, s. 25; Ünal Gündoğan, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", *Ortadoğu Analiz*, C 3, S 29, Mayıs 2011, s. 79.

921 Vanessa Martin, *Creating an Islamic State: Khomeini and the Making of a New Iran*, St. Martin's Press, New York 2000, s. 107. Ayrıca bk. Hamid Ruhani, *Nühzet-i İmam Humeyni*, Tahran 1381.

922 Bk. Ekber Felahi, *Salha-yı Tebyid-i İmam Humeyni*, Tahran 1385; Gulam Rıza Necati, *Tarih-i Siyasi-i Bistupenc Sale-i İran*, Tahran 1379.

krizlerinden gelen parayı üretimde kullanmayıp dış borçların kapatılmasında kullanmıştır. Bu paydan en çok askerlerin ve Şah'a yakın idarecilerin faydalanması, sefalet içerisindeki halkı huzursuz etmiştir. 1975'te siyasi partiler kapatıldıktan sonra kurulan Yeniden Doğuş Partisi, Irak ve Suriye Baasçıları ile ilişki içerisinde çalışmıştır. Şah'ın kendisine bağlı olarak kurduğu Özel Polis Teşkilatı (SAVAK), bütün muhalifleri takip ettiği gibi âdeti muhalefet avı başlatmış ve yüzlerce insanı katletmiştir.⁹²³ İngiltere ve Amerika eliyle şaha yaptırılan bu avcılık, ulema ve halkın muhalefetini iyice arttırmıştır. Sırtını Amerika ve İngiltere'ye dayayan Şah ile rejimin seçkinleri denilen bir kesimin dinî ve millî değerleri hiçe sayan yaşamları, fakirleşen orta sınıf ve onun altındaki sınıfların tamamen şah rejiminden kopmalarını sağlamıştır.⁹²⁴

Türkiye ile İran'ın bu dönemdeki ilişkileri, Kürtlerin ayrılıkçı hareketleri sebebiyle iyi bir seyir izlememiştir. Irak topraklarında Kürtler tarafından otonom bir yapının oluşturulması çabalarına karşı duyulan rahatsızlık, Türkiye tarafından İran hükûmetine bildirildiği halde bir sonuç alınamamıştır. Şah, Kürtlerle birlikte Anadolu'da yaşayan Şii Caferileri de işin içerisine katmak istemiştir.⁹²⁵ Ancak içeride kendisine karşı günden güne artan muhalefet, bu hamleleri geçersiz kılmış, Amerika ve İngiltere ile kurduğu gizli ilişkiler ve İran'ı sömürgeye doğru götüren siyaseti halkın dikkatinden kaçmamıştır. Devlet bürokrasisinde her tarafı kaplayan rüşvet ve yolsuzluk, Şah'a ve onun kişiliğiyle özdeşleşen düzene karşı hoşnutsuzluğu arttırmıştır.⁹²⁶ Humeyni liderliğinde örgütlenen İran halkı, Pehlevilerin artık faydalı değil, zararlı olduklarını kabul etmiştir.⁹²⁷

İran'da günden güne artan ekonomik sıkıntılar, Şah'ın büyük umutlar bağladığı siyasal ve ekonomik merkezileşme politikasını başarısızlığa sürüklemiştir.⁹²⁸ Şah, başarısızlığı halk muhalefetine yüklemeye çalışarak baskıyı arttırmış, "insan hakları" konusunda ihlalleri ortaya döküldükten sonra her türlü silah desteğini gördüğü Jimmy Carter tarafından uyarılmıştır.⁹²⁹ Ame-

923 Seyid Rıza Hüseyini, "Savak, Destgah-ı Serkub ve Fişar", **Kitab-ı Mah Tarih ve Coğrafiya**, Di 1388, Şomare: 140, s. 44-51; **Keyhan**, 21 Tarih-i Sani 1434 (14 İsfend 1391), Şomare: 20445.

924 Abrahamian, **Tarih-i İran-ı Modern**, s. 181-198; F. Khosrokhavar; O. Roy, **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, Çev: İ. Yerguz, Metis Yay., İstanbul 2000, s. 21.

925 Bk. Atay Akdevelioğlu-Ömer Kürkçüoğlu, "İran ile İşlikler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar Belgeler Yorumlar**, C I, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., Ankara 2002.

926 **World Development Report 1979**, s. 127, 282.

927 Bk. Muhammed Hüseyin Cemşidi, **Endişe-i Siyasi-i İmam Humeyni**, Tahran 1385.

928 İsmail Zengin, **İran Devrimi ve Ortadoğu'ya Etkileri**, Milliyet Yay., İstanbul 1991, s. 35.

929 Nikki R. Keddie, **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, Yale University Pres, London 2003, s. 215-216.

rika'nın bu uyarısı, İran üzerinde uluslararası baskıların arttığı bir dönemde sözde bir açıklama olup Şah'ın siyasi düzeninden kopan halkı teskin etme girişimi olarak görülmüştür. Halk, bu dönemde kendisini ifade edecek hiçbir kanal bulamamış, ihmal edilen köylü kesimi iyice yoksullaşmış, kentlere göç eden fakir köylüler, şehirlerde yaşamaya uygun olmayan şartlarda hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır.⁹³⁰ Şah'ın ailesinin debdebeli hayatını gören bu kesimler, muhalefetin en büyük destekçileri olmuşlardır. Şehir merkezlerindeki fabrikalarda çalışan işçi kesimi, Tudeh gibi sol partilere yönelerek Şah'a karşı harekete geçmiştir. Bu kesim ile İslâmî hareketin şehirlerdeki temsilcileri olan köylü ve fakir halk, amaç birliği yapıp meydanlara çıkmış, İslami ve sol gruplardan öğrenciler için içerisine girince muhalefetin gücü artmıştır. Tudeh ve İran Öğrenci Konfederasyonu, bünyesindeki Halkın Mücahitleri ve Marksist Halkın Fedaileri gruplarını çıkararak silahlı mücadeleye başlamışlardır.⁹³¹

Muhammed Rıza'ya karşı İslami kesimden üniversite öğrencileri, 1977'de Müslüman Öğrenciler Birliği'ni kurduktan sonra Fransa başta olmak üzere Batı ülkelerinde ciddi bir örgütlenmeye gitmişlerdir. Musaddık'ı kendilerine rehber edinen ulusalıcılar ise önemli bir güç olarak ortaya çıkıp Amerika ve İngiltere'ye güvenen Şah'a ve Savak'a karşı muhalefetlerini meydanlarda göstermişlerdir.⁹³² Halk, ülkelerinin dış politikada Amerika güdümüne girdiğini ve dolayısıyla bağımsızlığın kaybedildiğini söylemeye başlamıştır. Çünkü bu dönemde İran sanayi yatırımlarının büyük bir kısmında Amerikalı teknisyen ve mühendisler yüksek ücretlerle çalışmaktaydı. Bu durum, İran toplumunda ABD'ye ve onun müttefiklerine olan nefreti arttırmıştır.⁹³³

Muhammed Rıza Şah, İran halkı üzerinde baskıyı arttırdıkça ve Amerika'ya daha fazla dayandıkça halkın tepkisi de o derece artmıştır.⁹³⁴ Cinayet şebekesine dönüşen Savak'ın gösteri yapan muhalifleri öldürmekten çekinmemesi, halkın nazarında Şah'ın sadece Amerika'nın çıkarlarını gözeten bir bekçi değil, aynı zamanda zalim bir diktatör olarak görülmesine sebep olmuştur.⁹³⁵ 8 Eylül 1978'de gerçekleştirilen gösteride, ordu ve Savak polislerinin halkın üzerine ateş açması sonucu yüzlerce kişi ölmüştür. İran resmî haber ajansı bu sayıyı 300 olarak açıklamışsa da gayriresmî bilgiler ölü sayısının

930 İhsan D. Dağı, **Ortadoğu'da İslam ve Siyaset**, Boyut Yay., İstanbul 2000, s. 52-53.

931 Eric Hooglund, **Rural Participation in the Revolution**, **MERIP Reports** 87, May 1980, s. 3-6.

932 Mohammed Rıza Deyalili-TheierryKelner, **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Bilge Yay., 2011, s. 103; Ervand Abrahamian, **The Guerilla Movement in Iran: 1963-1977**, **MERIP Reports** 86, March-April 1980, s. 3-21.

933 Abrahamian, **Tarih-i İran-ı Modern**, s. 251-267; Tülümen, **age.**, s. 23.

934 Şengül Yazar, **1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri**, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001, s. 16.

935 Keddie, **age.**, s. 216.

5.000 olduğunu bildirmişlerdir.⁹³⁶ Şah ve yandaşlarının Humeyni'ye yönelik karalama kampanyasına girişmeleri İslami muhalefeti daha da önemli hale getirmiştir. Humeyni taraftarları ülkenin her tarafında protesto gösterileri düzenlemeye başlamıştır. Bu zamana kadar muhalefetin önderliğini Tudeh üstlenmişken, söz konusu bu eylemlerde artık İslami gruplar öne çıkmaya başlamıştır. Şah, eylemcilerin üzerine ateş açtırıp binlerce kişinin ölümüne sebep olduktan sonra Tahran ve İsfahan'da sıkıyönetim ilan etmiştir.⁹³⁷

İran Merkez Bankası'nda çalışan memurların grev yapmaları ekonomiyi felç ederken yaklaşık 400 banka şubesi göstericiler tarafından yakılmıştır. Bu kargaşadan istifade eden Şah'ın akrabaları, 1 milyar sterlin parayı yurt dışına kaçırdıktan sonra Amerika'nın bankalarına transfer etmişlerdir.⁹³⁸ İran hazinesi, bu dönemde Şah'ın ailesi tarafından âdeta yağmalanmış, petrol rafinerileri, ulaştırma, sağlık, haberleşme ve sanayide başlayan grevler hayatı felç etmiş, ordu ve Savak'ın insan avı devam etmiştir.⁹³⁹ Bütün baskılara rağmen eylemlerden vazgeçmeyen İslami gruplar, o zamana kadar eylemlerde kontrolü elinde bulunduran solcu gruplara karşı inisiyatifi ele geçirmiştir.⁹⁴⁰ Humeyni, İslami hareketlere siyasal bir ideoloji kazandırarak Şia'daki Velayet-i Fakih düşüncesini öne çıkartmıştır.⁹⁴¹ İmam'ın bulunmadığı zamanlarda onun görevinin din adamları tarafından yerine getirileceği inancı, Humeyni'nin bundan sonra imam olarak kabul edilmesini sağlamıştır.⁹⁴² Bu düşünce, İslami grupların ideolojik anlamda teorik öğretileri olmaya başlamıştır. Böylece İslamcı muhalif grupların siyasal nitelikte yol gösterici olarak görüldükleri Velayet-i Fakih düşüncesi bu alandaki eksiklikleri gidermiştir.⁹⁴³

İran'da yaklaşmakta olan halk devrimi, içeride politik yaşamı kökünden

936 Cengiz Çandar, **Dünden Bugüne İran**, Yalçın Yay., Ankara 1981, s. 89; Mansure Refizade, **Şahid Hatırat-ı Mansure Refizade**, Terc. Asgar Gürşasebi, Tahran 1376, s. 24-25.

937 Ronald Cottam, "Goodbye to America's Shah", **Foreign Policy**, Vol 32, Spring 1979, s. 3-14; Barry Rubin, **Paved with Good Intentions**, New York 1980, s. 58.

938 Tülümen, **age.**, s. 89.

939 Muhsin Milani, **The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic**, Westview Press, London 1994, s. 76; Charles Kurzman, **Unthinkable Revolution in Iran**, Harvard University Press, Massachusetts 2004, s. 69.

940 Gilles Kepel, **Cihat, İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi**, Ter. H. Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul 2001, s. 121.

941 Michael Fisher, **From Religious Dispute to Revolution**, Cambridge Harvard University Press, London 1980, s. 22.

942 Ervand Abrahamian, **Humeynizm, İslam Cumhuriyeti Üzerine Derlemeler**, Ter. M. Toprak, Metis Yay., İstanbul 2002, s. 31; Yurdanur Aksoylar Çekirge, **Namludaki Karanfil-den Şeriata İran**, Bilgi Yay., Ankara 1997, s. 40.

943 Hamid Algar, **Religion and State in modern Iran**, University of California Press, Berkeley 1969, s. 67. Velayet-i Fakih için bk. Hüseyin Ali Muntazari, **Velayet-i Fakih İslam Devlet Fıkhı I**, Ter. Şeyho Duman, Endişe Yay., Ankara 1991, s. 47-51.

sarsarken, uluslararası ortamda da etkilere sebep olmaya başlamıştır. Petrol grevleri sebebiyle azalan petrol üretiminin ülke ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelmesiyle Muhammed Rıza Pehlevi, petrol ihracatını durdurduğunu açıklamıştır. Bu girişim dünya petrol fiyatlarının bir anda yükselmesine sebep olmuş, sanayileri petrole bağlı olan ülkeler büyük sıkıntı yaşamaya başlamıştır. İran'daki bu karışıklığın petrol fiyatlarıyla sınırlı kalmayacağı, Orta Doğu'nun bütün dengelerini etkileyeceği söylenmeye başlanmıştır. Şah, bundan sonra sosyal ve siyasal alandaki tüm destekleri kaybetmiştir. Rejim günden güne güç kaybederken, şeriatın uygulanmasını isteyenler, ılımlı İslamcılar, milliyetçiler, liberaller, ılımlı solcular ve radikal solculardan oluşan muhalif gruplar güç kazanmışlardır.⁹⁴⁴ Bazargan, Zencani ve Defteri gibi muhalefetin önemli kişileri, Birleşmiş Milletler Cemiyetine mektuplar göndererek İran'daki İnsan Hakları ihlallerini şikâyet etmişlerdir.⁹⁴⁵ Neticede Şah, tedavi olmak ve dinlenmek istediğini söyleyerek 16 Ocak 1979'da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Şah'ın ülkeyi terk etmesinden bir ay sonra Şahpur Bahtiyar, generallerden kurulu hükûmetin başbakanı olmuştur.⁹⁴⁶ Ordu, bir taraftan iç düzensizliklerle uğraşırken diğer taraftan da iç siyasete bulaşmamak için çaba sarf etmiştir. Humeyni, orduyu siyasetten uzak tutmak yani karşılarına almamak için yoğun çaba göstermiştir. Bu çabanın içerisinde, Tudeh gibi sol parti ve örgütlerin devrim süresince İslami kesim ile birlikte hareket etmelerini sağlamak da yer almıştır.⁹⁴⁷

Humeyni, Muhammed Rıza Pehlevi ve yönetimini eleştirirken orduya yönelik olumlu bir tutum sergilemeye dikkat etmiş, böylece Şah ile ordu arasındaki bağları koparmıştır. Başbakan Bahtiyar ise elinde güçlü bir ordu olmasına rağmen hiçbir zaman kullanmaya kalkışmamıştır. Humeyni, 1 Şubat 1979'da sürgün yaşadığı Fransa'dan İran'a döndüğü zaman bir açıklama yaparak Bahtiyar Hükûmetinin meşru bir hükûmet olmadığını, bir an önce istifa etmesi gerektiğini söyledikten sonra 5 Şubat 1979'da Mehdi Bazargan'ı başbakan olarak tayin etmiştir.⁹⁴⁸ Ancak Bahtiyar Hükûmeti istifa etmediği için İran'da iki başlılık ortaya çıkmış, idarede görülen bu durum, ülke içindeki sınıflara da yansımıştır. İslami kesimler, Humeyni'nin direktifleriyle Ba-

944 Arı, *age.*, s. 134.

945 Parviz Daneşvar, **Revolution in Iran**, Mc Mailian Pres, New Jersey 1996, s. 96.

946 Abrahamian, *age.*, s. 647-653; Bahman Nirumand, **İran**, Ter. Kemal Kurt, İstanbul 1988, s. 99; Ofira Seliktar, **Failling the Crystal Ball Test The Carter Administration and the Fundamentalist Revolution in Iran**, Praeger Publisher Press, Connecticut, 2000, s. 71; Çandar, *age.*, s. 77.

947 Bakkash, *age.*, s. 22.

948 Hamid Algar, **Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini 1941-1980**, Mazin Press, Berkeley 1981, s. 34; Abrahamian, **Tarih-i İran-ı Modern**, s. 277-289.

zargan Hükûmetini, ordu ise Bahtiyar Hükûmetini desteklemiştir.⁹⁴⁹

İran Devrimi'nin bu ilk safhalarında uluslararası siyasetler soğukkanlı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu tutum, Şah rejiminin ömrünü tamamladığı konusunda dünya kamuoyunda oluşan yaygın düşüncelerden kaynaklanmıştır. Amerika'nın İran'da Tudeh üzerinden yürütülen Sovyet etkisini çevreleyebilmek için başlatmış olduğu Yeşil Kuşak doktriniyle İslami bir devrimin bağdaşabileceğine ilişkin beklentisini de unutmamak gerekir. Diğer taraftan İran'da İslamcı grupların dışında en fazla güce sahip olan Sovyet yanlısı Tudeh Partisi'nin İran'da güçlenmesi Amerika'nın işine gelmemiştir.⁹⁵⁰ Amerika, Sovyetlerin Afganistan'ı işgalinden sonra devreye soktuğu Yeşil Kuşak ile üzerinde hesap yaptığı İslam ülkelerini siyasal bölünmüşlük ve iç kargaşa içerisine sürükledikten sonra kendilerine bağlı idareler tesis etmeyi hedeflemiştir. İran'da devrim sonrası ordunun alt kademesi Humeyni'yi desteklemeye devam ederken üst kademe Başbakan'a olan desteğini çektiği için Bahtiyar Hükûmeti istifa etmek zorunda kalmış ve Meclis de kendisini feshetmiştir. 30 Mart 1979'da yapılan referandumda halkın %98,5'i İran İslam Cumhuriyeti'nden yana oy kullanınca, Humeyni bir açıklama yaparak İran'ın bir İslam Cumhuriyeti olduğunu ilan etmiştir.⁹⁵¹ Kurucu Meclis tarafından hazırlanan Anayasa, yapılan oylamada kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.⁹⁵²

İran, devrimden sonra uluslararası alanda yalnız bırakıldığı sırada Türkiye tarafından resmen tanınmıştır. Devrimden sonra iç dengelerini oluşturmaya çalışan Humeyni, başta Türkiye olmak üzere komşu ve çevre ülkelere dostça mesajlar göndererek bu ülkelerle ılımlı ilişkiler yürütmeye gayret etmiştir.⁹⁵³ Ancak Türkiye'nin laik devlet modeli, kendi rejimlerine ters olduğu için temkinli davranmıştır. Humeyni, Arap ülkelerinden Mısır, Suudi Arabistan ve Irak idarelerinin ise emperyalistlerin yerli iş birlikçileri olduğunu ve bu yüzden onlarla iyi geçinmek gayretine girmemek gerektiğini söylemiştir.⁹⁵⁴

Türkiye, İran'da yapılan devrimi başından itibaren sessizlikle izleye-

949 Hamid Şevket, *Pervaz Der Zulmet, Zendegani-i Siyasi-i Şapor Bahtiyar*, Köln 2014, s. 355-390.

950 Robert Olson, *Turkey-İran Relations 1979-2004: Revolution, Ideology, War, Coup-sand Geopolitics*, Mazda Publisher, California 2004, s. 1.

951 E. Abrahamian, *Tarih-i İran-ı Modern*, s. 289-299; Münici Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1995, s. 56; Arı, *age.*, s. 81; Çekirge, *age.*, s. 136.

952 Arı, *age.*, s. 140-141; Çekirge, *age.*, s. 156.

953 Hüseyin Şerifi Terakuhi-Mansur Caferzade, "Münasebat-ı Siyasi, Emniyeti-i İran ve Türkiye der Rasta-yı Tebdil Şoden Be Kudret-i Mıntıkayi", *Fasılname-i Müdüriyet ve Pejuheşha-yı Defa-yı Danişikde ve Pejuheşikde*, Sal 12, Şomare 71, s. 14.

954 Bekir Halhalli, "Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989)", *Birey ve Toplum Dergisi*, Güz 2014, C 4, S 8, s. 77-78.

rek sürece müdahil olmamış,⁹⁵⁵ devrimin bir iktidar değişikliğiyle neticelenmesinden sonra yeni hükümeti tanımış ve diplomatik ilişki kurup ılımlı mesajlar göndermiştir.⁹⁵⁶ Başbakan Bülent Ecevit, İran'ın bir ihtiyaç bildirmesi halinde Türkiye'nin her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu söylemiştir.⁹⁵⁷ Türkiye, bu dönemde ciddi ekonomik sıkıntılar yaşadığı için İran'ı ticari olarak kaybetmek istememiştir.⁹⁵⁸ Devrimden sonra Amerika öncülüğünde İran'a uygulanan ekonomik ambargoya Türkiye katılmamıştır. İran'ın 11 Mart 1979'da CENTO'dan çekileceğini ifade etmesi, Türkiye'nin de 16 Mart 1979'da bu teşkilattan ayrılmasına bir bağlamda sebep olmuştur. Ancak İran'daki Kürtlerin kalkışacağı bir ayaklanmanın Türkiye topraklarına sıçramasından endişe edilmiştir.⁹⁵⁹ Bu dönemdeki ikili ilişkiler, sınır meseleleri, azınlıkların durumu ve devrimden sonra Türkiye'ye gelen rejim muhalifleri meselesi iki devletin ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Ancak bu türden sorunlar, iki devletin karşılıklı olarak düşmanca davranmalarını gerektirecek kadar ileri götürülmemiştir.⁹⁶⁰

İran'da Ayetullah Humeyni ile başlayan dönem ile alakalı olarak Başbakan Bülent Ecevit, yaptığı açıklamada şunları söylemiştir: *Komşumuz ve dostumuz İran'da yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin kardeş İran halkına hayırlı olmasını dilerim. Türkiye, İran'daki olayların gelişimini, başka ülkelerin işişlerine karışmama kuralına titizlikle uyarak izlemiştir...*⁹⁶¹ Başbakan Ecevit'in açıklamaları İran kamuoyunda olumlu karşılanırken Humeyni'nin Türkiye'ye bakışı o kadar da olumlu olmamıştır.⁹⁶² Humeyni, yabancı bir basın mensubuyla yaptığı söyleşide, birçok İslam ülkesinin İran'ı desteklediği, ancak emperyalizmin süngüsünü üzerinde hisseden Irak ve Türkiye'nin şimdiye kadar halklarının isteğini anlamadığını, bu ülkelerdeki halkların, yöneticileri doğru yola getirmesi gerektiğini belirterek bakış açısını yansıtmıştır.⁹⁶³ Türkiye'deki 12 Eylül 1980 askerî darbesi İran'da olumsuz karşılanmış ve Amerika'nın yaptırdığı bir darbe olarak nitelendirilmiştir.⁹⁶⁴

955 Tanşuğ Bleda, **Maskeli Balo**, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2000, s. 107.

956 Sönmezoğlu, **age.**, s. 222.

957 Şengül Yazar, **1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri**, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001, s. 18.

958 Türel Yılmaz, "İran İslam Devrimi ve Stratejisi", **Strateji**, S 10, s. 86-87.

959 Gökhan Çetinsaya, "Türk-İran ilişkileri", **Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. F. Sönmezoğlu, Der Yay., İstanbul 1998, s. 149.

960 İbrahim Sadık Betahayi Asil-Gulam Rıza Sarraf Yazdi-Muhsin Sabri, "Nakş ve Tesiri Hizb-i Adalet ve Tevsia Der Gestereş-i Revabit-ı İran ve Türkiye", **Fasılname-i Tehasis-ı Ulûm-ı Siyasi**, Tabistan 1391, Şomare: 19, s. 182.

961 Tülümen, **age.**, s. 65.

962 Çetinsaya, **age.**, s. 149.

963 Çekirge, **age.**, s. 146.

964 Çekirge, **age.**, s.178.

Humeyni'nin Türkiye ile ilgili olumsuz görüşleri varsa da bu durum, ikili ilişkilerde çok fazla etkili olmamış, ekonomik alandaki ilişkiler artmıştır. Türkiye'nin İran'a yaptığı ihracat 1978'de 44.000.000, 1979'da 12.000.000 dolar iken, bu rakam 1985'te 1,1 milyar dolara ulaşmıştır.⁹⁶⁵ Bu dönemde iki ülkenin ilişkilerinde, İran-Irak savaşı sebebiyle İran'ın içine düştüğü yalnızlık, Türkiye'nin de 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında yaşananlardan edindiği deneyimin etkisi büyük olmuştur. Türkiye'nin İran-Irak Savaşı sırasındaki tarafsızlık politikası, İran'a uygulanan ambargoya katılmayacağını Nisan 1980'de Amerika'ya bildirmesi ve Türkiye, İran ve Pakistan arasındaki Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü'nün (RCD) canlanması, İran ile ticari ilişkilerin artmasını sağlamıştır. Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Örgütü, 1985'te Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) olarak yeniden isimlendirilmiştir.⁹⁶⁶

Ayetullah Humeyni'den sonra başlayan Haşimi Rafsancani dönemindeki Türkiye-İran ilişkilerinde en önemli meseleyi, Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsız olan Türk Cumhuriyetleri üzerindeki nüfuz mücadelesi oluşturmuştur. İran'ın rejim ihracı ihtimali, Türkiye'nin ise tarihî ve kültürel sebepler ile bu ülkeler üzerinde söz sahibi olma çabaları, gerek İran ve Türkiye'nin ekonomik yönden yeterince güçlü olmayışı, gerekse Rusya'nın bölge ülkeleri üzerinde yeniden etkili olmasıyla iki tarafın beklediği gibi sonuçlanmamıştır. Rafsancani'nin rejim ihracından ziyade İran'ın menfaatlerini havi daha pragmatik bir dış siyaset izlemesi, Türk devletlerine yaklaşma siyasetini değiştirmiştir.⁹⁶⁷ Amerika, bölgedeki İran etkisini sınırlayabilmek için Türkiye'nin laik rejim modelini desteklemiş,⁹⁶⁸ bağımsızlığını kazanan devletlerin uluslararası sisteme entegre edilmesinde Türkiye modelini kendi çıkarlarına daha uygun görmüştür.⁹⁶⁹ Aslında Sovyet rejiminden yeni kurtulan bu devletler, mevcut ortamda bölgesel bütün aktörler arasında çıkarlarını üst seviyeye çıkaracak bir denge siyasetine yönelmişlerdi.⁹⁷⁰

Türkiye ile İran, Rafsancani döneminde Ebulfeyz Elçibey'in Azerbaycan'da iktidara gelmesiyle bölgesel güç mücadelesine girmişlerdir. Azerbaycan Türkleri tarih, etnik dil olarak Türkiye'ye; dinî ve mezhebi açıdan ise İran'a yakın oldukları için iki ülkenin nüfuz mücadelesine sebep olmuş, milliyetçi çıkışlarıyla tanınan Elçibey Hükümetinin açıklamaları, İran için

965 Atıla Eralp-Özlem Tür, "İran'la Devrim Sonrası İlişkiler", **Türkiye ve Ortadoğu; Tarih, Kimlik, Güvenlik**, Drl. M. B. Altunışık, Boyut Kitapları, İstanbul 1999, s. 76.

966 Eralp; Tür, **age.**, s. 76.

967 Yaşar Semiz-Birol Akgün, "Büyük Ortadoğu Jeopolitiğinde İran-ABD İlişkileri", **Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Yıl 5, S 9, Nisan 2005, s. 167.

968 Khosrokhavar; Roy, **age.**, s. 30.

969 Eralp; Tür, **age.**, s. 82.

970 Çetinsaya, **age.**, s. 156.

sıkıntı kaynağı olmuşsa da Türkiye'den bu yönde İran'ı rahatsız edecek bir tavır sergilenmemiştir.⁹⁷¹ İran, buna tepki olarak Ermenistan ile arasındaki ilişkileri geliştirmiş, ancak Ebulfeyz Elçibey'in yönetimden düşmesiyle rahatlamıştır. İran, Azerbaycan'daki iktidar değişikliğinden sonra Ermenistan'a daha mesafeli durmaya başlamıştır.⁹⁷²

971 Eralp; Tür, **age.**, s. 84.

972 Eralp; Tür, **age.**, s. 85.

7. EĞİTİM*

27 Mayıs 1960 Darbesi ile 12 Eylül 1980 Darbesi arasındaki bu dönem, genelde daha önce alışıktığımız siyasi koalisyonlarla idare edilen çalkantılı bir dönemdir. Bu dönemde Avrupa'ya gidip gelen işçiler vasıtasıyla Türk toplumu, özellikle kırsal kesiminde gerçek sosyal değişimler yaşamıştır. Köyden kente göçlerin birden artması, gecekondu ve arabesk kültür ortamlarının doğmasına neden olmuştur.

Bu dönemde Üniversitelerde meydana gelen öğrenci olaylarında öğretim elemanları da etkili olmuştur. İstanbul Üniversitesi Rektörü Sıdık Sami Onar, 27 Mayıs Darbesi sürecinde üniversitelerin, öğrencileri ve öğretim üyeleri ile tam bir uyum halinde olduğunu söylemiştir. Üniversite hocaları, askerî darbenin meşruiyetini “bilimsel” olarak açıklayan bir bildiri yayınlamışlardır.⁹⁷³

İhtilalin ardından, önce ordudan tasfiyeler yapıldı sonra sıra üniversitelere geldi. 28 Ekim 1960'ta kabul edilen 114 sayılı yasa ile 147 öğretim elemanı, bir daha üniversitelerde görev almamak üzere görevlerinden atıldı. Üniversiteden tasfiye edilen hocalar arasında Ali Fuat Başgil, Nusret Hızır, Mazhar Şevket İpşiroğlu, Tarık Zafer Tunaya, Hıfzı Timur, Mina Urgan, Sabahattin Eyüboğlu, Yavuz Abadan, Bülent Nuri Esen, Halet Çambel, Celal Ertuğ, İsmet Giritli, Haldun Taner, Memduh Yaşa, Özer Ozankaya, Mukbil Özyörük, Cevat Perin, Emin Onat gibi gözde kişiler vardı. Bu kişilerin neye göre seçildiği büyük tartışma ve eleştirilere neden oldu, bütün rektörler istifa ettiler. *Bilinemez, belki de üniversite 1959-60 yıllarının kefaretinin ödüyordu.*⁹⁷⁴ Bu akademik protesto sonucu, “147'likler” konusu tekrar görüldü ve Mart 1962'de görevlerine iade edildiler.

* Prof. Dr. Mustafa Ergün, Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi.

973 Süha Göney, “Üniversite Tarihinde Ellili Yıllar ve 27 Mayıs İhtilalinin Etkileri”, *Sosyoloji Dergisi*, Dizi 3, S 23, 2011, s. 290. <http://tjs.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2015/10/23-1-.pdf>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

974 Göney, agm., s. 259-324, 321.

7.1. Millî Eğitim Temel Kanunu

Siyasi yönetimlerin devamsızlığı, ideolojik ve politik çekişmeler, askerî muhtıralar gibi; bu dönemde eğitim alanı da karmaşık, devamsız, köktenci ve kararsız bir gelişme izledi. 14 Haziran 1973 tarihinde çıkarılan 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu,⁹⁷⁵ Türk millî eğitiminin düzenlenmesinde esas olan amaç ve ilkeler, eğitim sisteminin genel yapısı, öğretmenlik mesleği, okul bina ve tesisleri, eğitim araç ve gereçleri ve devletin eğitim ve öğretim alanındaki görev ve sorumluluğu ile ilgili temel hükümleri, bir sistem bütünlüğü içinde kapsamaktaydı.⁹⁷⁶ Bu Kanun ile Türk millî eğitiminin temel ilkeleri olarak şunlar belirlendi: Genellik ve Eşitlik, Fırsat ve İmkân Eşitliği, Eğitim Hakkı ve Karma Eğitim, Ferdin ve Toplumun İhtiyaçları, Yönelme, Süreklilik, Planlılık ve Her Yerde Eğitim, Atatürk İnkılap ve İlkeleri ve Atatürk Milliyetçiliği, Demokrasi Eğitimi ve Laiklik, Bilimsellik, Okul ile Ailenin İş Birliği.⁹⁷⁷ Bu Kanun üzerinde yüzlerce değişiklik yapılsa da çıkarıldığı gündən beri eğitimin temel yasası olarak kaldı. Kanun çıktıktan sonra Türk millî eğitimi buna göre düzenlenmek istendi ve özellikle öğretmen yetiştirme sistemi esaslı olarak değişti.

7.2. İlköğretim, Ortaöğretim ve Mesleki-Teknik Öğretim

1960-1980 arasındaki dönemde eğitimin ana kademelerinde meydana gelen gelişmeler şöyle özetlenebilir. İlköğretimde, 1913 yılında geçici olarak çıkartılan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu bazı maddeleriyle 1961 yılına kadar gelmişti. İlköğretimin bir bütün yasaya kavuşması ancak 5 Ocak 1961 tarihinde çıkarılan 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile mümkün olabildi. Kanun'un 1. maddesi "Temel eğitim" kavramını yasalaştırdı. Kanun'un 3. maddesi, ilköğretim çağının 7-15 yaş arası süreceğini belirtmektedir. Böylece ilköğretim çağı en az sekiz yıllık bir zorunlu öğrenimi kapsamaktadır. V. Millî Eğitim Şûrası'nda önerilen az nüfuslu ve dağınık yerleşim yerleri için gündüzlü bölge okullarının açılması önerisi, bu Kanun'un 25. maddesi ile "Yatılı bölge okulları" adı ile yasalaştı. Kanun'a göre çıkarılması gereken "İlkokullar Yönetmeliği, İlköğretim Kurumları Yönetmeliği, Millî Eğitim Müdürleri ve İlköğretim Müdürleri Yönetmeliği, İlköğretim Sağlık İşleri Yönetmeliği, İlkokul Öğretmenleri Tayin Nakil ve Becaiş Yönetmeliği ve Bölge

975 Kanun metni: <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf>, Erişim Tarihi: 25 Ekim 2018.

976 MEB, Millî Eğitim Temel Kanunu, **Resmî Gazete**, S 14574, 24 Haziran 1973, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf>, Erişim: 25 Ekim 2018.

977 Nazmiye Çelebi Kükey, **Türk Millî Eğitim Sistemi Temel İlkelerinin Gerçekleşme Düzeyi (1973-2012)**, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2015. <http://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/2937D966-4476-7D4B-B213-59CBEF572CB0/A753F470-560B-EB4F-89E0-0EBDA26DE4EC.pdf>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Okulları Yönetmeliği” komisyonlarca hazırlanarak yürürlüğe konuldu.⁹⁷⁸ 12 Mart 1971 Müdahalesi’nin ardından kurulan Nihat Erim Hükümetinin “ilköğretimi sekiz yıla çıkarma önerisi” ortaya çıktı. Bu fikir ortaya atılmakla birlikte gerçekleşmesi için herhangi bir ciddi faaliyette bulunulmadı.

Küçük köy ve mezralardaki çocuklara ilköğretim vermek üzere 1939 yılında Yatılı İlköğretim Bölge Okulları kurulmaya başlanmıştı. 19 Haziran 1942 tarihinde çıkartılan 4274 sayılı Yasa ile Köy Yatılı Okullarının devamı niteliğinde, Pansiyonlu Köy Bölge Okulları açılmış ve bu okullar fazla gelişmeden devam etmiştir. Ama 1961 yılında 222 sayılı İlköğretim ve Temel Eğitim Kanunu’nda yer alınca, bu okullar için Bölge Okulları Yönetmeliği hazırlanmıştır. 1964 yılında Doğu ve Güneydoğu bölge illerinde 32 adet Yatılı Bölge Okulu açılmış ve bu okullara kız öğrenciler de alınmaya başlanmıştır. 1739 sayılı Millî Eğitim Kanunu’nun 25. maddesine göre yatılı ilköğretim bölge okullarının açılmasına devam edildi.⁹⁷⁹

1948’de uygulanmaya başlanan ve 1957 yılında küçük bir değişiklikle yeni bir baskısı yapılan ilkokul programı, 1961’de İlköğretim Genel Müdürlüğüne yeniden değerlendirilmeye başlandı. 1962-1963 öğretim yılında, 14 ilden seçilen 106 okulda, 1964-1965 öğretim yılında ise genişletilerek 1881 tek ve iki öğretmenli köy okulları ile kasaba ve şehir okullarında deneme uygulaması yapıldı. Böyle geliştirilen 1962 ilkokul program taslağı 5 yıl uygulandıktan sonra 1968 İlkokul Programı olarak yayımlandı ve uzun süre kullanıldı.⁹⁸⁰

Ortaöğretimde bu dönemde, bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de ilkokul mezunlarının ortaokula ve ortaokul mezunlarının da liseye devam etme isteklerinde artış görüldüğünden, gelişme dönemi oldu. Genel ortaokul ve liselerin artmasının yanı sıra okul çeşitliliği de arttı. 1960 ihtilali sonrasında İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum dışındaki imam hatip okullarının kapatılması yönünde bir teklif hazırlanmışsa da⁹⁸¹ aslında İhtilalden bu okullar olumsuz etkilenmedi. İsmet İnönü’nün başbakanlığı döneminde, Millî Eğitim Bakanı Prof. Dr. Şevket Raşit Hatipoğlu 1962-1963 öğretim yılında 7 imam

978 Nurdan Kalaycı, **Cumhuriyet Döneminde İlköğretim Hükümet Programları ve Uygulamalar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 78.

979 Pınar Bilasa, **Türkiye’de İlköğretimin Tarihsel Gelişimi (1970-2010)**, Pegem Akademi Yay., Ankara 2013, s. 106.

980 Hasan Cicioğlu, **Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yay., Ankara 1985, s. 102; Hüseyin Hüsnü Tekişik, **Yeni İlkokul Programı Uygulama Rehberi**, Rehber Yayınevi, Ankara 1969, s. 11; Süleyman Çelenk, Neşe Tertemiz, Nurdan Kalaycı, **İlköğretim Programları ve Gelişmeler**, Nobel Yayınevi, Ankara 2000, s. 98.

981 Halis Ayhan, **Türkiye’de Din Eğitimi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1999, s. 172-175.

hatip okulu açtı.⁹⁸² Aynı dönemde Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Din Eğitimi Genel Müdürlüğü kuruldu.

1965'te kurulan Demirel Hükûmetinin programında imam hatip mezunlarına yükseköğretimin açılacağından bahsedilince, bu okullar ve öğrenci sayısı artmaya devam etti. Başbakan Süleyman Demirel 1965-1971 arasında 46, 1975-1978 arasında da 233 imam hatip okulu açtı. 12 Mart 1971 Muhtırası'ndan sonra imam hatip okullarının ortaokul kısımları kapatıldı (normal ortaokul programı uygulanmaya başlanmış), ortaokul kısmını bitirenlerin normal liselere doğrudan geçişi yasaklandı; bu da imam hatiplerin hızla öğrenci kaybetmesine neden oldu (lise kısmındaki kayıtları %65 düşmüştü). Bu arada lise kısımları hazırlık sınıfıyla beraber dört yıla çıkartıldı, bu okul öğrencilerinin fark derslerini vererek liselere geçmelerine izin verildi. Bundan sonra birçok imam hatip okulu öğrencisi dışarıdan imtihanlara girip lise diploması aldı ve üniversitelere girdi. 1972'de yayımlanan Millî Eğitim Reformu Stratejisi ile ilgili Kararname, "imam hatip okulu" adını "İmam Hatip Lisesi" olarak değiştirdi.⁹⁸³

1974 yılında kurulan CHP-Millî Selamet Partisi koalisyon hükûmetinde imam hatip bünyesinde bulunan ortaokullara Kur'an-ı Kerim, Arapça, Din Dersi gibi dersler eklenerek eskisi gibi 7 yıllık okul haline getirildi. Yani, CHP ve MSP (Ecevit-Erbakan) Koalisyon döneminde imam hatip ortaokul kısımları tekrar faaliyete geçti. 1972-73 öğretim yılında 72 olan imam hatip ortaokulu sayısı 1979-80 öğretim yılında 339'a, lise sayısı da 71'den 249'a çıktı. Her yerde kurulan dernekler halktan para toplayarak lise ve pansiyon binasını yaptırıp Bakanlıktan öğretmen atayarak okul açılmasını istiyordu. CHP-MSP koalisyonunda, 1973'te çıkarılan Millî Eğitim Temel Kanunu, o güne kadar sadece Yüksek İslam Enstitülerine girebilen imam hatip mezunlarının diğer yükseköğretim kurumlarına da girmesine izin verdi. Bundan sonra bu okulların ve kaydolan öğrenci sayılarının artışında gene yukarı doğru hızlı değişimler oldu. 1976'da kızlar da imam hatip liselerine girmeye başladılar.⁹⁸⁴ Bu da büyük bir öğrenci artışı sağladı. Daha sonra yine Süleyman Demirel tarafından 1979'da kurulan azınlık hükûmeti döneminde 36 yeni İHL daha açıldı. Böylece 1951'den 1980'e kadar açılan toplam İHL sayısı 374'ü buldu. Bu gibi gelişmeler neticesinde İHL'ye 1977-1978 yıllarında rekor bir yöneliş oldu. 1973-1974 eğitim öğretim yılından itibaren 5 sene içerisinde

982 Mustafa Öcal, "Dünden Bugüne İmam Hatip Liseleri (1913-2013)", **100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu-Bildiriler-**, 23-24 Kasım 2013-İstanbul 2015, s. 65-104. http://isamveri.org/pdfdrgr/D244905/2015/2015_OCALM.pdf, Erişim: 13 Ocak 2021.

983 MEB, Millî Eğitim Reformu Stratejisi, **Tebliğler Dergisi**, S 1700, 1972, s. 416.

984 Mustafa Ergün, "Medreseler ve İmam-Hatip Liseleri", **Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı, Bildiri ve Tartışmalar**, 7-9 Nisan 2005, İnönü Üniversitesi Yay., Malatya, 2005, s. 109-121.

öğrenci sayısında % 90.5'lik bir artış gözlemlendi.

1955 yılında Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul (Kadıköy), İzmir (Bornova), Konya ve Samsun'da 'Maarif Koleji'⁹⁸⁵ adıyla açılan okullar başarılı bir şekilde yabancı dil öğrettiklerinden dolayı, Millî Eğitim Bakanlığı'nın 30 Eylül 1974 tarih ve 11108 sayılı Genelge'siyle Kolejler lise sayıldı; 1 Aralık 1975 gün ve 11459 sayılı Genelge ile "Anadolu Lisesi" adını aldı.⁹⁸⁶ Matematik ve fen grubu dersleri yabancı dille yapılan bu okullar, giderek kontrolsüz açılmaya başlandı. Bu okulların ana özelliği olan yabancı dilde okuma-yazma ve konuşma eğitimi, yeterli ve kaliteli öğretmen bulunamaması yüzünden başarısız oldu. Özellikle 1970'li yıllarda öğretmen seçme, yetiştirme ve yerleştirme girişimleri oldu. Avrupa Konseyi 100 Öğretmen Projesiyle Avrupa'ya gönderilen, Fulbright Bursunu başarıyla tamamlayan ve öğretmen olmak için yükseköğretimi derecede bitirenlerin, Anadolu Liselerine atamaları yapıldı.⁹⁸⁷ 1980'li yıllarda bunlara yabancı dilde ders anlatacak öğretmen bulunamamaya başlandı. Dolayısıyla yabancı dil bilmeyen öğretmenler bu dersleri vermeye veya bu dersler de Türkçe anlatılmaya başlandı. Yabancı dil öğretilen Hazırlık Sınıfı kaldırıldı.⁹⁸⁸ İl merkezleri ve bazı ilçelerde açılan okulların sayısı 1975'te 12; 1980'de 22 iken 1992-93 öğretim yılında 193'ü buldu. Bu okulların yanı sıra Anadolu Öğretmen, Anadolu Güzel Sanatlar ve 17 Anadolu İmam-Hatip Lisesi açıldı. Bazı klasik liseler de Anadolu Lisesi yapıldı.

Türkiye'nin bir başka lise denemesi Fen Lisesi'dir. 1962'de başlayan Fen Lisesi kurma çalışmaları Millî Eğitim Bakanlığı, Ford Vakfı, ODTÜ ve AID (Milletlerarası Kalkınma Teşkilatı) tarafından desteklenen bir proje olarak başladı. Matematik, Kimya, Fizik ve Biyoloji derslerini okutacak 30 öğretmen seçilmiş, bu öğretmenler özel eğitimlere tabi tutulup Amerika'ya gönderilmiştir. İlk defa 1964-65 öğretim yılında açılan Fen liseleri 1983-84'te 3'e, 1989-90 öğretim yılında 13'e çıkarıldı; daha sonra büyük ilçe merkezlerinde bile Fen Lisesi açılmaya başlandı.

985 Türkiye'de İngilizce eğitim veren ilk Türk Lisesi (Maarif Koleji) 1932'de açılan Yenişehir Lisesi'dir. Ömer Demircan, **Dünden Bugüne Türkiye'de Yabancı Dil**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988, s. 96-97.

986 Bu kolejlere niçin Anadolu adının verildiği pek anlaşılammıştır. Amerikan misyoner heyetinin 1886'da Merzifon'da kurup 1924'te Selanik'e taşıdığı okulun adı "Anatolian College" idi (William W. McGrew, **Educating across cultures Anatolia College in Turkey and Greece**, Rowman ve Littlefield, Lanham, 2015); Gülbadi Alan, **Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018, s. 226 vd.

987 Bekir Özgen, "Anadolu Liseleri", **Eğitim ve Bilim**, C 15, S 82, 1991, s. 25-35. <http://eb.ted.org.tr/index.php/EB/article/viewFile/6062/2236>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Meral Aksu, "Anadolu Liseleri", **Eğitim ve Bilim**, C 14, S 75, 1990, s. 3-13. <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/5952/2075>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

988 Yücel Gelişli, "Anadolu Öğretmen Liselerinin Kuruluşu ve Gelişimi", **Millî Eğitim Dergisi**, S 146, 2000. http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/146/gelisli.htm, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Daha önce yükseköğretim kurumlarında cereyan etmekte olan anarşi ve terör olayları yavaş yavaş ortaöğretim kurumlarına da yayılmaya başladı. Dolayısıyla sadece yükseköğretim kurumlarındaki eğitim değil, liselerde eğitim de siyasi-ideolojik çekişme ve kavgalar yüzünden âdeta felç oldu.

Mesleki-teknik öğretim kapsamında; 1960-1980 döneminde birçok yeni meslek lisesi açıldı. Bunlar arasında sağlık meslek liseleri, Ankara ve İstanbul'da Otelcilik ve Turizm Meslek Liseleri, Ankara'da Meteoroloji Teknik Okulu (kapanmıştı, 1962'de tekrar açıldı), Laborant Meslek Lisesi, Marangoz Sanat Enstitüsü (okul 1965-1976'da Ağaç İşleri Olgunlaşma Enstitüsü, daha sonra Erkek Sanat Yüksek Öğretmen Okulu olarak faaliyet gösterdi), İnşaat Teknisyen Okulları vs. sayılabilir.

Ayrıca 1943'ten beri Ziraat ve Bahçivanlık Okulları olarak devam eden okullar, 1967'den itibaren Ziraat Meslek ve Ev Ekonomisi Meslek Okulları haline geldi. Kapatılan tekniker okullarının yerine açılmış olan teknisyen okullarının ismi, 1973-1974 eğitim ve öğretim yılında "teknik lise" olarak değiştirildi. 1942-1943'te Sanat Enstitüleri adını alan sanat okulları, 1973-1974 eğitim ve öğretim yılından itibaren Endüstri Meslek Lisesi adını aldı. Kız Enstitüleri, 1963-1964 eğitim-öğretim yılında Kız Meslek Okulları adını aldı, 1973-1974 eğitim ve öğretim yılında kız meslek lisesi olarak adlandırıldı⁹⁸⁹.

Bu arada teknik personelin statü, formasyon ve unvanlarla ilgili düzenlemeleri ancak 1973'ten sonra yapılabildi. 1977 tarihinde 2089 sayılı Çıracık, Kalfa, Ustalık Kanunu Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi.⁹⁹⁰ Kalkınma Planları okul-sanayi ilişkilerinin kurulmasını öngörüyordu. 1978 yılından itibaren Millî Eğitim Bakanlığı ve Ankara Üniversitesi, "Okul Sanayi Ortaklaşa" (OSANOR) projesini yürütmeye başladı. OSANOR projesinin amaçları büyük ölçüde gerçekleştirildi. Bu proje kapsamında Adana, Bursa, İstanbul ve İzmir'de deneme okulu olarak birer endüstri meslek lisesi seçildi. OSANOR projesinde ilerleyen zamanlarda okul sayısı 23 oldu.⁹⁹¹ Çıracıklık Kanunu ve OSANOR projesi, bu günkü mesleki ve teknik eğitim sisteminin temel yapısını oluşturan 3308 sayılı Kanun'a zemin hazırladı.⁹⁹²

989 Mustafa Kılınc, **Türkiye'de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi (1886-1986)**, Pegem Akademi, Ankara 2016.

990 Ülker Akkutay, **Türkiye'de Çıracıklık Eğitimi**, Erek Ofset, Ankara 1991, s. 81.

991 İlhan Akhun, "Okul-sanayi ortaklaşa (OSANOR) eğitimi", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı 2, 1987, s. 203-209.

992 Engin Demir, H. Şenay Şen, "Cumhuriyet Dönemi Mesleki ve Teknik Eğitim Reformları", **Ege Eğitim Dergisi**, C 10, S 2, 2009, s. 39-591. <http://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/57032>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

7.3. Öğretmen Eğitimi

27 Mayıs İhtilali'nden sonra öğretmen açığının kapatılması için Silahlı Kuvvetler devreye girdi, o zaman çıkartılan Yedek Subay Adayı Öğretmenler Kanunu'na göre 22.452 yedek subay adayı Millî Eğitim Bakanlığının emrinde öğretmen olarak çalıştırıldı.⁹⁹³ Lise düzeyinde bir eğitimle (ilkokul+6 yıl veya ortaokul+3 yıl) öğretmen yetiştiren İlköğretmen Okulları, 1970-71 öğretim yılında yedi yıla çıkartıldı. Böylece bu okullar normal lise ders programının tamamını uygulamaya başladı; İlköğretmen Okulu mezunu öğrenciler genel lise mezunlarına denk sayıldı ve üniversiteye girme hakkını elde ettiler.⁹⁹⁴

1973 tarih ve 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu, 8 yıllık temel eğitimi getirerek Türkiye'de öğretmenlik sistemini köklü olarak değiştirdi. Temel eğitimin 1. kademesine öğretmen yetiştirmek için 2, ortaokul ve dengi okullara öğretmen yetiştirmek için de 3 yıllık Eğitim Enstitüleri kurulmaya başlandı. Bu Yasa'da her seviyedeki öğretmenin yükseköğrenim görmesi ilkesi getirildi; öğretmen yetiştiren kurumların lisans öncesi, lisans ve lisansüstü seviyelerde yatay ve dikey geçişlere imkân verecek şekilde yeniden düzenlenmesi kararlaştırıldı. Bu hüküm çerçevesinde 1974-75 öğretim yılında İlköğretmen Okullarının bazıları (Köy Enstitüleri yerleşkelerindeki İlköğretmen Okulları) 3 yıllık "Öğretmen Lisesi" hâline getirildi, diğerleri ise kapatıldı.⁹⁹⁵ İlköğretmen Okullarının yerine, 1974-75 öğretim yılından itibaren Temel Eğitim I. Kademe okullarına (ilkokullara) öğretmen yetiştirilmek üzere liseye dayalı 2 yıllık "Eğitim Enstitüleri" açılmaya başlandı. İki yıllık Eğitim Enstitülerinin sayısı 1976 yılında 50'ye ulaştı;⁹⁹⁶ ancak 1980 yılına kadar bunlardan 30 tanesi kapatıldı. 1981 yılında yapılan düzenleme ile bu okulların sayıları 17'ye indirildi. Eğitim Enstitüleri, 1975-1980 yılları arasında öğretim elemanı eksikliği, düşük puanlı öğrencilerin alınması, politik olaylar ve baskılar gibi sorunlar yüzünden sağlıklı çalışmadı, okullar sık sık kapandı, bazı öğrenciler siyasi görüşleri yüzünden okullara giremedi. Daha sonra bu tür öğrencilere 1978 yılında, 2-3 yıllık bir öğretim sürecini

993 Mustafa Ergün, "Türkiye'de öğretmen yetiştirme çalışmalarının gelişmesi", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 2, 1987, s. 10-18.

994 Halit Dursunoğlu, "Cumhuriyet Döneminde İlköğretime Öğretmen Yetiştirmenin Tarihi Gelişimi", **Millî Eğitim Dergisi**, S 160, Güz 2003, s. 185-198. http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/dursunoglu.htm, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

995 Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı, **Cumhuriyet Döneminde Öğretmen Yetiştirmenin Tarihi Gelişimi, Eğitim Fakülteleri Öğretmen Yetiştirme Programlarının Yeniden Düzenlenmesi İle İlgili Rapor**, YÖK Yay., Ankara 1998, s. 4-5.

996 Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı, **Öğretmen Yetiştirme ve Eğitim Fakülteleri (1982-2007) (Öğretmenin Üniversitede Yetiştirilmesinin Değerlendirilmesi)**, YÖK Yay., Ankara 2007, s. 29. <https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/ogretmen-yetistirme-ve-egitim-fakulteleri.pdf>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

neredeyse 25 güne sıkıştıran⁹⁹⁷ “hızlandırılmış eğitim” programları uygulanarak 70.557 kişiye öğretmen unvanı verildi.⁹⁹⁸ Millî Eğitim Temel Kanunu ile getirilen “tüm öğretmenlerin yükseköğrenim görmeleri” ilkesi gereğince, 1986’dan itibaren önceki yıllarda orta öğrenim düzeyinde yetişmiş ilkökul öğretmenlerine –sayıları 130.000 kadardır– Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi tarafından 2 yıl süreli “Eğitim Ön lisans Programı” başlatılarak yüksekokul mezunu haline getirildi.

Ortaokul öğretmeni yetiştirmek için açılan iki yıllık Eğitim Enstitüleri 1960 başlarında üç yıla çıkarıldı. Önceleri sınırlı alanda öğretmen yetiştiren bu okullar, 1967-1968 öğretim yılından itibaren 12 bölümle öğretmen yetiştirmeye başladı. 1960’lı yılların sonuna doğru eğitim enstitülerinin sayısı iki katına çıktı.⁹⁹⁹ 3 yıllık Eğitim Enstitülerinin süresi 1977-1978 öğretim yılında 4 yıla çıkarıldı. 1980-81 öğretim yılında alınan bir kararla da Gazi, Necati Bey, Bursa, Diyarbakır, Kazım Karabekir, Atatürk, Buca, Selçuk, Samsun, Fatih Eğitim Enstitülerinin adları “Yüksek Öğretmen Okulu” olarak değiştirildi ve bölümlerinde yeniden yapılanma ile branşlarda ihtisaslaşmaya gidildi; 16 bölüm halinde yeniden organize edilen bu Enstitülerde amaç hem ortaokullara hem de liselere öğretmen yetiştirmektir.¹⁰⁰⁰

1950-1970’li yıllar, bütün dünyada ortaöğretimin hızla genişlediği yıllardır. Eğitim Enstitüsü mezunu öğretmenler ortaokullardaki öğretmen ihtiyacını karşılayamadı; 1974 yılında “Gece Öğretimi” (toplam mezun 15.000) ve “Mektupla Öğretim” (toplam mezun 42.141), 1978 yılında da “Hızlandırılmış Eğitim” (toplam mezun 70.557) yoluyla yeterli eğitim almadan çok sayıda öğretmen yetiştirildi.¹⁰⁰¹ 1970’lerden sonra ideolojik çekişmelerin merkezi olmaya başlayan, dış müdahalelerle yapısı değiştirilen Yüksek Öğretmen Okulları da kapatıldı. 1978’de üç yıllık Eğitim Enstitülerine Yüksek Öğretmen Okulu adının verilmesi pek tutmadı. Son olarak öğretmen yetiştirilmesiyle ilgili 1974 yılında Endüstriyel Sanatlar Yüksek Öğretmen Okulu bir diğer yükseköğretim kurumu olarak bu dönemde kuruldu.

997 Süleyman Sadi Seferoğlu, “Öğretmen yetiştirme alanındaki uygulamalar ve gelişmeler: Öğretmen yeterlikleri ve mesleki gelişim çalışmaları”, **Eğitim Bilimine Giriş**, VII. Bölüm, Ed. S. Erkan, Kriter Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 251.

998 Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993’e)**, Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994, s. 336-338.

999 Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı, **age.**, s. 32.

1000 Ali Rıza Erdem, Türkiye’deki Öğretmen Yetiştirmenin [A], [B], [Ç]’si, **Journal of Teacher Education and Educators**, Volume / C 4, Number / S 1, 2015, s. 22-23.

1001 Adnan Küçükoğlu, “Türkiye’nin Öğretmen Yetiştirme Serüveninde Eğitim Enstitüleri ve Bir Model Olarak Kâzım Karabekir Eğitim Enstitüsü”, **XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı, 6-9 Temmuz 2004**, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Malatya, <https://www.pegem.net/dosyalar/dokuman/5865323.pdf>, Erişim: 13 Ocak 2021.

7.4. Yükseköğretim

1961 Anayasası'na "üniversite" ile ilgili bir madde konuldu; 120. maddeye göre üniversiteler, bilimsel ve idari özerkliğe sahip kamu tüzel kişilerdi, öğretim elemanları siyasi partilere üye olabilecekti, üniversite kendi organları tarafından denetlenecek ve öğretim elemanları üniversite organları dışında başka makamlarca görevlerinden uzaklaştırılmayacaktı.¹⁰⁰² Ancak 1971 yılında Anayasanın 120. maddesinde değişiklik yapan 1488 sayılı Kanun'daki "Üniversiteler üzerinde devletin gözetim ve denetim hakkı" ifadesi ile üniversitelerin idari özerkliği kısıtlanmıştır.¹⁰⁰³

1973 yılında eğitimi düzenleyen iki önemli yasa yürürlüğe girdi: 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu ve 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu. 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu, üniversiteleri planlamakla görevli bir Yükseköğretim Kurulu (YÖK) kurulmasını öngörüyordu. Bu Üniversiteler Kanunu'nun dayandığı ilkeler şunlardı:¹⁰⁰⁴ Yükseköğretim bütündür, toplum gereksinimlerine yönelmelidir, bütün lise mezunlarına fırsat ve olanak eşitliği sağlamalıdır, kaynaklar etkin biçimde kullanılmalı, planlı bir gelişim sağlanmalı ve öğretim ve öğrenim özgürlükleri güvence altına alınmalıdır. YÖK'e ilişkin maddeler Ankara Üniversitesinin başvurusu üzerine, 1975 tarihinde Anayasa Mahkemesi kararı ile iptal edildi; dolayısıyla ana motor (YÖK) olmayınca bu yasa etkin olarak uygulanamadı (denetleme, öğretim elemanı yetiştirme ve rotasyon vs.) ve yeni bir yasanın hazırlık çalışmaları başladı.¹⁰⁰⁵

İlk özel yüksekokul 1962 yılında kurulmuştu. 1965'te özel yüksekokulları düzenleyen bir kanun çıkartılmış, ama daha kanun çıkmadan birçok özel okul açılmıştır. 1967'de Senato Araştırma Komisyonu raporunda 'iş hanlarında' açılan yüksekokulların, bina, laboratuvar, araç gereçlerinin elverişsiz ve yetersiz olduğu belirtildi.¹⁰⁰⁶ 1968-1969 öğretim yılında Türkiye'de 18 Mühendislik ve Mimarlık, 13 Eczacılık ve Dış Hekimliği, 11 İktisadi ve Ticari

1002 Zafer Çelik, Bekir S. Gür, "Yükseköğretim Sistemlerinin Yönetimi ve Üniversite Özerkliği: Küresel Eğilimler ve Türkiye Örneği", **Yükseköğretim ve Bilim Dergisi**, C 4, S 1, Nisan 2014, s. 18-27. http://higheredu-sci.beun.edu.tr/pdf/pdf_HIG_1630.pdf, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

1003 Bedî Feyzioğlu, "Üniversite Özerkliği", **Maliye Araştırmaları Merkezi Konferansları**, S 128, 1981, s. 129; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/7423>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

1004 "Üniversiteler Kanunu", **Resmî Gazete**, S 14587, 7 Temmuz 1973.

1005 Hüseyin Korkut, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Üniversite Reformları", **Millî Eğitim Dergisi**, S 160, Güz 2003, s. 12-19. https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/korkut.htm, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

1006 MEB, Özel Yüksekokullarla İlgili Senato Araştırma Komisyonu'nun Senato'da Görüşülmesi Dolayısıyla Millî Eğitim Bakanı Sayın İlhami Ertem'in Senato'da Yaptıkları Konuşma, **Tebliğler Dergisi**, C 32, S 1547, 24 Mart 1969, s. 91-93. <http://tebligler.meb.gov.tr/index.php/tuem-sayilar/viewcategory/33-1969>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

İlimler ve Gazetecilik ve 2 tane de Tatbiki Güzel Sanatlar olmak üzere 44 tane özel yüksekokul bulunmakta idi. 1968-1969 öğretim yılı başında bu okullarda toplam 39.691 öğrenci öğrenim görmekteydi.¹⁰⁰⁷ Mimarlar Odası'nın özel Yüksek Okul mezunlarını odaya kaydetmemesi üzerine konu Anayasa Mahkemesine götürüldü.¹⁰⁰⁸ 1971'de Anayasa Mahkemesi “üniversitelerin ancak devlet eliyle kurulabileceği” hükmünü yüksekokullara da uygulayarak “özel yüksekokullar kurulamayacağı” kararıyla bu yasayı iptal etti ve açılan okullar kapandı/devletleştirildi (bu arada eskiden beri var olan Heybeliada Ruhban Mektebinin yüksek sınıfları da kapatıldı). Bu okullarda kayıtlı olan öğrencilerin ne olacağı hakkında 1971'de Özel Yüksek Okul Öğrencilerinin Öğrenimlerine Devam Edebilmeleri İçin Açılacak Resmî Yüksek Okullar Hakkında Kanun¹⁰⁰⁹ çıkarıldı. Buna göre özel yüksekokullar İstanbul, Ankara, Eskişehir ve Adana'da İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne, gene İstanbul'da Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi ile Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne ve İzmir'dekiler de Ege Üniversitesine birer yüksekokul olarak bağlanarak devletleştirilmiş oldu.¹⁰¹⁰

1974'te çıkartılan Cumhuriyetin 50. Yılı Nedeniyle Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun'un 15. maddesi ile orta dereceli okullarla yükseköğretimde “hangi sebeple olursa olsun kaydı silinen” eski öğrencilere af çıkartıldı.

Bütün dünyada 1966 ve 1971 yılları arasında yaşanan ve eylemleriyle tüm dünya gençliğini etkileyen “68 hareketi”, sosyal ve siyasal alanda olduğu gibi üniversite eğitim hayatında da çok etkili olmuştur. Özellikle de 1968 yılı, dünyanın sarsıldığı yıl olarak kayıtlara geçti.¹⁰¹¹ Bu olaylar başlangıçta üniversitelerde başladı, çünkü bütün dünyada öğrenci sayısı kısa sürede çok artmasına karşın üniversite eğitimi hâlâ eski düzenini sürdürüyordu. Kalabalık sınıflar, yurt eksikliği, kaynak kitap yokluğu, laboratuvar eksikliği gibi sistem içi sorunların yanında mezunların önemli bir kısmı da işsiz (diplomalı işsiz veya akademik proleterya) bekliyordu. Bu nedenle başta büyük şehirlerdeki fakülteler işgal edildi; öğretimi, sınavları boykot hareket-

1007 Kadir Kasalak, Şengül Büyükboyacı, “Süleyman Demirel Döneminde (1965-1971) Üniversitelerde Fiziki Kapasitenin Artırılmasına Yönelik Çalışmalar”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 44, 2018, s. 26-39. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/531168>, Erişim: 13 Ocak 2021.

1008 İsmail Güven, **Türkiye’de 1950-1980 Yılları Arasında Örgün Eğitimde Yapısal Değişme ve İdeoloji Arasındaki İlişkiler**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998. s. 239.

1009 Özel Yüksek Okul Öğrencilerinin Öğrenimlerine Devam Edebilmeleri İçin Açılacak Resmî Yüksek Okullar Hakkında Kanun. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/13943.pdf>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

1010 Hüseyin Korkut, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yay., İstanbul 1983, s. 29.

1011 A. Bağış Erten, “Türkiye’de 68”, **İç: Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C 8, S 8, Ed. Murat Gültekin, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 834-846.

leri başladı. 1967-68 yıllarında yapılan boykotlardan 33'ü eğitim siteminin, 7'si öğrencilik koşullarının düzeltilmesi talebiyle gerçekleşmiş ve sadece 1 boykot siyasi nitelikte olmuştur. Ama 1969 yılının ilk aylarından itibaren öğrenci hareketi, kısa sürede üniversite yönetimlerinden ülkenin genel yönetim sorunlarına doğru kayd (siyasallaştı). Başlangıçta üniversite içi sorunlarla ilgili olarak başlayan huzursuzluk, giderek rejime ve mevcut düzene yöneldi.¹⁰¹²

Genelde olaylar üniversitelerde ve öğrenci yönlendirmeli olarak devam etti. Batı'da giderek sendikalı işçiler harekette ön plana çıkmasına rağmen, Türkiye'de hareket hep öğrenciler üzerinden yürüdü. Öğrenci hareketleri, 1970'ten sonra başka grupların da işe karışmasıyla birçok ölümlere neden olan silahlı anarşist hareketlere doğru yön değiştirdi. Dolayısıyla Türkiye'de Silahlı Kuvvetler 12 Mart 1970 tarihinde bir "muhtıra" vererek hükümeti istifaya ettirdi, kendi kurdukları partiler üstü hükümetlerle olayları önlemeye çalıştı. Ancak bu süreçte bir süre durmuş gibi gözükken öğrenci hareketleri, darbeden birkaç yıl sonra şiddet düzeyi daha yüksek bir şekilde tekrar başladı (bunda 1974 affının da etkili olduğu söylenir). 1970'lerin sonlarına kadar şiddeti giderek artan öğrenci olayları yeni bir askerî darbenin gerekçesi oldu.¹⁰¹³ Yani, 1968 yılında bütün dünyadaki üniversite öğrencilerinin eylemleriyle başlayan ideolojik çatışmalar gerek 1971 öncesinde gerekse 1975-80 arasında üniversite ve yükseköğretimdeki eğitimi yapılamaz hale getirdi. Bu da 1980 Darbesi'nden sonra gerek Anayasanın gerekse üniversitelerle ilgili yasa ve yönetmeliklerin oldukça sert hükümlerle doldurulmasına neden oldu.

1961'den sonraki planlı kalkınma döneminin Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planında yükseköğretim çağındaki okullaşma oranı şöyle öngörülmüştü: 1979'da %10.4 ve 1980 yılı için %15. Bu plan hedeflerinin gerçekleştirilebilmesi için, Demirel hükümetleri "üniversiteye girmek isteyen hiçbir öğrencinin dışarıda kalmaması" politikasını izledi, dolayısıyla birçok yükseköğretim kurumu açıldı. 1973 yılından itibaren üniversitelere birçok fakülte eklenmiş, yeni yeni üniversiteler açılmıştır. Var olan 8 üniversiteye 11 tane daha eklenmiş, üniversite sayısı 19'a yükseltilmiştir. Daha önce Ankara Üniversitesine bağlı olarak hizmet veren Hacettepe Tıp ve Sağlık Bilimleri Fakültesi, 1967'de Hacettepe Üniversitesine dönüştürüldü.¹⁰¹⁴ Sonra 1971'de İstanbul Boğaziçi Üniversitesi, arkasından 1974-75 öğretim yılında Sivas, Diyarbakır, Konya, Bursa, Samsun, Malatya, Elâzığ ve Adana'ya, Ankara ve İstanbul'daki merkez üniversitelerin desteği ile yeni üniversiteler kurma

1012 Ahmet Taner Kışlalı, **Öğrenci Ayaklanmaları**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s. 53-54.

1013 Mehmet Koca, "68 Öğrenci Olayları ve Üniversitelerde Politik Şiddet", **Birey ve Toplum**, C 8, S 15, Bahar 2018, s. 89-109. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/546558>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

1014 Kasalak; Büyükboyacı, agm., s. 28.

çalışmaları başladı.¹⁰¹⁵ Fakat bu kurum sayısının artışına rağmen, öğrenci sayısında artış gerçekleştirilemedi. 1975 yılında üniversite, akademi ve yüksekokullara toplam 49.542 öğrenci alınmışken, bu sayı 5 yıl sonra 1980’de yaklaşık 8.000 eksilerek 41.574’e düştü. Yani yükseköğretimdeki okullaşma oranı 1975-1976 yılında %9.1 iken, 1980-1981 yılında %5.9’a gerilemiştir.¹⁰¹⁶ Bu durumda bazı üniversiteler iki yıllık ön-lisans okulları açmaya başladılar. Eğitim Enstitülerinde gece öğretimleri açılmaya başlandı. Bütün bunlar yükseköğretim görenlerin oranını artırmak için yapılıyordu, üstelik hükümet üniversiteye sınavsız giriş sözü verdi.

1961 yılında Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde Mektupla Öğretim Merkezi kuruldu. 1966’da Merkez, Genel Müdürlük haline getirildi. 1974 yılında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı Mektupla Öğretim Merkezine “mektupla yükseköğretim” sağlama işlevi verildi, bunu yapmak için de Mektupla Öğretim Okulu adlı bir okul açıldı. 1974 yılında Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi kuruldu; bu merkezde mesleki-teknik kurslar, üç yıllık Eğitim Enstitüleri, Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulu ve Ticaret Turizm Yüksek Öğretmen Okulu programları açıldı. Bu programlara 1974-1975 öğretim yılında yaklaşık 50 bin öğrenci kaydedildi. Merkez 1975’te kurulan Yaygın Yükseköğretim Kurumuna (YAYKUR) bağlandı. YAYKUR, hedef kitle olarak Üniversite Seçme Sınavı’na (ÜSS) katılarak hiçbir yükseköğretim kurumuna giremeyen adayları belirledi ve kayıt hakkı tanıdı. 1978’de Açık Yüksek Okul Müdürlüğü kuruldu. Bu okul, iki Yıllık Eğitim Enstitüleri, Yüksek İslam Enstitüleri ile Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu için dışarıdan bitirme programları uyguluyor; ayrıca Yabancı Diller Yüksek Okulları ve Meslek Yüksek Okulları Programları alanında öğrenci alıyordu. Programlarda öğretim ortamı olarak basılı malzemelerle yaz uygulamaları işe koşuldu. YAYKUR’a yapılan on binlerce kayıt, tüm yükseköğretim içinde %26.6’lık bir kapasite artışı sağladı.¹⁰¹⁷

Hükümetin yükseköğretim yapan öğrenci sayısını artırma çalışmaları sırasında 1965 yılında, ilk olarak Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nde gece öğretimi uygulamasına başlandı. 1967 yılında, Ankara, İstanbul, İzmir ve Eskişehir’de bulunan İktisadi ve Ticari İlimler Akademi-

1015 Aslında merkez üniversitelerin Anadolu’da fakülteler açmaları daha önce başlamıştı: 1967’de Ankara Üniversitesine bağlı olarak Diyarbakır Tıp, Adana Ziraat ve Elazığ Veteriner Fakülteleri; 1968’de Hacettepe Üniversitesine bağlı olarak Kayseri Gevher Nesibe Tıp Fakültesi, 1970’te Eskişehir Tıp Fakültesi; 1970’te İstanbul Üniversitesine bağlı olarak Bursa Tıp Fakültesi ve Atatürk Üniversitesine bağlı Çukurova Tıp Fakültesi bunlar arasında sayılabilir.

1016 Mahmut Adem, “Yükseköğretimde Plânlama ve Koordinasyon”, **Yüksek Öğretimde Değişmeler**, Haz. Özcan Demirel ve Nizamettin Koç, Türk Eğitim Derneği Yay., Ankara 1988, s. 156-157.

1017 Aras Bozkurt, “Türkiye’de uzaktan eğitimin dünü, bugünü ve yarını”, **Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi AUAD**, C 3, S 2, 2017, s. 85-124. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/403827>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

lerinde de gece öğretimi uygulamasına başlandığı görüldü. 1969 yılında gece öğretiminin kanunlaşması üzerine, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi de gece öğretimine başladı.¹⁰¹⁸

1960 öncesinde lise mezunları az olduğu için fakülteler kendisine başvuran mezunları sınavsız kabul etti. Kontenjanlar aşıldığında başvuru sırasını dikkate alma, kayıt yaptırılacak bölüme göre liselerin fen ya da edebiyat kolu mezunlarını kabul etme, lise bitirme derecesine göre öğrenci alma yollarından birisi izlendi. 1960'lı yıllarda lise mezunlarının artmasıyla o zaman uygulanan öğrenci seçme yöntemleri çalışmaz oldu. Böyle olunca üniversiteler kendi giriş sınavlarını düzenlemeye başladı, bu durum da çok büyük sorunlara ve şikâyetlere neden oldu. Bazı üniversiteler öğrenci giriş sınavları konusunda birlikte çalışma yoluna gittiler. Aday sayısındaki artış, çok sorulu ve objektif testlerden oluşan sınavların hazırlanmasını, başvurma, puanlama, seçme, yerleştirme ve sonuçları bildirme gibi işlemlerde bilgi işlem yöntem ve araçlarından yararlanılmayı gerektirdi.¹⁰¹⁹

1964'ten itibaren üniversitelere giriş sınavları merkezî olarak yapılma-ya başlandı. 1974'te üniversite giriş sınavlarının her yıl değişik üniversiteler tarafından yapılması uygulamasından vazgeçildi ve bu iş sürekli olarak Hacettepe Üniversitesine verildi. 19 Kasım 1974 tarihinde Üniversitelerarası Kurul tarafından Üniversitelerarası Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÜSYM) kuruldu, 1981 yılında Yükseköğretim Kuruluna (YÖK) bağlanarak Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi (ÖSYM) adını aldı (2011 tarihinde idari ve mali özerkliğe sahip, özel bütçeli bir kamu kurumuna dönüştürülüp Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi Başkanlığı adını almıştır). 1980-90'lı yıllarda iki basamaklı, 1999'dan sonra tek basamaklı (ÖSS), sonra tekrar iki basamaklı seçme ve yerleştirme sınavı uygulandı.

Bunların dışında; Ecevit döneminin Eğitim Bakanı Mustafa Üstündağ bir yılı bulmayan eğitim bakanlığı döneminde çok önemli işler yaptı.¹⁰²⁰ 1974'te toplanan 9. Millî Eğitim Şûrası'nda eğitim teşkilatının dikey değil yatay örgütlenmesi kararı çıktı, ama uygulanamadı. Bakanlık teşkilatına ilk defa atanacakların yeterlik ve yarışma sınavları ile seçilmesi yönetmeliği çıkarıldı. Okullarda cumartesi günleri yarım gün yapılan eğitim kaldırıldı; buna göre beş iş günündeki programlar uzatıldı. Koalisyon ortağı MSP'nin isteği ile ilkokul, ortaokul ve liselere haftada bir saat "Ahlak Dersi" konuldu. İlkokul-

1018 Kasalak; Büyükboyacı, agm., s. 32.

1019 Nalan Kılıç, "Dünden Bugüne Üniversite Yerleştirme Sistemi", **Eğitimde Rehberlik Dergisi**, Kasım-Aralık 2017, s. 48-50. <http://www.egitimderehberlikdersisi.com/wp-content/uploads/2018/03/DÜNDEN-BUGÜNE-ÜNİVERSİTE.pdf>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

1020 Erdoğan Başar, "Eğitim Görüşleri ve Uygulamalarıyla Millî Eğitim Bakanı Mustafa Üstündağ'ın Türk Eğitim Tarihindeki Yeri (26.1.1974-17.11.1974)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 13, S 1, 2001, s. 83-186.

larla ortaokulların birleştirilmesiyle oluşacak 8 yıllık temel eğitim üzerinde çalışıldı, ama gerçekleştirilemedi. Bazı ilkokul öğretmenlerini 4 aylık yoğunlaştırılmış kurslarla “ortaokul öğretmeni olarak yetiştirip” atamalarını yaptı.

7.5. Devlet Planlama Teşkilatı ve Eğitim Planlaması

Planlı kalkınma, özellikle ekonomik alanda beşer yıllık sanayi planları yapılarak 1930’lu yıllarda denenmişti. Ama Türkiye’de planlı kalkınma dönemi 1961 yılında Devlet Planlama Teşkilatının kurulması ile başladı. 1961 Anayasası “ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmanın hazırlanacak planlarla gerçekleştirileceği” hükmünü getirmişti. DPT ülkedeki bütün maddi ve manevi kalkınmayı planlamaya girişti ve “beş yıllık kalkınma planları” ile eğitim ve kültür alanlarında yapılacakları da plan içine aldı. Kalkınmayı sağlayan faktörlerin en önemlilerinden birisi insan kaynaklarıdır. Teşkilat eğitim planlaması yaparken mevcut durumu ve hedefleri belirleyip ona göre beş yıllık plan ve yıllık uygulama planları yapıyordu. Başlangıç yıllarında DPT’nin yaptığı planlamanın en belirgin özelliği, kamu kesimi için emredici olmasıydı. Dolayısıyla planlarda yer almayan bir işi (bina yatırımları, kadro, kurum vs.) ne MEB ne de üniversiteler yapamıyordu. Planlama hem eğitim alanında ciddi araştırmalara hem de sorunların çözümüne bir sıra ve düzen getirmeye çalıştı.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967), yetişen insanların sayısı ve niteliği, her bir okula giriş sistemi ve öğrenci seçimi, burslu eğitim, ortaöğretim çağındaki bireylerin teknik ve mesleki eğitime yönlendirilmesi, yurt dışına öğrenci gönderilmesi gibi konuları planlamaya çalıştı. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972), bütünsel bir eğitim anlayışı ile tüm eğitim kurumlarının Millî Eğitim Bakanlığı çatısı altında toplanmasını öngördü. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977), yükseköğretim kurumunun önemi ve ortaöğretimin bu yöndeki hazırlık basamağı olması, eğitim kurumlarının yurt geneline eşit dağılımı, eğitim-sanayi iş birliği için nitelikli iş gücünün gelişimini hedefledi.¹⁰²¹

1963 yılında ülkemizde bilimsel ve teknolojik araştırma yapma, teknolojik gelişmeler konusunda politikalar üretmek için Başbakanlığa bağlı Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) kuruldu. Kurum, akademik personelin bilimsel çalışmalarını ve projelerini destekleme, teşvik ve bilimsel yöntemlerin uygulaması yönünde önemli hizmetler yaptı.

1021 Yaşar Akça, Gülsün Şahan, Ayşegül Tural, “Türkiye’nin Kalkınma Planlarında Eğitim Politikalarının Değerlendirilmesi”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, Vol. 3 (Special Issue), December 2017, s. 394-403. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/388899>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

8. BASIN*

Basın organları, tarih boyunca yayınlandıkları dönemin siyasal rejimini ve o döneme ilişkin uygulanan basın rejimi de yayın organlarını doğrudan etkilemiştir. Siyasal rejimin hoşgörüsü, basın organlarının kurulmasının, gelişmesinin veya varlığını sürdürebilmesinin belirleyicisi olmuştur. Siyasal yapı basının hürriyetinin sınırlarını belirlemiş ve bu sınırlar çerçevesinde basın organları özgür ya da özgürlükten yoksun olarak çalışmalarını sürdürebilmişlerdir.

1960-1980 dönemi Türk basını bu çerçevede incelendiği zaman bu sürede basını da yakından ilgilendiren demokratik siyasal rejime ikisi teşebbüs aşamasında kalmak üzere dört askerî müdahale olmuştur. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ile yönetime el konulmuş, çok partili siyasal hayata yeniden geçilmesinden sonra askerinin gölgesi siyasetin üzerinden kalkmamış ve iki ayrı darbe teşebbüsü daha yapılmıştır. 1971’de verilen muhtıra ile hükümet değişikliğine gidilmiş demokratik siyasal sistem yara almıştır. Ele alınan dönemin ilk yarısında basın organları gelişmelerini sürdürmüş ve basın özgürlüğü ile ilgili sınırlamalara rağmen toplumsal gündemin bir parçası olduğunu içerik ve tirajıyla göstermiştir. İkinci yarısında ise basın özgürlüğü daraltılmış ve ideolojik bölünme artmış, buna rağmen basının gelişme trendi devam etmiştir.

8.1. 1960-1970 Dönemi Basın

27 Mayıs 1960 Darbesi, temel hak ve özgürlüklerle birlikte basın özgürlüğünü de etkilemiştir. Darbe sonrasında yayınlanan gazetelerin büyük bölümü askerinin yönetime el koymasını olumlu gören manşetlerle çıkmıştır. *Hürriyet* (27.05.1960) “Türk Ordusu Vazife Başında, Silahlı Kuvvetlerimiz Bütün Yurtta İdareyi Fiilen Ele Aldı” sürmanşeti, ertesi günü (28.05.1960) “Yurtta tam bir huzur hüküm sürüyor. Yeni Anayasanın hazırlıkları ilerliyor” sürmanşeti atarken, *Vatan* (27.05.1960) “Ordu, idareyi ele aldı” sürmanşeti ve ertesi günü (28.05.1960) “Bütün mes’uller mevkuf mahkûm gazeteciler, bu sabah serbest bırakıldılar Büyük Millet Meclis’i dün feshedildi” manşe-

* Prof. Dr. Nurettin Güz, İstanbul Ticaret Üniversitesi İletişim Fakültesi, nguz@ticaret.edu.tr.

tiyle, *Tercüman* (27.05.1960) “Kansız Olarak Ordu İdareyi Ele Aldı” manşetiyle, *Yeni İstanbul* (28.05.1960) “Baş Kumandan Meclisi Feshetti Bütün yurtta Mutlak bir huzur hâkim” manşeti, *Cumhuriyet* (27-28.05.1960) “Kahraman Türk Ordusu Bütün Memlekette Dün Gece Sabaha Karşı idareyi Ele Aldı” manşetiyle daha sonra “Türkiye’nin Kahraman Silahlı Kuvvetlerimiz Tarafından İdaresinin İkinci Günündeyiz Meclis Feshedildi, Yeni Anayasa ve Demokratik Müesseselerin Kurulma Hazırlığına Başlandı” manşetiyle, *Akşam* (28.05.1960) “İkinci Cumhuriyet kuruluyor” manşetiyle yönetime el konulmasını haberleştirmiştir. Sadece günlük gazeteler değil dönemin muhafazakâr kimliğiyle ön plana çıkan *Sebilürreşad* dergisi de darbeye destek vermiştir.¹⁰²² Haberlerde olduğu gibi yorum ve eleştirilerde de askerî yönetime karşı olumlu bir tavır söz konusudur. İlk günlerde basının darbeye olumlu bakması dönemin şartları içerisinde askerî darbeye olumlu yaklaşımın bir sonucundan mı kaynaklandığı yoksa olağanüstü şartlar gereği olarak farklı bir yaklaşımın yönetim tarafından hoş görülmeceği kaygısının sonucu mu olduğu ve darbenin ilk döneminde basının askerî yönetimin başarılı olması için bazı yanlışları görmezlikten geldiği, ancak darbe yönetiminin ilerleyen dönemde tek yetkilinin kendisi olduğu düşüncesine kapılarak bütün kesimleri karşısına aldığı görüşünün¹⁰²³ ne oranda doğru olduğu açık değildir.

İlk dönemde basının askerî yönetimi desteklemesinin farklı sebepleri olabilir. Bunlardan birisini, darbeden sonra oluşturulan, farklı rütbe ve görevlerdeki subayların bulunduğu¹⁰²⁴ Millî Birlik Komitesinin (MBK) anayasanın oluşturulması ve yapısal reformlardan sonra iktidarı sivillere devredeceği¹⁰²⁵ konusundaki taahhüdünün basında yarattığı sempati teşkil edebilir. Yine 27 Mayıs Askerî Darbesi ile iktidarı sona eren¹⁰²⁶ DP’nin iktidarın ilerleyen dönemi ve özellikle son dönemde uyguladığı politikaları muhtemel sebeplerdendir. 1950’de çıkarılan ve basına geniş özgürlükler verilen 5680 sayılı Kanun’da¹⁰²⁷ 1954’te 6334 sayılı Kanun ve 1956’da 6732 ve 6733 sayılı kanunlarla¹⁰²⁸ yapılan değişikliklerle basın özgürlüğüne sınırlamalar getirilmiş ve bu durum basının tepkisine sebep olmuştur. Aynı şekilde 27 Nisan 1960’ta

1022 Rıfat Atay, “27 Mayıs 1960 Darbesi’ne Sebilürreşad Dergisi’nin Bakışı”, *Social Sciences Research Journal*, C 7, S 3, Eylül 2018, 2018, s. 199-209.

1023 Onur Çelebi, *Gazeteciliğe Adanmış Bir Ömür: Metin Toker*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2015, s. 216.

1024 Yılmaz Öztuna, Ayvaz Gökdemir, *Türkiye’de Askeri Müdahaleler*, Tercüman Yayını, İstanbul 1987.

1025 Orhan Erkanlı, *Anılar Sorunlar Sorumlular - 27 Mayıs - 12 Mart Türkiye*, Baha Matbaası, İstanbul 1972, s. 137.

1026 Ali Fuat Başgil, *27 Mayıs İhtilali Ve Sebepleri*, Çev. M. Ali Sebük-Hakkı Akın, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1966.

1027 *Resmî Gazete*, S 7564, 24 Temmuz 1950.

1028 *Resmî Gazete*, S 8660, 17 Mart 1954; *Resmî Gazete*, S 9327, 8 Haziran 1956.

Demokrat Parti (DP) tarafından verilen önerge ile TBMM’de oluşturulan ve 15 kişilik üyesinin tamamını DP milletvekillerinin oluşturduğu Tahkikat Komisyonu¹⁰²⁹ basını baskı altına alan uygulama olmuştu. Komisyon, CHP’nin seçim dışı yollardan iktidarı almasının araştırılmasına yönelik kurulmuş olsa da bu partiyle aynı amaçlar için çalıştığı ve demokrasiyi tehdit ve şantajlarla işlemez hale getirdiği iddia edilen basını da hedef alıyordu. Komisyona soruşturmanın sağlıklı yürümesi için yayın yasağı koyma, uymayanların basının ve dağıtımının durdurulması, toplatılması ve kapatılması ile basıldığı matbaanın kapatılması gibi yetkiler veriliyordu.¹⁰³⁰ Başbakan Adnan Menderes tarafından 25 Mayıs’ta Komisyon çalışmalarının sona erdirildiği açıklansa da uygulamanın basında yarattığı tepkinin ortadan kaldırılması mümkün değildi. Diğer taraftan Ankara ve İstanbul’da üniversitelerdeki olaylar sebebiyle 29 Nisan’dan itibaren ilan edilen sıkıyönetim tarafından *Akşam*, *Zafer*, *Yeni Sabah*’ın yasaklara uymadıkları gerekçesiyle, *Ulus*’un ise İnönü’nün konuşmasını yayınlaması sebebiyle kapatılması¹⁰³¹ basının askerî darbeye sempatiyle yaklaşmasının muhtemel sebepleri arasında yer almaktadır. Darbe sonrasında tutuklu gazetecilerin salıverilmesi de basın organları üzerinde olumlu bir etki yaratmış ve darbe yönetimi bu hareketiyle sempati kazanmıştır. Basının darbeye olumlu bakmasının başka bir sebebinin DP iktidarının resmî ilanlarda uyguladığı ayrımcılık politikası oluşturmuştur. Askerî darbeden sonra, buna ilişkin kanun bazı yönlerden eleştirilmesine rağmen, Basın İlan Kurumunun kurulması ile basın organları arasında resmî ilan tartışmaları sona ermiştir.

15 Ekim 1961 Genel Seçimleri sonucunda ortaya çıkan tabloyla,¹⁰³² bazı askerlerin istememesi ve yeni müdahale isteklerine rağmen¹⁰³³ oluşan TBMM’nin cumhurbaşkanını seçtiği,¹⁰³⁴ baskılar altında kurulan¹⁰³⁵ iki par-

1029 **Resmî Gazete**, S 10491, 28 Nisan 1960.

1030 Cem Eroğlu, **Demokrat Parti: Tarih ve İdeolojisi**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1998, s. 235-237.

1031 Hıfzı Topuz, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973, s. 204-205.

1032 Tevfik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 6. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara 2019, s. 102.

1033 Erdoğan Örtülü, **Üç İhtilalin Hikayesi**, Milli Ülkü Yayınevi, 4. Baskı, Konya, 1977, s. 178; Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945- 1980)**, 5. Baskı, Hil Yayınevi, İstanbul 2020, s. 212.

1034 İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, TBMM Basımevi, Ankara 2015, s. 2-3; Nurşen Mazıcı, **Türkiye’de Askerî Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri**, Gür Yayınevi, İstanbul 1989, s. 110.

1035 Bedii Faik Akın, **İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci**, Dünya Yay., İstanbul 1967, s. 168; Adem Çaylak, **Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2010, s. 433; Murat Karataş, “Türkiye’de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”, **Anadolu ve**

tili koalisyon hükûmeti¹⁰³⁶ döneminde basının olaylara bakışı daha nesnedir. Hükûmetin kurulmasından sonra farklı tabanlara sahip CHP ve AP'nin aynı hükûmette yer alması bazı basın organlarında eleştirilmiştir,¹⁰³⁷ sonraki dönemde yapılan yeni darbe teşebbüsü ve ilan edilen sıkıyönetim¹⁰³⁸ basını olumsuz etkilemiştir.

Bu olayların yaşandığı günlerde Uluslararası Basın Enstitüsü (IPI) Türkiye ile ilgili bir rapor hazırlamak üzere Avusturyalı Oscar Pollak ve İsviçreli Olivier Reverdin'i Türkiye'ye göndermiştir. İki uzman 11-17 Nisan 1963'te Ankara ve İstanbul'da görüşmelerde bulunmuşlardır. Yaptıkları araştırma, inceleme ve gözlemler "Türk Basını Hakkında Rapor" başlığı ile dört gün süreyle *Milliyet*'te yayımlanmıştır. Raporun ilk bölümü "Türkiye'de Çok Gazete Var" başlığıyla (30.06.1963:5), ikinci bölümü "Günlük Gazetelerin Seviyesi Yüksek Değil" (01.07.1963: 5), üçüncü bölüm "Resmî İlan Tehlikeli Bir Müessesedir" (02.07.1963: 5), dördüncü bölüm "Basının Gelişmesi İçin Ne Yapmalı?" (03.07.1963:5) başlığı ile *Milliyet*'te yer almıştır.

Rapor dönemin basını hakkında genel tespitler yaptığı için önem taşımaktadır. Raporda başarılı gazetecilerin çokluğuna rağmen basının seviyesinden şikâyet edilmekte, Türk basınının eğitim görevini yerine getirememesinin sebebi, istikrarsız ekonomik yapıya ve rekabete bağlanmaktadır. Yine resmî ilanlar "devletin elindeki korkunç silah" olarak değerlendirilmiş ve darbe döneminden sonra adil ve tarafsız dağıtılmakla birlikte bu yapının ileriki dönemlerde siyasi amaçlara alet edilebileceğine değinilmiştir. Raporda basınının gelişmesi için ilgili kanunlardaki cezaların hafifletilmesi, basında denetimin otokontrol yoluyla yapılması, resmî ilan sistemine son verilmesi tavsiye edilmiştir. Raporda görüşmelerden elde edilen bilgilere de yer verilmektedir. Buna göre 30 milyon nüfuslu Türkiye'de nüfusun %40'ı okuma yazma bilmekte ve 350-400 gazete bulunmaktaydı. Gazetelerin toplam tirajı 1,3-1,5 milyon arasındaydı. Gazetelerin 50'si çağdaş anlamda gazete konumunda ve bunların 12'si Ankara, 24'ü İstanbul'da çıkarılmaktadır. 100 bin tirajın üzerindeki gazete sayısı birkaçı geçmemekte, en yüksek tiraj 350 bin ile *Hürri-*

Balkan Araştırmaları Dergisi, 2 (3), 2019, s. 74.

1036 Diren Çakmak, "Türkiye'de Asker-Hükümet İlişkisi: Albay Talat Aydemir Örneği", *Akademik Bakış*, C I, S 2, Ankara 2008, s. 37; Cem Eroğlu, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Der. I. C. Svick - E. A. Tonak, Belge Yay., İstanbul 2003, s. 112-158.

1037 Can Kaya İsen, **Geliyorum Diyen İhtilal 22 Şubat 21 Mayıs**, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1964, s. 22; Nedim Yalansız, **Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)**, Bûke Kitapları, İstanbul 2006, s. 68.

1038 Tekin Önal, "27 Mayıs İhtilali'nin Geride Bıraktıkları ve Önünü Hükümetleri Döneminin Önemli İç Siyasi Gelişmeleri (1961-1965)", **Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, I (1), 2017, s. 17-22; Erdoğan Örtülü, **Üç İhtilalin Hikayesi**, Milli Ülkü Yayınevi, 4. Baskı, Konya, 1977, s. 522 vd.

yet'e ait bulunmaktadır. Anadolu basınının güçsüz olduğu ve ilanla geçindiği ifade edilmektedir. Gazete kâğıdı ve resmî ilan politikası sebebiyle hükümet ve sistem eleştirilmekte, basım ünitelerinin geliştirilmesi önerilmektedir. Dağıtımla ilgili inceleme yapamadıkları, Ankara ve İstanbul'da ise basın organlarının satışının sokak satıcıları aracılığı ile yapıldığı vurgulanmaktadır. Gazete satış fiyatı olan 25 kuruşun Avrupa'nın çok gerisinde olduğu, basında ticari ilanların fazla olmadığı, ilanların tirajı yüksek gazetelere verilmesi sebebiyle basının tiraj yarısında olduğu bildirilmektedir. Mevcut 212 sayılı Kanun ile gazetecilerin maddi konularının Avrupalı meslektaşlarından daha iyi korunduğunun altı çizilmektedir. Raporda 1961 Anayasası'nın birçok hüküm açısından Avrupa'daki yapıyla benzer olduğu, Ceza Kanunu'ndaki bazı (141, 142 gibi) maddeler açısından sorunlar bulunduğu vurgulanmakta ve basında otokontrole vurgu yapılmaktadır. Denetimin kanunlar veya otokontrolle yapılabileceği belirtilerek kanun ile yapılanın sorunlu olduğu, Türkiye'deki gazete sahiplerinin toplandığı kuruluşlar, çalışanların üye olduğu basın birlikleri ve her ikisinin içerisinde bulunduğu birliklerin varlığından söz edilmiştir. Basın Şeref Divanı olumlu bulunurken bazı basın organlarının Divandan çıkar çatışması, siyasi görüş ayrılıkları ve tarafsız davranılmadığı gerekçesiyle çekilmesi sakıncalı bulunmuştur.

Askerî darbe sonrasındaki gelişmeler basın özgürlüğü açısından çok büyük sınırlamalar getirmese de yapılan ilk seçimlere kadar geçen sürede askerî yönetimin devam etmesi doğal olarak basın içeriklerini sınırlandırmıştır. Görünüşte basın organları daha serbest bir yayın yapma imkânına sahip olurken arka planda DP ile ilgili haber ve yorumlara yönelik bir yasaklama olmuştur. Resmî ilanlarla ilgili düzenleme ve basın çalışanlarına yönelik kanun sebebiyle kısmi tepkiler olsa da Uluslararası Basın Enstitüsü uzmanlarının raporlarında işaret ettikleri gibi basın çalışanları lehine sonuçlar ortaya konmuştur. Çok partili siyasi dönem ve yapılan serbest seçimler basın özgürlüğü açısından daha serbest bir ortam yaratmıştır.

8.1.1. Basınla İlgili Düzenlemeler

Millî Birlik Komitesi darbeden üç gün sonra 30 Mayıs 1960 tarih ve 1 Numaralı Kararname'deki *İspat hakkını lâğveden veya zımnî kayıt altına koyan kanunlar gibi esas hak ve hürriyetleri tahdit eden kanun ve hükümlerin lağvına ve bu konuda Adliye Vekâletinin kısa zamanda gerekli hazırlıkları yapmasına* karar verildiği¹⁰³⁹ belirtilerek gazetecilere yayınları ile ilgili ispat hakkı vermiştir. 1 Aralık 1960 tarihinde ise Türk Ceza Kanunu'nun 481. maddesindeki gazeteciye ispat hakkını ortadan kaldıran hükmü, değiştirilmiş ve gazeteciye bazı durumlarda ispat hakkı verilmiştir. Basın lehine olan düzenlemeler bununla da sınırlı kalmamıştır. 12 Ekim 1960 tarih ve 94 sayılı

1039 Resmî Gazete, S 10516, 31 Mayıs 1960.

Kanun'la DP döneminde çıkarılan ve basına sınırlamalar getiren 1954 tarihli 6334 Sayılı ve 1956 tarihli 6732 sayılı Kanunlar tamamen iptal edilmiştir. Hemen sonra 29 Kasım 1960 tarihli 143 sayılı Basın Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun ile basınla ilgili antidemokratik hükümler kaldırılmıştır.¹⁰⁴⁰ Beklentinin aksine darbe yönetimi DP Dönemi'nde basına konan sınırlamaları kaldırarak basına olumlu mesajlar vermiştir.

8.1.1.1. Basın İlan Kurumunun Kurulması

2-4 Ocak 1961 tarihlerinde Millî Birlik Komitesi tarafından basınla ilgili iki önemli kanun çıkarılmıştır. Bunlardan ilki DP Dönemi'nde siyasi iktidarın resmî ilanlar konusunda basına eşit davranmadığı gerekçesiyle çok şikâyet edilen uygulamanın düzenlenmesiyle ilgiliydi. Düzenleme ile resmî ilanların basına dağıtımını kayıt altına alan Basın İlan Kurumunun kurulması Kanunu kabul edilmiştir. 2 Ocak 1961 tarih ve 143 sayılı Basın İlan Kurumu Teşkiline Dair Kanun¹⁰⁴¹ ile resmî ilanların gazetelere dağıtılması düzenlenerek basının şikâyetleri giderilmiştir. Kanun ile birlikte yeni oluşturulacak Kurum, resmî ilanların yanında özel ilan ve reklamlara aracılık edecek ve bunlardan komisyon alacaktır. Elde edilen gelirlerden Basın İlan Kurumunun masrafları çıkarıldıktan sonra kalan parayı Kurum gazetelere, basın dernek ve sendikalarına kredi ve basın çalışanlarına borç olarak verecek, basının ihtiyacı olan makine kâğıt, mürekkep vb. malzemelerini temin edip satacak, yardıma muhtaç veya ölen gazetecilerin ailelerine yardım olarak dağıtacaktır. Kurum oluşturulurken ilan konusunda iktidara bağımlı olunmaması öngörülmüştür.

Kurumun iki yıllığına seçilen 36 genel kurul üyesi arasında ise gazeteciler ve üniversitelerden öğretim üyeleri de vardır (m. 5). Üyeler; ulusal ve yerel basın mensuplarının aralarında seçecekleri 12, Cumhurbaşkanı'nca görevlendirilecek 12 ile *İstanbul, Ankara ve Ege Üniversiteleri Hukuk Fakülteleri ile Ankara Üniversiteleri Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden 1'er, İstanbul, Ankara ve Ege üniversitelerinden Basın Yayınla ilgili eğitim yapan yüksekokul ya da enstitülerden 1'er öğretim üyesi, ticaret siciline kayıtlı ilan üreticilerinden 1, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliğinden 1, Türkiye Barolar Birliğinden 1, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Genel Müdürlüğünden (TRT) 1, Anadolu Ajansı ve TAO'dan 1, olmak üzere toplam olarak 12 temsilciden oluşmaktadır.*

Kanun'la, Basın İlan Kurumunun yayınlanmasına aracı olmak ödevinde bulunduğu ilan ve reklamlardan %15, diğer ilan ve reklamlardan azami %10 nispetinde faturalar üzerinden komisyon ücreti olarak kesilip, Kuruma gelir

1040 Alpay Kabacalı, **Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990, s. 188; Topuz, age., s. 206-208; Özkan Tikveş, "Basın Özgürlüğü ve Sansür Yasağı", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C I, S 1, İzmir, 1980, s. 168.

1041 **Resmî Gazete**, S 10702, 9 Ocak 1961.

kayıt olunacağı (m. 24) karar altına alınmıştır. Kanun'un kabul edilmesinden sonra yeni düzenlemenin basın siyasi iktidarlara bağımlı kılacağına yönelik eleştiriler yapılırken Kurumun alacağı komisyonlar basın organları sahiplerinin tepkilerine sebep olmuştur.

8.1.1.2. Basın Çalışanlarıyla İlgili 212 Sayılı Kanun

Basınla ilgili önemli değişikliklerden ikincisi 4 Ocak 1961 tarihli 212 sayılı Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkındaki 5953 sayılı Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanun'a Bazı Maddeler Eklenmesine Dair Kanun¹⁰⁴² olmuştur. Basın alanında görev yapanların çalışma şartlarını düzenleyen bu Kanun'dan sonra 10 Ocak "Çalışan Gazeteciler Bayramı" olarak kutlanmaya başlanmıştır. Kanun adında da söz edildiği gibi 13 Haziran 1952 tarih ve 5953 sayılı Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tanzimi Hakkında Kanun'un¹⁰⁴³ bazı maddelerini değiştirmiştir. Basın mensuplarına önemli haklar tanıyan Kanun'la¹⁰⁴⁴ gazeteci ve işveren arasındaki iş akdinde işin türü, ücret, kıdem yer alması, iki yılda bir terfi alması kayıt altına alınıyordu. Ayrıca Kanun'la; kıdem hakkı, ölüm ödeneği, yayın organının kapanması durumunda iki aylık ödeme verilmesi, istifa eden gazeteciye kıdem ödeneği yapılması, aylıkların peşin ödenmesi, çalıştığı yayın organındaki yayını dolayısıyla hapse giren gazetecinin ücret alması hakları veriliyordu. Yine gündüz çalışanlar için haftada bir, gece çalışanlara haftada iki gün izin verilmesi, kâr eden basın organlarının her yıl bir maaş ikramiye vermesi, anlaşmazlıklarda Ticaret Mahkemesi yerine İş Mahkemelerinin yetkili olması, ödemelerin gecikmesi durumunda her gün için %5 faiz uygulanması bu haklardandı.

8.1.1.3. Dokuz Patron Olayı

Her iki kanun ile ilgili ilk itiraz Türkiye'deki gazetelerin toplam tirajının %60'ını oluşturan ve ticari ilanların %80'ini alan medya sahiplerinin oluşturduğu Gündelik Siyasi Gazete Sahipleri Sendikası'ndan gelmiştir. Yeni düzenlemelere köşelerindeki yazıları ile tepki gösteren gazete sahipleri yeni durumu basın özgürlüğünü sınırlandırıcı olarak değerlendirmişlerdir. Gazete sahiplerinin tepkisini çeken kanuni düzenlemelerden sonra tarihe "Dokuz Patron Olayı" olarak geçen olay yaşanmış ve gazete sahipleri üç gün süreyle gazete çıkarmamıştır. Yeni düzenlemeyi protesto etmek amacıyla *Akşam*, *Cumhuriyet*, *Dünya*, *Milliyet*, *Tercüman*, *Vatan*, *Yeni Sabah*, *Hürriyet* ve *Yeni İstanbul*'un sahipleri 10 Ocak 1961'de yayımladıkları bildiri ile üç gün sü-

1042 **Resmî Gazete**, S 10703, 10 Ocak 1961.

1043 **Resmî Gazete**, S 8410, 20 Haziran 1952.

1044 Topuz, **age.**, s. 209-210; Tikveş, **age.**, s. 169.

reyle gazete çıkarmayacaklarını açıklamışlardır. Bildiride, yeni kanunlarla basının eşi görülmemiş bir tehlikenin içine atıldığını ve bu düzenlemelerin “doğrudan doğruya temel hak ve özgürlükleri” kısıntıya sokabilecek bir mahiyet taşıdığını belirtmişlerdir. “Gazetemizi üç gün kapatıyoruz” ifadesiyle başlayan bildiride Millî Birlik Komitesinin yasama yetkisini Kurucular Meclisine vermesini takdirle karşıladıkları belirtilmekte, yeni düzenlemenin *Basını emsali görülmemiş bir tehlikenin içine atmış* olduğu vurgulanmaktadır. Bu durumun sadece basın değil temel hak ve hürriyetleri sınırlayabileceği, *Basına devlet elinin karıştığı bir vasılık sisteminin Türk Demokrasisinde açtığı yaraları* geçmişte gözlemledikleri, basının devlet kontrolü dışında kalarak kamu görevi üstlenebileceği inancında oldukları belirtilmektedir. *Türk silahlı kuvvetlerinin desteğiyle saflarında yer almak mücadelesini yaptığımız Hür Dünya Cephesi basının hiçbirinde örneği görülmemiş ve görülmeyecek olan bir kontrol sisteminin Türk basınının üzerine konulmak istenmesi karşıındaki müracaatlarımız da sonuçsuz* kaldı denilerek şikâyet edilmektedir. Bildiride, konu *Kurucu Mecliste açık görüşme ve tartışma yoluyla milletin önünde ele alınabilirdi* denmekte ve çabalarının sonuçsuz kaldığı ifade edilerek *Yarıdan itibaren 3 gün çıkmayacağımızı sayın halk efkârına üzüntü ile bildiririz* ifadesi ile sona ermektedir. Daha sonra dokuz gazetenin adına yer verilmektedir.¹⁰⁴⁵ Bu bildiriden sonra 11, 12 ve 13 Ocak 1961 tarihlerinde gazetelerini yayınlamamışlardır.

Patronların kanun ile ilgili itiraz noktalarının özünü çalışanlara verilen özlük hakları ile birlikte yeni oluşturulan Basın İlan Kurumuna verecekleri %24 ve %10'luk paylar oluşturmuş, bazı köşe yazarları da bu durumu eleştirmiştir. Basın çalışanlarının aylık ücretlerinin memur ve subaylardan daha fazla olduğunu belirten basın patronları düzenleme ile çalışan ile çalıştıran arasındaki barışın bozulduğunu basının ekonomik baskı altına alındığını ileri sürmüşlerdir. Bildirinin yayınlandığı 10 Ocak tarihinde gazeteciler ise ellerinde patronları eleştiren pankartlarla bir yürüyüş düzenleyerek yeni düzenlemeyi savunmuşlardır. Gazetelerin üç gün yayınlanmadığı bu sürede basın çalışanları tirajı 100 bin kadar olan *Basın Gazetesi* adıyla gazete çıkararak oluşan boşluğu doldurmaya çalışmışlardır. Basın mensuplarına Gazeteci Sendikaları destek vermiştir. Gazetenin ilk günkü başyazısında gazeteciler: *Temel hak ve hürriyetlerimizin gerçekten kısıtlandığı, basının, yalnız basının değil, bütün memleketin gerçekten eşi görülmemiş bir tehlikenin içine sokulduğu günlerde bile gazetelerini kapatma ve protesto yoluna gitmeyen gazete sahiplerinin* Basın İlan Kurumu için yaptıkları davranışın basın tarihinde şerefli bir yeri olmayacağını bildirmişlerdir. Yazıda, *Gazete çıkarmak çorap fabrikası işletmeye benzemez. Basın bir kamu hizmetidir* diyerek medya sahipleri eleştirilmiş ve toplumun haber alma hakkının engellenmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

1045 **Hürriyet**, 10 Ocak 1961, s. 1; **Cumhuriyet**, 10 Ocak 1961, s. 1.

Yaşananlardan sonuç alamayan Gündelik Gazete Sahipleri Sendikası tarafından Basın İlan Kurumu ve Basın İş Kanunları ile ilgili olarak Ord. Prof. Dr. Sulhi Dönmezer başkanlığında bir komisyon oluşturularak “İlim Heyeti Raporu” hazırlanmıştır. Raporda kanunların olumlu yönleri de değerlendirilmiş ancak özellikle ilan ve reklam konusunda genel müdürü hükümet tarafından atanmış bir kurumun, yetkili olmasının basın özgürlüğüne zarar vereceğine vurgu yapılmıştır. Resmî ilanların devlet ve illerdeki resmî yayın organlarında yayınlanması, özel ilan ve reklamların devletin kontrolü altında özel teşebbüse bırakılması önerisinde bulunulmuştur.¹⁰⁴⁶ Bu girişimlere rağmen yapılan düzenlemeden vazgeçilmemiştir.

Millî Birlik Komitesi basınla ilgili bu düzenlemelerden sonra gazetecilere tavır almaya başlamıştır. Kasım Gülek tarafından 1 Mart 1961’den itibaren *Tanin* gazetesi yayınlanmaya başlanmıştır. Yazı işleri müdürü olarak CHP eski Hatay milletvekili İhsan Ada’nın görev yaptığı gazetede Aziz Nesin, Melih Cevdet Anday, Yaşar Kemal, Sabahattin Eyüpoğlu gibi isimler görev yapmaktadır. 18 Mayıs 1961’de İhsan Ada ve Aziz Nesin gözaltına alınmışlardır. Ertesi gün *Tanin*’de, Aziz Nesin’in bir hafta önce gazeteden istifa ettiği, İhsan Ada’nın ise temize çıkacağına ümit edildiği belirtilmiştir. 3 Temmuz 1961’de her iki gazetecinin yazılarında suç unsuru bulunmadığına karar verilmiştir.¹⁰⁴⁷

Bu dönemde basına açılan çok sayıda dava yanında Bakanlar Kurulu kararıyla yurt dışında basılan gazete, dergi ve kitapların ülkeye girişi de yasaklanmıştır.¹⁰⁴⁸ Yayın organlarının; komünizm, Kürtçülük, Rumluk ve Ermenilik, propagandaları, Türklüğe hakaret, müstehcenlik, dinî propaganda ve Hristiyanlık propagandası ile diğer konular sebebiyle ülkeye girişleri yasaklanmıştır. Ülkeye girişine izin verilmeyen yayın organları arasında Türkçe ve başka dillerde basılmış yayınlar da vardır.

Bu dönemde basın lehine düzenlemeler yapılırken bile darbeden sonra tutuklanarak Yassıada’ya konan DP yöneticileri aleyhine olabilecek her türlü yayın serbest bırakılırken lehlerine olabilecek hiçbir yayına izin verilmemiştir. Bir yandan basında sansüre karşı bulunduğu belirtilmekte ve DP Dönemi’nde yapılan ve basını denetim altına alabilecek kanunlardaki hükümler ortadan kaldırılırken Yassıada’daki yargılamaları yürüten ve Yüksek Adalet Divanı adı verilen mahkemenin verdiği kararların yayınlanması ile ilgili ba-

1046 Hasan Üstün, **Türkiye’de Devletin Yazılı Basına İlan ve Reklâm Dağıtım Politikaları ve Basın İlan Kurumu Örneği**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2010, s. 87-91.

1047 Topuz, **age.**, s. 215-216; Kabacalı, **age.**, s. 190.

1048 Mustafa Yılmaz, Yasemin Doğaner, “1961-1973 Yılları Arasında Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 247-299.

sına sansür konmuştur. Gazetelerin yazı işleri müdürlüklerine 6 Eylül 1961 tarihli ve İstanbul Valisi Korgeneral Refik Tulga imzalı bir yazı gönderilerek Yassıada kararlarından sonra *Millî Birlik Komitesi İrtibat Bürosu'ndan başka hiçbir makamdan* bilgi alınmaması istenmiştir. Yazıda bu bürodan verilecek haberlerden başka bu konuda hiçbir yayın yapılmayacağı, bu büro haricindeki *haberlerin neşrine müsaade edilmeyecek* denilerek¹⁰⁴⁹ haberlerin yayınlanması engellenmiştir. Yazıdan da anlaşılacağı üzere darbe döneminin basına özgürlük verilmesi noktasındaki uygulamaları kendi lehine veya en azından kendine zarar vermeyecek konularla sınırlı kalmıştır.

Basına konan sansür ile ilgili bir başka uygulama haftalık sosyalist *Yeni-yol*'un ilk sayısında yaşanmıştır. Henüz ilk sayısı basılan yayın organına baskıdan hemen sonra el konulması ve sahibi ile yazarlarının gözaltına alınması uygulanan sansürün bir başka örneğini oluşturmuştur. Basın organlarının yayın süreci tamamlanmadan toplatma, yasaklama, alıkoyma işleminin yapılmaması basın özgürlüğünün temel ilkesi iken buna uyulmamış ve yayın organına daha matbaada iken el konulmuştur.

8.1.1.4. Tedbirler Kanunu ve Basına Getirilen Sınırlamalar

Hukuki düzenlemelerde başlangıçta oluşturulan hava değişmiş ve darbeden yaklaşık iki yıl sonra basın özgürlüğünü kısıtlamaya yönelik adımlar atılmaya başlanmıştır. Kabul edilen 5 Mart 1962 tarih ve 38 sayılı Anayasa Nizamını, Millî Güvenlik ve Huzuru Bozan Bazı Fiiller Hakkında Kanun¹⁰⁵⁰ bunun ilk uygulamasını oluşturmuştur. “Tedbirler Kanunu” olarak da bilinen bu Kanun DP Dönemi ile ilgili olumlu yayınları yasaklarken darbe dönemine ilişkin yayınları da engellemek üzere çıkarılmıştır. Kanun, 15 Ekim 1961’de yapılan seçimlerden sonra kurulan ve 2 Aralık 1961’de güvenoyu alan CHP-AP koalisyon Hükümeti döneminde çıkarılmıştır. Ancak bu süreçte Kanun ile ilgili olan Abdülhamit jurnalciliğini geri getireceği ve Anayasaya aykırı olduğu şeklinde eleştiriler yapılmıştır.¹⁰⁵¹ Kanun’un çıkarıldığı dönemde yeni bir darbe teşebbüsünün bulunması, siyasi partiler ve onları destekleyen gazeteler arasındaki olaylara ve 27 Mayıs Darbesi’ne yönelik farklı bakış açıları, Kanun’un çıkmasında etkili olmuştur. Başbakan İsmet İnönü’nün parti temsilcileriyle 25 Şubat 1962 günü yaptığı toplantıdan sonra bir tedbirler paketinin hazırlanacağına ilişkin açıklamalarından sonra kanun gündeme gelmiştir. Bu açıklamalar üzerine konu basın ve kamuoyunun gündemine gelmiş ve özellikle basından büyük tepkiler almıştır. 1 Mart 1962 günü Gazeteciler Ce-

1049 Kabacalı, *age.*, s. 189-190.

1050 **Resmî Gazete**, S 11053, 7 Mart 1962.

1051 Tekin Önal, “27 Mayıs İhtilali’nin Geride Bıraktıkları ve İnönü Hükümetleri Döneminin Önemli İç Siyasi Gelişmeleri (1961-1965)”, **Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, I (1), 2017, s. 10-25

miyeti, Gazeteciler Sendikası, Türkiye Gazete Sahipleri Sendikası, Günlük Siyasi Gazete Sendikası, Türkiye Gazeteciler Sendikası Federasyonu yayınladıkları bildiri ile yeni düzenlemeye karşı olduklarını açıklamışlar ve basına konan cezaların yararlı olmadığını, ülkenin lehine sonuçlar yaratmadığını belirtmişlerdir. Bildiride, darbeye verilen destek açık olarak belirtildikten sonra yeni Anayasanın basın özgürlüğüne önem verdiği ve bu özgürlüğün basının vazgeçilmez hakkı olduğu vurgulanmıştır. Bu tür sınırlamaların *Devrimin bölünmez bir parçası olan basın özgürlüğü ile bağdaşmayacağına inanıyoruz* denerek bir yandan düzenlemeye karşı çıkılırken diğer yandan basının darbenin yanında yer aldığı altı çizilmiştir. Köşe yazarları da yeni düzenlemenin karşısında olduklarını vurgulamıştır.¹⁰⁵² İtirazlar, Kanun'un çıkmasını engellemiştir.

Kanun'un 1. Maddesi darbeye meşruiyet zemini yaratmaya çalışarak, darbenin *Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybettiği Türkiye Cumhuriyeti Anayasasıyla de tespit edilen Demokrat Parti iktidarına karşı direnme hakkını kullanarak, normal demokratik rejimi bütün teminatıyla kurmak amacıyla Türk Milletinin gerçekleştirdiği* belirtilmektedir. Devamında, 27 Mayıs 1960 Devrimini, Yüksek Adalet Divanı kararlarını *Söz, yazı, haber, havadis, resim, karikatür veya sair vasıta ve suretlerle, yersiz, haksız veya gayrimeşru gösterenler veya üstü kapalı da olsa matufiyeti belli olacak şekilde böyle göstermeye çalışanlar için ceza verileceğini* belirtmektedir. Bunlarla birlikte bu konu ile ilgili *Mahkûm edilenlerin mahkûmiyetlerine esas teşkil eden fiillerini yahut şahıslarını övenler veya neticelenmiş hazırlık, ilk, son tahkikat veya infaz safhalarıyla ilgili resim, hatırat, röportaj yayanlar veya beyanat verenler için ceza verilmesini kayıt altına almaktadır.* Mahkûm olanların infazları süresince “devrimi” zedeleyici şekilde veya *Uydurma beyanati basma verenler veya basın yoluyla yayanlar veya alenen nakledenler için aynı şekilde beş yıla kadar ağır hapis cezası öngörülmektedir.*

Darbe yönetimi bir yandan basın özgürlüğü konusunda önemli adımlar atıldığına ilişkin kamuoyuna bilgi verirken diğer taraftan DP ile ilgili haber, yorum ve eleştirilerin ağır hapis cezası ile cezalandırılacağını belirtmektedir. Kanun'un ilk maddesinin dört ve beşinci fıkraları bununla ilgilidir. Darbeyi *Yersiz, haksız veya gayrimeşru gösterecek surette, feshedilmiş Demokrat Parti'nin iktidarını övenler veya müdafaa edenler* ile mevcut partilerinin DP'nin devamı olduğu belirtilmekte ve bu yolda çaba harcayan ve propaganda yapanların da aynı şekilde cezalandırılacağı ifade edilmektedir. Kanun'un ikinci maddesi çok partili siyasi düzeni *Söz, yazı, haber, havadis, resim, karikatür veya sair vasıta ve suretlerle, zedelemeye veya tehlikeye düşürmeye matuf olarak kötileyenler* ile buna ilişkin propaganda yapanlara yine aynı

1052 Topuz, *age.*, s. 221; Kabacalı, *age.*, s. 192.

cezanın verilmesini, üçüncü maddede belirtilen yazılı suçların oluşabilmesi için aleniyet yani yayınlanma şartını getirmiştir. Dördüncü madde daha önceki dönemde kurulan veya çalışmalarını sürdüren parti mensupları veya oy verenleri “tezyifkâr sıfatlarla topyekûn” kötüleyen, kin ve düşmanlık doğuracak yayınlar için iki yıla kadar ceza verilmesini düzenlemektedir. Basın özgürlüğünü doğrudan etkileyen beşinci maddesi ise yayınların toplatılabileceğini kayıt altına almaktadır. Maddede, *Bu kanunda yazılı fiiller basın yoluyla işlendiği takdirde, suç konusunu ihtiva eden mevkuteler ve sair basılmış eserler sulh hâkimi kararıyla toplattırılabilir* denmektedir. Kanun, özgürlükçü tavrından nasıl vazgeçildiğini göstermektedir.

Kanun’un yürürlükten kaldırıldığı 15 Mayıs 1969’a kadar özellikle ilk dönem birçok basın mensubu yargılanmıştır.¹⁰⁵³ Yargılanan gazeteciler arasında *Dünya* gazetesinde yayınlanan bir karikatürden dolayı Ferruh Doğan, Yassıada’daki mahkeme tarafından mahkûm edilenlerle Kayseri’de görüşen ve bunu gazetesi *Hür Vatan*’da yazan Ahmet Emin Yalman ile gazetenin sorumlu müdürü Selami Akpınar, *Cumhuriyet* gazetesinin açtığı Yunus Nadi Armağanı Yarışması’na katılan Kayhan Sağlamer ve Şadi Akçıl ile birlikte yazdıkları veya çevirdikleri kitaplar sebebiyle birçok yazar vardır.¹⁰⁵⁴ Kanun’un yürürlükten kaldırıldığı tarihte devam eden davalar düşmüştür.

8.1.2. Yeni Anayasa ve Basın Özgürlüğü

Dönemin basın rejimi açısından ilk yıllara ilişkin iki gelişme çok önemli olmuştur. Bunlardan ilki 27 Mayıs 1961 Askerî Darbesi, ikincisi ise önce 27 Mayıs 1961 tarihinde Kurucu Meclis tarafından, sonra 9 Temmuz 1961 günü yapılan halk oylamasında kabul edilen 9 Temmuz 1961 tarih ve 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası¹⁰⁵⁵ olmuştur. Yeni Anayasa kuvvetler ayrılığı ilkesini benimsemiş,¹⁰⁵⁶ bu durum yasama ve yürütmenin ayrılığı ile birlikte basın ile ilgili hükümlerin Anayasaya daha ayrıntılı biçimde girmesini sağlamıştır. Basın hürriyeti sadece Anayasaya girmekle kalmamış, basın hürriyetinin bir hak olduğu kabul edilmiş¹⁰⁵⁷ ve Anayasa ile teminat altına alınmıştır. Anayasanın geneli ve özellikle basınla ilgili hükümlerindeki en büyük değişiklik kuşkusuz 1971’deki demokratik siyasal hayata müdahalenin yapıldığı 12 Mart Muhtırası sonrası olmuştur. 29 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi

1053 Fatih Tuğluoğlu, “27 Mayıs’ı Restore Etme Projesi: Tedbirler Kanunu (1962)”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 35, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2019, s. 15-23.

1054 Kabacalı, **age.**, s. 194-195.

1055 **Resmî Gazete**, S 10859, 20 Temmuz 1961.

1056 Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yay., Ankara 2002, s. 40-41.

1057 Feyyaz Gölcüklü, **Haberleşme Hukuku**, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 48.

ve Geçici Maddeler Eklenmesi Hakkında Anayasa Değişikliği Kanunu ile¹⁰⁵⁸ Anayasanın birçok maddesi değiştirilmiştir.

1961 Anayasası'nda basın özgürlüğü ile ayrıntılı düzenlemelere yer verilmiştir. Düzenlemenin ayrıntılı yapılmasında iktidara geldiğinde çıkardığı 5680 sayılı Kanun ile dönemin çağdaş basın özgürlüğüne ortam hazırlayan DP iktidarının daha sonraki yıllarda basınla ilgili düzenlemeleri ve basını iktidara tabi kılma girişimleri etkili olmuştur. Yeni Anayasada basın özgürlüğüne ilişkin düzenlemelere ayrıntılı olarak yer verilmesiyle bir anlamda basının siyasal iktidarların baskı ve denetimi altına girmesinin engellenmesi amaçlanmıştır. Darbe Anayasası olmasına rağmen yeni düzenlemelerle basının, demokratik sistemlerde yasama, yürütme ve yargıdan sonra medyanın dördüncü güç olarak görev yapmasına¹⁰⁵⁹ yönelik adımlar atılmıştır. Anayasanın siyasal iktidarlar tarafından kolay değiştirilememesi basın demokratik sistemin şemsiyesi altına alınmak istenmiştir. Anayasada basın hürriyetinin dayandığı haberleşme, düşünce, vicdan ve din hürriyeti ile ilgili de hükümler bulunmaktadır. Düşünce hürriyeti ile ilgili olarak: *Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir; düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim ile veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklayabilir ve yayabilir* denmekte ve hiç kimsenin düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamayacağı (m. 20) belirtilmektedir. Yine basın hürriyetinin temelini oluşturan haberleşme hürriyeti ile ilgili olarak herkesin haberleşme hürriyetine sahip olduğu ve haberleşmenin gizliliğinin esas olduğu, *Kanunun gösterdiği hallerde, hâkim tarafından kanuna uygun olarak verilmiş bir karar olmadıkça, bu gizliliğe dokunulamayacağı* (m. 17) hüküm altına alınmaktadır. Basın hürriyetinin temel aldığı diğer bir alan olan vicdan hürriyeti ile ilgili olarak herkesin *vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahip* olduğunun (m. 19) altı çizilmektedir.

Basın özgürlüğü ile ilgili olarak 1961 Anayasası'nın 22. Maddesinde ayrıntılı düzenleme yapılmıştır. Madde, 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanun'la değiştirilmiştir. Bu maddenin ilk ve değiştirilen son halinin başında *Basın hürdür; sansür edilemez* denerek basın özgürlüğü anayasal güvence altına alınmıştır. Bu hürriyetin özüne işaret edilmiş, özüne dokunulamayacağı vurgulanmış¹⁰⁶⁰ ve siyasal iktidarlar sınırlandırılmıştır. Maddenin devamında, *Devlet, basın ve haber alma hürriyetini sağlayacak tedbirleri alır* denerek devletin basın ve haber alma özgürlüğünü sağlayacak tedbirleri alacağı kayıt altına alınmıştır. Bu ifade, çağdaş demokrasilerin devlete ve dolayısıyla siyasal iktidara yüklediği bir görevin¹⁰⁶¹ anayasal güvence altına alınması ola-

1058 **Resmî Gazete**, S 13964, 22 Eylül 1971.

1059 Sulhi Dönmezer, "Basın Suçlarında Ceza Sorumluluğu", **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No.3, İstanbul 1983, s. 2-11.

1060 Özbudun, **age.**, s. 44.

1061 Sulhi Dönmezer, **Basın ve Hukuku**, 4. Baskı, İstanbul 1976, s. 92.

rak karşımıza çıkmaktadır. İfade ile devlete ve dolayısıyla siyasal iktidarlara, sadece basının çalışma alanına müdahale edilmemesinin basın hürriyetinin sağlanması için yeterli olmayacağı, basın özgürlüğünün sağlanmasına yönelik gerekli önlemleri alması görevi verilmektedir. Maddenin devamında basın hürriyetinin hangi hallerde sınırlandırılabilirliği belirlenmektedir. Maddenin ilk halinde bu bölüm: *Basın ve haber alma hürriyeti, ancak millî güvenliği veya genel ahlâkı korumak, kişilerin haysiyet, şeref ve haklarına tecavüzü, suç işlemeye kışkırtmayı önlemek ve yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak için kanunla sınırlandırılabilir* şeklindeydi. 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanun'la bu bölüm değiştirilmiştir. *Basın ve haber alma hürriyeti ancak Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünü, kamu düzenini, millî güvenliği ve millî güvenliğin gerektirdiği gizliliği veya genel ahlâkı korumak, kişilerin haysiyet, şeref ve haklarına tecavüzü, suç işlemeye kışkırtmayı önlemek veya yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesini sağlamak için kanunla sınırlanabilir* halini almıştır. İlave edilen yeni hükümlerle birlikte bölücülüğü önlemeye ilişkin yeni hüküm ihdas edilirken kamu düzeni, millî güvenliğin getirdiği gizlilik ilkesi maddeye ilave edilmiştir. Maddede yer alan genel ahlak ve kamu düzeni ifadelerinin çok açık olmaması eleştiri konusu olmuştur. *Yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirilmesi için kanunla belirtilecek sınırlar içinde hâkim tarafından verilecek kararlar saklı olmak üzere* basına yayın yasağı konamayacağı 22. Maddenin ilk ve değiştirilmesinden sonraki halinin devamında belirtilmektedir. Yayın organlarının hangi hallerde toplatılabileceği maddenin devamında düzenlenmiştir. Buna ilişkin olarak bu bölümün ilk halinde: *Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergilerin toplatılması bu tedbirlerin uygulanacağını kanunun açıkça gösterdiği suçların işlenmesi halinde ve ancak hâkim kararıyla olabilir* şeklinde bir hüküm vardı. Ancak 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanun'la bu bölüm büyük oranda değiştirilmiştir. *Türkiye'de yayımlanan gazete ve dergiler, kanunun gösterdiği suçların işlenmesi halinde hâkim kararıyla* bölümü aynı kalmıştır. Devamla: *Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğin, kamu düzeninin veya genel ahlâkın korunması bakımından gecikmede sakınca bulunan hallerde de, kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir* şeklinde xifade edilerek toplatma gerekçeleri belirtilmektedir. Devamında, *Toplatma kararını veren yetkili merci, bu kararını en geç 24 saat içinde mahkemeye bildirir. Mahkeme bu kararı en geç üç gün içinde onaylamazsa, toplatma kararı hükümsüz sayılır* hükmü ile toplatma kararını hâkimin vereceğini kayıt altına almıştır.

Toplatma kararı ile ilgili kararın yargı ile birlikte idare tarafından verilebilmesine imkân veren bu düzenleme basının aleyhine bir sonuç ortaya koymuştur. Basın organları için verilecek toplatma kararından sonra hakim tarafından verilecek toplatma kararının iptalinin özellikle günlük gazeteler açısından fazla bir anlam taşımayacağı açıktır. Günlük gazeteler için yayın-

landıkları ilk gün hedef kitlelerine ulaşmaları ilkesi esastır. Toplatma kararının iptali sonrasında gazetelerin tekrar bayiiiler aracılığı ile okuyucusuna ulaşması genellikle mümkün olamadığı için toplatma kararının kimin tarafından verileceği büyük önem taşımaktadır. Toplatma kararının hâkimler tarafından verilebilmesi basına idarenin müdahalesinin engellenmesi açısından önemli iken maddenin değiştirilmesi ile birlikte idarenin elini güçlendirmiş ve toplatma kararının verilmesi için bir anlamda idareye de yetki verilmiştir.

Yine bu bölümde yer alan kişilerin şeref ve haysiyetinin korunması sadece haberle ilgili olmayıp yorum ve eleştirileri de kapsamaktadır. Ayrıca, basın özgürlüğünün sınırlandırılması için ortaya konan kamu düzeni ve genel ahlak gibi bazı gerekçeler çok açık olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹⁰⁶² Kamu düzeni ve genel ahlak gibi kavramların çok belirgin olmadığı, yer ve zamana göre farklı değerlendirilebileceği, bunun ise basın özgürlüğüne zarar verebileceği, bu konularda ideal olanın sınırların tam olarak çizilmesi ve basının baskı altına alınmaması olduğunun altı çizilmiştir.

Basın hürriyetini düzenleyen 22. maddenin son bölümü, basın organlarının kapatılması ile ilgilidir. Bu bölümün ilk halinde kapatılma: *Türkiye’de yayımlanan gazete ve dergilerin toplatılması bu tedbirlerin uygulanacağını kanunun açıkça gösterdiği suçların işlenmesi halinde ve ancak hâkim kararıyla olabilir. Türkiye’de yayımlanan gazete ve dergiler ancak 57. madde de belirtilen fiillerden mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir* şeklindedir. 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanun’la değiştirilmesinden sonra bu bölüme toplatma ile ilgili gerekçeler eklenmiştir: *Türkiye’de yayımlanan gazete ve dergiler, millî güvenliğe, kamu düzenine, genel ahlâka, insan hak ve hürriyetlerine dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyet ilkelerine veya Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde mahkeme kararıyla kapatılabilir.* Millî güvenlik, kamu düzeni ve genel ahlak kavramının yorumu açık olması basın özgürlüğü açısından burada da bir sorun oluşturmuştur.

Anayasada gazete ve dergi çıkarılmasının *önceden izin alma ve malî teminat yatırma* şartına bağlanamayacağı (m. 23) belirtilmektedir. Bu madde 1931 Basın Kanunu ile konmuş olan düzenlemelerin artık bir daha konamayacağı anlamına gelmektedir. Maddenin devamında, yayın organlarının çıkarılması, yayımı, mali kaynakları ve gazetecilik mesleği ile ilgili hususların kanunla düzenleneceğini, ancak kanunun *haber, düşünce ve kanaatlerin serbestçe yayımlanmasını engelleyici veya zorlaştırıcı siyasi, iktisadi, mali veya teknik kayıtlar* koyamayacağını kayıt altına almıştır. Aynı maddede, gazete ve dergilerin *devletin ve diğer kamu tüzel kişilerinin veya bunlara bağlı kurum-*

1062 Çetin Özek, **Türk Basın Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1978, s. 143-144; “Basında Haber Verme Hakkının Sınırları”, **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No.3, İstanbul 1983, s. 35.

ların araç ve imkânlarından eşitlik esasına göre faydalanacağını belirtmiştir. Gazete ve dergiler gibi kitap ve broşür yayımının izne bağlanamayacağı, sansür edilemeyeceği (m. 24), kanunun gösterdiği suçların işlenmesi halinde hâkim kararıyla ve devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, millî güvenliğinin, kamu düzeninin veya genel ahlâkın korunması halleri dışında toplatılmayacağı belirtilmektedir. Ayrıca gazete, dergi, kitap ve broşür için mutlak gereklilik olan basın araçlarıyla ilgili olarak Anayasada ayrı bir düzenleme yapılmıştır. *Basımevi ve eklentileri ve basın araçları, suç vasıtası olduğu gerekçesiyle de olsa, zapt veya müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz* (m. 25). Madde ile sadece haber ve bilgi alma, kaynaklara ulaşma, bunları derleme yorumlama ve eleştiri hakkı değil yine basın özgürlüğünün temeli olan çoğaltma hakkı da Anayasa ile güvence altına alınmıştır.

Yeni Anayasaya basın özgürlüğünün yanında hedef kitlenin basın yoluyla uğrayabileceği zararları da dikkate alarak cevap ve düzeltme hakkı ile ilgili hüküm de konmuştur. *Düzeltilme ve cevap hakkı, ancak kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması hallerinde tanınacak ve kanunla düzenlenecektir* (m. 27). Cevap ve düzeltme ile ilgili konularda itilaf çıkması halinde yine hâkim yetkili kılınmaktadır. *Düzeltilme ve cevap yayımlanmazsa, yayımlanmasının gerekip gerekmediğine hâkim tarafından karar verileceği* belirtilmektedir.

Anayasa radyo ve televizyonlarla haber ajanslarını da düzenlemektedir. *Radyo ve televizyon istasyonlarının idaresi özerk kamu tüzel kişiliği halinde kanunla düzenlenecek* (m. 121), radyo ve televizyon yayınları *tarafsızlık esaslarına göre* yapılacaktır. *Radyo ve televizyon idaresi, kültür ve eğitime yardımcılık görevinin gerektirdiği yetkilere sahip* kılınacaktır. Kamuya ait veya kamudan yardım alan ajansların (*Anadolu Ajansı* gibi) nasıl çalışacağı da aynı maddede düzenlenmiştir: *Devlet tarafından kurulan veya Devlettten malî yardım alan haber ajanslarının tarafsızlığı esastır.*

8.1.3. Basının Gelişmesi ve TRT

Darbenin gölgesi olmadan yapılan ilk serbest seçimlerle iktidar değişmiş¹⁰⁶³ ve bu dönemde basın içerik ve tiraj olarak gelişmiştir. Yeni basım teknolojilerinin kullanılmaya başlaması ve basım merkezlerinin yurt içi ve yurt dışı olarak yaygınlaşması gazete ve dergilerin daha hızlı biçimde hedef kitleleriyle buluşmasını sağlamıştır. Bu dönemde Türkiye Radyo Televizyon Kurumunun (TRT) kurulması¹⁰⁶⁴ alanın önemli gelişmeleri arasında yer al-

1063 Ali Gevgili, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yay., İstanbul 1987; Celal Ertuğ, **Çözünsüz Demokrasi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1997, s. 307; https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1965, Erişim Tarihi: 27 Aralık 2020.

1064 Murat Özgen, **Türkiye’de Basının Gelişimi ve Sorunları**, 2. Baskı, İ.Ü. İletişim Fak. Yayını, İstanbul 2004, s. 49.

maktadır. Yazılı sözlü ve görsel basın açısından döneme damgasını vuran en önemli olayların başında kuşkusuz 1968 yılında televizyon yayınlarının başlaması gelmektedir. Devlet tekeli olarak 1964 yılında radyo ve televizyonların yayınlarını gerçekleştirmek üzere Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) kurulmuştur. İlk televizyon yayınları çok sınırlı bir bölgeye yapılırsa da yayınlar 1970 ve 80'li yıllarda Türkiye geneline yaygınlaşmıştır.

Bu dönem basın organlarının teknolojik ve içerik olarak geliştiği bir süreci içermektedir. Basım teknolojisinin gelişmesi gazete ve dergilerin daha hızlı basılması ve okuyucuya görsel olarak daha iyi bir yayın sunmalarını sağlamıştır. Basında renkli baskının artarak devam ettiği bu dönemde yeni basım teknolojisi renkli baskının daha kaliteli olmasını sağlarken 1966'dan itibaren ofset baskı tekniği ile birlikte yayın organlarının hedef kitle tarafından beğenilme düzeyini yükseltmiştir. Basında ofset sistemine geçiş sadece ulusal basınla sınırlı kalmamış, 1967'de bir bölge gazetesi olarak İzmir'de yayınlanan *Yeni Asır* ve 1974'de yerel olarak Bursa'da yayınlanan *Bursa Hâkimiyet* de ofset baskıya geçmiş,¹⁰⁶⁵ sonraki yıllar diğer ulusal, bölgesel ve yerel basında ofset baskı sistemi yaygınlaşmıştır. Yazılı basın teknolojisinin gelişmesi ile birlikte gazetelerin yurt içine yönelik basım yaptıkları merkezler de artmıştır. İstanbul ve Ankara'dan sonra İzmir Adana, Antalya, Erzurum ve Trabzon'da günlük gazetelerin basım üniteleri kurulmuştur. Basım merkezlerinin çoğalmasıyla basın organlarının dağıtımdan kaynaklanan sorunları azalmış, yayının okuyucuya hızlı ulaşımı sağlanmıştır. Basın organlarının yeni basım merkezleri kurması ülke içiyle sınırlı kalmamış yurt dışını da kapsamıştır. Avrupa'ya dağıtımını yapılmak üzere Almanya gazetelerin basım üniteleri kurduğu ülke olmuş ve 1969'dan itibaren bazı gazeteler Almanya'da da basılmaya başlamıştır. İlk olarak *Akşam* Almanya Münih baskısına bu tarihte başlamış, 1970'te ise *Hürriyet* Almanya Münih'te, *Tercüman* ve *Son Havadis*, 1972'de *Milliyet* yine Almanya'da basılan nüshalarını Avrupa'nın farklı şehirlerinde satışa sunmuştur.¹⁰⁶⁶ Gazetelerin Avrupa basım merkezlerini kurmasıyla birlikte yurt dışında yaşayanların gazetelere daha hızlı ulaşabilmeleri mümkün hale gelmiştir. Basın organlarının dağıtımının daha kolay yapılabilmesi için önce GAMEDA, daha sonra *Hürriyet*'in Hür- Dağıtım Şirketleri kurulmuştur. Dağıtım ağının da gelişmesiyle birlikte ülkenin hemen her yerinde sabahın erken saatlerinde gazete, okuyucusu ile buluşmuş,¹⁰⁶⁷ okuyucunun artan ilgisi gazeteleri içerik olarak geliştirmiştir.

Dönemin nüfusu ve eğitim durumuna uygun olarak kitle gazeteciliği ile fikir gazeteciliği arasındaki yarış bu dönemde hızlanmıştır. Bu dönem fi-

1065 Olcay Uçak, Abdi Erkal, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yerel Basının Gelişim Süreci", *Selçuk İletişim*, 12 (1), Konya, 2019, s. 99.

1066 "Basınımızın Sorunları", *Cumhuriyet*, 27 Ekim 1972; Topuz, *age.*, s. 252.

1067 Ali Gevgili, "Türkiye Basını", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C 1, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 202-228.

kir gazeteciliği aleyhine gelişen bir süreci içerse de¹⁰⁶⁸ fikir gazeteciliğini ortadan kaldırmamıştır. Ancak popüler kitle basını sayı ve tiraj olarak bu dönemde güç kazanmıştır. Basının önemli bölümü daha fotoğraflı veya resimli, büyük başlıkların ağırlıklı olduğu bir içerikle hedef kitlesine seslenme geleneğini oluşturmuştur. Bu dönemde başlayan bu habercilik anlayışı 1980 sonrasında zirve yapacaktır.

Hazırlanan 1961 Anayasası genel ve basın alanında daha özgürlükçü bir yapı ortaya koymuştur. Buna rağmen 1960 yılına göre 1961 yılında yayınlanan gazete sayısı %50'ye varan oranda azalmıştır.¹⁰⁶⁹ Yayınlanan gazete ve dergi sayısı sadece ulusal ölçekli yayınlananlarda değil yerel basında da düşmüştür. Örneğin resmî ilan yayınlama hakkına sahip olan yerel basın organlarının sayısı 1962'de 300 iken bu sayı 1970 yılına kadar olan sürede düşmüş ve 169 ile 198 arasında rakamlara gerilemiştir.¹⁰⁷⁰ 1970'li yıllardan itibaren yerel basın organları da sayı ve tiraj olarak gelişmiştir.

Darbe sonrasında siyasal içerikli haber ve yorumlar yok denecek kadar az olurken seçimlerin yapılması ve normal siyasal hayata geçiş basın organlarına olan ilgiyi artırmıştır. Görseelliği daha iyi, siyasal içerikleri daha fazla ve hedef kitlesinin ilgisi doğrultusuna uygun bir anlayışla okuyucusunun karşısına çıkan basın organları 1970'lere doğru artmış ve bu doğrultuda tirajlar da değişmiştir. Hedef kitlenin ilgisi ve tirajlardaki artış beraberinde ilan ve reklamların oranını artırmış ve basını olumlu etkilemiştir. Darbe sonrasında basın özgürlüğüne yönelik atılan adımlar ve siyasal hayata geçişten sonraki dönemde iktidardaki Adalet Partisi'nin daha hoşgörülü tavrı basının gelişmesini olumlu etkilemiştir. Sonraki dönemde çok partili siyasi hayat basındaki tirajların da yükselmesini sağlamıştır. 1970 yılına kadar olan dönemde *Hürriyet*'in tirajı 560 ile 600 bin, *Günaydın* 225-350 bin arasında bir tiraja ulaşmıştır. Diğer gazetelerden *Tercüman* 210 ile 300 bin, *Saklambaç* 265 ile 290 bin, *Milliyet* 180 ile 200 bin, *Cumhuriyet* 100 ile 160 bin, *Akşam* 50 ile 150 bin, *Yeni Asır* 45 ile 55 bin arasında tiraja ulaşmıştır.¹⁰⁷¹ Gazete tirajlarının yükseldiği 1960'lı yılların sonlarında Türkiye nüfusu 38 milyon iken Türkiye'deki toplam tiraj 2 milyon ile 2.250.000 arasında değişmiştir. 1972'den itibaren toplam tiraj 2 milyona gerilerken dönemin beş büyük gazetesi *Hürriyet*, *Günaydın*, *Tercüman*, *Milliyet*, *Cumhuriyet*'in toplam satışı 1 milyon 300 bin

1068 A. Raşit Kaya, **İktidar Yumağı**, İmge Kitabevi, Ankara 2009, s. 240.

1069 Enver B. Şapolyo, **Türk Gazeteciliği Tarihi ve Her Yönüyle Basın**, Güven Matbaası, Ankara 1969 s. 316; Kabacalı, **age.**, s. 235.

1070 Seniye Yücel, "Yerel Basın", **Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar**, Drl. K. Alem-dar, Alfa Yay., İstanbul 1999, s. 175; Uçak, **agm.**, s. 99.

1071 Önder Şenyapılı, "1970'lerin Başında Sayılarıyla Türk Basını (1950-1970 Yılları Arasındaki Gelişme, Sayısal Analiz, Genel Tutumlar ve Durum)", **Amme İdaresi Dergisi**, C IV, S 4, Aralık, Ankara 1971, s. 71.

olmuştur.¹⁰⁷² Tirajlardaki gerilemede kuşkusuz 12 Mart Muhtırası sonrasında basın özgürlüğüne getirilen sınırlamaların büyük etkisi olmuştur. Türkiye’de yazılı basının tirajları 1970’li yılların sonlarında yükselerek 3 milyona çıkmıştır. Basın organları içerik ve tiraj olarak gelişirken 1971 ve sonrasındaki düzenlemelerle birlikte basın davaları da artmıştır. 1950-1960 yılları arasındaki DP Dönemi’nde yıllık ortalama 60’ı bulan basın davaları 1961-1970 arası 30’lara kadar düşerken, 1975-1980 döneminde yıllık ortalama 300’ün üzerine çıkmış, basın organları ve gazeteciler için mesleğin icrası güçleşmiştir.

Yeni teknolojilerden yararlanan ve tirajlarını sürekli artıran gazetelerin sahiplik yapısını da gazeteci aileler oluşturmuştur. Erol Simavi’nin sahibi olduğu *Hürriyet*, Haldun Simavi’nin sahibi olduğu *Günaydın*, Ercüment Karacan’ın sahipliğindeki *Milliyet*, Kemal Ilıcak’ın sahipliğindeki *Tercüman*, Nadir Nadi’nin sahipliğindeki *Cumhuriyet*¹⁰⁷³ bunlardandır. Toplam tiraj içerisinde basın grupların ağırlıklarına bakıldığında 1970 yılında *Günaydın*’ı çıkaran Haldun Simavi’nin sahibi olduğu VEB Grubu %30,12, *Hürriyet* Grubu %28,97, *Tercüman* %10,89, *Milliyet* %9,63, *Cumhuriyet* % 5,34, *Yeni Asır* %2,82, diğerleri %12,83 olduğu görülür. 1975 yılında bu oranlar VEB Grubu %24,38, *Hürriyet* Grubu %28,07, *Tercüman* %16,94, *Milliyet* %13,67, *Cumhuriyet* %5,70, *Yeni Asır* %2,30, diğerleri %9,57 olmuştur. 1980’de ise VEB Grubu %25,15, *Hürriyet* Grubu %27,33, *Tercüman* %19,84, *Milliyet* %12,89, *Cumhuriyet* %4,28, *Yeni Asır* %3,07, diğerleri %6,44 olarak gerçekleşmiştir.¹⁰⁷⁴ Bu dönem basın sektörüne sermayenin girmeye başladığı yılları da içermektedir. *Yeni Sabah* ve *Akşam* ile 1960 öncesi başlayan sermayenin sektöre girmesi bu dönemde *Tercüman*, *Son Havadis* ve *Yeni Asır* ile devam etmiş,¹⁰⁷⁵ sermayenin yoğun olarak bir anlamda basın sektörüne hakim olması ise 1980 sonrasında mümkün olmuştur.

1960’lı yılların ikinci yarısı ideolojik bölünmüşlüğü’nün basında da kendisini gösterdiği bir dönem olmuştur. Ağırlıklı olarak 1968’deki öğrenci olayları ile başlayan siyaset ve basındaki ideolojik bölünme 1970 sonrasında hız kazanmıştır. 1980 Askerî Darbesi’ne kadar artarak devam edecek olan ideolojik bölünmüşlük ortamında farklı ideolojik çizgide yeni basın organları yayınlanmıştır. 1961 yılında yayın hayatına başlayan *Yön* dergisi ile birlik *Dev-*

1072 Topuz, age., s. 225, 252-253.

1073 Oya Tokgöz, **Temel Gazetecilik**, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 40.

1074 Güventürk Görgülü, **Basında Ekonomik Bağımlılık ve Tekelleşme: 1970’lerden 1990’lara**, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1991, s. 22; Michael Kuyucu, “Türk Medyasında Mülkiyet Ulusal ve Yabancı Sermayenin Türkiye’deki Medya Yatırımları”, **Prof. Dr. Ersan İlal’e Armağan İletişim ve ...**, Ed. A. Aziz, S. Sungur, Hiperlink Yay., İstanbul 2014, s. 273.

1075 Orhan Koloğlu, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul 2006, s. 133-135.

rim dergisi sol ve Marksist ideolojinin yayın organları olmuştur.¹⁰⁷⁶ *Yön*'ün 1967'de kapanması üzerine *Ant* ve *Türk Solu* onun yerini almıştır. *Akşam* ise günlük gazete olarak bu ideolojik çizgide yayınlarını sürdürmüştür. Milliyetçi çizgide önce *Türk Kültürü* ve *Türk Birliği* dergilerinin yanına 1966'dan sonra *Millî Hareket*, *Töre*, *Devlet*, *Türkiye Ülküsü Gençlik Dergisi* gibi yayınlar eklenmiştir. Yine milliyetçi çizgideki *Hergün*, *Millet*, *Bayrak*, *Ortadoğu* gibi gazeteler yayınlanırken, muhafazakâr çizgide *Bugün*, *Babıalide Sabah*, *Yeni Asya*, *Hakikat* gazeteleri ile *İttihad*, *İslam*, *Yeniden Millî Mücadele* yayınlanmıştır.¹⁰⁷⁷

8.2. 1970-1980 Dönemi Basın

Basın ve basın özgürlüğünü bu ve gelecek dönemde etkileyecek olan gelişmelerin başında kuşkusuz 12 Mart 1971 Muhtırası ve sonrasındaki düzenlemeler gelmektedir. 1960 Askerî Darbesi'nden sonra iki başarısız darbe girişimi olmuş¹⁰⁷⁸ ancak atlatılmış, 1971'deki Muhtıra ile birlikte ise siyasi iktidar istifa etmek zorunda kalmıştır. Muhtıra da zaten iktidarı hedef almış ve partiler üstü bir hükûmet kurulmasını istemiştir.¹⁰⁷⁹ İstifa eden hükûmetin yerine partiler üstü olarak ara rejim hükûmetleri kurulmuştur.¹⁰⁸⁰

Basında bölünmelere de sebep olan 1968 öğrenci olayları,¹⁰⁸¹ işçi hare-

1076 Hikmet Özdemir, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986; Gökhan Atılğan, **Yön-Devrim Hareketi Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar**, Yordam Kitap, İstanbul 2018.

1077 Koloğlu, age., s. 140; Ahmet Oktay, **Toplumsal Değişme ve Basın 1960-1986 Türk Basını Üzerine Uygulamalı Bir Çalışma**, Bilim Felsefe Sanat Yay., İstanbul 1987, s. 57-76; Beybin Kejanlıoğlu, "Türk Basınında Demokrasi: Milliyet Gazetesi Örneği (1971)", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 50, S 3, Ankara 1995, s. 237.

1078 İlhan Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1961-1965**, TBMM Basımevi, Ankara 2004, s. 60; Talak Aydemir, **Talat Aydemir'in Hatıraları**, May Matbaası, İstanbul 1968, s. 130.

1079 **Cumhuriyet**, 13 Mart 1971, s. 1; Cüneyt Arcayürek, **Çankaya'ya Giden Yol 1971-1973**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1985; Davut Dursun, **12 Mart Darbesi**, Şehir Yay., İstanbul 2003.

1080 Nihat Erim, **12 Mart Anıları**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007, s. 480 vd; Orhan Tokatlı, **Kaybolan Yıllar 1961-1973**, Doğan Kitap Yayını, İstanbul 2000, s. 487.

1081 Mustafa Eren, **Kanlı Pazar**, Kalkedon Yay., İstanbul 2012; Hayati Tek, **Darbeler ve Türk Basını**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2006; Alpaz Kabacalı, **Türkiye'de Gençlik Hareketleri**, Gürer Yay., İstanbul 2007; Metin Toker, **Solda ve Sağda Vuruşanlar**, Akis Yay., Ankara 1971, s. 28-30.

ketleri ve grevler¹⁰⁸² ile diğer sebeplerden¹⁰⁸³ dolayı verilen muhtıra ve sonrasında ara rejim ile hemen arkasından ilan edilen sıkıyönetim¹⁰⁸⁴ döneminde basın serbest yayın yapabilmesi mümkün olamamıştır. 26 Nisan'da İstanbul ve Ankara da dâhil bazı illerde bir ay süreyle ilan edilen, ancak daha sonra genişletilen ve 30 ay süren sıkıyönetim döneminde basın davaları artmış,¹⁰⁸⁵ TRT'nin özerkliği kaldırılmıştır. Bu dönemde basını en çok etkileyen gelişmelerin başında değiştirilen sıkıyönetim kanunu gelmektedir.

8.2.1. Sıkıyönetim Kanunu ve Basın

Sıkıyönetimin ilan edilmesinden sonra 13 Mayıs 1971 tarih ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu çıkarılmıştır.¹⁰⁸⁶ Kanun temel hak ve özgürlüklerle basın özgürlüğüne büyük sınırlama getirmiş, sıkıyönetim komutanlıklarına olağanüstü yetkiler vermiştir. Kanun'un 3. Maddesi görev ve yetkileri tanımlamıştır. Maddenin "a" fıkrasında sıkıyönetim komutanlarına, *Konutları ve her türlü dernek, siyasi parti, sendika, kulüp gibi kuruluşlara ait yerleri, mektup, telgraf ve sair mersuleleri ve kişilerin üzerlerini ek bir karara ihtiyaç olmadan aramak ve zor alıma tabi bulunan eşyayı zapt etmek* hakkını vermiştir.

Kanun'da basınla ilgili olarak doğrudan sansür öngörülmüştür. "B" fıkrasında, TRT yayınları dâhil *telefon, telsiz, radyo, televizyon gibi her çeşit araçlarla yapılan yayım ve haberleşmeye sansür koymak, kayıtlamak veya durdurmak* ve gerektiği durumlarda bunlardan öncelikli yararlanmak imkânı tanınmıştır. Yine "c" fıkrasında, *Söz, yazı, resim, film ve sesle yapılan her türlü yayım, haberleşme, mektup, telgraf ve sair mersuleleri kontrol etmek; gazete, dergi, kitap ve diğer yayımların basım ve yayımını kayıtlamak ve bunlar üzerine sansür koymak veya Sıkıyönetim bölgesine sokulmasını yasaklamak* yetkisi tanınmıştır. Fıkranın devamında, *Sıkıyönetim Komutanlığınca basılması veya neşri yasaklanan kitap, dergi, gazete, broşür, afiş gibi bilcümle matbu evrakı basan matbaaları kapatmak* yetkisi de yine sıkıyönetim komutanlarına verilmiştir. Diğer fıkralarda, sakıncalı görülen kişileri bölge dışına çıkarmak, grev ve lokavtı durdurmak veya izne bağlamak, kapalı ve açık gösterileri yasaklamak veya izne bağlamak için sıkıyönetim komutanları

1082 Sadi Koçaş, **12 Mart Anıları**, Cem-May Dağıtım, İstanbul 1978, s. 32-34; M. Ali Birand v.d., **12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara 1994; Refik Sönmezsoy, **Türkiye'de ve Dünya'da İşçi Hareketleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1981, s. 163. Metin Toker, **Solda ve Sağda Vuruşanlar**, Akis Yay., Ankara 1971, s. 28-30.

1083 Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul s. 383; Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset 27 Mayıs - 12 Mart**, İletişim Yay., İstanbul 2015, s. 169; İsmail Cem, **Tarih Açısından 12 Mart**, C 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1977.

1084 **Resmî Gazete**, S 1382, 27 Nisan 1971; **Resmî Gazete**, S 14663, 22 Eylül 1973.

1085 Hikmet Özdemir, "Siyasi Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi 4 - Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1989, s. 230-232.

1086 **Resmî Gazete**, S 13837, 15 Mayıs 1971.

yetkili kılınmıştır. Kanun'un 3. Maddesi “b” ve “c” fıkraları sıkıyönetim ilan edilen yerlerde sansür koyma yetkisini sıkıyönetim komutanlarına vermiştir. Sansür konacak yayınlar arasında gazete, dergi, kitap ve diğer yayınlarla birlikte TRT yayınları da vardır. Sansür koymadığı yayınların sıkıyönetim bölgesine sokulmasının yasaklanması da yine sıkıyönetim komutanlıklarına bırakılmıştır.

Muhtıra döneminde basınla ilgili temel düzenlemeler yukarıda açıklandığı gibi 20 Eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Maddeler Eklenmesi Hakkında Anayasa Değişikliği Kanunu ile¹⁰⁸⁷ yapılmıştır. Kamu düzeni, genel ahlak, millî güvenlik gibi ifadeler yanında kapatma konusunda “yetkili mercilere” görev vermesi sebebiyle eleştirilen Anayasanın değiştirilen maddeleri arasında TRT ve ajanslarla ilgili olan 121. Madde de vardır. Maddenin yeni şeklinde: *Radyo ve televizyon istasyonları, ancak Devlet eliyle kurulur ve idareleri tarafsız bir kamu tüzel kişiliği halinde kanunla düzenlenir. Kanun, yönetim ve denetimde ve yönetim organlarının kuruluşunda tarafsızlık ilkesini bozacak hükümler koyamaz. Her türlü radyo ve televizyon yayımları, tarafsızlık esaslarına göre yapılır* demektir. Radyo ve televizyonlar için kamu tüzel kişiliği ve tarafsızlığı mutlak bir zorunluluk olarak ortaya koymuştur. Maddenin devamında, *Haber ve programların seçilmesinde, işlenmesinde ve sunulmasında ve kültür ve eğitime yardımcılık görevinin yerme getirilmesi* ile ilgili sınırlamalara yer verilmektedir. *Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğin ve genel ahlâkın gereklerine uyulması, haberlerin doğruluğunun sağlanması esasları ile organların seçimi, yetki, görev ve sorumlulukları kanunla düzenlenir* şeklinde bir düzenleme vardır. Anayasanın temel ilkeleri maddede yer almaktadır.

Ferit Melen'in Başbakanlığı döneminde hazırlanan yeni Basın Kanunu Tasarısı ise Ekim 1972'de basın kuruluşlarına iletilmiştir. Gazeteciler Cemiyetinin basın özgürlüğünü geriye götürdüğünü belirterek karşı çıktığı¹⁰⁸⁸ tasarı basın kuruluşlarından gelen büyük tepki sebebiyle TBMM'ye verilememiş, basın organlarının yeni bir baskı ve sınırlama ile karşı karşıya kalmaları engellenmiştir.

8.2.2. Sorumlu Müdürlerle İlgili Düzenleme

Basın özgürlüğü içerisinde yayın organının devamının sağlanması son derece önemlidir. 5680 sayılı Kanunu'nun 29 Kasım 1960 tarih ve 143 sayılı Kanun'la yapılan değişiklik, herhangi bir suç unsuru taşıyan içerikle ilgili içeriği oluşturanla birlikte yayın organının sorumlu müdürüne de hürriye-

1087 **Resmî Gazete**, S 13964, 22 Eylül 1971.

1088 **Milliyet**, 21 Ekim 1971, 1.

ti bağlayıcı ceza verilmesini öngörüyordu. Yayınlanacak içerikle ilgili sorumluluk üstlenen müdürün hürriyeti bağlayıcı ceza alması önemli bir sorun oluşturmaktaydı. Basın özgürlüğü lehine yapılan değişiklikle bu durum yeniden düzenlenmiştir. 8 Mayıs 1979 tarih ve 2231 sayılı Kanun'la 5680 ve 143 sayılı kanunların 16. Maddesi süreli yayınlarda işlenen suçlarda sorumluluğun, *suçu vücuda getiren yazıyı yazan veya resmî yapan kimse ile beraber bu mevkenin ilgili sorumlu müdürüne ait olduğunu* belirtmiştir. *Ancak, sorumlu müdürler için verilen hürriyeti bağlayıcı cezalar beher günü 100 liradan hesap edilmek üzere para cezasına çevrilir ve sorumlu müdürler için emniyet gözetimi altında bulundurma cezası verilemez* şeklinde maddeyi değiştirmiştir.¹⁰⁸⁹

Basın organlarında içeriği oluşturan muhabir, yazar, çizer vb. kişilerle birlikte sorumlu müdüre, içeriği kontrol etme görevi verildiği için birlikte yükümlülük getirilmiştir. Ancak sorumlu müdürün bu kontrol görevinin hürriyeti bağlayıcı ceza verilmesini gerektirip gerektirmediği tartışma konusu olmuştur. Yapılan düzenleme basın özgürlüğü lehine bir sonuç yaratmaktadır. Gazetecilik mesleğini icra eden sorumlu müdürlere verilen hürriyeti bağlayıcı cezanın paraya çevrilmesi ve bu paranın basın kuruluşu tarafından ödenmesi sorumlu müdürler için bir güvence oluşturmuştur.

8.2.3. Muhtıranın Etkileri ve Basındaki Gelişmeler

1971 yılında ilan edilen sıkıyönetim döneminde basın da sınırlamalarla karşı karşıya kalmıştır.¹⁰⁹⁰ Birçok gazeteci gözaltına alınmış, bazıları yargılanmış ve farklı cezalara çarptırılmıştır. Ayna döneminde daha önce haklarında dava açılmış olan gazetecilerden Turhan Dilligil, Doğan Koloğlu, Alpay Kabacalı aldıkları mahkûmiyet sebebiyle cezaevine girmişlerdir. Sadece Temmuz 1972'de altı gazeteci cezaevine alınmıştır. Yine bu dönemde Çetin Altan, Osman S. Arolat, Abdülkadir Billurcu, Nihal Atsız, Necdet Sevinç mahkûm edilen gazeteciler arasında yer almıştır. Ekim 1973'te Genel Seçimlerin yapılarak 12 Mart sürecinin sona erdiği dönemde bile Çetin Altan, Doğan Koloğlu, Can Yücel, Şiar Yalçın, Mümtaz Soysal, Turhan Dilligil, İsmail Beşikçi gibi birçok gazetecinin cezaevinde olması veya ceza almış bulunması bu dönemin basın organlarının hangi şartlarda görevlerini yerine getirdiklerini göstermesi açısından önemlidir. Sıkıyönetim tarafından yayınlara 39 kez kapatma cezası verilmiştir.¹⁰⁹¹ Sıkıyönetim döneminde sadece basın organlarının serbestçe yayın yapmalarına engel olunmakla kalınmamış basın

1089 **Resmî Gazete**, S 16638, 15 Mayıs 1979.

1090 Hıfzı Topuz, **II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 250-252.

1091 Alpay Kabacalı, **Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990, s. 207.

mensuplarına da farklı sebeplerden dolayı çeşitli cezalar verilmiştir.

Bu dönemde daha önce alınan karar gereğince¹⁰⁹² Uluslararası Gazeteciler Federasyonunun 11. Kongresi 11 Eylül 1972'de İstanbul'da toplanmıştır. Toplantının ilk maddesi gereğince Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu ülkelerdeki basın özgürlüğü tartışılacaktır.¹⁰⁹³ Ancak tartışmaların konusunu ağırlıklı olarak Türkiye teşkil etmiştir. İktidara gösterilen tepki olarak katılımcılar Devlet ve Turizm Bakanlarının verdikleri yemeğe katılmamış, cezaevindeki gazetecileri ziyaret etmişlerdir. Kongrenin sonunda alınan karar metninde Türkiye ile ilgili bölümler dönemin basını ve basın özgürlüğünün konumunu belirlemesi açısından önem taşımaktadır. Yayımlanan metinde Türkiye'deki basın özgürlüğü vurgusu önemlidir. Metinde *Uluslararası Gazeteciler Federasyonu'nun XI. Dünya Kongresi Türk Anayasasının ilkeleri ve Türkiye'nin imzalamış olduğu Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi ve Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu uyarınca basın özgürlüğünün ve ifade özgürlüğünün korunması için Türk Makamlarına çağrıda* bulunduğu belirtilmiştir. Metinde, bu ilkelerin dikkate alınmadığına vurgu yapılarak Türk basının siyasal ve ekonomik baskı altında bulunduğu, kongre temsilcilerinin cezaevindeki gazetecileri ziyaret ettikleri vurgulanmıştır. Kararda, *Kongre, Türkiye'nin kendi Anayasasının temel ilkelerine ve uluslararası yükümlülüklerine dönerek düşünce özgürlüğünü ve basın özgürlüğünü gerçekten güvenlik altına alması gerektiği görüşündedir* denilmekte, cezaevinde bulunan gazetecilerin serbest bırakılması için çağrıda bulunulmakta, devam eden davalardan vazgeçilmesi gerektiği belirtilmektedir. Siyasal görüş ve yazılarından dolayı risk alan gazetecilerin üzüntü kaynağı olduğu, *dünyanın bütün gazetecileri, Türkiye'deki gelişmeleri dikkatle ve endişeyle izlemekte* şeklinde bir ifade kullanılarak basınla ilgili gelişmelerin takip edildiğine işaret edilmekte, baskıların kaldırılması yönündeki çabalar övülmekte ve tamamen kalkması çağrısında bulunulmaktadır.¹⁰⁹⁴ Türkiye'de basınla ilgili bir örgütün yaptığı tespitler ve demokrasilerde olması gereken ilkelere yapılan vurgular bu dönem basını için bir güç kaynağı olmuştur. Basınla ilgili kuruluşların yayınladığı bildiride de basın özgürlüğüne ilişkin önemli bir vurgu yapılmıştır. Bildiri; Gazeteciler Cemiyeti, Ankara Gazeteciler Cemiyeti, İzmir Gazeteciler Cemiyeti, Taşra Gazeteciler Cemiyeti, Türkiye Gazeteciler Sendikası, Türkiye Gazete Sahipleri Sendikası, Türk Basın Birliği, Basın-İş Sendikası tarafından imzalanmıştır. Bildiride Cumhuriyetinin 50. yılına yaklaşıldığına işaret edilerek genel af özleminin duyulduğu belirtilmiş, “basın ve yayın yoluyla işlenmiş bütün suçların genel af kapsamına girmesinin mutlak bir zorunluluk olduğu” vurgulanmış ve hükümetten açıklama beklendiği ifade edilmiştir. Bildiride, Ferit Melen Hükümeti tarafından hazırlanan ve sonra geri alınan

1092 **Milliyet**, 10 Eylül 1971, 1.

1093 **Milliyet**, 10 Eylül 1972, 1.

1094 Kabacalı, **age.**, s. 200-201.

Basın Kanunu Tasarısına da değinilerek fikir özgürlüğü çerçevesinde hazırlanacak düzenlemeler dışında yeni bir düzenlemeye karşı olunduğu açıklanmıştır. Ayrıca, basın özgürlüğünün tam sağlanabilmesi için Türk Ceza Kanunu'ndaki 159, 137, 142, 158, 159 ve 163. Maddelerin değiştirilmesi istenmiştir.

Muhtıra ve sonrasında yargılama ve basın özgürlüğünün daraltılmasını sağlayan düzenlemeler devam ederken basın ekonomik konularda gelişmesini sürdürmüştür. Yazılı basın organlarına verilen ciddi oranda devlet desteği vardır. Basının giderlerini karşılama yanında ilan ve reklamların büyük önemi vardır ve bu dönemde ilan ve reklamlar önemli oranlara ulaşmıştır. Örneğin 1972 yılında Basın İlan Kurumu aracılığı ile dağıtılan ilan 72,5 milyon lira olmuştur. Bu rakam özel ilancılık büroları aracılığı ile gelen 135 milyon lira ile birlikte değerlendirildiğinde toplam 207,5 milyon liralık bir orana ulaşmıştır. Toplam gideri 600 milyon lirayı bulan basın organları için ilan ve reklamlardan elde edilen gelirin önemli bir yekûn tuttuğu¹⁰⁹⁵ ve basın için vazgeçilmez olduğu dikkati çekmektedir.

1970'li yılların ikinci yarısında mizah basını büyük tirajlara ulaşmıştır. Dönemin önde gelen haftalık iki mizah dergisi *Gırgır* ve *Fırt* 400-500 bin tirajları yakalamış, Oğuz Aral'ın yönetimindeki *Gırgır* dünyanın üçüncü büyük mizah dergisi konumuna gelmiştir. 12 Ocak 1973'ten itibaren Millî Selamet Partisi'nin yayın organı *Millî Gazete* 60 bin tiraja ulaşmıştır. Şubat 1979'da *Milliyet*'in başyazarı Abdi İpekçi'nin öldürülmesi 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'ne gidişte önemli bir aşamayı oluşturmuştur. Ağırlıklı olarak mizah basını tiraj olarak önemli başarı elde ederken genel olarak basın tirajlar açısından başarılı bir grafik çizmiştir.

Bu dönemdeki gazete tirajları farklılık göstermiştir. 1975 yılında 1970 yılı sayımına göre yaklaşık 5,5 milyon aile vardır ve yazılı basının toplam tiraj 3 milyona ulaşırken ülke genelinde günlük olarak yayınlananlar ve periyodik olarak yayınlanan diğerleri ile birlikte 1300'e yakın basın organı çıkarılmaktadır. Radyo alıcıları 4 milyona ulaşırken televizyon alıcılarının sayısı 1 milyona ulaşmıştır.¹⁰⁹⁶ Bu dönemde *Hürriyet* 500 bin, *Günaydın* 400 bin, *Tercüman* 330 bin, *Milliyet* 250 bin, *Cumhuriyet* 80 bin tirajda iken 1980 yılında *Hürriyet*, 650 bin, *Günaydın*, 600 bin, *Tercüman* 470 bin, *Milliyet* 250 bin, *Cumhuriyet* 90 bin tiraja yükselmiş,¹⁰⁹⁷ darbe sonrasında yazılı basındaki tirajlar daha çok sansasyon basınıyla yükselme trendini sürdürmüştür. Basın organlarının tirajlarının artması ve içerik olarak zenginleşmesinde devletin basına uyguladığı pozitif ayrımcılık da etkili olmuştur. Yazılı basının gi-

1095 Hıfzı Topuz, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973, s. 255.

1096 İsmet Binark, "İkinci Türk Basın Kurultayı'nın Ardından", **Türk Kütüphaneciler Dergisi**, C 24, S 4, Ankara 1975, s. 326.

1097 Michael Kuyucu, **Türkiye'de Medya Ekonomisi**, Esen Kitap, İstanbul 2012, s. 57; Koloğlu, **age.**, s. 138-141.

derleri içerisinde en önemli kalemi, kuşkusuz gazete kâğıdı oluşturmaktadır. 1960'lı yıllarda olduğu gibi bu dönemde de gazete kâğıdına sübvansiyon uygulanmıştır. Devlet tarafından üretilen veya ithal edilen gazete kâğıdı maliyetinin %20'si gibi bir fiyatla basın organlarına verilerek demokrasinin vazgeçilmezi olan basın organları desteklenmiştir. Aynı yıl ocak ve şubat aylarında 1 doların 19,44 lira ve mart ayından itibaren 25,25 lira olduğu dikkate alındığında ithal edilen gazete kâğıdının basın organlarına maliyetinin 1/5'i fiyatla verilmesi yazılı basına yapılan yardımların önemli bir rakama ulaştığını göstermektedir. Bu dönemde yazılı basının yanına devlet tekelinde olsa bile televizyon gelmiş ve reklam pastasına ortak olmuştur. Televizyonun da devreye girmesiyle reklam pastası %50 olarak televizyon ve yazılı basın arasında bölüşülmüş,¹⁰⁹⁸ sonraki dönemde bu denge radyo ve televizyonlar lehine bozulmuştur. Bu çerçevede 1978 yılında sübvansiyon yoluyla basına yapılan mali destek *Günaydın* için 130, *Hürriyet* ve *Tercüman*'a 60'ar, *Milliyet* ve *Yeni Asır* için 40'ar, *Dünya* için 30 ve *Cumhuriyet* için 24 milyon lira olmuştur.¹⁰⁹⁹ Kimi zaman iktidar yanlısı basın lehine sorunlara yol açsa da 1980'deki liberalleşme dönemine kadar basının ayakta kalması ya da kar etmesinde bu uygulamanın büyük etkisi olmuştur.

8.3. Basın Yayın Yüksekokulları ve Basın Ahlak Yasası

Basının gelişmesindeki faktörlerden birisini bu alana ilişkin açılan okullar oluşturmuştur. İlk olarak Gazetecilik Enstitüsü, Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu, Basın Yayın Yüksek Okulu isimleri ile açılan, ön lisans ve lisans eğitimi veren okullar 1992'de iletişim fakültelerine dönüştürülmüştür. Gazetecilik okullarının açılmasına yönelik istek ve girişimler 1930 ve 1940'lı yıllarda olmuş ise de bunun uygulamaya dönüşmesi 1950 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü ile olmuştur. Başlangıçta iki yıllık olan ve lise mezunlarının kabul edildiği okul daha sonra İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu adını alarak dört yıllık eğitim vermeye başlamıştır.

1960 sonrasında okul sayıları hızla artmıştır. 1965'te Ankara Gazeteciler Cemiyeti'nin önerisi ve UNESCO'nun desteğiyle Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın Yayın Yüksek Okulu kurulmuştur.¹¹⁰⁰ 1965'te çıkarılan 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu çerçevesinde bu dönemde yeni okullar açılmıştır. 1967 yılında yine Ankara'da Başkent Gazeteciler Cemiyeti'nin önerisiyle Ankara Üniversitesi Gazeteciler Enstitüsü kurulmuştur.¹⁰⁹⁸ Güventürk Görgülü, **Basında Ekonomik Bağımlılık ve Tekelleşme: 1970'lerden 1990'lara**, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1991, s. 24.

1099 Koloğlu, *age.*, s. 134-143.

1100 Nermin Abadan-Unat, **Batı Avrupa ve Türkiye'de Basın Yayın Öğretimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., No: 330, Sevinç Matbaası, Ankara 1972, s. 76; Besim Yıldırım, "Eleştirel Pedagoji Açısından Gazetecilik Eğitimi Yeniden Düşünmek", **İletişim Araştırmaları Dergisi**, S 4 (1), 2006, s. 125.

cilik Yüksek Okulu açılmış, 1971 yılında devletleştirilerek Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu adını almıştır. Okul 1982 yılında Gazi Üniversitesine bağlanarak Basın Yayın Yüksek Okulu, 1992’de ise aynı üniversiteye bağlı İletişim Fakültesi olarak konumlanmıştır.

Bu dönemde 625 sayılı Kanun çerçevesinde İstanbul ve İzmir’de de yeni okullar açılmıştır. 1966 yılında İstanbul Gazetecilik Yüksek Okulu açılmış, bu okul sonra devletleştirilerek önce İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi’ne bağlanmış, sonra ise Marmara Üniversitesine bağlı olarak 1982 yılında Basın Yayın Yüksek Okulu, daha sonra ise 1992 yılında Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi adını almıştır. 1968 yılında İzmir Karataş Özel Gazetecilik Okulu kurulmuş, diğer okullar gibi 1971’de devletleştirilerek İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi’ne bağlanmış, 1982 yılında Ege Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu, 1982 yılında aynı Üniversiteye bağlı İletişim Fakültesi olmuştur. 1970 yılına gelindiğinde ikisi Ankara, ikisi İstanbul ve biri İzmir’de olmak üzere basın alanında lisans seviyesinde eğitim veren beş okul vardır. 1975 yılında Anadolu Üniversitesinin de iletişim eğitimi vermeye başlaması ile birlikte okul sayısı altıya yükselmiş, sonraki yıllarda çok sayıda okulun iletişim alanında lisans ve lisansüstü eğitim vermesiyle birlikte sayı artmıştır.¹¹⁰¹ İçerisinde yaşadığımız 21. yüzyılla birlikte iletişim eğitimi veren fakültelerin sayısı seksenli rakamlara ulaşmıştır.

Basın alanında eğitim veren lisans düzeyindeki okulların çoğalması ile birlikte sektördeki çoğu lise ve ortaokul mezunu olan ve mesleğe yönelik örgün eğitim almamış olanların yerine bu okullardan mezun olanlar istihdam edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde başlayan alaylı ve okullu rekabeti daha sonraki yıllarda basında basın alanında eğitim alanların ağırlıklı olarak görev almalarıyla birlikte sona ermiştir.

1960 sonrası basın alanındaki önemli gelişmelerden birisini kuşkusuz Basın Ahlak Yasası’nın kabul edilmesi ve Basın Şeref Divanının oluşturulması teşkil etmiştir. Çağdaş demokrasilerde medya ile diğer kişi ve kurumlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ve basının mesleki etik kodlar çerçevesinde yayın yapmasını sağlayan bu iki yapı bir yandan basının kendisini denetlemesini sağlarken diğer taraftan siyasal iktidarların basın alanına müdahalesini asgariye indirmiştir. Türkiye’deki ilk uygulaması ise bu dönemde olmuştur. 27 Mayıs Darbesi’nin sonrasındaki dönemde İstanbul’daki gazeteciler bu amaca yönelik olarak kendi aralarında bir grup kurmuşlar ve yaptıkları çalışmalar sonunda basının uyması gereken etik kodları oluşturmuşlardır. Ankara, İzmir ve ülkenin diğer şehirlerinden gelenlerin de taslağı imzalamasıyla birlikte etik kodlar yürürlüğe girmiştir. 26 Temmuz 1960’ta Gazeteciler Cemiyetinde

1101 Nurettin Güz, vd, “İletişim Fakülteleri Eğitim Sistemine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3 (5), 2017, s. 118.

Gazeteciler Bayramı dolayısıyla düzenlenen törendeki imzalarla birlikte 10 maddelik Basın Ahlak Yasası uygulamaya konulmuştur. Basın Ahlak Yasası'nın uygulanmasının sağlanması için Basın Şeref Divanı kurulmuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanının başkanlığındaki Divana baro, gazete sahipleri ve gazeteci sendika temsilcileri girmişlerdir. Oluşturulan Divan, Basın Ahlak Yasası çerçevesinde basın içeriklerini inceleyerek uygunsuz olanları kamuoyuna bildirecektir. Basın Ahlak Yasası'na imza atan gazeteciler de Basın Şeref Divanının vereceği karara uyacaklar bu suretle basında özdenetim sağlanmış olacaktır. İlk yıl başarılı bir biçimde uygulansa da sonraki yıllarda basın sektöründe görev alanların kararlara uymamaları ve imzalarını çekmeleri sebebiyle basının kendi kendisini denetimi yürütülemediğiştir.¹¹⁰² Basın Şeref Divanı 1967 yılında fiilen sona ermiştir.

Basının kendi kendisini denetimin bir türlü sağlanamaması sadece 1960'lı yıllarda değil sonraki dönemlerde de alanla ilgili önemli sorunlara yol açmıştır. Basın içeriklerinden kaynaklanan sorunlar ve bundan etkilenen gerçek ve tüzel kişilerin sorunlarını çözecek mesleki bir organ bulamaması kimi zaman çok kolay çözülecek sorunların yargı sürecine taşınmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan siyasal iktidar başta olmak üzere diğer kurumların bu anlamda basınla ilişkili sorunlarda Basın Konseyi gibi bir kurum aracılığı ile yayınlardan kaynaklanan sorunları ortadan kaldırmak yerine kimi zaman soruna hukuki bir düzenleme ile çözüm bulma yolu tercih edilmiştir. Basın alanı ile ilgili etik kodlar çerçevesinde basın mensuplarının bir araya gelerek bir anlamda kendilerini güvenceye almaları, diğer taraftan hedef kitlenin basına güven duymalarını sağlayacak bir sistemin oluşturulamamasına sebep olmuştur. Sorun 1980'li yıllardan sonra da devam etmiştir.

8.4. İkinci Basın Kongresi

Basınla ilgili ilk kongre Tek Partili Yönetim yıllarında 25 Mayıs 1935 yılında Ankara'da toplanmıştır.¹¹⁰³ Kongre; Matbuat Umum Müdürlüğü ile basın arasında iş birliği sağlamak, basının kültür yayma görevini yerine getirmesine yönelik yöntemleri belirlemek, mesleğin gelişmesini geliştirme yollarını tespit etmek ve basın birliğini kurmak üzere düzenlenmiştir. 443 yayın organını temsilen 64 delege ve diğer katılımcılarla birlikte 117 delege ile kongre yapılmıştır.¹¹⁰⁴ Kongrede basın organlarının sayfa yarışına son vermesi, nicelik değil niteliğe önem verilmesi, alanın kamusal niteliğinin benimsenmesi, Türk Basın Kurumu oluşturulması ve basın etiği konusunda hassas davranılması gibi konularda kararlar alınmıştır.

1102 Topuz, **age.**, s. 233-235.

1103 "İkinci Türk Basın Kurultayı", **Milliyet**, 19 Aralık 1975, s. 2.

1104 Basın Yayın Genel Müdürlüğü, **Birinci Basın Kongresi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1975, s. 3-9.

İlk kongreden yaklaşık 40 yıl sonra 19-21 Aralık 1975 tarihinde İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Konferans Salonunda İkinci Basın Kongresi toplanmıştır. Basın Kanunu ile birlikte basın organlarının daha fazla merkezlere ulaştırılması, basın organlarının karşılaştıkları maddi güçlükler gibi konular kongrede tartışılmıştır.¹¹⁰⁵ Basın Yayın Genel Müdürlüğünün organize ettiği Kongreye; Gazeteciler Cemiyeti, Türkiye Gazeteciler Sendikası, Parlamento Muhabirleri Derneği, Türkiye Gazete Sahipleri Sendikası, Basın İlan Kurumu, TRT, İstanbul, Ankara ve İzmir'deki Basın Yayın Yüksek Okulları, Türk Basın Birliği, Anadolu Ajansı, Türk Haberler Ajansı, Ankara ve İstanbul Hukuk Fakülteleri, Gazete Dağıtıcıları Derneği katılmıştır. Katılımcıları temsilen 19 kişilik bir komisyonun hazırlıklarını yürüttüğü kongreye 805 delege katılmış ve Kongrenin giderleri altı büyük basın kuruluşu tarafından karşılanmıştır. Kongrede basında otokontrol, gazetecilik mesleğine ilişkin düzenleme, haberin veriliş biçimi ve nesnelligi, basının eğitim fonksiyonu konuları kongrede tartışılan başlıkların olmuştur.¹¹⁰⁶

Kongre farklı konularla ilgili olarak kurulan komisyonlar aracılığı ile çalışmalarını yürütmüştür.¹¹⁰⁷ Basının Görev ve Sorumlulukları Komisyonu yaptığı çalışmalar ve aldığı kararlarda basın özgürlüğü, basında otokontrol ve haberde nesnellik konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Basın özgürlüğünün beraberinde sorumluluk getirdiğine, bu sorumluluğun gereği olarak otokontrolün sağlanması gerektiğine vurgu yapılmış ve bunun sağlanması için basın çalışanlarının belirli nitelik taşımaları gerektiği üzerinde durulmuştur. Basının temel işlevi olan haberin nesnel olması gerektiğine işaret edilmiş ve bunun aksi davranışların basın özgürlüğü ve basın etiğine zarar vereceği belirtilmiştir. Bu çerçevede basının eğitim fonksiyonu tartışılmış ve basında eğitimin öneminin altı çizilmiştir.

Yasalar ve Yönetmelikler Komisyonu tarafından basınla ilgili hukuki konuları ele alınmıştır. Bu çerçevede Basın Kartları Yönetmeliği, basınla ilgili Anayasa ve Ceza Kanunu'ndaki basın girdilerine ilişkin ithalat dâhil basın özgürlüğü ile ilgili konular tartışılmıştır. Basında Çalışanlarla Çalıştıranların Sorunları Komisyonunda basın sektöründe çalışanların ücretleri, kıdem tazminatları, sektörle ilgili finansman ve kredi imkânları, kâğıt sorunu ve bununla ilgili gümrük vergilerinin indirilmesi, dağıtım şirketleri arasındaki rekabetin kaldırılması konusu tartışılmıştır. Ele alınan konulardan birisini de TRT reklamlarının sınırlandırılması oluşturulmuştur. Alınan karar reklam-

1105 Müjgân Cunbur, "Basın-Yayın ve Kitap", **Millî Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S. 46, Ankara 1990, s. 415.

1106 Murat Özgen, **Gazetecinin Etik Kimliği**, Set-Systems Tercümanlık Reklamcılık Yayıncılık Ltd., İstanbul 2006, s. 211-212.

1107 Erdoğan Tamer, **2. Türk Basın Kurultayı**, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1976.

lardan TRT'nin aldığı payın yazılı basın tepkisine sebep olduğunu göstermektedir.

Basın-Yayın ve Kurumlarla İlgili Komisyonunda basın ve ilgili kurumlar konusu ele alınmıştır. Basın İlan Kurumu, TRT, Ajanslar, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, basınla ilgili okullar konusunu tartışan komisyon, Anadolu basını için ilanların artırılması ve Basın İlan Kurumunda temsili, Basın İlan Kurumu tarafından gazetecilik eğitimi alan öğrencilere burs verilmesi ve öğrencilere TRT, Ajans ve diğer kurumlarda staj imkânı verilmesi gibi konularda karar almıştır. Ankara, İstanbul, İzmir Dışında İller Basının Sorunları Komisyonu ise Anadolu basınının sorunlarını değerlendirmiştir. Bu çerçevede Anadolu basınının mali sorunları, gazete kâğıdı ve basın kartları konuları ele alınmıştır. Ulusal basınla yerel ve bölgesel basın arasındaki rekabetin ulusal basın lehine geliştiği vurgulanarak Anadolu basınının güçlenmesini sağlayacak tedbirlerin alınması, Anadolu basınının ise içerik olarak kendisini geliştirerek güçlenmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Dergiler Komisyonu ise dergilerin sorunları ve Basın İlan Kurumundan dergilere yardım yapılması konusunu ele almıştır. Gazetelere uygulandığı gibi dergilere de indirimli kâğıt verilmesi, kültür içerikli ve mesleki dergi çalışanlarına kolaylık gösterilmesi, çalışanların gelişme ve yeniliklerden haberdar olması için kendilerine destek olunması istenmiştir.¹¹⁰⁸

Kongrenin tartışılan konularından birisini basında otokontrol oluşturmuştur. Basının Görev ve Fonksiyonları Komisyonu bu konuyu tartışırken 1960 sonrasında oluşturulan Basın Şeref Divanı uygulamasındaki sorunları bu çerçevede ele almıştır. Basın Şeref Divanının çalışmaması ve dağılmasında basın çalışanları, organları ve basın organizasyonlarının anlaşmazlıkları etkili olmuştur. Aradan geçen zamana rağmen basın çalışanları ve basın birlikleri arasındaki görüş ayrılıkları sebebiyle bir araya gelmede sorun yaşadıkları İkinci Basın Kongresi sırasında da ortaya çıkmıştır. Kongrenin ikinci gününde Fikir İşçisi Gazeteciler Sendikası, Türkiye Gazeteciler ve Basın Sanayii İşçileri Sendikası ve Ülkücü Gazeteciler Cemiyeti'nin ortak bildiri yayınlayarak kongreden çekilmeleri bunu göstermektedir.

1108 İsmet Binark, "İkinci Türk Basın Kurultayı'nın Ardından", **Türk Kütüphaneciler Dergisi**, C 24, S 4, Ankara 1975, s. 328-330.

9. SANAT*

1960-80 dönemi, Türkiye’de kamplaşmanın zirve noktasına ulaştığı bir süreçtir. Bunun sanata yansması kaçınılmaz olmuş, özellikle de dönemin en önemli sanat kurumu olan Devlet Tiyatrosu, bu bölünmelerden nasibini almıştır. Yönetim kademesindeki sorunlar, siyasetin müdahalesi, sanatçılar arasında ayrışmalar ve grevlerin yanında “sansür”, dönemin başta gelen sorunlarıdır. Toplumun ahlak anlayışına ters düştüğü gerekçesiyle veya ideolojik sebeplerle bazı oyunlar eleştirilmiş, sansüre uğramış veya yasaklanmıştır. Piyeslerde “Sosyalizm”, “grev”, “emek”, “Amerika” ve “halktan yana” gibi sözcüklerin kullanılması sakıncalı görülürken, Fakir Baykurt’un *Yılanların Öcü* ilk sansüre uğrayan eser olmuştur.¹¹⁰⁹ Vedat Nedim Tör’ün *Sahte Kahramanlar* adlı eseri de 1975 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yasaklanmıştır.¹¹¹⁰ Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bu yıllarda Devlet Tiyatrosu sanatçılarının “memur” veya “işçi” statüsünde olup olmadıkları bir diğer tartışma konusudur. Tiyatro sanatçılarının işçi ve tiyatronun bir eğlence yeri olduğu görüşünde olan sanatçılar, 1964 yılında Türkiye Opera-Tiyatro Sanatkârları ve Diğer İşçiler Sendikası (TOT-SİS) adı altında bir sendika kurdular. Sendika üyelerinin, 1965 yılında Devlet Tiyatrosu yönetimine karşı yaptıkları eylem ve perdelerin açılmasını dahi engelleyen geniş çaplı grevleri, dönemin ruhunun yansmasıdır.

Devlet Tiyatroları, faaliyet bakımından değerlendirildiğinde tüm halkın tiyatrodan yararlanması hedefi belirlenmiştir. Bu hedef doğrultusunda 1961 yılında Ankara Altındağ’da Semt Tiyatroları kurulmuştur. Yine Devlet Tiyatrolarının kapılarının, Haldun Dormen Tiyatrosu gibi isim yapmış özel tiyatrolara, halkın daha fazla sanattan yararlanabilmesi amacıyla açılması, sanat adına olumlu gelişmelerdendir. Öte yandan Demokrat Parti Dönemi’nde to-

* Prof. Dr. Zehra Aslan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, zehra_aslan2009@hotmail.com; Doç. Dr. Lokman Zor, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Niğde Teknik Bilimler MYO Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, lokman_zor@hotmail.com

1109 Zehra Arslan, *Türkiye’de Devlet Tiyatrosu’nu Yaşatmak*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2013, s. 78.

1110 Arslan, *age.*, s. 81.

humları atılan Bölge Tiyatroları için uzun süre bir gelişme kaydedilemediği gibi İzmir ve Bursa sahneleri dışındakiler korunamamıştır. Turneler yoluyla halkın tiyatroyla buluşturulması hedeflense de Ankara ve İstanbul'da sahnelenen ve ilgi gören oyunlar, Anadolu'ya götürülmemiştir. Bu yıllarda Anadolu halkının, halkevlerinin faal olduğu dönemlerdeki gibi tiyatro ve sanatla gerçek manada buluşturulduğunu söylemek bir hayli güçtür. Dönemin önemli gelişmelerinden bir diğeri 1946 yılında yapımına başlanan İstanbul Kültür Sarayı'nın 12 Nisan 1969 tarihinde açılmasıdır. Fakat 1970 yılının Kasım ayında burada çıkan yangın, büyük hasar meydana getirmiş ve binanın bir süre kullanılamaz hale gelmesine neden olmuştur. Kültür Sarayı, 1977-78 sezonunda Atatürk Kültür Merkezi adı verilerek yeniden kullanıma açılmıştır.

Bu dönemde Devlet Tiyatrosunda yapısal ve idari değişiklikler söz konusudur. İlk olarak 1962 yılında "Bale Bölümü"nde meydana gelen anlaşmazlık sonucunda 8-10 solist istifa etmiş ve bale sahnesi kapanmıştır. 1959 yılında Devlet Tiyatrosunun, Tiyatro ile Opera ve Bale bölümleri ayrılmıştır. Bu bölümler, 1961 yılında yeniden tek idarede birleştirildiler. Fakat Bale sahnesinin kapanmasının da etkisiyle 13 Haziran 1966 tarihinde Devlet Opera ve Balesi, tiyatronun bünyesinden ayrılarak ayrı bir müdürlük olarak yapılandırıldı. Düzenlemeye dair yasa tasarısı ise 1967 yılında Millet Meclisine getirildi.¹¹¹¹ Yapılan düzenleme kapsamında 14 Temmuz 1970 tarihinde de Devlet Tiyatrosunun kuruluşu hakkındaki 5441 sayılı Kanun'un bazı maddelerinde değişikliğe gidildi. Ayrıca bu Kanun'a bazı maddeler eklendi. Yeni düzenlemeyle Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak Ankara'da Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü kuruldu. 1970 yılındaki düzenlemelerle Devlet Tiyatroları çatısı altında Edebi Kurul, Sanat ve Yönetim Kurulu, Disiplin Kurulu gibi yapılar oluşturuldu veya var olanlarda değişiklikler yapıldı.¹¹¹² Son olarak Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak faaliyet gösteren Devlet Tiyatrosu, 1971 yılında yeni kurulan Kültür Bakanlığına bağlandı.

Kültür Bakanı Talât Halman'ın İstanbul'da sabit kadrolarla tiyatro kurmak ve Anadolu'ya küçük gruplarla sürekli turneler yapmak düşüncesi çerçevesinde, Cüneyt Gökçer başkanlığında Ankara'da ve Muhsin Ertuğrul başkanlığında da İstanbul'da birer "Danışma Kurulu" oluşturuldu. İstanbul Danışma Kurulunun toplantıları sonucunda Bölge Tiyatroları Yasa Tasarısı hazırlandı.¹¹¹³ Çalışmalar, 1975 yılında Adana Devlet Tiyatrosunun yeniden faaliyete başlamasının Kültür Bakanlığının programına alınması ile sonuç vermeye başlarken, 1976-77 sezonunda Erzurum, Kayseri ve Trabzon sahnelerinin de açılışı gerçekleşti. 1975 yılında ayrıca Eskişehir'de ilk defa bir Tiyatro Kongresi toplanmıştır.

1111 Millet Meclisi Zabıtları, B 123, O 1, 22 Haziran 1967, s.169, 171.

1112 Arslan, age., s. 166.

1113 Arslan, age., s. 126.

1960-80 dönemi, Türkiye’de özel tiyatrolara rağbetin gittikçe arttığı yıllardır. Rakamlara bakıldığında bu tiyatroların, devlete bağlı tiyatrolarla rekabet etme konusunda başarılı oldukları söylenebilir. 1970 yılı rakamlarına göre Türkiye’de, İstanbul Şehir Tiyatroları da dâhil olmak suretiyle, 12 resmî tiyatroya karşılık 94 özel tiyatro mevcuttu. Resmî tiyatroların 666 bin küsur seyirci sayısına karşılık, özel tiyatroların seyirci sayısı 1 milyon 900 binin üzerindeydi. 1977-78 sezonunda ise İstanbul Şehir Tiyatroları ve Bölge Tiyatroları ile birlikte Türkiye’de 13 resmî tiyatro bulunuyordu. Türk sinemasına ilginin yoğun olduğu, televizyonun toplumun hayatına girdiği ve gittikçe yaygınlaşmaya başladığı bu yıllarda, tiyatroya rağbetin azaldığı söylenebilir.¹¹¹⁴ Tiyatroya olan rağbetin azalmasının bir diğer nedeni bilet fiyatlarıdır. Çözüm arayışları sonucunda Türkiye Radyo Televizyon Kurumu ve Devlet Tiyatroları arasında 12 Eylül 1975 tarihinde bir sözleşme imzalanmıştır. Bu çerçevede Devlet Tiyatrosunda sahnelenecek piyeslerin, daha geniş halk kitlelerine ulaştırılabilmesi amacıyla, haftanın perşembe günleri televizyondan yayınlanmasına karar verilmiştir.¹¹¹⁵

Bu dönemde Türk Devlet Tiyatrosu, katıldığı uluslararası festivallerle yurt dışında da sesini duyurmaya başlamıştır. İlk olarak 1960 yılının eylül ayında Paris’te düzenlenen Uluslararası Tiyatro Festivaline “Kral Oidipus”, “On İkinci Gece” ve “Hürrem Sultan” adlı piyeslerle katılan Devlet Tiyatrosunun, başarılı performansları ilgi toplamıştır. Yunan Dışişleri Bakanlığı tarafından Yunanistan’a davet edilen ekip, Atina’da da “Kral Oidipus” ile “Midas’ın Kulakları” adlı piyesleri Türkçe olarak sahnelemiştir.¹¹¹⁶ İlerleyen yıllarda Türk Devlet Tiyatrosu, katıldığı turne ve festivallerle yurt dışında sesini duyurmaya devam etmiştir.

Sahne sanatları alanında her dönem önemini koruyan bale eğitiminde, 1960-80 döneminde dikkat çekici bazı gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle 1972 yılında kurulan İstanbul Devlet Konservatuarı’nda bale eğitimi, İngiliz ekolüyle yetişmiş Türk öğretmenler tarafından verilmeye başlanmıştır. 1974’ten sonraki yıllarda, konservatuar ve operalarda Sovyet bale öğretmenleri yer almıştır. Bale eğitiminde İngiliz ekolünden Sovyet ekolüne doğru yönelmenin olduğu dönemlerde aynı zamanda kurumsal yapı olarak da farklı bir düzene geçiş yapılmıştır. Konservatuarlar önce Millî Eğitim Bakanlığına, daha sonra da Kültür Bakanlığına bağlıydı ve eğitimle ilgili işler, 3829 sayılı Devlet Konservatuarı Kanunu ile Millî Eğitim Temel Kanunu ve bu Kanun’a uygun olarak çıkarılan yönetmelikler uyarınca yürütülmekteydi.¹¹¹⁷ Öte yandan is-

1114 Arslan, *age.*, s. 140.

1115 *Dünya*, 23 Eylül 1975; Arslan, *age.*, s. 151.

1116 Arslan, *age.*, s. 156; Lütfi Ay, *Devlet Tiyatrosunun 15 Yıllık Çalışmaları*, s. 22.

1117 Seda Ayvazoğlu, “Türkiye’de Akademik Bale Eğitiminin Kurumsal Yapısında Meydana Gelen Değişimlerin Değerlendirilmesi”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C 4, S 1, Şubat 2015, s. 258.

tatistik verileri dikkate alındığında Devlet Tiyatrosundan ayrılan bale ve operaya, bu yıllarda yeterince rağbet gösterilmediği anlaşılmaktadır. 1978-79 ve 1979-80 sezonu verilerine göre Türkiye’de birisi Ankara’da diğeri İstanbul’da olmak üzere opera ve bale salonu olarak inşa edilen iki yapı mevcuttu.¹¹¹⁸ 1979-80 sezonu için bu salonlarda icra edilen 12 eser, 79.379 kişi tarafından izlenmişti.¹¹¹⁹

1960’lı ve 70’li yıllarda en çok rağbet edilen ve halkın temel eğlence kaynağı olan sanat dalı, sinemadır. Dünya sinemalarında belirgin bir hareketliliğin yaşandığı 60’lı yıllar, genel anlamda dikkat çekici bir değişim ve gelişimin gözlemlendiği dönem olmuştur. Fransa’da Yeni Dalga ve İngiltere’de Özgür Sinema akımları başlamış; Amerika’da gençlerin Vietnam Savaşı’na, geleneksel değerlere ve sistemle bütünleşmeye karşı duruşları yeni Amerikan sinemasının köklerini oluşturacak nitelikte öncü filmler ortaya çıkarmıştır. Dünya sinemasındaki bu hareketlilik, Türk sinemasını kendi çapında varlığını kanıtlamaya sevk etmiştir. Sıkça başvurulan edebiyat uyarlamaları aracılığıyla güncel toplumsal sorunlar ele alınırken bir taraftan da artan tüketim talebini karşılamak üzere hızlı bir tempoda kendine özgü anlatım özelliklerini kullanarak film üreten bir Yeşilçam sineması gelişmeye başlamıştır.¹¹²⁰ Toplumsal sorunların ve gerçekçilik anlayışının, sinemaya yansıtıldığı bu dönem şüphesiz Türk sinemasının altın yıllarıdır. Toplumun büyük bir kesimi yaş, kültür, eğitim, cinsiyet ve benzeri toplumsal nitelikler bakımından farklılık göstermeksizin sinemaya yönelik büyük ilgi göstermiş, insanlar aileleriyle birlikte film seyretmek üzere sinema salonlarını doldurmuştur. Bu yoğun ilgi bir yandan nicelik olarak üretimin artması sonucunu doğururken diğer yandan da nitelik bakımından kaliteyi zorunlu kılmıştır.

1960’lı yıllardan sonra belirli ölçüde devletin de maddi olarak desteklediği film şenlikleri yapılmaya başlanmış, bir süre önce İstanbul’da Yerli Film Yapanlar Derneğinin başlattığı şenlikler, bu dönemde Antalya, İzmir, Adana ve Ankara gibi illerde de düzenlenmiştir. Bu şenliklerde filmlerin ve sanatçıların kazandığı ödüller, Türk sinemasına belirgin bir canlılık, gelişme ve yenilenme getirmiştir. Sinema bağlamında usta-çırak ilişkileri çerçevesinde söz konusu olan öğrenim süreci, İstanbul, İzmir, Ankara ve Eskişehir’de gazetecilik okulları, Güzel Sanatlar Fakülteleri ve İletişim Fakülteleri’nde sinema ile ilgili derslerin okutulması ve bölümlerin açılması sonucunu doğurmuş, bu da Türk sinemasında sonraki yıllarda “Genç Kuşak”ın ortaya çıkmasına

1118 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1980 Kültür İstatistikleri**, Yayın No 1027, Ankara 1983, s. 91.

1119 İstanbul’da 7 salonda, Ankara’da ise 5 salonda bu eserler sahnelenmiştir. DİE, **1980 Kültür İstatistikleri**, s. 92.

1120 Gülseren Güçhan, **Toplumsal Değişme ve Türk Sineması**, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 82.

dolaylı katkı sağlamıştır.¹¹²¹

Sanayileşmeyle birlikte başlayan köyden kente göç olgusunun hızlandığı 1950’li yıllarda, işçi hakları, grev, göç gibi unsurlar, Türk sinemasına yansıtılmıştır. Dergileri, kulüpleri ve düzenlenen festivalleriyle sinema sanatı belli bir canlılığa kavuşmuştur. Türk sineması, başta Berlin Film Festivali’nde en iyi film ödülü olan Altın Ayı’yı kazanan “Susuz Yaz” olmak üzere, Edinburgh, Locarno ve Moskova film festivallerine katıldığı filmlerle, önemli ödüller kazanarak sesini yurt dışında da duyurmuştur. Metin Erksan’ın “Gecelerin Ötesi” filmi ile başlayan toplumsal gerçekçilik olgusu, bu dönem Türk sinemasının belirgin özelliklerinden bir diğeridir.¹¹²² Dönemin öne çıkan toplumsal ve gerçekçilik temalı yapımları arasında Metin Erksan imzalı “Susuz Yaz”, “Acı Hayat” ile yine Erksan’ın Fakir Baykurt’un aynı adı taşıyan romanından sinemaya uyarladığı “Yılanların Öcü”; Yılmaz Güney imzalı “Ağrı”, “Acı”, “Umut” ve Türk sinemasında bir kilometre taşı olan Yılmaz Güney ile Lütfi Ö. Akad’ın ortak çalışması “Hudutların Kanunu” ilk akla gelenlerdir.

Bu yıllarda Türk sinemasının çeşitli sorunlarına da çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Sinemacılar tarafından 1963 yılında hazırlanan bir kanun metni, İstanbul Milletvekili Suphi Baykam aracılığıyla Türk Sinema Filmlerini Kalkındırma Kanunu adıyla teklif olarak Meclise taşınmıştır. Kanun teklifi içeriğinde; “Milli Filmcilik Fonu” adıyla bir fon kurulması ve mali kaynaklarının belirlenmesi; Film Kontrol Komisyonlarının sinema sektöründen, üniversiteden ve basından seçilecek temsilcilerle yarı resmî statüye dönüştürülmesi, yerli filmlerin her sinemada belli bir süre gösterilmesinin zorunlu tutulması, yeni yapılacak sinemaların korunması gibi konular yer almıştır.¹¹²³

Türk sinema tarihinde önemli bir yeri bulunan Türk Sinematek Derneğinin kuruluşu da, sinemanın altın yılları olarak nitelendirilen bu dönemde söz konusu olmuştur. Kurucu üyeleri arasında Cevat Çapan, Şakir Eczacıbaşı, Muhsin Ertuğrul, Sabahattin Eyüboğlu, Nijat Özön, Onat Kutlar gibi tanınmış kişilerin bulunduğu, 1965 yılında İstanbul’da kurulan Türk Sinematek Derneği, düzenlediği film gösterimleri ve yayınladığı *Yeni Sinema* dergisi aracılığıyla sinemanın bir sanat olarak tanınıp benimsenmesi ve bilinçli bir sinema seyircisi yaratılması noktasında Türk sinemasına önemli katkılar sağlamıştır. Türk sinema seyircisi sessiz sinemanın başyapıtlarından Sovyet klasiklerine, Alman dışı vurumcu sinemasının örneklerinden Yeni Gerçekçilik ve Yeni Dalga akımlarının örneklerine kadar çok geniş bir yelpazedeki filmleri, İsveç, Polonya, Meksika, Brezilya, Japonya gibi birçok ülkenin sine-

1121 Alim Şerif Onaran, **Türk Sineması**, C I, Kitle Yay., 1994, s. 105.

1122 Metin Kasım; H.DenizAtayeter, “1960’lı Yıllarda Türk Sinemasında Toplumsal Gerçekçilik”, **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 4/1, Eylül 2012, s. 23.

1123 Onaran, **age.**, s. 105.

malarını tamamen Sinematek aracılığıyla tanımıştır.¹¹²⁴

Toplumsal gerçekçilik akımının yanı sıra bu dönemde söz konusu olan iki önemli sinema hareketinden bahsetmek mümkündür: “Ulusal Sinema” ve “Millî Sinema”. Geçmişte hâkim olan anlayış ve kullanılan tekniği reddedip bu anlamda yeni bir yaklaşım ortaya koymamalarına rağmen her iki oluşum da Türk sinemasında derin izler ve güçlü örnekler bırakmayı başarabilmiştir. Hem Ulusal Sinema hem Millî Sinema genel anlamda Türk sinemasına özgü bir sinema hareketinin birbirinden farklı biçimleri üzerine yoğunlaşan bazı yönetmenler tarafından çekilen filmlerle ortaya çıkmıştır. Her ikisi de içerik bakımından nitelikli ve canlı bir örnek çeşitliliğine sahiptir.

Ulusal Sinema, Kemal Tahir’in eserlerinden ve düşüncelerinden etkilenen film yönetmeni ve eleştirmeni Halit Refiğ tarafından başlatılmıştır. Metin Erksan, Atıf Yılmaz ve Ö. Lütfi Akad gibi yönetmenlerin de içinde yer aldığı akım önemli ancak kısa ömürlü olmuştur. Millî Sinema ise Halit Refiğ’in düşüncelerine doğrudan karşı çıkan ve Millî Türk Talebe Birliği’nde bir araya gelen Yücel Çakmaklı, Salih Diriklik, Mesut Uçakan gibi yönetmenler tarafından İslami düşünceleri temel alan bir anlayışla 1970’lerin başında geliştirilmiştir.¹¹²⁵

1968 yılından sonra renkli sinema çekimlerinin hızlandığı Türk sinemasında, 1975 yılından sonra siyah-beyaz film dönemi kapanmıştır. Yerli film sanayide yaşanan gelişmeye bağlı olarak film çeşitliliği artmıştır. Halkın, beyazperdede izlediği filmlerde kendisinden bir şeyler bulması şüphesiz sinema sanatına duyulan ilginin temel kaynağı olmuştur. Bu durum istatistik verilerde net olarak görülmektedir. Örneğin 1970 yılında Türkiye’de toplam 2.424 sinema vardır ve bu yılın rakamlarına göre sinemanın toplam seyirci sayısı 246.662.310’dur. Bu rakam tiyatro, spor ve diğer tüm alanların toplamından fazladır.¹¹²⁶

Öte yandan Türk sinemasında 1970-1980 yılları arasında; seks ve arabesk filmlerinin bir furya olarak yaygınlaşması, nitelikli film sayısının azalması, seyirci arasında önemli bir ağırlığı olan ailelerin ve kadınların sinemadan uzaklaşması, 60’lı yıllarda başlayan sinema kuramı oluşturma çabalarının sona ermesi ve yönetmenlerin piyasa koşullarına göre film yapımına yönelmeleri söz konusu olmuştur. Bu süreçte sayıları az da olsa ortaya çıkan yeni yönetmenler, ileride geliştirecekleri bireysel sinema arayışlarının ilk örneklerini vermişlerdir.¹¹²⁷

1124 Rekin Teksoy, **Dünya Sinema Tarihi**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 746.

1125 Yusuf Kaplan, “Türk Sineması”, **Dünya Sinema Tarihi**, Ed. Geoffrey Nowell-Smith, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 742.

1126 Devlet İstatistik Enstitüsü, **Kültür ve Eğlence Yerleri İstatistikleri 1970**, Yayın No 665, Ankara 1973, s. 7.

1127 Güçhan, **age.**, s. 89.

1960-1980 yılları arası, diğer sanat alanlarına göre daha köklü bir geçmişe sahip olan müziğin Türkiye'deki değişimi ve gelişimi açısından son derece dikkat çekicidir. Ülkenin modernleşmesine yönelik bir proje niteliğine de sahip olan Cumhuriyet rejimi, klasik müzik, halk müziği ve dinî içerikli müziğin yanı sıra Batılı standartlardaki müzik türlerinin de yaygınlaşmasını sağlamaya yönelik bir yaklaşım sergilemiştir. Bu doğrultuda kurulan orkestralar, korolar, opera ve bale toplulukları, yetişen besteciler, gelişen müzik sektörü, Türk müzik kültürünün modern dünya ile buluşmasına aracılık etmiş, bu süreç 1960'lar ve sonrasında da devam etmiştir. Bunun yanı sıra müzik dünyasına yeni türler girmeye başlamış, canlı müzik ortamları çoğalarak yaygınlaşmıştır.

Özellikle 60'lı ve 70'li yılların canlı müzik ve eğlence hayatında öne çıkan üç müzikal arka plan söz konusudur. Bunlar aynı zamanda bir bakıma müzik açısından dönemin durumunu da yansıtmaktadır. Genel olarak 60'lı ve 70'li yıllarda gece kulüplerindeki orkestralar tarafından icra edilen dans ve Batı müziği, fasıl geleneğinin yaygın olarak sürdürdüğü gazinolardaki saz ekipleri tarafından yapılan alaturka ve Türk Müziği, bunlardan farklı bir çizgi olarak grup müziğini öne çıkaran Anadolu Pop bir arada varlık sürdürmüştür.¹¹²⁸ Bu bağlamda söz konusu çeşitlilik dönemin müzisyenlerini icra noktasında farklı birtakım yöntemler uygulamaya sevk etmiş, bunun sonucunda da günümüz Türk pop müziğinin şekillenmesini sağlayan bazı deneysel türler ortaya çıkmıştır. Bazı müzisyenler Türk Müziği ve Batı Müziği enstrümanlarını beraber kullanıp bir sentez yaratmış, bazıları da tamamen Batı Müziği enstrümanlarından oluşan orkestralarda Türk Müziği parçaları icra etmişlerdir. Buna ek olarak 60'ların başında Avrupa'da öne çıkan pop müzik şarkıları Türkiye'de de popüler hale gelmeye başlamış, önceleri bu şarkılar aslına uygun şekilde çalınmaya gayret edilmiştir. Bir süre sonra Türkiye'ye yerleşmeye başlayan Batılı pop müzik anlayışı, geleneksel Türk müzikleriyle iç içe geçmiş, Batı müziği yanlıları halk müziği örneklerini modernize ederek repertuarlarına dâhil etmişlerdir. İlerleyen süreçte bu şarkılara Türkçe sözler yazılarak düzenlenmesini içeren "aranjman" akımı oluşmuştur. Fecri Ebcioglu'nun 60'lı yılların başında yaptığı aranjman türünde eserler Türk popunun ilk örneklerini teşkil etmiş, popüler müziğin ilk pop starı olarak görülen Erol Büyükburç ise söylediği aranjmanlarla, farklı düzenlemeler içinde seslendirdiği türkülerle ve yaptığı bestelerle pop müziği gazino programlarına kadar sokmuştur. Bundan sonrasında yaygınlaşan pop müzik, farklı ülkelerden alınan müzikler yoluyla aranje edilmiştir.¹¹²⁹

1128 Özgür Akgül ve Tolgahan Çoğulu, "Bugünden Geçmişe Bakarken 60-70'li Yıllarda Müziğin Sektörel Arka Planı", **60'lardan 70'lere 45'lik Şarkılar**, Ed. Ayhan Akkaya, Fehmiye Çelik, BGST Yay., İstanbul 2006, s. 86.

1129 E. Filiz Dürük, "Türk Popüler Müzik Üretimi ve Ürünlerindeki Karma Yapıyı Hazırlayan Toplumsal ve Müziksel Etkenler", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C 3/1, 2011, s. 37.

Genel anlamda; Avrupa'da öne çıkan pop şarkılara Türkçe söz yazılması; türkülerin Batı müziğine ait enstrümanlarla çalınması; Türk müziği ve Batı müziği enstrümanlarının birlikte kullanılması; halk şiiri örneklerinin Batılı formlarda bestelenmesi ve bu kapsamda ortaya konan sentez çalışmaları bu dönemin müziğiyle ilgili öne çıkan en önemli özelliklerdir.¹¹³⁰ Bütün bunlar günümüz müzik anlayışını dahi etkileyecek nitelikte değişime sebep olmuş, ciddi ve önemli bir gelişim süreci yaratmıştır.

Bu dönemin müziğinde dikkat çeken bir başka unsur da arabesk müziktir. 60'lı ve 70'li yıllarda bir taraftan halkın Batılılaşma arzusu simgeleyen pop müzik yükselirken diğer yandan da kentlere göç eden köylü kesiminin kır ve kent kültürü arasında yaşadığı bocalamayı yansıtan arabesk müzik, büyük bir kitle tarafından benimsenmeye başlamıştır. Pop ve arabesk müziğin aynı dönemde yükselişe geçişi kent kültürünün modernleşme isteğinin yanı sıra gelenekten kopamaması ikilemini yansıtmaktadır.¹¹³¹ Bu durum 80'lerde daha da belirginleşmiş, azımsanmayacak sayıda müzisyen tarafından temsil edilen arabesk müzik, gittikçe yaygınlaşarak çok geniş kitleler tarafından beğeniyle dinlenen bir müzik türü haline almıştır.

1960-80 döneminde resim, mimari ve seramik gibi sanat dallarında da belirgin bazı değişimler göze çarpmaktadır. Sanat eğitiminde dönemin görüşüne göre; sanatsal öğrenme, büyümenin doğal bir sonucu değildir. Bu ancak öğretimle gerçekleşir. Görme, çizme başlı başına bir yaratıcılıktır. Sanat da diğer alanlar gibi bir düşünme ürünü, niteliksel anlamda bir problem çözmedir.¹¹³² 1970'lerde bilgi alanındaki gelişmeler, eğitimin amaç ve değerlerindeki değişimler, toplumun sanata ve sanatçıya yaklaşımındaki farklılıklar; ekonomik, politik, toplumsal gereksinimler, bilimsel ve teknolojik gelişme, resim-iş öğretmeni yetiştirmeye yeni bir görüşle yaklaşılmasına neden olmuştur. Sanatın bir disiplin olarak programlarda yer alması görüşü daha da güçlenmiştir.¹¹³³ Özel galerilerin sayısı özellikle İstanbul'da ve sınırlı bir ortamda Ankara'da 1975 yılından sonra çoğalmıştır. Sanatsal program ve çizimlerini belirleyen bu galeriler, bir piyasa hareketi yaratma çabasına girmişlerdir.¹¹³⁴ Cumhuriyet Döneminden itibaren geliştirilmesi yönünde çalışmalar

Savaş Burak Özkan ve Banu Mustan Dönmez, "Türkiye'de Gitar Pratiklerinde Anadolu Müziksel Öğelerinin Kullanılması Süreci Üzerine Sosyo-Kültürel Bir Araştırma", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C 5, S 17, 2014, s. 146-147.

1130 Ayhan Akkaya ve Fehmiye Çelik, "Aranjmandan Anadolu Popu Türkiye'de 60'lı ve 70'li Yıllar", **60'lardan 70'lere 45'lik Şarkılar**, Ed. Ayhan Akkaya, Fehmiye Çelik, BGST Yay., İstanbul 2006, s. 7.

1131 Dürük, agm., s. 37.

1132 Lale Altinkurt, "Türkiye'de Sanat Eğitiminin Gelişimi", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 12, 2005, s. 128.

1133 Altinkurt, agm., s.128.

1134 Sezer Tansuğ, **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 221.

yapılsa da seramik sanatının dünya ile boy ölçüşebilecek düzeye geldiği dönem de 1960'lı yıllardır. 1961 ve 1967 yıllarında düzenlenen uluslararası sergiler bu başarıyı kanıtlamıştır.¹¹³⁵ Mimarlık alanında 1960'lar, biçim ve işlev arayışları bakımından çeşitlilik ortaya koymuştur. Bunlar arasında modern mimarinin tümüyle aktarılması çabası vardır. Büyük şehirlerde otel yapıları, kampüsler ve cepheleri büyük cam yüzeylerle kaplı bürolar, endüstriyel yaşam biçimine yönelişin birer simgesi olmuşlardır.¹¹³⁶

1135 Tansuğ, **age.**, s. 239.

1136 Tansuğ, **age.**, s. 314.

II. KISIM

1980-2000 ARASI TÜRKİYE

1. İÇ POLİTİKADA YAŞANAN GELİŞMELER*

Türkiye Cumhuriyeti, 1970'ler boyunca sürekli artış gösteren bir dizi siyasi ve ekonomik huzursuzluklarla çalkalandı. Bir askerî darbeye de sahne olan bu yılların en önemli sorunu ülke içindeki çatışmalardı. Çıkan olaylarda yüzlerce kişi ölmüş ve yaralanmıştı. Siyasi cinayetlerden ölen kişi sayısı 1977'de 232 iken, 1978'de 832'ye ve 1978 yılının Aralık ayından 1979'un Eylül'üne kadar 898'e yükselmişti.¹¹³⁷ Bir taraftan ekonomide yaşanan dış kaynaklı olumsuzluklar (petrolün artması, kredi alamama vs.), diğer taraftan koalisyon hükûmetlerinin uyumlu çalışmaması ve izlenen yanlış politikalar, ülkeyi 1977'den itibaren ağırlaşan ekonomik bir krizle karşı karşıya bırakmıştı. Gıdadan benzine bir dizi temel malda uzun kuyruklar ve karaborsalar oluşmuştu. 1977 yılı sonunda 17,50 TL'den 19,44 TL'ye çıkan dolar, 1978 Mart'ında 25 TL'ye, 1979 Temmuz'unda 35 TL'ye yükselmişti. İstisnai bir operasyon sayılan devalüasyon, her yıl birden fazla başvurulana olağan bir ayarlama haline gelmişti. 1976'yı izleyen üç yıl içerisinde işçi ve işveren arasındaki çekişme siyasi ve sosyal dengeleri temelinden sarsacak derecede gerginleşmişti.¹¹³⁸ Greve giden iş yeri sayısı 1978'de 87 iken 1979'da 126'yı bulmuştu. Grevler yüzünden yitirilen iş günlerinin görece ağırlığı 1977-79 yıllarında, 1973-1976 yıllarına göre iki mislinin üzerinde artış göstermişti.

İstikrarın sağlanamaması kısa süreli koalisyon hükûmetlerinin oluşmasına neden olmuştu. 1970 yılından 1978'e değin 11 hükûmet kurulmuştu. 5 Ocak 1978 tarihinde Bülent Ecevit başkanlığında kurulan 42. Hükûmet de beklentileri karşılayamamıştı. Halk, tepkisini 14 Ekim 1979'da yapılan ara seçimlerde göstermiş ve beş milletvekilliğini de Adalet Partisi (AP) kazanmıştı. Bu olayın ardından Ecevit istifa etmiş ve yeni kabineyi kurma görevi Süleyman Demirel'e verilmişti. O da 12 Kasım 1979 günü Millî Selamet Partisi (MSP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) destekli bir azınlık hükûmeti

* Doç. Dr. Sinan Başaran, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sinan.basaran@erdogan.edu.tr

1137 Andrew Mango, **Türkiye'nin Terörle Savaşı**, Çev. Orhan Azizoğlu, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s. 31.

1138 Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 21. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 131, 143, 148.

kurmuştu.

Ülkenin ağır bir krizin içerisinde bulunduğu o günlerde Demirel, 100 günlük acil bir eylem planıyla yurt dışından krediler alarak ülkeyi biraz olsun rahatlatmak ve akabinde erken seçimlere gidip iktidara gelmeyi planlamıştı.¹¹³⁹ Bir türlü üstesinden gelinemeyen anarşi ve yüksek enflasyon toplumdaki hoşnutsuzluğu günden güne arttırıyordu. Toplum büyük oranda kamplara bölünmüştü. Polis, üniversite, basın ve siyasi partilerdeki sağ-sol ayrışması orduya da sıçramıştı. Bazı genç subaylar ve askerî öğrenciler arasındaki sağ-sol ayrılığı, belirgin bir hâl almıştı.¹¹⁴⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri ise durumdan büyük rahatsızlık duyuyordu.¹¹⁴¹ Alt kademedeki müdahale beklentisi olan komutanların sayısı giderek artmaktaydı. Meclisin uyum içinde çalışmamasını bu kötü gidişin başlıca sebebi olarak görüyorlardı. Bu ortamda ordu içerisinde darbe fikri iyiden iyiye belirginleşti.

13 Aralık 1979'da İstanbul'da Genelkurmay Başkanı, kuvvet komutanları, Harp Akademileri Komutanı ve bazı kolordu komutanları gizli bir toplantı yaptılar. Askerî müdahalenin de dile getirildiği bu toplantıda şimdilik tüm anayasal kuruluşlara yönelik bir uyarı mektubu yazılmasına karar verildi.¹¹⁴² Hem bu sayede Cumhurbaşkanı'nın tepkisi ölçülecek hem de Türk Silahlı Kuvvetlerine bir mesaj verilmiş olunacaktı.¹¹⁴³ Mektubu, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, 27 Aralık günü Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e verdi.¹¹⁴⁴ Mektupta Silahlı Kuvvetlerin ülkenin içinde bulunduğu zor durumundan kaynaklı rahatsızlığı dile getiriliyor; parlamentonun, siyasi partilerin ve diğer tüm Anayasal kuruluşların birlik içerisinde daha etkili çalışması isteniyordu. Asker, MSP'nin içinde olmadığı bir AP ve CHP koalisyonu arzuluyordu. Komutanlara göre diğer bütün koalisyonlar denenmişti ve hiçbirisinden netice çıkmamıştı.¹¹⁴⁵

Meclisin en büyük iki partisinin ortak çalışması daha verimli bir sonuç ortaya çıkarabilirdi. Kamuoyunun da beklentisi bu yöneydi. Aslında Ecevit

1139 Süleyman Demirel, **Anı Değil İtiraf**, Ankara 1990, s. 91; Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Saat: 04.00**, Karacan Yay., İstanbul 1984, s. 125.

1140 Örneğin; 1979'da Kara Harp Okulundan birçok öğrenci sol görüşlü olduklarından dolayı tutuklanmış, yine aynı okuldan bazı öğretmen ve yönetici subaylar da sağ görüşlü diye okuldan uzaklaştırılmışlardı. Hava Kuvvetlerinden 30-40 astsubay, eylemcilere yardımcı oldukları düşüncesiyle Kara Kuvvetleri Komutanlığı emrine alınmışlardı. Birand, **age.**, s. 107.

1141 **Tercüman**, 1 Ekim 1980.

1142 Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, Cilt 1, Milliyet Yay., 1990, s. 329.

1143 Baskın Oran, **Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları**, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 45.

1144 Mektupla birlikte Silahlı Kuvvetlerin görüşünü daha geniş ifade eden iki sayfalık bir bildiri ile altı sayfalık memorandumu andıran bir başka yazı da Cumhurbaşkanı'na verildi. Evren, **age.**, s. 330-332; Birand, **age.**, s. 140-142.

1145 Evren, **age.**, s. 333.

böyle bir uzlaşya hazır olduğunu AP'ye birkaç kez iletmişti. AP'nin kuracağı azınlık hükümetini belirli şartlar sağlandıktan sonra dışarıdan destekleyebileceğini belirtmişti. Ecevit, MHP'nin içinde olduğu bir hükümet formülünü istemiyordu. Bu yüzden AP'nin MHP'ye muhtaç olmaması gerekliydi.¹¹⁴⁶ Ana Muhalefet Lideri, sonraki günlerde de sık sık ülkenin içinde bulunduğu durum nedeniyle böyle bir uzlaşya ihtiyaç olduğunu söylemiş ve bu yüzden bazı CHP milletvekilleri tarafından dahi eleştirilmiştir.¹¹⁴⁷ Demirel ise bir takım şartlara bağlı olan bu uzlaşma çağrılarını pek samimi bulmamaktaydı. Düne kadar en ağır şekilde eleştirdiği CHP ile bir araya gelmenin hem parti tabanında hoş karşılanmayacağını hem de her iki parti vekillerinin birlikte çalışamayacağını düşünüyordu.¹¹⁴⁸ Diğer taraftan yıpranmış ve oyları düşüşe geçmiş CHP'yi hükümet ortağı yapmak AP'ye bir fayda sağlamayacaktı. Hükümette yakalanacak bir başarıyla CHP'nin imajını düzeltmesine de fırsat vermek istemiyordu. Bu nedenlerle teklife sıcak bakmamıştı.¹¹⁴⁹

Genelkurmay Başkanı, Cumhurbaşkanı'yla yaptığı görüşmede sadece mektup vermemiş; askerin durumdan rahatsız olduğunu, bu nedenle yönetimi el koymayı düşündüklerini ve Cumhurbaşkanı olarak kendisinden destek istediklerini de iletmişti. Korutürk, bu talebe olumsuz yanıt vermiş ve kuvvet komutanlarıyla bir de kendisi görüşmek istemişti.¹¹⁵⁰ Korutürk, komutanların bir müdahaleye niyetli olup olmadıklarını öğrenmek istiyordu. 31 Aralık günü Çankaya'da gerçekleşen bu görüşmede komutanların müdahaleye çok istekleri olmadığı izlenimini edindi. Ya da komutanlar kendilerine böyle bir hava vermişlerdi. Komutanlardaki izlenim ise görev süresinin bitmesine üç ay kalan Cumhurbaşkanı'nın böyle bir müdahalede yer almak istemediği yönünde oldu.¹¹⁵¹

İki gün sonra Korutürk, bu sefer Demirel ve Ecevit'le Çankaya'da bir araya geldi. Korutürk, mektubun birer nüshasını liderlere verip durumu onlara açıkladı. Askerin Hükümeti aşarak Cumhurbaşkanı'na böyle bir mektubu vermesine içerleyen Demirel, istifa etmeyi dahi düşündü. Aslında komutanlar, Millî Güvenlik Kurulu Başkanı olması hasebiyle mektubu Cumhurbaşkanı'na vermeyi uygun görmüşlerdi. Demirel, daha sonra Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları ile görüşüp duruma göre hareket etmeye karar

1146 Cüneyt Arcayürek, **Demokrasi Dur 12 Eylül 1980**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 33-35.

1147 Birand, **age.**, s. 207.

1148 Birand, **age.**, s. 122-145, 220.

1149 Arcayürek, **age.**, s. 36; **Günaydın**, 3 Ocak 1980. 1979 ara seçimleri öncesinde de kamuoyunun bir CHP-AP koalisyonu isteği yönündeki söylemlere Ecevit kulak asmamıştı. Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 279.

1150 Hikmet Özdemir, **Fahri S. Korutürk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2010, s. 165-167.

1151 Evren, **age.**, s. 330; Birand, **age.**, s. 149.

verdi.¹¹⁵²

Birkaç gün sonra kamuoyunda mektubun kimi hedef aldığı tartışmaları başladı. AP'liler, 35 günlük hükümet oldukları için bu mektubun kendilerine yazılmadığını ifade ederken CHP'liler muhalefet partisi olmalarından dolayı mektubun muhatabının kendilerinin olamayacağı kanaatindeydiler.¹¹⁵³ 4 Ocak günü Demirel ile bir araya gelen Evren, mektubun sadece Hükûmete değil, tüm siyasi partilere ve Anayasal kuruluşlara hitap ettiğini söyledi.¹¹⁵⁴ İkili, olumlu geçen bu görüşmenin ardından 7 Ocak'ta kuvvet komutanlarının da katıldığı bir başka görüşme gerçekleştirdi.¹¹⁵⁵ Burada komutanlar terörün bitirilmesi için yapılmasını istedikleri düzenlemeleri Başbakan'a bildirdiler. Sonraki günlerde de biraraya gelen taraflar, yapılacak ve yapılamayacak hususları saptadılar.¹¹⁵⁶ Ardından gerekli yasaların çıkarılması için Mecliste çalışmalara başlandı.

Ordunun her iki partinin iş birliği yapması teklifine, hükümet sıcak bakmadı. Ecevit, daha önce olduğu gibi diyaloga hazır olduğunu yineledi. Demirel ise asker baskısının altında yapıldığı izlenimi verecek olan bu ortaklığın yararından çok zararı olacağı kanaatindeydi. Ecevit'in açık olarak koalisyon kurma teklifini Başbakan, Hükûmete ortak aramadıklarını belirtmekle reddetti. Demirel, bunun yerine CHP döneminde hazırlanan ve Meclise getirilen yasaları gündeme aldıklarını belirtiyor ve bunun desteklenmesini istiyordu. Ana muhalefet lideri ise yasaların kendi hazırladıkları şekli ile kalmadığını ve kabul edemeyecekleri birtakım yeni düzenlemeler içerdiklerini, ancak bunun üzerinde ortak bir nokta bulunabileceğini söylüyordu.¹¹⁵⁷ Başbakan da bunu kabul etmeyeceğini belirtiyor ve böylece hiçbir şekilde uzlaşa sağlanamıyordu. Diğer taraftan daha önce Hükûmeti destekleyeceğini belirten MSP, şubat ayında Meclise getirilen tedbirler paketinde yer alan Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nda değişikliği öngören tasarıya ret oyu vererek CHP ile birlikte hareket etmeye başlamıştı.¹¹⁵⁸ Anlaşılan mektup liderler üzerinde beklenen tesiri göstermemişti. Meclisteki çatışmalar tüm hızıyla devam etmekteydi. Özetle asker beklediği düzenlemelerin çoğu gerçekleşemedi. Evren de zaten mektubun bir fayda sağlayamayacağı ve partiler arasında bir uzlaşının mümkün olamayacağı kanaatindeydi. Sadece bu konudaki sorum-

1152 Özdemir, *age.*, s. 161-165; Demirel, *age.*, s. 45.

1153 *Günaydın*, 3-4 Ocak 1980; Kenan Evren, *12 Eylül'den Önce ve Sonra*, AD Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 21, 23.

1154 Demirel, *age.*, s. 49; Evren, *Evren'in Anıları*, s. 343; *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1980.

1155 *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1980.

1156 Bazı taleplerin hukuk çerçevesinde yerine getirilmeyeceği nedeniyle Demirel yapılamayacağını dile getirmiştir. Demirel, *age.*, s. 50.

1157 *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1980; Birand, *age.*, s. 152-153.

1158 *Tercüman*, 18 Şubat 1980.

luluklarını yerine getirmek istemişti.¹¹⁵⁹

Ordu-hükûmet krizinin yaşandığı o günlerde ekonomik sıkıntılar da bir yandan artmaktaydı. Ciddi bir döviz sıkıntısı vardı. Demirel'in *Ülke 70 sente muhtaçtır* sözleriyle dile getirdiği bu büyük sıkıntı başta fueloil, ilaç, yedek parça ve ham madde gibi ürünlerin ithalini oldukça zorlaştırmıştı.¹¹⁶⁰ Bilhassa fueloil sıkıntısı sanayiye kötü etkiledi. Akaryakıt yokluğu ve işçi eylemleri nedenleriyle fabrikalarda üretim durmaya başladı.¹¹⁶¹ İşçiler bir yandan işten çıkarılıyor bir yandan da zorunlu izne tâbî tutuluyordu. Gerek yaşanan bu gelişmeler gerekse ideolojik nedenlerden ötürü işçi eylemleri günden güne arttı. Bu eylemlerden birinin yaşandığı Tarih'te grevde bulunan işçilerle polis arasında çıkan çatışmaların büyümesi üzerine askerden destek istendi.¹¹⁶² Tarih'teki ayaklanmaya destek için İzmir'in Balçova ve Narlıdere belediye işçileri direnişe geçerken Ege Üniversitesinden bir grup öğrenci de 3 günlük boykota gitti. Öğrencilerle polis arasında çıkan olaylarda 83 kişi yaralandı.¹¹⁶³

Olayların yaşandığı günlerde Hükûmet ekonomiyi düzeltecek bir dizi eylem planını yürürlüğe koymaya hazırlanıyordu. 24 Ocak günü ilan edildiği için *24 Ocak Kararları* diye anılan bu ekonomik tedbirler paketiyle petrol, kömür, demir, çimento ve kâğıda büyük oranda zamlar yapıldı.¹¹⁶⁴ %48,9 oranında alınan devalüasyon kararının ardından dolar 35 liradan 70 liraya yükseldi.¹¹⁶⁵ Gelişmelerden memnun olmayan MSP, kısa bir süre sonra Demirel'in ülkeyi iyi idare edemediğini dile getirerek Azınlık Hükûmetini "kerhen" desteklemeye devam edeceklerini açıklayacaktır.¹¹⁶⁶

Ülkenin bir diğer önemli sorunu anarşi ve terördü. 25 Ocak günü Demirel, hükûmete geldiği 12 Kasım 1979'dan 24 Ocak 1980 gününe kadarki geçen sürede politik nedenlerle 497 kişinin öldürüldüğünü, 779 kişinin yaralandığını ve 72 soygun olayı yaşandığını açıklamıştı.¹¹⁶⁷ Sıkıyönetimin uygulandığı yerlerde bir türlü asayiş sağlanamıyordu. Polis sayısı yeterli değildi. Eğitimleri ve malzemeleri eksikti. En önemlisi polisin sağ ve sol kamplara bölünmüş olmasıydı. Komutanlar ise ellerinde yeterince yetki olmamasından şikâyetçiydiler. Sıkıyönetim bölgelerinde polis ve asker sayısının yeterli olmadığını, cinayetleri çözmede uzman sıkıntısı çektiklerini ve istihbaratın iyi

1159 Evren, *Evren'in Anıları*, s. 333.

1160 İsmet Kaya Erdem, *Demokrasinin İlk 50 Yılı*, Doğan Egmont Yay., İstanbul 2016, s. 119.

1161 *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1980.

1162 *Cumhuriyet*, 19, 23 Ocak 1980; *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1980.

1163 Evren, *Evren'in Anıları*, s. 353; *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1980.

1164 *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1980.

1165 *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1980.

1166 *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1980.

1167 *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, s. 527.

çalışmadığını söylüyorlardı. Yargının ağır işlemesinden ve yakalananların sürekli cezaevlerinden firar etmesinden yakınıyorlardı.¹¹⁶⁸ Olayları bastırmada sert tedbirler uygularlarsa Mustafa Muğlalı'nın¹¹⁶⁹ durumuna düşecekleri endişesini dile getiriyorlardı. Politikacılara güvenmiyorlar ve hükûmetin adamı gibi görünmek istemiyorlardı. Başbakan ise komutanların mevcut yetkilerini bile kullanmadıklarından yakınıyor ve Takkir-i Sükûn, İstiklal Mahkemeleri ve sürgün gibi tedbirlerin alınamayacağını belirtiyordu.¹¹⁷⁰

Mart ayına girildiğinde bu sefer nisanda görev süresi dolacak olan Cumhurbaşkanı'nın yerine kimin seçileceği sorunu gündeme gelmeye başladı. Partilerin üzerinde anlaşabileceği bir isim bulmak pek mümkün görünmüyordu. 22 Mart günü seçim turları başladığında ortada hiçbir aday yoktu. İkinci kez toplandığı 25 Mart günü adaylığını açıklayan tek isim Mardin Bağımsız Milletvekili Nurettin Yılmaz oldu ve 80 oy aldı.¹¹⁷¹ Yılmaz'ın adaylıktan çekilmesinden sonra 26 Mart günü üçüncü tur seçimlerinde bu sefer CHP Bingöl Milletvekili Hasan Celâlettin Ezman aday oldu. O da 81 oyda kaldı.¹¹⁷² Sonraki günlerde sırasıyla Ankara Senatörü İbrahim Öztürk ve MSP Erzurum Senatörü Lütfi Doğan, aday olmuşlarsa da en fazla 71 ve 83'er oya ulaşabildiler.¹¹⁷³ CHP, sürecin başından beri AP'ye ortak bir aday için diyalog çağrısında bulunuyordu ama AP buna yanaşmıyordu.¹¹⁷⁴ AP'nin bu tutumu CHP tarafından *TBMM Cumhurbaşkanı seçmiyor o zaman millet seçsin* demeye getirilerek Başkanlık Sistemi'nin gündeme sokulmak istendiği

1168 İsmail Kayabalı vd., **Türkiye'de 12 Eylül 1980 Öncesi Anarşi ve Terör Hareketleri II**, Filiz Matbaacılık, Ankara 1984, s.171-173; Nevzat Bölüğüray, **Sokaktaki Asker**, 3. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 2001, s.43-59, 89-100, 325, 342; Evren, **Evren'in Anıları**, s. 196, 336, 350, 376-377, 415, 424.

1169 1943 yılında Van'ın Özalp kazasında meydana gelen birtakım asayiş olayları nedeniyle Orgeneral Mustafa Muğlalı'nın emriyle, -mahkeme kararı olmaksızın- otuz iki kişi kurşuna dizilmiştir. Muğlalı, çok partili sisteme geçildikten sonra DP'nin baskısıyla 1949 yılında yargılanarak idama mahkûm edilmiş ancak daha sonra cezası 20 yıl hapse çevrilmiştir. Zehra Aslan, **Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri**, I, 2. Baskı, Libra Kitapçılık, İstanbul 2018, s. 135-136.

1170 Demirel, **age.**, s. 50-57. Demirel'e yöneltilen eleştirilerden birisi, komutanların çalışmalarını beğenmediği halde onları niçin değiştirmedeği ya da uyarı mektubundan sonra onları neden görevden almadığı yönündedir. Demirel anılarında bu sorulara yanıt olarak; Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün görevden bir an önce ayrılmak için günlerini saydığını ve böyle bir şeye girişmeyeceğini bildiğini, daha sonra onun yerine göreve vekâleten bakan kendi partili arkadaşı İhsan Sabri Çağlayangil'le bu işi yapmanın yanlış anlaşılmalara sebep olabileceği gibi yapılacak bir müdahaleye de haklılık kazandıracağını düşündüğünü ve bu nedenlerden ötürü komutanları değiştiremediğini söyler. Demirel, **age.**, s. 99.

1171 **TBMM Tutanak Dergisi (TD)**, Birleşim 7, Oturum 1, 25 Mart 1980, s. 178-179.

1172 **TBMM TD**, Birleşim 8, Oturum 1, 26 Mart 1980, s. 184-185.

1173 Bk. **TBMM TD**, 26 Mart-9 Nisan 1980 tarih aralığındaki oturumlar.

1174 **Günaydın**, 1 Ocak 1980; **Hürriyet**, 15, 19 Mart 1980.

şeklinde yorumlandı.¹¹⁷⁵ Bu arada 6 Nisan günü görev süresi dolan Korutürk, Cumhurbaşkanlığı görevinden ayrıldı. Görevi vekâleten Senato Başkanı İhsan Sabri Çağlayangil devraldı. 10 Nisan günü AP, İstanbul Milletvekili Sadeddin Bilgiç'i aday gösterince, Lütfi Doğan adaylıktan çekildi. 14 Nisan'da CHP, Cumhuriyet Senatosu üyesi Hava Kuvvetleri Komutanlığından emekli Orgeneral Muhsin Batur'u aday gösterdi. Aslında Batur, ocak ayında kulis çalışmalarına başlamıştı.¹¹⁷⁶ Aday olmadığı halde seçim turlarında sürekli oy almış ve bu oylar 131'e kadar yükselmişti.¹¹⁷⁷

Seçilmek için gerekli salt çoğunluk oyu 318 idi. Ancak adaylar yeterli oyu bir türlü bulamadılar. Böylece yeni bir kriz daha ortaya çıktı. Sorunu çözmek için liderler bir araya geldilerse de ortak bir aday üzerinde uzlaşamadılar. Demirel, Cumhurbaşkanı seçimi için halka gidilmesini isterken Ecevit ise Meclis içinden seçilmesinden yanaydı. Diğer taraftan seçimi kolaylaştırmak için iki turdan sonra salt çoğunluk yerine çoğunluk aranması gibi farklı bir çözüm de getirilmiyordu.¹¹⁷⁸ Meclis, her gün bir ya da birkaç tur seçim için toplandıktan sonra dağılıyor, dolayısıyla kanun görüşmeleri yapılmıyordu. Duruma iyice sıkılan Silahlı Kuvvetlerde darbe fikri o günlerde iyiden iyiye arttı. Evren, Brüksel'de katıldığı askerî komite toplantısının ardından yurda döndüğü 13 Mayıs günü, havalimanında kendisini karşılayan basın mensuplarına, yurt dışında kendisine Cumhurbaşkanının hâlâ neden seçilemediği şeklindeki sorulara muhatap kalmasının verdiği sıkıntıyı dile getirerek artık bu sorunun bir an önce çözülmesi gerektiğini belirtmişti.¹¹⁷⁹ Öte yandan sorunun çözülemeyeceğine kanaat getirmiş olduğundan, 18 Mayıs günü komutanlarla yaptığı toplantıda uygun bir tarihte yönetime el koyma kararı aldı.¹¹⁸⁰

O günlerde yaşanan bir diğer önemli gelişme Türkiye Emekçi Partisinin kapatılmasıdır. Programında yer alan bazı cümlelerin -özellikle de "Ulusal Devrimci Kültür İçin" başlıklı bölümün iki sayılı bendinde yer alan *Anadili Türkçe olmayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Millî Eğitim Bakanlığı yönetiminde anadil ve kültür eğitiminin sağlanması Anayasa madde 12 biçimindeki sözlerin-* Anayasa'nın 57/1 ve Siyasi Partiler Kanunu'nun 89'uncu

1175 **Hürriyet**, 27 Mart 1980.

1176 Muhsin Batur, **Anılar ve Görüşler**, Milliyet Yay., İstanbul 1985, s. 508.

1177 **TBMM TD**, Birleşim 14, Oturum 1, 3 Nisan 1980, s. 209.

1178 Arcayürek, **age.**, s.56-58.

1179 **Tercüman**, 14 Mayıs 1980; **Cumhuriyet**, 14 Mayıs 1980.

1180 Evren, **Evren'in Anıları**, s. 433-436.

maddesine¹¹⁸¹ aykırı olması nedeniyle Parti 8 Mayıs günü kapatıldı.¹¹⁸² Bir yandan Cumhurbaşkanlığı seçimi için yapılan nafiler devam etmekteydi. Zeki Müren'e, Ajda Pekkan'a, Aynur Aydan'a, Rahşan Ecevit'e hatta Meclisin çaycısı Necmi Efendi'ye bile oy çıkıyordu.¹¹⁸³ Turlarda en fazla 250 oy alan Bilgiç, 2 Haziran günü adaylıktan çekildi.¹¹⁸⁴ Onun yerine AP, Manisa Milletvekili I. Ordu Komutanlığından emekli Orgeneral Faik Türün'ü aday gösterdi.¹¹⁸⁵ Çünkü Demirel, Batur'un karşısına kendisi gibi emekli bir asker çıkarmayı uygun görmüştü. Ancak Türün de bir başarı sağlayamadı. Bu turlarda en çok oyu alan Batur, bir ara 303'e kadar çıktı¹¹⁸⁶ ise de kontenjan senatörü olması nedeniyle 7 Haziran'da parlamenterliği bittiği için adaylıktan çekilmek zorunda kaldı.¹¹⁸⁷ Böylece seçim iyice çıkmaza girdi. Aynı gün MHP, AP'nin erken seçim girişimini desteklemek için Meclis'i terk etme kararı aldı.¹¹⁸⁸

7 Haziran gününün üçüncü gelişmesi MSP'nin AP'ye bir uyarı mektubu vermesidir. Mektupta, AP'nin ülkeyi önceki Hükûmet döneminden daha vahim bir duruma soktuğu belirtiliyor ve 16 maddede topladıkları isteklerin karşılanmaması durumunda Hükûmetten desteklerini çekeceklerini söylüyorlardı.¹¹⁸⁹ Bu gelişmeler, CHP'yi yeniden harekete geçirdi ve Ecevit, bu sefer dışarıdan tarafsız bir başbakanın başkanlığında "Onarım Hükûmeti" adı altında CHP-AP-MSP koalisyonu önerisinde bulundu. Öneriye göre ilk başta hemen Cumhurbaşkanı seçilecek ardından bir yıl içinde ülkenin onarım bekleyen sorunları ele alınacak ve böyle güçlü bir hükûmetle zaman içinde her şeyin üstesinden gelinecekti. Ancak Demirel bu öneriyi bir hükûmet krizi olmadığı gerekçesiyle kabul etmedi.¹¹⁹⁰ Bu girişiminden bir netice alamayan

1181 "Siyasi partiler, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde millî veya dinî kültür farklılıklarına yahut dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler. Siyasal partiler, Türk dilinden ve kültüründen gayri dil ve kültürleri korumak veya geliştirmek veyahut yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemazler." 13.07.1965 tarih ve 648 sayılı Siyasal Partiler Kanunu, (89'uncu md.), **Resmî Gazete**, S 12050, 16 Temmuz 1965.

1182 Mete Kaan Kaynar, **Cumhuriyet Dönemi Siyasal Partileri 1923-2006**, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s.164-165; **Tercüman**, 9 Mayıs 1980.

1183 Süleyman Coşkun, **Türkiye'de Politika (1920-1995)**, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 32.

1184 **TBMM TD**, Birleşim 35, Oturum 1, 30 Nisan 1980, s.365; **TBMM TD**, Birleşim 55, Oturum 1, 2 Haziran 1980, s. 445.

1185 **TBMM TD**, Birleşim 55, Oturum 1, 3 Haziran 1980, s. 449.

1186 **TBMM TD**, Birleşim 58, Oturum 1, 5 Haziran 1980, s. 461.

1187 **Tercüman**, 7 Haziran 1980.

1188 **Milliyet**, 8 Haziran 1980.

1189 **Tercüman**, 11 Haziran 1980; Arcayürek, **age.**, s. 72-73.

1190 Arcayürek, **age.**, s.42-43, 76; Birand, **age.**, s. 176-177.

CHP Lideri, strateji değiştirerek MSP ile 10 Haziran günü Mecliste gizli bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede Ecevit, MSP'den verecekleri gensoruyu desteklemelerini istedi ve AP'yi düşürdükten sonra üzerinde mutabık kalınacak üçlü ya da ikili bir koalisyon hükûmeti kurmayı teklif etti. Bu teklife Erbakan sıcak baktı.¹¹⁹¹

16 Haziran günü Genişletilmiş Sıkıyönetim Koordinasyon Toplantısı yapıldı. Toplantıda Genelkurmay Başkanı terörle mücadele için gereken kanunların Meclisten çıkarılmadığını dile getirerek Hükûmeti eleştirdi.¹¹⁹² Artık Meclisin üzerine düşeni yapamayacağına kanaat getiren Evren ile kuvvet komutanları, toplantıdan sonra Genelkurmay Başkanı'nın odasında sıkıyönetim komutanları ve ikinci başkanla bir araya geldiler. Evren tarafından darbe kararı burada tüm komutanlara açıklandı ve harekât hakkında bilgi verildi.¹¹⁹³

Sonraki günlerde Genelkurmay Başkanı, Genelkurmay İkinci Başkanı ve kuvvet komutanları harekâtın detayları için sık sık toplandılar. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra sıra harekât tarihini kararlaştırmaya geldi. Tam o günlerde Mecliste, CHP'nin vereceği gensoruya MSP'nin destek vermesi ve Hükûmetin düşürülmesi gündemdeydi. Hükûmetin düşürülmesinin ardından yapılacak askerî bir müdahale, harekâtı daha meşru gösterebilirdi. Ayrıca Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ile devletin borçlarının ertelenmesi için Paris'te 8-10 Temmuz tarihleri arasında bir toplantı yapılacaktı. Bu toplantı tarihinden önce yapılacak bir müdahale, borçların ertelenmesi durumunu olumsuz etkileyebilirdi. Tüm bunlar göz önüne alınarak darbe tarihi 11 veya 12 Temmuz olarak belirlendi. Harekâta, ülkenin tek bir bayrak altında toplanması amaçlandığından *Bayrak* adı verilmişti. Plan, 3 Temmuz günü özel kuryelerle komutanlara gönderilmeye başlandı.¹¹⁹⁴

TSK'de bu gelişmeler yaşanırken 30 Haziran günü gensoru Meclis'te görüşülmüş, Ecevit ve arkadaşları Hükûmete güvensizlik oyu vermişlerdi.¹¹⁹⁵ Şimdi sıra 2 Temmuz'da yapılacak güven oylamasına gelmişti. Oylamada Erbakan, CHP ile birlikte hareket edecekti ancak Demirel'in düşürülmesinden sonra kurulacak hükûmette "başbakan" olmak istediğini bildirdi. Ecevit, milletvekili çoğunluğunun partisinde bulunmasına rağmen kendisinin dahi bu makamı istemediğini, başbakanın dışarıdan biri olmasının daha iyi olacağını söyleyerek bu talebi reddetti. Bu gelişme iki partinin anlaşma ihtimalini zayıflattı. MSP son anda talebini "başbakan yardımcılığı" olarak değiştirdi ise de bu istek, CHP tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine MSP, yapılan oylamada AP'ye destek verdi ve Hükûmet, 214'e karşı 227 oyla güvenoyu

1191 Birand, *age.*, s. 205-207.

1192 Evren, *Evren'in Anıları*, s. 448-453.

1193 Evren, *Evren'in Anıları*, s. 456; Bölügiray, *age.*, s. 344-345.

1194 Evren, *Evren'in Anıları*, s. 457-458; Bölügiray, *age.*, s. 346; Birand, *age.*, s. 201.

1195 *Milliyet*, 1 Temmuz 1980.

aldı. Meclis'teki konuşmasında Erbakan *Hükûmeti, şimdilik kerhen destekliyoruz* açıklamasında bulundu.¹¹⁹⁶ AP'yi düşürme konusunda anlaşan iki parti, yeni kurulacak hükûmet üzerinde anlaşamamışlardı. Bu gelişme yapılması düşünülen darbenin ertelenmesine neden oldu. Zira yeni güvenoyu almış bir hükûmeti devirmek halk nezdinde olumsuz bir tepki yaratabilirdi. Diğer taraftan OECD, borç erteleme toplantısını 22 Temmuz'a bırakmıştı. Yüksek Şûra toplantısı da yaklaşıyordu. Şûra, darbeden sonra olursa tayin ve terfileri yapmak güçleşecekti. Genelkurmay Başkanı, kuvvet komutanlarıyla yaptığı değerlendirme toplantısından sonra müdahaleyi bir süre daha geciktirmeye karar verdi.¹¹⁹⁷

Tam da o günlerde ülkedeki asayişsizlik iyice tırmanmış, terör eylemleri büyük kitleleri hedef almaya başlamıştı. 4 Temmuz günü böyle bir olay Çorum'da yaşandı. Cuma namazı sırasında bir camiye bomba atıldığı ve kurşunlandığı haberi üzerine *Komünistler camileri yakıp yıkıyor* söylentisi çıkmış ve galeyana gelen halk Alevi ve sol kesimin yaşadığı mahallelerde yüzden fazla evi tahrip etmiş, olaylarda onlarca kişi ölmüştü.¹¹⁹⁸ Yozgat merkez ve ilçesi sağın kurtarılmış bölgesi ilan edilirken; Fatsa da solun kurtarılmış bölgesi ilan ediliyordu. Devrimci Yol'un merkezi sayılan Fatsa'da Belediye Başkanı Fikri Dönmez, "Sosyalist İlçe Devleti" diye adlandırılan 11 halk komitesinin yer aldığı bir tür özyönetim kurdu.¹¹⁹⁹ 11 Temmuz günü askerî müdahale ile bu yönetim sonlandırıldı. Belediye başkanı ve 300 kişi gözaltına alındı.¹²⁰⁰ Suikastlarda da belirgin bir artış görünüyordu. 11 Nisan'da yazar ve radyo programcısı Ümit Kaftancıoğlu ve 27 Mayıs'ta MHP Genel Başkan Yardımcısı Gün Sazak öldürülmüştü. Temmuz ayında ise bu sefer CHP İstanbul Milletvekili Abdurrahman Köksaloğlu, eski başbakanlardan Nihat Erim ve Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler öldürüldü.

15 Temmuz günü Millî Güvenlik Kurulu toplantısı yapıldı. Askerî kanat yine talep ettikleri kanunların aylar geçmesine rağmen hâlâ çıkmamasından yakınıyordu. Bir ara Evren, bu sorunun çözülememesinin nedeniyle ilgili şunları söyledi: *Muhakkak yeni kanuni tedbirler lazımdır. Hükûmet bunu arzu ediyor. Biliyoruz. Fakat muhalefet tümüyle karşı çıkıyor. Bu kanunlar çıkarsa bu hükûmet muvaffak olur, sonra da biz onu yıkamayız, diye düşünüyorlar. Durum budur.*¹²⁰¹ Konuşmasının devamında Evren, *Biz hükûmet üyelerini*

1196 **Milliyet**, 2-3 Temmuz 1980; Birand, **age.**, s. 203-212.

1197 Evren, **Evren'in Anıları**, s. 460-461; **Milliyet**, 7 Temmuz 1980; Oran, **age.**, s. 53.

1198 Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği (MGKGS), **12 Eylül Öncesi ve Sonrası**, TTK Basımevi, Ankara 1981, s. 166-167; **Milliyet**, 9 Temmuz 1980.

1199 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, Cilt 5, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s. 395; **Milliyet**, 10-11 Temmuz 1980.

1200 **Milliyet**, 12 Temmuz 1980.

1201 Arcayürek, **age.**, s. 155.

tenkit etmiyoruz. Yasama organlarından şikâyet ediyoruz... dedi ve MGK'ye iki öneri getirdi: Toplanalım, diğer parti başkanlarını, Anayasa kuruluşlarını, hepsini çağıralım, münakaşa edelim. Bu kurula istediğimizi çağırmaya yetkimiz vardır. Münasip gördüklerimizi çağırabiliriz [...] Özetle, diğer anayasal kuruluşların hepsini, Danıştay, üniversiteler... yargıçlar, hepsini davet edelim. Burada açık konuşalım. Belki intibaha (uyanmak) gelirler...¹²⁰²

Bu öneri Hükûmet kanadı tarafından kabul edilmedi.¹²⁰³ Evren'in diğer önerisi ise MGK sonrası basına verilecek bildirin kendi hazırladıkları metne uyacak şekilde düzenlenmesiydi. Metinde ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış tehditler anlatılıyor ve sonunda alınması gereken tedbirler sıralanıyordu. Bu tedbirler şunlardı:

1. Cumhurbaşkanı Vekilimizin de değindikleri gibi, siyasi partiler arasındaki mücadeleye mütareke getirilmelidir.

2. İç güvenliği güçlendirecek; Devlet Güvenlik Mahkemeleri, olağanüstü hâl ve sıkıyönetim yasasındaki değişikliklere ait kanunlar bir an önce çıkarılmalıdır.

3. Cumhurbaşkanı seçimi bir an önce sonuçlandırılmalıdır.

4. Anarşi, terör ve bölücülüğe karşı yeterli tedbirler yüce Mecliste aranmalı ve sonuçlar alınıncaya kadar tatile girilmemelidir.

Ne var ki, Evren'in *Bildiri Taslağı* MGK'den aynen geçmedi. Sıralanan tedbirlerden ikinci madde dışındakiler, MGK'nin yayımladığı bildiriye yer almadı.¹²⁰⁴ 22 Temmuz günü sıkıyönetim faaliyetleri ile ilgili hazırlanan bir rapor ülkenin içinde bulunduğu durumu özetle şu şekilde izah ediyordu: *Sadece sıkıyönetim bölgelerinde 18 aylık sıkıyönetim döneminde toplam 21.734 olay meydana gelmiş olup bu olaylarda 2.070 kişi ölmüş, 5.673 kişi de yaralanmıştır. Güvenlik kuvvetlerine yönelik 1.003 olayda 110 güvenlik görevlisi şehit olmuş, 291'i de yaralanmıştır... 2.190 gasp ve soygun olayında 200 milyon TL para ve kıymetli eşya (çalınmıştır). Sıkıyönetimin ilanından bugüne kadar yapılan arama ve operasyonlarda 3.522 tüfek, 9.373 tabanca, 1.441.160 adet mermi ve 5.039 adet patlayıcı madde ele geçirilmiştir.*

16 Temmuz 1980 tarihi itibariyle sıkıyönetim yargı mercilerine 30.802 dosya ve sıkıyönetim askerî mahkemelerine 14.059 dosya (günde ortalama 68 dosya) intikal etmiştir. 14.059 dava dosyasının 4.892'si karara bağlanmış olup bu dosyalar sonucu 4.892 sanık mahkûm olmuştur. Öte yandan dönem içerisinde 56.425 kişi gözaltına alınmış ve 19.604 sanık tutuklanmıştır. Halen

1202 Arcayürek, *age.*, s. 155-156.

1203 Arcayürek, *age.*, s. 158.

1204 Arcayürek, *age.*, s. 159-163.

1.055 kişi gözaltında ve 5.063 kişi tutuklu bulunmaktadır.¹²⁰⁵

Diğer yandan Meclis ise hâlâ bir Cumhurbaşkanı seçememişti. Cumhurbaşkanı Vekili, sorunu çözmek için önce Ecevit ve Demirel ile sonra da tüm parti liderleriyle bir araya geldiyse de bir sonuç alamadı.¹²⁰⁶ Çağlayangil, son bir defa daha şansını 24 Temmuz akşamı denedi. Başbakan'ı ve ana muhalefet liderini yeniden bir araya getirdi. Kamuoyunun merakla beklediği bu görüşmeden sadece Hükûmetin Meclise getireceği yasalardan beş tanesine Ecevit'ten destek sözü çıktı. Ancak Ecevit, DGM ve olağanüstü hal yasalarına hiçbir şekilde destek vermeyeceklerini söyledi. Cumhurbaşkanlığı seçimi, erken seçim ve ortak hükûmet kurma gibi diğer önemli sorunlar görüşülmedi.¹²⁰⁷ Böylece bu görüşmeden de önemli bir sonuç elde edilemedi. Üzerinde anlaşılan yasalar da daha sonra Meclisten geçmedi.¹²⁰⁸

Terör olayları gün geçtikçe tırmanıyor, ekonomideki düzelme hissedilir düzeylere çıkamıyordu. Olaylarda ölen kişi sayısı ocak ayında 98 iken Ağustos'ta 350'ye kadar ulaştı.¹²⁰⁹ Bir dolar 80 lira oldu.¹²¹⁰ Ülkenin komünist rejime kayacağı endişesiyle bazı kişiler paralarını yurt dışına kaçırmaya başladılar. 24 Ocak Kararları iş çevrelerini memnun etmişti. Ancak bu sefer de istikrar yoktu. Bu nedenle iş dünyasında tek çıkış yolu askerın müdahalesi gibi görülmeye başlandı. İş adamları davetlerde karşılaştıkları generallere beklentilerini iletmeye başladılar. Basın, yaptığı haberlerde açık bir şekilde askeri çağırır oldu. Politikacılardan da bu düşüncüyü paylaşanların sayısı günden güne artmaktaydı. Örneğin; AP Adana Milletvekili Selahattin Kılıç bir komutana *Artık bizden bir şey beklemeyin. Ne yapacaksanız yapın* demişti. Diğer taraftan hem CHP'li hem de AP'li milletvekilleri gelinen noktada en büyük sorumlu olarak liderlerini görüyorlar ve bağnazlıkları nedeniyle uzlaşmaya varamadıkları için onları suçluyorlardı.¹²¹¹

CHP, AP'ye ortak hükûmet çağırısı yaparken bir yandan da bakanlar hakkında gensoru veriyor ve Hükûmeti düşürmeye çalışıyordu. İçişleri Bakanı Mustafa Gülcügil hakkında verdiği gensorunun MSP tarafından destekleneceği anlaşılınca oylamadan önce 21 Temmuz günü Demirel'in isteği ile Gülcügil görevinden istifa etti.¹²¹² Böylece Hükûmet, ilk firesini vermiş oldu. 29 Temmuz'da bu sefer MSP, Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen hakkında *Tutum ve davranışlarıyla dış politika konusunda millî menfaatlerimize aykırı*

1205 Arcayürek, *age.*, s. 212.

1206 *Milliyet*, 10, 12 Temmuz 1980.

1207 *Milliyet*, 25 Temmuz 1980; Arcayürek, *age.*, s. 249-271.

1208 MGKGS, *age.*, s. 175.

1209 *Milliyet*, 2 Eylül 1980.

1210 *Milliyet*, 5 Ağustos 1980.

1211 Birand, *age.*, s. 244-245.

1212 *Milliyet*, 19, 22 Temmuz ve 2 Ağustos 1980.

hareket ettiği iddiasıyla bir gensoru verdi.¹²¹³ Bunu CHP'nin 6 Ağustos'ta Maliye Bakanı İsmet Sezgin ile 7 Ağustos'ta Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Esat Kırathoğlu hakkında verdiği gensorular takip etti.¹²¹⁴ Tüm bunlar siyasi krizi iyice tırmandırdı. Çözümü erken seçimde gören AP ve MSP, Meclise ayrı ayrı önerge verdikleri halde oylarının düşeceğini hesap eden CHP buna yanaşmadı.¹²¹⁵ Daha sonra konuya dair ilgili komisyonda ve Mecliste yapılan görüşmelerde MSP'nin de erken seçimde samimi olmadığı anlaşıldı.¹²¹⁶ Nitekim ekimde yapılması istenilen seçim talebi *Cumhurbaşkanı seçilemediği için erken seçim Anayasa'ya aykırıdır* gerekçesiyle kabul edilmedi.¹²¹⁷

MSP'nin desteğini çekmesi ve üst üste verilen gensorular, Hükûmetin yakında düşeceğine işaret ediyordu. Aynı kanaati taşıyan Evren, kuvvet komutanlarıyla yaptığı görüşme sonrasında 12 Eylül'de müdahaleye karar verdi.¹²¹⁸ 28 Ağustos'a gelindiğinde CHP, bir başka gensoruyu Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Ali Münif İslamoğlu hakkında verecektir.¹²¹⁹ Bir gün sonrasında Erbakan gazetecilere; *Hükûmet, güvenoyu istese de düşürürsek* açıklamasında bulunacaktır.¹²²⁰

Ağustos ayının bir diğer önemli olayı Yüksek Askerî Şûra toplantısıydı. Şûra'da bazı komutanlar terfi ettirilecek bazıları ise emekli edilecekti. Üst komuta kademesinde meydana gelebilecek önemli değişiklikler Eylül'de düşünülen darbeyi akamete uğratabilirdi. Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Bülend Ulusu'nun görev süresi dolmuştu. Geçen sene görev süresi bir yıl uzatıldığı için tekrar uzatılma ihtimali yoktu. Bu nedenle yerine Oramiral Nejat Tümer tayin edildi. Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya'nın süresi bir yıl uzatıldı. Ege Ordu Komutanlığına Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Haydar Saltık, onun yerine de Orgeneral Necdet Öztörün tayin edildi. Ankara Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Nihat Özer'in yerine Korgeneral Recep Ergun getirildi. Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin'in görev süresi mart ayında bir yıl uzatılmıştı. Bu yüzden emekli

1213 **Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MM TD)**, Dönem 5, C 16, Toplantı 3, Birleşim 115, 29 Temmuz 1980, s. 670.

1214 **MM TD**, Dönem 5, C 16, Toplantı 3, Birleşim 119, 6 Ağustos 1980, s. 690; **MM TD**, Dönem 5, C 16, Toplantı 3, Birleşim 120, 7 Ağustos 1980, s. 692.

1215 **MM TD**, Dönem 5, C 16, Toplantı 3, Birleşim 121, 19 Ağustos 1980, s. 696; Arcayürek, *age.*, s. 70; **Milliyet**, 16-19 Ağustos 1980.

1216 Hasan Cemal, **Tank Sesiyle Uyanmak 12 Eylül Günlüğü**, Everest Yay., İstanbul 2012, s. 81; Ümit Cizre, **AP-Ordu İlişkileri**, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 257-258; **Cumhuriyet**, 2 Eylül 1980.

1217 **MM TD**, Dönem 5, C 16, Toplantı 3, Birleşim 126, 28 Ağustos 1980, s. 764-765; Davut Dursun, **12 Eylül Darbesi**, Şehir Yay., İstanbul 2005, s. 148.

1218 Evren, **Evren'in Anıları**, s. 522-523.

1219 **MM TD**, Dönem 5, C 16, Toplantı 3, Birleşim 126, 28 Ağustos 1980, s. 770.

1220 **Milliyet**, 30 Ağustos 1980.

edilen tek kuvvet komutanı Bülend Ulusu oldu. Öte yandan Ulusu dışında emekli edilen başka generaller de vardı. Tüm bu değişiklikler, hazırlanan Bayrak Planı'na herhangi bir zarar vermedi. Hatta emekli olan kimi komutanlardan temmuz ayında dağıtılan Bayrak Planı'nı Genelkurmay'a henüz göndermemiş olanlar ya özel kuryeyle ya da bizzat kendileri giderek elden teslim ettiler ve darbe gününe kadar da bu planı dışarı sızdırmadılar.¹²²¹ Bu davranışlarından dolayı darbe sonrasında pek çoğuna devletin üst düzey yönetimlerinde görev verilerek ödüllendirileceklerdir.

Eylül'ün ilk haftası Dışişleri Bakanı hakkındaki gensorunun oylamasına geçildi. 5 Eylül günü yapılan AP, MHP ve üç MSP'linin¹²²² katılmadığı oylamada MSP ve CHP iş birliği ile Erkmen, bazı bağımsız milletvekillerinin de desteğiyle 231 oyla bakanlıktan düşürüldü.¹²²³ Böylece ilk kez bir bakan gensoru ile görevinden düşürülmüş oldu. Bu olayın ardından Hükûmet, Meclis'ten güvenoyu istemedi ve muhalefetin Hükûmeti düşürme beklentisi gerçekleşemedi. Aslında Erkmen, Hükûmetin politikasını yürütmüştü ve yaptığı her şey Hükûmetinin adınaydı. Bu nedenle Demirel'in Bakan'ını bu şekilde yüzüstü bırakması parti içerisinde kendisine sert eleştirilerin yöneltilmesine neden oldu.¹²²⁴ Diğer taraftan Hükûmetin daha fazla dayanamayacağı da ortadaydı.

Bu gelişmelerin yaşandığı günlerde Konya'da 6 Eylül günü İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesine tepki olarak MSP önde gelenlerinin de aralarında bulunduğu on binlerce insanın katıldığı bir yürüyüş düzenlendi. Yeşil bayraklarla Arapça yazılı pankartların açıldığı bu yürüyüşte, bazı gruplar lâiklik aleyhine sloganlar atarken bir yandan da şeriat istediklerini dile getirdiler. Yine bazıları İstiklal Marşı'nı okumayıp bunun yerine ezan istediklerini belirttiler. Aynı gün Ecevit, İstanbul'da Türkiye Petrol-İş merkez genel kurul toplantısında bir konuşma yapıyordu. Konuşmasında sarf ettiği, *Demokrasiyi korumak için tribünlerdeki işçiler sahaya inmeli* sözleri, dinleyenler tarafından Ecevit'in işçi sınıfını ayaklanmaya davet ettiği şeklinde yorumlandı. Konuşmasının devamında, *Böyle giderse birisi düdüğü çalar, demokrasi biter* demesi, Ecevit'in de her an bir askerî harekâtı beklediğini gösteriyordu.¹²²⁵ Artık kesin bir müdahaleye karar veren ve bunun hazırlıkları ile uğra-

1221 Evren, **Evren'in Anıları**, s. 518-519.

1222 Salih Özcan, Yaşar Göçmen ve Muhyettin Mutlu.

1223 MSP ve CHP milletvekilleri dışında bağımsızlardan Orhan Alp, M. Oğuz Atalay, Mustafa Kılıç, Cengiz Şenses ve Nurettin Yılmaz ile TBP Milletvekili Ali Haydar Veziroğlu de Erkmen'in düşürülmesi yönünde oy vermişlerdir. İki kişi Erkmen'in lehinde oy kullanmıştır. Bunlar, Cumhuriyetçi Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu ile oylamaya katılan tek AP'li Recep Özel'dir. **MM TD**, Dönem 5, C 16, Toplantı 3, Birleşim 130, 5 Eylül 1980, s. 847-852. **Günaydın**, 6 Eylül 1980.

1224 **Günaydın**, 7 Eylül 1980.

1225 **Günaydın**, 7 Eylül 1980; **Milliyet**, 7 Eylül 1980; **Tercüman**, 7, 10 Eylül 1980.

şan Genelkurmay, her iki olaya da tepki vermedi ve herhangi bir açıklamada bulunmadı. Gelinek noktada beliren tüm çıkmazlar pek çok kesimi, askerî bir müdahaleyi bekler, hatta ister bir duruma soktu. Ve nihayetinde beklenen darbe, 12 Eylül günü gerçekleşti.

1.1. 12 Eylül 1980 Darbesi

Silahlı Kuvvetlerin 27 Mayıs Darbesi ile başlayan ve 12 Mart Muhtırası ile devam eden ülke yönetimine müdahalesinin üçüncü halkası, 12 Eylül Darbesi'dir. Bu darbenin diğer ikisinden önemli bir farkı emir-komuta zinciri içerisinde yönetime el koyulmasıdır.¹²²⁶ Ülke içinde ve dışında gelişen olaylar, Silahlı Kuvvetlerin 12 Eylül günü yönetime müdahale etmesinin temel gerekçelerini oluşturmuştur. Darbe sonrası kuvvet komutanlarının oluşturduğu Millî Güvenlik Konseyi (MGK), ülkeyi 1983'e kadar yönetmiştir.

1.1.1. Darbenin Hazırlıkları ve Darbeye Giden Süreç

1980 yılına gelindiğinde ülkedeki çatışmalar ve ekonomik sorunlar iyice artmış, içinden çıkılmaz bir duruma gelmişti. Politikacıların birbirlerine güttükleri kine dayalı siyasetin sokağa yansması, halk arasında keskin kutuplar meydana getirmişti. İşçi grevlerinin, Sağ-Sol ve Sünni-Alevi anlaşmazlıklarının önü bir türlü alınamıyordu. Ayrılıkçı Kürt eylemleri günden güne artmaktaydı. Çatışmalar kitlesel eylemlere dönüşmeye başlamıştı. Siyasi cinayetlerden ölen kişi sayısı 1978 Aralık ayından 1979'un Eylül'üne kadar 898 iken bu tarihten 12 Eylül 1980'e kadar olan dönemde 2.812'ye ulaşmıştı.¹²²⁷ Sadece 1-12 Eylül tarihleri arasında 170 kişi öldürülmüş ve böylece öldürülen kişi sayısı günde 15'e kadar yükselmişti.¹²²⁸ Son zamanlarda üst düzey devlet adamlarına ve askerlere saldırılar yoğunlaşmaya başlamış ve bazıları ölümle sonuçlanmıştı. Devlet otoritesi çok sarsılmıştı. Emniyet kuvvetleri yetersizdi. Hükümet, polis yapacak kişi bulmakta zorlanıyordu. 1980 yılı mayıs ayında açılan 9.551 polis kadrosuna sadece 3.097 kişi başvurmuştu. Bunlardan 1.440'ı da aranan şartları sağlamadığı için alınmamıştı. Diğer taraftan memurluk ve müstahdemlik için açılan sınavlara ise kadronun birkaç katı başvuru yapıldığı görülüyordu.¹²²⁹ Kargaşada Emniyet Teşkilatı da bölünmüş ve polislerin bir kısmı taraf olmuştu. Asker, işin içinden çıkamıyordu. Çünkü askerler sahra savaşına göre yetiştirilmişti. Sokak mücadelesine, gerilla savaşına ve terör örgütlerinin başvurduğu tekniklere alışık değildi. Bu neden-

1226 Bilindiği üzere 27 Mayıs Darbesi, emir-komuta zinciri içerisinde olmamıştır. 12 Mart Muhtırası sonucunda da yönetime el koyulmamıştır.

1227 Andrew Mango, **Türkiye'nin Terörle Savaşı**, Çev.Orhan Azizoğlu, Doğan Kitap, İstanbul 2005, s. 31.

1228 Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, Cilt 2, Milliyet Yay., 1991 s. 150.

1229 **Hürriyet**, 12 Mayıs 1980.

le Silahlı Kuvvetler, kolluk kuvveti görevi yapmakta zorlanmaktaydılar.¹²³⁰ Olayları çözmede sert uygulamalar gerektiği görüşünde idiler ancak buna ya kanunlar müsaade etmiyor ya da sonrasında sorumlu tutulacakları endişesi taşıyorlardı. Bir güvenlik kurulu toplantısında sıkıyönetim komutanlarından birisi bu endişeyi şu cümlelerde ifade ediyordu: *Ya bize tam yetki verilir, duruma el koyar ve bu işin dibini bildiğimiz gibi ve ilerimizi de güvence altına alır kuruturuz. Yoksa biz yapacağımız her şeyi yaptık. Başka gücümüz de kalmamıştır.*¹²³¹

Meclis, tam bir kargaşa içerisindeydi. Partiler, ortak bir uzlaşma sağlamaktan uzaktı. MHP ve AP Sağcıları, CHP Solcuları ve MSP de İslamcılarını destekliyordu.¹²³² Güvenlik hususunda askerlerin talep ettiği kanun değişikliklerini bir türlü gerçekleştiriyorlardı. Mart ayında başlayan Cumhurbaşkanı seçimleri, Eylül ayında hâlâ sonuçlandırılmamıştı. İki büyük parti kendi adaylarını desteklemekle birlikte anlaşılana o ki seçilmelerini de istemiyorlardı.¹²³³ Krizi, Adalet Partisi ülkeyi erken seçime götürmek için, CHP ise koalisyon hükümeti kurmak için kullanılmak istiyordu. Ayrıca müdahalenin adım adım yaklaştığını gören Süleyman Demirel, darbeye karşı seçimi bir “panzehir” olarak görmekteydi. Öte yandan Ekim ayından sonra ekonominin yeniden darboğaza girme olasılığı vardı. Başbakan, *Eğer seçim olmazsa, Batılılar bu kargaşaya para vermezler* fikrindeydi.¹²³⁴ Bülent Ecevit de müdahalenin her an olabileceğinin farkındaydı. Ancak erken seçimin AP’yi tek başına iktidara getirme olasılığı vardı. En azından partisinin vekil sayısının azalacağını biliyordu. Normal seçimlere bir yıl vardı ve bu süreçte oylar arttırılabilirdi.¹²³⁵ Ülkedeki anarşi ve terör sorununun çözümünde askerlerin istediği yasal düzenlemelerin pek çoğuna yanaşılmıyordu.¹²³⁶ Eğer sorun çözümlürse bundan AP nemalanacaktı. Bu yüzden CHP açısından AP ile ortak bir koalisyon hükümeti kurmak ve sorunları birlikte çözmek ya da çözememek oy kaybı veya kazancı açısından daha mantıklıydı. Hem “komandoların” destekçisi MHP de iktidardan uzaklaştırılmış olacaktı.

Demirel, ortak bir koalisyon hükümeti kurarak CHP’nin amacına hiz-

1230 Süleyman Demirel, **Anı Değil İtiraf**, Ankara 1990, s. 54.

1231 Demirel, **age.**, s. 57.

1232 Kâmil Karavelioğlu, **Bir Devrim İki Darbe 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül...**, Gürer Yay., İstanbul 2007, s. 300.

1233 Ali Topuz, **Ali Topuz Anlatıyor-2 Düzeni Değiştirmek (1972-1980)**, Hikmet Bilâ (Söyleşi), Doğan Egmont Yay., İstanbul 2011, s. 501-503.

1234 Sırrı Atalay, **Bir Ömür Politika Kars’tan Zincirbozan’a**, Milliyet Yay., 1986, s. 48; Cüneyt Arcayürek, **Demokrasi Dur 12 Eylül 1980**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 303-304, 310-311, 317.

1235 Arcayürek, **age.**, s. 70.

1236 CHP’nin, DGM’nin kurulması gibi yine birtakım değişikliklere yanaşmamasının bir diğer nedeni bundan daha çok sol grupların zarar göreceği düşüncesidir.

met etmek istemiyordu. Üstelik bunun için bahaneleri ve sebepleri de vardı. Ecevit, Demirel'i ikna edebilmek için Necmettin Erbakan ile birlikte hareket ediyor ve Hükûmeti düşürmeye çalışıyordu. CHP bu hareketi ile AP'ye, eğer koalisyona razı gelmezse MSP ile bir hükûmet kurabileceği sinyalini veriyordu. Aslında CHP'nin AP'yi düşürerek MSP ile bir koalisyon kurma ihtimali yoktu. Her iki parti içerisinde bu ortaklığa büyük itirazlar vardı. Kaldı ki asker MSP'li bir hükûmete yeşil ışık yakmazdı. Durumun farkında olan Ecevit, anlaşılan o ki MSP'yi, AP'yi ortak bir hükûmete razı etmede koz olarak kullanıyordu.

12 Eylül Darbesi'ne gidişte siyasetteki çatışmaların yanı sıra ekonomik sebeplerin de önemli etkisi olmuştur. Ülke ağır bir ekonomik krizin içerisindeydi. Greve giden iş yeri sayısı, 1979'da 126 iken 1980'in Eylül'ünde 226'yı bulmuştu. 12 Eylül 1980'e gelindiğinde çoğunluğu Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) üyesi olan 57.000 işçi grevdeydi.¹²³⁷ İhracat azalırken, ithalat ve dış ticaret açığı gün geçtikçe arttı. Döviz rezervleri ciddi biçimde azaldı. Kredi kanallarının kapanması ve kredilerin IMF gibi finans kurumlarının kontrolüne geçmesi Türkiye'yi dış borç bulma konusunda zor durumda bıraktı.¹²³⁸ Tüm bunların sonucu olarak tüketici enflasyon oranı 1979'da %62 iken 1980'de %101'i buldu.¹²³⁹

Siyasi istikrarsızlık koşullarında iktidar ve muhalefet partilerinden hiçbiri, IMF önerilerinin "gelirler politikası" boyutunu benimseyecek durumda değildi. 15 yıl boyunca yerleşmiş bulunan popülist yaklaşımlar ve sendikaların artan gücü karşısında bu tür bir politikayı uygulayacak araçlar da mevcut değildi.¹²⁴⁰ Ekonomiyi düze çıkarmak için alınan 24 Ocak Kararları'nın tam olarak uygulanabilmesi mümkün görünmüyordu. Hükûmetin, programın başarısı için gerekli bazı kanunları -hele de yıl sonuna kadar çıkması gereken vergi kanunlarını- meclisten geçirecek siyasi gücü yoktu.¹²⁴¹

Ülkede yukarıda belirtilen olumsuzluklar yaşanırken Doğu'da dünya güç dengelerini etkileyen önemli gelişmeler meydana gelmekteydi. 4 Kasım 1979 günü Tahran'daki ABD Büyükelçiliği basılarak 52 kişi rehin alınmış ve ülkedeki tüm Amerikan üsleri ile dinleme istasyonları kapatılmıştı. Öte

1237 **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000**, 5. Baskı, C 3, YKY, İstanbul 2005, s. 505.

1238 Ebru Deniz Ozan, **Gülme Sırası Bizde**, Metin Yay., İstanbul 2012, s. 52.

1239 Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu**, Dönem: 24, Yasama Yılı: 3, C 2, Kasım 2012, Ankara, s. 592.

1240 Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 21. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 144.

1241 İsmet Kaya Erdem, **Demokrasinin İlk 50 Yılı**, Doğan Egmont Yay., İstanbul 2016, s. 130.

yandan İran'ın Irak'la olan anlaşmazlığı savaşa dönüşmeye başlamıştı. ABD, 26 Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal eden Sovyetlerin bu işgali Basra bölgesine doğru genişletebileceğini düşünüyordu. Tüm bu gelişmeler, Amerika'nın ortaya attığı *Carter Doktrini* çerçevesinde Türkiye'nin önemini iyice arttırmıştı. Sovyetlerin Basra Körfezi'ne yönelik bir askerî harekâtına Türkiye'nin Doğu bölgesinde bulundurulacak "Çevik Kuvvet" diye adlandırılan birlikle derhal karşılık verilebilir ve Sovyetlerin önü kesilebilirdi. Hem Türkiye bir NATO ülkesiydi ve böyle bir harekât NATO bayrağı altında yapılabilirdi. Ayrıca Türkiye'de üs, haberleşme ve dinleme tesisleri gibi altyapı hizmetleri hazırdu. Oysa bölgedeki başka bir ülkede bunlar hazır değildi ve yeniden inşası söz konusuydu.¹²⁴²

Orta Doğu'daki bu gelişmeler NATO'nun bilhassa güney kanadının güçlenmesini zorunlu kılıyordu. Bu nedenle NATO'nun askerî kanadından Kıbrıs Harekâtı'nı protesto için çıkmış olan Yunanistan'ın tekrar birliğe katılması gerekiyordu. Ancak Türkiye, bu dönüşü ret oyu veriyordu. Çünkü Yunanistan, önceden olduğu gibi Türk kara sularına kadarki Ege hava ve deniz sahasının kontrolünün yeniden kendisinde olmasını istiyordu. Oysa 1974'te Yunanistan NATO'nun askerî kanadından ayrılınca Ege üzerindeki kontrol yetkisini Türkiye devralmıştı. 1976'da Yunanistan tekrar birliğe geri dönmek istediğinde Türkiye, Ege'deki komuta kontrol alanlarının yeniden belirlenmesini istemişti. Yunanistan da bu talebe yanaşmıyordu.¹²⁴³ NATO ise Yunanistan'ın bir an önce birliğe dönmesini arzu ediyordu. Bu yüzden Batı Avrupalılar ve Amerika, Türkiye üzerindeki baskılarını arttırmaya başlamışlardı. IMF de Türkiye ile kesin bir anlaşma yapmanın peşindeydi. 1979'dan beri iktidardaki hükûmetlere isteklerini tam olarak kabul ettirememişti. IMF, bu antlaşmayla ülkeleri bataktan nasıl kurtardığını herkese göstermek istiyordu.¹²⁴⁴

Gerek Avrupalı devletler gerekse ABD aynı endişeleri paylaşıyorlardı ve bu nedenle hepsi Türkiye'yi yanlarında görmek istiyorlardı. Ancak mevcut siyasi liderlerle bunun yapılamayacağı düşüncesine sahiptiler. Erbakan, Batı karşıtı söylemleri nedeniyle istenmeyen adamdı. Demirel'in MSP'den destek alma zorunluluğu, Türkiye'de İslamiyet'in canlanmasına neden olabilirdi. Bu da ilerde İran'da gerçekleşen devrimin bir benzerinin Türkiye'de yaşanmasına sebebiyet verebilirdi. Diğer taraftan Demirel, Çevik Kuvvet'in ülkedeki pozisyonu ve Yunanistan'ın yeniden NATO'ya dâhil edilmesi konularında ABD'nin istediği cevapları vermiyordu. ABD, MHP'nin politikalarından da hoşnut değildi. Günden güne güçlenen solculuğu da Türkiye için tehlikeli görüyordu. Demirel'in ekonomiyi düzeltmek için uygulamaya koyduğu 24 Ocak

1242 Gökçen Alpkaya, "1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2", **Türk Dış Politikası**, Ed. Baskın Oran, 14. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 45-47; Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Saat: 04.00**, Karacan Yay., İstanbul 1984, s. 92, 187-191.

1243 Alpkaya, **age.**, s. 40.

1244 Birand, **age.**, s. 191.

Kararları'ndan son derece memnundular. 1980 Nisan'ında Türkiye için 1 milyar 600 milyon dolarlık bir kredi çıkarılmıştı. Ancak ekonomi programını uygulamada, Meclis'ten çıkarılması gereken kanunlarda yaşanan aksaklıklar ve ülkedeki sosyal ve politik çalkantılar tüm bu çabaları tehlikeye sokuyordu. Batının tüm bu kaygılarını giderecek tek şey Türk Silahlı Kuvvetlerinin yönetime el koymasındı. Böylece sağ ve sol tehlikesi önlenir ve yakalanan istikrarla ekonomi düzelebilirdi. Yunanistan'ın yeniden NATO'ya dâhil edilmesi sürecini yürüten General Bernard W. Rogers da artık Genelkurmay Başkanı'nı muhatap almaya başlamıştı. Genelkurmay da bir süre sonra işin içinde olan Dışişleri Bakanlığı'nı tamamen devre dışı bıraktı.¹²⁴⁵

Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip eden Batı, askeriyenin ülke yönetimine müdahale edeceğini anlamıştı. Ancak süre uzadıkça kuşkular arttı. Bu arada yurt içi ve yurt dışı görüşmelerde özellikle ABD'li askerler ve sivil temsilciler Türk generallere Batı'nın böyle bir müdahaleyi beklediği sinyallerini 1980 Mayıs'ından sonra vermeye başladılar. Hatta Amerikan Silahlı Kuvvetlerinin çıkardığı *US Armed Forces* dergisinin haziran sayısında konuya dair şu yorum yapılmıştı: *Türkiye'deki gelişmeler öyle bir noktaya gelmiştir ki, Türk Silahlı Kuvvetlerinin müdahalesinden başka bir çıkış noktası görülememektedir.*¹²⁴⁶

1980 Müdahalesi'nde öncelikle siyasi, ekonomik ve dış nedenlerin etkisi vardır. Bunların dışında ülkede yaşanan kaos ortamının, askerinin harekete geçmesinde itici kuvvet olduğu söylenebilir. Ülkede yaşanan bu tür siyasi kaoslar, askerde zamanla ülke yönetimine müdahil olma yönünde bir arzu oluşturmuştur. 1970'lerde iyice artan bu heves, fırsat buldukça gün yüzüne çıkmış ve asker de bunu kullanmaktan çekinmemiştir. Nitekim Demirel, darbenin kesinleştiği dönemde askerinin yeni yetki taleplerinin ve Meclisten geçmesi ihtimali olmayan bazı isteklerinin,¹²⁴⁷ müdahale için birer bahane olarak kullanıldığı fikrindedir.¹²⁴⁸ Bu fikri destekleyen bir diğer olay ise şudur: İktidarda olduğu dönemde Ecevit'in, *Sıkıyönetimi illere yaygınlaştıralım* talebini Evren, elde yeterli kuvvet olmadığı gerekçesiyle kabul etmemişti. 1989'da Ecevit'in bir gazetede yayımlanan demecinde, bu olayı tekrar belirtmesi üzerine Evren'in kızarak: *Yok, darbeye doğru aşağı saymaya başlamışken sivilleri halkın gözünde tutup yüceltseydik!* dediği belirtilir.¹²⁴⁹

Üst komuta heyetini harekete geçiren bir başka faktör de *Erdelhun send-*

1245 Birand, *age.*, s. 171-172, 192-193.

1246 Baskın Oran, *Kenan Evren'in Yazılmamış Anıları*, İletişim Yay., İstanbul 2006, 52; Birand, *age.*, s. 194-197.

1247 Sıkıyönetim mahkemelerinin verdiği mahkûmiyet kararlarının 5 yıl süreyle temyiz edilememesi talebi, buna örnek verilebilir.

1248 Ümit Cizre, *AP-Ordu İlişkileri*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 193.

1249 Oran, *age.*, s. 382.

romudur.¹²⁵⁰ Alttan gelebilecek bir müdahale hareketi, kuvvet komutanları ile diğer generalleri endişeye sevk ediyordu. Nitekim 12 Eylül günü Ecevit'in Genelkurmayı arayarak darbenin başında kimin olduğunu sorması, Alparslan Türkeş taraftarı bir grubun bu müdahaleyi yapmış olduğu endişesini taşımıştı.

1961 Anayasası'nın sağladığı demokratik haklar da ülkedeki karışıklığın bir başka nedeniydi. Sendikal faaliyetler özellikle de grevler, toplumsal ve ekonomik sıkıntıları daha da arttırdı. Darbenin bir başka nedeni olarak 6 Eylül'de gerçekleştirilen Kudüs kutlamaları gösterilmişse de daha önce de ifade edildiği gibi müdahaleye bu tarihten çok önce karar verilmiştir. Ordu, MSP'den hoşnut değildi. Ancak irticaî hareket noktasında darbeye gerekçe gösterilebilecek elde pek de somut olay yoktu. Nitekim müdahaleden sonra kurulan Danışma Meclisi üyelerine, ülkeye yönelik iç ve dış tehditlerle ilgili verdiği brifingte: *Brifingde hep sol, sağ ve bölücü terör örgütlerinden söz edildi. İrtica ile ilgili olarak ise bir şey anlatılmadı. Oysa biz ülkede irticanın da çok önemli bir tehdit oluşturduğunu biliyoruz. Bunu siz nasıl değerlendiriyorsunuz?* şeklinde bir soruyla karşılaşan Adana Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Nevzat Bölügiray, anılarında: *Önce soruyu okuyorum... Yutkunuyorum bir süre... Soru çok doğrudu da verilecek doyurucu bir yanıt vermekte zorlanıyordum. Çünkü istihbarat kanallarından fazla bilgi gelmediği gibi ne 12 Eylül öncesinde ve ne de sonrasında bu konuda elle tutulur gelişmeler olmuştu. Ama ben: 'İrticaya karşı da etkin bir uğraş veriliyor ve bazı örgütler yakalanıyor. İrticanın ülke için ne denli önemli bir tehdit olduğu tarafımızdan da bilinmekte ve gerekli önşemler alınmaktadır...' şeklinde yuvarlak sözlerle bu soruyu geçiştirmeye çalışıyordum¹²⁵¹* demektedir. İslamcı kanadın "Akıncılar" diye anılan bir gençlik hareketi kurulmuş ise de yeterince güçlenmemişti. Ancak ilerde irticaî hareketlerin artacağı endişesi vardı.

Ordunun yönetime el koyma fikri aslında birkaç yıl öncesinde gündeme gelmişti. 1978'in son aylarına doğru bu fikir iyice belirginleşti. Müdahalenin sohbet çerçevesinden çıkıp kesinleştiği yıl 1979 oldu.¹²⁵² O yıl, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Ali Haydar Saltık'ın emrinde iki kurmay subay-

1250 27 Mayıs Darbesi, emir-komuta zinciri içerisinde olmamıştı. Müdahaleyi gerçekleştirenler alt rütbeli subaylardı. Bu subaylar başta Genelkurmay Başkanı Orgeneral Rüştü Erdelhun olmak üzere pek çok komutanı etkisiz hale getirmişlerdi. Müdahalenin içerisinde bulunan bir üstteğmen generallerin önünde yürüyebiliyordu. Komutanların gördükleri bu tarzdaki muameleler, sonraki yıllarda unutamayacakları acı anılara neden olmuştur. Erdelhun Paşa da Yassıada'da yargılanmış ve idama mahkûm edilmiştir. Daha sonra cezası müebbet hapse çevrilmiştir. Yaşanan bu olaylar *Erdelhun Sendromu* olarak adlandırılmıştır. 27 Mayıs'tan sonra komutanlar arasında *Erdelhun sendromu* ya da *Erdelhun olmamak*, dile getirilmeyen bir endişeye dönüşmüştür. Güneri Cıvaoglu, "Bugün", **Milliyet**, 27 Mayıs 2008.

1251 Nevzat Bölügiray, **Sokaktaki Askerin Dönüşü**, Tekin Yayınevi, Ankara 1991, s. 32-33.

1252 Birand, **age.**, s. 69.

dan oluşan bir çalışma grubu kurdurulmuş ve müdahale ile ilgili çalışmalar başlatılmıştı.¹²⁵³ Aynı yılın aralık ayında Cumhurbaşkanı'na, önce bir uyarı mektubu verilmişti. 1980 yılının Mayıs ayında Cumhurbaşkanlığı seçiminin de krize dönüşmesiyle 11 veya 12 Temmuz günü darbeye karar verilmiş ve planı hazırlayan ekibin sayısı arttırılmıştı. Fakat Hükûmetin güvenoyu alması ve OECD ile yapılacak borç erteleme toplantısının 22 Temmuz'a bırakılması harekâtın ertelenmesine neden olmuştu. Aynı günlerde siyasi krizin iyice tırmanması üzerine 26 Ağustos'ta müdahale için yeniden bir tarih belirlendi. İlk olarak 5 Eylül dendi ise de Orgeneral Necdet Öztorun, yeni atanan Ankara Sıkıyönetim Komutanı'nın bu tarihe kadar bütün hazırlıkları tam manasıyla yetiştiremeyeceğini kendisine ifade ettiğini söylemesi üzerine müdahale, bir hafta sonraya yani 12 Eylül gününe ertelendi ve hazırlıklar hızlandı.¹²⁵⁴ 12 Eylül tarihinin seçilmiş olmasının bir diğer nedeni aynı tarihte NATO ülkele-
rinin de askerleriyle katılacakları "Anvil Express" adlı büyük bir manevranın yapılacak olmasıydı. Böylece askerî birliklerin bir yerden bir yere kaydırılması şüphe çekmeyecekti.¹²⁵⁵

Plan, öncekine göre daha da detaylandırıldı. Darbe sonrası sıkıyönetim komutanlarına olağanüstü yetkiler verilecek ve bölgelerinde tüm sivil kurumlar kendilerine bağlanacaktı. Terör örgütü üyelerinin tutuklamalarında karşılaşılabilecek direnişlere silahla karşılık verilecekti. En büyük direniş DİSK'in en güçlü olduğu İstanbul'da bekleniyordu. Bu yüzden buraya ek birlikler gönderilecekti. Bir gerillaya sekiz asker düşecek şekilde ayarlama yapıldı. Doğu bölgesine de ek birlikler gönderilmesi kararlaştırıldı. Büyük ölçüde kan stoğu yaptırıldı.¹²⁵⁶

Yönetime el koyduktan sonra parlamento feshedilecek ve bu görevi MGK yerine getirecekti. Başbakan olarak Cumhuriyetçi Güven Partisi lideri Turhan Feyzioğlu düşünülüyordu. Hükûmette yer alacak diğer kişilerin, 1961 yılından beri bakanlık görevinden bulunanların arasından seçilmesi kararlaştırılmıştı. Bunun yanında farklı isimler de not defterlerine kaydediliyordu. Fakat bu hazırlık 12 Eylül'e kadar bitirilemedi.¹²⁵⁷

Bayrak Harekâtı emirleri 28, 30 Ağustos günleriyle 1-4 Eylül günleri arası özel kurye ile bizzat komutanlara teslim edildi. Müdahale tarihi 12 Eylül, saat 03.00 olarak belirlenmişti. Ancak gelişen olaylara göre günü öne al-

1253 Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, Cilt 1, Milliyet Yay., 1990, s. 283-284. Birand kitabında, bahsedilen çalışma grubunun 1978'de kurulduğunu ayrıca 1979'un Ağustos'unda ordunun bir müdahaleyi düşündüğünü ancak ara seçimler nedeniyle bunu bir süre daha ertediğini belirtmektedir. Birand, **age.**, s. 118-119.

1254 Evren, **Evren'in Anıları**, Cilt 1, s. 522.

1255 Birand, **age.**, s. 250.

1256 Birand, **age.**, s. 249-250.

1257 Evren, **Evren'in Anıları**, Cilt 1, s. 520.

mak gerekebileceğinden, planda müdahale gün ve saat kısmı boş bırakıldı ve komutanlara 5 Eylül'den itibaren her an hazır olmaları belirtildi.¹²⁵⁸

1.1.2. Darbe ve İlk Tepkiler

Genelkurmay Başkanı, Cumhurbaşkanı'na haftalık mutlak ziyaretini Perşembe günleri gerçekleştirirdi. 11 Eylül Perşembe günü Demirel, Çağlayan-gil'e, bir darbe hazırlığı olduğu yönünde duyum aldığını söyleyerek Evren ziyarete geldiğinde onu yoklamasını istedi. Ziyaret sonrası Çağlayan-gil, Başbakan'a, Evren'in durumunda herhangi bir olumsuzluk sezmediğini tam aksine bu gelişinde gereğinden fazla sıcak davrandığını belirtti. Başbakan bunun üzerine *Desene, daha bir hafta mühletimiz var. Bugünden yarına bir şey olacağına benzemiyor*¹²⁵⁹ diyerek bir yandan rahatlarırken diğer yandan bir müdahale beklediğini de göstermiş olacaktı. Fakat akşama doğru Silahlı Kuvvetlerdeki kıpırdanma iyice arttı. Başbakanın kulağına darbe haberleri geldi ise de bunu bir türlü teyit edemedi. Kendisine, hareketliliğin NATO tatbikatı kapsamında yapılan çalışmalar olduğu bilgisi verildi. Konutunda gelişmeleri takip eden Demirel, yanında bulunan Millî Savunma Bakanı Ahmet İhsan Birincioğlu'ndan Bakanlık Müsteşarı Orgeneral Celal Bulutlar'ı aramasını istedi. Telefon açıldığında Müsteşar'ın yerinde olduğu ancak toplantıda olduğu için görüşmeyeceği söylendi. Müsteşar'ın, Bakan'ıyla görüşmemesinden herkes darbe olacağını anladı.¹²⁶⁰

11 Eylül gecesi, Genelkurmay binasının pencereleri dışarıdan karartılmıştı. İçeride yoğun bir hareketlilik vardı. TRT Genel Müdürü Doğan Kasaroğlu ile PTT Genel Müdürü Fikri Çağlar ve iki yardımcısı birer bahaneyle Genelkurmay'a getirildiler. İlerleyen saatlerde TRT Genel Müdür Yardımcıları Muammer Yaşar ve Ertan Karasu, Ankara Radyosu Müdürü Gökçen Solok ve TRT spikerlerinden Mesut Mertcan da Genelkurmay'a getirildi. Saat 01.30 gibi PTT ve TRT yetkilileri yanlarında subaylarla karargâhtan ayrılarak kendilerine verilen talimatlar gereğince kurumlarına gittiler. Saat 02.00'de Ankara'daki hedefleri teslim alacak olan askerî birlikler dağıtılan plana göre harekâta başladılar.¹²⁶¹ Saat 04.00'te Türkiye radyoları ve televizyonunda MGK'nin 1 Numaralı Bildirisi okundu:

Yüce Türk Milleti:

Büyük Atatürk'ün bize emanet ettiği, ülkesi ve milletiyle bir bütün olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, son yıllarda, izlediğiniz gibi dış ve iç

1258 Evren, **Evren'in Anıları**, Cilt 1, s. 534.

1259 İhsan Sabri Çağlayan-gil, **Çağlayan-gil'in Anıları**, Haz. Tanju Cılızoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 208.

1260 Emin Çölaşan, **12 Eylül Özal Ekonomisinin Perde Arkası**, 20. Baskı, Milliyet Yay., İstanbul 1989, s. 28.

1261 Çölaşan, *age.*, s. 30-36.

düşmanların tahriki ile varlığına, rejimine ve bağımsızlığına yönelik fikri ve fiziki haince saldırılar içindedir. Devlet, başlıca organlarıyla işlemez duruma getirilmiş, Anayasal kuruluşlar tezat veya suskunluğa bürünmüş, siyasi partiler kısır çekişmeler ve uzlaşmaz tutumlarıyla devleti kurtaracak birlik ve beraberliği sağlayamamışlar ve lüzumlu tedbirleri almamışlardır. Böylece yıkıcı ve bölücü mihraklar faaliyetlerini alabildiğine artırmışlar ve vatandaşların can ve mal güvenliği tehlikeye düşürülmüştür.

Atatürkçülük yerine irticai ve diğer sapık ideolojik fikirler üretilerek, sistemli bir şekilde ve haince, ilkokullardan üniversitelere kadar eğitim kuruluşları, idare sistemi, yargı organları, iç güvenlik teşkilatı, işçi kuruluşları, siyasi partiler ve nihayet yurdumuzun en masun köşelerindeki yurttaşlarımız dahi saldırı ve baskı altında tutularak bölünme ve iç harbin eşliğine getirilmişlerdir. Kısaca devlet güçsüz bırakılmış ve acze düşürülmüştür.

Aziz Türk Milleti:

İşte bu ortam içinde Türk Silahlı Kuvvetleri, İç Hizmet Kanununun verdiği Türkiye Cumhuriyeti'ni kollama ve koruma görevini yüce Türk Milleti adına emir ve komuta zinciri içinde ve emirle yerine getirme kararını almış ve ülke yönetimine bütünüyle el koymuştur.

Girişilen harekâtın amacı; ülke bütünlüğünü korumak, millî birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemesine mâni olan sebepleri ortadan kaldırmaktır.

Parlamento ve Hükûmet feshedilmiştir. Parlamento üyelerinin dokunulmazlığı kaldırılmıştır.

Bütün yurttta sıkıyönetim ilan edilmiştir.

Yurt dışına çıkışlar yasaklanmıştır. Vatandaşların can ve mal güvenliğini süratle sağlamak bakımından saat 05'00'ten itibaren ikinci bir emre kadar sokağa çıkma yasağı konulmuştur.

Bu kollama ve koruma harekâtı hakkında teferruatlı açıklama bugün saat 13.00'deki Türkiye Radyoları ve Televizyonun haber bülteninde tarafımdan yapılacaktır. Vatandaşların sükûnet içinde radyo ve televizyonları başında yayınlanacak bildirimleri izlemelerini ve bunlara tam uymalarını ve bağrından çıkan Türk Silahlı Kuvvetlerine güvenmelerini beklerim.¹²⁶²

Bildiride askerin, TSK'nin İç Hizmet Kanunu'nun 35'inci maddesinde belirtilen "Türkiye Cumhuriyeti'ni kollama ve koruma" görevi gereğince yönetime el koyduğu belirtiliyordu. Akşamın ilerleyen saatlerinde durumu iyice anlayan liderler, olacakları beklemeye başlamışlardı. MGK, Ecevit ve Demi-

1262 **Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi (MGK TD)**, Birleşim 1, Oturum 1, 19 Eylül 1980, s. 4.

rel'in evlerinden alınması için gecenin o saatinde kapılarına subay gönderilmemesini, birer milletvekili veya bakan bulunarak subayla birlikte evlerine gitmeleri ve çok kibar hareket edilmesini istemişti. Bu nedenle Demirel'in evine AP Genel Sekreteri Nahit Mentеше'nin ve Ecevit'in evine CHP Milletvekili İrfan Özyaydınlı'nın gitmesine karar verildi. Bu kişiler yanlarında birer subay ve asker eşliğinde liderlere Genelkurmayın hazırladığı mektubu verecek ve bu sırada subaylar içeri dahi girmeyecekti. 27 Mayıs Darbesi'nde liderlere yönelik yapılan ağır muamelelerin kesinlikle yapılmamasına ve liderlerin kendilerini güvende hissetmesine büyük önem verilecekti.¹²⁶³

Ecevit, Özyaydınlı'yı karşısında görünce ilk sorusu *Gerçekte kim el koydu?* oldu. Aslında akşam saatlerinde Genelkurmayı aramış ve işin başında kimin olduğunu öğrenmişti. Ancak yine de emin olmak istiyordu. Özyaydınlı'dan *Merak etmeyin Beyefendi, Genelkurmay duruma hâkim. Bu mektubu vermekle beni görevlendirdiler* yanıtını alınca derin bir nefes aldı. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi, Türkes yanlılarının bir darbe yapmasından endişe ediyordu.¹²⁶⁴ Demirel'in de kapısı aynı saatlerde çalındı. Evin çevresinde pek çok askeri gören Demirel'in Mentеше'ye ilk tepkisi, *Yahu benim milis kuvvetlerim mi var ki bu kadar tedbir almışlar* oldu.¹²⁶⁵

Liderlere gelen mektupta darbenin gerekçeleri belirtildikten sonra özetle şöyle deniliyordu:

*Parlamento üyeliği sıfatınız kaldırılmıştır. Hiçbir konuda beyanat vermeye yetkiniz yoktur. ...Can güvenliğiniz Türk Silahlı Kuvvetleri'nin teminatı altındadır. Bu maksatla, emniyet içinde evinizden havaalanına götürülecek, oradan uçakla Hamzakoy/Gelibolu'ya gideceksiniz. Arzu ettiğiniz takdirde ailenizi de yanınızda götürebilirsiniz.*¹²⁶⁶

Her iki lider eşleriyle birlikte komutanların nezaretinde Etimesgut Havaalanı'na götürüldüler. Erbakan da havaalanındaydı. Aynı uçakla, Demirel ve Ecevit Hamzakoy'a, Erbakan ise İzmir/Uzunada'ya gönderildi. Alparslan Türkes ise ortalıkta yoktu. Müdahaleden saatler önce subay bir akrabasından olacakları haber almış ve bir arkadaşının evine saklanmıştı. Harekâtın emir-komuta zinciri içerisinde yapıldığını öğrenmişti. Ancak sonradan sol bir cuntanın hareketin başına geçme ihtimaline karşı bir müddet ortalıkta görünmemeyi uygun buldu.¹²⁶⁷ MGK, Türkes'in 14 Eylül günü saat 13.00'e kadar en yakın garnizon komutanlığına müracaat etmesini istedi. Aksi takdirde suçlu

1263 Evren, **Evren'in Anıları**, Cilt 1, s. 544.

1264 Birand, **age.**, s. 291.

1265 Birand, **age.**, s. 291.

1266 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, C 5, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s. 406-407.

1267 Yalçın Doğan, **Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)**, 4. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1985, s. 30.

bulunacağı ve ona göre muamele yapılacağını açıkladı.¹²⁶⁸ Müdahalenin farklı bir ivme almadığını gören Türkeş, uyarının ardından son gün teslim oldu.

Müdahale esnasında ve sonrasında herhangi bir direnişle karşılaşılmaı. Bu durum komutanları memnun etti. 12 Eylül günü saat 13.00'te Evren hem televizyondan hem de radyodan darbe ile ilgili bir açıklama yaptı. Açıklamada, darbenin yapılma nedenlerinden bahsettikten sonra ülkede devlet otoritesini yeniden tesis edip ilk fırsatta tekrar parlamenter sisteme geçileceğini bildirdi. Belli bir süre yasama ve yürütme güçlerinin kendi başkanlığında, Kara, Deniz, Hava Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanından oluşan MGK'de olacağını belirtti.¹²⁶⁹

12 Eylül Darbesi her açıdan 27 Mayıs ve 12 Mart müdahalelerinden farklıdır. Darbe, düzeni ve güvenliğı sağlamanın son çaresi olarak görüldüğünden halkın büyük çoğunluğu tarafından desteklenmiştir. Takip eden günlerde gazetelerde darbeyi öven boy boy yazılar yayımlanmıştır.

ABD, müdahaleden 03.30 sularında haberdar olmuştur. ABD Millî Güvenlik Konseyi Türkiye masası sorumlusu Paul Henz'e haber şu şekilde iletilmiştir:

- *Paul, seninkiler nihayet yaptı.*
- *Kim benimkiler, neden bahsediyorsun?*
- *Senin generaller Türkiye'de darbe yaptılar.*
- *O, öyle mi? Çok memnun oldum.*¹²⁷⁰

ABD, böylece uzun zamandır beklediğı müdahalenin gerçekleşmesinden memnun olmuştu. Sonraki günlerde de bu olayın lehinde olan açıklamalarda bulundu. Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi Spain, Amerikalı gazetecilere verdiği brifingte *Ben, bu darbeden sorumlu değilim* diyecekti.¹²⁷¹ Ayrıca 12 Mart 1971 Müdahalesi'nden önce Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un ABD'ye gitmesi gibi Tahsin Şahinkaya da ABD'ye gitmiş ve 11 Eylül günü dönmüştü. Tüm bu olaylar sonraki günlerde 12 Eylül'ün arkasında ABD'nin olduğu tartışmalarına yol açmıştır. Ancak eldeki veriler değerlendirildiğinde ABD'nin darbeyi planlayan ya da şartlarını hazırlayan değil, müdahalenin olacağını gören ancak kendi çıkarlarına tehdit saymadığı için engellemeyen bir pozisyonda olduğu görülmektedir.¹²⁷²

1268 **MGK TD**, Birleşim 1, Oturum 1, 19 Eylül 1980, s. 8.

1269 Evren, **Evren'in Anıları**, Cilt 1, s. 547-555.

1270 Birand, **age.**, s. 286.

1271 Hasan Cemal, **Tank Sesiyle Uyanmak 12 Eylül Günlüğü**, Everest Yay., İstanbul 2012, s. 14.

1272 Mehmet Akif Okur, "Türkiye-ABD İlişkilerinin 12 Eylül Kavşağı: Amerikan Belgeleri Darbe Hakkında Ne Anlatıyor?", **Uluslararası Hukuk ve Politika**, C 10, S 40, 2014,

Darbe haberinin ABD haber ajanslarında 11 Eylül günü akşamı duyurulması ABD'nin bunu önceden bildiği yorumlarına yol açsa da aslında bu durum her iki ülke arasındaki zaman farkından kaynaklanmıştır. 12 Eylül gecesi, saat 04.00'te müdahale ilan edildiğinde, ABD'nin doğu kıyısında tarih 11 Eylül, saat 20.00 idi. Bununla birlikte Türk Genelkurmayı, Türkiye'deki ABD'lilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması ve Türkiye'nin Batı ittifakı içinde kalacağına güvencesinin verilmesi için Türkiye'ye Yardım için Ortak ABD Askerî Kurulu (JUSMMAT) Başkanı'nı iki saat öncesinden arayarak durumdan haberdar etmişti.¹²⁷³

Avrupa ülkeleri ise müdahaleye, biraz da ABD'nin etkisiyle olumlu yaklaştı. Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Türkiye'deki askerî rejime tavır almayıp, süre tanımayıp ve bu süre içerisinde demokratik adımların atılmasını beklemeyi uygun buldu. Avrupa Konseyi de müdahaleyi anlayışla karşıladı. Konseyin Danışma Meclisi, temel hak ve hürriyetlerin askıya alınması nedeniyle sadece demokrasiye dönüş ve insan hakları konusunda uyarılarda bulunmakla yetindi. NATO kanadında ise sevinç hâkimdi. Konseye üye ülkelerin delegeleri, Türk Daimî Delegesi Büyükelçi Osman Olcay'a *Doğrusu başka hiçbir çare yoktu* demişlerdi.¹²⁷⁴

Öte yandan Türkiye'de başlayan NATO tatbikatının bu müdahale nedeniyle son bulup bulmayacağı merak konusu olmuştu. Amerika, İngiltere ve Almanya'nın baskılarıyla tatbikatın sürdürülmesi sağlandı ise de Danimarka ve Belçika, askerî rejim kurulması gerekçesiyle tatbikattan askerlerini çekme kararı aldı. Ancak daha sonra Belçika hükûmeti, koalisyon ortağı Sosyalistlerle çatışmamak için böyle bir karar aldığını bildirecektir. Sonraki günlerde Belçika'nın Türkiye'ye destek verdiği görülecekti.¹²⁷⁵

IMF ve OECD ülkelerinde de durum aynıydı. IMF politikalarının uygulayıcısı Turgut Özal'a kabinede yer verilmesi ve MGK'nın 5 Numaralı Bildirisi'nin IMF anlaşması ile ekonomik programının aynen uygulanacağını vurgulaması, bu çevreleri rahatlatmıştı.¹²⁷⁶ İslam ülkeleri ve Sovyetler de müdahaleye olumlu yaklaşım sergilediler. İlk resmî ziyaret darbeden on gün sonra Ürdün'den geldi. Ürdün Kralı, gönderdiği özel temsilci aracılığıyla yeni yönetimi desteklediğini bildirdi. Ardından Sovyet Büyükelçisi ve Irak temsilcisi benzer mesajlarla Ankara'yı ziyaret ettiler. Irak-İran savaşı nedeniyle Saddam Hüseyin, Türkiye ile ilişkilere büyük önem atfettiği için bu ziyaretler kısa süreyle birkaç kez daha tekrarlandı.¹²⁷⁷ Devlet Başkanı düzeyinde

s. 87, 67-93.

1273 Alpkaya, *age.*, s. 38.

1274 Birand, *age.*, s. 301-302.

1275 Evren, *Evren'in Anıları*, C 2, s. 80-81; Birand, *age.*, s. 302-303.

1276 Çölaşan, *age.*, s.75.

1277 Evren, *Evren'in Anıları*, C 2, s. 76, 78, 130, 163-166; *Cumhuriyet*, 26 Ekim 1980.

ilk ziyareti Pakistan Cumhurbaşkanı Ziya ül Hak gerçekleştirdi.¹²⁷⁸ Sonraki günlerde Türkiye, katıldığı İslam Konferansı Teşkilatı zirve toplantısında iyi karşılanacak, hatta Irak-İran savaşını bitirmek için kurulan İslam Barış Komitesi'ne üye seçilecektir.¹²⁷⁹

1.1.3. Millî Güvenlik Konseyi Dönemi

12 Eylül günü ülke yönetimine el konulmuş, Meclis kapatılmış, siyasi faaliyetler yasaklanmış, dört parti lideri başta olmak üzere pek çok tutuklamalar yapılmış ve tüm yurttaki sıkıyönetim ilan edilmişti. Yeni bir dönem başlamıştı ve bu dönemi Millî Güvenlik Konseyi yönetecekti. Konsey; Genelkurmay Başkanı Kenan Evren başkanlığında Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun olmak üzere toplam beş üyeden oluşuyordu. Konseyin genel sekreterliğine Org. Haydar Saltık getirildi.¹²⁸⁰ Üyeler, 18 Eylül'de yemin ederek göreve başladılar.¹²⁸¹

Müdahalenin ardından gerekli düzenlemelerle ilgili bir hazırlık yoktu. Yapılacak olanlar belliydi ama detaylı bir program ortaya konmamıştı. Bir kabine oluşturulması düşünülmüş fakat kimlerin kabinede olacağı netleştirilmemişti. Tek netleşen isim Turgut Özal'dı. Hâlbuki Özal, 1977 seçimlerinde MSP'den milletvekili adayı olmuş ve seçilememişti. Bu şartlarda MGK'nin onu kabineye alması pek mümkün görünmüyordu. Öte yandan 24 Ocak Kararları'nın mimarı sayılan Özal'ı, Batı, kabinede istiyordu. Onun dışarıda bırakılması bahsi geçen kararların uygulanmayacağı anlamına gelebilir, bu da kredilerde önemli aksamalara neden olabilirdi. Başbakanın kim olacağı netleşmemişti. Evren, bu konuda Turan Feyzioğlu ile konuşmuştu, ancak komutanlar arasında bir fikir birliği yoktu. Ne var ki görev Feyzioğlu'na verildi. Kabinenin diğer üyeleri ılımlı siyasilerden oluşturulmak isteniyordu. Ancak hangisine teklif giderse AP'lisi Demirel'i, CHP'lisi Ecevit'i arıyor ve onların onayına göre hareket ediyordu. Evren, bu duruma çok sıkılmıştı. Bu aşamada liderlerinden habersiz iş yapmayan bu kişilerin yarın hükümette de aynı şeyi

1278 **Cumhuriyet**, 13 Ocak 1981.

1279 Evren, **Evren'in Anıları**, C 2, s. 76, 78, 130, 163-166, 224; **Cumhuriyet**, 26 Ekim, 13 Ocak 1980.

1280 **MGK TD**, Birleşim 1, Oturum 1, 19 Eylül 1980, s. 5; 25.09.1980 tarih ve 1 No.lu Milli Güvenlik Konseyi Kararı, **Resmî Gazete**, S 17119, 28 Eylül 1980; 12.12.1980 tarih ve 2356 sayılı Milli Güvenlik Konseyi Hakkında Kanun, **Resmî Gazete**, S 17188 Mükerrer, 12 Aralık 1980. Konsey Genel Sekreterliğini 1980-81 arası Orgeneral Haydar Saltık, 1981-1983 arası Orgeneral Necdet Üruğ, 1983 yılı Ağustos-Eylül dönemi Orgeneral Necip Torumtay, 1983 yılı eylül ayından Konseyin faaliyetlerini sonlandırdığı aynı yılın aralık ayına kadar Orgeneral Sedat Güneral yürütmüştür.

1281 **Cumhuriyet**, 19 Eylül 1980.

yapacaklarına kanaat getirerek kabineyi CHP'li ve AP'li ılımlılardan kurma fikrinden vazgeçti. Askeriye içinde ve sivil kesimde Feyzioğlu'nun başbakanlığını istemeyenler çoktu.¹²⁸² Özal da bunlardan birisiydi.¹²⁸³ Ayrıca diğer siyasi liderler zorunlu koruma altında iken bir başka partinin liderinin başbakan olmasının uygun olmayacağı düşünülüyordu.¹²⁸⁴ Neticede Feyzioğlu'nun başbakanlığa getirilme fikrinden cayıldı. MGK'nin sıkıyönetim komutanlarıyla yaptığı toplantıda başbakanın asker mi sivil mi olması gerektiği tartışıldı. Sonunda emekli bir asker olması uygun görüldü ve görev 21 gün önce emekliye ayrılan ve Roma Elçiliğine atanan Bülend Ulusu'ya verildi.¹²⁸⁵ Başbakanın belirlenmesinin ardından 44'üncü Hükûmeti oluşturacak bakanlar kurulu 21 Eylül günü açıklandı. 27 bakandan oluşan kurulun başbakan yardımcılıklarına devlet bakanları Zeyyat Baykara ile Turgut Özal getirildi.¹²⁸⁶ Kabineye seçilen kimi bakanların bundan seçildikten sonra haberi oldu. O günlerde Londra'da görevli bulunan eski Hazine Müsteşarı İsmet Kaya Erdem, acilen Ankara'ya çağrılmış ve aktarma için İstanbul'a indiğinde onu karşılayan subayın hitabından bakan seçildiğini anlamıştı. Orada bulduğu bir gazeteden de Maliye Bakanlığına getirildiğini öğrenmişti.¹²⁸⁷

Kurul, 30 Eylül günü MGK'den güvenoyu alarak çalışmalarına başladı.¹²⁸⁸ Darbe sonrası ortaya çıkan yeni rejimin hukuki çerçevesini belirlemek için 2324 No'lu Anayasa Düzeni Hakkında Kanun MGK'ce kabul edildi. Bu kanunla Meclisin yetkileri MGK'ye, Cumhurbaşkanı yetkileri de MGK Başbakanı'na verildi. Yenisi yapıncaya kadar 1961 Anayasası yürürlükte kalmakla birlikte Konseyin aldığı kararların Anayasa'ya aykırılığı öne sürülemeyecekti.¹²⁸⁹ Bakanlar Kurulu kararlarını Konseye sunacak ve nihai karar Konseyden çıkacaktı.¹²⁹⁰

Ekonomide, 24 Ocak Kararları'nın devam etmesine karar verildi. Programın sağlıklı uygulanabilmesi için vergi kanunlarında hemen değişikliğe gidilmesi gerekiyordu. AP Hükûmeti döneminde bu kararları Mecliste çıkar-

1282 Çölaşan, *age.*, s. 72-74; Birand, *age.*, s. 306-314.

1283 Korkut Özal, **Devlet Sırrı**, Yakın Plan Yay., İstanbul 2010, s. 52-53. Aynı şekilde Feyzioğlu da Özal'ı kabinede istememişti. Nihat Karakaya, **Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu Demokrasi, Laiklik ve Cumhuriyete Adanmış Bir Ömür**, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2008, s. 385.

1284 Karakaya, *age.*, s. 387.

1285 Evren, **Evren'in Anıları**, C 2, s.66-67; **Günaydın**, 21 Eylül 1980.

1286 **Resmî Gazete**, S 17113, 22 Eylül 1980; **Günaydın**, 22 Eylül 1980.

1287 Erdem, *age.*, s. 132-133.

1288 **MGK TD**, Birleşim 5, Oturum 1, 30 Eylül 1980, s. 97.

1289 **MGK TD**, Birleşim 12, Oturum 1, 27 Ekim 1980, s. 169; **Resmî Gazete**, S 17145, 28 Ekim 1980; **Cumhuriyet**, 28 Ekim 1980; Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yay., Bursa 2000, s. 94.

1290 Erdem, *age.*, s. 135-140.

mak mümkün olmamıştı. Konsey talep edilen kanuni düzenlemeleri hemen onayladı. Emekli Sandığı Kanunu'nda, kamu ve özel sektörde çalışan işçilerin kıdem tazminatlarında değişikliklere gidildi.¹²⁹¹ İşçilere %70 oranında zam yapıldı. Bütün grevlere ve lokavtlara son verildi. Ekonomide alınan tedbirler sayesinde enflasyon oranı %101'lerden 1981 yılında %34'e ve 1982 yılında %28'lere kadar geriledi. Cari işlem dengesinin GSMH'ye oranı 1980'de %-4,98 iken 1981'de %-2,71'e ve 1982'de %-1,48'e kadar yükseldi.¹²⁹²

12 Eylül öncesi yapılan kanunlarda gözetilenler daha çok işçilerdi. Yeni dönemde işveren ön planda tutuldu. TÜRK-İŞ, THK, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay hariç diğer tüm derneklerin faaliyetleri durduruldu.¹²⁹³ Toplu iş sözleşmelerinde gerekli düzenlemeleri yapma ya da süresi dolanları yenileme görevi Yüksek Hakem Kuruluna verildi.¹²⁹⁴ Kapalı sendikaların yeniden açılması için halktan yoğun talep gelmesi üzerine MGK, bir süre sonra yeni bir bildirme yayımlamak zorunda kaldı. Buna göre, Yeni Dernekler Kanunu çıkıncaya kadar derneklerin müracaatları sıkıyönetim komutanlıklarınca değerlendirilecek, kuruluş amaçları doğrultusunda ve sadece kamu yararına çalışma yapanlar, komutanlıklarca serbest bırakılacaktı.¹²⁹⁵

Acil halledilmesi gereken sorunların başında müdahalenin ana gerekçesini oluşturan anarşi ve terör geliyordu. Her gün onlarca eylem ve cinayet meydana gelirken, 12 Eylül sonrası olaylar büyük oranda azalmıştı. Askerin yönetime el koyması terör örgütlerini ve olaylara karışan diğer kişileri ürkütmüştü. Çünkü demokrasi rafa kalkmıştı. Ülkede siyasilerden kaynaklanan zafiyetler sonlanmıştı. Artık bu grupların karşılarında sadece asker vardı ve askerinin nasıl bir uygulama içerisine gireceğinin farkındaydılar.¹²⁹⁶

Asker, bu yeni döneme “Huzur ve Güven Ortamı” adını vermişti.¹²⁹⁷ Bunun sağlanması için her türlü tedbirin alınmasında kararlıydılar. İlk olarak ülke, 13 sıkıyönetim bölgesine ayrıldı. 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nda değişikliğe gidilerek komutanların yetkileri genişletildi.¹²⁹⁸ Sıkıyönetim ko-

1291 Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği (MGKGS), **12 Eylül Öncesi ve Sonrası**, TTK Basımevi, Ankara 1981, s. 209-210.

1292 TBMM, **age.**, s. 592.

1293 **MGK TD**, Birleşim 1, Oturum 1, 19 Eylül 1980, s. 6, 10; **Tercüman**, 15 Eylül 1980.

1294 **MGK TD**, Birleşim 27, Oturum 1, 24 Aralık 1980, s. 52.

1295 **Resmî Gazete**, S 17130, 9 Ekim 1980.

1296 12 Eylül sonrası olayların bir anda son bulması başta Süleyman Demirel olmak üzere bazı kişilerce, askerinin terörü bilerek bitirmediği, darbe için kendisine gerekçe oluşturduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bu yöndeki görüş ve tartışmalar hâlen devam etmektedir. Bk. Demirel, **age.**, s. 55, 108, 117.

1297 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Belgeseli (Demokrasiye Dönüş)**, 9. Bölüm, 32. Gün Arşivi, 1998.

1298 **MGK TD**, Birleşim 1, Oturum 1, 19 Eylül 1980, s. 4-5, 27-50; **MGK TD**, Birleşim 18,

mutanları, Başbakan'a bağlı iken Genelkurmay Başkanı'na bağlı hale getirildi. TCK'de düzenleme yapıldı. Cezaların etkinliği artırıldı. Mahkemele-
rin daha seri çalışabilmesine olanak sağlayacak uygulamalar getirildi. 3201
sayılı Emniyet Teşkilat Kanunu'nun bazı maddelerinde değişikliğe gidildi
ve emniyet mensuplarının dernek kuramayacakları, spor dernekleri dışında
kurulmuş derneklere üye olamayacakları hükmü koyuldu. 403 sayılı Türk
Vatandaşlığı Kanunu'nda değişikliğe gidilerek vatana bağlılıkla bağdaşma-
yan eylemlerde bulunanlar hakkında cezai hükümler getirildi. Tarafsız bir
yönetim tesis etmek gerekçesiyle belediye meclisleri ile il genel meclisler fes-
hedildi, belediye başkanları görevden alındı.¹²⁹⁹ Önceden saptanmış isimlerle,
Bayrak Planı'nda isimleri yazılı kişilerin gözüaltına alınması sonucu binlerce
kişi gözetim altına alınmıştı. Bu kadar insanı sorgulayacak kadroların nok-
sanlığı ve örgütlerin ortaya çıkarılması için gereken zaman gibi nedenlerden
ötürü sıkıyönetim kapsamında 30 gün olan gözüaltı süresinin 90 güne çıkarıl-
masına karar verildi.¹³⁰⁰

Pek çok insan hakkında ihbarlar yapıldı. Özellikle ilk ayların heyecanıyla
bazen de işgüzarlık nedeniyle kimi yetkililer, bu ihbar furyasının yardımcı-
la birçok suçlunun yanı sıra binlerce masum insanı da tutukladı.¹³⁰¹ Yapılan
operasyonlarda hemen hemen her gün pek çok terörist ya tutuklandı ya da
girdikleri silahlı çatışmada öldürüldü. Evren'in belirttiğine göre olayların say-
yası 12 Eylül'den önceki 80 günlük dönemde 1.609 iken, 12 Eylül'den sonraki
80 günlük dönemde 305'e indi.¹³⁰² Caydırıcılık noktasında önemli görülen ve
1972'den beri fiilen uygulanmayan idam cezaları infaz edilmeye başlandı.¹³⁰³
Daha önce verilen idam kararları hep Mecliste bekletilmişti. İlk olarak 17
Temmuz 1980'de idamına karar verilen sağcı Mustafa Pehlivanoglu'nun ve
solcu Necdet Adalı'nın cezaları Konseyce 6 Ekim günü onandı.¹³⁰⁴ İki gün
sonra her ikisi de idam edildi.¹³⁰⁵ Ardından 14 Eylül 1980 günü Adana'da bir
yüzbaşının ölümüne de sebep olan olayda Tekel işçisi Erdoğan Polat'ı öldüren
Serdar Soyergin, 19 Eylül günü yapılan ilk duruşmada idama mahkûm edildi
ve cezası 26 Ekim günü infaz edildi.¹³⁰⁶ İdamlar daha sonraki günlerde de
devam etti.

Oturum 1, 14 Kasım 1980, s. 260.

1299 MGKGS, *age.*, s. 206-208.

1300 **MGK TD**, Birleşim 16, Oturum 1, 7 Kasım 1980, s. 235; Bölügiray, *age.*, s. 56, 132.

1301 Bölügiray, *age.*, s. 107.

1302 Evren, **Evren'in Anıları**, C 2, s. 161.

1303 **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, s. 520.

1304 **MGK TD**, Birleşim 6, Oturum 1, 6 Ekim 1980, s. 103-105.

1305 **Tercüman**, 9 Ekim 1980.

1306 **MGK TD**, Birleşim 11, Oturum 1, 24 Ekim 1980, s. 164-165; **Tercüman**, 20 Eylül ve
27 Ekim 1980.

Müdahaleden sonra dört partinin siyasi lideri gözetim altına alınmıştı. Demirel ve Ecevit, Hamzakoy'da zorunlu ikamet ettiriliyordu. Buldukları yerde serbestçe dolaşabiliyor ve belirli saatlerde telefonla görüşme yapabiliyorlardı. 30 günlük gözaltı süresinden sonra 11 Ekim günü siyasi faaliyetlerde bulunmamak şartıyla serbest bırakıldılar. Hamzakoy'da kaldıkları süre zarfında birbirleriyle hiç konuşmadılar. Türkeş teslim olduktan sonra Uzunada'ya Erbakan'ın olduğu yere gönderilmişti.¹³⁰⁷ Her ikisi de yargılanacakları için serbest bırakılmadılar.

Meclisin feshedilmesinin ardından 100 kadar milletvekili ve senatör Eskişehir yolu üzerindeki Merkez Komutanlığı kışlasında bulunan Dil ve İstihbarat Okulunda tutuluyordu. İlk günlerde sadece kendi partili arkadaşlarıyla hareket eden parlamenterler, bir süre sonra kaynaşmaya başladılar. Dil Okuluna sonraki günlerde bazı sendika ve meslek kuruluşlarından üst düzey yöneticiler de getirildi. Haklarında dava açılan bu kişiler daha sonra başka cezaevlerine nakledildiler.¹³⁰⁸ MSP ve MHP milletvekilleri ile CHP'li Ahmet Türk, Ferhat Arslantaş, Erol Saraçoğlu, Selahattin Öcal ve senatör Ahmet Yıldız dışındakiler 11 Ekim günü serbest bırakıldılar. MSP'li ve MHP'li vekiller liderleriyle birlikte yargılanacaklardı. Yıldız ve Arslantaş hakkında halkevleri yönetimindeki görevlerinden ötürü soruşturma başlatılmıştı. Öteki milletvekilleri için de farklı suçlar işledikleri iddiasıyla davalar açılmıştı.¹³⁰⁹

13 Eylül günü parti merkezlerinde yapılan aramalarda, MHP Genel Merkezinde, ruhsatsız silah ve suç unsuru olan birtakım evraklar ele geçirilmişti. Bundan Türkeş ve parti yöneticileri sorumlu tutuldular. Erbakan ve MSP yöneticileri Konya'daki miting ve gösteri yürüyüşündeki olaylar nedeniyle suçlu görülüyorlardı.¹³¹⁰ Her iki lider, 10 Ekim günü Uzunada'dan Ankara'ya getirildi. Önce ifadeleri alındı.¹³¹¹ Ardından Türkeş tutuklandı. Erbakan tutuksuz yargılanmak üzere serbest bırakıldı ise de Askerî Savcılığın itirazı üzerine dört gün sonra o da tutuklandı¹³¹². 12 Kasım 1980 tarihinde Türkiye İşçi Köylü Partisi Genel Başkanı Doğu Perinçek ile bazı parti üyeleri hakkında tutuklama kararı çıktı. Perinçek ve 12 arkadaşı 17 Kasım günü teslim oldu.¹³¹³ 24 Nisan 1981 tarihinde Erbakan ve 33 MSP'li milletvekilinin yargılanmasına başlandı.¹³¹⁴ 29 Nisan günü 587 sanıklı MHP davası başladı. Sa-

1307 **Günaydın**, 15 Eylül 1980.

1308 Doğan, **age.**, s. 54.

1309 Turan, **age.**, s. 412-413.

1310 Evren, **Evren'in Anıları**, C 2, s. 99-100.

1311 **Tercüman**, 10 Ekim 1980.

1312 **Günaydın**, 16 Ekim 1980.

1313 **Milliyet**, 18 Kasım 1980.

1314 **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1981.

nıklardan Türkeş ve 219 kişi hakkında idam cezası istendi.¹³¹⁵ Partiler dışında DİSK, Dev-Yol, Dev-Sol ve Barış Derneği gibi legal ve illegal kuruluşların yöneticileri ve üyeleri haklarında da yıllarca sürecek davalar açıldı.¹³¹⁶ Kapatılan siyasi partilere, dernek, federasyon ve konfederasyonlara kayyımlar atandı.¹³¹⁷ Yargılanan MSP'liler, 1,5 yıl hapis yattıktan sonra beraat edeceklerdir. 4,5 yıl kadar tutuklu kalan MHP'lilerin davası, zaman aşımı nedeniyle düşecektir.¹³¹⁸

Demirel ve Ecevit serbest bırakılıp Ankara'ya getirildiklerinde, kendilerine MGK Genel Sekreteri Orgeneral Haydar Saltık imzasını taşıyan bir tebligat yapıldı. Tebligatta, liderlerin hiçbir şekilde siyasi faaliyetle uğraşması istenmiyordu.¹³¹⁹ Kamuoyu ise liderlerin tekrar siyasi hayata dönüp dönemeyeceği merakı içerisindeydi. Saltık, 29 Ekim günü yayımladığı bildiriyle her iki liderin parti başkanlığının söz konusu olamayacağını belirtti.¹³²⁰ Gerek bu açıklama gerekse kendilerine verilen tebligatın etkisiyle Bülent Ecevit,¹³²¹ 30 Ekim günü Parti Genel Başkanlığından istifa etti.¹³²² Ecevit'in istifası pek çok CHP'li tarafından doğru bulunmadı. *Askerî yönetim bundan daha iyi biçiminde protesto edilmezdi* diye söyleyenlerin yanı sıra genel kanı, Ecevit'in böyle bir süreçte CHP'yi başsız bıraktığı ve kararının, sivil yönetime dönüşü zorlaştırıcı bir eylem olduğu şeklindeydi. Parti Genel Sekreteri Mustafa Üstündağ ne kadar uğraştıysa da Ecevit'e istifasını geri aldırmadı.¹³²³

Bu dönemin dikkat çekici bir diğer uygulaması pek çok göreve asker kökenli kişilerin yerleştirilmesi oldu. Kabinenin beş üyesi emekli askerlerden oluşuyordu. Sonraki günlerde büyükelçiliklere, belediyelere, valiliklere, çeşitli kamu görevlerine ve yönetim kurullarına emekli generaller getirildi. Askerin ülkeyi yönetmesi nedeniyle kimi görevlere asker kökenli kişilerin getirilmesi normaldi. Diğer taraftan işbaşındaki askerlerin çevresinde sivil insanlardan ziyade hep asker olması, görevlere asker gelmesinin bir başka nedeniydi. Ancak bu durum *Devleti biz (asker) yönetiyorsak bu kadrolarda biz olmalıyız* anlayışının da bir tezahürüydü. Bu bakış bilhassa emekli komu-

1315 **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1981.

1316 **Cumhuriyet**, 28 Şubat 1982; **Cumhuriyet**, 18 Nisan 1982.

1317 10.10.1980 tarih ve 2316 sayılı Faaliyetleri Durdurulan Sendika, Federasyon ve Konfederasyonlara Kayyım Tayini Hakkında Kanun, **Resmî Gazete**, S 17131, 11 Ekim 1980; **MGK TD**, Birleşim 12, Oturum 1, 27 Ekim 1980, s. 164.

1318 **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1981; **Cumhuriyet**, 17 Ekim 1981; **Cumhuriyet**, 14 Şubat 1985; **Cumhuriyet**, 10 Nisan 1985; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1995.

1319 Evren, **Evren'in Anıları**, Cilt 2, s. 114-115.

1320 **Cumhuriyet**, 30 Ekim 1980; **Tercüman**, 29-31 Ekim 1980.

1321 Doğan, **age.**, s. 76.

1322 **Cumhuriyet**, 31 Ekim 1980.

1323 Cemal, **age.**, s. 75.

tanlarda gözlemlenebiliyordu. Emekli bir general, üst düzeydeki bir yetkiliye: Bana 30-40 bin liralık bir iş ayarla diyerek iş siparişinde bulunabiliyordu. Özellikle MGK üyelerinin, Genelkurmay İkinci Başkanı'nın ya da etkili bazı ordu komutanlarının sınıf arkadaşı olmak, önceden birlikte çalışmış olmak ya da bu kişilerle yakın ilişkiler içinde bulunmak makamlara gelmede önemli bir nedendi. *Arpalık* olarak değerlendirilen ve kaldırılması için MGK'ye bir önerinin dahi verildiği KİT yönetim kurullarına da eş, dost ve arkadaşlardan oluşan emekli generaller getiriliyordu. Kurumlara o kadar çok asker yerleştirildi ki görev talep edip de alamayanlar bunu onur kırıcı bir eksiklik olarak algıladılar. 12 Eylül öncesi, komutanların Hükûmete sundukları raporlarda sıkça belirttikleri ve eleştirdikleri adam kayırma, işe göre adam yerine adama iş uydurma ve partizanca görevlendirme uygulamalarını bu sefer yönetimi ele alan askeriyeye hem de daha ilk günlerden yapmaya başlamıştı.¹³²⁴ Türkiye'nin yoğun ilişkide bulunduğu ülkeler de büyükelçilerini değiştirmeye başladılar. Yeni gelenler, daha çok başka ülkelerde askerî yönetimlerle çalışmış kişilerden seçildi.¹³²⁵ Özel sektörde de benzer bir durum yaşanıyordu. Devlet idaresinin askerde olması nedeniyle kimi firmalar, yönetim kurulu üyeliklerine emekli askerleri yerleştirdiler.¹³²⁶ Partilerin yeniden kurulma aşamasına gireceği 1983 yılında da bazı partiler, aynı modaya uyararak MGK'ye hoş görünmek ve bu dönemi zararsız geçirmek için yönetim kurullarına hatta parti başkanlıklarına asker kökenli kişileri getirecektir.¹³²⁷

Müdahalenin en büyük destekçilerinden ABD, kısa bir süre sonra Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşü ve bölgedeki ABD çıkarları ile ilgili bazı antlaşmalar yapmaları için yetkililerini Türkiye'ye gönderdi. Görüşmelerde, Yunanistan'da yakın zamanda yapılacak seçimlerde sosyalistlerin iktidara gelebileceği ve bu devletin tamamen NATO'dan çıkabileceği endişesi, Türk tarafına baskı unsuru olarak kullanıldı. Sonuçta Evren Paşa ile yaptıkları üç-dört görüşme sonrasında pek çok konuda onu ikna ettiler.¹³²⁸ Varılan anlaşmaya göre Türkiye, Yunanistan'ın NATO'ya dönüşüne itiraz etmeyecek ve herhangi bir şart koşmayacaktı. İki devlet arasındaki sorun, General Rogers'ın adıyla anılan plan dâhilinde çözüme bağlanacaktı. Plana göre Ege'nin hava, deniz alanlarında komuta kontrol yetkisi, Türki-

1324 Bölügiray, *age.*, s. 37-39.

1325 Doğan, *age.*, s. 92-93.

1326 Bölügiray, *age.*, s. 39.

1327 Bunlardan birisi olacak olan Büyük Türkiye Partisi'nin, genel başkanı dışında kurucu olarak belirlediği 68 üyesinin 16'sını emekli generaller oluşturacaktır. Bu duruma sinirlenen Evren, Parti Genel Başkanı emekli Orgeneral Ali Fethi Esener'e "Sanki ordu kurmay heyeti kurar gibi, bu kadar çok generale neden yer veriyorsun?" diyerek tepkisini gösterecektir. Doğan, *age.*, s. 305.

1328 Hatta son görüşmede Rogers, Evren'i etkilemek için Nutuk'un İngilizce versiyonuna göz atarak gelmiş ve ona Atatürk'ün Yunanistan'la olan iyi ilişkilere verdiği önemden bahsetmiştir. Ufuk Güldemir, *Kanat Operasyonu*, Tekin Yayınevi, Ankara 1985, s. 77-78.

ye ve Yunanistan'a verilmeyecek, komuta sorumlulukları tespit edilinceye kadar bu sorumluluk Napoli'deki NATO Komutanlığında olacaktı. General Rogers, Evren'e Yunanistan'ın antlaşmaya uyacağına dair bir de asker sözü verdi. Antlaşmanın ne bağlayıcı ne de cezai bir hükmü vardı. Uygulanacağına dair tek garanti, General'in sözüydü. Türkiye bu söze güvenerek 20 Ekim 1980 tarihinde, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşüne yönelik vetosunu kaldırdı. Ancak bir yıl sonra 18 Ekim 1981'de yapılan seçimlerle Yunanistan'da iktidara gelen Papandreu antlaşmayı tanımadığını bildirdi.¹³²⁹ Böylece General Rogers'in verdiği söz havada kaldı. Ege'deki komuta kontrol ve saha sorumlulukları muallak bir hal aldı. Öte yandan Türkiye'nin bu jesti Türk-Yunan ilişkilerinde bir yumuşamaya neden olmadı. Papandreu'nun başbakanlığında Panhelenik Sosyalist Partisinin (PASOK) iktidara gelmesi, her iki ülke arasında yeni bir gerginlik dönemi başlattı.¹³³⁰

Vetonun kaldırılması Türk kamuoyunda, Yunanistan'a karşı eldeki önemli bir kozun bir şey elde edilemeden yitirilmesi şeklinde yorumlandı. Sonraki yıllarda, askerî müdahalenin ABD tarafından Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına alınması için yapıldığı yorumları sıkça konuşuldu ve Evren bu hareketi nedeniyle çok eleştirildi. 1985 yılında ABD Başkanı Jimmy Carter'ın bir röportajında söylediği, *Sayın Evren'in, çok takdir ettiğim bu güçlü liderin iyi niyetli yaklaşımı olmasaydı bu sorun çözülmezdi. Tamamen iki askerî [General Rogers ve Evren] dostluğu sayesinde gerçekleşti... 1980 harekâtı olmasaydı bu mümkün olmazdı*¹³³¹ sözleri bu eleştirilerin artmasına neden olmuştur.

18 Kasım 1980 tarihinde, yaklaşık sekiz ay önce anlaşmaya varılan ancak elde koz olarak bekletilen Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) onaylandı. Bu antlaşmayla Türkiye ile ABD arasında 1985 yılına değin üsler, savunma, ekonomik ve askerî yardım konularının çerçevesi çizildi. 29 Kasım 1982 günü Mutabakat Muhtırası imzalanarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde NATO çerçevesinde kullanılacağı belirtilen Çevik Kuvvet üslerinin kurulması kararlaştırıldı.¹³³² Bu dönem Türkiye'nin uyguladığı iç ve dış politikaların ABD'nin "Yeşil Kuşak" stratejisiyle paralellik göstermesi ikili ilişkilerin iyi seyretmesinin bir başka nedeni olacaktır.

Askerî yönetim, ilk dönemler basın tarafından desteklenirken, zamanla bu destek azaldı. Özellikle hapishanelerdeki işkence olayları ve yöneticilerin birtakım faaliyetleri zamanla eleştirilir oldu. Durumdan hoşnut olmayan asker, basını sık sık uyardı hatta bazı gazeteleri kısa süreli kapatmaya

1329 Güldemir, *age.*, s. 83-84; Evren, *Evren'in Anıları*, C 2, s. 98.

1330 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 16. Baskı, Alkım Yay., İstanbul 2007, s. 842-843.

1331 *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1985.

1332 Alpkaya, *age.*, s. 39, 47.

başladı. Bazen de yazıyı yazan kişi komutanlığa çağırılarak hizaya çekilmeye çalışıldı. Çok basit bir haber dahi komutanlarca sıkıntı yapılabiliyordu. Diğer taraftan politikacılar da açık-gizli çalışmalarını yoğunlaştırdılar. Ecevit, istifasının ardından çıkarmaya başladığı *Arayış* adlı dergide çeşitli siyasi yazılar yazıyordu. Ecevit'e göre parti başkanlığından istifa ettiği için yasaklar artık onu bağlamıyordu. Demirel de Güniz Sokak'taki evinde sık sık eski partililerle bir araya gelmekteydi.¹³³³ Oysa parti üyelerinin tüm hareketleri çok yakından izleniyordu. Sıkıyönetim komutanlarına *Kapatılan siyasi partilerin gizlice ve sistemli olarak sürdürülebilecek olan çalışmaları yakından izlenecek ve gerekli yasal işlemler yapılacak, alınan duyurular Genelkurmay Başkanlığı'na bildirilecek*¹³³⁴ talimatı verilmişti. Tüm bu faaliyetler MGK'nin daha da sertleşmesine neden oldu¹³³⁵ ve Konsey, 2 Haziran 1981 tarihinde 52 Numaralı Karar'ını yayımladı. Karar, 12 Eylül öncesinde parlamento üyesi bulunan siyasi parti mensupları ile her kademe siyasi parti yöneticisi ve mensuplarının sözlü veya yazılı beyanda bulunmalarını, yorum yapmalarını veya bu amaçlarla toplantı düzenlemelerini yasaklıyordu.¹³³⁶ Böylece hem politikacılar hem de basın yazılı bir kararla tekrar uyarılmış oldu. Ancak buna rağmen muhalif hareketler devam etti. Ecevit, yazıları ve yabancı basına verdiği demeçleri yüzünden birçok kez yargılandı ve üç kez cezaevine girdi.¹³³⁷ Bazı gazeteler süreli ya da süresiz olarak kapatıldı.¹³³⁸ Gazetecilerden hapis cezasına çarptırılanlar oldu.¹³³⁹

Askerde giderek artan sertleşme bir süre sonra siyasi partilere dair alınan bir başka kararda kendini gösterdi. 12 Eylül'de siyasi partilerin kapatılması komutanlarca zaman zaman düşünölmüşse de sadece faaliyetleri durdurulmuştu. Bu durum bir zaman sonra bu partilerin faaliyetlerine izin verileceği izlenimi vermekteydi. Ancak darbe sonrası yaşanan özellikle üç olay,

1333 Evren, **Evren'in Anıları**, C 2, s. 136, 339-340.

1334 Bölügiray, **age.**, s. 94-95.

1335 Cemal, **age.**, s. 189-190; Bölügiray, **age.**, s. 94-95, 112-116; MGKGS, **age.**, s. 319.

1336 02.06.1981 Tarih ve 52 No.lu Karar, **Resmî Gazete**, S 17361, 5 Haziran 1981.

1337 Ecevit, ilk olarak 1981 Aralıkta kesinleşen 1 ay 20 günlük ceza için hapse girdi. İkinci kez 1982 Mart'ta tekrar tutuklandı ve haziran ayında tahliye edildi. Üçüncüsünde Ağustos 1982'de 2 ay 27 günlük bir başka ceza için hapse girdi. Ekim 1982'de tahliye oldu. **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, s. 522; **Cumhuriyet**, 7 Temmuz 1982; **Cumhuriyet**, 21 Ağustos 1982.

1338 10 Kasım 1983'te kabul edilen yeni Basın Kanunu'yla basın üzerindeki baskı iyice artacaktır. Bu dönemde, *Cumhuriyet*, *Günaydın*, *Hürriyet*, *Millî Gazete*, *Milliyet*, *Tan ve Tercüman* gazeteleri ile *Nokta* dergisi süreli/süresiz kapatılan yayınlardan bazılarıdır. Hasan Cemal, **Demokrasi Korkusu 12 Eylül Günlüğü-2**, Everest Yay., İstanbul 1986, s. 274, 278, 282, 286, 304, 316; **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000**, C 4, 5. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 73.

1339 Nadir Nadi, Oktay Akbal, Metin Toker, Okay Gönensin ve Doğan Heper hapis cezası alan gazetecilerden bazılarıdır. **Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000**, C 4, s. 73.

Konsey üyelerine partilerin kapatılmasının gerekliliğini gösterdi. Bunlardan ilki, hükümetin kurulması sırasında eski parlamenterlere görev önerildiğinde onların görevi kabul edip etmemede liderlerini aramalarıydı. İkincisi, 12 Eylül'den sonra görevde kalan ya da görev alan bürokratların liderlerle ilişkilerini devam ettirmeleriydi. Üçüncüsü ise 12 Eylül'den sonra geçen bir yıl içerisinde, -Konseyin değerlendirmelerine göre- *liderlerin yönetime direnmesi* idi.¹³⁴⁰

Kenan Evren, bu konudaki rahatsızlığı, çıktığı yurt gezilerinde yaptığı konuşmalarda zaman zaman dile getiriyordu. 14 Ekim 1980 günü Diyarbakır'da yaptığı konuşmada, "*Bir vatandaş 'Paşam, bu dört parti bir daha olmasın' diye bize söyleniyor*" demiş ve "*Bunu sizlere soracağız, millete soracağız, ...ondan sonra yapacağız*"¹³⁴¹ şeklinde sözler söylemişti. 15 Ocak 1981'de Konya'da yaptığı konuşmada ise şu sözlere yer vermişti:

*Parlamenter demokratik sisteme döndükten sonra Türkiye'nin kaderi, memleketi bu hale getirenlere tekrar teslim edilmeyecek. Bunu şunun için söylüyorum; bütün kamu görevlileri, görevlerini öyle yapınlar. Çünkü şöyle bir inanç var, 'Bunlar nasıl olsa gidici...' daima kulaklarını onlara çeviriyorlar. Onlardan aldıkları direktiflerle iş yapmaya çalışıyorlar. Heveslenmesinler. Memleketi bu hale getirenlere tekrar memleketi teslim etmeyiz.*¹³⁴²

Neticede, 16 Ekim 1981'de MGK'nın 7 Numaralı Bildirisi ile tüm siyasi partiler kapatıldı. Karara göre 12 Eylül öncesinde kurulmuş ve faaliyetleri yasaklanmış bulunan siyasi partiler, tüm teşkilatları ile birlikte feshedildi. Bu partilerin taşınır ve taşınmaz bütün malları hazineye aktarıldı. Genel Merkez binalarına birer polis ekibi konuldu. El konulan evrak ve dokümanlar SEKA'ya gönderildi. Mustafa Kemal Atatürk'ün vasiyetnameyle CHP'ye bıraktığı İş Bankası hisse senetleri ile bütün mallarının belirtilen şekliyle idaresi görevini aynı kanunla Devlet Başkanlığı Genel Sekreterliği üzerine aldı.¹³⁴³

Siyasi partilerin kapatılmasına ABD ses çıkarmazken, Avrupa'dan tepki geldi. 23 Ekim günü Londra'da toplanan Sosyalist Enternasyonal, partilerin kapatılmasını protesto etti. Bunu 4 Kasım günü Avrupa Ekonomik Topluluğunun tebligatı izledi. AET, demokratik yönetime dönülünceye kadar Türkiye'ye yapılacak bütün parasal yardımların dondurulacağını bildirdi.¹³⁴⁴ Karar, 434 üyeli Avrupa Parlamentosundaki 56 üyenin lehte, 53 üyenin aleyhte

1340 Doğan, *age.*, s. 132.

1341 Evren, *Evren'in Anıları*, C 2, s. 125; Doğan, *age.*, s. 59.

1342 MGKGS, *age.*, s. 277.

1343 16.10.1981 tarih ve 2533 sayılı Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun, *Resmî Gazete*, S 17486 (Mükerrer), 16 Ekim 1981; *MGK TD*, Birleşim 75, Oturum 1, 16 Ekim 1981, s. 418; Doğan, *age.*, s. 163.

1344 Doğan, *age.*, s. 156.

ve 9 üyenin çekimsiz oyuyla alındı. Bu 56 üyenin 24'ünü Türkiye'ye karşı her zaman aleyhte olan Yunanlı parlamenterler, geri kalanları da sol parlamenterler oluşturuyordu.¹³⁴⁵ Daha sonraki günlerde adı geçen kurumların bilhassa sol kanat temsilcileri, DİSK davası, Ecevit'in tutuklanması, işkence iddiaları ve özgürlüklerin kısıtlanması gibi genelde sol kesime yönelik uygulamalar nedeniyle Türkiye'ye yönelik olumsuz tavır takınacaklardır.

12 Eylül Harekâtı'ndan sonra üzerinde durulan bir diğer önemli konu yeni bir anayasa hazırlanmasıydı. 1961 Anayasası ülkedeki anarşi ve terör olaylarının önemli bir nedeni olarak görülüyordu. 1970'lerde MİT'in askeriye verdiği istihbarat raporlarında sıkça geçen *1961 Anayasası'nın sağladığı geniş özgürlüklerden de yararlanarak...* ifadesi nedeniyle Anayasa'nın, MİT'teki ve dolayısıyla bu raporları okuyan askerlerdeki etkisi hep menfi yönde olmuştu. MGK'de: *Millete, bu Anayasa bol dikilmişti* fikri hâkimdi.¹³⁴⁶

Anayasayı hazırlayacak olan kurum yani Meclis kapatılmıştı. Bu nedenle Konsey, Kurucu Meclis oluşturulmasına karar verdi. Meclis, MGK'den ve Danışma Meclisinden oluşacaktı. Her ikisi arasında asıl yetkili yine MGK olacaktı. Anayasayı, siyasi partiler ve seçim kanununu hazırlayacak olan bu Meclisin, genel seçimlerle kurulacak olan TBMM'ye kadar varlığını sürdürmesi kararlaştırıldı. 29 Haziran 1981'de Kurucu Meclise dair kanun çıkarıldı. Kanuna göre Danışma Meclisi, 160 üyeden oluşacaktı. Bunun 120'si illeri temsilen başvuru yapan ve valilikçe uygun görülerek MGK'ye bildirilenler arasından ve geri kalan 40'ı ise doğrudan MGK'ce seçilecekti.¹³⁴⁷ Seçim işleminin tamamlanmasının ardından Danışma Meclisi, 23 Ekim 1981'de çalışmalarına başladı.¹³⁴⁸ 23 Kasım günü 15 üyeden oluşan bir Anayasa Komisyonu oluşturuldu.¹³⁴⁹ Komisyon yeni bir anayasa taslağını hazırladı ve bunu 10 Temmuz 1982'de Danışma Meclisine sundu.¹³⁵⁰ Burada yapılan görüşmelerin ardından taslak, 23 Eylül günü Danışma Meclisinde kabul edildi. 18 Ekim günü de MGK'de onaylandı.¹³⁵¹

Anayasa tasarısına bazı geçici maddeler eklenmişti. Bu maddelere göre Anayasa'nın oylama sonrası kabulüyle o anki MGK Başkanı ve Devlet Başkanı, yedi yıl süreyle Cumhurbaşkanı seçilecekti. TBMM göreve başladıktan

1345 Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, C 3, Milliyet Yay. 1991, s. 39, 43.

1346 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve De-meçleri (12 Eylül 1980-12 Eylül 1981)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981, s. 67; Bölüğü-ray, *age.*, s. 41.

1347 **MGK TD**, Birleşim 61, Oturum 1, 29 Haziran 1981, s. 583-584.

1348 **Danışma Meclisi Tutanak Dergisi (DM TD)**, Birleşim 1, Oturum 1, 23 Ekim 1981.

1349 **DM TD**, Birleşim 10, Oturum 1, 23 Kasım 1981, s. 334-342.

1350 **DM TD**, Birleşim 118, Oturum 2, 8 Temmuz 1982, s. 643.

1351 **DM TD**, Birleşim 156, Oturum 2, 23 Eylül 1982, s. 857, 871; **MGK TD**, Birleşim 118, Oturum 4, 18 Ekim 1982, s. 424.

sonra MGK, Cumhurbaşkanlığı Konseyi haline dönüşecek ve Konsey üyeleri Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyesi sıfatını alacaklardı. 1 Ocak 1980 ve daha sonraki tarihlerdeki parti genel başkanlarının ve diğer parti yöneticilerinin, Anayasa'nın halk oylaması ile kabulünden sonra takip eden on yıl boyunca parti kurmaları, parti üyesi ve milletvekili olmaları yasaklanacaktı. Ayrıca bu partilerin tüm parlamenterlerine beş yıl süreyle parti kurma ve parti yönetim kurullarında görev alma yasağı getirilecekti.¹³⁵²

Anayasa ve Cumhurbaşkanlığı seçimi oylaması 7 Kasım 1982'de yapıldı. Oylamada tek sandık ve tek oy kullanıldı. MGK, Anayasa'nın geçici maddelerinin eleştirilmemesi için 71 Numaralı Karar'ını yayımladı. Aynı kararla Evren'in Anayasa tanıtım konuşmalarının eleştirilmesi de yasaklandı.¹³⁵³ Oylamada Hayır oy pusulasının rengi mavi, Evet oy pusulasının rengi beyaz seçildi. Zarfların ince olması nedeniyle mavi pusula kullananlar belli oluyordu. Oylama sonucunda yeni Anayasa %91,4 oyla kabul edildi. Kenan Evren de yedinci Cumhurbaşkanı oldu.

Oylama öncesi getirilen yasaklar, tek sandık ve Hayır oyunun mavi renkte oluşu sonraki dönemler hep eleştiri konusu olmuştur. Evren, hatıralarında 71 Numaralı Karar'ı imzalarken kararın içeriğini o gün çok ciddiye almadığını ancak kararın bir hata olduğunu belirtmektedir. Evren, daha sonra: *Bu kararla %90'ın üzerinde kabul çıkan oylamaya boşu boşuna gölge düşürdük*¹³⁵⁴ diye hayıflanacaktır.

12 Eylül 1980'de çalışmalarına başlayan MGK, TBMM'nin Başkanlık Divanı'nı oluşturduğu 7 Aralık 1983 gününe kadar görevine devam etti. Bu dönemde en büyük tehdit algısı komünizm oldu. Bu nedenle sol örgütlerin üzerine daha fazla gidildi. Solun yükselişine, bölücülüğe ve Türk kültürüne olan yabancı kültür saldırısına karşı Türk-İslam sentezi ve Atatürkçülük ön plana çıkarıldı.¹³⁵⁵ Din, toplumu birleştirecek unsur olarak görüldü ve Evren, mitinglerinde dinsel öğeleri -irticai faaliyetlere karşı da- sık sık kullandı. Eğitim sistemi Atatürkçü bir görüşle ele alındı. Müfredatlar yeniden düzenlendi. 1982 Anayasası'nın 24'üncü maddesiyle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ilk ve ortaöğretimlerde zorunlu hale getirildi.¹³⁵⁶ 33.336 okuma-yazma kursu açıldı ve bu kurslardan 826.559 kişi faydalandı.¹³⁵⁷ Olayların sık yaşandığı üniversiteleri denetim altına almak için 26 Ekim 1981'de Yükseköğretim Ku-

1352 7.11.1982 tarih ve 2709 Kanun No.lu Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (101'inci md., 2 ve 4'üncü geçici maddeler), **Resmî Gazete**, S 17863, 9 Kasım 1982; **MGK TD**, Birleşim 118, Oturum 4, 18 Ekim 1982, s. 409-411; **Cumhuriyet**, 20-21 Ekim 1982.

1353 **Resmî Gazete**, S 17845, 21 Ekim 1982; **Cumhuriyet**, 21 Ekim 1982.

1354 Evren, **Evren'in Anıları**, Cilt 3, s. 365.

1355 Alpkaya, **age.**, s. 22.

1356 **Cumhuriyet**, 2 Eylül 1982.

1357 **MGKGS**, **age.**, s. 251.

rule (YÖK) Kanunu kabul edildi ve üniversiteler YÖK'e bağlandı. Ülkenin ihtiyacı olan yükseköğretim bölüm ve kontenjanlarının, verilecek derslerin ve öğretim üyelerinin terfilerinin bu kurul tarafından belirlenmesine karar verildi. Üniversitelerde, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Türk Dili ve yabancı dil dersleri zorunlu hale getirildi.¹³⁵⁸ Atatürk ile ilgili her türlü yayın, inceleme, araştırma ve çalışma yapan kuruluşlar arasında koordinasyonu ve iş birliğini sağlamak için Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu kurulmasına karar verildi.¹³⁵⁹ 1982 Anayasası'nın 134'üncü maddesiyle "Türk Tarih Kurumu" ve "Türk Dil Kurumu", "Atatürk Araştırma Merkezi" ve "Atatürk Kültür Merkezi" adlı iki yeni kurumla birlikte 17 Ağustos 1983'te kurulan "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu"na bağlandı.¹³⁶⁰

Sanata, kitaplara ve yazarlarına kısıtlamalar getirildi. Yüzlerce film ve yayın sakıncalı olduğu gerekçesiyle yasaklandı. Politikayı çağrıştıran bütün sembollere karşı önlemler alındı. Çocuklara, millî kültüre ve örf adetlere uygun düşmeyen isimlerin verilmesi yasaklandı. Cadde, sokak ve parklara verilmiş millî bütünlükle bağdaşmayan tüm isimler değiştirildi. Pek çok yere "12 Eylül" adı verildi. Subaylar tarafından ülke genelinde 500.000 konferans düzenlendi, 12 Eylül'ün gerekçeleri açıklandı.¹³⁶¹ MGK, yasama yetkisini kullandığı üç yıl boyunca yeni Anayasa ile siyasi partiler ve seçim kanunları dışında 535 kanun ve 133 kanun hükmünde kararname yürürlüğe koydu.¹³⁶²

Alınan kararlar ve önlemler sonucunda anarşi ve terör faaliyetleri büyük oranda giderildi. Genelkurmay Başkanlığının yayımladığı rapora göre toplam olay sayısı, 26 Aralık 1978-11 Eylül 1980 aralığında 32.893 iken, 12 Eylül 1980-11 Eylül 1982 aralığında 6.959'a kadar geriledi. Aynı tarih aralıklarında olaylarda ölen kişi sayısı 3.856'dan 581'e indi.¹³⁶³ Öte yandan gerçekleştirilen gözaltılar, tutuklamalar ve özellikle işkenceler, 12 Eylül'ün sonraki yıllarda en çok konuşulan ve eleştirilen yanı oldu. Sıkıyönetim komutanlıklarına, işkenceye varan hadiselerin yaşanmaması için emirler verilmesine rağmen bu olaylar sonlandırılmadı. Genelkurmayın açıklamasına göre, 31 Mart 1983 tarihinde 244 işkenceden ölüm iddiası oldu. İşkence ve kötü davranış nede-

1358 **MGK TD**, Birleşim 77, Oturum 1, 26 Ekim 1981, s. 9, 15; **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, C 4, s. 14.

1359 23.09.1980 ve 2302 sayılı Atatürk'ün Doğumunun 100 üncü Yılı'nın Kutlanması ve "Atatürk Kültür Merkezi Kurulması" Hakkında Kanun, **Resmî Gazete**, S 17117, 26 Eylül 1980.

1360 11.08.1983 tarih ve 2876 sayılı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Kanunu, **Resmî Gazete**, S 18138, 17 Ağustos 1983. Ayrıca bk. **MGK TD**, Birleşim 158, Oturum 1-2, s. 639-690.

1361 Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Belgeseli (12 Eylül'ün Bilançosu)**, 8. Bölüm, 32. Gün Arşivi, 1998.

1362 TBMM, **age.**, s. 737.

1363 TBMM, **age.**, s.747-748.

niyle 604 dava dosyası açıldı. 45 askerî personel, 143 polis ve gardiyan hakkında kovuşturma yapıldı.¹³⁶⁴

Binlerce şüpheliye dava açıldı. Davaların çokluğu ve personel yetersizliği nedeniyle bilhassa ilk aylar dosya sayıları gün geçtikçe çoğaldı. Sonraki günlerde yapılan birtakım yasal ve yönetsel düzenlemeler sayesinde sıkıyönetim mahkemelerinin daha hızlı çalışması sağlandı. Açılan davaların önemli bir kısmı sonuçlandırılrsa da çok karmaşık ve geniş örgüt davaları yıllarca sürdü. Kimi kararlarda üst düzey komutanlar, askerî hâkimlere baskı yaptı.¹³⁶⁵ Binlerce kişi tutuklandı. Olaylara karıştığı veya siyasi faaliyet götüğü gerekçesiyle yüzlerce memur ve onlarca akademisyen meslekten ihraç edildi. Hapishanelerde mahkûmlar tam bir askerî disiplin altında tutuldu. Sağ ve sol örgüt üyeleri aynı koşullarda bir arada tutularak *karıştır barıştır* formülüyle uzlaştırılmaya çalışıldı. Ancak bu uygulama istenilen sonucu vermedi. Çoğu sol kesimden olan 30.000 civarında insan, başta Almanya olmak üzere Avrupa'nın farklı ülkelerine göç etti.¹³⁶⁶ Tutuklu ve gözaltında bulunan kişilere işkence yapıldığı, mahkemelerin çok uzadığı, bazı mülkî amirlerin ve subayların yanlı tutumları ile halka baskı yaptıkları, kimi görevlilerin rüşvet aldığı, yolsuzluk ve usulsüzlük yaptığı iddialarına dair halktan pek çok şikâyet geldi.¹³⁶⁷

12 Eylül öncesi haklarında idam cezası verilip de Mecliste bekletilen kararların bazıları MGK döneminde infaz edildi. Toplam 7.000 sanık hakkında idam cezası istendi. Bunların 517'sine idam cezası verildi. MGK, 23'ü adi suçlu, 18'si sol görüşlü, 8'i sağ görüşlü ve 1'i ASALA mensubu olmak üzere toplam 50 idam cezasını onayladı. Geri kalanların cezası müebbet hapse çevrildi.¹³⁶⁸ Konsey, taraf tutmadığını göstermek için ilk idam cezalarında sağdan ve soldan eşitliği bozmadığına dikkat etti. Evren'in *Bir sağdan, bir soldan astık ve Asmasaydık da beslese miydik* sözleri sonraki yıllarda kendisine karşı yöneltilen bir başka eleştiri konusu oldu.

Müdahaleyi gerçekleştirenlerin geniş bir halk desteğine ihtiyaçları vardı. Çünkü 1960 ve 1971 müdahalelerinin aksine bu kez ordu bir siyasal parti veya örgütlü bir sosyal grubun desteğinden yoksundu.¹³⁶⁹ Konsey, darbenin ilk günlerinde bu desteği sağlamıştı. Ancak ilerleyen zamanlarda artan işkence hadiseleri, gerekli/gereksiz yasaklar ve bilhassa sıkıyönetim komutanlarının

1364 Bölügiray, *age.*, s. 132-140; *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1980.

1365 Uğur Mumcu, *12 Eylül Adaleti*, 14. Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara 1994, s. 107-108; Bölügiray, *age.*, s. 88-89.

1366 Birand, *12 Eylül Belgeseli*, 8. Bölüm.

1367 Bölügiray, *age.*, s. 108-109.

1368 *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, C 3, s. 520.

1369 Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 299.

sertlik yanlısı uygulamaları gibi nedenlerden ötürü bu desteği kaybetmeye başladı. Ekonomide ilk iki yıl bir gelişme kaydedildi ise de 1983'ten itibaren artan enflasyon ve göstergelerdeki bozulma desteğin azalmasının bir başka nedeni oldu. Öte yandan Konseyin genelde sağ bir çizgide görüntü arz etmesi, Atatürkçü kesimi ve kimi alt kademe komutanları rahatsız etti.¹³⁷⁰

12 Eylül 1980 Darbesi, asker açısından daha ziyade siyasilerin beceriksizliğinin sonucunda ülkenin içine girdiği çıkmazdan kurtarılması ve iktidar da oluşan güç boşluğunun doldurulması için yapılması gereken bir hamle olarak görülmüştür. Demirel ve Ecevit ise terörün üstesinden gelinememesinde, Evren'in yapmayı planladığı darbenin zeminini hazırladığı kanaatinde idiler. Diğer taraftan her iki lider de bir müdahalenin yapılacağını farkındaydılar. Muhtemeldir ki gelecek müdahalenin çok ciddi olmayacağını, önceki müdahaleler gibi olacağını düşünmüşlerdi. Çünkü 27 Mayıs'ta sadece Demokrat Parti kapatılmıştı. 12 Mart'ta ise Meclis dahi kapatılmamıştı. Belki de 12 Eylül'de de partilerin hatta Meclisin bile kapatılmayacağını sandılar ve bunu engelleyebilecek adımları atmadılar.¹³⁷¹

12 Eylül 1980 günü başlayan askerî yönetim, 13 Aralık 1983 gününe kadar sürmüştür. Türkiye'nin siyasal yapısının yeniden tanımlandığı bu dönemde¹³⁷² yapılan düzenlemelerin etkileri günümüze dek ulaşmıştır. 12 Eylül Darbesi, halkın bir kesiminde karanlık günlerden çıkış olarak belleklerde yer etmişken, bir başka kesiminde dönemin haksız uygulamaları ve hapishanelerde yaşanan olaylar nedeniyle acı hatıralar bırakmıştır.

1.1.4. Demokrasiye Geçiş ve Siyasi Gelişmeler

12 Eylül Darbesi'nin ardından faaliyetleri durdurulan siyasi partiler, 16 Ekim 1981 günü tamamen kapatıldı.¹³⁷³ Böylece Cumhuriyet tarihinde ilk defa "Partisiz Dönem" başlamıştı.¹³⁷⁴ Yeni Anayasanın kabulünün ardından Cumhurbaşkanlığına seçilen Kenan Evren, teşekkür konuşmasında 1983 sonbaharında seçimlere gidileceğini söyledi.¹³⁷⁵ Bu durum, yakın zamanda siyasi partilerin açılmasına izin verileceği anlamına geliyordu. Bu nedenle parti kurma çalışmaları başladı.

12 Eylül öncesinin parti liderleri ve milletvekilleri, siyasi yasaklı olduk-

1370 Bölügiray, *age.*, s. 48-54.

1371 Karavelioğlu, *age.*, s. 300-301.

1372 Birol Akgün, "1980'den Günümüze Politik Değişmeler", **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, Ed. Adem Çaylak vd., Savaş Yayınevi, Ankara 2017, s. 550.

1373 16.10.1981 tarih ve 2533 sayılı Siyasal Partilerin Feshine Dair Kanun, **Resmî Gazete**, S 17486 (Mükerrer), 16 Ekim 1981.

1374 Hulûsi Turgut, **12 Eylül Partileri**, 2. Baskı, ABC Ajansı Yay., İstanbul 1986, s. 7.

1375 Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, C 4, Milliyet Yay., İstanbul 1991, s. 384.

ları için parti kurma çalışmalarına doğrudan katılmıyorlardı. Diğer taraftan liderlerin halk üzerinde hâlâ hatırı sayılır etkileri vardı. Bu nedenle sağda parti kuracak olanlar, *Demirel ne der* diye soruyor, solda parti kuracak olanlar, *Ecevit nasıl karşılar?* diye düşünüyordu.¹³⁷⁶

Millî Güvenlik Konseyi (MGK), bir daha 12 Eylül öncesinin yaşanmaması için milleti bütünleştirecek ve kendisine yakın olacak bir partinin kurulmasını istiyordu. Konsey, böyle bir partiyi kuracak kişinin Başbakan Bülend Ulusu olmasına karar verdi. Evren, oylar daha çok sağ tabanda olduğu için partinin ılımlı ve ortanın sağında bir parti olmasını istedi.¹³⁷⁷ Kurulacak partinin adı Cumhuriyetçi Parti olacaktı. Ulusu ve yanındakiler, Süleyman Demirel'in desteğinin önemli olduğunu düşünüyorlardı. Partiyi desteklemesi için aracılar gidip-geldilerse de o buna yanaşmadı.¹³⁷⁸ Daha sonraki günlerde de kendisinden talep edilen (kendisinin kontrolünde olmayacağını bildiği) desteklere ya da sağda birlik çağrılarına Demirel, *Tapulu arazime gecekondur kondurtmam*¹³⁷⁹ diyerek hep karşı çıkacaktır.

Bir diğer parti kurma çalışması Turgut Özal'dan geldi. Ulusu kabinesinde bulunan Özal, 14 Temmuz 1982'de devlet bakanlığı ve başbakan yardımcılığı görevlerinden istifa etti.¹³⁸⁰ Yakın çevresiyle görüştüğünden sonra da parti kurmaya karar verdi. Bu düşüncesini Evren'le paylaşmış, o da olumlu karşılamıştı.¹³⁸¹ Bu görüşmenin ardından sırasıyla Suudi Arabistan, Kuveyt ve İngiltere'ye gitmiş, oradan da Amerika'ya geçmişti.¹³⁸² Amerika'da iken Türkiye'nin Washington Büyükelçiliğinde onuruna verilen yemekte Uluslararası Para Fonu Başkanı Jacques de Larosière de Champfeu, Dünya Bankası Başkanı Alden Winship Clausen ve ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Burt'un de aralarında bulunduğu davetlilere niyetini açıklamış ve olumlu yanıtlar almıştı. Birkaç hafta sonra New York'ta görüştüğü yedi-sekiz büyük bankanın yöneticileri de Özal'ın parti kurma fikrini desteklemişlerdir. Bu kuruluşların temsilcileri, Türkiye'den olan alacaklarının tahsilinde eskiden

1376 Yalçın Doğan, **Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)**, 4. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1985, s. 236.

1377 Doğan, **age.**, s. 203.

1378 Turgut, **age.**, s. 68-71.

1379 Hasan Cemal, **Demokrasi Korkusu 12 Eylül Günlüğü-2**, Everest Yay., İstanbul 1986, s. 275.

1380 **Cumhuriyet**, 15 Temmuz 1982.

1381 Yavuz Donat, **Yavuz Donat'ın Vitrininden 2 Buyruklu Demokrasi (1980-1983)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s. 239, 241.

1382 Mehmet Barlas, **Turgut Özal'ın Anıları**, Sabah Kitapları, İstanbul 1994, s. 26-28. Bazı kaynaklar, Özal'ın "zayıflamak" gerekçesiyle (bahanesiyle) Amerika'ya gittiğinden bahsetmektedir. Özal ise anılarında, çocuklarını görmek için Amerika'ya gittiğini, orada iken doktor bir arkadaşının tavsiyesi ile "zayıflama" tedavisi gördüğünü belirtmektedir. Barlas, **age.**, s. 27; Doğan, **age.**; Donat, **age.**, s. 300.

beri tanıdıkları Özal'ın iktidarda olmasını kendi menfaatleri açısından uygun görüyorlardı.¹³⁸³ Böylece Özal, özellikle finans kuruluşlarının desteğini sağlayarak seçimlere girmesini engelleyebilecek bir olumsuzluğa karşılık avantaj sağlamış oldu. Sonraki günlerde ABD yönetimi Özal'ın seçimlere girmesi gerektiğini hep vurgulayacaktır.¹³⁸⁴

Amerika dönüşü çalışmalarını yoğunlaştıran Özal, 1983 yılının Mart'ında Evren'le konuyu tekrar konuşmuş ve onayını almıştı.¹³⁸⁵ Ancak hem Uluşu'nun hem de Özal'ın aynı tabana dayalı iki ayrı parti kurması, sağda bir bölünme meydana getirecekti. İzmir hariç, Ankara ve İstanbul iş çevreleri bu bölünmeyi istemiyorlardı.¹³⁸⁶ Her iki isme yakın bazı kişiler, bu sakıncaya dikkat çekiyor ve Özal'a, Uluşu'nun partisinde yer almasının daha doğru olacağını söylüyorlardı. Evren de ona, Uluşu ile birlikte hareket etmesini tavsiye etmişti. Ne var ki Özal, kendisinin başında bulunduğu bir parti ile seçime girme niyetindeydi. Evren'in dikkat çektiği bir diğer konu, Özal'ın muhafazakâr tabana olan yakınlığıydı. Özal, 1977 seçimlerinde Millî Selamet Partisinden (MSP) İzmir milletvekili adayı olmuş ve kazanamamıştı. Onun, MSP'lilere ve Milliyetçi Hareket Partililere zaafı olduğu düşünülüyordu. Evren, bu eğilimdeki kişilerin partide yer almaması konusunda Özal'ı uyararak parti kurmasına izin verdi.¹³⁸⁷ Kurulacak olan bu parti, Anavatan Partisi (ANAP) adını alacaktır.

Bir diğer parti kurma girişimi Başbakanlık Müsteşarı Necdet Calp'tan geldi.¹³⁸⁸ Engin Aydın ve arkadaşları sol kanatta kurulacak bir partinin başında Calp'ı düşündüler ve ona parti başkanlığı teklifinde bulundular. Calp, teklifi sıcak karşılamakla beraber "muvazaa partisi" izlenimi vermekten endişe duyuyordu. Aydın ve arkadaşları, endişeyi haklı bulmakla birlikte bunu aşabileceklerini belirttiler ve sonunda Calp, emekliliğini isteyerek parti kurma faaliyetlerine girişti.¹³⁸⁹ Bu konuda Evren'den de olumlu yanıt aldı. An-

1383 Doğan, *age.*, s. 226-227.

1384 Cüneyt Arcayürek, **Darbeler ve Gizli Servisler: (1950-1988)**, 5. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 271-273.

1385 O günlerde yayımlanmış bir kanun olmamakla birlikte, parti kurmak isteyenler MGK'den izin alma gereği duyuyorlardı. Çünkü Konseyin müsaadesi olmadan kurulacak bir partinin seçime giremeyeceğini tahmin ediyorlardı. Evren, *age.*, s.150.

1386 Doğan, *age.*, s. 230.

1387 Evren, *age.*, s. 151.

1388 Necdet Calp, daha önce İsmet İnönü'nün özel kalem müdürlüğünü yapmış, sonrasında Ecevit Dönemi'nde İzmir Valiliği görevinde bulunmuştu. Ege Komutanlığı sırasında Evren'le birlikte bir dönem çalışmış ve Evren'in takdirini kazanmıştı. AP Hükûmeti döneminde görevden alınmış, 12 Eylül sonrası ise Evren'in talimatıyla Başbakanlık Müsteşarlığına getirilmişti. Evren, *age.*, s. 151.

1389 Doğan, *age.*, s. 204-205.

cak, aşırı sol uçları partiye almaması konusunda uyarıldı.¹³⁹⁰ Calp'ın kuracağı parti de Halkçı Parti (HP) adını alacaktır. Böylece Başbakan, eski Başbakan Yardımcısı ve Başbakan Müsteşarı kendi liderliklerinde parti kurma çalışmalarına girişmişlerdir.

Diğer taraftan Demirel de parti kurma faaliyetine başlamıştı. Parti genel başkanlığı için Turgut Sunalp, Ali Fethi Esener ve Bedrettin Demirel üçlüsünden birini düşünüyordu. Bu kişiler, asker kökenli idi. Demirel, *Gümüşpala modelini*¹³⁹¹ uygulamak niyetindeydi. Askerin olduğu bir dönemde askerle devam etmenin doğru olacağını düşünüyordu. Bu nedenle Cindoruk aracılığı ile Sunalp'e teklif götürüldü. Sunalp'in ilk tepkisi *Siz bir dönemi aşmak için paratoner arıyorsunuz, siz Gümüşpala arıyorsunuz* şeklinde oldu. Ardından, böyle bir şeyin söz konusu olmadığını söyleyen Cindoruk'a, Ankara'ya geldiğinde kararını vereceğini ve Demirel ile görüşeceğini söyledi.¹³⁹²

Bu arada yoğun bir tempoda çalışan Ulusu, hem başbakanlık hem de parti başkanlığı görevlerini yürütmeye zorlanmaya başlamıştı. Ulusu, parti kurma çalışmalarının yoruculuğu, sağlığının bozulmaya başlaması ve daha çok sağda beklediği desteği görememesi gibi nedenlerden ötürü, Evren'den yerine birinin bulunmasını istedi. Bunun üzerine Turgut Sunalp, Ulusu'nun yerine partiyi kurmakla görevlendirildi.¹³⁹³ Böylece Sunalp, Ankara'ya geldiğinde Demirel ile görüşmeyecek ve siyasete Ulusu'nun bıraktığı yerden devam edecektir.¹³⁹⁴ Parti de Cumhuriyetçi Parti adıyla değil, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) adıyla kurulacaktır.

Sunalp'in MDP'yi kurmakla görevlendirilmesi üzerine, Demirel'in not defterindeki ikinci isim olan emekli Org. Ali Fethi Esener'in partinin başına getirilmesine karar verildi. Partinin adı Bağımsız Türkiye Partisi (BTP) olacaktı. Esener, Evren ile olan eski tanışıklığına güveniyor ve partisinin seçimlere katılacağını düşünüyordu. Yaptığı görüşmelerde Evren ona, *Bu kişiler sizi kullanıyor, seçimlerden sonra ilk kurultayda sizi başkanlıktan alacağı ederler, bu oyuna gelmeyin* uyarısında bulundu. Esener, böyle bir duruma müsaade etmeyeceğini belirterek faaliyetlerine devam etti.¹³⁹⁵ Daha sonraki günlerde Evren, Ali Fethi Bey'e, kuracağı partinin kapatılacağını açık açık

1390 Evren, *age.*, s. 151, 176.

1391 1960 Müdahalesi'nin ardından Demokrat Partinin yerine kurulan Adalet Partisi, askerin etkin olduğu o dönemde bir sıkıntı yaşamamak için parti genel başkanlığına eski Genelkurmay başkanlarından Org. Ragıp Gümüşpala'yı seçmişti.

1392 Hüseyin Çavuşoğlu, "12 Eylül ve Merkez Sağ", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 2, S 6, Isparta 2007, s. 187; Doğan, *age.*, s. 255, 258.

1393 Evren, *age.*, s. 135-136, 138, 276.

1394 Donat, *age.*, s. 387; Doğan, *age.*, s. 258.

1395 Doğan, *age.*, s. 304-305.

söyleyecek, yine de onu kararından caydıramayacaktır.¹³⁹⁶

Diğer taraftan Celal Bayar, kendine yakın isimlere sağda bir parti kurma direktifi vermişti. Bunu öğrenen Demirel, Bayar'la görüşerek sağda parçalanmayı önlemek için Bayar'ın genel başkanlığında tek bir parti kurulmasını teklif etti. Bayar, 100 yaşındaydı. Böyle bir görevi yürütmeye yaşı ve dolayısıyla sağlığı el vermezdi. Bu nedenle kendisinin iki-üç ay genel başkan olarak devam etmesi, sonra kurucu üyelerden sivrilen birinin partinin başına geçmesi düşünülmüştü. Bayar, sağda bir parçalanmanın önüne geçmek için bu sorumluluğu üzerine almayı kabul etmişse de ertesi gün ailesinin, bu girişimin Bayar'ın sağlığı açısından sakıncalı olduğunu söylemesi üzerine fikirden vazgeçildi.¹³⁹⁷

Demirel'in siyaset yasağına rağmen yürüttüğü gizli çalışmalar, raporlar halinde Evren'e bildiriliyordu. Bu duruma fena halde kızan Evren, Mersin'de yaptığı konuşmada bu konulara değinen sert bir açıklamada bulundu:

...O tarihlerde, devleti parçalamak, yıkmak isteyen, şer kuvvetlerle mücadele etmek ve milleti rahat ve huzura kavuşturmakla yükümlü olup da bu esas görevini yapamayanlar, şimdi bu yönetimle gizli yollardan mücadeleye kalkışmışlardır. Kendilerinin paralelinde bulunan kişiler vasıtasıyla yine 12 Eylül'den evvel olduğu gibi parti kurdurma çalışmalarına girişmişlerdir. Bunların düşledikleri nedir biliyor musunuz sevgili vatandaşlarım?... Önümüzde yapılacak seçimlerde acaba kendilerine kul, köle olan ve her sözünü ilahi bir emir kabul eden kişilerden kurulacak bir partinin büyük bir çoğunlukla seçimi kazanıp da seçimden sonra kendilerini tekrar eski koltuklarına oturturlar mı, rüyasıdır. Düşledikleri budur. Bunun oyunlarını tezgâhlamakla meşguldürler. Eski teşkilat mensuplarıyla mütemediyen temas halindedirler. Onlara gerekli emirleri vermektedirler. Anayasa'nın halk oyuna sunulmasından önce de bu teşkilat mensupları vasıtasıyla Anayasa'ya ret oyu verdirmek için çok çaba sarf ettiler. Nasıl o kampanyalarında muvaffak olamayıp, hüsrana uğramışlarsa bu oyunlarında da hüsrana uğrayacaklardır. Nasıl 12 Eylül'den evvel bu kişileri ikaz ettik, dinlemediler, başlarına 12 Eylül yumruğu indiyse, nasıl 7 Kasım'dan evvel yapılan ikazları dinlemediler, 7 Kasım'da Türk halkının yumruğunu yediler ise şimdi yine ikaz ediyorum. Üçüncü bir yumruğu yememeleri için bu girişimlerinden vazgeçsinler. Onlara yarıdakçılık edenler de bu yarıdakçılıklarından vazgeçsinler.¹³⁹⁸

Bu açıklama Demirel cephesinde herhangi bir şey değiştirmede ve çalışmalarına tam hız devam ettiler. Sol kanatta, Calp'ın dışında başka gruplar ve kişiler de parti kurma girişiminde bulundular. Ancak bu faaliyetler genelde

1396 Evren, **age.**, s. 176.

1397 Doğan, **age.**, s. 276-277.

1398 **Cumhuriyet**, 14 Mart 1983; Doğan, **age.**, s. 235.

hep *Lider kim olacak?* hususunda düğümlemekteydi. Önderliğe soyunan birçok grup vardı. Mustafa Üstündağ ve ekibi, Necdet Uğur ve ekibi, Deniz Baykal ve ekibi, Ali Topuz ve ekibi, İsmail Hakkı Birler ve ekibi. Birler, başkanlık fikrini ön planda tutmayan “parti kurucusu” olarak yola çıkmıştı.¹³⁹⁹ Uğur, Anadolu’da özellikle Karadeniz bölgesinde geziye çıkmıştı. Siyaset yaşamının olduğu bir dönemde yaptığı bu faaliyetler nedeniyle o da siyasi yasaklılar arasına girmişti. Uğur’un bu gezide edindiği izlenimlerden birisi, Bülent Ecevit’in desteği olmadan solda kurulacak bir partinin başarı sağlayamayacağı ve solda parçalanmaya neden olacağı idi. Tabanda Ecevit’e kızgın olanlar olduğu gibi ona karşı hâlâ büyük bir sevgi besleyenler de vardı.¹⁴⁰⁰

Solda birlik noktasında hareket eden ve tabanda başlayan en önemli hareket, 1981 yılının başlarında CHP’nin eski il, ilçe ve belediye başkanlarının bir araya gelerek “Sosyal Demokrat Güç Hareketi” adında giriştikleri faaliyetti. Eski partinin yaptığı hataları yapmayan, tüm toplumu kucaklayan ve kesinlikle parçalanmaya girmeyecek yeni bir parti kurma fikrinde birleşmişlerdi.¹⁴⁰¹

Solda parti kurma çalışmalarına, “Eski Parlamenterler” diye adlandırılan bir ekip daha katılmıştı. Daha sonra sayıları seksene kadar çıkacak olan ve yasaklı olmayan bu eski parlamenterler, yeni partinin kendi çevrelerinde kurulmasını istiyorlardı. Bir başka gurup, daha sonra “Dokuzlar” diye anılacak olan eski genel sekreter yardımcılarında oluşan bir ekipti. Sayıları daha sonra dokuzun altına düşen bu ekibe göre, partiyi kuracak kişileri, eskiden partide yöneticilik yapmış olan bu grup seçmeliydi. Tüm bunların dışında Ankara’da Çağlar Kırçak ve grubu, İstanbul’da İsmail Cem ve arkadaşları, solda bir parti kurma çabası içerisindeydiler. Bu grupların hepsi aynı çatı altında bir parti kurmak istiyorlardı. Ancak kim öneri getirirse *Bu lider olmak istiyor* damgası yiyor ve yıpranıyordu. Herkes parçalanmayalım diyor ancak bölünme her geçen gün artıyordu. Herkesi birleştirebilecek bir isim aranıyordu. Ecevit, verdiği demokrasi mücadelesinde partililerin kendisine destek vermediğini düşündüğü için küskündü.¹⁴⁰² Bu küskünlüğü nedeniyle zaman içinde eski partisiyle arası iyice açıldı. Ayrıca böyle bir dönemde kurulacak partinin başarılı olamayacağı kanısındaydı.¹⁴⁰³ Bu tartışmaların yaşandığı o günlerde bu çekişmelerin içerisinde hiç bulunmayan bir isim genel başkan olarak dile getirilmeye başlandı. O isim, Boğaziçi Üniversitesinde öğretim üyeliği görevinde bulunan Erdal İnönü idi. Babasının çok saygın bir

1399 Doğan, *age.*, s. 241. Birler, 1982 sonralarında başlayıp Erdal İnönü’nün sahneye çıkacağı yedi aylık bir süre zarfında bu çalışmaları yürütecektir. Doğan, *age.*, s. 218.

1400 Doğan, *age.*, s. 218-219.

1401 Doğan, *age.*, s. 237-239.

1402 Doğan, *age.*, s. 193, 241-243.

1403 Turgut, *age.*, s. 193.

kişi olması, ODTÜ Rektörlüğü dönemindeki şöhreti ve son olarak Ecevit ile olan dostluğu nedeniyle Ecevit'in ona karşı çıkmayacağı düşünceleri, İnönü üzerinde ittifak edilmesinin en temel nedenleriydi.¹⁴⁰⁴ Politikayı hiç düşünmeyen İnönü, kendisine yapılan ısrarlara rağmen, uzun bir süre düşündükten sonra *evet* diyecek ve Sosyal Demokrasi Partisi'nin (SODEP) genel başkanı olacaktı.

İnönü'nün SODEP'in başına geçmesi, Calp'ı sınırlendirmişti. İnönü'nün siyasete girmesiyle solda bir toparlanma meydana geliyordu. Zaten adı "Muvazaa Partisi" olarak anılan Halkçı Partiye olan az bir eğilim de böylece sıkıntıya girmiş oldu. Parti kurucuları arasında da anlaşmazlıklar ön plandaydı.¹⁴⁰⁵

Siyasi arenada bu olaylar cereyan ederken, 24 Nisan 1983'te Siyasi Partiler Kanunu yayımlandı.¹⁴⁰⁶ Kanuna göre, kurulacak partilerin seçime girebilmeleri için 30 kişilik kurucu kadroya sahip olmaları, mevcut illerin en az yarısında ve bu illere bağlı ilçelerin en az üçte birinde örgüt kurmaları gerekiyordu. Koşulların yerine getirilmesi için son tarih 24 Ağustos'tu. Ayrıca Kanun'un geçici 4'üncü maddesine göre MGK, parti kurucularını veto etme hakkına sahipti. Dolayısıyla veto sonrasında kurucu üye sayısı 30'un altına düşen partiler, bu sayıyı tekrar tamamlayıp başvuru yapmak zorundaydılar. Beş gün sonra Evren, Erzincan'da yaptığı konuşmada 6 Kasım gününü seçim tarihi olarak ilan etti. Yaşanan bu gelişmeler, partileşme faaliyetlerini iyice hızlandırdı.¹⁴⁰⁷

Anayasa'nın geçici 4'üncü maddesiyle siyasi yasağın kimleri kapsadığı belirtilmiş¹⁴⁰⁸ ancak net bir isim listesi yayımlanmamıştı. 30 Nisan günü İçişleri Bakanlığı bu yasağa giren 723 politikacının isim listesini yayımladı.¹⁴⁰⁹ Böylece parti kurma çalışmalarında kimlerin olamayacağı tam olarak belli oldu.

İlk parti 16 Mayıs 1983 günü Turgut Sunalp'ın liderliğinde kurulan MDP oldu. Onu, 20 Mayıs günü kurulan Anavatan Partisi, Halkçı Parti ve Büyük Türkiye Partisi izledi.¹⁴¹⁰ Ertesi gün aralarında İhsan Sabri Çağlayangil'in de

1404 Doğan, *age.*, s. 250-251.

1405 Turgut, *age.*, s. 195, 204, 211.

1406 22.4.1983 tarih ve 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu (SPK), *Resmî Gazete*, S 18027, 24 Nisan 1983.

1407 Evren, *age.*, s.163; *Cumhuriyet*, 29-30 Nisan 1983.

1408 "1 Ocak 1980 ve daha sonraki tarihlerde; genel başkan, genel başkan yardımcıları veya vekilleri, genel sekreterleri, bunların yardımcıları ve merkez yönetim kurulu veya benzeri organların üyeleri..." siyasi yasaklı sayılmıştır. 7.11.1982 tarih ve 2709 Kanun No.lu Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (4'üncü geçici md. a bendi), *Resmî Gazete*, S 17863, 9 Kasım 1982.

1409 İsim listesi için bk. *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1983.

1410 *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1983.

olduğu 144 AP'li eski parlamenter, BTP'ye katıldı.¹⁴¹¹ BTP'nin kurulması, ANAP cephesinde rahatsızlık yarattı. Özal, BTP seçimlere girerse yakında kanunlaşacak olan %10 barajının altında kalabileceğini düşünüyordu. Bu nedenle Danışma Meclisi Üyeleri Şener Akyol ile Avni Şahin'den barajın %5'e indirilmesi konusunda çalışma yapmaları ricasında bulundu.¹⁴¹² Öte yandan parti sayısının daha da artacağını gören Evren, durumdan rahatsız oldu. Eskiden olduğu gibi koalisyon hükûmetlerinin kurulmasını ve anahtar rolünde olacak küçük partilerin Mecliste yer almasını istemiyordu.¹⁴¹³ Ayrıca tüm uyarılarına rağmen siyasi yasaklıların hele hele Demirel'in parti işlerine müdahil olması onu iyice kızdırmıştı.¹⁴¹⁴ Sonuç olarak, 31 Mayıs günü kuruluşundan on bir gün sonra BTP, AP'nin devamı olduğu gerekçesiyle MGK'nin 79 sayılı Bildirisi ile kapatıldı. Ayrıca BTP'nin kurucuları ile kapatılan siyasi partilerin 11 Eylül 1980 tarihindeki il ve ilçe başkanları ile il yönetim kurulu üyeleri ve 12 Eylül 1980'den sonra görevinden alınan belediye başkanları, Konseyin izni olmadıkça bir siyasi partinin kurucusu ve parti listesinden ya da müstakil milletvekili olmaları yasaklandı. Beş yıl siyasi yasaklı parlamenterler parti kurucusu olamamalarının yanı sıra kurulan partilere üye olma haklarından da yoksun bırakıldı.¹⁴¹⁵

Karar bununla sınırlı kalmadı. Siyasi yasaklı olduğu halde siyasi faaliyetlere katılan 16 kişi, Çanakkale'nin Zincirbozan Askeri Tesislerinde Sıkıyönetim Komutanlığı nezaretinde ikamete tabi tutulacaktı. Zincirbozan'a gönderilecek olan kişiler şunlardı: Süleyman Demirel, İhsan Sabri Çağlayangil, Hüsamettin Cindoruk, Mehmet Gölhan, Deniz Baykal, Ekrem Ceyhan, Süleyman Genç, Yüksel Çamur, Sırrı Atalay, Ali Naili Erdem, Sadettin Bilgiç, Nahit Menteşe, Yiğit Köker, Metin Tüzün, Ferhat Aslantaş ve Celâl Doğan. Bu kişilerin 2 Haziran 1983 günü saat 18.00'e kadar Çanakkale Sıkıyönetim Komutan Yardımcılığına başvurmaları bildirildi.¹⁴¹⁶ Adı geçenlerden 15'i, belirtilen tarihte teslim oldu. Çağlayangil, yurt dışında olduğu için diğerlerine 19 gün sonra katıldı.¹⁴¹⁷ Bu kişilerin seçimden sonra serbest bırakılmaları kararlaştırılmışsa da 30 Eylül günü serbest kalacaklardı.¹⁴¹⁸

Demirel, Zincirbozan'a vatandaşların eşlik ettiği bir konvoyla gitmişti.

1411 **Cumhuriyet**, 21 Mayıs 1983.

1412 Turgut, **age.**, s. 153.

1413 Evren, **age.**, s.191.

1414 Cemal, **age.**, s. 239.

1415 Cemal, **age.**, s. 237-238; **Milliyet**, 1 Haziran 1983.

1416 Sırrı Atalay, **Bir Ömür Politika Kars'tan Zincirbozan'a**, Milliyet Yay., İstanbul 1986, s. 14; Cemal, **age.**, s. 238.

1417 İhsan Sabri Çağlayangil, **Çağlayangil'in Anıları**, Haz. Tanju Cılızoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 233-234.

1418 30 Eylül 1983 tarih ve 166 No.lu Karar, **Resmî Gazete**, S 18178, 1 Ekim 1983.

Bulunduğu arabada Sadettin Bilgiç, İsmet Sezgin, Nahit Menteşe ve Necmettin Cevheri de vardı. Yolda, Demirel, BTP'nin kapatılması nedeniyle oluşan boşluğu doldurmak için hemen yeni bir parti kurulması gerektiğini vurguladı. Sohbetinde her ihtimale karşı bir de yedek parti kurulmasına karar verildi.¹⁴¹⁹ Bu partiler, Doğru Yol Partisi (DYP) ile Bizim Partisi olacaktır. Diğer taraftan karara, il ve ilçe başkanlarının da dâhil edilmesiyle yaklaşık on bin kişi yasak kapsamına girmiş oluyordu. İçişleri Bakanlığı, illere bir yazı göndererek yasak kapsamına giren kişilerin kimlik bilgilerini, fotoğraflarını ve kısa özgeçmişlerini isteyecektir.¹⁴²⁰

13 Haziran günü yayımlanan Milletvekili Seçim Kanunu'yla partilere geçerli oyların %10'unu alma (%10 barajı) şartı getirildi. Ayrıca milletvekili adayları için Konseye veto yetkisi verildi.¹⁴²¹ Böylece Meclise hem az parti girmesi sağlanacak hem de istenmeyen kişiler milletvekili olamayacaktı. Evren'in gönlünden geçen iki partili bir Meclis idi.¹⁴²² 17 Haziran günü Sinop'ta halka hitap ederken, konuyla ilgili düşüncelerini şöyle açıklayacaktı: *Parti kurmak, Anayasa'ya göre serbesttir. Evet, o şartlara haiz olan kişiler, bir araya gelip parti kurarlar. Fakat memleketin menfaati ve memleketin bugünkü durumu fazla parti ile memleketin idaresine elvermiyor. Biz bunu yaşadık. Bu konuşmadan iki gün sonra Giresun'da aynı konuya değiniyor ve şunları söylüyordu:*

*Biz parti konusunda aynı istikamette olan, aynı felsefeyi benimsemiş, aynı programı olan partiler birleşsin ve biraz güçlü kuvvetli partiler ortaya çıksın diyoruz. Bölük pörçük partilerle bu memleket bir noktaya varamaz. Varamadı bugüne kadar nitekim. Bizim bünyemiz buna müsait değil. Parçalanmanın, bölünmenin zararlarını gördük. İstiyoruz ki bu kadar parçalara bölünmeyelim.... İşte, biz de bu ilk adımımızı atarken böyle az partiyle yola çıkarsak, artık böyle gider. Fazla parti değil, az parti, öz parti bu memlekete hizmet edecek, bu memlekete yararlı olabilecek partiler istiyoruz.*¹⁴²³

Ancak Evren'in istediği bu birleşmeler gerçekleşmedi. 6 Haziran günü Sosyal Demokrasi Partisi ve Yüce Görev Partisi kurulmuştu. 20 Haziran'da Yeni Doğu Partisi, 23 Haziran'da Doğru Yol Partisi, 1 Temmuz'da Yeni Düzen Partisi, 4 Temmuz'da Fazilet Partisi, 7 Temmuz'da Cumhuriyetçi Muhafazakâr Parti, 8 Temmuz'da Bizim Parti, 19 Temmuz'da Refah Partisi, 22 Temmuz'da Türkiye Huzur Partisi ve 29 Temmuz'da Bayrak Partisi kurul-

1419 Süleyman Coşkun, **Türkiye'de Politika (1920-1995)**, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 329-330; Doğan, **age.**, s. 343-344.

1420 Doğan, **age.**, s. 343-344.

1421 10.6.1983 tarih ve 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu (33'üncü md., 3 ve 4'üncü geçici maddeler), **Resmî Gazete**, S 18076, 13 Haziran 1983.

1422 Evren, **age.**, s. 230.

1423 Doğan, **age.**, s. 295.

du.¹⁴²⁴ Böylece 10'u sağ ve 4'ü sol¹⁴²⁵ eğilimli olmak üzere toplam 14 parti kurulmuş oldu.

Partiler kuruluş başvurusunda bulunurken bir taraftan MGK, kurucular hakkındaki veto kararlarını açıklıyordu. MDP'nin 41, ANAP'ın 37 ve HP'nin 32 kurucu üyesi bulunuyordu.¹⁴²⁶ En az vetoya üç kurucu üyeyle MDP uğradı. ANAP ve HP'nin kurucularından yedişer kişi veto edildi.¹⁴²⁷ Vetoya rağmen ANAP'ın kurucu sayısı 30'u bulduğundan MDP ile birlikte bu aşamayı geçmiş oldu. HP, ancak üçüncü başvurusunda kurucu üye sayısını tutturabilecektir.¹⁴²⁸ Seçime sadece bu üç partinin katılmasını isteyen Konsey, sonraki günlerde diğer partilerin kurucularını sebepli ya da sebepsiz 30'un altında bırakacak şekilde sürekli veto edecekti.¹⁴²⁹ Bu partilerden biri olan SODEP'in Genel Başkanı Erdal İnönü dâhil 42 kurucusunun 21'i veto edilecekti.¹⁴³⁰ İnönü'nün veto edilmesinin ardından parti genel başkanlığına Cezmi Kartay getirildi.¹⁴³¹ Evren, Esener'e yaptığı uyarının benzerini de İnönü'ye yapmış ve *Aşırı solcular sizin soyadınıza sığınarak sizi paravan olarak kullanıyorlar* diyerek bu işten uzak durmasını istemişti.¹⁴³² MGK, soldan iki partinin seçime girmesini istemiyordu. Çünkü oyların bölüneceğini ve Mecliste solun etkisiz kalabileceğini düşünüyordu.

Öte yandan partiler arasında birlik çağrıları yapılıyordu. Özellikle MDP ile ANAP'ın birleşmesini isteyenler çoktu. Demirel taraftarlarının, kendileri seçime giremezse ANAP'ı destekleyeceklerini düşünen Sunalp da bu birleşmeye sıcak bakıyordu. Ancak parti genel başkanlığında kendisi olmak istiyordu. İkinci adam olmayı düşünmeyen Özal, ne MDP ne de aynı talepte bulunan DYP ile birleşmeye taraftı. Evren, önceleri MDP ile ANAP'ın birleşmesini istiyordu. Fakat daha sonra Meclise sağdan tek partinin girmesi halinde Anayasa'yı değiştirebilecek güçte olmasını tehlike olarak görmüş ve bu fikrinden caymıştır.¹⁴³³

Vetolar bir yandan devam ediyordu. 7 Temmuz'da DYP'nin Genel Baş-

1424 Mete Kaan Kaynar, *Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri 1923-2006*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 182-209; *Cumhuriyet*, 7 Haziran-30 Temmuz 1983.

1425 Halkçı Parti, Sosyal Demokrasi Partisi, Yüce Görev Partisi ve Yeni Düzen Partisi, sol eğilimli partilerdir.

1426 *Cumhuriyet*, 17, 21 Mayıs 1983.

1427 *Milliyet*, 7 Haziran 1983.

1428 Doğan, *age.*, s. 364-367.

1429 Evren, *age.*, s. 257.

1430 *Cumhuriyet*, 24 Haziran 1983.

1431 Evren, *age.*, s. 257.

1432 Doğan, *age.*, s. 370.

1433 Evren, *age.*, s. 298.

kanı Ahmet Nusret Tuna da dâhil 34 kurucusunun 30'u veto edildi.¹⁴³⁴ Ertesi gün, SODEP'in 21 adayının 13'ü, Yeni Doğu Partisi'nin 46 üyesinin 38'i vetoya uğradı.¹⁴³⁵ 30 Temmuz'da SODEP ve DYP yeni üyeler bildirdi ise de SODEP'ten 8 ve DYP'den 15 üye yeniden veto edildi.¹⁴³⁶ Gerek bu partiler gerekse diğer partiler sonraki günlerde yeni üyeler bildirmişseler de kurucu üye sayıları 30'un altında kalacak şekilde hep veto edildiler.¹⁴³⁷ 8 Eylül günü SODEP ve DYP'nin eksik üyeliklere bildirdikleri kişiler kabul edilecek ve bu partiler 30 kurucu üye şartını sağlayacaklardır.¹⁴³⁸ Ancak MGK'nin aldığı 99 sayılı Karar¹⁴³⁹ gereğince 24 Ağustos'a kadar bu işlemleri tamamlayamadıkları için ilk milletvekili seçimlerine katılamayacaklardır. Böylece seçime sadece MDP, ANAP ve HP girebilecektir.

Seçime girecek olan bu üç parti, toplam 1.200 kadar milletvekili adayı belirledi.¹⁴⁴⁰ 483 kişi de bağımsız aday olarak başvuruda bulundu.¹⁴⁴¹ Bağımsız aday başvurusunun fazlalığı dikkat çekiciydi. Evren'e gelen bilgilere göre DYP, seçimlere giremeyince adaylarını bağımsız olarak Meclise sokmak ve daha sonra partisini kurmak niyetindeydi.¹⁴⁴² Konsey, adaylar üzerinde yaptığı incelemelerden sonra MDP'den 74, ANAP'tan 81 ve HP'den 89 ve bağımsızlardan 428 adayı veto etti.¹⁴⁴³ Partilerin veto edilenlerin yerlerine 28 Eylül'e kadar iki kat aday bildirmeleri gerekiyordu.¹⁴⁴⁴ MGK, bu son bildirimlerden sonra MDP'den 72, ANAP'tan 73 ve HP'den 78 adaya vize verdi. Böylece MDP 2, ANAP 8 ve HP 11 eksik adayla seçime girmek zorunda kaldı.¹⁴⁴⁵

1434 **Milliyet**, 8 Temmuz 1983; Çavuşoğlu, agm., s. 194.

1435 **Milliyet**, 9 Temmuz 1983.

1436 **Milliyet**, 31 Temmuz 1983.

1437 Evren, **age.**, s. 308.

1438 **Milliyet**, 9 Eylül 1983.

1439 24 Ağustos 1983 günü saat 17.00'ye kadar MGK'nin incelemeleri sonunda en az 30 kurucu üyenin uygun görülerek kuruluşları kesinleşmemiş bulunan siyasi partilerin tüzel kişilikleri devam etmesine rağmen, ilk milletvekili genel seçimleri için aday tespit edemeyecekler ve seçimlere katılamayacaklardır. Cemal, **age.**, s. 264.

1440 Milletvekili adayı belirleme sürecinde dikkati çeken önemli bir olay, partilerin gazetelere milletvekili aday adaylığı için müracaat ilanı vermeleridir. Bk. Cemal, **age.**, s. 264; Turgut, **age.**, s. 212.

1441 **Milliyet**, 21 Eylül 1983.

1442 Evren, **age.**, s. 322.

1443 **Milliyet**, 21 Eylül 1983; Evren, **age.**, 348. MDP'den veto edilecek bazı kişilerin isimlerini öncesinde öğrenen Sunalp, MGK Genel Sekreterliğini arayarak dört-beş kişinin adını verip "Eğer bunlar veto edilecek olursa ben bu işi bırakırım" demiştir. Konsey, bu tehdide kızmakla birlikte, seçim öncesi bir krize neden olmamak için Sunalp'in belirttiği isimler üzerindeki vetoları, isimler ilan edilmeden önce kaldırmıştır. Evren, **age.**, s. 348.

1444 Evren, **age.**, s. 348.

1445 **Cumhuriyet**, 1 Ekim 1983.

Başbakan Bülend Ulusu ve dört bakan MDP'ye girmemekle birlikte bu partiden bağımsız milletvekili adayı oldular.¹⁴⁴⁶

Adayların belirlendiği bu süreçte partiler, bir yandan teşkilatlarını genişletmeye ve halka kendilerini tanıtmaya çalışıyorlardı. Özal, uzun süre Başbakanlık Müsteşarlığı ve Devlet Planlama Müsteşarlığı yaptığı gibi, 12 Eylül döneminde de devlet bakanlığı ve başbakan yardımcılığı görevlerinde bulunduğu için hem konulara daha hâkimdi hem de halk nazarında daha çok tanınıyordu.¹⁴⁴⁷ Sunalp ve Calp her iki hususta Özal'ın gerisindeydiler. Ayrıca Özal, seçim kampanyasını daha profesyonel yürütüyordu. Bu nedenle seçim günü yaklaştıkça Özal'ın oyları artış gösterirken iyi bir performans gösteremeyen MGK'nin desteklediği MDP'nin oyları gerilemekteydi. Yaptığı konuşmalarda Özal'ın, 12 Eylül döneminde görevde olduğu sürede alınan isabetli kararların pek çoğunu kendisine mal etmesine sinirlenen Evren, hem buna bir cevap vermek hem de MDP'ye destek olmak için seçime iki gün kala bir konuşma yaptı:

*...Üzüntü verici taraf, 12 Eylül'den sonra yönetimde görev alıp, görevde kaldıkları sürece bütün iyi kararları kendilerinin aldığını, Ekonomik Kurulu, Bakanlar Kurulunu ve Millî Güvenlik Konseyini ortada yok kabul etmelerindedir. 12 Eylül'den sonra alınmış bütün kararların Millî Güvenlik Konseyinin tasvibinden geçtiğini, tasvip edilmeyenlerin yürürlüğe konmadığını bildikleri halde, daha iktidara gelmeden şimdiden bu şekilde hilaf-ı hakikat beyanda bulunanların, bundan sonra ne yapabileceğini takdirlerinize sunmak isterim.*¹⁴⁴⁸

Evren, bu sözlerle Özal'a tepkisini gösterirken, konuşmanın devamında MDP'yi destekleyici sözler de sarf ederek halktan bu partiye oy vermelerini istemişti. Ne var ki Evren'in beklediği destek gelmedi. 6 Kasım günü yapılan seçim sonucunda, oyların %45'ini ANAP, %30,5'ini HP ve %23,3'ünü MDP aldı. %1,1 de bağımsız adaylara oy çıktı. Milletvekili dağılımı, ANAP 211, HP 117, MDP 71 ve bağımsız 1 şeklinde gerçekleşti. %92,3'lük rekor bir katılımın olduğu seçimin sonucunda Anavatan Partisi tek başına iktidara geldi. Oysaki partilerin kurulduğu günlerde Konsey, MDP'nin birinci ve Özal'ın üçüncü parti olarak Mecliste yer alacağını düşünmüştü. Ancak görüldüğü gibi gelişmeler, beklenenin tersine gerçekleşti. Seçimin ardından 24 Kasım günü Meclis açıldı. Böylece müdahalenin üzerinden geçen 3 yıl 2 ay 12 gün-

1446 6 Kasım günü yapılan seçimde bu dört bakandan, Millî Savunma Bakanı Ümit Haluk Bayülken Antalya'dan ve Tarım ve Orman Bakanı Sabahattin Özbek Bursa'dan milletvekili seçileceklerdir. Devlet Bakanı İlhan Öztrak ile Kültür ve Turizm Bakanı İlhan Evliyaoğlu milletvekili seçilemeyeceklerdir. Başbakan Ulusu ise İstanbul milletvekili olarak Mecliste yer alacaktır. Seçime girmeye hak kazanan milletvekillerinin adları için bk. **Resmî Gazete**, S 18181, 4 Ekim 1983.

1447 Evren, **age.**, s. 326, 364.

1448 Evren, **age.**, s. 393, 396.

nün sonunda TBMM ilk defa toplandı ve ülkede yeniden parlamenter sistem başlamış oldu.

1.2. 1982 Anayasası

12 Eylül 1980 günü, sabahın çok erken saatlerinde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren başkanlığında toplanan beş general yönetime el koymuştu. 27 Ekim 1980 tarihli ve 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'dan¹⁴⁴⁹ sonra 12 Aralık 1980 tarihli Millî Güvenlik Konseyi Hakkında Kanun çıkarılmış, TBMM'nin, Cumhurbaşkanı'nın ve Başbakanın yetkileri Millî Güvenlik Konseyine (MGK) geçmiş, MGK kurucu iktidar yetkisini kullanmıştı. MGK kararları anayasaya aykırı ise Anayasa değişikliği sayılacak, MGK kararları aleyhine Anayasa Mahkemesine dava açılmayacak; Bakanlar Kurulu kararları aleyhine idari yargıya gidilemeyecek ve yürütmeyi durdurma kararı verilemeyecekti. Darbeci subaylar, Anayasa Düzeni Hakkında Kanunu çıkararak yeni anayasa yürürlüğe girinceye kadar 1961 Anayasası'nın yürürlükte olduğunu belirtmişlerdi. Beş darbeci subaydan oluşan MGK, yasama ve yürütme gücüne ve aynı zamanda "kurucu iktidar" yetkisine sahipti. Çıkarılan Kurucu Meclis Hakkında Kanun ile yeni anayasa çalışması başlatılmıştı.

Kurucu Meclis Hakkında Kanun (1981)¹⁴⁵⁰ ile Kurucu Meclis iki ana birimden oluşmaktaydı; MGK, ona bağlı ve 160 kişiden oluşan Danışma Meclisi. Danışma Meclisinin 120 üyesi her ilin valileri tarafından önerilen adaylar arasından MGK tarafından, 40 üye ise yine MGK tarafından doğrudan seçilmişti. Danışma Kurulunun oluşumu için her il valisinden üç isim alınmış, MGK bu 3 ismi bir kişiye düşürmüştü, toplam Danışma Kurulu sayısı 120 kişi olmuş, 40 kişi de doğrudan MGK tarafından seçilmiş ve toplam sayı 160 kişi olmuştu. MGK, Danışma Kurulunun kararları ile asla bağlı değildi, son söz MGK'ya aitti. *Kurucu Meclisin üç temel görevi vardı: yeni Anayasayı, Seçim Kanununu ve Siyasi Partiler Kanununu hazırlamak.*

Danışma Kurulu, 23 Kasım 1981 tarihinde kendi içerisinde 15 kişilik bir Anayasa Komisyonu kurmuştu. Komisyon bir taslak metin hazırlamış ve 17 Temmuz 1982 tarihinde Danışma Meclisine sunmuş, Danışma Meclisi 23 Eylül 1982 tarihinde taslağı benimsemiş, MGK ise taslakta gereken değişiklikleri yaparak 18 Ekim 1982 günü kabul etmişti. Halk oyuna sunulan anayasa önerisi, 7 Kasım 1982'de referandumda kabul edilmiş, 6 Kasım 1983'te Milletvekili Genel Seçimi yapılmıştı.

* Prof. Dr. Hasan Tahsin Fendoğlu, Hacettepe Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

1449 <http://anayasametinleri.blogspot.com.tr/2010/09/1980-anayasa-duzeni-hakkinda-kanun.html> (1.1.2014); http://www.msb.gov.tr/ayim/Ayim_kararlar (1.1.2014); http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg8/bcaglar.pdf, Erişim Tarihi: 1.1.2014.

1450 29.06.1981 tarihli 2485 sayılı **Kurucu Meclis Hakkında Kanun**, 1981.

1982 Anayasası'nın yapılma nedenleri olarak şunlar söylenebilir; 1. Toplumun öteki kesimi (Demokrat Partililer) 1961 Anayasası'nı kabul etmiyordu. 2. Şiddet olayları devam ediyordu. 3. Hükümetlerin ortalama ömrü 11 ay idi. 4. Anayasada bunalım emici işlev gören kurumlar yoktu. Darbe öncesinde 6 ay boyunca Cumhurbaşkanı seçilememişti. 5. Yürütme organı, sistem içerisinde çok zayıf kalmıştı. Yürütme, yasamaya tabi ve zayıf kalıyor, ülkeyi yönetemiyordu. Anayasanın 1971 değişikliğiyle yürütme güçlendirilmeye çalışılmıştı ama yeterli olamamıştı.¹⁴⁵¹

1982 Anayasası'nın yapılış yöntemi ve kabulü meşruiyet açısından tartışmalıdır. 1982 Anayasası'nın yöntemi 1961 Anayasası hazırlık süreci ile çok benzerdi; Kurucu Meclis iki kanattan oluşuyordu; tüm yetkinin kendilerinde olduğu askerler (MGK) ve askerlerin atadığı Danışma Meclisi.

6 Kasım 1983'te yapılan Milletvekili Genel Seçimi sonrasında TBMM Başkanlık Divanının olduğu 6 Aralık 1983 tarihinde, MGK ve Danışma Meclisinin görev ve yetkisi sona ermişti.

Hazırlanan yeni Anayasa 7 Kasım 1982 günü halk oylamasında %91,37 oy alarak kabul edilmişti ama aslında bu kabul meşruiyetten uzaktı. Çünkü "yeni anayasa taslağı" aleyhinde konuşmak yasaktı, sadece anayasanın lehinde konuşulabilirdi. Hazırlama şekli zaten antidemokratikti. 1980-1983 arasının tek kurucu iktidarı, yasama ve yürütme organı, 5 kişiden oluşan MGK idi. Beş kuvvet komutanından oluşan MGK, 1982 Anayasası'na koydukları "Geçici 15. Madde" ile demokrasiye geçişi zorlaştırmışlardı. Kısıtlamalar yaklaşık 28 yıl sonra 12 Eylül 2010 yılında tamamen kaldırılmıştır.¹⁴⁵²

1982 Anayasası, liberal Batı demokrasisi anayasalarını doğuran sosyal ve siyasal dinamiklerden farklı olarak siyasal iktidarın sınırlanmasına dayanmıyordu. Batı liberal anayasacılığının özü, siyasal iktidarın sınırlanmasıydı. Batıda feodal monarşilerin ve payandaları olan sınıfların keyfi ve dizginsiz yönetimlerine anayasalarla karşı çıkmıştı. 1980 Darbesi öncesinde, toplumun dokusu yırtılmış, artan terör olayları karşısında özgürlük kavramının cazibesi yitirilmiş, halk terör olaylarıyla canından bezmişti.

1982 Anayasası'nın, ilk haliyle, esas dürtüsü demokrasinin korunması ve güçlendirilmesinden daha çok, otoritenin güçlendirilmesi olmuştu. 1982 Anayasası'nda verilen özgürlükler, aynı veya benzeri bir madde ile daha sonra "ancak" denilerek geri alındığı için buna "ancak anayasası" diyenler de olmuştu. 1982 Anayasası olağanüstü hal teknikleri ile yazılmış ve yargı bağı-

1451 Anayasa yapımı veya değişikliğinde nüfusun etkisi olabilir; 1924 Anayasası yapılırken 10 milyon nüfuslu bir ülke idik; 1960 yılında nüfusumuz 26 milyona ulaşmıştı; Ali Fuat Başgil, **Esas Teşkilat Hukuku, Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri**, İkinci Fasikül, Baha Matbaası, İstanbul 1960, s. 503 vd.

1452 Bülent Tanör vd., **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 40-43.

şıklığından yararlanan ikinci bir anayasa oluşturduğu için, bu ikinci anayasa-ya “istisna anayasası” da denilmiştir.

1982 Anayasası'nın ilk hali liberal-demokratik anayasalara da, genç Akdeniz demokratik anayasalarına da (İspanya, Yunanistan) benzemediği, aksine bazı Latin Amerika anayasalarına uyduğu söylenebilir. Çünkü: 1. 1982 Anayasası hukuken temsil niteliğine sahip bir meclis tarafından yapılmamıştı. Danışma Meclisi, seçimle gelen bir meclis niteliğinde değildi. Fiili iktidar MGK idi; Anayasanın kuruculuk hakkı MGK'ya aitti; bunu 1961'deki gibi az-çok temsil niteliği bulunan Temsilciler Meclisi ile de paylaşmamıştı; MGK, Anayasa için son sözü söyleme hakkını tekelinde bulundurmuyordu. Oysa seçimsiz temsil ve vekâlet, demokraside kabul edilmemektedir. 2. Danışma Meclisi hukuken olduğu gibi sosyolojik açıdan da toplumu temsilden, toplumun gerçek durumunu yansıtmaktan uzaktı. Kurucu Meclis (MGK ve Danışma Meclisi), 1961 Anayasası'nın aksayan yönlerini düzeltmek yerine yeni bir anayasa yapma yolunu seçmişti. 3. Yapılan anayasanın tartışılması da baskıcı bir zaman ve zeminde olmuş, basında, sadece tek yönlü yayın yapılabilmesine izin verilmişti. 4. Yapılan anayasaya meşruluk verecek olan halk oylaması halk oyalamasına dönüşmüştü.

Kamuoyuna sunulan Anayasada, halkın bilemediği sorunlar da vardı. Örneğin anayasa kabul edilmeyince durumun ne olacağı belirtilmemişti; bunun anlamı, askerî yönetimin devam edeceği miydi? Verilen oyların Orgeneral Kenan Evren'in Cumhurbaşkanı olması için mi, yoksa Anayasa için mi olduğu da açık değildi. MGK'nın 71 sayılı kararıyla, Orgeneral Kenan Evren'in yaptığı *anayasayı tanıtım konuşmalarının eleştirisi* dahi yasaklanıyordu. Bu nedenle bir anayasa referandumundan değil, plebisitten söz edilebilirdi.

1982 Anayasası'nın üç önemli kaynağının olduğu söylenebilir; (i) 1961 Anayasası'nın 1971 değişikliği; (ii) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ki bundan öz olarak değil de biçimsel olarak faydalanılmıştı; (iii) MGK'nın daha önce çıkardığı kanun ve emirler ki bu *Anayasa, kanunları belirler ve doğurur* anayasal anlayışına uygun sayılmamaktaydı.

1982 Anayasası'nın kurucu iktidarı olan MGK, başta anayasal ve siyasal alana ait asayiş ve güvenlikle ilgili olanları olmak üzere, devletin temel yasalarını seçilecek olan TBMM'ye bırakmamış, bizzat kendisi yasalaştırmıştı. Bu temel yasalar için, Anayasanın geçici 15. maddesi gereği, anayasa yargısı yolu kapalıydı.¹⁴⁵³ Anayasanın geçici 15. maddesi, 28 yıl sonra yani 12 Eylül 2010 tarihli halk oylaması ile tamamen kaldırılabilmişti.

1982 Anayasası'nın ilk halinde AİHS'ye aykırı yönleri vardı. Şöyle ki: 1982 Anayasası yapılırken, AİHS'nin 17. maddesinden kısmen yararlanılmış,

1453 Temel yasalar için, Anayasanın geçici 15. maddesi gereği, anayasa yargısı yolu kapalıydı; AYMK, RG. 22.12. 1985-18966, E: 1985-19, K: 1985-21, KT: 28.11. 1985, s. 291.

sadece bireylerin, özgürlüğü kötüye kullanmaları yasaklanmıştı, burada geçen “devlet” sözcüğü anayasa metninde yer almamaktaydı. Yine 17. maddede geçen sadece eylemler iken, 1982 Anayasası, düşünceyi de yasaklamıştı.¹⁴⁵⁴ AİHM’inin bazı kararlarında kullandığı, *Sözleşmenin tanıdığı bir hakka getirilen sınırlamanın güdülen meşru amaçla orantılı olması gerekir*¹⁴⁵⁵ ilkesine uyulduğu söylenemezdi. 1982 Anayasası’nın ilk hali ile Devlet siyaseti, hukukun üstünlüğüne üstün tutulmuştu. Böyle bir Anayasada yargının bağımsız ve tarafsızlığı nasıl olacaktı?

Bu dönemde kararlar veren Anayasa Mahkemesi, uluslararası sözleşmeleri,¹⁴⁵⁶ hukukun genel prensiplerini,¹⁴⁵⁷ İnsan Hakları Evrensel Bildirisini ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini (AİHS)¹⁴⁵⁸ dayandığı Anayasa kurallarını destekleyici ilke olarak kullanmıştı.

1.2.1. 1982 Anayasası’nın 1961 Anayasası’ndan Farkları

1982 Anayasası’nın 1961 Anayasası’ndan farkları şunlardı; 1. 1961 Anayasası yürütmeyi, sadece “görev” olarak nitelemiş iken, 1982 Anayasası, 8. maddesinde yürütmeyi “görev ve yetki” olarak belirlemiş, 2017 değişikliği ile 104. madde sadece “yetki” olarak kabul etmişti. 2.1982 Anayasası yürütmeye, olağan ve olağanüstü hallerde KHK çıkarma yetkisi vermişti. 3.1982 Anayasası ile Cumhurbaşkanının yetkileri oldukça artırılmış, Cumhurbaşkanı ile hükûmet arasında âdeta bir koalisyon kurulmuştu. İki başlı sistemin yürütmeyi güçlendireceği mi, yoksa zaafa mı uğratacağı Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasındaki uyumla orantılıydı. 4. 1982 Anayasası’nda yargının bağımsızlığı, 1961 Anayasası’na göre daraltılmıştı. 1980’e kadar yargının “bunalım emici” işlevi sürmüştü, bu işlevin yararları 1980 sonrasında zaafa uğramış, birçok devlet işlemleri, yargı denetimi dışına çıkarılmıştı (Anayasa’nın 125. maddesinin 2. fıkrası ve 159. maddesinin 4. fıkrası gibi).

5.1982 Anayasası, olası her tartışmayı düzenlemeye çalışan çok ayrıntılı bir görünüm içerisinde olup, bu ayrıntı, otoriteyi güçlendirmek için kullanılmıştı. Yasa ve hatta yönetmelikle düzenlenecek konuların Anayasa ile düzen-

1454 Düşünce özgürlüğü konusunda Anayasa Mahkemesi kararı şöyledir; düşünce özgürlüğü, her türlü sorumsuz davranışa cevap veren mutlak ve sınırsız anlamda olamaz, toplumsal yaşayışla dengeli olmalıdır. AYMK, KT: 8.4. 1963, E: 1963/16, K: 63/83, **AMKD**, S 1, s. 199.

1455 Handyside kararı, 7. 12. 1976 tarihli, Serie A, No. 24, Sunday Times Kararı, 26. 4. 1979 tarihli, Serie A, No. 30.

1456 AYMK, KT: 29.1.1980 gün, E: 1979/38, K: 1980/11, RG 15. 5. 1980, S 16989.

1457 AYMK, KT: 22.12.1964 gün, E: 1963/166, K: 1964/76 sayılı kararı, **AMKD**, S 2.

1458 AYMK, KT: 29.1.1980, E: 1979/36, K: 1980/11, RG. 15.5.1980. Başka kararlar da vardır; bir değerlendirme için bk. Ergun Özbudun vd., “Türkiye Raporu”, **Anayasa Yargısı**, 7. **Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı**, 27 Nisan 1987, Lizbon, AYM Yay., Ankara 1988, s. 181-206.

lenmesi hatalı olmuştu, çok zor değiştiği için de Anayasa toplumun gerisinde kalıyordu. Oysa yasaklayıcı hükümler anayasa konusu olmaktan çıkarılmalı ve kanun koyucunun takdirine bırakılmalıydı.¹⁴⁵⁹ 1982 Anayasası 12 Eylül Anayasasıydı; milletin seçmediği Danışma Meclisi hazırlamış, MGK son şeklini vermişti; oylamada Anayasaya evet demek serbest iken hayır demek yasaktı. İlk haliyle Anayasanın çoğu yanı yasaklı ve pıtıraklıydı.¹⁴⁵⁹

1971 Anayasa değişikliğiyle olumlu olarak, *idari eylem ve işlem niteliğinde yargı kararı verilemez* hükmü getirilmiş; Anayasanın 125. maddesinin 4. fıkrasının ikinci cümlesi ile de, *takdir yetkisini kaldıracak biçimde yargı kararı verilemez* denilmişti.

YAŞ, HSYK kararları ve Cumhurbaşkanının tek başına imzaladığı kararnameler yargı dışında bırakılmıştı. 1982 Anayasası'ndan en çok yara alan kavram, yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı olmuştu. KHK'lerin denetlenmesi daha da daraltılmış, koşullara bağlanmıştı. *Anayasa Mahkemesi, ... kanun koyucu gibi hareketle, yeni bir uygulamaya yol açacak biçimde hüküm tesis edemez* denilmiş (Anayasa madde 153, fıkra 2), ama bunun yaptırımı gösterilmemiş; Anayasa Mahkemesine dava açma yetkisi kısıtlı tutulmuştu. 1971 Anayasa değişikliği ile TRT'nin özerkliği son bulmuş, üniversite gibi bazı kurumların özerkliği azaltılmış; 1981'de ise üniversitelerin idari özerkliği kaldırılmıştı. 1982 Anayasası'nın temel özelliği, ilk haliyle, özgürlük değil yasaklama ve sınırlamalar olduğundan, bu Anayasa, gerçek demokrasi önünde bir engeldi. 1982 Anayasası'nda, temel hak ve hürriyetlere ilişkin birtakım eleştirileri kısmen de olsa karşılamak üzere Anayasada, 2017 senesine kadar, toplam 19 adet değişiklik yapılmıştı.¹⁴⁶⁰ Bu değişikliklerle özgürlüğün alanı genişletilmişti.¹⁴⁶¹

1961-1982 Anayasalarının yapım yöntemi açısından karşılaştırılması¹⁴⁶² şöyledir:

1459 Turgut İnal, "1982 Anayasasının Getirdiği Sıkıntılar ile Anayasa Yargısına Genel Bakış", *Anayasa Yargısı*, AYM Yay., No. 32, Ankara 1996, s. 176-177.

1460 3361 sayılı 17.5.1987 günlü Kanun (*Resmî Gazete* 18.5.1987-19464), 3913 sayılı 8.7.1993 günlü kanun (*Resmî Gazete* 10.7.1993-21633), 4121 sayılı 23.7.1995 günlü kanun (*Resmî Gazete* 26.7.1995-22355). 1949 tarihli Alman Bonn Anayasası, 57 kez değişmiştir.

1461 Herhangi bir şekilde yargıyı etkilemek suçtur. Türk Ceza Kanununun 277. maddesine göre, yargı görevi yapanı, bilirkişiyi veya tanığı etkilemeye teşebbüs eden 2 yıldan 4 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

1462 Tanör vd., *age.*, s. 36-38.

1	Her ikisi de darbe anayasası idi.
2	Her ikisinin Kurucu Meclisinde de son söz askerdeydi. Birincisi Millî Birlik Komitesi, diğeri Millî Güvenlik Konseyi idi.
3	Her ikisinde de görünümü kurtarmak için sözde meclisler kurulmuştu: Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi. Bu meclisler gerçek bir meclis değildi, yetki askerdeydi. Meclislerin hükûmeti düşürme yetkisi yoktu.
4	Her ikisi de halk oyuna sunulmuştu.
5	1982 Anayasası'nda halk oyunda hayır oylarının fazla çıkması halinde ne yapılacağı belli değildi. 1961 Anayasası'nda ise belliydi, yeni bir Kurucu Meclis ihdas edilecekti.
6	1982 Anayasası'nın kabulü tarihi ile Cumhurbaşkanı seçim tarihi birleştirilmişti. 1961 Anayasası için böyle bir durum yoktu.

1961 ve 1982 Anayasalarının kurdukları sistem açısından farklar vardı. Bu farklar şöyle sıralanabilir: İlki, 1982 Anayasası meseleci bir anayasaydı; 177 madde ve 19 geçici maddeden meydana gelmişti, ayrıca maddeler çok uzun ve ayrıntılıydı; çerçeve anayasa niteliği yoktu, tepkici anayasaydı. İkincisi, 1982 Anayasası 1961 Anayasası'ndan daha katıydı, değiştirilmesi teklif dahi edilmeyecek madde sayısı genişletilmişti, ayrıca anayasa değişikliğine onay aşaması eklenmişti. Cumhurbaşkanı anayasa değişikliğini onaylamazsa referanduma götürebilirdi. Geçici 15. madde ile MGK döneminde yapılan her tür düzenlemenin anayasaya aykırı sayılmayacağı hükmü 3 Ekim 2001 tarihli anayasa değişikliği ile kısmen kaldırılmış, nihayet 12 Eylül 2010 tarihli referandum ile tamamen karışmıştı. Üçüncüsü, 1982 Anayasası demokrasiye geçiş dönemi öngörmüştü. Dördüncüsü, 1982 Anayasası, ilk haliyle, otorite özgürlük dengesinde otoriteye ağırlık vermişti, 1924 ve 1961 Anayasalarına göre daha çok yürütme yanlıydı.¹⁴⁶³

Beşincisi, 1982 Anayasası'na göre Cumhurbaşkanı yürütme ve yargı alanında daha çok güçlendirilmişti. Anayasanın 104. maddesi, ilk haliyle, anayasanın en uzun maddelerinden biri olup, bu yetkilerin hangilerinin karşı-imza kuralına bağlı, hangilerinin tek başına kullanılacağı belirtilmemişti. Yargı alanında Anayasa Mahkemesi üyelerini, Danıştay üyelerinin dörtte birini, HSYK üyelerinin bir bölümünü atamaktaydı. Bu nedenle 1982 sistemine, ilk haliyle “zayıflatılmış parlamentarizm” veya “melez sistem” denilebilirdi; ancak Cumhurbaşkanı'nın halkın seçmesinin kabulü ile sistem yarı-başkanlık

¹⁴⁶³ Burhan Kuzu, **Yürütme Organının Düzenleyici İşlem Yapma Yetkisi ve Güçlendirilmesi Eğilimi**, Filiz Kitapevi, İstanbul 1987.

rejimi olmuştu.¹⁴⁶⁴ Cumhurbaşkanı, takdir edip, gerekli gördüğünde Bakanlar Kuruluna başkanlık edebilirdi. Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, olağanüstü hâl veya sıkıyönetim hali ilan edebilirdi ve bu dönemler için KHK'lar çıkarabilirdi (Anayasanın 119 ila 122. maddeleri).¹⁴⁶⁵ Altıncısı, 1982 Anayasası bunalım emici işlevle donatılmıştı. Örneğin tıkanma halinde Cumhurbaşkanı bazı koşullarla TBMM'yi yenileyebilirdi (Anayasanın 116. maddesi). Yedincisi, 1982 Anayasası, ilk haliyle, daha az katılımcı bir demokrasiyi kabul etmişti; halkın siyasetten uzaklaşmasını istemekteydi (depolitizasyon).

1961 ve 1982 Anayasalarının benzerlikleri şunlardı. Anayasayı hazırlayan kurucu meclis iki kanatlıydı; askerler ve siviller. Siviller, seçimle gelmemişlerdi. Her iki Anayasa da halk oyuna sunulmuştu. Kurucu meclisin sivil kanadı yetkisiz ve güçsüzdü. 1961 ve 1982 Anayasalarının arasında bulunan farklar ise şunlardı: 1. 1961 Temsilciler Meclisi, daha temsili iken 1982 Danışma Meclisi üyelerinin tamamı MGK tarafından atanmışlardı; 2. 1961 Temsilciler Meclisi, CHP ağırlıklı iken 1982 Danışma Meclisi tamamen partiszdi; 3. 1961 Temsilciler Meclisi daha dengeli iken 1982 Danışma Meclisi, bürokrat ağırlıklıydı; 4. 1961 Temsilciler Meclisi, daha yetkili iken 1982 Danışma Meclisi az yetkiliydi; 5. 1982 referandumunda serbestlik hiç yoktu ve 7 Kasım 1982'de %91,37 evet oyu alınmıştı.

1.2.2. 1982 Anayasası'nın Özellikleri

1982 Anayasası'nın geçici 15'inci maddesi, 12 Eylül rejimi yöneticilerine ve bu yönetime ait işlemlere *yargı bağımsızlığı* sağlamıştı. Geçici 15. maddenin mülga 3. fıkrasına göre, *Bu dönem içinde çıkarılan kanunlar, KHK'lar ile 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun uyarınca alınan karar ve tasarrufların Anayasaya aykırılığı iddia edilemez* denilmişti. Anayasanın mülga geçici 15. maddesiyle oluşturulan istisna ile bir "istisna anayasası" oluşturulmuştu. Böylece bazı kişilere (özellikle darbe yapan kişilere) bazı kurallar uygulanamamaktaydı. 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesinin 3. fıkrası 2001 anayasa değişikliği ile birinci ve ikinci fıkrası ise 12 Eylül 2010 halk oylaması ile tamamen ilga edilmişti.¹⁴⁶⁶

12 Eylül 1980 ile 6 Aralık 1983 arasında 883 yasama işlemi çıkarılmıştı

1464 Cumhurbaşkanı halk seçtikten sonra, başbakan zaten Anayasanın mülga 104. maddesine göre "Başbakanı atamak ve istifasını kabul etmek" hükmü gereğince Cumhurbaşkanı tarafından atanacaktı. Şayet Cumhurbaşkanı güvenoyu alamayacağı açık olan birini başbakan olarak atarsa, mülga 110. madde gereğince 45 gün içerisinde güvenoyu vermeyen TBMM'yi erken seçime götürebilirdi (m. 116).

1465 Olağanüstü halde temel hak ve özgürlüklerin durdurulması konusunda bk. Tanör vd., *age.*, s.153-157. 16 Nisan 2017 tarihli halk oylaması ile kabul edilen anayasa değişikliği, başkanlık sistemini getirmişti.

1466 Bk. **Türk Anayasa Hukuku Mevzuatı**, s. 92, dipnot, 126.

ve bunların büyük bölümü Sendikalar, Siyasi Partiler ve Seçim kanunları ile Olağanüstü Hal kanunu gibi temel yasalardı. Askerî müdahaleden sonra askerî yöneticilerin kendilerini güvence altına almak ve kurulacak demokratik yönetimde etkilerini sürdürebilmek için Anayasadan aldıkları “çıkış güvenceleri” (exit guarantees) vardı. Belki de Türkiye gibi ülkelerde, demokrasilerin pekişme (consolidation) şansları oldukça dikenli gibi görünmekteydi. 12 Eylül hukuku yargı kısıntısı veya bağışıklığından yararlanıyordu. Buna olağanüstü hal anayasacılığı denilebilirdi. Olağanüstü hal anayasacılığında kullanılan bir başka teknik, kriz düzenleme ve uygulamalarına yargı kısıntısı getirme tekniğiydi. Askerî liderler, iktidardan çekilmek için iki şart veya çıkış güvencesi ileri sürmüşlerdi; birincisi, işlemiş olabilecekleri suç veya eylemlere hiçbir kovuşturma açılmamasıydı. İkincisi, askere ve askerinin himayesinde bulunan ekonomik ve ticari işletmelere karşı saygılı olunmasıydı.

Türkiye’de, genel olarak, olağanüstü rejim, bireysel ve kurumsal düzenlemede, içselleştirilmiş ve benimsenmişti.¹⁴⁶⁷ Ara rejimde çıkarılan 12 Eylül kanunları (1980-1983) demokrasi ve özgürlüklere dar bir alan ayırmıştı. Millî Güvenlik Konseyi yasalarına karşı anayasa yargısı yolu ancak 2001’de açılabilmişti.

27 Mayıs 1960 öncesinde Genelkurmay Başkanlığı Millî Savunma Bakanlığına bağlıydı. Millî Güvenlik Kurulu ilk kez, 1961 Anayasası’nın 111. maddesiyle düzenlenmişti. Millî Güvenlik Kurulu aracılığıyla askerler, hükûmetlerin izleyeceği millî güvenlik politikaları üzerinde etkili olma imkânını bulmuştu. Önceden MGK kararları istişari nitelikteydi, 1488 sayılı kanunla MGK “tavsiye eder” deyimini kullanılmıştı, aynı yasanın 127. maddesiyle, Sayıştay’ın TSK üzerindeki yetkisi sona ermişti. 12 Mart’tan sonra askerî yargı, sivil yargı aleyhine önemli ölçüde güçlenmişti. 1971’den sonra Askerî Yargıtay ve Askerî Yüksek İdare Mahkemesi (AYİM) kurularak adli ve idari yargı alanında asker lehine mahfuz alan oluşturulmuştu.

1982 Anayasası’nın geçici 15. maddesinin 3. fıkrası 2001 Anayasa değişikliği ile kaldırılmış, Anayasanın üstünlüğü ilkesine aykırı olan bu garantiden Anayasa ayıklanmıştı.¹⁴⁶⁸ Geçici 15. maddenin tamamen kaldırılması için milletvekilleri 31.3.2010 tarihinde anayasa değişiklik teklifini TBMM’ye vermişti. Bu teklif TBMM tarafından kabul edilmiş, kabul edilen metin, 12 Eylül 2010 tarihinde referanduma sunulurken %58 oyla kabul edilmişti.

1982 Anayasası’nın ilk halinde insan haklarının sınırlı olması esastı.

1467 M. Semih Gemalmaz, **Anayasada Olağanüstü Rejim Demokratikleşmede Sivil Toplum**, İstanbul 1995, Kavram Yay., s. 5. Türkiye’deki NGO’da olduğu gibi genelde de olağanüstü hâl rejimini demokratikleştirme eğilim ve iradesi yoktur: **age.**, s. 110 ve 128.

1468 Necmi Yüzbaşıoğlu, “2001 Anayasal Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, Yargıtay ve Türkiye Barolar Birliği, **Anayasa ve Uyum Yasaları**, 13-14 Aralık 2002, Ankara, Panel, s. 40.

1982 Anayasası özgürlükçü demokrasiyi kendisiyle özdeşleştirip bunun dışındaki yorumları yasaklarken kendi düşüncesini en dar kalıplar içerisinde ifade etmekteydi. Devleti, birey ve toplumun üstünde tutmakta, “Başlangıç”-tan çıkarılsa da, uygulamada “kutsal devlet” kavramını benimsemekteydi.

1982 Anayasası ilk haliyle, özgürlük-otorite dengesini gerçekleştirememiş, temel hakların sınırlanması konusunda söylenecek ilk söz, 1982 Anayasası'nın yasa koyucuya geniş ölçüde sınırlama yetkisi tanıdığı ve bu konuda hiçbir Batılı ülke anayasalarında görülmeyen bir sınırlama sistemi kurduğuydu. 1982 Anayasası bu haliyle konjonktür gereği olarak daha az katılımcı bir demokrasi anlayışı getirmişti.¹⁴⁶⁹ Temel yeniliği, katmerli sınırlama sistemi idi. Sınırlama 3 halka (kilit) ile yapılmıştı; ilk halka genel sınırlama hükmü idi (m. 13). Hiçbir Batı ülkesinde böyle bir genel sınırlama olmadığı gibi, bu yasaklamalar Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine (AİHS) de aykırı idi. İkinci halka özel sınırlama hükümleri idi. Üçüncü halka ise 14. maddede geçen genel yasaklama ve yaptırım maddesi idi. Bu üç halka sınırlamalar 2001'de düzeltilmiştir.

1982 Anayasası'nın ilk halinde, 1961 Anayasası'nda bulunan öze dokunma yasağı da yoktu. Oysa öze dokunma yasağı, her temel hak için mutlak nitelikte asgari bir alan güvencesi sağlıyordu. Bu öz alanda sınırlama yapılamazdı. Buna karşılık “demokratik toplum düzeni” ilkesi nisbi nitelikteydi ve temel haklar için mutlak bir alan güvencesi sağlamazdı.¹⁴⁷⁰

1982 Anayasası'nın demokrasi anlayışı, ilk haliyle “bu anayasadaki demokrasi anlayışı” iken yapılan anayasa değişiklikleri ile özgürlük alanı genişletilmişti. Anayasa Mahkemesi bu nedenle Anayasanın 13. maddesini geniş yorumlamalıydı. Çünkü Batı dünyasından ayrı bir demokratik toplum anlayışımız olmamalıdır.¹⁴⁷¹ Batıdaki anayasacılığın temelinde, insan onurunu

1469 Ölçülülük için bk. Yüksel Metin, **Ölçülülük İlkesi, Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuku İncelemesi**, Seçkin, Ankara 2002, s. 187 vd.; Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitapevi, Bursa 2000, s. 248-250.

1470 *Demokratik toplum düzeninin gerekleri ölçütünün belirginliği* konusunda bk. Mehmet Turhan, “Anayasamız ve Demokratik Toplum Düzeninin Gerekleri”, **Anayasa Yargısı**, C VIII, Ankara 1991, s. 403 vd. Burhan Kuzu'ya göre, *öze dokunma* kavramı, 1982 Anayasasında bilinçli olarak kaldırılmıştır: Bk. Kuzu, **Anayasa Yargısı**, Ankara 1991, C 8; s. 427. Turhan'a göre, AYM, demokratik toplum düzenini gereklerini öz kavramı ile bütünleştirmiştir; yani, *demokratik toplumlarda temel hak ve özgürlüklerin özüne de dokunamazsınız* diyor. Turhan, agm., s. 429, 431.

1471 Feyyaz Gölcüklü, **Danışma Meclisi Tutanak Dergisi**, C 8, s. 154'ten nakleden Turhan, s. 408. Anayasa Mahkemesi de içtihatlarında “demokrasi” kavramından “Batı demokrasisi”ni anladığını açıkça belirtmektedir: **AMKD**, S 10, s. 128, E: 1970/48, K: 1972/3, KT: 8-9 Şubat 1972; Ayrıca bk. **AMKD**, S 14, s. 365; E: 1976/27, K: 1976/51, KT: 18-22 Kasım 1976; Bk. **AMKD**, S 16. s. 62., E: 1977/123, K: 1978/16, KT: 16.2.1978. Anayasanın 15. maddesine göre de, *milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlal edilmemek kaydıyla* sınırlama mümkündür. 1982 Anayasası döneminde AYM yukarıdaki içtihatlar kadar tutarlı değildir.

dan kaynaklanan eşitlik ve özgürlük yatmaktaydı. Anayasacılık, Locke ve Montesquieu'dan başlayarak siyasal düzenin temel amacının bireylerin temel özgürlüğünü koruma temeline dayanmaktaydı. Temel hak ve özgürlükler, demokratik sürecin ayrılmaz parçalarıydı.¹⁴⁷² Cumhuriyetin temel nitelikleri ve laiklik de demokratik toplum düzeninin gereklerindendi.¹⁴⁷³ Demokratik toplum düzeninin gerekleri, geniş anlamda, özgürlük ve eşitlikti.

1961 Anayasası'nda bireyin özgürlüğü ancak hâkim kararı ile sınırlanabiliyordu. Bu durum, 1971 ile esnetildi; 1982 Anayasası ile idarenin “gecikmesinde sakınca bulunan hallerde” idareye (kolluğa) yetki vermesiyle, idarenin hakkı istisna olmaktan çıktı, kural oldu; yargı ikinci plana düşmüştü. Bu, özgürlükler rejimi açısından yürütmenin diğer iki güce karşı büyümesi olarak kabul edilebilir.

1982 Anayasası bireysel özgürlüklere olduğu gibi kolektif özgürlüklere karşı da aynı hassasiyeti göstermekteydi (madde 33 ve 34). Kolektif sosyal haklar (grev, sendika vs.) ve siyasal faaliyetler kısıtlanmıştı. Sosyal haklar; çalışma hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sendika hakkı, toplu iş sözleşmesi ve grev hakkı, eğitim hakkı ve sağlık hakkı gibi haklardı.

Demokratik bir devlette, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkide, yurttaşlar devletin hizmetinde değil, devlet yurttaşların hizmetinde olmalıdır. Halk hükümet için değil, hükümet halk için vardır. Demokrasiler, bu ilkeye bağlı kalındığı takdirde yaşar. Demokrasi, hiçbir kimsenin kendi kendini seçemeyeceği, hiç kimsenin kendini yönetme yetkisi ile donatamayacağı ve dolayısıyla hiç kimsenin şartsız bir iktidar iddiasında bulunamayacağı bir sistemdir. Demokrasi, yarışmacı bir yöntemle liderlik elde etmenin ürünüydü. Demokrasi seçim pazarındaki yarışmacı niteliği açık bir poliarsi oluşturan, iktidarı herhangi bir sınıf veya zümreye değil, halka veren ve özellikle yönetenlerin yönetilenlere karşı sorumluluk ve duyarlılığını güçlendiren bir usuldü.¹⁴⁷⁴ Demokrasi dışı güçlerin kendi yararları için kabul ettikleri çıkış güvenceleri, demokrasinin gelişme ve pekişme sürecine engel olabilmekte, demokratikleşmenin ters dalgalarına yardımcı olabilecek faktörleri içerebilmekteydi. Demokrasi, devletin sınırlanması, millete adaletle davranılması, insanların kendi kendini yönetmesi olduğuna göre, ülkedeki çoğunluk da azınlık da zorbalık yapmamalıydı.¹⁴⁷⁵

Turhan, “Anayasamız ve Demokratik Toplum Düzeninin Gerekleri”, s. 409. AYM ancak bazı kararlarında çağdaş özgürlükçü Batı demokrasilerini referans vererek standart bir demokrasi anlayışını hedeflemiş ve Avrupa Anayasa Hukukuna kapılarını açmıştır: Turhan, s. 417.

1472 Turhan, agm., s. 411-412.

1473 AYMK, E: 1989/1, K: 1989/12, KT: 7.3.1989, RG. 20216/5.7.1989.

1474 Giovanni Sartori, **The Theory of Democracy Revisited**, Chatham House Publishers, Inc., New Jersey 1987, s. 170.

1475 Demokrasi tanımları konusunda bk. Yavuz Atar, **Türkiye’de Seçim Sistemlerinin**

Bu bağlamda 1982 tarihli tepki Anayasası, ilk haliyle, daha önceki tepki anayasalarından da farklı olarak, özgürlük ve demokrasiden çok, otorite yanlısıydı. Yapıldığı ortamın koşulları üstün tutularak birey değil, devlet üstün tutulmuştu. Anayasa bir anlamda hukuki pozitivism ve devlet hukukuna oturtulmuştu. Bu nedenle 1982 Anayasası'nın, demokratik-liberal anayasa teorisini tersine çevirdiği ve anti-anayasa olduğu, ilk haliyle, sorunları çözemediği belirtilebilirdi.

Türkiye'de sağlam bir demokrasinin kurulabilmesi için otoriter güçlere tanınan ve kamuya hesap verebilmeyi güçleştiren dokunulmazlık ve çıkış yetkilerinin azaltılması veya kaldırılması ama daha önce devlet organlarındaki yozlaşmanın (corruption) da giderilmesi, hesap veren (accountable) yönetimlerin kurulabilmesi gerekirdi.

1982 Anayasası'nın başlıca özellikleri şunlardı: Birincisi, güçlü yürütmeydi, 1982 Anayasası yürütmeye daha çok önem vermişti. Kenan Evren 1982 Anayasası'nı tanıtım konuşmalarını yaparken, 1961 Anayasası'nın en büyük zaafının güçsüz yürütmenin olumsuzluğu olduğunu anlatıyordu.¹⁴⁷⁶ İkincisi, 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'ndan daha kazustik bir yöntemle hazırlanmıştı, daha ayrıntılıydı; 1961 Anayasası 157 madde ve 11 geçici madde iken 1982 Anayasası 177 madde ve 16 geçici maddeden ibaretti. 1982 Anayasası'nın Başlangıcı, 1961 Anayasası'ndan 2 kat daha uzundu. Kazustik anayasalar, gelişen hayata uyum sağlayamamakta ve istikrarsız bir siyasi hayata neden olabilmekteydi. Üçüncüsü, 1982 Anayasası 1961 Anayasası'ndan daha katıydı; değiştirilemez maddeler açısından 1961 Anayasası'ndan daha fazlaydı. 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesi ile MGK tasarrufları aleyhine anayasaya aykırılık iddia edilemezdi. Ayrıca anayasa değişikliği 1982 Anayasası ile daha da zorlaştırılmıştı. Dördüncüsü, 1982 Anayasası ile bir geçiş dönemi getirilmişti. MGK, Anayasanın kabulü ile, kendiliğinden, 6 yıl için Cumhurbaşkanlığı Konseyine dönüşmüş, Anayasanın geçici 4. maddesi ile getirilen siyaset yasağı, 1987 referandumu ile ancak kaldırılabilmişti.¹⁴⁷⁷

Beşincisi, 1982 Anayasası 1961 Anayasası'na göre, daha fazla bunalım emen bir anayasa sayılabilirdi.¹⁴⁷⁸ Buna göre, tıkanma halinde Cumhurbaşkanı, TBMM'yi seçime götürebilirdi (Anayasa, m. 116). 1982 Anayasası, Cumhurbaşkanlığı, Meclis Başkanlığı ve Anayasa Mahkemesine üye seçimi tıkanmalarını gidermişti. Meclis'in toplanma ve karar nisabı kolaylaştırıldı.

Gelişimi ve Siyasi Hayat Üzerindeki Etkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1990, s. 5-9.

1476 T.C. Devlet Başkanı Kenan Evren'in Yeni Anayasayı Devlet Adına Resmen Tanıtma Programı Gereğince Yaptıkları Konuşmalar (24 Ekim-5 Kasım 1982), TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 87.

1477 Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yay., Ankara 2017, s. 61.

1478 Özbudun, **age.**, s. 64.

mıştı. Meclisteki siyasi parti grupları 10 üyeden değil, 20 üyeden oluşacaktı. 1982 Anayasası, rasyonel parlamentarizm yönünde bir eğilim getirdi. Rasyonel parlamentarizm, tıkanmaları, bunalımları önlemek için getirilen kurum ve kuralların tümüydü.¹⁴⁷⁹ Altıncısı, 1982 Anayasası ilk haliyle, 1961 Anayasası'ndan daha az katılımcı bir demokrasiyi, depolitizasyonu, siyasetten uzaklaşmayı getirmişti; siyasal partiler, kadın kolu, gençlik kolu çalışması yapamazdı; partilerin sendikalarla meslek kuruluşları ile ilişkileri yasaktı. Bu yasakların tamamı ancak 23 Temmuz 1995 tarihinde yürürlükten kaldırılabilmişti.¹⁴⁸⁰ Yedincisi, 1982 Anayasası 1961'den daha çok vesayetçiydi; MGK güçlendirilmiş, parti kapatmaları kolaylaştırılmıştı ki bu durum, 1995 ve 2001 tarihli anayasa değişiklikleri ile hafifletilmişti. Sekizincisi, 1982 Anayasası, otoriter ve devletçiydi.¹⁴⁸¹ Dokuzuncusu, 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'ndan daha kazuistikti, daha katıydı; geçiş dönemi getirmişti; otoriterdi ve yürütme güçlendirilmişti. Onuncusu, 1982 Anayasası, hükûmeti güçlendirmiş, tarafsız Cumhurbaşkanına daha çok yetki vermişti.¹⁴⁸²

1.2.3. 1982 Anayasası'nın “Başlangıç”ı

Genel olarak anayasaların başlangıç kısmında, yapılış nedeni ve felsefesi edebî bir üslupla anlatılır ve bu durum, anayasaların yorumlanmasına yardımcı olur. 1982 Anayasası'nın başlangıç bölümünde Atatürk ilke ve inkılaplarına bağlılık, çağdaş uygarlığa ulaşmak, özgürlükçü demokrasi gibi kavram ve değerlere atıfta bulunulmaktaydı. Anayasanın başlangıç bölümü (dibacesi) anayasa metnine dâhildi.

1982 Anayasası'nın başlangıcı 1995 ve 2001 yıllarında olmak üzere iki kez değiştirilmişti; 23 Temmuz 1995 tarihli ve 4121 sayılı Anayasa Değişikliği Hakkında Kanunun 1. maddesi ve 3 Ekim 2001 tarihli ve 4709 sayılı Anayasa Değişikliği Hakkında Kanunun 1. maddesi ile olmak üzere Başlangıç iki kez değiştirilmişti. 1982 Anayasası'nın 2. maddesi, Başlangıca atıfta bulunmuştu. Keza 1961 Anayasası'nın 156. maddesi gibi 1982 Anayasası'nın 176. maddesi de, Başlangıç'ın anayasa metnine dâhil olduğunu belirtmişti.

Anayasasında başlangıç (dibace) olmayan Avrupa Birliği ülkeleri de vardı. Avusturya, Belçika, Kıbrıs, Danimarka, Finlandiya, İtalya, Letonya, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Romanya, Slovenya ve İsveç anayasalarında

1479 Ayrıntı için bk. Hasan Tahsin Fendoğlu, “Parlamentarizm-Başkanlık Sistemi Tartışmaları Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Diyarbakır 2003, S 7, s. 1-34, aynı yazar, **171 Soruda Başkanlık Sistemi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2017.

1480 Özbudun, **age.**, s. 68.

1481 Serap Yazıcı, **Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye, Seçkinlikten Toplum Sözleşmesine**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 35.

1482 Kuzu, **age.**, s. 47.

*Başlangıç yoktu.*¹⁴⁸³

1982 Anayasası'nın Başlangıcı, şu kavramlar üzerinde durmaktaydı: 1. Anayasa, Türk Vatanı ve Milletinin ebedî varlığını ve Yüce Türk Devletinin bölünmez bütünlüğünü belirlemekteydi. 2. Milliyetçilik, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, ölümsüz önder ve eşsiz kahraman Atatürk tarafından belirlenmişti; Onun inkılap ve ilkeleri bize yol göstermekteydi. 3. Türkiye Cumhuriyeti, Dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesiydi. Türkiye, çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmindeydi. 4. Millet iradesinin mutlak üstünlüğü vardı. 5. Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletine aitti. 6. Egemenliği millet adına kullanmaya yetkili kılınan hiçbir kişi ve kuruluş, bu Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş olan hukuk düzeninin dışına çıkamazdı. 7. Kuvvetler ayrımı, Devlet organları arasında üstünlük sıralaması anlamına gelmezdi; belli Devlet yetki ve görevlerinin kullanılmasından ibaret ve bununla sınırlı medeni bir iş bölümü ve iş birliğiydi ve üstünlük ancak Anayasada ve kanunlarda idi. 8. Hiçbir faaliyet, Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremezdi. 9. Laiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duyguları, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılamazdı. 10. Her Türk vatandaşı, bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanırdı; millî kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme, maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahipti.¹⁴⁸⁴

Anayasa Mahkemesi, gerek 1961 ve gerekse 1982 Anayasası döneminde, “başlangıç”ı bağımsız ölçü norm olarak kullandı ki bu doğru değildi. Anayasa Mahkemesi, “Başlangıç”tan bağımsız ölçü normu çıkarmamalıydı, gerektiğinde, destek norm olarak kullanabilmeliydi. Çünkü Başlangıçta geçen ilkeler, net, açık, kesin ilkeler olmaktan çok, esnek ve kapalı (muğlak) kavramlardı.

Mesela, yabancıya mülk satışında, Bakanlar Kurulu, mütekabiliyet şartını kaldırabilir miydi? Anayasa Mahkemesine göre, hayır. Çünkü Başlangıç ilkeleri gereği diğer milletlere eşitiz.¹⁴⁸⁵ Bu yaklaşımıyla Anayasa Mahkemesi, kanuni ilkeyi anayasal ilke (anayasal ölçü norm) yapmıştı ki bu, dar bir anlayıştı. Çünkü “millî menfaat”, “kamu yararı” gibi kavramlar, siyasi

1483 Yazıcı, *age.*, s. 66, dn. 1.

1484 Tanör vd., *age.*, s. 79-81.

1485 Anayasa Mahkemesine göre, Bakanlar Kurulu, yabancıya mülk satışında, mütekabiliyet şartını kaldıramaz, çünkü Başlangıç ilkeleri gereği diğer milletlere eşitiz: AYMK. E. 1984/14, K 1985/7, KT 13.6.1985 (AMKD, S 21, s. 171 vd. Benzeri anlamda bir başka Anayasa Mahkemesi kararı için bk. AYMK. E: 1986/18, K: 1986/24, KT: 9. 10. 1986 (AMKD, S 22, s. 233 vd.)

kavramlar olup bu konudaki kararı, AYM değil yasama organı vermeliydi.¹⁴⁸⁶ Anayasa Mahkemesi burada “uygunluk” denetimi yerine, “yerindelik” denetimi yapmıştı. Oysa Fransız Anayasa Konseyi de kamu yararını mahkemenin belirlemesine karşı çıkmaktaydı.¹⁴⁸⁷

Bir başka örnekte AYM, TCK 312. maddesinde geçen *cemiyetin muhtelif sınıflarını umumun emniyeti için tehlikeli bir tarzda kin ve adavete tahrik* cümlesi, Başlangıçta geçen *toplumun huzuru* ilkesine uygundur, TCK, 312 anayasaya aykırı değildir,¹⁴⁸⁸ diyordu. Oysa TCK 312 muğlaktı, daha açık yazılması gerekirdi.

1.2.4. 1982 Anayasası’nda Yapılan Değişiklikler

1982 Anayasası yapıldığından bugüne kadar 19 kez değiştirilmiş ve yeni gelişmelere daha uygun bir hale getirilmişti.¹⁴⁸⁹ Bunların içerisinde en kapsamlı olanları 1995, 2001, 2004, 2007, 2010 ve 2017 tarihli değişiklikleriydi. Burada çalışmadaki dönem sınırlaması nedeniyle sadece 2000 öncesi değişiklikler üzerinde durulacak, diğerlerinin üzerinde durulamayacaktır. 1987 Anayasa değişikliğinden¹⁴⁹⁰ sonra, 8 Temmuz 1993 tarih ve 3913 sayılı kanunla yapılan anayasa değişikliği¹⁴⁹¹ ile Anayasanın 133. maddesi değiştirilmiş, radyo-TV yayıncılığında devlet tekeline son verilmiş, özel radyo-TV istasyonlarının kurulmasına izin verilmiş, 1994’te Radyo ve Televizyon Üst Kurulu kurulmuştur.

1982 Anayasası’nın 1995 değişikliği, bu tarihe kadar yapılan değişikliklerin en kapsamlısıydı. Bu değişiklik ile Anayasanın Başlangıcı¹⁴⁹² ve 14 maddesi değiştirilmişti. Anayasanın Başlangıcında iki önemli değişiklik yapılmıştı; birincisi, “kutsal Türk Devleti” yerine “yüce Türk Devleti” kavramı denilmişti. “Kutsal” kavramı, meşruiyetini hukuktan değil de kendisinden almakta olduğu anlamına gelebildiğinden bu değişim yapılmıştı. İkincisi, 12 Eylül Askerî Darbesi’ni meşrulaştıran ifadelerin yürürlükten kaldırılması ol-

1486 AYMK. E: 1963/193, K: 1964/9, KT: 29.1.1964 (AMKD, S 2, s. 59); Özbudun, *age.*, s. 77.

1487 Özbudun, *age.*, s. 77, dn.3.

1488 Özbudun, *age.*, s. 77.

1489 1982 Anayasa değişiklikleri için bk. www.tbmm.gov.tr/anayasa/Anayasa2001.htm Erişim Tarihi: 14.9.2021.

1490 RG. 18.5.1987-19644 Mükerrer.

1491 RG. 10 Temmuz 1993-21633.

1492 1982/176: *Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dâhildir.* Anayasa Mahkemesi, kararlarında Anayasanın başlangıç kısmını ölçü norm olarak uygulamaktadır, bu durumun, “yerindelik denetimi”ne eğilimi riski vardır. Bk. AYMK, E: 1984/14, K: 1986/7, KT: 13.06.1985, AMKD-21, 173-4; AYMK, E: 1986/24, K: 1986/24, 9.10.1986, AMKD-22, s. 259.

muştı. Ayrıca toplu özgürlükler alanında, Anayasanın 33, 52, 135, 149 maddeleri ile dernek, sendika, meslek kuruluşları ve sivil toplum örgütlerine ilişkin kısıtlamalar ile Anayasanın 69. maddesinin 2. fıkrası değişikliği ile partilerin bunlarla iş birliği yasağı kaldırılmış, derneklerle ilgili güvenceler artırılmış (m. 33, fıkra 2 ve 4), ayrıca memurlara sendika kurma hakkı tanınmıştı (m. 53, f. 3). Depolitizasyonun (siyasetin alanını daraltmanın) aşılması yönünde önemli adımlar atılmış, katılımcı demokrasinin yolu biraz daha açılmıştı.

1995 Anayasa değişikliği ile siyasi hak ve özgürlükler alanında, *seçmen olma yaşı 18'e indirilmiş (m. 67, f. 3), tutuklu ve yurt dışındaki yurttaşlara oy hakkı tanınmış (m. 67, f. 5), parti üyeliği yaşı indirilmiş (m. 68, f. 1), yükseköğretim elemanları ile öğrencilere parti üyeliği serbest bırakılmış (m. 68, f. 6 ve 7), partilerin kadın kolu ve gençlik kollarının kurulmasını yasaklayan hüküm anayasadan çıkarılmış (m. 68, f. 5)*, böylece *dar bir alana hapsedilmiş olan siyasetin beslenme kanalları genişletilmiş, canlandırılmış ve sivil siyaset karşıtı olan Anayasa metni düzeltilmeye çalışılmıştı*. 1995 öncesinde milletvekilliğinin düşme nedenleri hayli fazla olduğundan, 1995 Anayasa değişikliği ile siyasi katılım konusunda önemli değişiklikler yapılmış, milletvekilliğinin düşmesi zorlaştırılmıştı. Milletvekilliğinin “düşmesi” ve “sona ermesi” aynı anlamda kullanılmıştı.

1999 Anayasa değişikliği¹⁴⁹³ ile Anayasa'nın 143. maddesi değiştirilmiş, Devlet Güvenlik Mahkemesindeki askerî hâkim ve savcılarının yerine sivil hâkim ve savcılarının atanması kabul edilmişti. Bu konuda Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararları etkili olmuştu.¹⁴⁹⁴

Toplam bu dört anayasa değişikliğini, liberal-demokratik anayasacılık açısından olumlu karşılamak gerekir, ama bütün bu değişiklikler yetersiz görülmüş olmalı ki Anayasayı değiştirme düşüncesi sürmüştür. 1999 yılına kadarki reformlarla Anayasanın temel felsefesi, birey-devlet ilişkileri ve yönetim sisteminin tam olarak değiştirilebildiği söylenemez. Bu nedenle de Anayasayı değiştirme düşüncesi güncelliğini sürdürmüştü. Bu arada yeni anayasa yapma arayışları devam etmiş, toplumun değişik kesimlerince yeni anayasa önerileri yapılmıştı. Bütün bu değişikliklerin ulusal istek kadar, dış politika önceliklerinden ve uluslararası yükümlülüklerden doğduğu söylenebilir.¹⁴⁹⁵

1493 18 Haziran 1999 tarih ve 4388 sayılı kanunla yapılan değişiklikler için bk. **RG**. 18.6.1999-23729 mükerrer ve aynı yıl ikinci kez yapılan anayasa değişikliği için de bk. **RG**. 14.8.1999-23786.

1494 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Kararları, Devlet Güvenlik Mahkemesindeki (DGM) askerî hâkim ve savcılarının yerine sivil hâkim ve savcılarının atanması konusunda anayasa değişikliği üzerinde etkili olmuştur. Bk. İncal davası (Başvuru No: 22678/93) için www.hudoc.echr.coe.int/hudoc1doc2/HEJUD/199901/incal.batj.doc, Erişim Tarihi: 14.09.2021.

1495 Türkiye'nin Ulusal Programı'nda Anayasa'nın değiştirileceği taahhüdü vardır, bu ko-

Tartışmaların en önemlisi, *parlamenter sistemin en zayıf olduğu noktanın istikrarsızlık getirmiş olması* düşüncesiydi. Yürütmede istikrar ve uyum önemliydi. Merkezî hükûmet en az yerel iktidarlar kadar istikrarlı olabiliyordu. Türkiye’de hükûmetin yetkileri oldukça fazla olmakla birlikte, dayanıksız bir statü içindeydi. Küçük bir sarsıntı hükûmeti devirmeye yetebilmekteydi. Bu konuda iki problemin varlığı ileri sürülebilirdi; birincisi, yapısal sorun ki, başkanlık sistemi ile giderilebilirdi. İkincisi, konjonktürel idi ki yetenekli insanlarla giderilebilirdi. Türkiye’de, belediyelerdeki istikrar, hükûmette bulunmamaktaydı. Bir beldenin belediye başkanı dahi, hükûmetten daha sağlam temeller üzerine oturuyordu; bir belediye başkanı, Türk Ceza Kanunu’nda yazılı vatana ihanet gibi benzeri ağır suçlar işlemezse, beş yıl istikrar içinde projelerini uygularken, merkezî hükûmet küçük bir siyasi çalkantıda alabora olacak bir tekneyi andırmaktaydı. 1970-1980 arasında 12 hükûmet değişmiş; her bir hükûmetin ömrü, bir yıldan az olmuştu. 1961-2002 arasındaki 41 yılda 32 farklı hükûmet kurulmuştu. Mevcut sistem nedeniyle Türkiye’nin önünün tıkandığı belirtiliyor, bu tıkanıklığı aşmak için başkanlık sistemine geçilmesi tartışılıyordu.

Halk oyuna sunulan ve 16 Nisan 2017 tarihli halk oylamasında kabul edilen 21 Ocak 2017 tarih ve 6771 sayılı Anayasa değişikliği kanunu ile getirilen sistem, hükûmet sistemleri içerisinde başkanlık sistemi olarak kabulü mümkün olan bir sistemdir.¹⁴⁹⁶ 15 Temmuz 2016 tarihli hain darbe girişiminden sonra yeniden anayasa çalışmaları başlamış ve nihayet 11 Ekim 2016 tarihinde somut adım atma imkânı doğmuştu. Halk oyuna sunulan ve kabul edilen 21 Ocak 2017 tarih ve 6771 sayılı Anayasa değişiklik teklifi 10 Aralık 2016 günü TBMM Başkanlığına sunulmuş, saf bir parlamenter sistem özelliği göstermeyen 1982 Anayasası’ndaki modelin terk edilmesi ve başkanlık sistemine geçiş talep edilmişti. Değişikliğin genel gerekçesinde istikrar, istikbal, istiklal ve siyasi iktidar üzerindeki bürokratik vesayet kavramları vurgulanmıştı. Bu nedenle doğrudan halk tarafından seçilen yasama ve yürütmeye ağırlık verilmiş, Cumhurbaşkanı ve TBMM’ye karşılıklı olarak birbirlerini görevden alma imkânı sağlanmış, sistemdeki muhtemel tıkanmaları önlemek için Cumhurbaşkanı ve TBMM seçimlerinin birlikte yapılması öngörülmüştü. 16 Nisan 2017 tarihinde halk oyuna sunulan 18 maddelik ama toplamda 69 maddeyi etkileyen Anayasa Değişikliği Kanunu TBMM ve halk tarafından kabul edilmişti.

nuda bk. www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/ab/abab/ABulusal.htm; AİHS’nin Türkiye’de uygulanabilirliği konusunda geniş bilgi için bk. Hasan Tahsin Fendoğlu, “Uluslararası İnsan Hakları Belgelerinin Uygulanmasında ‘Bağımsız Ölçü Norm’ veya ‘Destek Ölçü Norm’ Sorunu”, **Bildirir**, 26 Nisan 2000; **Anayasa Yargısı**, 2000, C 17, Ankara 2000, s. 363-384.

1496 Bu konuda geniş bilgi için bk. **Yeni Türkiye Dergisi**, **Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Özel Sayısı**, Mart- Nisan 2017, Yıl 23, S 94, s. 90-109.

1.3. Özal Dönemi (1983-1993)*

Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel olarak değişim ve dönüşümlere neden olan kırılma noktaları vardır. Devrimci bir karaktere sahip olan Atatürk'ün, zamanın uluslararası sistem çerçevesinde kendi dünya görüşü temelinde şekillendirdiği Türkiye Cumhuriyeti, İkinci Dünya Savaşı sonrası çok partili sisteme geçmiştir. 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimlerden sonra Demokrat Parti'nin 1950-1960 yılları arasında on yıl süren tek başına iktidarı 27 Mayıs 1960'ta askerî darbe ile son bulmuştur. Askerî darbe "geleneğini" başlatan müdahale sonrası Türkiye'de sivil hükûmetler dönemi hemen hemen her on yılda bir dolaylı veya direkt olarak gerçekleşen askerî müdahalelerle kesintiye uğramıştır. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi de Türkiye'de demokratik sistemi rafa kaldıran ve ordunun doğrudan yönetime müdahil olduğu bir dönemdir. Üç yıl sonra yönetimin sivil bir iktidara devredilmesini zaruri gören Millî Güvenlik Konseyi (MGK), genel seçimlerin yapılacağına dair aldığı kararla¹⁴⁹⁷ Türkiye'de yeni bir sivilleşme döneminin kapısını aralamıştır. MGK tarafından seçimlere katılmasına müsaade edilen üç partiden biri olan¹⁴⁹⁸ Anavatan Partisi (ANAP), 6 Kasım 1983'te yapılan genel seçimlerde TBMM'de çoğunluğu kazanarak tek başına iktidara gelmiştir.¹⁴⁹⁹

1.3.1. Siyasi ve Toplumsal Değişimde Anavatan Partisinin Rolü

ANAP yapılan genel seçimlerde TBMM'de çoğunluğu elde ederek hükûmet kurma yetkisini elde etmiştir. ANAP'ın Genel Başkanı Turgut Özal, Başbakan olarak 13.12.1983'te 45'inci hükûmeti kurmuştur. 1983'te kurulan ilk ANAP hükûmeti 21.12.1987'de sona ermiştir. ANAP, 29 Kasım 1987'de yapılan genel seçimlerde tekrar tek başına iktidar olacak meclis çoğunluğunu kazanmıştır. Turgut Özal Başbakanlığında 21.12.1987'de ANAP'ın ikinci, Cumhuriyet döneminin 46'ncı hükûmeti kurulmuştur. Özal'ın Cumhurbaşkanlığına seçilmesi üzerine Başbakanlık görev süresi 09.11.1989'da sona ermiştir. Turgut Özal, 31.11.1989'dan 18 Nisan 1993 tarihinde ölümüne kadar 3 yıl 5 ay, 8 gün Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır.¹⁵⁰⁰ ANAP'ı kuran ve iktidara taşıyan Turgut Özal, ANAP hükûmetleri

* Doç. Dr. Muhittin Demiray, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

1497 **Milliyet**, 25 Nisan 1983.

1498 Diğer Partiler Necdet Calp'ın Genel Başkanlığında kurulan "Halkçı Parti" (HP) ve Turgut Sunalp'ın Genel Başkanlığında kurulan "Milliyetçi Demokrasi Partisi"dir (MDP).

1499 6 Kasım 1983 Genel Seçimlerine katılan Partilerden Anavatan Partisi oyların %45,14'ünü, Halkçı Parti %30,46'sını; Milliyetçi Demokrasi Partisi %23,27'sini aldı. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.genel_secimler Erişim Tarihi: 16.3.2021.

1500 Erol Tuncer, **1923'ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri**, TESAV Yay., Ankara 2013, s. 84-87.

döneminde uygulanan politikaların gerçek anlamdaki uygulayıcısı ve itici gücünü oluşturmuştur.¹⁵⁰¹ ANAP Genel Başkanı ve Başbakan Özal, ANAP hükümetleri döneminde Türkiye'nin iç siyasetinin ve ekonomisinin yeniden yapılanması sürecinde uygulanan politikaların âdeta tek sorumlusu olmuştur. Turgut Özal, Başbakan ve Cumhurbaşkanı olarak ölümüne kadar geçen siyasi hayatı süresince ekonomik ve mali politikalarda köklü değişiklikler gerçekleştirmiş, iç siyasette olduğu kadar dış politikadaki uygulamaları ile Türkiye Cumhuriyeti'nin geleneksel yönetim anlayışında uyguladığı farklı politikalarla “tabuları yıkan” siyaset adamı olarak nitelendirilmiştir.

Özal, 12 Eylül Askerî Darbesi öncesi Demirel'in kurduğu azınlık hükümetinde Başbakan müsteşarı olarak Türkiye'nin serbest piyasa ekonomisine geçmesini sağlayan 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarının alınmasında kilit rolü oynamıştır. 12 Eylül Askerî Darbesi sonrasında kurulan Bülent Ulusu Hükümeti'nde ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak görev almıştır. 12 Eylül 1980 Darbesi sonrası dondurulan Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) arasındaki ilişkiler, Özal'ın Başbakanlığı döneminde 1987'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'na tam üyelik başvurusu ile “sabırlı ve dikkatli” bir şekilde takip edilmesi gereken “uzun ince bir yol”a dönüştü.¹⁵⁰² Sovyetler Birliği'nin 1991 başında tarih sahnesinden çekilmesi ile Balkanlar'dan Orta Asya'ya uzanan ve Özal'ın deyimi ile *300 yılda bir gelebilecek* bir fırsat ve Türkiye'nin önüne *hacet kapılarının açıldığı*¹⁵⁰³ bir döneme girilmiştir. Uluslararası sistemde yaşanan değişim ve dönüşüm Türkiye'nin güvenlik ve dış politikası kadar iç politikasına da yansımıştır. ANAP iktidarları döneminde Turgut Özal'ın yürüttüğü liberal politikaların bir yansıması olarak yeni bir ivme kazanan toplumsal değişim ve dönüşümün kavramsallaştırılması konusunda iç politikada entelektüel düzeyde de ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Uluslararası sistemde meydana gelen değişim ve dönüşümler Türkiye'nin politik tercihleri ve önceliklerinde de etkisini göstermiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi siyasi ve güvenlik politikaları çerçevesinde şekillenen iç ve dış politikadaki söylemlerinin yumuşatılması veya dönüştürülmesi gerekmiştir. Türkiye'de farklı siyasi kimlikleri bir arada tutacak yeni bir hoşgörü ikliminin oluşturulması düşüncesi ve dış politikadaki Soğuk Savaş sonrası yeni jeopolitik alanı da içine alacağına inanılan

1501 Mesut Yılmaz kurulan ilk ANAP hükümeti ve Özal'ın baskın rolü ile ilgili olarak şunları söylemektedir: *İlk hükümet bir acemiler hükümetiydi. Bizim içimizde, sanyorum daha önce siyasi sorumluluk taşımış kimse yoktu. Rahmetli Özal dışında hiçbirimizin, bırakınız bakanlık tecrübesini, milletekilliği tecrübemiz dahi yoktu.* Hikmet Özdemir, **Turgut Özal Biyografi**, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 201.

1502 **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1987.

1503 Turgut Özal, “Türkiye'nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır” (mülakat), **Türkiye Günü Dergisi**, S 19, Yaz 1992, s. 17.

“Neo-Osmanlılık” kavramı tartışmaya açılmıştır.¹⁵⁰⁴

1.3.2. Turgut Özal: Bürokrasiden Siyasete

Halil Turgut Özal, 1965’te Süleyman Demirel hükûmetinde Başbakanlık Müşaviri, 1 Şubat 1967-1 Mart 1971 tarihleri arasında Devlet Planlama Teşkilatı’nda (DPT) müsteşar olarak görev yapmıştır. Özal’ın DPT müsteşarı olması, DPT’de “bir dönemin bitip yepyeni bir çağın başlamasına”¹⁵⁰⁵ yol açmıştır. Özal, İthal İkameci ekonomik politikaların yürürlükte olduğu dönemde DPT Müsteşarı olarak “özel sektörü geliştirmeyi kendisine stratejik bir hedef olarak kabul etmiştir”.¹⁵⁰⁶ Turgut Özal, 1971 Muhtırası’ndan sonra DPT’deki müsteşarlık görevinden ayrılarak 2,5 yıl Dünya Bankası Başkanı McNamara’nın özel danışmanı olarak çalıştı.¹⁵⁰⁷ 1975 yılında Sakıp Sabancı’nın daveti ile Türkiye’ye dönerek Sabancı Holding’de Genel Koordinatör olarak çalışmaya başladı. Özal, Türkiye’nin mevcut şartlarında gerçekleştirmek istediği ekonomik yatırımların ancak siyasette karar alma pozisyonuna gelince yapılabileceğine kanaat getirmiş ve bir bürokrat olarak Türkiye’yi düzeltmeyeceği¹⁵⁰⁸ düşüncesinden hareket ederek siyasete atılmıştır. 1977 Genel Seçimleri’nde Millî Selamet Partisi’nden İzmir Milletvekili adayı olmuş fakat milletvekilliğini az farkla kaybetmiştir. Turgut Özal, bürokrat olduğu dönemde Türkiye’nin ekonomik ve siyasi politikalarına dair düşüncelerini kapsayan raporlar yayımlamıştır. Bu çerçevede Özal, “Kalkınmada Yeni Görüşün Esasları” başlıklı raporunu “istikrar programı” adı altında Nisan 1979’da ilk defa Türkiye Millî Kültür Vakfı toplantısında anlatmıştır.¹⁵⁰⁹ Süleyman Demirel, 12 Kasım 1979’da azınlık hükûmetini kurunca Özal’ı Planlama ve Başbakanlık Müsteşarlığı’na atamıştır. Demirel Hükûmeti döneminde Türkiye’nin serbest piyasa ekonomisine geçmesini sağlayan 24 Ocak 1980 Kararlarının alınmasında etkin bir şekilde çalışmıştır. 12 Eylül Askerî Darbesi sabahı, askerler tarafından başbakanlığa götürülerek Başbakan Müsteşarı olarak göreve devam etmesi istenmiştir.¹⁵¹⁰ Askerî yönetimin kurduğu Bülent Ulusu Hükûmeti’nde Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı görevine

1504 Muhittin Demiray, *Die regionale Aussen-und Sicherheitspolitik der Türkei in der Ära Özal (1983-1993), Vordem Hintergrund der innenpolitischen Entwicklungen*, Doktota Tezi, Hamburg 2001, s. 294-302.

1505 Özdemir, *age.*, s. 61.

1506 Özdemir, *age.*, s.60.

1507 Muhittin Demiray, “Özal, Turgut”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 34, 2007, s.105-106.

1508 Özdemir, *age.*, s. 88.

1509 Özdemir, *age.*, s. 92. Özal söz konusu raporunu 27-28 Nisan günlerinde Aydınlar Ocağı’nın Dedeman Otel’de düzenlediği bir toplantıda Celal Bayar ve Süleyman Demirel’in de katıldığı bir toplantıda sunmuştur.

1510 Özdemir, *age.*, s. 127-129.

atanmıştır. 13 Temmuz 1982 tarihine kadar bu görevi sürdüren Özal, *Banker Kastelli*¹⁵¹¹ olayı sonrası Başbakan Yardımcılığı görevinden ayrılarak 20 Mayıs 1983'te Anavatan Partisi'ni kurmuştur. 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan Genel Seçimlerde Turgut Özal liderliğindeki ANAP oyların %45'ini alarak 211 Milletvekili ile TBMM'de hükûmeti kuracak çoğunluğa erişmiştir.¹⁵¹²

Turgut Özal'ın ölümünü haber yapan *New York Times* gazetesi Cumhurbaşkanı'nın anısına yazılan bir yazıda *Son anlarına kadar kavgacı, hırçın ve agresif olan Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, dün Ankara'daki evinde öldü... Tık naz, gözlüklü ve çabuk öfkelenen bir figür olan Cumhurbaşkanı Özal, Türkiye'nin modern tarihinde derin bir iz bıraktı*¹⁵¹³ ifadeleri ile okurlarına paylaşmıştır. Bu ifadeler Özal açısından dramatik bir durumdur. Çünkü Özal, Demirel ile yaşadığı siyaset dilinin kavgacı, tavizsiz ve sert olması hususundaki üslup tartışmasını yeni bir parti kurmasının nedenlerinden biri olarak belirtmiştir. Yavuz Gökmen, *Özal Sendromu* isimli kitabının ön sözünde *eğer bir ülkede önemli bir kesim, ülkenin kurtuluşunun ilk şartını "bir adam devirmek"te görmüşse; bunun bile başlı başına ne denli önemli olduğuna işaret ettiğini*¹⁵¹⁴ ifade etmiştir. Gökmen, aynı zamanda savunmak veya eleştirilmek durumunda olan insanın da doğru bir şekilde tanınmasının ne denli önemli olduğunu da vurgulamıştır. Turgut Özal'ı belli bir kategori içerisinde değerlendirmek pek kolay görünmemektedir. Özal uzun yıllar devlet kadrolarında çalışmış bir bürokrat ve teknokrat olarak, siyasetçi ve devlet adamı olarak, milliyetçi ve muhafazakâr kimliğinin yanında liberal ve Türkiye'yi küreselleşen dünyanın bir parçası yapan bir politikacı görünümü vermektedir. Özal, aynı zamanda Osmanlı devlet ve toplum geleneğine ve anlayışına açıkça sahip çıkan Türkiye'nin ilk Başbakanıdır; 1952'de eğitim amacı ile ilk defa ABD'ye gitmiş, sonraki iş ve bürokratik hayatında ABD'yi sık sık ziyaret etmiş, ABD'de çalışmıştır. Bu süre içinde ABD'nin farklı toplumsal yapısını, eğitim sistemini, teknolojik seviyesini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bu itibarla Özal, Batı'ya ABD perspektifinden yaklaşmıştır. Avrupa'dan çok ABD ile ilişkilerin geliştirilmesi yönünde çaba harcamıştır. Türkiye'nin kalkınması için teknolojik gelişmelerin adresini ABD olarak göstermiştir.

1511 Banker Kastelli olayı, iş insanı Abidin Cevher Özden'in kurduğu "Banker Kastelli" şirketi aracılığıyla bankalara aracılık yaparak mevduat sertifikası toplamış, 550 bin mevduat sahibine %140'lara varan faizle geri ödemesi yapmasına dayanan bir sistem kurmuştur. Paraları geri ödeyemeyecek duruma gelmesinden sonra 12 Haziran 1982'de iflas ederek yurt dışına kaçmıştır. Bu olay Turgut Özal'ın Bülent Ulusu hükûmetinin Başbakan Yardımcılığından istifa etmesine neden olmuştur.

1512 <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>, Erişim Tarihi: 12.11.2018.

1513 *Türkiye*, 21.04.2015.

1514 Yavuz Gökmen, *Özal Sendromu*, 2. Baskı, V Yay., Ankara 1992, s. 7.

Mühendis ve daha çok bir teknokrat olan Özal; rakamları seven, fakat rakamların yazılı bulunduğu kağıtları taşıyan ‘hukuk çantasından’ hoşlanmayan bir yapıya sahiptir. İşleri bir an evvel bitirmek isteyen karakterinin verdiği aceleci tavrından dolayı vakit kaybettiriyor gerekçesi ile alınan kararların hukuki süreçlerinin uzaması onu politik hayatında zorlayan bir husustu.¹⁵¹⁵ Pratik zekâsı ve o güne kadar alışılmamış, devlet yönetiminde uyguladığı “yaptım oldu” anlayışı ile Özal, devlet geleneğinin kendine özgü mevzuat sarmalında bocalayan bürokratik yapısını Türkiye’nin müzmin siyasi ve ekonomik sorunlarının üstesinden gelebilmesi için “çözüm üreten” pragmatik bir yapıya dönüştürmeye çalışmıştır.

Turgut Özal, kişilik olarak dinî vecibelerini yerine getirmeye çalışan biri idi. Dindarlığını da saklama gereği duymazdı. Bu itibarla DPT Müsteşarı olarak görev yaptığı dönemde “Takunyalı”¹⁵¹⁶ olarak adlandırılmıştır. Daha 60’lı yılların sonuna doğru Özal iki niteliğinden dolayı bürokratların geleneksel davranış kodlarından ayrılmaktaydı: Özal’ın o döneme kadar üst düzey bürokraside rastlanmayacak şekilde mütedeyyin bir “dinciliği” ve özel sermayeye olan ilgisi vardı.¹⁵¹⁷ Özal, “ne olursa olsun özel sermaye olsun” anlayışında da değildir. Özal, ekonomik vizyona ve yeterli öz kaynağa sahip, serbest piyasa ekonomisinin şartlarına uyum sağlama konusunda istekli ve ihracata yönelik yatırım yapmak isteyen özel banka ve şirketleri öncelikli olarak tercih etmekteydi.¹⁵¹⁸

Turgut Özal’ın taassup anlayışına karşı olan kişiliği, başarıya odaklanmış pragmatik özelliği, iş hayatında olduğu gibi siyasette de kendini göstermekteydi. DPT müsteşarı olarak görev aldığı dönemde “liyakat” ve siyasi “sadakât” konusunda sorumluluğunu taşıdığı kurumun başarılı olması için tercihini liyakatten yana kullandığını şu satırlardan net bir şekilde görmek mümkündür: *Turgut Bey’in bu dönemde gözlemlediğim en büyük özelliği hoşgörüsü, pragmatik düşünce tarzı ve karizması idi. Aşırı sol düşüncedeki teknisyenlere de iş verir, onları çalıştırırdı. Sağ görüşlü çalışma arkadaşları, özel toplantılarda buna karşı çıkarlar, O da herkesin yapacağı işi var, önemli olan müşterek çalışabilmek derdi. Bu düşünce yapısını siyasete de taşıdı. Dev-Genç’in üst düzey yöneticisi ile Erbakan Hoca’nın Konya’yı teslim ettiği kişiyi ve MHP’nin üst düzey yöneticilerini beraber çalıştırabilirdi.*¹⁵¹⁹ Özal’ın bu çalışma şekli siyasi hayatında da kendini göstermiş, ANAP’ın Türkiye’de var olan dört farklı siyasi yapıyı temsil ettiği belirtilmiştir. Özal farklı siyasi gelenekten gelen insanları Başbakan ve Cumhurbaşkanlığı döneminde danış-

1515 Özdemir, *age.*, s. 61.

1516 Özdemir, *age.*, s. 66.

1517 Özdemir, *age.*, s. 64.

1518 Gökmen, *age.*, s. 40.

1519 Özdemir, *age.*, s. 68-70.

man olarak atamıştır.¹⁵²⁰

Ülkelerin kaderlerinin belirlenmesinde etkin olan veya ülkelerin kaderlerine yön veren şahsiyetlerin sadece doğru zamanda ve doğru yerde bulunmaları başarılı olmaları için ön şart fakat yeterli neden olmamaktadır. Bu şahsiyetlerin bir vizyon sahibi olmaları, içinde yaşadıkları durumu, çevreyi ve dünya politikasını doğru okuma yeteneğine sahip olmaları ve bu politikaları uygulayacak iradeyi ortaya koymaları, onların ülkelerinin ve dünyanın tarihsel değişimine yön vermiş liderler olarak tarih sahnesinde yerlerini almalarını sağlamıştır. Turgut Özal, iç politikada 12 Eylül Askerî Darbesi'nden sonra yapılan ilk demokratik seçimlerde iktidara gelmiş fakat darbe yapan yönetimin gölgesinde icraatlarını gerçekleştirmek zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Özal, özellikle ilk başbakanlığı döneminde aldığı politik kararlar ve uygulamalarda Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile zaman zaman karşı karşıya gelmiş ve özellikle din ve vicdan hürriyeti kapsamına giren bazı uygulamaları Evren tarafından eleştirilmiştir.¹⁵²¹

Turgut Özal, Atatürk hariç, kendinden önceki siyaset ve devlet adamlarına kıyasla “siyasi risk” alan “kazanmak için risk alamadığınız zaman”¹⁵²² başarılı olunamayacağını düşünen bir siyasetçidir. 12 Eylül Askerî Darbesi sonrası başta Demirel, Ecevit ve Erbakan olmak üzere siyasi yasaklı olan liderlerin siyasi yasaklarının kaldırılması konusu referandumda sunuldu ve 6 Eylül 1987’de yapılan referandumda az bir farkla yasakların kaldırılması kabul edildi. Özal bu referandumda yasakların devam etmesi yönünde propaganda yapmış ve kaybetmiştir. Başından itibaren siyasi yasaklara karşı olan, din ve vicdan özgürlüğünü savunan ve demokratik özgürlüklerin propagandasını yapan Özal’ın eski liderlerin siyasi yasaklarının devamı yönünde bir siyasi tercihte bulunması özgürlükler konusundaki çelişkisini de ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.¹⁵²³

Özal’ın kurduğu Anavatan Partisi esas itibarıyla Türkiye’de ana akım siyasi görüşten temsilcileri bünyesinde barındırmak ve “hiçbir siyasi kanat ve düşünceye önceden karşı”¹⁵²⁴ olmayacak bir parti iddiası ile kurulmuştur. ANAP’ın 1983 Parti Programı’nın girişinde ANAP’ın milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı pazar ekonomisini esas alan bir parti olduğu ve Parti’nin amacının Türkiye’yi *yepyeni, kavgasız ileri ve modern bir ülke haline getirecek bir siyasi tablo* oluşturmak hedefi ile kurulduğu ifade

1520 Özdemir, *age.*, s. 162-165.

1521 Özdemir, *age.*, s. 209-211.

1522 Özdemir, *age.*, s. 233.

1523 Mehmet Ali Birand/Soner Yalçın, *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, 14. Baskı, Doğan Yay., İstanbul 2015, s. 289-301.

1524 Mehmet Barlas, *Turgut Özal’ın Anıları*, Sabah Kitapları, İstanbul 1994, s. 29.

edilmektedir.¹⁵²⁵ Özal, askerî darbe sonrası kurulacak demokratik ortamda Türkiye'nin meselelerinin kavgasız bir şekilde halledilmesinden yanadır.¹⁵²⁶

Özal'ın 1980 Askerî Darbesi öncesi siyasi ve sosyal olayların çözümünde izlediği yöntem, sorunların pragmatik anlayış temelinde konuşarak ve uzlaşarak bir çözüme kavuşturulması yönündedir. Özal bir ülkenin gelecekle ilgili vizyonunun o ülkenin tarihsel mirasından kopuşun bir ifadesi olmaması gerektiğini belirtmiştir. Türkiye'nin iç ve dış politikadaki gelecekle ilgili tasavvurunun ülkenin tarihsel mirasının tecrübelerinde ve toplumun tarihsel süreç içinde ortaya çıkan ortak kültürel değerleri üzerinde inşa edilebileceğini düşünmüştür. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi öncesindeki siyasi kavgalardan ders alınması gerektiğini ve sorunların üstesinden konuşarak, tartışarak gelinebileceğini ifade etmiştir. ANAP iktidarı döneminde düşünce özgürlüğü ve hukuksal düzenlemelere ilişkin iki önemli gelişme kayda değerdir. Bu düzenlemelerden biri Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına yargıda iç hukuk süreçleri bittikten sonra Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'ne bireysel başvuru hakkını 1987'de, AİHM'in zorunlu yargı yetkisini ise 1990'da tanımasıdır. Düşünce özgürlüğünün önünde önemli bir sınırlama getiren ve Türk Ceza Kanunu'nda 1951 yılından beri var olan TCK'nın 141 ve 142.¹⁵²⁷ maddeleri ile yine TCK'nın 163.¹⁵²⁸ maddesi 12.04.1991 tarihinde kaldırılmıştır.¹⁵²⁹

Özal, Osmanlı'nın tarihsel tecrübesinin referans alınması gereğini vurgularken “Türk” olmak, “Müslüman” olmak ve “Osmanlı” kavramlarını yeni siyasetin referans kaynakları olarak göstermiştir. Özal, Türkiye'nin önde gelen uygar ülkeler arasına girebilmesinin üç temel özgürlük alanı olan *ifade hürriyeti*, *din ve vicdan hürriyeti* ve *teşebbüs hürriyetinin* gerçekleştirilmesi ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır.¹⁵³⁰ Özal, Cumhuriyet'in Osmanlı mirasıyla; Cumhuriyet'in İslam ile; toplumun farklı bileşenlerinin birbirleri

1525 Anavatan Partisi, **Anavatan Partisi Programı, Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi, Hükümet Programı**, 1983, s. 8.

1526 Barlas, *age.*, s. 35-36.

1527 TCK'nın 141 ve 142'ci maddeleri Sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde tahakkümünü tesis etmeye veya sosyal bir sınıfı ortadan kaldırmaya veya müesses nizamı kaldırmaya yönelik olarak dernek kuranların veya yönetenlerin ağır ceza ile cezalandırılacağını ifade etmektedir. “Türk Ceza Kanununun 141 ve 142'inci maddelerinin değiştirilmesi hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, 11.XII.1951, S 7979, No: 5844, Kabul Tarihi: 3.XII.1951.

1528 765 sayılı Kanunun 163. maddesindeki değişiklik ile *Laikliğe aykırı olarak, Devletin sosyal veya ekonomik veya siyasi veya hukuki temel düzenini, kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet, teşkil, tesis veya tanzim veya sevk ve idare eden kimse sekiz yıldan on beş yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır* ibaresi yer almaktadır. **Resmî Gazete**, 22 Ocak 1983, S 17936, Kanun No:2787, Kabul Tarihi: 21.1.1983.

1529 <https://ceza-bb.adalet.gov.tr/mevzuat/765>, htm Erişim Tarihi: 17.03.2021.

1530 Hasan Yılmaz, **Tarihe Düşülen Notlar, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları**, C 2, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yay., 1 Eylül 1990-1 Eylül 2011, s. 9.

ile, halkın siyaset ve devletle barışmasını, toplumsal barışın gerçekleşmesinde atılması gereken önemli adımlar olarak görmüştür.¹⁵³¹ Türkiye'nin aktif dış politikasının şekillenmesinde Osmanlı'nın hâkimiyet alanlarında hâkim unsur olan Türk ve Müslüman ortak kimliğine yapılan vurgu, Türkiye'nin dış politikasında Batı yöneliminin yanında eklenen yeni bir dış politik perspektifi oluşturmuştur.

1.3.3. Özal'ın Ekonomi Politikası ve Devlet Anlayışı

Özal, ekonomik alanda 24 Ocak 1980 Kararları ile serbest piyasa ekonomisine geçişin mimarı olarak ANAP ile iktidara geldiğinde Türkiye'nin kalkınması için gerekli olduğuna inandığı politikaları uygulama imkânı bulmuştur. 24 Ocak Kararları temelinde yürütülen ekonomik politikalar, 80'li yıllardan itibaren uluslararası alanda benimsenen neoliberal ekonomi politikaları ile uyumlu bir şekilde yürütülmeye çalışılmıştır. Uluslararası alanda ABD'nin ve İngiltere'nin öncülük ettiği, bu bakımdan da "Reaganomics and Thatcherism" olarak tanımlanan neoliberal ekonomik politika, ekonomik süreci "piyasanın sihirli eline" bırakmaktadır.¹⁵³² Bu çerçevede ANAP iktidarları döneminde de devletin ekonomik süreçten elini çektiği, ithalatın serbest bırakıldığı, ticaretin ve ihracatın çeşitlendirilerek teşvik edildiği, ulusal ekonomilerin küresel sermayeye entegre edildiği bir süreç yaşanmıştır.

Türkiye'de 80'li yıllara kadar hâkim siyasal söyleminde geleceğe yönelik yapısal değişim taleplerinden çok, Cumhuriyet'in temel ilkelerine atıfta bulunarak mevcut sorunlara resmî söylemin dışına taşmayacak palyatif çözüm üretme stratejisi uygulanmaya çalışıldı. Soğuk Savaş döneminde iki bloka ayrılmış birbirine karşı mücadele veren ekonomik, siyasi ve ideolojik gerilim politikalarının var olduğu uluslararası bir düzen hakimdi. Uluslararası yapının oluşturduğu küresel düzeydeki ideolojik ve ekonomik rekabet ortamı NATO ittifakına üye olan Türkiye'nin iç ve dış sorunlarını çözmeye yönelik alternatif politikalar üretme konusundaki hareket kabiliyetini sınırlandıran bir etkiye sahip olmuştur.

Fergus Bordewich, "Turgut Özal'ın Kapitalist İhtilali" adlı makalesinde Türkiye'nin 1970'li yılların son dönemlerinde dışarıdan görünümünü şöyle özetlemektedir: *Turgut Özal olağandışı bir ihtilalcidir. Özal 1979 sonlarında Türkiye'nin önde gelen ekonomi planlamacılarından biri olarak iş başına geldiğinde ülkesi iflas etmişti. Kredi sıralamasındaki yeri öylesine altlardaydı ki yabancı bankalar, hükûmetin 140.000 dolar gibi çok ufak miktardaki kredi isteklerini bile geri çeviriyorlar ve petrol tankerleri peşin ödeme yapılmadan*

1531 İhsan Sezal, "Bir Toplumsal Barış Mimarı ve Yarım Kalmış Devrim", **Kim bu Özal, Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Ed. İhsan Dağı, 2. Baskı, Boyut Kitapları, İstanbul 2003, s. 166.

1532 Franz Nuscheler, "Das Nord-Süd-Problem", **Grundwissen Politik**, Bundeszentrale für politische Bildung, Schriftenreihe Band 302, 2. Auflage, Bonn, 1993, s. 383.

yüklerini boşaltmayı reddediyorlardı. En az %20 oranında işsizlik vardı. Enflasyon %100'den fazlaydı. Fabrikalar işlemiyordu. Daha da kötüsü ülke neredeyse iç savaşa sürükleniyordu. Ülkenin önde gelen iş adamlarından Sakıp Sabancı 'Hiç kimse yatırımdan bahsetmiyordu', 'düşündüğüm tek şey hayatta kalmak ve bir sonraki haftaya ulaşmaktı' demekteydi.¹⁵³³ 1983 yılında yapılan bir ekonomik değerlendirmede Türkiye'nin "kredi değerliliği"nin göreceli olarak düzelmesine rağmen uluslararası banka çevrelerinin Türkiye'yi "kredi verilebilirlik" açısından riskli ülkeler arasında gördüğü ifade edilmiştir.¹⁵³⁴

Özal, yukarıda ifade edildiği gibi *olağandışı bir ihtilalcı miydi?* sorusuna Türkiye'nin 80'li yıllara kadar Atatürk'ten sonra atfedilen *olağandışı* siyaset adamı tanımını karşılayacak bir siyasetçi profili çizdiğini söylememiz mümkündür. Özal politik duruşu ve uyguladığı politikalar itibarı ile bir ihtilalciden çok dönüşümcü bir lider profilini çizmektedir. Özal, Türkiye'de kendi ifadesi ile *büyük transformasyon* olarak nitelediği, bireylerden başlamak üzere siyaseti, iktisadi, kültürel ve sosyal dönüşümü gerçekleştirmek zaruretinden bahsetmiştir. Bu dönüşümün gerçekleşmesi için Türkiye'nin bu süreci Batı'da olduğu gibi 150-200 yıllık bir döneme yaymasının mümkün olamayacağını, bu bakımdan Türkiye'de gerçekleşmesi gerekli değişim ve dönüşümün *bir nevi reform* mahiyetinde, *devrim* mahiyetinde olması gerektiğini savunmuştur.¹⁵³⁵

Turgut Özal'ın DPT'de müsteşar görevini ifa ettiği dönemde Türkiye'nin sorunlarının çözümüne yönelik yaklaşımı ve getirdiği önerileri, iktidara geldikten sonra Başbakan olarak gerçekleştirdiği uygulamaların da habercisi niteliğindedir. Özal, DPT müsteşarlığına atandıktan sonra özel sektörü geliştirmeyi kendisine stratejik bir hedef olarak görmüştür.¹⁵³⁶ DPT'de müsteşarlığı döneminde Türkiye'nin ekonomik sorunlarının üstesinden gelebilmesi için yabancı sermayenin teşviki, Ege ve Akdeniz'de turizm yatırımları, toprak reformu, araştırma-geliştirme projeleri, ekonominin merkezden yönetilmesi ile bankacılık ve sermayenin yeniden düzenlenmesi gibi konularda çalışmalar yapmıştır.¹⁵³⁷ Özal, Türkiye ekonomisinin geliştirilmesi için atılacak adımların bir rapor halinde değerlendirmesi olarak 15 Haziran 1973'te Başbakan Süleyman Demirel'e bir mektup yazmıştır. Özal, bu mektubunda Türkiye'nin şartlarının, genel olarak idari yapıyı ve özel teşebbüsü kastederek, bunların yatırımları ve ihracatı geliştirmeye alıştırılmasının hatta bunların bir nevi öğretilmesinin şart olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³⁸ Özal'ın 1979 yılında hazırla-

1533 Fergus Bordewich, "Turgut Özal'ın kapitalist ihtilali", **Dış Basında Türkiye 1977-1987**, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, s. 215-217.

1534 **Milliyet**, 22 Nisan 1983.

1535 Barlas, **age.**, s. 257-295.

1536 Özdemir, **age.**, s. 60.

1537 Özdemir, **age.**, s. 72-77.

1538 Barlas, **age.**, s. 170.

dığı “Kalkınmada Yeni Görüşün Esasları” başlıklı raporundaki Türkiye’nin kalkınması için gerekli olarak gördüğü politikaların, 80’li yıllarda ortaya çıkan neoliberalizm veya “yeni sağ”¹⁵³⁹ olarak bilinen ekonomik görüşlerin Türkiye’de uygulanması yönündeki çabalarını ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Özal’ın 1979’daki “Kalkınmada Yeni Görüşün Esasları”¹⁵⁴⁰ başlıklı raporda ifadesini bulan görüşlerinin Anavatan Partisi’nin Parti Programının, seçim beyannamelerinin ve kurduğu hükûmet programlarının¹⁵⁴¹ temel felsefesini ve ilkelerini oluşturduğu görülmektedir. Bir bakıma farklı ifadelerle de olsa Parti Programı, Seçim Beynamesi ve ANAP Hükûmet Programları’nda ve Özal’ın konuşmalarında birbirlerini tekrarlayan veya benzer cümlelerle devletin niteliği ile ilgili görüşler şu şekilde sıralanmaktadır: *Güçlü devlet, bir istihdam kapısı değildir. Güçlü devlet bir mabut veya baba değildir.*¹⁵⁴² *Aslolan devletin zenginliği sonucu milletin zenginliği değil, milletin zenginliği sonucu devletin zengin olmasıdır. Devlet kuruluşlarının hakiki veya hükmi şahıslarla ilişkilerinde itimat esastır, şüphe istisnadır.*¹⁵⁴³

Bu ifadeler aynı zamanda devletin merkezi ve baskın rolünü önceleyen hâkim anlayışın ters yüz edilmesi ve Türkiye’nin 30’lu yıllarından itibaren hâkim olan toplumcu¹⁵⁴⁴ anlayışının yerini birey merkezli liberal bir politik yaklaşıma terk etmesi anlamına gelmektedir. Özal, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının eşit yurttaş olarak yaptıkları eylem ve davranışlardan dolayı sorumluluk sahibi olmaları ve her şeyin “devlet babadan” beklenmesi anlayışının terk edilmesini, bireylerin yetenek ve kabiliyetlerinin önünün açılması gerektiğini şu ifadeleri ile belirtmektedir: *Bireye bağımsızlığının iadesi demek, kitleyi birey karşısında üstün kılan anlayışın, yani devleti bireyin karşısında üstün kılan anlayışın ortadan kalkması demektir. Yeni görüşte, devlet kavramının da mutasyona uğraması kaçınılmazdır.*¹⁵⁴⁵

Milletin topyekûn kalkınmasında eğitimin önemine vurgu yapan Özal eğitim sisteminde devletçi zihniyet ve yöntemlere karşı olmuştur. Okulların

1539 Selami Erdoğan, “Türkiye’de Yeni Sağcı Ekonomiye Geçiş Uygulamaları ve Turgut Özal”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 18, S 1, ICEBSS 2017 Özel Sayı, s. 398-407.

1540 Barlas, *age.*, ss. 201-223.

1541 Anavatan Partisi, *age.*, s.17.

1542 Barlas, *age.*, ss. 246-256.

1543 Anavatan Partisi, *age.*, s.19.

1544 C.H.F. Katibi Umumisi sıfatıyla Recep Bey [Peker] halkevlerinin açılışında yaptığı konuşmada toplumcu anlayışın nasıl tesis edileceğini şu şekilde ifade etmektedir: *Fakat bu arada milletleşmek için milletçe kütleleşmek için mektep tahsilinin yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk terbiyesi yapmak ve halkı bir arada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması lazımdır.* Recep Peker, “Halkevleri Açılma Nutku”, *Ülkü: Halkevleri Mecmuası*, C 1, S 1, Şubat 1933. s. 6.

1545 Barlas, *age.*, s. 248.

yönetimlerinin bürokratik tahakkümden kurtulması gerektiğini, okulların topluma, mahalleye, şehre ve bölgeye mal etmekten kaçınılması gerektiğini ve toplumun eğitim müesseselerine sahip çıkması ve okula karşı aidiyet duygusunu geliştirmek suretiyle eğitim kurumları ile toplum arasındaki ilişkilerin güçleneceğine inanmıştır. Özal, devletin görevlerini eğitim sistemindeki standartları tespit etmek, eğitimin kalitesini denetlemek ve eğitimi desteklemek şeklinde tanımlamıştır.¹⁵⁴⁶ Özal, nesillerin eğitiminde İslam ahlakı ve terbiyesinin önemine dikkat çekerek 150 yıllık bir sürede bu terbiye sisteminden uzaklaşması sonucunda toplumun geldiği durumu tecrübelerin gösterdiğini belirtmektedir.

Özal, iktidarı döneminde Türkiye'nin ekonomik olarak dünyanın ilk on ülkesi arasında yer almasını hedef olarak belirlemiştir. Bu vizyonun gerçekleşmesi için "demokrasiyle ele ele gelişen" serbest pazar sistemine bağlı kalarak devletin ekonomiye müdahalesini en aza indirmeyi, monetarist yaklaşımlara taviz vermemeyi, dışa açılım politikasını ısrarla sürdürmeyi politikasının vazgeçilmez ilkeleri olarak görmüştür. Özal, Türkiye ekonomisinin hedeflerinin gerçekleşmesinin önemli bir unsurunun hangi ad altında olursa olsun devletin topladığı ve kullandığı kaynakların millî gelirin %30'unu geçmemesi olduğunu ifade etmiştir. Üçüncü olarak Özal'a göre devlet sanayi ve ticari faaliyetleriyle iştigal etmemeli, Kamu İktisadi Teşebbüslerini (KİT) tasfiye etmeli ve özelleştirmelidir. Aynı şekilde sosyal güvenlik sistemi özelleştirilmelidir. Dördüncü olarak devlet; adalet, güvenlik, fırsat eşitliği gibi temel görevlerini hakkıyla yerine getirecek bir yapıya kavuşturulmalıdır.¹⁵⁴⁷

ANAP'ın iktidarları döneminde Türkiye'de ekonomi politikalarında yapısal değişikliğe gidilmiştir. 1983 ANAP Hükûmet Programı'nda ekonomi politikalarında devletin *tanzim edici ve yönlendirici faaliyetlerinin genel seviyede* olması, ekonomik kalkınmada devletin doğrudan yapacağı faaliyetlerin genel anlamda altyapı hizmetlerini yürütecek şekilde olması gerektiği vurgulanarak devletin esas görevi şu şekilde ifade edilmektedir: *İktisadi kalkınmada devletin esas fonksiyonu tanzim edici fertlerin ve kuruluşların iktisadi münasebetlerini düzenleyici, ihtilafların halli, iktisadi istikrarın sağlanmasına matuf sık sık değişmeyen kaideler koyması, engellerin kaldırılarak verimin yükseltilmesidir.*¹⁵⁴⁸

Ayrıca ANAP hükûmetinin *katı ve dogmatik* olarak nitelendirilen merkezi planlamanın tamamıyla dışında, demokratik ortam içinde kuruluşların ve bireylerin yeteneklerini ve *teşebbüs güçlerini* geliştirmelerini sağlayacak *düzenleyici, yönlendirici ve denge kurucu bir plan anlayışına* sahip olduğu

1546 Barlas, *age.*, s. 255.

1547 Kutlay Doğan, "Turgut Özal Belgeseli", <http://tha.com.tr/turgutozal/sayfa278.htm>, Erişim Tarihi: 15.11.2018.

1548 Anavatan Partisi, *age.*, s. 155.

ifade edilmiştir.¹⁵⁴⁹ Bu çerçevede ANAP iktidarı döneminde ekonomik alanda yapılan değişikliklerin bazılarını ifade etmek gerekirse:

- 1984'te Katma Değer Vergisi uygulamasına geçildi.¹⁵⁵⁰
- 29 Aralık 1983'te döviz bulundurmayı suç sayan mevzuat değiştirildi.
- 7.5.1985 tarihinde Türk Parasını Koruma Kanunu değiştirildi.¹⁵⁵¹
- Esnek ve gerçekçi kur politikasına geçildi.
- İMKB kuruldu (Borsa İstanbul).
- Fiyat kontrolleri kaldırıldı.
- İthalat yasakları ve kotalar kaldırıldı.
- Bütçe-dışı fon uygulamaları başlatıldı.
- Özelleştirme programı gerçekleştirildi.
- Yabancı yatırımlar teşvik edildi.¹⁵⁵²

ANAP hükûmeti 1984 yılında yerel yönetimlerin güçlendirilmesine yönelik olarak belediyeler ile ilgili değişiklikler için kanunlar çıkardı. 1982 Anayasası ile büyük yerleşim merkezlerinde “özel yönetim biçimlerinin” oluşturulması yönünde bir açılım sağlanmasından sonra, ANAP hükûmeti 3030 sayılı kanun ile 23.04.1984 yılında Büyükşehir Belediyeleri kurma kararı almıştır. Türkiye’de 80’li yıllara kadar uygulanan mahalli sorunların merkezden halledilmeye çalışıldığı yönetim biçiminin hâkim olduğu mahalli idareler konusunda yeni çıkartılan kanunlarla belediyelerin maliyesine ilişkin konularda ve imar konusundaki yetkiler merkezi yönetimin uhdesinden alınarak belediyelere devredilmiştir. Özal mahallî idarelerin yerinden yönetim hizmetlerini yerine getirebilmeleri için gerekli bütçelerle desteklenmesi, eğitim, yol, sağlık ve köy hizmetleri gibi hizmetlerin mahallî idarelere devredilmesi ve ABD örneğinde olduğu gibi valilerin seçimle işbaşına gelmesini konuşmalarında savunmuştur.¹⁵⁵³ 1985 yılında çıkartılan 3194 sayılı yeni imar yasası ile imar ve plan konusundaki birçok yetki Bayındırlık ve İskan Bakanlığından alınarak belediye meclislerine devredildi.¹⁵⁵⁴ Bu bağlamda mahallî idarelerin devlet içindeki gelirleri artırılmıştır. 1983 yılında mahallî idare

1549 Anavatan Partisi, *age.*, s.158.

1550 *T.C. Resmî Gazete*, 2.11.1984.

1551 *T.C. Resmî Gazete*, 24.5.1985.

1552 Erdoğan, *agm.*, s. 4.

1553 *Sabah*, 13.12.1992.

1554 Halil Nadaroğlu, *Mahalli İdareler, Teorisi, Ekonomisi, Uygulaması*, 6. Baskı, Beta Yay., İstanbul 1998, s. 202-205.

harcamalarının GSMH'ya oranı %1,7'den 1988 yılında %3,2'ye çıkmıştır.¹⁵⁵⁵

ANAP iktidarları döneminde ithalatın liberalleştirilmesi, ihracatın çeşitlendirilmesi ve ekonomik olarak yapısal değişikliklere yönelik kararlar alınmış, sanayinin kapasite kullanım oranları artırılmış ve sanayinin “yönetim metodolojisinde” değişikliğe gidilmiştir. ANAP iktidarı dönemlerinde ekonomik alanda gerçekleşen yapısal değişikliklerle elde edilen ekonomik gelişmeyi Devlet Bakanı Adnan Kahveci şu şekilde örneklendirmektedir: *Türkiye'nin bugün ihraç ettiği ileri teknoloji ürünlerine de bir bakalım lütfen: Eskiden, Türkiye gemi ihraç edebilir miydi, yat ihraç edebilir miydi, televizyon ihraç edebilir miydi? Düşünün ki, dört yıl önce yabancı televizyon cihazlarını vitrinlerinde sergileyenler, toplu kaçakçılıktan içeri atılırlardı; bugün, Türkiye'nin yılda 300 bin adete varan renkli televizyon ihracatı vardır ve bunu da Avusturya, İngiltere, Almanya gibi ülkelere yapıyor.*¹⁵⁵⁶

ANAP hükümetleri döneminde Türkiye'nin ekonomik performans olarak, serbest piyasa sistemine geçmiş olmanın getirdiği liberalleşme politikalarını başarı ile uyguladığını söylemek mümkündür. ANAP'ın iktidar olduğu dönemde Dünya Bankası verilerine göre Türkiye'nin 1984'teki Gayrisafı Yurt İçi Hasılası 59,99 Milyar Dolar iken 1990 yılına gelindiğinde Türkiye'nin GS-YİH'sı 150.7 Milyar Dolara yükselmiştir.¹⁵⁵⁷ Yine Dünya Bankası verilerine göre 1984 yılında 1246 Dolar olan kişi başına düşen millî gelir 1990'da 2794 dolara yükselmiştir.¹⁵⁵⁸

Türkiye'de 1980-1989 yılları arasında yıllık ortalama büyüme %4,1 olarak gerçekleşmiştir. Bu büyüme oranı ile dünya ortalaması olan %3,07'nin ve gelişmiş ülkeler ortalaması olan %3,01'in üzerinde gerçekleşerek bir başarı elde edilmiştir. Ayrıca ANAP döneminde 1987 yılında gerçekleşen %9,49'luk bir büyüme dikkat çekici olmuştur. Sektörel bazda iktisadi çalışma alanlarına göre değerlendirildiğinde Türkiye'nin 1980-89 yılları arasında tarım sektörünün payı %16,4'ten %9,7'ye, hizmet sektörünün payı %44,9'dan %40,7'ye düşmüş, buna mukabil sanayi sektörünün payı ise %38,7'den %44,6'ya yükselmiştir. Dünya ortalamasına sektörel bazda üretimin katma değer ağırlığı hizmet sektörüne doğru kayarken, Türkiye'de ise sanayi sektörünün üretim-

1555 İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz, “Başbakan Yıldırım Akbulut'un 47. Cumhuriyet Hükümetinin (Akbulut Hükümeti) Programını Sunuş Konuşması”, 10 Kasım 1989, **Türkiye Büyük Millet Meclisi, Başkanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları** (Cumhuriyet Hükümetleri Dönemi), C 8, 2014.

1556 Adnan Kahveci, **Türkiye Büyük Millet Meclisi 18. Dönem 1. Cilt 13. Birleşim**, 26.01.1988, s. 581.

1557 https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2017&locations=TR&name_desc=true&start=1960&view=chart Erişim tarihi:14.11.2018.

1558 https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=TR&name_desc=true, Erişim Tarihi: 14.11.2018.

deki katma değer payının giderek arttığı gözlemlenmiştir.¹⁵⁵⁹ Bu eğilimin nedenini Türkiye'nin 24 Ocak Kararları sonrası özel sermayeyi ihracata yönelik teşvik politikası ile sanayi sektörünün gösterdiği başarıya bağlamak mümkündür.

1.3.4. Turgut Özal'ın Türkiye Vizyonu ve Dış Politika Perspektifi

Soğuk Savaş döneminin iki bloğa ayrılmış karşıt ekonomik, siyasi ve ideolojik şartlarında kendi hareket alanını daraltan ve bir o kadar da kırılğan olan Türkiye'nin yapısal iç ve dış sorunlarını çözmeye yönelik politikaları Turgut Özal'ın Kasım 1983'te iktidara gelmesi ile farklı bir düzeyde tartışılmaya başlamıştır. Türkiye'nin iç ve dış politikasında Özal döneminde gerçekleşen değişimlerin bölgesel ve uluslararası siyasi ve ekonomik sistemde küreselleşme sürecinde meydana gelen gelişmelerin katkısını göz ardı etmemek gerekmektedir.

Anavatan Partisi'nin iktidar olduğu 1983-1991 yılları arasında Türkiye'nin içinde bulunduğu bölgede ve uluslararası sistemde meydana gelen olaylar ve değişimler, Türkiye'nin dış politikasındaki önceliklerini de etkilemiştir. Her şeyden önce ANAP iktidarda olduğu dönemde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan iki kutuplu uluslararası sistemin ve Soğuk Savaş'ın 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla sona ermesi ile tarihî bir sürece tanıklık etti.

ANAP döneminde Türkiye'nin güvenliğini koruma ve ulusal çıkarlarını sağlama konusunda Türk dış politikasında mevcut statükoyu muhafaza eden ve “bekle gör” anlayışına dayalı geleneksel yaklaşım tarzından farklı bir yöntem izlendiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda ANAP, uyguladığı serbest piyasa ekonomisinin prensiplerini iç politikanın demokratikleşmesi ve dış politikanın hareket alanının genişletilmesi için bir manivela olarak kullanmıştır. ANAP, dış politikada diğer ülkelerle ilişkileri karşılıklı ekonomik çıkarlara dayanan iş birliği temelinde şekillendirmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Soğuk Savaş döneminin getirdiği realist dış politika anlayışını neoliberal ekonomik ilişkiler temelinde geliştirmeye çalışmıştır. ANAP iktidarının dış politikada ekonomik ilişkilerini çok yönlü ve farklı ülkelerle geliştirmek istemesindeki temel saik, öncelikli olarak bölgedeki ülkeler ile geliştirilecek ikili ilişkilerle bölgede barışın ve istikrarın sağlanabilmesi yönünde olmuştur. ANAP, ekonomik ilişkilerin artırılması ve böylece ekonomik alanda oluşan karşılıklı bağımlılık ve iş birliği temelinde, siyasi iş birliğinin de geliştirilmesi ile ülkeler arasında var olan sorunların barışçıl yollardan çözülmesine yönelik bir politika takip etmiştir.

Özal'ın iktidarı döneminde dış politikada uyguladığı ve etkili olarak dü-

1559 Umut Ünal, “Özal Dönemi Ekonomisine Genel Bir Bakış”, MPRA, Paper No. 81603, 27 Sep. 2017, s. 8.

şündüğü diğer bir yöntem ülkelerin liderleri ile insani ilişkileri birebir geliştirmek suretiyle, liderlerle dostluk temelinde kurulan sıcak ilişkileri geliştirmek istemesidir. Özal, 22 Mart 1991'de gittiği ABD'de Başkan George Bush'un Camp David'de iki gün misafiri olmuş ve bu görüşmelerden Türkiye ile ABD arasında Stratejik İş Birliği kararı çıkmıştır.¹⁵⁶⁰ Bu bağlamda Özal 1984'te İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, 1987'de Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad ve 1988'de Yunanistan Başbakanı Andreas Papandreou ile görüştü. Özal'ın Yunanistan Başbakanı ile görüşmesi sonucunda iki ülke arasında ilişkilerin yumuşamasını sağlayacak "Davos Ruhü" süreci başladı. Başbakan Özal Haziran 1988'de Atina'yı ziyaret ederek iki ülke arasındaki sorunların barış içinde karşılıklı çıkara dayalı olarak çözülmesini sağlamaya çalışmıştır.¹⁵⁶¹

12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'nden sonra Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasındaki ilişkilere¹⁵⁶² 1986 yılına kadar ara verildi. Bu dönem içinde Türkiye ile AET arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerde yavaşlama oldu.¹⁵⁶³ 1986'da Türkiye ile AET arasında ilişkilerin başlamasından sonra Türkiye, 14 Nisan 1987'de AET'ye tam üyelik için başvuru yaptı. Başbakan Turgut Özal Türkiye'nin AET'ye üyelik başvurusunu *zor günler kapıda* şeklinde değerlendirdi.¹⁵⁶⁴ Özal Türkiye ile AET arasındaki ilişkilerin önemini vurgulamak için Devlet Bakanı Ali Bozer'i tam yetkili olarak atadı. AET tarafından *yorumsuz* olarak kabul edilen başvurusuna 1989'da verilen cevapta Türkiye'nin nüfus yoğunluğu, ekonomisinin AET standartlarında olmaması, siyasi olarak demokratikleşmede yaşanan sorunlar, insan hakları ve azınlık hakları konusundaki eksiklikler ve Yunanistan ile yaşanan sorunlar gerekçe gösterilerek ret cevabı verildi.¹⁵⁶⁵

ANAP döneminde Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardan biri de, 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa karşı uygulanan asimilasyon politikası ve 1989 yılından itibaren Bulgaristan'daki Türklerin Türkiye'ye göç etmek durumunda kalmaları oldu. 1984 yılının sonlarından itibaren Bulgar yönetiminin Türkleri asimile etme kapsamında isim değiştirmeye zorlaması, Türkçe konuşmayı yasaklamaları, Balkanlar'da yeni bir Türk azınlık sorununun oluşmasına neden oldu. Türkiye, sorunun çözümü için bir taraftan sorunun muhatabı olarak Bulgaristan Devlet Baş-

1560 Engin Güner, **Özal'lı Yıllarım**, Babıalı Kültür Yay., İstanbul 2000, s. 153-160.

1561 Muhittin Demiray, "Doğu ile Batı, Liberalizm ile Muhafazakârlık Arasında ANAP Dış Politikası", **Uluslararası İlişkiler ve Türk Siyasal Partileri**, Ed. Nejat Doğan/Mahir Nakip, Seçkin Yay., Ankara 2006, s. 307.

1562 Hakan Keskin, **Doğru Sanılan Yanlışlarla Avrupa Birliği**, Genişletilmiş 2. Baskı, T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Ankara 2010, s. 223.

1563 **Milliyet**, 23 Ocak 1982.

1564 **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1987.

1565 Keskin, **age.**, s. 225; **Cumhuriyet**, 19.12.1989.

kanı Todor Jivkov'la görüşürken, diğer taraftan da sorunu uluslararası alana taşıdı. Türkiye ile bir göç anlaşmasına yanaşmayan Bulgaristan, 1989 yaz aylarında Bulgaristan'da yaşayan Türkleri topluca göçe zorladı. Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen Türklerin sayısının 300 bine ulaşmasından sonra Türkiye daha fazla göçmen kabul edemeyeceğini açıklayarak vize uygulamasına başladı.¹⁵⁶⁶

Türkiye'nin 1984 yılından itibaren dış politikasını önemli ölçüde ipotek altına alan "Kürt Sorunu", ANAP hükûmeti döneminde PKK'nın 1984 Şemdinli ve Eruh baskını ile adını duyurmaya başladı. Özal, Kürt Sorunu'nun çözümüne yönelik olarak o zamana kadar takip edilen resmî görüşün dışına çıkarak Kürt kimliğinin tanınması konusunda önemli adımları atmaya çalışmıştır. Özal, teröristin ve terör örgütlerinin eline koz vermemek için *bazı fikirlerin sebepleri varsa ve kullanılıyorsa onu yok etmek lazım. Onun da yolu, tabuları yıkıp her şeyi açıkça konuşmaktır* demiştir.¹⁵⁶⁷ Özal, federasyon fikrine karşı olmasına rağmen o günün siyasi atmosferinde düşünülmesi dahi sıkıntılara sebep olabilecek "federasyonun" da tartışılabileceğini ifade edecek cesareti göstermiştir.¹⁵⁶⁸ Diğer taraftan Özal'ın uyguladığı politikaların toplumsal açılımlarının bir sonucu olarak Türkiye'de dil konusu tartışılmaya başlanmıştır.¹⁵⁶⁹

Turgut Özal'ın Kürt Sorunu konusundaki çabalarının bir sonucu olarak 9 Aralık 1991 tarihinde Diyarbakır'a giden Başbakan Süleyman Demirel yaptığı açıklamada Kürt kimliği ile ilgili olarak tarihe şu notu düştü. *Kürt realitesini tanıyoruz* diyen Demirel, Kürt kimliği ile ilgili olarak *Buradaki insan yani Kürtçe konuşan 'Kürt asıllıyım' diyen insana da 'Kürt kimliği' diyoruz. Artık buna karşı çıkmak da mümkün değildir. Yani Kürt realitesini Türkiye tanımıştır ve son bir senenin en önemli olayıdır*¹⁵⁷⁰ sözleri ile konuyu en üst düzeyde dile getirmiştir.

Soğuk Savaş sonrası uluslararası alanda meydana gelen değişim ve dönüşümlerin getirdiği atmosferin Türkiye'ye yeni bir perspektif getirdiğini ifade eden Özal, Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemde görülen kararsızlık durumunun Türkiye üzerindeki etkisini şu şekilde ifade etmiştir: *Türkiye'nin tesir edeceği yeni dengeler vardır. Balkanlar, Orta Asya ve Arap alemi gibi. Aktif dış politika yapmak gerekir. Risk aldığınız oranda kazanırsınız. Kaybetme ihtimali de vardır. Anadolu tabiriyle ne kokar ne buluşursanız, hiçbir şey*

1566 İlhan Uzgel, "Balkanlarla İlişkiler", Ed. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C II, 1980-2001, 5. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2003, s. 176-181.

1567 **Cumhuriyet**, 23.09.1991.

1568 Barlas, **age.**, s. 287.

1569 **Hürriyet**, 10.03.1994.

1570 **Cumhuriyet**, 09.12.1991.

*kazanamazsınız.*¹⁵⁷¹ Özal, Türkiye'nin iç ve dış politikadaki gelecekle ilgili vizyonunun tarihsel mirasının tecrübeleri ve toplumun tarihsel süreç içinde oluşturduğu ortak kültürel değerleri temelinde inşa edebileceğine inanmıştır. Özal iktidarı döneminde Batı merkezli tek yönlü ve siyasi önceliği olan bir politik anlayış, çok yönlü ticari ilişkilerin de yurt dışına yaptığı ziyaret ve görüşmelerde önemli bir yer tuttuğu geniş bir yelpazeyi içine alacak şekilde genişletilmiştir. Dış politikada çok yönlü bir dış politika anlayışı temelinde Orta Doğu ülkelerinde Mısır'dan Cezayir'e kadar, Balkan ülkeleri, Orta Asya ve Rusya Federasyonu ve Uzak Doğu ülkeleri ile ticari ve siyasi ilişkilerin geliştirilmesine önem vermiştir.¹⁵⁷² Bölge ülkeleri ile ticari ve siyasi iş birliğinin geliştirilmesi ve bölge ülkeleri arasında siyasi ve ekonomik iş birliğinin artırılmasına yönelik olarak 1985'te İran ve Pakistan ile Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasında aktif rol oynamış, bu teşkilata 1992 Tahran Konferansı'nda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de dâhil olmuştur.¹⁵⁷³ Türkiye bu dönemde 1992'de kurulan ve Karadeniz'de sahili bulunan ülkelerden oluşan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurulmasına öncülük etmiştir.¹⁵⁷⁴

Türkiye, Soğuk Savaş'ın sona erdiği jeopolitik belirsizlik ortamında Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesinden sonra, Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmak için BM Güvenlik Konseyi'nin dünya barışının ve uluslararası güvenliğinin tekrar tesis edilmesi için 27 Kasım 1990'da aldığı 678 sayılı karar¹⁵⁷⁵ doğrultusunda hareket etmiştir. ABD'nin Irak'a karşı 17 Ocak 1991'de başlayan "Çöl Kapları" harekâtı sonrasında Saddam Hüseyin'in Kuveyt işgaline son verildi. ANAP hükümeti TBMM'den 17 Ocak 1991 tarihinde alınan kararlarla BM Güvenlik Konseyi kararı doğrultusunda Irak'ın Kuveyt'ten çıkartılmasına yardım etmek için izin aldı. ANAP'ın Dış İşleri Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin Türkiye'nin amacının Irak'a müdahale etmek olmadığını, bölgede güvenliği ve istikrarı sağlayacak bir barış istediklerini ifade etti.¹⁵⁷⁶

1571 **Milliyet**, 10.11.1991.

1572 **Sabah**, 13.12.1992.

1573 1985 yılında kurulan Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (EİT) kurucu üyeleri Türkiye, İran ve Pakistan'dır. 1992'de Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan ile Afganistan'ın da katılımıyla Örgüt, toplam 7 milyon km² alan üzerinde yaklaşık 400 milyon nüfusa hitap eden ekonomik ağırlıklı bir bölgesel örgüt halini almıştır. http://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-_eit_.tr.mfa, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

1574 Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya tarafından 25 Haziran 1992'de İstanbul'da kurulmuş ve Arnavutluk, Sırbistan ve Yunanistan İstanbul zirve toplantısında örgüte üye olarak kabul edilmişlerdir. http://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-_kei_.tr.mfa, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

1575 Norman Paech, "Die Rolle der UNO und des Sicherheitsrates im Irakkonflikt", **Aus Politik und Zeitgeschichte**, Bundeszentral für politische Bildung (bpb), Bonn, 10 Juni 2003, B-24-25/2003, s. 36.

1576 **Milliyet**, 20.01.1991.

Türkiye'nin Kuveyt krizi sonrasında Irak'ta Kürt ve Türkmen liderlerle irtibat kurması iç kamuoyunda şiddetli tartışmalara neden oldu.¹⁵⁷⁷ Turgut Özal, Irak politikasında kendisine yöneltilen eleştirilere karşı olayların gelişmesinin kendisinin Irak politikasında haklı olduğunu gösterdiğini, Irak politikasında *tahminlerinin doğru çıktığını* belirtmiştir.¹⁵⁷⁸ Irak politikası konusunda kendisi ile ters düşen Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifa etmesi o güne kadar Türkiye'nin demokratik siyasetinin gelişmesi açısından bir ilk olmuştur. Özal, Körfez Savaşı'nda Türkiye'nin iyi bir sınav verdiğini iddia ederek Türkiye'nin yıllardır izlediği hiçbir şeye karışmayan *çekingen dış politikasını bırakarak, dinamik, tutarlı ve aynı zamanda büyük bir ülkeye yakışır bir politika izleyebildiğini* söylemiştir.¹⁵⁷⁹

Türkiye 28 Şubat 1991 tarihinde sağlanan ateşkes ilanından sonra Kürt isyanını bastırmak için Saddam Hüseyin'in ordusu Kuzey Irak'a yürüdü. Saddam kuvvetlerinden kaçan 500 bine yakın sivilin Türkiye'nin sınırlarına doğru kaçması ile büyük bir insani kriz patlak verdi. Aynı zamanda bu durum Türkiye açısından büyük bir güvenlik sorunu oluşturmaktaydı. Türkiye'nin de ısrarı ile BM Güvenlik Konseyi'nin 5 Nisan 1991'de aldığı 688 sayılı karar Türkiye'nin güvenlik ve dış politikası açısından yeni sorunları beraberinde getirdi. ABD, BM Güvenlik Konseyi'nin kararını temel alarak 10 Nisan 1991'de Irak'ta 36. Paralelin Kuzeyine uçuş yasağı getirdi. Türkiye, 12 Temmuz 1991'de Bakanlar Kurulu kararıyla uçuş yasağını denetlemek için oluşturulan ve Türkiye'de "Çekiç Güç" olarak anılan koalisyon gücünün Türkiye'de konuşlanmasına müsaade etti.¹⁵⁸⁰ Çekiç Güç'ün Türkiye'de konuşlanması ve görev alanı ile ilgili tartışmalar Türkiye kamuoyunda ağır eleştirilere neden oldu. Çekiç Güç 1997 tarihinde yerini Kuzeyden Keşif Harakâtı'na bıraktı.

Özal, dış politikada karar alma süreci ve dış politikanın uygulanmasında Dış İşleri Bakanlığı'nın geleneksel uygulamalarına sıcak bakmamıştır. Özal Dış İşleri Bakanlığı'nın *statükoyu muhafaza eden bir politika* izlediğini, Dış İşleri Bakanlığı bürokratlarının dışta riske girmek istemediğini ve riske girenlerin ise hep siyasiler olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸¹ Dış İşleri bürokratlarını İsmet İnönü tarzında bir politika yürüttüğü gerekçesi ile eleştirerek kendi anlayışı çerçevesinde pragmatik, pratik ve sonuç almaya yönelik bir yöntemi uygulamıştır. Bu bağlamda Özal gereken kararların hızlı bir şekilde alınmasında bürokratik usul ve esasların dışına çıkarak gerektiğinde tek başına karar almayı

1577 **Hürriyet**, 13.03.1991; **Hürriyet**, 11.04.1991.

1578 **Milliyet**, 01.03.1991.

1579 **Milliyet**, 03.03.1991.

1580 Baskın Oran, **Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti**, Genişletilmiş 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, s. 80.

1581 Barlas, **age.**, s. 117.

tercih eden bir yaklaşım sergilemiştir.¹⁵⁸² Örneğin Arap dünyası ile ilişkilerde kardeşi Korkut Özal, zamanın ABD Başkan Yardımcısı George Bush ile ilişki kurmasında ENKA yönetim kurulu başkanı Tarık Şara devreye girmiştir.¹⁵⁸³ Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal etmesi ile başlayan Körfez Krizi sürecinde ABD Başkanı Bush ile Washington'da yaptığı gizli görüşmeye, protokol kuralları çerçevesinde ABD Başkanının yanında Dışişleri Bakanı da katılmıştır. Özal ise Türkiye'nin Dış İşleri Bakanı Ali Bozer'i görüşmeye almamış onun yerine kendi Özel Kalemi görüşmeye katılmıştır. Tabii olarak Özal'ın bu tavrı Dışişleri Bakanlığında huzursuzluğa neden olmuş ve Ali Bozer bu duruma tepkisini dışişleri bakanlığından istifa ederek göstermiştir.¹⁵⁸⁴

Özal'ın, Türkiye'nin resmî tutumu açısından bir tabu olarak nitelendirilen Kuzey Irak'taki Kürt liderlerle ilgili çıkışı da Türkiye'nin dış politikasında bir kırılmayı beraberinde getirmiştir. Özal'ın Kuzey Irak'taki Kürt liderler Talabani ve Barzani'yi Dış İşleri Bakanlığı ile istişarelerde bulunmadan kendi inisiyatifi ile Ankara'ya davet etmesi basında tartışmalara neden olmuştur.¹⁵⁸⁵ Özal basında çıkan eleştirilere rağmen Türkiye'nin güvenliğine yönelik konularda devletin o zamana kadar Kuzey Irak'taki Kürt liderleri yok sayma tavrını bir kenara bırakacak bir adım atmış ve Kuzey Irak'taki Kürt liderlerle doğrudan ilişki kurmaktan çekinmemiştir.¹⁵⁸⁶

Özal, ABD ile her halükârda ilişkilerin geliştirilmesini Türkiye'nin gelişmesi açısından kritik bir eşik olarak görmektedir. Bu durumu anlatan en iyi örneklerden biri, Özal'ın ABD ile Türkiye arasında ilk defa "Stratejik İşbirliği" kavramı temelinde iki ülke arasındaki iş birliğini farklı bir düzeye çekmede gösterdiği başarısıdır. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 22-23 Mart 1991 tarihleri arasında George Bush'un özel davetlisi olarak bulunduğu Camp David'de Bush ile yaptığı konuşmada; Orta Doğu, Balkanlar ve Kafkaslar konusunda Bush'a görüşlerini aktardıktan sonra Orta Asya'daki gelişmelere Bush'un dikkatini çekerek Türkiye ile ABD'nin Sovyetler Birliği sonrası Orta Asya'daki sorun ve konulara yönelik ortaklaşa tavır almaları gerektiğinden, bu çerçevede iki ülke arasında siyasi, ticari, ekonomik ve güvenlik alanlarını kapsayacak şekilde "stratejik bir iş birliğinin" gerekliliğinden bahseder. ABD Başkanı Bush'un, Özal'ın bu teklifine olumlu yaklaşması ile heyetler arasında yapılan görüşme sonrası prensip olarak ABD ile Türkiye'nin Stratejik İşbirli-

1582 Ramazan Gözen, **Amerikan Kıskaçında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası**, Liberte Yay., Ankara 2000, s. 115.

1583 **Cumhuriyet**, 12.11.1991.

1584 Gözen, **age.**, s. 116.

1585 Cengiz Çandar, **"Mezopotamya Expressi, Bir Tarih Yolculuğu"**, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 177.

1586 **Sabah**, 05.09.1992; **Cumhuriyet**, 02.08.1992.

ği kabul edilmiştir.¹⁵⁸⁷

Özal, dış politikadaki perspektifi tek taraflı bir yönelim değil çok yönlü ve çok taraflı, benimsediği neoliberal anlayış çerçevesinde Türkiye’yi küresel ekonomiye açarken, Türkiye’nin jeopolitik konumunu “köprü” olarak nitelendirmiştir. Özal’a göre Türkiye siyasi, ekonomik ve kültür olarak Doğu ile Batı arasında köprü işlevini yerine getirirken iç politikada da aynı başarıyı sağlamak için kültürel farklılıkları uyumlu hale getirecek yeni bir düşünce yapısı gerekliydi. Dış politikanın yapımı ve yürütülmesindeki yöntemlere eleştiri getirirken bu aynı zamanda klasik Türk dış politikasını ve onun Kıta Avrupası kökenine dayanan Dış İşleri Bakanlığı bürokratlarının bakanlığı yürütme tarzına da bir eleştiriydi.

Özal, Orta Doğu’daki Müslüman ülkelerle ticari ve siyasi ilişkileri geliştirerek bölgesel iş birliğine önem verirken, 1987’de AET’ye tam üyelik için yaptığı başvuru ile Türkiye’nin önüne *uzun ince bir yol açtı*. Bu bağlamda dış politikadaki ilgi alanını hem Doğu ile hem de Batı dünyası ile senkronize etmeye çalışmıştır.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra Balkanlar’da Kafkasya, Orta Asya’daki değişimler ve Orta Doğu’daki gelişmeler Türkiye’nin iç politikada ve dış politik anlayışında yeni değişim ve dönüşümleri kaçınılmaz kılmıştır. Türkiye, Sovyetlerin dağılması sürecinde bağımsızlıklarına kavuşan devletleri ilk tanıyan devletlerden biri oldu.¹⁵⁸⁸ Türkiye, 90’lı yıllarda bağımsızlıklarını yeni ilan eden Orta Asya’daki Türk Cumhuriyetlerinin siyasi sistem tercihleri hususunda Türkiye, Suudi Arabistan ve İran rekabetinde batıcı, laik ve Müslüman kimliği ile kendini “Model Ülke”¹⁵⁸⁹ olarak lanse etmeye çalışmıştır. Türkiye’nin Yugoslavya İç Savaşı esnasında Bosna’ya karşı kayıtsız kalmaması ve Demirel’in söylemiyle *Adriyatik Denizi’nden Çin Seddi’ne* yeni bir alan açılması, Özal’ın ifadesiyle Türkiye’nin önüne *300 yılda bir gelecek* fırsat ile yeni *hacet kapılarının açılmış* olması, ulus devlet kimliği üzerine inşa edilmiş Türk dış politikasının felsefesinde revizyon ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Osmanlı sınırları içinde yaşamış farklı etnik kimliklerle ortak tarihî geçmişten gelen yeni bir payda arayışı “Osmanlı ve Din” kavramlarının yeniden etkin bir şekilde iç ve dış politikada tartışmaya açılmasına neden olmuştur.

1587 Hürriyet, 13.06.2005.

1588 Abdulvahap Kara, *Turgut Özal ve Türk Dünyası; Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012, s. 141.

1589 Kara, *age.*, s. 171-189.

1.4. Koalisyonlar Dönemi*

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışından, Mayıs 2020 yılına kadar, Muvakkat İcra Encümeni de dâhil olmak üzere 73 hükûmet, Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihinden itibaren 67 hükûmet kuruldu. İlk koalisyon hükûmetleri ise 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nden sonra, 1961 yılında gerçekleşti. Günümüze kadar, üç dönemde 13 koalisyon hükûmeti kuruldu, bunlar 1961-1963, 1973-1978 ile 1991-2002 yılları arasında yoğunlaştı.¹⁵⁹⁰

Türk siyasetinde uzlaşî kültürünün gelişmemiş olması, koalisyon hükûmetleri döneminde genellikle siyasi istikrarsızlığa yol açtı. Öte yandan koalisyonlar da, siyasi istikrarsızlığın yaşandığı tarihlerde ortaya çıktı. Diğer bir deyişle, siyasi istikrarsızlıklar koalisyon hükûmetlerine yol açarken, koalisyonlar da siyasi istikrarsızlığı derinleştirdi. Bu nedenle koalisyonlar, sorunları çözmek yerine bizzat kendileri bir sorun teşkil etti.

Türkiye'de 12 Eylül 1980'de bir askerî darbe gerçekleşti. Askerî yönetim, Türkiye'nin dış politikasıyla ilgili olarak yeni bir yaklaşım tarzı ortaya koymazken iç politikada ise tüm siyasi partilerle birlikte çok sayıda derneği kapatarak devleti ve siyaseti yeniden düzenlemeye çalıştı. 1982 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinin ardından, siyasette normalleşme süreci hızlandı ve 6 Kasım 1983'te 17. Dönem TBMM için genel seçim yapıldı. Seçimde en yüksek oyu alan Anavatan Partisi (ANAP) tek başına iktidara gelerek 45. hükûmeti ANAP Genel Başkanı Turgut Özal kurdu. ANAP, 29 Kasım 1987'de yapılan genel seçimde de başarılı oldu ve yine tek başına iktidara geldi.¹⁵⁹¹ Bundan dolayı, siyasi istikrarsızlık yaşanmadı.

Özal döneminde, o güne kadar izlenen ithal ikameci sanayileşmeden, ihracata dayalı kalkınma modeline geçilmesi nedeniyle, dışa açılma konusunda başarılı olundu. Sağlanan teşviklerle de, ihracat rakamları arttı ve 1990'lı yıllara her yönüyle dışa açık bir ekonomi bırakıldı.¹⁵⁹² Buna rağmen, Türkiye'nin daha sonraki yıllarına damgasını vuracak, dahası kronik bir hale gelecek olan, çok ciddi sorunlardan bazıları da Özal döneminde başladı. Terör

* Prof. Dr. Hakan Uzun, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, hakanuzun@ankara.edu.tr

1590 **Koalisyon Hükûmetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükûmet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C I, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., byy, 2015, s. Ön söz, İçindekiler.

1591 Temuçin Faik Ertan, "Darbeler Dönemi ve Demokrasiyi Yaşatma Çabaları II", **Türkiye'de Demokrasi ve Parlamento Tarihi**, Ed. Şaduman Halıcı, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2013, s. 200-204; Sina Akşin, **Kısa 20. Yüzyıl Tarihi**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015, s. 471.

1592 Cenk Saraçoğlu, "Tank Paletleriyle Neoliberalizm", **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**, Yordam Kitap, İstanbul 2015, s. 751-755.

ve yüksek enflasyon kuşkusuz bunların en başında geldi. 12 Eylül Askerî Darbesi'nden sonra siyasi yasak getirilen Bülent Ecevit, Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş gibi darbe öncesinin siyasetçileri de, 1987 referandumunu sonrasında siyasi yasakların kaldırılmasıyla birlikte yeniden siyasal yaşama döndü. Turgut Özal, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in görev süresinin dolmasından sonra, ANAP Genel Başkanlığı'ndan ayrıldı ve yapılan seçimle 31 Ekim 1989'da Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı oldu. Ardından ANAP milletvekili Yıldırım Akbulut'u hükûmeti kurmakla görevlendirdi. Özal'ın arka planda sürekli olarak müdahale ettiği Akbulut hükûmeti döneminde, işçi hareketlerinde artış görülürken faili meçhul siyasi cinayetler gündeme geldi. Bu süreçte Türk Hukuk Kurum Başkanı Muammer Aksoy, *Hürriyet* gazetesi Yönetim Kurulu Üyesi Çetin Emeç, yazar Turan Dursun ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Bahriye Üçok suikasta kurban gitti. 17 Ocak 1991-28 Şubat 1991 yılları arasında gerçekleşen Körfez Savaşı da, ülkeyi her açıdan olumsuz bir şekilde etkiledi. Türkiye ekonomik yönden büyük kayıplara uğrarken savaş bölgesinde doğan boşluktan yararlanan PKK da terör eylemlerini artırdı. Akbulut, bir süre sonra, ANAP Kongresi'nde Mesut Yılmaz'a karşı girdiği genel başkanlık yarışını kaybetti ve başbakanlıktan ayrıldı. Bunun üzerine Özal, 17 Haziran 1991'de hükûmeti kurma görevini Mesut Yılmaz'a¹⁵⁹³ verdi. Ancak bu durum da çok uzun sürmedi ve genel seçime gidildi.¹⁵⁹⁴

Sonuçta, 12 Eylül 1980 öncesinin güçlü siyasi aktörlerinin siyasete dönmelerinin merkez sağ ve merkez solda ortaya çıkardığı parçalanmışlık, terör ve ekonomide yaşanan yüksek enflasyon, Türk siyasetini ve toplumunu yıpratacak sorunlar olarak bir önceki dönemden, yeni döneme miras olarak kaldı.

Dünyada ise 9 Kasım 1989'da Berlin Duvarı yıkıldı, 26 Aralık 1991'de SSCB dağıldı ve Soğuk Savaş dönemi sona erdi. Değişen koşullar nedeniyle, küresel aktörlerin kendi çıkarları doğrultusunda yeni stratejiler belirlemeye başladığı sıralarda, SSCB'nin egemen olduğu alanlardan çekilmesi ve Yugoslavya ile Çekoslovakya gibi federasyonların dağılması çok sayıda yeni devletin ortaya çıkacağı sancılı bir sürecin başlangıcı oldu.¹⁵⁹⁵ Böylelikle dünya,

1593 Mesut Yılmaz: 1947'de İstanbul'da doğdu. İstanbul Erkek Lisesini bitiren Yılmaz, 1971'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye ve İktisat Bölümü'nden mezun oldu. 1972-1974 arasında Almanya'nın Köln Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde yüksek lisans çalışması yaptı. 1983 yılında kurulan ANAP'ın kurucu üyeleri arasında yer aldı. Bu konuda bk. Faruk Bildirici, **Hanedan'ın Son Prensi: Mesut Yılmaz ve ANAP'lı Yıllar**, 5. Baskı, Ümit Yay., Ankara 2002, s. 5 vd.

1594 Ertan, **Darbeler...**, s.200-204; Sina Akşin, **Kısa 20. Yüzyıl Tarihi**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015, s. 471.

1595 Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1994, s. 501; Faruk Sözmemoğlu, **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, Der Yay., İstanbul 2006, s. 463-644; Emre Kongar, **Küresel Terör ve Türkiye**, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001, s. 21.

bir taraftan yeni çatışmalara doğru sürüklenirken diğer yandan da devletlere yeni fırsatlar sunmaya başladı. Böylesi bir ortamda ve en çok da müttefikleri tarafından stratejik önemi sorgulanmaya başlanan Türkiye, yeni politikalar üretmek zorunda olduğu bir dönemin henüz başındaydı.¹⁵⁹⁶

1.4.1. XIX. Dönem Koalisyon Hükûmetleri

XIX. dönemde üçü koalisyon, biri azınlık olmak üzere dört hükûmet kuruldu. 49., 50. ve 52. hükûmetler, dönemin merkez sağ ve merkez sol partileri arasında kurulurken 51. azınlık hükûmeti ise Tansu Çiller¹⁵⁹⁷ tarafından kuruldu. Ancak TBMM'den güvenoyu alamadı.

1.4.1.1. VII. Süleyman Demirel Hükûmeti (20.11.1991-25.06.1993)

20 Ekim 1991 tarihinde yapılan ve beş siyasi partinin katıldığı genel seçimin sonucunda Doğru Yol Partisi (DYP) 178, ANAP 115, Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) 88, Refah Partisi (RP) 62 ve Demokratik Sol Parti de (DSP) 7 milletvekiliği elde etti.¹⁵⁹⁸ Ortaya çıkan tablo, siyasi partilerin tek başlarına hükûmet kurabilmelerine imkân tanımadı ve Türk siyasi tarihinde yaklaşık olarak 11 yıl sürecek olan, yeni bir koalisyon hükûmetleri dönemi başladı.

Seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra, Cumhurbaşkanı Turgut Özal, seçimlerden birinci parti olarak çıkan DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel'i hükûmet kurmakla görevlendirdi. Demirel'in yaptığı görüşmelerin sonunda, 20 Kasım 1991'de, DYP ve SHP'den oluşan bir koalisyon hükûmeti kuruldu. Kabinde DYP'den 20, SHP'den de 12 bakan yer alırken Demirel Başbakan, SHP Genel Başkanı Erdal İnönü de Başbakan Yardımcısı oldu.¹⁵⁹⁹

Hükûmetin hem koalisyon protokolünde hem de programında, temel amaçlarının *siyasal, ekonomik ve toplumsal istikrarı ve toplumsal güveni* sağlamak olduğu belirtildi.¹⁶⁰⁰ Hükûmet, halka demokratikleşme ve sosyal devlet

1596 Sander, *age.*, s. 501.

1597 Tansu Çiller: 1946 yılında İstanbul'da doğdu. Robert Koleji mezunu olan Tansu Çiller, Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nü bitirdi. Doktorasını Connecticut Üniversitesinde veren Çiller, doktora sonrası çalışmalarını Yale Üniversitesinde devam ettirdi. 1978 yılında doçent, 1983 yılında profesör oldu. Başta Boğaziçi Üniversitesi olmak üzere çeşitli üniversitelerde çalışan Çiller, 1990 yılı Kasım ayında Doğru Yol Partisi'nde politikaya girdi. İlkay Demirkürek, **1980 Sonrası Değişimin Işığında Kadın ve Liderlik Olgusu: Tansu Çiller Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 127-134.

1598 <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>, Erişim Tarihi: 17.03.2020.

1599 **Cumhuriyet**, 21. 11. 1991; **Milliyet**, 21. 11. 1991.

1600 **Koalisyon Hükûmetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükûmet Programları ve Genel**

vaat etti.¹⁶⁰¹ Bu bağlamda, programda insan hakları ve demokratikleşme kavramları üzerinde sıkça duruldu ve bunların geliştirilerek 12 Eylül döneminin yarattığı tahribatın ortadan kaldırılmasının hedeflendiği söylendi. Ekonomi alanında ise refahın tabana yayılması, gelir dağılımındaki çarpıklıkların giderilmesi ve özellikle de enflasyonun düşürülmesine öncelik verildi. Ayrıca terör konusuna da değinildi ve önlenmesinde kararlılık gösterileceği vurgulandı. Programda, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte oluşan yeni koşullara uygun bir dış politika izleneceği söylendi. Ancak sıra dışı bir değişimden söz edilmedi ve Avrupa Topluluğu'na (AT) tam üye olmak, hükümetin ana hedeflerinden biri olarak gösterildi.¹⁶⁰²

49. hükümetin iktidarda kaldığı süre içinde öne çıkan ekonomik, siyasi ve toplumsal gelişmelere bakıldığında ilk sırayı terörün, doğal afetlerin ve işçi ölümlerinin aldığı görülmektedir.

Bu dönemde başta PKK olmak üzere diğer terör örgütlerinin eylemleri ve faili meçhul cinayetler her geçen gün arttı. Buna bağlı olarak, 30 Temmuz 1992 tarihli Türk Millî Güvenlik Siyaseti Belgesi'nde, ortaya çıkan yeni şartlara göre Türkiye'nin tehdit algılamasında, SSCB'nin ve Yunanistan'ın yerini, PKK ve ayrılıkçı hareketlerin aldığı belirtildi.¹⁶⁰³ PKK özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde askerî birliklere yönelik eylemlerini artırırken, diğer terör örgütleri de devletin üst düzey bürokrat ve aydınlarına yönelik saldırılarda bulundu. Bursa Cumhuriyet Başsavcısı Nural Uçurum, uğradığı bir saldırıda ağır biçimde yaralanırken,¹⁶⁰⁴ emekli Oramiral Mehmet Kemal Kayacan,¹⁶⁰⁵ gazeteci Musa Anter¹⁶⁰⁶ ve gazeteci-yazar Uğur Mumcu öldürüldü.¹⁶⁰⁷ Ayrıca Jandarma Genel Komutanı Eşref Bitlis'i Diyarbakır'a götürmek üzere havalanan uçak düştü.¹⁶⁰⁸ Ancak uçağın bir kaza sonucu düştüğüne yönelik verilen bilgiler kamuoyunu tatmin etmedi. Bu dönemde Atatürk'ün manevi şahsına yönelik yapılan saldırılar da, hem toplumsal gerilim ve kutuplaşmayı hem de laiklikle ilgili endişeleri artırdı.¹⁶⁰⁹

Kurul Görüşmeleri, C II, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., byy, 2015, s. 1699.

1601 Suavi Aydın vd., **1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi**, 6. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 384-885.

1602 **Koalisyon Hükümetleri...**, C. II, s. 1630-1699.

1603 Sönmezoğlu, **age.**, s. 479-480.

1604 **Cumhuriyet**, 19. 02. 1992; **Milliyet**, 19. 02. 1992.

1605 **Cumhuriyet**, 30. 07. 1992; **Milliyet**, 30. 07. 1992.

1606 **Cumhuriyet**, 21. 09. 1992; **Milliyet**, 21. 09. 1992.

1607 **Cumhuriyet**, 25. 01. 1993; **Milliyet**, 25. 01. 1993.

1608 **Cumhuriyet**, 18. 02. 1993; **Milliyet**, 18. 02. 1993.

1609 Bu konuda bazı örnekler vermek gerekirse; Elazığ'da Atatürk'ü anma töreni sırasında gruplar halinde tören yerine gelen Acemendi tarikatı mensupları, saygı duruşu ve İstiklal

Zonguldak'ta bulunan Türkiye Taşkömürü Kurumuna bağlı İncirharmanı Ocağı'nda yaşanan grizu patlamasının çok sayıda işçinin hayatına mal olması;¹⁶¹⁰ Erzincan'da meydana gelen depremde büyük oranda can ve mal kaybı yaşanması,¹⁶¹¹ Bayburt'un Üzengil köyünde yaşanan çığ nedeniyle 54 kişinin¹⁶¹² ve İstanbul'un Ümraniye ilçesindeki çöplükte, metan gazı sıkışması nedeniyle meydana gelen patlamada da 39 kişinin ölmesi,¹⁶¹³ toplumsal acıların artmasına neden oldu.

TBMM'ye SHP listesinden giren Halkın Emek Partisi (HEP) milletvekillerinin PKK terörü karşısında kesin bir karşı tavır sergilememesi, terörün ülkede yarattığı gerilimin daha da tırmanıp, Meclis çatısına taşınmasına yol açtı ve partinin kapatılmasını gündeme getirdi. 19 Haziran 1992'de ise 12 Eylül yönetimi tarafından kapatılan siyasi partilerin yeniden açılmasını sağlayan bir yasanın kabul edilmesiyle, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) yeniden açıldı ve partinin genel başkanlığına Deniz Baykal seçildi.¹⁶¹⁴ Aynı süreçte Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) de, 4. Olağanüstü Kurultayı'nda kendisini feshedip, 12 Eylül öncesinde kurulmuş olan Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) adını alarak genel başkanlığına Alparslan Türkeş'i seçti.¹⁶¹⁵ Ancak aynı durumdaki DYP¹⁶¹⁶ ile RP¹⁶¹⁷ eski isimlerini almadan yollarına devam etmeyi tercih etti.

CHP'nin açılmasıyla birlikte SHP'den istifa eden bazı milletvekilleri CHP'ye katılırken¹⁶¹⁸ MÇP Grup Başkanvekili ve Sivas Milletvekili Muhsin Yazıcıoğlu da, 7 Temmuz 1992'de kendisini destekleyen beş milletvekiliyle birlikte partisinden istifa etti ve 29 Ocak 1993 tarihinde Büyük Birlik Partisi'ni kurdu.¹⁶¹⁹ Bu yaşananlar, parti sayılarını artırdı ve zaten parçalanmış

Marş'ında durmayıp grup olarak yürüyerek Atatürk'ün anılmasını protesto etti. **Cumhuriyet**, 11-12. 11. 1992; RP İstanbul Milletvekili Hasan Mezarıcı yaptığı bir açıklamada *Anıtkabir, 70 yıldır milletin zorla götürülüp baş eğdirildiği yerdir, bu türbe yıkılmalıdır* dedi. **Cumhuriyet**, 14. 11. 1992; 22 Kasım 1992'de İzmir'de 2.000 kişinin katılımıyla yapılan "Laik Cumhuriyete Bağlılık Yürüyüşünde", Atatürk ve laiklik karşıtı sözleriyle toplumda tepki yaratan ve "Kara Ses" olarak da anılan Cemalettin Kaplan'a tepki gösterildi. **Cumhuriyet**, 22.11.1992.

1610 **Cumhuriyet**, 04.03.1992; **Milliyet**, 04.03.1992.

1611 **Cumhuriyet**, 14.03.1992; **Milliyet**, 14.03.1992.

1612 **Cumhuriyet**, 19-20.01. 1993; **Milliyet**, 19-20.01.1993.

1613 **Cumhuriyet**, 29-30.04. 1993; **Milliyet**, 29.04.1993.

1614 **Cumhuriyet**, 10.09.1992; **Milliyet**, 10.09.1992.

1615 **Cumhuriyet**, 24.01.1993.

1616 Adalet Partisi'nin (AP) devamı olarak kurulmuştur.

1617 Milli Selamet Partisi'nin (MSP) devamı olarak kurulmuştur.

1618 **Milliyet**, 13.09.1992; **Cumhuriyet**, 22.09.1992.

1619 Fatma Akar, **Siyasette Liderlik Olgusu: Muhsin Yazıcıoğlu Örneği**, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur 2019, s. 61-68.

olan siyaset, daha da parçalı hale gelerek Türkiye'yi tek parti iktidarından biraz daha uzaklaştırdı. Bu konuya bir başka açıdan bakıldığında, Türkiye'deki siyasi parti fazlalığını, toplumdaki düşünce farklılıklarının fazlalığı ile açıklamak mümkün görünmekle birlikte askerî darbeler döneminde siyasetin yeni baştan dizayn edilmeye çalışılmasının da bunda etkili olduğu söylenebilir. Darbeler sırasında, siyasi partilerin, derneklerin ve sivil toplum örgütlerinin kapatılması, siyasilerin yasaklı kılınması ve belki de hepsinden daha önemlisi, toplumun siyasi görüş ve olaylardan habersiz veya bunlara kayıtsız bir hale getirilmesi için çaba harcanması siyasi partileri köksüz kılmakla, Türk halkını da siyasetten soğuttu.

SSCB'nin dağılması ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmesinin ardından Türkiye, bu devletleri tanıyan ilk ülke oldu ve ilişkilerini daha güçlü ve sistemli bir şekilde sürdürebilmek için TİKA, Türk Eximbank ve TÜRKSOY adıyla bazı kurumlar oluşturuldu. 1992 yılında ise ülkeler arasındaki ilişkiler arttı ve 31 Ekim 1992'de ilk defa bir araya geldiler. Ayrıca bir bölgesel örgütlenme çabası olarak, Türkiye'nin öncülüğünde Karadeniz'e kıyısı olan Türkiye, Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, Rusya, Ukrayna ile komşu devletler Hırvatistan, Ermenistan, Azerbaycan, Yunanistan ve Moldova arasında 25 Haziran 1992'de ekonomik ilişkileri geliştirmek ve bu durumu siyasal iş birliğine de taşımak düşüncesiyle, Karadeniz Ekonomik İş Birliği Topluluğu kuruldu.¹⁶²⁰ Hükûmet, izlediği bu politikayla, programında da belirttiği gibi, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan yeni olanaklardan yararlanmaya çalıştı.

17 Nisan 1993'te, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ani ölümü ise siyasi dengeleri beklenmedik bir şekilde değiştirdi.¹⁶²¹

1.4.1.2. I. Tansu Çiller Hükûmeti (25.06.1993-05.10.1995)

Özal'ın beklenmeyen ölümü sonrasında, Süleyman Demirel, DYP Genel Başkanlığı ve Başbakanlık görevlerinden istifa etti; 16 Mayıs 1993'te TBMM'de yapılan oylama sonucunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin 9. Cumhurbaşkanı oldu.¹⁶²² DYP Genel Başkanlığına ise 13 Haziran 1993'te toplanan DYP'nin Olağanüstü Büyük Kongresi'nde, DYP İstanbul Milletvekili Tansu

1620 Sönmezoglu, *age.*, s. 731-734, 753; Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001**, C II, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 371 vd.; Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi, Ocak 1990'da Washington eski büyükelçisi Şükrü Elekdag tarafından ortaya atıldı. Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından benimsenerek uygulama aşamasına geçildi. İlhan Uzgel, "Balkanlarla İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001**, C II, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 519.

1621 *Milliyet*, 18.04.1993; *Cumhuriyet*, 18.04.1993.

1622 *Milliyet*, 17.05.1993; *Cumhuriyet*, 17.05.1993.

Çiller seçildi.¹⁶²³

Tansu Çiller, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından yeni hükûmeti kurmakla görevlendirildi; 25 Haziran 1993'te, DYP ile SHP arasında bir kez daha koalisyon hükûmeti kuruldu. Çiller, 50. Hükûmetin Başbakanı olurken, Erdal İnönü de Başbakan Yardımcılığı görevini üstlendi.¹⁶²⁴ Tansu Çiller, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kadın başbakanı olma unvanını da elde etti.

50. Hükûmetin protokol ve programında, önceki hükûmetin temel hedeflerinin ilke olarak benimsendiği ve uygulamalarının dikkate alındığı belirtilerek 49. Hükûmetin devamı olduğuna yönelik bir gönderme yapıldı. Protokolde, *Anayasa Hükümleri de dahil demokratikleşmenin ve çağdaş değerlerin önünde duran bütün engeller ayıklanacak ve bir an önce kaldırılacaktır* denilirken programda da, *Özgürlükçü, çoğulcu ve her anlamda tam demokratik rejimden vazgeçemeyeceği ve bundan asla ödün verilmeyeceği* dile getirildi ve böylelikle bir önceki hükûmet döneminde altı çizilen demokratikleşmenin devam edeceği söylendi. Ayrıca terörle kararlılıkla mücadele edileceği ifade edilirken ekonomide özelleştirme ön plana çıkarıldı. Ancak sosyal devlet olgusunun da mutlaka hayata geçirileceği vurgulandı. Dış politikada ise Kafkasya ve Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin geliştirileceği belirtilmekle beraber AT'ye üye olmak hedef olarak gösterildi.¹⁶²⁵

Bir süre sonra Erdal İnönü'nün, SHP Genel Başkanlığı ve Başbakan Yardımcılığı görevinden ayrılarak siyasete veda etmesi üzerine, SHP Genel Başkanlığı ve Başbakan Yardımcılığı görevine Murat Karayalçın geldi. Böylelikle her iki partide de bir lider değişikliği gerçekleşti. Ancak bu durum çok uzun sürmedi. 18 Şubat 1995 tarihinde SHP'nin, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile birleşmesi ve siyasete CHP çatısı altında devam edilmesine karar verilmesi üzerine, Hikmet Çetin CHP Genel Başkanı oldu ve Başbakan Yardımcılığı görevini Murat Karayalçın'dan devraldı.¹⁶²⁶ Hükûmette üç ayrı kişiyle çalışan Çiller, 9 Eylül 1995'te toplanan CHP'nin 27. Kurultayı'nda CHP'nin yeni Genel Başkanı seçilen Deniz Baykal ile uzlaşma zemini bulamayarak istifa etti ve böylelikle 50. Hükûmet sona erdi.

50. Hükûmetin iktidarda kaldığı süre içinde öne çıkan olaylara bakıldığında, bir önceki dönemde olduğu gibi, terör ve ekonomik sorunların yine başı çektiği görülmektedir. Hükûmet daha güvenoyu almadan, Pir Sultan Abdal Şenliği'ne katılmak üzere Sivas'a giden yazar ve sanatçıların kaldığı Madımak Otelinin 2 Temmuz 1993 Cuma günü ateşe verilmesi ve olay

1623 *Milliyet*, 14.06.1993; *Cumhuriyet*, 16.06.1993.

1624 *Milliyet*, 26.06.1993; *Cumhuriyet*, 26.06.1993.

1625 *Koalisyon Hükümetleri...*, C II, s. 1819-2006.

1626 Muzaffer Ayhan Kara, *Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon*, 3. Baskı, BingBang Yay., Ankara 2015, s. 210, 221-222.

sırasında 37 kişinin ölmesi, 50. Hükûmet döneminde gerçekleşen en trajik olaylardan biri oldu.¹⁶²⁷ Ayrıca 12 Mart 1995'te İstanbul'un Gaziosmanpaşa ilçesinde bulunan Gazi Mahallesi'nde, genellikle Alevi yurttaşların gittiği, üç kahvehanenin taranması sonrasında başlayan olaylarda da, çok sayıda kişi hayatını kaybetti.¹⁶²⁸ Her iki olay, başta Alevi kesim olmak üzere kamuoyunu dehşete düşürüp, endişe yarattığı gibi, ciddi toplumsal tepkilere yol açtı ve hükûmet zor durumda kaldı. Ancak söz konusu olaylardan, özellikle koalisyon ortağı SHP çok daha fazla etkilendi. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı İSKİ'de yaşanan rüşvet ve yolsuzluklar nedeniyle zaten kamuoyu karşında sıkıntılı bir durumda bulunan SHP'nin itibarı oldukça zedelendi.¹⁶²⁹

Bu dönemde Atatürk'ün manevi şahsına yönelik saldırılar da devam etti.¹⁶³⁰ Terör örgütü PKK ise Erzincan'ın Kemaliye ilçesi Başbağlar köyüne düzenlediği bir saldırıda 33 kişiyi öldürdü.¹⁶³¹

14 Temmuz 1993'te ise Anayasa Mahkemesi, HEP'in yürüttüğü faaliyetlerin Anayasa'ya ve Siyasal Partiler Yasası'na aykırı olduğu gerekçesiyle kapatılmasına karar verdi.¹⁶³² Bunun üzerine, HEP üyeleri, Demokrasi Partisi (DEP) içinde siyaset yapmaya başladı. Ancak Anayasa Mahkemesinin 16 Haziran 1994'te DEP'in de kapatılmasına hükmetmesi üzerine,¹⁶³³ 11 Mayıs 1994 tarihinde kurulmuş olan Halkın Demokrasi Partisi'nin (HADEP) çatısı altında toplandı.

Bu dönemde, ekonomide de işler iyi gitmedi. Yaşanan mali kriz nedeniyle, 5 Nisan 1994'te sert ekonomik kararlar alındı. Dolar %38,8 oranında devalüe edildi, KİT ürünlerine %100'e yakın zam yapıldı¹⁶³⁴ ve "kemer sıkma politikaları" izlendi.¹⁶³⁵ Kriz nedeniyle de, hükûmet kamuoyu nezdinde itibar kaybetti.

1627 **Cumhuriyet**, 03.07.1993; **Milliyet**, 03.07.1993.

1628 **Cumhuriyet**, 14.03.1995; **Milliyet**, 14.03.1995.

1629 Aydın, **age.**, s. 400, 404.

1630 Bu konuda bazı örnekler vermek gerekirse; Kimliği belirsiz bir kişi tarafından, TBMM'de bütün milletvekillerinin odalarına dağıtılan bir bildiriye, Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım hakkında çirkin iftiralarda bulunuldu. Ayrıca RP Milletvekili Hasan Mezarcı, farklı partilerden dokuz milletvekili ile TBMM başkanlığına bir önerge vererek Atatürk'e İzmir'de suikast düzenlemek isteyenlerin itibarlarının iade edilmesini istedi. **Cumhuriyet**, 24.02.1994; Atatürk'ün 56. ölüm yılı dönümü için Anıtkabir'de yapılan törenler sırasında Mahmut Kaçar adlı bir kişi töreni protesto etti. Bu arada söz konusu kişi linç girişimine uğradı. **Cumhuriyet**, 11.10.1994; **Milliyet**, 11. 10. 1994.

1631 **Cumhuriyet**, 07. 07. 1993; **Milliyet**, 07.07.1993.

1632 **Cumhuriyet**, 15. 07. 1993.

1633 **Cumhuriyet**, 17. 06. 1994.

1634 **Cumhuriyet**, 05-06. 04. 1994; **Milliyet**, 05-06.04.1994.

1635 Saraçoğlu, **agm.**, s. 755.

Yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen, ilk kapsamlı ve demokratik hakların genişletilmesine yönelik anayasal değişiklikler, 50. Hükümet zamanında gerçekleştirildi. Anayasa'nın başlangıç bölümünde yer alan 12 Eylül ile ilgili ibareler çıkarıldı; derneklere ve sendikalara getirilen siyaset yapma yasağı kaldırıldı; kamu çalışanlarının sendika kurmalarına imkân tanındı.¹⁶³⁶

27 Mart 1994'te yapılan yerel seçimlerde, SHP'nin oylarında büyük düşüş yaşanırken RP ise özellikle Doğu ve Güneydoğu'daki oylarını artırdı ve İstanbul ile Ankara Büyükşehir Belediye başkanlıklarını da kazanarak oy patlaması yaptı. Bu sonuç, RP'nin gelecekte iktidarın en güçlü alternatiflerinden biri olacağına ilk işareti olduğu gibi, Türk halkının siyasi tercihlerinin de değişmekte olduğunu gösterdi.¹⁶³⁷ RP'nin bu şekilde yükselmesinde, birbirinin güçlü alternatifi olması beklenen merkez sağ ve merkez sol partilerin iktidar ortağı olması nedeniyle, birlikte yıpranmış olmalarının da etkisi oldu.

Dış politikada ise 6 Mart 1995'te, 1 Ocak 1996 tarihinden geçerli olmak üzere AB ile bir Gümrük Birliği Antlaşması imzalandı. Türkiye'de bu anlaşmanın, AB üyeliği için ciddi bir basamak olduğu düşünüldü.¹⁶³⁸ Ancak Azerbaycan'da Devlet Başkanı Haydar Aliyev'e karşı 13 Mart'ta başlatılan darbe girişiminde, Türkiye'nin de adının geçmesi iki ülke ilişkilerinin bir dönem de olsa soğumasına neden oldu.¹⁶³⁹

1.4.1.3. III. Tansu Çiller Hükümeti (30.10.1995-06.03.1996)

Tansu Çiller, 5 Ekim 1995'te bir azınlık hükümeti kurdu. Ancak TBMM'den güvenoyu alamadı.¹⁶⁴⁰ Bu olaydan sonra, DYP ile CHP ülkeyi seçime götürmek üzere 30 Ekim 1995'te yeni bir koalisyon hükümeti kurdu.¹⁶⁴¹ 52. Hükümette Tansu Çiller Başbakan, Deniz Baykal da Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak görev aldı.¹⁶⁴² 52. Hükümet, kuruluş amacına uygun olarak, 24 Aralık 1995'te ülkeyi genel seçime götürdü ve yaklaşık olarak dört ay süren görev süresi sona erdi.

Hükümetin kurulma aşamasında, iki parti arasında yazılı bir protokol

1636 **Cumhuriyet**, 24. 07. 1995; **Resmî Gazete**, Tarih: 26 Temmuz 1995, S 22355.

1637 **Cumhuriyet**, 28. 03. 1994; <http://www.ysk.gov.tr/tr/27-mart-1994-mahalli-idareler-genel-secimi/2804>, Erişim Tarihi: 31.03.2020.

1638 Sönmezoğlu, **age.**, s. 515; Sanem Baykal vd., "AB'yle İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001**, C II, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 332 vd.

1639 **Milliyet**, 19.02.1998; **Cumhuriyet**, 19.02.1998.

1640 **Milliyet**, 16. 10.1995; **Cumhuriyet**, 16.10.1995.

1641 **Cumhuriyet**, 31.10.1995.

1642 **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C III, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., byy, 2015, s. 2020.

metni hazırlanmamasına rağmen, bir program hazırlandı. Programlarında, hükümetlerinin özü itibarıyla bir seçim hükümeti olduğunun altını çizmişler, ancak hayati konularda da, bir çözüm hükümeti olduklarını belirtmişlerdi. Ayrıca AB ile bütünleşme kararında olduklarını belirtmekle AB'ye tam üyeliğin o dönem için Türkiye açısından ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermişlerdi.¹⁶⁴³

Hükümetin çok kısa süren iktidarı sırasında iç ve dış politikada son derece olumsuz olaylar yaşandı. 9 Ocak 1996'da gerçekleşen bir terör saldırısında, Sabancı Holding Yönetim Kurulu Üyesi Özdemir Sabancı, ToyotaSA Genel Müdürü Haluk Görgün ile sekreter Nilgün Hasefe hayatlarını kaybettiler.¹⁶⁴⁴ Ayrıca Yunanistan ile yaşanan Kardak Krizi iki devleti neredeyse savaş durumuna getirdi,¹⁶⁴⁵ Avrupa Parlamentosu'nun, Yunanistan'dan yana tavır koyması ise Türkiye'nin AB ile olan ilişkilerinin gerilmesine neden oldu.¹⁶⁴⁶

1.4.2. XX. Dönem Koalisyon Hükümetleri

XX. dönemde de, XIX. dönemde olduğu gibi üçü koalisyon, biri azınlık olmak üzere dört hükümet kuruldu. 53., 54. ve 55. hükümetler daha çok siyasi yelpazenin sağında yer alan partilerin bir araya gelmesiyle oluşturulurken 56. azınlık hükümeti ise Bülent Ecevit tarafından kuruldu.

1.4.2.1. II. Mesut Yılmaz Hükümeti (06.03.1996-28.06.1996) (ANAYOL Hükümeti)

24 Aralık 1995 tarihinde ve merkez sağ ile merkez solda yaşanan lider değişikliklerinden sonra yapılan genel seçimin sonucunda RP 158, DYP 135, ANAP 132, DSP 76, CHP 49 milletvekilliği elde etti. Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) ise %4.16 oy almasına rağmen, %10 olan ülke barajını geçemediği için parlamentoda temsil edilemedi.¹⁶⁴⁷ Seçim sonuçları, yine bir koalisyon hükümetinin kurulmasını zorunlu kılarak RP, seçimden en kârlı çıkan siyasi parti oldu. Bu sonuç, başta İstanbul olmak üzere, 1994 yerel seçimlerinde kazandıkları belediyelerde gerçekleştirdikleri başarılı işlerin etkisiyle ortaya çıktı.¹⁶⁴⁸ Ayrıca RP'nin sürekli yükselme eğilimi göstermesi, Türkiye'nin siyasi geleneğinde bir dönüşümün eşiğinde olduğunu da açıkça ortaya koydu.

Uzun süren uğraşılardan sonra, ANAP ve DYP arasında, 6 Mart 1996'da

1643 **Koalisyon Hükümetleri...**, C III, s. 2023, 2031.

1644 **Cumhuriyet**, 10.01.1996; **Milliyet**, 10. 01.1996.

1645 **Cumhuriyet**, 31.01.1996; **Milliyet**, 31.01.1996.

1646 Sönmezoğlu, **age.**, s. 517.

1647 <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>, Erişim Tarihi: 17.03.2020.

1648 Aydın vd., **age.**, s. 417.

ANAYOL Hükûmeti olarak anılan bir koalisyon hükûmeti kuruldu.¹⁶⁴⁹ DSP'nin de dışarıdan destek verdiği 53. Hükûmet, aslında bir azınlık koalisyonu özelliği taşıdı. Ancak güven oylamasında, Anayasa'nın öngördüğü çoğunluğu sağlayamadı. Nitekim RP de, bu konuda Anayasa Mahkemesine başvuruda bulundu.

Hükûmetin protokol ve programında ilk dikkat çeken husus, yoğun bir kamuoyu talebi sonucunda kurulduklarının belirtilmesi ve dönüşümlü Başbakanlık modelinin getirilmiş olmasıdır. Ayrıca programda, üniter devlet yapısından ve bütünlükten taviz vermeden terörle mücadele edileceği ve serbest piyasa ekonomisinin tüm koşullarının oluşturulacağı açıkça belirtilirken dış politikada da Avrupa Birliği'ne (AB) tam üyelik hedeflenmişti.¹⁶⁵⁰

53. Hükûmetin Başbakanı, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz olurken, DYP Genel Başkanı Tansu Çiller ise kabineye girmedi. DYP'den Nahit Mentеше, hem Başbakan Yardımcılığı hem de Dışişleri Bakanlığı görevini bir arada üstlendi.¹⁶⁵¹ Söz konusu hükûmet döneminde RP, DYP Genel Başkanı ve koalisyon ortağı Tansu Çiller'i sıkıştırmak amacıyla siyasi bir mücadele yürüttü. TEDAŞ, TOFAŞ gibi konuların yanı sıra Çiller'in mal varlığı konusunu Meclis gündemine taşıdı. Ancak DYP tarafından Bosna'ya yapılan yardımlar hakkında verilen önerge nedeniyle, bu defa RP zor durumda kaldı. Zaten koalisyon ortakları da uyum içinde bir çalışma gösteremedi, hatta Yılmaz, tüm bu gelişmeler yaşanırken hükûmet ortağı Çiller'in yanında durmadı.¹⁶⁵² Partilerin birbirleri hakkında çok sık dile getirdikleri yolsuzluk iddiaları ve Yüce Divan silahını bir tehdit unsuru olarak kullanmalarına rağmen son anda birbirlerini aklamaları ise kamuoyunda siyaset kurumuna yönelik güveni sarstı.¹⁶⁵³

Dönemin en heyecan yaratan hadisesi ise 18 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e karşı düzenlenen suikast girişimi oldu. Bununla beraber bir Birleşmiş Milletler programı olan HABİTAT II Konferansı'nın İstanbul'da yapılması ve bu suretle dünyanın ilgisinin Türkiye'ye çekilmesi yaşanan en olumlu olaylardan biri olarak dikkatleri çekti.¹⁶⁵⁴

Anayasa Mahkemesi'nin, güven oylamasının iptaline yönelik verdiği kararın 6 Haziran 1996'da yayımlanması üzerine Başbakan Mesut Yılmaz istifa

1649 **Cumhuriyet**, 07. 03. 1996; **Milliyet**, 07.03.1996.

1650 **Koalisyon Hükümetleri...**, C III, s. 2162-2203.

1651 **Cumhuriyet**, 07. 03. 1996; **Milliyet**, 07. 03. 1996.

1652 Temuçin Faik Ertan, **Türk Parlamento Tarihi TBMM XX. Dönem (1995-1999)**, C I, Ankara 2012, s. 63-65.

1653 Aydın vd., **age.**, s. 424.

1654 Ertan, **Türk Parlamento...**, s. 63-65.

etti¹⁶⁵⁵ ve yaklaşık olarak üç buçuk ay süren 53. Hükûmet, üçüncü koalisyon döneminin en kısa süreli hükûmeti olarak tarihe geçti.

1.4.2.2. Necmettin Erbakan Hükûmeti (28.06.1996-30.06.1997) (REFAHYOL Hükûmeti)

ANAYOL Hükûmeti döneminin sona ermesinin ardından Cumhurbaşkanı Demirel, yeni hükûmeti kurma görevini RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'a verdi. DYP ile anlaşma sağlayan Erbakan, 28 Haziran 1996 tarihinde, REFAHYOL olarak da anılan bir hükûmet kurdu. Dönüşümlü başkanlık modeliyle kurulan 54. Hükûmetin ilk Başbakanı Necmettin Erbakan, Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı da Tansu Çiller oldu.¹⁶⁵⁶

Hükûmetin protokol ve programı incelendiğinde, özellikle ekonomi ve dış politika alanlarında önceki hükûmetlerden az da olsa farklı özelliklere sahip olduğu ve RP'nin seçim dönemi söylemlerinin izlerini taşıdığı söylenebilir. Başbakanlığın eşit süreli ve dönüşümlü olacağına belirtildiği protokolle, Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olması ve Atatürk ilkeleri, iki parti arasında vazgeçilmez ortak uzlaşma zemini olarak kabul edildi. Ayrıca terörle mücadelede, üniter-millî devlet yapısının korunacağı vurgulanırken ekonomideki ana hedeflerinin de, serbest piyasa ekonomisinin tüm koşullarını sağlamak olduğu belirtildi. Ancak ekonomik kalkınmada temel esasın rant ekonomisinden üretim ekonomisine geçiş olacağına altı özellikle çizildi. Dış politikada ise Batılı ülkelerle, İslam ülkeleri, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Balkan ülkeleri ile iş birliğinin daha da geliştirileceği ifade edildi. Programda, Gümrük Birliği ve Ankara Antlaşması ile amaçlanan hedeflere ulaşılabilmesi için gerekli çalışmaların yapılacağı belirtilmekle birlikte, öncekilerden farklı olarak, AB'ye giriş tek başına bir hedef olarak gösterilmedi.¹⁶⁵⁷

54. Hükûmet döneminde de, öne çıkan sorunlar terör ve ekonomik sıkıntılar oldu. PKK, terör faaliyetlerini bu defa intihar saldırıları biçiminde gerçekleştirdi.¹⁶⁵⁸ Atatürk'ün manevi şahsına yönelik saldırılar da devam etti.¹⁶⁵⁹ Ancak toplumsal kutuplaşmayı derinleştiren ve gerilimi artıran bu tür saldırılar, 10 Kasım 1996'da on binlerce kişinin Anıtkabir'e yaptığı ziyaretle

1655 **Cumhuriyet**, 07.06.1996; **Milliyet**, 07.06.1996.

1656 **Cumhuriyet**, 29.06.1996; **Milliyet**, 29.06.1996.

1657 **Koalisyon Hükümetleri...**, C III, s. 2352-2378.

1658 **Cumhuriyet**, 31.06.1996; **Milliyet**, 19.09.1996; **Cumhuriyet**, 30.10.1996.

1659 Bu konuda bazı örnekler vermek gerekirse; Aczmeni'derin Atatürk ve laiklik karşıtı eylemlerinde artış yaşandı. **Cumhuriyet**, 21-31.10.1996; Kayseri'nin RP'li Büyükşehir Belediye Başkanı Şükrü Karatepe, resmî görev ve sıfatı nedeniyle törenlere katıldığını söyledi. Karatepe, *Laik olduğumu sakın sanmayın. İnancımıza saygı duyulmadığı, sövüldüğü bir dönemde, içim kan ağlayarak törenlere katıldım* dedi. **Cumhuriyet**, 11.11.1996.

ve rejime yönelik hassasiyetler dile getirilerek protesto edildi.¹⁶⁶⁰ Söz konusu dönem, laiklik tartışmalarının arttığı, devlet-siyaset-mafya ilişkilerinin sorgulandığı ve silahlı kuvvetlerin siyasete müdahale ettiği bir dönem olması itibariyle öncekilerden farklılık arz etti.

Hükûmet, iktidarının ilk günlerinde cezaevlerindeki eylemlerle, ölüm oruçları ve açlık grevleriyle mücadele etti ve bu eylemlerin sona ermesini sağladı.¹⁶⁶¹ Bununla beraber, 3 Kasım 1996'da, Balıkesir'in Susurluk ilçesi yakınlarında meydana gelen trafik kazası sırasında ölenlerin kimlikleri,¹⁶⁶² kamuoyunda, çetelerin ve mafyanın devlet içinde yuvalandığı şeklinde bir algıya neden oldu ve olay bir skandala dönüştü. Bu tarihten sonra, Türkiye'de *çeteler* kavramı çok sık kullanılmaya başlanıp, devlet-polis-mafya-siyaset arasında kirli ilişkiler olduğuna yönelik iddialar sürekli olarak gündemi meşgul etti. Ana muhalefet partisi lideri ve ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ın 24 Kasım 1996'da Budapeşte'de yumruklu bir saldırıya uğraması ve bunun Susurluk hakkında yaptığı sert açıklamalarla ilişkilendirilmesi ise iktidar-muhalefet ilişkilerinin gerilmesine yol açtı.¹⁶⁶³ Bu yaşananlar karşısında kamuoyu da sessiz kalmadı ve devlet içindeki suç örgütlerinin ortaya çıkarılıp yargılanması için "temiz toplum, temiz siyaset" özlemiyle, 1 Şubat 1997'den itibaren "Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakikalık Karanlık Eylemi" adı verilen protesto eylemleri düzenledi.¹⁶⁶⁴

Diğer yandan Ramazan ayı nedeniyle resmî dairelerdeki mesai saatlerinin iftara göre düzenlenmesi¹⁶⁶⁵ ve Başbakan Necmettin Erbakan'ın birtakım tarikat-cemaat önderlerine Başbakanlık konutunda iftar yemeği vermesi, toplumun bazı kesimlerinde laik rejim konusundaki endişeleri artırdı. 31 Ocak 1997'de, Ankara'nın Sincan ilçesi Belediye Başkanı Bekir Yıldız'ın, İran'ın Ankara Büyükelçisi'ni de çağırıldığı Kudüs'ü anma toplantısında Hizbullah ve Hamas örgütleri liderlerinin posterlerinin asılması¹⁶⁶⁶ ise REFAHYOL Hükûmetinin askerî çevreler de dâhil olmak üzere sorgulanmasına yol açtı.¹⁶⁶⁷ Sincan'daki olay sonrasında, tankların ilçe sokaklarından geçmesi ordunun hükûmete verdiği bir mesaj olarak algılandı.¹⁶⁶⁸

1660 **Cumhuriyet**, 11.11.1996; **Milliyet**, 11.11.1996.

1661 Ertan, **Türk Parlamento...**, s. 677.

1662 Kaza sırasında, DYP Şanlıurfa Milletvekili Sedat Bucak yaralandı. İstanbul Emniyet Müdür Yardımcısı Hüseyin Kocadağ ve Mehmet Özbay sahte kimlikli Abdullah Çatlı ile Gonca Us isimli bir kadın öldü. **Cumhuriyet**, 04-12.11.1996; **Milliyet**, 04-17.11.1996.

1663 **Cumhuriyet**, 25-26.11.1996.

1664 **Cumhuriyet**, 02.02.1997.

1665 **Milliyet**, 18.01.1997.

1666 **Cumhuriyet**, 12.01.1997.

1667 **Cumhuriyet**, 02.02.1997; **Milliyet**, 03.02.1997.

1668 Aydın vd., **age.**, s. 430.

DYP'deki bazı milletvekilleri, Tansu Çiller'in, Erbakan'la anlaşarak hükümet kurmasını ilk andan itibaren memnuniyetsizlikle karşılamışlardı. Ancak bu durum zamanla bir tepkiye dönüştü ve bu milletvekilleri DYP'den ayrılarak Hüsamettin Cindoruk başkanlığında Demokrat Türkiye Partisi'ni (DTP) kurdu.¹⁶⁶⁹ Böylelikle merkez sağdaki partilere bir yenisi daha eklendi.

4 Nisan 1997'de ise MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş bir kalp krizi sonucunda hayatını kaybetti¹⁶⁷⁰ ve partinin Beşinci Olağanüstü Kongresi'nde, Devlet Bahçeli¹⁶⁷¹ MHP Genel Başkanlığı görevini üstlendi.¹⁶⁷²

REFAHYOL döneminde dış politika alanında yaşanan en önemli sorunlardan biri Kıbrıs'ta artan gerilimin Türk-Yunan ilişkilerini bozmuş olmasıdır. Bununla beraber koalisyon hükümetinin ortağı RP, gerçekte dış politikada önceki dönemlerden çok farklı hareket etmemesine rağmen, bazı söylem ve sansasyonel gezileriyle Türkiye'de tartışma yarattı. Erbakan'ın, *Müslüman Ülkeler Birleşmiş Milletleri, Müslüman Ülkeler Ortak Pazarı ve Savunma Örgütü* gibi söylemleri ve Batı dünyasının G-7'sine karşılık olarak kurmayı düşündüğü İran, Bangladeş, Mısır, Endonezya, Malezya, Pakistan ve Nijerya'dan oluşan D-8 grubunun ilk toplantısını 4 Ocak 1997'de Ankara'da yapması, Türk dış politikasının klasik yöneliminden sapma olarak değerlendirildi. Bunların dışında, Başbakan Erbakan'ın Afrika gezisi sırasındaki ilk uğrak yerlerinden biri olan Mısır'da göndere Türk bayrağının çekilmemesi, gezinin ikinci durağı Libya'da ise Devlet Başkanı Kaddafi'nin PKK örgütünü destekleyen ve Türkiye'yi eleştiren sözleri Türkiye'de büyük bir tepkiyle karşılandı.¹⁶⁷³ RP'nin yürüttüğü dış politika hakkında TBMM'de gensoru önergeleri verildi.¹⁶⁷⁴ Ayrıca Cezayir'deki İslami Kurtuluş Cephesi, Filistin'deki Hamas, Lübnan'daki Hizbullah, Mısır'daki Müslüman Kardeşler gibi radikal İslamcı örgütlerle temas kurulması da eleştirilere yol açtı.¹⁶⁷⁵

28 Şubat 1997'de, Millî Güvenlik Konseyi'nin, Türk siyasi tarihinin en

1669 **Cumhuriyet**, 08.01.1997.

1670 **Cumhuriyet**, 05.04.1997; **Milliyet**, 05.04.1997.

1671 Devlet Bahçeli, 1948 yılında Osmaniye'de doğdu. İlk öğrenimini Osmaniye'de, orta öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Üniversite öğrenimini Ankara İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisinde yaptı. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde iktisat doktorası yaptı ve aynı üniversitenin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde 1987 yılına kadar öğretim üyeliği görevini sürdürdü. 17 Nisan 1987'de üniversitesindeki öğretim üyeliği görevinden istifa etti. 19 Nisan 1987'de yapılan MÇP Büyük Kurultay'ında parti yönetimine seçilerek Genel Sekreterlik görevine getirildi. MÇP ve MHP'nin yönetim kadrolarında çok sayıda görev aldı. Bu konuda bk. Oğuzhan Cengiz, **Türkmen Beyi Devlet Bahçeli**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2014.

1672 **Cumhuriyet**, 07.07.1997.

1673 Sönmezoğlu, **age.**, s. 494.

1674 Ertan, **Türk Parlamento...**, s. 680.

1675 Sönmezoğlu, **age.**, s. 494.

uzun süren toplantısından¹⁶⁷⁶ çıkan sonuç bildirgesi ise döneme damgasını vurdu ve *post-modern darbe* nitelemesiyle tarihe geçti. Refahiyol Hükümetini sıkıntıya sokan ve hükümetin sonunun başlangıcı olan oldukça uzun bildirgede, özellikle laiklik konusundaki hassasiyet vurgulandı.¹⁶⁷⁷ Silahlı Kuvvetlerin bu yöndeki tutum ve açıklamaları 28 Şubat'tan sonra da devam etti. İrtica tehdidi ve irtica ile mücadele, ordunun hassasiyetle üzerinde durduğu öncelikli konular arasında yer aldı.¹⁶⁷⁸ Aynı yıl Ekim ayında yayımlanan Millî Güvenlik Siyaset Belgesi'nde ise irtica, bölücülükle eşdeğer tutularak Türkiye için bölücülük kadar tehlikeli bir tehdit kaynağı olarak gösterildi.¹⁶⁷⁹

Bu koşullar altında Erbakan, başbakanlık görev süresi henüz dolmadığı halde, 18 Haziran 1997'de Cumhurbaşkanı Demirel'e istifasını sundu. Bu sırada Demirel'e, 54. Hükümet protokolü gereğince yeni hükümeti kurma görevinin Tansu Çiller'e verilmesi gerektiğini söylemiş de, Cumhurbaşkanı, görevi Mesut Yılmaz'a verdi.¹⁶⁸⁰

1.4.2.3. III. Mesut Yılmaz Hükümeti (30.06.1997-11.01.1999) (ANASOL-D Hükümeti)

Cumhurbaşkanı Demirel'den hükümeti kurma görevini alan ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz, 30 Haziran 1997'de, DSP ve DTP ile anlaşarak yeni hükümeti kurdu. ANASOL-D adıyla da anılan 55. Hükümet, CHP tarafından da dışarıdan desteklendiği için, üçüncü dönemin ikinci azınlık koalisyon hükümeti oldu. Başbakanlık görevini Mesut Yılmaz üstlenirken Bülent Ecevit de Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı olarak hükümette görev aldı.¹⁶⁸¹

ANASOL-D Hükümeti, 28 Şubat Bildirisi'nin gölgesinde kuruldu. Söz konusu bu durumun izlerini, hükümet protokolünde ve programında da açıkça görmek mümkündür.¹⁶⁸² Nitekim 54. Hükümet, her ikisinde de çok sık

1676 Saraçoğlu, agm., s. 825.

1677 **Cumhuriyet**, 01.03.1997.

1678 **Cumhuriyet**, 30.04.1997; **Cumhuriyet**, 11.06.1997; **Cumhuriyet**, 12.06.1997.

1679 Sönmezöğlü, **age.**, s. 496.

1680 Ertan, **Darbeler...**, s. 211.

1681 **Cumhuriyet**, 01.07.1997; **Milliyet**, 01.07.1997.

1682 Hükümet Protokolü'nün girişinde bu durum şu şekilde anlatıldı: *Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisi ülkeyi 54'üncü Hükümet tarafından içine düşürüldüğü rejim ve Devlet bunalımından kurtarmak, toplumdaki gerginliği ortadan kaldırmak ve uzlaşmayı güçlendirmek, ahlaki yozlaşmayı durdurmak, kamu yönetimindeki yıpranmaya son vermek, temiz toplum özlemini gerçekleştirmek, ülke ekonomisini yeniden üretken niteliğe kavuşturmak ve devletin saygınlığını sağlamak, laik, demokratik Cumhuriyeti güçlendirmek amaçlarıyla bir araya gelerek bir koalisyon hükümeti kurmaya karar vermiştir. Koalisyon Hükümetleri...*, C III, s. 2525.

eleştirildi. Programda devletin, rejimin, laikliğin özenle korunup güçlendirilmesi ve toplumdaki gerginliğin ortadan kaldırılarak uzlaşılı kültürünün yaygınlaştırılması konularına ağırlık verilerek bunlar, 55. Hükûmetin kurulma gerekçesi olarak sıralandı. Ayrıca, bir önceki hükûmet zamanında yaşanan siyasi krizin temel nedenlerinden biri olan eğitim konusuna da, geniş yer verildi ve sekiz yıllık zorunlu ilköğretimin, kesintisiz olarak uygulamaya konulacağı vurgulandı. Programda, terörle mücadeleye devam edileceği de belirtilerek Türkiye'nin çıkarları göz ardı edilmeden AB'ye tam üyelik için çalışılacağı ifade edildi.¹⁶⁸³

Basında *Uzlaşma Hükûmeti* olarak tanımlanan¹⁶⁸⁴ 54. Hükûmetin ilk icraatı sekiz yıllık kesintisiz eğitimle ilgili oldu ve ilgili yasa tasarısı 16 Ağustos 1997'de TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe girdi.¹⁶⁸⁵ Bununla beraber bu düzenlemeden rahatsız olanlar ve türban yasağına karşı çıkanlar, ülke genelinde uzun yıllar devam eden protesto gösterileri düzenledi.¹⁶⁸⁶ 30 Eylül 1997'de ise Susurluk kazası sonrası ortaya çıkan tepkinin devamı olarak "Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık Eylemleri" yeniden başladı.¹⁶⁸⁷ Ayrıca irtica ile mücadele yine gündemin en önemli konularından biri olarak yerini korudu. Hatta 27 Mart 1998'de Millî Güvenlik Konseyi'nin yayımladığı bildiriye, irticanın, tehdit sıralamasında bölücülüğün önüne geçtiği söylendi.¹⁶⁸⁸

16 Ocak 1998'de RP kapatıldı ve Genel Başkan Necmettin Erbakan ile partinin diğer ileri gelen isimlerine siyaset yasağı getirildi.¹⁶⁸⁹ Kamuoyunda 28 Şubat süreciyle ilişkilendirilen bu olay, halkın bir kısmı tarafından olumlu karşılanırken bir kısmı demokrasi açısından doğru bulmadı. Söz konusu olayın ardından, RP milletvekilleri 17 Aralık 1997'de Necmettin Erbakan'a yakın isimler tarafından kurulmuş olan Fazilet Partisi'ne (FP) geçti.¹⁶⁹⁰ 21 Nisan 1998'de de, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan 12 Aralık 1997 tarihinde Siirt'te yaptığı bir konuşmadan dolayı Diyarbakır DGM tarafından 10 ay hapis cezasına çarptırıldı ve dört ay cezaevinde kaldı. Ayrıca bu mahkûmiyeti nedeniyle, Erdoğan'ın belediye başkanlığı düştü ve siyaseten yasaklı duruma geldi.¹⁶⁹¹

Bu dönemde, hem hükûmet ve Cumhurbaşkanı Demirel'in hem de Silah-

1683 **Koalisyon Hükümetleri...**, C III, s. 2525-2552.

1684 **Cumhuriyet**, 01.07.1997.

1685 **Cumhuriyet**, 17.08.1997.

1686 **Milliyet**, 12.10.1998.

1687 **Cumhuriyet**, 01.10.1997.

1688 **Cumhuriyet**, 28.03.1998.

1689 **Cumhuriyet**, 17.01.1998.

1690 Ertan, **Darbeler...**, s. 211-212.

1691 **Cumhuriyet**, 22.04.1998.

lı Kuvvetlerin Suriye üzerinde baskı kurması işe yaradı ve Abdullah Öcalan Suriye'den ayrılmak zorunda kaldı.¹⁶⁹² Öcalan'ın, daha sonra İtalya'da ortaya çıkması üzerine Türkiye bu kişinin iadesini istedi. Ancak İtalya'nın, Öcalan'ı teslim etmemesi iki ülke ilişkilerinin bozulmasına yol açtı ve İtalyan mallarına ambargo uygulanması için kamuoyuna çağrıda bulunulmaya başlandı.¹⁶⁹³ 55. Hükûmet zamanında AB ve Fransa ile ilişkiler de iyi gitmedi. Lüksemburg Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke olarak açıklanmaması, AB ile siyasi ilişkilerin dondurulmasına yol açtı. Ayrıca Türkiye, 12 Mart 1998'deki Avrupa Konferansı'na da katılmadı.¹⁶⁹⁴ Fransız Parlamentosu'nun 29 Mayıs 1998'de sözde Ermeni soykırım tasarısını kabul etmesi ise iki ülke arasında diplomatik gerginliğe neden oldu.¹⁶⁹⁵

Muhalefetin, Türkbank ihalesi nedeniyle Başbakan Mesut Yılmaz hakkında verdiği gensoru önergesinin TBMM'de 314 oyla kabul edilmesi üzerine 55. Hükûmet düştü ve Yılmaz, Cumhurbaşkanı Demirel'e istifasını sundu. Mesut Yılmaz, 1977 yılında Demirel başkanlığındaki İkinci Milliyetçi Cephe hükûmetinden sonra gensoruyla düşürülen ikinci başbakan oldu.¹⁶⁹⁶

1.4.2.4. XXI. Dönem Koalisyon Hükûmeti: V. Bülent Ecevit Hükûmeti (28.05.1999-18.11.2002)

XXI. dönemde tek bir hükûmet kuruldu. Hükûmet, Bülent Ecevit'in başkanlığında DSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve ANAP'ın bir araya gelmesiyle oluşturuldu. Sonrasında XXII. döneme geçildi ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) iktidar yılları başladı.

Başbakan Mesut Yılmaz'ın istifa etmesi üzerine çıkan hükûmet bunalımını çözmek amacıyla erken seçim kararı alındı ve ülkeyi seçime götürmek amacıyla 11 Ocak 1999'da Bülent Ecevit tarafından bir azınlık hükûmeti kuruldu.¹⁶⁹⁷ Yaklaşık olarak üç ay süren 56. Hükûmet zamanında, Kenya'nın başkenti Nairobi'de ele geçirilen Abdullah Öcalan Türkiye'ye getirilerek terör örgütü PKK'ya çok ağır bir darbe vuruldu. Bu olay, kamuoyu tarafından büyük bir sevinç ve takdirle karşılandı.¹⁶⁹⁸ Ayrıca söz konusu hükûmet döneminde gerçekleşen MGK Kurulu toplantısında irtica, terör ve çeteler, rejim

1692 Melek Fırat vd., "Arap Devletleriyle İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001**, C II, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 566.

1693 **Milliyet**, 17.11.1998.

1694 Sönmezoğlu, **age.**, s. 518; Baykal-Arat, **agm.**, s. 346-348.

1695 **Cumhuriyet**, 30.05.1998.

1696 **Cumhuriyet**, 26.11.1998.

1697 **Cumhuriyet**, 12.01.1999.

1698 **Cumhuriyet**, 17.02.1999.

için üç tehdit olarak sıralandı.¹⁶⁹⁹

18 Nisan 1999 tarihinde yapılan genel seçimin sonucunda DSP 136, MHP 129, kapatılan RP yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) 111, ANAP 86 ve DYP de 85 milletvekilliği elde etti. Seçimin en çarpıcı sonucu ise Deniz Baykal yönetimindeki CHP'nin % 10'luk seçim barajına takılarak tarihinde ilk defa parlamento dışında kalmış olmasıdır.¹⁷⁰⁰ Seçim sonuçlarına bakarak, halkın terör sorununun çözülebileceğine yönelik umudunun oy tercihinde belirleyici olduğu ve bundan dolayı iktidarda bulunduğu sırada Abdullah Öcalan'ın yakalanmış olmasından dolayı DSP'ye ve bu konudaki net tavrından dolayı MHP'ye yöneldiği söylenebilir.

Cumhurbaşkanı Demirel, hükûmeti kurma görevini seçimden birinci parti olarak çıkan DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit'e verdi. Yapılan görüşmeler sonucunda 28 Mayıs 1999'da DSP, MHP ve ANAP arasında yeni bir koalisyon hükûmeti kuruldu. Basında bu hükûmet de, aynen 54. Hükûmet gibi, *Uzlaşma Hükûmeti* olarak tanımlandı.¹⁷⁰¹ 57. Hükûmet yaklaşık olarak üç yıl altı ay görevde kaldı. Bu nedenle, üçüncü koalisyon döneminin en uzun süreli hükûmeti olma unvanını kazanırken aynı zamanda da dönemin son koalisyon hükûmeti oldu.

Kendilerini *bir uzlaşma ve atılım hükûmeti olarak* tanımlayan 57. Hükûmetin protokol ve programında, hem REFAHYOL Hükûmeti döneminde yaşanan sorunların nedeni olarak görülen olay ve olguların çözümüne yer verildi hem de 28 Şubat Bildirisi'nin hassasiyetlerine değinildi. Bu nedenle, laikliğe vurgu yapıldı, kadınların özel yaşamlarında giyim kuşamlarına karışılmayacağı belirtilmekle birlikte, kamu kurumlarında türbanın Cumhuriyetin temel niteliklerini hedef alan bir siyasal simgeye dönüştürülmesine yönelik alınmış önlemlerin titizlikle sürdürüleceği belirtildi. Ayrıca toplumsal gerilimin düşürülüp, buna bağlı olarak ortaya çıkabilecek kutuplaşmaların önleneyeceği dile getirilerek terörle mücadelenin devam edeceği söylendi. AB'ye tam üyelik için ise Türkiye'nin hak ve çıkarlarından ödün vermeden gerçekleştirilmesine çalışılacağı ifade edildi.¹⁷⁰² Burada AB konusunu biraz açacak olursak Türkiye, Soğuk Savaş sonrası değişen dünya koşullarında dış politikasında yeni arayışlara yönelmekle birlikte AB'ye tam üyelik konusu, bütün hükûmetlerin programlarında geniş bir şekilde ve genellikle de ana hedef olarak yer aldı. Bu durum, özellikle 1990'lı yıllarda, AB'ye girilmesinin Türkiye'deki sorunların çözümüne büyük katkı sağlayacağına yönelik inanıştan kaynaklanıyordu.

1699 **Cumhuriyet**, 29.11.1999.

1700 <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>, Erişim Tarihi: 17.03.2020.

1701 **Cumhuriyet**, 29.05.1999; **Milliyet**, 29.05.1999.

1702 **Koalisyon Hükûmetleri...**, C III, s. 2725-2748.

17 Ağustos 1999'da meydana gelen deprem, 57. Hükûmet döneminde yaşanmış en büyük felaketlerden biri oldu. Marmara Bölgesi'nde yaşanan depremde, çok sayıda insan hayatını kaybederken birçok konut ve iş yeri kullanılamaz hale geldi.¹⁷⁰³ Türkiye, doğal afetler açısından tarihinin en ağır maddi ve manevi kayıplarını yaşadı.

Terör, bu dönemde de kamuoyunun gündemini meşgul etti ve çözülmesi gereken sorunların başında geldi. Önceki dönemlerden farklı olarak, 57. Hükûmet zamanında PKK terörü, kendine valileri hedef olarak seçti ve valilere yönelik saldırılar gerçekleştirdi.¹⁷⁰⁴ Ayrıca aydınlara yönelik suikastlar da devam etti ve 21 Ekim 1999'da, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Öğretim Üyesi ve *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Ahmet Taner Kışlalı, arabasına yerleştirilen bombanın patlaması sonucunda hayatını kaybetti.¹⁷⁰⁵ Hizbullah terörünün yarattığı vahşet ise 17 Ocak-4 Şubat arasında yapılan operasyonlar sırasında kamuoyu tarafından tüm açıklığıyla görüldü ve toplumda ciddi bir endişeye neden oldu.¹⁷⁰⁶

57. Hükûmet döneminde öne çıkan sorunlardan biri de, cezaevlerinde başlayan isyanlar oldu. 1999'da başlayan olaylar, 2000'li yıllarda artarak devam etti. 19 Aralık 2000'de yapılan "Hayata Dönüş Operasyonu"¹⁷⁰⁷ ile eylemler yavaşlatıldıysa da, tamamen sona ermesi zaman aldı.¹⁷⁰⁸ Türban tartışmalarının uzun süredir gündemi meşgul ettiği bir sırada, 2 Mayıs 1999'da, FP milletvekili Merve Kavakçı'nın TBMM Genel Kurul Salonu'na türbanla girmesinin yol açtığı kriz ise dönemin öne çıkan olaylarından biri olarak dikkat çekti.¹⁷⁰⁹

Bunların dışında, kapatılan RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan, 10 Mart 2000'de Diyarbakır DGM'de yargılandığı davadan bir yıl hapse mahkûm edildi;¹⁷¹⁰ ayrıca Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in görev süresinin dolması üzerine, dönemin Anayasa Mahkemesi Başkanı Ahmet Necdet Sezer, 5 Mayıs 2000'de TBMM'de yapılan oylamada Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı olarak seçildi.¹⁷¹¹

19 Şubat 2001 yılında MGK aylık olağan toplantısında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasında yaşanan tartışma

1703 *Cumhuriyet*, 17.08.1999; *Milliyet*, 18.08.1999.

1704 *Milliyet*, 06.03.1999; *Milliyet*, 06. 04. 1999; *Cumhuriyet*, 09.04.1999.

1705 *Cumhuriyet*, 22.10.1999.

1706 *Cumhuriyet*, 18.01.2000 - 05.02.2000; *Milliyet*, 18.01.2000 - 05.02.2000.

1707 *Cumhuriyet*, 20.12.2000.

1708 *Cumhuriyet*, 17.04.2001.

1709 *Milliyet*, 03.05.1999.

1710 *Milliyet*, 11.03.2000.

1711 *Cumhuriyet*, 06.05.2000; *Milliyet*, 06.05.2000.

piyasaları derinden etkiledi.¹⁷¹² Bu olayın da etkisiyle, 2001 yılında yaşanan Türk tarihinin en büyük ekonomik bunalımı kuşkusuz 57. Hükûmet dönemi gerçekleşen en olumsuz gelişmelerden biri oldu ve hükûmetin sonunu hazırladı. Krizle birlikte Türk lirası %130 değer kaybetti, enflasyon %90'a çıktı ve 1,5 milyon insan işsiz kaldı. Hükûmet, krizden çıkış yolu olarak Dünya Bankası başkan yardımcılarında Kemal Derviş'i Türkiye'ye davet etti. 3 Mart 2001'de ekonomiden sorumlu Devlet Bakanlığı'na atanan Derviş, IMF'nin de yönlendirmesiyle "Güçlü Ekonomiye Geçiş" adı altında bir ekonomik program hazırladı.¹⁷¹³

AB ile ilişkiler açısından bakıldığında, Türkiye 11 Aralık 1999'da Helsinki Zirvesi Kararları ile AB'den aday ülke statüsünü aldı ve tam üyelik için gerekli olan yasal düzenlemeler konusunda görüşmeler başladı.¹⁷¹⁴ 11 Eylül 2001'de Amerika'daki Dünya Ticaret Merkezinin bulunduğu ikiz kulelere yapılan saldırı ise bütün dünyada büyük bir şok yarattı.¹⁷¹⁵

57. Hükûmet döneminde siyasi ve ekonomik alanda yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen, Anayasa'da son derece kapsamlı ve önemli değişiklikler yapıldı. Böylelikle, DGM'lerin sivilleşmesi sağlandı; özelleştirme kavramı anayasal güvenceye alındı; tahkim yolu açıldı; gözaltına alma ya da tutuklamada kişilerin hakim önüne çıkarılma süreleri Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uygun hale getirildi; herkese, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkı tanındı; hakim kararı ve yazılı emir olmadıkça, haberleşmenin engellenemeyeceği ve gizliliğine dokunulamayacağı hükmü getirildi; düşünce ve ifade özgürlüğünün sınırları genişletildi; toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyecekler için izin almayı zorunlu tutan düzenleme kaldırıldı ve devlete, çalışanların yanı sıra işsizleri de koruma görevi verildi.¹⁷¹⁶ Söz konusu kapsamlı değişiklikler, hem demokrasinin, insan haklarının ve sosyal devlet anlayışının gelişmesine imkân tanınması hem de evrensel ve çağdaş hukuk anlayışını yansıtmaları açısından son derece değerli oldu.

57. Hükûmet, yaşanan ekonomik kriz ve Ecevit'in sağlık durumu üzerine yapılan tartışmaların da etkisiyle erken seçim kararı aldı. 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan erken genel seçimi AK Parti kazandı.¹⁷¹⁷ Bunun üzerine Ecevit, 4 Kasım 2002 tarihinde istifasını Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'e sundu¹⁷¹⁸ ve hükûmet sona erdi.

1712 Cumhuriyet, 20.02.2001.

1713 Akşin, *age.*, s. 478; Saraçoğlu, *agm.*, s. 756-757.

1714 Sönmezoğlu, *age.*, s. 518; Baykal-Arat, *agm.*, s. 351.

1715 Kongar, *Küresel Terör...*, s. 151-152.

1716 Ertan, *Darbeler...*, s. 213-214.

1717 http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1061, Erişim Tarihi: 05.04.2020.

1718 Cumhuriyet, 05.11.2002.

Türk siyasi tarihinde üçüncü dönem koalisyonlar dönemi başladığında, Soğuk Savaş'ın sona ermesi nedeniyle dünyadaki koşullar da değişmiş ve Türkiye bu değişime göre bir hareket tarzı belirlemek zorunda kalmıştı. Bu süreçte, önceki dönemlerden oldukça farklı sorunlarla karşılaşıldığı gibi, ülkenin önüne yeni fırsatlar da çıktı. Konuya dış politika açısından bakıldığında AB, söz konusu dönem boyunca, Türk dış politikasındaki önceliğini istikrarlı bir şekilde korurken SSCB'nin dağılması sonucunda değişen uluslararası sistem ise Türkiye için yeni hareket alanları oluşturdu. Bu nedenle, Türkiye bazı alanlarda dış politika değişikliğine gitmek, bazı alanlarda ise çok yönlü ve daha aktif bir politika izlemek imkânına kavuştu. Ancak Türkiye iç siyasette yaşadığı olumsuzluklar nedeniyle mevcut durumdan yeterince yararlanamadı. Öte yandan bir önceki dönemden miras kalan terör ve yüksek enflasyon, dönemin en başta gelen sorunları arasında yer alırken ülkede yaklaşık olarak 11 yıl içinde yaşananlar, hemen her alanda aşınmaya neden oldu. Hatta doğal afetler ve iş kazaları da dâhil olmak üzere ekonomik, siyasi ve toplumsal alanda felaket diye tabir edilebilecek çok sayıda olay gerçekleşti. Bu nedenle de, 1991-2002 yılları arasında yaşananlar anlatılırken kriz, terör, suikast, yolsuzluk, kutuplaşma, çatışma gibi kavramları kullanmamak imkânsız bir hale geldi. Bu bağlamda neredeyse her açıdan son derece bunalımlı geçen ve "kayıp yıllar" olarak da adlandırılan söz konusu dönem, halk nezdinde de hayal kırıklığı, güvensizlik, endişe, korku ve belirsizlik gibi olumsuz anlam yüklü kavramlarla birlikte anılır oldu.

Bir ülkede siyasi, ekonomik ve toplumsal istikrarın sağlanmasının nedenlerinden biri de, istikrarlı hükümetlerin kurulmasıdır. Bu bağlamda, Türkiye'deki koalisyon hükümetlerinin istikrarsızlığının, ülkede hemen her alanda olumsuz sonuçlar yarattığını söylemek mümkündür. Beş yılda bir yapılması gereken genel seçimlerin hiçbiri zamanında yapılmadı, sürekli erken seçime gidildi. Bu durum, hükümetlerin yeterli icraat yapacak kadar uzun ömürlü olmamasına yol açtı ve her şeyden önce yönetim zafiyeti oluşturdu. Sorunların çözümü yerine, yeni sorunlarla karşılaşıldı. Bu sonuçtan en büyük yarayı ise Türk siyaseti aldı. Silahlı Kuvvetlerin sivil irade üzerinde kurduğu baskı ve partiler arasında yaşanan kısır çekişmeler, siyaset kurumunu yozlaştırdı. Halkın, sorunlara çözüm üretmesi beklenen siyaset kurumuna ve siyasetçilere yönelik inancı sarsıldı, siyasetçiler toplumun en az güven duyduğu bir konuma geldi. Nitekim üçüncü koalisyon döneminin önde gelen siyasi aktörlerinden, Deniz Baykal ve Devlet Bahçeli dışında, neredeyse hemen hepsi sonraki yıllarda siyaset sahnesinden tamamen çekildi. Özetle, yaşananlar ülkeyi çok yordu ve Türk halkında, koalisyon hükümetlerine karşı geçmiş tecrübelerinden dolayı zaten var olan olumsuz bakış açısını daha da derinleştirdi.

1.5. 28 Şubat Post-Modern Darbesi*

1.5.1. 28 Şubat'a Doğru

Soğuk Savaş sonrası dönem olarak kabul gören 1990'lar pek çok açıdan Türkiye için zor yıllardı. 1983'ten 1991'e kadar süren Anavatan Partisi'nin tek parti hükümetleri 20 Ekim 1991'de yapılan genel seçimler ile sona erdi ve koalisyonlar dönemi tekrar başladı. Türk siyasal hayatı açısından kısa bir özet verilecek olursa 1990'lar, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne eşlik eden küresel ve bölgesel değişimler, yeni devletlerin kurulması, etnik ya da mezhepsel temelli bölgesel çatışmalar, bölgesel savaşlar dış siyasetin kapsamını genişletirken iç siyasette 1980 darbesinin kalıntılarını temizleme arzusuna rağmen koalisyon hükümetlerine has siyasi istikrarsızlıkların da etkisiyle daha da derinleşen siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar, merkez sağ ve sol partilerdeki liderlik mücadeleleri, siyasal parti bölünmeleri, şiddetini sürekli artıran ve uluslararası bir hal alan PKK terörü, PKK terör örgütü elebaşısının Türkiye'ye getirilmesi, faili meçhul cinayetler ve farklı toplumsal kesimlere yönelik şiddet ve ölümler, iletişim teknolojisindeki değişim ile birlikte yazılı ve görsel basında meydana gelen değişimler, gazetelerin günlük kupon yayınlama suretiyle promosyon adı altında ticari mal satışının aracı haline gelmeleri, Refah Partisi'nin büyükşehirlerde belediye başkanlıklarını kazanmasıyla şiddeti artan laiklik tartışmaları ve nihayetinde 28 Şubat "post-modern darbesi" ve askeriyeden icazetle iktidar arayışında olan partiler ve siyasiler ile hatırlanır.

1990'ların tamamı için en etkin siyasi aktörlerden biri kuşkusuz, 1965 ile 1993 arasında yedi kez başbakanlık yapan, başbakan iken 1971 Muhtırası ile 1980 Darbesi'ne maruz kalan, Turgut Özal'ın vefatı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 9. Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel'dir. 1991'de merkez sağ ile merkez sol arasında koalisyon kurulmasının ana aktörüdür. 20 Ekim 1991 genel seçimlerini tahmin edildiği gibi merkez sağda Anavatan Partisi'nin (ANAP) rakibi, Süleyman Demirel'in liderliğindeki Doğru Yol Partisi (DYP) %27,5 oyla kazandı. Merkez sağdaki oy toplamı koalisyon için yeterli iken Demirel, siyasi rakibi Özal'ın kurduğu ANAP'tan ve 1977'de koalisyon ortağı olan Millî Selamet Partisi'nin halefi olan RP ile koalisyondan uzak durdu. SHP ile koalisyon kurma tercihi, 1980 Darbesi'nin kendisine öğrettikleri olarak yorumlanır.¹⁷¹⁹ Demirel darbeyi, "statükonun onaylamadığı" partiler ile yaptığı koalisyonun bedeli olarak yorumlar. 1980 askerî rejiminin darbe öncesi şartların oluşmasını engellemek amacıyla yeni anayasa, siyasal partiler

* Prof. Dr. Gonca Bayraktar Durgun, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Öğretim Üyesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, gbdurgun@gmail.com

1719 William Hale, **Turkish Politics and the Military**, Routledge, London and New York 1994, s. 295.

kanunu ve seçim kanunu ile aşırı kutuplaşmış çok partili sistemden merkez sağ ve merkez sola dayalı iki parti sistemini inşa planı, 1983-1991 arasındaki siyasal liberalleşmeye rağmen askeriye karşısında siyasal kurumların görece zayıflığı, askerî rejimin etkilerinin devam ediyor olması ve Özal karşıtlığının Demirel'in tercihinde etkili olduğu düşünülebilir. Şöyle ki, 1960-80 arası dönemde her on yılda bir müdahale, siyasal psikolojide ve siyasal tartışmalarda daha 1980'ler bitmeden yeni müdahale ihtimali var mı? sorusunu canlı tutuyordu. Geçmişte yedi sene siyasi yasaklı olan Demirel, RP'nin hükümette olduğu (28 Haziran 1996- 30 Haziran 1997) sürede Cumhurbaşkanı olarak başkanlık ettiği Millî Güvenlik Kurulu (MGK) toplantılarında askerî komuta kademesi ile hükümet arasında arabulucu olarak doğrudan darbeyi engellemek için çok çaba sarf ettiğinden bahsetmektedir. Sonraki dönemde 28 Şubat ile ilgili kendisine sorulan bir soruya şu şekilde karşılık verir: *28 Şubat'ta kimseye ve hiçbir kuruma dokunulmamış, hiçbir hükümet görevden alınmamış. Erbakan görevi 28 Şubat'tan 3,5 ay sonra 18 Haziran'da bırakmıştır. 28 Şubat o yüzden bir darbe değildir. MGK'nın Anayasa gereği aldığı bir tavsiye kararıdır.*¹⁷²⁰

28 Şubat, 1960 ya da 1980 gibi bir darbe olmadığı gibi olağan zamanlardaki gibi başbakan istifası ile hükümetin düşmesi de değildir. Demirel'in darbe olarak nitelenmediği 28 Şubat kararları, tavsiye niteliğinde değildir. Çünkü 1982 Anayasası, ilgili kararların statüsünü *hükümete bildirme* şeklinde hüküm altına aldığından, bu kararların MGK'nın olağan toplantılarında aldığı olağan kararlar niteliğinde mi olduğu dikkate alınmalıdır. Askerî kaynağa atfen neden post-modern darbe kavramının 28 Şubat için kullanıla geldiği veya 28 Şubat'ın sadece MGK toplantısında alınan kararlardan ibaret mi olduğu hususları da kararların niteliği açısından önemlidir. Demirel'in kendi siyasal tecrübesinden bakıldığında bu açıklaması bir bağlama yerleştirilebilir. Dönemin Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının imzasını taşıyan 12 Mart 1971 Muhtırası, radyoda okunmasının yanında Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a, Başbakan Demirel'e, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Cumhuriyet Senatosuna gönderildi. Muhtıra ile Başbakan Demirel'in istifa etmemesi ve yerine kendilerinin onaylayacağı bir hükümetin kurulmaması halinde ordunun idareyi doğrudan ele alacağı bildirildi. Demirel istifa etti. Nihat Erim başbakanlığında yeni hükümet kuruldu. 28 Şubat bu açıdan Demirel'in 12 Mart tecrübesinden farklıdır. Askerî komuta kademesi tarafından imzalanmış, radyoda okunan veya siyasî kurum ve liderlere gönderilen bir bildiri yoktur. Yerine, anayasal sürece uygun MGK kararları vardır.¹⁷²¹ MGK Karar-

1720 **Hürriyet**, 12.05.2003.

1721 Hulki Cevizoğlu kitabında dönemin Genelkurmay Genel Sekreteri Tümgeneral Erol Özkasnak'ın sürece ilişkin tespitlerini aktarır: *Bu, postmodern darbe... eski darbelere benzemeyen bir şekilde hiç kan akıtmadan, ... gayet usulüne uygun bir şekilde demokratik uygulamalarla, Millî Güvenlik Kurulu tarafından da benimsenerek devletin başındaki en büyük*

larını imzalaması ve uygulanması için başbakana yapılan çok taraflı baskı söz konusudur. Erbakan'ın başbakanlıktan istifası da Demirel'in 1971'deki istifası gibi kendi tercihinin sonucu değil, askerinin güç kullanma tehdidi nedeniyle.

DYP ve SHP (30 Kasım 1991-16 Mayıs 1993) koalisyonu döneminde artan PKK terörü, yüksek enflasyon ve işsizliğe, Cumhurbaşkanı Özal ile Demirel liderliğindeki koalisyon hükümeti arasındaki siyasi rekabet eşlik etti. Cumhurbaşkanı Özal'ın ani ölümü ile Demirel'in Cumhurbaşkanlığına adaylığı ve SHP içindeki liderlik kavgası koalisyon ortaklarında lider değişimini getirdi. Yeni DYP-SHP koalisyonu (25 Haziran 1993-5 Ekim 1995 (18 Şubat 1995 itibarıyla CHP olarak) ve CHP ile 30 Ekim 1995-26 Aralık 1995) döneminde ekonomik kriz daha da derinleşti. 5 Nisan 1994'te açıklanan ekonomi politikası, istikrarsızlık ve ekonomik krizin çözümünü tekrar Uluslararası Para Fonu (IMF) denetimindeki araçlarda aradı. 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde, toplamda %27 oy alan SHP (13,6), CHP (4,6) ve DSP (8,8) için hem soldaki bölünme meselesi hem de yerel yönetimlerdeki başarısızlıklar nedeniyle uyarı niteliğindedeydi. Her ne kadar DYP ve ANAP oy kaybına rağmen birinci ve ikinci parti olma özelliklerini korusalar da, RP tek başına %19.1 oyla Ankara ve İstanbul'un da dâhil olduğu beş ilde büyükşehir belediye başkanlıklarını aldı. Örneğin İstanbul'da, Beyoğlu ilçesi de dâhil bazı merkez ilçelerde belediye başkanlıklarının kazanılması kendi geleneksel seçmenin dışındaki seçmenden aldığı oy ile gerçekleşti. Bu RP'nin seçim stratejisinin başarılı olduğunu gösterirken, statüko partilerine karşı seçmenin memnuniyetsizliğinin derecesine de işaret ediyordu.

On iki siyasi partinin katıldığı 24 Aralık 1995 genel seçimleri öncesinde yapılan değişikliklerle milletvekili sayısı 450'den 550'ye çıkarıldı. Seçmen yaşı ise 20'den 18'e düşürüldü. Seçimde RP %21,4 oyla birinci parti olurken; ANAP listesine aldığı Büyük Birlik Partisi (BBP) adayları ile birlikte %19,7 ile ikinci, Çiller liderliğindeki DYP ise %19,2 ile üçüncü parti oldu. DSP %14,9 oy alırken, SHP ile birleşen CHP seçim barajını az farkla geçerek ancak %10,7 oy aldı. MHP ise barajı aşamadı. Refah Partisi'nin seçimde birinci parti olması, merkez sağ ve merkez sol partiler ile ekonomik, toplumsal ve siyasal aktörler tarafından laik cumhuriyete 'tehdit' iddiası ve algısıyla siyasi ve toplumsal bir krize dönüştürüldü. Nitekim 1995 genel seçim kampanyalarındaki RP'ye karşı negatif söylem RP'yi 'irticanın kendisi' olarak tanımlarken, muhtemel bir RP iktidarını 'statükoya tehdit' olarak resmetti. Seçmene laikliği korumaya dair yapılan çağrılar partilerin seçim kampanyalarında ve basında yer aldı. Öyle ki, daha sonra RP ile koalisyon ortağı olan Çiller de dâhil olmak üzere parti liderleri, RP'ye oy verilmesi halinde laik ya-

insandan ilgili bakanlara kadar hepsi de dâhil edilerek, hatta halkımız ortak edilerek sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla, çok başarılı şekilde yürütülen bir süreçtir. Hulki Cevizoğlu, Generalinden 28 Şubat İtirafı: "Postmodern Darbe", Ceviz Kabuğu Yay., Ankara 2001, s. 56-57.

şamın tehlikeye gireceği, ülkenin karanlığa gömüleceği gibi benzer ifadeler kullandılar. RP “Türkiye Yeniden Doğacak” sloganı ile yerel yönetimlerdeki performansına gönderme yaparak “Hava, su ve siyaset temizlenecek” diyerek hali hazırda iktidar olmuş rakip partilerden memnun olmayan seçmene kendi vaatlerini ulaştırmaya odaklandı.

Yazılı ve görsel basın yoluyla hedef kitlenin (seçmenler ve seçilmişler) RP’ye karşı korku, kaygı ve umutsuzluğa sevk edilmesi 1995 genel seçimleri öncesinde başladı. Seçime kadar olan sürede *Hürriyet*, *Milliyet* ve *Sabah* gibi ana akım gazeteler seçmeni ANAP ya da DYP’yi desteklemeye ikna etmek için yayın yaptı. Refah Partisi’nin hükümet olması ihtimali basında (ekonomik) kriz¹⁷²² ile eşanlamli olarak kullanıldı. Gazete başlıklarında RP’yi olumsuzlayan değerlendirmeler yer aldı. RP’nin az farkla önde olduğuna vurgu yapan yazılar, seçimde birinci gelse bile diğer partiler koalisyona yanaşmayacağı için seçim sonrasında ANAP ile DYP’nin hükümeti kuracağını iddia etti.¹⁷²³ 24 Aralık seçimleri için kamuoyu araştırması yayınlamak kanunen yasaklanmış olmasına rağmen, gazetelerde kamuoyu araştırma sonuçları yazarların yorumları şeklinde yayınlandı ve 1991’den beri muhalefette olan merkez sağ ANAP’ın lideri Mesut Yılmaz’ın sandıktan galip çıkacağı yorumları yapıldı.¹⁷²⁴ Bir diğer gazetede de yayınlanan anket sonucuna göre ANAP birinci parti olarak gösterildi.¹⁷²⁵ “Anket depremi” başlıklı yazıda DYP’nin %23.3 ile birinci, %16 ile RP’nin ikinci olduğu ifadesi yer aldı.¹⁷²⁶ Tersinden DYP’yi destekleyici yorumlarda Mesut Yılmaz’a oy verilmesinin BBP’yi meclise taşıyacağı için RP’nin işine yarayacağı ifadeleri yer aldı.¹⁷²⁷ “Son Uyarı” gibi başlıklarla ANAP’a oy verilmemesi çağrısı açıkça köşe yazılarında yerini aldı.¹⁷²⁸ *Milliyet*, ANAP ve DYP’yi dönüşümlü olarak seçimin galibi olarak yansıtırken, *Hürriyet* ve *Sabah*’ta yer alan yorumların geneli; birincisi için ANAP, ikincisi için ise DYP desteği olarak kendini gösterdi. Yazılı ve görsel basında RP dışındaki partilerin kendi aralarında yapacağı herhangi bir koalisyon seçeneğinin olumlu olacağı yorumları yerini aldı. Bu yayınlar arasında Cumhurbaşkanı Demirel’in en çok oy alana hükümeti kurma görevi verilmeyebileceği ifadesi paylaşıldı. RP, negatif bir dille ele alınarak partinin (Adil Düzen) programı çağdışı olarak nitelendi. Askeriyenin, RP’nin hükümette olma olasılığına karşıtlığı işlendi. Seçmenden istenen RP’ye karşı laik cumhuriyete sahip çıkmasıydı. Yani, RP’nin muhtemel iktidarı sadece ekono-

1722 *Milliyet*, 3.12.1995.

1723 *Milliyet*, 9.12.1995.

1724 *Hürriyet*, 21.12.1995.

1725 *Milliyet*, 21.12.1995.

1726 *Milliyet*, 22.12.1995.

1727 *Sabah*, 22.12.1995.

1728 *Sabah*, 23.12.1995.

mik kriz değil, aynı zamanda demokrasinin krizi olarak kodlandı.¹⁷²⁹

Seçim sonuçları ile birlikte parlamentoda temsil kabiliyeti kazanan partiler RP ile koalisyon olumsuz tavırlarını açıkladılar. Gazeteler seçim sonuçlarını RP dışındaki partiler üzerinden tartışmayı tercih etti. Basın açıkça ANAP ile DYP arasında bir koalisyon isteğine öncelik kazandı. Seçim dönemlerinde basında kullanılan “sandığın mesajı”, “seçimin mesajı”, “seçimden mesaj” gibi ifadeler bu koalisyon talebini dillendirmek için kullanıldı. Seçim sonuçlarının, seçimin ikinci ve üçüncü partileri olan ANAP ile DYP için bir koalisyonu işaret ettiği iddia edildi. Basın seçimin birinci partisini dışlayarak statükonun tercihini seçimin mesajı olarak ilan etti. Bu haliyle, seçimdeki birinci partiye verilen oylar önemsizleşirken, basında yer alan hükümet tercihi akliselim, ortak yarar olarak ön plana çıkarıldı. Tansu Çiller ile Mesut Yılmaz birlikte koalisyon açıklaması yapmazken, RP basında negatif seçenek olarak muamele görmeye devam etti. Hatta erken seçim ihtimali dillendirildi. Yani, basına göre, birinci parti de olsa RP iktidardan dışlanması gereken partiydi ve bunun için diğer partiler iş birliği yapmalı, sorumluluk üstlenmeliydi.

Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in teamüllere uygun olarak hükümeti kurma görevini RP lideri Necmettin Erbakan’a vermesine rağmen, parlamentodaki partilerin RP’nin koalisyon önerisine cevabı ya baştan hayır ya da askeriye ve sermayenin tepkisi nedeniyle cevapsızdı. Basında büyük sermayenin tercihinin ANAYOL koalisyonu olduğu ısrarla vurgulandı. Hükümet kurmak için ortak bulamayan Erbakan, hükümeti kurma görevini iade etmek zorunda kaldı. Cumhurbaşkanı Demirel görevi Mesut Yılmaz’a verdi. Şubat 1996 itibarıyla ANAYOL koalisyonu ihtimali güçlendi ve nihayetinde hükümet kuruldu. Ancak RP’nin, güven oylamasının yeterli çoğunluğa sahip olmadığı gerekçesi ile Anayasa Mahkemesine başvurusu, 14 Mayıs 1996’da oylamanın iptali ile sonuçlandı. Yılmaz’ın istifası ile hükümet düştü. Haziran başı itibarıyla süreç yeniden başladı. Cumhurbaşkanı Demirel de RP’nin olmadığı hükümet seçeneklerinden yana tavır aldı. ANAP’ın, DSP ve CHP ile koalisyon seçenekleri gündeme gelmekle birlikte çözümsüzlük devam etti. RP’nin ANAP ile koalisyon kurma isteği gündemde yerini alırken, RP’nin DYP ile koalisyon ihtimali basında askerin muhtemel tepkisi bağlamında yer aldı. Aralık 1995 seçim kampanyasını RP aleyhinde şekillendiren Çiller’in, Erbakan ile koalisyon görüşmelerine başlaması rahatsızlık oluşturdu. Çiller’in şahsi menfaatleri için RP’ye yanışığı yorumları yapıldı.¹⁷³⁰ İki yıllık dönemler itibarıyla dönüşümlü başbakanlık formülünde ve ilk dönem için Erbakan’ın başbakanlığı ve Çiller’in başbakan yardımcılığı ve dışişleri başkanlığında uzlaşan taraflar 28 Haziran 1996’da Refahiyol hükümetini kurdu.

1729 **Hürriyet**, 24.12.1995.

1730 Ümit Cizre Sakallıoğlu, “24 Aralık 1995 Alacakaranlık Kuşağı Seçimleri”, **Birikim**, S 81, Ocak 1996.

Durum basında “Çiller teslim etti” manşeti ile yer alırken,¹⁷³¹ kastedilen laik rejimin ‘rejim karşıtları’na teslim edilmesiydi. Bu tarihten sonra basında Çiller’in hükûmetten çekilmesine yönelik tavır söz konusuydu. BBP’nin hükûmete güvenoyu verdiği oylamada ANAP, CHP ve DSP koalisyonu hayır bloğu oluştururken, DYP’den koalisyonu karşı çıkan milletvekilleri güven oylamasında hayır ya da çekimser oy kullandı. Dönemin dikkat çeken ayrıntısı, eski Genelkurmay Başkanı olan DYP milletvekili Doğan Güreş’in oylamaya katılmamış olmasıydı.

Aralık seçimlerinden altı ay sonra kurulan hükûmete karşı laik rejimin koruyucusu olarak kendini kabul eden askeriyenin tavrı başlangıçta beklemekten yana olarak yorumlandı. Sermaye açısından bir hükûmet kurulabilmiş olması başlangıçta ehvenişer olarak karşılandı. RP’nin muhalefette iken eleştirdiği Batı dünyası ve Avrupa Birliği ile ilişkilerdeki tavrı önceki hükûmetlerden pek farklı değildi. Artan PKK terörü¹⁷³², Başbakan Erbakan’ın ekonomik alanda G7 (Gelişmiş 7 ülke)’ye alternatif D8 (Gelişmekte olan 8 Müslüman ülke) kurma amacına yönelik olarak ilk dış gezilerini İran, Pakistan, Singapur, Malezya, Endonezya gibi ülkelere yapması “Saltanat Gezisi”¹⁷³³, “ABD: İran’a gitme”¹⁷³⁴ Medyada “Çoraplı diplomasi”¹⁷³⁵ “70 Yıllık imajımız güme gidiyor”¹⁷³⁶ gibi manşetlerle gündeme geldi. Libya gezisinde Kaddafi’nin tavrı, bazı belediye başkanlarının laiklik/rejim karşıtı kabul edilen beyanları, hükûmetin askerî komuta kademesi ile ilişkilerinde zorlayıcı bir sürecin işaretlerini verdi. Basında bu olaylar laiklik karşıtlığı olarak yorumlandı ve “Geriye Değil İleriye”¹⁷³⁷ manşetiyle verildi. Komuta kademesindeki bir subayın Erbakan’ın Suudi Arabistan kralının davetlisi olarak hacca gidişi için başbakana karşı küfürlü sözleri Cumhurbaşkanı Demirel de dâhil siyasi taraflarca normal tepki olarak önemsizleştirildi. Basın yoluyla açıklanan bu tür tepkilerin varlığına rağmen, askeriye tepkisini Yüksek Askerî Şura’da ordudan irtica sebebiyle ilişigi kesilen askerî personel meselesi örneğinde olduğu gibi yasal süreçleri kullanarak gösterdi. Devamında 3 Kasım 1996’da gerçekleşen kaza ile Susurluk vakası olarak anılan olayda Tansu Çiller ile bazı DYP milletvekillerinin adının geçmesi ve TBMM’de kurulan Susurluk Komisyonu çalışmalarında askeriyeden bazı isimlere işaret edilmesi hükûmeti yıpratın süreçte yeni bir evre oldu. Susurluk vakasına tepki olarak başlayan “Sürekli Aydınlik için Bir Dakika Karanlık” eylemleri süreç içinde amacının

1731 **Hürriyet**, 29.06.1996.

1732 “Ordudan PKK uyarısı” olarak basında yer aldı. **Milliyet**, 07.06.1996.

1733 **Milliyet**, 06.08.1996.

1734 **Hürriyet**, 07.08.1996.

1735 **Milliyet**, 13.08.1996.

1736 **Hürriyet**, 14.08.1996.

1737 **Sabah**, 30.08.1996.

dışına çıkararak RP karşıtı bir kampanyaya döndü. 11 Ocak 1997 günü Başbakanlıkta, Diyanet İşleri Başkanlığı mensuplarına, ilahiyat fakültesi dekan ve öğretim üyelerine ve bazı dini cemaat liderlerine iftar yemeği verilmesi sonrası Demirel, 18 Ocak için Genelkurmay Başkanlığı'nda brifing davet edilir. MGK'nın Ocak toplantısında Deniz Kuvvetleri Komutanı Güven Erkaya irtica tehdidinin gündeme alınması önerisi yapar. Alınmaması halinde Kurul'un tarih önünde sorumlu olacağını söyler. Demirel ise konunun gündeme alınmasına itirazı olmadığını söyler, ancak hazırlık yapılabilmesi için bir sonraki toplantı gündemi olmasını önerir. Şubat ayı toplantısı için konu böylece gündeme alınır.¹⁷³⁸ RP yönetimindeki Sincan Belediyesi (Ankara) tarafından 30 Ocak 1997'de düzenlenen Kudüs Gecesi ve gecede yapılan konuşmaların arkasından Sincan'da tankların sokağa çıkışı¹⁷³⁹ hükümet ile askeriye arasındaki gerilimi artırdı ve dikkatleri MGK toplantısına yönlendirdi.¹⁷⁴⁰ Oramiral Güven Erkaya'nın *İrtica PKK'dan tehlikeli* sözü basında yer aldı.¹⁷⁴¹ 26 Şubat 1997 günü Cumhurbaşkanı Demirel'in Başbakan Erbakan'a gönderdiği uyarı niteliğindeki mektup¹⁷⁴² basında geniş yer tuttu ve 28 Şubat günkü toplantı için gündemin "irtica" olduğu, MGK'nın tüm asker üyelerinin konuşacağı ve irtica tartışmasının Refahyol'un kaderini belirleyeceği ifadeleri basında yer aldı.¹⁷⁴³ Gündemin, Demirel'in darbe değil diye normalleştirdiği hükümet aleyhine "yerinden edici müdahale"nin 28 Şubat'taki MGK toplantısına odaklanmasıyla devam etti. Toplantı basında "rejime ince ayar" olarak tarif edildi.¹⁷⁴⁴

Siyasal tarih, siyasal kültür ve demokratik gelişmişlik düzeyi açısından 28 Şubat süreci hakkında dikkat çekilmesi gereken hususlar şöyle sıralanabilir: Refahyol hükümetinin kurulmasından 28 Şubat MGK toplantısına kadar geçen sürede vuku bulan, 'irtica tehdidi' diye işaret edilen tehdit değerlendirilmesinin verili gerçek olarak kabulü ile PKK terörüyle aynı çerçeve içine alınan olayların "post-modern darbenin" meşruluk gerekçesi olarak sunulup siyasal alana müdahalenin normalleştirilmesi; Anayasaya aykırı olmasına rağmen Batı Çalışma Grubu'nun kurulması ve faaliyet göstermesi; Şubat MGK toplantısı öncesinde Sincan'da tankların sokağa çıkması sonrasında müdahaleye toplumsal destek oluşturmak için Genelkurmay Başkanlığı'nın

1738 Sedat Ergin, "Tarikat İftarı bardağı taşırdı", **Hürriyet**, 27.08.1997.

1739 "Tepki yağıyor", **Hürriyet**, 03.02.1997; "Tank sesleri", **Hürriyet**, 05.02.1997.

1740 "Muhtıra gibi", **Sabah**, 23.02.1997; "Sivil dayanışma", "İşçi ve esnaftan, rejime yönelik tehditlere karşı güç birliği: Laiklik ve demokrasi sahipsiz değil", **Milliyet**, 26.02.1997; "Rejime ve laikliğe yönelik tehditlerin masaya yatırılacağı MGK", **Hürriyet**, 26.02.1997; "Herkes çok gergin", **Sabah**, 26.02.1997.

1741 **Milliyet**, 25.02.1997.

1742 "Demirel mektubu", **Sabah**, 27.02.1997.

1743 **Sabah**, 28.02.1997.

1744 **Milliyet**, 01.02.1997.

brifingler yoluyla gazetecilerin, savcı ve hâkimlerin, sendika, sivil toplum kuruluşları ve üniversite yöneticilerinin Refahiyol hükûmetinin düşürülmesi için süreçte ne düşünecekleri, nasıl davranacakları hususunda siyasi bir kampanya yürütmesi; basının/sivillerin/siyasilerin demokratik toplumsal muhalefet araçlarının darbe kışkırtıcılığı için kullanılmasında sakınca görmemesi ve siyaseti siyazetsizleştirmek için iş birliğine gönüllü olması.

1.5.2. 28 Şubat'ı Tanımlamak

28 Şubat'ın özelliklerini netleştirmek için literatürdeki darbe ve askerî rejim kavramlarına başvurmak yol göstericidir. Darbe, askerî ya da devlet aygıtı içindeki diğer elitler tarafından mevcut hükûmeti alaşağı etmek için açık teşebbüstür.¹⁷⁴⁵ Amaçları; iktidarda kalma süreleri; siyasal, sosyal ve ekonomik yapıya müdahale ya da kontrol dereceleri ve sivil gruplarla ilişkilerine göre darbelerin nitelikleri birbirinden farklılaşır. Tanım, bir olayın darbe olarak nitelenmesi için hedef, fail ve taktik konusunda nettir ve sınırlayıcı olarak 1960 ve 1980'de yapıldığı gibi askeriye tarafından yönetime el koyma olarak tanımlanmasının ya da fail olarak sadece askerî unsur üzerinde odaklanmanın yetersizliğine işaret eder. Farklı ülkelerdeki darbe hadiseleri incelendiğinde, darbelerde askerî olmayan elitlerin varlığı/desteği yaygın özellik olarak dikkat çeker. Darbe süreci ve sonrası dönemde iş bölümü önemlidir. “Darbe sivilleri” başlangıç olarak darbe teşebbüsünü kışkırtmada aktif bir pozisyon alırken, askerî unsur darbenin başarısı konusunda bağlayıcı rolü oynar.¹⁷⁴⁶

Doğrudan müdahale durumu ya gerçekten güç kullanarak¹⁷⁴⁷ ya da güç kullanma tehdidi yoluyla sivillerin iktidardan uzaklaştırılması durumunda gerçekleşir. Askerlerin gerçek güç kullanarak ya da güç kullanma tehdidi vasıtasıyla temel ya da baskın siyasi aktörler oldukları rejimler askerî rejim olarak tanımlanır.¹⁷⁴⁸ Askerlerin neden ve hangi güdülerle siyasete müdahale ettiği farklı nedenlerle açıklanmaya çalışılır. 1980 darbesi anlatısında olduğu gibi, sivil liderlerin ekonomik krizleri, siyasal kaosu önlemekte başarısızlığı; yolsuzluğa bulaşmış ve yeteneksiz olarak düşünülen sivil idarecilerden ümidin kesilmesi; komşu devletlerde askerî hükûmetlerin varlığı gibi. Ancak bu bakış açısı, söz konusu özelliklerin var olduğu bazı ülkelerde askerî darbe olurken, diğerlerinde neden olmadığını açıklayamaz.¹⁷⁴⁹

1745 Rosemary HT O’Kane, **The Likelihood of Coups**, Aldeshot, Avebury, 1987.

1746 Jonathan M Powell and Clayton L Thyne, “Global instances of coups from 1950 to 2010: A new data set, **Journal of Peace Research**, C 2, S 48, 2011, s. 249-259.

1747 Brezilya 1964, Endonezya 1968, Şili 1973, Arjantin 1976, Türkiye 1960, 1980 darbelerinde olduğu gibi.

1748 Leslie Lipson, **Siyasetin Temel Sorunları**, Çev. Fügen Yavuz, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2005, s. 207.

1749 Gonca Bayraktar Durgun, “Otoriter ve Totaliter Rejimler”, **21. Yüzyılda Prens Siyaset ve Devlet Yönetimi**, Kripto Yay., Ankara 2012, s. 179-208.

Bu bağlamda, 28 Şubat “post-modern” darbesinin nasıl bir rejime karşılık geldiğini anlamak için, askerî rejim türleri olarak tanımlanan “muhafız (askerî) rejim”, “ılımlı (askerî) rejim” veya “(askerî) veto rejimi” kavramlarına bakmak anlamlıdır. “Muhafız askerî rejim”, 1960 ve 1980 darbelerinde görüldüğü gibi, belirli bir süre için -genellikle iki ila dört yıl arası- siyasi erke doğrudan el koyma yoluyla yüksek derecede kontrol ve nüfuzun uygulanmasıdır. “Muhafız askerî rejim”, darbe yapmanın gerekçesi olarak sivil siyasetçilerin sebep olduğu karışıklığa son vermenin görevi olduğunu ve darbeye sebep gösterilen şartların tekrar oluşmasını önleyecek gerekli tedbirler (yeni anayasa gibi) alındıktan sonra yönetimin tekrar sivilere devredileceği iddiası ile yönetime doğrudan el koyar. Statükoyu koruma hedefine sahip muhafız askerî rejimler bu amaçla, kendi bakış açılarından bozuklukları ve eksiklikleri gidermeye yönelik düzenlemeler yapar. Darbeyle birlikte basın üzerinde sıkı kontrol uygulanır, sivil haklar sınırlanır ya da askıya alınır, parlamento ve siyasal partiler ya tamamen kapatılır ya da bazı siyasiler ve partilere yasak getirilir. Sadece yönetime el koymakla yetinmez, yaygın müdahale ile topluma da nüfuz eder. İlimli askerî rejimler ya da veto rejimleri de statükoyu korumayı hedefler. Bu hedef için bazen 28 Şubat’ta olduğu gibi hükûmeti “yerinden edici müdahale” yapılır. Bir sivil hükûmet, askeriye’nin daha uygun gördüğü başka bir sivil hükûmet ile çoğunlukla güç kullanma tehdidi ve baskı ile değiştirilir. Doğrudan iktidara el koymadan hükûmet kararları üzerinde farklı araçlarla –MGK kararları gibi- veto gücü kullanır.¹⁷⁵⁰ 28 Şubat’ta gözlemlendiği gibi devlet; parlamento, siyasal partiler, hükûmet gibi sivil kurumlar vasıtasıyla yönetilmeye devam ederken, kararları üzerinde askeriye tarafından pek çok alanda kısıtlamalar uygulanır.

28 Şubat, Haziran 1994 yerel seçimlerinde aldığı oy ile siyasetin çevresinden merkezine doğru hareket eden ve nihayetinde merkez partilerin başarısızlığının da katkısıyla Aralık 1995 seçimlerinde hükûmet ortağı olmasını sağlayacak oranda seçimlerde birinci parti olma niteliği kazanan RP’nin, askeriye’nin liderlik ettiği çok taraflı yerinden edici müdahale ile hükûmetten düşürülmesi ve devamında partinin kapatılması üzerinden okunan bir dönemin, sürecin, stratejinin adıdır. 28 Şubat sürecinin odak noktası, Haziran 1994 ile Ocak 1998 arası yaklaşık dört yıllık sürede Türk siyasal hayatında üzerinde en çok konuşulan ve hükûmet ortağı iken 21 Mayıs 1997’de Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş tarafından hakkında laik cumhuriyet ilkesine aykırı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle parti kapatma cezası istenen Refah Partisi’nin “ötekileştirilme”si, siyaseten gayri meşrulaştırılması, siyasal alandan dışlanması ve nihayetinde gayri-yasal ilan edilmesidir.

Eyleyenlerinin dilinden 28 Şubat, “post-modern darbedir”¹⁷⁵¹; “demok-

1750 Eric A. Nordlinger, *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ 1977.

1751 28 Şubat için post-modern darbe isimlendirilmesi yaygın olarak dönemin Genelkur-

rasiye balans ayarı”dır.¹⁷⁵² “Post” ön eki küresel siyaset ve ekonomi bağlamında dönemin özellikleri ile uyumludur. 1990’da Sovyet Rusya’nın çöküşü, iki-kutuplu dünya sisteminin çözülmesi ve neo-liberal ekonomik politikalar ile küresel kapitalizmin nüfuz alanının genişletilmesine yeni demokrasi dalgasının eşlik ettiği dönemdir. Bu bağlamda 1990 öncesinde dünyanın farklı bölgelerinde kendini gösteren askerî rejim örnekleri Batılı küresel hegemonyanın bakış açısından “zamanın ruhu” ile çelişki arz ederken, bu durum gelişmekte olan ülkelerde askerî müdahaleleri tamamen dışlamak anlamında değildir. Zamanın ruhu, failer ve taktikler açısından Soğuk Savaş dönemi darbelerinden farklılaşmaya işaret eder.

28 Şubat (1997), askerî komuta kademesinin laik rejimin ‘irtica tehdidi’ne karşı korunması için belli alanlarda hükûmetin uygulamasını talep ettiği tedbirlere dair kararların alındığı MGK toplantısının yapıldığı gündür. Toplantıda alınan ancak Başbakan Erbakan’ın imzalamaktan uzun süre imtina ettiği kararlar 28 Şubat kararları olarak isimlendirilir. Ancak 28 Şubat bir güne değil, bu toplantıda alınan kararların uygulanması sürecine, öncesine ve daha fazlasına tekabül eder. Aslında 1960’tan beri askeriyenin MGK gibi farklı mekanizmalarla siyasi süreci günlük olarak izlemesi ‘illiberal’ demokrasi için kurumsallaşmış, ‘normalleştirilmiş’ verili durumdu.

28 Şubat müdahalesi, seçilmiş hükûmete yönetimden el çektirmek için kullanılan araçların çeşitliliği ve farklılığı ile kendinden önceki müdahalelerden ayrılır. 28 Şubat taktik olarak, askeriyenin siyasal alan üzerinde baskın siyasi aktör pozisyonunu kullanarak, sandıktan çıkan ancak statüko tarafından onaylanmayan/arzu edilmeyen hükûmeti engellemek, istifaya zorlamak için yönetime doğrudan el koyma yönteminden farklı olarak, “zamanın ruhu” ile uyumlu tercih ettiği/başvurduğu yöntemlerdir. Anayasal kural ve teamüllere uygun olarak kurulmuş Refah-Yol hükûmetini istifaya zorlamak/düşürmek için siyasete, topluma ve ekonomiye nüfuz edebilme (iktidar kullanımı) ayrıcalığını kullanarak, RP karşıtı siyasi aktörlerin de desteğiyle yargı erki, basın ve sendikalar gibi ‘sivil kuvvetler’in ‘toplumsal muhalefet’i ile “post-modern

may Genel Sekreteri Orgeneral Erol Özkasnak’a atfedilse de, daha sonraki dönemde isimlendirmenin kendisine ait olmadığına dair beyanı mevcuttur. Gazeteci İsmet Berkan, 16 Nisan 2012’de *Yeni Şafak* gazetesinde Murat Aksoy’un yayınladığı “Medya olmasaydı 28 Şubat olmazdı” başlıklı söyleşide isimlendirme ile ilgili şöyle konuşur: *1 Mart sabahı bir şeyler öğrenmek için komutanları aradım, notlar bıraktım. Bana ilk dönen Erol Özkasnak oldu. Sesi hayli neşeli idi. ‘21. Yüzyıl’ın ordusu yaptı mı böyle yapar, herkes bizden 12 Eylül darbesi gibi darbe bekliyordu ama biz post-modern zamanların ordusuyuz, yaptık mı böyle yaparız... dedi. Post-modern darbe terimini ilk kez Özkasnak’tan duydum. Üzerinde hiç durmadım... Sanırım 28 Şubat muhtirasından önce de Çevik Bir bazı görüşmelerde bu kavramı kullanmış. Yani post-modern darbe sivillerin değil, askerinin kendi darbesini tanımlaması.*

1752 Genelkurmay 2. Başkanı Çevik Bir, 21 Şubat 1997’de Washington Türk-ABD Konseyi toplantısında *Demokrasiye balans ayarı yaptık* ifadesini kullanır. Mehmet Ali Birand ve Reyhan Yıldız, **Son Darbe: 28 Şubat**, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 201.

darbe'nin gerçekleştirilmesidir. Dönemin Genelkurmay Başkanlığı'nın koordinasyonunda korkuya, umutsuzluğa sürüklenmesi hedeflenen sosyal, siyasal, kültürel ve iktisadi toplulukların/aktörlerin 'varoluşa yönelik irticai bir tehdit' olduğu algısının inşası edilmesidir. Hükûmet partisine karşı düşünce, duygu ve eylemleri yönlendirmek, kontrol etmek ve değiştirmek amacıyla, karşıtlık söylemi üzerinden yazılı ve görsel basın yayınları ve 'sivil' protesto eylemleri vasıtasıyla siyasete çok taraflı yerinden edici müdahalenin meşrulaştırılmasıdır.

Haziran 1996-1997 arasında "arzu edilmeyen hükûmet" ile statüko arasındaki gerilimin, 28 Şubat toplantısı ve sonrasında MGK ve diğer bazı mekanizmalar (Batı Çalışma Grubu gibi) ile hükûmetin ve toplumun izlenmesi, fişlenmesi, kararların hükûmet tarafından uygulamaya konması için doğrudan müdahale tehdidi ve çok aktörlü/çok taraflı baskı araçları (basın, yargı, sendikalar gibi) kullanılarak siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanın militarist düşüncelere uygun olarak düzenlenmesi, kontrol altına alınması ve nihayetinde hükûmetin istifa etmesinin sağlanması ile statüko lehine sonuca ulaştırıldığı süreçtir. Düzenlenen, kontrol edilen meseleler arasında 28 Şubat kararları içinde yer alan kamusal alanda başörtüsü yasağının tavizsiz uygulanması, kesintisiz sekiz yıllık temel eğitim ile imam hatip okullarının yeniden düzenlenmesi, Kuran kurslarının durumu, dinî cemaatlere bağlı yurt ve okulların kontrolü, kurban derilerinin toplanması, Türk Silahlı Kuvvetlerinden irticai faaliyetleri nedeniyle ilişkisi kesilen personeller ve belediyelerde istihdam gibi mevzular vardır.

Öncelikli hedef RP'nin hükûmet olmaması iken, koalisyon ortağı olmasıyla birlikte hükûmetten edilmesi ve partinin kapatılmasına dönüşmüştür. Dolayısıyla Refah Partisi temsil ettiği değerler ve vaat edilen politikalar temelinde statüko açısından marjinal "öteki" durumundadır ve siyasetin periferisindedir. Seçimlerde aldığı oy arttıkça 'tehlike' kategorisine yükseltilir. Parti kapatma konusuna gelince; esasında Refah Partisi'nin selefleri de kapatılan partiler arasındadır. Adalet Partisi ile yollarını ayıran Necmettin Erbakan'ın Konya'dan 1969 seçimlerinde bağımsız milletvekili seçilmesi ile 26 Ocak 1970'te kurulan Millî Nizam Partisi, 1971 muhtırası sonrasında 21 Mayıs 1972'de kapatıldı. Kapatma gerekçesi laikliğe aykırı faaliyetlerde bulunmaktır. 11 Ekim 1972'de kurulan Millî Selamet Partisi (MSP)'nin siyasi hayatı ise 1980 darbesi ile sonlandı. Yöneticileri aynı sebeple yargılandı ancak beraat etti. MSP %11 oyla 1974'te Ecevit liderliğinde Cumhuriyet Halk Partisi ile koalisyon ortağı; 1977'de % 8,6 oy ile Demirel başkanlığındaki Milliyetçi Cephe Hükûmeti'nin içindeydi. 19 Temmuz 1983'te kurulan RP, kurucuları defalarca veto edildiği için 1983 milletvekili seçimlerine katılamadı. 1986 ara seçimlerinde %4,76 olan oy oranını 1987 milletvekili seçimlerinde %7,16'ya, 1991 seçimlerinde ise %16,9'a yükseltmiştir. 16 Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesi'nin RP'nin kapatılması, Necmettin Erbakan ve bazı arkadaşlarına

siyasi yasak getirilmesine hükmetmesi ile üçüncü kez laiklik karşıtlığı suçlaması ile siyasi faaliyetine son verildi. Akabinde kurulan Fazilet Partisi de benzer sebeple kapatıldı. Fazilet Partisi'nin arkasından kurulan iki partiden biri olan Adalet ve Kalkınma Partisi'ne karşı 2007'de iktidarda iken açılan kapatma davası da önceki örnekler ile benzerlik taşır.

28 Şubat, anayasal süreçlere uygun şekilde demokratik seçilmiş bir hükûmetin 'iç güvenlik tehdidi' oluşturduğu iddiası ile düşürülmesi gereğiyle siyaset karşıtı tavır, söylem ve eylemlerin belirli bir süre içinde düzenli olarak belirli aktörler ve yapılarca tekrarlanması ve yaygınlaştırılması, hegemonyanın meşrulaştırılması için anayasal ve yasal kurumların araç olarak kullanılmasıdır. Kurumsal ya da bireysel açıdan, Genelkurmay Başkanlığı ile temsil edilen askeriye, MGK'nın asker ve bir kısım siyasi üyeleri, bazı siyasi partiler, parti liderleri, milletvekilleri, yüksek yargı üyeleri, işçi ve işveren sendikaları, YÖK Başkanlığı'nın liderliğinde üniversite rektörleri, akademisyenler, STK temsilcileri, yazılı ve görsel medya organları vs. 28 Şubat'ın amaçladığı toplumsal ve siyasal müdahaleye destek verdi. Bu noktada 28 Şubat, kendinden önceki siyasete anti-demokratik müdahalelerden farkını ortaya koyar. 1960 Askerî Müdahalesi, 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 Darbesi'nde de siyasi, sivil ya da basın desteği söz konusu iken, 28 Şubat bu desteği, kullanılan iletişim teknolojisi ve teknikleri ve 'sivil' katılımın boyutu yoluyla daha görünür ve daha kapsamlı hale getirir.

28 Şubat, toptancı bir yaklaşımla, içerikleri konjonktürel olarak hegemonik söylemle belirlenen zıt kavramsallaştırmalar (laik/çağdaş ile dinci/gerici/irticacı) üzerinden toplumun kutuplaştığı kabulü ile sahip olunan idari, askerî, yargısal yetkinin araçsallaştırılmasıyla grup ya da "zümre çıkarları"-nın "ulusal çıkar" olarak sunulmasıdır. Bu çerçevede, laik cumhuriyetin ve çağdaş yaşamın RP'nin amili kabul edildiği "irticai tehdit" ile karşı karşıya olduğu iddiası temelinde 'makbul' görülmeyen toplumsal grupların/vatandaşların anayasa ile güvence altına alınan eğitim, çalışma, mülkiyet gibi haklarının ihlali ile oluşan çoklu mağduriyetleri içeren, şiddet kullanımı tehdidi ile siyasetin düzenlenmesidir. 28 Şubat eğer tek bir mesele ile tanımlanacak olursa, laiklik/laiklik karşıtlığı hususunda (eğitimli) kadın kimliği ve kadının kamusal alandaki görünümü ile ilgili tartışmalar ve militarist söylemde başörtüsünün "ideolojik/dinci simge" olarak tanımlanmasına uygun olarak başörtülü kız öğrencilerin yüksek öğrenim alma hakkını engelleyici adli ve idari uygulamalardır. Yasal dayanağı olmadığı halde üniversitelerde uygulanan başörtüsü yasağına karşı başlatılan protesto eylemleri ve İstanbul Üniversitesinde başörtülü kız öğrencilerin "çağdışılıktan kurtulması" amacıyla başlarını açmaları için kurulan "ikna odaları" ile hatırlanır. 28 Şubat bu noktada, militarist söylemin ve militarist kontrolün, kamusal tartışma ve uygulamalarla normalleştirilmesi/meşrulaştırılması süreci, korku ve baskı kullanılarak "patolojik" kabul edilen toplumsal ve kültürel grupların, alan-

ların, ritüellerin, inançların devletin baskı araçları vasıtasıyla düzenlenmesi/“tedavi edilmesi” teşebbüsüdür.

1.5.3. Siyasal Kültür Bağlamında 28 Şubat

Siyasal kültür¹⁷⁵³ bakış açısı, siyaseti anlamak, yorumlamak ve açıklamak amacıyla siyasi eylemlerin içinde gömülü olduğu kültürü anlamak gerektiği düşüncesine dayanır. Siyasal kültür analizi; bireylerin, toplulukların ya da ulusların davranışlarının, eylemlerinin, etkinliklerin bir boşlukta oluşmadığı, belli normlar ve beklentiler sistemi içinde gerçekleştiği ön kabulüne dayanır. Bu açıdan hem betimleyici hem de analitik bir kavram olarak işlev görmesi beklenir. Söz konusu ilgi alanı askerî darbeler ya da müdahaleler olduğu zaman literatür genellikle askerlerin siyasal alanla ilgili tutum, davranış ve eylemlerinin ne olduğu ve neden öyle olduğunu açıklama teşebbüsünde çoğunlukla tarihsel mirasa, modernleşme sürecine, darbelerin gerçekleştiği ülkelerdeki siyasal kültüre ve dolayısıyla demokratik değer ve tutumlardaki eksikliklere/zayıflıklara, “siyasal azgelişmişliğe” odaklanır. Bu bakış açısından askerî darbeler ya da müdahaleler çoğu zaman söz konusu ülkelerin iç çelişkilerinin, iç dinamiklerinin, zayıf demokrasi mirasının, “kültürel azgelişmişliği”nin bir sonucu olarak siyasilerin ülke yönetmedeki başarısızlıklarının sonucu ya da radikal akımlarla mücadele olarak değerlendirilir. Bu anlatıda, siyasal alana askerî müdahaleler her ne kadar çağın patolojik durumu olarak nitelense de, modernleştirici elitin önderliğinde gerçekleştiği varsayılan tepeden inme modernleşme projelerinin devamı için “sandığın tehlikelerine” karşı ehven-i şer araç olarak meşruluk zemini hazırlanan bir olay olarak betimlenir. Yani, demokrasiyi korumak için anti-demokratik yöntemlerle “demokrasi/modernleşme düşmanlarına” karşı siyasete müdahale eylemi çağdaşlık/kültür meselesi olarak tanımlanır. Anlatı öyle bir hal alır ki; yasal/meşru bir otorite olarak askeriye alanı dışındaki siyasi eylemleri, siyasete müdahalesi yine askeriye tarafından kapsamı tanımlanmış, iddia edilen bir “tehdit” algısı bağlamında olağan bir durum olarak kabul görür. Rejimi korumak için müdahaleden başka yolun kalmadığı savı antidemokratik eylemi destekleyen tüm tarafların/elitlerin ortak söylemi iken, aynı zamanda eylemin meşruiyetinin de temeli olur.

Türk siyasal hayatında askerî müdahalelerin varlığı ile askeriye'nin ekonomik, sosyal ve siyasi değişimlerdeki belirleyiciliği, literatürde genellikle Jön Türk tecrübesi, modernleştirici elit misyonuna sahipliği, rejimin koruyuculuğu ve yönetilen ekonomik kaynakların niteliği temelinde açıklanır.¹⁷⁵⁴

1753 Kavramsal detaylı analiz için bk. Kenneth Wood ve Jan Van Deth, **Karşılaştırmalı Siyaset**, Çev. Esin Saraçoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2014.

1754 Türkiye’de siyasette ordunun rolü ve askerî müdahaleler için bk. Taha Parla, **Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Ok’u. Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları**, Cilt 3, İletişim Yay., İstanbul 1992; Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12**

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyete devreden en örgütlü yapı olarak askerî bürokrasinin Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesi, rejim değişikliği ve yeni devletin yapılandırılmasındaki rolü kapsamlıdır. Çok partili dönemdeki askerî müdahalelerin sebebi olarak ortaya konulan tarihsel miras anlatısında bu rol merkezi dayanak noktasını oluşturur. Fakat problemlili olan buradan, sonuçtan sebebe doğru teleolojik bir anlatının türetilmesidir. Bu anlatıda yüzyıllara dayanan Türk devlet geleneği, siyasal kültürde ordu-millet kabulü, ordunun peygamber ocağı olarak görülmesi gibi hususlarla birlikte özellikle Jön Türk tecrübesi üzerinde durulur. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanan süreçte çoğu İttihat Terakki Partisi (İTP) taraftarı olan askerî personelin oynadığı rolün (kurulu otoriteye karşı "toplumun refahı" adına askerî müdahalenin, düşük rütbeli subayların kıdemli komutanlarına rağmen isyanının) Cumhuriyet dönemi için bir zemin oluşturduğu genel kabul görür. Ancak Jön Türk tecrübesi, siyasal alanda askeriye'nin siyasal alana dahil konusunda belirgin sınırlar sunmaz.¹⁷⁵⁵

Cumhuriyet öncesi dönemde, özellikle İTP'nin son zamanlarında ordunun gerçek işlevinden yoksun kalmasının yarattığı olumsuz sonuçlar da göz önüne alındığında askeriye, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde güncel siyasetten uzak tutulmuştu. Kurtuluş Savaşı döneminde komutanlar siyasal rol üstlenmişken, bağımsızlığın kazanılmasıyla bu durum resmî olarak değişti. 1924'te komutanların siyaset yapması yasaklandı. Siyaset yapmak isteyenler askeriye'deki görevlerinden ayrılırken, askerlik görevi için milletvekilliğinden istifalar da oldu. Yani, hem ordudaki pozisyonunu koruyup hem de TBMM üzerinde etkili olma durumuna son verilmek istendi. Türkiye Büyük Millet Meclisinde asker kökenlilerin sayısının giderek azalmasına rağmen uzun va-

Mart, İletişim Yay., İstanbul 1994; Sakallıoğlu, Ümit, "Ordu ve Siyaset", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, 14, 1995, s. 1000-1004; Serdar Şen, **Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm**, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996; Tanel Demirel, **Kontrollü Değişim İle Statüko Arasında Türk Ordusu**, SETA Yay., İstanbul 2010; Alper Mumyılmaz (ed.), **Darbeler Tarihi Siyaseti Sosyolojisi**, Orion Kitabevi, Ankara 2020; Feroz Ahmad, **The Making of Modern Turkey**, Routledge, London and New York 1993; William M. Hale, **Turkish Politics and the Military**, Routledge, London and New York, 1994; Metin Heper, and Ahmet Evin, (ed.), **State, Democracy, and the Military: Turkey in the 1980s**, Berlin and New York 1988; Daniel Lerner and Richard D. Robinson, "Swords and Ploughshares, The Turkish Army as a Modernizing Force", **World Politics**, 13(1): 1960, 19-44; Taha Parla, "Mercantile Militarism in Turkey", 1960-1998, **New Perspectives on Turkey**, 19 (Fall), 1988, 29-52; Ergun Özbudun, **The Role of the Military in Recent Turkish Politics**, Harvard University Press, 1966; Eric Jan Zürcher, **Turkey: A Modern History**, I.B. Tauris, London and New York 1994; Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", **World Politics**, 11, 4, 1959, pp. 513-52.

1755 George Harris, "The Role of the Military in Turkey: Guardians or Decision-Makers?", **State, Democracy and the Military Turkey in the 1980s**, Metin Heper and Ahmet Evin (ed.), Walter de Gruyter, Berlin ve New York, 1988, s. 181.

dede siyasal modernleşme için devleti yönetmekte en meşru sistemin seçilmiş hükümet olduğu fikrinin yerleşmesi gerekecekti. Kayalı, Atatürk sonrası dönemde, askeriyenin belli bir politikanın destekçisi olmaktan çıktığını, çelişik eğilimlere destek verdiğini, CHP ve DP'nin uygulamada birbirlerine yakınlaşmaları ile askerlerin parti eğilimlerini değiştirdiğini ifade eder.¹⁷⁵⁶ Askerî eğitim ve yönelim siyasetten uzak durmayı sağlamadı. Tersine, modernleşme aktörleri olarak askerî personelin ülke işlerinin yürütülmesinde sorumluluk üstlenmesini motive etti. Siyasi taraf olarak partiler ve sivil aktörlerle yakınlaşma ve iş birliği ile siyasi eyleme başvurmaya neden olabilecek bir dizi elitist, militarist tutumun korunmasında etkili oldu. Kurumsal, uzmanlaşmış, merkezileşmiş bütünlük yapısı siyasal alanda etkin bir aktör olmayı kolaylaştırdı.

Çok partili dönemde vuku bulan askerî müdahaleleri devletin kaderinde askerlerin sorumluluğu ve modernleştirme misyonu temelinde açıklamak, söz konusu mirasın askeriye-siyaset ilişkileri bağlamında tek yönünü ön plana çıkarmak, genelleştirmek anlamına gelir. Ayrıca tarih dışı bir yaklaşımla askeriyeye toplum üstü, herkesin yararına değişmez bir öz, hiyerarşik üstün bir konum atfetme yoluyla tarihsel şartlardaki farklılıklar ile toplumsal ve ekonomik ilişkileri önemsizleştirir. “Devleti ordu kurdu, laik rejimi korumak görevi, darbe/müdahale bu nedenle yapıldı” düşüncesinden yola çıkarak “askeriyenin siyasete müdahalesini tabulaştırmak” ve müdahaleleri bu tür bir seçicilik ve indirgemecilik ile meşrulaştırmak tarihsel mirasın araçsallaştırılmasıdır. Şöyle ki, askeriyenin ülkenin siyasi, ekonomik ve toplumsal hayatına dair meselelere ilişkin “tehdit” değerlendirmesinin “verili gerçek” olarak kabulü ve bunun için askerî güç kullanımının normalleştirilmesi askerî müdahalelerin, arzu edilmeyen ancak son kertede sivil siyasetin devleti korumadaki başarısızlığının sebep olduğu mecburi eylemler bütünü olarak meşrulaştırılması ile sonuçlanır. Bu bakış açısı, askerî müdahaleleri bir kapalı sistem içinde ülkenin iç dinamiklerinin bir sonucu olarak açıklama eğilimindedir. Küresel güç ilişkileri, küresel sistemdeki hiyerarşik yapı, küresel ve bölgesel değişiklikler, askerî ittifaklar, ekonomik ilişkiler, Türkiye'nin NATO'ya girişi, IMF ile anlaşması gibi dış faktörlerin askerî müdahalelerdeki rolü çoğunlukla tartışma dışında bırakılır. Örneğin, 1960 Darbesi küresel ve bölgesel güç ilişkileri çerçevesinde ele alındığında bölge ülkelerinde meydana gelen daha önceki darbeler ile birlikte değerlendirilebilir. 1952'de Mısır darbesi ile başlayan süreç, 1953'te İran'da Musaddık'ın CIA destekli olarak Şah lehine darbe ile görevden uzaklaştırılması, 1954'te Suriye'deki askerî müdahale ile devam etti. 1958 Irak darbesi ile meydana gelen gelişmeler Türkiye'nin iç siyasetini de etkiledi. Bölge ülkelerindeki bu darbeler, güç ilişkilerini değiştirdiği gibi psikolojik olarak da olası darbe teşebbüslerini cesaretlendirici bir tesir yarattı. Çok partili siyasal yaşama geçişle asker

1756 Kurtuluş Kayalı, *age.*, s. 55.

kökenli olmayan birinin cumhurbaşkanı olmasının da psikolojik yansımaları oldu. Her ne kadar Celal Bayar, Kurtuluş Savaşı'nın Galip Hocası olarak komitacı bir geçmişe sahip olsa da asker kökenli değildi. 1950'li yılların ikinci yarısında ordu içerisinde illegal bir yapılanma olarak Silahlı Kuvvetler Birliği kuruldu. Amacı seçimle gelen DP'yi olağan olmayan yollarla siyaseten devre dışı bırakmaktı. Bu çabalara daha sonra dönemin basın yayın organları da destek verecekti. Zaten 1960 Darbesi'ne giden süreçte dönemin sivil ve askerî bürokrasisi ile üniversite ve basının, seçilmiş hükûmete karşı bir ittifak kurarak hareket ettiği görüldü. Her ne kadar DP kendi basınına oluşturmaya çalışsa da, tek parti döneminden beri gelen ve daha yerleşik bir yapıya sahip olan basın kuruluşları, bu gerilimde tarafını belirginleştirerek DP karşıtı bir konumda yerini aldı.

28 Şubat sürecinde askerler tarafından kullanılan “sıra artık silahsız kuvvetlerde”¹⁷⁵⁷ ifadesi, önceki müdahalelere göre taktik olarak farklı bir yolun takip edileceğini gösteriyordu.¹⁷⁵⁸ 1980 Darbesi'nin meşrulaştırılmasında kullanılan şartlar 28 Şubat sürecinde var olmadığı için ve 1990ların konjonktürel farklılığı nedeniyle toplumda bir tehdit algısının inşa edilmesi için yine toplumun bir kısmının müdahale sürecinin aktif tarafı olması gerekiyordu. Hükûmete ve topluma karşı psikolojik harekâta basın, sendikalar, sivil toplum örgütleri, çıkar grupları gibi yapıların bir kısmının darbenin kışkırtıcılığında rol üstlenmesi taktik olarak elzem görüldü. Bu çerçevede ilki Ocak 1997'de Cumhurbaşkanı Demirel'i muhatap alan ve yakın tehdit/ ‘irtica tehdidi’ hususunda bilgilendiren ve daha sonra Nisan-Haziran 1997 arasında iş dünyası, basın, yargı, sivil toplum kuruluşları ve üniversite mensuplarına yönelik Genelkurmay Başkanlığı'nın düzenlediği brifingler psikolojik harekâtın parçası olan “sivil kuvvetleri” müdahale iş birliğine ikna sürecinin işletilmesi idi.

“Sivil kuvvetler”in desteği müdahalenin meşrulaştırılmasında askeriye için önemliydi. Bu süreçte en aktif ve en uzun süreli iş birliği basın tarafından yerine getirildi. Askerler, gazeteciler ya da basın patronlarının, 28 Şubat sürecinde bazı komutanlardan gelen talimatlarla basının haber yaptığı, gündem oluşturduğu, talimat alma konusunda istekli davrandığı, gazeteci çalıştırdığı ya da işlerine son verdiğine dair anlattığı hikayeler basının rolü esasında dikate değerdir.¹⁷⁵⁹ Basın burada sadece kendine gelen talimatı uygulayan pasif

1757 Dönemin Deniz Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Güven Erkaya 1996'da Ertuğrul Özkök'le *Hürriyet* gazetesi için yaptığı söyleşide bu ifadeyi kullanır.

1758 28 Şubat sürecinin detayları için bk. Ali Bayramoğlu, **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, İletişim Yay., İstanbul 2018; Nezih Yıldırım, **Anılarla 28 Şubat**, Akademisyen Kitabevi, İstanbul 2010; Hakan Akpınar, **28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü**, Ümit Yayıncılık, Ankara 2001.

1759 Basının rolü konusunda detaylı analiz için bk. Nuraydın Arıkan, **28 Şubat Sürecinde Medya: Arena Programı ve Medyanın Siyasal Sürece Etkileri**, Okur Kitaplığı, İstanbul 2011.

özne olarak düşünülmemelidir.¹⁷⁶⁰ Müdahalenin kışkırtıcısı olarak üstlendiği rol aslında basın yapısı ile ilgili önemli ipuçlarını içerir. Bu rolün laik değerlere bağlılık temelinde “irtica/şeriat tehlikesi”ne karşı mücadele olarak ele alınması indirgemeci bir tavır olarak sadece basının anti-demokratik tutum ve davranışlarının meşrulaştırılmasını değil, aynı zamanda basının yönlendirici haber yapma işlevinde istekli olarak içine girdiği emir-komuta ilişkisini ve basındaki mülkiyet yapısını tartışma dışına iter. Bu tavır, 28 Şubat’ta ana akım basının, kara propaganda tekniklerinin kullanılması ile tehdit temelinde üretilen hegemonyacı söylemin kitlelere dağıtımı ve tüketiminin sağlanmasında ve darbenin meşruluğunun inşasında ideolojik bir araç olarak başından sonuna kadar darbe sürecinin içinde yer aldığını göz ardı eder. Askeriyenin somut iktidar kullanımı olarak gündem belirleme kapasitesi ile basının kendisine verilen gündemi gazete manşetleri, köşe yazıları, haber ve tartışma programları gibi farklı araçlarla ısrarlı tatbiki hiyerarşik bir ilişki içinde gerçekleşmiştir. Ancak bu gündem tek taraflı olarak oluşmaz. Basın da kendi amaçları için askerlerden aldığı bilgiyi ya değiştirerek yansıtır ya da askeri kışkırtma rolüne çevirir.¹⁷⁶¹ Nitekim ana akım basın içinde bu çerçevede destekleyici tutum ve davranışları olmadığı ya da aleyhte olduğu düşünülen bazı gazetecilerin “andıçlanması”¹⁷⁶² olayı, askeriye ile basın arasındaki iş bölümünün niteliklerini göstermesi açısından dikkate değerdir.

1760 ...*REFAHYOL hükümetinin 17 Haziran 1997’de istifa etmesiyle sonuçlanan süreç Kasım 1996’da başladı. Yani 8 aylık bir plan yapıldı ve uygulandı... Bu 8 aylık süreç Genelkurmay Psikolojik Hareket Dairesi’nden yapıldı...Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Güven Erkaya’nın 22 Aralık 1996’da Hürriyet’in Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök’e verdiği demeçte söylediği; “Bu kez sivil kuvvetler halletsin” cümlesi kilit cümledir. Bu cümle, Genelkurmay Psikolojik Hareket Dairesi’nde planlanan darbe girişiminin bir parçası idi. Bu açıklamadan kendine vazife çıkaran başta bazı STK’lar ve sendikalar oldu. Yargı, düzenlenen brifinglere katıldı. Ve bence 28 Şubat’ta en büyük rolü hiç kuşkusuz medya üstlendi. Üstelik özellikle merkez medya buna neredeyse gönüllü oldu... 28 Şubat’ın ana aktörlerinden biri de medyaydı ve medya olmasaydı 28 Şubat başarılı olamazdı. Medya neredeyse gönüllü olarak psikolojik harekâtın parçası oldu. Hepimiz kullandık ve kendimizi kullandık. 28 Şubat sürecinde hepimizin günahı var.* (Murat Aksoy’un İsmet Berkan ile yaptığı “Medya Olmasaydı 28 Şubat Olmazdı” Söyleşisi, **Yeni Şafak**, 16.04.2012).

1761 Gazete manşetlerine yansıyan “Gerekirse silah kullanırız” ifadesinin hikâyesi bazı gazetecilerin kendilerine biçtikleri rol açısından dikkat çekicidir. İlgili ifade “Darbe yapacak mısınız? Gerekirse silah kullanır mısınız?” sorularının cevabıdır ve brifing açıklaması olarak manşete yansıtılır (**Hürriyet**, 11 Haziran 1997, Erişim Tarihi 28.01.2021).

1762 Mehmet Ali Birand, TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu 28 Şubat Alt Komisyonu’ndaki görüşmede medyanın rolü ile ilgili şöyle konuşur: “...mesela medyada patronların hiçbir zaman şu şeyi olmadı, “Arkadaşlar, gelin bakalım -yazı işlerindekiler- siz darbeyi, askerin bu çıkışlarını destekleyeceksiniz, şey yapacağız.” Hiç... Çünkü biz hazırдық zaten yani bize söylenmesine gerek yoktu. Ben andıçlandım, niye andıçlandığımı da anlamadım...” (TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı, 28 Şubat Komisyonu, 04.10.2012, s. 5,) https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/docs/tutanak_son/28_subat_alt_komisyonu/28_subat_alt_komisyonu/04.10.2012/M.Ali%20Birand-04.10.2012.pdf, Erişim Tarihi: 29.01.2021).

Geçmişte de misyon yüklenici olarak var olan ana akım basının genel özelliği “rızanın üretimi”nde ideolojik bir araç olarak “propaganda makinesi” rolünü üstlenmesidir. Hegemonyanın inşası ve kitlenin statükoya rızasının yeniden üretiminde geliştirdiği siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkileri ile bu misyon çeşitlenmekle birlikte özünde yer alan taraflılık niteliğini sürdürmeye devam eder. Tepeden inmecî modernleşmeciliğin tarafı olarak kendini istekle konumlayan basının hegemonyacı söylemi, bu tarafgirliğin konjonktürel ekonomik ve siyasal ihtiyaçlarına göre şekillenir.¹⁷⁶³ Diğer bir deyişle, basın, 28 Şubat sürecinde ideolojik bir araç olarak, “biz” ve (negatif) “öteki” (laik/dinci; çağdaş/gerici) kimliklerinin tanımını ve yeniden tanımını, “makbul vatandaş” ile kamusal alanın sınırlarının tanımlanmasında ve müdafaasında başat rol oynadı. Bu tanım ve sınırlamalar ile örneğin “gayri makbul” kız öğrenciler üniversitelerden, kadın öğretmenler de okullarından uzaklaştırıldı. Küresel kapitalizm ile eklemlenen sermayenin bir unsuru olarak ticarileşen basın, teoride “demokrasinin dördüncü kuvveti” olduğu düşüncesini yok eder şekilde, sermayenin çıkarları bağlamında demokrasi aleyhine işleyen örgütlü bir siyasal ve ekonomik aktör olduğunu kanıtladı.¹⁷⁶⁴

28 Şubat kendine has niteliklere sahip olmakla birlikte kendinden önceki veya sonraki askerî darbe ya da müdahalelerin durumu üst çerçevede siyasal kültür açısından demokrasinin pekişmesi¹⁷⁶⁵ olarak adlandırılan olgunun bir yönüne işaret eder. Bu yön anayasal ve kurumsal pekişme ile ilişkili davranışsal düzeydir. Anayasal ve siyasi kurumların norm ve ilkeleri siyasal sistemde diğer boyutları etkiler ve demokrasinin pekişmesinde en üst aşama olarak ilk pekişmesi gereken kurumsal alandır. Kurumsal pekişme olarak adlandırılan ve devlet aygıtının kuralları ve kurumları üzerinde uzlaşmayı belirleyen bu düzey, uzun yıllar boyunca askerî darbe ve müdahalelerin gölgesinde kalmıştır. Temsil düzeyi olarak ifade edilen ve siyasal partilerin ve çıkar gruplarının sistem içinde temsilini içeren ikinci düzey, birinci düzey ile ilişkili olarak demokratik pekişmenin önemli bir aşamasını oluştururken, Türkiye’de temsilin/siyasal partilerin tarihi önemli oranda askerî darbe ve müdahaleler ile ilişkilidir. Darbe ya da müdahale dönemlerinde demokratik temsilin askıya alınması, parlamentonun ya da partilerin kapatılması gibi olaylar sıklıkla karşılaşılan olaylardır. Darbeler ya da müdahaleler ile partilerin kapatılması, parti liderlerine ya da yöneticilerine siyasi temsil yasakları otoriter geri dönüşler olarak tanımlandığında, anayasal ve kurumsal düzeyde olduğu gibi temsil düzeyinde de kurumsallaşmayı zayıflatıcı, demokratik pekişmeyi engelleyici

1763 1950-1980 arası değerlendirme için bk. İrfan Neziroğlu, **Türkiye’de Askerî Müdahaleler ve Basın (1950-1980)**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara 2003.

1764 Genel bir değerlendirme için bk. Noam Chomsky, **Medya Gerçeği**, Everest Yay., İstanbul 1993.

1765 Kavramsal tartışma için bk. Andreas Schedler, “What is Democratic Consolidation”, **Journal of Democracy**, C 9, S 2, April 1998, s. 91-107.

etkide bulunmuştur. Bu etkinin kapsamı kendisini en görünür halde demokratik pekişmenin üçüncü düzeyi olan davranışsal düzeyde gösterir.

Davranışsal düzeyde demokratik sistemin aleyhine dönebilecek güçlü aktörlerin kendi çıkarlarını, demokratik olarak meşru kurumlar ve aktörlere karşı veya demokratik süreçler dışında gerçekleştirememesi demokratik pekişme için elzemdir. Sistemin bu aktörlere karşı direnç geliştirebilmiş olması ya da sistemden bunların elenmiş olması demokratik düzey, demokrasinin kalitesi için önemlidir.¹⁷⁶⁶ 28 Şubat, Türkiye açısından çok partili siyasal hayat döneminde propaganda, baskı ve manipülasyon yoluyla en problemli noktayı oluşturan meselenin bu açıdan bir kez daha gözler önüne serildiği dönemdir. Bununla bağlantılı olarak, demokrasinin temeli kabul edilen demokratik kültürün elit ve kitle seviyesinde ne durumda olduğunun farklı ancak birbiriyle ilişkili örneklerle bir arada sergilendiği süreçtir 28 Şubat. Kendinden önceki ve sonraki anti-demokratik müdahalelerde olduğu gibi 28

1766 ...Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı seçimi bir meseledir. Bunun büyük sıkıntılarını ben çektiğim için rahatça size söylerim...16 Eylül-17 Eylül'de, bir ay evvel, seçim yapılmış, seçimden sonra tek parti hükümeti yok, bir koalisyon hükümeti olacak ama evvela Cumhurbaşkanı seçilecek. 1961 "Çankaya Protokolü" diye bir protokol var, bu çok önemli bir hadise Türk siyasetinde. Gürsel, o günkü siyasi parti başkanlarını çağırıyor köşke. Bu, 24 Ekim, 25 Ekim'de de Meclis açılacak. Diyor ki, İnönü dâhil, Gümüşpala dâhil: "Bu Meclisin açılmasını istiyor musunuz?", "Evet.", "Öyleyse beni Cumhurbaşkanı yapacaksınız, birinci şart ... Ali Fuat Başgil'i Gürsel'e karşı çıkardık, ben milletvekili değildim yalnız, o grubu ben götürüyorum. Milletvekili olan grup, sonra benim arkadaşlarım onlar ve ertesi gün Cemal Gürsel'i Cumhurbaşkanı seçtiler, İsmet Paşa'nın başkanlığında da bir hükümet seçtiler. Adalet Partisine de dediler ki: "Siz ortak olacaksınız buraya.", "Başüstüne, ne demek yani? Ortak olmamızı mı istiyorsunuz? Tabii, olduk ortak." İşler böyle gidiyor, herkes birbirine bakıyor. Sekiz ay sonra bu hükümet ortadan kalkıyor ve yeni başka bir hükümet geliyor.. 60'ta böylece Gürsel Cumhurbaşkanı oldu. 66'da Gürsel öldü. Şimdi, Cumhurbaşkanı arıyoruz. Cumhurbaşkanlığı hep oldum olası asker menşeli insanlarla gelmiş, Celal Bey dışında ve o zaman ne yapacağız biz? Biz, barış yapacağız. Barış yaparken o günkü asker nezdinde en itibarlı olan kişi Sunay'dı. Ben üç-dört senelik tatbikatında da mülayim gidişi vardı. Biz, Sunay'ı Cumhurbaşkanı seçme kararı verdik, İsmet Paşa'ya haber gönderdim "Buna razı olur mu?" dedim, "Olurum" dedi. Onu Cumhurbaşkanı seçtik, yatıştı ortalık. Ben, Sunay'la aşağı yukarı 1971'e kadar çalıştım. Sunay aslında şöyle: Yani ağırbaşlı, ona buna karışmayan, icrayı rahatsız etmeyen, düzgün bir insandı. Şimdi, 1973'e geldik, 73'te Cumhurbaşkanı seçilecek, Sunay'ın dönemi doldu. Faruk Gürler çıktı ortaya "Ben olacağım" dedi... Biz, Meclise gittik. Gürler daha önce gruplar arasında çalışmış, çeşitli milletvekillerini burada toplamış, her birisine de birer bir şeyler de söylemiş, birtakım partilerden adam ayartmış, benim partiden de ayartmış ama ben onları biliyorum kimleri ayarttığını... Fahri Korutürk'le çalışmaya başladık. Fahri Korutürk o gün için... en munasip kişiydi ve aşağı yukarı 6 Nisan'a kadar gitti "Cumhurbaşkanı seçemiyorsunuz" diye de 12 Eylül geldi... Böylece yeniden yeni bir asker geldi Cumhurbaşkanlığına... TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu'nun Süleyman Demirel ile Yaptığı Görüşme Tutanağı, TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı, Darbe Komisyonu, 07/06/2012, s. 27-30.

https://www.tbmm.gov.tr/arastirma_komisyonlari/darbe_muhtira/tutanaklar.htm, Erişim Tarihi: 29.01.2021.

Şubat da elitler ile kitle arasındaki ayrımı belirginleştirir. Türkiye’de seçmen çoğunluğunun “sandık meşruiyeti”ni destekleyen/koruyan davranış ve tutumu sistemin demokratikleşmesini zorlayıcı önemli bir husustur. Tersinden, demokratik kültürün yerleşmesinde ve yaygınlaşmasında rehberlik etmesi beklenen ekonomik/siyasal/toplumsal elitin farklı kesimlerince, farklı yöntemlerle demokratik kurumların baskı altına alınmasının bir diğer örneğidir. Darbe sonrası yapılan ilk seçimler olarak 1961 ve 1983 genel seçimlerinde olduğu gibi, 28 Şubat hadisesi kendi amaçlarının dışında, on yıl sonra gerçekleşen 27 Nisan e-muhtırasına hükûmetin cevabı olarak ilan edilen 2007 erken genel seçimi ve 2008 Anayasa referandumu örneklerinde de görüleceği üzere, kitlenin “sandık meşruiyeti”ni koruma hassasiyetinin pekişmesi açısından çok kapsamlı olarak ele alınması gereken bir dönemdir. Çünkü askeriyenin “silahsız kuvvetler” ile ittifak arayışı doğrudan müdahalenin kitle tarafından kabul görmeyeceğine dair durum analizine dayanır. 28 Şubat’ın güçlü aktörlerinin propaganda, baskı ve manipülasyon yoluyla anayasal meşru kurumlar ve seçilmiş aktörlere karşı anti-demokratik müdahalesinde kendi “meşruiyeti”ni inşa teşebbüsünün oluşturduğu negatif ortam, sosyal gelişmenin bir fonksiyonu olarak kitlenin demokratik kurumlara bağlılığını, müdahalelere karşı tavrını ve demokratik siyasetin meşruluğunu pekiştirici etkide bulunmuştur.

Bu ayrım elit düzeyinde, tutum, değer ve davranış boyutunda demokratik kurum ve kuralların meşru olduğuna dair zayıf bir inancın varlığını da ön plana çıkarır. Demokratik pekişme için her şeyden evvel elitler arasında karşılıklı güvenin varlığı önemli kabul edildiğinde, Türkiye’de siyasal retorik, güvensizliğin asıl özellik olduğunu ve elit düzeyinde demokratik süreçlerin ve kurumların ortak yaşamı yönetmekte en uygun araç veya yol olduğu konusunda uzlaşımın zayıflığını ortaya koyar. 28 Şubat retoriği iç tehdit kabulü bağlamında, siyasi aktörlerce de desteklenen bürokratik ve sosyo-ekonomik güçlü aktörlerin hükûmete karşı silah dahi kullanılabileceği tehdidinde olduğu gibi “demokratik süreçlerin ve kurumların ortak yaşamı yönetmekte en uygun araç veya yol olduğu” düşüncesini paylaşmadığını açıkça ilan eder. Nitekim “seçimde kaybedenin adil yarışma ve gelecekte dürüstçe kazanma hakkı”na bağlı olarak, “kazananın yönetme hakkına rıza gösterme” durumu açısından bakıldığında 28 Şubat gibi çok partili sistem içinde yaşanan askerî darbeler ya da müdahaleler, seçilmiş organlar üzerinde vesayetın farklı elit grupları tarafından desteklenmesi, sivillerin seçilmiş organlar aleyhine yetki gasplarını meşru görebilmesi, elit nezdinde demokrasinin meşruluk problemine sahip olması gibi meselelere işaret eder. Çünkü siyasal sistemin önde gelen aktörlerinin (iktidar ya da muhalefet partileri, bürokratik elit, ekonomik elit gibi) amaçlarına ulaşmak için sahip oldukları kaynakları demokratik olmayan bir rejim oluşturmak ya da şiddete başvurmak için kullanmadığı zaman elit davranışı açısından demokrasinin pekişmesinden bahsetmek

mümkündür. Aktörlerin kendi lehlerine olmadığı durumda bile kurumların meşruluğunu kabul etme zorunluluğu bunun temelini oluşturur.

28 Şubat döneminin komuta kademesinde yer alanlarca ifade edilen “28 Şubat’ın bin yıl süreceği” hükmü basit bir açıklama olmayıp, davranışsal düzeye ilgili olarak, siyasal alanın baskın aktörlerinin zihniyetinin dışı vurumudur. Amaç ile araç ilişkisi esasında bakıldığında bu zihniyette, demokratik kurum ve kurallara dayalı demokratik süreç, toplumun tamamı için bağlayıcı değildir. Yönetilenler ile yönetici elit arasındaki ilişki hiyerarşik bir tasavvura dayandığından siyasal rejim, otoriter niteliklerin demokratik özelliklere üstünlüğü/zorunluluğu kabulünden neşet eder. Bu kabulde toplumun “ergin olmayan hâl”de bulunması dolayısıyla vasiye/öndere ihtiyaç duyduğu anlayışı baskındır. “Ergin olmayanlardan” müteşekkil bir yapı olarak toplum ergin olana/rüştünü kazanana kadar vasinin muhafazasına ihtiyaç duyar. Bu anlayış toplumsal tahayyülde sadece modernleştirici elite has olmayıp, devlet gücü ile toplumu “arzu edilen gelecek” için tepeden değiştirme, “yeni toplum”, “yeni vatandaş” oluşturma, verili toplumu “ideal topluma” dönüştürme amacına sahip her düşünce yapısında mevcuttur. Toplum mühendisliği anlayışından açık izler taşır. Ergin olmamanın kendi içinde “tehdit” barındırdığı düşüncesinden hareketle misyoner elitin liderliği “herkesin yararına” zorunlu/vazgeçilmez bir hal olarak tasavvur edilir ve hiyerarşik üstünlüğü iktidar/güç kullanımını “nötr” bir durummuş gibi sunar. Siyasal rejimin otoriter ve demokratik özellikleri farklı biçimlerde birlikte var olmaya devam ederken, hangisinin baskın olacağı konjonktürel şartlara göre değişir. Hegemonyanın yeniden üretiminde misyonu ve meşruiyeti kendinden menkul elit nezdinde, seçilmiş siyasal alana karşı gerektiğinde doğrudan ya da dolaylı güç kullanımının “olağan/olması gereken/görev gereği” bir durum/tabu olarak kabul görmesi nihayetinde fasit bir döngü olarak Türkiye’de demokratik süreci tehdit eden bir olgu olarak varlığını devam ettirmesi anlamına gelir.

2. SOĞUK SAVAŞ SONRASI DIŞ POLİTİKA

2.1. SSCB'nin Dağılması, Soğuk Savaş'ın Sona Ermesi ve Uluslararası Sistemin Yapısına Etkileri*

Soğuk Savaş'ın sona erdiği, Batı Bloğunun lider ülkesi ABD'nin başkanı George Bush ve Doğu Bloku'nun lider ülkesi SSCB'nin devlet başkanı Mihail Gorbaçov tarafından 1989 yılı sonunda Malta'da yapılan zirve toplantısında ilan edildi. Ancak genelde Soğuk Savaş'ın sona ermesi SSCB'nin dağılması ile eş tutulmaktaydı. Gorbaçov, SSCB'yi modernize etmek ve Sosyalist sistemdeki tıkanıklığı gidermek amacıyla başlattığı reformların uzantısı olarak dış ilişkilerde de Soğuk Savaş retoriğini terk etmişti. “Glasnost” ve “perestroika” SSCB'nin sonunu getirirken, Gorbaçov'un dış politikada benimsediği “yeni düşünce” anlayışı da Soğuk Savaş'ın kaybedildiğinin ilanı olmuştu.

1989-1991 yılları arasında meydana gelen Doğu Avrupa ülkelerindeki kadife devrimler, Berlin Duvarı'nın yıkılması, SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesi, silahsızlanma konusunda ABD ile SSCB tarafından imzalanan antlaşmalar, Doğu Almanya ile Batı Almanya'nın birleşmesi gibi radikal gelişmeler Batı Bloku'nun Soğuk Savaş'ta kazandığı önemli cephelerdi. İki yıl gibi kısa bir zaman diliminde fiilen dağılan Doğu Bloku, Temmuz 1991'de Varşova Paktı'nın feshedilmesiyle resmî olarak da ortadan kalkmış oldu. Aralık 1991'de Kremlin'de orak çekiçli Sovyet bayrağının yerine Rus bayrağının çekilmesi ise sadece yeni Rusya'nın değil yeni bir dünya düzeninin ortaya çıkması anlamına geliyordu.

SSCB'nin dağılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi iki kutuplu dünya düzeninin de sonunu getirmiş ve uluslararası sistemde köklü bir değişimi başlatmıştır. Bu nedenle 1990'lı yılların başı uluslararası sistemdeki belirsizlik nedeniyle Türkiye'de ve dünyada “yeni dünya düzeni” tartışmalarının yoğun olarak yapıldığı bir dönemdir. Ağustos 1991'de gerçekleşen başarısız darbe girişiminin ardından SSCB fiilen parçalandı. Rusya bu fiili durumu 8 Aralık 1991'de imzaladığı Minsk Antlaşması ile hukuken de tanıdı ve SSCB'nin bir uluslararası hukuk öznesi olarak ortadan kalktığını ilan etti. 70 yıllık bir im-

* Prof. Dr. Fırat Purtaş, AHBV Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, firat.purtas@hbv.edu.tr.

paratorluğun 2-3 yıl içerisinde darmadağın olması içeride ve dışarıda pek çok belirsizliği ortaya çıkardı.

SSCB'nin dağılması aynı zamanda bir siyasal sistem ve ekonomik kalkınma modeli olarak komünizmin de çöküşü anlamına geldi. 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilali ile SSCB'de uygulamaya geçen ve 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin ardından kapitalizmin alternatifi olarak popülerlik kazanan "komünist ekonomi modeli" İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan Sovyet yayılmacılığı sayesinde başta Doğu Avrupa'da olmak üzere Güney Doğu Asya, Afrika, Latin Amerika'da uygulamaya kondu. Churchill'in ifadesiyle 1946'da Avrupa'nın doğusu ile batısını bölen "demir perde", 1956 Süveyş Krizi'nin ardından Orta Doğu'da, 1945-1975 yılları arasında devam eden Vietnam Savaşı'nın ardından Güney Doğu Asya'da, 1970'lerde hızlanan de-kolonizasyon ile Afrika'da ortaya çıktı. 1961'de inşa edilen Berlin Duvarı Soğuk Savaş döneminin sembolü oldu. Öte yandan dünyanın pek çok bölgesinde de ülkeler ve toplumlar arasında fiziki olmayan ideolojik duvarlar örüldü.

Doğu Avrupa'da 1980'lerin sonunda gerçekleşen "kadife devrimler", Berlin Duvarı'nın yıkılması, Batı Almanya ile Doğu Almanya'nın birleşmesi, Doğu Bloku'nun askerî ittifak yapısı Varşova Paktı'nın feshedilmesi ve nihayetinde SSCB'nin dağılması Soğuk Savaş ile birlikte komünizmin de sonunu getirmiştir. Francis Fukuyama tüm bu gelişmeleri, liberal demokrasinin ve serbest pazar ekonomisinin zaferi olduğu tezine dayanarak "Tarihin sonu" şeklinde yorumlamıştır.¹⁷⁶⁷ Samuel Huntington ise buna itiraz ederek yeni çatışmanın siyasal ve ekonomik sistemler üzerinde değil inançlar ve değerler üzerinde yaşanacağını iddia ederek 1993 yılında "Medeniyetler Çatışması" tezini ileri sürmüştür. Öte yandan Huntington da Fukuyama gibi 1990'lı yılları tüm dünyada demokrasi ve özgürlük rüzgarlarının estiği, demokratikleşmede "Üçüncü Dalga"nın yaşandığı bir dönem olarak tanımlamıştır. Dünya barışı ve istikrarı adına ümitlerin arttığı bu dönem uzun sürmemiştir. Brzezinski'nin 1997'de yayınlanan *Büyük Satranç Tahtası* adlı eserinde ilan ettiği ABD'nin küresel imparatorluğu, dünyanın farklı bölgelerinden yeni itirazları ve bölgesel kutuplaşmaları beraberinde getirmiştir.

2.1.1. SSCB'nin Dağılması

SSCB'nin neden dağıldığı sorusu, üzerinden 30 yıl geçmiş olmasına rağmen hala tartışılan bir konudur. SSCB'nin dağılmasını XX. yüzyılın en bü-

1767 ABD'li akademisyen Francis Fukuyama, 1989'da *The National Interest* adlı uluslararası ilişkiler dergisinde yazdığı makalenin adı "Tarihin sonu"dur. Yazar bu makaleyi genişleterek aynı adla 1992 yılında kitap olarak yayımlamıştır. Fukuyama, Batı tarzı liberal demokrasinin insanlığın sosyo kültürel evriminde son nokta olduğunu, bundan sonra başka bir yönetim tarzının mümkün olmayacağını ileri sürmüştür.

yük felaketi olarak nitelendiren Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin 2018 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimleri öncesinde mümkün olsa Sovyetler Birliği'ni geri getirmeyi istediğini ifade etmiştir. Putin'in özlem duyduğu bu büyük imparatorluğun dağılmasına yol açan liderin Gorbaçov olduğu iddia edilir. SSCB'nin son Komünist Parti Genel Sekreteri Mihail Gorbaçov ise Sovyetler Birliği'nin kendisi yüzünden yıkılmadığını asıl sorumlunun Boris Yeltsin olduğunu savunmaktadır.¹⁷⁶⁸

Henry Kissinger, SSCB'nin dağılmasını dünya tarihinde benzeri olmayan bir çöküş olarak değerlendirmektedir. Kissinger'e göre *Hiçbir büyük dünya devleti, herhangi bir savaş kaybetmeden, bu kadar çabuk ve bu kadar kesin dağılmamıştı.*¹⁷⁶⁹ Kissinger'in aksine SSCB'nin ABD tarafından 40 yıl boyunca yürütülen "çevreleme politikası" neticesinde Soğuk Savaş'ı kaybederek dağıldığı iddiası da güçlüdür. Komünist Parti üyesi ve Rusya Federasyonu'nun önde gelen siyasetçilerinden Sergei Şahray'a göre ise Sovyetler Birliği Batı'nın askerî ve ekonomik kuşatmasını kaldıracak iç potansiyele sahip bir ülkedir. Batı'nın ideolojik ve enformatik çevrelemesi Sovyetler Birliği'nin parçalanmasında etkili oldu.¹⁷⁷⁰

Pek çok neden arasında SSCB'nin dağılma sürecinde başlıca üç faktör öne çıkmaktadır: Milletler Meselesi, Gorbaçov ile Yeltsin arasındaki siyasi rekabet ve 19 Ağustos 1991 tarihinde gerçekleşen başarısız darbe girişimi. Bu üçü arasında Milletler Meselesi kökleri daha derinlere giden kronik bir sorun olup, günümüz Rusyası'nın da iç ve dış politikasını etkilemektedir.

2.1.1.1. Milletler Meselesi

Milletler meselesi Rus tarihinde Rus Çarlığı ve SSCB olmak üzere iki büyük imparatorluğun dağılmasında birinci derecede etken rol oynamıştır. Çok uluslu devlet yapısını sorunun kaynağı olarak gören ve bunu ortadan kaldırmaya yönelik yapılan girişimler, milletler meselesini hafifletmek bir yana daha akut bir hâl almasına yol açmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında II. Aleksander'in imparatorluğun azınlıklarını Ruslaştırmaya yönelik yürüttüğü Russifikasyon politikaları Çarlık içerisindeki memnuniyetsizliği daha da artırmış ve Bolşevik Devrimi'nin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Brejnev döneminde yoğunluk kazanan "Homosovetikus" (Sovyet insanı) yaratma çabaları bu sorunu ortadan kaldıramamış, SSCB millî sınırlar temelinde parçalanmıştır.

Rus İmparatorluğu'nda yaşayan tüm halklara eşit hak ve özgürlükler

1768 <https://tr.sputniknews.com/rusya/201612221026448099-sscv-gorbacov-yeltsin/>

1769 Henry Kissinger, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, Mart 2000, s. 852.

1770 **Nezavisimaya Gazeta**, 16 Ocak 1997.

sloganıyla ortaya çıkan Bolşevik hareketi, hürriyet vaatleriyle Rus olmayan milletlerin de desteğini kazandı ve bu sayede 30 Aralık 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni kurmayı başardı. Ancak, esir milletler bu defada Rus otoriter geleneklerine uygun komünizm sistemi içinde baskı altında yaşamaya başladı. Sovyet yönetici sınıfı da (nomenklatura), Rus İmparatorluğu'nda olduğu gibi "büyük ağabey-küçük kardeş" ayrımını ve millî iç güdülerin baskıyla yok edilmesi politikasını devam ettirerek alternatif bir milletler politikası getirmede. Sovyetler Birliği'nin tamı tamına millî sınırlara göre dağılması ise geçen yüzyıllar içinde Rusların milletler sorununu çözme-yi başaramadıklarının ispatı oldu.

Gorbaçov döneminde etnik karakter taşıyan olayların ilki 16 Aralık (Jeltoksan) 1986'da Kazakistan'ın başkenti Almaata'da meydana geldi.¹⁷⁷¹ Kazakistan Komünist Partisi birinci sekreterliğine Kazak asıllı Dinmuhammed Kunayev'in yerine Rus asıllı Gennady Kolbin'in getirilmesi üzerine Kazak halkı Moskova'ya karşı millî sloganlar içeren protesto gösterileri düzenledi. Sovyet yönetimi ise olayları güç kullanarak bastırma yoluna gitti.¹⁷⁷² 1988-89 yılları boyunca Dağlık Karabağ, Güney Osetya, Fergana ve Trans-Dnyester gibi azınlıkların yoğunlukta bulunduğu bölgelerde yerli halk ile azınlık halklar arasında kanlı çatışmalar meydana geldi. Nisan 1989'da Tiflis'te bağımsızlık yanlısı gösterilerde merkezî güçlerin kuvvet kullanması sonucu çok sayıda sivil hayatını kaybetti. Haziran 1989'da Fergana'da Özbeklerle Ahıska Türkleri arasında toprak ve iskan anlaşmazlığı yüzünden çıkan çatışmada ise bilanço daha ağırdı.¹⁷⁷³ Dağlık Karabağ sorunu yüzünden Azerbaycan'da devam eden grevler ve demiryollarının bloke edilmesi dolayısıyla 20 Ocak 1990'da Sovyet tankları Bakü'ye girdiler. "Kanlı Yanvar" olarak tarihe geçen bu elim olaylar sırasında yüzden fazla sivil Türk hayatını kaybetti. Bakü'deki kanlı olayların ardından Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de milliyetçi gösteriler meydana geldi. 15.000 genç protestocu Moskova karşıtı sloganlar atarak mevcut yönetimin derhal istifasını istediler. Burada da ordu devreye girdi ve birçok kişi tutuklandı. 19 Ağustos 1990'da Moldova'nın güneyinde yaşayan Gagauzlar özerklik talebiyle ortaya çıktılar ve Gagauzlarla Moldovanlar arasında çatışma çıktı. 25 Kasım 1990'da Trans-Dnyester'de Ruslarla Moldovanlar çatışmaya başladılar. Ukrayna'da milliyetçi "Rukh" grubu ülkenin bağımsızlığını talep ediyordu. Ekim 1990'da Kiev'de öğrenciler açlık grevi yaptılar ve Moskova'nın uşağı olarak nitelendirdikleri başbakanın istifasını

1771 Kazakistan'ın SSCB'den ayrılış ve bağımsızlığını ilan tarihi de 16 Aralık 1991'dir. Bu açıdan 16 Aralık tarihinin Kazak millî kimliğinde önemli yeri vardır. 16 Aralık her yıl Kazakistan'da bağımsızlık bayramı ve Jeltoksan olaylarının yıl dönümü olarak kutlanmaktadır.

1772 Jeltoksan isyanı için bk. Nadir Devlet, "Kazak Türklerinin ayaklanması", **Türk Dün-yası Araştırmaları Dergisi**, S 48, Haziran 1987, s. 151-162.

1773 Fergana'daki çatışmalar sırasında Almanya'da bulunan Gorbaçov, isabetsiz bir yorumla gazetecilere "İslam köktenciligi dişlerini gösterdi" şeklinde demeç vermiştir. Bk. Ahmed Raşid, **Orta Asya'nın Dirilişi**, Çev. Osman Ç. Deniztekin, Cep Kitapları, İstanbul 1995, s. 49.

istediler.¹⁷⁷⁴ 1989-1990 yılları arasında SSCB’de meydana gelen etnik nitelikli çatışmalar Gorbaçov’un ülke içindeki kontrolünü zayıflatarak Birliğin dağılması sürecinde önemli rol oynamıştır.¹⁷⁷⁵

Sovyetler Birliği, II. Dünya Savaşı’ndan bu yana süregelen “dekolonizasyon” (sömürgelerin tasfiyesi) sürecinde yıkılan son imparatorluk oldu. Tarihteki diğer örneklerle karşılaştırıldığında Sovyet İmparatorluğu’nun dağılması nispeten kansız ve savaşızdır. Her ne kadar kansız bir şekilde gerçekleşse de, Sovyet dekolonizasyonunun da kendine has zorlukları oldu. Etnik çatışmalar, sınır sorunları gibi meseleler yanında kitlesel göçler yaşandı. 25 milyon Rus, Rusya Federasyonu dışında kaldı. Pek çok açıdan, Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından ortaya çıkan problemler, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılması sonunda yaşanan sorunlarla benzerlik göstermektedir.¹⁷⁷⁶

2.1.1.2. Gorbaçov-Yeltsin Arasında Siyasi Rekabet

Lenin’den sonra yedinci Komünist Parti Genel Sekreteri olan Gorbaçov, dışarıdan bakıldığında SSCB’nin en güçlü görüldüğü bir dönemde Komünist dünyanın lideri görevine geldi. Mart 1985’te Komünist Parti tarihinde en genç Genel Sekreter olarak atandığında SSCB, Angola’dan Nikaragua’ya, Afganistan’dan Yemen’e dünyanın dört bir yanında siyasi nüfuza sahip nükleer bir güçtü. Kapitalist dünyaya meydan okuyan böyle bir gücün 5 yıl içerisinde param parça olacağını düşünmek hayal bile edilemezdi. Ancak Gorbaçov SSCB’nin içinde bulunduğu ekonomik ve toplumsal çöküntünün farkında olan bir liderdi. Bu nedenle “glasnost” (açıklık, şeffaflık) ve “perestroyka” (yeniden yapılanma) reformlarını başlatarak bu çöküşü engellemeye çalıştı. Ancak “glasnost” komünist sisteme olan nefreti artırması neticesini doğururken, “perestroyka” ise yeniden yapılanmayı değil hızlı bir yıkımı getirdi.

Gorbaçov’un reformlarının ülkedeki siyasi, ekonomik ve kültürel boyutlu, giderek karmaşık bir hâl alan sorunların üstesinden gelmede yetersizliği ve Sovyet federalizmini korumada başarısız olması Sovyetler Birliği’nin dağılmasına neden olmuştur. Glasnost ve Perestroyka politikaları neticesinde ortaya çıkan cumhuriyetlerin egemenlik ve bağımsızlık talepleri merkezin siyasi ve ekonomik kontrolünün zayıflamasına yol açarak Sovyetler Birliği’nin sonunu hazırlamıştır.

“Sovyetler Birliği’ni kim dağıttı? Tarih mi, Batı mı, Yeltsin mi yoksa

1774 Vladimir Shlapentokh and Neil F. O’Donnell, **The Last Years of the Soviet Empire**, Praeger, London 1993, s.127-128.

1775 1986-1991 yılları arası Sovyetler Birliği’nde meydana gelen etnik nitelikli olaylar için bk. Ian Bremmer and Ray Taras (ed.), “Appendix A (Chronology of ethnic Unrest in the USSR, 1986-1991)”, Nations and Politics in the Soviet Successor States, Cambridge Un. Press, 1993.

1776 Fırat Purtaş, **Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu**, Platin Yayıncılık, Ankara 2005.

Gorbaçov mu?” başlıklı bir toplantıda Gorbaçov, Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin’i Sovyetler Birliği’nin dağılmasında sorumlu olduğunu savunmuştur. Bu görüşe göre Sovyetler Birliği’nin yıkılmasının nedenleri arasında Yeltsin’in iktidar hırsı önde gelmektedir. Bu görüşü savunanlar Yeltsin’in Rusya Federasyonu’nu da yıkıma sürüklediğini iddia etmektedirler. Yeltsin siyasi rakiplerine karşı gücünü artırmak için Rusya Federasyonu içindeki birimlere “kaldırabildikleri kadar egemenlik vaadi”, ile Çeçenistan ve Tataristan başta olmak üzere otonom cumhuriyetleri bağımsızlık yönünde cesaretlendirmiş ve SSCB’nin ardından Rusya Federasyonu’nu da dağılmanın eşiğine getirmiştir.

Ekim Devrimi’nin 70. yıl dönümü kutlamaları çerçevesinde yapılan Komünist Parti (KP) Merkez Komitesi (Politbüro) toplantısında Boris Yeltsin de Moskova Komünist Parti I. Sekreteri olarak yer almış ve burada yirmi dakika kadar Gorbaçov’un konuşmasını eleştirmişti. Yeltsin’in eleştirisi “perestroyka”nın parti örgütlerinde yapılmadığı, Partinin reformlara engel olduğu ve Gorbaçov’un da buna göz yumduğu şeklindeydi. Bu eleştirileri üzerine Gorbaçov, Yeltsin’i derhal Moskova Komünist Parti I. Sekreterliği görevinden aldı.¹⁷⁷⁷ Ancak Yeltsin, 26 Mart 1989’da düzenlenen Sovyetler Birliği’ndeki ilk ve son serbest parlamento seçimlerine Moskova’dan adaylığını koydu ve seçmenlerin %89,6’sının oylarını alarak siyasete daha güçlü bir şekilde döndü. Yeltsin, Halkın Temsilcileri Meclisi milletvekili olduktan sonra Gorbaçov’a olan muhalefeti daha da artırdı. Halk Temsilcileri Meclisinde özel mülkiyet, “köylüye toprak” sloganı ile toprak reformu, parti reformu, vicdan özgürlüğü çerçevesinde Kilisenin eski yerini kazanması, profesyonel ordu gibi reformlar yanında Sovyetler Birliği’nin sıkı bir federasyon yerine bir konfederasyona dönüştürülmesi gibi radikal reformları savunuyordu.¹⁷⁷⁸ Yeltsin’in liderlik ettiği muhalif grup Gorbaçov’un reformlarını yetersiz bulmakta ve demokratik olmamakla eleştirmektedir.

Halk Temsilcileri Meclisi 15 Mart 1990 tarihinde Gorbaçov’u 495 aleyhte 350 çekimser oya karşılık 1329 oyla devlet başkanı seçti. Gorbaçov’un devlet başkanlığına halk oyu ile değil de, meclisçe seçilmesi Yeltsin ile olan rekabetinde onu zayıflatmıştır. Öte yandan oylamada ortaya çıkan tablo Gorbaçov’a karşı oluşan muhalefetin gücünü de gösteriyordu.¹⁷⁷⁹ 9 Temmuz 1990’da yapılan Komünist Parti’nin XXVIII. ve son toplantısında Gorbaçov, muhalefete rağmen KP Genel Sekreterliğine yeniden seçildi.¹⁷⁸⁰ Komünist Parti’nin bu

1777 Yeltsin 1989’da yazdığı kitabında bu olayı anlatmakta, bu olaydan yaklaşık bir ay önce Gorbaçov’a gönderdiği istifa mektubuna yer vermektedir. Bk. Boris Yeltsin, **Bu Gidişe Karşıyım**, Çev. Belkis Çorakçı, Altın Kitaplar, İstanbul 1990, s. 13-22, 184-197.

1778 Yeltsin, **age.**, s.233-246.

1779 Armaoğlu, **age.**, s.115.

1780 O dönemde Gorbaçov’un dışişleri bakanlığını yürüten Eduard Şevardnadze, XXVIII. Parti Konferansı sırasında gerici güçler saldırıya geçerken Gorbaçov’un sessiz kaldığını be-

son toplantısında Yeltsin ise Parti üyeliğinden istifa etti. Zira Yeltsin, 29 Mayıs 1990'da RSFSC¹⁷⁸¹ (Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti) Parlamento başkanlığına seçilmişti. Artık Moskova'da Yeltsin ile Gorbaçov'un liderlik ettiği iki iktidar merkezi oluştu. Rusya'nın lideri olarak Yeltsin bu merkezin ağırlığını kendi tarafına kaydırmaya yönelik adımlar atmaya başladı. 12 Haziran 1990'da Rusya'nın egemenliğini ilan etmesi bunlardan en önemlisidir. RSFSC Parlamentosu egemenlik ilanı ile Baltık cumhuriyetlerinden sonra Birliğe en ağır ölümcül darbeyi vurmuş oluyordu. Rusya'nın egemenliği diğer cumhuriyetlerin egemenlik sürecini hızlandırarak Sovyetler Birliği'nin dağılmasında etkili olmuştur. Eğer, Rusya diğer birlik cumhuriyetlerinin başlattığı egemenlik sürecine katılmasaydı ve bağımsızlık yönünde adım atmasaydı, Sovyetler Birliği'deki bağımsızlık girişimleri etkisiz olur ve büyük ihtimalle başarıya ulaşamazdı.

Boris Yeltsin hırslı, kararlı ve popülist lider kişiliğiyle ülkede sürekli Rus milliyetçiliğini öne çıkartmaktaydı. Yeltsin'in başkanı olduğu Demokratik Rusya Hareketi, 1991'in başından itibaren Gorbaçov'a karşı muhalefeti iyice artırdı. Demokratik Rusya Hareketi, Rus halkının kendi siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmesi için Rusya'nın egemenliği yolunda mücadele edeceğini ilan ediyordu. O dönemde sık sık düzenlenen mitinglerde Yeltsin, Gorbaçov'u diktatörlükle suçlamakta ve onu halk önünde istifaya çağırıyordu.¹⁷⁸² Yeltsin, halka yönelik konuşmalarında, Gorbaçov'un tersine Birliği korumak için değil, Sovyet geçmişinden kurtulmak için iktidara geldiğini söylüyor ve "Kurtmak için yık" sloganını kullanıyordu. Yeltsin, "Her şeyden önce Rusya", "Bağımsız Rusya" gibi sloganlarla bir yandan Rusya'nın bağımsızlığını dile getirip Rus insanının desteğini almaya çalışırken, "herkese istediği kadar egemenlik" vaadiyle de Rusya Federasyonu içindeki Rus olmayan halkların da desteğini kazanmaya çalıştı.¹⁷⁸³

Egemenlik ilanından 1 yıl sonra 12 Haziran 1991 tarihinde RSFSC'de devlet başkanlığı seçimleri düzenlendi. Bu seçimlerinde Yeltsin oyların %57'sini alarak Rusya'nın halk tarafından seçilmiş ilk devlet başkanı oldu. 12 Haziran 1991'de Yeltsin'in resmen Rusya devlet başkanı olmasıyla, Mosko-

lirtmekte, şiddete dayalı eski dogmaların yerini siyasi yöntemlere terk etmesi düşüncesinin ve serbest seçimler ilkesinin sonunda geleneksel süper güç diktası uğruna feda edildiğini savunmaktadır. Bk. Eduard Şevardnadze, **Gelecek Özgürlüktür**, Çev. Ayşe Akarsu, Afa, 1992, s. 9, 24.

1781 Çalışmanın bundan sonraki kısmında RSFSC (Rusya Sovyet Federatif Sovyet Cumhuriyeti) yerine Rusya Federasyonu tabiri kullanılacaktır. Rusya Federasyonu'nun bağımsızlığına kadar olan süre içerisinde Rusya Federasyonu tabirinde RSFSC anlaşılmalıdır.

1782 İlk defa 17 Şubat 1991'de televizyonda yayınlanan bir röportajında Yeltsin, Gorbaçov'u istifaya davet etmiştir. Vladimir Shlapentokh and Neil F. O'Donnell, **The Last Years of the Soviet Empire**, Praeger, London 1993, s. 171.

1783 **Epoha**, No.10, Mayıs 1991, (Leningrad).

va'da biri seçimle işbaşına gelmiş Rusya Federasyonu başkanı, diğeri ise Halkın Temsilcileri Meclisi tarafından seçilmiş olan Sovyetler Birliği başkanı olmak üzere iki devlet başkanı ortaya çıkmış oldu. Primakov'a göre ise "SSCB içinde Rusya'nın gerçek ekonomik ve siyasi yerinin belirlendiği bu andan itibaren, gerçek güç ve iktidar Gorbaçov'dan Yeltsin'e geçmiş oluyordu."¹⁷⁸⁴ 19 Ağustos 1991'de gerçekleşen başarısız darbe girişimi ise Gorbaçov'un otoritesini silerken Yeltsin'i daha da ön plana çıkardı.

2.1.1.3. Ağustos Darbesi (19 Ağustos 1991)

1989'dan itibaren tedricen ülke yönetiminden tasfiye edilen Komünist Parti nomenklaturası¹⁷⁸⁵ ülkedeki değişimden rahatsızlık duymaktaydı. Yönetimdeki reform karşıtları Sovyetler Birliği'ni parçalanmaktan kurtarmak için harekete geçtiler. 19 Ağustos 1991'de ülkede sıkıyönetim ilan edildi. Moskova sokaklarına tanklar girdi. *Pravda*, *İzvestiya* ve *Truda* hariç tüm merkezî yayın organları yasaklandı. Birinci Kanal dışındaki tüm radyo ve televizyon kanalları kapatıldı, Komünist Parti dışındaki tüm partilerin faaliyetleri durduruldu. Darbecilerin başında KGB şefi Vladimir Kryuçkov bulunuyordu. Kryuçkov, Gorbaçov'un yardımcısı Yanayev'i yanına almıştı. Yanayev ilk bildirisinde Gorbaçov'un sağlık durumunun görevini sürdürmesine engel olduğunu, bu nedenle Anayasa'nın 127/7 maddesine göre başkanlık görevini kendisinin üstlendiğini duyurdu. Yanayev, daha sonra Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı (TASS) ile tüm dünyaya, Sovyetler Birliği'nin bazı bölgelerinde olağanüstü hal uygulaması başlatıldığını, Olağanüstü Hal Komitesi'nin ülke yönetimini ele aldığını duyurdu. Olağanüstü Hal Komitesi, geçici Devlet Başkanı Gennady Yanaev, Savunma Komitesi Başkanı Birinci Yardımcısı Oleg Baklanov, KGB Şefi Vladimir Kryuçkov, Başbakan Valentin Pavlov, İçişleri Bakanı Boris Pugo ve Savunma Bakanı Dimitry Yazov gibi isimlerden oluşmaktaydı.¹⁷⁸⁶ Olağanüstü Hal Komitesi 19 Ağustos günü yaptığı açıklamada, temel görevlerinin Sovyetler Birliği'nde 1985'e kadar olan düzenin yeniden kurulması olduğunu ilan etti.

Gorbaçov'un Kırım'da olması fırsat bilinerek hazırlıksız bir şekilde, acelece başlatılan darbe girişimi, tankların üzerine çıkarak darbecilere karşı koyan Yeltsin'in cesareti sayesinde başarısızlığa uğradı. Darbenin başarısız olmasının diğer nedenleri arasında; dış dünyadan kabul görmemesi, Moskova'da büyük halk kitlelerinin karşıt gösterileri, birlik cumhuriyetlerinin liderlerinin darbecileri tanımaması ve en önemlisi ordunun destek vermemesi

1784 Yevgeniy Primakov, **Kapalı Kutu Rusya**, Çev. Nuri Eyüpoğlu, Drl. Ayşe Edirne, Ring Reklamcılık A.Ş., 2002, s. 78.

1785 Sovyet sisteminde devletin ve partinin idari yapısına ve bu yapı içerisindeki kişilerin oluşturduğu zümreye verilen ad.

1786 Başlamış, **age.**, s. 24-26.

sıralanmaktadır. Yine de, darbe girişiminin hedeflerinden en azından birisinin gerçekleştirdiği söylenebilir. Çünkü, 22 Ağustos'ta Gorbaçov Moskova'ya ülke yönetimindeki zayıflayan kontrolünü iyice kaybetmiş bir şekilde döndü.¹⁷⁸⁷ Bu olay Gorbaçov'un sadece ülke içinde değil, dışarıda da itibarını sarsmıştı. O zamana kadar Yeltsin'e mesafeli ve soğuk yaklaşan Batı dünyası desteğini Yeltsin'e kaydırdı.¹⁷⁸⁸ Yeltsin darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, 25 Ağustos'ta televizyon konuşmasıyla halka seslendi. Bu konuşmasında daha önceden imzalanması planlanmış olan Yeni Egemen Devletler Birliği Antlaşması'nın imzalanmayacağını, böyle bir antlaşmanın federasyona yönelik değil, bir konfederasyon oluşturacak şekilde hazırlanması gerektiğini belirtti.¹⁷⁸⁹

Darbe girişimi getirdiği sonuçlar itibariyle Sovyet tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil etmişti. Gorbaçov'un kendi ifadesiyle bu darbe girişimiyle perestroyka en önemli anında kesilmiş oluyordu.¹⁷⁹⁰ Bu gelişme, birlik cumhuriyetlerinin bağımsızlık taleplerine yeni bir ivme kazandırdı ve Sovyetler Birliği'nin devam etmekte olan dağılma sürecini hızlandırdı. Zbigniew Brzezinski'nin tabiriyle, *500 yıllık imparatorluk, demokratik ve kansız bir şekilde gerçekleştirilen bu son Rus devrimiyle dağılmıştı.*¹⁷⁹¹

2.1.1.4. Sovyet Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık İlanları ve SSCB'nin Sonu

1991 Ağustos ayı sonlarında darbe günlerini takiben birlik cumhuriyetleri peş peşe bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu yönde ilk hareket Baltık ülkelerinden geldi. 20 Ağustos'ta Estonya Yüksek Sovyeti olağanüstü toplanarak, 30 Mart 1990'da başlatılan bağımsızlık sürecinin tamamladığını ve halk egemenliğine dayalı bağımsız Estonya Cumhuriyeti kurulduğunu ilan etti. Bunu 21 Ağustos'ta Litvanya ve Letonya'nın bağımsızlık ilanları takip

1787 Gorbaçov'un Kırım'dan Moskova'ya döndüğünde niye parlamento önünde toplanmış ona destek olan kalabalığa değil de doğrudan daçasına (bağ evi) gittiği sorusuna ilişkin farklı yanıtlar verilmektedir. Ancak bu hareketi Gorbaçov'un popülaritesinin düşmesinde etkili olan faktörlerden biri olmuştur. Bk. Çernyaev, *age.*, s. 489.

1788 Dış politikada Avrupa-Atlantik çizgisi izleyen Yeltsin, Nisan 1991'de Strazburg'da Avrupa Parlamentosu toplantısına katılmış, oradan Paris'e geçerek görüşmelerde bulunmuştur. Yeltsin Haziran 1991'de ise Washington'a gitti. Bu ziyaretlerde Yeltsin'i soğuk bir şekilde karşılayan Batı, Ağustos 1991'deki başarısız darbeden sonra Yeltsin'e önem vermeye başladı. Bk. Hannes Adomait, "Konseptualnie Napravleniya Vneşney Politiki Possii", Drl. Stefan Kraitsberger vd., *Vneşnyaya Politika Rossii: Ot Yeltsina k Putinu*, Optima, Kiev 2002, s. 15.

1789 RFE/RL, 26 Ağustos 91 N.161.

1790 **Gorbaçov Türkiye'de (İstanbul ve Ankara Konferansları)**, YKY, İstanbul 1997, s. 14.

1791 Zbigniew Brzezinski and Paige Sullivan (Ed.), **Russia and the CIS: Documents, Data and Analysis**, CSIS, New York 1997, s. 42.

etti. Bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilk tanıyan ise Rusya oldu. Rusya Federasyonu devlet başkanı olarak Boris Yeltsin, Estonya'nın bağımsızlık ilanından bir gün sonra ülkesinin Estonya'nın bağımsızlığını tanıdığını ilan etti. Bundan üç gün sonra, 24 Ağustos'ta ise Rusya üç Baltık cumhuriyetinin bağımsızlığını resmen tanıdığını deklere etti ve dünya kamuoyunu da bu ülkeleri tanımaya davet etti. Paul Globe, Yeltsin'in Estonya'nın bağımsızlığını tanımaya ilişkin 21 Ağustos 1991 tarihli bildirisini, Sovyetler Birliği'nin ölüm sertifikası olarak yorumlamaktaydı.¹⁷⁹²

Diğer birlik cumhuriyetleri de Baltık cumhuriyetleri doğrultusunda hareket etti. 24 Ağustos 1991'de, Ukrayna Yüksek Sovyeti olağanüstü toplanarak bağımsızlık deklarasyonu yayınladı. Bu deklarasyonda bağımsızlık kararının, 1 Aralık 1991'de yapılacak, cumhurbaşkanının da seçileceği referandumda halk oyuna sunulması öngörülmekteydi. 1 Aralık'ta yapılan referandumda halkın çoğunluğunun bağımsızlık yönünde oy kullanması neticesinde Ukrayna bağımsızlığını ilan edecek ve Ukrayna'nın bağımsızlık kararı Sovyetler Birliği'ne gelen son darbe niteliğinde olacaktı.

25 Ağustos'ta Beyaz Rusya, 27 Ağustos'ta ise Moldova bağımsızlıklarını ilan ettiler. 30 Ağustos'ta ise Azerbaycan Yüksek Sovyeti 28 Mayıs 1918'deki bağımsızlığını tekrar yürürlüğe koyma kararı alarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti. Orta Asya cumhuriyetlerinden Özbekistan ve Kırgızistan 31 Ağustos'ta, Tacikistan 9 Eylül 1991'de bağımsızlık kararı aldılar. 21 Eylül 1991'de, Ermenistan'da da bağımsızlığa ilişkin referandum düzenlendi ve çıkan sonuca göre bağımsızlık ilan edildi. 30 Eylül'de Türkmenistan'da Yüksek Sovyet, 26 Ekim'de ülkenin bağımsızlığına ilişkin halk oylaması yapılmasını kararlaştırdı. Belirlenen tarihte yapılan oylamada halkın %94,1'inin bağımsızlık yönünde oy kullanması sonucu Türkmenistan da 27 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etti.

Rusya ve Kazakistan ise son ana kadar bağımsızlık kararı almayan iki cumhuriyet oldu. Kazakistan Yüksek Sovyeti, 8 Aralık tarihli, BDT'yi kuran Minsk Antlaşması yapıldıktan sonra ancak 16 Aralık 1991'de bağımsızlık bildirisi yayınladı. Bu bir bakıma Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ortaya çıkan fiili durumun kabulü niteliğindedeydi. Fakat yine de Rus nüfusun yoğunlukta olduğu ülkenin kuzey kesiminde bağımsızlık aleyhinde tepkiler meydana geldi. Rusya ise 12 Haziran 1990 tarihli egemenlik bildirisinden ayrı bir bağımsızlık ilanında bulunmadı. 1992 yılından itibaren, 12 Haziran tarihi ülkede Rusya Federasyonu'nun bağımsızlık yıl dönümü olarak kutlanmaya başladı.

Tüm Birlik cumhuriyetlerinin bağımsızlık kararı almasıyla, 1991 yılının ikinci yarısında Sovyetler Birliği fiilen dağılmış duruma geldi. 8 Aralık 1991'de Minsk'te, 21 Aralık'ta ise Almaata'da imzalanan belgeler bu fiili du-

1792 Paul Globe, **RFE/RL**, 21 August 1997.

ruma hukuki nitelik kazandırdı.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinin tamamlanması 8 Aralık 1991'de imzalanan Minsk Antlaşması (Belovejski Antlaşması) ile gerçekleşti. 7 Aralık 1991'de Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin, Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kravçuk ve Beyaz Rusya Parlamento Başkanı Stanislav Şuşkeviç, Beyaz Rusya'nın Brest kenti yakınlarında Belovejski ormanlığındaki devlet konağında buluştu. Görüşmeler sonunda, liderler yaptıkları açıklamada; cumhuriyetlerin Sovyetler Birliği'nden ayrılması ve bağımsız devletlerin kurulması objektif sürecinin gerçeklik kazandığını belirttiler. Bu bağlamda üyelerin bağımsızlığı ve iş birliği ilkelerine dayalı bir bütünleşme şeklinde Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulduğunu ilan ettiler. Üç liderin imza koyduğu Minsk Antlaşması, açık bir şekilde SSCB'nin bir uluslararası hukuk öznesi olarak varlığının sona erdiğini belirtiyordu.¹⁷⁹³

Minsk Antlaşması, diğer Sovyet cumhuriyetlerini de bu antlaşmayı imzalamaya davet ediyor olmasına rağmen, açıkça dışlayıcı bir nitelikteydi. Slav birliği şeklinde yorumlanan Topluluğun kuruluşu sırasında, diğer cumhuriyetler ayrı tutulmuştu. Bu nedenle diğer Birlik cumhuriyetlerinin liderleri bu girişimi kınadı. Orta Asya Cumhuriyetleri liderleri yeni topluluğa katılıp katılmamayı değerlendirmek üzere 13 Aralık'ta Türkmenistan'ın başkenti Aşgabat'ta buluştu. Bu toplantıda Türkistan Cumhuriyetleri Birliği kurulması önerisi gündeme geldi. Ancak buluşmanın nihai sonucu olarak, 5 cumhuriyet lideri BDT'nin kuruluşunu desteklediler, kurucu üyelik şartıyla yeni topluluğa katılma kararı aldılar.¹⁷⁹⁴ Diğer cumhuriyetlerin de kurucu üyelik statüsünü desteklemeleri 21 Aralık 1991'de Almaata'da Baltık cumhuriyetleri dışındaki 12 Sovyet cumhuriyeti lideri bir araya geldi. Burada imzalanan Almaata Deklarasyonu ile Sovyetler Birliği'nin varlığının sona erdiği bir kez daha teyit edilmiş oldu.

25 Aralık'ta Yüksek Sovyet Gorbaçov başkanlığında son toplantısını yaptı ve Sovyetler Birliği'nin varlığının ortadan kalktığını, bu nedenle kendi kendini feshettiğini açıklayan bir bildiri yayınladı. Aynı günün akşamı Gorbaçov, Kremlin'den canlı yayında 25 dakika süren bir istifa konuşması yaptı. Daha konuşmasını bitirmeden Kremlin'deki orak çekiçli kıvılcı Sovyet bayrağı indirilerek yerine beyaz, mavi ve kırmızı renkli Rus bayrağı çekilmişti. Bu bayrak yeni bir ulus devletin doğuşunu simgeliyordu. Bu şekilde Sovyetler Birliği tarih sahnesinden silinerek yerini toprakları üzerinde oluşan 15 bağımsız cumhuriyete bırakmış oldu.¹⁷⁹⁵

1793 Giuseppe Boffa, *At SSCB k Rassii: Neakonçennova Krizisa 1964-1994*, Çev. L.Y. Haustovoy, Mejdunarodnie Atnaşeniya, Moskova, 1996, s. 254.

1794 Raşid, *age.*, s. 10-12.

1795 ABD, bu cumhuriyetlerin bağımsızlığını resmen tanıdığı 25 Aralık'taki Gorbaçov'un istifa konuşmasından sonra açıklamıştır. ABD başlangıçta sadece altı cumhuriyete (Erme-

2.1.2. Soğuk Savaş'ın Sonu

Sovyet Birliği ve Yugoslavya'nın dağılması neticesinde Avrasya'da 22 yeni devlet ortaya çıktı. Doğu Bloğu'nda meydana gelen gelişmeler sadece Avrupa ve Asya'nın siyasi haritasını değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda tüm uluslararası ilişkiler sistemini ciddi şekilde etkiledi. İki kutuplu dünyanın ve Soğuk Savaş'ın son bulmasıyla mevcut güç dengeleri hem global hem de bölgesel düzeyde altüst oldu ve uluslararası ilişkilerde belirsizlik meydana geldi.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ülkeler arasındaki siyasi ve askerî gerilimleri azaltmadı, aksine Türkiye'nin parçası olduğu Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu bölgelerinde yeni krizleri ve çatışmaları ortaya çıkardı. Küreselleşme sürecinin ve bölgesel entegrasyon hareketlerinin hız kazandığı Soğuk Savaş sonrası dönemde, bölgesel nitelikteki çatışmalar dahi küresel güvenliğe yönelik tehditler olarak kabul edildi. NATO'nun alan dışı müdahaleleri bu gerekçeyle izah edildi.

Soğuk Savaş, II. Dünya Savaşı sırasında aynı safta birlikte savaşan müttefikler arasında savaşın bitişiyle başlayan anlaşmazlıklar sonucu başlamıştır. Her ne kadar eski müttefikler arasındaki çıkar çatışması Soğuk Savaş tetiklemiş görünse de, bu savaşın ideolojik boyutu daha ağır basmıştır. Bu nedenle Soğuk Savaş'ın kökeni 1917'de gerçekleşen Bolşevik İhtilali'nde yatmaktadır. I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın müttefikleri olan ABD, İngiltere, Fransa ve Japonya Bolşevik İhtilali'nin ardından Rusya'da başlayan Çar yanlısı Beyaz Ordu ile Bolşevik Kızıl Ordu arasındaki iç savaşta Çar yanlılarını desteklemiştir. Churchill, Bolşevik ihtilalinin büyümeden boğulması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine, önce Japonya ardından ABD Uzak Doğu'dan Murmansk, Arhangelsk ve Vladivostok'a asker çıkardılar. Asıl amaç devrimi boğmaktı. Rus-Amerikan ilişkilerindeki soğuk savaş böylece 1920'li yıllarda başlamıştır.¹⁷⁹⁶

Bu nedenle Bolşevikler iktidara geldikleri ilk günden itibaren Batılı kapitalist ve emperyalistleri işgalci ve düşman olarak nitelendirmişlerdir. Bu dönemde ABD'de komünizm tehdit olarak kabul edilmiş ve Lenin'in Amerikalı işçilere gönderdiği açık mektup bu tehdide delil olarak gösterilmiştir. Kızıl Korku dönemi olarak 1919-20'li yıllarda ABD'de komünizm karşıtlı-

nistan, Beyaz Rusya, Rusya, Ukrayna, Kazakistan ve Kırgızistan) diplomatik ilişki kurmayı teklif etmiş, diğer altı cumhuriyetin bağımsızlığını tanımakla beraber diplomatik ilişkiye geçmek için bu ülkelerin daha sorumlu bir güvenlik politikası izlemeleri ve demokratik prensiplere uygun hareket etmeleri ön koşulunu koymuştur. Bk. Martha Brill Olcott, Anders Aslund ve Sherman W. Garnett, **Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States**, Carnegie Endowment, Washington 1999, s. 213-14.

1796 Yuriy Jukov, **SSSR-ŞŞA: Daroga Dlinnovo v Semdisyat Let**, İzdatelstvo Političeskoj Literaturı, Moskova 1988, s. 9-28.

ğı yükselişe geçmiştir. Böylece kapitalizm ile sosyalizm arasındaki çatışma daha 1920’li yıllarda toplumsal bir boyut kazanmıştır.

Batılı bakış açısına göre Soğuk Savaş, Kızıl Ordu’nun Doğu Avrupa’dan Nazi ordularını kovalayıp, burada Sovyet tarzı rejimleri işbaşına getirip Sovyet uydusu devletler kurması neticesinde Avrupa’nın bölünmesiyle birlikte başlamıştır. Berlin Duvarı Soğuk Savaş’ın sembolüdür. Buna karşı Rus bir diplomat şu soruyu yöneltmektedir: “Peki Sovyetleri Doğu Avrupa’ya götüren neden neydi acaba? İkinci cephenin açılmasında bu kadar geç kalınmıydı, Sovyetler Doğu Avrupa’ya kadar ilerler miydi? Diğer yandan Yalta ve Postdam konferanslarındaki paylaşım tek taraflı bir irade beyanı değildi. Bu belgelerin altında ABD ve İngiltere’nin de imzası vardı. Dolayısıyla Soğuk Savaş’ı başlatan tarafın Sovyetler Birliği olduğunu iddia etmek haksızlıktı. Bunda aynı zamanda Batı’nın da sorumluluğu bulunmaktaydı.”¹⁷⁹⁷

2.1.2.1. Gorbaçov ve Uluslararası İlişkilerde Yeni Düşünce

Soğuk Savaş dönemi ABD ile SSCB arasında nükleer silah dengesi üzerine kurulmuş, askerî ve ekonomik boyutu kadar ideolojik boyutu da ağır basan güç mücadelesi dönemidir. Bu dönemde komünizm ile kapitalizm arasında birbirine üstünlük mücadelesi yaşandı. Komünist ideolojiyi temsil eden Sovyetler Birliği ve kapitalizmi temsil eden ABD birbirlerini emperyalist olmakla suçluyorlardı.

İdeoloji faktörü, uluslararası ilişkilere tarihte ilk defa Bolşevik İhtilali ile girmiştir. Bu faktör özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra uluslararası ilişkilerde ağırlık kazandı ve komünizm ile kapitalizm arasındaki mücadele uluslararası politikanın temel karakteristiğini teşkil etti.¹⁷⁹⁸ Ancak, Lenin’in koyduğu ve haleflerinin de sıkı sıkıya takip ettiği, kapitalist ve emperyalist ülkelerle mücadele ve Sovyet şekli sosyalizmin tüm dünyada kurulmasını (devrimi tamamlamayı) hedefleyen dış politika ilkesi, 1980’li yıllardan itibaren değişmeye başladı. Sovyetlerin dünya hakimiyeti politikasının yerini, ülkenin süper güç konumunun korunması çabaları aldı.

Sovyet dış politikasındaki köklü değişimi Gorbaçov başlattı. Gorbaçov’un “yeni düşünce” olarak adlandırdığı ilkeler ideolojik olmaktan çok pragmatikti. Topyekun bir silahsızlanma çağrısı yapan Gorbaçov, bununla hem silahlanma yarışının maliyetini kaldıramayan ülkesinin ekonomik kalkınmasını, hem de Yıldız Savaşları programında rekabet edemediği ABD’yi bu projeden uzaklaştırmayı amaçlıyordu. Ancak Gorbaçov görünürde bu politikayı dünya barışı adına başlattı. Kendi ifadesiyle *Hepimizin yolcusu oldu-*

¹⁷⁹⁷ G.M. Kornienko, **Halodnaya Vayna: Svidetelstvo yitö Uçastnika, Mejdunarodnie Otnaşeniya**, Moskova 1995, s. 13.

¹⁷⁹⁸ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, C.II: 1980-1990**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1991, s. 3.

*ğumuz Dünya denen geminin karaya vurup parçalanmaması için, ABD ve diğer ülkelerle iş birliği yapmaya hazırды.*¹⁷⁹⁹

Sosyalist blok dışındaki ülkelerle de bağların güçlendirilmesi politikasına ağırlık veren “Yeni düşünce” yaklaşımı doğrultusunda Gorbaçov ABD, Avrupa, Çin ve Üçüncü Dünya ile ilişkilerini yeniden tanımlama yoluna gitti. ABD’nin dünya üzerindeki hegemon emelleri reddedilmekle beraber, meşru çıkarları tanınıyor ve bütün alanlarda iş birliği çağrısında bulunuluyordu.¹⁸⁰⁰ 1985’ten itibaren Rus-Amerikan devlet başkanları zirveleri yapılmaya başlandı. 1985’te Reagan ile Gorbaçov ilk görüşmeyi Cenevre’de gerçekleştirdiler. Ardından bir yıl sonra Reikavik’te ve 1987’de Washington’da müzakere yaptılar. Bu zirvelerin değişmeyen gündem maddesi silahsızlanma oldu.

Reagan’ın görevinin sona ermesi üzerine Gorbaçov ile ABD Başkanı Bush arasında zirve toplantıları devam etti. 2-3 Aralık 1989’da Malta’da gerçekleştirdiği gayriresmî zirvede Gorbaçov, ilk kez “Soğuk Savaş”ın kesin olarak sona erdiğini ve “kalıcı barış çağı”nın başladığını söyledi.¹⁸⁰¹

2.1.2.2. Kadife Devrimler ve Demir Perde’nin Kaldırılması

İngiltere Başbakanı Churchill 6 Mart 1946’da Missouri’de ABD Başkanı Truman’ın katıldığı toplantıda yaptığı konuşmada *Baltık’ta Stettin’den Adriyatik’te Trieste’ye Avrupa’nın doğusu ile batısı arasında demir bir perde çekildiğini* ve Avrupa’nın ikiye bölündüğünü ifade etmişti. Varşova, Berlin, Prag, Viyana, Budapeşte, Belgrad, Bükreş, Sofya gibi Orta ve Doğu Avrupa’nın kadim başkentlerinin Sovyet etkisine girdiği, Moskova’dan kontrol edildiğini söyleyen Churchill, bu manzaranın uğruna mücadele edilen Özgür Avrupa görüntüsü olmadığını vurgulamıştı.¹⁸⁰²

Stalin, Churchill’e cevaben yaptığı konuşmada; Churchill’i suçlayarak SSCB’nin II. Dünya Savaşı sırasında ABD ve İngiltere’nin toplam can kaybından 7 kat fazla can kaybına uğradığı, Sovyet insanının Avrupa’yı Hitlerin boyunduruğundan kurtarmak için büyük fedakarlıklar gösterdiği, SSCB’nin kendi güvenliği ve geleceği için Orta ve Doğu Avrupa’da kendisine sadık hükümetler tesis etmesini yayılmacılık olarak nitelendirmenin mümkün olmadığını şeklinde cevap vermiştir.¹⁸⁰³

1799 Mihail Gorbaçov, **Perestroika: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce**, Güneş Yay., İstanbul 1998, s. 12-13.

1800 Gorbaçov, **age.**, s. 13.

1801 Armaoğlu, **age.**, s. 126.

1802 Jussi M. Hanhimaki ve Odd Arne Westad (Ed.), **The Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts**, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 47-48.

1803 Jussi M. Hanhimaki ve Odd Arne Westad (Ed.), **The Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts**, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 47-48.

Doğu Bloku'nun kuruluş süreci Sovyet ordusunun işgali altında bulunan Doğu Avrupa ülkelerinde komünist yönetimlerin işbaşına getirilmesiyle başladı. Bu ülkelerde önce yerel komünistler işbaşına getirilerek nüfuz kurulmuştu. 1948'de yerli komünistlerin tasfiye süreci başladı. Tito örneğinde olduğu gibi yerli komünistlerin Sovyet hegemonyasına başkaldırma riski vardı. Bu nedenle Polonya'da Gomulka, Romanya'da Anna Pauker, Çekoslovakya'da Clemant iktidardan düşürüldü. Yerlerine Moskova kökenli komünist önderler getirildi. Böylece bu ülkeler tam anlamıyla birer uydu devletlere dönüşmüş oluyordu.

Avrupa'daki "kadife devrimler" Polonya'daki Solidarnost (Dayanışma) sendikasının faaliyetleriyle başladı. Ağustos 1980'de ortaya çıkan Solidarnost Hareketi Polonya'da gittikçe güç kazanmaya başladı ve Eylül 1981'de üye sayısı 10 milyona ulaştı. Rejimin kontrolünde olmayan serbest bir sendika olarak başlayan Solidarnost Hareketi'ne Lech Walesa liderlik etti. Solidarnost Hareketi 1981'de Polonya Komünist Partisi lideri General Jaruzelski tarafından kapatıldı. Ancak sendika yer altında faaliyetlerine devam etti. 1988'de başlayan değişim rüzgarında Solidarnost, bu kez Jaruzelski'nin ihmal edemeyeceği bir şekilde politik bir güç olarak tekrar ortaya çıktı. Solidarnost 1989'da yapılan parlamento seçimlerine katıldı ve koalisyon ortağı olarak hükümete geldi. Lech Valesa ise Aralık 1990'da halkın oyları ile Polonya cumhurbaşkanı oldu. 1989 yılı içerisinde Çekoslovakya, Macaristan ve Doğu Almanya'da Komünist Partilerin üstünlüğü, daha fazla özgürlük talep eden gruplar tarafından sarsılmaya başladı. Bu dönemde Sovyetler Birliği 1968'de olduğu gibi olaylara müdahale etmedi; tersine Gorbaçov değişimi destekledi. Brejnev Doktrini'ne göre, Kremlin'in Sosyalist Blok içerisinde baş gösteren karışıklıkları bastırması gerekirdi. Ancak Gorbaçov, Temmuz 1989'da Avrupa Konseyi'nde yaptığı bir konuşmada *Bir ülkedeki sosyal ve politik düzenler, geçmişte değiştiği gibi gelecekte de değişebilir* diyerek Brejnev Doktrini'nin geçersiz olduğunu resmen ilan etti. Aynı konuşmada Gorbaçov "Ortak Avrupa Evi" fikrini ileri sürdü ve Vancouver'den Vladivostok'a kadar müttefiklik ilişkilerinin tesis edilmesini savundu. Bu konuşma demir perdenin kaldırılması teklifi olarak yorumlandı.

2.1.2.3. Berlin Duvarı'nın Yıkılışı ve Almanya'nın Birleşmesi

Potsdam Konferansı'nda alınan karar doğrultusunda Almanya dört sektöre bölünmüştü ve burada geçici yönetimler kurulmuştu. 1947'de ABD, İngiltere ve Fransa Almanya'nın kendi işgali altında bulunan bölgelerini ekonomik bakımdan bütünleştirmek için ilk adımları atmaya başladılar. Sovyetler Birliği ise bu girişime kendi kontrolü altındaki Doğu Berlin'le şehrin batısı arasında ulaşımı kapatarak cevap verdi ve 1948'de abluka başlattı. Eylül 1948'de batıda Federal Almanya cumhuriyeti kuruldu. Sovyetler ise kendi

kontrolündeki bölgede 7 Ekim 1949'da Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ni kurdu. Böylece Almanya doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündü. Sovyetler Birliği ile Batılı ülkeler arasında Berlin'e ilişkin 1958'de yaşanan ikinci bir krizinin ardından 1961 yılında Doğu Almanya, Berlin'in doğusu ile batısı arasında duvar örmeye başladı. Berlin Duvarı sadece Almanya'nın bölünmüşlüğüne değil, Sovyet etki sahası olan Doğu Avrupa ile kapitalist Batı Avrupa'yı ayıran Soğuk Savaş'ın sembolü oldu. Kasım 1989 tarihinde Berlin Duvarı'na vurulan ilk çekiç aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki egemenliğine de indirilen bir darbeydi.

Berlin Duvarı'nın yıkılması Polonya ve Macaristan'da gerçekleşen siyasal gelişmelerin bir benzerinin Doğu Almanya'da meydana gelmesinin ardından başlamıştır. Doğu Almanya'da başlayan protestoların ardından Ekim 1989'da Moskova yanlısı Devlet Başkanı Erich Honecker istifa etmek zorunda kaldı. Devam eden gösteriler Berlin Duvarı'nın yıkılması ile neticelendi. Honecker 1961'de Komünist Parti Güvenlik Bakanı olarak bizzat Berlin Duvarı'nın inşasını gerçekleştiren siyasetçiydi ve 1971'de Doğu Almanya Komünist Parti Genel Sekreteri olarak ülkenin yönetimini üstlenmişti. Honecker'in devrilmesinin ardından Gorbaçov, Doğu Almanya ile Batı Almanya'nın birleşmesi için yeşil ışık yaktı. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından on ay sonra ise Almanya'nın birleşmesi süreci tamamlandı. 31 Ağustos 1990'da 2+4 Antlaşması olarak adlandırılan Almanya'nın birleşmesi antlaşması imzalandı. Doğu Almanya ve Batı Almanya artı İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Almanya'yı işgal eden 4 devlet olan ABD, İngiltere, Fransa ve SSCB mevcut sınırlarıyla Birleşik Almanya'yı kabul ettiler.

2.1.2.4. Varşova Pakti'nin Dağılması

Varşova Pakti, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği öncülüğünde oluşturulan askerî ittifak sistemidir. 1949 yılında NATO'nun kurulması ve Mayıs 1955'te Batı Almanya'nın NATO'ya üye olarak kabul edilmesi Varşova Pakti'nin oluşturulmasında önemli rol oynamıştı. Bu gelişmelerin ardında 14 Mayıs 1955'te SSCB, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, Polonya, Bulgaristan, Doğu Almanya ve Arnavutluk (1968'de ayrıldı) bir araya gelerek Varşova Pakti'nin kurmuşlardı. Örgütün temel amacı bir NATO saldırısına karşı Doğu Avrupa ülkelerini savunmaktı. Ancak Sovyetler Birliği bu sayede ordularını müttefik ülkelere yerleştirmiş, dost ülkelerdeki yıkıcı faaliyetlere müdahaleyi meşrulaştırmıştı. 1956 Macar ayaklanması, 1968 Çek ayaklanması bu kapsamda bastırılmıştı. Varşova Pakti'nin dağılması sürecini 7-8 Temmuz 1989 tarihinde Bükreş'te düzenlenen Varşova Pakti zirvesi başlatmıştı. Bu zirvede Gorbaçov, Brejnev Doktrini'nden vazgeçildiğini ve üye ülkelerinin "seçim yapma özgürlüğü" olduğunu bir kez daha teyit etmişti. Bükreş'te yapılan açıklama Varşova Pakti ülkeleri değişim konusunda cesa-

retlendirmişti. Sovyetler Birliği'nin müdahaleci politikayı terk etmesi Doğu Bloğu'nun askerî yapısının ortadan kalkması ile sonuçlanmıştı.

1989'dan itibaren Doğu Avrupa ülkelerinde meydana gelen kadife devrimler ve ardından 3 Ekim 1990 tarihinde Batı Almanya ile Doğu Almanya'nın birleşmesi Varşova Paktı'nın feshedilmesinde belirleyici olmuştu. 1990 yılı sonunda Doğu Avrupa ülkelerindeki neredeyse tüm komünist hükümetler devrilmiş, Varşova Paktı fiilen ortadan kalkmıştı. 1 Temmuz 1991'de Prag'da yapılan son zirve toplantısı ile Varşova Paktı resmen feshedilmişti.

2.1.2.5. Yeni Rusya ve Atlantikçi Dış Politika

SSCB'nin dağılması sonucunda Rus dış politikası yeni bir döneme girmişti. Yeltsin ve ekibi Rusya'nın uygar dünyaya eklenmesinin mutlaka gerçekleştirilmesi gerektiğini aksi takdirde Rusya'nın üçüncü sınıf bir ülke olacağını söylüyordu.¹⁸⁰⁴ Rusya'nın Avrasya'nın tehlikeli bir hasta devi olmasındansa, gelişmiş Batı'nın üyesi olmasını yeğliyorlardı. Bu motifle Yeltsin döneminde "Atlantikçi" olarak nitelendirilen açıkça Batı yanlısı bir politika yürütüldü. Batı'ya dönük dış politikada Gorbaçov'dan daha ileriye gidildi ve Doğu Bloğu müttefikleri bir yana eski Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkiler dahi geri planda kaldı.¹⁸⁰⁵ Rusya Dışişleri Bakanı Kozirev, Batı Avrupa, Kuzey Amerika, Afrika, Orta Doğu ve Uzak Doğu ziyaretlerinden sonra Mart 1992'de BDT ülkelerine ilk gezisini yaptığında dönemin ABD dış işleri bakanı James Baker bölgeye üç resmî ziyaret gerçekleştirmişti.¹⁸⁰⁶

Bu ilkeyle görevini sürdüren Yeltsin ve ekibinin en büyük başarısı, Rusya Federasyonu'nun, SSCB'nin selefi sıfatıyla uluslararası topluma kendisini kabul ettirmesi oldu. 1 Şubat 1992'de Kamp David'de Soğuk Savaş'ın bittiğine dair deklarasyon imzalandı. ABD ve Rusya birbirlerini düşman olarak görmediklerini bir kez daha ilan ettiler. ABD ile Rusya arasında START II ve silahların sınırlandırılmasına ilişkin çeşitli müzakereler gerçekleştirildi. 3 Ocak 1993'te START II antlaşması imzalandı. Rusya, Irak'a ambargo ve Sırbistan'a müdahale gibi BM politikalarını destekledi. NATO ile iş birliğine gidilerek NATO'nun Doğu Avrupa'ya doğru genişlemesine ve eski Sovyet cumhuriyetlerine yönelik Barış İçin Ortaklık Programı başlatmasına göz yumuldu.

1804 Scott Parrish, "Rusya'da Dış Politika Karar-alma Süreçlerinde Kaos", *Yeni Forum*, C 17, S 326, Temmuz 1996, s. 28.

1805 *Sovremennie Mejdynarodnie Otnoşeniya*, Moskova 2000, s.491.

1806 11-16 Şubat 1992'de ABD Dışişleri Bakanı James Baker, Merkezi Asya ülkeleri ağırlıklı olmak üzere BDT ülkelerine üçüncü ziyaretini yaptı. Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Moldavya'da bu ülkelerle diplomatik ilişkilerin başlatılması amacıyla siyasi liderleriyle bir araya geldi. Baker, bu görüşmelerde ABD'nin bu ülkelerde demokrasi, serbest pazar ve insan haklarının gelişmesi için destek vereceğini belirterek ülkesinin İran'ın bölgede etkisinin artmasından endişe duyduğunu vurguladı.

2.1.3. Soğuk Savaş'ın Ardından Uluslararası Sistem

Uluslararası sistem içerisindeki büyük güçlerin yükselişleri ve çöküşleri, zaferi her zaman en büyük maddi kaynaklara sahip olanın kazandığı “büyük güç savaşları”nın sonuçlarıyla da doğrulanmıştır.¹⁸⁰⁷ İkinci Dünya Savaşı'nın ardından oluşan düzeni de savaşın galipleri (ABD, SSCB, İngiltere) belirlemişlerdir. Yalta'da kurulan dünya düzeninin temelinde Birleşmiş Milletler örgütü yer almıştır. Savaşın galibi 5 ülke, BM Güvenlik Konseyi'nde ayrıcalıklı bir konum elde ederek Birleşmiş Milletler sistemini kendi lehlerine kurmuşlardır. Birleşmiş Milletler örgütünün merkezinde yer aldığı uluslararası sistem Soğuk Savaş'tan sonra da korunmuştur. Ancak BM reformu tartışmaları farklı yaklaşımlarla 1990'lı yıllardan günümüze kadar devam etmektedir. Öte yandan iki kutuplu dünya düzeninin ortadan kalkması yeni dünya düzeni tartışmalarını da beraberinde getirmiştir.

2.1.3.1. Yeni Dünya Düzeni

Soğuk Savaş'ın bitişi diploması tarihi açısından yeni bir yüzyılın başlangıcı olmuştur. Bu çağın ilk çeyrek asrı yeni bir dünya düzeninin kurulması sancılılarıyla geçmiştir. Bu süreçte ABD'nin tek kutuplu sistem dayatmalarıyla ona karşı çıkanlar arasındaki mücadele, Çin'in sürekli yükselişi, terörün ve çevre sorunlarının küresel bir tehdit oluşturması gibi hususlar göze çarpan ilk eğilimlerdir. Eskiden devletler ortak çıkarları çerçevesinde iş birliği yaparken, günümüzde ortak tehditler iş birliğini gerekli kılmaktadır.

Soğuk Savaş'ın galibi olan ABD ve Batı Bloğu'nun kazanımlarını güvence altına alacak yeni bir düzen arayışları görülmekle birlikte henüz Yalta Düzeni ve BM sisteminin yerini alacak bir yapı söz konusu değildir. Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin BM Güvenlik Konseyi'ni hiçe sayan çeşitli adımları, uluslararası toplumda rahatsızlıklara neden olmuştur. ABD'nin küresel hegemonyasına dayalı tek kutuplu bir dünya sistemi inşası çabası ve buna karşı yükselen itirazlar şeklinde günümüzde de devam etmektedir. Soğuk Savaş sonrası dünyada, ABD kürenin her bölgesine müdahale edebilecek kapasitedeki tek süper devlet olarak kaldı. “Yeni Dünya Düzeni”nde ABD'nin “eşitler arasındaki birinci” rolü kısa süre içerisinde itirazları beraberinde getirmiştir.

ABD Başkanı George Bush, Soğuk Savaş'ın bittiğinin ilan edildiği ve Varşova Paketi'nin feshedilmesiyle iki kutuplu dünya düzeninin sona erdiği bir atmosferde, 1 Ekim 1990'da BM Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada şunları söylüyordu:

Yeni bir tehlike ve fırsat döneminde, başlıca amacımız, pazar ekonomisi-

1807 Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev. Birtane Karanakaç, İş Bankası Yay., Ankara 2001, s. 519.

*ne dayalı demokrasilerin dünya topluluğunu genişletmek ve kuvvetlendirmek olmalıdır. Soğuk Savaş sırasında, özgür kurumların yaşamasına yönelik bir tehdidi sınırlandırmak peşinde olduk. Şimdi, o özgür kurumlar altında yaşayan ulusların içinde bulunduğu çemberi genişletmek istiyoruz. Çünkü bizim düşümüz, dünyadaki her kişinin fikir ve enerjisini, birbiriyle iş birliği yapan ve barış içinde yaşayan başarılı demokrasiler dünyasında ifade edebileceği bir gündür.*¹⁸⁰⁸

Bu sözler ABD'nin pazar ekonomisine dayalı demokrasileri yaymak suretiyle yeni bir dünya düzeni kurma niyetini ilanı niteliğindedir. Soğuk Savaş sonrası ABD'nin öncülük ettiği Irak, Somali, Kosova, Afganistan müdahaleleri bu gerekçeyle yapıldı. 11 Eylül 2001 saldırıları Soğuk Savaş sonrası dönemde yeni bir sayfa açtı. 11 Eylül'ün ardından ABD'nin küresel imparatorluk inşa etme doğrultusundaki adımları daha görünür bir nitelik kazandı.

Soğuk Savaş sonrası dünyada küreselleşme ile birlikte bölgeselleşme hem çatışan hem de birbirini besleyen, bir arada gelişen süreçlerdir. Küreselleşme, devletler arasındaki ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel ilişkileri giderek derinleştirip karşılıklı bağımlılığını güçlendirirken, bir yandan da devletler küreselleşmenin ortaya çıkardığı tehdit ve meydan okumalara karşı aralarındaki bölgesel iş birliklerini geliştirme çabasına girmişlerdir.

İngiliz tarihçi Eric Hobsbawm 1914-1991 yılları arasını *aşırılıklar çağı* olarak adlandırmakta ve XX. yüzyılı 1914'ten başlatıp 1991'de sonlandırılmaktaydı.¹⁸⁰⁹ Hobsbawm'a göre 1990'ların başında yıkılan dünya düzeni 1917 Bolşevik devrimi ile şekillenmeye başlamıştı. Hobsbawm'a göre XX. yüzyılın sonunda dünya yüzyılın başındakine göre önemli farklılıklar gösteriyordu: Öncelikle 20. yüzyılın sona ermesiyle Avrupa merkezli bir dünya da ortadan kalktı. Uluslararası ilişkilere Afrika ve Uzak Doğu gibi yeni alanlar da dâhil olmuş, ABD ve Japonya gibi iki büyük güç Avrupa'nın ötesinde temayüz etmişti. Gelecek ise Pasifik'te görünüyordu. Almanya dışında Avrupalı büyük güçler bölgesel güç statüsüne indi. Avrupa Birliği yaratma çabası bu gerilemenin kanıtıydı. İkinci olarak, 1914'e göre 1990'ların dünyası küreselleşmenin her alana yayıldığı bir yerdi. İletişim ve ulaşımın gelişmesiyle sadece ekonomi değil özel hayatlar bile hızlı bir dönüşüm içine girmişti. Yeni dönemde öne çıkan bir başka eğilim de; toplum dışı mutlak bir bireycilik anlayışının tüm ideoloji ve değerler sisteminin önüne geçmiş olmasıydı. *Sadece haz arayan ben merkezli bireylerin bağlantısız biraradallığından ibaret toplumlar ulusal kimliklerin aşınmasına neden olmaktadır.*¹⁸¹⁰

1808 Aktaran Kissinger, s. 899.

1809 Hobsbawm'a göre 1789-1848 arası devrimler çağı, 1875-1914 arası ise imparatorluklar çağıdır. 1848-1875 arası dönemdeki kapital çağının ardından başlayan imparatorluklar çağı sömürge yarışının hızlandığı bir süreçtir.

1810 Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal, İstanbul 2003, s. 17-30.

Soğuk Savaş sonrası dönemde Kuzey-Güney (gelişmiş ve az gelişmiş) ayrımı daha görünür hale gelmişti. Kuzey Güney arasındaki büyük ekonomik refah ve kalkınmışlık farklı kontrolsüz göç olgusunu doğurmuştu. Kontrolsüz kitlesel göçler Soğuk Savaş sonrası dünyadaki en önemli küresel güvenlik sorunları arasında değerlendirilmekteydi. 11 Eylül saldırıları ise terörizmle mücadele konusunda bütüncül bir yaklaşım sağlanması ihtimalini güçlendirmiş olmakla birlikte bu konuda “terör” ve “terörizm”e ilişkin uluslararası hukuk düzenlemesi sağlanamamıştı.

1990’den sonra da “Yeni Soğuk Savaş”lardan sıkça bahsedilmişti. NATO’nun genişlemesi ve alan dışı müdahaleleri (Kosova ve Afganistan) Rusya’yı rahatsız etmişti. 2003’te ABD’nin Irak’a müdahalesi, 2008’de Rusya ile Gürcistan arasında yaşanan 5 Gün savaşı, 2011’de başlayan Suriye krizi, 2014’te Rusya’nın Kırım’ı ilhakı gibi gelişmeler yeniden Soğuk Savaş dönemine girildiği şeklinde iddiaları gündeme getirmişti.

2.1.3.2. Uluslararası Sistemde Dönüşüm Sancısı

SSCB dağılıp Soğuk Savaş sona erdiğinde uluslararası sistemin 19. yüzyıldaki güç dengesine dayalı “Avrupa Ahengi” benzeri bir yapı kazanacağı ve bu güç dengesinin unsurları olan büyük devletler arasında rekabetten çok iş birliğinin söz konusu olacağı yönünde bir beklenti ortaya çıkmıştı. Ağustos 1990’da Irak’ın Kuveyt’i işgali ile başlayan Körfez Krizi sırasında gösterilen dayanışma buna dair bir işaretti. Ancak İkinci Körfez Krizi ve ABD’nin 2003’teki Irak’a müdahalesi tam tersi itirazları ortaya çıkardı. ABD’nin BM Güvenlik Konseyi’nde karşılaştığı direnç üzerine yeni bir Güvenlik Konseyi Kararı’na gerek görmeden (1990’da çıkarılan 678 ve 1991’de çıkarılan 687 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararlarına dayanarak) gerçekleştirdiği Irak müdahalesi, ulusal çıkarları gerektirdiğinde ABD’nin BM sistemini de hiçe sayabileceğini gösteriyordu. 11 Eylül saldırılarından bir yıl sonra 17 Eylül 2002 tarihinde kabul edilen ve Bush Doktrini olarak adlandırılan “Ulusal Güvenlik Stratejisi” önleyici müdahale (preemptive strike) gibi yeni bir kavramı getiriyordu. BM sistemini sisteminin açıkça ihlali olarak değerlendirilen bu stratejiye “şer eksenli” ve “haydut devlet” gibi sınıflandırmalarla meşruiyet kazandırılması ise uluslararası sistemdeki belirsizliği daha da artırdı.

Soğuk Savaş’ın sona ermesi ABD’yi pek çok açıdan eşitler arasında birinci (primus inter pares) konumuna getirmişti. Ancak çok geçmeden ABD’nin küresel hegemonyasına yönelik itirazlar da ortaya çıktı. ABD’nin hegemonyasını genişletmesinden rahatsız olan Rusya ve Çin 1996’da Şangay Beşlisi olarak adlandırılan iş birliği sürecini başlattılar. Şangay Beşlisi zirvelerinden sonra imzalanan deklarasyonlarda ABD’nin küresel hegemonyasından duyulan rahatsızlık açıkça ifade edildi. 23 Nisan 1997’de Moskova’da imzalanan “Yeni Dünya Düzeninin İnşası” konusundaki deklarasyon ile adil bir dünya

düzeninin kurulması ve çok kutupluluğun geliştirilmesi talep edildi. 1999'da yapılan Bişkek Zirvesi'nde mevcut dünya düzeninden duyulan rahatsızlık şu şekilde ifade edildi: *Modern dünyada çok kutupluluk güçlendikçe uluslararası durum istikrar kazanacaktır. Biz dünya barışı, ortak ekonomik gelişme, adil ve rasyonel bir uluslararası siyasi ve ekonomik düzen inşası için kararlılıkla çalışacağız.*¹⁸¹¹

Soğuk Savaş sonrası dönemde NATO'nun dönüşümü ve genişlemesi üzerinden yürütülen tartışmalar uluslararası sistemin yapısı üzerindeki rekabeti daha somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Varşova Paketi feshedilirken artık NATO'ya da ihtiyaç kalmayacağı ve NATO'nun da feshedilmesinin gerektiği ileri sürülüyordu. Ancak tam tersine NATO sürekli büyüdü ve ABD kontrolünde küresel bir askerî ittifak örgütüne dönüştü. 1990'lı yılların başında Rusya ile NATO arasında tesis edilen iş birliği 1999'da NATO'nun genişlemesi ve Kosova Operasyonu ile askıya alındı. 2004'te NATO'nun tarihinde gerçekleşen en büyük genişleme sırasında Baltık cumhuriyetlerinin de İttifak'a üye olması ve NATO'nun Rusya sınırına dayanması Rusya'da yeniden bir çevrelenmişlik hissi yarattı. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı ve 2014 Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı Rusya-NATO iş birliğinin yerine yeniden karşı karşıya gelmesine yol açtı.

2.2. Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Siyaset ve Türkiye*

Küreselleşmenin dünya ölçeğinde çarpıcı bir dinamik olgu haline gelmesinde, 1944 sonrası süreçte kapitalizmin kendini yenilemesi ve serbest piyasanın, İkinci Dünya Savaşı'nın namağlup ve mağlup ülkelerinde ulus-devletlerin gücünü aşması rol oynadı. Böylece yeni bir dünya düzeni ve yeni bir uluslararası ilişkiler biçimi öne çıktı. Serbest piyasanın uluslararası ilişkileri tanzim edecek bir güce ulaşması ve ulus-devlet gücünün, serbest piyasa gücünün gerisinde kalması, küresel çapta bir serbest piyasa oluşturulabileceğine dair öngörü ve güven kazandırdı. Hegemonik liderliği yeni ele geçirmiş olan Amerika Birleşik Devletleri, serbest piyasanın küresel yükselişini Amerikan ulus-devletinin gücünü arttıracak bir araç olarak formüle etmeyi başardı. Bir başka ifade ile ABD, bir yandan serbest piyasayı küreselleştirecek koşulların hazırlanmasında başlıca rol oynadı, diğer yandan Amerikan ulus-devletinin, dünyanın en güçlü ulus-devleti olması için gerekli önlemleri aldı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, serbest piyasa küreselciliği ile Amerikan ulus-devlet-

1811 **Rossiyskaya Gazeta**, 4 Eylül 1999. Rusya Federasyonu'nun resmî gazetesi niteliğindeki gazetenin bu sayısında "Bişkek Deklerasyonu"nun tam metni ve beş ülke devlet başkanlarının tebliğleri "Yeni Dünya Düzeninin İnşası" başlığı altında yayımlanmıştır. (Aktaran) Fırat Purtaş, "Şangay Beşlisi'nden Şangay İşbirliği Örgütü'ne, Orta Asya'da Rus-Çin Stratejik Ortaklığı", **2023 Dergisi**, Ocak 2004.

* Prof. Dr. Betül Karagöz Yerdelen, Giresun Üniversitesi İİBF, drbetulkaragozyerdelen@gmail.com.

çiliği at başı birlikte ilerledi. Bu durum ABD'ye hem dünya üzerindeki para piyasasına hâkim olma imkânı sağladı hem de ulus-devletler üzerinde hegemonik üstünlük kurarak onların iç-dış siyasetlerini yönlendirme fırsatı verdi. İngiltere 19. yüzyılda dünya devletleri üzerinde üstünlük kurarken zor gücünü kullanmaya gerek duyuyordu. 20. yüzyılın hegemonik gücü olan ABD ise bu üstünlüğünü ekonominin çeşitli araç, imkân ve kurumlarını kullanarak ulus-devletlerin rızası ile sağladı. Bu ölçüde geniş bir hegemonik kabulün oluşmasında, elbette iktisadi refah artışına duyulan ihtiyaç belirleyici oldu. ABD de, ülkelerin ihtiyacını belirlemede ve stratejik bir plan dâhilinde geliştiren yapılandırmada etkili oldu.

ABD, kendi güçlü ulus-devletini ve küresel hegemonya alanını kurma amacıyla daha İkinci Dünya Savaşı bitmeden, 1-22 Temmuz 1944 tarihinde ABD'nin Bretton Woods kasabasında bir iktisat konferansı düzenledi. Bu konferansa SSCB ve Doğu Bloğu ülkeleri dâhil 44 ülke katıldı. Tarihe "Bretton Woods Sistemi"¹⁸¹² olarak geçen bu konferansta, dünya parasal birliği oluşturulması kararı alınıp, bunun koşulları belirlendi. Bu doğrultuda üye ülkeler, hükümet-üstü bir parasal organ lehine, ulusal ayrıcalıklarından vazgeçtiler. Bütünleşmiş sahada dolaşımda olan paranın ABD Doları olması ve 1 Ons altının 35 ABD Dolarına eşit sayılması kararlaştırıldı. Bu eşitliğin korunmasını ise ABD'nin taahhüt ettiği kabul edildi. Ancak Bretton Woods Sistemi, 1960'ların ortalarında yara almaya başladı. ABD altın-Dolar eşitliği sistemini yürütmekte zorlandı. Ayrıca bir de Avro-Dolar piyasası oluşturuldu. 1971 yılına kadar bu koşullar devam etti, 1971'e geldiğinde, ABD sistemdeki taahhüt ettiği yükümlülüğü artık yerine getiremeyeceğini açıkladı. Ciddi bir krizin yaşandığı bu koşullarda, üye ülkeler kendi sermaye hesaplarını serbestleştirerek liberal ekonomiyi yapılandırıp liberal ekonominin sunduğu imkân ve araçla yaşanan krizi atlatmaya çalıştılar. Fakat 1970'li yıllarda, devletlerin içine düştüğü borçlanma krizine bağlı olarak uluslararası para sistemi çöktü. 1973'teki Petrol Krizi ile birlikte ulusal hükümetlerin gücü tıpanlandı. Bunun sonucu olarak da, kalkınmacı iktisadi anlayışın yerini, Milton Friedman'ın geliştirdiği parasalcı (monetarist) anlayış aldı, birçok alanda, ulusal hükümetlerin gücünü ve görevini bankalar üstlendi. Bu bir bakıma Refah Devleti anlayışının çöküşü demektir. Başta Üçüncü Dünya Ülkeleri olmak üzere, gelişmekte olan ülkeler ağır bir borç sarmalı içine girdi.¹⁸¹³

Kapitalist sistemin 1970'lerde karşılaştığı büyük değişimler, dünya düzenini etkileyecek biçimde iktisat, siyaset, toplum, kültür, medya, ideoloji, askerî stratejiler, dış ilişkiler ve diplomasi üzerinde köklü dönüşümleri tetikledi. Yurttaşlık, bireysel haklar, mülkiyet hakları, sosyal politikalar ve ser-

1812 Dominick Salvatore, **Uluslararası İktisat**, Çev. Tamer İşgüden, Bilim Teknik Yay., İstanbul 1986, s. 71.

1813 Ali Rıza Güngen, "Kalkınma, Eşitsizlik ve Yoksulluk", **Küresel Siyasete Giriş**, Ed. Evren Balta, İletişim Yay., İstanbul 2016, s. 433-454.

best piyasa ile ilgili bir dizi yeni yaklaşım ve hatta değişim gündeme geldi. Büyük kapitalist devletler, 1970'lerin ekonomik krizinin sorumlusu olarak, refah artışı ve ulusal kalkınma için, ekonomiye müdahale eden ulus-devlet anlayışının değişmesi gerektiğinde birleşti. Bu da yeni-liberal politikalarla uyumlu olarak serbest piyasanın, ulus-devletlerin sınırlarını iktisadi alanda aşındırmasını ve hatta aşmasını sağladı.¹⁸¹⁴

Yeni-liberal politikalara yöneliş, sosyal devlet anlayışının bırakılmasına neden oldu. Oysa kamu harcamaları aracılığıyla sosyal imkânların arttırılmasında ve halkın yaşam düzeyinin iyileştirilmesinde, özellikle Batı dünyasında önemli kazanımlar elde edilmişti. Sosyal devlet; işsizliğin, sağlık ve eğitim sorunlarının giderilmesinde, halkın yararına gerekli iyileştirmelerin yapılmasında ve genel yaşam düzeyinin yükseltilmesinde, o tarihe kadar kamu harcamaları ve kamu yatırımları aracılığıyla başarılı sonuçlar elde etmişti. 1970'lerdeki ekonomik krizin sorumlusu olarak kamu harcamaları ve kamu yatırımları görülünce; bu kez büyüyen, kalkınan ve bu amaçla kamu yatırımlarına para aktaran devlet yerine, özel sektörün büyümesinin, bu bağlamda devletin küçülmesinin gerektiğine karar verildi. Devlet küçülme evresine geçerken, özelleştirmeler ve deregülasyonlarla serbest piyasa desteklenerek özel sektör güçlendirildi. Bir bakıma refah devleti saldırı altında kaldı.¹⁸¹⁵ Özel sektörün güçlendirilmesi, ulus-devletlerin sınırlarını aşabilen, küresel çapta yeni bir dünya-sistemi olarak kapitalizmin yeniden yapılandırılmasına fırsat verdi. Bu doğrultuda ulusal çözümler üretme yerine, küresel önlemlere uyum sağlama sürecine geçildi. Böylece kapitalizm, “yeni-liberal ekonomi” adı ve yapısı altında, yeniden genişleme atacağına geçerek, küresel dünya-sisteminin belirlenmesinde baskın oldu. Aslında beş yüz yıldır sürekli genişleme peşindeki kapitalizme, dünya ölçeğinde manevra kabiliyeti sağlayan, yeni-liberal (neo-liberal) ve yeni-muhafazakâr (neo-conservative) siyasetçilerin kararlılığıydı. Yeni-liberal ve yeni-muhafazakâr düşünce, bu kararlılığın bir yansıması olarak “Yeni Sağ” (New Right) harekette varlık buldu.

Küreselci yeni sağ yaklaşım, İngiltere’de yeni-muhafazakârlık, ABD’de yeni-liberallik olarak yoğunluk kazandı. 1980’lerin küreselcileri, daha çok yeni-liberaller olarak adlandırıldı. Yeni-liberallerin başlıca hedefi, kamu harcamalarını ve sosyal yatırımları en aza indirerek devleti küçültmek, kamunun yatırım ve üretim imkânını özel sektöre devretmekti. Küresel kapitalizmi yönetenler, serbest piyasanın imkân ve araçları üzerinden, ulus-devletlerin gücünü aşan ve ulusal sınırları delen hegemonik güce sahip oldular. Ülkelerin iç siyaset gibi, dış siyaset davranışları da, yeni hegemon güce göre biçimlenmeye başladı. Toplumsal boyutta ise modernizmin eleştirisi başlatıldı ve mo-

1814 Paul R. Viotti ve Mark V. Kauppi, **Uluslararası İlişkiler ve Dünya Siyaseti**, Çev. Ayşe Özbay Erozan, Nobel Yay., Ankara 2014, s. 4-5.

1815 Scheila Pelizzon ve John Caspsris, “Dünya Beşerî Refahı”, **Geçiş Çağı**, Avesta Yay., İstanbul 2000, s.148-185.

dernizm sorgulaması yapılarak küresel koşullarda modernizmin sona erdiği, artık modern-sonrası (post modern) yeni bir dünyanın başladığı savunuldu. Bu anlayış sanat yapıtlarından ve mimariden başlayarak diğer alanlara yayıldı. Fakat bu noktada modern dönemi yeterince yaşayamamış ulus-devletlerin, modern-sonrası sürece uyum sağlamakta sorun yaşayacakları algısı yoğun biçimde dile getirildi. Böyle bir ısrarcı yaklaşım, gelişmekte olan ulus-devletler üzerinde, küreselleşmeyi kaçırmama ve küresel düzene uyum sağlama konusunda uyarıcı nitelikte etki bıraktı.

Kapitalizmin küresel çapta hegemonik bir güç odağı oluşturması, çok boyutlu bir projenin yaşama geçirilmesini ifade ediyordu. Bu durum, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun, 19. yüzyılda dünya çapında bir güç odağı olmasından daha farklı bir anlama gelmekteydi. 19. yüzyılın Büyük Britanya'sı, ulus-devletlere karşı açıkça bir güç göstererek sömürgeci egemenliği ele geçirmişti. 20. yüzyıl biterken ABD bu kez "küresel refah" vaadi ile ulus-devletlerin desteğini alarak, ulus-devletler üzerinde küresel hegemonya kurdu.¹⁸¹⁶ Küreselleşmeye uyum sağlamayan ulus-devletlerin, küresel gelişmeye de engel oluşturduğu iddia edildi. ABD ve İngiltere liderliğindeki küreselleşme süreci, pek çok anlamda ulus-devletleri hedef tahtasına oturtmakta idi. Küreselleşme projesi olarak öne çıkan yeni-liberal anlayış, hem çok uluslu şirketlerin mal ve hizmetlerinin hem de Amerikan kültürünün, küresel ölçekte dolaşım gücü kazanmasını sağladı.¹⁸¹⁷ Bu durum da, ulus-devletlerin sınırlarının artık geçirgenleştiğinin bir işareti olarak kabul edildi. Ulus-devletlerin sınırlarının geçirgenleştiği ve hatta ulus-devletler açısından "tarihin sonu"nun yaklaştığı varsayımları, yeni-liberalizmin ve küresel finans sanayinin yükselişini beraberinde getirdi.

Yeni sistem ABD'ye, yeryüzündeki tasarruflara ulaşarak, kendi yüksek hayat standardını koruma imkânı sağladı. Dünyanın tek rezerv dövizini olan Dolar, ABD'nin siyasi gücü sayesinde, dünya para piyasasında hükümranlığını sürdürdü.¹⁸¹⁸

Küreselleşme; küresel finans, mali piyasalar, bilgisayar-yoğun teknoloji, özellikli bilgi, bilişim, bildirişim, internet, sosyal medya ve iletişim alanında büyük atılımlar, telekonferanslar, yeni yatırım örgütleri, bankalar, borsalar ve sivil toplum kuruluşları gibi bir dizi farklı dinamiklerle dünyayı kuşattı. Bu koşullarda dünyanın küçük yoksul bir köyünde yaşanan sıradan bir

1816 Betül Karagöz, **Yeni Dünya Düzeninde Kültür Olgusu**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2003, s. 79.

1817 Betül Karagöz, **Mutlakıyetçi Devlet'ten Hukuk Devleti'ne, Hukuk Devleti'nden Dünya Sistemi'ne: Sivil Uyarılığın Kurumsallaşma Süreci**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 678-711.

1818 Noelle Burgi ve Philip S. Gallup, "Küreselleşme Gerçekten Ulus Devletleri Lüzumsuz Hale Getirdi mi?", Çev. Abdulkadir Atalık, **Türkiye Günlüğü**, S 64, s. 6.

olay, birden bire dünyanın bir sorunu olarak algılanmaya başlandı. Kapitalist küresel güçler, hegemonya kurmak istedikleri ülkelerin gündelik yerel sorunlarını bile, büyük siyasi sorun gibi göstermeye başladı. Giderek ulusal siyasetin inandırıcılığı, küresel siyasetin inandırıcılığının gerisinde kaldı. Bu da uluslararası alanda daha fazla eşitsizlik, daha fazla manipülasyon, daha fazla savaş ve sömürü demekti.

2.2.1. 1980'lerde Küresel Siyasetin Doğuşu

1980'lere girerken Batı'da, refah devletine karşı gelişen tepkinin bir sonucu olarak, sol düşünceye duyulan güven de kayboldu ve sağ düşünce hegemonik bir güce dönüşecek pratiğe yerleşti. Kısa zamanda yeni sağ düşünce, yeni-liberalizmin ve yeni-muhafazakârlığın bir postülası haline geldi. Yeni sağın, iktisadi yönünü oluşturan yeni-liberal siyaset, devletin sınırlandırılması, küçülmesi ve adalet ile güvenliği sağlamada yükümlü kılınması anlayışı altında kurumsallaştı. 1980'lerden itibaren yeni-sağ, yeni-liberalizm ve yeni-muhafazakârlık birbirine eklemlenmiş bir üçlü sarmal biçiminde öne çıktı. Yeni sağ siyasetin küresel ölçekte liderliğini yapanlar İngiltere'de muhafazakâr Margaret Thatcher (1925-2003) ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Cumhuriyetçi liberal Ronald Reagan (1911-2004) oldu. Türkiye'den Turgut Özal (1927-1993) da, öne çıkan yeni sağ liderler arasında yer aldı.

Yeni sağ düşüncenin ideolojisine dönüşen küreselleşme, ulus-devletsiz bir süreç olarak değil, tam tersi çoklu devlet ve devlet-ötesi güçler sistemi olarak yapılandırıldı. Ancak ulusal şirketlerin, uluslararası veya ulus-ötesi ticari birliklere girerek kendi ulus-devletleri ile kurulu bağlarını gevşetmeleri gerekti. Küresel eklemlenmeye uyum sağlayamayan şirketlerin ulusal ve yerel güçleri önemsiz duruma geldi. Bu koşullarda ulus-devletler de, tıpkı şirketler gibi, küreselleşmeye uyum sağlaması gereken siyasi unsurlar olarak yeniden nitelik kazandı. Küreselleşme; ulus-devletlerden bir kopuş olmamakla birlikte, artık yeni bir dünya-sistemi geliştirecekti ve ulus-devlet ilişkilerini derinden etkileyecekti. *Küreselleşen ve küçülen dünyada, bütün ülkeler kendilerini piyasa mekanizmasının çarklarına göre işleyen ve görevli uluslararası kuruluşlarca rotası çizilmiş bulunan "dünya saatine ayarlamaya" davet edilmişti.*¹⁸¹⁹ Küreselleşmenin kurucu dayanağını oluşturan, yeni sağ düşünce, bu bağlamda yeni-muhafazakârlık, İngiltere'de "Thatcherizm" olarak ideolojik bütünlük kazandı. "Otoriter Popüler Muhafazakârlık" olarak da adlandırılan bu ideolojik bütünlük, aslında hayatın toptan değişimini ifade ediyordu.

Siyasi ve iktisadi bir güç olarak Thatcherizm, dünyanın sadece Batılı toplumlarını değil, küresel ölçekte bütün toplumlarını az veya çok etki alanı içine aldı. İngiltere'de yeni sağın küresel hegemonyası olarak yükselen otoriter yeni-muhafazakârlık, devlet eliyle yürütülen ve küresel ölçekte tasarlanan

1819 Karagöz 2008, age., s. 696.

plan, karar ve uygulamaların ifadesi oldu. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise Ronald Reagan'ın yeni-muhafazakâr siyaseti ve "Popüler Yeni-Muhafazakârlık" anlayışı, tıpkı Thatcherizm gibi, bir ideoloji biçiminde "Reaganizm" olarak adlandırıldı. 1980'lerde Thatcherizm ve Reaganizm sözcüğü ile siyasi jargona ve literatüre yerleşen bu hegemonik yaklaşım, *devletleşmiş* olarak görülen kapitalizmin, *devletleşsizleştirilmesi* ve *küresel ölçekte nüfuz sahibi olması* amacı taşıyordu. Kapitalizmin devletsizleştirilmesi ve serbest piyasanın daha fazla *serbest* bırakılması için, sosyal hizmetlerin olabildiğince iptal edildiği, devletin bütçe giderleri yanında, özel sektörden alınan vergilerin bile kısılmaya çalışıldığı ve devletin müdahale kapasitesinin zayıflatılmasının amaç olduğu; böylece kamu sektörünün daraltıldığı, piyasa ekonomisinin öne çıkarıldığı, sıkı para politikasının uygulandığı ve piyasa ekonomisinin "kurtarıcı" olarak sunulduğu yeni bir döneme geçildi. Sağ siyasetin başlıca kavramları arasında yer alan özgürlük, farklılık, eşitsizlik ve kimlik gibi kavramların, yeniden tartışmaya açıldığı bir süreç başladı. Devletin piyasaya müdahalesinin önü kesilirken, topluma müdahale edilmesi gerektiği öne sürüldü; hatta topluma müdahale etmek, otoriter ve güçlü bir devletin varlığı için gerekli görüldü.¹⁸²⁰

"Demir Leydi" lakabı takılan İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher, 1975-1990 yıllarını kapsayan iktidar süresi boyunca, ekonominin belirleyiciliğinden hareket etse de, aynı zamanda siyaseti, ideolojiyi ve kültürü kullanmaya büyük önem verdi. Alt-yapı mekanizması kadar üst-yapı mekanizmasını da canlı tutmaya özen gösterdi. Bu nedenle onun bu yaklaşımı "otoriter popülizm" olarak kabul edildi.¹⁸²¹ Thatcher içte zora dayanan bir otoriterliği değil, rızaya dayalı hegemonik otoriterliği benimsedi ve uyguladı. Thatcher, hegemonya kurmak için gerekli olan alt-yapıya ve üst-yapıya hâkim olmakla kalmadı, "Tarihî Blok" olarak tanımlanan alt ve üst yapılar birliğini kurup, bir iktidar bloğu oluşturmayı başardı. Bu da ona muhalefeti etkisizleştirirken, kendi siyasetini stratejik unsur haline getirme imkânı verdi. Thatcher'in, kendisini iktidara getiren oyların çoğunun işçi sınıfından geldiğini göz ardı ederek, sınıf eğilimi yerine ortak yurttaşlık haklarına yönelmesi, onun bu stratejisinin bir sonucu idi. Ronald Reagan ile yakın dost olan ve benzer görüşleri paylaşan Thatcher, tam 18 yıl süren iktidarı boyunca "başka seçenek yok" (There is no an alternative) mottosu etrafında, yeni sağ siyaseti hem ülkesine hem de dünyaya dayattı ve küreselleşmenin önünü açtı.¹⁸²² Thatcher, dış siyasette ise özellikle Falkland adalarına yaptığı askerî müdahale ile İngiliz milliyetçilerinin gururu oldu. Thatcher, İngiliz siyasetinin geleneksel

1820 Şenol Durgun, "Sağdaki Değişimler ve Yeni Sağın Yeniden Yükselişi", *Türkiye Günlüğü*, S 17, 1991: s. 70-78.

1821 Stuart Hall, "Otoriter Popülizm: Jessop ve Ötekilere Yanıt", *Emperyalizmin Bunalmı Dosyası*, Çev. Kudret Emiroğlu, Alan Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 55.

1822 Karagöz, 2003, *age.*, s. 58.

yaklaşımı olan Kıta Avrupası'na karşı mesafeli duruş sergiledi, ama ABD ile oldukça yakınlaştı.

Ronald Reagan da, Amerika Birleşik Devletleri'nde benzer tutkularla, yani yine küresel hegemonya sağlama hedefiyle iktidara geldi. Thatcher gibi Reagan'ın da, bir küresel hegemonya kurucusu olarak öne çıkmasını sağlayan dört ana konjonktürel etkinin yol açtığı bir tarihî dönemeç yaşanıyordu: Bunlardan birincisi, kapitalizmin 1970'lerdeki krizine bağlı olarak görülen iktisadi daralmanın dünya çapında ciddiyet kazanması; ikincisi, kriz altındaki hükümetlerin görece otoriterliğe soyunarak özgür tartışma ve seçenek üretme ortamını baskılaması; üçüncüsü sosyal demokrat, sosyalist ve hatta sol hareketin dünyada pek başarılı olamaması; dördüncüsü ise solun başarısızlığına bağlı olarak, toplumsal ve demokratik oydaşmanın çözülmesi ve kitlesel boyutta sağa kayışın yaşanması.¹⁸²³ Bu koşullarda ABD'de, kırkıncı başkan olarak iktidara gelen Reagan, 1981 ile 1989 yılları arasında, iki dönem başta kaldı. Onun iktidarı süresince ABD'deki yeni-muhafazakâr ve yeni-liberal temelli, yeni sağ siyaset "popüler muhafazakârlık" olarak tanımlandı. Reaganizm olarak da bilinen bu dönemde, ABD hegemonyasına dönüşecek olan küresel düzenin ilk işaretleri belirdi. Thatcher daha çok ulusal hegemonya kurabildi, oysa Reagan küresel hegemonyaya giden toprak yola beton döktü. Kendinden sonra ABD'deki iktidarlar da şimdye kadar, ister Cumhuriyetçiler isterse Demokratlar olsun, bu beton yolun dışına çıkmadı.

Reagan, Thatcher'in işaret ettiği serbest pazarın imkân ve araçları üzerinden siyaset yürüttü. Serbest piyasa sistemini geliştirecek, ihracat ve sermaye birikimini teşvik edip özendirerek ve girişimci sınıfı destekleyecek önlemler aldı, örneğin vergi yükünü hafifletti. Ancak savunma dışı harcamaları kısarken, askeri harcamaları çok arttırdı. ABD'nin otoriter anlayışa geçit vermeyecek bir özgürlük geleneğinden geldiği görmezden gelinemezdi. Bu nedenle Reagan'ın Amerikan popüler muhafazakârlığı, çok yönlü ilişkilere dayanan bir hegemonya biçimine yöneldi. ABD koşullarında iktisadi, siyasi, toplumsal, kültürel ve stratejik alanlarda bir eklemlenmeler zinciri oluştu. Böylece mümkün olabildiğince geniş kapsamlı bir rıza pratiği doğdu. ABD'nin yeni-muhafazakârlığı, ülkede bireycilik ve özgürlük anlayışının baskın olmasından dolayı, köklü toplumsal sorunlar üzerinde odaklanmak yerine, güncel sorunlar üzerinden çözüm üreten bir yaklaşıma odaklandı. Bu uygulama, Amerikan toplumunda güçlü bir dinamizmin açığa çıkmasına yol açtı. Açığa çıkan hareketlilik, topluma bir aradalık ruhu getirmeyen, ama insanları bir bayrak altında tutmaya muktedir olabilen etkili bir strateji işlevi gördü.¹⁸²⁴ Zaten Reagan'ın insanlara sunabileceği bir refah artışı söz konusu olamazdı, özellikle 1981-1986 yılları boyunca hükümet, iktisadi alanda çok

1823 Hall, *age.*, s. 70.

1824 Lawrence Grossberg, *We Gotta Get Out of This Place: Popular Conservatism and Postmodern Culture*, New York 1992, s. 271.

zorlandı, iç borçlar iki katına çıktı. Sosyal güvenlikle ilgili devlet harcamalarını özel sektöre ve bireylere devrederek işten çıkarmaları arttırarak bütçeyi dengeleyebildi.¹⁸²⁵

Reagan iktidarının siyasi yaklaşımında, güç ilişkileri ve hegemonik mücadeleye biçimleri yoğunluk kazanmıştı. Bu durum, Reagan iktidarını içte rıza ilkesi gereği, Amerikan sağının arka planını oluşturan kültürel değerlerle; dışta ise Amerikan hegemonyasının temelini inşa edecek olan stratejik hedefler gereği, küresel aktörlerle yüzleşmek zorunda bıraktı. Bu bağlamda Reagan iktidarı, içte Evanjelist (Evangelist) hareket ve bu hareketin lideri Vaiz Dr. Jerry Falwell ile bir dayanışma içine girdi. Bunun sonucunda Evanjelist hareket, yasal olmasa da iktidara etki yapan ve yönetime müdahil olan bir konumu elde etti, hatta bu aşırılığa o denli arttı ki, Amerikan dış siyaseti üzerinde Evanjelist hareketin etki yapabildiği dile getirildi. Reagan içeride zenginleri ve seçkinleri korumaya aldığı gibi, gelenekleri de korumaya dönük bir siyaset izledi. Bu da halk arasında “Hıristiyan Siyonistler” olarak adlandırılan Evanjelistleri ve onların lideri Vaiz Dr. Falwell’i koruma anlamına geliyordu. Sonraki yıllarda küreselleşmeyi biçimlendiren büyük güçlerden biri Dünya Evanjelistler Birliği oldu. Reagan, Thatcher’den daha atak olarak küreselleşmenin temellerini inşa etti ve dış siyasette daha belirleyici davran-
dı.¹⁸²⁶

Reagan dönemi, Stratejik Savunma Girişimi (SDI) adı verilen askerî harcamaların çok arttığı ve komünizm karşıtlığının aşırılaştığı bir dönem oldu. ABD’de, Reagan Doktrini olarak bilinen, komünistlerin dünyadaki etkisini kırmayı amaçlayan bir dış siyaset stratejisi izledi.¹⁸²⁷ Reagan, silahsızlanmaya karşı çıksa da, SSCB lideri Mihail Gorbaçov ile orta menzilli nükleer füzele-
rin sınırlandırılmasına yönelik anlaşmayı imzaladı. Onun yönetiminde ABD bazı dış müdahalelerde bulundu. Örneğin Afgan mücahitleri Sovyetlere karşı silahlandırdı, Lübnan iç-savaşına müdahale etti, Grenada’yı işgal etti ve çeşitli ülkeleri farklı biçimlerde ağır baskı altına aldı. Üstelik bunları yaparken asker kullanmak yerine, daha çok kontrgerillaları, espionaj görevlilerini, yerel iş birlikçileri, yerel isyancıları ve hatta teröristleri kullandı. Reagan döneminde ABD’nin Latin Amerika’ya yaptığı müdahalelerde tam üç yüz bin Latin Amerikalı öldürüldü. ABD, yine Reagan döneminde El Salvador’da iç-savaş çıkaran yerel iş birlikçilere, isyancılara ve teröristlere milyarlarca dolar para

1825 Jeffrey D. Howison, **Ronald Reagan and the Shaping of the American Conservative Movement**, Routledge, New York 2014, s. 157-171.

1826 William Martin, “Hıristiyan Sağ ve ABD Dış Politikası”, **Foreign Policy** (Türkçe Basım), 1999 Bahar, s. 64-65.

1827 Stephen S. Rosenfeld, “The Reagan Doctrine: The Guns of July”, **Foreign Affairs**, C 64, S 4, Bahar 1986; <https://web.archive.org/web/20070930165407/http://www.foreignaffairs.org/19860301faessay7785/stephen-s-rosenfeld/the-reagan-doctrine-the-guns-of-july.html>, Erişim Tarihi: 12 Kasım 2020.

ve silah yardımıyla bulundu. Reagan iktidarının, 1980-1988 İran-İrak Savaşı'nda iki tarafı da desteklediği, Kongre'nin onayı olmadığı halde İran'a para ve silah yardımı yaptığı anlaşıldı. Bu olay "İran-gate" olarak adlandırıldı ve bir skandala dönüştü. ABD'nin teröristlerle pazarlık yaptığı ve onlara para-silah yardımıyla bulunduğu açık hale geldi. Reagan bunlardan ders çıkarıp ABD'nin itibarını düzeltme yerine, Berlin'deki bir patlamada ölen iki Amerikan askerinin, Kaddafi'nin emriyle öldürüldüğünü öne sürerek, Trablus ve Bingazi'yi bombalattı. Bu bağlamda artık ABD durdurulması zor bir küresel güç durumuna geldi.¹⁸²⁸

Reagan'ın Başkan Yardımcılığını yürüten George Herbert Walker Bush (1924-2018), kırk birinci ABD Başkanı olarak seçildi ve 1989-1993 yılları arasında Başkanlık yaptı. O da yine bir Cumhuriyet Partili olarak, yeni sağ siyaseti benimsiyordu, geleneksel ve dindardı, aynı zamanda yeni-liberal ekonomiyi savunuyordu. Reagan'ın başlatıp yürüttüğü iç ve dış siyasette önemli bir değişiklik yapmaya çabalamadı. Buna karşın onun tek seferlik Başkanlık döneminde, dünya konjonktürünü etkileyen büyük olaylar yaşandı. Panama'nın işgali, Irak'ın Kuveyt'i işgali üzerine, Irak'a birinci Körfez Harekâtı'nın yapılması ve on iki yıl sürecek olan ambargonun başlatılması sayılabilir.

Bush'tan sonra, Demokrat Parti'den William Bill Jefferson Clinton (1946) 42. Başkan oldu ve 1993-2001 yıllarında bu görevi iki dönem seçilerek sürdürdü. Clinton iktidarı, iç siyasette ciddi değişikliklere yol açtı. Örneğin enflasyon, işsizlik ve suç oranları çok düştü. Alt ve orta sınıf halk daha iyi gelir düzeyine ulaştı, ev ve araba satışları arttı, bütçede gelir fazlası yaşanmaya başladı. Irkçılığa ve her türlü ayrımcılığa karşı çıktı. Silah üretimi yerine, ulusal gelirin halkın sağlığına, eğitimine, doğanın korunmasına ve bilime harcanması gerektiğini savunup uygulamaya çalıştı. Ancak dış siyasette, Reagan'ın döşediği beton yoldan gitmeyi tercih etti, yani ABD'nin küresel hegemonyasını sahiplendi ve bunu genişletmeye çalıştı. Clinton, Saddam Hüseyin'in kimyasal ve biyolojik kitle imha silahları ürettiğini iddia ederek, Çöl Tilkisi Harekâtı'nı başlattı ve 16-19 Aralık 1998 tarihinde Irak'ın askerî ve güvenlik alanlarını bombaladı.¹⁸²⁹ Diğer taraftan Bosna Savaşı'nı durdurup barışı sağladı. NATO'nun güçlendirilmesine çaba harcadı. Dış siyaset ve Amerikan stratejik hedefleri doğrultusunda Güney Amerika, Avrupa, Rusya, Afrika, Çin ve Türkiye'ye geziler düzenledi. Amerikan hegemonyasını güçlendirecek her türlü dış fırsatı kullanmaktan çekinmedi. Clinton'ın iktidarı boyunca, küreselleşme kurumsal bir nitelik kazandı. Clinton'a bu imkânı sağlayan en önemli etmen, 25 Aralık 1991'de SSCB Devlet Başkanı Mihail Gorbaçov'un istifa etmesiyle Sovyet Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri so-

1828 Howison, *age.*, s. 183-207.

1829 Tayyar Arı, "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Analizi ve İlişkileri Belirleyen Dinamikler", **21.Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ed. İdris Bal, Nobel Yay., Ankara 2004, 450.

nucu, 26 Aralık 1991’de SSCB’nin çökmesi oldu. Başkan Clinton, ekibi ve ABD stratejistleri, bu tarihten sonra tek kutuplu dünya siyaseti yürütmeye başladı. Öyle ki, bu grup ABD’nin dünyanın tek süper gücü kaldığı düşünceyle, artık yeni bir dünya düzeninin kurulduğuna inandı ve dünyayı küresel boyutta yeniden tasarlayıp projelendirmeye girişti.¹⁸³⁰

2.2.2. Küreselleşmenin Şafağında Türkiye’nin Durumu

1980’lerden başlayarak tüm dünyada ekonomiden siyasete, kültürden uluslararası ilişkilere, stratejik hedeflerden özellikli bilgi ve ileri teknoloji üretimine kadar, dünya-sistemsal etki yapan yeni düzen, Türkiye’nin de uyum sağladığı bir süreç oldu. Daha ötesi Turgut Özal dönemi Türk siyaseti, henüz hazırlık aşaması süren küresel yeni düzenin dinamikleri arasında yer aldı. Türkiye’de yaşanan büyük dönüşüm, oldukça sarsıcı ve sancılı bir süreci arkasına almıştı. Türkiye’yi küreselleşme sürecine götüren tarihî dönüşümün izi, 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Türk siyasetinde başlayan gerilimlere, yarılma, kırılma ve eklemlenme ilişkilerine dayanıyordu.

Kıbrıs Barış Harekâtı’nda kazanılan ortak zaferin ardından, CHP-MSP koalisyonundan memnun kalmadığını belirten Bülent Ecevit, tek başına iktidara geleceğine inanarak 18 Eylül 1974’te Başbakanlıktan istifa etti. Ancak diğer partileri erken seçime zorlasa da, Bülent Ecevit’in istifası bir erken seçim için yeterli olamadı. İktidara, güvenoyu alamayacak olan Sadi Irmak geldi ve beş aya yakın bir süre ülke bu şekilde idare edildi, elbette ağır bir hükümet krizi yaşandı. Bülent Ecevit’in istifasıyla karşılaşılan zor koşullarda, sistemi işletecek hükümet arayışına çözüm olarak, I. Milliyetçi Cephe hükümetinin kurulması gündeme geldi. AP-MSP-CGP ve MHP’den oluşan I. Milliyetçi Cephe hükümeti kuruldu ve 31 Mart 1975’te güvenoyu aldı.¹⁸³¹ Ama I. Milliyetçi Cephe hükümetinin başa gelmesi de etkili bir çözüm oluşturmadı. Kurulan hükümet, sol kanatta ve CHP’de aşırı memnuniyetsizliğe yol açtı, bu memnuniyetsizlik her gün gazetelerde sayfa sayfa yer aldı, halkı umutsuzluğa sevk edecek ve hatta zaman zaman galeyana getirecek demeçler verildi.¹⁸³²

Dış ilişkilerde ise Amerika Birleşik Devletleri tarafından, Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle Türkiye’ye uygulanan silah ambargosunun yol açtığı dış güvenlik sorununun zincirleme dış kaynaklı sorunlara yol açması, örneğin

1830 “Clinton and American Hegemony”, **Bill Clinton and the New Economy**, <http://pressbooks-dev.oer.hawaii.edu/ushistory/chapter/bill-clinton-and-the-new-economy/>, Erişim Tarihi: 21 Ekim 2020.

1831 Tevfik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitapevi, Ankara 2004.

1832 Fatih Türe, “Türk Siyasal Hayatında Vesayet, Muhtıra ve Darbe Yılları (1960-1980)”, **Türk Siyasal Hayatı I-II**, Ed. Betül Karagöz ve Mehmet Tan, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2015, s.395.

dış kaynaklı kredilerin ve yardımların kesilmesi yüzünden ağır yaptırımlarla mücadele ediliyordu. Dış yaptırımlar da dikkate alındığında, Türkiye'nin ağır bir iktisadi krizle çevrelenmesi ve sıkıştırılması söz konusuydu. Lira'nın aşırı değer kaybetmesi, enflasyonun ve hayat pahalılığının artması, işsizliğin toplum sağlığını tehdit edecek ölçüde ciddi boyutlara çıkması, baş edilmesi zor sorunlar üretiyordu. ABD silah ambargosu karşısında, henüz yerli silah üretiminde söz sahibi olmayan Türkiye, bir de kendini dış güvenlik tehdidi altına girmiş hissediyordu. Türkiye bu koşullarda İncirlik hariç, bütün Amerikan üslerindeki anlaşmaları tek taraflı olarak durdurma kararı aldı. Bu kararın olumlu etkisi hemen görülmedi, ABD'nin uyguladığı silah ambargosu ancak 1978 Eylül'ünde kaldırıldı. Fakat Türkiye silah almak istediğinde yine de sorunlarla karşılaştı.

Türkiye'de o günlerde "sağ-sol çatışması" olarak adlandırılan ve daha çok gençler arasında yaşanan ideolojik kamplaşmaya bağlı bir şiddet hâli olarak algılanan iç çatışmaların, bir türlü sakinleşmemesi ve gün geçtikçe iç güvenlik sorunu halini alması, hükûmet dâhil herkesi endişelendiriyordu. Bir de buna ek olarak Mayıs 1977 İşçi Bayramı kutlamalarında, Taksim Meydanı'nda yaşanan olaylarda sol fraksiyonlar arasında gerçekleşen çatışmalarda 34 kişi yaşamını yitirdi ve 136 kişi de yaralandı.¹⁸³³ Bunun da faturası hükûmete mal edildi ve erken seçimin tek seçenek olduğu dile getirildi. 5 Haziran 1977'de yapılan erken genel seçimlerin sonucunda CHP umduğunu bulamadı ve ancak bir azınlık hükûmeti kurabildi. CHP'nin azınlık hükûmeti güvenoyu alamadı. Ardından hükûmet kurmakla görevlendirilen Süleyman Demirel liderliğinde, yine bir koalisyon hükûmeti gündeme geldi. Demirel, II. Milli-yetçi Cephe hükûmetini kurarak güvenoyu aldı.

CHP ve sol kanat, II. Milliyetçi Cephe hükûmetinden de hiç memnun kalmadı. Ama kimse hükûmetin düşeceğini de beklemiyordu. Umulmadık bir biçimde CHP, başarılı yerel seçim sonuçlarından cesaretlenerek bağımsız on milletvekilini dışarıdan ayarladı ve yeter sayıya ulaşıp Başbakan Süleyman Demirel aleyhinde bir gensoru ile hükûmeti düşürdü. Bu kez hükûmeti kurma görevi verilen Bülent Ecevit, 218 ret oyuna karşılık 229 kabul oyu alarak hükûmeti kurabildi. Fakat oluşturulan yeni kabinede, motel salonlarında ayarlanan on bağımsız milletvekilinin her birine bakanlık verilmiş olması, büyük bir şok etkisi yarattı, hatta bu çıkar iş birlikçiliği ülkede etik-politik

1833 "Halil Berktaş, 1977'deki 'Kanlı 1 Mayıs'ın arkasında derin devlet yapılanmasının olmadığını söyledi. Prof. Berktaş, sol içinde çeşitli fraksiyonlar bulunduğunu ve 1 Mayıs 1977'de sol içi bir çatışma olduğunu iddia etti. Bu fraksiyonlar içinde devlet için çalışan ajanlar olabileceğini belirten Halil Berktaş, yine de sol gruplar içinde o günlerde şiddetli çatışmalar olduğunu ve 1977'nin bir iç hesaplaşma olduğunu öne sürdü."

Halil Berktaş, "Halil Berktaş'dan Tartışmalara Yol Açacak 1 Mayıs İddiası", *Agos*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/1276/halil-berktay-dan-tartismalara-yol-acacak-1-mayis-1977-iddiasi>, Erişim Tarihi: 11 Aralık 2020.

çöküşün bir simgesi olarak sayıldı.¹⁸³⁴

CHP hükûmeti, böyle ağır bir etik-politik çöküş altında görevi üstlendi. Bülent Ecevit'in iddiasının tam tersine CHP iktidarı, kötü giden süreci iyileştirip, ülkeyi kalkınmaya yöneltecek ve sosyal yaşamı düzenleyecek bir irade gösteremedi. CHP hükûmeti dönemi, ülkede yaşanan ideolojik iç çatışmaların yaşandığı yıllar oldu. Sivas ve Kahramanmaraş başta olmak üzere bazı şehirlerde, Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki Taşnakçı komitacıların ayaklanmalarını ve terörünü çağrıştıran, bir dizi terör faaliyeti ve katliam düzeyine varan şiddet olayları gerçekleşti. Bu şiddetin ülke geneline yayılması için, 26 Aralık 1978'de Ankara, İstanbul, Kahramanmaraş, Adana, Elazığ, Bingöl, Erzurum, Erzincan, Gaziantep, Kars, Malatya, Sivas ve Şanlıurfa olmak üzere on üç ilde sıkıyönetim ilan edildi. Basın organları, artan şiddeti verirken hükûmetse yaşanan olaylardan kontrgerillayı sorumlu tuttu. Türkiye'de hemen herkes mezhep ayrımcılığına lanet okuyordu, ama hiç kimse o dönemde ülkede cirit atan emperyalist istihbarat örgütlerinden, onların içteki iş birlikçilerinden ve bir türlü kökü kurutulamamış olan ayrılıkçı teröristlerden henüz pek söz etmiyordu.¹⁸³⁵

14 Ekim 1979'da, TBMM'de boşalan beş milletvekilliği için Konya, Manisa, Edirne, Muğla ve Aydın'da ara seçim yapıldı. Seçim sonucunda beş sandalyeyi de Adalet Partisi kazandı. Böylece Ecevit hükûmeti Meclis çoğunluğunu kaybederek düştü ve Süleyman Demirel bir azınlık hükûmeti kurup MSP ve MHP'nin dışarıdan desteği ile güvenoyu aldı. 1979'un Ekim'inde iktidarı devralan Demirel, Aralıkta Turgut Özal'ı Başbakanlık ve Devlet Planlama Teşkilatı müsteşarlıklarına getirdi. Turgut Özal, medyada çok kötü durumdaki ekonomiyi kurtaracak bir kahraman gibi tanıtıldı. Bu tarihte Merkez Bankası, Demirel'in ifadesiyle “yetmiş sente muhtaç” bir haldeydi, dış ticaret durma noktasına gelmişti. Dünya ekonomisinin de yaşamakta olduğu kapitalizmin büyük krizini atlatabilmek, içte ödemeler dengesini yeniden ayarlamak ve bozulan iktisadi yapıyı düzeltmek üzere Turgut Özal'a büyük bir sorumluluk ve yetki verildi.¹⁸³⁶

Turgut Özal “24 Ocak Kararları” olarak bilinen kamu harcamalarının düşürülmesi, ücretlerin aşağı çekilmesi, döviz kurunun serbest bırakılması, günlük kur uygulamasına geçilmesi, tarımsal sübvansiyonların kaldırılması, dış yatırımın cazip hale getirilmesi ve Türk ekonomisinin dünya kapitalizmine uyacağı bir dizi yapısal dönüşüm ile birlikte istikrar programını açıkladı. Turgut Özal'ın iktisadi alandaki liderliği altında, Türkiye bir yandan ilk defa dünya kapitalizmine açılırken, diğer yandan da, Osmanlı'dan beri yine ilk

1834 Türe, *age.*, s. 399.

1835 Türe, *age.*, s. 400.

1836 Türe, *age.*, s. 402-403.

defa IMF (Uluslararası Para Fonu) aracılığıyla büyük miktarda borçlandı.¹⁸³⁷

Ne var ki, ülkede yaşanan siyasi krizler bir türlü uzlaşa altında çözülmüyor, âdeta büyük olaylara zemin hazırlayan bir proje adım adım takip ediliyordu. 1980 yılı Mart ayından, 12 Eylül Darbesi'ne kadar geçen sürede, Parlamento tarafından bir Cumhurbaşkanı seçilemediği gibi, bu dönemde ülke yine büyük bir siyasi gerilim ve toplumsal huzursuzluk ortamına itilmişti, bunu da ağır bir iktisadi bozulma izliyordu. Ülkenin toparlanıp kendine gelmesi yıllardır bir türlü mümkün olamıyordu. Siyasi cinayetler denilen ve kimin yaptığı bilinmeyen birçok önemli kişinin ve aydınının katledilmesi ise toplumda büyük bir infial yaratmıştı. Batı dünyasında liberal ekonominin “Görünmez El”i serbest piyasayı, demokrasiyi, hukuk devletini, özgürlükleri, sivil toplumu, kalkınmayı ve gelişmeyi düzenlerken; Türkiye'deki “görünmez kirli-kanlı el” bütün bu değerleri, kalkınıp gelişmeyi engelliyor, insanları katlediyordu. Yıllardır birbirlerini suçlayıp duran ne sağ ne de sol hükümetler, siyasetçiler, aydınlar, gazeteciler ülkeye musallat olan, bu görünmez kanlı eli bir türlü teşhis edemiyorlardı. Edenlerse katlediliyor, üstelik her on yılda bir orduya darbe çağrıları yapılıyordu.

Nitekim 12 Eylül 1980 tarihinde, Orgeneral Kenan Evren komutasında yine bir askerî darbe gerçekleştirildi. Hükümet ve Parlamento feshedildi, Millî Güvenlik Konseyi yönetime el koydu ve ülke genelinde sıkıyönetim ilan edildi. Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kızılay ve kamu yararına çalışan birkaç dernek dışında bütün partiler, dernekler, sosyal-siyasal kurumlar kapatıldı. Polis Teşkilatı da, Jandarma Genel Komutanlığı emrine verildi. 21 Eylül 1980'de hükümeti kurmakla görevlendirilen Emekli Oramiral Bülend Ulusu, sivillerden oluşan bir kabine oluşturdu. Bu kabinede Turgut Özal, ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olarak yer aldı. Darbeden sonraki ilk 8 ayda Danışma Meclisi tarafından, bir anayasa çalışması yapıldı. 1982 Anayasası olarak adlandırılan ve halen epey değişikliklerle yürürlükte olan bu Anayasa, 18 Ekim 1982 tarihinde kabul edildi. 12 Eylül Hükümeti, 6 Kasım 1983 tarihindeki seçimlere kadar iktidar oldu. Üç yılı aşkın bir süre başta kalan 12 Eylül yönetiminin getirdiği Bülend Ulusu hükümeti döneminde, parti genel başkanları dâhil 650 bin kişi gözaltına alındı, binlerce dava açıldı ve binlerce kişi yargılandı. 7 bin kişi için idam talep edildi, 517 idam kararı çıktı ve 50 kişi idam edildi. Turgut Özal 1982 yılında patlak veren banker skandalından sonra, darbe hükümetinden istifa etti ve zayıflama tedavisi

1837 24 Ocak Kararları ile Türkiye'nin dış borca bağımlı hale getirilmesi dışında, bu kararların demokratik bir ülkede uygulanmasının imkânsız olduğu dile getirilmiş ve muhalefeti olmayan hükümetlerce, örneğin askeri rejimlerce uygulanabileceği, o dönemde IMF ve Dünya Bankası çevrelerince de biliniyordu yorumu yapılmıştı.

Bk. Özdemir, “Siyasal Tarih 1960-1980”, **Türkiye Tarihi**, C 4, Ed. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1997, s. 191-261; ayrıca bk. Zeyyat Hatiboğlu, **Yeniden Dirilen Türkiye Ekonomisi-24 Ocak 1980 ve Ötesi**, İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yay., İstanbul 1989.

gerekeşiyle ABD'ye gitti. Bir buçuk ay orada kalıp, ABD yetkilileri ile çeşitli görüşmeler yaptı.¹⁸³⁸ 24 Nisan 1983 tarihinde Yeni Siyasi Partiler Kanunu yürürlüğe girdi ve siyaset yasağı kaldırıldı. Ancak eski siyasi liderler on yıl, milletvekilleri ve senatörler ise beş yıl seçimlere giremeyeceklerdi. Bu süreçte eski partileri çağrıştıran hiçbir şey kullanılamayacaktı. Sosyal Demokrasi Partisi ile Büyük Türkiye Partisi'nin kurulması veto edildi, Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrasi Partisi, Necdet Calp'ın Halkçı Parti'si ve Turgut Özal'ın Anavatan Partisi seçimlere girebilen üç parti oldu. Seçimlerde Anavatan Partisi %45 oy ve 211 milletvekili alarak tek başına iktidar oldu. Böylece yeniden sivil bir düzene geçildi. Ancak yeni sivil düzen eskisinden çok farklı olacaktı; Turgut Özal hükümeti döneminde, başlıca hedefi dışa açılmak ve "Küresel Köy" ile bütünleşmek olan bir Türkiye öne çıkacaktı.

2.2.3. Küreselleşmenin Uluslararası Siyasete Etkisi ve Türk Dış Siyaseti

Küreselleşme, ilk defa 17. yüzyılda siyasi çıkarlar etrafında kurulan ulusal birliklerin ortaya çıkmasıyla başladı. Bu bağlamda 1648 Westfalya Antlaşması sonrasında, uluslararası sisteme egemen olan yaklaşım, devletlerin birer ulus-devlet olarak varlıklarını sürdürmeleri biçiminde gelişti.¹⁸³⁹ Ulus-devletlerin bir araya gelmesiyle kurulan uluslararası örgütler, ilk küreselleşme ve entegrasyon girişimini oluşturdu. Fakat paradoksal bir şekilde 1990 sonrasında küreselleşmesi, ulus-devletlerin sınırlandırılması ve aşılması girişimi olarak doğdu. Küreselleşmenin popülerleştiği ve ardından kurumsallaştığı Soğuk Savaş sonrası dönemde söz konusu kavram, Pax-Americana (Amerikan barışı/hegemonyası) ile özdeş biçimde kullanıldı. Soğuk Savaş'ın ardından, Amerikan anlayışına dayalı iktisadi, siyasi ve diplomatik bir barış çağına girildiği varsayıldı. Çağımızın küreselleşmesi ile Westfalya Antlaşması sonrasında ulus-devletler tarafından inşa edilen ulus-devletlerarası ilişkiler düzeninden, 1990 sonrasında Amerikan merkezli hegemonik dünya-sistemi anlayışına geçildi.¹⁸⁴⁰

1990 sonrasında gelişen süreçte, küreselleşmenin başlıca amacı sermaye, teknoloji, özellikli bilgi (know how), ürün, mal, hizmet vb. alanlarda serbest dolaşıma bağlı olarak açık pazar anlayışının teşvik edilmesiydi. Bu yüzden de küreselleşme ile ulus-devletlerarası ilişkilere değil, ulus-devletlerarası ilişkiler ağını kuşatan karşılıklı bağımlılıklara vurgu yapılmaya başlandı. Bu durumda dünya meselelerinin, artık yeni-liberal değerler üzerinden açıklanması

1838 İlhan Uzgel, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 49.

1839 Manfred B. Steger, **Küreselleşme**, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi, Ankara 2013, s. 93.

1840 Mehmet Akif Okur, **Emperyalizm, Hegemonya ve İmparatorluk**, Ötügen Yay., İstanbul 2012, s. 215.

gerekiyordu. Yeni-liberal anlayış, küresel imkân ve araçları arttırmak için geliştirilmişti¹⁸⁴¹ Yeni-liberal yönetimler, ulus-devletler karşısında çok uluslu şirketleri ön plana çıkardı ve özellikle serbest dolaşım imkânlarını daha önceden hayal bile edilemeyecek ölçüde genişletti. Bu da ulus-devletlerin sınırlarının iktisaden aşındırılması demektir. Buna bağlı olarak 1990'larda hem küreselleşme hem de yeni-liberalizm hızla yükselişe geçti, zaten 1980'lerden beri, küreselleşmenin ideolojik boyutu yeni-liberalizm üzerinden kurumsallaştırılmıştı. Küreselleşmenin, yeni-liberal yaklaşımla serbest piyasa anlayışı üzerinden temellendirilmesi ve açık pazar anlayışının dayatılması, siyaset ile iktisatı da, günlük hayatın içine çekti. Bu yeni yaşam biçimi, Amerikan hegemonyasının küresel sürece evrildiğini ve küreselleşmenin artık dünyada kurumsallaştığını gösteriyordu. Küreselleşme bağlamında "Yeni Dünya Düzeni" olarak tanımlanan Amerikan hegemonik düzeni, elbirliği ve iş birliği ile inşa edildi. Buna karşı çıkabilecek dünya gücünün 1990'larda bulunmaması, Amerikan küreselciliğini tek seçeneğe haline getirdi. Yeni Dünya Düzeni terimi, Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında, 11 Eylül 1990 tarihinde Baba Bush olarak bilinen Başkan George Bush tarafından kullanıldı ve Amerikan siyasetinin, dünya barışının müjdesi olduğu iddia edildi.¹⁸⁴² Aynı kavram, ABD'nin 1991 yılında yayınladığı Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde de kendisine şu şekilde yer buldu:

*ABD'nin dünya meselelerine ilgisiz kalması düşünülemez. Biz kendi konumumuzu uluslararası toplumun bir parçası olarak görüyoruz. Sadece vatandaşlarımızı ve çıkarlarımızı korumakla kalmamalı; aynı zamanda Yeni Dünya Düzeni'nin kendi değerlerimiz doğrultusunda şekillenmesi için de liderlik yapmalıyız.*¹⁸⁴³

ABD kutupsuz görünen dünyada, kendisini dünya meselelerini çözecek küresel bir aktör olarak konumlandırmaya çalışıyordu. Bu sebeple de Yeni Dünya Düzeni söylemi altında, kendi arzuladığı biçimde dünyayı şekillendirme amacı taşıyordu. ABD'nin kendine yüklediği bu küresel misyona, başta Avrupa devletleri olmak üzere Batıcı ve kapitalist ekonomi içindeki devletler tarafından rıza gösterildi. Diğer devletler ise bir karşı duruş sergilemekten uzaktı. Soğuk Savaş sonrası koşullarında, Pax-Americana iddiası altında Washington yönetimi, küresel barışı inşa edebilecek tek aktör olarak kabul edildi. Bu anlayışa göre de, ABD'nin 1990 yılından itibaren, dünyanın çeşitli çatışma bölgelerine müdahalelerde bulunması meşru olarak değerlendirildi ve sorgulanmadı. Aynı şekilde transatlantik ilişkilerde ibre ABD'nin lehine

1841 Steger, agm., s. 129.

1842 Doğancahan Başaran, **Uluslararası Güç İlişkileri Bağlamında İkinci Dünya Savaşı Sonrası Hegemonik Mücadelelerin İncelenmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2017, s. 85.

1843 The White House, **National Security Strategy of the United States**, Ağustos 1991, s. V, <http://nssarchive.us/NSSR/1991.pdf>, Erişim Tarihi: 23.09.2019.

genişledi ve özellikle söz konusu müdahalelerin yaşandığı süreçte Avrupa Birliği'nin yetersiz kalışı, ABD'nin gücünü arttırdı ve böylece dünyanın başat aktörü olarak öne çıktı.

Uluslararası örgütlerin de, değişen koşullarda yetersiz kaldığı görüldü. Örneğin Soğuk Savaş sonrasında Balkanlarda yaşanan etnik çatışmalarda, uluslararası örgütler etkili olamadı. Nitekim hem Bosna Savaşı esnasında hem de Kosova Savaşı sırasında BM ve AB gibi uluslararası örgütler kifayetsiz kalmakla suçlandı.¹⁸⁴⁴ Washington yönetimi, âdetâ çatışmaları sonlandırarak barışı sağlayabilecek tek aktör olarak yükseldi. Uluslararası toplum da, Amerikan müdahalesinin gerçekleşmesini istiyordu. Kısa bir süre içinde, Amerikan müdahaleciliği kurumsallaştı ve temel argümanı ise, “insani müdahale” kavramı oldu.¹⁸⁴⁵ Ancak ABD, ilerleyen yıllarda bu kavramı suiistimal etti ve uluslararası hukuka aykırı askerî müdahalelerde bulunmaktan çekinmedi.

ABD'nin küreselleşme, bir diğer ifadeyle küresel hegemonyanın tesis edilmesi sürecindeki başlıca önceliği, Soğuk Savaş'ın jeopolitik ödülü olarak gördüğü Avrasya coğrafyasında hâkimiyet kurmaktır. Zira Amerikan dış politikası üzerinde etkili olan isimlerden biri olan Zbigniew Brzezinski, Avrasya'nın ABD açısından jeopolitik ödül olduğunu açıkça ifade etmişti:

*Amerika için en önemli jeopolitik ödül Avrasya'dır. Bu bin yılın yarısı boyunca dünya meseleleri Avrasyalı güçlerce, bölgesel güç için birbiriyle mücadele eden ve küresel güce erişmeye çalışan bu insanlarca belirlendi. Artık, Avrasyalı olmayan bir güç, Avrasya'daki üstün güçtür ve Amerika'nın küresel üstünlüğü doğrudan doğruya Avrasya kıtasındaki hâkimiyetinin ne kadar sürdürüldüğüne bağlıdır.*¹⁸⁴⁶

ABD'nin küresel hâkimiyetinin sınırı, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Avrasya'da oluşan güç boşluğunu doldurabilme kapasitesiyle ilişkili olarak görüldü. Bu kapsamda Washington yönetimi, gerek Avrasya coğrafyasında ve gerekse Doğu Avrupa'da, Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanan ülkelerle yakın ilişkiler geliştirmeyi öncelikli hedefleri arasına aldı. Söz konusu devletlerin küreselleşme ekseninde, Batı Dünyası'na entegrasyonları önemli bir mesele olarak öne çıkarıldı. NATO ve AB, bu devletlerin yöneldiği Batı kurumları olarak dikkat çekiyordu.

Eski Sovyetler Birliği'nin sınırlarının ötesinde, Varşova Paktı'nın çökü-

1844 Yiğit Anıl Gözüpek, “NATO'nun Değişen Görev Tanımı: Balkanlar Örneği”, **1. Karadeniz ve Balkan Ekonomik ve Politik Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Drl. Hasan Vergil, Özcan Sezer ve Gökhan Dökmen, Zonguldak 2014, s. 276.

1845 Doğan Başaran, “Pax-Amerikana Kavramı ve Soğuk Savaş Sonrasında ABD'nin Balkanlar Politikasının Dönüşümü”, **Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C 4, S 1, İlkbahar 2018, s. 39.

1846 Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri**, Çev. Yelda Türedi, İnkılâp Yay., İstanbul 2014, s. 51.

*şü, Orta Avrupa'daki eski uydu devletlerin, başta da Polonya'nın, hızla NATO ve Avrupa Birliği'ne yönelmeleri anlamına geliyordu.*¹⁸⁴⁷

ABD'nin jeopolitik zaferi, Soğuk Savaş boyunca "öteki" olarak tanımlanan Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla başladı ve Sovyet-sonrası coğrafyada bağımsızlığını kazanan ülkelerin Batı'ya entegrasyonu ise küreselleşme sürecinde tesis edilen Amerikan hegemonyasının pekiştirilmesinde büyük rol oynadı. Söz konusu devletlerin NATO ve AB'ye üyelikleri, ABD'nin zaferrinin sürdürülebilir kılınması bakımından önemli oldu. NATO, Soğuk Savaş sırasında Sovyet tehdidine karşı ABD liderliğindeki Batı Bloku'nu temsil eden bir savunma paktı durumundaydı, bir ülkenin NATO'ya yönelmesi, bir küresel oyuncunun ABD'ye yönelmesi anlamına gelmekteydi. Aynı şekilde AB'nin de ABD'yle paralel bir politika uyguladığı görüldü ve ABD'nin küresel zaferi, aynı zamanda bütün Batı dünyasının küresel zaferi olarak karşılandı. Söz konusu küresel hegemonik zafer çerçevesinde, Sovyet-sonrası devletlerin rıza göstererek uluslararası örgütlere yönelmesinde, küreselleşen dünyada iş birliklerinin zorunlu olduğu ve uyum fikrinin önem kazandığı algısı etkili oldu. Bu sayede küreselcilik adı altında yapılan uyum/entegrasyon düşüncesi, NATO ve AB'yi genişleme süreçlerine itti. Bu aynı zamanda ABD'nin küresel hâkimiyetine de katkı sağladı. Böylece hem NATO hem de AB, Soğuk Savaş sonrasındaki dönemde genişleme sürecine girdi. ABD'nin lider aktör olarak öne çıktığı NATO'nun birinci, ikinci ve üçüncü genişleme dalgaları, Soğuk Savaş sırasında Sovyet tehdidi karşısında gerçekleşmişti. 12 Mart 1999 tarihinde görülen dördüncü genişleme dalgası ise Çekya, Macaristan ve Polonya'nın NATO'ya üye olmasını sağladı. Özellikle Polonya'nın üyeliği, Doğu Avrupa'daki Rus nüfuzunu rahatsız edecek bir gelişme olarak dikkat çekti. Polonya'nın üyeliği, NATO'nun ve ABD'nin küresel entegrasyon kapsamında elde ettiği bir zafer olarak yorumlandı. Küreselleşme sürecinde belirginleşen açık toplum, serbest pazar ve devletlerarası entegrasyon fikri, uluslararası örgütleri genişlemeye itti ve küresel dinamikleri harekete geçirdi. NATO ve AB'nin, küreselleşme adı altında ABD'nin de, çıkarlarına ve jeopolitik önceliklerine uygun olan ülkeleri üye olarak kabul ettiği, yeni bir dünya sistemi oluşturuldu. Bu üyeliklerin amacı, Rusya'nın yakın çevresinde Batı nüfuzunun pekiştirilmesini ve Rusya'nın çevrelenmesini sağlamaktı. Küreselleşme sürecinin en fazla etkilediği ülkelerden biri de Türkiye oldu.

Soğuk Savaş esnasında algıladığı Sovyet tehdidini dengelemek amacıyla Batı Bloku'nda yer almayı tercih ederek NATO üyesi olan Türkiye, Soğuk Savaş'ın yumuşama (*detant*) dönemine girmesinin ardından, küreselleşme sürecine uyum sağlamaya başladı. Zaten Turgut Özal yönetiminde, Batı ile at başı aynı kulvarda gitmeye çalışan ülkedeki yeni-liberalleşme atakları, küreselleşme sürecini idealize ediyordu. Türkiye'deki küreselleşmeciliğin başlangıcı

1847 Brzezinski, *age.*, s. 133.

olarak, sonradan 24 Ocak Kararları'nın kabul edilmesi de, önceden yapılan hazırlığı ortaya çıkardı. Zira kimi yaklaşımlara göre, 12 Eylül 1980 tarihli askerî darbe, 24 Ocak Kararları'nın uygulanabilmesi için, toplumsal tepkileri yatıştırabilmek amacıyla gerçekleştirilmişti.¹⁸⁴⁸ Bu düşüncedekilere göre, 12 Eylül Askerî Darbesi'nden sonra Başbakan olan Turgut Özal'ın, 24 Ocak Kararları'nı hazırlayan ekip arasında en başta yer almış olması tesadüf olamazdı.

24 Ocak Kararları, gerek darbe döneminde gerekse Özal'ın başbakanlığı döneminde gerçekleştirilen ekonomik reformlar aracılığıyla büyük ölçüde hayata geçirildi. Özal dönemi, Türkiye'nin ulus-devlet olarak inşa edildiği 1920'li yıllardan itibaren uyguladığı birçok iç-dış siyasetin ve iktisadi planın, küresel dönüşüm geçirmesinin ifadesi oldu.¹⁸⁴⁹

*Özal 15 Aralık 1984 tarihinde 7. Basın Toplantısında birtakım gelişmelerle ilgili bilgi vermişti. 24 Ocak kararlarının başlıca hedeflerinin enflasyonu düşürerek Türkiye vatandaşının "orta direk" diye hitap edilen geliri ve gücü az olan grubunu, ekonomik olarak güçlendirmek olduğunu belirtmişti. Yurt dışında ise serbest rekabetin önünü açarak ihracatı teşvik etti ve yurt içine daha kaliteli-ucuz ürün girişini sağladı. Boğaz Köprüsü gibi kamu yatırımlarını halka arz etti, böylece hem devletin yatırımları için fon tesis etti hem de kazanılan kâra halkı ortak ederek onlara kazanç sağladı. Yurt dışı yatırımlarını ülkeye aktarmak için kanun ve kararnameler çıkardı.*¹⁸⁵⁰

Küreselleşmeye uygun olarak, Türkiye'nin uluslararası örgütlere olan ilgisi arttı ve 14 Nisan 1987 tarihinde, AB'ye tam üyelik için başvuru yapıldı.¹⁸⁵¹ Ülkenin küreselleşmeye uyumunu sağlamaya çalışan Özal, uygulanan glasnost ve perestrojka sonucunda, Sovyetler Birliği'nde kısa zamanda bir çözülmenin başlayacağını önceden kavramıştı. Bundan hareketle de, Türkiye'nin dış siyasetinde ABD'nin, Orta Asya-Avrasya politikasıyla örtüşen bir siyaset izlemeye ve hatta bu eksende "Türk-soyluluk" kimliğine vurgu yapmaya başladı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Türk dış siyasetinin çerçevesini yeniden oluşturmaya çalıştı ve "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" ifadesini açık bir şekilde kullandı.¹⁸⁵² Söz konusu siyasi tutum, Özal sonrası

1848 Uzgel, *age.*, s.37.

1849 İhsan Ömer Atagöç, "İzmir İktisat Kongresi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türkiye'nin Liberal Tecrübesinin Karşılaştırmalı Analizi", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu Özel Sayısı, 2017, s. 71.

1850 Muharrem Doğançay, "Neoliberal Kuram Bağlamında Turgut Özal ve 24 Ocak Kararları", **Uluslararası Turgut Özal Sempozyumu Kitabı**, Turgut Özal Üniversitesi Yay., Ankara 2016, s. 154-155.

1851 Muhittin Ataman, "Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış", **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 2, 2003, s. 57.

1852 Mehmet Seyfettin Erol, "Türkiye'nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkeleri Üzerinden Genel Bir Bakış", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C 12, S 1,

dönemde özellikle Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı olarak görev yaptığı dönemde de etkili biçimde kullanıldı. Ancak böyle bir yaklaşımın içini dolduracak uzun erimli projeler ve daha önemlisi kurumsal yönetim henüz bulunmuyordu. Turgut Özal döneminde, Türkiye'nin küresel uyum süreci yaşanırken, Sovyet-sonrası coğrafyada etkili olma çabasının bir yansıması olarak da, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurulması gerçekleşti.¹⁸⁵³ Özal'ın KEİÖ ve sınır-aşan sular dâhil kimi görüşleri, ölümünden sonra yine önemini korudu. Benzer biçimde Süleyman Demirel için de aynı durum geçerli oldu, örneğin Demirel'in Cumhurbaşkanlığı döneminde, daha sonra "Türk Keneşi" adı ile anılacak ve Türk Keneşi Zirveleri halini alacak olan "Türk Cumhuriyetleri Liderler Zirvesi" ilk defa icra edilmeye başlandı.¹⁸⁵⁴

Türkiye'nin küreselleşme sürecine uyum sağlamak adına gerçekleştirdiği bir diğer hamle ise Demirel'in Cumhurbaşkanı ve Tansu Çiller'in Başbakan olarak görev yaptığı dönemde imzalanan "Gümrük Birliği Antlaşması" oldu. Türkiye, 6 Mart 1995 tarihinde yapılan toplantıda alınan "Gümrük Birliği Kararı" sonucunda, 1 Ocak 1996'dan itibaren Gümrük Birliği'ne dâhil edildi.¹⁸⁵⁵ Bu da Türkiye'nin serbest piyasa ve açık pazar gibi yeni-liberal değerlere uyum sağlama çabasındaki kararlılığını tüm dünyaya gösterdi. Bununla birlikte 2000'lere girerken Türkiye, henüz ne bir bölgesel güçtü ne de küresel güç adayı idi, henüz bir lokomotif güç bile değildi.¹⁸⁵⁶ Türkiye'nin mevcut iktisadi ve askerî gücü, onun büyük güçler arasında yer almasını sağlayamıyordu, hatta hangi güçlerle iş birliği yapması gerektiği konusunda bile, çok fazla manipülasyon ile güncel ve konjonktürel sorunlarla karşılaşılıyordu. 1992'de, Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali ve Hocalı soykırımında, Azerbaycan'a insani yardım yapacak ortamı oluşturamadı. Oysa aynı dönemde Türkiye umudunu Bakü-Ceyhan enerji hattına bağlamıştı. Türkiye her zaman Batı'ya dönük oldu ve Batı Bloku ile iş birliği içinde bulundu. Bununla birlikte, ne stratejik ortak olarak ABD'den ne de iş birliği ve bölgesel bütünleşme açısından AB'den istediğini alamadı. Türkiye'den, daha çok Batı'nın çıkarlarını koruyan ülke olması beklendi. ABD, Türkiye'yi Orta Doğu'da kendi varlığını sağlaması ve stratejik amacını gerçekleştirmesi için güdümlü davranmaya itti. AB ise Yunanistan'a sağladığı hiçbir desteği Türkiye'ye sağlamadığı gibi,

Yaz 2012, s. 2.

1853 Emel G. Oktay, "Türkiye'nin Avrasya'daki Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü", **Uluslararası İlişkiler**, C 3, S 10, Yaz 2006, s. 149.

1854 Mehmet Seyfettin Erol ve Kadir Ertaç Çelik, "Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C 17, S 2, Kış 2017, s. 15-32.

1855 T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, **Gümrük Birliği**, 12.07.2019, http://www.ab.gov.tr/gumruk-birligi_46234.html, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

1856 Dedeoğlu, agm., s. 8-9.

Türkiye'nin AB üyeliğini de uzatmaya aldı.¹⁸⁵⁷Türkiye'ye biçilen en iyi rol, bir "köprü" görevi üstlenmesi idi.

*(Oysa) bir devletin belirli aktörler ve faaliyetler arasında değer aktarımı sayılabilmesi ve bu görevi yapmaz ise, diğerlerinin beklentilerini gerçekleştirme olanağı bulunmaması durumlarında, söz konusu devletin köprülük işlevi coğrafi köprülüğünün ötesinde bir anlam ifade eder. Başka bir deyişle, Türkiye'nin köprülük işlevi, ancak bir başka devletin benzer bir işlevi yerine getirememesi durumunda anlamlı olmaktadır.*¹⁸⁵⁸

Türkiye'ye biçilen köprü görevi, özellikle dar zamanlarda, ülkeyi tercih yapmaya zorlayan bir baskı mekanizması gibi işliyordu. Türkiye, genelde Doğu ile Batı arasında, ama özellikle şanlı tarihindeki dünya imparatorluğu ile kapitalizmin bir çevre ülkesine dönüşmüş güncel konumu arasında, kendini arayan ve kendini bulmaya çalışan toplumsal hâl içinde, hem içte hem de dışta siyaseten ve iktisaden nice on yıllar mücadele etmek zorunda kaldı.

Sonuç olarak küreselleşmenin sihirli sözcük gibi kullanılıp popülerleşmesi ve bir dünya ekonomi-sisteminden, dünya-sistemine dönüşmesi 1980 sonrasının yeni-liberal dönüşümünün ürünü oldu. Bu da tüm dünyada hızla Amerikan hegemonyası olarak gelişti. Amerikan hegemonyasının küresel üstünlüğü, Soğuk Savaş sonrası dönemde tek kutuplu dünya koşullarında olgunlaşma imkânı buldu. Söz konusu dönemde, tüm dünyada yeni-liberal ideoloji baskın oldu ve bu ideolojinin yapılanıp kurumsallaşmasını sağlayan Washington yönetimi, "yerel olan evrenseldir" söylemi aracılığıyla ulus-devletlerin daha küçük idari birimlere bölünmesini teşvik etti. Bütün dünyada hızla serbest piyasa ekonomisine dayalı uyum süreçleri ve buna bağlı olarak uluslararası örgütlerin genişleme dalgaları gerçekleşti. Amerikan tipi yaşam tarzı bile, Amerikan hegemonyasının kültürel boyutu olarak yerleşti. Küresel yeni-liberal süreç Türkiye'de de, hem özelleştirmeler hem de uluslararası örgütlere yönelik aktif politikalar üretilmesi açısından, somut bir karşılık buldu. Ancak zaman zaman geleneksel diplomasi anlayışından uzaklaşan Washington yönetimi, üstünlüğünü kabul ettirmekte zorlanmaya başladığında zor gücü bile dâhil, kontrolü elinde tutacak hemen her seçeneği kullanmaktan çekinmediğini gösterdi. Böyle sert bir iradenin açığa çıkması sonucunda, ABD'nin sistem içerisindeki hegemon konumunu, rıza doktrinini zedeleyecek ölçüde suiistimal ettiği düşüncesi gelişti. Özellikle zaman içinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin kararları sorgulamayı gerektirdikçe, ABD hegemonyası da meşruiyetini yitirmeye başladı ve emperyalist güç odağı algısı yoğunlaştı. Nükleer silah üretimi gerekçesiyle Irak'ın işgal edilmesi, geniş bir kesimden meşruiyet ve adalet sorunu bıraktı. Bu bağlamda devletlerin yeniden güç dengesi arayışı ve çok kutuplu dünya düzeninin in-

1857 Dedeoğlu, agm., s. 17.

1858 Dedeoğlu, agm., s. 10.

şasına ilişkin girişimleri de hemen başladı. Türkiye 1980'lerden beri, samimi bir küreselci irade ortaya koymaya çalıştı, ama olabildiğince milliliğini korumayı bildi. 2000'lere girerken ABD'nin küresel hegemonyasının sürdürülebilirliği ise artık hem çok taraflı bir ikna çabasını hem de daha fazla denetimi gerektirmeye başladı.

1980 sonrasında, ABD ve Batı dünyası ileri teknoloji başta olmak üzere, birçok alanda dünya liderliğine oynayacak biçimde gelişme gösterdi. Bu da Batı'ya, hegemonik bir üstünlük kurma fırsatı verdi. ABD ve Batı dünyası demokrasi, insan hakları, eşitlik, özgürlük temaları üzerinden, herkes için geçerli olacak evrensel bir ölçüt getirdi. Küresel sistemde ülkeler, yalnızca maddi güçleriyle değil, kültürel ve toplumsal gerçeklikleriyle de değerlendirilmeye tabi tutuldu. Batının önemseydiği bu ölçütler dikkate alındığında, 1980'lerde Türkiye'nin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi şartlar, oldukça zor koşullara işaret ediyordu. Bir de 12 Eylül Askerî Darbesi hesaba katılırsa, ülkemiz insanının ne denli ağır koşullar altında yaşam mücadelesi vermeye zorlandığı açıktı. Bir yanda demokrasi süreçlerinin kesintiye uğraması, yönetemeyen iktidarların başa gelmesi veya iktidarların yönetmesine imkân verilmemesi; diğer yanda ise ülkemizin iktisaden dışa bağımlılık ve borçlanma sarmalına çekilmesi yaşanıyordu. Toplumsal hareketler, şiddet hareketleriyle çevreniyor, giderek anarşi ve ağır bir terör dalgası ülkeyi kuşatıyordu. Balkanlardan Orta Doğu'ya ve Kafkaslara kadar, dört bir yanı ateş çemberine alınmıştı. Ülkede, sağ-sol kampaşması da gençleri birbirine düşürmüştü. Dahası diplomatlarımıza musallat olan ASALA terörü ortaya çıkmıştı. Dışta ASALA, içte ayrılıkçı teröristler ağır şiddet ve terör üretiyordu. Giderek DHKP-C ve PKK olarak öne çıkan bu terörist gruplar, şaşılacak bir biçimde Batılılarca ve hatta bazı komşu ülkelere korunup kollanıyordu, bunlara uluslararası bir cinayet şebekesi olan ASALA da dâhil edilmişti. Küresel düzen tüm dünyaya yayılırken, Türkiye içte ve dışta adı konulmamış ağır bir kirli savaş ve güvenlik tehdidi içine çekilmişti.

Uluslararası sistemde ortaya çıkan değişimler, Türkiye'nin iç siyaseti gibi, dış siyasetinde de, kayda değer dönüşümlere yol açtı. İki kutuplu dünyanın sonuna gelinmesi, Federal Almanya ile Demokratik Almanya'nın birleşmesi, Varşova Paktı'nın feshedilmesi, SSCB'nin dağılılarak Doğu Bloku'nun sona ermesi, Türk Dünyası kavramının filizlenmesi ve ardından başlayan Körfez Savaşı, uluslararası sistemdeki aktörleri, ilişkileri ve beklentileri büyük değişime uğrattı. Buna karşın birbiri ile mücadele eden güçler yer değiştirirse de, güçler arası savaşlar sona ermedi. Bütün yumuşama vaatlerine rağmen, savaş yine var oldu ve sert mücadele yine devam etti. Dış siyasette stratejik ortak olarak görülen ve NATO bağlamında aynı konumda yer almış olan ABD, Türkiye için tutarlı bir stratejik ortaktan çok uzaktı. ABD, daha 1980'li yılların ortalarından itibaren, Türkiye'yi "ılımlı İslam" çizgisi içinde görmek istediğini belli etti. Nitekim ABD bağlantılı 12 Eylül darbe hükûmeti,

görünenin tersine Ilımlı İslam fikrini hayata geçirmeye meyilli oldu. ABD, denetlenabilir bir İslam dünyası ve bunun lideri olarak Türkiye'yi görmek istediğini açık etmişti.¹⁸⁵⁹ 1974'ten beri ABD ile ters giden ilişkiler, 12 Eylül Darbesi sonrasında düzelmeye başladı. ABD'den gerekli olan iktisadi kaynak temin edildi ve savunma sanayinin geliştirilmesi için gereken yardımlar alındı. Türkiye ise karşı çıktığı halde, Yunanistan'ın NATO'ya tekrar girmesini ve Çevik Kuvvet'in ABD üslerine yerleşmesini kabul etti. Böylece Ege Adaları'nın denetimi bir bakıma NATO'da Yunanistan'a geçmiş oldu.

Türkiye dış siyaseti açısından önemli bir konu, Eylül 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgal etmesi ve Lübnan'da bulunan ASALA kamplarının, Türkiye ve İsrail güçleriyle birlikte yok edilmesi idi. 1990'larda gerçekleşen SSCB'nin dağılışı, Türkiye için bir kırılma çizgisi oluşturdu. Batı dünyasında önceleri Türkiye'nin önemi azalır gibi oldu, fakat 2000'lere doğru eskisinden daha önemli bir konuma geldi. Türkiye küresel koşullarda Orta Doğu, Orta Asya, Kafkaslar ve Balkanlar arasında muazzam bir enerji aktarım hattı oluşturuyordu. Bu durum, Türkiye'nin, en az Soğuk Savaş dönemindeki "güvenli alan" olmasının önemi kadar değerli idi. Ancak Türkiye, SSCB'nin dağılışından sonra tehdidin sadece doğudan değil, Batı'dan da gelebileceğini bir kez daha gördü. PKK terörü, sözde Ermeni soykırım tasarısı ve Kıbrıs'ın Yunan adası olduğu savı, Batı'da sürekli gündeme getirilmeye başlandı, Batılı kitleler güdümlü bilgilerle etkilendi, Türk imajına büyük zarar verildi. Türkiye'nin siyasi, iktisadi ve stratejik beklentileri çoğunlukla karşılanmadı veya sonucu memnun etmedi.

1990'lar ile 2000'li yıllar, küreselci yoğunlaşmanın arttığı yıllardı. Bu dönemde bilişim teknolojileri bütün dünyada, büyük bir akışkanlık sağladı; finans hareketleri, genişleyen ticaret hacmi, artan bilgi dolaşımı ve haber almanın anıdalaşması yaşandı, ülkelerarası iş birliği ve kültürlerarası iletişim arttı. Terörist başı Abdullah Öcalan da, Şubat 1999'da Türkiye-İsrail-ABD istihbarat örgütlerinin iş birliği sonucu, Kenya'da yakalanıp Türkiye'ye getirildi. Dünyada bir yandan iş birliği, diğer yandan hiç olmadığı kadar ayırım koşulları gelişmeye başladı. Örneğin ulusal ekonomiler, küresel ekonomiler karşısında, yeni bölgesel gruplar ve bölgesel güçler oluşturmaya girişti. NAFTA, AB, ASEAN gibi iktisadi örgütlenmeler ve AGİT gibi siyasi örgütlenmeler öne çıktı; Kasım 1999'daki AGİT Zirvesi İstanbul'da yapıldı. Bu zirvede ABD Başkanı Bill Clinton, Türkiye'ye karşı samimiyetini açıkça gösterdi. Clinton, Türkiye ile ABD arasındaki stratejik ortaklığı, "güçlendirilmiş ortaklık" olarak ikame etti.¹⁸⁶⁰

SSCB'nin dağılışından sonra hürriyetlerine kavuşan Türk halkları ve

1859 Uzgel, *age.*, s. 37-38.

1860 Baskın Oran, "Dönemin Bilançosu", *Türk Dış Politikası*, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 230.

Türk devletleri ile kurulan ilişkilerin giderek gelişiğine ve kendi ayakları üstünde duran bir etkileşimin sağlanacağına dair güven ortamı doğdu. Başlangıçtaki sloganvari söylemlerin ve güdümlü ilk ilişkilerin yerini, gittikçe gelişip güçlenecek karşılıklı samimi ve akılcı ilişkilere bırakacağına olan inanç arttı. Bu da Türk Dünyasına iş birliği, gönül birliği ve güç birliği vaat ediyordu. Küreselmeye, tüm zorluklara rağmen uyum sağlamayı başaran Türkiye, 2000'lere gelindiğinde, zor koşullar altında olsa da, adım adım ilerleyeceğine inanan bir ülke konumundaydı. Bu arada Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) de, ülkede olumlu sonuçlara yol açmıştı ve dış ticaret hacminin artmasını sağlamıştı, ayrıca İsrail ve Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkileri canlandırmıştı. GAP, artık yöre halkının ve ülkenin refah artışında umut vaat ediyordu. Belki asıl önemlisi Türkler, çok uzun süredir yaşadıkları içteki ağır deneyimler, dıştaki büyük zorluklar sonucunda, “bilinçli sivil-çoğunluk”, “güvenilir birey-yurttaş” ve “güçlü demokratik-devlet” olmanın önemini çok daha iyi kavramıştı.

2.3. Soğuk Savaşın Sona Ermesi ve Soğuk Savaş Sonrası Türk Dış Politikası (1980-2000)*

Uluslararası sistemdeki değişimlerin ülkelerin dış politikasına etkisi çeşitli şekillerde ortaya çıkmaktadır. Ülkelerin kapasiteleri, ittifak ilişkileri ve coğrafi konumları gibi faktörler sistemsal değişimlerden ne derece ve nasıl etkilenecekleri noktasında belirleyici olmaktadır. Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda savaş dışı kalma tercihinde bulunmuş ve savaş sonu dünya düzeninin tartışıldığı ortamda Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda üs ve toprak talebiyle karşılaşmıştır. Soğuk Savaş döneminin başlaması ve dünyanın iki kutuplu hale gelmesiyle stratejik açıdan çok önemli bir konumda bulunan Türkiye, Batı açısından Sovyetler Birliği'ne karşı desteklenmesi gereken ülke oldu. Truman Doktrini ile başlayan süreç, 1949'da kurulan NATO'ya Türkiye'nin üye olma talebiyle yeni bir aşamaya geldi. Türkiye'nin NATO üyeliğine mesafeli yaklaşan ittifak üyesi ülkeler olmasına karşın, Soğuk Savaş'ın tırmanması ve Kore Savaşı durumu değiştirdi. Türkiye 1952'de NATO'ya üye oldu. Böylece Soğuk Savaş döneminde Batı ittifakının savunmasında Sovyetler Birliği'ne komşu bir güney kanat ülkesi olarak önemli rol oynadı. NATO stratejilerinde ve Sovyetler Birliği'ni çevreleme politikasında yer alan Türkiye'nin dış politikası, Soğuk Savaş döneminin iki kutuplu dünya düzenine uygun olarak şekillendi. Soğuk Savaş içinde yumuşamanın yaşandığı süreç de Türkiye'nin dış politikasını etkiledi. İki kutuplu sistemin devletlere, buldukları bloğun dışında çok hareket alanı tanımadığı ortamda Türkiye çıkarları için hayati olan ve egemenliğini ve güvenliğini ilgilendiren konularda kutup lideri ülkeyle ayrı noktalarda olmayı göze aldı. Bunun en önemli örneği 1974 Kıbrıs

* Prof. Dr. Kamer Kasım, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, kamerkasim@gmail.com.

Barış Harekâtı öncesi ve sonrasında yaşanan gelişmelerdir. ABD'nin ambargo kararına karşı Türkiye 1975'te üslerin faaliyetlerini durdurmuştu.

Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgali sonrası tırmanan Soğuk Savaş koşulları Türkiye'nin stratejik önemine vurguyu artırırken, 1980'lerin ortalarından itibaren Sovyetler Birliği'ndeki değişimle Soğuk Savaş döneminin sona ermeye başlaması ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte yeni bir dönem başladı. İki kutuplu dünya düzeninin sona ermesiyle, yeni dönemde tek kutuplu veya tek kutupluluktan çok kutupluluğa doğru evirilen bir uluslararası sistemin ortaya çıktığı ifade edildi.¹⁸⁶¹ Soğuk Savaş sonrası oluşan uluslararası sistem tüm ülkeleri dış politikalarını gözden geçirmeye ve yeni duruma uygun stratejiler geliştirmeye yöneltti. İki kutuplu dünyada Sovyetler Birliği'ne komşu olan Türkiye, stratejik önemi nedeniyle ittifakın en önde gelen ülkelerindendi. Türkiye'yi Batı savunma sisteminin üyesi yapan koşulların değişmesi bir yandan Türkiye'nin yeni dönemde stratejik önemini nasıl ele alınacağı tartışmalarını doğururken, diğer yandan Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan ülkeler ve özellikle de Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerin oluşturacağı yeni fırsatlar değerlendirmeye alındı. Soğuk Savaş döneminde devletlerin dış politikada hareket alanı sınırlıydı. Blok içerisinde çizilen sınırların dışına çıkmak çok zordu. Soğuk Savaş sonrasında ise özellikle bölgesel güçler bakımından bölgelerinde etkin olacakları bir ortam doğdu. Türkiye açısından yeni fırsatlar demek olan bu durum aynı zamanda riskleri de barındırmaktaydı. Hazar bölgesi enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında etkin rol oynama imkânına kavuşan Türkiye, daha önce ilişki kuramadığı uzak coğrafyalara yönelik stratejiler geliştirme ve uygulama fırsatına sahip oldu. Ancak Türkiye'nin çevresindeki bölgelerde Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle hızlanan bölgesel çatışmalar artık Soğuk Savaş döneminin öngörülebilirliğinin ve göreceli istikrar ortamının da olmadığını göstermekteydi. Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu'daki çatışmalar Türkiye'nin bu bölgelere yönelik stratejiler geliştirmesini zorunlu kıldı. Diğer yandan AB'nin genişlemede Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine öncelik vermesi Soğuk Savaş döneminin bitmesinden önce 1987'de tam üyelik başvurusunda bulunmuş Türkiye açısından da belirsizliği artırmaktaydı. Türkiye izlediği aktif bölgesel dış politika ve yeni ittifak ilişkileriyle Soğuk Savaş sonrası dünyada da stratejik önemini devam ettiğini gösterdi.

1861 Charles Krauthammer, "The Unipolar Moment", *Foreign Affairs*, Vol. 70, No. 1, 1990/1991, p. 23-33. Charles Krauthammer, "The Unipolar Moment Revisited", *The National Interest*, No. 70, 2002-2003, s. 5-18.

2.3.1. Soğuk Savaş Dönemi Türk Dış Politikası

Türkiye 1952'de NATO'ya üye olmasıyla birlikte iki kutuplu dünya sisteminde Batı ittifakında çok önemli rol oynadı. Sovyetler Birliği'ne komşu olması, Boğazların stratejik önemi ve askerî üsler ile NATO'nun güney kanadında yer alan Türkiye, NATO stratejilerinde hayati konumdaydı.¹⁸⁶² Soğuk Savaş dönemi koşullarında ittifak üyesi ülkeler dış politikalarında koordineli hareket etmeye çalışmakta ve devletlerin izlenecek politika ve stratejiler açısından esnekliği bulunmamaktaydı. Türkiye çıkarlarını doğrudan etkileyen konularda ABD ile gerginlikler yaşadı. Bunun en tipik örneği Kıbrıs sorusunda ortaya çıktı. Kıbrıs'ta Türklere yönelik saldırıların artması ve 1960 Cumhuriyeti'nin fiilen işlemez olması karşısında Garanti Antlaşması'ndan kaynaklanan hakkını kullanmak isteyen Türkiye'ye karşı, ABD Başkanı Johnson'ın gönderdiği mektup, Türkiye'de dış politikanın yaygın şekilde tartışılmasına yol açtı. Mektupta Türkiye'nin NATO'daki müttefiklerine danışmadan Sovyetler Birliği'nin müdahalesi ile sonuçlanacak bir harekette bulunması halinde NATO'nun yardımına gelmeyebileceği ifade edilmekteydi.¹⁸⁶³ ABD Başkanı'nın Soğuk Savaş içerisindeki yumuşama dönemini yanlış yorumlayıp stratejik açıdan da oldukça vahim bu hareketi, Türkiye'de iki kutuplu sistemin elverdiği ölçüde çok taraflı bir dış politika uygulanması yönünde girişimlerin önünü açtı. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile temasının arttığı bir dönem yaşandı. Başbakan Süleyman Demirel Sovyetler Birliği'ne gitti ve Azerbaycan ile Özbekistan'ı da ziyaret etti ve büyük bir ilgiyle karşılaştı.¹⁸⁶⁴ Soğuk Savaş döneminde Türk dış politikası ve güvenlik anlamında en önemli adım olarak nitelendirilebilecek olan 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve sonrasındaki gelişmeler de Türk dış politikası bakımından yeni parametrelerin temellerini attı. Türkiye'nin Soğuk Savaş koşullarında oynadığı önemli stratejik role rağmen harekât sonrası ABD silah ambargosuyla karşılaşması hem çok taraflı bir dış politikaya yönelim hem de savunma sanayiinin geliştirilmesi noktasında adımlara hız verilmesine yol açtı.

Sovyetler Birliği'nin 1979'da Afganistan'ı işgali Soğuk Savaş dönemi içerisinde tırmanmaya yol açarken NATO'ya vurgu arttı. Türkiye'nin stratejik öneminin ön plana çıktığı süreç, Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov'un Devlet Başkanı olup Batı ile yakınlaşma politikasını ileri sürmesine kadar devam et-

¹⁸⁶² George S. Harris, **Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspectives**, American Enterprise Institute, Washington 1972, s. 62.

¹⁸⁶³ ABD Başkanı Johnson'ın mektubu ve Başbakan İnönü'nün cevabı için bk. **Middle East Journal**, Vol. 20, No.3, Summer, 1966, s. 386-393.

¹⁸⁶⁴ Kemal Karpat, "Turkish-Soviet Relations", Kemal Karpat (Ed.), **Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1975**, Leiden: E.J.Brill, 1975, p. 103. See also, Alvin Z. Rubinshtein, **Soviet Policy Toward Turkey, Iran, and Afghanistan, the Dynamics of Influence**, Praeger, New York, 1982, s. 27.

ti.¹⁸⁶⁵ Türkiye ile ABD arasında 1980’de Savunma ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması imzalandı. NATO’nun Esnek Karşılık stratejisi izlediği bir ortamda Türkiye’nin Sovyetler Birliği’ne karşı caydırıcı olacak bir güce sahip olması önem taşımaktaydı. Türkiye’de 1980 Darbesi’nin ardından 1983’te demokratik sistemin yeniden tesisiyle dışa açılma dönemi başladı. Turgut Özal ile birlikte ekonominin dönüşümünün sağlanması ve ihracat ağırlıklı ekonomik model devreye sokuldu. Dış politikanın da ihracatı destekleyici ve yabancı sermayenin ülkeye gelişini kolaylaştırıcı çizgide olması gerektiği anlayışı oluştu. Özal’a göre Türkiye bütün ülkelerle karşılıklı çıkara dayalı ekonomik ilişkiler kurmalıydı ve bu uyumlu siyasi ilişkilerin yolunu açacaktı.¹⁸⁶⁶ Türkiye’nin iki komşusu İran ve Irak arasındaki savaşta, Türkiye her iki ülkeye yönelik ihracatını artırdı. Özal’ın dış gezilerine iş dünyasından isimleri götürmesi, onların iş bağlantıları kurması, dış politika ile ekonominin oldukça eklemlendiği bir dönemi işaret etti.

Türk dış politikası açısından 1980’lerin önemli bir olayı 15 Kasım 1983 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin (KKTC) ilanıdır. Türk tarafı artık müzakerelerde ayrı bir devlet olarak masada yer almak ve görüşmelerde vurguladığı bir anlaşma durumunda iki kesimlilik, iki toplumluluk ve tarafların siyasi eşitliği ilkelerinden taviz vermeyeceğini daha güçlü şekilde vurgulamak düşüncesindeydi. Soğuk Savaş döneminin sona ermesinden önce 1989’da ortaya konan dönemin BM Genel Sekreteri Cuellar’ın adını alan plan bir sonuç vermedi. Kıbrıs Rum Kesimi’nin 1990’da AB üyelik başvurusu da soruna başka bir boyut getirdi. Bu dönemde Türkiye’nin yaptığı önemli bir hamle 14 Nisan 1987’de AB’ye (o tarihte AT) üyelik başvurusu oldu. Bu adım Türkiye’nin genel dış politika çizgisine ve Özal’ın Türkiye’yi dışa açma ve ihracat ağırlıklı ekonomik sistem inşa etme politikasına uygundu. Ancak Türkiye’nin başvuru niyetini ortaya koymasıyla birlikte buna karşı olan Avrupa ülkelerinde bu başvurunun yapılmaması yönünde faaliyetler başladı. Yunanistan’ın Mart 1987’de Ege’de petrol arama gerekçesiyle harekete geçmesi ve Türkiye’nin de Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı’na (TPAO) Ege’de ruhsat vererek Sismik-1 gemisini yollamasıyla Ege sorunları bağlamında çıkan gerginliğin de, Türkiye’nin üyelik başvurusu öncesi olması tesadüf değildi. Yine Türkiye’nin üyelik başvurusundan üç ay sonra Avrupa Parlamentosunun Ermeni iddialarını tanıyan bir karar alması da Türkiye’ye üyelik başvurusundan sonra mesaj verme amacı taşımaktaydı.¹⁸⁶⁷ Türkiye başvurusunun Komisyonda ele alınması sürecini yakından takip etti. Komisyon başvuruya ilişkin gö-

1865 Bruce R. Kuniholm, “Turkey and the West”, *Foreign Affairs*, Spring, 1991, s. 35-47.

1866 Kenneth Mackenzie, *Turkey In Transition: The West’s Neglected Ally*, Institute For European Defence And Strategic Studies, London 1984, s. 15.

1867 AB’nin Ermeni sorununa bakışı için bk. Kamer Kasım, “Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu: Türkiye’nin Üyelik Süreci Bakımından Değerlendirme”, *Yeni Türkiye*, S 64, C 5, Eylül-Aralık 2014, s. 3832-3842.

rüşünü 1989'da açıkladı. Komisyon raporunda 1993'ten önce yeni bir genişlemenin düşünülmediğini ifade etti ve bir dizi ekonomik, siyasi gerekçelerle başvuruya olumsuz yaklaştı. Yine de Türkiye'nin Topluluğa katılmaya ehil olduğunu belirterek hem kapıyı tamamen kapatmak istemedi hem de Türkiye'den gelecek tepkileri yumuşatmak istedi. Konsey de 5 Şubat 1990'da Komisyonun bu görüşünü kabul etti.¹⁸⁶⁸ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise eski Doğu Bloğu üyesi Avrupa ülkeleri genişlemede önceliği aldı.

Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri ise 1980'lerin başındaki gergin ortamdandan hızla çıkılmasıyla birlikte ilerledi. Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgalinin doğurduğu tırmanmanın etkilerinin azalmasıyla, 1984'te Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Doğal Gaz Anlaşması imzalandı. Soğuk Savaş sonrası Türkiye ile Rusya enerji ilişkilerinin gelişmesinin temelini oluşturan anlaşma diğer alanlarda da iş birliğinin önünü açtı.¹⁸⁶⁹ Sovyetler Birliği ile artan ticari ilişkiler ve inşaat firmalarının Sovyetler Birliği'nde aldıkları işler, Sovyetlerin dağılmasından sonra da devam etti. İki kutuplu sistemin blok siyasetine sıkışan ilişkilerdeki bu sınırlama 1980'lerin ortalarında aşılmaya başlandı. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ise Ankara ve Moskova ilişkileri yeni parametrelerle yürütüldü.

Soğuk Savaş Dönemi'nin sonunda Türk dış politikasını etkileyen önemli olay ise Irak'ın 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgali sonrası Körfez Savaşı oldu. Irak'ın çekilmeyi reddetmesi üzerine BM Güvenlik Konseyi kararıyla Irak'a uygulanan ambargodan dolayı Türkiye, Irak'tan gelen boru hattını kapattı ve bu ülkeyle ticaret durdu. ABD'nin başında olduğu koalisyon güçlerinin Irak'a yönelik askerî operasyonu ise geleneksel olarak Orta Doğu'da hatta genel olarak bölgesel düzeyde askerî girişimlere dâhil olmama politikasına sahip olan Türkiye'yi zor durumda bıraktı. İçerideki yoğun karşı çıkıştan dolayı Türkiye askerî operasyona katılmadı. Ancak 17 Ocak 1991'de koalisyon güçlerinin Irak'a yönelik operasyonlarda Türkiye'deki üsleri kullanmasına izin veren tezkere TBMM'de kabul edildi. Irak'a yönelik Çekiç Güç Operasyonları ve Çekiç Gücün Türkiye'de konuşlanması ve görev süresinin uzatılması için altışar aylık sürelerle TBMM'de konu ile ilgili oylama yapılması Irak'ı hep gündemde tuttu.¹⁸⁷⁰ Sonraki süreçte Irak'ın toprak bütünlüğünün tartışılır hale gelmesi, Türkiye'ye yönelik sürekli güvenlik riskleri ortaya çıkardı.

1868 İncelenen dönemde Türkiye-AB (AT) ilişkileri için bk. Çağrı Erhan ve Tuğrul Arat, "AT ile İlişkiler", Ed. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Cilt II: 1980-2001**, İletişim Yay., İstanbul, s.83-101.

1869 Doğal Gaz Antlaşması için bk. **T.C. Resmî Gazete**, S 18598, 7 Aralık 1984.

1870 Körfez Savaşı'nda Türkiye'nin Orta Doğu politikası için bk. William Hale, "Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", **International Affairs**, Vol. 68, No. 4, 1992, s. 679-692. Philip Robins, **Turkey and the Middle East**, Royal Institute of International Affairs, London, 1991. Bk. Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu**, Mkm Yayıncılık, Bursa 2008, s. 579-590.

Terör tehdidi başta olmak üzere Türkiye, Irak kaynaklı göç sorunuyla da uğraşmak zorunda kaldı.

2.3.2. Soğuk Savaş Sonrası Ortamın Türk Dış Politikasına Etkisi

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte iki kutuplu dünya düzeninin sona ermesi yeni uluslararası sistemin nasıl olacağı tartışmalarını beraberinde getirdi. Tek kutuplu olup çok kutupluluğa evirilen bir sistemde istikrar tartışmaları yapıldı. Bu noktada özellikle neo-realist bakış açısının vurguladığı çok kutuplu sistemin iki kutuplu sisteme göre daha istikrarsız olduğu, ülkelerin ittifak ilişkileri içinde sahip oldukları esnekliğin belirsizliği artıracağı, yerel düzeyde çatışmaların tırmanarak büyük çatışmalara dönüşebileceği yaygın olarak değerlendirildi.¹⁸⁷¹ Mearsheimer'a göre Soğuk Savaş Dönemi'nde özellikle Avrupa'da savaşın olmamasının nedenleri; iki kutuplu güç dağılımı, bloklar arasındaki askerî denge ve nükleer silahların varlığıydı.¹⁸⁷² Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesiyle değişen ortam Gaddis'in ifadesiyle bütünleştirici ve ayrıştırıcı etmenleri ortaya çıkardı.¹⁸⁷³ Türkiye'nin çevresindeki bölge ve ülkelerde ayrıştırıcı etmenlerin etkili olup çatışmaların ortaya çıkması Soğuk Savaş Dönemi sonrası sistemin Türk dış politikasını etkileyen özelliği oldu. Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkasya'daki çatışmalara yönelik Türkiye politika geliştirmek durumunda kaldı. Balkanlarda Yugoslavya'nın dağılması sürecinde Bosna'da yaşanan katliamlar karşısında diplomatik kanalları harekete geçirmeye çalışan Türkiye'de Batı'nın Sırpı durdurmak için harekete geçmemesi tepkilere neden oldu. Kosova krizinin de doğrudan Türkiye'ye yansımaları oldu. Türkiye, Bosna'nın Yugoslavya Federasyonu içindeki statüsüyle, Kosova'nınkinin aynı olmaması, Boşnakların ana vatanlarının olmamasına karşılık Kosova'nın Arnavutluk'u ana vatan görmesi gibi nedenlerle Kosova sorununa Bosna'dan farklı yaklaşıp da sonuçta hem NATO operasyonunda önemli rol oynadı hem de incelenen dönemden sonra Şubat 2008'de Kosova bağımsızlığını ilan ettiğinde ilk tanıyan ülkelerden birisi oldu.¹⁸⁷⁴

1871 Kenneth Waltz, "Structural Realism after the Cold War", *International Security*, Vol. 25, No. 1, Summer, 2000, s. 5-41. Kenneth Waltz, "Emerging Structure of International Politics", *International Security*, Vol. 18, No.2, Fall 1993, s. 44-79.

1872 John J. Mearsheimer, "Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War", *International Security*, Vol. 15, No. 4, Summer, 1990, s. 5-56.

1873 John Lewis Gaddis, "Toward the post-Cold War World", *Foreign Affairs*, Vol. 70, No. 2, Spring, 1991, p. 102-122. John Lewis Gaddis, "The Cold War, the Long Peace and the Future", Ed. Michael J. Hogan, *The End of the Cold War, Its Meaning and Implications*, Cambridge University Press, 1992, s. 21-38.

1874 Türkiye'nin Bosna ve Kosova sorunlarına yönelik politikası için bk. Şule Kut, "Yugoslavya Bunalımı Ve Türkiye'nin Bosna-Hersek Politikası", Ed. Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der-Yay., İstanbul 1994, s. 159-179. "Kosovo: Operation 'Allied Force'", House of Commons Research Paper 99/48, 29 April 1999, <http://www.parliament>.

Kafkasya’da Dağlık Karabağ sorunu Türk dış politikasının Soğuk Savaş Dönemi sonrası bölgesel sorunlara yönelik stratejilerinin test edildiği bir çatışma oldu. Türkiye’nin stratejik ortağı olan ve ilişkilerinin “Tek Millet İki Devlet” anlayışıyla şekillendiği Azerbaycan’ın topraklarının işgal edilmesi karşısında uluslararası toplumu harekete geçirmeye çalışan Türkiye, 1993’te Kelbecer’in işgali sonrası Ermenistan’la olan kara sınırını kapattı. Azerbaycan’ın enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınmasında ana aktör olmak isteyen Türkiye için Azerbaycan’ın istikrarı ve toprak bütünlüğü hayati önemdeydi. Dağlık Karabağ sorununda 1994’te ateşkes ilan edildiğinde Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20’si Ermeni işgali altında kaldı. Soruna çözüm bulmak için oluşturulan AGİT Minsk Grubunun oldukça etkisiz olduğu ortamda zaman zaman Ermeni tarafının ateşkes ihlalleriyle oluşan çatışmalar ortaya çıktı. Bu istikrarsızlığa rağmen Türkiye, Azerbaycan’la ilişkilerini geliştirmiş, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı ve TANAP gibi mega projeler başarıyla tamamlanmıştır. Azerbaycan 2020 yılında gerçekleştirdiği başarılı bir askerî operasyonla işgal altındaki topraklarını geri almış ve bunu düzenleyen bir anlaşma imzalanmıştır.¹⁸⁷⁵

Türkiye Soğuk Savaş Dönemi sonrasında çatışmaya dönüşen bölgesel istikrarsızlıklar karşısında çevresinde daha istikrarlı bir ortam oluşturmak ve bölgesel iş birliğini artırmak için girişimlerde bulundu. Aslında daha Soğuk Savaş Dönemi tam olarak sona ermeden önce önerilen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİT) bunun bir örneğiydi. Devletlerin politik farklılıklarını bir tarafa bırakıp, ekonomik iş birliği için birlikte hareket etmelerini içeren bölgesel entegrasyon projesi 2 milyon kilometrekarelik bir alanı kapsamakta

uk/commons/lib/research/rp99/rp99-048.pdf. Operation Allied Force, <http://www.defense-link.mil/specials/kosovo/>, 21 June 1999. “The Comprehensive Proposal for Kosovo Status Settlement”, United Nations Office of the Special Envoy for Kosovo-UNOSEK-, <http://www.unosek.org/unosek/en/statusproposal.html>, 26 March 2007. Birgül Demirtaş Coşkun, “Kosova’nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası (1990-2008)”, **Uluslararası İlişkiler**, C 7, S 7, Güz 2010, s. 51-86.

1875 Türkiye’nin Kafkasya politikası ve Dağlık Karabağ sorunu için bk. Kamer Kasım, “Foreign Policies of the Caucasus Republics”, Ed.Yaşar Sarı and Seyit Ali Avcu, **Russia, Central Asia and the Caucasus**, Eskişehir, Anadolu University Press, 2020, p. 177-209. Kamer Kasım, “The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process”, **Armenian Studies**, No. 2, June-July-August 2001, s. 178-179. Kamer Kasım, “Armenia’s Foreign Policy: Small State Irredentism”, **Review of Armenian Studies**, No. 25, 2012, s. 133-150. Kamer Kasım, “American Policy towards the Nagorno-Karabakh Conflict and Implications for its Resolution”, **Trapped Between War and Peace: The Case of Nagorno-Karabakh**, Ed. Gulshan Pashayeva and Fuad Chiragov, Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, Baku, 2018, p. 236-237. Kamer Kasım, “The Transportation of Caspian Oil and Regional Stability”, **Journal of Southern Europe and The Balkans**, Vol 4, No. 1, May 2002, s. 36-45.

ve bir bölgesel kalkınma bankası da bulunmaktadır.¹⁸⁷⁶ KEİT gibi bölgesel entegrasyon projelerine öncülük etmek Türkiye açısından Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesinin Türkiye'nin stratejik önemini azalttığı argümanlarına karşı da yanıt niteliğindedir. Türkiye'nin 1987'de yaptığı üyelik başvurusuna AB'den olumlu yanıt verilmemiş olması ve Soğuk Savaş sonrasında Orta ve Doğu Avrupa'daki eski Doğu Bloğu üyelerine Avrupa entegrasyonunda öncelik verilmesi, Türkiye'nin yakın çevresine yönelik aktif politikasının nedenlerinden birisidir. Ancak bu politika Avrupa entegrasyonu hedefine alternatif değil onu tamamlayıcı olarak düşünüldü. Ayrıca Türkiye'nin izlediği politika Soğuk Savaş sonrası dünya düzenine uyum çabasının doğal bir sonucuydu. Bu açıdan KEİT, Türkiye'nin 1980'lerde başlayan dünya ekonomisine entegre olma politikasının Soğuk Savaş sonrasında devamı niteliğinde olup AB üyelik hedefiyle çelişmeyip onu tamamlayıcı niteliktedir.¹⁸⁷⁷ Türkiye'nin Ekonomik İşbirliği Teşkilatını yeniden harekete geçirip yeni üyeler ile birlikte 7 milyon kilometrekare yüz ölçümü kapsayan bir kuruluşa dönüştürmesi de Soğuk Savaş sonrası dönemde bölgesel iş birliklerini geliştirme politikasının bir örneğiydi.¹⁸⁷⁸ Türkiye'nin iki kutuplu dünya düzeni sonrası izlediği politika, uluslararası sistemdeki değişimlerden dolayı dış politikasının buna uygun hale getirilmesiydi.¹⁸⁷⁹ Türkiye temel dış politika yönelimlerinde değişikliğe gitmeden, yeni uluslararası sistemin risklerinden korunmak ve Soğuk Savaş sonrası ortamın sunduğu fırsatlardan da yararlanabilmek için iki kutuplu sistemde ilişki kurmadığı veya çok az ilişki kurduğu coğrafyalara yönelik politika oluşturdu. Bunun en açık göstergesi Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız olan Türk Cumhuriyetleriyle kurduğu yakın ilişkiler ve onlarla zirve toplantılarıyla başlayıp Türk Konseyi'nin (Keneşi) kurulmasına

1876 Tor Bukkvoll, "The Black Sea Region", Ed. Erik Hansen, **Cooperation in the Baltic Region, the Barents Region and the Black Sea Region**, The Royal Norwegian Ministry of Foreign Affairs, 1997, p. 46-47. Güner Özkan and Mustafa Turgut Demirtepe, "Transformation of a Development Aid Agency: TİKA in a Changing Domestic and International Setting", **Turkish Studies**, Vol 13, No 4, 2012, s. 647-664.

1877 Oral Sander, "Turkey and the Organisation For Black Sea Economic Cooperation", Ed. Kemal Karpat, **Turkish Foreign Policy: Recent Developments**, Wisconsin: Madison, 1996, s. 64.

1878 Türkiye'nin Ekonomik İşbirliği Teşkilatındaki rolüyle ilgili olarak bk. Türkiye Dışişleri Bakanlığı web sayfası, http://www.mfa.gov.tr/turkey-and-the-economic-cooperation-organization-_eco_.en.mfa.

1879 Dış politikada değişim ve yeniden yapılanma için bk. Kal J. Holsti, "Restructuring Foreign Policy: A Neglected Phenomenon In Foreign Policy Theory", Ed. Kal J. Holsti, **Change in the International System, Essays on the Theory and Practice of International Relations**, Vermont: Edward Elgar publishing Company, 1991, s. 83-101. Thomas J. Volgy and John E. Schwarz, "Foreign Policy Restructuring and the Myriad Webs of Restraint", Jerel Rosati, Joe D. Hagan and Martin W. Sampson III Ed., **Foreign Policy Restructuring: How Governments Respond To Global Change**, University of South Carolina Press, 1994, s. 22-39.

Charles F. Hermann, "Changing Course: When Governments Choose to Redirect Foreign Policy", **International Studies Quarterly**, Vol 34, No 3, 1990, s. 3-21.

giden süreçtir.¹⁸⁸⁰

Soğuk Savaş Dönemi sonrasında Türkiye yakın çevresinden uzak coğrafyalara kadar blok siyasetinden bağımsız politikalar oluşturma imkânına sahip olmuştur. İki kutuplu yapının sona ermesi bazı ülkelerle ilişkilerin parametrelerini değiştirmiştir. Türkiye'nin kuzeyindeki komşusu Rusya ile ilişkilerinde iş birliği ve rekabetin bir arada olduğu yeni bir dönem başlarken, AB ve ABD ile ilişkilerinin karakteri de değişmiş ve bir konuda iş birliği içinde olunan bir ülke ile başka bir konuda farklı noktalarda olunabildiği yeni bir dönem başlamıştır. Çok kutupluluğa evrilen dünya sisteminde ittifakların daha esnek olması, çok taraflı bir dış politika izlemeyi mümkün kıldığı gibi bazı noktalarda zorunlu da kılmıştır. İncelenen dönemde Orta Doğu'da devam eden istikrarsızlığın yanında Balkanlarda da Dayton Antlaşmasıyla bittiği düşünülen Yugoslavya'nın dağılması sürecindeki çatışmaların, Kosova bağlamında yeniden belirmesi ve 1999'da NATO'nun Kosova operasyonu ile yeni bir durumun oluşması gerçeğiyle karşılaştı. Orta Doğu'da ise 2000 yılına kadar olan dönemde Körfez Savaşı sonrası Irak'ın daha da istikrarsızlaşması, bu ülkeden Türkiye'ye yönelik terör tehdidi gündemde olurken 2003'te Saddam Hüseyin rejimi devrildi. Türkiye açısından ise Irak'ın kuzeyinden kaynaklanan terör tehdidi devam etti. İncelenen dönemdeki önemli bir gelişme de Türkiye'nin Suriye üzerinde uyguladığı askerî ve diplomatik baskı sonucu iki ülke arasında 19-20 Ekim 1998'de yapılan görüşmeler sonunda Adana Mutabakatı'nın kabul edilmesidir. Mutabakatın en önemli özelliklerinden biri Suriye'nin PKK'nın terörist bir örgüt olduğunu kabul etmesi, PKK ve tüm yan kuruluşlarının faaliyetlerini yasaklamasıdır. Türkiye incelenen dönemde, 2000 yılına gelindiğinde terörle mücadelede önemli başarı elde etmişti.¹⁸⁸¹

Türkiye'nin özellikle komşu Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerinde terörle mücadele ve güvenlik boyutu önemli maddelerden biri olmaya devam etti. Türkiye-İsrail ilişkilerinde de 1996'da Askerî Eğitim ve İşbirliği Anlaşması imzalandı.¹⁸⁸² Soğuk Savaş Dönemi sonrası Filistin Sorununda Madrid Konferansı ile başlayan barış süreci ve iki ülkenin güvenlik kaygıları iş birliği için uygun ortam oluşturdu. İncelenen dönemde bu durum Filistin sorununda İsrail Başbakanı Ariel Şaron'un Mescid-i Aksa'ya girmesi sonucu başlayan

1880 Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkileri için bk. Kamer Kasım, "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Dönemin Parametreleri", **III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi**, TESAM ve Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstanbul, 11-12 Ekim 2018, <https://tesam.org.tr/wp-content/uploads/2019/01/KAMER-KASIM.pdf>, s. 247-263.

1881 Adana Mutabakatı metni için bk. **Hürriyet**, 21 Ekim 1998. Terörle mücadele için bk. Ümit Özdağ, **Türkiye, Kuzey Irak ve PKK**, ASAM Yay., Ankara 1999; Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu**, Mkm Yayıncılık, Bursa 2008, s. 634-640.

1882 Amikam Nachkmani, "The Remarkable Turkish-Israeli Tie", **Middle East Quarterly**, Vol. 5, No. 2, June 1998, s. 19-29.

ikinci intifadaya kadar devam etti. Bu olay sonrası İsrail'in izlediği politika ve artan şiddet Türkiye tarafından eleştirildi. Nitekim Şaron'un 2001'de Türkiye ziyaretinde Başbakan Bülent Ecevit kameralar önünde Şaron'u ve İsrail'in politikasını eleştirdi.¹⁸⁸³

Türkiye-İran ilişkilerinde Soğuk Savaş sonrası dönemin en belirgin etkisi Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığı ve bölgede etki sahası oluşturma noktasında Türkiye ve İran'ın rekabetidir. Ayrıca bölge enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ulaştırılmasında da iki ülke rakip olmuştur. İran'a yönelik ABD yaptırımları ve uluslararası ortam Hazar enerji kaynakları konusunda İran için dezavantajlı bir durum oluşturmuştur. Sonuçta hem Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara taşınmasında Türkiye ana aktör olup, Doğu-Batı enerji koridoru hayata geçmiş hem de bölge üzerinde etkili olma noktasında Türkiye önemli mesafe almıştır.¹⁸⁸⁴

İncelenen dönemde izlenen politikaların ve ilişkilerde gelinen noktanın 2000 yılı sonrası gelişmelerde etkili olduğu, Türk dış politikası açısından önemli olan konular ve ikili ilişkiler bakımından yaşanan bazı gelişmelerle ortaya çıkmıştır. Örneğin Türkiye-ABD ilişkileri Soğuk Savaş Dönemi boyunca Doğu Bloğuna karşı NATO'nun geliştirdiği güvenlik stratejilerinin uygulanması çerçevesinde şekillendi. Bu anlamda Türkiye'nin stratejik önemi ve Türkiye'deki askerî üsler ilişkilerde merkezi konumdaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılması bu tabloyu değiştirdi. İki kutuplu dünya sisteminin olmadığı bir ortamda Türkiye-ABD ilişkilerini de yeni parametrelere göre ele almak gerekiyordu. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden hemen önce ortaya çıkan Körfez Savaşı, Soğuk Savaş sonrası gelişmeleri de Orta Doğu bakımından etkiledi ve bölgenin Türkiye-ABD ilişkilerinde ön planda olması sonucunu doğurdu.¹⁸⁸⁵ Türkiye-ABD ilişkileri Kafkasya ve Orta Asya bağlamında

1883 "Turkish PM Slams Israel's No-Talk Policy", *Jerusalem Post*, 9 Ağustos 2001.

1884 İncelenen dönemde Türkiye-İran ilişkileri için bk. Alvin Z. Rubinstein and Oles M. Smolansky Ed., **Regional Power Rivalries in the New Eurasia, Russia, Turkey, and Iran**, M. E. Sharpe, London and New York, 1995. Eric Hoogland, "Iran and Central Asia", Anoushiravan Ehteshami Ed., **From the Gulf to Central Asia, Players in the New Great Game**, the University of Exeter Press, Exeter, 1994, p. 114-128. Kemal H. Karpat, "The Foreign Policy of the Central Asian States, Turkey and Iran", Kemal H. Karpat Ed., **Turkish Foreign Policy: Recent Developments**, Wisconsin: Madison, 1996, p. 101-119. Oles M. Smolansky, "Turkish and Iranian Policies in Central Asia", Hafeez Malik Ed., **Central Asia: its Strategic Importance and Future Prospects**, MacMillian Press, London, 1994, p. 283-311. Hazar petrolünün taşınmasındaki rekabet için bk. Kamer Kasım, "The Transportation of Caspian Oil and Regional Stability", *Journal of Southern Europe and The Balkans*, Vol. 4, No. 1, May 2002, s. 36-45.

1885 Türk-Amerikan ilişkileri için bk. Kemal Kirişçi, "Türk-Amerikan İlişkileri: Belirsizlikten Yakınlaşmaya", **Avrasya Dosyası**, ABD Özel Sayısı, Yaz 2000, s. 68-89. Nasuh Uslu, "1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerinin Genel Portresi", **Avrasya Dosyası**, ABD Özel Sayısı, Yaz 2000, s. 203-232. Türk-Amerikan ilişkileri için bk. Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan Ed., **Turkish-American Relations, Past, Present and Future**, Routledge, Londra,

da gündemdeydi. ABD'nin Hazar enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden uluslararası pazarlara taşınması anlamına gelen doğu-batı enerji koridorunu desteklemesi bu noktada iş birliği alanı doğurdu. ABD Türk Cumhuriyetleri üzerinde İran'ın etkisi olmasını istemediğinden bu ülkelere Türkiye ile iş birliği yapmaları, Türk modelini takip etmeleri yönünde tavsiyede bulundu.¹⁸⁸⁶ Balkanlarda ise Yugoslavya'nın dağılması sürecinde yaşanan çatışmalarda Türkiye Boşnaklara yönelik katliamların durdurulması için büyük çaba sarf etti. Bu noktada AB'nin oldukça etkisiz kaldığı ortamda, Türkiye ve ABD 1994'te Boşnak-Hırvat Federasyonu'nun kurulmasından, 1995 Dayton Antlaşması'na giden süreçte birlikte hareket etti. Kosova sorununda da 1999 NATO harekâtına katılan Türkiye ile ABD bu konuda da iş birliği içindeydi.

Türkiye-ABD ilişkileri Soğuk Savaş sonrasında yeniden tanımlanırken güçlendirilmiş ortaklık, güçlendirilmiş stratejik ortaklık gibi terimler kullanıldı. Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin 2003 Irak harekâtına kadar genel olarak bu tanımlamaya yakın ilişkiler vardı. İlişkilerdeki sarsılma incelediğimiz dönemden sonra 1 Mart 2003'te TBMM'de tezkerenin reddedilmesi ve sonrası gelişmelerle başladı.¹⁸⁸⁷

Türkiye-Rusya ilişkilerinde de bu dönemde atılan adımların sonraki döneme yansımaları oldu. Soğuk Savaş Dönemi'nde Ankara ile Moskova arasında başlayan enerji iş birliği ve 1997'de yapımına karar verilerek 2002'de tamamlanan Mavi Akım Projesi'yle Türkiye, Rusya doğal gazının en önemli alıcılarından birisi oldu. Doğal gazın yanında iki ülke Türkiye'de yapılacak 20 milyar dolarlık proje olan ilk nükleer santralde de iş birliğine gitti. Türkiye-Rusya arasındaki ikili ticaret hacmi hızla arttı. 1997'de 4,2 milyar dolar olan ticaret hacmi 2007'ye gelindiğinde 28,2 milyar dolara gelmişti. 1990'lar da 100 binlerde olan Rusya'dan gelen turist sayısı ise milyonları bulmuş ve turizm iki ülke ilişkilerinde önemli bir yer tutmuştur. Türk müteahhitlerin Rusya'da yaptıkları projelerin değeri de 62 milyar doları bulmuştur.¹⁸⁸⁸ İki ülke arasındaki ticarete Türkiye aleyhine olan açık zaman zaman günde-

New York 2004.

1886 Eric Hoogland, "Iran and Central Asia", Anoushiravan Ehteshami Ed., **From the Gulf to Central Asia, Players in the New Great Game**, Exeter: the University of Exeter Press, 1994, s. 115.

1887 Kamer Kasım, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Temel Parametreler", **Global Strateji**, S 7, Sonbahar 2006, s. 39-50. Kamer Kasım, "ABD'nin Karadeniz Politikası", **Global Strateji**, Yıl. 3, S 12, Kış 2008, s. 108-119.

1888 Türkiye İstatistik Kurumu Web Sayfası, http://www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046. Kamer Kasım, Türkiye-Rusya İlişkilerinde Kafkasya Faktörü", Emine İnanır, Osman Köse ve Yasemin Ulutürk (Ed), **Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya**, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s.181. Kamer Kasım, "The Impact of Turkish-Russian Normalization Process to Security of the Black Sea", Alaeddin Yalçınkaya, Arzu Al ve Hakan Mehmetçik Ed., **V. International Blue Black Sea Congress Proceedings**, İstanbul/Marmara Üniversitesi Yay., Mart 2017, s. 399-400.

me getirilse de özellikle incelediğimiz dönemde Türk firmaların Rusya'daki faaliyetleri ve artan turizmdeki iş birliğiyle iki ülke tarihte olmadığı kadar yakınlaşmıştır. Hatta enerji alanında ele alınan dönemden sonra ortaya konan Türk Akım Projesi'yle daha kalıcı iş birliğinin önü açılmıştır.¹⁸⁸⁹

Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrasında izlediği Karadeniz'in güvenliği politikası ve burada oluşturduğu mekanizmalarla güvenliğin sağlanması ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne vurgu yapması Rusya'nın da çıkarlarına uygun olmuştur. Ancak bölgesel konularda zaman zaman görüş ayrılıkları ortaya çıkmaktadır. Bu durumun gelişen ekonomik ilişkilere zarar vermemesi için taraflar kompartmanlaştırma denen bir formül geliştirmişlerdir. Buna göre Türkiye-Rusya ilişkilerinde ekonomik ilişkilerle siyasi ilişkiler birbirinden ayrılacak ve bir ilişkideki sorunlar diğerine yansıtılmayacaktır. Bu formül bazı istisnai problemlere rağmen ilişkilerin geliştirilmesinde faydalı olmuştur.¹⁸⁹⁰

İncelenen dönemde Türkiye-AB ilişkilerinde 1987'de Türkiye'nin üyelik başvurusuna verilen olumsuz cevap sonrası 1990'ların sonlarına kadar ilerlemeye uygun bir ortam olmadı. Türkiye'nin Aralık 1999 Helsinki Zirvesi'nde aday ülke olarak kabul edilmesi ise ilişkilerde yeni bir dönemi başlattı. Soğuk Savaş sonrası dönemde 2000 yılına gelindiğinde Türkiye AB'ye aday ülkediydi. Türkiye-AB ilişkilerinde sonraki süreç ise yavaş ilerledi. Aralık 2004 Brüksel Zirvesi sonrası Türkiye ile AB arasında müzakere süreci başladı. Ancak bu sürecin de ilerleyemediği ve Türkiye'nin üyeliği konusunun gündemde olmadığı bir döneme girildi. Türkiye açısından da üyelik perspektifi sürmekle birlikte Türk dış politikasında AB'nin ağırlığı azaldı.

Soğuk Savaş sonrası Türk dış politikası bakımından en önemli faktörlerden birisi ise Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı oldu. Türkiye'nin bu devletlerle ilişkilerinin çok geniş bir coğrafyada Türkiye'ye etki sahası oluşturacağı ve bu ülkelerle birlikte yeni bir güç merkezi olunacağı anlayışı Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar Türk Dünyası söyleminde ifadesini bulan dış politika stratejisine dönüştü. Türkiye'nin öncülüğünde birincisi Ekim 1992'de Ankara'da yapılan bu ülkelerin devlet başkanlarının bir araya geldiği zirveler düzenlendi. Türkiye'nin bölgeye yönelik tecrübesinin çok sınırlı olması ve Rusya gibi bir rakibe rağmen ilişkilerde kısa sürede önemli mesafe alındı. Kafkasya'da Azerbaycan'la "Tek Millet İki Devlet" söyleminde ifadesini bulan ilişkiler diğer Türk Cumhuriyetleriyle de hızla ilerledi. İncelenen dönemden sonra da Türkiye'nin öncülüğünde gerçekleştirilen zirvelerin sonun-

1889 Türkiye'nin enerji stratejisi için bk. "Turkey's Energy Profile and Strategy", Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, <http://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa>.

1890 Kamer Kasım, Türkiye-Rusya İlişkilerinde Kafkasya Faktörü", Drl. Emine İnanır, Osman Köse ve Yasemin Ulutürk, **Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya**, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 173.

da 2009 Nahçıvan Anlaşması'yla Türk Konseyi (Keneşi) kuruldu. Geline nokta da Türkmenistan hariç bütün Türk Cumhuriyetlerinin üye olduğu hatta AB üyesi Macaristan'ın gözlemci üye olduğu kuruluş Türk dış politikası açısından başarılı bir oluşumdur.¹⁸⁹¹ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 19. yüzyıldaki Büyük Oyunun yeni aktörlerle sahneye konduğu söyleminin yaygın olduğu Kafkasya ve Orta Asya'da uluslararası sisteme yeni katılan ülkeler geçen zamanda bağımsızlıklarını pekiştirdiler. Türkiye'nin izlediği politika da buna önemli katkıda bulundu.

Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesi Kıbrıs sorununda da parametreleri değiştirdi. Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin 1990'daki AB'ye üyelik başvurusu ve AB'nin süreci işletmesiyle birlikte etkileri 2000'li yıllara sarkacak değişiklikler oldu. Rum Kesimi'nin üyeliğinden önce sorunun çözülmesi için hazırlanan ve son versiyonu 24 Nisan 2004'te Kuzeyde ve Güneyde aynı anda referanduma sunulan Annan Planı Kuzeyden evet çıkmasına rağmen Güneyden çıkan hayır oylarıyla plan reddedildi ve Kıbrıs sorunu çözülmeden Rum Kesimi'nin AB üyeliği gerçekleşti. Kıbrıs sorunu Türkiye'nin AB üyelik sürecinde engel olarak sunulsa da değişen parametreler, enerji konusunun denkleme girmesi ve en önemlisi 1999'da gerçekleşen NATO'nun Kosova Harekâtının, 2008'de Kosova'nın bağımsızlığına yol açması, Kıbrıs'ta iki devletli çözüm konusunun daha fazla vurgulanmasına yol açtı. Kıbrıs'ta iki devletin varlığının kabulünün uluslararası sistemin geldiği nokta ile de uyumlu olduğu anlayışıyla Türkiye ve KKTC tarafından konu bu bağlamda dünyaya sunuldu.¹⁸⁹²

Sonuç olarak; uluslararası sistemdeki çok temel bir değişiklik olan Soğuk Savaş, Türkiye açısından Batılı ülkelerle ilişkiler ve güvenlik sistemine dâhil olma anlamında etkili oldu. İki kutuplu dünya düzeninde NATO'nun Sovyetler Birliği'ne komşu güney kanat ülkesi olarak Türkiye'nin stratejik konumuna vurgu, Batı ve Doğu blokları arasında gerilimin yükseldiği dönemlerde

1891 Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkileri için bk. Kamer Kasım, "Türkmenistan Dış Politikası", Ed. Kamer Kasım, **Türkmenistan**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2016, s. 97-130. "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Dönemin Parametreleri", **III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Yerelden Küresele: Türkiye - Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü Ve Yarını**, TESAM ve Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İstanbul, 11-12 Ekim 2018, <https://tesam.org.tr/wp-content/uploads/2019/01/KAMER-KASIM.pdf>, s. 247-263.

1892 Kıbrıs sorunu için bk. Kamer Kasım, "Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Kıbrıs Sorunu", **Gazi Akademik Bakış**, C 1, S 1, Kış, 2007, s. 57-72; Kamer Kasım, "Kıbrıs Sorununda Enerji Boyutu", **2. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Sempozyumu**, Trabzon, 15-16 Kasım 2018, s. 170-186. Kamer Kasım ve Elif Eren Kasım, "Taiwan-Cyprus-Kosovo Cases: Differences and Similarities", **Journal of Administrative Sciences/Yönetim Bilimleri Dergisi**, Vol. 15, No. 30, 2017, s. 553-572; Kamer Kasım, "Cyprus Question and Its Interactions with International System", **International Journal of Economic and Social Research**, Vol. 16, No. 2, 2020, s. 433-442.

arttı. Uluslararası sistemin yapısı bölgesel güçlerin bile blok siyaseti dışında hareket etmesini çok zor kılıyordu. Türkiye de ilişkilerini iki kutuplu sisteme uygun olarak yönetti. Ancak çok temel çıkarlarının olduğu konularda blok liderinden farklı hareket edebileceğini hatta onun Türkiye'nin çıkarına aykırı kararlarına aynı şekilde karşılık verebileceğini de üslerin faaliyetlerinin durdurulması örneğinde olduğu gibi gösterdi. İncelenen dönemde Sovyetlerin Afganistan'ı işgali sonrası Soğuk Savaş tırmanmış, Sovyetler Birliği'nde Gorbaçov'un Devlet Başkanı olmasıyla iki kutuplu yapı hızlı bir şekilde çözülmeye başlamış ve 1991'de de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Soğuk Savaş dönemi sona ermiştir. Bu tüm ülkeler için olduğu gibi Türkiye için de dış politikanın yeniden ele alınmasını gerektirecek büyük bir sistemik değişiklikti. Yeni uluslararası sistem Türkiye için risklerin yanında fırsatlar da sunmaktaydı. İki kutuplu sistemin göreceli istikrarı ve öngörülebilirliği yoktu. Ancak Türkiye bir bölgesel güç olarak hem çevresinde hem de daha önce ilişki kuramadığı bölgelerde etkili olma imkânına sahip oldu. Bölgesel kriz ve çatışmaların doğru yönetilmesi ve risklerin azaltılması ve yeni dönemde ortaya çıkan fırsatların değerlendirilebilmesi dış politikada çok yönlü hareket etmeyi ve Balkanlardan Orta Asya'ya yeni stratejileri gerektirmekteydi. Soğuk Savaş Dönemi ittifak ilişkilerinin olmadığı bir uluslararası sistemde temel dış politika hedeflerini koruyarak konular bağlamında ülkelerle ilişkiler kuruldu. Bir alan veya konuda görüş ayrılıklarının olduğu bir ülkeyle başka alanlarda iş birliğinin yapılabileceği yeni dönemde bunun en tipik örneğini Türk-Rus ilişkileri oluşturdu. Türkiye-ABD ilişkilerinin daha Soğuk Savaş Dönemi sona ermeden önce Körfez Savaşı'yla birlikte Orta Doğu ağırlıklı bir çizgide ele alınacağı belli oldu. İncelenen dönemde çok sorunlu olmasa da ondan sonra özellikle 1 Mart 2003 tezkere krizini takiben Soğuk Savaş sırasındaki dönemsel krizlerin daha uzun versiyonları ortaya çıktı. Türkiye'nin AB'ye yönelik politikasında ise üyelik hedefi değişmedi ancak AB'nin Türkiye'ye 1999 Helsinki Zirvesi'nde adaylık statüsü vermesi hatta 2004 Brüksel Zirvesi'yle müzakerelerin başlamasına rağmen süreç büyük ölçüde AB içi nedenlerle ilerleyemedi. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden 2000 yılına kadar olan dönemde Türk dış politikası daha önce strateji geliştiremediği Kafkasya ve Orta Asya'ya yoğunlaştı. Bu bağlamda Türk Cumhuriyetleriyle ilişkiler Türk dış politikası içinde önemli yer tuttu. Enerji politikaları da Hazar enerji kaynaklarının ulaştırılması noktasında yeni dönemde dış politikanın konusu oldu. İncelenen dönemden sonra ise özellikle Arap baharı süreciyle birlikte Orta Doğu'nun Türk dış politikasındaki ağırlığı arttı. Ancak ilişkilerde kurumsallaşma ve istikrar hatta Türkiye açısından kazançlar bakımında Soğuk Savaş sonrasında Kafkasya ve Orta Asya'nın daha avantajlı olduğu söylenebilir.

Soğuk Savaş Dönemi sonrasında NATO alan dışı müdahale konseptiyle devam edip uluslararası güvenlikte önemini korusa da müttefikler arası iliş-

kiler özellikle de ABD ve AB ilişkileri artık Soğuk Savaş parametreleriyle yürütülmemekteydi. Rusya ile ilişkilerden Orta Doğu politikasına uluslararası sistemden kaynaklanan bu farklılaşma Türk dış politikasına da yansdı. Ancak Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesi Türk dış politikasında Kıbrıs sorunu gibi temel konuların ağırlığını azaltmadı. Bunlar yeni dönemin parametreleriyle tartışılmaya devam etti.

2.4. Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri (1980-2000)*

2.4.1. AT'den AB'ye: Avrupa Tek Senedi (1987) ve Maastricht Antlaşması (1993)

Avrupa Birliği, İkinci Dünya Savaşı'nın ağır bilançosu karşısında büyük bir maddi ve manevi çöküntü yaşayan Avrupalı büyük devletlerin öncülüğünde, Almanya'nın kontrol altında tutulması gerektiği temel gerçeğinden hareketle, savaş ham maddesi olarak büyük bir öneme sahip olan demir-çelik üretiminin ortak kullanılması anlayışına dayanılarak kuruldu. Gelişen ve hızla artan üretim için ulusal pazarların yetersiz kalması ve ABD ile SSCB gibi yeni dünya güçlerine karşı ekonomik anlamda güç birliğine duyulan ihtiyaç, AB'nin kurulmasını gerektiren bir başka neden oldu. İkinci Dünya Savaşı, bir taraftan da ulusçuluk fikrinin çökmesine, diğer taraftan sosyalist anlayışın gözden düşmesine ve buna bağlı olarak komünizmin bir tehdit olarak algılanmasına neden oldu.¹⁸⁹³ İkiye bölünmüş olarak Soğuk Savaş'ın merkezinde yer alan ve Avrupa'nın en önemli devletlerinden biri olan Almanya'nın iki Almanya'yı birleştirme çabası içine girmesi, savaş sonrası ortaya çıkan Avrupalılık düşüncesi karşısında destek bulmadı. Almanya'nın önünde iki seçenek vardı: Birincisi, Batı ve Doğu Bloku arasında tarafsız kalmak. İkincisi, Amerika'nın desteğini almış¹⁸⁹⁴ birleşmiş bir Avrupa'da Batı Bloku yanında yer almak ve böylece yeni konumunu belirlemek. Alman yöneticiler, ikinci yolu seçerek birleşik Avrupa'nın kurulması düşüncesini desteklediler.

Bu temel anlayıştan hareketle, Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman'ın 9 Mayıs 1950 tarihinde Avrupa ülkelerine yaptığı "savaş sanayinin ham maddeleri olan kömür ve çelik üretiminin ve kullanımının uluslar üstü bir organ sorumluluğunda yönetilmesi" çağrısı karşılıklı buldu. 18 Nisan 1951

* Prof. Dr. Abdullah İlgazi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ailgazi65@hotmail.com

1893 İbrahim S. Canbolat, "Avrupa Birliği ve Türkiye", 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Nobel Yay., Ankara 2004, s.215.

1894 ABD'nin Rusya tehdidine karşı Avrupa'nın askerî gücünü yanına alması beklenirken bu gücün gelecekte kendisi için de bir tehdit olacağını düşünmüş olacak ki Avrupa Savunma Topluluğu oluşumuna destek vermemiştir. Bunun yerine Avrupa'nın ekonomik gelişimini desteklemiştir. Bk. İrfan Kaya Ülger, *Avrupa Birliği'nde Siyasal Bütünleşme*, Gündoğan Yay., İstanbul 2002, s.52-53.

tarihli Paris Anlaşması ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu kuruldu. Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Lüksemburg ve Hollanda arasında kurulan bu birlikle sadece Almanya ve Fransa'nın değil, İtalya, Belçika, Lüksemburg ve Hollanda'nın demir-çelik kaynakları birleştirilerek bu altı ülke arasında ortak bir çelik pazarı oluşturuldu. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunun Bakanlar Konseyi, Yüksek Otorite, Ortak Asamble ve Adalet Divanı olmak üzere dört organı bulunmaktaydı. Ortak Pazar'la ilgili tüm yetkiler Yüksek Otorite tarafından kullanılmaya başlandı.

Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunun kurulması ile birlikte demir-çelik pazarlarının birleştirilmesinden elde edilen başarı, diğer alanlarda da ortaklık kurma düşüncesini yeniden gündeme getirdi. Bunun sonucunda, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu¹⁸⁹⁵ ile Avrupa Ekonomik Topluluğu kuruldu. 1 Temmuz 1967 tarihinde gerçekleşen Birleşme Antlaşması ile Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğunun yürütme organları ve diğer iki topluluğun yürütme organları birleştirildi. 50 yıllık bir süreyle kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, 23 Temmuz 2002'de bu süreyi tamamlayarak sona erdi.

Avrupa Ekonomik Topluluğu¹⁸⁹⁶, genel bir ekonomik bütünleşme öngördü ve üye ülke pazarları içinde kişi, mal, hizmet ve sermayenin serbest dolaşımını ve genel ekonomik politikalarda koordinasyonu amaçladı. Bu süreç, 1 Ocak 1992 tarihinden itibaren üye ülkelerin ulusal pazarları arasındaki sınırları ortadan kaldıran bir yapıya dönüştürüldü. Böylece, kişi, hizmet, mal ve sermayenin önündeki engeller ortadan kaldırıldı. 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması¹⁸⁹⁷ ile 10 Aralık 1991 tarihinde Maastricht'te düzenlenen zirvede topluluk, daha önce toplanmış olan hükümetler arası iki konferans çerçevesinde varılan sonuçları temel alarak yeni bir Avrupa Toplulukları Antlaşması yapılmasına karar verdi. 7 Şubat 1992 tarihinde imzalanan ve Kasım 1993'te yürürlüğe giren Maastricht Antlaşma-

1895 <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12006A/12006A.html>, Erişim Tarihi: 21.08.2017.

1896 Avrupa Topluluğu, Avrupa Birliği'ne geçişte önemli bir aşamaydı. Avrupa Topluluğu, hem ekonomik hem de siyasal tercihlerin oluşturduğu bir yapı olarak ortaya çıktı. Bu yapının en önemli iki ülkesi Almanya ve Fransa idi. Almanya, geçmişinde yaşanmış olan siyasal yıpranmışlığı Fransa ile anlaşarak aşabilirdi. Fransa'nın yeniden imarı ve Almanya'nın pazar arayışı iki ülkenin birlikte hareket etmesini gerekli kılıyordu.

1897 Bu antlaşma ile getirilen parasal ve mali kriterler şunlardır: 1. *Toplulukta en düşük enflasyona sahip (en iyi performans gösteren) üç ülkenin yıllık enflasyon oranları ile üye ülkenin enflasyon oranı arasındaki fark 1,5 puanı geçmemelidir.* 2. *Üye ülke devlet borçlarının GSYİH'sına oranı %60'ı geçmemelidir.* 3. *Üye ülke bütçe açığının GSYİH'sına oranı %3'ü geçmemelidir.* 4. *Herhangi bir üye ülkede uygulanan uzun vadeli faiz oranları 12 aylık dönem itibarıyla, fiyat istikrarı alanında en iyi performans gösteren üç ülkenin faiz oranını 2 puandan fazla aşamayacaktır.* 5. *Son iki yıl itibarıyla üye ülke parası diğer bir üye ülke parası karşısında devalue olmamalıdır.* Bk. <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11997D/htm/11997D.html>; <http://www.tobb.org.tr/raporlar/abnedir.pdf>, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

sı'yla¹⁸⁹⁸ Avrupa Ekonomik Topluluğu, bir yandan isim değiştirerek Avrupa Birliği oldu, diğer yandan Avrupa Topluluklarına yeni boyutlar kazandırıldı ve AB'nin "üç temel esası" oluşturularak yeni bir hukuksal yapı düzenlendi.

Oluşturulan "Ekonomik ve Parasal Birlik"le Avrupa Komisyonu ve Avrupa Para Enstitüsü tarafından hazırlanan raporlar, konsey tarafından incelendi. 1996 yılı sonunda en az yedi üye ülkenin düşük enflasyon oranı, kamu maliyesinde düşük açık, para politikalarında istikrar ve uzun vadeli faizlerden oluşan kriterleri yerine getirip getirmediğinin incelenmesi kararlaştırıldı. Maastricht Antlaşması'yla "Ekonomik ve Parasal Birlik" in ikinci aşamasına geçiş tarihi olarak 1 Ocak 1994 tarihi belirlendi. Bu hususları inceleyen Konsey, "Ekonomik ve Parasal Birlik" in üçüncü aşamasının 1 Ocak 1999 tarihinde başlaması yönünde karar aldı. Bu aşamada bağımsız bir Avrupa Merkez Bankası tarafından yönetilecek olan tek paranın yürürlüğe girmesi öngörülerek günümüzdeki şeklini aldı.

Kabul edilen ikinci esas olan "Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası"yla Bakanlar Konseyi uzlaşma yöntemiyle, savunma, Avrupa vatandaşlığı, konseyde çoğunluk oylamasının genişletilmesi, Avrupa Parlamentosu, ekonomik ve sosyal uyum alanlarında ortak eyleme konu olacak temel sorunlar ile nitelikli çoğunlukla hangi alanlarda karar alınacağı belirlendi.

Üçüncü esas olan "Adalet ve İçişlerinde İşbirliği"yle üye devletler, göç ve siyasi iltica alanlarında aralarındaki iş birliğini artırmak amacıyla bir Avrupa Polis Ofisi kurdular. Maastricht'te kurulan bu hukuksal yapı sayesinde topluluk bütünleşmesi ile hükümetler arası iş birliği aynı zamanda işler duruma geldi. 1996 yılından sonra Avrupa Parlamentosu'nun yetkilerini arttırmak ve bütünleşmeyi güçlendirmek amacıyla bazı iş birliği alanlarının yeniden gözden geçirilmesi öngörüldü. Öngörülen değişiklikler 26 Mart 1996 tarihinde başlatılan altıncı hükümetler arası konferans sırasında şekillenerek, Haziran 1997'de gerçekleştirilen Amsterdam Zirvesi'nde¹⁸⁹⁹ kabul edilen 'Amsterdam Antlaşması'yla nihai şeklini aldı. Antlaşma, 2 Ekim 1997'de imzalanarak 1 Mayıs 1998 tarihinde de yürürlüğe girdi ve böylece Maastricht Antlaşması ile getirilen hukuksal çerçeve tamamlandı.¹⁹⁰⁰

1898 Antlaşmanın çevirisi için bk. Can Baydarol çev., **Avrupa Birliğini Kuran Antlaşma**, İktisadi Kalkınma Vakfı Yay., No:118, İstanbul 2007. Ayrıca bk. <https://www.ikv.org.tr/imagenes/files/A5-tr.pdf>, Erişim Tarihi: 28.05.2021.

1899 Bk.T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı Resmî İnternet Sayfası, <http://www.abgs.gov.tr>, Erişim Tarihi: 25.04.2021.

1900 Bk. Ercüment Tezcan, "Maastricht ve Amsterdam Antlaşmalarının Çerçevesinde Avrupa Birliği ve Batı Avrupa Birliği İlişkileri", **Ankara Ün. SBF Dergisi**, 54-1, s. 144-158.

2.4.2. Türkiye ve Avrupa Birliği: Katılım Ortaklığı Belgeleri ve İlerleme Raporları

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkisi, 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması¹⁹⁰¹ ile resmî bir nitelik kazandı. 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe giren bu antlaşma, Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında ortaklık esasına dayanan bir anlaşma olup, o tarihte Avrupa Ekonomik Topluluğu üyesi altı ülke¹⁹⁰² ile Türkiye arasında imzalandı. Geleceğe yönelik bu çerçevede antlaşması, ortaklığın aşama aşama geçeceği dönemleri belirle-mekte ve bu dönemlerin çerçevesini çizmekteydi. 33 madde, ekli iki protokol, bir senet ve imza sırasında teati edilen iki mektuptan oluşmaktaydı.

22 Haziran 1993 tarihinde yapılan Kopenhag Zirvesi'nde, Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği'nin genişlemesini ve bu genişlemenin merkezi Doğu Avrupa ülkelerini kapsayacağını kabul etti. Aynı zamanda, adaylık başvurusunda bulunan ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce sağlamaları zorunda olduğu kriterleri aşağıdaki şekilde belirledi:

1. Siyasi Kriterler: Demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlık haklarını güvence altına alan kurumların varlığı.

2. Ekonomik Kriterler: İşleyen ve aynı zamanda birlik içindeki rekabetçi baskılara ve diğer serbest piyasa güçlerine dayanabilecek bir serbest piyasa ekonomisinin varlığı.

3. Topluluk Mevzuatının Benimsenmesi: Siyasi, ekonomik ve parasal birliğin siyasi hedeflerine bağlı kalmak üzere üyelik için gerekli yükümlülükleri yerine getirebilme kapasitesine sahip olmak.¹⁹⁰³

Kopenhag Kriterleri'nden itibaren Türkiye'nin taraf olduğu ve imzaladığı bütün belgeler bağlayıcı nitelik kazandı.¹⁹⁰⁴ Türkiye'nin Kopenhag Kriterlerini benimsemesi ve sonrasında meydana gelen gelişmeler, Türkiye'nin aday olma sürecini hızlandırdı. Bu nedenle Türkiye, Avrupa Birliği'ne tam üye olabilmek için siyasal, sosyal, hukuki, kültürel ve yönetsel birçok reform gerçekleştirdi. Avrupa Birliği'ne uyum amacıyla yürütülen çalışmaların çoğu; hayat standartlarının yükseltilmesi, refahın artırılması, temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesi, ekonominin düzeltilmesi, sosyal ve kültürel alanlarda yaşanan olumsuzlukların giderilmesi, halka en yakın birimlerce hizmet su-

1901 **Türkiye AB İlişkilerinin Tarihçesi**, Avrupa Birliği Bakanlığı, <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=111&l=1>, Erişim Tarihi: 28 Aralık 2020; Bozkurt vd., **Avrupa Birliği Hukuku**, Nobel Yay., Ankara 2001, s. 263.

1902 Bu altı ülke Almanya, Fransa, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'dur.

1903 Orhan Morgül, "Kopenhag Ekonomik Kriterleri ve Türkiye'nin Uyum Süreci", **Avrupa Çalışmaları Dergisi**, C 5, S 2, Kış 2006, s. 9.

1904 Bk. Zeyyat Bandoğlu, "Kopenhag Siyasi Kriterlerinin Türkiye'nin Ulusal Güvenliğine Yansımaları", **Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 14, S 28, s. 313-358.

nularak hizmetlerde maksimum etkinliğin sağlanması gibi doğrudan insan yaşamının kalitesini yükseltici niteliği olan reformlardı. Bu reformların bir kısmı uygulamada çeşitli engellerle karşılaştı, birçoğu da başarılı bulunarak Türkiye'nin yaşam standartlarını yükseltmiş oldu.

Ankara Anlaşması'nda Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğuna entegrasyonu için üç aşamalı bir süreç belirlenmişti. Buna göre "Son Dönem"-de, Türkiye ile topluluk arasında bir gümrük birliği tesis edilmesi öngörülmüştü. Bu yöndeki karar Ortaklık Konseyinin 6 Mart 1995 tarihinde yapılan toplantısında kabul edildi¹⁹⁰⁵. Alınan "Gümrük Birliği kararı"¹⁹⁰⁶ Gümrük Birliği'nin son döneminin uygulamaya konulmasına ilişkin koşulları belirledi. Böylece, Katma Protokol'de öngörülen 22 yıllık Geçiş Dönemi, 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla son buldu ve Türkiye'nin AB'ye katılımı yolunda "Son Dönem"e girildi.

1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı Türkiye'ye Ankara Antlaşması'nda tanımlanmış olan klasik gümrük birliğinin ötesinde ek yükümlülükler getirdi. Bu yükümlülükler, üye ülkelerle Türkiye arasında, ithalatta olduğu gibi ihracatta da gümrük vergileri ve eş etkili resim ve harçlar, miktar kısıtlamaları ile millî üretime anlaşmanın hedeflerine aykırı bir koruma sağlamayı gözeten eş etkili başka her türlü tedbiri yasakladı. Ayrıca Türkiye'nin üçüncü ülkelerle ilişkilerinde topluluğun ortak gümrük tarifelerini kabul etmesi ve toplulukça dış ticaret konusunda uygulanan mevzuata da yaklaşması bağlayıcı bir hal aldı. Kararda sadece gümrük ve eş etkili vergilerin kaldırılması, ortak gümrük tarifesine uyum sağlanması değil, aynı zamanda haksız rekabet avantajı sağlamaya yönelik tüm engellerin kaldırılması da teminat altına alındı. Türkiye'nin üyelik süreci tamamlanmadan Gümrük Birliği'ne dâhil olması beraberinde çeşitli tartışmaları da getirdi.¹⁹⁰⁷

1998 Cardiff Zirvesi'nde¹⁹⁰⁸ AB'ye aday ülke olmamasına rağmen diğer aday ülkeler için hazırlanan ilerleme raporunun Türkiye için de hazırlanmasının kabulüyle, Türkiye Kopenhag siyasi kriterlerini yerine getirme adına

1905 Bu karar aynı yıl 13 Aralık 1995 tarihinde, Avrupa Parlamentosu'nda 149 ret ve 36 çekimser oya karşı 343 evet oylarıyla kabul edilmiştir. Lehte oy kullanan milletvekilleri, bu kararlar Avrupa ekonomisinin daha iyi avantaj sağlayacağını ve Türkiye'nin coğrafi konumunun sağladığı avantajdan yararlanılması düşüncesinden hareket etmişlerdir. Rıza Aslan, "Türkiye-Avrupa Birliği:Sancılı Gelişen İlişki", *Ankara Üniv. SBF Dergisi*, C 55, S 3, s. 10.

1906 https://www.ab.gov.tr/gumruk-birligi_46234.html, Erişim Tarihi: 22.05.2021.

1907 Bu konuyla ilgili olarak bk. Cihangir Cengiz-Ömer Kurtbağ, "Türkiye-AB Gümrük Birliğinde Yaşanan Güncel Sorunlar ve Bunlara Olası Çözüm Önerileri", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C 6, S 2(Kış 2015), s. 1-33; Ekrem Yaşar Akçay, "Gümrük Birliği'nin Güncellenme Tartışmasına Farklı Bir Bakış: Tam Üyelik Sürecine Alternatif mi?", *Current Research in Social Sciences*, C 6, S 1, 2020 Mayıs, s. 29-38.

1908 https://www.ab.gov.tr/avrupa-birligi-zirve-sonuc-bildirgeleri_45449.html/Presidence-Conclusions-Cardiff, 15 and 16 June 1998, Erişim Tarihi: 12.05.2021.

girişimlere başladı ve bu girişimler Türkiye'nin 1999 Helsinki Zirvesi¹⁹⁰⁹ ile AB'ye aday ülke olarak kabul edilmesiyle ivme kazandı. Zirvede, Türkiye ile ilgili "...Türkiye'de son zamanlarda yaşanan olumlu gelişmeleri ve ayrıca Türkiye'nin Kopenhag kriterlerine uyum yönündeki reformlarını sürdürme niyetini memnuniyetle karşılar. Türkiye, diğer devletlere uygulananlarla aynı kriter temelinde birliğe katılması mukadder bir devlettir. Diğer aday devletler gibi Türkiye de, mevcut Avrupa stratejisine istinaden, reformlarını teşvik etmeye ve desteklemeye yönelik bir katılım öncesi stratejisinden istifade edecektir..." şeklindeki açıklamalar umut verici olarak değerlendirildi.

1998 Cardiff Zirvesi'nden bu yana AB'ye tam üye olmak için yerine getirilmesi gereken kriterlerin en önemlisi olan siyasi kriterlerdir. Bu kriterlerin alt başlıkları olan demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları konusunda beklenenleri karşılama adına pek çok anayasal ve yasal değişiklikler veya düzenlemeler yapıldı.

2.4.2.1. Katılım Ortaklığı Belgeleri

Hukuki niteliği itibarıyla AB Konseyi kararı şeklinde kabul gören ve aday ülkelere yönelik olarak yayınlanan Katılım Ortaklığı Belgeleri, adaylık sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Katılım Ortaklığı Belgeleri, aday ülkelerin üyelik yönünde gerçekleştirmeleri gereken tüm çalışmalarını önceliklerine göre bir takvim çerçevesinde ortaya koymaktadır. "Kısa vadeli" ve "orta vadeli" önceliklerden oluşan Katılım Ortaklığı Belgeleri, adayların gösterdiği ilerlemelere göre, gerektiği takdirde yenilenmektedir. Bu nedenle Katılım Ortaklığı Belgeleri aday ülkelerin üyeliğine kadar geçerliliğini korumakta, ancak bu süre içerisinde yerine getirilen önceliklere paralel olarak değiştirilebilmektedir.¹⁹¹⁰

AB diğer aday ülkeler gibi Türkiye için de Katılım Ortaklığı Belgesi hazırladı ve ilk belge AB Bakanlar Konseyi tarafından 4 Aralık 2000 tarihinde onaylanarak 8 Mart 2001'de yayımlandı¹⁹¹¹. Bu belge ile Türkiye'nin sağladığı ilerlemeler ve çalışmaların yoğunlaştırılması gereken alanlar esas alınarak tekrar gözden geçirildi. 8 Mart 2001 Katılım Ortaklığı ile 14 Nisan

1909 <https://www.mfa.gov.tr/helsinki-zirvesi-10-11-aralik-1999.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 12.05.2021.

1910 **AB ve Türkiye - AB İlişkileri: Temel Kavramlar Rehberi**, 2. Baskı, İktisadi Kalkınma Vakfı Yay., Yayın No:172, İstanbul 2003, s. 127.

1911 2001 Katılım Ortaklığı Belgesi'nin resmî olmayan Türkçe metni için bk. http://digm.meb.tr/uaorgutler/AB/BELGELER/Katilim_ortakligi_2001.pdf (21.7.2021). Türkiye, kısa bir zaman sonra 19 Mart 2001'de "Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı"nı kabul etti. Bu belgeler temelinde, Türkiye, müktesebatı incelemek ve onunla uyumlu mevzuat değişiklikleri hazırlamak için dinamik ve yoğun bir süreç başlattı. Türk hükümeti içinde, bu sürece tam olarak katılan birtakım komiteler ve çalışma grupları kurulmuştur.

2003'te yeni Katılım Ortaklığı Belgesi karşılaştırıldığında, Türkiye'den vatandaşlarını taraf olduğu uluslararası ve Avrupa Sözleşmeleri doğrultusunda dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi görüş, din veya inançlara göre ayırım yapmaksızın insan haklarından ve temel hürriyetlerden hukuken ve fiilen tam olarak yararlandırması, bununla ilgili olarak yürürlükteki hükümlerin uyumlu hale getirilmesi talep edilmektedir. Diğer talep ise toplulukların kendileri, üyeleri ve topluluk mal varlıklarının, verilen eğitimin hukuken etkili bir şekilde korunması, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 1 numaralı protokolü doğrultusunda mülkiyet hakkından yararlandırılmasıdır. Butarihten sonra da çeşitli tarihlerde yeni Katılım Ortaklığı Belgeleri açıklanmıştır¹⁹¹².

2.4.2.2. İlerleme Raporları ve Türkiye

Haziran 1998 tarihli Cardiff Zirvesi'nde Komisyon, Türkiye hakkında Türkiye-Avrupa Topluluğu Ortaklık Antlaşması'nın 28. maddesi ve Aralık 1997 tarihli Lüksemburg Zirvesi¹⁹¹³ sonuçlarına dayanan bir rapor sunacağını açıkladı.¹⁹¹⁴ Türkiye ile ilgili ilerleme raporu diğer aday ülke ilerleme raporlarıyla birlikte Ekim 1998'de sunuldu. Komisyon, aday ülkelerin kaydettikleri gelişmeleri, katılım öncesi stratejilerinin bir parçası olarak düzenli bir şekilde Avrupa -Devlet ve Hükümet Başkanları- Konseyi'ne rapor etmektedir. Bu çerçevede, 1998'den itibaren Türkiye'ye ilişkin ilerleme raporları yayınlanmaktadır. 1998 yılından beri düzenli olarak yayınlanan ilerleme raporlarında aday ülkelerin AB Anayasası hükümlerine uyumu incelenmekte ve gerekli uyarılar yapılmaktadır.

1998 İlerleme Raporu'nda¹⁹¹⁵ TV/radyo ve dil serbestliği konularında sıkıntılarının devam ettiği vurgulandı. Yine dikkat çeken bir başka husus da daha önce kullanılan dil ve üslubun değişmiş olmasıydı. "Beklentiler" yerini "isteklere" bıraktı.

Beklentilerin önemli bir kısmı Lozan Antlaşması ile belirlenen hükümlere ve yürürlükteki yasalarla çatışacak düzenlemeleri gerektirmektedir. Yabancı vakıfların mülk edinebilmeleri, ruhban okulunun açılması ve gay-

1912 Türkiye için 2000, 2013, 2006 ve 2008'de olmak üzere toplam dört defa Katılım Ortaklığı Belgesi açıklanmıştır.

1913 1997 tarihli Lüksemburg Zirve kararlarına göre, Kopenhag kriterlerinden siyasi kriterlere uygun duruma gelmeden, bir aday ülke ile katılım anlaşmasını hazırlamak üzere müzakerelere başlanamaz. Diğer iki kriterle (ekonomi ve mevzuat) ilgili düzenlemelerin müzakereler devam ederken yerine getirilmesi mümkündür.

Lüksemburg Zirvesi ile ilgili dünya basınında çıkan haber ve yorumlar için bk. **Dış Basında Avrupa Birliği Lüksemburg Zirvesi (16-18 Aralık 1997)**, <http://docs.neu.edu.tr/library/4028966762.pdf>.

1914 Rıdvan Karluk, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta Yay., İstanbul 2005, s. 886.

1915 https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf.

rimüslim dinî toplulukların örgütlenme hakkını elde etmesi çok ciddi tartışmalara neden olabilecek gelişmelerdir. İlgi çekici bir başka nokta ise sadece gayrimüslim dinî topluluklarla ilgilenilmiş olmasıdır. Söz konusu topluluklar dışında kalan diğer Türk vatandaşlarının dinî yaşamla ilgili şikâyetleri ve beklentileri her iki belgede de yer almadı.

1998 İlerleme Raporu genel olarak incelendiği raporun zaman Türkiye'yi her alanda Avrupa Birliği'ne yaklaştırarak onu katılım için hazırlamaya yönelik bir strateji geliştirmeyi amaçladığı görülmektedir. AB Konseyi bunu *Bu strateji, Ortaklık Konseyi tarafından, Kopenhag Kriterleri ve Konsey'in 29 Nisan 1997 tarihli konumu ışığında, özellikle Ortaklık Antlaşması'nın 28.maddesi*¹⁹¹⁶ temelinde gözden geçirilecektir açıklaması ile resmileştirdi.

Bu çerçevede hazırlanmış olan 1998 İlerleme Raporu, Türkiye ve Avrupa Birliği arasında o güne kadarki ilişkileri anlatmakta, Avrupa Konseyinin işaret ettiği demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıkların korunması bakımından mevcut durumu analiz etmektedir. Türk anayasasında ve yasalarında öngörülen medeni ve siyasi haklarının fiilen korunması sorununun hâlâ devam etmekte olduğu tespit edildikten sonra Türkiye'deki din özgürlüğüyle ilgili belirgin sorunlar şu şekilde tespit edilmiştir.

Din özgürlüğü konusunda, devlet ilkokullarında dinsel eğitim(-Sünni) zorunludur. Gayrimüslim kökenlerini ispat etmeleri üzerine, Lozan Antlaşması azınlıkları,¹⁹¹⁷ İslami din eğitiminden yasayla muaf tutulurlar. Türkiye tarafından tanınan dinsel azınlıklar kendi dinlerini icra etmekte serbesttirler, fakat (Sünni) İslam'dan başka dinlerin icrası, örneğin dinsel mekânların mülkiyetinin ve faaliyetlerinin genişletilmesini etkileyen pek çok bürokratik kısıtlamaya tabidir.

*Türk toplumunda laiklik ilkesinin korunmasında ordu, bu ilkeye karşı oldukları düşünülen bazı İslami akımlara karşı aktif bir rol oynamaktadır. Millî Güvenlik Kurulu çerçevesinde ordu hükûmete bazı uyarılarda bulunmuştur. Ayrıca ordu, laiklikle bağdaşmayan faaliyetlere karıştıkları kabul edilen kişileri kendi saflarından düzenli olarak ihraç etmektedir.*¹⁹¹⁸

Raporun sonuç bölümünde ise toplamda 44 sayfa olan metin şu ifadelerle sonlandırılmaktadır:

1916 28. madde şu şekildedir: Antlaşma'nın işleyişi, Topluluğu kuran Antlaşma'dan doğan yükümlerin tümünün Türkiye'ce üstlenebileceğini gösterdiğinde, Akit Taraflar, Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler.

1917 Lozan Antlaşması'na göre Türkiye'deki azınlıklar Ermeni, Musevi ve Rumlar olarak tanımlanmaktadır. Aynı raporda, Türkiye'nin nüfusu ile ilgili bir değerlendirme de yer almaktadır. Buna göre 62 milyonu aşkın olarak gösterilen Türkiye'de 50 bin Ermeni, 25 bin Musevi, 5 bin Rum yaşamaktadır.

1918 Bk. http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf (27.08.2009); Türkçe metin için bk. <http://www.abgm.adalet.gov.tr>, Erişim Tarihi: 21.08.2021.

...Politik açıdan, değerlendirme, kamu otoritelerinin işleyişinde bazı aksaklıklar olduğu, insan hakları ihlallerinin sürdüğü ve azınlıklara uygulanan tavırda önemli eksiklikler bulunduğunu göstermektedir. Ordu üzerinde sivil denetim olmayışı endişe konusudur. Milli Güvenlik Kurulu kanalıyla ordunun politik yaşamda oynadığı büyük rol, bunu yansıtmaktadır. Güneydoğu Türkiye'deki duruma askerî olmayan, sivil bir çözüm bulunmalıdır, zira ülkede gözlenen medeni ve siyasi hak ihlallerinin pek çoğu şu veya bu şekilde bu konuyla bağlantılıdır. Komisyon, Türk hükümetinin ülkedeki insan hakları ihlallerine karşı mücadele etmede kararlılığını kabul etmektedir. Fakat bunun şimdiye kadar pratikte önemli herhangi bir sonucu olmamıştır. Türkiye'nin 1995'te içine girdiği demokratik reform süreci devam etmelidir. Bu sorunların çözümüne ek olarak, Türkiye, muhtelif komşu ülkelerle tüm anlaşmazlıkların uluslararası hukuka uygun olarak barışçı yollardan çözüme bağlanmasına yapıcı bir katkıda bulunmalıdır.

Ekonomik açıdan Türkiye, bir piyasa ekonomisinin temel özelliklerinin çoğuna, hayli gelişkin bir kurumsal ve yasal çerçeveye, dinamik bir özel sektöre ve liberal ticaret kurallarına sahiptir. Ekonomi önemli bir büyüme potansiyeli taşımaktadır ve özellikle, modernleşmesine ciddi şekilde katkıda bulunmuş olan gümrük birliği bağlamında, büyük bir adaptasyon yeteneği sergilemiştir. Bu faktörler, teoride, Türkiye'nin orta vadede rekabet baskısına dayanabilen sağlam bir piyasa ekonomisine erişmesine imkân vermelidir. Ancak, kendi ekonomisini verimli bir şekilde yönetebilmesi ve onun üstünlüklerinden azami ölçüde istifade edebilmesi için, Türkiye, inandırıcı ve kalıcı bir makro ekonomik istikrar çerçevesi kurmalı ve mali sektörün gerçekten aracılık işlevini yerine getirebileceği bir ortam yaratmalıdır. Yetkililer şimdi doğru yönde ilerliyor gibi görünmektedir ve bu stratejiyi devam ettirebilmeleri şartıyla, Türkiye'nin piyasa ekonomisi sağlanacaktır. Bu bağlamda, geniş bölgesel kalkınma farkları belirgin bir etkendir; bu farkların kapatılması hükümetin öncelikler listesinde üst sıralarda olmalıdır. Avrupa Birliği, diğer yolların yanı sıra, Avrupa stratejisinin kaynaklarını kullanarak, geri kalmış bölgelere yardım etmek için elinden geleni yapacaktır.

Türkiye, Gümrük Birliği kararında öngörülen mevzuatın büyük kısmını gerekli süreler içinde kabul etme ve uygulama yeteneği göstermiştir. Şimdi de, vebelerin zamanında yerine getirilmemiş olduğu sektörlerde benzer bir kararlılık göstermelidir. Kamu ihaleleri dâhil iç pazar, tarım ve çevre konuları başta olmak üzere yapılacak daha pek çok şey olmakla beraber, Türkiye, Avrupa stratejisinde belirlenen alanların çoğunda Topluluk yasalarına uyumlulaşma sürecini başlatmış durumdadır. Ne gümrük birliği, ne de Avrupa stratejisi kapsamına girmeyen sektörlerde ise müktesebatın kabul edilmesi bakımından Türkiye'nin önünde uzun bir yol vardır. Türkiye, gümrük birliği bağlamında müktesebatı uygulamak için gerekli idari ve hukuki kapasiteye sahip olduğunu tartışmasız şekilde göstermiş olduğu halde, bu aşı-

mada, müktesebatın henüz aktarılmamış alanlarıyla ilgili gelecekteki kapasitesi üzerine bir görüş beyan etmek mümkün değildir.

Aradan geçen bir yıldan sonra, yayımlanan 1999 İlerleme Raporu'nun¹⁹¹⁹ başlangıç kısmında Türkiye'de geçen süre zarfında yapılan değişiklikler hakkında bilgi verilmektedir. İçerik ve hacim olarak dar tutulan 1999 İlerleme Raporu'nda özetle şu hususların altı çizilmektedir:

1. Türkiye'de bir demokratik sistemin temel özellikleri mevcut olmakla beraber, ülkenin Kopenhag politik kriterlerini hâlâ karşılamadığı,

2. İnsan hakları ve azınlıkların korunması konularında ciddi eksikliklerin devam ettiği, işkencenin sistematik olmadığı fakat hâlâ yaygın olduğu ve ifade özgürlüğünün yetkili makamlarca devamlı olarak kısıtlandığı,

3. Millî Güvenlik Kurulunun, politik yaşamda büyük bir rol oynamaya devam ettiği,

4. Yargının bağımsızlığı konusunda bazı iyileşmeler olmuşsa da, olağanüstü mahkemeler sisteminin devam ettiği,

5. Son aylarda, demokratikleşme yönünde bazı yeni cesaret verici işaretler görüldüğü, Hükümet ve Parlatentonun politik yaşamı, adalet sistemini ve insan haklarının korunmasını düzenleyen bazı önemli yasaları çıkarmak için gayret gösterdiği, fakat bu düzenlemelerin etkisini değerlendirmek için henüz erken olduğu, çabaların sürmesi ve Kürt kökenli olanlar dâhil tüm vatandaşları içine alacak şekilde genişletilmesi gerektiği,

6. Komisyonun, bu düzenlemelerin olumlu etkisinin, Abdullah Öcalan'a verilen ölüm cezasının infazıyla yok edilmeyeceğini umut ettiği,

Raporda, Türkiye'nin ekonomik yapısıyla ilgili olarak olumlu, fakat ihtiyatlı bir yaklaşım sergilenmektedir. Makro ekonomik istikrarın sağlanmasında, hukuki ve yapısal reformları kapsayan programların uygulanmasında daha fazla ilerleme olması yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Emeklilik yasası, kamu giderlerinin azaltılması, uluslararası tahkime yönelik yapılan yasa değişikliği ve Kobilerin desteklenmesine yönelik gelişmeler olumlu karşılanmıştır. Gümrük Birliği, bankacılık ve tarıma verilen yüksek desteğin azaltılması konularında ise yapılan çalışmalar henüz tatmin edici düzeyde görülmemiştir.

Raporda ayrıca *Lozan Antlaşması ile tanınan dinsel azınlıklar ve diğer dinsel azınlıklar arasındaki muamele farklılığı hâlâ mevcuttur* şeklinde kısa ve genel bir ifade yer almaktadır.¹⁹²⁰

1919 https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1999.pdf, Erişim Tarihi: 12.04.2021.

1920 Daha geniş bilgi için bk. Abdullah İlgazi, "Avrupa Birliği İlerleme Raporlarındaki Yansımalarıyla İnsan Hakları Konusunda Türkiye'den Beklentiler ve Yaşanan Gelişmeler",

2000 Yılı İlerleme Raporu¹⁹²¹, bir önceki rapordan farklı olarak 1998 Yılı Raporu ile karşılaştırıldığında geçen iki yıl içinde bazı olumlu gelişmelere dikkat çekilmektedir. Raporda, Yahudi cemaati yanında, Rum Ortodoks, Ermeni, Katolik ve Süryani Ortodoks Kiliseleri başta olmak üzere bazı gayrimüslim cemaatlere karşı büyük bir hoşgörü olduğu tespit edilmektedir. Özellikle Aralık 1999'da resmî makamlarca yayımlanan bir genelgeye göre dinsel cemaatler, hayır ve ibadet binalarını tamir etmek için devletten izin almak zorunda olmayacaklardır. Bu olumlu bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Mevzuatla ilgili gelişmeler ise şu şekilde yer almaktadır:

1. Bazı uluslararası insan hakları belgelerinin imzalanması ve İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu'nun çalışmasının hükûmetçe kısa bir süre önce onaylanması.

2. Ancak, geçen yıla kıyasla, temel durumda pek az iyileşme olsa da Türkiye'nin durumu Kopenhag siyasi kriterlerine hâlâ uygun değildir. Bir demokratik sistemin temel özellikleri var olmaya devam etmektedir, fakat Türkiye demokrasiyi ve hukukun üstünlüğünü garanti etmek için gereken kurumsal reformların uygulanmasında yavaş davranmaktadır.

3. AB Türkiye ilişkileri açısından yürütmeye değişiklikler olmuştur, fakat ordu üzerinde sivil kontrol gibi bazı temel kurumsal sorunlar henüz ele alınmamıştır.

4. Yargı ile ilgili olarak, devlet memurlarının yargılanmasını kolaylaştıran yeni prosedür cesaret verici bir gelişmedir. Geçen yılın düzenli raporunda söz edilen, yargının işleyişine ait önemli yasa tasarıları hâlâ sonuçlanmamıştır. Devlet Güvenlik Mahkemeleri ile ilgili olarak, Haziran 1999'daki son reformdan beri ilave herhangi bir iyileşme olmamıştır. Yolsuzluk bir kaygı konusu olmaya devam etmektedir.

5. Abdullah Öcalan davası dâhil, ölüm cezası infaz edilmemektedir, fakat insan haklarının genel durumu birçok bakımdan endişe verici olmaya devam etmektedir. Konunun yetkili makamlar ve parlamento tarafından ciddiye alınmasına ve insan hakları alanında eğitim programları uygulanmasına rağmen, işkence ve kötü muamele kökü kazınmış olmaktan uzaktır. Türkiye cezaevi sisteminde önemli bir reform yapmaya hazırlanmakta olsa da, cezaevi koşulları düzelmemiştir.

6. İfade, örgütlenme ve toplantı özgürlükleri hâlâ sürekli olarak kısıtlanmaktadır.

International Davraz Congress on Social and Economic Issues Shaping the Worlds' Future: New Global Dialogue, 24-27 Eylül 2009, Isparta-Türkiye, s. 2255-2270.

1921 https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2000.pdf, Erişim Tarihi: 15.06.2021.

7. Din özgürlüğü açısından, gayrimüslim topluluklara yönelik olumlu bir yaklaşım benimsenmiş görünüyor, fakat bu yaklaşım, Sünni olmayan Müslümanlar dâhil, bütün dinsel topluluklar için geliştirilmelidir.

8. Ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin durum, kültürel haklardan yararlanma söz konusu olduğunda yeterince iyileşme göstermemiştir. Türkiye, ekonomideki en acil dengesizlikleri ele alma konusunda önemli ilerleme kaydetmiştir, fakat işleyen bir piyasa ekonomisi gerçekleştirme süreci tamamlanmış değildir.

2.5. SSCB'nin Dağılması ve Sonrası Bağımsız ve Özerk Cumhuriyetler*

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'ni oluşturan cumhuriyetler birbiri ardınca bağımsızlık ilan ettiklerinden 8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya (Belarus) aralarında imzaladıkları bir antlaşma ile Bağımsız Devletleri Topluluğu (BDT)'nu kurdular. Bununla SSCB resmen dağılmış oldu. Yine bu cumhuriyetlerden Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Moldova, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan, Rusya ve Ukrayna'nın katılımıyla Almaata'da bir zirve toplanmıştır. Zirveye katılan ülke liderleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin sona erdiğini kabul ederek 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu kuruluş antlaşmasını imzaladılar. Böylece Estonya, Letonya, Litvanya, Ukrayna ve Gürcistan hariç bütün eski Sovyet cumhuriyetleri BDT'ye katılmış oldu. 1993 yılında Gürcistan da BDT antlaşmasını imzaladı.¹⁹²²

Türkiye'nin de aktif desteği ile Birleşmiş Milletler başta olmak üzere uluslararası teşkilatlara üye olarak hür dünya ülkeleri arasında yerini alan Türk cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan) önemli zirve toplantılarına iştirak etmişlerdir. Türkiye ve istiklaline kavuşan 5 Türk cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin kardeşliğe yaraşır bir şekilde geliştirilmesine çalışılan bu uluslararası toplantılardan birkaçı şunlardır:

1993 yılında, Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Üçüncü İzmir İktisat Kongresi'nde yaptığı konuşmada *21. yüzyıl, Türkiye'nin ve Türklerin yüzyılı olacaktır* diye bir hedef koymuştu. *Türkiye'nin jeostratejik manevra alanı, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne* sözleriyle ifade ediliyordu. Aynı yıl Ankara'da toplanan ilk "Türk Dünyası Zirvesi"nde Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan liderlerinin bir araya gelmesinden sonra bu tür değerlendirmeler kuvvet kazanmaya başlamıştı. Bu zirvenin ardından

* Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, halil_bal@hotmail.com.

1922 Sonradan Ukrayna, Türkmenistan ve Gürcistan ayrılmıştır. BDT'ye üye ülkeler Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya ve Tacikistan olmak üzere 9'dur.

Hazar ve Orta Asya petroleri ve doğal gazının, Kafkasya üzerinden gelip, Türkiye'den geçerek Akdeniz'e ve dolayısıyla uluslararası pazarlara ulaşması 21. yüzyılın en büyük projelerinden biri olarak ortaya çıktı.¹⁹²³

Yine 1993'ten başlayarak her yıl toplanan, Türk Devlet ve Topulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarında, Türk cumhuriyetlerinde Latin alfabesinin kullanılmasının desteklenmesi, Türk ortak pazarının kurulması gibi hedefler ele alınmıştır. Bu çalışmaların Türk Dünyası'nın büyük önderlerinden Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)'in işaret ettiği "Dilde, fikirde ve işte birlik" ilkesinin gerçekleşmesi yolunda önemli bir adım olduğu kabul edilmelidir.¹⁹²⁴

Kırgız kültür tarihinde büyük önemi bulunan "Manas Destanının 100. Yılı" münasebetiyle Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te yapılan "3. Türk Cumhuriyetleri Devlet Başkanları Zirvesi" sonunda yayınlanan 20 maddelik bildiride daha önceki Ankara ve İstanbul bildirilerinin temel ilkelerinin gerekliliği teyit edildikten sonra, *halklar arasında bağların güçlendiği, bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğüne saygı, içişlerine karışmama ve eşit haklar ilkelerine dayalı iş birliğinin geliştiği* vurgulandı.¹⁹²⁵

Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te 19 Temmuz 1997 tarihinde "Issık-Köl Forumu" adıyla toplanan zirve toplantısı, Türk devletleri arasında dostluk ve iş birliğini daha da ileriye götürmüştür. Türkiye ile Türk cumhuriyetleri en üst düzeyde değerlendirilmiştir. "Issık-Köl Forumu"na, Türk Dünyası'nın siyasetlerinin yanı sıra, uluslararası üne sahip bir dizi bilim adamı, edebiyatçı ve yazar da katılmıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, *Issık-Köl 97 Forumu'nun üçüncü oturumunda yaptığı konuşmada, Türkiye'nin, 1991 sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takiben, bölgedeki yeni bağımsız ülkelerle egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı, eşitlik ve karşılıklı yarar ilkeleri çerçevesinde dostluk ilişkileri geliştirilmesini hedef aldığını* belirtmiştir. Demirel, *Avrasya ekseninde çift yönlü bir köprü durumunda bulunan Türkiye, petrol ve doğal gaz boru hatları ile transit mallar için bölge ülkelere, Karadeniz limanlarına, Avrupa'ya ve Akdeniz limanlarına karadan bağlantı imkânı sunmaktadır* demiştir.¹⁹²⁶

Türk cumhuriyetlerinin dünyaya açıldığına ve dünya ile irtibat kurduğuna dikkat çeken Demirel, *İpekyolu'nun Avrupa ile Uzak Doğu arasında kalan geniş coğrafyada manevi değerleri de birleştireceğini* açıklamıştır. Türkiye'nin, *başta ekonomik ve ticarî alanlar olmak üzere, Türk cumhuriyetleriyle*

1923 **Sabah**, 20 Mart 1997 ve 9 Nisan 1997.

1924 Ahmet B. Ercilasun, "Latin Alfabesi Konusunda Gelişmeler", **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, s.100-144.

1925 **Avrasya Dosyası**, S 41, Eylül 1995/2, s. 7.

1926 "Demirel Yine Gitti", **Sabah**, 18 Temmuz 1997.

*ilişkilerini her boyutuyla geliştirmek yönündeki kararlılığını teyit etmiştir.*¹⁹²⁷

Türk cumhuriyetleri Türkiye ile ekonomik ilişkilerini en ileri seviyede geliştirmek için çalışmaktadır. Zira ekonomik alanda başarılı olunmazsa diğer alanlarda da başarılı olunmayacağına idrakindedirler. Günümüzde bütün devletler ekonomik alanda bir yarış ve rekabet içindedir. İşte bu anlayışla, 13-15 Mayıs 1998'de İstanbul'da toplanan "Türk Devletleri I. Ekonomik Zirvesi" el ele vererek kalkınma çabalarını bütün boyutlarıyla ortaya koymuştur. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in başkanlığındaki zirvede Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın sanayi, ticaret ve finans alanındaki hükümet yetkilileri ve özel sektör temsilcileri bir araya geldiler.

Yapılan konuşmalarda ekonomik kaynakların değerlendirilmesi, inşaat, tekstil, imalat, bilişim, enerji, turizm, ulaştırma ve finans gibi sektörlerde ortaklıklar kurularak, ticaret ve iş birliği imkânlarının geliştirilmesi gereği üzerinde duruldu. Ayrıca hukuki, mali ve altyapı alanlarında, teknik ve akademik araştırmalar yapılması gibi ilerideki dönemlere bir temel oluşturulmasını sağlayacak konular görüşüldü.

Cumhurbaşkanı Demirel zirvede yaptığı konuşmada, *Avrasya ülkelerindeki petrol ve doğal gaz rezervlerinden oluşan 8 trilyon dolarlık zenginliğin realize edilmesinde Türkiye'nin kilit ülke olduğunu söylemiş, Türkiye, bir yandan bölgesel bir üretim merkezi haline gelirken, diğer yandan da doğuda Pasifik'ten batıda Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir pazarın tam ortasında yer alacak. Türkiye, bu geniş pazara açılan bir kapı haline gelecektir* demiştir. Demirel, zirveye özel önem gösteren ABD, Rusya, BM, Avrupa Konseyi gibi devlet ve kuruluş temsilcilerine mesaj vererek Türk cumhuriyetlerle, Türkiye'nin biraraya geldiği zirvenin ne Pantürkizm ne de Panislamizm gibi amaçlar taşıdığını söylemiştir.¹⁹²⁸

Türkiye'nin bugüne kadar kardeş ülkelere, yeniden yapılanmalarını teşvik amacıyla, ilk hareket motoru olarak toplam 1 milyar 195 milyon dolar kredi açtığını ve bu miktarın 616 milyon dolarının kullanıldığını bildirerek, Bugün bu ülkelerde, 4 bini aşkın Türk şirketi 2 milyar dolarlık yatırım yapmaktadır. Türkiye ile kardeş ülkeler arasındaki toplam ticaret hacmi, bu yıl iki milyar doları aşmıştır. Türkiye her alanda teknik destek ve danışmanlık hizmeti sunmaktadır. Bu ülkeler bugün Türkiye üzerinden dünya ile alternatif yollarla ulaşım ve iletişim kurma imkânına sahip olmuşlardır. Kadim İpekyolu ortak çabalarımızla yeniden tarih sahnesine çıkmaktadır demiştir.¹⁹²⁹

Yine, Kazakistan yeni başkenti Astana'yı bütün dünyaya resmen ilan

1927 "Türk Cumhuriyetler Zirvesi Kapanış Demirel'den", **Sabah**, 19 Temmuz 1997.

1928 "Avrasya'nın Anahtarı da Motoru da Türkiye", **Yeni Yüzyıl**, 14 Mayıs 1998.

1929 Aynı yer.

ederken toplanmış bulunan “5. Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvesi”nde diğer Türk cumhuriyetleriyle Türkiye cumhurbaşkanları bir araya geldi.

Türk cumhuriyetlerinin sahip oldukları enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırmak için Bakü-Ceyhan projesinin geliştirildiğini kaydeden Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, *Bakü-Ceyhan boru hatları projesi Türkiye'nin ve kardeş ülkelerin önünde duran heyecan verici bir projedir ve hepimizin ortak malıdır. Ortak kaderimize çok önemli katkıları olacak iş birliği fırsattır* demiştir. Demirel, Astana zirvesinin sonuç bildirisiyle, *İpek yolu'nun canlandırılması programını gerçekleştirmek, enerji kaynaklarını dünya pazarlarına ulaştırmak, Avrupa-Kafkasya-Asya ulaştırma koridorunu geliştirmek, çevre korunması alanında iş birliğini güçlendirmek ve uyuşturucu madde ticaretiyle mücadelede birlikte hareket etmek gibi önemli noktalarda kararlılığın açıkça ortaya konduğunu* söyledi.¹⁹³⁰

Denilebilir ki Türkiye devleti ve Türk toplulukları, ufak tefek bazı olumsuzlukları bir yana bırakırsak, aralarındaki münasebetleri oldukça başarıyla geliştirmektedirler. Mesela Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan cumhurbaşkanları 10 Ocak 1997’de Bişkek’te toplanarak bir “Ebedi Dostluk Antlaşması” imzaladılar. Ayrıca, ortak barış gücü oluşturmak, Özbekistan’da ortak askerî tatbikat yapmak kararlarını aldılar ve çeşitli antlaşmalar imzaladılar. Üç devlet başkanı 1993’te Orta Asya Ekonomik İşbirliği’ni oluşturmak konusunda anlaşmışlardı. 7 Ağustos 1997’de Almaatı’da bir araya gelerek aralarında ekonomik birlik oluşturmak için antlaşmalar imzaladılar. Diğer Türk cumhuriyetlerinin toplantıya çağrılmaması “Eski Doğu Türkleri-Batı Türkleri ayrımı mı gündeme geliyor?” sorusunun sorulmasına yol açmıştır. Aynı dönemde Türkiye’nin Türk cumhuriyetleri ile ekonomik ilişkilerini ihmal ettiği de ileri sürülmüştür.¹⁹³¹ Fakat Sovyet Dönemi’ndeki uygulamalar nedeniyle Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan ekonomilerinin birbirlerine oldukça bağımlı olduğu unutulmamalıdır.

Genel olarak bakıldığında Türk cumhuriyetleri, elmas ve altın madenlerinden petrol ve doğal gazı kadar çok büyük kaynaklara sahiptir ve altyapıları da oldukça iyidir. Başta Dünya Bankası olmak üzere pek çok uluslararası finans kurumu Türk cumhuriyetlerini yakından izlemektedir. 1996 yılında yarıdan fazlası Kazakistan’da olmak üzere bu bölgede toplam 1,695 milyar

1930 Mehmet Çetingüleç, “Demirel: Bakü-Ceyhan Ortak Geleceğimiz”, **Yeni Yüzyıl**, 10 Haziran 1998; Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Ham Petrol Boru Hattı: Azerbaycan’da 443 km, Gürcistan’da 249 km ve Türkiye’de 1.076 km olmak üzere toplam uzunluğu 1.768 km’dir. Günlük kapasitesi 1,2 milyon varildir. Bakü yakınlarındaki Sangaçal terminalinden gelen petrolü Türkiye’nin Akdeniz kıyısındaki Ceyhan deniz terminaline ulaştırmaktadır. Yapımına 10 Eylül 2003’te başlanan hattın inşası tamamlandı ve Haziran 2006’da Ceyhan’dan ilk petrol sevk edildi. https://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/pipelines/BTC.html, Erişim Tarihi: 28.05.2018.

1931 <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/TURKHABER/94/T18.htm>

dolarlık doğrudan yabancı yatırım yapılmıştır.¹⁹³² Türk özel şirketleri giderek artan bir tempo ile Kırgızistan'da yatırımlar yapmaya başlamışlardır. Şubat 1997 itibariyle bir kısmı tamamlanmış 200'den fazla müteahhitlik ve sanayi projesi üzerinde çalışmalar yapılmaktaydı. Kırgızistan'daki Türkiye yatırımları 279 milyon dolara ulaşmıştır.¹⁹³³

Aynı dönemde Türk şirketleri Türkmenistan'da 1,6 milyar dolar, Kazakistan'da 1,5 milyar dolar iken Özbekistan'da 928,4 milyon dolar ve Tacikistan'da 137,5 milyon dolar yatırım yapmışlardır. Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetlerine yatırımları toplam 4,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve 5,2 milyar dolarlık yatırım yapmış olan Rusya'nın ardından ikinci sırada yer almıştır.¹⁹³⁴

Türkiye ve Türk cumhuriyetleri arasında "Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması" antlaşmaları imzalanmış, devlet ve özel sektör kuruluşlarının bu ülkelerde yatırım yapabilmesi için gerekli yasal güvence sağlanmıştır. Bu ülkelerde yatırım yapan Türk şirketleri sistemden ve bürokratik engellerden kaynaklanan güçlükler dışında, önemli sorunlarla karşılaşmamaktadırlar.¹⁹³⁵

Müteahhitler ihaleler hakkında yeterli bilgi alamadıklarından ve bazı ihalelerden dışlandıklarından şikâyet etmektedirler.¹⁹³⁶ Yatırımcıların karşılaştıkları önemli sıkıntılardan biri de Türk cumhuriyetlerinde kurdukları şirketlere yerli müdür, şef, yönetici bulamamalarıdır. Bu sıkıntılar, yoğun eğitim programlarıyla aşılmaya ve iş kalitesi yükseltilmeye, Sovyet Dönemi'nde devletçi zihniyetle yetişmiş insanlara sıfırdan başlayarak yeni yönetim felsefesi ve formasyonu kazandırılmaya çalışılmaktadır.¹⁹³⁷

Öte yandan Türkiye Batı sermayesi için Avrasya'ya açılan bir kapı haline gelmektedir. OECD, 21 Ocak 1998'de TÜSİAD'a başvurarak Avrasya ülkelerindeki yatırımların teşvik edilmesini ve bu ülkelerin yatırımı teşvik kurumları arasındaki teknik iş birliği imkânlarının yaratılmasına aracılık etmesini istemiştir. Bunun üzerine TÜSİAD, 24-26 Şubat 1998 arasında Antalya'da Avrasya Yatırım Teşvik Kurumları Başkanlar toplantısına katılmıştır. Toplantıda Avrasya'nın irili ufaklı birçok ülkesinden temsilciler yer almıştır.¹⁹³⁸

1932 Bu hususta bk. "Orta Asya seferinde Ruslara geçildik", **Sabah**, 13 Şubat 1997.

1933 **Avrasya Dosyası**, S 30, Nisan 1995/1, s. 2.

1934 Halil Bal, "Kırgızistan: Çin Gölgesi ve Rus Desteği Altında", **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Dr. Alâeddin Yalçınkaya, Bağlam Yay., İstanbul 1998, s. 97-116.

1935 Feyzullah Budak, "Kırgızistan Dünü, Bugünü, Yarını", **Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı)**, S 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1254-1283.

1936 Hayriye Mengüç, "Anadolu Grubu, Yatırım Virtüüzü Şahlandı", **Para Dergisi**, 29 Mart 1998.

1937 Budak, agm.

1938 Necla Dalan, "TÜSİAD ve OECD, Avrasya için iş birliği yapacak", **Yeni Yüzyıl**, 5 Mart 1998.

Ayrıca Türkiye bundan sonraki OECD toplantıları için merkez seçilmiştir. Bütün bunlar Avrasya ülkeleri nezdinde Türkiye'nin konumunu güçlendirmektedir.¹⁹³⁹

Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ile Çin lideri Jian Zemin, 23 Nisan 1997'de "çok kutuplu bir dünya ve yeni bir uluslararası düzen" isteyen bir bildiriye imzalamalarının hemen ardından Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan devlet başkanlarını da aralarına alarak uzunluğu 7.300 kilometre olan bir ortak sınır için güvenlik antlaşması imzaladılar. İki tarafında da asker ve silah indirimine gidilecek olan bu sınırın 4.300 kilometresi Rusya ile Çin arasındadır. Kalan 3.000 kilometresi ise Çin'in Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'la olan sınırı Doğu Türkistan (Çin'in Sincan Eyaleti)'dadır.¹⁹⁴⁰ Görünen o ki, Çin bu anlaşmayla Uygur ayaklanmasını zapturapt altında tutmayı amaçlamaktadır.

Rusya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından üzerlerinde etkisini kaybettiği cumhuriyetleri kontrol edebilmek ve eski nüfuzuna tekrar kavuşabilmek için büyük çaba harcamaktadır. Bunun için üç Baltık ülkesi Litvanya, Letonya ve Estonya hariç bütün eski Sovyet cumhuriyetlerinin üye oldukları "Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)" kurulmuştur. Fakat Rusya BDT üyeleri içinde kontrolü sağlayamamıştır. 12 üyeli BDT içinde Rusya'nın müttefiki olarak bölge politikalarında pek etkisi olmayan Beyaz Rusya, Azerbaycan'la büyük ihtilaf içinde olan Ermenistan ve bir türlü iç huzura kavuşamayan Tacikistan kalmıştır.

Kafkasya petroleri konusunda Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna arasındaki iş birliğinin gelişmesi Rusya'yı memnun etmemektedir.¹⁹⁴¹ Batılı ülkelerin Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan petrolerinin işletilmesinde pay sahibi olmak için çaba harcamaları Rusya'yı endişelendirmektedir. Özellikle Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle enerji alanında münasebetlere girmesi Rusya'nın dikkatinden kaçmamıştır.

Öte yandan gümrük birliği antlaşmaları ile üç Türk cumhuriyeti Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan Orta Asya'daki Rusya'nın etkisini azalttılar. Beyaz Rusya ile Rusya da bu gümrük birliğine dâhil oldular.

1939 Dalan, aynı yer.

1940 Çin Doğu Türkistan'daki Kazakların (1,1 milyon) Kazakistan'a göç etmelerine izin vermesi karşılığında Kazakistan'daki Uygurların (200 bin) Doğu Türkistan'daki kardeşlerini destekleme eylemlerine mâni olmasını istemektedir. Bk. Zeynep Göğüş, "Tanrı Dağı'nın Eteklerinden", **Sabah**, 28 Nisan 1997.

1941 Rusya, NATO'nun genişlemesine karşı İran-Hindistan-Çin ittifakını koz olarak kullanmak istemektedir. Ermenistan'la geniş kapsamlı bir askerî iş birliği anlaşması imzalayarak Kafkasya'da etkisini sürdürme gayretini gösterdi. Ayrıca Yunanistan ve Suriye ile ortak tatbikatlar yapması, Kıbrıs Rum kesimine S-300 füzeleri satması, İran'a nükleer füze teknolojisi transfer edilmesi, Türkiye'nin çevresinde yeni Rusya merkezli ittifaklar oluşturma çabaları olarak görülebilir. Bu hususta bk. Suat Taşpınar, "Rusya arayışta", **Sabah**, 22 Eylül 1997.

BDT zirvesi öncesinde Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Beyaz Rusya'dan oluşan "Gümrük Birliği"nin liderler zirvesi 28 Nisan 1998'de Moskova'da yapıldı. Çin'de bulunan Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev toplantıya katılmadı. 4 üye ülke Tacikistan'ın başvurusunu da dikkate alarak gümrük birliğini genişlettiler.¹⁹⁴²

Moldova'nın başkenti Kişinev'de 1997'de yapılan BDT zirvesinde, birçok ülke Rusya'yı "üye ülkelerin çıkarlarını hiçe sayarak kendi egemenliğini dayatmakla" suçlamışlardı.¹⁹⁴³ Rusya hem ortak savunma hem de gümrük birliği teklifine destek bulamamıştır.

Rusya 1998 zirvesinde, ekonomik entegrasyonun güçlendirilmesini, daha etkili organların kurulmasını, BDT çerçevesindeki askerî iş birliğinin geliştirilmesini önerdi. Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin, *Artık BDT'yi daha etkin hale getirecek somut adımlar bekleniyor* demişti. Ne var ki, bu BDT zirvesi, ortak bildirge bile yayınlanmadan sonuçlandı. Üye ülkeler, örgütün yeniden yapılanma planlarını görüşmeyi Temmuz ayına ertelediler. Çin'de bulunan Askar Akayev dışında tüm liderler hazır bulundu. Gergin bir ortamda geçen 1998 zirvesinin ardından *BDT'nin dağılma sürecine girdiği* yorumları yapılmıştır.¹⁹⁴⁴

Rusya'nın BDT'yi bir hegemonya aracı olarak kullanmak istediği iddia edilirken Yeltsin'in BDT başkanlığı görevi 2000'li yıllara kadar uzatıldı. BDT Sekreterliği'ne de Rusya Güvenlik Konseyi eski Sekreter Yardımcısı Boris Berezovski atandı.¹⁹⁴⁵

Türk Dünyası'nda kültürel ilişkileri geliştirmek üzere 1993 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti kültür bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla TÜRKSOY kurulmuştur. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tuva, Hakas Cumhuriyeti ve Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri TÜRKSOY'a gözlemci üye olarak katılmışlardır. Merkezi Ankara'da olan TÜRKSOY, üye ülkelerin devlet başkanlarının himayesinde yaptığı ilim, kültür ve sanat faaliyetleriyle Türk topluluklarının ortak kültürel değerlerinin ortaya çıkarılması, kuvvetlendirilmesi ve dünya çapında tanıtılması için çalışmaktadır.¹⁹⁴⁶

1942 Suat Taşpınar, "BDT'de Zorlu Zirve", **Yeni Yüzyıl**, 29 Nisan 1 998.

1943 Suat Taşpınar, "BDT' de Yüksek Gerilim", **Yeni Yüzyıl**, 17 Mart 1 998.

1944 John Hopkins Üniversitesi Orta Asya Enstitüsü'nün, "Kafkaslar ve Orta Asya'ya Yönelik Amerikan Politikaları" konulu toplantısındaki konuşmalar bk. Savaş Süzal, "Kafkasya Politikaları Değişmeli", **Sabah**, 23 Temmuz 1997.

1945 Bal, agm.

1946 <https://www.turksoy.org/>

2.5.1. Kafkasların Jeopolitik Konumu

Karadeniz'in kuzeydoğu kıyılarından başlayıp Hazar Denizi'nin kuzey batısına kadar uzanan sıradağ silsilesine Kafkas Dağları ve bu dağların kuzeyine Kuzey Kafkasya, güneyine ise Güney Kafkasya adı verilir. Kuzey Kafkasya halen tamamıyla Rusya Federasyonu'na bağlı bir bölgedir. Doğudan batıya doğru Dağıstan, Çeçenistan, İnguşetya, Kuzey Osetya, Kabardino-Balkarya, Karaçay-Çerkesya ile Stavropol ve Krasnodar bölgelerini içine alır. Adige Cumhuriyeti de Krasnodar bölgesindedir. Güney Kafkasya ise Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti'nden oluşan bölgedir. Türkiye'nin yakın çevresinde yer alan stratejik önemi büyük olan Kafkasya veya Kafkaslar bölgesi tarih boyunca Türk ve Müslüman halklara yurt olmuştur. Bölge yer altı ve yer üstü zenginlikleri ve stratejik konumu sebebiyle daima emperyalist devletlerin rekabet alanı halindedir.

Buradaki etnik çeşitlilik ve konuşulan dillerin çokluğu şaşırtıcıdır. Halkı çeşitli ırklardan meydana gelen ve birçok dilin konuşulduğu Kuzey Kafkasya'da halkın büyük çoğunluğu Müslümandır. İslam dini Kuzey Kafkas ahalisini birleştiren en önemli kültürel bağdır. Kuzey Kafkasya'da dil farklılıklarına rağmen bütün kavimler kendilerini "Dağlı" (Tavlu) olarak görür ve bir psikolojik üniteyi temsil ederler. Aynı hayat tarzına sahiptirler, şeref anlayışları, folkloru, kahramanlık şarkıları, dansları ve kostümleri birbirinin aynıdır. Yazı dili olarak Arapça Sovyet Dönemi'ne kadar önemini korumuş sonra yerini Rusçaya bırakmıştır. Nüfusun diğer kısmını ise Hristiyan dinine mensup Rus, Kozak ve Ukraynalılar meydana getirir. Yerli kavimler içinde Çeçenler, Osetinler ve Avarlar bulunmaktadır. Kumuklar, Balkarlar (Malkarlar), Karaçaylar ve Nogaylar Türk grubuna dâhildirler.¹⁹⁴⁷

Kuzey Kafkasya'nın doğu kısmı Dağıstan ve Çeçenistan bölgesidir. Bu bölge Terek Nehri'nin güneyden kuzeye doğru akan ana kolunun doğusu ile Hazar Denizi arasında yer alır. Gürcü Askerî Yolu adı verilen şose, Terek Nehri'nin bu ana kolunun açtığı vadiden geçer ve Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya'yı birbirine bağlar. Fakat Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya'nın en önemli bağlantısı Dağıstan şehirlerinden Mahaçkale ve Derbend'i Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'ye bağlayan demir yolu ve kara yollarıdır. Kuzey Kafkasya'nın orta kısmı Terek Nehri'nin batı ve güney kolları ile Kuban nehrinin güney kollarının bulunduğu yerlerdir. Batı Kafkas kısmı ise Kuban Nehri'nin suladığı verimli ova ve ormanlarla kaplı dağlık bir bölge olup Karadeniz kıyılarına kadar uzanır. Kuzey Kafkasya'nın güney bölgeleri Kafkas sıradağlarının kapladığı alanlar ve ülkenin en dağlık yerleridir. Buzullarla kaplı yüksek tepelerin etekleri ormanlıktır. Kafkas dağlarının en

1947 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı-na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011, s. 480.

yüksek doruğu Elbruz 5.642 metredir. Dağıstan'da Hazar Denizi'ne dökülen iki ırmak sistemi vardır. Birincisi Sulak Irmağı olup Gazi Kumuk Koysu, Kara Koysu, Avar Koysu ve Andı Koysu adını taşıyan dört akarsuyun birleşmesinden oluşur. Bu akarsuların hepsi kuzey ve kuzey doğu yönünde dağlara paralel olarak akarlar. Vadileri çoğunlukla olağanüstü derin ve dardır. İkincisi ise Samur Irmağı Kara Koysu ve Avar Koysu'nun doğduğu yere yakın bir yerden doğar ve güneye doğru bir kavis yaparak doğuya doğru akar. Bu ırmağın aşağı kısımları Dağıstan Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'la hududunu belirler. Dağıstan'ın kuzeyinde Stavropol yaylasına kadar uzanan Sulak-Terek-Kuma düzlüğü fazla yüksek olmayan (26 metreden az) ve Hazar Denizi'ne doğru gittikçe yüksekliği daha da azalan susuz bozkır şeklindedir.

Kafkasya toprakları yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından zengindir. Burada çıkarılan madenler arasında petrol, kömür, demir, sülfür, maden suları, bakır, gümüş, radyumla karışık kurşun ve diğerleri sayılabilir. Kuzey Kafkasya'nın başta gelen petrol üretim merkezleri Grozni ve Maykop'tur. Grozni'de daha Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yılda 2 milyon ton iyi kaliteli petrol çıkarılıyordu. Orta Kafkas bölgesinde yer alan Beştav (Petigorsk), Nazran (Kislovodsk), Demirsu (Jeleznavodsk) maden suları ünlüdür. Kuzey Kafkasya'nın ekonomisinde tarım ve hayvancılık önemli yer tutar. Bundan başka Kuzey Kafkasya birçok ağaç türlerinin bulunduğu geniş bir orman alanına sahiptir.¹⁹⁴⁸

Kuzey Kafkasya'nın başlıca şehirleri Derbend, Mahaçkale (eski Petrovsk), Temirhan Şura (Buynakski), Vladikavkaz (Ordjonikidze), Maykop ve Grozni'dir.

Sovyet Dönemi'nde Kuzey Kafkasya'nın idari yapısında büyük değişiklikler yapılarak ülke parçalanmış ve milliyet esasına göre küçük özerk cumhuriyetler ve yönetim birimleri oluşturulmuştur. Bu cümleden olarak kurulan ve Rusya Federasyonu'na bağlı: Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin alanı 50.300 km², merkezi Mahaçkale'dir; Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti'nin alanı 19.300 km², merkezi Grozni'dir; Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nin alanı 12.500 km², merkezi Nalçik'tir; Kuzey Osetya Özerk Bölgesi, merkezi Ordjonikidze'dir; Adigei Özerk Bölgesi (oblast) alanı 7.600 km²; merkezi Maykop; Karaçay-Çerkes Özerk Bölgesi, merkezi Çerkesk (eski Batapaşinskaya/Batalpaşinsk).¹⁹⁴⁹

1948 Haidar Bammate, *The Caucasus Problem Questions Concerning Circassia and Dagestan*, Berne 1919, s. 32-39.

1949 Kuzey Kafkasya'nın coğrafyası için bk. Miralay İsmail Berkuk, "Büyük Harpte (334) Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri", **94 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı**, S 35 (İstanbul Askerî Matbaa, 1 Eylül 1934), s. 13-15; Mirza Bala, "Dağıstan", **İslâm Ansiklopedisi**, C III, İstanbul 1977, s. 441-447; Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Türkiye'nin Askerî Yardımı", **Kafkas Araştırmaları**, III, İstanbul 1997, s. 30-32.

Karadeniz ile Hazar Denizi arasında Avrupa ve Asya kıtalarını birbirine bağlayan bir bölge olan Güney Kafkasya (Transkafkasya, Zakavkazia) stratejik öneminin yanısıra zengin yer altı ve yer üstü kaynakları ile dikkat çeker. Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti topraklarından ibarettir.

Gürcistan kuzeyinde Büyük Kafkas Dağları silsilesi üzerinden Rusya Federasyonu'na komşudur. Büyük Kafkas Dağları üzerinde buzullarla kaplı tepeler bir kısmı Gürcistan sınırları içinde kalır ve en yüksek yer Şhara Tepesi (5.193 m.)'dir Burada güneyinde ise Küçük Kafkas Dağları bulunur, orta kısımları ise çukur bir bölgedir. Dağlarla çevrili Ritsa Gölü (1,9 km²) turistik bir merkezdir. Karadeniz'e dökülen akarsuları Kodori, İnguri, Tshenis, Tskali ve Rioni'dir. Kür (Kura) Nehri'nin Aragvi, Lori ve Alazani adlı kolları Gürcistan içindedir. Gürcistan içinde Abhazya (8.600 km²), Acarya (2.800 km²) ve Güney Osetya (3.800 km²) özerk bölgeler bulunmaktadır. Gürcistan ekonomisi geleneksel tarım ve hayvancılık yanında sanayi, madencilik, turizm alanlarında da gelişme yolundadır. Azerbaycan'dan Gürcistan'dan geçerek Türkiye'ye gelen kara yolu, demir yolu, petrol ve doğal gaz boru hatlarının güzergahı olması ile transit taşımacılık büyük önem kazanmıştır.¹⁹⁵⁰ Gürcistan'ın en büyük şehri başkent Tiflis'tir.

Güney Kafkasya'nın nüfus, toprak ve ekonomik imkânları bakımından en önde olan devleti Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Kuzey Azerbaycan da denir. Güney Azerbaycan İran dâhilinde yer alır ve Tebriz ve civar illerden oluşur. Azerbaycan Cumhuriyeti, kuzeyinde Büyük Kafkas Sıradağları ile Rusya Federasyonu güneyinde İran, batısında Gürcistan, Ermenistan ve Nahçıvan tarafından Türkiye'ye komşudur. Azerbaycan'ın alanı 86.600 km² olup başkenti Bakü en kalabalık ve gelişmiş şehridir. Azerbaycan Türkleri, Ural-Altay dil ailesinin Oğuz grubuna dâhil olan Azerbaycan Türkçesini konuşmaktadır. 1990 yılı başlarında başlatılan Latin alfabesine geçiş süreci 18 Haziran 2001'de tamamlanmıştır¹⁹⁵¹

Tabiat şartları ve iklimi bakımından Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın en kurak kesimi olan orta ve aşağı Kür (Kura) havzasında yer almaktadır. Ülke topraklarının büyük kısmı ovalıktır. Bu ovada akan Kür Nehri'nin deltası ile Aras Nehri'nin deltası birleşir ve Hazar'a dökülür. Azerbaycan genel olarak yazları kurak ve sıcak geçen bir bozkır iklimine sahiptir.¹⁹⁵²

Geleneksel tarım ve hayvancılık yanında petrol ve petrole bağlı sana-

1950 Mehmet Saray, "Gürcistan ve Gürcüler", **Kafkas Araştırmaları**, III, İstanbul 1997, s. 1-4.

1951 Aydın Balayev, "Azerbaycan'da Etnolinqvistik Prosesler", **Azerbaycan Milli Ensiklopediyası**, Bakü 2007, s. 147-150; Ağamusa Ahundov, "Dil", **Azerbaycan Milli Ensiklopediyası**, Bakü 2007, s. 151-152.

1952 Hayyam Rahimov, "İklim", **Azerbaycan Milli Ensiklopediyası**, Bakü 2007, s. 29-32.

yi gelişmektedir. Petrol ve doğal gazdan sonra demir cevheri, alüminyum, bakır, çinko, kurşun, kobalt, sülfat, kömür, göl ve kaya tuzları gibi değerli madenler bulunmaktadır. Azerbaycan'da pamuk, çeşitli meyve ve sebzelerin üretimi yapılmaktadır. Azerbaycan'da tütün, çay ve çeşitli meyveler de yetiştirilmektedir.¹⁹⁵³

Azerbaycan tarihî bir petrol ülkesidir. Ruslar, Çarlık ve Sovyet dönemlerinde Bakü petrollerinden en geniş şekilde istifade ettiler. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Hazar'da petrol üretimini arttırmak için asrın antlaşması denilen dünyanın büyük petrol şirketlerinin katıldığı bir antlaşma imzaladı. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesi ile üretilen petrol uluslararası pazara daha güvenli taşınmaktadır. Yüksek kaliteli petrolü ve doğal gazı Azerbaycan'ın hem enerji ihtiyacını karşılamakta hem de en önemli ihracat maddelerini oluşturmaktadır. Azerbaycan'ın zengin doğal kaynaklarını akılcı kullanarak yakın gelecekte kalkınmış ve halkın refahını temin etmiş zengin ülkeler arasında yerini alması beklenmektedir.¹⁹⁵⁴

Güney Kafkasya'da üçüncü bir devlet de Ermenistan'dır. Ülkenin başkenti Erivan hem en büyük şehir hem de ekonomik merkezdir. Ermenistan'ın yüz ölçümü 29.743 kilometre karedir. Yazları sıcak ve kurak, kışları ise soğuk ve yağışlı bir iklime sahiptir.

Ermenistan, bağımsızlık ilan ettiği dönemde yayılcı siyaset izlemiş, uluslararası hukuku hiçe sayarak silah gücü ile komşusu Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve civarı topraklarını işgal etmiştir. İşgal ettiği Azerbaycan topraklarından çekilmediği için ve diğer sebeplerle hem Azerbaycan hem de Türkiye ile normal diplomatik ilişkiler kurulamamış, karşılıklı büyükelçilikler ve konsolosluklar açılmamıştır.¹⁹⁵⁵

2.5.1.1. Azerbaycan (1980-2000)*

Güney Kafkasya'da, Hazar denizinin batı kıyısında zengin enerji kaynaklarına sahip Azerbaycan Cumhuriyeti doğu-batı ve kuzey-güney aksındaki stratejik konumu dolayısıyla tarihsel olarak her zaman bir çekim merke-

1953 Sadıh Salahov; İsa Aliyev; Galib Hasanov, "Kend Tasarrufatı", **Azerbaycan Milli Ensiklopediyası**, Bakü 2007, s. 443-458.

1954 Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s. 7-9; Halil Bal, "Azerbaycan'da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış", **Kafkas Araştırmaları**, IV, İstanbul 1998, s. 17-37.

1955 Güney Kafkasya'da normal barış ortamının kurulmasına büyük bir tehdit oluşturan Karabağ Sorunu hakkında birçok yayın vardır. Örnek olarak bk. Cemalettin Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995; Yağub Mahmudov ve Kerim Şükürov, **Karabağ Real Tarih, Faktlar**, Tahsil Neşriyat, Bakü 2007.

* Dr. Öğretim Üyesi Fuat Hacısalihoğlu, Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fuathacisalihoglu@odu.edu.tr

zi oldu. Emperyal emellerle bölgeyi ele geçiren Çarlık Rusyası ile başlayan hegemonik tavır Sovyet Rusyası ile devam etti. Sovyet sonrası dönemde ise Rusya Federasyonu arka bahçe söylemiyle Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik ve sosyal alandaki gelişmelerine müdahil olmaya devam etti. Sovyetler Birliği sonrası Rusya arka bahçesi üzerinde üstünlüğünün sınanacağı bir güç savaşına girişti. Genç cumhuriyetlerin iç ve dış tüm politik gelişmeleri bu aks üzerindeki mücadele çerçevesinde gerçekleşecekti.

Azerbaycan'ın bağımsız, demokratik ulus devlete geçişinin gerçekleştiği 1980-2000 yılları arasında, Sovyet -daha geniş anlamda Rus- kolonisi olmaktan çıkması için ağır bedeller ödenmek zorunda kalındı. Bağımsızlıkla beraber sahip olduğu stratejik konum ve petrol yatakları Azerbaycan'ı siyasi ve ekonomik açıdan küresel bir odak haline getirdi. İlk bakışta olumlu bir gelişme gibi görünen bu durum aslında arka planda birçok sıkıntıyı da beraberinde getirecekti. Bu beklenmedik sorunların yanı sıra geçmişten gelen bagajlar yani komşularla soğumaya bırakılan tarihsel hesaplaşmaların getirdiği yalnızlık, bağımsızlığın ilk on yılında ağır adımlarla mesafe katedilmesine sebep oldu.

Siyasi açıdan uluslararası arenada ulusa dayalı egemenlik temelinde müstakil bir Azerbaycan devletinin varlığına meşruiyet kazandırılmışsa da Ermenistan ile yaşanan savaş sahip olunan zengin yer altı kaynaklarının verimli kullanılamamasına ve serbest piyasa koşullarının oluşturulamamasına neden oldu. Bu durum ilk aşamada ekonomik olarak refah düzeyinde istenilen seviyeye ulaşılmasına engel oldu. Esasında Sovyet sistematiği dışında 20. yüzyıl dünya pratiğine dair hiçbir tecrübesi bulunmayan eski birlik cumhuriyetlerinin her birinin kendine özgü sorunları ortaya çıktı. Kabuk değiştirmenin getirdiği bu sıkıntılar, sürecin doğallığı içinde olağan gelişmelerdi. Üzerinde durulması gereken asıl konu meşruiyetlerini kendi egemenliklerinden almaya başlayan Azerbaycan ve diğer cumhuriyetlerin ne kadar bağımsız olabilecekleri ve demokratikleşebilecekleriydi.

2.5.1.1.1. 1980-1991 Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

20. yüzyılın sosyo-politik fenomeni Rusya merkezli Sovyetler Birliği'nin gözünde Sovyet Azerbaycanı zengin petrol kaynaklarının ötesinde özel bir anlam taşııyordu. Nitekim Sovyet yönetimi altında tarım, sanayi ve kentlerin gelişiminde büyük atılımlara denk gelinmez iken petrol sahasında sürekli yeni kuyuların açıldığı göze çarpmaktadır. Sovyet hegemonyası altında kendi bağımsız gelişimlerini sağlayamayan birlik cumhuriyetlerinde 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren birtakım huzursuzluklar belirmeye başladı. Sosyalist üretim usulünün verimsizliği, rekabet ortamının olmayışı, mülkiyet hakkının bulunmayışı, totaliter yönetimin özgürlükleri kısıtlayışı, sosyal taleplerin karşılanamayışı ve bütçenin büyük kısmının soğuk savaş nedeniyle

le silahlanmaya harcanması mutluluk endeksinin ve refah seviyesinin düşük kalmasına neden oldu. Sovyetik düzenin beklentileri karşılayamaz hale gelmesi birlik ülkeleri içerisinde muhalif hareketlenmelere yol açtı.

Neticede Sovyetler Birliği için artık reformlar kaçınılmaz bir hal aldı ve sosyalizmin ıslahı bağlamında hümanist demokratik sosyalizm şiarıyla siyasi alanda Glasnost (açıklık) ve ekonomik alanda Perestroika (yeniden yapılanma) açılımları yapıldı. Aslında bu değişim özgürlüklerin görece genişletilmesi ve kapitalist sistemle örtülü bir uzlaşma arayışıydı. Siyasal alanda demokrasinin geliştirilmesi adına sivil toplum örgütlerinin ve siyasi partilerin kurulmasının önu açılınca Sovyetler Birliği'nin dağılışı da hızlanmış oldu. Makro göstergelerdeki bozulmalar Sovyet sistematığının iç dinamiklerinin bozulduğunu ve merkezî yönetimin hantal bürokrasi nedeniyle zafiyete düştüğünü göstermekteydi. Dünya, otoriter rejimlerden demokratik yapılara geçişlere sahne olmuştu. Ancak totaliter bir devletin savaş olmaksızın demokrasiye geçişi alışıldık bir manzara değildi.¹⁹⁵⁶

Bu ortam Azerbaycan ve diğer birlik halklarına ulusal zeminde demokratik kazanım fırsatları yaratmıştı. Esasında Sovyet Azerbaycanı Dönemi'nde birçok ulusal diriliş örgütünün yer altı faaliyetleriyle varlık gösterdiği bilinmektedir. Azerbaycan halkının Sovyet hegemonyasının totaliter uygulamalarının gevşediği dönemlerde ulusal benliklerini unutmadıklarını gösteren pek çok olaya rast gelinir. 1960'ta Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Karabağ Hanı İbrahim'in baş veziri Vakıf hakkındaki eseri geçmişin unutulmadığının göstergesiydi.¹⁹⁵⁷ 1970'lerden itibaren, Azerbaycan'ın ulusal değerleri arasında sayılan Nizami, Nesimi, Molla Penah Vaqıf, Üzeyir Hacıbeyli, Murtaza Memmedov gibi pek çok isim adına birtakım faaliyetlerde bulunulmuş, 1982'de ise bir zamanlar pantürkist olmakla suçlanan Hüseyin Cavid'in mezarı İrkutsk vilayetinden Nahçıvan'a getirilmişti.¹⁹⁵⁸ Son olarak Şubat 1990'da Azerbaycan Komünist Partisi Moskova'ya şair Nizami'nin doğumunun 850. yılı anısına 1991'de anıt dikme kararı aldı.¹⁹⁵⁹ Bunlar ulusal bilincin geliştirilmesine yönelik o dönemlerin önemli girişimleriydi. Kültürel düzeyde yürütülen bu faaliyetler müstakilliği hedefleyen planlı bir ulusçu ajanda takip edilerek icra edilmemekteydi. Ancak öte yandan bu tür faaliyetler ulusal uyanışa yönelik bir şuurun gelişimine de hizmet etmekteydi. Nitekim bu yılların edebî eser-

1956 Cavid Abdullayev, "Azerbaycan'da Anayasalaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C 7, S 1, 2001, s.109.

1957 Süha Bölükbaşı, "Azerbaycan'da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu'nun Etkileri", *Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek*, Drl. Willem van Schendel, Erik J. Zürcher, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 73.

1958 İsmayıl Memmedov, *Azerbaycan Tarihi*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakı 2005, s. 394-395.

1959 Bölükbaşı, *age.*, s. 82.

lerinde Güney Azerbaycan'ın Türklüğüne yönelik söylemler şuurlu bir ulusçuluğun gelişmeye başladığını işaret etmekteydi. Bu tür girişimlerin önünü açan "Glasnost ve Perestroika"nın izindeki revizyonist süreç bağımsız devlet kurma açılımına giden bu ulusçu dilin gelişimine geniş imkânlar tanıdı.

Azerbaycan Sovyeti, Sovyet merkezî yönetiminin kontrolü kaybetmeye başladığı 1980'lerin başlarında halkını demokratik zemindeki ulusal hak talep eden hareketlerden uzak tutmaya çalıştı. Ancak 1983'ten itibaren Ermenistan'ın Azerbaycan halkına ve topraklarına yönelik saldırgan tutumu Güney Kafkasya'da eski defterlerin açılmasına neden oldu. 20. yüzyılın başlarında Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yönelik hak iddiaları iki taraf arasında yoğun ve yıpratıcı etnik çatışmalara sahne olmuştu. Sovyetler Birliği tesis edildikten sonra bu sıcak çatışma yerini soğumaya bırakmış ancak Ermeniler taleplerini her zaman canlı tutmuştu.

Sovyet otoritesinin zayıflamasıyla Ermenistan topraklarında yaşayan Azerbaycanlıların göçe zorlanmak suretiyle yurtlarından kovulması ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesi yönünde artan talepler Azerbaycan'da ulusal bir havanın oluşumunu tetikledi. Siyasal alanda yaşanan liberalleşmenin de etkisiyle ortaya çıkan birçok sivil ve politik oluşum, bu durum karşısında pek çok miting ve grevi kapsayan örgütlü kitle hareketleri düzenledi. Azerbaycan Halk Cephesi etrafında birleşen bu örgütler sivil bir inisiyatif ile bağımsızlığa giden yolun taşlarını dizmeye başladı.

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'da gerilimi artıran saldırılarına karşı büyük kalabalıkların meydanlarda gösterdiği tepkiyi Azerbaycan Sovyet yönetimi gösteremedi. Gerginliği azaltmak adına Rusya, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni 12 Ocak 1989'da doğrudan kendine bağladı. Bu emrivaki karşısında Azerbaycan halkından gelen tepkiler sonucunda 23 Eylül 1989'da Azerbaycan Yüksek Sovyeti -Sovyetler Birliği'nin konfederal yapısının dışına çıkmadan- Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin egemenliği hakkında bir karar alarak Nahçıvan ve Dağlık Karabağ'ın Ermenilerin eline geçmesine engel olmaya çalıştı. Bu aynı zamanda bağımsızlık yolunda ilk resmî adımdı.

Kitle hareketleriyle halk desteğini arkasına alan Azerbaycan Halk Cephesi'nin iktidara gelme olasılığının güçlenmesi üzerine 19-20 Ocak 1990 gecesi Rusya'nın doğrudan müdahalesi sonucu kanlı olaylar yaşandı. Bu sert müdahale Azerbaycan'ı bağımsızlığa götüren süreci geri döndürülemez bir biçimde başlattı. Gorbaçov bu müdahale ile diğer birlik cumhuriyetlerindeki ulusçu hareketlere de gözdağı vermeyi amaçladı. Ancak bu hadise birliğin güçlenmesine değil bilakis halkın Komünist Parti'yi terk etmesine yol açtı.

5 Şubat 1991'de devletin adı Azerbaycan Cumhuriyeti olarak değiştirildi. 30 Ağustos 1991'de bağımsızlık ilan edildi. 18 Ekim 1991'de parlamentoda bağımsızlık yönünde anayasal bir bildiri yayımlandı. 29 Aralık 1991'de yapı-

lan halk oylamasıyla Azerbaycan'ın bağımsızlığı meşruiyet kazandı.

25 Mayıs 1991'de Bakü'de Başkonsolosluk açan Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni 9 Kasım 1991'de resmî olarak tanıyan ilk devlet oldu. Diplomatik ilişkiler 14 Ocak 1992'de imzalanan Diplomatik İlişkilerin Yeniden Kurulmasına İlişkin Antlaşma ile başlatıldı ve Bakü'de bulunan başkonsolosluk Büyükelçilik seviyesine yükseltildi. Takip eden dönem içerisinde Türkiye'nin Nahçıvan ve Gence Başkonsoloslukları faaliyete başladı. Buna mukabil Azerbaycan Ağustos 1992'de Ankara Büyükelçiliğini, Ocak 1993'te İstanbul Başkonsoloslukunu faaliyete geçirdi.¹⁹⁶⁰

2.5.1.1.2. Tarihsel Derinlik Perspektifinde Azerbaycan Türkiye İlişkileri

Anadolu ve Azerbaycan Türkleri, Türk tarihinin yaygınlık vasfı bağlamında Osmanlı ve Safevi devlet yapılanmaları altında ayrışarak zaman zaman devletler nezdinde ciddi sorunlar yaşasalar da her iki toplum aynı kültür çevresini paylaştıklarından ilişkilerde karşılıklı kalıcı bir hasar meydana gelmemiştir. Nitekim Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası arasında yaşanan gerilimlerde Azerbaycan Türkleri taraflarını soydaşlarından yana belli etmiştir. Osmanlı Türkleri de bu yaklaşıma bigâne kalmayarak Kafkas İslam Ordusu ile soydaşlarına sahip çıktı.

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki siyasi ilişkilerin 28 Mayıs 1918'de ilan edilen Azerbaycan Demokratik (Halk) Cumhuriyeti ile başladığını söylemek yerinde bir tespit olur. Osmanlı Türkiyesi'nin Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nu Azerbaycanlıları Rus ve Ermeni baskılarından kurtarmak için göndermesi iki devlet arasındaki ilişkilerin derinliğini göstermek bakımından önem taşımaktadır. Buna mukabil Sovyet yardımı olarak adlandırılan, esasında Türkistan Türklerinin son kale olarak gördükleri Anadolu'ya gönderdikleri yardımın 11. Kızıl Ordu tarafından Bakü üzerinden Anadolu'ya geçirilmesi -Batı Trakya Cumhuriyeti hariç- Doğu'nun ilk bağımsız cumhuriyetinin sonu anlamına geliyordu. Nitekim Azerbaycan 28 Nisan 1920'de Sovyet hâkimiyetine girdi.

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduğunda da ikili ilişkiler ve yardımlaşmalar bir süre devam etti. Millî Mücadele Dönemi'nde Sovyet Azerbaycanı lideri Neriman Nerimanov kendinden istenilen borca kardeş kardeşe borç vermez yardım eder karşılığını vermişti. Ayrıca bu dönemde önemli miktarda petrol ürünü Anadolu'ya gönderilmişti. Mustafa Kemal Atatürk'ün *Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimiz, kederi bizim kederimizdir* söylemi ile oluşan kardeşlik ruhunun ışığı altında gelişen ikili ilişkiler en

1960 Ulviyye Aydın, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On Yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C 6, S 13, 2018, s. 40.

üst düzeyde devam etti. Her iki devletin de seçilen liderlerinin ilk yurt dışı temaslarını birbirlerine yapmalarının altında bu beraberlik duygusuna yapılan vurgu vardı.

Bu fedakârlıklar çerçevesinde beliren ilişkiler Sovyet Dönemi'nin kararı dışında dostane ve samimi bir zeminde gerçekleşti. Sovyet Dönemi'ndeki ilişkiler daha ziyade gizli faaliyetler ve sınırlı sayıdaki karşılıklı ziyaretler şeklinde vuku buldu.¹⁹⁶¹ Soğuk Savaş Dönemi'nde farklı kutuplarda yer alan Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkiler merkez Moskova üzerinden yürütüldü. 20. yüzyılın başında kurulan sağlam ilişkiler, araya 71 yıllık Sovyetler Birliği Dönemi girse de Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı ile iki devlet tek millet düsturu üzerine kaldığı yerden sağlam bir temelde ilerleme kaydetmeye devam etti.

Tarihsel izlekte etnik ve kültürel müşterekte buluşan Türkiye ve Azerbaycan Avrasya'nın kalpgâhında müstesna bir yere sahiptir. Türk dünyasının geneline bakıldığında Azerbaycan ile coğrafi yakınlık, ilişkilerin daha yoğun yaşanmasına imkân vermektedir. İki devlet arasındaki ilişki devletlerin menfaatlerine göre biçimlenen klasik uluslararası ilişkiler boyutundan farklı bir boyutta şekillenmiştir.¹⁹⁶² Bu durum sadece fiziki yakınlık değil yakın tarihte yaşanan karşılıklı müspet münasebetler ile açıklanabilir. Elbette içerisinde duygusal yakınlık barındıran bu ilişki yüksek beklentileri de beraberinde getirdi. Ancak iki devlet arasındaki ilişkiler derin etkiler bırakan büyük kırılmalar yaşanmasına sebebiyet vermeyen birtakım olaylar neticesinde dalgalı bir seyir izlemiştir.

İkili münasebetlerin doğası gereği yaşanan bazı olumsuzluklara rağmen devlet liderlerinin kişisel münasebetleri sayesinde ilişkiler samimiyet zemininde ilerlemiştir. Mustafa Kemal Atatürk ile Mehmet Emin Resulzade ve Neriman Nerimanov arasında başlayan ilk temaslar, Turgut Özal ile Ebülfez Elçibey ve Süleyman Demirel ile Haydar Aliyev dönemlerinde de dostluk zemininde tekrarlanmıştır. İki devlet arasında zamanla kurumsallaşan siyasi, ekonomik, askerî ve kültürel ilişkiler ağı stratejik ortaklığa giden yolu açmıştır.

Azerbaycan Türkiye ilişkilerinin ilk ve en önemli boyutu savunma alanında sağlanacak iş birliğidir. Kuruluş aşamasında henüz düzenli ve donanımlı bir ordusu bulunmayan fakat bu duruma mukabil ters orantı ile fiilî bir işgal ve çatışma içerisinde bulunan Azerbaycan; Rusya, İran ve Ermenistan tarafından gelebilecek her türlü tehdide karşı savunmasızdı. Gelişmeler yüzyılın başında olduğu gibi Azerbaycan'ın Türkiye'ye yakın durmasını bir zorunluluk haline getirmişti. İkinci boyut ise ekonomiktir. Azerbaycan,

1961 Araz Aslanlı, Vefa Kurban, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C III, S 1, 2016, s. 33.

1962 Aydın, agm., s. 39.

Sovyetler Birliği sonrasında ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durma becerisine sahip değildi. Ülkeyi kalkındıracak olan Hazar havzasının zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının serbest pazara sürülmesi için Rusya dışında alternatif hatlar için yine Türkiye'nin desteğine ihtiyaç duyuluyordu. Üçüncü boyut ise sosyo-kültürel alanda model kabul edilen Türkiye'nin rehberliğidir.

2.5.1.1.3. Azerbaycan'da Siyasal Gelişmeler

2.5.1.1.3.1. Ayaz Niyazi Mütellibov Dönemi (1990-1992)

Ayaz Niyazi Mütellibov, 20 Ocak olayları sonrası Abdurrahman Vezirov'un yerine Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreterliğine getirildi. Akabinde 18 Mayıs'ta Azerbaycan Yüksek Sovyeti tarafından devlet başkanı seçildi. Mütellibov tek aday olarak girdiği 8 Eylül 1991 tarihli seçimde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı oldu. 1991'de gerçekleştirdiği ilk resmî ziyaretten sonra 12 Şubat 1992'de tekrar İran'a giderek Devrim kutlamalarına katılıp birleşik Azerbaycan¹⁹⁶³ yaklaşımında bulunulmayacağına dair teminat verdi.¹⁹⁶⁴ 14 Ocak 1992'de Türkiye'den gelen heyeti kabul etti ve bu görüşmede iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve karşılıklı olarak büyükelçilikler açılması konusu karara bağlandı. Aynı görüşmede Türkiye'ye resmen davet edilen Mütellibov, 23-24 Ocak 1992 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında iki ülke arasında askerî alan dışında ikili ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin 11 maddelik bir Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalandı. Ancak bu antlaşma ülkenin iç ve dış gelişmelerde yaşanan yoğun gündeminden dolayı Azerbaycan parlamentosu tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe giremedi.¹⁹⁶⁵

Mütellibov, Gorbaçov'a yapılan darbeyi destekleyerek Moskova'nın gözünden kısa bir süre düşmekle birlikte statükocu bir tavırla Rusya'nın menfaatleri doğrultusunda bir politika izlemeyi tercih etti. Nitekim parlamento tarafından onaylanmamış olsa da 21 Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu ile bağlantılı muhtelif antlaşmalara imza atarak Rus yönetimi ile arasını iyi tutmaya çalıştı.¹⁹⁶⁶ Ulusal ordunun kurulması yönünde fikir beyan etmesine rağmen bu yönde herhangi bir teşebbüste bulunmayarak Ermenistan

1963 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Antlaşmaları ile tarihî Azerbaycan toprakları Rusya ve İran arasında paylaşıldı. Bu antlaşmalar sonrası İran topraklarında bu ülkenin bütünlüğünü tehlikeye düşürecek oranda Azerbaycan Türkü'nün kalması İran için büyük bir tehdit algısı yaratmaktaydı.

1964 Nâzim Cafersoy, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993) Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara 2001, s. 67-68.

1965 Cafersoy, *age.*, s. 122.

1966 Araz Aslanlı, İlham Hesenov, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Platin Yay., Ankara 2005, s. 21.

karşısında ülkesini çok zor bir durumda bıraktı. 26 Şubat 1992'de Dağlık Karabağ'ın Hocalı kasabasında yaşanan olaylara gereken tepkiyi de veremedi. Hocalı'daki elim olaylarda Sovyet 4. Ordusu'nun 366. Alayı'nın Ermenistan'a yardımının ortaya çıkışı Mütellibov'u zor durumda bıraktı ve 6 Mart 1992'de istifa etmek zorunda kaldı.

Dönemin Meclis Başkanı olan Yaqub Memmedov 7 Haziran 1992'de yapılacak seçimlere kadar devlet başkanlığı görevini vekâleten üstlendi. Bu kısa süreçte 13 Mart 1992'de Türkiye ve Azerbaycan yetkilileri arasında enerji alanında iş birliği protokolü imzalandı. Ayrıca 2-3 Mayıs 1992'de Başbakan Süleyman Demirel, Memmedov'un daveti üzerine Bakü'yü ziyaret ederek Azerbaycan yetkilileri ile görüş alışverişinde bulunup iki bin Azerbaycanlı öğrenciye Türkiye'de burslu eğitim olanağı sağlanması sözü verdi.¹⁹⁶⁷ Memmedov herhangi bir blok içerisine dâhil olunmama yönünde bir tutumla kısmen gri alanda durmaya özen gösterdi. Ancak devrik lider Mütellibov'un 14 Mayıs'ta göreve dönme girişiminin Azerbaycan Halk Cephesi'nin müdahalesi ile bertaraf edilişi sonrasında inisiyatif kullanmaktan çekindiği için 18 Mayıs 1992'de görevinden alındı ve yerine İsa Gamberov Meclis Başkanı seçildi.¹⁹⁶⁸ Aslında Memmedov'un da içerisinde bulunduğu Sovyet artığı nomenklatura iktidarın Azerbaycan Halk Cephesi'ne geçmemesi için hayli gayret sarf etmiş ancak halktan destek alamadıklarından başarılı olamamıştı. Böylece seçime az bir süre kala Azerbaycan Halk Cephesi, inisiyatifi eline geçirmiş oldu. 7 Haziran 1992'de seçimi kazanan Elçibey 16 Haziran'da devlet başkanı olarak göreve başladı.

2.5.1.1.3.2. Ebülfez Elçibey Dönemi (1992-1993)

1970'li yıllardan itibaren Türkçü hareketin içerisinde bulunan Elçibey 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Azerbaycan Halk Cephesi'nin ön saflarında yer alarak büyük kitle hareketlerinin bayraktarlığını üstlendi. Elçibey dekolonizasyon zemininde anayasal ve demokratik ilkeler çerçevesinde Türk ulusçuluğu üzerinden kısa zamanda iç ve dış politikada iddialı siyasal söylemlerle cesur ve radikal kararlara imza attı.

Elçibey savaşın gölgesinde elde edilen bağımsızlığın her alanda tam ve sürdürülebilir olması için Rusya engelini aşılması gerektiğinin farkındaydı. Bu farkındalıkla gerçekleştirdiği en büyük icraatı yaklaşık iki yüzyıldır ekleninde kalınan Rusya ile göbek bağıını kesmek oldu. Bu bağlamda iki devlet arasındaki ağabey kardeş ilişkisine son vererek eşit statü temelinde hareket edilmesini temin etti. Bu çerçevede Rus askerlerinin 26 Mayıs 1993'te ülke

1967 Mehmet Saray, *Azerbaycan Türklerinin Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 110.

1968 Aslanlı; Hesenov, *age.*, s. 23-24; Cafersoy, *age.*, s. 44-45.

dışına çıkarılmasını sağladı.¹⁹⁶⁹

Ancak Rusya yakın çevre doktrini çerçevesinde eski Sovyet coğrafyasını arka bahçesi görek Bağımsız Devletler Topluluğu altında, bölgede otoritesini yeniden kurmak istiyordu. Elçibey, bu topluluğa katılım yönünde yapılan daveti görmezden gelip ilk resmî ziyaretini 24-27 Haziran 1992’de Türkiye’ye gerçekleştirerek artık Rusya merkezli değil Türkiye ve Türk Dünyası odaklı bir oluşumun içerisinde olunacağını işaretini verdi. Bu doğrultuda ön planda Türkiye olmak üzere ABD ve Batılı devletlerle ilişki kurmayı hedef edindi.

Elçibey idealist bir yaklaşımla ortaya koyduğu hedeflere ulaşmak için mazide dayanışma içerisinde bulunan Türkiye ile birlikte hareket etmek istedi. Türkiye’ye zarar vermeden stratejik bir ortaklıktan yanaydı. 25 Haziran 1992’de İstanbul’da Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü Zirvesi’ne katıldı. Ayrıca 26 Haziran’da Türkiye Büyük Millet Meclisinde bir konuşma yaparak Atatürk çizgisinde bulunduğunu belirtip Türkiye’yi model kabul ettiğini ifade etti. 28 Ekim-5 Kasım tarihlerinde 9 günlük bir Türkiye ziyareti daha gerçekleştirdi. Bu ziyaret sırasında önce Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına katılan Elçibey, 30-31 Ekim 1992’de Ankara’da gerçekleştirilen ilk Türk Devletleri Zirvesi’ne katılarak ortak beyannameyi imzaladı. 2 Kasım 1992’de iki devlet arasında birçok konuda antlaşmaya varıldı. Bu antlaşmalardan en önemlisi çeşitli alanlarda ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen on iki maddelik İşbirliği ve Dayanışma Antlaşması’ydı.¹⁹⁷⁰

Azerbaycan Halk Cephesi’nin dış politika programı liberal anlayış çerçevesinde; içişlerine karışılmaması, bütün devletlerle barış içinde yaşanması, sorunların güç kullanılmadan çözülmesi, dış politikanın çok yönlü iş birliği ve karşılıklı yardım esasına göre belirlenmesi, diğer devletlerle doğrudan diplomatik ilişkiler kurulması ve uluslararası örgütlere katılımın sağlanması üzerine inşa edildi.¹⁹⁷¹

Bununla birlikte İran’da yaşayan Türk nüfus ile birleşme konularını gündemde tutan Elçibey, İran yönetimiyle ilişkilerde soğukluk yaşanmasına sebep oldu. Bunun yanı sıra Azerbaycan’ın Türkiye ve Batılı devletler ile yakınlaşması ve Hazar Denizi’nin hukuki statüsünün henüz belirlenememesi İran’ın güvenlik endişelerini artırdı. Bütün bu tehdit algılarına karşın Rusya’nın varlığı sebebiyle Azerbaycan’ın siyasi ve toplumsal hayatında doğrudan bir müdahaleden çekinen İran, Orta Asya ve Kafkasya’da Rusya merkezli

1969 Fazıl Gezenferoğlu, **Ebülfaz Elçibey: Tarihten Geleceğe**, Prestij Matbaacılık, Ankara 1995, s. 185.

1970 **Güney Kafkasya’nın Dünü-Bugünü-Yarını**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1993, s. 25.

1971 Nesrin Sarıahmetoğlu, Okan Yeşilot, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, **Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri (Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler)**, Ed. Abdulvahap Kara, Fahri Solak, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2017, s. 14.

bir dış politika izlemeyi tercih etmek durumunda kaldı.¹⁹⁷² Nitekim İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan arasında üstlendiği arabuluculuk görevi Rusya tarafından hoş karşılanmayarak bölgede söz sahibi olmasının önü kesilmişti.¹⁹⁷³

Elçibey'in izlediği politikalar eski Sovyet coğrafyasında Rusya'nın tüm otoritesini sarsmaktaydı.¹⁹⁷⁴ Bu nedenle Rusya Ermenistan'a verdiği desteği artırarak Azerbaycan topraklarının işgal sürecini hızlandırdı. Elçibey'in Türkçü tutumu eski Sovyet yöneticilerinin yönetimindeki Türk cumhuriyetlerince de tedirginlikle karşılandı. Nitekim Türk Devletleri Zirvesi'nde Rusya'dan çekinildiği için Karabağ olaylarına yönelik herhangi bir karar alınmadı. Bu devletlerden sadece Kazakistan, Ermenistan ile yaşanan savaşta arabuluculuk görevi üstlenebildi.

Elçibey için Rusya, İran ve Ermenistan'a karşı ayakta durabilmenin en rasyonel yolu Türkiye ile ilişkileri stratejik boyuta taşımaktı. Ancak Türkiye bu talebe beklenen karşılığı hazırlıksız bulunduğu için tam olarak veremedi. Türkiye iki kutuplu dünya düzeninin henüz ortadan kalktığı bir süreçte Kafkasya'ya yapılacak olası bir müdahalenin uluslararası bir krize yol açılabileceğinden endişe duyuyordu. Türkiye 1988'de alevlenen Dağlık Karabağ olaylarına Azerbaycan bağımsızlığını kazanana dek doğrudan müdahil olmak yerine uluslararası camiaya mesaj vermekle yetindi. Ancak Hocalı'da yaşanan drama daha fazla kayıtsız kalamayıp uluslararası örgütleri harekete geçirerek hadiseyi uluslararası bir zemine taşıdı. Dağlık Karabağ'da olayların hızla tırmanması üzerine 1992 baharında BM, NATO ve AGİK nezdinde girişimlerde bulundu. 28 Şubat 1992'de toplanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı ateşkes ilan edip mevcut sınırların korunması gerektiği yönünde mesajlar vererek sorunun barış yolu ile çözülmesi yönünde kararlar aldı. 24 Mart 1992'de Dağlık Karabağ sorununu ele almak üzere Rusya, Fransa ve ABD'den oluşan AGİT Minsk Grubu oluşturuldu. Ancak tüm girişimlere rağmen Ermenistan işgalci tutumunu devam ettirdi.

Azerbaycan'da bağımsızlığın kazanılmasına rağmen teçhizatlı ve düzenli bir millî ordu kurulamamıştı. Mütellibov döneminde ulusal ordu kurulması söz konusu olmuş ancak bu ordunun Azerbaycan Halk Cephesi gönüllülerin-

1972 Sarıahmetoğlu, Yeşilot, *age.*, s. 28.

1973 8 Ağustos 1992'de İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani, Yakup Memmedov ve Levon Ter Petrosyan ile Tahran'da bir araya gelerek Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir ateşkes antlaşmasına imza attılar. Ancak, antlaşma imzalandığı gün Ermeni birlikleri Şuşa'ya girdi. Rusya, İran'ın arabuluculuk faaliyetine bu şekilde müdahale etmiş oldu. Mürsel Bayram, "Ermenistan Dış Politikasında Reelpolitikle Psikopolitiğin Çatışması: Cumhurbaşkanlığı Dönemleri Bağlamında Bir Analiz", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C 2, S 3, 2016, s. 71.

1974 Elçibey'in Rusya'nın gölgesinden çıkma arzusu anlaşılabilir bir tavır iken Tataristan'ın bağımsızlığına yönelik söylemleri Rusya'nın tepkisine yol açmaktaydı. Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2015, s. 67-68.

den oluşacağından endişe edilerek ordu yerine özel amaçlı polis gücü kurulmuştu.¹⁹⁷⁵ Ancak, Elçibey döneminde ulusal bir ordu kurulabilmişti. Düzenli ordunun kurulmasıyla cephede küçük çaplı başarılar kazanılmıştı. Ancak ordu içinde asayişsizlik söz konusuydu. Kelbecer bölgesinde görevli Suret Hüseyinov'un Rusya'nın güdümünde hareket ederek merkezden gelen emirleri uygulamaması ve kendine bağlı birlikleri kasıtlı olarak kötü idare etmesi sonucu 1993 baharında büyük bir yenilgi alındı. Ermenistan karşısında alınan bu yenilgiler ve iç politikada Rusya yanlısı muhalefetin demokratik yapıyı tehdit eder duruma gelmesi Azerbaycan'ı kaos ortamına soktu.

Elçibey, diplomasi kullanılmadan Rusya destekli Ermeni birlikleri karşısında silahlı mücadelenin başarıya ulaşamayacağını gördü. Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'ın haklılığının uluslararası kamuoyuna anlatılması gerekiyordu. Batılı devletlerin desteğini sağlamanın -en azından dikkatlerini çekmenin- yolu siyasi bir manevra ile petrol üretimi ve nakil hatları konusunu gündeme getirmekte yatıyordu. Eğer bu plan başarılı olursa bölgenin kilit ülkesi konumunda bulunan Türkiye, Batılı devletler tarafından zimnen desteklenerek daha rahat hareket etme serbestisi kazanabilirdi. Bu yaklaşım bölgede tekrar kurulmaya çalışılan Rus hâkimiyetinin kırılması bakımından önemliydi.

Turgut Özal 1989'da Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında Karabağ sorununu ilkin Sovyetlerin bir iç çatışması olarak değerlendirerek Azerbaycan'ın yardım taleplerini karşılamaktan çekinmiş ancak Elçibey'in hususi girişimleri ve petrol odaklı ekonomik söylemleri sonrası bölgenin jeopolitik önemini kavrayarak ilişkileri sıcak bir zemine çekmişti.¹⁹⁷⁶ Türkiye'nin petrol antlaşmalarında yer almasını isteyen Elçibey, Özal'a bu arzusunu ilk ağızdan ifade etmiş ve bu çerçevede birtakım girişimlerde bulunarak gizli bir antlaşmaya da imza atmıştı. Özal tarafından desteklenen Elçibey, Demirel'den aynı desteği göremedi. Demirel, Azerbaycan'ın içeride ve dışarıda yaşadığı sorunların arka planında yer alan Rusya'yı yatıştırabilecek, bölgenin iç ve dış dinamiklerine hâkim olan tecrübeli bir Sovyet bürokrati olan Haydar Aliyev'i desteklemeyi tercih ederek bölgede tansiyonu düşürmeyi amaçladı. Bu yaklaşım Elçibey karşısında Aliyev'in önünü açacaktı.

Sovyetler Birliği sonrası Türk cumhuriyetleri içinde dolaylı yollara sapsmadan bağımsız siyaset yapmayı tercih eden tek lider olan Elçibey, İngilizler ile petrol antlaşması arifesinde iken 4 Haziran 1993'te Hüseyinov'un Gence'de başlattığı ayaklanma ile görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Bölgesel konjonktür Elçibey'in politikalarını uygulamaya elvermedi. 18 Temmuz

1975 Cafersoy, *age.*, s. 61-62.

1976 1 Ocak 1993'te imzalanan ticari ve ekonomik iş birliği antlaşması ile iki ülke birbirlerine "en çok kayrılan ülke" statüsünü verdi. Muharrem Ekşi, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitiğe", *Avrasya Etüdleri*, S 36, 2009, s. 100.

1993'te bir iç savaşa yol açmamak için başkenti terk edip doğduğu Ordubad İlçesinin Keleki köyüne gitti. Elçibey son bir hamle ile Haydar Aliyev'in Bakü'ye gelmesini sağlayıp Rusya destekli Hüseyinov'un, Mütellibov'u tekrar iktidara getirme planını bozarak Azerbaycan'ı Rusya'nın uydusu olmaktan kurtardı.

2.5.1.1.3.3. Haydar Aliyev (1993-2003)

Haydar Aliyev Sovyetler Birliği'nin en üst kademesine kadar yükselen eski bir KGB generaliydi. 1969'da Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreterliği, 1976'da SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro yedek üyeliği ve 1982'de ise Politbüro asil üyeliği görevlerinde bulundu. Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu başkanının, yani başbakanın birinci yardımcısı oldu. Fakat Aliyev'in Türk kimliği Slav milliyetçiliğinin hâkim olduğu nomenklaturada aleyhine kullanıldı ve 1987'de görevlerini terk etmek durumunda kaldı. Uzun yıllar beraber çalıştığı ve genel sekreterlik seçiminde lehine oy kullandığı Gorbaçov onu yakınında istemedi. Aliyev'in saf dışı bırakılması sonrası Ermeni bürokratlar Gorbaçov'u yönlendirerek Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan politikalarına yön vermeye başladı.¹⁹⁷⁷

Siyaset dışı kalmasına rağmen bir tehdit unsuru olarak görülen Aliyev 1987-1990 yılları arasında Moskova'da gözetim altında tutuldu ve Bakü'ye dönmesi sakıncalı bulundu. Sovyetler Birliği'nin görece kaybettiği kontrolü fırsat bilip 1990'da Nahçıvan'a dönerek Nahçıvan Meclis başkanı seçildi. Hocalı olaylarından Gorbaçov, Vezirov ve Mütellibov'u sorumlu tutarak siyasi muhalefete başladı. 9 Haziran 1993'te Bakü'ye geldi. İç savaşı engellemek amacıyla 13-14 Haziran'da Gence'ye giderek darbe yanlısı muhalefeti etkisiz hâle getirdi. 15 Haziran'da Azerbaycan Meclis Başkanı seçildi. Elçibey'in çekilmesiyle 24 Haziran'da Millî Meclis, başkanlık yetkilerini Aliyev'e tahsis etti. 3 Ekim'de yapılan olağanüstü seçimle devlet başkanlığına seçildi. Rusya yanlısı Hüseyinov, Kaziyev, Hümmetov gibi darbeci muhalifleri siyasi birikimiyle bertaraf etti. Ülke içinde ciddi bir karşılık bulmayan ama yine de tehlike arz eden etnik azınlıkların Talış-Muşan ve Lezgistan cumhuriyetleri kurma girişimlerine engel oldu. İç politikadaki bu sıkıntılı süreç Ermenistan lehine toprak kayıplarının devamına yol açtı.

Aliyev'in iktidara gelmesiyle dış politikada ciddi bir değişim yaşandı. Elçibey'in Türkiye merkezli siyasetinden vazgeçilerek bölgenin tüm aktörleriyle eşit mesafede ilişki kurulması prensibiyle bir denge politikası izlenmeye başlandı. Aliyev Dağlık Karabağ konusunda Rusya'nın tarafsız kalmasını sağlamak amacıyla 24 Eylül 1993'te Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye-

¹⁹⁷⁷ Gorbaçov'un ekonomi danışmanı Abel Aqanbekyan 1987'de Paris'te *Humanite* gazetesine verdiği mülakatta Dağlık Karabağ'ın Ermenilere verilmesinin uygun olduğunu ifade etti. Süleyman Memmedov, **Azerbaycan Tarihi**, Çaşıoğlu Neşriyyatı, Bakı 2007, s. 315.

lik antlaşmasını imzaladı.¹⁹⁷⁸ Rusya'nın güvenini kazanabilmek için Türkiye dâhil Batılı şirketlerle yapılan petrol antlaşmalarını dondurdu. 23 Ekim 1993'te Rusya'nın Hazar bölgesinde petrol aramasına izin veren bir antlaşma imzalandı. Ancak Aliyev Rusya'dan beklediği desteği bir türlü göremedi. Uluslararası örgütlerin Dağlık Karabağ sorununun çözümüne müdahil olmasını reddeden Rusya hem Azerbaycan'daki stratejik hâkimiyetini tekrar tesis etmek istiyor hem de Hazar Denizi'ndeki petrol üretimi ve dağıtımından pay talep ediyordu.¹⁹⁷⁹ Bunların yanı sıra Türkiye'nin Azerbaycan kanalıyla diğer Türk cumhuriyetleri ile ilişki kurmasından endişe duyuyor ve iki devletin yakınlaşmasını istemiyordu.

Rusya Azerbaycan üzerindeki tehditkâr tutumunda ısrarcı olmaya devam ederek Ermenistan işgallerine yönelik beklenen müdahaleyi yapmayınca dış politikada yön tekrar değişti. Aliyev 8-10 Şubat 1994'te Türkiye ile 10 yıl süreli Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nı da içeren birçok antlaşmaya imza attı. Aliyev'in Rusya'ya yaklaşması Türkiye'yi tedirgin etmişti, bu geri dönüş büyük bir memnuniyet ile karşılandı. Elçibey döneminde mutabakata varılan Türkiye üzerinden petrol dağıtım antlaşması tekrar yürürlüğe girdi. Aynı zamanda bu antlaşma ile Azerbaycan'ın herhangi bir saldırıya karşı Türkiye tarafından savunulması da karara bağlandı.¹⁹⁸⁰

Bununla birlikte 1995'te Aliyev'e düzenlenen darbe girişimi Türkiye ile ilişkilerin soğumasına neden oldu. Ancak Demirel'in Aliyev ile yakın teması ilişkilerin eski haline dönme sürecini hızlandırdı. Nitekim 5 Mayıs 1997'de Azerbaycan ve Türkiye arasında Stratejik Ortaklık Deklarasyonu imzalandı. Aliyev 6 Mayıs'ta TBMM'de yaptığı konuşmada iki ülke ilişkilerini "bir millet, iki devlet" özdeyişiyle tanımladı. Nitekim yakın süreçte yaşananlar iki devletin artık, ortak menfaatleri için birlikte hareket etmesini zorunlu kılıyordu.

12 Mayıs 1994'te Bişkek Antlaşması'yla Dağlık Karabağ'da ateşkes ilan edildi. AGİT'e bağlı Minsk Grubu sorunun barışçıl yollarla çözülmesi için yetkili kılındı. Savaş sonucunda yirmi binden fazla kişi öldü. Azerbaycan topraklarının %20'si işgal altında kalmaya devam etti. Bir milyon civarında insan kendi ülkesinde mülteci durumuna düştü. Aralık 1996'da AGİT'in Lizbon zirvesinde Aliyev'in ısrarı ile 54 üye ülkenin 53'ü Dağlık Karabağ anlaşmazlığı ile ilgili kabul edilen sonuç bildirgesinde, Azerbaycan topraklarının Ermenistan işgalinde olduğunu onayladı.¹⁹⁸¹

1978 Aslanlı, *age.*, s. 180.

1979 Sarıahmetoğlu; Yeşilot, *age.*, s. 14-15.

1980 Aslanlı, *age.*, s. 149.

1981 İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Yay. Haz. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 725.

20 Eylül 1994'te Türkiye'nin de dâhil olduğu 8 ülkeden 11 uluslararası şirketin katılımıyla¹⁹⁸² Azeri, Çıraq ve Güneşli adlı petrol yataklarının işletilmesine yönelik 30 yıl süreli Asrın Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Azerbaycan petrolünün dünya pazarlarına ulaştırılması Türkiye üzerinden olacaktı. 18 Kasım 1999'da İstanbul'da düzenlenen AGİT Zirvesi'nde Bakü-Ceyhan ana ihraç boru hattı antlaşması imzalandı. Bu proje sadece enerji nakil hatları bakımından Azerbaycan'ı Rusya'nın tekelinden kurtarmakla kalmayacak ileride Kazakistan ve Türkmenistan'ın da bu enerji koridorunu kullanıp Batı'ya açılmasını sağlayabilecek¹⁹⁸³ ve daha da önemlisi Türkiye ile Türk Dünyası arasındaki jeopolitik iş birliğinin güçlenmesine önemli bir katkı sunabilecekti.

Türkiye ile NATO'nun Orta Asya ve Kafkasya'da çıkarlarının örtüştüğü en önemli alanlardan biri enerji güvenliği meselesiydi.¹⁹⁸⁴ Batı'nın Orta Doğu petrollerine olan bağımlılığını azaltmak istediği bir dönemde Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı Türkiye ve Azerbaycan'ı önemli bir alternatif olarak meydana çıkardı. ABD Ermeni lobisine yenik düşerek Azerbaycan'ı eski Sovyet cumhuriyetlerinin ekonomik ve siyasi faaliyetlerine destek vermek amacıyla 1992'de çıkardığı Özgürlüğü Destekleme Yasası kapsamının dışında bırakmıştı. Ancak sonraları Azerbaycan'ın stratejik önemine binaen denge arayışları içerisine girdi. Nitekim Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının mimarlarından biri de ABD oldu.

Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova 25 Kasım 1997'de siyasi, ekonomik ve askerî konularda iş birliğine giderek Bağımsız Devletler Topluluğu içerisinde Rusya'nın oyun kuruculuğuna karşı bir hamle yaptılar. Azerbaycan, Türkiye dışında ittifak arayışlarıyla kendi alternatiflerini yaratmaya çalışıyordu. Çeçenistan savaşında Rusya Azerbaycan'ı suçlayınca yine Türkiye'den destek alan Azerbaycan uluslararası ilişkiler ağını genişletmek durumundaydı. Rusya ile yaşanan tüm gelişmeler zamanla Azerbaycan'ı ABD'ye yaklaştırdı.

Aliyev, on yıl boyunca devlet başkanlığı yaptı. Takip ettiği denge politikası ile hem iç siyasette suların durulmasını sağladı hem de dış politikada bölgesinin ve uluslararası camianın güvenini kazandı. Dağlık Karabağ sorunu onun zamanında çözüme kavuşturulmaması da sıcak çatışmanın sonuç-

1982 Bir dizi yeni antlaşmayla toplamda 15 farklı ülkeden 33 şirketin katılımı ile devasa bütçeli yatırımlar sağlanmıştır.

1983 A. Necdet Pamir, "Orta Asya ve Kafkaslarda Enerji Kaynaklarının Stratejik Önemi ve Petrol Politikaları", **Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri**, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin, Türkiye ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yay., Haarlem 2002, s. 489.

1984 Gökhan Özkan, "Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-Nato-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikası'na Yansımaları", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 12, S 1, 2010, s. 124.

landırılması dönemin şartlarında başarı olarak kabul edildi. Siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel bakımlardan devletin yapılandırılmasında kurucu bir görev üstlenerek demokratik temelde yapısal reformlar gerçekleştirdi.

Sonuç olarak Sovyetler Birliği'nin nihayet bulmasından bağımsız olarak, Azerbaycan müstakil bir devlet olma yolunda diğer birlik ülkelerine nazaran farklı ve zorlu bir yoldan geçti. Yüzyıllardır komşuluk ilişkisi içerisinde yaşadıkları Ermenistan'ın amansız saldırıları Azerbaycan toplumunu derinden sarstı. Bağımsızlığın getirdiği mutluluk kursaklarda kaldı. Dağlık Karabağ savaşı Rusya'nın emperyal hedefleri doğrultusunda Ermenistan'ın tarihsel ihtiraslarını kullanmasıyla büyük bir trajediye dönüştü. Ermenistan toprak kazansa da insani, siyasi ve ekonomik alanlarda kaybetti.

Siyasi ve ekonomik bakımdan kapalı bir sistemden çıkış her hâlükârda Azerbaycan halkı için büyük bir kazançtı. Uluslararası sisteme entegre olmak demokrasinin devamı için bir güvence olarak görülüyordu.¹⁹⁸⁵ Yeniden kurma olarak adlandırılan bu dönemde Komünist ideolojinin izleri her alanda silinmeye çalışıldı. Bireysel yaşamda özgürlük alanları genişletilirken siyasi alanda demokratik ortamın oluşturulmasında birtakım sorunlar yaşandı. Toplumun yeni ulusal kimliğinin oluşumu için dil ve tarihin ulusallaşması yönünde alfabe değişiminden yer ve soyadlarının değiştirilmesine kadar pek çok alanda dönüşüm yaşandı. Bu süreçte ulusun ve dilin adı hususundaki farklı görüşler Türkçülük ve Azerbaycancılık ideolojileri çerçevesinde siyasi tartışmalara yol açtı.

Sovyet sistematiği içerisinde cumhuriyetler ekonomik olarak birbirlerine bağımlı kılınmıştı. Birlik dağılıncaya bağlar koptu ve ham madde eksikliğinden dolayı fabrikalar kapasitelerinin çok altında çalışmaya başladı. Dış siyasetteki sert dalgalanmalar, yapısal bozukluklar, işsizlik, enflasyon ve belirsizlik ekonomik istikrarsızlığı artırdı. Diğer yandan serbest pazar ekonomisi bağlamında açık kapı politikası izlenerek yabancı yatırımcı için elverişli imkânlar yaratılarak dünya iktisadi sitemine dâhil olunmaya çalışıldı. Ancak Sovyet zihniyetinin devletçi anlayışı tam olarak terk edilemediğinden ekonomik alanda yapılan reformlar beklentileri karşılamaktan uzak kaldı.

“Kolhoz” ve “sovhoz” adlı çiftlikler halka dağıtılarak toprak reformu ile özel mülkiyet anlayışı kısmen geliştirildi. Petrol ihracatı ile önemli bir gelir sağlanırken bunun gelir dağılımına etkisi sınırlı kaldı. Topraklarından sürgün edilen Azerbaycanlıların barınma, iş, eğitim ve sağlık sorunları için kalıcı çözümler sağlanamadı. Ermenistan işgali altındaki toprakların geri kazanılamaması motivasyon kaybına yol açarken savaşın halk üzerindeki travmatik etkisi uzun yıllar sürdü.

1985 Ceylan Tokluoğlu, “Azerbaycan'da Devlet, Liderlik ve Meşruiyet”, **Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri**, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin, Türkiye ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yay., Haarlem 2002, s. 318.

20. yüzyılın başlarında temelleri güçlü bir biçimde atılan Türkiye Azerbaycan ilişkileri, Sovyetler Birliği Dönemi'nin ardından, kaldığı yerden devam etti. Azerbaycan'ın jeopolitik konumunun yarattığı güvenlik riskleri hem Türkiye'de hem de Azerbaycan'da değişim gösteren iktidarlara rağmen dayanışma ve iş birliği içerisinde aşılmaya çalışıldı. Bu yakın ilişkiler neticesinde Türkiye diğer Türk cumhuriyetlerine giden fiziki bir yol bulup stratejik vizyonunu geliştirme olanağı yakalarken Azerbaycan da küresel sisteme dâhil olma arzusuyla yüzünü döndüğü Batı'ya açılan bir çıkış kapısı bulmuş oldu.

Eski Sovyet coğrafyasında tarihsel birikimiyle Türkiye'yi rol model bir devlet olarak kabul eden Azerbaycan, bölgesinin önemli aktörleri olan Rusya ve İran ile siyasi denge kurup yer altı zenginlikleri aracılığıyla Batı ile güçlü ilişkiler tesis ederek orta ve uzun vadede bölgesel güç adayı olma potansiyeline sahip olduğunu, bağımsızlığının ilk on yılında iç ve dış siyasette yaşadığı zorlu süreçlerden başarıyla çıkararak ispat etmiş oldu. Bütün bu gelişmelerin sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti siyasi, ekonomik ve kültürel bakımdan bölgesinin asli bir unsuru olarak uluslararası kamuoyunda saygın bir yer edinmeyi başardı.

2.5.1.2. Gürcistan*

Gürcü halkı farklı kardeş topluluklarının bir arada yaşamasıyla meydana gelmiştir. Oluşan bu topluluklar “Kartvelien” gruplar olarak nitelendirilmiştir. Kendilerini “Kartvelien” olarak nitelendiren, Gürcülerin “Sakartvelo” (Gürcü ülkesi, Gürcistan) olarak isimlendirdikleri topraklarda çok önceden beri hüküm sürdükleri düşünülmektedir. Bu gruplar Megreller, Çan'lar ve Svanlar olarak bilinmektedir. Bu grupların da içlerinde çeşitli boylara ayrıldıkları görülmüştür. Kartlılar, Kahlılar, Pşav, Hevsurlular, İmeretliler, Guryalılar, Acarlar, Meshler, Şavşlar, Klarclar bir araya gelerek Kartvel boyunu oluşturmuşlardır.¹⁹⁸⁶ Gürcüler etnik bakımdan değişik bir ırka sahip oldukları gibi dil ailesi açısından Kafkas kavimlerinden farklı bir grubun içinde bulunmaktadırlar.¹⁹⁸⁷

Gürcistan yüz ölçümü ortalama 69.700 km² bir alana sahiptir. Bu alan Abhazy (8600 km²), Acara (2800 km²), Güney Osetya (3800 km²)'dan oluşmaktadır. Gürcistan nüfusu 1997 yılı itibariyle yaklaşık 5,5 milyondur. Nüfusunun %69'u Gürcülerden, %8,5'i Ruslardan, %9,7'si Ermenilerden, %4,6'sı Azerbaycan Türklerinden, %1,7'si Abhaz ve %1'i Osetlerden meydana gel-

* Dr. Öğretim Üyesi Yunus Ekici, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadiriye Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, yunusekici@osmaniye.edu.tr.

1986 Yunus Ekici, **II. Dünya Savaşından Bağımsızlığına Kadar Gürcistan (1939-1991)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elâziğ 2017, s. 1.

1987 Mustafa Kalkan, **Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Federasyonu'nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları**, Bilge Sanat Kültür Yay., İstanbul 2007, s. 17-18.

mektedir.¹⁹⁸⁸ Nüfusun %56'sı şehir, %44'ü kırsal bölgede yaşamaktadır.¹⁹⁸⁹

Karadeniz'in doğusu Kafkas Dağları'nın güney kısmında yer alan Gürcistan; kuzeyde Rusya federasyonu, güneyde Ermenistan ve Türkiye, güneydoğu ve doğusunda Azerbaycan ile sınıra sahiptir. "Acara ve Abhazya Özerk Cumhuriyetleri" ile "Güney Osetya Muhtar Bölgesi" Gürcistan'a bağlı bölgelerden oluşmaktadır.¹⁹⁹⁰

Rus-Japon harbinden sonra yaşanan 1905 ihtilalinde egemenlik teşebbüsünde bulunan fakat başarı sağlayamayan Gürcüler, 12 yıl sonrası Rusya ve dünyanın gidişatında etkili olan 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra 26 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını kazanmışlardır.

Gürcistan, 1922-1936 yıllarında Tiflis'in başkent olduğu "Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu" içinde yer almıştır. Bu yapının dağılmasıyla SSCB'nin bir üyesi olarak "Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" ismini almıştır. "Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu", ulusçu taraftarlara karşı kısıtlayıcı bir siyaset takip etmiştir. Oluşan baskı ve tasfiyeler üzerine 1924 tarihinde büyük bir ayaklanma çıkmış ve ayaklanma durdurulunca takribi 20 bin Gürcü de Sibiryaya taraflarına sürgüne gönderilmiştir. 1936 yılında federasyon dağılınca "Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan" Rusya dağılıncaya kadar SSCB içinde yer almıştır.¹⁹⁹¹

2.5.1.2.1. Etnik Sorunlar İçinde Gürcistan ve 1989 Tiflis Olayları

1978 tarihinde Abhazların özerk cumhuriyetlerini Gürcistan SSC'den ayırıp farklı bir cumhuriyet olma arzularıyla ortaya çıkan Abhaz-Gürcü gerilimi Moskova'nın hatalı veya bilinçli siyaseti nedeniyle etnik çatışmaya dönüşürken, Abhazların Gürcistan'dan kopma eğilimlerini kabul etmeyen Moskova, Abhazlara büyük oranda ekonomik, siyasi ve kültürel ayrıcalıklar sunmak zorunda kalmıştır.¹⁹⁹² Abhazların amacı Gürcistan'dan ayrılarak SSCB'yi oluşturan ittifak cumhuriyetlerinden birisi olmaktır.¹⁹⁹³

1988 Ufuk Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yay., İstanbul 2006, s. 63.

1989 Muhsin Akgür- Tezer Palacıoğlu, **Gürcistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 1999, s. 14.

1990 Nihat Kaşıkçı-Hasan Yılmaz, **Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası, (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**, Türkar Yay., Ankara 2000, s. 24.

1991 Selçuk Ural ve İrfan Tokgöz, "Bağımsızlıktan Kadife Devrime Gürcistan Dış Politikasında Türkiye'nin Yeri (1991-2004)", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 7, Kars, İlkbahar 2011, s. 115-116.

1992 Ufuk Tavkul, **age.**, s. 66.

1993 İdris Bal, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara Global Araştırmalar Merkezi Yayınevi, Ankara 2006, s. 462.

SSCB dağılma sürecine girerken Güney Osetya Bölgesi'nde, Rusya desteğini alan hürriyet taraftarı örgütler tek taraflı olarak egemenlik ilan etmişlerdir. Bu esnada bölgede meydana gelen savaşa son vermek için yapılan anlaşmanın da bir sonucu olarak fiilen bir yönetim oluşmaya başladı. Bu durumda bölgede Rusya'nın desteğini sağlayan egemenlik taraftarı yönetim ile Gürcistan hükümetinin seçtiği yönetimin olduğu iki ayrı yönetim söz konusuydu.¹⁹⁹⁴ Güney Osetya sorunu, egemenliğin ilk senelerinde Gürcistan'ı oldukça meşgul etmiştir. Bölgedeki nüfusun yaklaşık %75'inden oluşan Osetler, Ağustos 1990 tarihinde bağımsızlıklarını kazandılar ve Güney Osetya'nın "Demokratik Sovyet Cumhuriyeti"ne dönüşümünü sağlayan bir karara varmışlardır.¹⁹⁹⁵

Gürcistan'daki etnik sorun üç aşamalı bir nitelik taşır. Birinci boyutu Gürcistan'dan ayrı bir kimliği içeren bölgelerin Gürcistan'dan kopma arzularıdır. Bir taraftan Abhazya Cumhuriyeti hürriyetini arzularken, öbür taraftan "Güney Osetya Özerk Bölgesi", Rusya Federasyonu (RF) içerisinde yer alan Kuzey Osetya ile bir arada olmak istemektedir. Bununla birlikte Cavaheti bölgesindeki Ermeniler de muhtariyet istemektedirler. "Acaristan Özerk Cumhuriyeti" de Gürcistan'a ait orduyu bölgeye sokmak istememiştir.¹⁹⁹⁶

1989 yılında 8 Nisan'ı 9 Nisan'a bağlayan gecede Tiflis'te Abhazların özgürlük talebini protesto etmek için toplanan barışçıl gösterilerin Patiaşvili'nin emriyle Sovyet kuvvetlerince güç kullanılarak durdurulması, gösteride yirmi kişinin hayatını kaybetmesi ve yüzlerce insanın yaralanması, Gürcü milliyetçiliğinin güçlenmesine ve popülerleşmesine neden olmuştur. "9 Nisan Olayları" olarak hatırlanan bu olay, Gürcistan'da egemenlik şuurunun artmasına, egemenlik aşamasının Rus ve komünist karşıtlarının güçlenmesine neden olmuş ve devlet ile halkın farklı organları arasındaki bağın özelliğinin değişmesi bakımından bir kırılma noktası haline gelmiştir. İdarenin acizliği ve topluma karşı orantısız güç kullanması, Komünist Parti'ye duyulan desteğin yitirilmesine, milliyetçi taraftara da halk desteğinin artmasına sebep olmuştur. Gürcistan'a gelerek olaya müdahil olan Şevardnadze, Patiaşvili'nin yerine "Gürcistan KGB Başkanı" Givi Gumbaridze'yi getirmiştir. Gumbaridze Gürcü halkının tüm kesimleriyle konuşmaya samimi olduğunu ifade ederek bu hususta "9 Nisan Olayları"nda tutuklanan Gamsakhurdia gibi ulusçu kesimler serbest bırakılmış ayrıca ulusçu taraftarları sevindirici bazı girişimlerde bulunulmuştur.¹⁹⁹⁷

1994 Yunus Ekici, *agt.*, s. 71.

1995 Giray Saynur Bozkurt, "Gürcistan'daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye ve Rusya'nın Tutumu", *Karadeniz Araştırmaları*, S 19, Ankara, Güz 2008, s. 4.

1996 Cüneyt Yenigün ve Mehmet Ali Bolat, "Dünya Çatışmaları Çatışma Bölgeleri ve Kolları", C 1, Ed. Kemal Inat-Burhanettin Duran-Muhittin Ataman, *Gürcistan: Yeni Dünya'nın Doğu-Batı Sınırı*, Nobel Yay., Ankara 2010, s. 458.

1997 Ayşegül Aydıngün ve Ali Asker, "Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan,

2.5.1.2.2. SSCB'nin Dağılması ve Bağımsız Gürcistan'ın Kurulması

Gürcistan 1980'li yılların ikinci yarısına damga vuran Sovyet karşıtı ve bağımsızlık mücadelesi veren taraftarlar sebebiyle, SSCB'nin dağılışını körükleyen eski Sovyet cumhuriyetleri içinde lider olma rolünü üstlenmiştir. Bu mücadeleler, 1988'den beri milliyetçi karaktere bürünerek politik örgütlenme şekline girmiştir. Bu oluşumlar, bir taraftan Sovyet karşıtı siyasal bağımsızlık mücadelesinin Kafkasların geneline yayılmasına öncülük ederken, diğer taraftan "Gürcistan Gürcülerindir" sloganı etrafında, Gürcü milliyetçiliğini tektikleyerek Gürcistan'daki farklı etnik unsurları bağımsız Gürcistan'a yabancı konuma getirmiştir. Böylece Gürcistan'ın, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla kazanılan bağımsızlık neticesinde kanlı bir iç savaş haline gelen siyasal ve etnik mücadelelerin içine doğru itildiği dikkati çekmektedir.¹⁹⁹⁸

1980'li yılların ortalarından sonra ülkede iktisadi bunalımın artmasıyla siyasal kriz baş göstermiş ve merkezî idarenin gücü azalmıştır. Bunun aksine birlik içindeki cumhuriyetlerin yönetimi ise kuvvetlenmeye başlamıştır. Zor kullanılarak ve güçlkle elde edilen uygulamalar neticesinde meydana gelen etnik problemler, merkezî yönetimin gücünün zayıflaması ile ortaya çıkmıştır. Bu da SSCB'nin dağılıp parçalanmasına yol açan sebeplerden biri olmuştur. Bunlar içerisinde en çok anlaşmazlık Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler, Abhazlar ile Gürcüler, Osetler ile Gürcüler, Slav kökenli milletler ile Moldovalılar, Özbekler ile Ahıska Türkleri, Özbekler ile Kırgızlar, Ruslar ile Çeçenler ve Taciklerin kendi aralarında ortaya çıkan uyuşmazlıklarıdır. Eskiden kesin çözüme kavuşturulmayan etnik meseleler zamanla silahlı çarpışmalara sebep olmuştur. Gorbaçov zamanında Sovyet yönetiminin etnik çarpışmaları silahlı kuvvetlerle engellemeye çalışması oradaki halkın etnik duygularını daha da kuvvetlendirmiştir.¹⁹⁹⁹

SSCB'nin dağılmaya doğru gittiği 1980 yılları sonlarında, Gürcistan'ın özgürlüğüne yaklaştığı zamanda Gürcüler ile Abhazlar arasındaki gerginlik daha da tırmanmıştır. Gürcü lideri Zviad Gamsakhurdia Tiflis'teki mitinginde, Tshinvali'nin kontrolünün sağlanması konusunda yaptığı konuşma sonrasında, 23 Kasım 1989 tarihinde 30 bin Gürcü milliyetçisi Tshinvali'nin kontrolünü sağlamak amacıyla seferber olmuştur. Bu husus Oset ve Gürcü çarpışmalarına sebebiyet vermiştir. Gamsakhurdia verdiği bir röportajda; ilan edilen seferberliğin kendisi tarafından teşkil edildiğini onaylamıştır. Gürcis-

Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler", **Gürcistan: De Jure Üniter, De Facto Parçalı**, Ed. İsmail Aydınğün- Çiğdem Balım, Ankara 2012, s. 132-133.

1998 Ekici, **agt.**, s.189.

1999 Emil Şadıhanov, "Sovyetler Birliği'nin Dağılıma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri", **Istanbul Journal of Sociological Studies**, S 33, İstanbul, Eylül 2006, s. 3.

tan, Gamsakhurdia öncülüğünde 6 Nisan 1991 tarihinde egemenliğini duyurmuş; “Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti”nin 1921 tarihli anayasasına geçtiğini ilan etmiştir. SSCB’nin Aralık 1991’de resmen dağılmasıyla Gürcistan, Abhazya ve Güney Osetya’nın ayrılmalarını engellemek amacıyla orantılı bir dış siyaset takip etmiştir.²⁰⁰⁰

2.5.1.2.3. Gürcistan’da Milliyetçi Politika ve Zviad Gamsakhurdia Dönemi

Bu dönemde öne çıkan kişi, karşıt kişiliğiyle bilinen Zviad Gamsakhurdia olmuştur. Karşıt kimliğinden dolayı ilk defa 17 yaşında hapisaneye giren Gamsakhurdia, babasının da ünlü bir Gürcü şairi olması hasebiyle siyasi hayatta hızla yükselmiştir. Milliyetçi tavırlarıyla bilinen Gamsakhurdia, Gürcü komünist çevrelerle sürekli zıt düşmüş ve bir süre zarfında Sovyet iş kampına hapsedilmiştir. 1976 tarihinde öncülüğünü kendisi yaptığı “Gürcistan Helsinki Grubu”nu kurmasından sonra 1977 tarihinde arkadaşlarıyla beraber tutuklanmıştır. Sovyet aleyhine çalışmalar yürüttüğü nedeniyle iki sene hapis cezasına çarptırılmıştır. 1978’deki “ABD Kongresi”, Gamsakhurdia ve “Helsinki Grubu”nu Nobel barışına layık göstermiş ve bu sonuç Gamsakhurdia’nın özgür kalmasına sebep olmuştur.²⁰⁰¹

1980’lerin sonlarında bütün Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi Gürcistan’da da Sovyetlerin dağılma süreci doğrultusunda millî birlikler oluşturuldu ve çok etnik yapıları Gürcistan bayağı kanlı bir şekilde bağımsızlık yoluna girdi. Gürcistan’da 31 Ekim 1987 yılında kurulan İlya Çavçavadze Teşkilatı veya diğer adıyla “Dördüncü Grup” (Meotkhe Dasi) en önemli millî teşkilatlardan birisiydi. Bu teşkilat ismini 19. yüzyılın önde gelen siyasi lideri İlya Çavçavadze’den alıyordu. Bu teşkilat 11 Aralık’ta dilin, dinin ve ana vatanın korumasını hedefleyen üç maddeden oluşan kutsal prensibi oluşumun temel olarak kabul etmiştir. Teşkilat millî davanın yürütülmesi için altı üyeden oluşan bir koordinasyon merkezi ihdas etmiştir. Merab Kostava ile Zviad Gamsakhurdia gibi milliyetçi kesimler bu altı üyenin içerisinde yer almaktaydılar.²⁰⁰²

SSCB’nin dağılma sürecinin hızlandığı bir süreçte Gürcistan da diğer eski SSCB cumhuriyetlerinden geri kalmamış ve kendi ülkesinin kaderinin belirlenmesi için müzakerelere girişmiştir. Gürcistan’da giden bu milliyetçi hareketin başında aşırı milliyetçi bir fikir sahibi olarak bilinen Gamsakhur-

2000 Doğan Şafak Polat, “Kafkasya’da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), İstanbul Ekim 2019, s. 254.

2001 Ural; Tokgöz, agm., s.122.

2002 M. Vedat Gürbüz, *Kafkasya’da Siyaset Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler*, Kadim Yay., Ankara 2012, s. 241-242.

dia olmuştur. Gamsakhurdia 1990 yılında birçok parti ve kurumun birleştiği “Yuvarlak Masa İttifakı”nın başkanı seçilmiştir. Akabinde 1990 yılı Kasım ayında yapılan parlamento seçimlerinde oyların %54’ünü alarak Gürcistan Yüksek Sovyeti’nin başkanı seçilmiştir. Bağımsızlığının ardından 26 Mayıs 1991’de Gürcistan’da yapılan ilk Cumhurbaşkanı seçimlerinde Gamsakhurdia diğer rakiplerine büyük üstünlük sağlayarak seçimleri kazanmıştır. Sovyet yönetimine ve siyasetine karşı zıt söylemleriyle bilinen ve cumhurbaşkanı seçilen Gamsakhurdia yönetime geçtikten sonra bu başarısını devam ettirememiştir.²⁰⁰³

Gamsakhurdia’nın etnik politikaları Gürcistan’ı Gürcüleştirmek ve memleketi Hıristiyanlaştırmak teşebbüsleri diğer etnik grupların en başından Abhazların ve Osetlerin olduğu kadar Ermenilerin-Azerbaycan Türklerinin ve Acarların da büyük tepkisine yol açmıştır. Gamsakhurdia Gürcü dilini ülkedeki tek dil haline getirmeye uğraşırken, Güney Osetya ve Abhazya buna karşılık vermiş ve bu iki bölge Rusya’yı da işin içine katarak Rusya’dan acil yardım alabilmek için Abhazya’nın ve Güney Osetya’nın birinci dillerinin Rusça olduğunu dile getirmişlerdir. SSCB’nin dağılma süreciyle beraber millileşen Gürcüler ve bilhassa da Gamsakhurdia yandaşları bundan böyle Gürcistan’ı yalnızca Gürcülerin toprağı gibi görüp, Gürcistan’da yaşayan diğer etnik grupların özellikle de Osetlerin ve Rusların, ülkede misafir ya da mülteci olduklarını ifade ederek, günü geldiğinde bu etnik unsurların Gürcistan’dan ayrılmaları gerektiğini düşünmüşlerdir. Gürcü milliyetçilerine göre Abhazlar köken olarak Gürcü kavminden gelmekteydiler ve daha sonraki süreçlerde Gürcüler ile Çerkezlerin karışımı olarak değişime uğramışlardı. Bundan dolayı Abhazların Gürcülerden ayrı bir millet olarak görünmeleri zaten gereksizdi.²⁰⁰⁴

2.5.1.2.4. Gürcistan İç ve Dış Politikasında Şevardnadze Dönemi

Eduard Şevardnadze, SSCB’nin çözülme döneminde dışişleri bakanlığı yapmış tecrübeli, dünya dengesini ve politikasını iyi analiz eden, diplomasi ustalığına ve liderlik yeteneğine sahip bir siyasetçiydi. Ülkenin kötü gidişatından dolayı bu niteliklere sahip bir devlet liderine ihtiyaç duyulmaktaydı. “Gürcistan Gürcülerindir” tezini destekleyen ulusçu kesim, ülkedeki etnik hareketlerin istikballerinden emin olamamış ve kendilerini gözetim altında hissetmekteydiler. Gürcistan’da meydana gelen kargaşalar iç ve dış ticareti negatif etkilediği gibi ülkenin uluslararası sahadaki itibarına da zarar veriyordu.²⁰⁰⁵

2003 Elnur Cemilli, **ABD’nin Güney Kafkasya Politikası**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 103.

2004 M. Vedat Gürbüz, **age.**, s. 246-247.

2005 Ural; İrfan Tokgöz, **agm.**, s. 124-125.

Sovyetler Birliği'nin son dönem meşhur dışişleri bakanı Eduard Şevardnadze'nin Gürcistan devlet başkanı seçilmesi ile Zviad Gamsakhurdia zamanında ülkeye verilen zararlar tamir edilmeye çalışılmıştır. 11 Ekim 1992'de yapılan seçimlerden Şevardnadze galip gelerek devlet başkanlığına getirilmiştir. Yapılan seçimler Gamsakhurdia ve onun yandaşlarına halkın vermiş olduğu bir yanıt olarak da algılanmıştır. Şevardnadze uygulamaya koyduğu yeni politikalarla etnik ayrılıkçıların önünü almaya çalışmıştır. Şevardnadze ülkede vatandaşlık merkezli ve çok etnik yapılı bir siyasi oluşum oluşturmaya çalışmıştır. Bu oluşum içerisinde etnik unsurlar ülke politikasında temsil hakkına sahip olacak, anayasada etkileri bulunacak ve oluşturulmaya çalışılan Gürcü millî kimliğinde her ne kadar etnik Gürcü kültürü ön plana çıkıyor ise de diğer etnik gruplar da ülkede kültürel etki alanına sahip olacaklardır. Ayrıca Gürcü millî kimliği onların kültürleri üzerinde herhangi bir tehdit unsuru olmayacaktı. Kısacası Şevardnadze Gürcistan'da bütün etnik unsurların birbirine katlanabileceğini, bir arada yaşayacağı ve etnik farklılıkların millî birliğe ziyan getirmeyeceği bir siyasi ortam oluşturmayı hedeflemiştir.

Gürcistan'da Şevardnadze'nin yönetime geçmesi, Avrupa ve ABD tarafından olumlu karşılanmıştır. 23 Mart 1992 tarihinde Avrupa Topluluğu üye devletleri, İngiltere ve ABD, Gürcistan'ın egemenliğini tanıdıklarını ilan ettiler. Hemen sonrasında Almanya ve ABD dışişleri bakanları Tiflis'i ziyaret ederek yardım vaatlerinde bulundular. Şevardnadze idaresindeki Gürcistan, Yeltsin'in tüm baskılarına rağmen BDT'ye girmek istememiş ve ülke bir süre BM'ye de üye olmamıştır. Gürcistan'ın Türkiye ve İran ile diplomatik ilişkiler kurması ve bu ilişkileri geliştirmeye çalışması ise Rusya tarafından hoşnutla karşılanmamıştır.²⁰⁰⁶

Gürcistan, ilk zamanlarda BDT'ye girmeyi arzulamazken, muhalif unsurlar ve iç savaş sonrası 1993'te BDT'ye dâhil olmuş ve "Kolektif Güvenlik Anlaşması"nı imzalamıştır. Bu süreçte Rusya, BDT'nin emniyetini temin etmek amacıyla Gürcistan'da Rus üslerinin inşa edilmesini amaçlayan bir anlaşmayı Gürcistan ile imzalamıştır. Güney Osetya ve Abhazy önderleri de Rus-Gürcü askerî iş birliğinin bölgede tansiyonu tırmandıracağını beyan ederek bu antlaşmaya cephe almışlardır. Gürcistan'da muhalif tarafların giderek artması ve ekonomik durumun da iyi gitmemesi sebebiyle ülke giderek daha çok Rusya ile iş birliği içine girmek zorunda kalmıştır. Fakat Gürcistan'da 1995 yılında benimsenen anayasa ile sorunlar tekrardan alevlenmiştir.²⁰⁰⁷

1995 Ağustos ayında benimsenen ve Ekim ayında faaliyete geçen yeni anayasa ile siyasal düzende normalleşme süreci başlatılmıştır. Gamsakhurdia sonrası feshedilen devlet başkanlığı makamı tekrar getirilerek 5 Ekim 1995 tarihinde gerçekleşen seçimlerde başkanlık koltuğuna Şevardnadze oturmuş

2006 Gürbüz, age., s. 254-255.

2007 Polat, agm., s. 254.

ayrıca 1999 yılındaki meclis ile 2000 yılında yapılan başkanlık seçimlerinde de yerini korumuştur.²⁰⁰⁸

2.5.1.2.5. 1991-2000 Yılları Arasında Türkiye-Gürcistan İlişkileri

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Gürcistan'ı ilk tanıyan ülkelerden biri Türkiye'dir. Türkiye, Tiflis'in bağımsızlığını 16 Aralık 1991'de resmen tanıyarak dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in 21 Mayıs 1992 tarihinde Tiflis'i ziyaret etmesiyle diplomatik ilişkiler başlamıştır. 30 Temmuz 1992'de Başbakan Süleyman Demirel'in Gürcistan'ı ziyaretinde iki ülke arasında "Dostluk, İş Birliği ve İyi Komşuluk Anlaşması" imzalanmıştır. İmzalanan bu anlaşma aynı yıl 28 Eylül'de Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Gürcistan Parlamentosu tarafından da onaylanmıştır.²⁰⁰⁹ Anlaşmaya göre, her iki ülke birbirlerinin bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü, sınırların dokunulmazlığını ve birbirlerinin içişlerine karışmamayı öngören derin bir iş birliğinde bulunmuşlardır.²⁰¹⁰

Milliyetçi lider Zviad Gamsahurdia'dan sonra gelen Eduard Şevardnadze, Gürcistan üstündeki Rus tesirini azaltmak ve Gürcistan'ın özgür bir devlet olmasını tam manada gerçekleştirebilmek amacıyla Batı ile dostane münasebetler içine girmek istemiş ve Türkiye'yi bu manada bir arabulucu olarak görerek Türkiye ile yakın temaslar kurmaya önem vermiştir. Fakat Gürcistan'ın Güney Osetya ve Abhazya meseleleri gibi içinde yer aldığı siyasi buhranlar Türkiye'nin bölge ile münasebetlerini ilerletmesini az da olsa geciktirmiştir. Diğer taraftan da bu buhran Türkiye'yi de yakından alakadar etmiştir. Bilhassa Türkiye'de ikamet eden Abhazlar bu gelişmelerden etkilenecek şekilde yaşanan gelişmeleri şiddetle karşılamışlardır. Ankara ise bir taraftan Gürcistan'ın stratejik durumunu bir taraftan da Türkiye'de hüküm süren Abhaz yurttaşlarının arzularını dikkate alma gayretine girmiştir.²⁰¹¹

1994 tarihinde Gürcü lider Şevardnadze Türkiye'ye ziyarette bulunmuş ve bu ziyaretlerinde çok sayıda anlaşma sağlanmıştır. Şevardnadze'nin ziyaretini 1995'te dönemin Başbakanı Tansu Çiller'in ziyareti izlemiş fakat ikili ilişkilerin esas itibarıyla yoğunlaşması ve stratejik ortaklık boyutuna ulaşması 1996 yılından sonra gündeme gelmiştir. Bu yılın sonundan itibaren Gürcis-

2008 Ural; Tokgöz, agm., s. 125-126.

2009 İrakli Otiashvili, **Sakartvelo-Turketis Savachro Urtiertobebis Shedegebi**, (Guram Tavartkiladzis Sakhelobis Tbilisis Sastsavlo Universiteti Biznesisa da Sotsialuri Metsnierebebis Pakulteti, Samagistro Nashromi) Tbilisi 2019, s. 16-17.

2010 Cemal Beridze, **Sakartvelo-Turketis Sotsialur-Politikuri da Kulturul-Ekonomikuri Urtiertobebi Tanamedrove Etapze (1992-2012 TsTs.)**, (Batumis Shota Rustavelis Sakhelmtsipo Universiteti Humanitarul Metsnierebata Pakulteti, Sadoktoro Nashromi), Batumi 2019, s. 68.

2011 Buket Elmas, "Türkiye'nin Gürcistan Politikasındaki Değişim ve Dönüşüm", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 11, S 59, Ekim 2018, s. 345.

tan, Rusya ile artan gerginlikler sonucunda Türkiye'ye daha yakın bir siyaset izlemeye başlamış hatta 1997 yılında parlamentoda BDT'den çekilme konusu gündeme getirilmiştir.²⁰¹²

Gürcistan ile ilişkiler 14 Temmuz 1997 tarihinde dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Gürcistan'a ziyareti ile "Sınır Sözleşmesi" ve "Askerî Eğitim İş Birliği" başta olmak üzere çok sayıda anlaşma imzalanarak hız kazanmıştır. 14 Mart 1998 tarihinde Başbakan Mesut Yılmaz Gürcistan'a giderek Gürcistan'ı hayati ortak olarak nitelendirmiş ve Türkiye'nin Abhazya meselesinin Gürcistan'ın iç işlerinde halledilmesi gerektiğini savunarak aynı zamanda bu siyaseti sürdürdüklerinin dikkatini çekmiştir. Şevardnadze de Başbakan Mesut Yılmaz'ın ziyaretine istinaden 26-27 Şubat 1999 tarihinde Türkiye'ye iadei ziyarette bulunmuştur. 14 Mart 1999 tarihinde Tiflis'te, her iki ülkenin savunma bakanlıkları düzeyinde "Askerî Yardım ve İşbirliği Antlaşması" imzalanmıştır. Beş yıl süreyle geçerli olacak bu anlaşma ile Kodori ve Gori'de askerî eğitim merkezi ve modern bir atış sahasının Türkiye tarafından inşa edilmesi kararlaştırılarak ayrıca Gürcü ordusunun sağlık ve yardım etkinliklerinde kullanılması için Türkiye'den 5,5 milyon dolar kaynak sağlanmıştır.²⁰¹³

1999 yılında İstanbul'da toplanan AGİT zirvesi sırasında ele alınan ve bölgede istikrarın sağlanmasına yönelik "Kafkasya İstikrar Paketi" girişimi Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Ocak 2000'de Tiflis'i ziyareti sırasında dile getirilmiştir. Bölge barışının sağlanması ve Rus gücünün kırılmasına önemli bir katkı sağlayabilecek olan Pakt, Bosna Savaşı sonrası Balkanlar'da kurulan "Güneydoğu Avrupa İstikrar Paketi" örnek alınarak geliştirilmiş ve Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) kapsamında oluşturulması hedeflenmiştir. 15 Ocak 2000'de Gürcistan savaş pilotlarının Türkiye'de uçuş eğitimi görmelerini sağlayacak askerî iş birliği anlaşması imzalanmış ardından 29 Eylül 2000'de 3. Ordu idaresinde, Posof ve Ardahan'a bağlı Türkgözü Hudut Kapısı'nda ülkeye yasal olmayan geçişleri engellemek için "Türkiye-Gürcistan Ortak Sınır Tatbikatı 2000" gerçekleştirilmiştir.²⁰¹⁴

Sonuç olarak Gürcistan, SSCB'nin dağılma sürecinde teşkilatlanmış bağımsızlık tutumlarının teşebbüsleri neticesinde yapılan halk oylamasıyla 9 Nisan 1991 tarihinde egemenliğini duyurmuş ve Zviad Gamsakhurdia %86,5 oy oranı ile Gürcistan'ın ilk devlet başkanı seçilmiştir. Ülkede yaşanan iç çatışmalar sebebiyle Gamsakhurdia'nın uzun sürmeyen devlet başkanlığı döneminden sonra 1992 yılında devlet yönetimine Eduard Şevardnadze geçmiştir.

Gürcistan'daki sorunlar içinde özellikle Güney Osetya sorununa henüz

2012 Yelda, Demirağ, "Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C 2, S 7, 2005, s. 135.

2013 Ural; Tokgöz, agm., s. 129-130.

2014 Demirağ, agm., s. 136.

daimî bir politik çözüm bulunamamıştır. Bu hususta Güney Osetya Meclisi Kasım 1992 tarihinde Rusya'ya katılma hükmünü benimsemiştir. Gürcüler ise Osetlerin Gürcistan'da "özel statü" sahibi olmaları için herhangi bir tarihî ve hukuki gerekçelerinin bulunmadığını ileri sürmektedirler. Eski Gürcistan toprakları içerisinde bulunan bu bölgenin, Sovyet rejimi tarafından tamamıyla keyfî sebeplerle özerk hale getirildiğini ifade etmektedirler. Tiflis yönetimi bundan dolayı Güney Osetyalıların bekleyebileceği en büyük imtiyazın kültürel özerklik olabileceğini desteklemektedir. Tiflis bu husustaki görüşünü 1995 Gürcistan Anayasası'nda rahat bir şekilde belirtmiştir. Yapılan anayasa da Acara'ya ve Abhazya'ya özerklik verilirken, Güney Osetya için yalnızca kültürel imtiyazlar kabul edilmiştir.

Gürcistan'da siyasi istikrarsızlık ve çatışma havası en uç aşamadayken, devlet kurumu bir taraftan da mevcut koşullar içerisinde gerekli politik ve yapısal reformları gerçekleştirmeye çalışıyordu. Ağustos 1995'te yapılan halk oylaması neticesinde Gürcistan'ın yeni anayasası büyük bir çoğunlukla kabul edilmiştir. Gürcistan 1996-1997 yıllarında eski SSCB içerisindeki en hızlı büyüme aşamasına ulaşmıştır. Bu ekonomik büyüme 1998 yılında da sürmüştür. Fakat ekonomik gelişmeler yaşanırken ve BTC Petrol Boru Hattı projesi hayata geçirilmeye çalışılırken Gürcistan'da krizler ve çatışmalar birbiri ardınca patlak vermiştir.

2.5.1.3. Ermenistan*

Ermenistan, Güney Kafkasya'da denize kıyısı olmayan dağlık, enerji kaynakları bakımından yoksun ve ekonomik yönden zayıf bir ülkedir. Ermenistan'ın içinde yer aldığı Güney Kafkasya coğrafyası; Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra taşıdığı jeopolitik önem, sahip olduğu enerji kaynakları ve sebep olduğu krizler ve iç karışıklıklar nedeniyle uluslararası siyaset ve rekabetin yoğunlaştığı bir bölge haline gelmiştir. Hazar Havzası'nın statü ve paylaşım sorunu, bölgedeki enerji kaynaklarının Avrupa'ya arzı meselesi, Rusya'nın burada hâkimiyetini pekiştirme isteği, ABD-Çin-Rusya-İran-Türkiye arasında yaşanan çok taraflı nüfuz ve güç mücadeleleri Kafkasya'yı küresel siyasetin satranç tahtası haline getirmeye yetmiştir. Bu durum bir taraftan dış müdahalelere yol açarken diğer taraftan Kafkasya'nın bir sorunlar yumağı bölgesi haline gelmesine yol açmıştır. Ayrıca, bölge devletlerinin zayıf ekonomik ve sosyal yapıları, teknolojiye ve dış yardıma olan ihtiyaçları dış güçlerin bölgeye müdahalelerine zemin hazırlayan bir başka önemli sebep olmuştur.

Bağımsızlık sonrası Türkiye-Ermenistan ilişkileri incelendiğinde, iki ülke arasındaki en temel sorunların başında, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı

* Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin, Artvin Çoruh Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler-Siyasi Tarih Uzmanı, e-mail: bilgin.ms@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3729-0542.

dile getirdiği yersiz ve mesnetsiz toprak talepleri ve sözde soykırım iddialarını uluslararası platformlara taşıma çabaları gibi hasmane tavırlar yer almıştır.

Türkiye diğer eski Sovyet cumhuriyetlerini tanıdığı gibi 16 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan'ın bağımsızlığını da ilk tanıyan devletlerden biri olmuştur. Ancak, Ankara'nın Erivan'a karşı her türlü iyi niyet ve kolaylığı göstermesine rağmen iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması mümkün olmamıştır. Bunun ana sebepleri arasında; Ermenistan'ın sözde soykırım iddialarının tanınmasını dış politikasının en temel hedeflerinden biri olarak göstermesi, Türkiye ile olan sınırlarını açıkça tanımaması ve Azerbaycan topraklarının yaklaşık yüzde 20'sini işgal ederek Dağlık Karabağ Sorunu'nun kronik bir hale dönüşmesine sebep olması gibi etkenler sıralanabilir. Böylece 1991 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgaliyle başlayan süreç sadece Bakü-Erivan ilişkilerini bozmakla kalmamış Türkiye ile olan münasebetleri de 1990'lı yıllar boyunca çok olumsuz etkilemiştir.

2.5.1.3.1. Ermenistan Dış Politikasına Etki Eden Faktörler

Genel olarak ülkelerin dış politikalarının belirlenmesinde tarihsel altyapı, coğrafi konum, ekonomik ve siyasi yapı gibi faktörler önemli rol oynar. Bir başka ifade ile açıklamak gerekirse, zengin doğal kaynaklara ve bu kaynakları dünyanın çeşitli bölgelerine bağlayacak ulaşım ağına sahip olma gibi etkenler güçlü bir ekonomik ve siyasi yapının oluşturulmasıyla birlikte etkili bir dış politikanın meydana gelmesine zemin teşkil eden temel faktörlerdir. Bu genel çerçeve içerisinde, genelde Kafkasya coğrafyasında ve özelde de Ermenistan bağlamında tarih, coğrafya ve ekonomik faktörlerin bölge politikalarının belirlenmesinde temel rolleri oynadığı görülmektedir.

Bunlar arasında özellikle tarih faktörü başrolü oynamaktadır. Önceleri Rus daha sonra da Sovyet emperyalizminin şekillendirdiği tarihsel bir süreçte oluşan etnik çekişmeler, uzun bir geçmişe sahip kültürel ve dinî düşmanlıklar Kafkasya coğrafyasının tarihine damgasını vurmuştur. Bunlar arasında, Azerbaycan ile Ermenistan arasında meydan gelen etnik ve dinî bir nitelik taşıyan Dağlık Karabağ Savaşı ve sonuçta Ermenistan'ın bu bölgeyi işgal etmesi, Ermenistan'ın geçmişteki asılsız iddialara dayanarak Türkiye'den toprak ve tazminat talep etmesi, yine aynı nedenlerle Ermenistan'ın Gürcistan'daki (Cavaheti) Ermenilerini bu devlete karşı kışkırtmak istemesi gibi halen Kafkasya ve dünya gündemini işgal eden olaylar eklenebilir.²⁰¹⁵

2015 Geniş bilgi için bk. Hasan Kanbolat, Nazmi Gül, "Kafkasya'da Javaheti (Gürcistan) ve Krasnodar (Rusya) Ermenileri'nin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları", **Stratejik Analiz**, C 1, S 6, Ekim 2000; İsmihan Yusubov, "İmparatorluklar Siyasetinde Ermeni Sorunu'nun Yeri: Nedenler Ve Sonuçlar", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, (Ankara: ASAM, 2003), s.361-370; Kamer Kasım, "The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process", **Armenian Studies**, Vol.1, No.2, Summer 2001.

Ermenistan'ın coğrafi konumuna bakıldığında ise daha önce de ifade edildiği gibi bu ülkenin coğrafi konum ve yapısı Ermenistan dış politikasını sınırlayan ve olumsuz etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Denizle bağlantısı olmayan Ermenistan, kendisini önemli ticari merkezlere karadan bağlayacak ulaşım ağlarından da yoksundur. Çünkü sınırdaş olduğu ülkelerin, İran hariç, hepsiyle kavgalı olduğu için dış dünya ile karadan bağlantı kurması da güç ve sınırlı bir hale gelmiştir. İran ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin geleceği, Ermenistan'ın ABD ile olan ilişkilerinden ötürü net değildir. Dolayısıyla sahip olduğu coğrafi konumu ve tarih faktörü, Ermenistan'ın dış politikasını sınırlayan en temel handikapları teşkil etmektedir. Bu durum ise Ermenistan'ı dış politikada tek bir alternatifte yani İran ve Rusya'ya bağımlı kalmaya itmiştir.

Ermenistan'ın ekonomik ve siyasi durumunun zayıf olması bu ülkenin dış politikasını sınırlayan ve zaafa uğratan bir diğer önemli faktördür. Bu durum neticede bu ülkeyi ağırlıklı Rusya'nın ve daha az bir oranda da İran'ın ekonomik yardımına muhtaç bırakmıştır. Rusya, 1991 yılından günümüze kadar olan süreçte, Ermenistan için en önemli ticaret ortağı olma konumunu sürdürmüştür. 2000 yılı itibarıyla Ermenistan, Kafkasya bölgesindeki ticaretinin yüzde 50'den fazlasını Rusya ile yapmıştır. Ermenistan'ın, özellikle Türkiye ve Azerbaycan'ın uyguladığı ekonomik ambargonun da etkileri dikkate alındığında, ekonomik bağımlılığı olduğu bir diğer ülke de İran olmuştur. Ermenistan'ın İran ile stratejik ilişkilerinin yanı sıra ekonomik ilişkileri de çok güçlüdür. 1996 yılında İran, Ermenistan'ın toplam yıllık ticaretinde yüzde 22,5 oranda bir paya sahipti. İran, ayrıca, Ermenistan'ın yiyecek ve enerji ihtiyacını karşılayan başlıca ülke olmuştur.²⁰¹⁶

Bundan başka, Ermenistan'ın ekonomik muhtaçlığı bu ülkeyi Ermeni diasporasının etkisi altına düşürmüştür. Ermenistan ekonomisinin zayıf olmasının temelinde; doğal ve enerji kaynaklarından yoksun olması, dağlık bir bölge olması, coğrafi konumu ve jeopolitik durumu dolayısıyla dış dünya ile yeterli ulaşım ağını kuramamış olması gibi faktörler yer alır. İstikrarsız ve ulaşımı yetersiz bir bölgeye yabancı yatırımların gitmesi mümkün değildir. Bu durum Ermenistan'da ekonominin zayıf kalmasına sebep olmakta ve neticede maddi sebepler yüzünden dış göçe yani nüfus kaybına uğramasına sebep olmaktadır. Zayıf ekonomi ise Ermenistan'da siyasi yozlaşmaya ve istikrarsızlığa neden olmakta ve bu yapı da neticede bu ülkeyi zengin ve aynı zamanda radikal düşüncelere sahip Ermeni diasporasının ekonomik yardımına muhtaç bırakmakta, dolayısıyla da onun etkisi altına girmeye itmektedir.²⁰¹⁷

2016 "Armenian International Relations", <http://www.modelun.org>.

2017 Sedat Laçiner, "Ermenistan Dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler, 1991-2002", **Ermeni Araştırmaları**, C 2, S 5, Bahar 2002, s.172-182; Kamer Kasım, "Armenia's Foreign Policy: Basic Parameters of Ter-Petrosyan and Kocharian Era", **Review of Armenian Studies**, Vol.1, No.1, 2002, s.90-103; **Evolution of Armenia's Foreign Policy**, (Armenian International Policy Reserarch), Working Paper No.13/3, s.5.

Diaspora Ermenileri ise Ermenistan'ı sert ve saldırgan bir politika izlemeye zorlamış ve bunda başarılı olmuşlardır. Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı sözde soykırım iddialarında ısrar etmesi, Türkiye'den toprak ve tazminat talepleri, Dağlık Karabağ meselesinde uzlaşmaz bir tutum alması gibi ölçsüz tavırların arkasında diasporanın da büyük rolü olmuştur.²⁰¹⁸

2.5.1.3.2. Türkiye-Ermenistan İlişkileri

SSCB'nin dağılmasından sonra 23 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiş olan Ermenistan Türkiye'ye karşı olumsuz bir tavır takınacağıının sinyallerini bir yıl öncesinden vermeye başlamıştı. Ermenistan Parlamentosu 23 Ağustos 1990'da kabul ettiği bağımsızlık bildirisinde Türkiye'nin doğu bölgeleri için "Batı Ermenistan" ifadesini kullanmış ve sözde Ermeni Soykırımının uluslararası alanda tanınması için çaba gösterilmesine vurgu yapmıştı. Daha sonra kabul edilen Ermenistan anayasasında da bağımsızlık bildirisindeki bu maddelere atıfta bulunulmuştur. Bunlara rağmen Türkiye, bağımsız Ermenistan'ı 15 Aralık 1991'de tanımış ve Ermenistan'a karşı gayet esnek ve ılımlı bir politika takip ederek bu dönemde büyük ekonomik zorluklar çeken bu devlete her türlü insani yardım yapmaktan kaçınmamıştır.

Bundan başka, Türkiye, 25 Haziran 1992 tarihinde aralarında diplomatik bir ilişki kurulmamasına ve Ermenistan'ın Karadeniz'de kıyısı bulunmamasına rağmen Ermenistan'ı Karadeniz Ekonomik ve İşbirliği Örgütüne kurucu üye olarak katılmaya davet etmiştir. Türkiye, bu ılımlı ve yapıcı politikalarıyla bir yandan Karabağ sorununa çözüm bulunmasına yardımcı olmaya çalışırken diğer yandan Ermenistan'ın uzlaşmaz ve düşmanca bir tavrın içerisine düşmesini önlemek istemiştir.²⁰¹⁹

Ancak, Ermenistan, Türkiye'nin attığı bu olumlu adımları algılayamamış ve takındığı olumsuz tavra devam ederek 1992 yılında Ermenistan Parlamentosu bir açıklama yaparak SSCB ile Türkiye arasında 1921 yılında imzalanmış olan Kars Antlaşması'nda belirtilen sınırları tanımadığını ilan etmiştir. Buna ilave olarak Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırılarını daha da şiddetlendirerek Nisan 1993 tarihinde Kelbecer şehrini işgal etmesi Türkiye'nin sabrının taşmasına yetmiştir. Türkiye sert bir şekilde Ermenistan'ı uyararak saldırgan politikasına son vermesini istemiştir. Bundan başka Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin 5 Nisan 1993'te yaptığı bir açıklamada Türkiye'nin Ermenistan'a yaptığı her türlü yardımı durdurduğunu açıklamış

2018 Mustafa Sıtkı Bilgin, "ABD ve Avrupa'da Ermeni Diaspora Faaliyetleri", **Hocalı Katliamı**, Ed. Selma Yel, Tekin Önal, Ahmet Baba, Ankara 2020, s. 200-206; Laçiner, "Ermenistan Dış Politikası", s. 193-212; Kasım, "Armenia's Foreign Policy", s. 98-103.

2019 Ömer E. Lütem, "Türkiye'nin Ermenistan, Ermenistan'ın Türkiye Politikası", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, (ASAM, Ankara 2003), s. 283; Hatem Cabbarlı; Araz Aslanlı, "Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı: Amaç mı, Araç mı?", **Stratejik Analiz**, C 4, S 42, Ekim 2003, s. 56.

ve daha sonra Türkiye Ermenistan ile olan sınırını kapatmıştır.²⁰²⁰

Ancak, Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkilerin gelişme sürecinde 1991'de Ermenistan'ın ilk devlet başkanı olan Levon Ter-Petrosyan Dönemi ile 1998 yılında iktidara gelen Robert Koçaryan Dönemi arasında bariz bir farklılığın olduğu da bir gerçektir. Ter-Petrosyan, her ne kadar pratiğe aktarmadıysa da, en azından teoride Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesini arzulamakta olup soykırım iddialarının gündeme getirilmesine karşı iken Koçaryan ise tam tersi politikayı uygulamakta tereddüt göstermemiştir.

Ermenistan'ın bağımsızlığı kazanmasında önemli rol oynayan Ermeni Ulusal Hareketi (EUH) ile bu hareketin lideri ve daha sonra da Ermenistan devlet başkanı olan Ter-Petrosyan lideri olduğu partinin ileri gelenleriyle birlikte sözde soykırım iddialarının bağımsızlık bildirgesine eklenmesine karşı çıkmışlardı. Ancak, Ermenistan'daki askerî ve sivil bürokrasi, muhalefet partileri ve diğer pek çok sivil kuruluşları, EUH ve Ter-Petrosyan'ın aksine sözde soykırım iddialarının Ermenistan'ın bağımsızlık bildirgesinde yer almasını desteklemişlerdi. EUH ve Ter-Petrosyan'ın düşüncelerine göre, ekonomik kaynakları çok yetersiz olan ve coğrafi olarak da karalar arasında sıkışmış bir konumda bulunan Ermenistan'ın yakın komşularıyla bilhassa da Türkiye ile iyi ilişkiler kurması gerekmektedir. Türkiye ile kurulacak olumlu ilişkilerin ekonomik ve siyasi yönlerden Ermenistan'a büyük avantajlar sağlayacağını düşünmekteydiler. Ermenistan için Türkiye, ekonomik yönden dünyaya açılan bir kapı konumunda görülür iken siyasi yönden ise Rusya'ya karşı bağımsızlığını azaltacak bir alternatif olarak düşünülmekteydi.²⁰²¹

Ancak, bu görüşlere diaspora partileri olarak da adlandırılan Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) ve Ramgavar (Ermeni Liberal Demokrat Parti) partileri şiddetle karşı çıkmışlar ve Ter-Petrosyan'a karşı sert bir muhalefet oluşturmuşlardı. Bundan başka diaspora partileri Ermenistan'ın Dağlık Karabağ konusunda her türlü uzlaşmaya kapalı ve çok daha sert bir politika takip etmesini arzu etmekteydiler. Bölgede, özellikle de Türkiye ve Azerbaycan'a karşı sert ve saldırgan bir politika takip etmeyi savunan bu partilere karşı Ter-Petrosyan yönetimi harekete geçmek zorunda kalmış ve bu çerçevede 1994 yılında Taşnakların Ermenistan'daki faaliyetleri yasaklamıştır.²⁰²²

2020 Mustafa Mutluer, "Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Yeni Sorunlar ve Çözümler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, ASAM, Ankara 2003, s. 374-375.

2021 Kamer Kasım, "Ermeni Sorunu'nun Uluslararası İlişkiler Boyutu", **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Drl. Şenol Kantarcı ve diğerleri, Ankara 2003, s. 127-128; Kamer Kasım, "Ermenistan'ın Dış politikası: Ter Petrosyan ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C II, ASAM, Ankara 2003, s. 351-352.

2022 Kasım, "Ermeni Sorunu'nun...", s. 127-128; Kasım, "Ermenistan Dış Politikası", s. 351-352.

Ancak bu son hareket Ter-Petrosyan iktidarı için sonun başlangıcı olmuştur. Ermenistan'da Taşnakların faaliyetlerinin durdurulmasından sonra Ter-Petrosyan'a karşı Ermenistan içinde ve dışında aleyhte yoğun kampanyalar başlatılmış ve özellikle yukarıda adı geçen diaspora partileri bu kampanyalarda büyük rol oynamışlardı. Ter Petrosyan'ın 1997'de AGİT Minsk Grubu'nun yapmış olduğu önerilere olumlu baktığını açıklaması muhalefetin aleyhinde yaptığı kampanyaları doruk noktasına çıkarmıştı. AGİT yaptığı önerilerde Ermeni kuvvetlerinin işgal altındaki Azerbaycan topraklarının bazı bölümlerinden çekilmesini ve Azerbaycanlı mültecilerin yerlerine dönmelerini teklif etmişti. Ancak bu yoğun kampanyaya Dağlık Karabağ Ermenilerinin de baskıları eklenince Ter-Petrosyan fazla dayanamamış ve Şubat 1998'de istifa etmiştir.²⁰²³

AGİT Minsk Grubu ise Dağlık Karabağ sorununa barışçıl bir çözüm bulmak amacıyla Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) girişimi ile 1992 yılında oluşturulmuştu. Her ne kadar Minsk Grubu Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili yukarıda bahsi geçen bazı kısmi çözümleri sunduysa da ciddi ve kalıcı bir çözüm sunmaktan uzak kaldı. Çünkü eş başkanları olan ABD, Fransa ve Rusya gibi devletlerin Karabağ meselesini kendi çıkarları çerçevesinde ele alarak mevcut statükoyu devam ettirme yönünde tavır takınmaları yüzünden Minsk Grubu ciddi bir sonuç üretmedi. Ayrıca, her üç ülkede de mevcut olan güçlü Ermeni lobilerinin varlığı ve bunların faaliyetleri adil ve objektif bir yaklaşımın ortaya konmasını engellemiştir. Hatta Ermenistan Minsk Grubu'nun politikalarından cesaret alarak mevcut durumun devamının ötesinde yeni toprak taleplerinde bulunabilmekteydi.²⁰²⁴

Bu durum BM Genel Kurulunun 14 Mart 2008 tarihinde icra ettiği 62. Oturumunda apaçık bir şekilde ortaya çıkmıştır. BM Oturumunda Ermenistan işgali altındaki Azerbaycan topraklarının durumu başlıklı bir karar alınmış ve bu kararla 39 kabul ve 7 karşı oy ile Azerbaycan'ın uluslararası hukuk tarafından kabul edilen sınırlarında toprak bütünlüğü kabul edilirken, işgal altındaki topraklardan Ermeni güçlerinin çekilmesi istenmiştir. Ayrıca kararda işgal altındaki topraklardan göç etmek zorunda kalan Azerbaycanlı göçmenlerin evlerine dönme hakkı teyit edilmiştir.²⁰²⁵ Ancak eş başkanlar olan Rusya, ABD ve Fransa'nın BM kararlarına karşı ret oyu vermeleri, AGİT Minsk Grubu'nun Karabağ sorununa yönelik adil bir çözüm bulması ve ciddi adımlar atması noktasında büyük kuşku ortaya çıkmasına ve ciddiyetinin zedelenmesine sebep olmuştur.

BM'nin kabul ettiği kararlarda şu maddeler yer almaktaydı:

2023 Kasım, "Ermenistan Dış Politikası", s. 353.

2024 Kasım, "The Nagorno-Karabakh Conflict", s. 170-185.

2025 Kasım, "The Nagorno-Karabakh Conflict", s. 170-185.

1. BM Genel Kurulu, Azerbaycan'ın bağımsızlığına saygı duyuyor ve uluslararası hukukca tanınan sınırları çerçevesinde toprak bütünlüğünü tanımaktadır.

2. BM Genel Kurulu, işgal edilen topraklarda bulunan Ermenistan silahlı kuvvetlerinin derhal, tamamen ve kayıtsız şartsız çıkarılmasını talep etmektedir.

3. BM Genel Kurulu, topraklarından sürülen halkın dönme ve tazminat alma haklarını tanımaktadır.

4. BM Genel Kurulu, Dağlık Karabağ'ın Ermeni ve Azerbaycanlı topluluklarının Azerbaycan egemenliği altında güvenliğinin sağlanmasını ve sağlıklı bir idari yapının oluşturulmasını desteklemektedir.²⁰²⁶

Ter-Petrosyan'dan sonra mevcut muhalefetin yardımıyla Robert Koçaryan Nisan 1998'de iktidara geldi. Koçaryan, tabiatıyla, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı Ter-Petrosyan'a muhalefet eden grubun savunduğu sertlik yanlısı ve çekişmeye dayalı bir politika takip etmeye başladı. İlk yaptığı icraatlarından biri de faaliyetleri yasaklanmış olan Taşnaklara izin vermek olmuştur. Koçaryan yönetime geldikten sonra Karabağ sorununa çözüm bulmak konusunda hiçbir adım atmaya yanaşmadığı gibi sözde soykırım iddialarını tekrar gündeme getirerek Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini daha da germiştir. Bu durum ise bölgede sınırdaş olduğu bütün ülkelerle sorunları olan Ermenistan'ı ekonomik, siyasi ve stratejik yönlerden gittikçe Rusya'ya bağımlı olmaya itmiş ve zamanla bu ülkenin Rusya'nın âdeta ileri bir karakolu haline dönmesine sebep olmuştur.²⁰²⁷

11 Eylül 2001 tarihinde meydana gelen terör saldırıları ABD'nin Kafkasya ve Orta Asya'da etkinliğinin artmasına yol açarken Rusya ise buna karşılık olarak Ermenistan'la olan ilişkilerini artırarak Kafkasya'daki bölgesel güç konumunu pekiştirmeye çalışmıştır. Bu konjonktürel durum ise ABD ve bazı AB üyesi ülkelerde Türkiye'ye karşı Ermenistan sınırının açılması için baskı yapılmasına yol açmıştır. Bu dönemde ABD ve AB'de ortaya çıkan görüşlere göre, Ermenistan'ın Batı ile yaklaşması bir taraftan bu ülkenin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltma potansiyeli taşıırken diğer taraftan da bölgesel sorunların çözümüne katkı sağlamanın önünü açabileceği düşüncesi hâkimdi. Ancak, gerek Ermenistan ve diasporanın Türkiye'ye yönelik sözde soykırım iddiaları temelinde ve asılsız toprak talepleri çerçevesinde Türkiye'ye karşı devam ettirdikleri düşmanca tavır ve kampanyaları gerekse de Erivan'ın işgal altındaki Azerbaycan topraklarının boşaltılmasına yönelik olumsuz ve yıkıcı

²⁰²⁶ Mustafa Sıtkı Bilgin, "Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları", **Disiplinlerarası Politika Vizyonu ve Stratejiler 2020**, Ed. İbrahim Demir, İksad Yay., Ankara 2020, s. 230.

²⁰²⁷ Bilgin, "Karabağ Zaferine Giden Süreç", s. 229-231; Kasım, "Ermenistan Dış Politikası", s. 35.

politikalarını devam ettirmeleri, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişmesinin önünde en büyük engeli teşkil etmişti.

2.5.2. Özbekistan*

Türkiye ve Özbekistan ilişkileri (1991-2000) hakkında siyasal, ekonomik ve kültürel alanlara bakıldığında; kültürel ilişkiler bağlamında özellikle 1990'lı yıllarda Türkiye'de üniversiteye giden öğrenciler ve turizm alanındaki ilişkiler önemli bir yer tutmaktadır. 1990'lı yıllarda ikili ilişkilerde önemli rol oynayan Özbek muhalifler, Türk liderlerin bu muhaliflere bakış açıları ve Kerimov'a yönelik suikast girişimi gibi konular bu çerçevede ön plana çıkmaktadır. Ankara ve Taşkent arasındaki ikili ilişkiler 1991 ile 2000 yılları arasında ele alındığında; ikili ilişkilerde yaşanan tüm sorunlara rağmen Türkiye'de söz konusu dönemde cumhurbaşkanlığı makamında Kerimov'un ruhundan anlayan ve bu lider ile özel münasebetler geliştiren Turgut Özal ve Süleyman Demirel gibi siyasetçilerin varlığı âdeta ilişkilerin sigortası vazifesi görmüştür.

2.5.2.1. Siyaset ve Diplomasi

Türkiye'nin Orta Asya ülkeleriyle siyasal ve ekonomik ilişkileri 1991 yılında başlamıştır. Türkiye, Özbekistan'ın bağımsızlığını 16 Aralık 1991 tarihinde tanımıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasında yüksek düzeyli ziyaretlerin gerçekleşmesiyle birlikte ikili ilişkiler ivme kazanmıştır. Bu dönem âdeta karşılıklı üst düzey ziyaretlerin ivme kazanmış olduğu ilk on yıl olarak tarihe geçmiştir. Söz gelimi, Kerimov 16-19 Aralık 1991 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret ederek bu ülkeden destek beklediklerini dile getirmiştir. Bu ziyaretinde Türkiye'den "ağabey" olarak bahseden Özbekistan Devlet Başkanı bu ülkeden acilen ekonomik, siyasal ve kültürel yardım talep etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra Türkiye'ye yönelik tutumunu temelden değiştiren Kerimov 1992 yılında Ankara'da düzenlenen birinci Türk Devlet Başkanları Zirvesi'nde Özal'ın önerdiği "Türk Ortak Pazarı" ve "Türk Geliştirme ve Yatırım Bankası" gibi kurumların hayata geçirilmesi düşüncesine, bu kurumların hükümetler üstü olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır.²⁰²⁸ Esasında bu zirvelere 2000'li yıllara kadar kerhen de olsa katılan Kerimov 2000 yılında Bakü'de yapılan zirveden sonra bu toplantılara pek sıcak bakmamaya başlamıştır.²⁰²⁹ Esasında Türkiye ve Özbekistan arasındaki

* Prof. Dr. Fahri Türk, Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fahriturk@trakya.edu.tr

2028 Fatih Yalçınkaya, "Türkiye ve Orta Asya devletleri Arasındaki Siyasal ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetlerüstü Kuruluşlar (1992-2013)", **Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Orta Doğu 1991-2013**, Ed. Fahri Türk, Ceren Yayıncılık, Edirne 2015, s. 55-56.

2029 Yalçınkaya, *age.*, s. 61-62.

ikili ilişkilerin 1992-2000 döneminde istikrarlı bir seyir izlediğini söylemek pek mümkün değildir.²⁰³⁰ Bu şartlar altında Özbekistan'ın, Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasında geliştirilen Türk Konseyi ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi gibi kuruluşların dışında kalması sürpriz bir gelişme olarak değerlendirilmemelidir.²⁰³¹ Yukarıda vurgulandığı üzere Türkiye ve Özbekistan arasındaki siyasal ilişkiler 1990'lı yılların sonlarına doğru bozulduğundan bu durum haliyle Ankara ve Taşkent arasındaki ekonomik ilişkilere de sirayet etmiştir.

Diğer yandan Türkiye 1990'lı yılların başında Orta Asya ülkelerinin Türk modelini benimsemeleri için çok yoğun bir propaganda kampanyası yürütmüştür. Hatta ilk başlarda bu modeli benimseyen Kerimov çok geçmeden bu modele karşı çıkanlar kervanına katılmıştır. Özbek yönetimi esasında bu tavrıyla Rusya'ya Türkiye ile ilişkileri derinleştirmek istemediği yönünde bir mesaj vermek istemiştir. İki ülke ilişkilerinin sekteye uğramasının bir diğer nedeni ise Özbekistan'ın Türkiye'yi bölgede ortak olarak değil de daha çok bir rakip olarak algılamaya başlamış olmasıdır. Meşhur Özbek muhaliflerden Cihangir Mamatov'a göre Türkiye ve Özbekistan arasındaki ilişkilerin 1990'larda sarpa sarmasında her iki ülkenin de küçümsenemeyecek derecede payları olmuştur. Mamatov'un düşüncesine göre, ilk dönemlerde Özbekistan Türkiye'ye birçok öğrenci gönderirken Türkler de Özbekistan'da birçok firma kurmuşlardır. Diğer yandan Özal ve Demirel haleflerine göre Kerimov ile daha samimi ilişkiler geliştirmişlerdir. Örneğin bir keresinden Demirel, Özbekistan'ı ziyaretinde Kerimov'a hitaben *Senin düşmanın benim düşmanımdır* diye hitap ederek Özbekistan Başkanı'nın kalbini kazanmayı bilmiştir.²⁰³²

Türkiye ve Özbekistan arasındaki ikili ilişkilerin gerilmesinde Kerimov'un siyasal rakipleri olan Muhammed Salih ve Abdurrahim Polat'ın mülteci olarak Türkiye'ye kabul edilmeleri ve söz konusu liderlerin bu ülkede

2030 Emin Güleç, Mehmet Oğuzhan İlban ve Burhan Aydemir, "Dış Politikada Yumuşak Güç Unsuru Olarak Turizm: Özbekistan Örneği", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 20/2, Kış 2020, s. 294-295.

2031 Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un 2016 yılında vefatından sonra Şevket Mirziyoyev iktidara gelmiştir. Bu dönemde Türkiye ve diğer Orta Asya ülkeleri ile ikili ilişkileri normalleştiren Özbekistan çok geçmeden 14 Ekim 2019 tarihinde Türk Konseyi'ne üye olarak kabul edilmiştir (Özbekistan Türk Konseyi'ne Tam Üye Olarak Katılacak, <https://www.yenisafak.com/dunya/ozbekistan-turk-konseyine-tam-uye-olarak-katilacak-3509380>, 17.02.2021). Özbekistan ilk kez 2019 yılında Bakü'de düzenlenen Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenterler Asamblesi (TÜRKPA) dokuzuncu Genel Kurulu'na katılmıştır. Burada Özbekistan Meclis Başkanı Tanzila Narbayeva ülkesinin TÜRKPA'ya tam üyeliğe sıcak baktığını dile getirmiştir (TürkPa'nın faaliyetigüçlendiriliyor, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkpa-nin-faaliyeti-guclendiriliyor/1677645>, 17.02.2021).

2032 Fahri Türk, "Turkish-Uzbekistani Relations: How Do Islam Karimov's Regime and His opponents Affect the Bilateral Ties Between Ankara and Tashkent?", **Reality of Politics, Estimates-Comments-Forecasts**, No.5, 2014, s. 139-141, 139-165.

okuyan Özbekistanlı üniversite öğrencilerini etkileyerek rejim karşıtı bir fikriyata sahip olarak yetişmelerini sağlamaya çalışmaları gibi faktörler belirleyici olmuştur.²⁰³³ Bunların haricinde 16 Şubat 1999 tarihinde Taşkent'te patlayan bombalar diğer bir ifadeyle Kerimov'a karşı yapılan suikast girişimi Türk-Özbek ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur.

2.5.2.2. Ekonomi

Türkiye 1992 yılından itibaren Orta Asya ülkeleri ile ekonomi ve teknoloji alanındaki ilişkilere gereken önemi vermeye gayret etmiştir. Türkiye bu ülkelerle ticari ilişkilere öncelik tanıdığından söz konusu devletlerle mevcut dış ticaret hacmi her geçen gün artmaktadır. Ancak bazı dönemlerde siyasal ve diplomatik ilişkilerdeki iniş-çıkışlara bağlı olarak tıpkı Özbekistan örneğinde olduğu gibi ticari ilişkiler gerilemiştir. Örneğin 1992-2000 yılları arasında Türkiye ve Özbekistan arasındaki dış ticaret hacmi 1.825.595.433 Amerikan doları düzeyinde gerçekleşmiştir. Hatta bu zaman dilimi içinde Şubat 1999'da Taşkent'te meydana gelen patlamalardan sonra iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin 1990'ların ilk yılları hariç tutulacak olursa 146.616.162 Amerikan doları ile dibe vurduğu dikkat çekmektedir (bk. Tablo 1).

Tablo 1: Türkiye ve Özbekistan Arasındaki Dış Ticaret 1992-2000 (Amerikan \$)

Yıl	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi
1992	54.492.333	21.019.404	75.511.737
1993	213.508.357	31.933.586	245.441.943
1994	64.530.670	78.625.101	143.155.771
1995	138.541.654	61.528.697	200.070.351
1996	230.554.775	58.054.083	288.608.858
1997	210.588.163	94.772.966	305.361.129
1998	156.180.577	96.207.035	252.387.612
1999	99.139.301	47.476.861	146.616.162
2000	82.647.409	85.794.461	168.441.870
Toplam	1.250.183.239	575.412.194	1.825.595.433

Kaynak: 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'na istinaden Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 23.02.2021 tarihli ve 15245884 sayılı resmî yazıya istinaden yazar tarafından hazırlanmıştır.

2033 Muhalif liderler Salih, Polat ve bunların iki ülke ilişkilerindeki rolleri için ayrıntılı olarak bk. F. Türk, "Turkish-Uzbekistani Relations...", s. 147.154.

Diğer yandan 1990'lı yılların ilk yarısında Özbekistan'da genellikle küçük ve orta ölçekli Türk firmaları faaliyet gösterirlerken 1995'ten itibaren sadece büyük ölçekli Türk firmalarının Özbekistan pazarına ilgi gösterdikleri görülmektedir. 2000'li yılların ortalarına gelindiğinde bu ülkede faaliyet gösteren Türk firmalarının sayısı 600'ü aşmış bulunuyordu. Özbekistan'daki Türk yatırımlarının daha çok tekstil sektörüne odaklandığı görülmektedir. Örneğin bu ülkede tekstil sektöründe faaliyette bulunan Bursel Holding 12 adet fabrika kurmuştur.²⁰³⁴ Koç Holding, Aysel İnşaat, Tekfen İnşaat, Yüksel İnşaat, Demir Holding, Tempo Elit, Alarko, Gama ve Baytur gibi işletmeler Özbekistan'da faaliyette bulunan Türk firmalarından bazılarıdır. Ancak iki ülke arasında bozulan siyasal ilişkiler kimi zaman ekonomik ilişkilere de ket vurmuştur. Örneğin Türkşeker 1993 yılında Harizm bölgesine yapmış olduğu şeker fabrikasından dolayı alacaklı olduğu 3,2 milyon dolar tutarındaki meblağı uzun süre tahsil edememiştir. Hatta Özbekistan hükümeti 2000 yılında daha da ileri giderek ülkesinde faaliyet gösteren 21 Türk şirketinin lisansını iptal etmiştir.²⁰³⁵

Ayrıca Türk firmaları 1990'larda Orta Asya'da ekonomik ilişkiler bağlamında ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durumdan özellikle Özbekistan'da yatırım yapan girişimciler zarar görmüşlerdir. Karşılaşılan ekonomik sorunlar; hükümetlerin serbest pazar ekonomisine geçişi hızlandıracak reformları yapma hususunda göstermiş oldukları irade eksikliği, ödemelerde yaşanan gecikmeler, resmî kur ile serbest piyasa kuru arasındaki önemli farklılıklar, akredite ve vize sorunları şeklinde özetlenebilir.²⁰³⁶

2.5.2.3. Yumuşak Güç Unsurları: Kültür, Dil ve Özbek Öğrenciler

Yumuşak güç unsurları arasında hiç kuşkusuz Türkiye'nin 1992-1993 eğitim-öğretim yılında uygulamaya koymuş olduğu on bin öğrenci projesi olarak da bilinen Büyük Öğrenci Projesi²⁰³⁷ Türkiye-Özbekistan ilişkilerinin

2034 Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Aralık 2003'te Özbekistan'a yaptığı ziyaret sonrasında Türk firmalarının tekstil alanındaki yatırımları büyük bir ivme kazanmıştır. Nisan 2008'de Taşkent'te 17 milyon Amerikan dolarına mal olan ve 270 kişinin istihdam edildiği Baypak İplik Fabrikası faaliyete alınmıştır: Fahri Türk, "Die Wirtschaft als Katalysator der türkischen Zentralasienspolitik", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 15, S 2, Aralık 2013, s. 271-272.

2035 Fahri Türk, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler (1992-2013)", Ed. Fahri Türk, *Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Orta Doğu 1991-2013*, Ceren Yayıncılık, Edirne 2015, s. 43-45.

2036 Türk, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", s. 38.

2037 Büyük Öğrenci Projesi ve yabancı uyruklu öğrencilere verilen burslar 11 Ocak 2012 tarihinde "Türkiye Bursları" adı altında birleştirilerek yönetimi Yurtdışı Türkler ve Akrama Topluluklar Başkanlığına devredilmiştir.

de önemli bir rol oynamıştır.²⁰³⁸ Bu burs programı çerçevesinde bütün Orta Asya ülkelerinden binlerce öğrenci Türkiye'ye getirilerek bu ülkedeki üniversitelerde öğrenim görmeleri sağlanmıştır. Ancak çok geçmeden meşhur muhalif liderlerden Salih, Polat ve Mamatov gibi kimselerin Türkiye'de üniversiteye giden 2.000 civarındaki Özbek öğrenciyi etkileme potansiyelleri ve girişimleri nedeniyle bu gençler 1997 yılında öğrenimlerini yarıda bırakmak pahasına ülkelerine geri çağırılmışlardır. Böylece 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde Türkiye'de neredeyse hiçbir Özbek öğrenci kalmamıştır.²⁰³⁹ Diğer yandan Türkiye ve Özbekistan arasındaki siyasi ilişkiler bozuk olduğundan TİKA bu ülkede 1990'lı yıllarda Türkçe Kursları açmaya muvaffak olamamıştır.²⁰⁴⁰ Bu bağlamda belirtilmesi gereken önemli bir husus ise diğer Orta Asya başkentlerinde kurulmuş olan Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezlerinin Taşkent'te faaliyete geçirilememiş olmasıdır.

Turizm alanındaki ilişkiler Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasındaki münasebetlerin gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Ancak gerek Orta Asya ülkelerinde yaşayan insanların önemli bir kısmının ekonomik durumlarının iyi olmaması, gerekse Türkiye'de bölge ülkelerinin halk arasında yeterince tanınmaması gibi nedenlerden dolayı bu alandaki ilişkilerin yeterince geliştiğini söylemek güçtür. Dolayısıyla bu alandaki ilişkilerin bölge ülkeleri arasında daha ileri düzeyde bir iş birliğini ve bütünleşmeyi sağlamaktan uzak olduğu ifade edilebilir.²⁰⁴¹ Orta Asya ülkeleri doğal güzellikleri, tarihî ve kutsal mekânlarıyla Türk turistler açısından oldukça cazip olsalar da, bu potansiyellerini yeterince kullanamamaktadırlar. Şayet bu ülkeler söz konusu yönleriyle Türkiye'de yeterince tanıtılırsa, bu bölge Türk turistler açısından önemli bir turizm güzergâhı haline gelebilir. Türkiye'deki seyahat acenteleri genelde Orta Asya'ya özelde ise Özbekistan'ın tarihî şehirleri olan Taşkent, Buhara ve Semerkant gibi hedeflere yönelik 5-6 günlük turistik amaçlı turlar düzenleyebilirler. İnanç turizmi olarak nitelendirilen bu turlar kapsamında, Buhara ve Semerkant'ta bulunan türbeler ve medreseler gezilebilir. İmam Buhari ve Bahaüddin Nakşibendi'nin türbelerinin yanında Semerkant'taki İmam Maturidi'nin türbesi de ziyaret edilebilir.²⁰⁴²

Türkiye ve bölge ülkeleri arasındaki insani ilişkilerin gelişmemesinin

2038 Fahri Türk, **Türk Kültür Dış Politikası**, Paradigma Akademi Yay., İstanbul 2014, s. 135.

2039 Türk, **Türk Kültür Dış Politikası**, s. 143.

2040 Türk, **Türk Kültür Dış Politikası**, s. 77.

2041 Fahri Türk, "Türk Dünyasında Turizmin Gelişmesinde Devlet Dışı Aktörler: Turizm Acenteleri", **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C 6, S 2, Haziran 2015, s. 98, <https://esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-b-tr/sayi-11>, 21.02.2021.

2042 Türk, **Türk Dünyasında Turizmin Gelişmesinde Devlet Dışı Aktörler**, s. 100-101.

nedenlerinin başında bürokratik sorunlar gelmektedir. Bu kapsamda ise özellikle bölge ülkelerinin Türk vatandaşlarına vize uygulamaları gelmektedir ki önemli bir gelişme olarak Özbekistan'ın vize uygulamasını nihayetinde 2018 yılında kaldırdığı belirtilmeden geçilmemelidir. Yapısal engeller ise bir hayli fazladır. Söz gelimi, Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasında taşımacılık yapan havayolu şirketlerinin bilet fiyatlarının oldukça yüksek olması ciddi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Özbekistan'da yaşayan insanların gelir düzeylerinin düşüklüğü de söz konusu ülke vatandaşlarının seyahat özgürlüklerini kısıtlayan başka bir etkidir.²⁰⁴³

Türkiye ve Özbekistan arasındaki insan trafiğine rakamların diliyle bakılacak olursa aşağıdaki değerlendirme yapılabilir: 1999 yılında Özbekistan'dan Türkiye'ye 14.244 kişi seyahat etmiş iken, yukarıda bahsedildiği üzere ikili ilişkilerde yaşanan siyasal sorunlar yüzünden bu rakam 2000 yılında sert bir düşüş yaşayarak 2.111'e gerilemiştir.²⁰⁴⁴ Türkiye ve Özbekistan arasındaki insan trafiği 2000'li yıllardan itibaren ivme kazanmıştır. Diğer bir ifadeyle söylenecek olursa bu dönemde Özbekistan'dan Türkiye'ye gelen turist sayısında sürekli olarak artış kaydedilmiştir. Aynı şey 1990'lı yıllar için söylenemeyecek olsa da 1991-1998 döneminde Türkiye ve Özbekistan arasında kültür ve turizm alanındaki ilişkileri düzenleyen yedi adet anlaşmaya imza konmuştur.²⁰⁴⁵ Bunlar da söz konusu alandaki ilişkilerin gelişebileceği yasal bir çerçeve sunmuştur.

2.5.3. Kazakistan

Türkiye ve Kazakistan ilişkileri (1991-2000) hakkında siyaset/diplomasi, ekonomi, eğitim, kültür ve dil gibi alanlara odaklanmak mümkündür. Kültürel ilişkiler kapsamında; eğitim, dil ve turizm ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasında turizm alanındaki ilişkiler söz konusu olduğunda Astana'nın (Nursultan)²⁰⁴⁶ Ankara ile ilişkileri ileri düzeye taşımış olduğu dikkat çekmektedir. Genelde Türkiye-Orta Asya özelde ise Türkiye-Kazakistan ilişkileri bağlamında 1990'lı yılların ikili münasebetlerde bir bakıma karşılıklı tanışma dönemi olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Türkiye ve Kazakistan arasında bu dönemde siyasal alanda atılan olumlu adımlar

2043 Türk, Türk Dünyasında Turizmin Gelişmesinde Devlet Dışı Aktörler, s. 102.

2044 Samet Yüce, "The Role of Tourism in Turcic World in Terms of International Relations (IR): A Social Constructivist Approach", **Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi**, C 1, No 1, Nisan-2016, s. 68.

2045 Bu konuda ayrıntılı olarak bk. İlban Güleç, vd., **age.**, s. 297.

2046 Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk başkenti 1997 yılına kadar Almatı şehri olmuştur. Söz konusu yılda başkent ülkenin kuzeyinde bulunan Akmola'ya taşınmış ve ismi 6 Mayıs 1998 tarihinde Astana olarak değiştirilmiştir. 2019 yılında Kazakistan'ın kurucu Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev kendi isteğiyle görevinden ayrıldıktan sonra başkentin adı bu kez Devlet Başkanı'na izafeten "Nursultan" olarak değiştirilmiştir.

lar semeresini 2000’li yıllara gelindiğinde vermeye başlamış ve Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev Orta Asya ülkeleri ve Türk devletleri arasındaki bütünleşme çabalarının itici gücü haline gelmiştir.

Türkiye ve Kazakistan arasındaki olumlu siyasal ilişkiler yüzünden bu ülke ile ekonomik ilişkiler diğer Orta Asya devletleriyle kıyaslandığında önemli bir sıçrama yapmıştır. Yani Kazakistan, Orta Asya ülkeleri arasında Türkiye ile dış ticaret hacmi en yüksek olan devlettir. Bunun haricinde Kazakistan, Türk şirketlerinin doğrudan yatırımları bakımından da başı çekmektedir. Diğer yandan Türkiye, bu ülkede eğitim, kültür ve dil alanlarında önemli girişimlere imza atmıştır. Bir taraftan Büyük Öğrenci Projesi kapsamında burslu olarak Türkiye’ye getirilen Kazak öğrenciler, diğer taraftan Kazakistan’da hem devletin hem de Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı’nın kurmuş olduğu okullar ve bölümler bu ülkede Türkiye’nin yumuşak gücünü daha görünür hale getirmiştir. Bunların haricinde Almatı’da 1990’ların ilk yarısında faaliyete geçirilen Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezi hiç kuşkusuz Türkiye Türkçesi öğretimi denildiğinde ilk akla gelen kurum olmuştur.

2.5.3.1. Siyaset ve Diplomasi

Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler 1991 yılında başlamıştır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev Eylül 1991’de Türkiye’yi ziyaret etmiş ve 21. yüzyılın Türk yüzyılı olacağını dile getirmiştir. Ancak Nazarbayev bu ziyaretinden kısa bir süre sonra Ekim 1992’de Ankara’da düzenlenen birinci Türk Cumhuriyetleri Devlet Başkanları Zirvesi’nde²⁰⁴⁷ ülkesindeki hassas etnik yapıyı dikkate alarak etnik ve din temelli bir oluşumu hayata geçirmeyi hedefleyen bir belgeyi imzalamaya pek sıcak bakmamıştır.²⁰⁴⁸ Nazarbayev daha sonra Türkiye’yi 1992 ve 1994 yıllarında olmak üzere iki kez daha ziyaret etmiştir.

Kazakistan, Orta Asya’da Türkiye’nin ikili ilişkilerinin en istikrarlı olduğu ülkelerin başında gelmektedir. Söz gelimi Özbekistan ve Türkmenistan ile Türkiye arasında 1990’lı yılların sonunda kötüleşen ikili ilişkiler bu ülke söz konusu olduğunda vuku bulmamıştır. Kazakistan’a 1990’larda birçok üst düzey ziyaret gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan Turgut Özal ve Süleyman Demirel Kazakistan’ı ve Orta Asya’yı defalarca ziyaret etmişlerdir. Özal büyük Orta Asya ziyareti kapsamında 9-11 Nisan 1993 tarihleri arasında Ka-

2047 Bu isim daha sonra 1998 yılında Astana’da düzenlenen beşinci zirvede “Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi” olarak tadil edilmiştir. Son anılan isim de 2-3 Ekim 2009 tarihinde yapılan Nahçıvan Zirvesi’nde Türk Konseyi’ne dönüştürülmüştür.

2048 Fatih Yalçınkaya, “Türkiye ve Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetlerüstü Kuruluşlar (1992-2013)”, Ed. Fahri Türk, **Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Orta Doğu 1991-2013**, Ceren Yayıncılık, Edirne 2015, s. 55-56.

zakistan'a önemli bir ziyaret gerçekleştirmiştir.²⁰⁴⁹ Diğer yandan 1990'lı yıllarda sağlam temeller üzerinde inkişaf etmeye başlayan Türkiye-Kazakistan ilişkileri yansımalarını Astana'nın sonraki yıllarda hayata geçirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi ve Türkçe Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi gibi birçok ulus üstü projeyi desteklemesinde bulmuştur. Hatta böyle bir asamblenin kuruluş fikrini ortaya atan liderlerden birisi de Nazarbayev olmuştur.²⁰⁵⁰ Bu bağlamda Kazakistan ve Kırgızistan'ın Türk Dünyasında oluşturulan bu tarz ulus üstü örgütlere canı gönülden destek vererek çok önemli görevler ifa ettikleri vurgulanmalıdır. Çünkü söz konusu projelere Türkmenistan (1995'te elde edilen daimi tarafsızlık statüsü) ve Özbekistan'ın (İslam Kerimov'un şahsi tercihi) yeterince omuz vermemeleri Kazakistan ve Kırgızistan'ın önemini daha fazla artırmıştır. Ezcümle söylenecek olursa Nazarbayev 1990'lı yılların başında iç siyasal nedenlerden dolayı Türk Dünyasında bütünleşme hareketlerine pek itibar etmez iken, 2000'li yıllardan sonra âdeta Türk devletleri arasında kurulan ulus üstü örgütlerin dinamosu vazifesini görmeye başlamıştır.

2.5.3.2. Ekonomi

Türkiye ve Kazakistan arasındaki iktisadi ilişkiler söz konusu olduğunda iki önemli konu belirlemektedir. Bunlardan birincisi Türk şirketlerinin Kazakistan'daki yatırımları, ikincisi ise ticari ilişkilerdir. Türk yatırımcılar Orta Asya'da genellikle faaliyet gösterdikleri ülkenin resmî kurumlarıyla bağlı ortaklıklar kurmaktadır. Bölgedeki Türk yatırımlarının çoğu inşaat ve altyapı sektörlerinde gerçekleşmektedir. Kazakistan, Türkiye'nin doğrudan yatırımlar yaptığı ve bağlı ortaklık (1.500) kurduğu şirket sayısı bakımından Orta Asya'da ilk sırada yer almaktadır.²⁰⁵¹ Diğer yandan Türk şirketlerinin Kazakistan'daki doğrudan yatırımları daha önemli bir yere sahiptir. Kazakistan'ın yatırım mevzuatı diğer Orta Asya ülkelerine göre daha liberal bir çizgide olduğu için bu ülkede faaliyette bulunan Türk ve bilumum yabancı firmalar diğer Orta Asya ülkelerine nispeten daha az sorunla karşılaşmaktadırlar.

2049 Celalettin Yavuz, "Türkiye-Kazakistan İlişkileri", Dr. Hasan Acar, **Geçmişten Günümüze Türkiye-Orta Asya İlişkileri**, Nobel Yay., Ankara 2020, s. 61.

2050 Fahri Türk, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler (1992-2013)", Ed. Fahri Türk, **Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Orta Doğu 1991-2013**, Ceren Yayıncılık, Edirne 2015, s. 25-26.

2051 Türk, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", s. 40; Fahri Türk, "Die Wirtschaft als Katalysator der türkischen Zentralasienspolitik", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 15, S 2, Aralık 2013, s.271.

Tablo 2: Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Dış Ticaret 1992-2000 (Amerikan \$)

Yıl	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi
1992	19.378.891	10.510.516	29.889.407
1993	67.838.446	43.740.884	111.579.330
1994	131.803.079	32.305.224	164.108.303
1995	150.774.834	86.631.487	237.406.312
1996	164.068.048	100.595.245	264.663.293
1997	210.577.801	165.285.250	375.863.051
1998	214.306.776	253.668.028	467.974.804
1999	96.595.591	295.911.002	392.506.593
2000	118.701.179	346.375.953	465.077.132
Toplam	1.174.044.646	1.335.023.589	2.509.068.225

Kaynak: 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'na istinaden Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 23.02.2021 tarihli ve 15245884 sayılı resmî yazıya istinaden yazar tarafından hazırlanmıştır.

Kazakistan ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi Orta Asya'daki diğer devletlerin hepsinden daha yüksektir. Örneğin 1992 ila 2000 yılları arasında Türkiye ve Kazakistan arasındaki toplam dış ticaret hacmi 2.509.068.225 Amerikan doları olarak gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 1992-1998 döneminde istikrarlı bir artış gösterirken, 1999 yılında hafiften gerilemiş ve bir yıl sonra tekrar yükselişe geçmiştir (bk. Tablo 2).

2.5.3.3. Eğitim, Kültür, Dil ve Turizm

Türkiye'nin Orta Asya ülkeleriyle iş birliği kurduğu alanların başında eğitim gelmektedir. Bu minvalde Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığının Şubat 1992'de Orta Asya ülkelerinin eğitim bakanlıklarıyla eğitim alanında iş birliğinin esaslarını belirleyen protokoller imzalamış olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı 1992 yılından itibaren Türkçe, Türk kültürü ve Türk eğitim sistemini tanıtmak amacıyla her yıl sempozyumlar düzenlemiştir.²⁰⁵² Diğer yandan Millî Eğitim Bakanlığı 1990'ların başında Azerbaycan ve Orta Asya'da toplamda 15 adet ortaöğretim okulu açmıştır. Bu eğitim kurumları öncelikle bölge ülkelerinde görev yapan memur-

²⁰⁵² Fahri Türk, **Türk Kültür Dış Politikası**, Paradigma Akademi Yay., İstanbul 2014, s. 141.

ların çocuklarına yönelik olarak hizmet vermiş ve vermektedir. Ortaöğretim kurumlarının haricinde Türkiye, Kazakistan ile iş birliği içerisinde Hoca Ahmet Yesevi Türk Kazak Üniversitesi²⁰⁵³ adında bir yükseköğretim kurumunu hayata geçirmiştir. Ayrıca Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kazakistan'da Türk Dünyası Kentav Atatürk Lisesi, Türk Dünyası Kazak-Türk Lisesi (Kızıllarda), Korkut Ata Üniversitesi Türk Dili Bölümü (Kızıllarda) ve Abay Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Almatı) gibi kurumlar kurmuştur. Ancak kısa bir süre sonra bu eğitim kurumları kapılarına kilit vurmamak zorunda kalmışlardır.²⁰⁵⁴

Türkiye ve Kazakistan arasındaki eğitim ilişkilerinde önemli rol oynayan diğer bir husus ise 1992-1993 eğitim öğretim yılında uygulamaya konulan Büyük Öğrenci Projesi kapsamında binlerce Kazak öğrencinin Türkiye'deki üniversitelere kabul edilmiş olmasıdır. Kazakistan, Orta Asya ülkeleri içerisinde Türkiye'ye öğrenci gönderme sıralamasında çoğu dönem Kırgızistan ve Türkmenistan'dan sonra üçüncü sırada gelmiştir.²⁰⁵⁵

Diğer yandan Orta Asya başkentlerinde açılan Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezleri Türkiye ve bölge ülkeleri arasında mevcut kültürel ve dilsel alanlardaki ilişkilerin ivme kazanmasına önemli katkılar sunmuştur. Almatı'da 1990'ların birinci yarısında hayata geçirilen bu merkezin haricinde sonraki yıllarda Astana'da Yunus Emre Enstitüsü açılmıştır.²⁰⁵⁶ Bu kurumun Orta Asya ülkelerindeki ilk Yunus Emre Enstitüsü olduğu dikkate alındığında, Türkiye Türkçesinin öğretilmesi bağlamında ne kadar önemli olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Ayrıca Türkiye, Kazakistan'a, TİKA'nın bir dönemler yürüttüğü Türkoloji Projesi kapsamında da destek vermiştir.²⁰⁵⁷

Son olarak Türkiye ve Kazakistan arasındaki turizm ilişkilerinin diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla oldukça ileri düzeyde olduğunun belirtilmesi gerekmektedir.²⁰⁵⁸ Bu durumun ortaya çıkmasında Kazakistan'ın söz konusu dönemde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına vize muafiyeti (30 gün) tanıması önemli bir rol oynamıştır.

2053 1991 yılında Türkistan Devlet Üniversitesi olarak hayata geçirilen bu eğitim kurumu daha sonra "Hoca Ahmet Yesevi Türk Kazak Üniversitesi" adıyla yeni bir statüye kavuşturulmuştur. Eğitim-öğretim faaliyetlerine 1994-1995 yılında başlayan üniversite 2013 yılına kadar toplam olarak 70.000 civarında mezun vermiştir.

2054 Türk, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", s. 32-36.

2055 Türk, "Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler", s. 31.

2056 <https://nur-sultan.yee.org.tr/tr>, 25.02.2021.

2057 <http://yee.org.tr/turkiye/tr/turkoloji-universiteler>, 20.12.2013.

2058 Fahri Türk, "Türk Dünyasında Turizmin Gelişmesinde Devlet Dışı Aktörler: Turizm Acenteleri", **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Haziran 2015, C 6, S 2, s. 98-99, <https://esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-b-tr/sayi-11>, 21.02.2021.

2.5.4. Türkmenistan*

Türkiye-Türkmenistan ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı yıllarıyla başlatılabilir. Zira Rusya Çarlığı, Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olmasının ardından savaşı desteklemek için Orta Asya hanlıklarının ödedikleri vergileri artırmış, bölgeden giyecek, yiyecek, binek at, asker ve arka cephede çalışacak insanları toplamaya ağırlık vermiştir. Türkmen hanlıkları da bu durumdan etkilenmiştir. Bu yüzden de Türkmen halkı, sömürge konumundan kurtulmak için istiklal mücadelesine girişmiştir.

Söz konusu istiklal mücadelesi, Ekim Devrimi'nden sonra da devam etmiştir. Bu mücadele, Sovyet literatüründe “Basmaçi Hareketleri/Basmaçi Hareketleri” olarak geçmektedir. Nitekim Tecenliler, Eziz Han'ın başkanlığında 1917-1920 yıllarında Rus Çarlığı'na karşı savaşmıştır. Bolşevik yönetimine karşı yürütülen bu savaş, 1937 yılına kadar Karakum çöllerinde devam etmiştir. Başta Enver Paşa olmak üzere sürgünde bulunan Osmanlı subaylarından bir kısmı da Orta Asya'ya gelip Türkmenlere eğitim vermiş ve onların istiklal mücadelelerini bir komutan olarak yönetmiştir.²⁰⁵⁹

1924 yılında Türkmen İstiklal Mücadelesi bastırılıp Sovyetler Birliği'ne bağlı Türkmenistan devletinin kurulmasıyla, Türkmen toplumu ile Türkiye'nin bağları kopmuştur. Nitekim Sovyetler Birliği'nin son yıllarına kadar herhangi bir ciddi temas olmamıştır. Ancak Mihail Gorbaçov'un 1985 yılında Sovyetler Birliği'nde iktidara gelmesinin ardından “glasnost (açıklık)” ve “perestroyka (yeniden yapılanma)” politikaları ilan edilmiş ve böylece birlik ülkeleri ile dış dünya arasındaki engel ortadan kalkmıştır. Özellikle de 1980'lerin sonlarına doğru Türkiye, Moskova üzerinden de olsa Türk cumhuriyetleriyle temas kurmaya başlamıştır. Gorbaçov'un glasnost ve perestroyka politikaları, ülkedeki ekonomik ve toplumsal sorunlara çözüm olmazken; uzun yıllar boyunca üstü kapatılmış, baskılanmış ve görmezlikten gelinmiş sorunları gün yüzüne çıkarmıştır. Zira mevzubahis politikaların oluşturduğu atmosfer, birliğin dağılmasını hızlandırmıştır. Kısacası Gorbaçov Dönemi'nde muhalif hareketlerin bağımsızlık taleplerine dönüştüğü görülmüştür.²⁰⁶⁰

* Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü, mserol@gmail.com; Dr. Öğr. Üyesi Elşan İzzetgil, Kastamonu Üniversitesi, İ.İ.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü, eizzetgil@kastamonu.edu.tr

2059 Durmuş Tatlıoğlu, “Türkmenistan'ın Toplumsal Yapısı ve Türkmenistan Cumhuriyeti Üzerine”, **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayı, Yıl 9, S 53-54, Eylül-Ekim 2013, s. 1849; Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetleri ile ilgili Türkçe bilgi için bk. Haziretali Tursun, Dâna Moldabaeva, “Enver Paşa'nın Orta Asya'daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi”, **Bilgi**, S 68, 2014, s. 231-242. Gümüş, Musa, “Türkistan'da Vatan Müdafiacıları Korbaşılar Hareketi ve Enver Paşa”, **Tarih Okulu Dergisi**, S 24, 2015, s. 649-682.

2060 P.A. Medvedev, **Sovetskiy Soyuz. Posledniye godı jizni**, (Y.E.Y), Moskova 2009; A.S. Barsenkov, “Novoye Myshleniye' Vo Vneshney Politike SSSR (1985-1991)”, **Mejduna-**

2.5.4.1. Türkiye-Türkmenistan Diplomatik ve Siyasi İlişkileri

Sovyetler Birliği'nin dağıldığı dönemde Türkmenistan, bağımsızlık ilanı konusunda temkinli davranmış, yani Baltık ülkeleri ve Azerbaycan gibi hızlı hareket etmemişlerdir. Bu anlamda Aşkabat yönetiminin Moskova'daki gelişmeleri yakından takip ettiğini söylemek mümkündür.

Bağımsızlık konusunda Orta Asya ülkelerini Boris Yeltsin'in ayrılıkçı söylem ve girişimleri kamçılamıştır. Yeltsin, 1991 yılında Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR) Başkanı seçildikten sonra, birlik ülkelerinin Rusya'nın sırtında kambur olduğunu ve Moskova'nın bundan kurtulması gerektiğini belirterek merkezi yönetimin otoritesini yıkmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur.

Yeltsin, Gorbaçov'a yönelik darbe girişimini önleyince de ülkedeki prestiji iyice artmış ve Sovyetler Birliği'ne son veren kararnamenin imzalandığı 26 Aralık 1991 tarihine kadar merkezî yönetimin hükmü fiilen ortadan kalkmıştır.²⁰⁶¹ Bu girişimler ise birlik ülkelerini bağımsızlık ilanı konusunda cesaretlendirmiştir.

Türkmenistan, Saparmurat Niyazov'un öncülüğünde 27 Ekim 1991 tarihinde yapılan halk oylamasıyla bağımsızlığını ilan etmiştir. Türkmenistan'ı 16 Aralık 1991 tarihinde ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur.²⁰⁶² Ankara, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne bütün dünya ülkeleri gibi hazırlıksız yakalanmış olmasına rağmen hızlı tepki göstererek 1991 yılının sonunu beklemeden Türk cumhuriyetleriyle diplomatik etkileşimini hızlandırmıştır. Bu süreçte dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Moskova üzerinden Türk cumhuriyetlerini ziyaret etmesi önemli etki yaratmıştır. Aslında Özal'ın söz konusu ziyareti esnasında Sovyetler Birliği'nin geleceğiyle ilgili öngörude bulunmak oldukça zordu. Özal, Moskova'yı yok saymadan ama yine de bir adım atmak amacıyla mevzubahis ziyareti gerçekleştirmiştir. Nitekim Özal'ın ziyareti, Kazak lider Nursultan Nazarbayev'in 1991 yılının Eylül ayında Türkiye'yi ziyaret etmesinin de önünü açmıştır. Nazarbayev'in Türkiye ziyaretini, 1991 senesinin Aralık ayında Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan cumhurbaşkanlarının Ankara'ya gerçekleştirdikleri ziyaretler takip etmiştir.

Türk cumhuriyetleri liderleri, Ankara'yla dayanışma içerisinde hareket etme noktasında son derece istekli davranmışlardır. Nitekim bu ziyaretlerde

rodnye otnoşeniye i mirovaya politika, 2012, S 4, s. 7.

2061 Alexander Ostrovsky, **Glupost ili izmena? Rassledovanie gibeli SSSR**, Kırımkiy Most, Moskova 2011; Fatih Özbay, "Tarihsel Süreç İçerisinde Ruslar ve Rusya", **Rusya Stratejik Araştırmaları-1**, Tasam Yay., İstanbul 2006, s. 23; Mehmet Hakkı Caşın, Giray Saynur Derman, **Rus Dış Politikasındaki Değişim ve Kremlin Penceresinden Yeni Ufuklar**, SRT Yay., Ankara 2016, s. 139.

2062 "Türkiye-Türkmenistan Siyasi İlişkileri", <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-turkmenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 03.05.2021.

kardeşlik bağları ön plana çıkmıştır. Örneğin Özbek lider İslam Kerimov, Türkiye'ye "ağabey" derken; Nazarbayev ise bir Türk topluluğu yaratma idealini dile getirmiştir.²⁰⁶³

Türkmen lider Niyazov'un ilk Türkiye temasları ise 2 Aralık 1991 tarihinde gerçekleşmiştir. Niyazov, 70 kişilik bir heyetle yaptığı ziyarette önemli mesajlar vermiş ve beklentilerini beyan etmiştir. Niyazov, havalimanında yaptığı açıklamasında ilk resmî ziyaretini sınır komşusu İran'a değil; kardeş ülke Türkiye'ye gerçekleştirdiğini vurgulayarak bunun önemini altını çizmiştir. Niyazov, *Biz Türkiye'nin dünyanın gelişmiş ülkelerinden birisi olmasına çok seviniyoruz. Burada Türkiye'de yapılanları öğrenmeye ve bu bilgileri Türkmenistan'a taşımaya geldik*²⁰⁶⁴ diyerek beklentilerinin büyük olduğunu gözler önüne sermiştir.

Bahsi geçen tarihte yayınlanmış gazetelerden anlaşıldığı kadarıyla, Türkmenistan'ın Türkiye'yi kurtarıcı olarak görmesi ve beklenti içerisinde olması Türk hükûmeti ve devleti tarafından tedirginlikle karşılanmıştır. Niyazov, ziyaretinde daha önce Dışişleri Bakanı'nın medya üzerinden bulunduğu tanınma isteğini resmî ağızdan ifade etmiştir. Niyazov, Sovyetler Birliği Büyükelçiliği'nde verdiği yemekte Özal'a bir mektup vermiş ve Türkmenistan'ın bağımsızlığının tanınmasını resmen talep etmiştir.²⁰⁶⁵

Bağımsızlık sonrası Türkiye-Türkmenistan ilişkilerini anlayabilmek için her iki ülkenin de beklenti ve bakış açılarını iyi okumak gerekmektedir. Zira bu dönemde Niyazov'un beklentilerini acil çözüm bekleyen şu meseleler oluşturmuştur:²⁰⁶⁶

-Uluslararası tanınma;

-Bağımsızlığın sürdürülebilmesi;

-Güvenlik ve istikrar (Komşularının ve diğer ülkelerin ülke toprak bütünlüğüne saygı göstermesi);

Diplomatik deneyimi olmayan ülkenin uluslararası camiayla iletişime geçmesi;

-Yetişmiş insan kaynağı oluşturma;

-Ekonominin temel girdisi olan ihraç ürünleri için alternatif pazarlar oluşturulması;

2063 Mustafa Aydın, M. "Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus", *Turkish Studies*, 5 (2), 2004, s. 8.

2064 "Niyazov: Bizi Tanıyın", *Milliyet*, 04.12.1991, s. 16.

2065 "Tanınmak İstiyoruz", *Milliyet*, 25.11.1991, s. 12.

2066 Erdoğan Pekcan, *Türkmenistan*, KEİB/BDT Araştırma Dizisi, S 5, Türk Ticaret Odası Yay., 1993, s. 33-36.

- Açık piyasa ekonomisine geçiş;
- Nakdi yardım;
- Ülkeye sermaye çekme.

Kısacası Türkmenistan'ın beklentileri somut ve acildi. Fakat Moskova'da Sovyetler Birliği'nin parçalanmasını isteyenler olduğu gibi, istemeyenler de az değildi. Nitekim bir sene önce, 20 Ocak 1990 tarihinde, Kızıl Ordu Bakü'de bağımsızlık mitingine müdahalede bulunmuş ve bir katliam yaşanmıştı. Bu olayda ise Hazar'daki donanma kullanılmıştı. Türkmenistan da Hazar'ın diğer sahilinde yer alan bir ülke olarak gelişmeleri yakından takip etmişti. Bu noktada Bolşevik Devrimi'nden sonra bağımsızlık elde etmiş devletlerin, bağımsızlıklarını yalnızca birkaç sene koruyabildikleri unutulmamalıdır.

Diğer taraftan Orta Asya'daki sınırların Ruslar tarafından çizilmiş olduğu gerçeği ve otorite boşluğunda ülkeleri içine çekecek etnik çatışma ihtimali söz konusuydu. Özbekistan ve Tacikistan'da etnik ve dinî temelli sorunlar ortaya çıkmıştı.²⁰⁶⁷ Üstelik Moskova'ya bağımlı olan Türkmen ekonomisinin Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ayakta durup duramayacağı da öngörülebilir değildi. Bu belirsizlik psikolojisi, bağımsızlığın ilk yıllarında Türkmenistan yönetiminin öncelikli konularıydı.

Ankara'nın olayı değerlendirmesi ve beklentileri ise daha farklıydı. Türkiye, Türkmenistan'a bir bütünün parçası olarak Türk Dünyası penceresinden bakmaktaydı. Bundan ötürü politikalarını Türk cumhuriyetlerinin tamamını içine alacak şekilde geliştirmekteydi. Bölge devletlerinin benzer sorunlara sahip oldukları düşünüldüğünde, bu pratik bir çözüm olarak ön plana çıkmıştır. Lakin her ülkenin kendi içinde farklı ihtiyaç ve dinamiklere sahip olduğu da gerçektir.

Bu nedenlerden ötürü Türkiye'nin önerilerinden bir kısmı Türkmenistan'da heyecan yaratmamıştır. Çünkü Aşkabat, daha çok kendi ihtiyaçlarını karşılayacak konular üzerinden ilişkilerini yürütmeyi tercih etmiştir.²⁰⁶⁸ Bununla birlikte Hazar havzasının enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden dünya pazarına çıkarılması, ekonomik ilişkiler, eğitim ve kültür gibi konular bu dönemde her iki ülkenin karşılıklı ilişkilerinde gündem olmuştur.²⁰⁶⁹

Ankara hem Türkmenistan'ın hem de diğer Türk cumhuriyetlerinin acil ihtiyaçlarını karşılamak için çözümler üretmeye çalışmıştır. Türkiye, Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülke olmuş ve Türkiye Büyükelçisi 26 Mart 1992 tari-

2067 Mehmet Seyfettin Erol, "Orta Asya'da Güvenlik Sorunları", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, C 1, 2004, s. 86-87.

2068 Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Cumhuriyeti", **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, C 19, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 738-756.

2069 Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, C 2, Ed. Baskın Oran, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 427-430.

hinde göreve başlamıştır. Ankara, diplomatik destek vererek Türkmenistan'ın 2 Mart 1992 tarihinde Birleşmiş Milletler'e (BM), 30 Ocak 1992 tarihinde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na (AGİT), 28 Kasım 1992 tarihinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na (ECO) ve 1992'de İslam İşbirliği Konferansı gibi uluslararası örgütlere üye olmasına yardımcı olmuştur.²⁰⁷⁰

Bağımsızlık sonrası Türkiye'den Türkmenistan'a gerçekleştirilen ilk resmî üst düzey ziyaret, dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin tarafından yapılmıştır. Çetin, 28 Şubat-6 Mart 1992 tarihleri arasında Türk cumhuriyetlerini ziyaret ederek dönemin Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'in gerçekleştireceği ziyaret için ön çalışma yapmıştır. Demirel ise 27 Nisan-3 Mayıs 1992 tarihleri arasında ziyaretini gerçekleştirmiştir.²⁰⁷¹

Demirel, bölgeye siyasilerin yanında kalabalık bir iş adamları topluluğuyla gitmiştir. Yatırım bekleyen projeler sebebiyle iş adamlarının bölgeye gitmesi, ilgili devletler tarafından sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Demirel'in ziyaretinde Türkiye ile Türkmenistan arasında ekonomik iş birliği protokolleri imzalanmıştır. Bu kapsamda ilerleyen dönemde ithalat kredisi ve dış yardımlar yapılmıştır. Demirel'in ziyaretinde, Türkmen doğal gazının Türkiye üzerinden taşınması konusunda fikir alışverişi yapılmıştır. Ayrıca diğer Orta Asya ülkelerine önerilen ve tavsiye edilen konular Türkmenistan için de tekrarlanmıştır. Yapılan görüşmelerde askerî eğitim sağlanması, Latin alfabesine geçilmesinin faydalı olacağı, "Ruble bölgesini" terk etme meselesi ve ülke çıkarlarını üçüncü ülkelerde temsil etme gibi öneriler tartışılmıştır. Demirel'in son iki teklifi kabul edilmediği gibi, bölgedeki Rus yanlısı elit ve Rus diasporası tarafından mevzubahis teklifler, Pantürkizm olarak lanse edilmiş ve Türkiye karşıtı propagandaya dönüştürülmüştür.²⁰⁷²

Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi'nin ilk toplantısı ise 30-31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da yapılmıştır. Türkmenistan Devlet Başkanı Niyazov da bu toplantıya katılmıştır. Türkiye, toplantı öncesi Siyasi Bildirge, İktisadi Bildirge ve Basın Bildirgesi'nden oluşan üç belgenin imzalanmasını planlamıştır. Lakin toplantı öncesi süreç iyi müzakere edilmediği için istenilen sonuç elde edilememiştir. Toplantı sonunda kabul edilen tek bildirmede ekonomi, güvenlik, kültür, eğitim, dil ve suçla mücadele alanlarında iş birliğine hazır olunması vurgulanmış ve Türk dili konuşan ülkelerin zirvelerinin düzenli hale getirilmesine karar verildiği aktarılmıştır. Zirvede Özal'ın Türk Ortak Pazarı ile Türk Kalkınma ve Yatırım Bankası'nın kurul-

2070 Agm., s. 381; Gareth M. Winrow, **Turkey in Post-Soviet Central Asia**, Londra 1995, s. 21-39.

2071 "Türkmenistan Ziyareti", <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-suleyman-demirel/1717/3961/turkmenistan-ziyareti>, Erişim Tarihi: 03.05.2021.

2072 E.F. Troitskiy, "Politika Turtsii v Tsentralnoy Azii (1992-2000 gg.)", **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, S 328, 2009, s. 85.

ması önerisi, Azerbaycan cumhurbaşkanı dışındaki liderler tarafından kabul görmemiştir.²⁰⁷³

Orta Asya ülkeleri, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) tanıma-ya ve Türkiye'nin Dağlık Karabağ ve Bosna-Hersek'teki ihtilaflara ilişkin tutumunu destekleyici cümlelerin bildiriye dâhil edilmesine karşı çıkmışlardır. Orta Asya devletlerinin tutumlarında ülkelerindeki Rus diasporasını rahatsız etme ve Rusya'yı gücendirme endişesi etkili olmuştur. Toplantının ikincisinin ertesi yıl Bakü'de yapılması kararlaştırılmış olmasına rağmen ilgili tarih yaklaştığında, Rusya'nın Kazakistan ve Özbekistan'a yönelik baskıları nedeniyle toplantı iki kez ertelenmiş ve Demirel'in ısrarları üzerine zirve, 1994 yılının Ekim ayında İstanbul'da yapılmıştır.²⁰⁷⁴ Sonuç Bildirgesi, önceki zirveden farklı olarak yapılan müzakerelerle hazırlanmıştır. Ayrıca Dağlık Karabağ Savaşı hasebiyle Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi maddesi sonuç bildirgesine eklenmiştir.

Bakü'deki toplantının yapılmasını engellemiş olması ise Rusya'nın bölgede tekrar etkin güç haline geldiğini göstermiştir. Nitekim Rusya'da 1993 yılında kabul edilen Dış Politika Konsepti, yakın çevreye geri dönüş için ciddi mesajlar vermiş ve bu eski birlik ülkelerini de endişelendirmiştir.²⁰⁷⁵ Nitekim bu tarihten itibaren Türk cumhuriyetleri, Türkiye'yle ilişkilerinde Rusya faktörünü daha fazla gözetmek durumunda kalmıştır.

Özal'ın ani ölümü sonrasında cumhurbaşkanı olan Demirel, 1994 yılının Ekim ayında Türkmenistan'ın bağımsızlığının üçüncü yılı kutlamalarına katılmak üzere Aşkabat'a gitmiştir. Demirel, Türkmenistan'ın kapalı bir jeopolitik konuma sahip olması dolayısıyla bu ülkeyle ticari ilişkilere önem vermiş ve iş adamlarının yatırımlarını teşvik etmiştir. Eximbank kredilerinin de etkisiyle, Türkmenistan'daki Türk yatırımları 2000 yılına gelindiğinde 3 milyar doları aşmıştır. Demirel, 28-29 Mart 2000 tarihinde cumhurbaşkanı sıfatıyla Türkmenistan'a altıncı ziyaretini yapmış ve bu ziyarette Hazar geçişi olarak planlanan 30 milyar m³'lük doğal gaz boru hattı projesi ön plana çıkmıştır. Nitekim Demirel'in ziyaretinde 2,2 milyar dolara yapılacağı öngörülen projeye ilgili son durum ele alınmıştır.²⁰⁷⁶

Türkiye, diğer Türk cumhuriyetleri gibi Türkmenistan'a da Eximbank kredileri sağlayarak acil yatırımların yapılmasının önünü açmıştır. Ayrıca Türkiye, çeşitli ülkelere yardımı koordine etmek için Dışişleri Bakanlığı bün-

2073 Aydın, *Türkiye'nin Orta Asya...*, s. 111-112.

2074 Agm., s. 112; Sedef Zeyrekli Yaş, "Türkiye'nin Orta Asya Politikasında Süleyman Demirel'in Rolü", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 2013, s. 13-14.

2075 **Konseptsiya vneşney politiki Rossiyskoy Federatsii, 1993 g.**, <https://constitutional-law.ru/?p=3666>, Erişim Tarihi: 25.03.2021.

2076 "Türkmenistan Ziyareti", <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-suleyman-demirel/1717/3961/turkmenistan-ziyareti>, Erişim Tarihi: 01.04.2021.

yesinde oluşturduğu Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) aracılığıyla Türkmenistan'ın ekonomik, idari, kültürel ve insani sorunlarına çözüm üretmeye çalışmıştır. Türkiye, Türkmenistan'ın BM'ye dâhil olmasına yardımcı olduğu gibi, tarafsız ülke statüsü için de destek vermiştir. 12 Aralık 1995 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 185 üye devletin onayıyla Türkmenistan'a Daimî Tarafsızlık Statüsü verilmiştir.²⁰⁷⁷

Tarafsızlık, Türkmenistan dış politikasının en temel dayanağını oluşturmuştur. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Türkmenistan'ın jeopolitik konumuyla birlikte küresel güç mücadelesinde küçük devlet olmasının getirdiği “yutulma korkusu” ve doğal kaynaklarının zenginliğinden duyduğu endişedir.²⁰⁷⁸ Türkmenistan, tarafsızlık siyasetiyle bölge güçleriyle olan ilişkilerini taraf gözetmeyerek yürütmek istediğini de ortaya koymuştur.²⁰⁷⁹ Türkmenistan, komşuları Kazakistan, İran ve Afganistan'dan coğrafi olarak küçük ama enerji kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülkedir. Küresel güç mücadelesine şahit olunan Orta Asya'da, devlet geçmişi olmayan böyle bir ülkeyi ayakta tutmak da oldukça güçtür. Niyazov, ülkesinin bu özelliklerini göz önünde bulundurarak daimî tarafsızlık politikasını benimsemiştir.²⁰⁸⁰

2.5.4.2. Ekonomik ve Ticari İlişkiler

Türkiye-Türkmenistan ekonomik ilişkileri, 1992 yılında diplomatik münasebetlerin tesis edilmesiyle başlamıştır. Niyazov'un temkinli tutumu sebebiyle Türkmenistan ilk bağımsızlık yıllarında yaşanan iktisadi sorunlardan diğer birlik ülkelerine nazaran daha az etkilenmiş olsa da 1992 yılında enflasyon %493 (1993'te %3102) gerçekleşmiştir.²⁰⁸¹ Bundan dolayı Niyazov'un ilk ekonomik ödevi, Türkmenistan için temel ihracat ürünlerine pazar bulma, yabancı sermayeyi uygun şartlarda ülkeye çekme, ekonominin dönüşümünü sağlama ve kalifiye insan kaynağı yetiştirme olmuştur.²⁰⁸² Nitekim Türkme-

2077 Mehmet Seyfettin Erol, “Türkmenistan Devletinin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimî Tarafsızlık Statüsü”, **Avrasya Dosyası**, C 7, S 2, Yaz 2001, s. 124-142; Mehmet Seyfettin Erol, “Türkmenistan Devletinin Dış Siyaseti ve Daimi Tarafsızlık Statüsü”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, C 19, 738-756, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 55.

2078 Oncuk Musayev, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Siyaseti Dabaralanyar**, Ruh Yay., Aşkabat 1996, s. 300-311; Oncuk Musayev, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Garaşsızlık ve Bitaraplık Siyaseti**, Magarif Yay., Aşkabat 1998.

2079 Mehmet Seyfettin Erol, “Taraf Olmaya Zorlanan Tarafsız Ülke Türkmenistan”, **Stratejik Analiz**, C 6, S 67, Kasım 2005, s. 176-185.

2080 Erol, agm., s. 67-68.

2081 **VI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı**, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları 1998, s. 338-340.

2082 **III. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı**, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları 1997, s. 183.

nistan'ın Türkiye'den beklentileri de bu şartlar çerçevesinde şekillenmiştir.

Türkmenistan'ın ekonomik sorunu ve öncelikleri onun coğrafi konumuyla doğrudan ilgiliydi. Türkmenistan, Hazar Denizi sahilinde Kazakistan, Özbekistan, İran ve Afganistan'la çevrili, kapalı sayılabilecek bir coğrafi konuma sahiptir. Söz konusu ülke, bağımsızlığını ilan ettiği tarihte 4,2 milyon nüfusa sahipti. Türkmenistan, 491,200 km² alanıyla nüfusuna göre geniş sayılabilecek bir ülke olsa da²⁰⁸³ ülke topraklarının beşte dördü çöllerden oluşmaktadır. Türkmenistan topraklarının sadece %3'ü tarıma elverişli olup iklime de uygun olarak ülkede pamuk ekimi yaygındır. Bu nedenle de pamuk, tarım üretiminin %76'sını oluşturmuştur.²⁰⁸⁴

Sovyetler Birliği Dönemi'nde Türkmenistan ekonomisi, doğal gaz ve pamuk ihracatına dayanmaktaydı. Dolayısıyla Türkmenistan, doğal kaynaklar bakımından zengin bir ülkedir. Nitekim doğal gaz ve petrol ülkenin en önemli yer altı zenginlikleridir. Bağımsızlığın ilk yıllarında ülkede tespit edilmiş 3 trilyon m³ doğal gaz, 100 milyon ton civarında ham petrol rezervi olduğu bilinmekteydi.²⁰⁸⁵ Çıkarılan doğal gaz, boru hatlarıyla Rusya'ya taşınmaktaydı. Alternatif hat da mevcut değildi. 1991 yılında Türkmenistan'da 85 milyar m³ doğal gaz üretilmişti.²⁰⁸⁶ Bu nedenle de Türkmenistan'da bağımsızlık sonrası en öncelikli konu, ekonomi için can damarı sayılan doğal gazın sorunsuz ihracatının yapılmaya devam edilmesi ve Rusya'ya alternatif ihracat kanalları oluşturularak arz güvenliğinin sağlanmasıydı. Türkmenistan'da, pamuk ihracatı konusunda da doğal gaz ihracatına benzer bir sorun yaşanmaktaydı.

Sovyetler Birliği Dönemi'nde Türkmenistan'ın pamuğu ham madde olarak alınıp birliğin diğer ülkelerinde kurulmuş fabrikalarda işlenmekteydi. Türkmenistan, bağımsızlığını kazandığında pamuğu işleyecek fabrikası olmadığı için yine ham madde şeklinde ihraç etmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla pamuğu işlemek için gerekli fabrikaların kurulması, doğal gazının çıkarılması ve satışı için sermaye sahiplerini ülkeye çekmek ülkenin öncelikli gündem maddesi olmuştur. Her iki konuda da Niyazov'un Türkiye'den beklentileri yüksekti.²⁰⁸⁷

TİKA, Türkiye ile Türkmenistan arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinde olumlu etki yapmıştır. Bu anlamda TİKA, gelişmekte olan ülkelere teknik yardım sağlamayı amaçlamıştır. TİKA, çalışmalarını ticaret,

2083 "Kısa Bilgi", <https://turkey.tembassy.gov.tm/tr>, Erişim Tarihi: 31 Mart 2021.

2084 Türkiye-Türkmenistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri -Mart 2012, <https://www.deik.org.tr/uploads/turkmenistan-ulke-bulteni.pdf>, Erişim Tarihi: 31 Mart 2021.

2085 Aleksey Tikhoretskiy, Glavnıy Resurs natsionalnogo Blagosostoyaniya, **Mejdunarodnyy Jurnal "Türkmenistan"**, 12(81), Aralık 2011; Aydın, **Kafkasya ve Orta Asya...**, s. 435.

2086 Agm., s. 437.

2087 Agm., s. 427-425.

teknoloji, kültür, eğitim ve sosyal yaşam alanlarında yürütmüştür. Bu kuruluşa verilen görevlerin yerine getirilmesi, ikili münasebetlerin gelişmesini sağlamıştır.

TİKA vasıtasıyla Türkmenistan'da yeni ekonomik kalkınma modelinin inşası için çalışmalar yapılmıştır. Nitekim liberalizme sorunsuz geçiş için 1992 yılında On Yıllık İstikrar Programı kabul edilmiş ve bu politikayla, güvenli bir ortamda istikrarlı ekonomik büyüme amaçlanmıştır.²⁰⁸⁸

1992 yılında Demirel'in Aşkabat'a yaptığı ziyaret, ülkeler arasındaki ekonomik temaslar üzerinde olumlu bir etki bırakmıştır. 1992 yılının Nisan-Mayıs aylarında gerçekleşen ilk ziyarette, ekonomik anlamda yakın temaslar kurulmaya başlanmış ve aynı yılın Kasım ayında da önemli bir anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Türkmen doğal gazının Türkiye'ye ve ardından Batı Avrupa'ya taşınması için bir doğal gaz boru hattının inşası konusunda stratejik bir protokol imzalanmıştır.²⁰⁸⁹

Türkiye Eximbank aracılığıyla Türkmenistan'a kredi açmıştır. Bu durum ise Türk firmalarının söz konusu ülkedeki yatırımlarının artmasına önemli katkı yapmıştır. 1999 yılının sonuna kadar 163,2 milyon dolar kredi imkânı sağlanmış ve bunun 109,1 milyon doları kullanılmıştır.²⁰⁹⁰ 1996 yılı itibarıyla Türkiye'den Türkmenistan'a yapılan ihracat 100 milyon dolar; ithalat ise 65 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılında Türkmenistan'ın Türkiye'ye ithalatı 97 milyon dolara ulaşmıştır. Türkmenistan, Türkiye'ye 73 milyon dolar tutarında mal ve hizmet tedarik ederken; toplam ticaret cirosu 171 milyon dolar olmuştur. Türkmenistan'daki Türk firmaları gayrimenkul, inşaat, hizmet sektörü, nakliye, iletişim, toptan ve perakende ticaret ve sanayi gibi alanlarda yatırım yapmışlardır. Türkiye'nin Türkmenistan'daki yatırımı 2,5 milyar dolara ulaşmıştır.²⁰⁹¹

İki ülke arasındaki iyi ekonomik ilişkiler, 1999-2000 yılı arasındaki siyasi sorunlar, Susurluk Skandalı'yla ilgili raporda Türkmenistan'ın adının geçmesi ve Rusya'yla "Mavi Akım" Doğalgaz Anlaşması'nın imzalanmış olması sebebiyle olumsuz etkilenmiştir. Bu döneme kadar neredeyse bütün müteahhitlik hizmetleri Türk firmalarına verilirken belirtilen tarihlere bir proje dahi alınmamıştır.²⁰⁹²

Türkmenistan, dünya doğal gaz rezervlerinin %35'ine sahiptir. Fakat

2088 E.M. Kuzmina, **Ekonomiçeskoye Razvitie stran Tsentralnoy Azii**, İn-t ekonomiki, Moskova, 2010, s. 25.

2089 Winrow, **age.**, s. 16-21.

2090 Aydın, **Kafkasya ve Orta Asya...**, s. 427.

2091 Saule Baycaun, "10 Yıllın Bağımsızlık Sürecince Türkmenistan Ekonomisine Genel Bir Bakış", **Avrasya Dosyası**, Türkmenistan Özel, C 7, S 2, Yaz 2001, s. 34.

2092 Agm., s. 427-428.

Türkmenistan, doğal gaz ihracatı konusunda Rusya'ya bağımlı durumdaydı. Moskova ise Türkmen doğal gazını daha çok ödeme sorunu olan Ukrayna ve Gürcistan'a satmaktaydı. Batı'ya ise kendi doğal gazını pazarlamaktaydı. Bu ülkeler, borçlarını ödeyemedikleri için Türkmenistan da sıkıntı yaşamaktaydı. Dolayısıyla Türkmenistan için Trans-Hazar Doğalgaz Boru Hattı'nın inşaatı bağımsızlık anlamı taşımaktaydı. Bu projenin uygulanmasının Türkiye için de hem siyasi hem de ekonomik anlamı vardı. Diğer taraftan Türkiye, söz konusu projeye beklenildiği gibi önem vermiş olsaydı, Hazar Denizi'nde Azerbaycan ile Türkmenistan arasında Serdar (Kapaz) sahalarının mülkiyet hakkı konusundaki anlaşmazlığın çözümü konusunda da uzlaştırıcı olabilirdi. Bu yüzden de Türkiye'nin Mavi Akım Projesi konusunda Rusya'yla anlaşmış olması Türkmenistan'da hayal kırıklığı yaratmıştır.²⁰⁹³

2.5.4.3. Eğitim ve Kültürel İlişkiler

Ortak tarih, dil, din ve kültür Türkiye-Türkmenistan ilişkilerinin belirleyici parametrelerini oluşturmaktadır. İki ülke toplumu da Oğuz boyuna mensuptur. Selçuklu Sultanı Alparslan, her iki ülke tarihinin de önemli bir mihenk taşıını oluşturmaktadır. Bu da toplumların birbirine yakınlığını ortaya koymaktadır. Bundan dolayı Türkiye-Türkmenistan kültürel ilişkilerinin gelişmemesi için hiçbir neden yoktur.

Türkiye-Türkmenistan kültürel ilişkilerinin temelleri bağımsızlık ilanından önce atılmıştır. Fakat ilk ciddi girişimler 1992 senesi sonrasında başlamıştır. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı bu anlamda önemli bir adım olmuştur. Kurultay, ilk toplantısını 21-23 Mart 1993 tarihleri arasında Antalya'da yapmıştır. Kurultaya Türk cumhuriyetlerinin temsilcilerine ek olarak Rusya, Kafkasya, Orta Asya ve Balkanlarda yaşayan Türk toplumlarının temsilcileri de katılmıştır.

Kurultaya Türkiye'den Cumhurbaşkanı Özal da dâhil olmak üzere üst düzey katılım gerçekleştirilmiştir. Türkmenistan Cumhuriyeti adına Ankara Büyükelçisi Han Ahmedoviç katılmış ve diğer devlet başkanları da temsilci göndermiştir. Kurultayın kapanış bildirgesinde bilim, teknoloji, dil, eğitim ve kültür alanlarında iş birliği geliştirmek için yıllık toplantılar yapılması çağrısının yanı sıra "Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Parlamenterler Çalışma Grubu" ve "Türk Cumhuriyetleri Yüksek Konseyi" kurulması dile getirilmiştir.

Bahse konu olan kurultayda daha önce uzmanlara hazırlanmış Latin harflerinden oluşan 34 harfli alfabe kabul edilmiştir.²⁰⁹⁴ Böylece Türk Kurultayı yapılmaya başlanmış ve kurultay, 2001 yılına kadar her yıl düzenli

2093 Agm., s. 435.

2094 **Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları**, Antalya, 21-23 Mart 1993, s. 66.

olarak gerçekleştirilmiştir.²⁰⁹⁵

Türk cumhuriyetleri, aralarındaki kültürel ilişkileri geliştirmeye önem vermişler ve bu hedefle 1993 yılında Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı'nı (TÜRKSOY) kurmuşlardır. TÜRKSOY'un amacı, Türk dili konuşan ülkeler arasında ortak Türk sanat ve kültürünü korumak, yaymak ve gelecek nesillere aktarmaktır. TÜRKSOY, bahsi geçen amaçları kapsamında her sene birçok projeye imza atmakta ve Türk devlet ve toplumları da etkinliklerde yer almaktadır.²⁰⁹⁶ Türkmenistan'ın tarihî şehri Merv, 2015 yılında Türk Dünyası Kültür Başkenti ilan edilmiş ve şehirde yıl boyu Türk cumhuriyetleri ve akrabalar topluluklarından geniş katılımlı kültürel programlar gerçekleştirilmiştir.²⁰⁹⁷ Kültürel ilişkiler, siyasi ve diplomatik münasebetlerin ağır sorumluluklarından uzak olduğu için bu alanda iş birliği daha hızlı gelişmektedir. Bu nedenle Türkiye-Türkmenistan kültürel ilişkilerinin diğer alanlardaki ilişkilerden daha hızlı geliştiği ifade edilebilir.

Türkiye, Türkmenistan'ın en önemli sorunlarından biri olan yetişmiş insan kaynağı eksikliğine çözüm üretmek adına Türkmen öğrencilere Türkiye'deki üniversitelerde okuma imkânı sağlamıştır. Öğrenci Değişim Programı da bu kapsamda geliştirilmiştir. Nitekim Türkiye'deki yükseköğrenim kurumlarında Türkmenistanlı öğrencilere 2.000 kontenjan ayrılmıştır. Daha sonra da bu kontenjan arttırılmıştır. Örneğin 1998 yılının Ağustos ayı itibarıyla Türkmenistan'dan 3.596 öğrenci burs kazanarak Türkiye'ye eğitime gelmiştir.²⁰⁹⁸ Türkiye ile Türkmenistan arasındaki eğitimle ilgili iş birliği, askerî alanda da gerçekleşmiştir. Türkiye, eğitim için Türkiye'deki üniversitelere öğrenci getirmekle birlikte Türkmenistan'da da birçok okul açarak yerinde eğitim hizmeti de sağlamıştır. Devlet, vakıf ve özel kuruluşlar (ileride iki ülke ilişkilerinde soruna sebep olmuşlardır) olarak Türkmenistan'da 22 Türk sermayeli eğitim müessesesi açılmıştır.²⁰⁹⁹

Sonuç olarak Türkiye-Türkmenistan ilişkileri için genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, birkaç hususun ön plana çıktığı ifade edilebilir. Yapılan incelemelerde, ikili ilişkilerin duygusal bir atmosferde başladığı anlaşılmaktadır. Zira Türkiye, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını öngörememiş ve özelde Türkmenistan, genelde ise Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına

2095 Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları Konuşma, Bildiri ve Karar Metinleri, <https://www.tudev.org.tr/turk-kurultaylari-konusma-bildiri-ve-karar-metinleri>, Erişim Tarihi: 02.04.2021.

2096 "TÜRKSOY Hakkında", <https://www.turksoy.org/tr/turksoy/about>, Erişim Tarihi: 02.04.2021.

2097 Soner Sağlam, Berdi Sarıyev, 2015 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Merv, **Türk Dünyası Kültür Başkentleri**, Ed. Fırat Yıldız, Nobel, Ankara 2020, s. 215-249.

2098 Aydın, **Kafkasya ve Orta Asya...**, s. 386.

2099 Aydın, **Kafkasya ve Orta Asya...**, s. 385.

hazırlıksız yakalanmıştır. Ülkelerin özellikleri ve ihtiyaçları iyi tespit edilmeden politikalar geliştirilmiştir. Bu yüzden de uygulanan politikalardan istenilen verim alınamamıştır. Nitekim Türk siyasetçilerin söylemleri büyük beklentilere sebep olmuş, karşılanamadığı içi hayal kırıklığı yaratmıştır. Diğer taraftan Türkmenistan'ın kendine özgü jeopolitik durumu, bu devleti dış politikada tarafsız ülke statüsü benimsemeye sevk etmiştir. Söz konusu politikanın tercih edilmesinde ise liderin belirleyiciliğinin önemli etkisinin olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte siyasi ilişkilerde arzulanan düzeye ulaşamamasına rağmen ekonomik ve kültürel ilişkiler nispeten daha istikrarlı bir seviyede ilerlemiştir.

2.5.5. Kırgızistan*

Osmanlı Devleti'nin Orta Asya bölgesiyle ilişkileri çok düşük seviyede olmuştur. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren Şiiliğin bölgeye yayılmasıyla, mezhepsel ve kültürel mücadele kapsamında birtakım irtibatlar gerçekleşmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı yıllarında sürgündeki bazı subaylar, Türkistan'a giderek Rusya'ya karşı mücadele veren Basmaçi/Basmacı Hareketi'ne destek vermişlerdir. Enver Paşa da öldürüldüğü 1922 yılına kadar bu mücadeleye aktif destek vermiştir. Fakat bu yıllarda Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükûmeti vardı. 1921 yılında TBMM hükûmeti ile Moskova arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmış ve bu anlaşma gereği Moskova'nın komünizmi yaymaması karşılığında, Ankara Turancı akımları desteklememe sözü vermiştir.²¹⁰⁰ Bu nedenle de Türkiye'nin Soğuk Savaş son bulana kadar Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk toplumlarıyla kayda değer bir ilişkisi olmamıştır. Zaten demir perde yönetimi, bütün iletişimi engellediği için içeriden dışarıya ve dışarıdan içeriye herhangi iletişim geliştirmek pek mümkün değildi.

Üstelik bu dönemde Türkistan coğrafyası, Sovyet yönetimi tarafından kolay yönetilebilmesi amacıyla parçalara bölünmüştür. Bu parçalardan biri olan Kırgızistan da birlik içinde yer alan devletlerden biri haline getirilmiştir. Dolayısıyla Türkiye'nin Kırgızistan'la ilişkileri, ancak 1980'lerin sonlarına doğru "glasnost" (açıklık) ve "perestroyka" (yeniden yapılanma) politikalarıyla yumuşayan ortamın verdiği imkânlarla mümkün olmuştur. İlişkiler, temkinli bir şekilde Moskova'yı gücendirmeden daha çok kültürel ve ekonomik alanlarda başlatılmıştır.

2100 1921 Moskova Anlaşması'nın 8. Maddesi. Anlaşma için bk: 1921 Moskova Anlaşması (Rusça), https://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/Kurucu_Anlaşmalar/1921-moskova-anlaşması-rusca.pdf, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

2.5.5.1. Diplomatik ve Siyasi İlişkiler

Mihail Gorbaçov'un uyguladığı glasnost ve perestroyka politikaları, zamanla Kırgızistan toplumuna da yansımış ve ülkedeki siyasi atmosferi etkilemiştir. Nitekim Sovyetler Birliği'nde bu politikalar vesilesiyle oluşan görece liberal ortam, çeşitli fikirlerin beyan edilmesi noktasında Kırgız aydınlarını cesaretlendirmiştir.²¹⁰¹ Buna bağlı olarak çeşitli siyasi gruplar bir araya gelerek "Kırgızistan Demokratik Hareketi"ni kurmuşlardır. Mevzubahis hareket, Kırgızistan'ın birlik içerisinde daha demokratik prensipler doğrultusunda yönetilmesini talep etmiş ve Kırgız halkının Kırgız liderler tarafından temsil edilmesini istemiştir. Bu durum, ülkedeki ilk siyasi yapılanmayı teşkil etmiş ve 1990 yılının Ağustos ayında Kırgızistan Parlamentosu, bahsi geçen hareketin etkisi doğrultusunda "Demokrasi ve Millî Birlik Deklarasyonu"nu yayınlamıştır.²¹⁰² Deklarasyonun yarattığı olumlu hava, ülkedeki bağımsızlık taleplerini belirginleştirmiş ve 31 Ağustos 1991 tarihinde Kırgızistan bağımsızlığını ilan etmiştir.

Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Ardından 21 Aralık 1991 tarihinde 11 Sovyet cumhuriyetinin Almatı'da bir araya gelerek SSCB'nin resmen sona erdiğini ilan etmelerinden bir gün sonra, dönemin Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev Ankara'yı ziyaret etmiştir. 22-26 Aralık 1991 tarihlerinde Türk yetkililerle resmî temaslarda bulunan Akayev'in Türk muhataplarıyla imzaladığı "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması", Türkiye'nin bölgedeki bağımsız bir devletle imzaladığı ilk anlaşma özelliğine sahiptir.²¹⁰³

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki diplomatik ilişkiler ise 29 Ocak 1992 tarihinde imzalanan "Diplomatik İlişkilerin Tesisine İlişkin Protokol" gereği Türkiye Büyükelçiliği'nin Bişkek'te açılmasıyla başlamıştır. Kırgızistan Büyükelçiliği ise 31 Ekim 1992 tarihinde Ankara'da faaliyete geçmiştir.²¹⁰⁴

Türkiye-Kırgızistan ilişkileri, Ankara'nın diğer Türk cumhuriyetleriyle temaslarda da olduğu gibi duygusal söylemlerle başlamıştır. Bu dönemde "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" sloganı, Türk siyasilerinin söylemlerini süslerken Akayev de Türkiye'yi Türk cumhuriyetlerinin yolunu aydınlatan *sabah yıldızına* benzetmiştir.²¹⁰⁵

2101 Mehmet Saray, "Kırgızistan", **DİA**, C XXV, 2002, s. 442-445

2102 "Kırgızistan'ın Bağımsızlığı", **Fikir**, <https://www.fikir.gen.tr/kirgizistanin-bagimsizligi/>, Erişim Tarihi: 23.04.2021.

2103 Mehmet Seyfettin Erol, "Bağımsızlıktan Günümüze Türkiye-Kırgızistan İlişkileri", **Türkiye'nin Avrasya Macerası 1989-2006**, Ed. Mustafa Aydın, Nobel Yay., Ankara 2007, s. 401-402.

2104 Halil Bal, "Kırgızistan: Çin gölgesi ve Rus Desteği Altında", **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Ed. Alâeddin Yalçınkaya, Bağlam Yay., İstanbul 1998, s. 103.

2105 Mustafa Aydın, "Türkiye'nin Orta Asya Kafkaslar Politikası", **Küresel Politika'da**

Moskova'nın Orta Asya ülkelerini kendi hallerine bıraktığı bağımsızlıklarının ilk yıllarında bölge devletlerinin Türkiye'yle ilişkilere dair beklentileri çok yüksek olmuştur. Kırgızistan, ekonomik ve siyasi istikrarın tesisi noktasında Türkiye gibi önemi bir aktörün desteğine ihtiyaç duymuştur. Zira komşusu olan Tacikistan'da dinî temelli bir iç çatışma çıkmış ve bu durum, Kırgızistan tarafından da tehdit olarak algılanmıştır. Çünkü söz konusu çatışmalar çok etnikli ve çok dinli bir ülke olan Kırgızistan'da kâbus olarak değerlendirilmiştir.

Daha büyük bir sorun ise ekonomik alanda yaşanmıştır. Zira Kırgızistan, bağımsızlığının ilk yıllarında ciddi gelir kaybına uğramış, ülkenin GSMH'si %50 azalmış, işsizlik, hiperenflasyon ve reel gelirde düşüş halkın yoksulluğunun artmasına sebebiyet vermiştir. Bu yüzden de ülkenin toparlanması için ciddi desteğe ihtiyaç hasıl olmuştur. Bu anlamda Türkiye, Kırgız liderler tarafından kurtarıcı olarak yorumlanmıştır. Akayev, imzalanan anlaşmaların yanında acil ihtiyaçlar için nakdi para yardımı talebinde de bulunmuş ve bu konuda olumlu dönüş almayı başarmıştır.

Tüm bu gelişmelerin etkisiyle, 1992 yılından itibaren Türkiye ile Kırgızistan arasında çeşitli alanlarda çok sayıda anlaşma imzalanmıştır. Bunlardan en önemlileri 1997 yılında imzalanan “Ebedi Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” ve 1999 yılında yayımlanan “Türkiye ve Kırgızistan: Birlikte 21. Yüzyıla Bildirisi”dir.²¹⁰⁶

Türkiye, Kırgızistan'a yardım akışını düzenlemek, ülkenin açık piyasa ekonomisine geçebilmesine katkıda bulunmak ve diğer sorunları için çözüm üretmek adına Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nı (TİKA) Kırgızistan'a yönlendirmiştir.²¹⁰⁷

Özetle Türkiye-Kırgızistan siyasi ilişkileri, kısa zaman içerisinde yapılan üst düzey ziyaretlerle duygusal havada ve yüksek tempoda başlamıştır. Lakin Türkiye'deki siyasi ve ekonomik bazı sorunlar, Rusya'nın yakın çevre politikası aracılığıyla bölgeye geri dönmesi ve bölge ülkelerinin beklentilerinin Türkiye'nin imkânlarını zaman zaman zorlaması gibi nedenlerle ikili ilişkilerin bazı dönemlerde yavaşladığı görülmüştür.

Orta Asya, Ed. Mustafa Aydın, Nobel, Ankara 2005, s. 109.

2106 “Dogovor o veçnoy družbe i cotrudničestve mejdü Kırgızskoy Respublikoy i Turetskoy Respublikoy”, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/17341>, Erişim Tarihi: 02.05.2021; “Legal Veri Tabanı”, <https://mfa.gov.kg/tr/dm/posolstvo-kyrgyzskoy-respubliki-v-tureckoy-respublike/-5e21841f4755f>, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

2107 “Türkiye-Kırgızistan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 28.03.2021.

2.5.5.2. Askerî İlişkiler

Moskova merkezli devletler, Orta Asya'ya uzun süre hâkim olmuşlardır. Orta Asya'daki mevcut sınırlar da Moskova tarafından etnik yapı ve coğrafi özellikler pek fazla dikkate alınmadan, daha çok yönetme endişesiyle belirlenmiştir. Bu durum, Orta Asya ülkelerinin bağımsızlığı sonrasında gün yüzüne çıkmış ve sorun haline gelmiştir. Nitekim Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarının kesiştiği Fergana Vadisi, paylaşılamayan bölgelerin başında gelmektedir. Fergana Vadisi, sınır meselelerinin yanı sıra etnik ayrılıkçılık, dinî radikalizm, su sorunu ve uyuşturucu kaçakçılığı gibi birçok problemi barındırmaktadır. Kırgızistan'ın güneyinde bulunan Oş, Celalabad ve Batken gibi vilayetler, Fergana Vadisi'nde yer almaktadır. Kırgızistan-Özbekistan sınırında 1990 ve 1999-2000 yıllarında ve Kırgızistan-Tacikistan sınırında ise 1999 yılında farklı sorunlar yaşanmıştır.²¹⁰⁸ Mevzubahis sorunlardan ötürü Kırgızistan, ülkenin güvenliğinin güney sınırlarının emniyetinden geçtiği düşüncesiyle hareket etmiş ve savunmaya önem vermiştir. Nitekim Kırgızistan, bağımsızlığın ilk gününden itibaren ülke güvenliğini temin etmek amacıyla Rusya ve Türkiye başta olmak üzere diğer bölgesel ve küresel güçlerle askerî iş birliği geliştirmeye özen göstermektedir.

Türkiye ile Kırgızistan arasında askerî alanda ilk anlaşma, 1993 yılında yapılan Askerî İşbirliği Anlaşması'dır. Söz konusu anlaşma, Kırgızistan ordusu için teknolojik ve mali destek verilmesini ve askerî eğitim sağlanmasını kapsamıştır.²¹⁰⁹ Anlaşma çerçevesinde Kırgızistan'dan Türkiye'ye eğitim için askerî öğrenci gönderilmiştir. Ancak Türkiye'yle yapılan bu anlaşma, Moskova'yı da harekete geçirmiştir. Bu nedenle Rusya, subay eğitimi konusunda oldukça cömert davranmış ve Sovyetler Birliği Dönemi'nde olduğu gibi Kırgızistan'ın güvenlik meselelerinde yer almaya çalışmıştır. Bu anlamda Moskova yönetimi, Kırgızistan Ordusu'na komuta edecek subaylara eğitim vermeyi sürdürmüştür. Nitekim Türkiye'ye 10 yıllık süreç içinde 50 öğrenci gönderilirken Rusya'ya 662 kişi gönderilmiştir. Kırgızistan, bu iki ülkeye ek olarak Kazakistan'a 30 ve Azerbaycan'a da 23 askerî personel yollamıştır.²¹¹⁰

Kırgızistan'ın Tacikistan'la sınır anlaşmazlıklarının bulunduğu Batken bölgesinde 1999-2000 yılında çatışmalar yaşanmıştır.²¹¹¹ Türkiye, bu olay-

2108 Levent Demirci, "Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana", *Savunma Bilimleri Dergisi*, 11(2), 2012, s. 35.

2109 "Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti Hükûmeti Arasında Askerî Eğitim İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun", *Resmî Gazete*, Tarih: 22.9.1994, S 2205.

2110 G. Winrow, "Turkey and Central Asia", *Central Asian Security: The New International Context*, Ed. R. Allison, L. Jonson, Brookings Institution Press, Londra-Washington 2001, s. 207; K. A. Kudayarov, "The Turkish-Kyrgyz Cooperation in Military Sphere", *Bulletin of Volga Region Institute of Hministration*, 2015, 6(51), s. 101-103.

2111 Nurbek Omuraliyev, Aynura Elebayeva, Batkenskiye sobitiya v Kırgızstane: Khronika

lar esnasında Kırgızistan'la iş birliği içerisinde olmuş, Kırgız ordusuna askerî-teknik destek sağlamış ve sınır güvenliğini kuvvetlendirmesi için sınır muhafızlarına askerî eğitim vermiştir. Aynı dönemde Özbekistan'da da terör faaliyetleri yaşanmaya başlamış ve komşu ülkeler olan Kırgızistan ve Tacikistan'a da sirayet etmiştir. Lakin Sovyetler Birliği'nden miras kalan askerî eğitim müfredatının da etkisiyle Kırgızistan güvenlik güçlerinin asimetrik savaş tecrübesi olmaması, bahse konu ülkenin terörle mücadelede zor bir süreç yaşamasına sebebiyet vermiştir. Bundan ötürü Kırgızistan, terörle mücadele meselesinde çok daha tecrübeli olan Türkiye'yle askerî ilişkileri geliştirmeye önem atfetmiştir. Tüm bu nedenlerden dolayı iki ülke arasında "Uluslararası Terörizmle Mücadelede İşbirliği Deklarasyonu" imzalanmıştır. Böylece Kırgızistan'dan Türkiye'ye gönderilen askerî personel sayısı artmış ve İzmir'deki Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) merkezinde Kırgız askerî temsilciler görev almaya başlamıştır.²¹¹²

Kırgızistan, her ne kadar Türkiye'yle askerî iş birliğini sürdürmeye çalışsa da Sovyetler Birliği Dönemi'nde oluşturulan Rusya'nın ülkede askerî üslerinin bulunması ve Moskova'nın öncülük ettiği güvenlik temalı uluslararası örgütlere üyelik gibi etkenler nedeniyle Rusya'nın Kırgızistan üzerindeki etkisi devam etmiştir.

2.5.5.3. Ekonomik, Ticari İlişkiler

Kırgızistan, komşuları gibi zengin hidrokarbon kaynaklarına sahip değildir. Ülkede tespit edilmiş en değerli yer altı kaynağı altındır. Altın kaynakları, yabancı şirketler aracılığıyla ekonomiye kazandırılmaktadır. Bununla birlikte Kırgızistan, zengin su rezervleriyle ön plana çıkmaktadır. Sovyetler Birliği Dönemi'nde kurulmuş barajlarda, su rezervleri enerjiye dönüştürülmektedir. Kırgızistan, sudan ürettiği enerjiyi hem ihraç etmekte hem de su kaynaklarını komşu ülkelere karşı dış politika aracı olarak kullanabilmektedir. Kırgızistan; yüksek karlı dağları, zengin akarsuları ve yeşil vadileriyle diğer Orta Asya ülkelerinden farklı bir coğrafyaya sahiptir. Menşei yılın her mevsimi karla kaplı olan Tanrı Dağları'ndan alan nehirler aktığı yerlerde paha biçilmez doğa manzaraları oluşturmaktadır. Bu durum, Kırgızistan'ın turizm potansiyelini yükseltmekte ve yılın her mevsimi turistleri ülkeye çekebilmektedir.²¹¹³

Bişkek yönetimi, Sovyetler Birliği Dönemi'nde yapılmış barajlarla ener-

sobitivy, Central Asia and The Caucasus Press, <https://www.ca-c.org/journal/cac-07-2000/04.omural.shtml>, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

2112 Kudayarov, agm., s. 101-106.

2113 Erkan Akgöz, Akif Korkmaz, Kırgızistan'ın Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Etkinliğine Yönelik Bir Araştırma, *Bilge International Journal of Social Research*, 4(1), 2020, s. 12-14.

jisini temin ederken; yeni barajların yapılması için yabancı ülkelerle anlaşmalar yapmaya çalışmaktadır. Kırgızistan'dan menşeyini alan nehirler, komşu ülkeler için de önemli olduğundan su sorunu, mevzubahis ülkenin dış ilişkilerine konu olmaktadır. Kırgızistan'ın coğrafyası ve iklim şartları hayvancılık için uygundur. Dolayısıyla ülke ekonomisinde hayvancılık ve tarım önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra Kırgızistan, Çin'le olan sınırı sayesinde İpek Yolu ticaretinden de önemli pay almaktadır.²¹¹⁴

Türkiye-Kırgızistan ekonomik ilişkilerinin temeli, 29 Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan protokolle atılmıştır. Nitekim Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev'in Türkiye'ye yaptığı ilk ziyaretinde ticaretle ilgili anlaşmalar imzalanmış ve iki ülke arasında 25 Aralık 1991 tarihinde Kırgız-Türk İş Konseyi'nin kurulmasına karar verilmiştir. 28 Nisan 1992 tarihinde yatırımların karşılıklı olarak teşvik edilmesi ve korunmasına ilişkin anlaşma yapılmış ve bunun için de Kırgızistan'a Türk Eximbank'tan 75 milyon dolarlık kredi açılmıştır.

Bahse konu olan ülkedeki Türk yatırımları, 1998 yılı itibarıyla 75 milyon dolar, müteahhitlik hizmetleri açısından ise 1999 yılı rakamlarına göre, 84 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır.²¹¹⁵ Türk Eximbank kredileri sayesinde ülkede iş yapan Türk iş adamlarının sayısı ve buna bağlı olarak iki ülke arasındaki ticaret hacmi her geçen gün artmıştır.

Kırgızistan, diğer Orta Asya ülkeleriyle karşılaştırıldığında, yer altı kaynakları bakımından çok zengin bir ülke olmasa da Türk girişimciler gıda, içecek, bankacılık, mobilya, plastik, eğitim, inşaat malzemeleri üretimi, tekstil, hazır giyim, dericilik, otel-süpermarket-restoran-fırın işletmeciliği ve inşaat gibi birçok alanda yatırımlar yapmıştır.²¹¹⁶

Türkiye, TİKA aracılığıyla Kırgızistan'ın ekonomisi için gerekli alt yapı çalışmalarına yardım etmiş ve bu ülkenin serbest piyasa ekonomisine geçmesi konusunda çalışmalar yapmıştır. Bu anlamda Kırgızistan'ın küçük ve orta ölçekli işletmelerinin gelişimini teşvik etmeye yönelik onlarca proje ve yüzlerce etkinlik gerçekleştirilmiştir. Türkiye ile Kırgızistan, ekonomik ilişkileri düzenlemek adına onlarca anlaşma imzalamıştır. Bunlar içerisinde 1995 yılında imzalanan Ortak Ekonomi Komisyonunun Kurulmasına İlişkin Anlaşma, 1997 yılında yapılan Türkiye ve Kırgızistan hükümetleri Arasında Ticari ve Ekonomik İşbirliği Üzerine Anlaşma ve 1999 yılındaki Çifte Vergilendirmenin ve İki Ülke Arasında Vergi Kaçakçılığının Önlenmesine İlişkin

2114 “Kırgızistan Hakkında Bilgiler”, https://mfa.gov.kg/tr/main/page?page_id=5115&embassy_id=22, Erişim Tarihi: 02.04.2021.

2115 Mustafa Aydın, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası Cilt 2**, Ed. Baskın Oran, İkinci Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 427,430.

2116 “Türkiye-Kırgız Cumhuriyeti Ekonomik İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgiz-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, 30.03.2011.

Anlaşma ön plana çıkmaktadır.²¹¹⁷

Kırgız uzmanların bildirdiğine göre, Kırgızistan diğer Orta Asya ülkeleri arasında en çok reform gerçekleştiren, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) desteğini alan ve Dünya Ticaret Örgütü'ne (20 Aralık 1998) giren ilk ülkedir. Bu anlamda Türkiye de Kırgızistan'a yatırım yapan yabancı ülkeler arasında Çin'den sonra ikinci sırada yer almıştır.²¹¹⁸

Tablo 3: Türkiye-Kırgızistan Dış Ticaret Hacmi (2000 Yılı/ milyon/ USD)

Yıllar	İhracat (X)	İthalat (M)	Dış Ticaret Hacmi (X+M)	Dış Ticaret Dengesi (X-M)	İhr./ İth. Karşılama Oranı (X/M)100
1992	1,831	1,442	3,273	389	126,9
1993	17,044	3,47	20,514	13,574	491,2
1994	16,972	4,294	21,266	12,678	395,2
1995	38,156	5,512	43,668	32,644	692,2
1996	47,1	5.878	52,978	41,222	801,3
1997	49,432	7,555	56,987	41,877	654,3
1998	41,515	6,772	48,287	34,743	613,0
1999	23,198	2,779	25,977	20,419	834,7
2000	20,572	2,349	22,921	18,223	875,8

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu: www.tuik.gov.tr

Türkiye'nin Kırgızistan'la olan ticaret hacmine bakıldığında, ekonomik münasebetlerin ihracat ağırlıklı olduğu görülmektedir. Rakamlarla dış ticaret hacmi, 1997 senesinde 56,9 milyon dolar olarak cereyan etmiştir. 2000 yılında ise bu rakam gerileyerek 23 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

2117 K. A. Kudayarov, "Ekonomiçeskaya Sreda Turetsko-Kirgizskikh Otnoşeni v Postsovetskiy Period", *Sotsialniye i gumanitarniye nauki. Otoçestvenaya i zarubejnaya literatura. Vostokovedeniya i Afrikanistika: Referativniy Jurnal*, S 4, 2018, s. 36-47.

2118 Rafis Abazov, "Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan Örneği", *Avrasya Etüdüleri*, 18, 2000, s. 46.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Türkiye-Kırgızistan ticari ilişkilerinin 1992-1997 yılları arasında düzenli artış gösterdiğini söylemek mümkündür. Fakat 1998 ve 1999 yıllarında söz konusu hacimde düşüş yaşandığı anlaşılmaktadır. Türkiye’de hükümet değişimi ve ardından yaşanan ekonomik kriz buna sebep olmuştur. Bununla birlikte 2000 yılında ticaretin artırılması için çeşitli girişimler de gerçekleşmiştir. Lakin Türk Eximbank’ın verdiği kredilere ilişkin geri ödemeler konusunda sıkıntı, mevzubahis borcun geri kalanını da bağışlamak yoluyla çözülmüştür. Bu anlamda Türkiye’nin kreditor değil, donör ülke olduğu anlaşılmaktadır.²¹¹⁹

2.5.5.4. Eğitim ve Kültürel İlişkiler

Türkiye-Kırgızistan kültürel ilişkileri, Kırgızistan bağımsızlığını ilan etmeden önce, 12 Temmuz 1991 tarihinde iki devletin eğitim bakanları arasında imzalanan 28 maddelik bir kararnameyle başlamıştır.²¹²⁰ Düzenlenen “Türkiye Günleri” etkinliği, bu anlamda atılan ilk adımlardan biridir. Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te bulunan ülkenin en büyük opera, bale ve tiyatro merkezinde, Spor Sarayı’nda ve Millî Filarmoni Merkezi’nde Türkiye’den gelen sanatçılar konser ve gösteriler sergilemişlerdir.

1993 yılında ise Türkiye’de “Türkiye-Kırgızistan Günleri” etkinlikleri yapılmıştır. Bunun yanı sıra 1993 yılından itibaren Türkiye’de Kırgızistan’a medya ve televizyon kurumundan ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Yine bu dönemde TRT Avaz kanalı yayına başlamıştır. Kırgızistan, Türkiye öncülüğünde gerçekleştirilen kültürel faaliyetlerin neredeyse tamamına iştirak etmiştir.

Türkiye-Kırgızistan kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi kapsamında Müslüman halk ve toplulukların kongreleri, Türk dili konuşan halkların kurtayları, halk sanat sergileri, Ankara’da düzenlenmiş “Aytmatov Günleri Sempozyumu” ve Türk Kültür Sanat Sempozyumu gibi etkinlikler yapılmıştır.²¹²¹

Türk Dünyası’nda kültürel ilişkilerin geliştirilmesi için Türkiye, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan’ın üyelikle-riyle 1993 yılında Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) kurulmuştur. TÜRKSOY’un amacı, Türk dili konuşan ülkeler arasında ortak Türk

2119 R. Abdiyeva, C. Ganiyev ve D. Baygonuşova, “Kırgızistan Ekonomisinin Genel Durumu”, **Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset**, Ed. Cengiz Buyar, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, BYR Publishing House, Bişkek 2017, 157-175.

2120 Abdulvahap Akıncı, “Türkiye-Kırgızistan İlişkileri: Dünü, Bugünü ve Yarını”, **International Journal of Disciplines in Economics and Administrative Sciences Studies (IDEAStudies)**, Ocak 2020, 6 (23), s. 723.

2121 K. Ağgün, “Türkiye-Kırgızistan Eğitim, Bilim ve Kültürel İlişkileri”, **Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset**, Ed. Cengiz Buyar Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, BYR Publishing House, Bişkek 2017, s. 433-434; Akıncı, agm., s. 724.

sanat ve kültürünü korumak, yaymak ve gelecek nesillere aktarmaktır. Farklı ülkelerde yaşayan Türk toplumları da TÜRKSOY'un faaliyetlerinde yer almaktadırlar.²¹²²

Siyasi iş birliklerine nazaran kültürel alandaki yakınlaşma daha hızlı gelişmektedir. TÜRKSOY'un burada önemli etkisinin olduğunu söylemek mümkündür.²¹²³ 1995 yılında *Manas Destanı*'nın 1000. yıl kutlamaları kapsamında birçok etkinlik yapılmıştır. Türkiye, söz konusu projeyi finanse etmiş ve bu kapsamda *Manas Destanı*'yla ilgili kitaplar basılmış, belgesel filmler çekilmiş ve canlı yayın programları gerçekleştirilmiştir. Türkiye'de 33 üniversitede *Manas Destanı*'yla ilgili bilimsel sempozyum ve konferanslar yapılmıştır. Bunun karşılığında Kırgızistan, Bişkek'teki büyük parklardan birine "Atatürk" ismini vermiş ve buraya anıt diktirmiştir.²¹²⁴

Kırgızistan, bağımsızlığını ilan ettiğinde en önemli sorunlarından biri yetişmiş insan kaynağıydı. Bu sorun, diğer Türk cumhuriyetlerinde de olduğu için Türkiye, ilk iş olarak bu ülkelere eğitim desteği vermeye başlamıştır.

Öğrenci Değişim Projesi aracılığıyla Türkiye'deki üniversitelerde eğitim alabilmeleri için her ülkeye ayrı kontenjanlar ayrılmıştır. 1998 yılının Ağustos ayına kadar bu proje kapsamında Türkiye'ye 1300 öğrenci gelmiştir. Bunlardan 100 öğrenci mezun olmuş, 364 öğrenci farklı nedenlerle ülkelerine geri dönmüştür. Türkiye, eğitim sorununu yerinde çözmek adına da Kırgızistan'da farklı seviyelerde eğitim kurumları açmıştır. Örneğin 1995 yılında kurulan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi (KTMÜ) bunlardan biridir. Üniversite kapsamında açılmış ve halka da hizmet veren Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi'ne (TÖMER) ek olarak Millî Eğitim Bakanlığı anaokulu, ilkokul, ortaokul ve liseler de açmıştır.²¹²⁵ Eğitim alanında devletin açtığı okullar dışında, Türk Dünyası Vakfı'nın kurduğu İlahiyat Fakültesi ve özel okullar da vardır. Neticede Kırgızistan'da 2000 yılında toplam 13 Türk Okulu faaliyette bulunmaktaydı.²¹²⁶

Türkiye ile Kırgızistan ilişkilerinde 1997-2001 yılları arasında yaşanan durgunluğun aşılabilmesi için ise Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev, inisiyatif olarak 24 Ekim 1997 tarihinde Türkiye'ye ziyarette bulunmuş ve bu ziyarette Türkiye ile Kırgızistan arasında Ebedi Dostluk ve İşbirliği Sözleşmesi

2122 TÜRKSOY faaliyetleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. <https://www.turksoy.org>, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

2123 Elşan İzzetgil, "2016 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Şeki", **Türk Dünyası Kültür Başkentleri**, Ed. Fırat Yıldız, Nobel, Ankara 2020, s. 261-271.

2124 R. Veytsel, Bliyaniya Turtsii na Kulturu i Obrazovanie stran tsentralnoy Azii, **İslam v Covremennom Mire**, S 1, s. 26-30.

2125 Akıncı, agm., s. 724.

2126 Mustafa Aydın, "Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası Cilt 2**, Ed. Baskın Oran, İkinci Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 385.

imzalanmıştır. Akayev, bahsi geçen sözleşmenin ikili ilişkileri desteklemek ve devam ettirmek için imzalanmasına ön ayak olmuştur.²¹²⁷

Sonuç olarak Kırgızistan'ın bağımsızlık ilanından 2000 yılına kadar geçen zaman dilimindeki Türkiye-Kırgızistan ilişkileri değerlendirildiğinde, ilk birkaç yılın oldukça duygusal zeminde ilerlediğini ifade etmek mümkündür. Bağımsızlığın ilk yıllarında Türkiye'yi güvenebileceği bir ülke olarak yorumlayan Kırgızistan, Türkiye'ye büyük beklentilerle yaklaşmıştır. Nitekim Türkiye de esaretten kurtulan kardeş ülke Kırgızistan'a birçok alanda, şartları da zorlayarak yardım etmiştir. Ancak Türkiye-Kırgızistan ilişkileri, Rusya'nın yakın çevre olarak değerlendirdiği coğrafyadaki etkinliğini artırması, 1994 senesinde Türkiye'de başlayan ekonomik ve siyasi sorunlar ve 1999 yılındaki ekonomik kriz nedeniyle durgunlaşmıştır. Buna rağmen Rusya'nın etkisi altına fazla girmek istemeyen Kırgız lider Akayev, inisiyatif alarak Türkiye'yle ilişkileri canlandırmak için çaba harcamıştır.

Türkiye, bağımsızlığını kazanmış Türk cumhuriyetlerine yönelik politikalarında hepsinin sorunlarına ortak çözümler geliştirmeye çalışmıştır. Lakin bölge devletlerinin birbirlerine benzer sorunlarının bulunduğu gibi, bazı konulardaki beklentilerinin farklılık arz ettiği de görülmüştür.

2.5.6. Tacikistan*

Türkiye ve Tacikistan ilişkilerine (1991-2000) diplomatik, ekonomik ve kültürel açılardan bakıldığında hemen belirtilmelidir ki Tacikistan'da 1992-1997 yılları arasında hüküm süren iç savaş²¹²⁸ yüzünden iki ülke ilişkileri bu dönemde yeterince gelişmemiştir. Yine de bu zaman diliminde Tacikistan ve Türkiye arasındaki ikili ilişkilerin 2000 sonrası dönemde gelişip serpilebileceği bir altyapı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda özellikle Süleyman Demirel'in 1995 yılında Tacikistan'a yapmış olduğu resmî ziyaret yeri doldurulamaz bir görev ifa etmiştir.²¹²⁹ Bu ziyarette birçok ikili konunun yanında Enver Paşa'nın mezarının Türkiye'ye getirilmesi²¹³⁰ hususu da karara bağlan-

2127 Veytsel, agm., s. 28-32.

* Prof. Dr. Fahri Türk, Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fahriturk@trakya.edu.tr

2128 Tacikistan'da iç savaş hakkında ayrıntılı olarak bk. Fahri Türk, "Uluslararası Çatışmalar Bağlamında Tacikistan İç Savaşı (1992-1997)", Ed. Yunus Yoldaş ve Özlem Becerik Yoldaş, **21. Yüzyılda Krizler, Dönüşen Uluslararası Sistemde Devletler**, Der Yay., İstanbul 2019, s. 370-392.

2129 Tacikistan Türkiye ilişkileri hakkında bütünlüklü bir değerlendirme için bk. Fahri Türk, "Türkiye-Tacikistan İlişkileri", Ed. Hasan Acar, **Geçmişten Günümüze Türkiye-Orta Asya İlişkileri**, Nobel Yay., Ankara 2020, s. 143.176.

2130 Bu konuda ayrıntılı olarak bk. Fahri Türk, Enver Paşa'nın Naaşının Tacikistan'dan Türkiye'ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları, **Gazi Akademik Bakış**, C 9, S 17, Kış 2015, s. 71-89.

mıştır.

Türkiye, Tacikistan'ın bağımsızlığını 16 Aralık 1991'de tanımış, aradan takriben üç ay geçtikten sonra ise Duşanbe Büyükelçiliği'nin açılışı gerçekleştirilmiştir. Buna mukabil ülkede yaşanan iç savaşın etkisiyle Ankara'da Tacikistan Büyükelçiliği'nin faaliyete sokulması için 16 Ekim 1995 tarihini beklemek gerekmiştir. Ankara ve Duşanbe arasındaki ilişkilerin gelişmesinde gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerin önemli bir rolü olmuştur.²¹³¹

2.5.6.1. Ekonomi, Dış Ticaret ve Yatırımlar

Türkiye ve Tacikistan aralarındaki ekonomik ilişkileri yasalara uygun olarak yürütebilmek amacıyla birçok antlaşmaya imza atmışlardır. Bunlar arasında; Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması (8 Nisan 1993), Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Antlaşması (6 Mayıs 1996), Çifte Vergilendirmeyi Önleme Antlaşması (6 Mayıs 1996) gibi ikili akitler sayılabilir. Ancak bu antlaşmaların bazılarına yıllar sonra işlerlik kazandırılabilirdiği belirtilmeden geçilmemelidir. Örneğin Çifte Vergilendirmeyi Önleme Antlaşması 1996'da imzalanmış olmasına rağmen yıllar sonra 2001 yılında yürürlüğe girebilmiştir. Bu durum haliyle Türk girişimcilerin Tacikistan'da yapmak istedikleri yatırımların önüne ciddi bir engel olarak çıkmıştır. Söz konusu antlaşmaların haricinde iki ülke arasındaki iktisadi ilişkileri düzenleyen çok sayıda protokol de imzalanmıştır.²¹³²

2131 Demirel'den sonra (1995), Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer (2001), Başbakan Recep Tayyip Erdoğan (2003 ve 2004) ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül (2009) Tacikistan'ı ziyaret eden üst düzey yöneticiler kervanına katılmışlardır. Diğer yandan Tacikistan Devlet Başkanı İmamali Rahman ise birincisi 19-22 Ocak 2006, ikincisi ise 17-18 Aralık 2012 tarihleri arasında olmak üzere Türkiye'ye iki kez resmî ziyaret gerçekleştirmiştir. Son anılan ziyarette Konya Mevlana Üniversitesi tarafından fahri doktora unvanı tevdi edilen Rahman ayrıca 700 iş adamının katılımıyla gerçekleşen bir Türk-Tacik İş Forumu'na iştirak etmiştir: Türk, "Türkiye-Tacikistan İlişkileri", s. 147.

2132 Bu antlaşma ve protokollerden bazıları aşağıda verilmiştir. Bunlar arasında; Uzun Vadeli Ticari, Ekonomik ve Sanayi İşbirliği Programı ve İcra Planı (19 Ocak 2006), Kara Ulaştırma Karma Komisyon Toplantısı Protokolü (04 Temmuz 2012), MASAK ve Tacikistan Millî Bankası, Finansal İzleme Dairesi Arasında Karapara Aklama ve Terörizm Finansmanı ile İlgili Finansal İstihbarat Değişiminde İşbirliğine Dair Mutabakat Muhtırası (27 Ocak 2015) bulunmaktadır, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/tacikistan/ulke-profil/turkiye-ile-ticaret>, Erişim Tarihi: 09.03.2020.

Tablo 4: Türkiye ve Tacikistan Arasındaki Dış Ticaret 1992-2000 (Amerikan \$)

Yıl	İhracat	İthalat	Ticaret Hacmi
1992	705.982	7.762.098	8.468.080
1993	4.805.067	6.795.920	11.600.987
1994	14.580.007	2.925.369	17.505.376
1995	6.085.684	6.342.333	12.428.017
1996	4.444.152	2.785.726	7.229.878
1997	7.199.647	3.381.913	10.581.560
1998	9.837.975	7.853.123	17.691.098
1999	5.250.375	4.052.532	9.302.907
2000	4.467.496	16.511.405	20.978.901
Toplam	57.376.385	58.410.419	115.786.804

Kaynak: 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'na istinaden Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 23.02.2021 tarihli ve 15245884 sayılı resmî yazıya istinaden yazar tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye ve Tacikistan arasındaki dış ticaret verilerine bakıldığında özellikle iç savaşın hüküm sürdüğü 1992-1997 döneminde iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin 67.813.898 Amerikan doları gibi çok düşük düzeyde seyrettiği görülmektedir. Buna karşılık 1998-2000 yılları arasındaki dönemde ise 47.972.906 Amerikan doları olarak gerçekleşmiştir (bk. Tablo 4).

Türkiye ve Tacikistan arasındaki ilişkilerin önemli bir sacayağını ise bu ülkeye yapılan yardımlar oluşturmaktadır. Türkiye mevcut imkânları çerçevesinde Tacikistan'a Diyanet İşleri Başkanlığı, Kızılay vb. kurumlar vasıtasıyla insani yardımlar, TİKA aracılığıyla ise kalkınma yardımları yapma hususunda azami gayret göstermektedir.²¹³³

Türk girişimciler Tacikistan'da birçok alanda faaliyet göstermektedir. Bunlardan birincisi Türkiye'nin yapmış olduğu doğrudan yatırımlardır. İkincisi Türk müteahhitlik firmalarının Tacikistan'da yükümlendikleri projeler-

2133 Türkiye Cumhuriyeti Duşanbe Büyükelçiliği Resmî İnternet Sayfası, <http://dusanbe.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/353597>, Erişim Tarihi: 16.03.2020.

dir.²¹³⁴ Tacikistan'da faaliyette bulunan Türk şirketlerinin sayısı toplam olarak 100 civarında olsa da bunlardan sadece 59 adedi Türkiye Cumhuriyeti Duşanbe Büyükelçiliği'ne kayıtlı bulunmaktadır. Bu ülkedeki Türk firmaları; müteahhitlik, inşaat, halıcılık, mobilya ve gıda üretimi gibi sektörlerde iştigal etmektedirler.²¹³⁵ Tacikistan'da faaliyet gösteren Türk firmalarından bazıları; Dilek Çikolata Fabrikası, İstikbal ve Stilla gibi işletmelerdir. Ancak Türk firmaları üretimlerinin sadece %30'unu bu ülkede gerçekleştirmektedir.²¹³⁶

Tacikistan'da faaliyet gösteren Türk iş adamları birtakım sorunlarla mücadele etmek durumundadırlar. Bunlardan birincisi Türkiye ve Tacikistan arasındaki ulaşım imkânlarının kısıtlı olmasıdır. Türk Hava Yolları 1995 yılından bu yana İstanbul-Duşanbe-İstanbul hattında haftada sadece üç sefer gerçekleştirmektedir.²¹³⁷ İkincisi ise proje ihalelerinin uluslararası standartlara uygun olarak yapılmamasıdır. Ayrıca ihale şartları arasında bir Tacik veya başka yabancı bir firmayla ortaklık zorunluluğu bulunmaktadır. Bu durum ise Türk sermayedarların bu ülkede yatırım yapma hususunda zorluklarla karşılaşmaları sonucunu doğurmaktadır. Üçüncüsü Tacikistan'daki mevcut bankacılık ve sigortacılık sektörünün zayıf olmasıdır. Dördüncüsü ve belki de en önemlisi bürokrasideki keyfi uygulamalar ve kamu sektöründeki rüşvet ve yolsuzluk olaylarıdır. Türk iş adamlarının Tacikistan'da yatırıma yönlendirilebilmeleri maksadıyla ayrıntılı sözleşme yapılmasına imkân tanınması, anlaşmazlık durumunda uluslararası tahkim yolunun garanti altına alınması ve müteahhitlik projelerinde Tacikistan Devleti tarafından garanti verilmesi gibi hususlara öncelik tanınması gerekmektedir.

2.5.6.2. Eğitim, Kültür ve Dil

Türkiye ve Tacikistan arasında kültürel ilişkiler bağlamında Türkiye Bursları, Duşanbe Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezi ve Türk dizileri yeri doldurulamaz bir görev ifa etmektedir. Türkiye Bursları kapsamında 1992 ile 2000 yılları arasında takriben 240 Tacik öğrenciye burs verildiği söylenebilir.²¹³⁸ Türkiye ve Tacikistan arasında eğitim, kültür ve dil alanlarındaki

2134 Aynı yerde.

2135 Türkiye Cumhuriyeti Tacikistan Büyükelçisi Mehmet Dirik ile 22 Ağustos 2014 tarihinde Duşanbe'de gerçekleştirilen görüşme.

2136 Fahri Türk, **Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan**, Astana Yay., Ankara 2017, s. 91.

2137 Ancak iki ülke arasında 15 Ekim 2018 tarihinde sivil havacılık alanında varılan Mutaakat Muhtırası gereğince karşılıklı uçuş sayısının üçten dokuza çıkarılması kararlaştırılmış olsa da Türkiye'nin Duşanbe Büyükelçiliğinin resmî çevrim içi sayfasında yer alan ve en son 30 Ocak 2019'da güncellenen bilgilere istinaden bu muhtıranın hâlihazırda uygulamaya geçirilemediği anlaşılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Duşanbe Büyükelçiliği Resmî İnternet Sayfası, <http://dusanbe.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/353597>, Erişim Tarihi: 16.03.2020.

2138 Pasol Tursii: razvitie otnosheni s tacikistanom yavlyaetsya odnim iz osnovhuk ele-

ilişkiler çok yönlü ve güçlüdür. Ankara her ne kadar 1992 yılında Orta Asya başkentleriyle eğitim alanında iş birliği antlaşmaları imzalamış olsa da Türk yetkililer Duşanbe ile bu alandaki iş birliğini derinleştirmek için her fırsatı değerlendirmektedirler.

Tacikistan bağımsızlığını kazandıktan sonra bu ülkede Türkçe bilmek önemli hale gelmiştir. Bu anlamda 1992 yılında faaliyete geçirilen Duşanbe Türkiye Türkçesi Öğretim Merkezi önemli bir görev ifa etmiş ve etmektedir. İlk kurulduğu dönemde mütevazı şartlarda öğretim faaliyetleri yürüten bu kurumda günümüzde takriben 250 civarında kursiyer Türkçe öğrenmektedir. Öğrenciler tamamladıkları kurların sonunda istedikleri takdirde sertifika alabilmektedirler. Bu merkezde yıllık 400 ila 500 civarında sertifika verilmektedir.²¹³⁹

Kısacası, Türkiye ve Tacikistan arasındaki ikili ilişkiler ülkede yaşanan iç savaş nedeniyle 1991-2000 döneminde yeterince gelişmemiştir. Yine de söz konusu dönemde yapılan antlaşmalar, diplomatik girişimler iki ülke ilişkilerinin daha sonra inkişaf edebileceği sağlıklı bir zemin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.

2.5.7. Ukrayna*

Ukrayna, sadece Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsız olan 15 cumhuriyetten biri değil aynı zamanda Sovyetler Birliği'ni bir uluslararası hukuk örneği olarak ortadan kaldıran antlaşmaya imza koyan taraflardan biridir. 24 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Ukrayna, 50 milyonu aşan nüfusu, tarıma elverişli geniş toprakları, Avrupa ile Rusya arasındaki tampon konumu ile Avrasya'da oluşan yeni güç dengesinde önemli bir aktör olarak kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği kurulmadan önce ve Sovyet Dönemi'nde Rusya'nın en büyük donanması olan Karadeniz Filosu'nun Kırım Yarımadası'nda bulunması ve yarımadanın Ukrayna'nın sınırları içerisinde kalması Ukrayna'nın stratejik önemini daha da artırmıştır.

İki ülkenin üç asrı geçen ortak tarihî paylaşımları, Ukrainerle Rusların Doğu Slavlarına mensup akrabalar olmaları, Ortodoksluğun en eski mabetlerinin başkent Kiev'de bulunması gibi kültürel yakınlıklara rağmen Ukrayna-Rusya ilişkileri bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Kırım'ın statüsü konusundaki görüş ayrılıkları nedeniyle sorunlu bir şekilde gelişmiştir. Rus-

mentov vneshney politiki tursii v srednej azii, Erişim Tarihi: 22.03.2020, <http://www.dialog.tj/news/posol-turtsii-razvitiie-otnoshenij-s-tadzhikistanom-yavlyaetsya-odnim-iz-osnovnykh-elementov-vneshnej-politiki-turtsii-v-srednej-azii>, Erişim Tarihi: 23.03.2020.

2139 Tacikistan'da 7 Ağustos - 6 Eylül 2014 tarihleri arasında yürütülen alan çalışması notları.

* Prof. Dr. Fırat Purtaş AHBV Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, firat.purtas@hbv.edu.tr.

ya'ya karşı kendisini hiçbir zaman güvende hissetmemesi Ukrayna'yı ABD ve Avrupa Birliği ile yakın ilişkiler geliştirmeye yöneltmiştir. Ukrayna'nın 1991-2000 yılları arasında ne tam olarak Batılı ne de tam olarak Rusya yanlısı, Rusya ile Batı arasında kalmış bir dış politika çizgisine sahip olduğu söylenebilir. Ülke nüfusunun %20'sini oluşturan 11 milyon civarındaki Rus kökenli vatandaşları, enerji konusunda Rusya'ya olan aşırı bağımlılığı, 2000 kilometreyi aşan ortak sınırları 1990'lı yıllarda Ukrayna'yı Rusya ile ilişkilerini dengeli bir şekilde götürmeye zorlayan faktörler olmuştur.

2.5.7.1. Kravçuk Dönemi (1991-1994)

Leonid Kravçuk, Polonya ordusunda subay olan bir babanın çocuğu olarak 1934 yılında Polonya'da dünyaya gelmiş, ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında doğduğu toprakların Sovyet Ukraynası'na ilhak edilmesiyle SSCB vatandaşlığı olmuş bir siyasetçidir. 1958'de Ukrayna Komünist Partisi'ne üye olan Kravçuk 1989'da Politbüro üyeliğine kadar yükselmiştir. Temmuz 1990'da ise Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti başkanlığına getirilecek Ukrayna'nın devlet başkanı olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde Ukrayna'nın bağımsızlığı için mücadele eden Kravçuk, 1 Aralık 1991'de bağımsızlığın oylandığı referandumla eş zamanlı olarak yapılan ilk serbest seçimlerde Ukrayna'nın birinci cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Kravçuk'un Devlet Başkanı seçildikten sonra imzaladığı en önemli belge 8 Aralık 1991 tarihli Minsk Antlaşması olmuştur. Bu dönemde fiilen parçalanmış olan SSCB, bu antlaşma ile hukuki olarak da ortadan kalkmıştır.

Kravçuk'un dış politikası genel olarak Batı yanlısı olarak tanımlanır. Kravçuk Dönemi'nde Ukrayna ile Rusya arasında yaşanan toprak sorunları iki ülke ilişkilerinin gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir. 21 Mayıs 1992'de Rusya'da parlamentonun üst kanadı Federal Asamble, Kırım'ın Ukrayna'ya transferine ilişkin 1954 yılında alınan kararın illegal olduğunu ilan etti. 9 Temmuz 1993'te ise DUMA, Kırım'ın Sivastopol Limanı üzerinde hak iddiasında bulundu. Bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan bu gerilim Ukrayna'yı Rusya'ya karşı güvenceler aramaya itti. Bu çerçevede NATO'nun eski Doğu Bloku ülkeler için geliştirdiği Barış İçin Ortaklık (BİO) projesine ilk katılan eski Sovyet cumhuriyeti Ukrayna olmuştur. Ukrayna 1994 yılında bu programa katılarak bir anlamda egemenliğini ve bağımsızlığını güvence altına almayı amaçlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Rus Çarlığı'nın parçalanması ile 1918'de bağımsızlığını kazanan Ukrayna, Kızıl Ordu'nun işgali neticesinde 1920'de bağımsızlığını kaybetmişti. Bu tarihî tecrübe de Ukrayna'nın 1991'de kazandığı bağımsızlığının ilk yıllarında Rusya'ya karşı temkinli olmasında etkili oldu. Bu dönemde Ukrayna siyasetine etki eden önemli bir unsur da, çoğunluğu Kanada'da yaşayan sayıları 1 milyonu aşan Ukrain diasporası oldu. Bolşevik zulmünden kaçarak Avrupa ülkelerine,

ABD, Brezilya, Arjantin, Avustralya gibi ülkelere yerleşen bu insanlar Ukrayna'nın Batı ile bağlarının güçlendirilmesi için katkı sağlamışlardır.²¹⁴⁰

Ukrayna'nın bağımsızlığının ilk yıllarında toprak bütünlüğünü ve egemenliğini güvence altına almak için elde ettiği en önemli kazanımlardan biri de 5 Aralık 1994 tarihinde imzalanan “Güvenlik Teminatlarına ilişkin Budapeşte Memorandumu”dur. 1994'te Budapeşte'de düzenlenen AGİT Zirvesi sırasında ABD, İngiltere ve Rusya Federasyonu tarafından imzalanan bu uluslararası hukuk belgesi Ukrayna'ya toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı konusunda güvenlik teminatı sağlamaktadır. Ukrayna fiziki olarak sahip olduğu ancak operasyonel kontrolü Moskova'da bulunan nükleer silahlarından vazgeçmesi karşılığında bu güvenceyi elde etmiştir.²¹⁴¹ Bu dönemde Rusya ile Avrupa arasında tampon niteliğinde değerlendirilen Ukrayna, zamanla NATO'nun doğuya doğru genişleme stratejisinin temel taşı olmuştur. Avrupa Birliği, 10 Haziran 1994'te Ukrayna ile on yıllığına Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması yaparken Temmuz 1997'de de NATO-Ukrayna Ortaklık Konseyi kurulmuştur.

2.5.7.2. Kuçma Dönemi (1994-2005)

10 Temmuz 1994'te yapılan seçimler neticesinde Leonid Kravçuk koltuğunu Leonid Kuçma'ya bırakmak zorunda kaldı. Kuçma, seçim kampanyasında Rusya ile yakın bağ kuracağını vaad ederek Ukrayna'da yaşayan Rus kökenlilerin oylarının %90'ını aldı. Kuçma'nın seçim zaferinde Rus kökenlilerin desteği belirleyici oldu. Bu çerçevede Kuçma, Rusya ile ilişkilerin normalleştirilmesi doğrultusunda adımlar attı. Bununla birlikte Kuçma, Ukrain milliyetçiliği konusunda Kravçuk'un çizgisinde devam etti. Slavlıktan çok “Ukrain” kimliğini ön olana çıkaran Kuçma, resmî konuşmalarında hiçbir zaman Rusçayı kullanmayarak kötü olsa da sürekli “Ukrain” dilinde konuşmuştur.²¹⁴² Kuçma, 2003 yılında *Ukrayna, Rusya Değildir* başlıklı bir kitap da yayınlamıştır. Ukraynalı tanınmış siyaset bilimci Taras Kuzio'nun ifade-

2140 Kanada'nın Toronto şehrinde yoğun bir şekilde yaşayan Ukrainerler, 22 Ocak 1918'de ilan edilen bağımsızlığın yıl dönümünü her yıl kutmuşlardır. 1991'de elde edilen bağımsızlığın ardından diasporadaki etkin kişi ve gruplar Ukrayna'nın iç ve dış politikasını da şekillendirmişlerdir. Verhovnaya Rada'ya (Ukrayna Üst Meclisi) bağlı özel bir Danışma Konseyi oluşturulmuş, konseyin üyeleri diaspora temsilcileri olmuştur. Bu konseyin çalışmaları sonucu millî kültürün geliştirilmesi ve resmî dil konusunda çeşitli kanunlar yürürlüğe konmuştur. Oleksiy Petrunya, *Ukraine: History and Modern Realities*, Kiev, 1994, s. 2-3.

2141 William C. Wartel, “Why Ukraine Gave Up Nuclear Weapons: Nonproliferation Incentives and Disincentives”, Barry R. Schneider ve Willian L. Dowdy, **Pulling Back From the Nuclear Brink**, Frank Cass & Co. Ltd, 1998, s. 88. 2014'te Rusya'nın Kırım'ı ilhakı ardından Ukrayna Budapeşte Memorandumu'na dayanarak toprak bütünlüğünün korunması konusunda ABD ve İngiltere nezdinden girişimlerde bulunmuştur.

2142 Olcott M, Aslund ve Garnett, **Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States**, Carnegie Endowment, Washington 1999, s. 131.

siyle *Kravçuk'u milliyetçi olarak tanımlamak ne kadar hatalıysa Kuçma'ya da Rus yanlısı olarak adlandırmak o kadar yanlıtıydı.*²¹⁴³

Kravçuk Dönemi'nde Macaristan, Polonya, Moldova ve Slovakya ile antlaşmalar yapılarak mevcut sınırlar karşılıklı olarak tanınmış ve güvence altına alınmıştı. Kuçma, daha pragmatik yaklaşımla, iki sorunlu ülke Romanya ve Rusya ile bunu sağladı. AB ile bütünleşmeyi dış politika önceliği olarak gösteren Kuçma, 1996 baharında ilk kez açıkça AB'ye üyeliğin hedeflendiğini ilan etti.²¹⁴⁴

Ukrayna'nın Batı ülkeleri ve Batılı kurumlarla geliştirdiği ilişkiler Rusya'da Ukrayna'yı tamamıyla kaybedeceği endişesine yol açmıştı. Bunun üzerine Rusya, sınır uyuşmazlıkları ve diğer sorunları çözme yönünde inisiyatif kullanarak 31 Mayıs 1997'de Ukrayna ile Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalamıştı. Bu antlaşmayla taraflar birbirlerinin toprak bütünlüğünü tanıyorlardı ve Karadeniz Filosu sorunu da kısmen çözümlenmiş oluyordu. Rusya, aralarında büyük savaş gemileri de olmak üzere 338 Rus askerî gemisinin üsleneyeceği Sivastopol ve Karadeniz'de bazı körfezleri kiralayacaktı. Antlaşma koşullarına göre bu kiralamanın yıllık ortalama bedeli 98 milyon dolardı. Bu meblağ, Ukrayna'nın doğal gazdan ötürü Rusya'ya olan ve antlaşma imzalandığı sırada yaklaşık üç milyar dolara ulaşan borçlarına sayılacaktı.²¹⁴⁵

Mayıs 1997'de imzalanan antlaşmayla iki ülke ilişkileri eşitlik, toprak bütünlüğü ve egemenliğe saygı ilkelerine dayandırılıyordu. Fakat Rusya DUMA'sında şiddetli tartışmalar doğuran bu antlaşma uzun süre onaylanmadı. Ukrayna parlamentosunun hemen onayladığı bu antlaşmayı, DUMA imzalanmasından yaklaşık bir buçuk yıl sonra 25 Aralık 1998'de onayladı. Bu antlaşma Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün Rusya tarafından tanınması, Rusya'nın Kırım ve Sivastopol üzerindeki iddialarından vazgeçmesi anlamına geliyordu.

Leonid Kuçma, 1999 Aralık ayında yeniden devlet başkanı seçildikten sonraki ilk resmî ziyaretini Moskova'ya yaptı. Sembolik değeri olan bu ziyareti sırasında Kuçma, *Rusya'nın önemli stratejik partner olduğunu ancak ülkesinin Avrupa ve NATO tarafında ilerleyeceğini* belirtmeyi ihmal etmedi.²¹⁴⁶

2143 Taras Kuzio, **Ukraine Under Kuchma**, Macmillan Press Ltd, London 1997, s. 64.

2144 Olcott, Aslund ve Garnett, **Getting It Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States**, Carnegie Endowment, Washington 1999, s. 134.

2145 Yeltsin, **Geceyarısı Günlükleri**, s. 210.

2146 Boris Vinogradov ve Yanina Sokolovskaya, "V Moskve Kuçma okazalsya ranşe Lukaşenko", **İzvestiya**, 7 Aralık 1999.

2.5.7.3. Promethe'nin Dirilişi: GUAM (Gürcistan-Ukrayna-Azerbaycan-Moldova)

Bolşevik İhtilali sırasında ülkelerinin bağımsızlığı için çalışan, ancak Kızıl Ordu'nun işgali neticesinde bağımsızlıklarını kaybeden ve ülkelerini terk etmek zorunda kalan Ukraynalı, Azerbaycanlı, Gürcü aydınlar Avrupa devletlerinin başkentlerine yerleşerek mücadelelerini devam ettirmişlerdi. Bolşevik zulmünden kaçan bu aydınlar kendi aralarında “Promethe hareketi” olarak adlandırılan Bolşevik karşıtı bir cephe kurmuşlardı. Promethe hareketinin önde gelenleri arasında Ukrayna Devlet başkanı Simon Petlura, Azerbaycan Cumhuriyeti başkanı Mehmet Emin Resulzade, Gürcistan Devlet Başkanı N. Jordania, Ukrayna Dışişleri Bakanı Aleksandr Çulgin gibi isimler bulunmaktadır. Bu grup Paris'te 1926-1938 yılları arasında kesintisiz olarak *Promethe Dergisi*'ni çıkardı ve Promethe Hareketi olarak adlandırıldı.²¹⁴⁷ Bu tarihî tecrübe Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ukrayna, Azerbaycan ve Gürcistan'ın yakın ilişkiler geliştirmesine zemin oluşturdu. Bu üç ülkeye Moldova'da dâhil oldu. Kısaca GUAM olarak adlandırılan oluşum ilk ortaya çıkışından itibaren Rusya karşıtı bir yapı olarak algılandı. Dört ülkenin de Rusya ile yaşadığı krizler, her birinin toprak bütünlüğünü tehdit eden “dondurulmuş çatışmalar”la mücadele etmeleri, AB ve NATO ile iş birliği konusundaki ortak yaklaşımları Gürcistan, Ukrayna, Moldova ve Azerbaycan'ı dayanışmaya iten temel faktörler oldu.

GUAM, başlangıçta dört ülke arasında (Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldavya), resmî nitelik taşımayan siyasi bir yakınlaşma olarak belirmişti. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde bağımsızlık için en fazla mücadele veren dört ülke arasındaki oluşumun kökeni, 1996 sonlarıyla 1997 yılının ilk yarısında gündemi yoğun bir şekilde işgal eden Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması (AKKA), kanat indirimleri konusunda Rusya'nın revizyon isteğine gitmektedir.²¹⁴⁸ Rusya'nın müzakerelerdeki olumlu ilerlemelere rağmen güney kanadındaki kuvvetlerini tek taraflı olarak artırmaya başlaması üzerine Gürcistan, Azerbaycan ve Ukrayna liderleri 1996 yılı sonlarında aralarında danışma niteliğinde bir düzenlemeye gittiler. Bu yapıya daha sonra Moldova da katıldı. Dört ülke, AKKA'da yapılacak bir revizyonun bölgedeki güç dengesini Rusya'nın lehine değiştireceği gibi, ülkelerindeki Rus kuvvet-

2147 Geniş bilgi için bk. Etienne Copeaux, “Prometeci Hareket”, **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türk Dilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Metis Yay., 1996, s. 17-29.

2148 1990 yılında AKKA imzalanmıştı. AKKA ile hedeflenen, Avrupa'da yeni askerî kuvvetler dengesi oluşturularak eski bloklar arasında yeni bir güven ve istikrar ortamı yaratmaktı. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Varşova Paktı'nın çökmesi ile 90'lı yılların ortalarından itibaren AKKA rejiminin revizyonu yoğun olarak gündeme geldi. Bu tartışmalar ve Rusya'nın talepleri için bk. Nurşin A. Güney, “AKKA'nın Yeni Koşullara Uyarlanması ve Türkiye'nin Güvenliği”, **En Uzun On Yıl**, Gencer Özcan ve Şule Kut (Dr.), 2. Baskı, Buke Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 165-191.

lerinin mevcudiyetini kendi rızaları olmamasına rağmen meşrulaştıracağı düşüncesiyle buna karşı birlikte hareket etme kararı aldılar. Mayıs 1997'deki AGİT zirvesinde AKKA'daki düzenlemeler onaylandığında GUAM oluşumu etkisini gösterdi. Antlaşmaya, millî sınırların dışında bulundurulacak kuvvetler için o ülkenin rıza göstermesi koşulu konuldu.²¹⁴⁹

10 Ekim 1997'de Strazburg'da yapılan Avrupa Konseyi toplantısında dört ülke devlet başkanı GUAM oluşumunun devam ettiğine dair resmî bir bildiri yayınladılar. Bu bildiri, güvenlikle ilgili önemli konularda dört ülkenin çıkarlarının örtüştüğünü, iş birliğinin faydalı olduğu belirtiliyor ve bu inisiyatifin geliştirilmesi hedefi açıklanıyordu. Bu şekilde Strazburg Bildirisi ile GUAM oluşumu kurumsallaşma doğrultusunda resmî bir nitelik kazanmış oldu. Bu bildiri GUAM'ın amacı şu başlıklar altında sıralandı: Uluslararası politikada iş birliği, ayrılıkçılığa karşı ortak mücadele, bölgesel ihtilaflara karşı karşılıklı destek, barışın korunması için ortak çaba, ulaşım güzergâhlarının geliştirilmesi, AB ve NATO'ya üyelik hedefi, Asya- Kafkasya- Avrupa ulaşım koridoru kurulması.²¹⁵⁰ Bu hedefler göz önünde bulundurulduğunda GUAM'ın Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasındaki nüfuzunu zayıflatmaya yönelik bir girişim olduğu anlaşılmaktadır. ABD ve Avrupa ülkeleri de "jeopolitik çoğulculuk" anlayışı çerçevesinde Ukrayna'nın "de facto" lideri konumundaki bu oluşuma destek verdiler.

24 Nisan 1999'da Özbekistan da GUAM grubuna dâhil oldu. Gürcistan, Ukrayna, Özbekistan, Azerbaycan, Moldavya devlet başkanları NATO'nun Kuruluşunun 50. yıl dönümü kutlamaları için Washington'da buldukları sırada Özbekistan Büyük Elçiliği'nde bir araya gelerek Washington Deklarasyonu'nu imzaladılar. Bu bildiri ile GUAM inisiyatifi Özbekistan'ın da katılımıyla beş üyeli yeni bir bölgesel örgüte dönüştürüldü.

Ukrayna'nın öncülük ettiği GUAM'a üye ülkeler; Rus enerji kaynaklarına olan bağımlılığın azaltılması ve Rusya'ya alternatif enerji koridoru oluşturulması, Rusya destekli ayrılıkçılığa karşı koyma, NATO ile iş birliğinin

2149 Olcott, Aslund ve Garnett, **Commonwealt...**, s. 166-67.

2150 Asya- Kafkasya- Avrupa arasında ulaşım koridoru kurulmasına ilişkin 1993'te AB ile BDT ülkelerinden Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Tacikistan, Özbekistan ve Türmenistan arasında TRACECA projesi başlatılmıştı. Ekim 1996'da Ukrayna ve Moğolistan, Mayıs 1998'de ise Moldavya bu projeye dâhil oldu. Proje, Avrupa'dan Karadeniz, Kafkaslar ve Hazar üzerinden Orta Asya'ya uzanacak ticaret yolu sistemi yaratarak yeni bağımsız cumhuriyetlerin siyasi ve ekonomik bağımsızlığını güçlendirip onları Avrupa Topluluklarına daha yakınlaştırmayı hedeflemektedir. Bu projenin yürürlüğe konmasıyla bölgenin yabancı yatırımlar için cazibe merkezi olacağı öngörülmekteydi. Milyarlarca doların gerektiği ve on yıllar sürecektir bu proje çok yavaş ilerledi, bu nedenle kısa vadede projenin başarısızlığından söz edilebilir. Ancak proje kapsamında çalışma grubu toplantıları gerçekleştirilmektedir. Bu toplantılar bölgesel sorunların ele alındığı siyasi forum niteliğine dönüşmüştür. TRACECA'nın gerçekleştirdiği projeler ve yapılan grup toplantıları hakkında bk. <http://www.traceca.org/whatis.html>, Erişim Tarihi: 11.12.2004.

geliştirilmesi konularında birlikte hareket etmektedirler. Özbekistan hariç diğer dört ülkede devam eden etnik uyuşmazlıklar ve bunlara Rusya'nın etkisi GUAM ülkelerini bir araya getiren en temel unsurdur.²¹⁵¹ Ukrayna'nın Karadeniz filosunun bulunduğu Sivastopol'un statüsü konusunda Rusya ile ihtilafı, Moldova'nın Trans-dnyester'de Rus ayrılıkçılarla mücadelesi, Gürcistan'ın Abhazya ve Güney Osetya sorunu, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ meselesi GUAM ülkelerini yakınlaştırmaktaydı. Bu güvenlik sorunları GUAM ülkelerini NATO ile askerî iş birliğine yöneltti. Ukrayna'nın, Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın barış gücü birlikleri Kosova'da faaliyet göstermektedir. NATO'nun BİO programı çerçevesinde GUAM ülkeleri NATO'nun askerî tatbikatlarında yer almaktadır. GUAM'ın kurulmasının en önemli sonucu eski Sovyet sahasında bir tarafta Rusya öteki tarafta Ukrayna'nın başını çektiği iki grubun ortaya çıkmasıdır.

Sonuç olarak, önce Altın Orda sonra Kırım Hanlığı toprağı olarak 13. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar Türklerin hakimiyetinde olan Kırım Yarımadası tarih boyunca güç mücadelesinin yoğun olduğu bir bölge olmuştur. 1954 yılından itibaren Ukrayna'nın egemenliği altında bulunan Kırım, bağımsızlık sonrası Ukrayna'nın dış politikasında sürekli ana gündemi teşkil etmiştir. Rusya, 1998 yılında imzaladığı ve parlamentoda onayladığı antlaşmayla Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü tanımakla birlikte, Kırım üzerindeki iddialarından hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Sivastopol'de bulunan Karadeniz filosu ve Kırım'da yaşayan Rus kökenli nüfus Kırım'ın 1990'lı yıllar boyunca "dondurulmuş çatışma" bölgesi olarak algılanmasına yol açmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında zorla sürgün edilen ve Mustafa Cemiloğlu'nun sessiz direnişi sayesinde geri dönüş hakkı kazanarak 1990'dan itibaren ana vatanlarına geri dönen Kırım Türklerinin haklarının iadesi sorunu ise Kırım'daki belirsizliği artıran bir başka önemli konu başlığı olmuştur. Türkiye, TİKA üzerinden yürüttüğü yardım faaliyetleriyle soydaşlarına sahip çıkarak Kırım Türklerinin haklarını korumaya çaba göstermiş ve Ukrayna'nın Türk kökenli vatandaşlarını iki ülke arasındaki iyi komşuluk ve iş birliği ilişkilerinin tesis edilmesinde avantaj olarak kullanmıştır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde değişen jeopolitik dengeler bağlamında Karadeniz'de gündem güne artan NATO etkinliği de Kırım üzerindeki çatışma riskini artırmıştır. NATO'nun genişlemesinden rahatsız olan ve yenden çevrelenmişlik psikolojisine giren Rusya, NATO'nun Karadeniz'de artan kontrolüne karşı tedbirler almaya çalışmıştır. Rusya ile Avrupa arasında tampon konumuyla Ukrayna, 1990'lı yıllar boyunca bir yandan Rusya ile ilişkilerini dengeli yürütmeye çalışırken bir yandan da AB ve NATO ile or-

2151 GUAM'ın kurulma nedenleri konusunda bk. Hatem Cabbarlı, "Karadeniz Ekseninde Siyasi Örgüt: GUAM", Jeopolsar, C 1, S 1, Eylül 2004, http://www.jeopolsar.com/makale4.htm#_ftnref17, Erişim Tarihi: 11.12.2004.

taklığını güçlendirmeye yönelik adımlar atmıştır. Stalin'in 1932-33 yıllarında uygulamaya koyduğu kollektivizasyon politikası neticesinde yaşanan "Holodomor"dan (kıtlık) dolayı Rusya'yı soykırım ile suçlaması ve tazminat talebi Ukrayna'nın istikametine dair en somut göstergedir.

2.5.8. Rusya Federasyonu ve Özerk Cumhuriyetler*

Sovyetler Birliği'nin dağılması neticesinde Rus tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. İmparatorluğu'nun parçalanması neticesinde toprak kaybına uğramasına rağmen Rusya Federasyonu, bir ucu Pasifik Okyanusu'nda diğer ucu Avrupa'nın doğusunda 17 milyon km karelik yüz ölçümüyle dünyanın en büyük ülkesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde 150 milyona yaklaşan nüfusu, zengin doğal kaynakları, sahip olduğu nükleer silahlar ve tevarüs ettiği emperyal mirası ile Rusya, küresel siyasetin önemli bir aktörü olarak görülmüştür. 1990-2000 yılları arasında Rusya'da, Boris Yeltsin'in iktidarda olduğu dönemdir. Yeltsin, her ne kadar Batı yanlısı Atlantikçi bir dünya görüşü ve dış politika anlayışına sahip olsa da "yakın çevre" doktrinini ilan ederek eski Sovyet sahasını Rusya'nın arka bahçesi olarak kabul ettirmiştir.

Doksanlı yıllarda Rus dış politikasının en temel sorunlardan biri Rusya'nın dünyadaki konumunun ve rolünün belirlenmesi olmuştur. Büyük toprak kaybı, süper güç konumunun elden gitmesi Rusya'da bir kimlik bunalımı ortaya çıkarmıştır. Rusya'nın çok milletli ve çok kültürlü nüfus yapısı, ülke dışında kalan 25 milyon civarındaki Rus nüfusu da bu kimlik bunalımını derinleştirmiştir. Rusya'nın ulusal çıkarlarının neler olduğuna farklı yanıtlar veren iki rakip siyasi grup ortaya çıkmıştır. Bir taraf Rusya'nın Batı ile yakınlaşmasını ve Batılı değerleri benimsemesini savunurken karşı taraf bunun ihanet olduğunu, bu zihniyetin imparatorluğun parçalanmasına yol açtığını ileri sürerek Rusya'nın kendine özgü yolunu takip ederek Avrasya'nın büyük gücü olması gerektiğini savunmuştur.

1990-2000 yılları arasında Rus dış politikasını üç döneme ayırarak incelemek mümkündür. a) 1991-1993 yılları arası Atlantikçi Batı yanlısı dış politika b) 1993-1996 arası Rusya'nın Monrö Doktrini olarak adlandırılan "yakın çevre" doktrini çerçevesinde eski Sovyet coğrafyasının "hayat sahası" olarak ilan edildiği dönem; c) 1996-1999 arası Yevgeny Primakov'un dışişleri bakanlığı ve başbakanlığı döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan "çok kutuplu adil bir dünya düzeni" içerisinde Rusya'nın Avrasya'nın süper gücü olmasına yönelik politikalar. Bu dönemde Türk-Rus ilişkileri de Dağlık Karabağ, Çeçenistan, Bosna savaşları gibi Türkiye ile Rusya'yı karşı karşıya getiren pek çok krizle sınanmış olmakla birlikte istikrarlı bir şekilde gelişmiştir.

* Prof. Dr. Fırat Purtaş AHBV Üniversitesi İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, firat.purtas@hbv.edu.tr

2.5.8.1. Atlantikçi Yeni Rusya ve “Yakın Çevresi”

Sovyetler Birliği'nin dağılmasında ve yeni Rusya'nın kurulmasında Boris Yeltsin'in liderliğindeki “Atlantikçi” grubun politikaları belirleyici olmuştur. Egor Gaidar'ın Hükümet Başkanı, Andrei Kozirev'in Dışişleri Bakanı olarak yer aldığı bu ekip, Rusya'yı Batılı değerlerle bütünleşmiş, çok uluslu, demokratik bir devlet olarak inşa etmeyi hedeflemişlerdir. Bu ideal doğrultusunda Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki ilk dönemde Rus dış politikasında Batı ile ilişkiler ağırlık kazanmıştır. Bu nedenle muhalifler yönetimdeki Yeltsin'i Atlantikçi hükümetini eski Sovyet cumhuriyetlerini ihmal etmekle, imparatorluğun mirasını boşa harcamakla, kontrolsüz bir şekilde yürütülen özelleştirmeler neticesinde ülke kaynaklarını ucuza satmakla suçlamışlardır. Bu eleştirilerin de etkisiyle Atlantikçi Rus yönetimi, 1993 yılında dış politikada “Yakın Çevre” (near abroad) doktrinini ilan etmiştir. 1991-1996 yılları arasında dışişleri bakanlığı görevini yürüten Andrei Kozirev, Batılı ülkelerin desteğini alarak eski Sovyet coğrafyasını Rusya'nın ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu “Yakın Çevre”si olarak Batı'ya kabul ettirmiştir.

1990'lı yılların ilk yarısında Batılı ülkeler, eski Sovyet cumhuriyetleri ile ilişkilerinde Rusya'ya özel bir konum tanıyan “Önce Rusya (Russia First)” anlayışını benimsemişlerdi. Buna göre, Rusya demokratikleşirse bu dönüşüm domino etkisi ile bütün eski Sovyet cumhuriyetlerine yayılacaktı. Bu sebeple, Rusya'nın yeni bir hegemonik girişimi olan “Yakın Çevre” doktrinine ABD ve Avrupa ülkeleri göz yummuşlardır. Eski Sovyet ülkelerinde devam eden istikrarsızlıklar, Tacikistan ve Gürcistan'da yaşanan iç savaş, Azerbaycan ve Ermenistan arasında devam eden Karabağ Savaşı gibi krizler de Batı'nın Rusya'nın eski Sovyet coğrafyasındaki özel konumunu kabul etmesinde etkili olmuştur. “Yakın Çevre” politikası ile birlikte Rusya, başta Güney Kafkasya ve Orta Asya olmak üzere eski Sovyet coğrafyasını kendi nüfuz sahası olarak ilan etmiştir. Bununla birlikte ülkedeki ekonomik sorunlar ve iç savaşa varan siyasi gelişmeler 1990'lı yıllar boyunca Rusya'nın eski Sovyet sahasındaki konumunun fiili olarak erozyona uğramasına neden olmuştur.

Rusya'da Atlantikçi yönetimin eski Sovyet coğrafyasını ihmal ettiği yönünde bir algı hâkimdir. “Yakın çevre” doktrini ile atılan adımlar bu algının gerçekliği yansıtmadığını ortaya koymaktadır. Öte yandan Atlantikçi dış politika Rusya'ya önemli kazanımlar da sağlamıştır. Rusya Federasyonu'nun uluslararası sisteme entegrasyonu, Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi daimi üyeliğinin Rusya Federasyonu'na devri, Sovyetler Birliği'nin sahip olduğu tüm nükleer silahların Rusya'da toplanması, NATO ile ortaklık, G7'ye üyelik gibi gelişmeler Atlantikçi dış politikanın başarıları olarak sıralanabilir.

Yeltsin “Gece Yarısı Günlükleri” adlı hatıratında Rusya'nın G-7'ye üyeliğini şu şekilde izah etmektedir:

*Gorbaçov, SSCB'nin devlet başkanı olduğu sırada, Yedilerin Sekizler olması gerektiğinden söz etmeye başlamıştı. Fakat ancak 1990'larda Rusya, başlangıçta "özel konuk" olarak zirvelere davet edilmeye başlandı; mali ekonomik konular bize kapalıydı. Öyle görünüyor ki bu 7+1 formatı üyelerin bir çoğuna uygundu; zira bize daha fazla yaklaşımlarına olanak sağlamaktaydı. Fakat Rusya'da sınava giren öğrenci hissi uyandırmaktaydı. Bu kabul edilemezdi... Sonunda Haziran 1997'de Denver zirvesinde Rusya'ya tam üyelik statüsü verildi. Sanırım, birkaç ay önce Helsinki'deki Rusya-ABD toplantısında geliştirdiğim NATO'nun doğuya doğru genişlemesiyle ilgili sert tutumumuz, bize bu statünün verilmesinde rol oynadı. Helsinki'de NATO'nun Doğu ile Batı arasında yeni bir çatışmaya yol açacak bir hata yapmakta olduğunu ilan etmişim. Rus basını, ordu ve siyasal kaynaklar tarafından desteklenmediği ve dünyadaki konumumuzu zayıflatacağı için bu aşırı tutumdan ötürü beni eleştirdi. Rusya dünyadaki en etkili ülkelerden biridir. Benzersizdir. Büyük doğal kaynak rezervlerimiz, ileri teknolojimiz, inanılmaz bir iç pazarımız, oldukça nitelikli bir emek pazarımız ve dinamik bir toplumumuz vardır. Sekizlere dâhil edilmemizin nedeni budur.*²¹⁵²

2.5.8.2. Primakov Doktrini ve Avrasya Odaklı Rus Dış Politikası

1993 yılı son baharından itibaren Rusya'nın iç politikasında meydana gelen, DUMA'nın topa tutulması gibi gelişmeler Rus dış politikasının Avrasya'ya kaymasında etkili olmuştur. Bununla birlikte Rus kamuoyunda Batı'nın güvenilir bir ortak olmadığı, ABD'nin ve Avrupa'nın zayıf bir Rusya'yı tercih ettiği şeklindeki yaygın kanı da Rusya-Batı ilişkilerine olumsuz etki etmiştir. Rus toplumu Batı'nın, kısa vadeli krediler ve cılız yatırımlarla yakın zamana kadar süper güç olan Rusya'yı ekonomik sömürge haline dönüştürdüğüne inanmıştır. 1994 yılı sonunda şiddetlenen Çeçenistan Savaşı ise Rus yönetici elitinde ve toplumda yeni bir parçalanma sendromunu ortaya çıkarmıştır.

Bu dönemdeki iç siyasi gelişmelerin seyri kısaca şu şekilde olmuştur: Yeltsin ile DUMA arasında uzun süre devam eden yetki tartışmasının ardından 21 Eylül 1993'te Yeltsin parlamentoyu feshederek seçimlerin yenilenmesini kararlaştırdı. Milletvekilleri ise bu kararı kendilerine yönelik bir komplolar olarak algıladı ve oy çokluğuyla Yeltsin'in görevden alınması (impeachment) kararını aldı. Bunu takiben Yeltsin'in yerine başkanlığa getirilen Rutskoy ve Meclis Başkanı Hasbulatov öncülüğünde reform karşıtları parlamento binasında toplanmaya başladılar. Yeltsin, DUMA'nın yasa dışı işgali olarak nitelendirdiği bu girişime 4 Ekim'de parlamento binasını topa tutarak cevap verdi. 1993 sonbaharında yaşanan siyasi mücadelelerin ardından 12 Aralık 1993'te anayasa referandumu düzenlendi ve devlet başkanının yetkilerinin

2152 Boris Yeltsin, *Geceyarısı Günlükleri*, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000, s. 126-127.

büyük ölçüde artırıldığı yeni Rus Anayasası kabul edildi. Bu anayasa Rusya'yı güçlü bir başkanlık sistemi ile yönetilen federasyona dönüştürmüştür. Genişleyen yetkileri ve siyasi gücü nedeniyle Devlet Başkanı Yeltsin ise yeni Rus Çarı olarak adlandırılmıştır.²¹⁵³ Öte yandan Eylül 1994'te başlayan Çeçenistan Savaşı,²¹⁵⁴ ülkedeki kötü gidişatın ve bütün sorunların sorumlusu olarak Yeltsin'in yıpranmasına neden oldu. Bunun sonuçları Aralık 1995'teki parlamento seçimlerinde görüldü. SSCB'yi diriltmeyi vaateden Komünist Parti %40 oyla seçimlerden birinci olarak çıktı. Eski Sovyet cumhuriyetlerinde kalan 25 milyon Rus'un haklarının savunucusu milliyetçi Vladimir Jirinovski'nin Liberal Demokrat Parti'si ise ikinci geldi. Böylece parlamentoda Yeltsin karşıtları çoğunluğu elde ettiler. Bunu dengeleme adına Yeltsin, 9 Ocak 1996'da Dış İstihbarat Servisi Başkanı Yevgeni Pirimakov'u Dış İşleri Bakanlığına atadı. 1991-1996 yılları arası Rusya Federasyonu Dış İstihbarat Direktörlüğü görevini yürüten Primakov, Rusya'da tüm kesimlerce desteklenen birisiydi. Önce dışişleri bakanı, daha sonra başbakan olan Primakov, Rusya'nın eski müttefikleri ile olan ilişkilerine öncelik veren bir dış politika çizgisi benimsedi.

Primakov'un dışişleri bakanı olması ile birlikte Rus dış politikasında Avrasyacı Okul etkili olmaya başlamıştır. Primakov Dönemi'nde Rus dış politikası ülkenin Batı dünyasına hızla entegre olmasını hedefleyen "liberal enternasyonalist" karakterini geride bırakarak, dünya siyasetinde önemli bir konum kazanmayı hedefleyen ve millî çıkara dayalı bir yapı kazanmıştır. Primakov, Rusya'nın Batı'nın küçük ortağı olmayı kabul etmiyor, çıkarların Batı'yla her alanda uyuşmadığından hareketle Batı'nın yanında özellikle eski müttefiklerle olan bölgesel ilişkilere de önem veriyordu. Bu dönemde Başkan Yeltsin de ABD'nin tek kutuplu dünya düzeni ve küresel hegemonya inşa etme girişimlerine karşı çıkmaya başladı ve eşitliğe dayalı çok kutuplu bir dünya düzeninde Rusya'nın Avrasya'nın bölgesel lideri olarak yer almasını savundu. Eski Sovyet sahasına güçlü bir şekilde dönüş, SSCB'yi yeniden diriltme sevdası Avrasya ideolojisinin esasını oluşturuyordu.²¹⁵⁵

2153 Michael McFaul, **Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin**, Cornell University Press, New York, 2001, s. 3.

2154 Silahlı çatışmalar ilk önce Eylül 1994'ten itibaren bağımsızlığın savunucusu Cahar Dudayev'le bağımsızlık karşıtı muhalefet arasında başladı. Bu çatışmalarda Dudayev'in galip çıkması üzerine 1 Aralık 1994'te Yeltsin Çeçenistan'a 40 bin kişilik Rus birliği gönderilmesi emri verdi. 1995'in başından itibaren karadan ve havadan ağır bombardımanlarla birlikte çatışmalar ağırlaştı. Dudayev'in şehit edilmesinden sonra cumhurbaşkanı olan Maşhadov ile Rus ordusunun komutanı General Aleksandr Lebed 25 Temmuz 1996 tarihinde ateşkes antlaşması imzaladılar. 31 Ağustos 1996'da ise Yeltsin Çeçenistan'a giderek Hasavyurt Barış antlaşmasını imzaladı. Çeçenistan'ın bağımsızlığının tanındığı bu antlaşma 1999'da başlatılan ikinci Çeçenistan Savaşı'na neden oldu.

2155 ABD'nin hegemonik gücüne denge oluşturmaya yönelik çok kutuplu dünya düzeni inşası stratejisinin bir parçası olarak Rusya büyük güç olduğu iddiasını sürdürmektedir. So-

26 Ekim 1997’de Rusya Federasyonu Devlet Başkanı’nın kararnamesi olarak Millî Güvenlik Konsepti yayınlanmıştı. Rusya’nın dünyadaki konumu üzerinde odaklanan Millî Güvenlik Konsepti iyimser bir tablo çizmekteydi, millî güvenliğe yönelik en büyük tehdidin dışarıdan değil içeriden kaynaklandığı belirtiliyordu.²¹⁵⁶ Rusya’nın çok kutuplu dünyada Avrasya süper gücü olması gerektiği üzerinde duran ve millî çıkarları bu doğrultuda tespit eden Millî Güvenlik Konsepti, Primakov Doktrini olarak adlandırıldı.

NATO’nun genişlemesi ve Kosova sorunu nedeniyle NATO’nun tek taraf- lı olarak Yugoslavya’ya operasyon düzenlemesi Rusya’daki Batı karşıtlığını daha da tırmandırmıştır. NATO uçaklarının Belgrad’ı bombaladığı 25 Mart 1999 tarihinde verdiği demecinde Yeltsin, Kosova operasyonunu *özünde NATO’nun XXI. yüzyıla dünya jandarması üniformasıyla girme çabası* olarak nitelendirmiş ve Rusya’nın buna asla razı olmayacağını söylemiştir.²¹⁵⁷ Ağustos 1999’da Bişkek’te yapılan Şangay Beşlisi zirvesine gelirken ise Yeltsin *üniformasını giyerek geldiğini Batı’yla savaşa hazır olduğunu* açıklamıştır.²¹⁵⁸ Dolayısıyla Rusya’da Avrasyacılığın yükselişi NATO’nun politikalarına karşı gelişmiştir.

Daha sonra Avrasyacı Okul içerisinde Aleksandr Dugin gibi isimler öne çıkmıştır. Dugin’in öncülük ettiği Avrasyacılık tamamıyla Batı karşıtlığı üzerine kurulmuştur. Batı ile ilgili her şeye “hayır” düşüncesi baskındır. Dugin’e göre, Batı’nın temel amacı Rusya’yı yok etmektir ve özellikle, NATO Rusya’yı çevrelediği için Rusya’nın kendini koruması gerekmektedir. Batı’nın özgürlük, demokrasi, liberalizm adı altında yaymaya çalıştığı aslında ahlak-sızlık, toplumsal çöküntü, kan ve gözyaşdır.

2.5.8.3. Şangay Beşlisi ve Rusya’nın Doğu’ya Dönüşü

Türkistan üzerinde yüzyılları aşan hâkimiyeti, Kore üzerindeki hâkimiyet mücadelesi nedeniyle yaşanan Rus-Japon Savaşı, Soğuk Savaş Dönemi’nde Hindî-Çin’i bölgesindeki nüfuzu göz önünde bulundurulduğunda Avrupalı bir sömürgeci devlet olarak Rusya’nın dış politikasında Asya’nın da özel bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. 1990’lı yıllarda Rusya’nın Asya’ya yönelik dış politikasında Çin ile geliştirdiği ortaklık büyük yer kaplar. 1996 yı-

ğuk Savaş sonrası Rusya’nın büyük güç olma iddiası De Gaulle’nin İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Fransa’nın uluslararası etkinliğini artırma ve bağımsızlığını geri kazanma çabalarına benzetilmektedir. Ancak sahip olduğu potansiyel dikkate alınarak böyle bir ihtimal de göz ardı edilmemektedir. Bk. John Berryman, “Russian Foreign Policy: An Overview”, **Russia After the Cold War**, Ed. Mike Brown and Cameron Ross, Longman, England, 2000, s. 337.

2156 “Konseptsiya Natsionalnoy Bezopaznosti Rossiyskoy Federatsii”, **Rossiyskaya Gazeta**, 26 Aralık 1997’den aktaran Mangıtlı, **agt.**, s. 23.

2157 Yeltsin, **Geceyarısı...**, s. 222.

2158 Purtaş, agm.

ında Şangay Beşlisi olarak başlayan süre Rus-Çin ortaklığının gelişimiyle paralel bir şekilde gelişmiştir. Bununla birlikte 1997 yılında Rusya, serbest ticaret rejimini yaygınlaştırmayı amaçlayan APEC'e de (Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü) üye olmuştur.

Şangay Beşlisi'nin ilk toplantısı 25 Nisan 1996'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) Şangay şehrinde, ÇHC ile ona sınırdış olan dört eski Sovyet cumhuriyeti Rusya Federasyonu, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan devlet başkanlarının eski Çin-Sovyet sınırının güvenli hale getirilmesine ilişkin antlaşma imzalamasıyla başladı. 2001 yılında "Şangay İşbirliği Örgütü"ne dönüşen bu süreçte, devlet başkanları düzenli olarak her yıl bir ülkenin başkentinde toplandılar ve kat edilen mesafe ölçüsünde iş birliği konuları giderek gelişti. "Şangay Beşlisi" ortaya çıktığı andan itibaren Amerikan hegemonyasına karşı ve Batı Bloku'nu hedef alan bir ittifak niteliğinde olduğu iddia edildi. Rusya ve Çin'in Orta Asya'nın jandarmalığını üstlendiği ve örgütün Asya'nın NATO'su olduğu üzerinde duruldu.

Rusya ve ÇHC'nin iç politikada benzer sorunlarla karşı karşıya olmaları (Rusya'da Çeçenistan sorunu, ÇHC'de Doğu Türkistan ve Tibet sorunları); ABD'nin hegemonyasını genişletmesinden rahatsız olan iki ülkenin Irak'a uygulanan BM ambargosu, NATO'nun doğuya doğru genişlemesi, Kosova'da BM yetkisi olmadan güç kullanılması gibi gelişmeler karşısında ortak tavır geliştirmeleri; büyüyen Çin ekonomisinin enerji ihtiyacını Rusya'dan karşılamak istemesi; Rus savunma sanayisi için Çin'in cazip bir pazar olması gibi faktörler Rusya'yı Çin'e yaklaştıran temel dinamikler oldu.

2.5.8.4. Rusya Federasyonu-Türkiye İlişkileri

Sovyetler Birliği'nin dağılması dünya ülkeleri içinde belki de en fazla Türkiye'yi etkilemiştir. Rusya ile kara sınırı kalmayan Türkiye, Karadeniz üzerinde Rusya ile komşuluğunu devam ettirmiştir. "Demir perde"nin yıkılması ve eski Sovyet toprakları üzerinde beşi Türk soylu on beş bağımsız devletin ortaya çıkması Türk dış politikasına yeni açılımlar sağlamıştır. Türkiye, bir yandan Soğuk Savaş boyunca yoğun tehdit algıladığı ve dengelemeye çalıştığı Sovyetler Birliği'nin yasal halefi olarak kabul edilen Rusya Federasyonu ile bölgesel iş birliği başlatırken, diğer yandan da o zamana kadar Türk dış politikası içerisinde hiç yeri bulunmayan Türk cumhuriyetleriyle bağlarını güçlendirmeye çalışmıştır.²¹⁵⁹ Soğuk Savaş'ın sona ermesi Türkiye'nin Batı ittifakı içerisinde öneminin azalacağı yönünde öngörülere

2159 "Sovyet rejiminin kapalı yapısı ve Moskova'nın Rus olmayan milletleri kontrolde gösterdiği duyarlılık Orta Asya ve Kafkaslar'daki halklarla ilişki kurmayı zorlaştırmış, sonuç olarak cumhuriyetin kuruluşundan sonra Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslar'daki halklarla ilişkisi az olmuştur." Bk. F. Stephen Larrabee and Ian O. Lesser, **Türk Dış Politikası: Belirsizlik Döneminde**, Çev. Mustafa Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 133.

yol açarken, eski Sovyet coğrafyasının sunduğu fırsatlar Türkiye'nin bölgesel bir güç olarak yeniden önem kazanmasına imkân sağlamıştır. 1990'lı yılların başında Türkiye, başta Türk cumhuriyetleri olmak üzere Rusya dâhil tüm eski Sovyet cumhuriyetleri tarafından model olarak görülmüştür.²¹⁶⁰

Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya'nın kendini ve dış dünya ile ilişkilerini tanımlamada yaşadığı karmaşa Türk-Rus ilişkilerine ve Türkiye'nin bölgesel politikalarına doğrudan yansdı. Rusya, 1991-1993 arası izlediği Atlantikçi dış politikanın uzantısı olarak Türkiye ile de yakınlaştı. Bu dönemde ikili ilişkiler KEİB (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi) gibi projelerle bölgesel iş birliği boyutuna taşındı. 25 Ocak 1992'de imzalanan İstanbul Deklerasyonu ile kurulan KEİB'in 11 üyeli örgütünün 6 üyesinin eski Sovyet cumhuriyeti olması Türk-Rus iş birliğinin bölgesel boyutunun göstergesi olmuştur. Öte yandan 1991-1994 arası Dağlık Karabağ Savaşı, 1992-1995 arası Bosna Savaşı, 1994-1996 arası Çeçenistan Savaşı Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir.

1997 yılında Türkiye, Rusya'nın Gazprom firması ile Mavi Akım Antlaşması imzalamıştır. Bu bağlamda dönemin Rusya Başbakanı Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Türkiye'nin ekonomik olarak Rusya'nın stratejik ortağı olduğunu ifade etmiştir. Türkiye'nin Mavi Akım projesini tercih etmesinde de GAMA, TEKFEN ve ENKA gibi Rusya'da iş yapan firmaların lobi çalışmaları etkili olmuştur.²¹⁶¹ Öte yandan bu alışveriş Rusya'nın Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattının yapımına yönelik itirazlarını yumuşatmıştır. GAZPROM, LUKOİL gibi büyük şirketlerin Hazar petrollerinden aldığı pay da Türkiye'nin transit ülke konumunu güçlendirmiştir.

Eski Sovyet coğrafyasında yabancı devletlerin etkinlik kurmasından rahatsızlık duyan Rusya, Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile olan iş birliğini de ihtiyatla karşılamıştır. Rusya'nın “yakın çevre” olarak tanımladığı ülkelerin çoğunun Türkiye ile dil, tarih ve kültürel yakınlığının bulunması yanında Rusya'nın Türk ve Müslüman nüfusunun Türkiye ile temasları Rusya'da “Pantürkizm” korkusunu yeniden canlandırdı. Öte yandan Türkiye, Rusya'nın hassasiyetlerini gözetken, Rusya'ya rağmen ve karşı girişimlerden kaçınarak Rusya'nın Türk ve Müslüman nüfusunu da ilişkiler geliştirilmesinde köprü olarak nitelendirdi. 1990'lı yıllarda Türk-Rus ilişkileri iş birliği ile rekabetin bir arada yürüdüğü bir dönem oldu. Bavul ticareti, turizm ve doğal gaz ithalatı üzerinden ekonomik ve toplumsal ilişkiler sürekli gelişirken PKK terörüne destek ve Çeçenistan meselesi nedeniyle siyasi ilişkiler inişli çıkışlı

2160 Graham E. Fuller and Ian O. Lesser, **Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu**, Çev. Yaşar Bülbül, Alfa, İstanbul 2000, s. 1.

2161 F. Stephen Larrabee and Ian O. Lesser, **Türk Dış Politikası: Belirsizlik Döneminde**, Çev. Mustafa Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 148.

seyretmiştir.²¹⁶²

2.5.8.5. Rusya Türkleri

Çoğunluğu yerli halk olmak üzere 193 farklı milletin yaşadığı, 277 farklı dil ve lehçenin konuşulduğu bir devlet olarak Rusya'da Türk dilli halkların nüfusu 15 milyon civarında, Müslümanlarının nüfusu ise 20 milyon civarında olarak tahmin edilmektedir. Rusya Türklerinin yaşadıkları başlıca bölgeler İdil-Ural (Povolje- İdil Boyu), Kuzey Kafkasya, Güney Sibirya ve Kuzey Doğu Sibirya'dır. Bu bölgelerde adını yerli (otoktan) Türk halklarından alan özerk cumhuriyetler bulunduğu gibi, yaşadığı bölgeye ve cumhuriyete adını vermeyen az nüfuslu Türk dilli halklar da yaşamaktadır. İdil Boyu'nda Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan; Kafkasya'da Karaçay-Çerkez, Kabardin-Balkar, Dağıstan; Güney Sibirya'da Altay, Hakas ve Tıva; Kuzey Doğu Sibirya'da ise Saha Cumhuriyeti adını bölgede yaşayan Türk dilli halklardan alan özerk cumhuriyetlerdir. Bu cumhuriyetlerin dışında da başta Moskova ve St. Petersburg gibi büyük şehirlerde çok sayıda Türk dilli halk yaşamaktadır.²¹⁶³

Rusya'da sayıları 50 binin üzerinde bulunan 20'ye yakın farklı Türk dilli halk bulunmaktadır. Bunlar arasında en kalabalık nüfusa sahip olan grup Tatarlardır. Rusya'daki Tatar nüfusunun toplamı 5 milyonun üzerindedir. Sayıca az olan titüler Türk halkları ise daha çok Güney Sibirya'da yaşamaktadırlar. Bunlar arasında Tıva, Hakas, Altay, Şor Türkleri en kalabalık olanlardır. Ancak nüfusları 50-60 bini geçmemektedir.

Rusya'da yaşayan Türk halkları farklı dinlere mensupturlar. İdil boyunda Tatarlar ve Başkurtlar çoğunlukla Müslümandır. Bu bölgede yaşayan Çuvaşlar ise çoğunlukla Ortodokstur. Sibirya Türkleri arasında Şamanizm, Tengricilik, Budizm ve Ortodoksluk belli başlı inanç sistemleridir. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türk dilli halklar diğer dağlı halklar gibi Müslümandır. Kafkasya'da ve İdil Boyu'nda yaşayan Türk dilli halklar açısından Müslümanlık, kimliklerinin önemli unsurudur.

Tataristan, Rusya'daki özerk cumhuriyetler içerisinde federal yetki ve ayrıcalıkları açısından özel bir konuma sahiptir. 31 Mart 1992 tarihinde im-

2162 Türk ve Rus bilim adamları, Soğuk Savaş sonrası Türk-Rus ilişkilerini konu alan çalışmalarında ekonomik ortaklık ve jeopolitik rekabeti ilişkilerin genel karakteri olarak belirtmektedirler. Bk. N.G. Kireyev Ed., **Turtsiya Mejdü Evropoy i Aziey**, İstitut Vostovedenie RAN ve İstitut İzuçeniya İzrailya i Blijnevo Vostoka, Kraft+ İV RAN, Moskova 2001, s. 5, 8; Duygu Bazoğlu Sezer, "Rusya: Jeopolitik Yarışma ile Ekonomik Ortaklığı Bağdaştırmanın Zorlukları", Barry Rubin ve Kemal Kirişçi Drl., **Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002, s. 229.

2163 Fırat Purtaş, "Milletler Meselesi Çerçevesinde Rusya Türkleri", **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yılığ 2013**, Ed. Murat Yılmaz, Turgut Demirtepe, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara 2015, s. 472.

zalanan Federal Antlaşma'yı imzalamayan Tataristan, 15 Şubat 1994 yılında merkez ile ayrı bir antlaşma yapmıştır. dönemin Rusya Devlet Başkanı Yeltsin, bu antlaşmayı federasyonun dağılma tehlikesini ortadan kaldıran acil siyasi destek olarak tanımlamış ve tarihî öneminin altını çizmiştir. Rusya'nın ortasında yer alan coğrafi konumu, sahip olduğu zengin doğal kaynakları, nüfus yapısı gibi faktörler de Tataristan'ı Rusya'nın federal cumhuriyetleri arasında ayrı bir konuma yerleştirmektedir.

Tataristan'da 1980'li yılların sonlarından itibaren Tatar milliyetçileri bağımsızlık talebiyle ortaya çıkmışlar, çeşitli toplantılar ve gösteriler düzenlemişlerdir.²¹⁶⁴ Tatar Yüksek Sovyeti 30 Ağustos 1990'da ülkenin egemenliğini ilan etmiş, 24 Ekim 1991'de ise bağımsızlık kararı almıştır. Tatar Yüksek Sovyeti'nin kararı 21 Mart 1992'de halk oyuna sunulmuş ve referandumda da çoğunluk bağımsızlık yönünde oy kullanmıştır. Ancak bu karar Moskova tarafından kabul edilmemiş, federal ilişkileri düzenleyen ayrıcalıklı bir antlaşma ile Tataristan, Rusya Federasyonu içerisinde tutulmuştur. 1991'den 2010'a kadar Tataristan'ın devlet başkanlığı görevini Mintemir Şaymiyev yürütmüştür.

İdil-Ural Bölgesindeki özerk cumhuriyetlerden biri de adını Başkurt Türklerinden alan Başkurdistan'dır. Sovyetlerin dağılması sürecinde 11 Ekim 1990'da cumhuriyet teşekkül etmiş ve Şubat 1992'de de Başkurdistan Cumhuriyeti olarak adlandırılmıştır. 4 milyonun üzerinde nüfusa sahip Başkurdistan'da yüzün üzerinde farklı halk yaşamaktadır. Çoğunluğu %36 ile Ruslar oluştururken, Başkurt nüfusunun toplam nüfusa oranı %30'dur. Ülkenin üçüncü büyük nüfusu %24 ile Tatarlardır.

İdil Boyu Türklerinden olan Çuvaşlar Rusya'da yaşayan Türk dilli halklar arasında en hızlı asimile olan gruptur. Yine de Çuvaşlar Rusya'da yaşayan milletler arasında Ruslar, Tatarlar, Ukrainerler ve Başkurtlardan sonra en fazla nüfusa sahip olan beşinci millettir. Çuvaşistan dışında da çok sayıda Çuvaş nüfusu bulunmaktadır. Özellikle de Tataristan ve Başkurdistan gibi komşu cumhuriyetlerde çok sayıda Çuvaş yaşamaktadır.

1990'lı yıllar boyunca Rusya Türkleri daha önceki dönemlere kıyasla daha özgür bir dönem geçirmişlerdir. Yeltsin'in iktidarı boyunca "alabildiğiniz kadar egemenlik" ilkesi ile formüle edilen gerçek federalizm dönemi (1992-2000) Rusya Türklerine de hareket serbestisi sağlamıştır. Ancak Putin'in Başbakanlığı sırasında İkinci Çeçenistan Savaşı ile başlayan ve Putin'in devlet başkanlığı döneminde devam eden ayrılıkçılıkla mücadele dönemi ile birlikte federal cumhuriyetlerin özerklikleri sınırlandırılmış ve bunun neticesinde yeni bir döneme girilmiştir.

2164 Nadir Devlet, "Tataristan'da Siyasal Süreç", Drl. Erhan Büyükkakıncı ve Eyüp Bacanlı, **Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler**, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s. 200-201.

Sonuç olarak, 31 Aralık 1999 gece yarısı Boris Yeltsin saat 12.00'ye yaklaşırken canlı yayında artık yorulduğunu ve görevi anayasaya uygun olarak Hükümet Başkanı Vladimir Putin'e bırakacağını ilan etti. Böylece Rusya tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. Yeltsin'in "halefim" dediği ve açıktan desteklediği Putin, 26 Mart 2000'de yapılan başkanlık seçimlerini ilk turda %53 oy alarak kazandı. Putin'in ilk turda seçilmesinde, tüm sorumluluğu üstlenerek İkinci Çeçenistan Savaşı'nı başlatması ve medya gücünü arkasına alması etkili oldu. Ağustos 1999'da hükümet başkanlığı görevini üstlenen Putin, Ekim 1999'da tanklarla Çeçenistan topraklarına girmeye başlayarak İkinci Çeçenistan Savaşı'nı başlatmıştır. Çeçenistan fatihi olarak tanınırlık sağlayan Putin böylece kimsenin adını duymadığı bir lider olarak devlet başkanlığına yükselmiştir.²¹⁶⁵

Putin, 21 cumhuriyet, 49 oblast, 10 otonom okrug, 6 kray, 2 federal şehir ve 1 otonom oblasttan oluşan Rusya'da merkezî otoriteyi güçlendirme doğrultusunda politika izlemiştir. Bu çerçevede Rusya'yı yedi genel valiliğe ayırdı ve her birine kendi temsilcisini tayin etti. Bu temsilcilerden sadece ikisi sivil idi.²¹⁶⁶ Özerk cumhuriyetlerin mevzuatlarının anayasa ve federal mevzuata uydurulması için girişim başlattı.²¹⁶⁷ Tüm bu adımlar merkezî otoriteyi güçlendirmeye yönelik atılıyordu. Putin göreve geldiğinde Rusya, 1998 ekonomik krizinin etkilerinin yoğun bir şekilde hissedildiği, kitlesel işsizlik ve ezici fakirliğin hüküm sürdüğü çöküşün eşliğinde kriminal grupların hüküm sürdüğü bir federasyon görüntüsündeydi.²¹⁶⁸ Putin iç politikada ve dış politikada attığı adımlarla Rusya'yı yeni bir çöküşten ve parçalanmadan kurtarmayı, yeniden ayağa kaldırmayı amaçladı.

Putin'in 2004'e kadar süren birinci başkanlık dönemi dış politikasında pragmatizm hâkimdi. Bu bakış açısıyla 11 Eylül sonrası ABD'nin terörle mücadelesine aktif destek vermiştir. Moskova ile Washington arasındaki yumuşamanın bir uzantısı olarak Rusya-Türkiye ilişkileri de gözle görülür bir şekilde iyileşmeye başlamıştır. Özellikle Kafkasya ve Orta Asya'da zaman zaman kendisine rakip ülke olarak gördüğü Türkiye ile ilişkileri geliştirmek Putin'in "Batı ile güçlü diyalog" politikasının mantıksal bir sonucu olmuştur. İki ülke dışişleri bakanlarının Kasım 2001'de Washington'da imzaladıkları "Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı" ile Avrasya'da yaşanan rekabetin yerini birbirlerini "tamamlayıcı" ve bu bağlamda "yapıcı" bir ortaklık almıştır.

2165 Sebastian Smith, **Allah'ın Dağları**, Çev. Hadiye Nugay, Sabancı Üniversitesi Yay., İstanbul 2002, s. 2.

2166 Böyle bir idari taksimatı ilk kez I. Petro uygulamıştı. Benzeri bir proje Mart 2000 başkanlık seçimi öncesi Vladimir Jrinovski'nin dağıttığı programında yer alıyordu.

2167 Anar Somuncuoğlu, "Rusya Federasyonu'nda Merkez-Bölge İlişkilerinin Ekonomik Boyutu", **Kadim Komşumuz Yeni Rusya**, Ed. Yılmaz Tezkan, Ülke Kitapları, 2001, s. 34-35.

2168 Andrei Shleifer and Daniel Treisman, "A Normal Country", **Foreign Affairs**, March/April 2004.

2.6. Balkanlar (1980-2000)*

1980’li yıllar Balkanlarda sosyalist rejimlerin varlığını sürdürdüğü, ancak aynı zamanda önemli krizlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Yunanistan dışındaki Balkan ülkeleri Bulgaristan, Yugoslavya, Arnavutluk, Romanya ve kısmen Balkan ülkesi kabul edilen Macaristan sosyalist rejimlerle yönetilmişlerdir. 1989-1991 yılları arasında SSCB’de yaşanan rejim değişikliği Balkanlardaki sosyalist rejimlerin yıkılışını da beraberinde getirmiştir. Yaşanan bu rejim değişikliğinde 1990 yılı bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu nedenle 1990’daki dönüşüme kadar olan dönemi ayrı bir başlık altında incelemek, 1990 sonrası dönemi ise ayrı bir başlık altında ele almak yararlı olacaktır.

Türkiye’nin Balkan politikasını Türk dış politikası perspektifinden ele alan çalışmalar mevcuttur.²¹⁶⁹ Burada ise daha ziyade Balkanlardaki iç gelişmeler ve bu gelişmeler ışığında Türkiye ile ilişkiler değerlendirilmektedir. Bulgaristan için ayrı bir başlık mevcut olduğundan burada ayrıca ele alınmamaktadır.

2.6.1. 1980-1990 Arası Dönemde Balkanlar

1980 yılına girildiğinde Balkanlardaki sosyalist ülkelerin kütleleşmiş liderleri görevlerinin başındaydı: Yugoslavya’da Tito, Romanya’da Ceauşescu, Bulgaristan’da Jivkov, Arnavutluk’ta Enver Hoca. 1980 yılı içerisinde Sosyalist Yugoslavya Federasyonu’nun kurucusu ve onu ayakta tutan en önemli figür olan Josip Broz Tito öldü ve onun ölümüyle birlikte nispeten istikrarlı bir şekilde devam eden sosyalist rejimler devri de kapanmış oldu.

1980’li yıllar Balkanlardaki sosyalist rejimlerin bir “aşırılıklar dönemi” olarak değerlendirilebilir. Tito’nun ölümüyle birlikte daha önce bastırılan etnik milliyetçilikler yeniden canlanacak ve 1980’lerin sonuna doğru ülkenin parçalanmasının zeminini hazırlayacaktır. Arnavutluk’ta Enver Hoca 1985’te ölmüş, fakat Arnavutluk’ta radikal sosyalist uygulamalarda önemli bir yumuşama olmadan 1990’a girmiştir. Romanya’da rejim krizi ekonomik krizle birleşerek Ceauşescu’nun aşırı politikalarıyla ülke çöküşe sürüklenmiş ve Ceauşescu bunu dönemin sonunda canıyla ödemiştir. Bulgaristan’da ise

* Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu, Münih Ludwig Maximilian Üniversitesi, Türkoloji Bölümü.

2169 Gencer Özcan, “Türk Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim: Balkanlar Örneği”, **Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar...**, Ed. Kemâlî Saybaşı, Gencer Özcan, Bağlam Yay., İstanbul 1997, s. 207-226; aynı yazar, “Türkiye’nin Balkanlara Yönelik Dış Politikası”, **Bölgesel ve Uluslararası İşbirliği Sahası Olarak Karadeniz**, Ed. Mehmet Hacısalihoğlu, YTÜ BAL-KAR, TÜMBİFED, 2020, s. 111-129; İlhan Uzgel, “Balkanlarla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C II 1980-2001, Ed. Baskın Oran, 12. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 481-523.

Todor Jivkov yönetimi rejim krizini örtbas edecek radikal bir yola girmiş ve 1984 Aralık-1985 Ocak-Şubat arasında ülkede yaşayan bütün Müslümanların isimlerini zorla değiştirmiştir. Bu şekilde Bulgaristan hükümeti tarihte örneği az görülen bir asimilasyon politikasını uygulamaya koymuştur. Bu radikal politika ülkenin istikrara kavuşması yerine, iç dengesini daha da bozmuş ve dış ilişkilerini de zora sokarak 1980'lerin ikinci yarısında Bulgaristan'ın Sosyalist Blok içinde bile izole olmuş bir devlet haline gelmesine neden olmuştur. Türkiye ile ilişkileri ise son derece gerilmiş ve bir kriz halini almıştır.

2.6.1.1. Yugoslavya

II. Dünya Savaşı esnasında Tito'nun liderliğinde kuruluşu ilan edilen Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyeti 31 Ocak 1946 Anayasası ile 6 cumhuriyetten oluşan bir devlet olarak şekillenmiş, 1963 Anayasası ile adı Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. 21 Şubat 1974 Anayasası ile 6 cumhuriyet yanında Kosova ve Voyvodina'nın özerklikleri genişletilmiş, her bir cumhuriyet ve özerk bölgenin kendi iç yönetimiyle ilgili anayasalar çıkarılmıştır. Tito'nun yönetiminde geline bu noktada 6 cumhuriyet ve 2 özerk bölgeyle birlikte toplam 8 federatif birimin geniş özerklikleri garanti altına alınmış, bu şekilde Sırp ve Hırvat milliyetçilikleri de dizginlenmiştir. Bu öz yönetim anlayışı Yugoslavya içindeki etnik gruplar tarafından olumlu karşılanmış, fakat büyük ölçüde Tito'nun şahsına bağlı olan bu sistem 4 Mayıs 1980'de Tito'nun ölümüyle en büyük dayanağını kaybetmiştir. Tito'dan sonra başlayan ve Yugoslavya'nın dağılmasına kadar devam eden süreç özellikle Sırp milliyetçiliğinin ön plana çıkması ve bunun doğurduğu sorunlarla şekillenmiştir.²¹⁷⁰

Tito'nun kurmuş olduğu ve büyük ölçüde şahsına bağlı olarak varlığını sürdürmüş Yugoslavya birliği ve "Yugoslav ulusu" düşüncesi 1980'li yıllarda erozyona uğradı. 1974 Anayasası'nın "Zayıf Sırbistan, Güçlü Yugoslavya" anlayışının bir yansıması olduğunu düşünen Sırp milliyetçileri bunu değiştirmek için harekete geçecektir.²¹⁷¹ Tito'nun öncülüğünü yaptığı Bağlantısızlar Hareketi Tito'nun ölümünden sonra önemini kaybetti. Yugoslavya'nın içinde eski milliyetçilikler yeniden rekabet etmeye başladı. Yugoslavya'nın batısının doğusuna göre daha zengin olması, Kosova, Bosna-Hersek gibi bölgelerdeki Müslüman topluluklar ile Sırp'ların rekabeti gibi konular bu gelişmelerde etkili oldu. Tito döneminde alınan dış borçlar Tito sonrasına ağır bir yük olarak kaldı. 1980-1983 arasında yıllık %36 oranında fiyat artışını, bir sonraki yılda %67'lik bir fiyat artışı takip etti. Bunların etkisiyle 1984 yılında

2170 Şecaettin Koka, "Sosyalist Yugoslavya Dönemi", **Balkanlar El Kitabı**, C 2, **Çağdaş Balkanlar**, Ed. B. A. Gökdağ, O. Karatay, 2. Baskı, Akçağ, Ankara 2013, s. 23-32.

2171 Gencer Özcan, "Yugoslavya'nın Dağılması ve Türkiye'nin Balkan Politikası Üzerine Düşünceler", **Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar**, Ed. Mustafa Bereketli, Rumeli Vakfı Kültür Yay., İstanbul 1999, s. 158-159.

nüfusun yaklaşık dörtte biri fakirlik sınırının altındaydı. Ekonomik sorunların çözümü için reform talepleri dile getirilmişse de bu Yugoslavya'nın dağılmasına kadar uygulamaya geçmedi.²¹⁷²

1974 Anayasası'nın sağladığı geniş özerklik yerine merkezin kontrolünü artıran önlemler alınması eğilimi güçlenince buna karşı ilk direnen Slovenya oldu. Yugoslavya nüfusunun %8'ini oluşturan Slovenler Yugoslavya ihracatının yaklaşık üçte birini sağlıyordu. İtalya ve Avusturya sınırı boyunca uzanan Slovenya, Yugoslavya'nın Batı'ya açılan kapısı konumundaydı. 1980'lerde yaşanan ekonomik kriz üzerine Slovenya'da Yugoslav birliğine karşı muhalif sesler yükselmeye başladı.

Sırp liderler ise ekonomik reformları anayasal reformlarla birleştirerek Kosova ve Voyvodina'ya verilen geniş özerkliği ortadan kaldırmak ve bu iki özerk bölgeyi tekrar Sırbistan'a bağlamak niyetlerini ifade etmeye başladılar. 1981 Mart ayında Kosova'da Priştina Üniversitesinde bir öğrenci protestosu başladı ve "Kosova Cumhuriyeti" sloganlarıyla sokaklara taşıdı. Yugoslav güvenlik güçleri gösterilere silahla müdahale etti ve olağanüstü hâl ilan edildi. Sırp liderler ilk Yugoslavya'da olduğu gibi Arnavutların Yugoslavya'nın kurucu milletlerinden biri olmayıp yalnızca bir azınlık olduğunu, Kosova'nın Arnavut işgali altında bulunduğunu iddia etmeye başladılar. Sırp milliyetçileri Tito'yu Sırp liderlerin pozisyonunu zayıflatmakla ve Sırp liderleri diğer milletlerin insafına bırakmakla suçlamaya başladılar. Özellikle 1966'da Tito ile birlikte Yugoslavya'nın yönetiminde söz sahibi olan ve Sırp liderlerin öncülüğünü savunan Aleksandır Rankoviç'in Tito tarafından tasfiye edilmesinden sonra Sırp liderlerin yönetimdeki etkisi azaltılmaya başlanmıştı.²¹⁷³

Vuk Draškoviç tarafından 1983'te yayınlanan *Bıçak* isimli romanda Ustaşa Rejimi döneminde Müslümanların Sırp çocuklarını Noel öncesinde katledişi hikâyesi anlatılıyor, Ortodoks Kilisesi de Kosova Sırp liderlerini destekleyen beyanatlar veriyordu. 1984'te yayınlanan bir Sırp istatistiğine göre 1961 ile 1981 yılları arasında 112.600 Sırp ve Karadağlı'nın Kosova'dan göç ettiği duyuruldu. Böylece Sırp liderlerin Kosova'daki nüfusa oranı %18'den %13'e düşmüş oluyordu. Buna karşılık Arnavutların yüksek doğum oranları nedeniyle nüfuslarının hızla arttığı belirtiliyordu. Sırp liderlerin Kosova'dan kaçırıldığı iddia ediliyordu.²¹⁷⁴

İslam tehdidi iddiası Bosna-Hersek'te de baskılara neden oldu. 1983'te Alija İzzetbegoviç'in de aralarında bulunduğu 13 Müslüman aydın tutuklandı, Alija İzzetbegoviç 14 yıl hapse mahkum edildi. Bosna'daki Sırp liderlere yönelik istatistikler de Kosova'daki gibi Sırp liderlerin aleyhine bir gelişme olarak

2172 Leslie Benson, *Yugoslavia. A Concise History*, Palgrave Macmillan, New York 2004, s. 133-134.

2173 Özcan, "Yugoslavya'nın Dağılması", s. 156-157.

2174 Benson, *Yugoslavia*, s. 142-143.

yorumlanıyordu. Bu istatistiklere göre 1961’de nüfusun %43’ünü oluşturan Sırlar %40’a düşmüş, Müslümanlar ise %26’dan %32’ye yükselmişti. Bölgedeki Sırlar daha ziyade köylü, Müslümanlar ise kasabalı ve şehirli nüfusu oluşturuyordu. Bosna’nın Sırlar ve Hırvatlar arasında paylaşılması düşüncesini savunanlar ortaya çıkmaya başladı. 1985’te Sırların savaşlardaki mağduriyetlerini anlatan eserler yayımlandı. Aynı yıl Sırp basınında ve Federal Mecliste Djordje Martinoviç isimli Kosovalı bir Sırba Arnavutların tecavüz ettiği iddiası büyük tartışmalara ve Arnavut karşıtı propagandaya yol açtı.

1986 yılının Mayıs ayında Slobadan Miloşeviç Sırp parti örgütünün liderliğine seçildi. Aynı yılın Temmuz ayında 13. Parti Kongresi düzenledi ve kongrede Sırların öncülüğünde Kosova’da Sırların toprak satışlarının hukukliliğini incelemek üzere bir komisyon kuruldu. 1986 Ekim ayında Sırp Bilim ve Sanat Akademisi bir memorandum yayınladı. Gencer Özcan’ın *1974 Anayasası ile önerilen sisteme karşı dile getirilen Sırp yakınmalarını içeren bir aforizma*²¹⁷⁵ olarak tanımladığı bu memorandumda Sırların üç parçaya ayrılarak mağdur edildiği, Federasyonun yükünün Sırlar tarafından çekildiği, buna karşılık özellikle Kosova’da Sırlara karşı “fiziksel, siyasal, hukuksal ve kültürel soykırım” yapıldığı, geçen 20 yıl içinde 200.000 Sırbın Kosova ve Metohiya’yı terk etmek zorunda kaldığı, Tito Dönemi’nde her milliyetçilik desteklenirken Sırların arka plana itildiği gibi görüşler dile getirildi.²¹⁷⁶

Aynı dönemde ülkedeki grevler arttı (1982’de 174 greve karşılık 1987’de 1570 grev kaydedildi). 1986’da Başbakan olan Branko Mikuliç tasarruf önlemleri uygulamaya başladı, ama radikal bir ekonomik reform gerçekleştirmedi. Gayrisafi millî hasıla on yıl öncesine göre üçte bir oranında azaldı. 1987 yılında enflasyon %120, 1988’de ise %250’ye yükselirken dış borç 33 milyar dolara yükseldi. Artan ekonomik krizle birlikte milliyetçi söylemler de daha fazla taraftar bulmaya başladı.²¹⁷⁷

Kosova ve Sırların millî haklarının savunulması konusunda sert söylemlerde bulunan Miloşeviç Eylül 1987’de Sırbistan Cumhuriyeti’nin lideri haline geldi. Miloşeviç ülkenin içinde bulunduğu krizi kendi hedefleri için kullandı, rakiplerini saf dışı bırakarak Sırp parti örgütünü Sırp milliyetçisi bir örgüt haline getirmeyi başardı. Sırp milliyetçiliğini besleyen Sosyalizm öncesi mitleri yeniden canlandırarak açıkça Büyük Sırbistan ülküsünü savunmaya başladı. Bunun için Sırların hegemonyası, etnik türdeşlik ve etnik arındırma politikalarını benimsedi.²¹⁷⁸ Ocak 1988’de Sırp Meclisi cumhuri-

2175 Özcan, “Yugoslavya’nın Dağılması”, s. 159.

2176 Benson, *Yugoslavia*, s. 144-147.

2177 Noel Malcolm, *Geschichte Bosniens*, İngilizceden Almancaya çev. Ilse Strasmann, S. Fischer, Frankfurt/Main, 1996, s. 243.

2178 Ivo Banac, “Sırbistan’da Milliyetçilik”, Çev. Gencer Özcan, *Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar...*, Ed. Kemâli Saybaşılı, Gencer Özcan, Bağlam Yay., İstanbul 1997, s. 110-113.

yetin anayasasının revize edilmesi gerektiğini beyan etti. Miloşeviç İslam karşıtı bir kampanya başlattı. Kosova ile ilgili efsaneler, “Müslüman işgalci ve Sırp mağdur”, tecavüze uğrayan Sırp kadın efsaneleri, “Müslümanlığın karanlık güçlerine karşı haçlı seferi” gibi söylem ve propagandada Sırp Ortodoks Kilisesi de başı çekiyordu.²¹⁷⁹ Artık Miloşeviç “karizmatik bir Sırp önderi” olarak görülmeye başlandı.²¹⁸⁰

1988 yılında Slovenya’da ayrılıkçı söylemler artmış ve federal kurumlarla gerginlikler yaşanmaya başlanmışken Miloşeviç 11 Haziran’da Kosova ve Voyvodina’nın özerkliklerini kaldıran yeni Sırp anayasa tasarısını ilan etti. Voyvodina ve Kosova’dan gelen tepkilere karşı güç kullanıldı. 1989 Mart ayında Miloşeviç’in önerisi üzerine Sırbistan Parlamentosu Kosova ve Voyvodina’nın özerkliklerini ilga etti. Bunun üzerine Kosova’da başlayan protesto gösterileri sert bir şekilde bastırıldı.²¹⁸¹

1389 Kosova Meydan Savaşı’nın 600. yıl dönümü olan 28 Haziran 1989 günü Gazimestan’da yüzbinlerce (bir milyon civarında) Sırp toplandı ve Sırp Ortodoks Metropolit’in, geleneksel Sırp kıyafetleri giyen şarkıcıların ve siyah elbise ve gözlüklü korumaların eşliğinde kürsüye çıkan Miloşeviç bu kalabalığa hitap ederek Kosova’yı Sırplığın kutsal mekânı olarak tanımladı. Altı yüzyıl sonra yeniden mücadelenin başladığını ifade ederek bundan sonra Sırp’ların mağdur edilmesine izin vermeyeceğini ilan etti. Bu buluşmadan haftalar önce Sırp milliyetçiliği sınırsızca kışkırtılmış ve 28 Haziran tarihli bu buluşma Yugoslavya tarihinin “sembolik dönüm noktası”nı oluşturmuştur. N. Malcolm’un ifadesiyle komünist yöntemleri Sırp milliyetçiliği söylemleriyle buluşturan Miloşeviç artık tartışmasız ve rakipsiz bir lider haline geldi. Tüm Yugoslavya’da Sırp hegemonyasını kurmak için Makedonya ve diğer cumhuriyetleri de kontrol altına almaya çalıştı.²¹⁸²

Ivo Banac’ın ifadesiyle Sırp milliyetçiliği ve Yugoslavyacılık adı altındaki Sırp hegemonyası Yugoslavya’nın parçalanmasındaki en önemli etken olmuştur.²¹⁸³ Nitekim 1989 yılının Şubat ayında Hırvatistan’da milliyetçi Franjo Tuğman’ın Hırvat Demokrat Birliği Partisi kuruldu. Slovenya Meclisi 27 Eylül 1989’da yeni bir anayasa yaparak tek taraflı ayrılma hakkını ilan etti. Slovenleri kontrol altına almak için Miloşeviç’in öncülüğünde Ocak 1990’da Belgrad’da 14. Olağanüstü Parti Kongresi toplandı, fakat Sloven ve Hırvat delegeler reform talepleri dikkate alınmayınca kongreyi terk etti, Bosna-Hersek ve Makedonya delegeleri de sorunların çözülmesine kadar toplantılara katıl-

2179 Benson, *Yugoslavia*, s. 147-150.

2180 Özcan, “Yugoslavya’nın Dağılması”, s. 162.

2181 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 245.

2182 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 247.

2183 Banac, “Sırbistan’da Milliyetçilik”, s. 113-114.

mayacaklarını ilan ettiler. Bu şekilde bu kongre başarısızlıkla sonuçlandı.²¹⁸⁴ Sırpların Yugoslavya'da Sırp hegemonyasını yeniden inşa çabaları 1990'da Doğu Avrupa'da sosyalist rejimlerin birbiri ardına yıkılmaya başlamasıyla birlikte Yugoslavya'nın kanlı bir şekilde parçalanmasının zeminini hazırlamıştır diyebiliriz.

2.6.1.2. Romanya

Bulgaristan gibi Romanya da 1980'leri sansasyonel krizlerle geçirmiştir. Ceauşescu (1965-1989) 1970'lerde hızlı bir endüstrileşme politikası takip etmiş üçte ikisi köylü olan nüfusun yarısının şehirlere göç etmesini sağlamıştı. Fakat Romanya'nın endüstrileşerek kalkınma politikası iflas etti. Tarımın ihmal edilmesiyle birlikte günlük ihtiyaçlar karşılanamaz hale geldi ve ekonomik kriz başladı. Bu krizin üstesinden gelebilmek için Avrupa bankalarından kredi almaya başlandı, 1980'li yıllarda dış borç katlanarak arttı. Romanya'nın krize girişyle birlikte insan hakları ihlalleri haberleri de Batı'nın Romanya'ya karşı tavrının olumsuzlaşmasına yol açtı. Romanya 1982'de borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etti ve IMF'nin ekonomi programlarını kabul etmek zorunda kaldı. Bu krizle baş etmek için rejim ulusal bağımsızlığını korumak sloganıyla dış borç almadan tasarruf yoluyla borçları ödemeye karar verdi. Elektrik tasarrufu nedeniyle birçok fabrikada çalışmalar durdu. Evlerde elektrik ve kalorifer kullanımı aşırı derecede sınırlandırıldı. Halk yoksulluk içine düştü. Halkın durumunun iyileştirilmeye çalışılması yerine Ceauşescu büyük projelere girişti, 1984 yılında Tuna-Karadeniz kanalı tamamlanarak hizmete açıldı. Bükreş'le Tuna Nehri arasında da bir kanalın yapımı kararlaştırıldı.

SSCB rejiminde Gorbaçov'un 1985'te başlattığı yumuşama politikası Ceauşescu'nun tepkisine yol açtı ve Romanya'yı gerçek Marksizm-Leninizm'in savunucusu olarak lanse etmeye başladı. Ülkede "Karpatların Dahisi" olarak kültleştirilen Ceauşescu, rejimi yumuşatmak yerine daha da radikalleştirecek politikalara başvurdu. Bu politikaların en meşhuru "Sistematikleştirme" politikasıdır. 1988'de başlatılan bu çılgın projeye göre Marks'ın da öngördüğü şekilde köy ve şehirler arasındaki farklar kaldırılacaktı. Köyler boşaltılacak ve köylü halkın yaşayacağı "tarım endüstri merkezleri" kurulacak, köylüler şehir olarak inşa edilen bu merkezlerde yapılan çok katlı binalarda yaşayacaklardı. Bir çeşit köy-kent projesi olan bu projenin başarısı için halk zorla göç ettirilmeye, köyler yakılıp yıkılmaya başlandı. Bu projenin uygulandığı bölgelerden biri olan Erdel (Transilvanya) önemli bir Macar azınlığı barındırıyordu. Macar köylerinin yıkılması ve Macarların Romenlerle aynı "şehir"lere göç ettirilmesi Macarlar tarafından bir asimilasyon siyaseti olarak da görülüyordu ve 1988 yılının ilk yarısında yaklaşık 20.000 Erdel'li Macar

2184 Benson, *Yugoslavia*, s. 151-154.

Macaristan'a iltica etti. Bu durum Macaristan ile Romanya arasındaki Erdel krizini yeniden canlandırdı. "Buldozer" siyaseti olarak adlandırılan bu politikalar sonucunda 12 Nisan 1989'da Ceauşescu Romanya'nın tüm borçlarını sildiğini ve uyguladığı politikanın başarıyla neticlendiğini ilan etti. Fakat ülke ekonomisi tükenmiş, sefalet hat safhaya ulaşmıştı.

Ceauşescu'nun tekrar parti başkanı seçildiği Kasım 1989'da Berlin Duvarı yıkıldı. Macaristan ve Polonya'da Sosyalist rejimler yıkılırken, Bulgaristan da rejim değişikliğinin eşiğine gelmişti. Ceauşescu bu gelişmelere rağmen herhangi bir reform yoluna gitmeden yönetiminin sürdürmeye çalıştı. 16 Aralık 1989'da Temeşvar'da başlayan ayaklanma 22 Aralık'ta ülkenin tamamına yayıldı. Ceauşescu'nun inşa ettirdiği sansasyonel saray ve parti merkez komitesi binaları isyancıların eline geçti. "Ulusal Kurtuluş Cephesi" adıyla bir grup ülkenin yönetimine el koydu. Tırgovişte yakınlarında yakalanan Ceauşescu ve eşi Elena, 25 Aralık 1989'da askerî bir heyet tarafından yargılanarak dünya televizyonlarının önünde kurşuna dizildi. Ardından Ceauşescu'nun "Ceauşescu Klanı", yani diğer aile bireyleri ve akrabaları da devlet görevlerinden uzaklaştırıldı. Marks ve Lenin heykelleri, yer isimleri ve benzeri Komünist dönem sembolleri ortadan kaldırıldı ve Sosyalist Romanya Cumhuriyeti ismi değiştirilerek Romanya Cumhuriyeti oldu. Petre Roman başbakanlığa getirildi ve 2 Mayıs 1990'da genel seçimlere gidildi. Ulusal Kurtuluş Cephesi lideri Ion Iliescu devlet başkanı seçildi. Fakat ülkede sorunlar devam ettiğinden yeni gösteriler oldu, Başbakan Petre Roman istifa etti. 8 Ağustos 1991'de yeni bir anayasa kabul edildi. Bu şekilde Romanya'da Sosyalist rejim yerine Avrupa tarzı bir demokratik rejim kurulmuş oldu.²¹⁸⁵

2.6.1.3. Arnavutluk

Sosyalizmin kuruluşundan itibaren Enver Hoca (Enver Hoxha, 1908-1985) yönetiminde bulunan Arnavutluk sosyalizmin en katı şeklini uygulayan ülkelerden birisiydi.

Önce Yugoslavya, ardından da SSCB ile ilişkileri bozulan Arnavutluk 1960'larda izole olmuş bir ülke konumundaydı. 1965 yılı Aralık ayında Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda yapılan Kıbrıs oylamasında Arnavutluk Türkiye lehine oy kullanan beş ülkeden biri oldu. Çünkü Yunanistan'la Epir ve azınlıklar nedeniyle sorunları bulunmaktaydı. Türkiye de 1960'ların ortalarından itibaren Balkanlara daha fazla ilgi göstermeye başlamıştı.²¹⁸⁶ Fakat bu yakın bir ilişkinin gelişmesine giden bir süreci başlatmadı. Çünkü Arnavutluk sosyalist ülkeler arasında radikal bir duruş sergilemekteydi.

2185 Mehmet Hacısalihoğlu, "Sosyalist Dönemde Romanya", **Balkanlar El Kitabı, C II: Çağdaş Balkanlar**, Çorum, Karam-Vadi, Ankara 2007, s. 551-563.

2186 İlhan Uzgel, "Balkanlarla İlişkiler", **Türk Dış Politikası, C II 1980-2001**, Ed. Baskın Oran, 12. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 174.

Arnavutluk 1967 yılında her türlü dini yasaklayarak Arnavutluk’u “dünyadaki ilk ateist devlet” ilan etmiştir. “Arnavutların dini Arnavutçuluktur” sloganıyla Arnavutluk’ta dinle ilgili her şey yasaklanmıştır.²¹⁸⁷ Önce Yugoslavya, ardından SSCB ile ve nihayet Çin ile ittifak ilişkisi kuran Enver Hoca bu ittifaklar yoluyla Arnavutluk’un bağımsızlığını korumayı ve Arnavutluk’u kendi başına ayakta durabilen bir devlet haline getirmeyi hedefliyordu. 1985 yılındaki ölümüne kadar Arnavut İşçi Partisi’nin iktidarda kalmasını sağlamış ve içine kapanık bir Arnavutluk yaratmıştır.

SSCB ile ilişkileri bozulan Arnavutluk 1961’den itibaren Çin Halk Cumhuriyeti ile yakın bir ilişki içine girmiş, SSCB’den gelen yardımlar yerine Çin’den ekonomik destek almaya başlamıştı. Bu dönemde ekonomide kendi kendine yeterli prensibi benimsenmiş, endüstrileşme yoluyla kalkınma modeli uygulanmaya çalışılmıştır. Bunun neticesinde 1950 yılında 422 milyon lek olan endüstri üretimi 1986’da 16 milyar 82 milyona yükselmiştir.²¹⁸⁸ 1976 Anayasası ile her türlü dış borç, yardım veya kredi yasaklanmıştı. 1981-1985 yılları arasında Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı tamamıyla kendi kendine yeterli prensibiyle uygulamaya kondu.

1981’de Kosova’da yaşanan kriz Arnavutluk’la Yugoslavya arasındaki ekonomik ilişkilerin de gerilmesine neden oldu (1981’de 134 milyon lek olan ticaret hacmi 1984’te 88,3 milyona geriledi).²¹⁸⁹

Enver Hoca’nın 1985’te ölümünden sonra da yerine geçen Ramiz Alia Dönemi’nde de Arnavutluk’ta kendi kendine yeterli politikası ve dışarıya karşı izolasyon devam etti. Öyle ki Arnavut halkının dışarıyla siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri kesilmiş, Arnavutluk büyük bir hapishaneye dönüşmüştü. Ülkede dış saldırı paranoyası hâkimdi ve trajikomik bir şekilde her tarafa yaklaşık 400.000 beton siper (bunker) inşa edilmişti. Arnavutluk bu izole olmuş haliyle Avrupa kıtasındaki en yabancı ülke konumuna düşmüştü. 1990 başında Arnavutluk kıtanın en fakir ülkesi haline gelmişti. Sosyalist yönetim altında merkezî planlama ve tarımın kolektivizasyonu, özel mülkiyetin yasaklanması gibi diğer sosyalist ülkelerde uygulanan politikalar yanında özellikle kendi kendine yeterli politikası ekonomik fakirliği tetiklemiştir. Sosyalist rejim altında okur yazarlık oranı ve eğitimde önemli gelişmeler yaşandı. Fakat bunun da olumsuz yanı eğitimin beyin yıkama aracı olarak kullanılmasıydı. Bunun gibi ülkenin en ücra köşesine kadar elektrige kavuşturulması politikası da Sosyalist rejimin propaganda araçlarından biri

2187 Mirela Bogdani, John Loughlin, **Albania and the European Union. The tumultuous Journey towards Integration and Accession**, I.B. Tauris, London, New York 2007, s. 80.

2188 James S. O’Donnell, **A Coming of Age Albania under Enver Hoxha**, Boulder, New York 1999, s. 164-171.

2189 O’Donnell, **A Coming**, s. 172-177.

olmuştur.²¹⁹⁰

2.6.1.4. Yunanistan

Balkanların 1980’li yıllardaki tek demokratik ülkesi olan Yunanistan 1974’te askerî rejimden kurtularak tekrar demokrasiye dönüş yapmıştı. 1975’te Avrupa Ekonomik Topluluğuna başvurmuştu ve 1 Ocak 1981’de bu birliğe üye oldu. 1980 yılında Konstantin Karamanlis devlet başkanlığına seçildi ve 1974’te kurmuş olduğu Nea Demokratia (Yeni Demokrasi) Partisi’nden Rallis başbakan seçildi. Bir yıl sonra ise “değişim” sloganıyla seçime giden Panhelen Sosyalist Partisi (PASOK) seçimi kazandı ve Andreas Papandreou 1981’de başbakan oldu. Kabinesine Melina Merkouri gibi tanınmış sanatçıları ve liberalleri alan Papandreou 1989 yılına kadar ülkeyi yönetti. Bu dönemde Türkiye ile ilişkilerde ve ortaya çıkan Ege Sorunu gibi meselelerde bir gelişme kaydedilemedi. Ancak 1989 yılında PASOK seçimi kaybetti ve yeniden muhafazakârlar iktidara geldi. Sosyalist rejimlerin yıkıldığı geçiş döneminde Yunanistan’da Konstantin Mitsotakis (1990-1993) başbakan olarak görev yaptı.²¹⁹¹

Türkiye-Yunanistan arasındaki ilişkilere bakacak olursak, 1950 sonrasında azınlıklar ve Kıbrıs uyuşmazlıkları ile gerilen ilişkilerin gündemine 1970’li yılların başından itibaren yenilerinin eklendiğini görmekteyiz. 1973 yılı sonunda tetiklenen Ege Denizi kıta sahanlığına ilişkin uyuşmazlıklar 1974 Kıbrıs Harekâtı ile kısa bir süre için gündemden düşmüş olsa da bir süre sonra yeniden gündemde yerini almış oldu. 1970’lerin ikinci yarısında ise iki ülke arasındaki uyuşmazlıklara yenileri eklendi; Ege Denizi’nde Yunanistan’ın ulusal hava sahasını 10 deniz mili olarak uygulamak istemesi, karşılıklı ilan edilen NOTAM’lar dolayısıyla FIR (Flight Information Regions) bölgelerinde başlayan tartışma, Yunanistan’ın egemenliğindeki adaları antlaşmalara aykırı olarak silahlandırması gibi pek çok yeni uyuşmazlık bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerde krizlere neden oldu. 1976 yılında kabul edilen Bern Antlaşması ile kıta sahanlığı konusunda taraflar ulusal tezlerini saklı tutan bir tür moratoryum ilan etmiş olsalar da Yunanistan’ın ulusal kara suları sınırını 6 deniz milinden 12 deniz miline genişletebileceğine ilişkin açıklamaları Türkiye’nin sert tepkisine yol açtı. Türkiye’ye göre Yunanistan’ın kara sularını 6 deniz milinin ötesine genişletmesi durumunda Yunanistan’ın deniz yetki alanları ve egemenlik sınırları telafi edilemez bir şekilde Türkiye’nin aleyhine sonuç doğuracaktı. Kara sularının 12 mile çıkması durumunda Yunanistan’ın Ege Denizi’ndeki hâkimiyeti %43,6’dan %71,5’e çıkmakta ve uluslararası suların oranı %48,8’den %19,7’ye düşmekteydi. Bu şekilde Ege

2190 Bogdani / Loughlin, *Albania and the European Union*, s. 24-27.

2191 Mehmet Hacısalihoğlu, “Yunanistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 43, İstanbul 2013, s. 586-595.

Denizi neredeyse bütünüyle bir Yunan denizine dönüşmekte ve Türkiye'ye yalnızca kıyı şeritleri (%7,4'ten %8,8'e az bir genişleme ile) kalmaktadır. Türkiye böyle bir durumun savaş nedeni (casus belli) olacağını ilan etti.²¹⁹² 1980'lerde de bu gerginlik devam etmekteydi.

Bir başka sorun Hava Sahası üzerinedi.1944'te sivil havacılığa ilişkin kuralları belirleyen Chicago Sözleşmesi sonrasında 1950'de ICAO'nun İstanbul'da düzenlediği bir toplantıyla Ege Denizi üzerindeki (FIR) sorumluluğu düzenlendi. Ege Denizi üzerindeki uluslararası bölgede uçan uçakların Atina'ya bilgi verme zorunluluğu ve Türk kara sularına giren uçakların ise İstanbul'a bilgi vermeleri 1952'de Paris'te yapılan bir toplantıda belirlendi.²¹⁹³

1974 krizi üzerine Türkiye 714 NOTAM isimli kendi sistemini kurmuş ve Yunanistan'ın sorumluluk alanını Ege Denizi'nin ortalarına çekmeye çalışmıştı. Yunanistan ise 1066 ve 1152 sayılı NOTAM'larıyla bu hattı tehlikeli bölge ilan etmişti. 1980 yılında Türkiye NOTAM 714'ü geri çekti, fakat 1989'da Ege'nin yaklaşık yarısını kendi sorumluluk alanı olarak ilan etti.²¹⁹⁴ Hava sahasındaki sorumluluk alanlarının kesişmesi durumunun yaratmış olduğu karışıklık iki ülke arasında planlanmayan bir çatışmanın çıkması tehlikesini de taşımaktaydı.

Azınlık sorunları ise İstanbul ve çevresinde kalan Rumlar ile Batı Trakya ve On İki Ada'da yaşayan Türklerle ilgiliydi. İki ülke arasında Kıbrıs meselesiyle başlayan siyasi gerginlik ve krizler azınlıkların durumunun kötüleşmesine neden olmuştu. 1980'li yıllarda bu durum devam etmekteydi.

Yunanistan 1974 Kıbrıs Harekâtı'ndan sonra Türkiye ile sorunlarını çözmeye bir baskı aracı olarak kullanmak amacıyla sosyalist Balkan ülkeleriyle bir yakınlaşma politikası başlatmıştı. Karamanlis; Yugoslavya, Romanya ve Bulgaristan'ı ziyaret etmiş, Bulgar lider Jivkov Atina'yı ziyaret etmişti. Hatta bu iş birliği çerçevesinde Yunanistan'da Komünist Partisi yasağı kaldırıldı. 1977'de Arnavutluk ile Ekonomi ve Kültür Anlaşması imzalandı. Bu yakınlaşma sonucunda Yunanistan'ın Bulgaristan'la ticareti 1974'ten 1980'e kadar yaklaşık dört kat arttı.²¹⁹⁵ Fakat bu iş birliğinin etkileri sınırlı kaldı.

Türkiye'de 12 Eylül 1980 Darbesi olduktan sonra 1974'te NATO'nun askerî kanadından çekilen Yunanistan'ın yeniden NATO'ya dönüşüne karşı koyduğu veto Türkiye'de kurulan askerî hükûmet tarafından - doğrudan

2192 Heinz-Jürgen Axt, Heinz Kramer, **Entspannung in der Ägäiskonflikt? Griechisch-Türkische Beziehungen nach Davos**, Nomos Verlag, Baden-Baden, 1990, s. 23-24.

2193 Fuat Aksu, "Hava Sahası ve FIR", <http://www.turkishgreek.org/ikili-iliskiler/uyusmazliklar/ege-denizi-ne-iliskin-uyusmazliklar/item/7-hava-sahasi-ve-fir>.

2194 Andrea K. Riemer, **Griechenland und die Türkei im neuen Millennium. Stabilisierer versus Regionalmacht**, Peter Lang, Frankfurt/Main vd., 2000, s. 126-127.

2195 Kōnstantinos Svolopoulos, **Ē Ellēnikē Exōterikē Politikē 1945-1981**, Cilt 2, Vivliopoleion tis Estias, I. D. Kollarou & Sias, Atina 2001, s. 236.

Kenan Evren'in şahsi kararıyla - kaldırıldı ve 22 Ekim 1980'de Yunanistan yeniden NATO'ya katıldı.

Papandreou Hükûmeti de kuzey komşularıyla iyi ilişkileri sürdürerek Türkiye'ye karşı baskı uygulama politikasını devam ettirdi, hatta SSCB'ye yaklaşmaya çalışarak, 1982'de Moskova'yı ziyaret etti ve SSCB'nin Kıbrıs Sorununda Yunanistan'dan yana bir tavır almasını sağlamaya çalıştı. Türkiye'nin vetosunu kaldırması sonrasında ekonomik ve turizm alanında iş birliği üzerine 1983 yılında Türk-Yunan müzakereleri başladı. Tam da bu yıl içerisinde Kıbrıs'ın Türk tarafı Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti adıyla bağımsızlığını ilan etti. Bağımsızlık ilanı yeniden ilişkilerin kötüleşmesine neden oldu. Fakat KKTC diğer devletler tarafından tanınmadı.

Komünist Bloku (Varşova Paktı'nı) değil de Türkiye'yi Yunanistan için en büyük tehlike olarak gören Papandreou Türkiye'nin ilişkilerinin iyice bozulmuş olduğu Bulgaristan ile 11 Eylül 1986'da bir Dostluk Antlaşması imzaladı. 1987'de Yunanistan Kuzey Epir'deki Yunanlıların haklarını garanti eden Arnavutluk ile anlaşarak 1940'tan beri geçerli olan savaş ilanını geri çekti. 1988'de karşılıklı ziyaretler gerçekleştirildi.²¹⁹⁶

1987 yılının Mart ayında Türk-Yunan ilişkilerinin en büyük krizi patlak verdi. Yunan petrol şirketi (NAPC) Tasos Adası'nın 6 mil bölgesinin dışında uluslararası açık denizde petrol arayacağını ilan etti. Türkiye bunu 1976 Bern Anlaşması'na aykırı görerek buna tepki olarak petrol arama gemisi MTA Sisimik I (Piri Reis) TPAO adına harekete geçeceğini ilan etti. Yunanistan, Türk gemilerinin "Yunan kıta sahanlığı"na girmesi durumunda müdahale edeceğini ilan ettiği. Bunun üzerine Türk gemisi savaş gemileri eşliğinde Ege'de harekete geçti.²¹⁹⁷ İki ülke orduları ve donanması alarma geçirildi. Yunanistan NATO'nun arabuluculuğunu reddetti ve Bulgaristan'la iş birliğine girişti. Savaş tehlikesi Türk tarafında ciddi bir panik oluşturmasa da Yunanistan'da halk yiyecek depolamaya başladı. Nihayet 27 Mart'ta Yunan şirketinin arama faaliyetini yapmayacağını ve Bern Anlaşması'nın yürürlükte olduğunu açıklaması ve 28 Mart'ta ABD'de geçirdiği kalp ameliyatından dönmekte olan Başbakan Özal'ın açıklamalarıyla kriz sona erdirildi.

Bu kriz sonrasında Özal ve Papandreou arasında ilişkilerin normalleşmesi için müzakereler başladı. Bununla birlikte 1981'den beri sıklıkla şikayetlere konu olan Batı Trakya Türk azınlığına yönelik insan hakları ihlalleri ve Türk jetlerinin Yunan hava sahasını ihlal ettiği yönündeki karşılıklı şikayetler devam ediyordu. 30-31 Ocak 1988'de Davos'ta toplanan Dünya Ekonomi Fo-

2196 Heinz-Jürgen Axt, **Außenpolitik Griechenlands: Grundzüge und Bestimmungsfaktoren nach dem Ende der Militärjunta**, Stiftung Wissenschaft und Politik, Ebenhausen, 1991, s. 101-108.

2197 Fuat Aksu, "Kıta Sahanlığı", <http://www.turkishgreek.org/ikili-iliskiler/uyusmazliklar/ege-denizi-ne-iliskin-uyusmazliklar/item/6-kita-sahanligi>.

rumu'nda Özal ve Papandreou ilişkilerin normalleşmesi hakkında görüşmek üzere buluştular. “Davos Ruhü” olarak da adlandırılan bu buluşma ilişkilerde önemli bir dönüm noktası oldu.²¹⁹⁸ Yunanistan Dışişleri Bakanı Papulias ve Türkiye Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz arasında yürütülen müzakereler sonunda antlaşmalar imzalandı.²¹⁹⁹ Özal 13-15 Haziran 1988'de Atina'ya resmî bir ziyaret (35 yıl sonra başbakanlık düzeyinde ilk ziyaret) gerçekleştirdi. Bu ziyaret iki ülkede de tepki çekti. Özal Türkiye'ye döndükten üç gün sonra Parti Kongresinde bir suikasta maruz kalarak hafif yaralandı. İlişkilerde nispi bir yumuşama yaşandı.²²⁰⁰

2.6.2. 1990-2000 Arası Dönem Balkanlar

2.6.2.1. Yugoslavya'nın Dağılması ve Yeni Devletlerin Ortaya Çıkması

2.6.2.1.1. Boşnaklar ve Bosna-Hersek, Bağımsızlık İlanları

Yugoslava'nın kurucu altı cumhuriyetinden biri Bosna-Hersek Cumhuriyeti olsa da bu cumhuriyette yaşanan Boşnakların kimliği tanınmamaktaydı. 1948 ve 1953 nüfus sayımlarında Sırp ya da Hırvat kimliği arasında bir tercih yapmak zorunda bırakılmışlardı. Bu geleneksel Sırp ve Hırvat söyleminin ve daha önceki hükûmetlerin de uygulamalarının devamı niteliğindedir. Bununla birlikte bir üst kimlik olarak Yugoslavlık (Yugoslavenstvo) mevcut olduğundan kendilerini Sırp ya da Hırvat olarak deklare etmek istemeyen Boşnaklar Yugoslavlık kimliğine sarılmak zorunda kalmışlardır. Boşnakların kimlikleri ve dinî bilinçleri konusunda 1919'da kurulan Yugoslavya Müslüman Örgütü (Jugoslovenska Muslimanska Organizacija) önemli rol oynamıştır. Bu parti başlangıçta Güney Slavlık düşüncesine dayanmışsa da Müslümanlık kimliğinin korunması ve Boşnakların özgüven kazanmasında önemlidir. Müslümanların nüfus sayımlarında kendilerini Sırp ya da Hırvat olarak deklare etme zorunluluğu 1961 nüfus sayımında kalktı ve kendilerini ilk kez bu sayımda “Müslüman” olarak tanımlama hakkı elde ettiler. Tito

2198 Axt/Kramer, *Entspannung*, s. 51.

2199 Fuat Aksu, “Confidence Building, Negotiation and Economic Cooperation Efforts in Turkish-Greek Relations (1990-2004)”, <http://www.turkishgreek.org/yayinlar/makaleler/file/11-fuat-aksu-confidence-building-negotiation-and-economic-cooperation-efforts-in-turkish-greek-relations-1990-2004-turkish-review-of-balkan-studies-annual-2004-ss-31-109>.

2200 Türk-Yunan ilişkilerinin 1980-1990 arası gelişimi için ayrıca bk. Melek Fırat, “Yunanistan'la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası*, Cilt II 1980-2001, s. 102-123. Türkiye bu süreçte 1964 yılından beri uygulanmakta olan “1964 Kararnaması”ni kaldırarak Yunan uyrukluların Türkiye'deki mal varlıklarına uygulanan kısıtlamaları kaldırmış oldu; 1987 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine bireysel başvuru hakkını tanıyarak Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkların, bu arada Rumların azınlık haklarından yararlanamadıklarını düşündükleri konularda AHİM'e başvurmalarının yolunu açmış oldu (Fuat Aksu'nun notu).

ile birlikte Yugoslav yönetiminde etkili olan Gizli Servis Şefi Ranković'in görevden alınması ve artan federalist eğilim sonucunda Boşnakların ayrı bir kimlik olarak, her ne kadar Boşnak adıyla olmasa da "Müslüman" olarak tanınması kolaylaşmış oldu. Boşnak Profesör Muhamed Filipoviç 1967'de Bosnalı Müslümanların ayrı bir kimlik olarak tanınması gerektiğini beyan etti. Nihayet 1968 yılında Boşnaklar "Ulusal Anlamda Müslümanlar" olarak resmen etnik bir kategori olarak tanındılar. Buradaki "Müslüman" milli bir kimlik adı olarak kabul ediliyordu. Bundan sonra Müslümanların etkinliği artmakla birlikte Müslümanlara yönelik köktendincilik suçlamaları da arttı. Nitekim 1982 yılında Alija İzzetbegoviç tarafından kaleme alınan "İslam Bildirgesi"ni yayınlayan 11 kişi tutuklandı. Bunlar bir Müslüman devleti kurmaya çalışmakla suçlanıyordu.²²⁰¹

Yugoslavya'da yaşanan rejim değişikliği ve çok partili sisteme geçişle birlikte iki önemli Müslüman partisi, serbest bırakılan Alija İzzetbegoviç liderliğindeki Demokratik Eylem Partisi (Stranka Demokratske Akcije - SDA) ve Müslüman Boşnak Organizasyonu (Muslimanska boşnyačka organizacija) 18 Kasım-2 Aralık 1990'da Bosna-Hersek'te gerçekleşen seçimlere katıldı. Seçim sonucunda 240 sandalyeli parlamentoda SDA 86 milletvekilliği kazanırken, Sırp partisi 72, Hırvat partisi ise 44 vekillik kazandı. SDA liderliğinde Sırp ve Hırvat partilerle koalisyon hükümeti kuruldu. Aydın Babuna'nın ifadesiyle "Müslüman unsur Bosna-Hersek'in siyasi hayatında 1878'den bu yana ilk kez yeniden bu denli aktif bir rol üstleniyordu."²²⁰²

1991'de yapılan nüfus sayımına göre Boşnaklar cumhuriyetin nüfusunun %43,7'sini, Sırp lar %31,4'ünü, Hırvatlar ise %17,3'ünü oluşturuyordu. Son on yılda Müslümanların nüfusu biraz artmış, Sırp ve Hırvatlarınkı ise biraz azalmıştı. Alija İzzetbegoviç dinî sembolleri de kullanarak Müslüman nüfusunu arkasına almayı ve mobilize etmeyi başardı. Müslüman aydınlar, dernekler ve yardım kuruluşları da Boşnak lideri destekliyordu. Komünizmin yıkılmasıyla birlikte Boşnak yayınları ve örgütlerinin sayısı artmıştı. Adil Zülfikarpaşić liderliğindeki Müslüman Boşnak Örgütü Boşnakların Boşnak kimliği ile tanınmasını (Boşnjaštvo) savunuyordu.

1991 yılında Yugoslavya'nın dağılma süreci başladı. Türkiye Yugoslavya'nın dağılmasını başlangıçta olumlu görmüyor, Yugoslavya Federasyonunun hayatta kalmasını destekliyordu. 1991 Nisan ayında Özal Türkiye'nin Yugoslavya'nın toprak bütünlüğünü desteklediği şeklinde açıklamalar yaptı. Türkiye'nin Yugoslavya ile ilişkileri nispeten iyi sayılabilecek bir durumdaydı. Fakat dağılmanın önlenemez olduğu ortaya çıktıktan sonra Türkiye de

2201 Aydın Babuna, **Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 191-198.

2202 Babuna, **Bir Ulusun**, s. 198-199.

bağımsızlık ilanlarını tanıma yolunu tercih edecektir.²²⁰³

Mayıs ayında Sırbistan bir sonraki dönemdeki devlet başkanının Hırvat Stipe Mešić olmasını tanımadığını bildirdi. Bunun üzerine Hırvatistan tam bağımsızlık için bir referandum yaptı ve %92 oyla bağımsızlık yanlıları kazandı. Hırvatistan ve Slovenya 25 Haziran 1991’de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunun üzerine Sırp kontrolündeki Yugoslavya ordusu Slovenya’ya girdi. Slovenler askerî müdahaleye karşı direnmeye başladılar. Aynı zamanda Sırp nüfusun yaşadığı bölgelerde paramiliter Sırp güçler de kendi bölgelerini kontrol altına almaya başladılar. Bu birlikler Sırp hükümeti tarafından eğitilmişlerdi ve Arkan lakaplı bir kişinin (Jelyko Raznatoviç) komutası altındaydılar. “Çetnikler” diğer paramiliter bir Sırp grubuydu ve liderleri Yugoslavya’yı büyük ölçüde Sırbistan’a bağlamak isteyen Vojislav Şešelj’di. Şešelj Boşnakların Müslümanlaştırılmış Sırlar olduğunu eğer Sırlığı reddederlerse Anadolu’ya sürüleceklerini söylüyordu. Bosna’daki Sırlar kendi bölgelerini “Sırp özerk bölgeleri” olarak ilan ettiler.²²⁰⁴

Alija İzzetbegoviç liderliğindeki iktidar partisi SDA 15 Ekim 1991’de Bosna-Hersek’in hükümrانlığını ilan etti. Parlamentoyu terk eden Karadziç liderliğindeki Sırlar Banjaluka’da kendi parlamentolarını açtılar. Almanya başta olmak üzere Avrupa Topluluğu üyeleri 15 Ocak 1992’de Hırvatistan ve Slovenya’nın bağımsızlığını tanıdılar. 25 Ocak 1992’de Bosna-Hersek Parlamentosu bağımsızlık referandumu kararı aldı ve Sırların boykot ettiği referandumda Boşnaklar ve Hırvatlar bağımsızlık yönünde oy kullandı. 3 Mart 1992’de Bosna-Hersek bağımsızlığını ilan etti. 6 Nisan 1992’de Avrupa Topluluğu ve ABD tarafından tanınan bu yeni devlet 22 Mayıs 1992’de BM’ye üye oldu. Boşnak kimliği açısından önemli bir gelişme 1993 yılında yaşandı. Ekim 1993’te Boşnaklık kavramı Tüm Boşnaklar Meclisi görüşmelerinde Bosnalı Müslümanların ulusal kimliği olarak kabul edildi. Böylece kimlik ve isimlendirme konusunda Boşnak siyasiler arasında bir uzlaşma sağlanmış oldu. 30 Mart 1994’te Bosna-Hersek Anayasasındaki “Müslüman” kavramı “Boşnak” olarak değiştirildi.²²⁰⁵

2203 Erhan Türbedar, “Turkey’s New Activism in the Western Balkans: Ambitions and Obstacles”, *Insight Turkey*, Vol. 13, No. 3, 2011, <https://www.insightturkey.com/author/erhan-turbedar/turkeys-new-activism-in-the-western-balkans-ambitions-and-obstacles>; Zehra Eroğlu, *Turkish Foreign Policy Towards the Balkans in the Post-Cold War Era*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 17-20; İlhan Uzel, “Balkanlarla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II: 1980-2002, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 490-491; Şule Kut, *Balkanlar’da Kimlik ve Egemenlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005, s. 53.

2204 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 258-270.

2205 Babuna, *Bir Ulusun*, s. 199-205.

2.6.2.1.2. Bosna Savaşı

Kaynak: <http://www.geographicguide.com/europe-maps/bosnia.htm>

ni ele geçirdiler ve yaklaşık yüz Müslümanı öldürdüler. Kısa süre içerisinde Bosna'nın doğusundaki şehirleri kuşatarak kontrol altına almaya başladılar. Nisan ayında İZvornik (Zvornik) ele geçirildi ve paramiliter kuvvetler şehre girerek Müslümanlara karşı terör uyguladılar. Bu şekilde Müslümanların kendiliğinden kaçışları da hedeflenmişti. Nitekim ayın sonuna kadar Sırbistan sınırındaki Vişegrad, Foça gibi şehirlerdeki Müslümanlar da Çetniklerin katliamlarından korkarak evlerini terk ettiler. Özerkliğini ilan etmiş Sırp bölgelerinde kurulmuş askerî birlikler de bu operasyonlarda birlikte hareket ediyordu. Sırbistan'dan gelen askerlerin de katıldığı bu operasyonlara karşı Milošević, Bosna'ya Sırbistan'dan hiçbir birliğin girmediğini iddia ediyordu.

Bosna'da bu çatışmalar yaşanırken Sırbistan ve Karadağ 27 Nisan 1992'de iki cumhuriyetten oluşan yeni Yugoslavya Federasyonu'nu ilan ettiler. Milošević Yugoslavya ordusunun silahlarını Bosna'daki "Sırp Cumhuriyeti"ne ve Ratko Mladić'in kumandasına bırakarak Bosna'dan çekileceğini açıkladı. 20 Mayıs'ta 14.000 askerinin çekildiğini ilan etti. Fakat geri kalan 80.000 askerinin ne olduğunu açıklamadı. Oysa Mladić de Milošević tarafından görevlendi-

Bosna-Hersek'in bağımsızlık ilanının ardından Bosna-Hersek'in farklı şehirlerinde Sırp milisler tarafından saldırılar başladı. Sözde Sırlara karşı saldırı tehlikesi üzerine 30 Mart 1992'de Yugoslav ordusu Sırpırları açık saldırılardan korumaya hazır olduğunu ilan etti. Sırp paramiliter kuvvetlerin amacı Bosna'daki Sırp bölgelerini birbiriyle birleştirmektir. Çetniklerin bir kısmı Mart sonlarında "Sırp özerk bölgesi"nin merkezi Banja Luka'ya geçtiler ve şehri kontrol altına aldılar. Nisan başlarında Arkan liderliğindeki Sırp Çetnik birlikleri kuzeydoğu Bosna'ya geldi. Sırbistan sınırına yakın olduğu için stratejik öneme sahip Bjeljina şehrini

rilmişti. Bu şekilde Bosna'daki savaşın bir "iç savaş" olduğu propagandası yapılmış oldu ve Batı'da da kısmen kabul gördü. Bosna hükümeti ise savaşa hazır olmadığı gibi yaklaşık 3.500 kişilik bir askerî birliğe sahipti ve nisan ayında Sırp saldırılarına ve Hırvat milislerine karşı kendi savunmasını oluşturmaya başladı. Birleşmiş Milletler Eylül 1991'de Yugoslavya'ya karşı silah ambargosu başlattı. Fakat Yugoslavya ordusu, ağır silahlar ve silah fabrikaları büyük ölçüde Sırp'ların elinde kalmıştı. Bosna'da bulunan silah fabrikaları da Sırp bölgelerindeydi ve çatışmaların başında Sırp birlikler bu fabrikaları ele geçirdi. Hırvatlar da değişik kanallardan silah temin edebiliyordu. Ambargodan asıl zarar görenler Boşnaklar olmuştur. Bosna ordusunun elinde Eylül 1992'de toplam iki tankı bulunurken Bosna'daki Sırp ordusunun elinde 300 tank bulunmaktaydı. BM Bosna'yı tanımış olmasına rağmen silah ambargosunu kaldırmadı. Avrupa devletleri de erken bir müdahaleye yanaşmadılar.²²⁰⁶

Hırvatlar da kendi milislerini oluşturmuştu. Sırbistan'la Hırvatistan arasında yaşanan savaşta da görev yapmış bu paramiliter birlikler şimdi Bosna'da "Hırvat Savunma Meclisi" adıyla örgütlenmişlerdi. Düzenli Hırvat ordusunun da desteğiyle Hırvatlar Yugoslavya (Sırp) ordusunu Mostar'dan çıkarmayı başardılar. Ardından Hırvatistan devlet başkanı Tuğman ile Bosna-Hersek devlet başkanı İzzetbegoviç arasında 16 Haziran 1992'de askerî bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile Hırvat paramiliter birlikler meşrulaştırılmış oldu. Bosna'nın kuzeyinde de Hırvat birlikleri Sırp birliklerini yer yer durdurmayı başardı. Bununla birlikte Hırvatların Boşnaklarla bir federasyon kurma fikrini başlangıçta İzzetbegoviç reddetti.²²⁰⁷ Haziran 1992'de Bosna hükümeti 49 Sırp hapisanesi ve kampında Müslümanların işkence ve ölüm yaşadığını, saldırılarda ölen toplam 9.300 kişinin bulunduğunu duyurdu. Batılı siyasetçiler arasında Sırp birliklerine karşı bir askerî müdahalenin gerekli olduğu görüşünü dile getirenler olduysa da genelde mesele bir iç savaş gibi görülüyordu.

AB ve BM temsilcileri Lord Owen ve Cyrus Vance Sırp, Hırvat ve Müslümanların taleplerini dikkate alarak bir siyasi çözüm planı hazırladılar (Vance-Owen Planı). Fin diplomat Martti Ahtisaari ise Bosna'yı kantonlara ayıran bir plan hazırladı. 1993 Ocak ayında bu plan Cenevre'de yayınlandı. Bu plana göre merkezî hükümetin rolü minimize ediliyordu. Plandaki kanton düşüncesi Bosna'daki savaşı daha da kışkırttı ve Müslümanlarla Hırvatlar arasındaki ittifakı da bozdu. Etnik temizlik yoluyla kendi bölgelerini genişletme çatışmaları başladı. Orta Bosna'da Boşnaklar ve Hırvatlar da çatışmaya başladı. Malcolm bu planı "silah ambargosundan sonra Batı'nın Bosna'nın yıkımına ikinci büyük katkısı" olarak tanımlamaktadır. Ona göre silah ambargosu ve

2206 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 278-279.

2207 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 269-276.

Vance-Owen Planı Bosnalıların Sırlara karşı askerî direncini kırmıştır.²²⁰⁸

Sırp birlikleri Müslümanları belli bölgelerde kuşatmıştı ve bu bölgeleri de birbiri ardına ele geçiriyordu. Srebrenica sığınmacılarla dolup taşmıştı. 1993 Mart ve Nisan aylarından Müslümanların durumunun iyice kritik bir hal alması üzerine Bosna hükümeti Vance-Owen Planını kabul etmeyi düşünmeye başladı. Sırlar ise bu planı geçici bir çözüm olarak kabul ediyor, Sırların ele geçirdiği toprakları Bosna'dan tamamen koparmayı hedefliyorlardı. Milošević'in teşvikiyle Radovan Karadžić Atina'da 2 Mayıs 1993'te bu planı imzaladı. Fakat Sırların komutanı Ratko Mladić'in de teşvikiyle Bosna'daki Sırlar bu anlaşmayı reddetti. Bunun gibi başka paylaşma planları daha hazırlandı.²²⁰⁹ Owen-Stoltenberg Planı (Lord Owen ve Norveç Dışişleri Bakanı Thorvald Stoltenberg tarafından hazırlanmış) Bosna-Hersek topraklarının yalnızca %30'unu Müslümanlara verirken Sırlara %53'ünü veriyordu. Bu plan zorla Bosna topraklarını ele geçirerek etnik temizlik yapan Sırların ödüllendirilmesi anlamına gelmekteydi. Boşnaklar bu planı kabul etmedi.²²¹⁰

1993 yılında Boşnaklar ile Hırvatlar arasında Orta Bosna'da çatışmalar devam etti. Hırvatlar Bosna'nın ele geçirdikleri kısımlarını Hırvatistan'la birleştirmek arzusundaydı. Kasım 1993'te meşhur Mostar Köprüsü Hırvat topçuları tarafından tahrip edildi. 27 Eylül 1993'te merkezî hükümete muhalif Müslüman lider Fikret Abdiç "Batı Bosna Özerk Eyaleti"ni ilan etti ve Bihaç'ta Bosna merkez kuvvetleri ile Abdiç kuvvetleri arasında çatışma yaşandı.

Birleşmiş Milletlerin çabaları Bosna'da bir çözüm getiremediğinden 1993-1994 kışında UNPROFOR birliklerinin Bosna'dan çekilmesi gündeme getirildi. Fakat 5 Şubat 1994'te Saraybosna'ya yönelik roketli saldırıda 68 sivilin ölümü NATO'yu hareketlendirdi. ABD ve Fransa'nın öncülüğünde NATO, Sırların Saraybosna çevresinde ağır silah bulundurmalarının yasak olduğu bir bölge belirledi ve bu bölgeye ağır silah sokulması durumunda Sırp birliklerinin havadan bombalanacağını ilan etti. Bunun üzerine zaman zaman ihlaller olsa da Sırların komutanı Ratko Mladić ağır silahları yasak bölgenin dışına çekmeyi kabul etti.

ABD hükümetinin desteğiyle ve Almanya ile Türkiye'nin de girişimleriyle Boşnaklar ve Hırvatlar arasındaki çatışmalar durdurularak 1 Mart 1994'te Washington'da bir Boşnak-Hırvat Federasyonu kurulması konusunda mutabakat imzalandı.²²¹¹ 18 Mart 1994'te Alija İzzetbegović ve Franjo Tuđman Washington'da "Bosna-Hersek Federasyonu"nun kuruluş antlaşmasını

2208 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 283-284.

2209 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 285-288.

2210 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 289-290.

2211 Zehra Eroğlu, "Turkish Foreign Policy towards the Balkans", s. 25.

imzaladılar ve 29-30 Mart'ta Bosna Parlamentosu bu antlaşmayı onayladı. Boşnak ve Hırvat nüfusunun çoğunluğu oluşturduğu bölgelere göre Bosna-Hersek kantonlara bölünüyordu. Bu antlaşmayla Boşnak-Hırvat savaşı sona ermiş oldu. Bundan sonra Boşnak-Hırvat birlikleri Sırlara karşı birlikte hareket edebilecekti ve Hırvatistan üzerinden Bosna ordusuna silah sevkiyatı da mümkün hale gelmişti.

Birleşmiş Milletlerin ilan ettiği güvenli bölgeleri UNPROFOR birlikleri tarafından korunamıyordu. 1994 Mart ayında "güvenli bölge" ilan edilen Gorajde Sırp birliklerince saldırıya uğramıştı. Tam tersine UNPROFOR komutanı General Micheal Rose Sırp propagandasının etkisiyle şehri Müslümanların tahrip ettiğini iddia ediyordu.

1994 yılı Mayıs ayında ABD, Rusya, İngiltere, Fransa ve Almanya tarafından oluşturulan "bağlantı grubu" yeni bir barış planı hazırladı. Buna göre Bosna-Hersek'in %51'i Bosna-Hersek Federasyonu (Boşnak-Hırvat)'na ve %49'u Sırlara veriliyordu. Boşnaklar bu planı istemeyerek kabul ediyordu, ama Sırp lider Karadžić bu planı reddetti. Sırbistan lideri Miloşević ise bu planı desteklediğini açıkladı.

1994 Ağustos ayında Bosna merkez orduları Sırlarla iş birliği yapan Fikret Abdiç'in birliklerini Bihaç'tan çıkarmayı başardı. Bunun üzerine Ratko Mladić Bihaç'ı aylarca süren kuşatma altına aldı. Sırp hava ve kara saldırılarına karşı BM hiçbir şey yapmadı. Buna rağmen 5. Bosna Ordusu Bihaç'ı korumayı başardı. Silah ambargosunun devamı nedeniyle Bosna ordusu ağır silahlar bakımından Sırlara göre çok daha zayıf bir durumda olmasına rağmen askerlerin mücadele gücü bakımından daha üstündü.

Eski ABD başkanı Jimmy Carter 1995 yılı başında Sırlarla Bosna hükümeti arasında aracılık yaparak dört ay sürecek bir ateşkes yapılmasını sağladı. Bu sürede Bihaç'a saldırılar sürse de genelde çatışmalar geriledi. İki taraf da bu süreyi güçlerini toplamak için kullandı. Nisan-Mayıs 1995'te çatışmalar yeniden artmaya başladı. Bir yandan Sırlar Bihaç'a ve Saraybosna'ya yönelik saldırılarını artırırken, Bosna ordusu ve Hırvat birlikleri Sırların eline geçen bazı bölgeleri almayı başardı. Hırvatlar Mayıs başında Batı Slavonya'yı Sırların elinden aldı ve oradaki Sırlar Bosna'ya doğru kaçmaya başladı. Bunun üzerine Sırlar da Banja Luka'daki Hırvat ve Boşnakları sürdü. 16 Mayıs 1995'te Saraybosna'yı altı saat içinde 800 kez bomba ve roketle vuran Sırp birliklerine karşı bir hava operasyonu için izin isteyen NATO birliklerine BM bu izni vermedi. Ancak 25 Mayıs'ta bu izin verilince NATO uçakları Sırp silah depolarını vurmaya başladı. Bunun üzerine Sırlar BM görevlilerinden 360 kişiyi rehin alarak bunları silah depolarının kapılarına zincirledi, saldırılar durmazsa bunları öldüreceğini ilan etti. NATO saldırılarını durdurdu ve rehinelere 13 Haziran'da serbest bırakıldı. BM'nin Bosna'daki UNPROFOR güçleri başkomutanı General Bernard Janvier yasak hava sahasını ihlal

eden Sırp savaş uçaklarının kalktığı Banja Luka havaalanını bombalamayı reddetti.

İngiltere ve Fransa 1995 Haziran başında Bosna'ya "Acil müdahale birliği" adıyla bir askerî birlik oluşturmaya karar verdi. Bu birlikler ancak Temmuz sonunda Bosna'ya girebildi. Haziran ortasında Bosna ordusu Saraybosna çevresindeki Sırp kuşatmasını bozmaya çalıştı ama başarılı olamadı.²²¹²

Bosna savaşı döneminde çok sayıda Boşnak topraklarını terketmek zorunda kaldı. Yaklaşık 20 bin Boşnak ise Türkiye'ye göç etti.²²¹³

2.6.2.1.3. Srebrenica Soykırımı

BM Genel Sekreteri Boutros Boutros-Gali 31 Mayıs 1995 tarihinde BM Güvenlik Konseyine savunmakta zorlandığı doğudaki güvenli bölgelerden çekilme önerisini içeren bir rapor sunmuştu. BM'nin savunmadaki zaafiyeti ve isteksizliğinin de etkisiyle Sırp komutan Ratko Mladiç'in emrindeki birlikler Srebrenica güvenli bölgesine doğru 9 Temmuz'da harekete geçtiler. Srebrenica'da konuşlanmış Hollanda birlikleri hava saldırısı istediye de ancak 11 Temmuz'da yapılan hava saldırılarında iki Sırp tankının imha edilmesi üzerine Sırplar ellerindeki 32 Hollandalı rehineyi öldürmekle tehdit ettiler. Hava saldırısı durduruldu. 11 Temmuz 1995'te Hollandalı askerlerin gözleri önünde Srebrenica'daki Müslümanlar iki gruba ayrıldı. Kadınlar ve çocuklar bölgeden sürgün edildi. Bunların çoğu Tuzla havaalanının yakınındaki kampa yerleşti. Ergenlik yaşına girmiş erkek çocuklardan başlayarak altmışlı yaşlara kadar olan erkekler ise toplanarak götürüldü. Kimsenin görmediği yerlerde sıraya dizilerek infaz edilen bu Boşnaklar toplu mezarlara gömüldü. Sırp komutan Ratko Mladiç Srebrenica'ya girerken verdiği röportajda:

İşte 11 Temmuz'da Sırp Srebrenica'sındayız. Büyük bir Sırp bayramının arifesinde bu şehri Sırp halkına hediye ediyoruz ve dayılara karşı mücadeleden [Osmanlı'ya karşı Sırp bağımsızlık savaşı] sonra nihayet bu bölgedeki Türklerden intikam alma zamanı geldi şeklinde bir beyanat verdi.²²¹⁴ Bu beyanattan Mladiç'in bu katliamı işlerken kafasındaki Osmanlı-Türk algısının ve Sırp millî tarih algısının onun bu kararında pay sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Bosna-Hersek'in Sırbistan hükûmetini soykırım ve tazminat talebiyle suçlayan başvurusu üzerine Uluslararası Adalet Divanı 26 Şubat 2007 tarihinde aldığı kararla Srebrenica'da yapılan katliamın bir "soykırım" olduğuna,

2212 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 290-300.

2213 İlhan Uzgel, "Balkanlarla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, s. 499.

2214 "Evo nas 11. jula u srpskoj Srebrenici. Uoči još jednog velikog srpskog praznika poklanjamo srpskom narodu ovaj gradi i napokon došao je trenutak da se pošlje bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovome prostoru", <http://www.nap.ba/new/vijest.php?id=26827>.

fakat Sırbistan hükümetinin bu soykırımda doğrudan bir rol oynamadığına ve bu nedenle tazminat ödemesine gerek olmadığına karar verdi. Uluslararası Adalet Divanı'nın bu kararından önce Lahey'de Birleşmiş Milletler Savaş Suçluları Mahkemesi tarafından Srebrenica'daki suça karışan birçok kişi hakkında "soykırım" eylemi nedeniyle ömür boyu hapis cezaları verilmişti. Adalet Divanı'nın kararı bunları teyit etmiş oldu. Srebrenica soykırımı ile suçlanan Dražen Erdemović, Radislav Krstić, Dragan Obrenović, Vidoje Blagojević ve Dragan Jokić, 10 Haziran 2010'da ise Vujadin Popović ve Ljubiša Beara "soykırım" suçundan ömür boyu hapse veya uzun hapis cezalarına çarptırıldı. Sırp lider Karadžić uzun süre gizlendikten sonra 18 Temmuz 2008'de yakalandı ve Lahey'de yargılanarak "soykırım" suçundan 24 Mart 2016'da 40 yıl hapse mahkûm edildi. Soykırımın asıl sorumlusu Ratko Mlađić ise 26 Mayıs 2011'de tutuklandı ve Lahey'de 22 Kasım 2017'de "soykırım" suçundan ömür boyu hapse mahkûm edildi.²²¹⁵

Bosna'da Müslümanlara yönelik katliamlar hakkında çok sayıda yayın mevcuttur.²²¹⁶ Müslümanlara yönelik her türlü etnik temizlik ve katliam yönemine başvurulmuştur. Kendisi de Boşnak asıllı olan Türk tarihçi Aydın Babuna Bosna'daki bu katliamların Boşnakların kimliği ve millî bilincine derin etkileri olduğunu belirtmektedir. Babuna'ya göre *bu savaş, milliyetler sorununda Müslümanları entelektüel düzeyde kendi saflarına çekmeye çalışan Hırvat ve Sırp milliyetçilerinin teorik çabalarını kesin bir yenilgiye uğrattı. [...] yaşanan savaş Müslüman halkın varlığını tehdit etmiş olsa da, onların ulusal bilincini güçlendirmiştir.*²²¹⁷

Günümüzde 11 Temmuz Srebrenica Soykırımını Anma Günü olarak kabul edilmekte ve bölge Müslümanları tarafından her yıl düzenlenen etkinliklerle anılmaktadır.

2.6.2.1.4. Dayton Barış Antlaşması (21 Kasım 1995)

Srebrenica'yı 11 Temmuz'da ele geçiren Sırp birlikleri 14 Temmuz'da diğer bir güvenli bölge olan Zepa'ya saldırarak 25 Temmuz'da ele geçirdi. Aynı zamanda Bihaç'a saldırılar artırıldı. Bunun üzerine 22 Temmuz'da İzzetbegoviç ve Hırvatistan lideri Tudjman askerî iş birliği anlaşması imzaladılar. Ağustos başında Hırvat birlikleri Sırp'ların elindeki Hırvat Krajinasına saldırıp ele geçirdi. Bölgedeki yaklaşık 15.000 Sırp, Sırp'lar tarafından kontrol

2215 "'Bosna Kasabı' Ratko Mlađić, soykırımdan suçlu bulundu" 22 Kasım 2017, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42079598>; "Massaker von Srebrenica", <http://www.wikizero.org/index.php?q=aHR0cHM6Ly9kZS53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvTWZfc2FrZXJfdm9uX1NyZWJyZW5pY2E>.

2216 Örnek olarak bk. Roy Gutman, **Bosna'da Soykırım Günlüğü**, Çev. Şakir Altıntaş, Pınar Yay., İstanbul 1994.

2217 Babuna, **Bir Ulusun**, s. 206.

edilen bölgelere kaçtı. Bu mağlubiyet Sırp lider Karadzic ile Mladic arasında karşılıklı suçlamalara ve moral bozukluğuna yol açtı. Amerikan Senatosu, Başkanı Bill Clinton'un karşı çıkmasına rağmen Bosna-Hersek hükümetinin kendini savunma hakkı bulunduğu ve silah ambargosunun yanlış olduğuna dair bir karar aldı. Bundan sonra Clinton askerî ve diplomatik alanda daha aktif olma yoluna giderek Bosna meselesinde öncülük etmeye başladı. 28 Ağustos 1995'te Sırp'ların Saraybosna'da bir pazaryerine bombalı roketli saldırısı sonucu 37 sivilin ölümü ve 88 kişinin yaralanması üzerine BM ve NATO Sırp General Mladic'ten silahlarını yasak bölgeden çekmesini talep etti. Mladic'in bunu reddetmesi üzerine 30 Ağustos 1995'te NATO hava harekâtını başlattı. İki hafta devam eden hava harekâtında toplam 300 saldırı gerçekleştirildi ve önemli ölçüde Sırp silahı tahrip edildi. Bunun üzerine Mladic silahlarını Saraybosna'nın çevresinden çekmek zorunda kaldı. Aynı zamanda Hırvat-Boşnak birlikleri 13-17 Eylül tarihlerinde Sırp'ların elindeki Donji Vakuf, Jajce ve Bihaç'a giden yolu ele geçirdi ve Sırp'ların merkezi Banja Luka'ya doğru harekete geçti. 19 Eylül'de İngiltere ve ABD'nin baskısıyla Hırvatistan bu askerî harekâtı durdurdu. Bu süreçte Sırp'lar Bosna topraklarının %15'ini kaybetti.

Sırp'ların bu yenilgisi üzerine barış görüşmelerine ağırlık verildi. Yeniden "bağlantı grubu"nun hazırladığı plana başvurularak Bosna-Hersek'in %51'inin Boşnak-Hırvat Federasyonuna ve %49'unun Sırp'lara verilmesi önerildi. 8 Eylül'de Cenevre'de yapılan toplantıda Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan arasında müzakerelerin devamı kararlaştırıldı. 26 Eylül'de New York'ta Hırvat-Boşnak Federasyonu ve "Sırp Cumhuriyeti" (Republika Srpska)'nin varlığını sürdürmesi, ama Bosna-Hersek Devleti'nin bütünlüğünü koruması kararlaştırıldı. Nihayet ABD'nin Ohio eyaletinde Dayton Hava üssünde üç hafta devam eden müzakerelerden sonra 21 Kasım 1995'te bir protokol imzalandı. 14 Temmuz'da Paris'te İzzetbegovic, Tudjman, Milošević anlaşma haline getirilen bu protokolü imzaladılar.

21 Kasım 1995 Dayton Antlaşması ile iki üyeli bir federatif devlet ortaya çıktı: Boşnak-Hırvat Bosna-Hersek Federasyonu ve Republika Srpska. Bu birimleri birleştiren üç başlı başkanlık, bir parlamento ve bir bakanlar kurulu bulunacaktı. Dış politika, para politikası, gümrük, dış ticaret ve göç konuları merkezî yönetimde bulunacaktır. Buna karşılık her bir birimin kendi meclisi ve ordusu bulunacak, ancak dış ilişkilerde ve dış ticarete merkezî hükümete bağlı olacaklardır. Saraybosna şehri Federasyona bırakıldı. Kuzeydeki Posavina bölgesi kuzeydeki ve doğudaki Sırp bölgelerini birleştiren bir koridor olarak nihayet Sırp'lara bırakıldı. Göçmenlerin geri dönüşü mümkün olacak, NATO öncülüğündeki 60.000 askerden oluşan uluslararası birlik Bosna-Hersek'te barışı koruyacaktır.²²¹⁸

Türkiye de Dayton'u aktif destekleyen ülkeler arasında yer aldı ve oluştu-

2218 Malcolm, *Geschichte Bosniens*, s. 302-307.

ruhan uluslararası barış gücü IFOR'a asker göndermeyi kabul etti. Türkiye'nin asker göndermesine karşı İngiltere, Rusya ve Yunanistan bölgede önceden egemen olmuş güçlerin barış gücüne katılımının sınırlandırılması gerektiği görüşünü ileri sürdüler. Türkiye 1000 kişilik bir güçle barış gücüne katıldı ve Türk askerleri Saraybosna ile Zenica'ya konuşlandırıldı.²²¹⁹

Noel Malcolm Eylül-Ekim 1995'te kuzeybatı Bosna'daki Sırp birliklerinin çökmeye başladığını ve Bosna hükümetinin askerî yolla parçalanmayı önlemeye yaklaştığı bir anda ABD'nin girişimiyle bu askerî gelişmenin durdurulduğunu ve Bosna'nın "de facto" bölünmesini teyit eden Dayton Antlaşması'nın imzalandığını belirtmektedir. Çünkü Avrupalılar gibi Amerikalıların da Bosna'daki sorunu "etnik düşmanlık" olarak gördüklerini ve bu nedenle bu etnik grupları birbirinden ayıran bir çözüme taraftar olduklarını, fakat bu tespitin doğru olmadığını belirtmektedir.²²²⁰

1995'ten günümüze kadar uygulamada olan bu anlaşmayla oluşturulan anayasa, savaşı bitirmişse de Bosna-Hersek'in gerek iç gerekse dış ilişkileriyle ilgili birçok konuda özellikle Sırp Cumhuriyeti (Republika Sırska)'nin vetoları ve iş birliğine yanaşmaması sonucu devletin işleyişini felç etmiştir. Sırpların Bosna-Hersek'ten ayrılarak Sırbistan'la birleşme düşüncesi iş birliğine yanaşmak istememelerinde önemli bir etkidir.

Bosna-Hersek Federasyonu, Republika Sırska ve Sırbistan'ın ilişkilerinin gelişmesi için Türkiye de 2002 sonrasında katkı sağlamaya çalıştı, Ekim 2009'da bizzat dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Belgrad ziyareti ile arabuluculuk süreci başladı. Müzakereler sonucunda 2010 Nisan ayında İstanbul Deklarasyonu yayınlandı.²²²¹ Yürütülen müzakereler sonucunda Bosna-Hersek'in Belgrad'da bir elçilik açması gündeme gelmiş ve 30 Mart 2010 tarihinde Sırbistan Parlamentosu "Srebrenica Katliamı"nın kınamıştır. Bunun yanında Türkiye ile Sırbistan arasında ekonomik yatırımlar için de bazı kararlar alınmıştır. Bunlar arasında Sırbistan'da otoyol yapımı, özellikle Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu Sancak bölgesinde altyapı projeleri, Türk Hava Yolları ile Yugoslav Hava Yolları (JAT) arasında iş birliği, Sırbistan'da Türk Kültür Merkezlerinin açılması gibi konular da yer almıştır.²²²² Bu iş birliği projesine paralel olarak Bosna-Hersek'in Hırvatistan ile iş birliğini geliştirmesi konusunda da Türkiye bir girişimde bulundu ve dönemin

2219 Zehra Eroğlu, "Turkish Foreign Policy towards the Balkans", s. 26.

2220 Malcolm, **Geschichte Bosniens**, s. 308.

2221 Erhan Türbedar, "Trilateral Balkan Summit in Istanbul", TEPAV Evaluation Note, April 2010, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1274094120r2517.Trilateral_Balkan_Summit_in_Istanbul.pdf.

2222 Hristo Hrabrov Alexiev, "Turkey's Role in Interethnic Relations in the Western Balkans. Implementation of the Strategic Depth Doctrine in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, and Macedonia (2009-2014)", Illinois Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2014, s. 55-61.

Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun girişimiyle yalnızca 2010 yılında dört buluşma gerçekleşti. Bu görüşmeler neticesinde tarihî eserlerin restorasyonu gibi kararlar da alınarak uygulamaya konuldu. Sırbistan ve Bosna-Hersek ile buluşmaların üçüncüsü 2013 Mayıs ayında Ankara'da ve dördüncüsü de aynı yılın eylül ayında New York'ta gerçekleştirildi. Bu girişimlerin başarısını engelleyen faktörler de bulunmaktaydı: Bunlardan bazıları Bosna-Hersek'teki Sırp Cumhuriyeti'nin sürece dâhil edilememesi, Türkiye'ye karşı tarihî önyargılar, Bosna-Hersek'te yatırım yapmak isteyen Türk şirketlerinin karşı karşıya kaldığı bürokratik engeller ve güvensizliktir. Türk siyasetçilerin Balkanlara yaklaşımı da Balkan topluluklarında yanlış anlamalara veya tarihsel önyargıları kışkırtmaya neden olabilmektedir.²²²³

2.6.2.1.5. Makedonya'nın Tanınma Sorunu

Makedonya'da 1991'de yapılan nüfus sayımına göre ülke nüfusu 2 milyon civarında olup bunların %65'i Makedon (1.314.283), %21'i Arnavut (427.313), %5'i ise Türklerden (97.416) ve geri kalanlar diğer küçük etnik gruplardan oluşmaktaydı. Ülkede Makedonlardan sonra ikinci büyük etnik grubu oluşturan Arnavutlar nüfus sayımını boykot etmişlerdi. Bu nedenle resmî %21'lik oran tahminî bir rakamdı. Arnavutların iddiasına göre bu oran %35 ile %48 arasında değişmekteydi. Makedonya'da Türklerin nüfusu 1912-1913 Balkan Savaşları döneminde yaşanan göçler (yaklaşık 240.000) ve 1952-1956 arasında resmî rakamlara göre toplam 270.000 Türkün Türkiye'ye göçü ile azalmıştır.²²²⁴

Makedonya Cumhuriyeti'nde 18 Eylül 1991'de bağımsızlık referandumu yapıldı ve 25 Eylül'de Makedonya Parlamentosu Makedonya'nın bağımsızlığını onayladı. Nihayet 17 Kasım 1991'de Makedonya'nın bağımsızlık anayasası kabul edildi. Fakat Yunanistan bağımsızlığın tanınmasına karşı çıkmış, bunun üzerine Avrupa Topluluğu'nun oluşturduğu uzlaştırma komisyonunun tavsiyeleri doğrultusunda Makedonya Parlamentosu 6 Ocak 1992'de Anayasanın 3. ve 49. maddelerinde değişiklikler yapmıştır. Üçüncü maddede "Makedonya Cumhuriyeti'nin sınırları yalnızca Anayasa'ya uygun olarak değiştirilebilir" ve 49. maddedeki "Cumhuriyet, yurt dışındaki cumhuriyet yurttaşlarının kültürel, ekonomik ve sosyal haklarını korur" ifadeleri Yunanistan tarafından bir yayımlacılık olarak algılanmıştı. Bunların birincisine "Makedonya Cumhuriyeti'nin komşu devletlere karşı hiçbir toprak talebi

2223 Alexiev, "Turkey's Role", s. 62-67. Türk siyasetçilerinin söylemlerinin Balkanlarda karşılaştığı olumsuz tepkiler hakkında ayrıca bk. Erhan Türbedar, "Turkey's New Activism in the Western Balkans: Ambitions and Obstacles", *Insight Turkey*, 1 Temmuz 2011, <https://www.insightturkey.com/articles/turkeys-new-activism-in-the-western-balkans-ambitions-and-obstacles>.

2224 Şule Kut, "Makedonya ve Sorunları", *Balkanlar'da Kimlik ve Egemenlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005, s. 30-31, 35.

yoktur” ve ikincisine “Cumhuriyet, başka ülkelerin egemenlik haklarına ve içişlerine karışmayacaktır” ifadeleri eklenmiştir. Bu şekilde Yunanistan yaştırılarak dünya kamuoyunun desteği kazanılmak istenmiştir.²²²⁵

Bağımsızlık ilanından önce Makedonya devlet başkanı Kiro Gligorov Türkiye’ye de bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Türk hükümetinin desteğini almıştır. Bulgaristan, Makedonya Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke oldu. Türkiye de Makedonya’nın bağımsızlığını tanıma niyetindeydi. Buna karşılık Sırbistan devlet başkanı Miloşeviç 22 Ocak 1992’de Türkiye’ye bir günlük bir ziyaret gerçekleştirerek Türkiye’nin bağımsızlık ilanlarını desteklemesinin önünü kesmeye çalıştı. Türkiye Bosna-Hersek’teki referandumun da sonucunu bekleyerek 6 Şubat 1992’de Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek ve Makedonya’nın bağımsızlıklarını tanıma kararı aldı.²²²⁶ Türkiye’nin bu kararı, Makedonya’nın Avrupa Topluluğu ülkeleri tarafından tanınmasını engelleyen Yunanistan’da ve Sırbistan’da tepkilere yol açtı. Bu süreçte Sırbistan’ın elindeki Yugoslavya Halk Ordusu 26 Mart 1992’de Makedonya’dan çatışmasız bir şekilde çekildi ve bir savaş yaşanmadan bağımsızlık sağlanmış oldu.²²²⁷

Fakat Makedonya Cumhuriyeti’nin Birleşmiş Milletler’e üye olması Yunanistan’ın vetosu nedeniyle hemen gerçekleşmedi. Uzun pazarlıklar sonucunda 8 Nisan 1993’te Makedonya “Eski Yugoslavya Cumhuriyeti Makedonya” (FYROM – Former Yugoslavian Republic of Macedonia) olarak BM’nin 181. üyesi oldu. Türkiye 30 Nisan 1993’te Makedonya’nın başkenti Üsküp’te büyükelçilik açtı. Yugoslavya’nın Makedon asıllı Ankara büyükelçisi de Makedonya’nın Ankara büyükelçisi olarak 14 Temmuz 1994’te göreve başladı.²²²⁸ Bu şekilde Türkiye ile Makedonya arasında diplomatik ilişkilerde hızlı bir gelişme başladı.

Makedonya’da Türkler tarafından 1992’de Türk Demokratik Partisi ve Güven Partisi adıyla iki siyasi parti kuruldu. Türkler arasında liberaller ve milliyetçiler olarak sınıflandırılabilir iki siyasi akım ön plana çıkmaya başladı. Arnavutlarla Türklerin ilişkileri ortak din ve kültür nedeniyle yakın olmakla birlikte rekabetleri de mevcuttur.²²²⁹

Makedonya Cumhuriyeti bağımsızlık ilanı sonrası süreçte içeride ve dışarıda önemli problemlerle karşılaşılmıştır. Bunlardan en çok bilineni Yunanistan’la yaşanan krizdir. Makedonya bağımsızlık sürecindeyken tarih-

2225 Kut, “Makedonya ve Sorunları”, s. 12-13.

2226 Kut, “Makedonya ve Sorunları”, s. 26.

2227 Tahir Kodal, “Makedonya’nın Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye”, **Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIV/29 (2014/Güz), s. 383, 389-391.

2228 Kodal, “Makedonya’nın”, s. 392-393.

2229 Kut, “Makedonya ve Sorunları”, s. 34-38.

sel (Antik) Makedonya coğrafyasına atıf yapan sembol ve haritalar da popülerlik kazanmıştır. Oysa Antik Makedonya topraklarına dâhil kabul edilen toprakların önemli bir kısmı Yunanistan'da bulunmaktaydı ve Yunanistan bu bölgeyi Makedonya olarak adlandırmaktaydı. Ege Makedonyası olarak adlandırılan bu topraklar tarihsel Makedonya'nın bir parçası ve dolaylı olarak da bağımsız bir Makedonya devletinin bir çeşit irredentası olarak görülüyordu. Aynı durum Bulgaristan'ın elinde bulunan daha küçük bir toprak parçası olan Pirin Makedonyası için de geçerliydi. Bunlara ek olarak Makedonya Cumhuriyeti Antik Makedonya'nın sembollerini kullanıyordu. Makedonya Cumhuriyeti'nin bayrağı Büyük İskender zamanında kalan Vergina Güneşi sembolünü taşıyordu. Yunanistan bu durumu hem kendi tarihinin bir parçası olarak gördüğü Antik Makedonya tarihinin "aşırılması" hem de kendi topraklarına yönelik yayılcı bir tehdit olarak yorumluyordu. Avrupa Birliği üyesi olan Yunanistan birlik ülkelerinin Makedonya'yı tanımamasını engelledi. Ancak bir isim değişikliği ve sembollerin değiştirilmesi yoluyla Makedonya'yı tanıyabileceklerdi. Şule Kut'a göre Yunanistan'ın asıl rahatsızlığı o zamana kadar Yunanistan'da kimliğini tanımadığı, varlığını kabul etmediği Makedonların kuzeyde ayrı bir devlet kurmuş olmasıydı.²²³⁰

FYROM olarak BM üyesi olduktan sonra da Makedonya ile Yunanistan arasındaki problemler devam etti. ABD tarafından Şubat 1994'te bağımsızlığı tanınan Makedonya Cumhuriyeti'ne karşı Yunanistan aynı ay içinde ekonomik bir ambargo başlattı. Bu ambargo Eylül 1995'e kadar devam etti. Yunanistan ambargosunun yaşandığı bu süreçte Türkiye Makedonya'ya kredi açıp petrol ve gıda sevk ederek önemli ölçüde destek olmaya devam etti. Türkiye 1993'te Üsküp'te büyükelçilik açan ilk ülke oldu. Makedonya Türkleri ise Türkiye'nin yaptığı bu yardımların kendilerine yeterince yansımadığından, Türkiye'ye karşı samimi bir dostluğun yeterince oluşmadığından şikâyet etmişlerdir.²²³¹

Ambargonun sonlandırılması için Yunanistan ile Makedonya arasında Makedon anayasasında ve bayrağında bazı değişikliklerin yapılması konusunda bir anlaşmaya varıldı. İsim konusunda bir uzlaşma sağlanamadı. Yunanistan bu anlaşma üzerine Makedonya Cumhuriyeti'ni BM'deki adıyla resmen tanıdı. 1996 Nisan ayında Yugoslavya (Sırbistan-Karadağ) da Makedonya Cumhuriyeti'ni tanıdı.

Makedonya Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ülke Bulgaristan ile de önemli bir kriz ortaya çıktı. Bu sorun Makedon kimliğinin (dil ve etnik kimlik olarak) tanınması sorunu idi. Bulgaristan Makedon diye bir milletin ve Makedonca diye bir dilin varlığını kabul etmiyor, Makedon diye adlandırılan bu halkın

2230 Kut, "Makedonya ve Sorunları", s. 18-19. Aynı yazarın daha detaylı bir değerlendirmesi için bk. "Makedonya-Yunanistan Anlaşmazlığının Boyutları", aynı eser, s. 121-144.

2231 Kut, "Makedonya ve Sorunları", s. 27-28.

Bulgar olduğunu öne sürüyordu. “Makedon milleti”nin Tito’nun Makedonya Bulgarlarını Bulgaristan Bulgarlarından ayırmak için icat ettiği bir kimlik olduğunu iddia ediyorlardı.²²³² Nitekim diplomatik ilişkilerde de bu sorun kendini gösterdi. Bulgaristan ile Makedonya arasında iyi komşuluk ve iş birliği anlaşması için görüşmeler yapılırken Bulgar hükûmeti Makedonya’nın “resmî dili Makedonca” ibaresini kullanmak isteyince Makedon hükûmeti bu ibarenin Makedoncanın yok sayılması anlamına geldiğini iddia ederek anlaşmayı imzalamadı. 1998’de Makedonya’da hükûmet değişikliği ile ilişkilerde yumuşama yaşandı. Fakat 1997’den beri imzalanamayan Dostluk Antlaşması 20 yıl sonra nihayet 1 Ağustos 2017’de Üsküp’te imzalandı. Bu şekilde Makedonya’nın AB ve NATO üyeliğinin önündeki Bulgaristan engeli kalkmış oldu.²²³³

Yunanistan ile Makedonya arasında 13 Eylül 1995’te varılan anlaşmaya göre Makedonya’nın “Eski Yugoslavya Cumhuriyeti Makedonya” adıyla uluslararası örgütlere katılmasına Yunanistan’ın engel olmayacağı şeklindeki karara rağmen Makedonya’nın NATO üyeliğini vetosu üzerine 2008 yılında Makedonya Uluslararası Adalet Divanı’na başvurdu. Mahkeme 2011 yılında “Eski Yugoslavya Cumhuriyeti Makedonya”nın NATO üyeliğinin Yunanistan tarafından bloke edilmesinin illegal olduğuna karar verdi.²²³⁴ Bulgaristan’la 2017’de imzalanan Dostluk Antlaşması sonrasında Makedonya’daki sosyal demokrat hükûmet Yunanistan’la müzakere sürecini hızlandırdı. Bir çözüme ulaşılacağı beklenirken Atina’da 4 Şubat 2018’de üst düzey Ortodoks din adamlarının da katılımıyla yüzbinlerce insan Yunan Parlamentosu önünde protesto gösterisi düzenledi. Göstericiler Makedonya’nın Yunan tarihinin bir parçası olduğunu, Makedonya isminin kesinlikle verilmeyeceğini ilan ettiler. Meseleyi müzakere konusu yapan Tsipras ile hükûmet ortaklarının da ilişkileri bu meseleden dolayı olumsuz etkilendi.²²³⁵ Türkiye bu konuda Makedonya’nın yanında olduğunu bizzat Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın ağzından deklare etti.²²³⁶ Nihayet Yunanistan ile sorun, Makedonya’nın ismini Kuzey Makedonya Cumhuriyeti olarak değiştirmeyi kabul etmesiyle büyük ölçüde aşılmıştır.

2232 Kut, “Makedonya ve Sorunları”, s. 20-21.

2233 “Macedonia, Bulgaria sign treaty to improve ties”, <https://www.reuters.com/article/us-macedonia-bulgaria-treaty/macedonia-bulgaria-sign-treaty-to-improve-ties-idUSKB-N1AH4E3>.

2234 “Macedonia Savours World Court Victory over Greece”, <http://www.balkaninsight.com/en/article/icj-judgment>.

2235 “Greeks Rally in Athens over Macedonia name row”, <https://www.reuters.com/article/us-greece-macedonia-protests/greeks-rally-in-athens-over-macedonia-name-row-idUSKBN-1FO0O9>.

2236 “Erdogan: Turtsija e na stranata na Makedonija, Grtsija ne vo pravo”, <http://netpress.com.mk/erdogan-turtsija-e-na-stranata-na-makedonija-grcija-ne-e-vo-pravo/>.

Türkiye Makedonya ile 1994 yılında Askerî Eğitim ve İşbirliği Anlaşması, 1995'te ise Savunma Sanayii ve İşbirliği Anlaşması imzalayarak Makedonya ordusunun modernleşmesine önemli bir destek sağladı. Ayrıca 20 adet F 5 savaş uçağının hibe olarak veya düşük faizli krediyle Makedonya'ya verilmesi kararlaştırıldı.²²³⁷

2.6.2.1.6. Kosova Krizi ve NATO Müdahalesi (1999)

Bosna krizi ve uluslararası örgütlerin bu krizin çözümündeki kifayetsizliği ve başarısızlığı bundan sonraki dönemde ortaya çıkan Kosova krizine bakış ve müdahalede daha dikkatli olunmasına vesile olmuştur. Tito Dönemi'nde Kosova'ya verilen geniş özerklik bir yandan Sırp milliyetçilerinin tepkilerine yol açarken öte yandan Arnavut milliyetçileri 1981'deki gösterilerle Yugoslavya'dan ayrılmaya varan talepler dile getirmişti. Nihayet Miloşeviç'in öncülüğünde 1988 Haziranı'nda Kosova'nın özerkliğine son verilerek yönetimi Sırbistan hükûmeti ele almış ve 28 Mart 1989 tarihli anayasa ile bu durum teyit edilmişti.

Buna tepki olarak Kosova parlamentosunun Arnavut üyeleri 2 Temmuz 1990'da Kosova Cumhuriyeti'ni ilan etti. Bunun üzerine 4 Temmuz 1990'da Sırbistan Parlamentosu Kosova hükûmeti ve parlamentosunu lağvetme kararı aldı. Arnavutlar 7 Temmuz 1990'da Kaçanik'te toplanarak Kosova Cumhuriyeti Anayasasını ilan ettiler. 24 Haziran 1992'de Kosova Parlamentosu ve Başkanlığı için seçim yapıldı. Başkanlığa ılımlı politikasıyla tanınan İbrahim Rugova seçildi. Fakat Sırp hükûmeti bu seçimin gayrimeşru olduğunu ilan etti. Buna rağmen Kosova hükûmetine bağlı kurumlar oluşturulmaya devam edildi. İbrahim Rugova'nın pazarlıklar yoluyla ve barışçıl politikalarla Kosova'nın bağımsızlığını elde etme düşüncesi kısa vadede bir sonuç vermedi.

Bosna savaşı ve ardından gelen NATO müdahalesi Arnavut milliyetçilerinin silah kullanarak daha etkili sonuçlar alınacağı yolunda düşünmelerine de etki etti. 1996 yılında "Kosova Kurtuluş Ordusu" UÇK, silahlı eylemler gerçekleştirmeye başladı. Sırp polisinin karşılık vermesiyle birlikte önemli çatışmalar yaşanmaya başlandı. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve NATO sorunun çözümü için müdahale etti. 1999 Şubat ve Mart aylarında Rambouillet ve Paris'te müzakereler yapıldı ancak bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine BM'nin kararı olmadan NATO Sırbistan'a karşı 1999 yılının 24 Mart-12 Haziran tarihleri arasında askerî bir müdahale gerçekleştirdi. Türkiye de NATO üyesi olarak bu müdahaleye başlangıçta 11, ilerleyen safhada

2237 "Makedonya'ya Türk F-5'leri", <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/makedonya-ya-turk-f-5leri-39027536>; ayrıca bk. "Muhamed Ali, Nadvoresna politika na Turtsija kon Bliskiot Istok, Balkanot i Evropskata Unija na poçetokot na XXI niz prizmata na Tursko-Amerikanskite Odnosi, Üsküp Kiril ve Metod Üniversitesi Hukuk Fakültesi Doktora Tezi, 2012, s. 180.

ise 18 adet F 16 savaş uçağıyla katıldı. Önce denetim uçuşları yapan Türk uçakları ardından bombardımana da iştirak etti. Ayrıca bir Türk savaş gemisi Adriyatik Denizi'nde Sırbistan'a yönelik ambargoyu denetleyen deniz gücünde görev yaptı.²²³⁸

Bu müdahale sürecinde Miloşeviç, Lahey Uluslararası Suçlar Mahkemesi tarafından savaş suçu sanığı ilan edildi. Bu müdahaleyle birlikte Sırbistan hükûmeti ordusunu Kosova'ya sokarak tüm Arnavutları Kosova'dan tehcir etmeye başladı. Türk Kızılayı Makedonya ve Arnavutluk'ta Kosovalı mülteciler için kamplar kurdu. Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel 6400 kişiyi barındıran bu kampları ziyaret etti ve buralarda yaptığı konuşmada Miloşeviç'i soykırım yapmakla suçladı. Ayrıca 7458 Kosovalı mülteci de Türkiye'ye kabul edildi. Bu mülteciler Kırklareli'ndeki Mülteci Kampına yerleştirildi.²²³⁹

Sırbistan askerî müdahale sonucunda etkisiz hale getirildi. BM Güvenlik Konseyi'nin kararıyla NATO ülkeleri tarafından oluşturulan çok uluslu barış gücü KFOR (Kosovo Force) 12 Haziran 1999'da Kosova'ya girdi. 1 Temmuz 1999'da Kosova BM tarafından oluşturulmuş UNMIK (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo) tarafından yönetilmeye başlandı.²²⁴⁰

NATO müdahalesiyle birlikte Kosova fiilen Sırbistan'dan ayrılmış oldu. Dünyada kanlı bir diktatör olarak görülen Sırbistan lideri Miloşeviç NATO müdahalesiyle birlikte kendi ülkesinde de prestijini kaybetti. Sırbistan'ı kurtaran adam değil, yıkan adam olarak görülmeye başlandı. Sırbistan izole olmuş ve illegal bir devlet görünümü almıştı. Miloşeviç'e karşı muhalefet arttı. 24 Eylül 2000'de yapılan başkanlık seçimlerinde muhaliflerin lideri Koştunica seçimi kazandı. Fakat seçim komisyonu seçimlerin ikinci turunun yapılması gerektiğini ilan edince muhalif göstericiler meclise, polis karakollarına saldırarak ele geçirdi. Bu şekilde Miloşeviç devrildi.

Yeni hükûmet ülkede bir demokratikleşme programı başlatarak ülkenin izolasyonunu kaldırmaya çalıştı.

AB'den kalkınma desteği almak için Miloşeviç'i Lahey'deki Uluslararası Suçlar Mahkemesine teslim etmesi şartının ve hakkındaki yolsuzluk vb. suçlamaların da etkisiyle Miloşeviç 1 Nisan 2001'de Sırbistan'da tutuklandı ve savaş suçuyla yargılanmak üzere Lahey'e gönderildi. Lahey'de 2002'den itibaren soykırım, insanlığa karşı suçlar, tehcir gibi 66 suçlamayla yargıla-

2238 İlhan Uzgel, "Balkanlarla İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, s. 512.

2239 Birgül Demirtaş Coşkun, "Kosova'nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası (1990-2008)", **Uluslararası İlişkiler**, C 7, S 27 (Güz 2010), s. 51-86, s. 65.

2240 Fuat Aksu, "Kosova Krizinde Türkiye'nin Dış Politikası", **YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C III, S 1, Nisan 2010, s. 51-89; Bartl, Peter, "Kosovo", **Lexikon zur Geschichte Südosteuropas**, Eds. Edgar Hösch, Karl Nehring, Holm Sundhaussen, Böhlau Verlag, Viyana, Köln, Weimer 2004, s. 378-381.

nan Miloşeviç mahkemeyi tanımadığını açıkladı. Mahkeme tarafından çok sayıda delil toplandı, tanıklar dinlendi ve mahkemenin delil toplama sürecini tamamlamak üzere olduğu 11 Mart 2006 günü Miloşeviç hapisanede öldü. Bundan sonraki süreçte mahkeme bir karar vermeden durdurulacaktır.

2.6.2.1.7. Makedonya’da Etnik Çatışma ve Ohri Çerçeve Antlaşması (2001)

Makedonya’nın bağımsızlık sonrası yaşadığı en önemli sorun ülkenin çok dinli ve çok etnikli yapısı oldu. Ülke nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturan ve Makedonya’nın batı bölgesinde yaşayan Arnavutlar 1980’li yıllardan beri Üsküp’ün politikalarından rahatsızlık duyuyordu. Makedonya 1989’a kadar “Makedon halkının, Arnavut ve Türk azınlığın devleti” olarak tanımlanıyordu. Bu yıl “Makedon halkının devleti” olarak tanımlanmaya başladı. Bağımsızlık sürecinde de Makedon milliyetçiliği ülkeye hâkim oldu ve Makedonlar kendilerini devletin esas unsuru olarak görmeye devam ettiler. Buna karşılık Kosova Sorunu da Arnavut milliyetçiliğinin yükselmesine neden oldu. Arnavutlar kendilerine yönelen dışlama ve azınlık muamelesinden rahatsızlık duymaya başladılar. 1992’de Arnavutlar bir polisin bir Arnavut’u öldürmesini protesto ettiler. Gösteriler çatışmaya dönüştü ve çok sayıda Arnavut, ayrılıkçılık gerekçesiyle tutuklandı. 1995 Şubat’ında Tetova (Kalkandelen)’da Arnavutlar bir üniversite kurdular. Makedon hükümet bu üniversiteyi yasa dışı ilan etti. Arnavutların kullandığı semboller, özellikle Arnavut bayrağı 1996 yerel seçimlerinde yasaklandı. Arnavutların Demokrat Partisi Tetova ve Gostivar belediye başkanlıklarını kazanınca Arnavut kökenli belediye başkanları belediyelere Arnavut bayrağı çekti. Bunun üzerine Makedonya Başbakanı Branko Crvenkovski bayrakların polis operasyonu ile indirilmesini emretti. Bu da Arnavutlar ile Makedonya hükümeti arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden oldu.²²⁴¹ Gösteriler ve polis müdahaleleri bazı ölümlere neden oldu.

Özellikle 1999 Kosova krizi Makedonya’ya derinden etkiledi. Yüzbinlerce Kosovalı Arnavut Makedonya’ya göçmen olarak sığınmak zorunda kaldı. 2001 yılına gelindiğinde Makedon-Arnavut gerginliği ülkede büyük bir kargaşaya yol açtı. Arnavutlar tarafından kurulan Arnavut Millî Kurtuluş Ordusu isimli örgüt Makedon güvenlik kuvvetleriyle çatışmaya başladı. Çatışmaların yeni bir Balkan krizi doğuracağı endişesiyle NATO sorunun çözümü için aracı oldu. 2001 Haziran ayında Makedon hükümeti ve Arnavut tarafına bir barış planı sunuldu. İki taraf arasındaki müzakereler Ohri (Ohrid) şehrinde yürütüldü. Arnavutçanın resmî dil olarak kullanılması, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, güvenlik kuvvetlerine Arnavutların alınması, Arnavutça yükseköğretim kurumlarının açılması gibi kararlarla Arnavutla-

2241 Şule Kut, “Bağımsız Makedonya: Altıncı Yıl Krizleri”, *age.*, s. 170-171; Ayrıca bk. “17 vite nga ngjarjet e 9 korrikut në Gostivar” <https://telegrafi.com/17-vite-nga-ngjarjet-e-9-korrikut-ne-gostivar/>.

rın millî talepleri karşılanmaya çalışıldı. Arnavutlar da buna karşılık silahlı harekete son vererek silahlarını NATO kuvvetlerine teslim edeceklerdi. Bu şartları içeren Ohri Çerçeve Antlaşması 2001 yılında imzalanmış oldu ve çatışma sona erdirildi. Fakat anlaşmanın uygulanmasında yaşanan sorunlar ve iki milliyetçiliğin de yarışa girişmesi Makedon-Arnavut gerginliğinin günümüze kadar devam etmesinde önemli rol oynayacaktır.²²⁴² Makedonya'da 2001 sorunundan sonra NATO tarafından düzenlenen operasyonların tamamında Türk askerleri de yer aldı.²²⁴³

Makedonya'daki sorunların Arnavutların taleplerine hukuki bir zemin kazandırarak çözülmeye başlamasından sonra da ülke içindeki egemen Makedon milliyetçiliği ile azınlık konumundaki Arnavut milliyetçiliğinin rekabeti devam edecektir. Fakat ilk aşamada bu anlaşmayla sıcak çatışmanın önü alınmış oldu.

Öte yandan Belgrad'da yapılan bir anlaşmayla Yugoslavya ismi 2002'de bırakılarak Sırbistan Karadağ Cumhuriyeti olacaktır. Her iki ülkeye de referandum yoluyla ayrılma hakkı tanınmıştır. 2006 Karadağ'da düzenlenen bağımsızlık referandumu sonucu 3 Haziran 2006'da Karadağ, ardından 5 Haziran 2006'da Sırbistan bağımsızlığını ilan etti. Türkiye Karadağ'ı tanıyan yedinci ülke oldu. İmzalanan iş birliği anlaşmaları ile ilişkiler gelişmeye başladı. Sırbistan-Karadağ ayrışmasından en çok etkilenen topluluklardan biri Sancak bölgesi Müslümanları oldu. Türkiye bu bölgedeki Müslüman nüfusun durumuna da yakın ilgi gösterdi.

Resmen Sırbistan sınırları içinde görülüp UNMİK (Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu) ve KFOR (Kosova Gücü tarafından kontrol edilen Kosova da 17 Şubat 2008'de bağımsızlığını ilan etti. Türkiye Kosova'nın bağımsızlığını ilk tanıyan ülkeler arasında yer aldı. Ardından yapılan anlaşmalarla ilişkilerde hızlı bir gelişme süreci yaşandı.

Yunanistan ile Makedonya Cumhuriyeti arasındaki sorunun çözümü için ise 2018'de varılan bir uzlaşmayla "Kuzey Makedonya Cumhuriyeti" ismi kabul edilerek isim sorunu bir çözüme kavuşturulmuştur.

2.6.2.2. Arnavutluk (1990-2000)

Arnavutluk Balkanlar'da sosyalist rejimin en son yıkıldığı ülkelerden biri olmuştur. 1989 yılı sonlarından itibaren ülkede protestolar, grevler ve ülkeden kitlesel göçler yaşanmaya başladı. Bu gelişmelerin baskısı altında Arnavutluk devlet başkanı Ramiz Alia 17 Nisan 1990'da bir reform progra-

2242 Mehmet Hacısalihoğlu, "Makedonya", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 27, Ankara 2003, s. 437-444.

2243 "Türk askerî Makedonya'da", **Türkiye**, 19.08.2001, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a120855.aspx?Genel/a120855.aspx&>.

mını başlatacağını ilan etti. Sosyalist rejim muhalifleri Demokrat Parti adıyla oluşan bir partide toplanmaya başladı. Fakat çok partili sisteme geçilerek 31 Ocak 1991’de yapılan ilk genel seçimlerde Komünist Arnavut İşçi Partisi oyların üçte ikisini alarak seçimi kazandı. Demokrat Parti ve daha küçük dört parti daha seçime katılmıştı. İşçi Partisi seçimi kazanmış olsa da bu şekilde tek parti sistemi sona ermiş oldu. Ekonomik kriz, işsizlik, ülkeden kaçışlar gibi büyük sorunların yaşandığı bu süreçte uzun pazarlıklar sonunda Ramiz Alia liderliğinde muhalefetin de katıldığı bir koalisyon hükûmeti ancak 11 Haziran 1991’de kurulabildi.²²⁴⁴

1991 yılında yapılan geçici anayasa ile 1967’den beri devam etmekte olan din yasağı yumuşatılmıştır. Fakat 45 yıl süren din yasağı ve din karşıtı propaganda nedeniyle halkın din bilgisi ve bilinci büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. Özellikle Müslüman Arnavutlar atalarının dini olan İslam’ı doğulu ve geri kalmış bir din olarak görürken, Hıristiyanlığı Batı’nın kültürünü ve değerlerini taşıyan bir din olarak tercih etmeye başladılar. 1992 yılında Arnavutluk İslam Konferansı Örgütüne ekonomik nedenlerle üye olmuş, bu da Batı’da ve Arnavutlar arasında tepkilere neden olmuştur. Ayrıca İslam ülkelerinden Arnavutluk’a yönelik bir ilgi de olmuş, Türkiye, Suudi Arabistan ve Kuveyt tarafından Arnavutluk’taki İslam eserlerinin tamiri ve restorasyona, yeni eserlerin inşasına destek olunmuştur. 1990’larda özellikle Güney Arnavutluk’tan birçok kişi Yunanistan’da çalışma vizesi alabilmek için Ortodoksluğa geçmiş, hatta Yunanistan’a seyahat edebilmek için ismini değiştirmiştir. Bu şekilde Ortodoksluk Arnavutluk’ta yükselişe geçmiştir. Yunanistan, Ortodoks Arnavutları Yunan kabul ettiğinden Arnavutluk’ta Ortodoksluğun yayılması çok olumlu görülmemiştir. Arnavutluk’ta yayılan bir başka mezhep Protestanlıktır. Bunda özellikle farklı misyoner grupları etkili olmuştur (Yehova’nın Şahitleri, Mormonlar vs.). Bu misyonerlik faaliyetleri birçok genç Arnavut’a çalışma ve İngilizcesini geliştirme imkânı da sunduğundan cazip gelmiştir.²²⁴⁵ Nitekim “köken olarak” Müslüman olan Arnavutlar kitlesel bir şekilde Hıristiyanlığa geçmeye başlamıştır. Bunda hem Sosyalist dönem hükûmetlerinin hem de 1990 sonrasında sürdürülen “Arnavutların aslında Hıristiyan olduğu, Türk işgali altında zorla Müslümanlaştırıldığı” klişesinin de önemli bir rol oynadığı göz ardı edilmemelidir. Tabii ki Arnavutların kötü ekonomik durumu ve Katolik ve Protestan misyonerlerin faaliyetleri, Yunanistan’a göç eden Arnavutların bazı bürokratik engelleri aşmaları için Ortodoksluğa geçişlerinin teşvik edilmesi gibi faktörler de önemlidir.

Bogdani ve Loughin Arnavutluk’un içine düştüğü bu durumu değerlendiren *Arnavutluk büyük bir dinî tolerans ülkesi olmaya devam etmiştir* şeklinde olumlu bir tablo çizmekte ve Müslümanların kitleler halinde

2244 Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, 2. Baskı, C. H. Beck, Münih 1993, s. 273.

2245 Bogdani / Loughlin, *Albania*, s. 80-83.

Hristiyanlığa geçmesinde bir mahzur görmemektedirler. Karışık evliliklerin yaygın olduğunun, her üç dinin/mezhebin de bayram günlerinin resmî tatil olduğunun altı çizilmekte, *yaklaşık iki Arnavut jenerasyonunun komünist dönemde ateist doğduğu veya yetiştiği, büyük dede/ninelerin dinî kimliğinin dışında dinî bir kültür miras almadığı, bu kimliğin de çoğu durumlarda katı olmadığı ve yukarıda sıralanan nedenlerle kolaylıkla değişebileceği* belirtilmektedir.²²⁴⁶ Hatta 2007 yılında yayınlanmış bu eserde *bununla birlikte Arnavut halkının gerçek dinî kompozisyonunu gösteren yeni bir nüfus sayımı yapmak çok yararlı ve ilginç olurdu* denmekte ve 1929'daki %70 Müslüman nüfus oranının artık geçerli olmadığı vurgulanmaktadır. Din bahsiyle ilgili son olarak da *Siyaset, din ve etnisitenin kimliğin (ve çatışmaların) üç anahtar faktörü olduğu diğer Balkan ülkeleri ve toplumlarının aksine Arnavutluk'ta ve Arnavutlar için yalnızca birincisi büyük önem taşımaktadır* denmekte²²⁴⁷ ve Arnavutlar için dinî aidiyetin değil, Arnavut olmanın belirleyici olduğu miti tekrarlanmaktadır.

22 Mart 1992'de ikinci demokratik seçimler yapıldı ve bu sefer Ramiz Alia liderliğindeki komünistler seçimi kaybetti. Muhalefetteki Demokrat Parti oyların %62'sini alarak iktidara geçti. 1996, 1997, 2000 ve 2001 yıllarında yeniden seçimler yapıldı. Bu seçimlerde kaybeden partilerin seçim sonuçlarına itirazları, parlamentoyu boykotlar gibi problemler yaşanmış, seçimlerle ilgili şaibe iddiaları genel manzarayı oluşturmuştur. Siyasal partilerin sayısı 2005 yılında 57 olarak kaydedilmiş olmakla birlikte etkili partiler sol tarafın partisi Sosyalist Parti ve sağ tarafın partisi Demokrat Parti'dir.

Ekonomide liberalleşme politikaları başlatıldı. Daha önce kollektifleştirilmiş toprakların yaklaşık %98'i eski mülk sahiplerine dağıtıldı. Nüfusun yaklaşık yarısı tarımdan geçinmektedir ve ülkenin gelirlerinin yaklaşık dörtte biri tarımdan sağlanmaktadır. Ticarete de gelişmeler sağlandı. En büyük ticari partneri AB olan Arnavutluk ayrıca Hırvatistan, Makedonya ve Kosova ile de serbest ticaret anlaşmaları imzaladı. 1991'den sonra başlayan ekonomik geçiş dönemi kayıt dışı ekonomik faaliyetler vb. nedenlerle "anarşik kapitalizm" olarak da adlandırılmıştır. Komünist rejimin sona ermesiyle başlayan kriz döneminde yüz binlerce Arnavut İtalya ve Yunanistan gibi ülkelere göç ediyor veya sığınmacı oluyordu. Arnavutların ülkeden kapasitesinin üstünde sığınmacı taşıyan gemilerle kaçıışı 1994 yılında *Lamerika* isimli tanınmış bir filme de konu olmuştur. Arnavutluk para politikasında IMF ile birlikte çalışmaya başladı. Özelleştirme alanında da önemli adımlar atıldı. 1996'da tarım, ulaşım gibi alanlarda kapsamlı bir özelleştirme gerçekleştirildi. Telekom gibi büyük devlet kuruluşlarının özelleştirilmesinde yolsuzluklar olduğuna dair

2246 Bogdani / Loughlin, **Albania**, s. 83.

2247 Bogdani / Loughlin, **Albania**, s. 83-84.

iddialar ve tartışmalar yaşanmıştır.²²⁴⁸

1996 yılında bankalarda (Piramit Bankacılık Krizi) yaşanan krizler 1996-1997 yıllarında hükûmetin yolsuzluk ve ülke dışına para kaçırmakla suçlanmasına, toplu gösterilere ve sokak çatışmalarına neden oldu. Mart 1997’de hükûmet kontrolü isyancılara kaybetti. 15 Nisan 1997’de AB ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının desteğiyle çokuluslu birliklerle ülkede yeniden düzenin kurulması için “Alba Harekâtı” ismiyle Draç (Durrës)’a asker çıkarıldı. Çokuluslu Barışı Koruma Gücü (ALBA)’ne Türkiye de 800 kişilik bir birlik gönderdi.²²⁴⁹

Ülkedeki siyasi grupların uzlaşması için aracılık yapıldı ve devlet başkanı Berisha ile muhalifler arasında yeni seçimlerin yapılması konusunda uzlaşma yapıldı.²²⁵⁰ Bu karmaşa döneminde Arnavutluk’ta tekrar monarşinin kurulmasını talep edenler de ortaya çıktı. 1997 yılı seçimlerinde Sali Berisha liderliğindeki DP %26 oyla seçimi kaybetti ve Sosyalist Parti %52 oyla seçimi kazandı. Bu şekilde Sosyalistler tekrar iktidara gelmiş oldu. Genel seçimle aynı anda yapılan monarşi-cumhuriyet referandumunda %66,7 cumhuriyet, %33,2 monarşi lehinde oy kullanıldı ve monarşi tartışmaları bir sonuca bağlanmış oldu.²²⁵¹

Parti için demokratikleşme problemleri ülkenin genel demokrasisinin gelişmesinde bir engel olarak görülmektedir. Ayrıca klientalizm, yolsuzluk, organize suç, mafya, prostitüsyon gibi birçok problem Arnavutluk’u meşgul etmeye devam etmektedir.²²⁵²

1987’de Arnavutluk’un Yunanistan’la başlayan yakınlaşmasına rağmen 1990’larda azınlık meseleleri iki ülke arasındaki ilişkileri etkiliyordu. Özellikle Çam/Çamerya Arnavutları Yunanistan’a yönelik talepler dile getiriyordu.²²⁵³

Geçiş döneminde gündeme gelmeye başlayan konulardan biri de ülkenin kuzeyinde yaşayan Gegler ile güneyinde yaşayan Tosklar arasındaki rekabet olmuştur. Her iki grupta da Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte Tosklar arasında %20 civarında Ortodoks, Gegler arasında ise %10 civarında Katolik nüfus bulunmaktadır. Fakat güneylilerin yönetimde daha çok söz sahibi olması, resmî dilin Tosk Arnavutçasına göre belirlenmiş olması ve Enver Hoca’nın da güneyden geliyor olması, bunun da ötesinde kuzeye göre gü-

2248 Bogdani / Loughlin, *Albania*, s. 41-46.

2249 İlhan Uzel, “Balkanlarla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası*, s. 503.

2250 James Pettifer, Miranda Vickers, *The Albanian Question Reshaping the Balkans*, I. B. Tauris, London, New York 2007, s. 3-61.

2251 Pettifer / Vickers, *Albanian Question*, s. 65-84.

2252 Bogdani / Loughlin, *Albania*, s. 41-46, 129-162.

2253 Bogdani / Loughlin, *Albania*, s. 60-73.

neyin daha eğitimli ve gelişmiş olması iki bölge arasındaki rekabette etkili olmuştur.²²⁵⁴

Arnavutluk, 1992 yılında AB ile bir İşbirliği ve Ticaret Antlaşması imzalayan ilk Balkan ülkesi olmuştur. 1995 yılında Arnavutluk AB'ye tam üyelik müzakereleri için başvurmuştur. Fakat AB'nin Arnavutluk'la ilgili değerlendirmeleri olumsuz yönde olmuş, buna rağmen 2000 yılında AB'nin Batı Balkan ülkelerinin tamamının AB'ye entegrasyonunun hedefi olduğu ve bu ülkeler arasında Arnavutluk'un da bulunduğu belirtilmiştir. 31 Ocak 2003'te Arnavutluk'la doğrudan müzakerelere başlanmıştır.²²⁵⁵

Arnavutluk'u ilgilendiren bir konu da Kosova, Makedonya ve Karadağ'daki Arnavutların durumu ve bu ülkelerin gelişimi olmuştur. Sosyalist dönemde Kosova ve Makedonya Arnavutları ile Arnavutluk arasındaki ilişkiler engellenmiş veya çok sınırlıydı. 1990'dan sonra başlayan yeni süreçte bir Pan-Arnavut millî bilinç gelişmeye başladı. Tiran'ın Arnavutların taleplerine ilgisi 1998 Kosova sorununa kadar sınırlı kaldıysa da 1998-1999 Kosova krizi döneminde Arnavutluk'a çok sayıda Kosovalı Arnavut'un sığınması, ABD ve NATO müdahalesinden sonra Kosova'nın Sırbistan yönetiminden çıkarılarak özerk bir devlete dönüşmesi, 2001'de Makedonya'daki Arnavut sorunu ve kriz Tiran'ın tavrını da etkiledi. Tiran daha aktif bir şekilde Kosova ve Makedonya Arnavutlarıyla ilgilenmeye başladı.²²⁵⁶

Türkiye ile Arnavutluk arasındaki ticari ilişkilere bakacak olursak 1980'de Türkiye'nin ihracatı 9,6 ve ithalatı 4,7 milyon dolar iken 1990 yılında ihracatı 5,6; ithalatı 1,4 milyon dolara düştü. Arnavutluk'un demokrasiye geçişinden sonra ticari ilişkilerde gelişme yaşandı. 2000 yılında 61,3 milyon dolara yükselen ihracat 2004'te 161 milyon dolara yükseldi. İthalat ise 2000'de 2,7 milyon dolarken 2004'te 15,5 milyon dolara yükseldi.²²⁵⁷

İki ülkenin parlamentolarında Parlamentolararası Dostluk Grubu bulunmaktadır. Tiran ve İşkodra'da Yunus Emre Türk Kültür Merkezi şubeleri açılmıştır. TİKA Arnavutluk'ta yaklaşık 85 milyon Dolar kalkınma yardımıyla şimdiye kadar 430 proje tamamlamıştır. Ayrıca Tiran Üniversitesinde Türko-loji bölümü faaliyet göstermektedir.²²⁵⁸

Bu gelişmelere rağmen Arnavutluk'ta Türk imajı, özellikle Osmanlı tarihinin tarih ders kitaplarındaki anlatımı, Yunanistan ve Bulgaristan'da ol-

2254 Bogdani / Loughlin, **Albania**, s. 74-75.

2255 Bogdani / Loughlin, **Albania**, s. 115-119.

2256 Pettifer / Vickers, **Albanian Question**, s. xx-xxi.

2257 Türkiye İstatistik Kurumu, <http://rapory.tuik.gov.tr/27-01-2018-20:02:55-15049441461190584250155491445.html?>

2258 "Türkiye Arnavutluk Siyasi İlişkileri", http://www.mfa.gov.tr/_turkiye-arnavutluk-siyasi-iliskileri.tr.mfa

duğu gibi son derece olumsuzdur. Bu kitapların etkisiyle Osmanlı Dönemi Arnavutluk'ta "Türk işgali" olarak görülmekte, Türklerin Arnavutları "zorla müslümanlaştırdıkları"na inanılmakta ve Arnavutların Osmanlı yönetimine karşı sürekli olarak direniş gösterdiği düşünülmektedir.²²⁵⁹

2.6.2.3. Yunanistan (1990-2000)

1990'lı yıllarda sosyalist Balkan ülkelerinin demokratik rejimlere geçişi, özellikle Yugoslavya'nın parçalanması üzerine yeni devletlerin ortaya çıkması ve bu bağlamda yaşanan çatışmalar karşısında Yunanistan da bu gelişmelerden derinden etkilenmiş ve dış politikada çalkantılı bir dönem yaşamıştır.²²⁶⁰

1990-1993 arasında iktidarda bulunan Konstantin Mitsotakis ve muhafazakârlar 1993 yılında seçimi kaybetti. PASOK yeniden seçildi ve Andreas Papandreou yeniden iktidara geldi. Bu süreçte Yugoslavya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Makedonya ile Yunanistan arasında isim ve tarihî sembolleri konu alan ciddi bir kriz ortaya çıktı. Yunanistan bu isimle bir devletin kuruluşunu kendi güvenliği ve toprak bütünlüğü bakımından bir tehdit olarak görmeye başladı. Gerek BM'de gerekse Avrupa Birliği içerisindeki konumundan yararlanarak Makedonya'nın uluslararası kuruluşlara üyeliğini engelledi veya sınırlandırmaya çalıştı. Aynı şekilde Bosna'da yaşanan kanlı çatışmalar döneminde Yunanistan gibi Ortodoks Hristiyan olan Sırplarla dayanışma içine girdi. Öyle ki Sırp'lara destek olan nadir ülkelerden biri oldu.

Yunan Parlamentosu 24 Şubat 1994'te oy birliği ile Pontus Soykırımını tanıyarak 19 Mayıs gününü Pontus Soykırımı Anma Günü ilan etti. Bu karar ardından Kıbrıs Rum Parlamentosu tarafından da kabul edildi.²²⁶¹ Yine Yunanistan Parlamentosu 25 Nisan 1996'da Ermeni Soykırımını tanıdı ve 24 Nisan'ı Ermeni Soykırımı Anma Günü olarak kabul etti.²²⁶² Bu gelişmeler Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin gerilmesine hizmet etti.

Papandreou yaşının ilerlemesi ve sağlığının bozulması nedeniyle Ocak 1996'da başbakanlıktan ayrıldı. Yerine aynı partiden Kostas Simitis başba-
2259 Bülent Bilmez, "Arnavutluk", TÜBİTAK Projesi 110K571 "Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmajı" Sonuç Raporu, İstanbul Nisan 2014, s. 195-233.

2260 Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin 1990-2001 arası dönemi için bk. Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler" **Türk Dış Politikası**, Cilt III, s. 440-480; 2001-2012 yılları arasındaki gelişimi hakkında bk. Ali Dayıoğlu, "Yunanistan'la İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, Cilt III, s. 560-631.

2261 Hamit Pehlivanlı, "Tarih Perspektifi İçinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-29/tarih-perspektifi-icinde-pontus-olayi-yakin-tarihimize-ve-gunumuze-etkileri>.

2262 Gözde Kılıç Yaşın, "Ermeni İddialarını Kabul Eden Ülkeler", <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/balkanlar-ve-kibris-arastirmalari-merkezi/2014/05/01/7571/ermeni-iddialarini-kabul-eden-ulkeler>.

kan oldu. 26-31 Ocak 1996 tarihlerinde Türkiye ile Yunanistan arasında da Kardak Krizi patlak verdi. Ege Denizi'nde bir kayalık olan Kardak (Yunanca İmia) Adası'na önce Yunan tarafının bayrak çekmesi, karşılıklı bayrak çekme ve asker çıkarma operasyonları nedeniyle savaşın eşiğine gelindi. Türkiye'de DYP-SHP koalisyonu vardı ve Başbakan Tansu Çiller'di. İki ülke arasında deniz sınırlarına yönelik bir anlaşma yapılmamış olması nedeniyle küçük ada ve kayalıkların aidiyeti konusu böyle krizlerin çıkmasına zemin hazırlamıştır.²²⁶³

1997 yılında ise S-300 Füzelere'nin Kıbrıs'a yerleştirilmesi konusu Türk-Yunan krizine neden oldu. Güney Kıbrıs Rum Yönetiminin Ocak 1997'de Rusya'dan sipariş ettiği bu füzeleri adaya yerleştireceğini açıklamasıyla başlayan kriz Türkiye'nin tepkisi üzerine Yunanistan'ın bu füzeleri Girrit'te konuşlandırmaya karar vermesiyle sona ermiştir.

1998 yılında ise bu sefer Abdullah Öcalan krizi ortaya çıkmıştır. Yunanistan PKK'nın bir terör örgütü olduğunu kabul etmiyor ve PKK militanlarının ülkesinde barınmasına göz yumuyordu. Fakat Türkiye'nin Yunan hükûmetine yönelik PKK'yı desteklediği yönündeki suçlamaları da reddediyordu. Türkiye'nin Suriye'ye baskı yapmasıyla buradan çıkarılan PKK lideri Öcalan Yunan istihbaratı ve siyasetlerinin yardımıyla Yunanistan'a getirilmiş, fakat bunun öğrenilmesinin büyük bir Türk-Yunan krizine yol açacağı endişesiyle tekrar ülke dışına çıkarılmıştır ve daha sonra da Kenya'da 15-16 Şubat 1999 tarihlerinde yakalanarak Türkiye'ye getirilmiştir. Bu kriz üzerine Yunan Dışişleri Bakanı Pangalos da dâhil olmak üzere üç bakan istifa etmiş ve Yunanistan kamuoyunda da tartışmalara neden olmuştur.²²⁶⁴

Komşu ülkelerle problemlili bir ülke imajına sahip olan Yunanistan'ın içinde bulunduğu izolasyon durumunu sona erdirmek için Simitis yeni politikalar izlemeye başladı. Daha müzakereci ve özellikle de ekonomik politikalara ağırlık veren Simitis elde ettiği başarılar nedeniyle iki dönem boyunca seçilmeyi başardı. Bu süreçte Türkiye ile ilişkilerde yumuşama ve hatta iyileşmeler başladı. Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan son krizden hemen sonra Ecevit hükûmeti ile Simitis hükûmeti arasında Mayıs 1999'da bir diyalog başlatıldı ve meşhur Andreas Papandreou'nun oğlu Georgios Papandreou Yunanistan Dışişleri Bakanı olarak babasının aksine son derece olumlu ve müzakereci bir politika izlemeye başladı. 17 Ağustos 1999 depremi nedeniyle Yunanistan hükûmeti ve halkıyla birlikte Türkiye'nin yardımına koştu. Yunanistan'ın bu tavrı Türkiye'de Yunanistan'a yönelik iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi politikasını da kuvvetlendirdi. Yunanistan arama-kurtarma ekibi ve 12 ton yardım malzemesi gönderdi. Yunan kamuoyunda Türklerin

2263 Fuat Aksu, **Türk-Yunan İlişkileri. İlişkilerin Yönelimini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme**, SAEMK, Ankara 2001, s. 196.

2264 Aksu, **age.**, s. 202-212.

acılarının paylaşılması Türkiye’de Yunanistan’a karşı olumlu bir hava oluşturdu. Kısa bir süre sonra 7-8 Eylül 1999’da bu sefer Atina’da bir deprem yaşandı ve Türkiye AKUT ekibini Yunanistan’a gönderdi. Bu “deprem diplomasisi” iki ülkenin yaklaşmasına hizmet etmiş, Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem ve Yunan Dışişleri Bakanı Yorgo Papandreou tarafından yürütülen bu yaklaşma Türk-Yunan ilişkilerinde yeni bir sayfanın açılmasına yardımcı olmuştur.²²⁶⁵

Türkiye’nin Yunanistan’la ticari ilişkileri diğer Balkan üyelerine kıyasla gelişmiş bir durumdadır. 2000 yılında Türkiye’nin Yunanistan’a ihracatı 437 milyon dolar, ithalatı ise 430 milyon dolardı. 2000’li yıllarda bu rakam hızla yükselmiştir.²²⁶⁶

2.6.2.4. Romanya (1990-2000)

Romanya’da Ceauşescu rejimi devrildikten sonra Geçici Hükûmet 1990 genel seçimlerine kadar ülkenin yönetimini ele aldı. Romanya’da rejimin yıkılmasından sonra eski Komünist Partisi kadrolarından gelen, fakat Ceauşescu’ya muhalif olan Ulusal Kurtuluş Cephesi kuruldu ve liderleri Iliescu öncülüğünde 1990 seçimlerine siyasi bir parti olarak girdi. Seçimleri oyların %66’sını alarak kazanan Iliescu devlet başkanı oldu. Ülkede devam eden ekonomik krize bir çözüm bulmak mümkün olamadığından işçi grevleri ve sosyal tepkiler artarak devam etti. Bu şartlar altında daha demokratik bir anayasa hazırlandı ve 1991’de yeni bir anayasa kabul edildi.

Romanya’da özellikle Dobruca bölgesi (Köstence, Mecidiye, Babadağ vs.) Osmanlı yönetiminin sonuna kadar Müslüman çoğunluğun yaşadığı bir bölgeydi. Fakat daha sonraki dönemde burada yaşanan göçlerle Müslüman nüfus çok azaldı. 1992 yılına ait nüfus sayımında bölgede 29,533 Türk ve 24,649 Tatar kaydedildi. Türkiye Diyanet Vakfı’nın desteğiyle 1995’te Mecidiye Kemal Atatürk İlahiyat ve Pedagoji Lisesi açıldı. Buradan yetişen öğrenciler imam-hatip olarak bölgede din hizmeti vermeye başladı. Fakat Müslüman azınlık genel Romen siyasetinde etkili olacak büyüklüğe sahip değildir.²²⁶⁷ Romanya’daki en büyük azınlık olan Macarlar özellikle Erdel (Transilvanya) bölgesinde etkili olmaya devam ederek kendi siyasi partilerini kurdular.

1991 yılında Romanya siyasetinin en güçlü karakteri Iliescu liderliğindeki Ulusal Kurtuluş Cephesi Partisi’nden Petre Roman liderliğindeki grup ayrılarak aynı isimle yeni bir parti kurdu. 1992’de yeni anayasaya göre yeniden seçimlere gidildi. Iliescu liderliğindeki Demokratik Ulusal Kurtuluş Cephesi

2265 Aksu, age., s. 246-248.

2266 Türkiye İstatistik Kurumu, <http://rapory.tuik.gov.tr/27-01-2018-20:21:08-62955825113319929581188819817.html?>

2267 Hüseyin Aguiçenoğlu, “Romanya’da Türk Azınlık”, **Balkanlar El Kitabı**, Cilt 2 **Çağdaş Balkanlar**, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2013, s. 713-725, 722-723.

Partisi %28 oyla birinci parti olmayı başardı. Yeni hükümet daha küçük sol ve milliyetçi partilerle iş birliği yaparak iktidarını sürdürdü. 1993'te iktidar partisinin ismi Romanya Sosyal Demokrasi Partisi olarak değiştirildi.

1996'da yapılan yeni seçimlerle Merkez-Sağ muhaliflerin oluşturduğu Demokratik Konvansiyon Partisi %30 oyla birinci parti olurken, İliescu'nun partisi %22 oyda kaldı. Demokratik Konvansiyon öncülüğünde yeni hükümet kuruldu ve bu partinin adayı Emilei Constantinescu başkan oldu. İliescu yönetimini sonlandıran bu seçim Romanya'da "İkinci Devrim" olarak adlandırıldı. Koalisyon hükümeti içinde Macar azınlığın partisi olan Romanya Macar Demokratik Birliği de bulunuyordu. Ayrıca daha önce başbakanlık yapmış ve Ulusal Kurtuluş Cephesi Partisi'nin bölünmesiyle kendi partisini kurmuş Petre Roman'ın Sosyal Demokratik Birlik adlı partisi de koalisyonda yer aldı.

Yeni hükümet İliescu dönemindeki yolsuzlukları soruşturarak ekonomik problemlerin sorumlusu olarak gördüğü aktörleri cezalandırma yoluna başvurdu. Fakat yine ekonomik sorunlara etkili bir çözüm bulunamadı. 1997'deki toprak reformu çalışması Petre Roman'ın partisinin Ocak 1998'de koalisyonundan ayrılmasını beraberinde getirdi. Yeni bir kabine kurularak 2000 seçimlerine kadar iktidar devam ettiyse de hükümet istifalar nedeniyle büyük sıkıntılar yaşadı. IMF'nin ekonomik disiplin talepleri üzerine uygulanan fiyat artışları, reform vaatlerinin yerine getirilememesi gibi nedenlerle sosyal huzursuzluk devam etti ve yeni seçimlerde hükümet partisinin yenilgisiyle sonuçlandı. Seçimde sosyalist dönemde hayatın daha iyi olduğu şeklinde bir algı hâkim olmaya başladı. Seçimi, eski sosyalistlerin devamı gibi görülen İliescu'nun Romanya Sosyal Demokrasi Partisi kazandı. Bu seçimde aşırı milliyetçi Büyük Romanya Partisi önemli bir oy elde etti. Hatta partinin lideri başkanlık seçiminin ilk turunda İliescu'nun %36 oyuna karşılık %28 oy aldı. İkinci turda İliescu %66 oy alarak başkanlığı elde etti. İliescu liderliğindeki iktidar partisinin adı 2001'de Sosyal Demokratik Parti olarak değiştirildi.

2001 yılında IMF ile yapılan yeni anlaşmanın şartları başarılı bir şekilde yerine getirildi ve enflasyon 1999'da %54 iken 2004'te %9,3'e geriledi. Öte yandan Romanya 2002'de NATO üyeliğine davet edildi. 29 Mart 2004'te Romanya NATO üyesi oldu. Ekim 2003'te Romanya AB üyeliği için gereken anayasal düzenlemeleri yaparak referanduma sundu. Bu şekilde Romanya AB üyeliği yolunda da önemli bir başarı elde etti. Ocak 2007'de AB üyeliği gerçekleşti.

Türkiye Romanya'nın hem NATO hem de AB üyeliklerine tam destek vermiştir. İki ülke arasında sıklıkla üst düzey ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Romanya Türkiye'nin öncülüğünü yaptığı Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurulduğu 1992 yılından beri üyesidir ve yılda iki kez gerçekleşen dışişleri bakanları toplantılarına devam edilmektedir.

Türkiye ile Romanya arasında kültürel ilişkileri geliştirmek amacıyla 1996'da Sanat ve Bilimsel Değişim Anlaşması imzalanmış ve 2005'te İstanbul'da Dimitrie Cantemir Romen Kültür Enstitüsü açılmıştır. Ticari ilişkiler bakımından Romanya Türkiye'nin Balkanlardaki en büyük partneri konumundadır.²²⁶⁸ Türkiye ile Romanya arasında 1997'de Serbest Ticaret Antlaşması, 2001'de Enerji ve Altyapı Alanlarında İşbirliği Protokolü, 2002'de Turizm İşbirliği Anlaşması, 2006'da Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.²²⁶⁹

2.7. Türkiye Bulgaristan İlişkilerinde Azınlık Sorunları (1980-2000)

Hem sayı bakımından hem de bulunduğu ülkenin nüfusa oranı bakımından Balkanlardaki en büyük Türk nüfusu Bulgaristan'da yaşamaktadır. Aynı zamanda Bulgaristan Türkiye'nin kuzeybatı komşusu olup Türkiye ile doğrudan sınırı bulunmaktadır. Bu nedenle Türkiye ile Bulgaristan ilişkilerinde hemen her dönemde Bulgaristan'da yaşayan Türk ve Müslüman azınlıklar önemli bir öneme sahiptir. Bu konu Türkiye'nin Balkanlarla ilişkilerini inceleyen literatürde en çok çalışılmış konuların da başında gelmektedir.²²⁷⁰ Ayrıca 1990 sonrasında Bulgaristan Komünist Partisi'nin arşivinin araştırmacıların kullanımına açılması ve belge yayınları çalışmalarının niteliğini de olumlu yönde etkilemiştir.²²⁷¹

2268 “Ülkelere göre yıllık ithalat (en çok ithalat yapan 20 ülke)”, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>.

2269 Şeyma Adıyaman, “Türkiye-Romanya İlişkileri”, <http://www.bilgesam.org/incele/146-turkiye-romanya-iliskileri/#.Wmxa96hl-Uk>.

2270 Örnek olarak bk. Tomasz Kamusella, *Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria*, Routledge, London & New York, 2019; 89 Göçü, *Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç*, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalihioğlu, Mehmet Hacısalihioğlu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012; 1989 Yılında Bulgaristan'dan Türk Zorunlu Göçünün 30. Yılı, Eds. Ayşe Kayapınar, Levent Kayapınar, Hakan Öztürk, Ökkeş Narinç, Çorlu: Çorlu Belediyesi, 2020; Ali Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, Routledge, New York 1997; Ali Dayıoğlu, *Toplama Kampından Meclis'e Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İletişim Yay., İstanbul 2005; Nurcan Özgür, *Etnik sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi 1989-1995*, Der Yay., İstanbul 1999. Bulgarca yayınlara örnek olarak bk. Valeri Stoyanov, *Turskoto Naselenie v Bălgariya Mezdu Polyusite na Etničeskata Politika*, Lik, Sofya 1998.

2271 Belge yayınlarına örnek olarak bk. İbrahim Kamil, *Bulgaristan Türkleri ve Göçler, Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989)*, C 8, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2018; *Istinata za “Văzroditelniya Protses”, Dokumenti ot arhiva na Politbyuro i TsK na BKP*, Proje müdürü Ahmed Dogan, Ed. Samuel Levi, Institut za Izsledvane na Integracijata, Sofya, 2003; Veselin Angelov, *Strogo Poveritelno! Asimilatorskata kampaniya sreštu turskoto natsionalno maltsinstvo v Bălgariya (1984-1989). Dokumenti*, Fondaciya liberalna demokraciya, Sofya 2008; Veselin Angelov, *Sekretno! Protestnite aktsii na turtsite v Bălgariya, Yanuari-May 1989*, Samizdat, Sofya 2009; Evgeniya Kalinova, *Iskra*

Bu çalışmalar ışığında 1980-2000 yılları Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde azınlık sorunu konusu: a) 1980-1990 arası ve b) 1990-2000 arası olmak üzere iki döneme ayrılabilir.

2.7.1. 1980-1990 Arası Dönem: Zorla Asimilasyon ve Etnik Temizlik Politikalarından 1989 Zorunlu Göçüne

Bulgaristan İkinci Dünya Savaşı sürecinde doğrudan Kızıl Ordu'nun müdahalesiyle sosyalist bir ülke haline geldi. Ülkedeki rejim oturduktan sonra 1947 yılından itibaren Rusya'daki Kolhoz sistemine benzer bir yöntemle özel mülkiyet sonlandırılıp TKZS (Trudovo Kooperativno Zemedelsko Stopanstvo) adlı kooperatifler kurulmaya başlandı. Daha önceki rejim değişikliklerinde olduğu gibi sosyalist rejimin yerleşmesiyle birlikte yine Türk/Müslüman azınlık üzerinde baskı oluşturulmaya başlandı. Özellikle topraklara el konulması ve toprak sahiplerinin zorunlu tarım işçisi haline getirilmesi, ekonomik açıdan yeterli olmadığı gerekçesiyle birçok dağ köyünün boşaltılması ve ülke içinde zorunlu göçler gibi baskı önlemleri Türklerin yeni rejimdeki rahatsızlıklarını daha da arttırdı. Aynı dönemde Türkiye ile Stalin yönetimindeki SSCB arasında yaşanan Boğazlar Sorunu ve Doğu Anadolu'dan toprak talebi gerilimi de SSCB'nin bir uydusu statüsünde olan Bulgaristan hükümetinin Türk azınlığa karşı tutumunu daha da olumsuzlaştırdı. 1950-1951 yıllarında 154.198 Türk Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etti.²²⁷²

1962 yılında Todor Jivkov başbakan oldu ve ilk icraatlarından biri "Türkleşme eğilimine karşı" Pomak, Tatar ve Müslüman Çingenelerin isimlerinin değiştirilerek Bulgarlaştırılması politikası oldu. 1964'te Politbüro bu politikayı durdurdu.

1968 yılında Bulgaristan'la Türkiye arasında aile birleşimi anlaşması yapılarak 1950 başlarında Türkiye'ye göç eden Türklerin birinci derece akrabalarına Türkiye'ye göç etme izni verildi. Bunun sonucunda yaklaşık 130 bin Türk/Müslüman takip eden yıllarda göç etti.²²⁷³

1970'te yeniden adı geçen Müslüman toplulukların isimlerinin değiştirilerek Bulgarlaşmaları kararı alındı. Todor Jivkov 1971'de devlet başkanlığı makamına geçti ve 1973 yılına kadar Pomakların tamamının isimleri zorla Bulgarca olarak değiştirildi. Direnenler Belene Kampı'na gönderilerek ağır

Baeva (Eds.), "Văzroditelnıyat Proces", Vol. 1: Bălgarskata Dăržava i Bălgarskite Turci (Sredata na 30-te – načaloto na 90-te godini na XX vek), Vol. 2: Meždunarodni izmereniya (1984-1989), Dăržavna Agenciya "Arhivi", Sofya 2009.

2272 Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler. İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, Bağlam Yay., İstanbul 2008, s. 63-65.

2273 R. J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, 2. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 199.

cezalara çarptırıldı. 1959 ile 1970 arasında Bulgaristan'da Türkçe eğitim veren okullar önce Bulgar okullarıyla birleştirildi, ardından da Türkçe eğitim tamamen yasaklandı. 1971 Anayasası'nda "azınlık" veya etnik gruplarla ilgili hiçbir ibareye yer verilmedi.²²⁷⁴ Böylece Bulgaristan'ın azınlıkları yok sayma ve asimilasyon niyeti her alanda hissedilmeye başlandı.

1980 yılına geldiğimizde Bulgaristan'da Todor Jivkov'un öncülüğünde milliyetçiliğin yükseldiği görülmektedir. 1980'de Politbüro'nun bilim, kültür ve sanat komisyonunun başına Jivkov'un kızı Lyudmila Jivkova getirildi ve 1981 yılında ilk Bulgar krallığının kuruluşunun 1300. yıl dönümü kutlamalarını koordine etti. Crampton, 1981-1989 arası süreci "Jivkov'un gerileyişi ve düşüşü" başlığıyla ele almaktadır.²²⁷⁵ Bu dönemde Bulgaristan teröre destek veren, gizli silah sevkedilen bir ülke olarak suçlanmış, 1981'de Mehmet Ali Ağca'nın Papa suikastında Bulgar gizli servisinin parmağının olduğu iddia edilmiştir. Öte yandan ekonomide yaşanan krizleri çözebilmek için 1979'da kararlaştırılmış Yeni Ekonomi Mekanizması programı 1982'de uygulamaya kondu. Bu şekilde Bulgaristan'da üretim kalitesinin yükseltilmesi ve ihracatın artırılması, bunun için de endüstrinin yeniden yapılandırılması ön görülüyordu. Fakat 1984 yılına gelindiğinde bu projede kayda değer bir başarı sağlanamadığı görüldü. 1985 yılından itibaren SSCB'de Gorbaçov yönetiminin başlattığı ekonomide liberalleşme politikası Bulgaristan'daki rejimin zayıflamasına yardımcı oldu. Aynı zamanda Türklere yönelik sert asimilasyon politikası da rejimin zayıflayıp çökmesinde önemli bir faktör oluşturdu.²²⁷⁶

Bulgaristan'da Müslüman topluluklar Pomaklar ve Çingenelerden sonra Türklerin isimlerinin de değiştirilmeye karar verilmesi önceden başlamış asimilasyon sürecinin bir devamı niteliğindedir. Nitekim 1982'de Bulgaristan'da yaşayan herkesin "Bulgar milleti" olarak tanımlanması üzerine bir rapor hazırlanmış ve aynı yıl karışık evliliklerde Türklerin isimleri değiştirilmeye başlanmıştır. 8 Mayıs 1984'te Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından Bulgaristan'daki Türklerin partinin politikasına yakınlaştırılması kararı alındı. 1984 yılı Aralık ayında (23-24 Aralık gecesi) Bulgaristan'ın güneyinde Kırcaali bölgesindeki Türklerin adları zorunlu olarak değiştirilmeye başlandı. Bu kararın şahsen Todor Jivkov tarafından verildiği iddia edilmektedir.

Kırcaali'den gelen haberler üzerine Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren genel sekreterini Sofya'ya gönderdi ve 11 Ocak 1985'te yapılan görüşmede Jivkov zorunlu isim değiştirme iddiasını reddederek bazı kişilerin kendi kararlarıyla isimlerini değiştirdiğini iddia etti. Bu görüşmeden sonra asimi-

2274 Ali Eminov, **Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria**, Routledge, New York 1997, s. 5-6, 146.

2275 Crampton, **Bulgaria**, s. 200-201.

2276 Crampton, **Bulgaria**, s. 201-2014.

lasyon politikasında hiçbir değişiklik olmadan devam ettirildi.²²⁷⁷ 18 Ocak 1985'ten sonra Balkan Dağı'nın kuzeyinde Kuzeydoğu Bulgaristan'da yaşayan Türklerin de isimleri zorla değiştirilmiştir.²²⁷⁸ Bu kampanya “yeniden doğuş” olarak adlandırılmış, Bulgaristan'daki Müslümanların tamamının “Türk esareti döneminde zorla Türkleştirilmiş Bulgarlar” oldukları iddia edilmiştir. İsim değiştirme sürecinin sonunda Todor Jivkov 30 Ocak 1985'te bu insanların İslam diniyle bağlarının da tamamen kesilmesi için önlem alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bu şekilde 15-20 sene içinde sorunun çözülüp her şeyin unutulacağını belirtmiştir.²²⁷⁹

Asimilasyon politikasında ad değiştirme en çok dikkat çeken uygulama olmakla birlikte buna paralel olarak çok sayıda başka önlem de alınmıştır: Türkçe konuşma yasağı, Türk müziğinin yasaklanması, geleneksel Türk kıyafetlerinin yasaklanması, Türkiye'den yayın yapan radyoların dinlenememesi için önlemler alındı, Bulgar dinî törenlerinin uygulanması (ölülerin Hıristiyan usulüne göre gömülmesi gibi), küçük yaştaki çocukların kreşler vs. yoluyla asimilasyonu önlemleri, Türkiye'nin sistematik bir şekilde karalanması ve bu yolla göç ümitlerinin kırılması, Türklerin zorla Müslümanlaştırılmış Bulgarlar oldukları iddiaları ve nihayet o zamana kadar hâlâ tam olarak değiştirilmemiş Türkçe yer isimlerinin Bulgarlaştırılması gibi onlarca politikaya başvurulmuştur.²²⁸⁰ Bulgaristan'da yer isimlerini değiştirme süreci Bulgaristan'ın kurulduğu 1878 yılında başlamış olmakla birlikte biri 1906'da, diğeri ise 1934'te gerçekleştirilen iki büyük isim değiştirme uygulaması yapılmış ve yer isimlerinin neredeyse tamamı Bulgarlaştırılmıştı. Fakat hâlâ Türkçe kökenli veya Türkçeden Bulgarcaya uyarlanmış isimler mevcuttu. Bu süreçte bu isimler de değiştirildi.²²⁸¹

Türkiye ile Bulgaristan arasında 1985 yılında karşılıklı notalaşma bir

2277 Dönemin Sofya Büyükelçisi Ömer E. Lütem'in görüşmeyle ilgili anıları için bk. “1984-89 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan Politikası ve 89 Göçü”, **89 Göçü, Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç**, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu, Mehmet Hacısalıhoğlu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012, s. 147-169, s. 142-143.

2278 İsim değiştirme uygulaması hakkında bk. Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu, “1984-1985 İsim Değiştirme Meselesi ve Uygulamaları”, **89 Göçü...**, s. 171-198.

2279 Orlin Sabev, “Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da ‘Yeniden Doğuş’ Süreçleri”, **89 Göçü...**, s. 121-136, s. 128-133.

2280 Lütem, “1984-89 Dönemi”, s. 145-148.

2281 Hacısalıhoğlu, **Doğu Rumeli'de**, s. 146-161; Aynı yazar, “Minorities in the Balkans and the Issue of Toponymy: the Bulgarian Case”, **Proceedings of the International Conference on Minority Issues in the Balkans and the EU**, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, İstanbul 2007, s. 61-78; Ayrıca bk. M. Hacısalıhoğlu, G. Özcan, “Balkanlar'da Yer İsimlerini Değiştirme Siyaseti: Avusturya, Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye Örnekleri”, **Türk Tarihinde Balkanlar / Balkans in the Turkish History**, Ed. Zeynep İskefiyeli / M. Bilal Çelik / Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Sakarya 2013, s. 1327-1354.

sonuç vermedi. 1986 yılında karşılıklı bildirimler yayınlanarak iki ülke birbirini suçlamaya başladı. Bu yıllarda Türkiye’de Bulgaristan’ın politikalarını kınayan gösteriler düzenlendi. Batılı ülkeler başlangıçta Bulgaristan’ın bu politikasına yönelik bir tavır sergilemediler. Fakat Türkiye meseleyi uluslararası örgütlerin gündemine getirmeye başlayınca Batılı ülkelerin Bulgaristan Türklerinin durumuna ilgisi arttı. Türkiye konuyu Avrupa Konseyi Danışma Meclisi, NATO, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve nihayet Birleşmiş Milletler Genel Kurulu gibi önemli platformlara taşıdı ve Türklerin yaşadığı baskıları anlattı. Bunun yanında İslam Konferansı Örgütünün de gündemine getirilen bu mesele üzerine İKÖ (İslam Konferansı Örgütü) bir Temas Grubu oluşturarak 1987’de Bulgaristan’a gönderdi. Mart 1988’de Temas Grubu Türklerin durumunu açık olarak ortaya koyan bir rapor sundu. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (şimdiki AGİT) gündemine de mesele taşındı ve bu platformlarda Bulgaristan pek destek görmedi; Avrupa ülkeleri Türkiye’yi desteklemeye başladı. Öncelikle ABD Bulgaristan’ı uyguladığı bu politika nedeniyle eleştirdi. Gorbaçov yönetimindeki SSCB ise ABD ile ilişkileri gelecek zorla asimilasyon politikasına sıcak bakmıyor, fakat dışarıya karşı müttefikini açıkça eleştirmekten de kaçınıyordu.²²⁸²

Bulgaristan’da bu asimilasyon politikası, şiddetli yasak ve baskılara rağmen yer yer direnişle karşılaştı. İlk direniş Kırcaali’de 24 Aralık 1984’te farklı köylerden gelen Türklerin toplandığı Sütkesiği (Bulgarçalaştırılmış ismi Mleçino)’nde gerçekleşti. Bu nedenle 24 Aralık “Totaliter Rejime ve Soykırıma Karşı Direnişi Anma Günü” olarak kabul edilmekte ve başta Sütkesiği olmak üzere birçok yerde anmalar düzenlenmektedir. Bu protesto yürüyüşü Bulgar güvenlik kuvvetleri tarafından şiddetle bastırıldı. Takip eden günlerde Bulgar güvenlik kuvvetleri protestocular üzerine ateş açtı ve biri bebek 7 kişi öldürüldü. Öldürülenler arasında 17 aylık Türkan isimli bir bebek de vardı. Türkan Bebek, Türk direnişinin sembolü oldu.²²⁸³ Direnen Türkler tutuklanarak hapse atıldı. Bir kısmı Belene kampına veya başka yerlere sürgüne gönderildi. Buna rağmen Türkler tarafından bazı direniş örgütleri kuruldu. 1985 Ocak ayında Türkler tarafından Uzun Kış Derneği adlı bir dernek kuruldu, fakat kurucuları tutuklanıp hapse atıldı. Mart 1985’te Benkovski Grubu adlı bir dernek kuruldu, bunlar da tutuklanarak dağıtıldı. 1985 ortalarında Türk Kurtuluş Birliği veya Türk Kurtuluş Hareketi adıyla bir örgüt kuruldu. Bu örgüt Türklere gizli bildirimler dağıtarak iş bırakma eylemi çağrılarında bulundu. Bulgaristan’ın kuzeydoğusunda kurulan Bulgaristan Türk Millî Kurtuluş Hareketi Aralık 1985’te Ahmed Doğan’ın liderliğinde hareket etmeye başladı. Haziran 1986’da bu örgütün lideri ve üyeleri tutuklanarak hapse atıldı. Jivkov rejimine karşı muhalefetin artmasıyla birlikte, 16 Ocak 1988’de Bulgar muhalifler de Bağımsız İnsan Haklarını Koruma Derneği adlı legal bir örgüt

2282 Lüttem, “1984-89 Dönemi”, s. 151-158.

2283 Günümüzde bu direnişin anısına birçok yerde Türkan Bebek anıtları bulunmaktadır.

kurdular. Rejimin baskılarına karşı direnen bu muhalifler arasında Türkler ve diğer Müslüman gruplar da yer aldılar. Derneğin bir Türk Şubesi oluşturuldu. Bu dernek üyeleri tarafından açlık grevi eylemlerine Türkler de katılmaya başladı. Ocak 1989'da Şumnu'da ilk kez Türkler Bulgaristan'dan göç etmek istediklerine dair devlet makamlarına dilekçeler vermeye başladılar. Ardından "Türkiye'ye gitmek istiyoruz" içerikli bildirimler Kırcaali bölgesinde de dağıtılmaya başlandı. Şubat 1989'da derneğin Türk Şubesi üyelerinden 5'i Avusturya'ya sınır dışı edildi. Bu şekilde sınır dışı etme politikası uygulanmaya başlandı. Nisan 1989'da muhalifler ve direniş daha da güçlendi ve açlık grevi eylemlerine devam edildi. Demokratik İnsan Haklarını Korumu Birliği adlı yine Türkler tarafından kurulmuş bir örgüt Mayıs ayında bir kongre düzenlemeye kalkışınca liderleri sınır dışı edildi. Viyana 89'a Destek Derneği adlı başka bir dernek de Türklerin haklarını koruma mücadelesine katıldı. 19-21 Mayıs 1989'da Cebel'de protesto yürüyüşleri yapıldı.²²⁸⁴ 20 Mayıs'ta Kuzeydoğu Bulgaristan'da Türkler tarafından büyük bir protesto yürüyüşü düzenlendi. Şumnu, Razgrad ve Tolbuhin (Hacıoğlu Pazarcığı / Dobriç)'de protesto yürüyüşleri yapılmaya başlandı. Bu yürüyüşlere müdahaleler esnasında toplam 9 Türk hayatını kaybetti. Nihayet 29 Mayıs 1989'da Todor Jivkov televizyon üzerinden halka hitap ederek;

*Eğer kapitalist Türkiye'yi Sosyalist Bulgaristan'a tercih ediyorlarsa etnik Türkler ülkeyi terk etmekte özgürdür dedi ve Türkiye'nin sınırlarını açmasını istedi. Bunun üzerine protesto yürüyüşleri sona erdi. Sınırların kitlesel göçün başlamasından sonra Jivkov 7 Haziran tarihli bir toplantıda *Eğer biz bu halktan 200-300 bin kişiyi sınır dışı etmezsek, 15 yıl sonra Bulgaristan artık olmayacak. Bulgaristan Kıbrıs veya ona benzer bir şey olacak* diyordu.²²⁸⁵ Bu ifadenin de anlaşıldığı üzere Jivkov rejiminin Türk azınlığa bakışı, eğer asimile olmayacaklarsa ülkeden çıkarılmaları gerekir şeklindeydi.*

30 Mayıs 1989'da Bulgaristan'dan 180 kişi zorunlu pasaport verilerek sınır dışı edildi. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Turgut Özal Bulgaristan Türklerine sınırı açtığını ilan ederek Bulgaristan'a bir göç anlaşması yapma çağırısında bulundu. Böyle bir anlaşma yapılmadı ancak 30 Mayıs'tan 21 Ağustos'a kadar iki buçuk aydan fazla açık kalan sınırdan toplam 321.800 Bulgaristan Türkü Türkiye'ye giriş yaptı. Bu süreçte toplam 1330 kişi farklı nedenlerle tekrar Bulgaristan'a geri döndü. Bulgaristan'da "büyük seyahat" olarak da adlandırılan bu kitlesel göç İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki en büyük kitlesel göç hareketiydi. Türkiye 21 Ağustos 1989'da sınırı kapatarak ancak vize yoluyla Türkiye'ye girişlere izin vermeye başladı.

²²⁸⁴ Bu protestolar günümüzde "19 Mayıs Cebel Günü" olarak anılmakta ve Türklerin direnişini anma amaçlı etkinlikler düzenlenmektedir.

²²⁸⁵ Direniş hareketinin bizzat içinde yer alan ve aynı konuda akademik çalışma da yapan Zeynep Zafer'in bir çalışması için bk. Zeynep Zafer, "Bulgaristan Türklerinin 89 Göçünü Hazırlayan Eritme Politikasına Karşı Direniş", **89 Göçü...**, s. 199-234.

Göç sürecinde Türkiye’de Bulgaristan yönetimini kınayan protesto yürüyüşleri düzenlendi. Hatta SSCB’nin Ankara büyükelçisi Türkiye ile Bulgaristan arasında aracılık yapmayı teklif etti. İslam Konferansı Örgütü dışişleri bakanları Bulgaristan’ı 4 Ekim’de kınayan bir açıklama yaptı ve sorunun çözümü için müzakere çağrısı yaptı. Ekim ortasından itibaren Doğu Avrupa’daki sosyalist rejimler çözülmeye başladı. 18 Ekim 1989’da Demokratik Almanya Devlet Başkanı Eric Honecker istifa etti. Macaristan parlamentosu sosyalist rejimi sonlandıran bir karar aldı. 7 Kasım’da Demokratik Almanya hükûmeti tamamen istifa etti ve iki gün sonra Demokratik Alman vatandaşlarının Federal Almanya’ya geçişlerini tamamen serbest bıraktı. İki Almanya’nın birleşmesi düşüncesi gündeme oturdu. Sosyalist rejimlerin batıdan başlayarak doğuya doğru çözülmeye başlaması Bulgaristan’ı da etkiledi. 3 Kasım’da Sofya’da demokrasi ve reform talep eden gösteriler düzenlendi. İçerideki ve dışarıdaki baskıların etkisiyle Todor Jivkov nihayet 10 Kasım 1989’da Bulgaristan Devlet Başkanlığı ve Komünist Partisi Genel Sekreterliği görevlerinden istifa etti. Yerine Jivkov’dan daha ılımlı görüşleriyle tanınan Dışişleri Bakanı Petır Mladenov geçti. 11 Kasım’a gelindiğinde Berlin Duvarı’ndan yıkılan kısımlardan bir milyon Demokratik Almanya vatandaşının batıya göç ettiği ve 2,7 milyon kişinin de göç için vize aldığı haberleri dünyayı sarstı. Aynı gün Bulgaristan’ın yeni lideri Mladenov “demokratik reform” vaadinde bulundu.

17 Kasım 1989’da Bulgar Parlamentosu hükûmeti eleştirmeyi yasaklayan kanunları yürürlükten kaldırdı ve bu kanunlar nedeniyle hapiste bulunan ve aralarında 1986’dan beri tutuklu bulunan Ahmed Doğan’ın da bulunduğu yaklaşık 50 kişi 22 Aralık 1989’da serbest bırakıldı.²²⁸⁶

Sofya’da 18 Kasım’da eski lider Todor Jivkov’un yargılanmasını ve serbest seçimlerin yapılmasını talep eden yaklaşık 100 bin kişilik bir protesto yürüyüşü yapıldı. Aralık ayında Demokratik Güçler Birliği isimli bir parti kuruldu. Aynı ay içinde Jivkov’un Türk azınlığa karşı uyguladığı politikalarla mücadele amacıyla Ulusal Uzlaşma Komitesi adlı bir kurul oluşturuldu. Komünist Partinin “öncü rolü” kaldırıldı, Jivkov partiden ihraç edildi. Siyasi tutuklular affedildi. Bu şekilde Türklere karşı uygulanan asimilasyon politikasına karşı mücadelenin etkin bir şekilde yürütüleceği ortaya konmuş oldu. Aynı günlerde (22 Aralık) Romanya’da reforma karşı direnen ve demokratikleşme adımları atan ülkeleri eleştiren Ceauşescu da devrildi. Aralık ortalarına kadar Türkiye’ye göç eden Türklere yaklaşık 76 bini tekrar Bulgaristan’a geri döndü.

1989 yılının sonlarında, 29 Aralık günü Bulgaristan Komünist Partisi sekreteri Türklere karşı uygulanan “Yeniden Doğuş Süreci” politikasının hata olduğunu ilan etti. Türklere isim, dil ve dinlerini seçme özgürlüğü iade

²²⁸⁶ Dayıoğlu, “1989-2010”, s. 305.

edildi. Buna karşı Bulgar milliyetçileri protesto yürüyüşleri ve grevler düzenlediyse de hükûmetin kararında etkili olamadılar. Nihayet 10 Ocak 1990'da Bulgaristan'da demokratik rejime geçiş kararı alındı. 15 Ocak'ta Bulgaristan Parlamentosu Türklere haklarının iadesini kararlaştırdı ve 18 Ocak'ta Jivkov'un yolsuzluk, etnik düşmanlık ve nefret yaratma suçlarından tutuklanmasına karar verildi. Şubat 1990'a gelindiğinde Bulgaristan'da ilk demokratik hükûmet kurulmuş oldu.²²⁸⁷

2.7.2. 1990 Sonrası Bulgaristan'da Siyaset ve Türk Azınlık

1989 Aralık ayında kurulan Demokratik Güçler Birliği, Bulgaristan'ın demokratikleşerek çok partili sisteme geçmesi için gösteri ve yürüyüşlere öncülük etti. 5 Mart 1990 günü Parlamento tarafından "Bulgar Vatandaşlarının İsimlerine Dair Yasa" çıkarılarak Türkler ve Pomakların eski isimlerini geri almasının önü açıldı. Bu yasadan sonra Mayıs ortalarına kadar 220 bin kişi ismini geri almak için dilekçe vermiş Mart 1991'de bu sayı 600 bine ulaşmıştır.²²⁸⁸ Bununla birlikte başta Romanların önemli bir kısmı olmak üzere farklı gerekçelerle Türklere bazılarını da henüz Türkçe isimlerini geri almadılar.²²⁸⁹

3 Nisan 1990'da siyasi parti kurma hakkı ve serbest seçimlere geçiş kanunu kabul edildi. Bundan sonra Bulgaristan Komünist Partisi ismini Bulgaristan Sosyalist Partisi olarak değiştirdi. Muhafif Demokratik Güçler Birliği ile uzlaşarak seçimlerin iki turlu olarak Haziran ayında yapılması kararlaştırıldı.²²⁹⁰

10 ve 17 Haziran 1990'da 400 sandalyeli meclis için yapılan seçimlerde Bulgaristan Sosyalist Partisi 211 milletvekili ile birinci parti oldu. Muhalefetteki Demokratik Güçler Birliği 144 sandalye almayı başardı. Bulgaristan Türk Millî Kurtuluş Hareketi lideri Ahmed Doğan'ın hapisten çıkmasıyla Bulgaristan'da Türklerin/Müslümanların partisi olarak ortaya çıkmış olan Hak ve Özgürlükler Hareketi (DPS) Partisi de bu ilk seçimde 23 milletvekilliği çıkarmayı başardı. Bunlar dışında daha küçük partiler de seçime katılarak az sayıda milletvekilliği elde ettiler. Bu sonuçlarla eski Komünistler ve Mladenov iktidarını sürdürecekti. Fakat Mladenov hakkındaki suçlamalar ve siyasi baskı üzerine Temmuz 1990'da istifa etmek zorunda kaldı. Yerine 1990'da Demokratik Güçler Birliği lideri Jelyu Jeleu sosyalistlerin de desteği ile uzlaşmayla devlet başkanı seçildi. Takip eden aylarda Bulgaristan'ın ismi

2287 "Kronoloji", **89 Göçü...**, s. 637-648.

2288 Ali Dayıoğlu, "1989-2010 Döneminde Bulgaristan'la ve Müslüman-Türk Azınlıkla İlgili Gelişmeler", **89 Göçü...**, s. 283-341, s. 309.

2289 Özellikle Türkiye'de yaşayan çifte vatandaşların isimlerini geri almayan kısmı hakkında bir inceleme için bk. Sevim Hacıoğlu, "Çifte Vatandaşların İsim Tercihleri", **89 Göçü...**, s. 493-588.

2290 Dayıoğlu, "1989-2010", s. 287.

Bulgaristan Cumhuriyeti olarak değiştirildi ve sosyalist semboller kaldırılmaya başlandı. Fakat artan ekonomik kriz ve diğer sorunlar nedeniyle Bulgaristan Sosyalist Partisi lideri Andrey Lukanov başkanlığındaki hükümet istifa etti ve yerine 1990 Aralık ayında sosyalistler ve demokratlardan oluşan bir koalisyon kuruldu.

Bu arada 1990 sonlarında Bulgaristan'da Türklerin yoğun yaşadığı yerlerdeki devlet okullarında Türkçe dersin açılmasına karar verilerek 1991 yılı Şubat ayından itibaren uygulamaya başlandı. Bulgar milliyetçileri yine protestolar düzenleyerek Türkçe derslerin açılmasını engellemeye çalıştılar. Kısmen Bulgar öğretmenler de derslere katılmayarak boykota katıldılar. Bunun üzerine hükümet Türkçe dersleri kaldırarak geri adım attı. Bu sefer Türkler de çocuklarını okula göndermeyerek boykot başlattılar.²²⁹¹

12 Temmuz 1991'de yeni anayasa yapıldı ve parlamentodaki sandalye sayısı 240'a indirildi. Yeni seçimlerden önce Bulgaristan Parlamentosu 1 Ekim 1991'de devlet okullarında Bulgarca eğitim verileceği, başka etnik gruplara mensup öğrencilerin ise ancak özel kurslarda ve devlet kontrolünde kendi dillerini öğrenebilecekleri kararını aldı. Türkler bu kanunu da devlet okullarında Türkçe dersinin açılması talebiyle boykot ettiler. Yeni anayasaya göre 13 Ekim 1991'de genel seçimler yapıldı. Seçimlerde Demokratik Güçler Birliği 110 sandalye ile birinci parti olurken Bulgaristan Sosyalist Partisi 106 sandalye, Hak ve Özgürlükler Hareketi ise 24 sandalye aldı. Hiçbir parti yüzde ellinin üzerine çıkamadığından Hak ve Özgürlükler Hareketi hükümetin kurulmasında kilit bir önem kazandı. Demokratik Güçler Birliği koalisyon hükümetini kurarak ülkede ekonomik liberalleşme reformlarını başlattı. Yine Hak ve Özgürlükler Hareketinin öncülüğünde devlet okullarında Türkçe dersi konusunda pazarlıklar yürütüldü ve nihayet devlet okullarında birinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar okul saatleri dışında haftada dört saatlik Türkçe derslerinin açılması kararlaştırıldı. Türkler de Kasım sonlarından itibaren tekrar çocuklarını okula göndermeye başladılar. Fakat uygulamada Bulgar yetkililerin isteksizliğinden kaynaklı birçok sorun ortaya çıktı. 5 Eylül 1994'te Bakanlar Kurulu kararıyla ana dil eğitimi hakkı teyit edildi.²²⁹²

20 Ocak 1992'de yeni anayasaya göre halk oyuyla devlet başkanlığı seçimi yapıldı ve Jelyu Jeleu seçimi kazandı. 1947-1962 arasında el konulan özel mülklerin sahiplerine iadesi, kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi, IMF ile birlikte çalışılmaya başlanması gibi bir dizi önlem hayata geçirilmeye başlandı. Bulgaristan 1992'de Avrupa Konseyi üyesi oldu, aynı yıl kurulan Karadeniz Ekonomik İş Birliği Teşkilatının kurucu üyeleri arasında yer aldı ve 1994'te Batı Avrupa Birliği ortak üyesi oldu. Ülkedeki ekonomik sorunlar ve krizlerin etkisiyle hükümet düştü ve yeni bir hükümet kuruldu, ancak yeni

2291 Dayıoğlu, "1989-2010", s. 312-313.

2292 Dayıoğlu, "1989-2010", s. 313-316.

başbakan da Eylül 1994'te istifa etmek zorunda kaldı.

18 Aralık 1994'te genel seçimler yapıldı. Bulgaristan Sosyalist Partisi 125 sandalyeyle çoğunluğu elde etti. Demokratik Güçler Birliği 69, Hak ve Özgürlükler Hareketi ise 15 sandalye alabildi. Ocak 1995'te sosyalistlerin öncülüğünde yeni hükümet kuruldu. Yeni hükümet tarımda özel mülkiyeti sınırlayan düzenlemelere kalkışınca tepki aldı. 1996 yılında Bulgaristan Dünya Ticaret Örgütü üyesi oldu. 3 Kasım 1996'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini Demokratik Güçler Birliği'nin adayı Petır Stoyanov kazandı. Aralık 1996'da Bulgaristan Avrupa Birliği tam üyeliği başvurusunu gerçekleştirdi. Sosyalistlere karşı oluşan olumsuz havayı arkasına alan Demokratik Güçler Birliği 1996 Aralık ayından itibaren büyük gösteri yürüyüşleri ve protestolara öncülük etti. Sosyalist hükümet istifa etmek zorunda kaldı. Geçici bir hükümet kurulduktan sonra 19 Nisan 1997'de yeni genel seçimler yapıldı. Bu seçimlerde Demokratik Güçler Birliği 137 sandalye alırken Bulgaristan Sosyalist Partisi 58 milletvekili çıkarabildi. Hak ve Özgürlükler Hareketi ise Ulusal Kurtuluş İçin Birlik isimli koalisyonla girdiği seçimden 19 sandalye aldı. Demokratların kurduğu yeni hükümet özelleştirme, IMF ile çalışma, AB ile tam üyelik müzakerelerinin başlaması (Nisan 2000) ve NATO üyelikleri gibi konularda önemli adımlar atmaya başladı.

2011-2014 yılları arasında yapılan bir TÜBİTAK projesine göre Bulgaristan'da Osmanlı/Türk karşıtlığı okul ders kitaplarındaki iyileştirme çalışmalarına rağmen Sosyalist dönemdeki Türk karşıtlığına benzer bir durumdadır. Yapılan anketlerden elde edilen sonuçlara göre Bulgar halkının %71'i Osmanlı'yı "işgalci", "düşman" ve "barbar" olarak görmekte, %89'u Osmanlı'nın Bulgaristan'da zorla Müslümanlaştırma yaptığını inanmakta, %68'i Rusya'yı kurtarıcı olarak görmekte, %72'si Osmanlı'nın yönetimi altındaki milletlere karşı katliam yaptığını düşünmektedir.²²⁹³

İki ülke arasındaki ticari ilişkilere bakacak olursak Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre 1980'den 2000'e Türkiye'nin Bulgaristan'a ihracatı ve ithalatı büyük artış göstermiştir.²²⁹⁴

2293 Neriman Ersoy Hacısalıhoğlu, "Ek 7: Bulgaristan", TÜBİTAK Projesi 110K571 "Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmajı" Sonuç Raporu, İstanbul Nisan 2014, s. 575-586.

2294 <http://rapory.tuik.gov.tr/02-02-2018-13:17:37-19494797795349962851684519993.html?>

Tablo 5: 1980’den 2000’e Türkiye’nin Bulgaristan’a ihracat ve ithalatı

Yıl	Türkiye’nin ihracatı (Dolar)	Türkiye’nin ithalatı (Dolar)
1980	12.385.709	135.554.176
1990	10.366.111	31.879.529
2000	252.933.912	465.408.286

Buna göre Türkiye’nin Bulgaristan’la ticari ilişkilerinin komşu olmalarının yarattığı avantajla da diğer Balkan ülkelerine göre yükselme eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz. Bulgaristan’ın dış ticaretinde Türkiye ilk beş ülke arasında yer almaktadır.²²⁹⁵

Bulgaristan’la Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesinde ticaret ve ekonomik iş birliğinin lokomotif olacağını, kültürel iş birliğinin ise ekonomik ilişkilerdeki gelişmelere göre yavaş yavaş gelişebileceğini, fakat artan İslamofobi ve Türk düşmanlığı eğilimleri nedeniyle daha da kötüye gitme ihtimalinin olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu nedenle Türkiye’nin güçlü bir uzman kadrosuyla Bulgaristan’ı her yönüyle ele alan ve takip eden akademik kurum ve kuruluşlarının mevcudiyeti uzun vadeli ilişkiler için kaçınılmazdır.

2.8. Orta Doğu’daki Siyasi Gelişmeler ve Türkiye (1980-2000)*

Orta Doğu bölgesi, İkinci Dünya Savaşı’nın sona ermesinden itibaren başlayan ve 1990’lı yıllara kadar devam eden adına “Soğuk Savaş” denen uluslararası sistemden en fazla etkilenen coğrafyalardan biri olmuştur. Bu dönemin başlarında Avrupa devletleri ideolojik, siyasi ve stratejik olarak Doğu ve Batı kutupları arasında kamplara ayrılırken Orta Doğu bölgesini ise İsrail Devleti’nin kuruluşunun neticesinde ortaya çıkan Filistin Meselesi, Arap-İsrail mücadeleleri ve Arap devletlerinin İngiliz-Fransız kolonyalizmine karşı bağımsızlık arayışları gibi olaylar meşgul etmiştir. Soğuk Savaş Dönemi’nin başlangıcında Orta Doğu’da Türkiye, İran ve Suudi Arabistan devletleri haricinde bağımsız politika izleyen başka bir ülke mevcut değildi. Mısır, Suriye, Lübnan, Irak, Ürdün, Yemen, Kuveyt ve Körfez Şeyhlikleri gibi ülkeler İngiliz-Fransız kolonyal yönetimlerine ya direkt ya da dolaylı olarak bağlı ya da bağımlı durumdaydılar.²²⁹⁶

2295 <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-bulgaristan-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>

* Prof. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin, Artvin Çoruh Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler-Siyasi Tarih Uzmanı, e-mail: bilgin.ms@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3729-0542.

2296 Mustafa Sıtkı Bilgin, *Britain and Turkey in the Middle East: Politics and Influence*

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) 1950'li yılların ortalarından itibaren Orta Doğu'da etkili politikalar yürütmeye başlamasından sonra Soğuk Savaş'ın etkileri de bölgede hissedilmeye başlanmıştır. Bölge bir taraftan süper güçler arasında (SSCB-ABD) petrolün sevk ve kontrolünün kimde olacağı, bölgesel ekonomik, siyasi ve stratejik çıkarların temini noktalarındaki anlaşmazlıklar gibi sebepler yüzünden uluslararası rekabet alanı haline gelirken diğer taraftan da bu durum bölge ülkeleri arasında stratejik ve ideolojik çatışmalara ve tarihsel husumetlerin artmasına neden olmaktadır.²²⁹⁷ Türkiye ise 1950'li yıllarda Batı ile ittifak ilişkilerini geliştirmek için NATO'ya girerken bunun bir yansıması olarak da Arap ülkeleriyle güvenlik ağırlıklı ilişkiler kurmak istemiş ancak bunda pek başarılı olamayıp bölge ülkeleriyle sınırlı ilişkiler kurabilmişti.

Küresel ve bölgesel rekabet ve çıkar çatışmalarının tetiklemesiyle Orta Doğu'da pek çok kriz ve savaşlar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede 1948-1949 yıllarında başlayan Arap-İsrail Savaşlarını, 1951-53 yıllarında ortaya çıkan Musaddık Krizi ve daha sonra da 1956 yılında patlak veren Süveyş Krizi takip etmişti. 1967 yılında meydana gelen Arap-İsrail Savaşı'nı ise 1973'te ortaya çıkan Arap-İsrail Savaşı takip etmişti. 1973 Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri de petrolün bölge tarihinde Araplar tarafından ilk kez stratejik bir silah olarak kullanılması olmuştu. Savaşın başlamasından sonra Batılı devletlerin bilhassa da ABD'nin İsrail'e silah ve stratejik destek sağlaması üzerine Arap Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OAPEC) petrol üretimini kısması ve fiyatları yükseltmesi Batı'da ve dünyada küresel bir ekonomik krize neden olmuştu. OAPEC petrol kısma politikasını 1974 yılı Mart ayına kadar devam ettirmişti. Bu politika petrol fiyatlarının 4 kat yükselmesine neden olmuş, savaş öncesinde 3 dolar olan petrolün varil fiyatı 1974 yılında 12 dolara kadar yükselmişti.²²⁹⁸

1970'lerin ortalarından itibaren ise İran ve Afganistan ve Orta Doğu'da meydana gelen bir dizi gelişmeler dünyanın dikkatini Orta Doğu'nun temel sorunu olan Filistin meselesinden Körfez bölgesinde ortaya çıkan sorunlara doğru yöneltmiştir. 1978-79 Camp David Anlaşması'yla Mısır, İsrail ile barış yaparak Arap-İsrail anlaşmazlığını giderme noktasında kritik bir eşik aşılmıştı. Bölge politikalarında Tel Aviv'e büyük bir manevra alanı açan bu konjektürel durumun İsrail tarafından bir fırsat olarak görülmesi neticesinde

in the Early Cold War Era, IB Tauris: London & New York, 2007, s. 68-96; Mustafa Sıtkı Bilgin, "British Attitude towards Turkey's Policies in the Middle East (1945-1947)", **The Turkish Yearbook of International Relations XXXIII**, (2003), s. 257-269.

²²⁹⁷ Mustafa Sıtkı Bilgin, "Turkey's Foreign Policy towards the Middle East in the 1950's and Its Impact On Turco-Arab Relations", **Gazi Akademik Bakış**, C 11, S 21, 2017, s. 246-253.

²²⁹⁸ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, 5. Baskı, MKM Yay., Bursa 2012, s. 181-200, 218-225, 316-325.

1982 yılında Lübnan işgal edilmişti. Bölgede bu olaylar meydana gelirken Afganistan'ın SSCB tarafından işgali ve 1980 yılında İran-İrak Savaşı'nın başlaması uluslararası siyasetin dikkatini Filistin Sorunundan uzaklaştırarak dikkatin Körfez bölgesinde yoğunlaşmasına sebep olmuştu. Bölgesel ve uluslararası güç dengelerinin sarsılmasına yol açan olaylar Türkiye'yi de yakından etkilemiştir. Ankara bu dönemde Afganistan meselesinde Batı Bloku'yla birlikte hareket ederken, I. Körfez Savaşı sırasında hem Tahran hem de Bağdat'la dengeli bir ilişki sürdürebilen nadir ülkelerden biri olmuştu. 1980-1988 yılları arasında İran-İrak Savaşı olurken bundan yaklaşık iki yıl sonra Soğuk Savaş Dönemi sona ermiş ancak Basra Körfezi'nde meydana gelen gelişmeler uluslararası gündemi meşgul etmeye devam etmiştir.²²⁹⁹

Birinci Körfez Savaşı'nı yaklaşık 2 yıl sonra ikinci savaş takip etmiştir. Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'in Irak tarafından işgal edilmesi üzerine Birleşmiş Milletler (BM) harekete geçmiş ve BM altında ABD'nin idare ettiği uluslararası koalisyon güçleri Irak'a askerî bir operasyon düzenleyerek Kuveyt'i Irak işgalinden kurtarmıştır. İşgal neticesinde Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin yönetimine karşı BM uluslararası yaptırımlar uygulamış ve yaklaşık 10 yılı aşkın yaptırım sürecinden sonra 2003 yılı Mart ayında ABD'nin öncülük ettiği koalisyon güçleri Irak'a askerî bir müdahale düzenleyerek Saddam rejiminin devrilmesini sağlamıştır. Netice itibariyle 1970'li yılların ortalarından sonra Orta Doğu'yu etkilemeye başlayan Körfez bölgesi 1980'li ve 90'lı yıllarda bölge siyasetlerinde merkezî bir rol oynamış ve 2000'li yıllardan itibaren de etkisi azalmakla beraber Orta Doğu politikalarında önemini korumaya devam etmiştir.²³⁰⁰

İran-İrak Savaşı bölgesel etkileri bağlamında ele alındığında, bu durumun Körfez ülkeleri bakımından farklı değerlendirildiği görülmektedir. Savaş boyunca Körfez ülkeleri Batı ile beraber Irak'ı desteklerken İran'dan (Şii yayılmacılığında) kaynaklanan tehdit algısının bölge üzerindeki etkisinin azaldığı görülmüştür. Körfez ülkeleri Irak'a büyük oranda ekonomik yardımlarda bulunmuşlardır. Ancak, İran'ın Şii yayılmacılığı tehdidinde karşı iş birliğini sağlamak amacıyla Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Umman, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) arasında 25 Mayıs 1981 yılında kurulan Körfez Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK), Irak'ı KİK'e almak istememişlerdir. İran-İrak Savaşı sonunda ise Irak, uğradığı zararların tazmin edilmesi için Körfez ülkelerinden ve bilhassa da Kuveyt'ten maddi destek talep ettiğinde istediği oranda yardım alamamıştır. Suudi Arabistan 30 milyar dolar, Kuveyt ve BAE ise 8'er milyar dolar ekonomik yardımda bulunmuşlardır. Ancak Irak, savaş döneminde farklı ülkelere borç olarak aldığı 70 milyar doların (ki bu-

2299 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türk-İrak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu", **Irak Krizi**, Dr. Ü. Özdağ ve diğerleri, ASAM, Ankara 2003, s. 230-233; Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu**, s. 365-399, 401-437.

2300 Bilgin, "Türk-İrak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu", s. 230-233.

nun 44 milyar doları Kuveyt ve Suudi Arabistan'a aitti) da ödenmesini talep ettiğinde olumsuz yanıt almıştı. Irak her ne kadar savaştan ekonomik olarak çok olumsuz etkilendiyse de askerî açıdan gücünü muhafaza etmişti. Körfez ülkelerinin özellikle de Kuveyt'in maddi destek vermemesi ise 1990'da İkinci Körfez Savaşı'nın ortaya çıkmasının ana sebeplerinden biri olmuştu.²³⁰¹ Irak'ın Kuveyt'i işgalinin bir diğer bölgesel sonucu da Mısır'ın Camp David Anlaşması sebebiyle uğradığı bölgesel yalnızlıktan kurtulup tekrar bölge politikalarında etkili olmaya başlaması olmuştur.

Turgut Özal'ın Başbakan olduğu dönemde cereyan eden Irak-İran savaşı sürecinde Türkiye aktif ve dengeli bir dış politika çizgisi takip etmiştir. Türkiye bir taraftan Batı ile siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirmiş, Orta Doğu politikalarında da aktif ve dengeli bir tutum takınmıştır. Türkiye bölgesel politikalarda aktif rol alırken Irak-İran savaşı esnasında her iki savaşan ülkeyle de dengeli bir ilişkiyi sürdürmüştür. Türkiye'nin bu iki ülkeye ihracatı 1980 yılında toplam ihracatın yüzde dördünü oluştururken bu oran daha sonraki yıllarda yüzde 25'e kadar ulaşmıştır. Türkiye ayrıca Kürt Sorunu konusunda Irak'la iş birliği içerisine girerken Kerkük Petrolleri ise Türkiye üzerinden Yumurtalık petrol boru hattından ihraç edilmekteydi. Türkiye ayrıca oynadığı arabuluculuk rolüyle de her iki ülkenin dış dünya ile temasını sağlayan bir konumda bulunmaktaydı. Türkiye'nin denge politikası takip etmesinde SSCB'nin bölgede etkinlik kazanmasını önlemek ve Körfez bölgesinde istikrarsızlığın yayılmasına engel olmak gibi amaçları gerçekleştirmek yatmaktaydı. Türkiye'nin izlediği politikalar Arap ülkeleri, İsrail ve Batılı ülkeler tarafından da olumlu ve dengeli bulunmuştur. Türkiye bu aktif ve dengeli bölgesel politikasını Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı olduğu 1991 yılındaki İkinci Körfez Savaşı sürecinde de devam ettirmiştir.²³⁰²

Ancak bu dönemde Türkiye'nin ikili ilişkilerde sorunlu olduğu en bariz devlet Suriye olmuştur. Türkiye-Suriye ilişkileri, PKK terörü ve su sorunu nedeniyle 1980'li yıllarda gerilirken Türkiye-Irak ilişkileri ise jeopolitik faktörler ve bölgesel konjonktürel şartların etkisiyle yumuşamıştı. Bu durumun başta gelen nedenlerinden biri, 1980 yılında patlak veren İran-Irak Savaşı'ndan sonra Bağdat yönetiminin Türkiye'ye olan bağımlılığının artmasıydı. Suriye'nin 1982 yılında Irak sınırını kapatması ve petrol boru hattı faaliyetlerini askıya alması, Bağdat yönetimini petrol ihraç edebilmek için Türkiye ile iyi geçinmeye zorlamıştır. Türkiye-Irak ilişkilerinde meydana gelen yumuşama-

2301 Joe Stork and Ann M. Lesch, "Why War? Background to the Crisis", **Middle East Report**, no. 167, Kasım-Aralık 1, s. 11-18; Kulwant Kaur, "United Nations and Gulf Crisis", **India Quarterly**, January-June 1992, Vol. 48, no. 1/2 (January-June 1992), s. 61-62.

2302 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türkiye'nin AB'ye Katılma Sürecinde Orta Doğu'da Sahip Olduğu Stratejik Konumun Önemi", **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, Dr. Harun Arıkan Muhsin Kar, Ankara 2005, s. 255; Tayyar Arı, "Orta Doğu İle İlişkiler", **Türk Dış Politikası 1918-2008**, Der Haydar Çakmak, Platin Yay., Ankara 2008, s. 776-777.

nın ikinci nedeni de, Irak'ın Kürt ayrılıkçı hareketini kontrol edebilmek için Türkiye ile iş birliği yapmaya karar vermiş olmasıydı. Bu çerçevede, Ankara ile Bağdat arasında 1984 yılında imzalanan güvenlik protokolü iki ülke ordularına sınırın karşı tarafında üç kilometreye kadar sıcak takip hakkı tanıdı. Türkiye, dolayısıyla bu protokolden 1980'li yılların sonlarından itibaren etkin bir şekilde faydalanmaya başlamıştı.²³⁰³

Türkiye-Suriye ilişkileri ise Suriye'nin bağımsızlığını kazanmasından itibaren Hatay sorunu ve su rejimi konusunda karşılıklı talep ve iddialar çerçevesinde şekillenirken 1980'lerden sonra buna bir mühim konu daha eklenmişti. Bu tarihlerden sonra Suriye'nin PKK'ya destek vermesi iki ülke arasındaki ilişkileri oldukça germişti. Özellikle Suriye'nin akarsuların paylaşımı konusunda Türkiye'yi zorlamak için terör örgütlerini desteklemeye başlaması 1980 sonrası dönemde su sorununun bölgesel siyasi bir probleme dönüşmesine yol açmıştı. Böylece su ve terör, Türkiye-Suriye ilişkilerini şekillendiren iki ana sorun olarak bu dönemde iç içe geçmişti. Türkiye'den doğup Suriye topraklarına yönelen Fırat Nehri havzasının yanı sıra, Dicle Nehri havzasını da kapsayan Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) yapımına 1980 yılında başlanması, yeni bir gerginlik kaynağını teşkil etmişti. Türkiye; GAP'ın, su kaynaklarının daha verimli kullanılması için yürütülen bir proje olduğunu savunurken aynı zamanda Fırat Nehri'nin de sınır aşan sular hukuku kapsamında değerlendirilmesini talep etmekteydi. Şam yönetimi ise Fırat'ın uluslararası sular kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini iddia etmekteydi. Suriye daha sonra su meselesini bir Arap meselesi haline getirmiş ve "Türkler Arap suyunu kontrol ediyor" diyerek Arap Birliği içinde Türkiye'yi suçlayan çeşitli kararların alınmasına sebep olmuştu.²³⁰⁴ Türkiye ile Suriye arasında asıl sorun Şam yönetiminin 1979 yılında terör örgütü Kürdistan İşçi Partisi (PKK)'nin lideri Abdullah Öcalan'ı topraklarına kabul etmesiyle başlamıştır. Suriye, 1990'lı yılların sonuna kadar PKK'ya çeşitli yönlerden destek vermiştir. Bu dönemde PKK, Suriye'nin de desteğiyle Lübnan topraklarında kamp kurmuş ve eğitimler almıştır. Ayrıca Suriye, maddi destek ve silahlanma konusunda da PKK'ya yardımda bulunmuştur. Bu durum 1990'lı yılların ortalarından itibaren Türkiye'nin, Suriye'yi ciddi bir tehdit olarak algılamasına neden olmuştur. Bu sebepten dolayı 1998 yılında PKK terör örgütü liderinin

2303 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1918-2002)", **Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika**, Drl. H Mustafa Eravcı, TTK Yay., Ankara 2018, s. 169-170.

2304 Bilgin, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı", s.169-170; Ali Çarkoğlu ve Mine Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", **Middle Eastern Studies**, C 37, S 1, 2001, s. 310-311; Gün Kut, "Türk Dış Politikasında Su Sorunu", **Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. Faruk Sönmezöğlü, Der Yay., İstanbul 1994, s. 227; Ayşegül Kibaroglu ve Tuğba Evrim Maden, "An Analysis of the Causes of Water Crisis in the Euphrates-Tigris River Basin", **Journal of Environmental Studies and Sciences**, S 4, 2014, s. 348-349.

Suriye'den çıkarılmasını talep eden Türkiye, çok sert açıklamalar yapmış ve bunun neticesinde de Öcalan Suriye'den sınır dışı edilmiştir. Suriye'nin PKK terörüne verdiği desteği kesmesinden sonra ikili ilişkiler hızla düzelmeye başlamıştır. Bu düzelmeyen yasal zemini de 20 Ekim 1998 tarihinde teröre karşı iş birliğini öngören Adana Mutabakatının imzalanmasıyla atılmıştır. Mutabakatın imzalanmasından sonra Ankara-Şam ilişkilerine ivme kazandıran adım, 2000 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in, Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad'ın cenazesine katılması olmuştur.²³⁰⁵

Ahmet Necdet Sezer'in bu ziyareti karşılıksız kalmamış ve Suriye Başkan Yardımcısı Abdülhalim Haddam da Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Haddam, iki günlük ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Sezer'e Beşar Esad'ın iyi niyet mesajını iletirken, Şam yönetiminin Ankara ile siyasi, ekonomik, askerî ve kültürel alanlarda ilişkileri geliştirme isteğini de belirtmiştir. 2000 yılında Suriye'de başlayan yönetimi ele alan oğul Beşar Esad ve 2002 yılında Türkiye'de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi ile birlikte iki ülke arasında ilişkiler ve karşılıklı ziyaretler artarak devam etmiştir. Irak işgali sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nin talebi olan Türkiye topraklarının kullanılmasına dair tezkerenin, 1 Mart 2003'te Türkiye Büyük Millet Meclisinde reddedilmesi, Irak işgaline karşı olan Şam ile Ankara'nın yakınlaşmasına yol açmıştır. Ayrıca Türkiye, Irak'ın işgali sonrasında ABD ve İsrail'in Suriye'ye yönelik olası bir saldırıyı gündeme getirmelerine tepki göstererek Suriye'ye destek vermiştir. Bundan başka, ABD'nin Irak'ın kuzeyinde kurmak istediği Kürt devletine yönelik endişeler de Türkiye-Suriye ve İran arasında iş birliğinin geliştirilmesine yol açmıştır.²³⁰⁶

Kısaca özetlemek gerekirse, 1980-2000 yılları arası dönem Soğuk Savaş Dönemi'nden ABD'nin tek kutuplu olarak küresel hâkimiyetini oluşturmaya çalıştığı ama pek de başaramadığı ve küresel belirsizliğin egemen olduğu bir geçiş dönemi olmuştur. Geçiş dönemi uluslararası sistemin belirsizliklerinden en fazla etkilenen bölgelerden biri de Orta Doğu coğrafyası olmuştur. Dolayısıyla, Soğuk Savaş sonrası döneme adapte olamayan ve Türkiye'nin de içinde bulunduğu Orta Doğu bölgesinde ortaya çıkan bölgesel çatışmalar artık Soğuk Savaş Dönemi'nin göreceli istikrar ortamının ve öngörülebilirliğinin olmadığını göstermişti. Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu'daki peşe peşe ortaya çıkan yeni çatışmalar Türkiye'nin bu bölgelere yönelik stratejiler geliştirmesi mecburiyetini ortaya çıkarmıştı.

Türkiye'nin özellikle Turgut Özal'ın başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı dönemine rastlayan bu uluslararası geçiş dönemine iyi bir şekilde uyum sağ-

2305 Çarkoğlu ve Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", s. 319.

2306 Hasan Duran, "Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri", **Ortadoğu Yılığ** 2011, Sakarya 2011, s. 510; Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu**, s. 433-479.

lamaya çalıştığını söylemek mümkündür. Ankara izlediği aktif, dengeli ve çok yönlü bölgesel dış politika ile bu uyumu ortaya koymuştu. Türkiye takip ettiği ekonomi merkezli dış politikasıyla daha önce iyi ilişkiler kuramadığı bölge ülkeleri üzerinde etkili olma imkânına sahip oldu. Bölgede ortaya çıkan kriz ve çatışmaları doğru yöneterek risklerin azaltılmasına ve ortaya çıkan fırsatların da değerlendirilmesine yönelik uygun stratejileri geliştirebilmişti.

2.8.1. İran-İrak Savaşı Sırasında Türkiye'nin Politikası*

Sovyetler Birliği'nin 1979 yılında Afganistan'ı işgal ettiği dönemde İran ve Irak uzun sürecek bir savaşa girdiler. Bu savaş, daha sonra bölgenin kaderine etki eden önemli kırılma noktalarından biri oldu. İran-İrak Savaşı iki ülke arasında 1980-1988 yılları arasında sekiz yıl süren ve içinde bulunduğumuz 21. yüzyıla da etkileri olan bir savaştır. Birinci Körfez Savaşı da denen bu savaş siyasi tarihte 20. yüzyılın önemli olaylarından biri olarak değerlendirilir. İran-İrak Savaşı, iki ülke arasında uzun yıllara dayanan sınır anlaşmazlıkları, iç meselelere müdahale iddiaları ve "İran devrimi ihracı" suçlamaları nedeniyle Irak lideri Saddam Hüseyin'in İran'ın Irak sınırında yer alan ve Arapların yaşadığı İran'ın Huzistan eyaletinin iki önemli kenti olan Abadan ve Hürremşehir'e 22 Eylül 1980'de saldırmasıyla başlamış ve 1988 yılına kadar sürmüştür.

22 Eylül 1980'de Irak'ın İran topraklarını işgali ile başlayan savaşın nedenleri arasında, iki ülke arasında çok uzun bir geçmişe sahip olan sınır sorunları, İran'ın Basra Körfezindeki hâkimiyetine son verme düşüncesi ve 1979 yılında İran'da gerçekleşen Humeyni Devrimi'nin Irak'taki Şii nüfusu etkilemesinden duyulan kaygılar sayılabilir. İki ülke arasında gerilim gittikçe artmış ve gerginlikler üzerine, 17 Eylül 1980'de Irak, Cezayir Anlaşması'nı feshettiğini duyurmuş, 22 Eylül 1980'de de savaş resmen başlamıştır.

Saddam Hüseyin'in Irak ordusu ile İran'a saldırmasının üç temel hedefi vardı:

1. İran'daki Humeyni yönetimine zarar vermek, yıpratmak, devirmek,
2. Irak'ın Basra Körfezi ve Orta Doğu'da, Arap davasının savunucusu olarak konumunu güçlendirmek,
3. Şattü'l-Arap su yolu üzerindeki tüm kontrolü Irak lehine yeniden sağlamak.

Irak 1973 İsrail savaşından itibaren ordusunun modernleşmesine yönelik yoğun bir çaba göstermişti. Bu durum Saddam Hüseyin'in yeni ordusuna güvenini fazlasıyla arttırmıştı. Fakat modernleşen bu ordu sadece savaşın ilk

* Prof. Dr. Cemalettin Taşkiran, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğr. Üyesi.

birkaç ayında kısa bir üstünlük sağlayabildi. Çünkü Humeyni'nin Irak ordusunu küçümsemediği gibi, Saddam Hüseyin de ordusuna duyduğu güvenle İran'ın gücünü küçümsemmişti.

Ayrıca bölgenin önemli güçlerinden biri olan Mısır, Camp David Anlaşması ile İsrail barışından dolayı Arap Dünyası'ndan tecrit edilmişti. Irak bütün bu durumları, kendisinin Körfez'de baskın ve etkili bir güç olması için uygun bir fırsat olarak görmüş ve İran'a yönelik saldırgan tavrını gittikçe arttırmıştır. İran'da iktidara yeni gelen Humeyni'nin İran devrimini ihraç faaliyeti olarak da attığı ilk aktif adım bu savaş olmuştur denilebilir. Bütün bunların sonucunda da sekiz yıl süren İran-İrak savaşı ortaya çıkmıştır.

Savaş boyunca dönemin küresel güçleri savaşın durdurulması ve sonlandırılması gibi bir düşünce içinde olmamışlardır. Fiilen savaşın tarafları olan ülkelerin savaştan vazgeçmelerini sağlayacak bir faaliyet göstermemişler, hatta savaşın uzamasına sebep olacak, taraflara silah temin etmek gibi faaliyetlerin içerisinde olmuşlardır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde İran-İrak ilişkileri hep gergin olmuştur. 1969 Nisan ayında, Amerika Birleşik Devletleri'nin de desteğini alan İran Şahı, 1937 yılı İran-İrak sınır antlaşması ile Irak'a bırakılan, bölgenin önemli bir su yolu olan Şattü'l-Arap'ı geri almak istemişti. Bu amaçla o yıllarda, güç gösterisi olarak gemilerini bölgeye gönderdi. Bu yüzden 1970 yılında İran-İrak diplomatik ilişkileri kesildi. Ancak taraflar arasında sınır problemleri sürse de mesele büyük bir krize dönüşmedi. Fakat 1970'lerde Sovyetler Birliği, İngiltere, Çin, ABD'nin dâhil olduğu bölgesel değişim ve rekabet, İran-İrak ilişkilerini etkiledi. Bu yıllarda İran'da Muhammed Rıza Şah, Körfez'in koruyucusu ve bölgenin en güçlüsü olarak İran'ı görüyor ve öyle davranıyordu. İran'ın bu tavrı İran-İrak ilişkilerinin hızla gerginleşmesine sebep oldu. Şattü'l-Arap su yolunun kontrolü Irak'a verilmişti. Bu durum anlaşmanın başından itibaren İran'ı rahatsız etmekteydi. 1969'da İran, Şattü'l-Arap sınırını ve Irak'ın kontrolünü artık kabul etmediğini açıkladı. Irak ise İran'ı uluslararası hukuk kurallarını ihlal etmekle suçladı. Bu gergin süreçte İran'ın Iraklı ayrılıkçı Kürtlerin isyanına destek verdiği de görüldü.²³⁰⁷ Bu kriz fazla büyümedi. 1975 Cezayir Anlaşması ile tarafların Şattü'l-Arap su yolu anlaşmazlığı geçici olarak çözüldü. Buna göre iki ülke arasındaki sınır, su yolunun en derin noktasından geçecekti. Ayrıca İran, Irak'taki ayrılıkçı Kürtleri merkezî hükûmete karşı desteklemeyeceğini taahhüt ediyordu. Irak bu anlaşmayı sınırları içindeki ayrılıkçı Kürt ayaklanmasını bastırabilmek için kabul etmişti. Bu anlaşma ile su yolu paylaşılmıştı ve sorun çözülmüş gibi görünüyordu. Fakat İran 1971 yılındaki silahlı çatışmalarda ele geçirdiği Irak'a ait Körfez adalarından çekilmedi. Bu durum da antlaşmaya rağmen daha sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine engel oldu.

2307 Philip Robins, *Turkey and the Middle East*, London 1991, s. 42-43.

Savaş öncesi iki ülke arasındaki gerilimde bir diğer önemli konu da 1973 Arap- İsrail Savaşı oldu. Irak bu savaşta ordusunun teknolojik eksikliklerini fark etti ve savaş sonrasında bu eksikleri giderme yoluna gitti. Irak'ta Baas Partisi'nin etkisinin arttığı bu süreçte, ordu teknolojik olarak hızla güçlendirilmeye çalışıldı. 1979'da Saddam Hüseyin'in iktidara gelmesiyle güçlü orduya sahip olma anlayışı Irak'ın iç ve dış politikasının temeli oldu denebilir.

1979 yılı İran ve Irak için önemli bir değişim dönemidir. İran'da Ayetullah Humeyni liderliğinde devrim gerçekleşmiş ve elli dört yıllık Pehlevi Hanedanı son bulmuştur. Aynı yılın temmuz ayında Saddam Hüseyin Irak'ta kontrolü ele geçirmiştir. Zaten gergin olan İran-İrak ilişkileri, İran'da Humeyni'nin iktidara gelmesi ile iyice bozulmaya başladı. Irak'ta Saddam Hüseyin Hükümeti, İran'daki Şii hükümetin, Irak'taki Şii çoğunluğu Sünni iktidara karşı kışkırtmasından endişe ediyordu. Saddam Hüseyin'e göre, Humeyni İran'da yaptığı devrimin bir benzerini Irak'ta da yapmak için çalışma yürütmekteydi. Saddam Hüseyin, İran'ın henüz düzensiz birlikleriyle devrimi koruma çabasında olmasını, kendisi için bir fırsat olarak düşünmüş, İran Devrimi ülkede henüz yerleşme dönemindeyken onu etkisiz hale getirmenin birkaç hafta gibi çok kısa bir süre alacağı yanılığısına düşmüştür.

Humeyni'ye göre ise Saddam, devrimden sonra İran'ın zayıf kaldığını düşündüğü için Körfez'deki Arap ülkelerinin de desteğini alarak İran'ı işgal etmek istediğini düşünüyordu. Bu arada İran, devrimini İran dışına ihraç etmek amacıyla tüm İslam dünyasında ciddi planlamalar yapıyor ve bunun için büyük bütçeler ayırıyordu. Humeyni'nin temel sloganlarından birisi “mazlumların” istibdat ve diktatörlüğe karşı ayaklandırılması gerektiği idi. İran, bu amaçla Lübnan'da Hizbullah, Filistin'de İslami Cihad gibi örgütlerin kurulmasına öncülük etti.

İran, ordunun yeniden yapılandırılması için bazı önemli adımlar da attı. Bu elbette yeterli değildi. Yaklaşık 300.000 civarında olan İran ordusunun mevcudu yarıya düşmüştü. Bu dönemde İran'da bütün çabalara rağmen 1979 devrim öncesi gücün ancak yarısına ulaşılabilmiştir.²³⁰⁸

Bu yüzden Irak, İran'da 1979 Humeyni Devrimi'nin yarattığı istikrarsız ortamdan yararlanarak, İran'daki Arap bölgesi Huzistan'ı ele geçirmek niyetini açığa vurmaya başladı. Zira kara ve hava gücü üstünlüğü Irak'ta gözüküyordu. İran'da ise asker sayısı ve deniz kuvvetleri üstünlüğü vardı.

Başlarda İran ile Irak arasındaki ihtilafı konular gerginlik nedeni olmaya devam etse de büyük çatışmalara dönüşmedi. Fakat İran'da Ayetullah Humeyni liderliğinde 1979 yılında gerçekleşen devrim, iki ülke arasındaki tüm diplomatik köprülerin atılmasına ve ilişkilerin daha da gerginleşmesine

2308 Ali Fuat Saraç, **İran-İrak Savaşı'nın Askerî Analizi**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2000, s. 8.

neden oldu.

Fırat ile Dicle'nin birleşme noktası olan Şattü'l-Arap su yolu, iki ülkenin uzun yıllar süren ihtilafına, birbirlerine karşı savaşılan silahlı grupları desteklemesine ve 8 yıl süren yıpratıcı bir savaşa yol açtı. Savaşın sebebi olarak gösterilen Şattü'l-Arap su yolu meselesi savaşın önemli bir sebebiyse de Sünni Arap ülkelerinin, İran Şiiliğinin yayılmasından duydukları endişe de önemli bir diğer sebeptir. Irak lideri Saddam'ın İran'a savaş başlatması halinde bölgede geniş bir Arap desteği bulacağını düşünmesi de bir başka önemli nedendir.

Humeyni devrimi sonrasında, 1980 yılının ortalarında, İran ordusundaki bazı yüksek rütbeli subaylar tasfiye edilmişti. Amerikalı rehinelere meselesi yüzünden İran Amerika Birleşik Devletleri'nin de düşmanlığını çekmişti. Bu durum dünya kamuoyunda İran'ın hem güçsüz hem de uluslararası alanda yalnız durumda olduğu izlenimini uyandırmıştı. Irak bundan da cesaret alarak, İran'ın iki ülke arasında anlaşmazlık konusu olan bölgeden askerlerini çekmesini istedi. İran bu isteği reddetti. Bunun üzerine Irak, 16 Eylül 1980'de, 1975 Cezayir Şattü'l-Arap Antlaşmasını feshettiğini de açıkladı²³⁰⁹. 22 Eylül 1980 günü de, hazırlığını önceden yapmış olan Irak ordusu sınırı geçerek İran'a saldırdı. Sınırın geçilmesiyle de İran-Irak Savaşı başladı.

Savaşın ilk günlerinde, baskın avantajını iyi kullanan Irak savaşta üstünlüğü ele geçirdi. Irak, İran'da devrimden sonra yaşanan istikrarsız ortama güvenerek hiçbir resmî uyarı yapmadan ani bir saldırı başlatmıştı. Fakat beklenenin aksine, Irak saldırıda çok az ilerleme kaydetti. Bu arada 1980 yılı kış ayları boyunca yapılan barış girişimleri de bir sonuç vermedi.

1981 Nisan ayından itibaren savaş yeniden alevlendi. Savaşta iki ülke de karşılıklı olarak, başkentleri Tahran ve Bağdat başta olmak üzere, önemli şehirleri karşılıklı bombaladılar. Her iki taraf da önemli sivil kayıplara maruz kaldılar. Belirtmek gerekir ki İran'ın silahları Amerika silahlarıydı. Ama İran'ın Humeyni devrimi sonrası Amerika ile ilişkileri iyi değildi. Bu yüzden de elindeki ABD silahlarının yedek parça ve mermilerini tamamlayamıyordu. Ayrıca savaşta Irak'ın belirgin bir hava kuvveti üstünlüğü vardı. Buna karşılık İran'ın savaşılan personel gücü Irak'ın personel gücünün üç katına yakındı. Bu yüzden İran insan gücüne dayanan bir taktikle savaştı. Bu taktikle de savaşın hemen başında kara savaşlarında üstünlüğü yakaladı. Bu şekilde devam eden savaşta Irak askerî personel temini açısından sıkıntılı duruma düştü. Saddam Hüseyin üniversite öğrencileri ve öğretim üyeleriyle birlikte 14-35 yaşları arasındaki gönüllülerin cepheye gönderilmesini istedi²³¹⁰

Diğer yandan İran zamanla 1979 Devrimi'nin getirdiği istikrarsız ortam-

2309 Nihat Ersin, *Ortadoğu Savaşlarının Perde Arkası*, Gündem Yay., İstanbul 2003, s. 111.

2310 Ali Fuat Saraç, *age.*, s.41.

dan sıyrıldı ve Irak saldırılarına direnişini arttırdı. Böylece de savaş karşılıklı olarak bir yıpratma sürecine girdi. İran bir yandan ilerleyen Irak birlikleriyle savaşıyor onları durdurmaya çalışıyor, diğer yandan da Irak'ın Basra Limanını da bombalıyordu.

Irak kuvvetlerinin planı, kış gelmeden savaşı bitirmektir. Fakat Irak kuvvetleri İran direnişine karşısında hızlı ilerleyemiyor ve savaşta istediği sonucu alamıyordu. Savaş sırasında Irak kuvvetlerinin başarılı olamamasındaki önemli etkenlerin başında Irak ordusundaki emir-komuta zincirinin liyakatli ve bilgili ellerde olmaması ve ordunun iyi yönetilememesi olmuştur.²³¹¹ Eylül ayının sonunda Irak ordusu, İran'ın Huzistan eyaletine bağlı ve Arapların yaşadığı iki sınır kenti Abadan ile Hürremşehir'i abluka altına almıştı. Ancak buralarda da son hamleyi gerçekleştirip tam olarak ele geçiremiyordu. İran ısrarla karşı koyuyordu.²³¹²

Irak'ın İran'a saldırısının başlarında Irak açısından çabuk ve kolay bir zafer elde edileceği kanaati vardı. Bu zaferle de Irak Arap dünyasında büyük bir prestij kazanacağını hesaplıyordu. Ayrıca Humeyni'nin bölgedeki prestij ve itibarının kırılacağı düşünülüyordu. Öyle olmadı. 1979 Devrimi'nden hemen sonra Humeyni tarafından tasfiye edilen İran ordusu komuta kademesinin ortaya çıkardığı boşluk hemen doldurulamadı. Büyük oranda komutasız kalan İran ordusu yeniden örgütlenme çabasına girdi. Süratle eksiklerini tamamlayarak her geçen gün daha büyük bir direnme göstermeye başladı.

1982 yılına kadar olan sürede Irak güçleri İran'ın çok küçük bir toprak parçasını işgal etti.²³¹³ Fakat gün geçtikçe toparlanan İran kısa sürede Irak güçlerini püskürterek Haziran 1982'de, kaybettiği toprakların neredeyse tamamını geri almayı başardı.

Artık savaş bir karşılıklı yıpratma savaşına dönüştü. Yıpratma savaşlarında ekonomik gücünü ve insan kaynağını en uzun süre kullanabilen tarafın avantajlı olduğu biliniyordu. İran bu uzun savaşta, stratejisini çabuk bir zafer üzerine kuran Irak'a göre, daha rahat hissediyordu. Irak'ın içi de karışmıştı. Savaş sırasında, Irak içinde Halkın Mücahitleri Örgütü Irak tarafında yer almıştı. Fakat Kürdistan Demokratik Partisi (KDP) ile Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) gibi Irak'taki ayrılıkçı Kürt grupları bölücü düşüncelerle İran'ı destekliyordular.

Irak, savaş içinde İran'ın ekonomik gücünü zayıflatma amacıyla saldırılara da başladı. Bilindiği gibi ülkenin de ekonomik gücü büyük ölçüde, en

2311 Ali Fuat Saraç, *age.*, s.11.

2312 Tayyar Arı, **2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, Alfa Yay., İstanbul 1999, s. 200.

2313 Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, (Cilt I-II, 1914-1990)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1994, s. 872.

büyük gelir kaynakları olan petrole dayanıyordu. Irak, boru hatlarından petrol ihraç edebilirken İran, ihracatını büyük ölçüde Basra Körfezi'nden yapıyordu. Yani, Basra Körfezi'ndeki petrol ticaretinin kesintisiz sürmesi Irak'ın değil, İran'ın işine geliyordu. Bu sebeple Irak, Basra bölgesinde petrol taşıyan İran gemilerine saldırılar düzenlemeye başladı. Benzer şekilde İran da, Irak petrol tesislerine yönelik saldırılara girişti.

Savaşın bir petrol savaşına dönüşmesiyle birlikte savaşta yeni aktörlerin devreye girmeye başladığı görüldü. Körfez petrol ticaret ve sevkiyatının zarar görmesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa daha aktif olarak katılmasına sebep oldu. ABD ve onun müttetikleri, Avrupa ve Japonya, büyük ölçüde körfez petrolüne bağımlıydı. Onlara petrol sağlayacak yolun saldırıya açık olması onlar için tehlikeli ve kabul edilemez bir durumdu. Körfez petrol yolunu açık tutmak için Amerika Birleşik Devletleri bölgeye bir filo gönderdi ve ABD bayrağı çekmiş Kuveyt tankerlerini korumaya başladı. Böylece savaşa yeni bir boyut gelmişti.

İran'ın Basra Körfezi'nden petrol sevkiyatını engellemek için saldırılara girişmesi üzerine Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi 1 Haziran 1984 tarihinde 552 sayılı bir ateşkes kararı aldı.²³¹⁴ Bu ateşkes ABD istekleri doğrultusunda alınmış bir karar olarak değerlendirildi. İran'ın 1986 yılında, körfezde stratejik konumda bulunan Fav Adası'nı ele geçirmesi Irak için son derece önemli bir kayıptı. Durumu değerlendiren Irak hemen bir barış planı önerdi. Irak'ın barış planı önerisine göre savaşan taraflar savaştan önceki sınırlarına çekilecek ve aralarında bir saldırmazlık anlaşması imzalanacaktı. Ayrıca taraflar birbirlerinin iç işlerine karışmayacaktı.

Birleşmiş Milletlerin ateşkes çağrılarına rağmen savaş 1988 yılına kadar sürmüştür. Savaş, iki tarafın da kabul ettiği Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 598 numaralı ateşkes kararıyla durdu. Sekiz yıl süren savaş 1988 Ağustos ayında yapılan bu ateşkes ile sona erdi.

Daha sonra Birleşmiş Milletler gözetiminde yapılan barış görüşmelerinden hemen bir sonuç çıkmadı. İran, görüşmeler için ön koşul olarak topraklarındaki tüm Irak askerlerinin çekilmesini isterken Irak Şattü'l-Arap su yolu üzerinde ortak denetim kurulmasında ısrar etti. İki ülke arasındaki barış, ancak Irak'ın Kuveyt'i 1990 Ağustos ayında işgal etmesinin ardından, ABD ile savaşa endişesiyle, İran'dan aldığı toprakları geri vermesiyle gerçekleşecektir.

Savaşın sona ermesini takip eden birkaç hafta içinde de İran güçleri, Irak topraklarını tahliye ederek 1975'teki Cezayir Antlaşması'nda öngörülen sınırlara çekildi.

İran - Irak Savaşı'nda bir önemli konu da savaşta doğrudan tarafı olmayan

2314 Armaoğlu, age., s. 873.

ama dolaylı olarak savaşa müdahale eden çok sayıdaki ülkenin durumudur. Uzun süren İran-İrak Savaşı'nda bu ülkelerin komşularının da etkilenmemesi düşünülemez. Savaş başladığında bölgedeki diğer ülkeler de ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu ülkelerin tavırları bilinmeden İran- Irak Savaşı'nı değerlendirmek eksik kalır. Bu konudan da bahsetmek söz konusu savaş-ıla ilgili bilgilerin daha da netleşmesini sağlayacaktır.

Savaşın her iki ülke de Türkiye'nin sınır komşularıdır. Bu yüzden Türkiye bu savaştan ve bu savaşın sonuçlarından oldukça etkilenmiştir. Savaş sürecinde Türkiye'nin doğu ve güney doğu sınırlarında terör olayları için müsait bir ortam oluşmuş ve bu ortam da bölgede bölücü terör olaylarını artırmıştır. Uzun süren savaş süreci bu durumu hem sürekli kılmış hem de yayılmasına sebep olmuştur.

Ülkemizde hâlâ bölücü terör faaliyetlerini sürdüren PKK 1978'de kurulmuştur. Ama PKK Türk Silahlı Kuvvetlerini hedef alan saldırılarına bu savaş ortamında, 1984'te başlamıştır denilebilir. Bölücü terör örgütü, Türkiye'nin komşuları İran - Irak - Suriye sınırlarında kurduğu kamplarda ve Lübnan'da dış destek bulmuş ve bu dönemde Türkiye sınırlarına sızarak bölücü terör faaliyetlerini arttırmıştır.

Bu savaşın Türkiye açısından en çarpıcı yanlarından biri de İran-İrak Savaşı bittikten sonra da Türkiye'nin güvenliğine yönelik söz konusu tehdidin ortadan kalkmaması olmuştur. Türkiye, dâhil olmadığı bir savaşın etkilerini, hem terör olayları hem de siyasi, sosyal ve ekonomik yönleriyle yaşamak zorunda kalmıştır. Bu savaşın Türkiye açısından kısa, orta ve uzun vadeli önemli sonuçları olmuştur.

Türkiye'nin hem İran hem de Irak ile ortak sınırlara sahip olması, Orta Doğu coğrafyasında yaklaşık 400 yıllık tarihî ve kültürel bağları bulunması Türkiye'yi savaşa ilgisiz bırakmayan nedenlerdir. Türkiye'nin söz konusu komşularının bahsedilen iki unsurdan zaman zaman endişe duymaları Türkiye açısından olumsuz bir durum ortaya çıkarmıştır. Savaş yıllarında, İran'ın, Türkiye'nin Kuzey Irak'a müdahalesinden endişe duymasının altında yatan neden bu söz konusu endişedir. İran'ın savaş yıllarında sık sık Türkiye'yi eleştirmesinde de bu durumun etkisi vardır. 1534'te Kanuni Sultan Süleyman tarafından fethedilen Bağdat'ın, bu tarihten yüz yıl kadar sonra İran tarafından alınmak istemesiyle başlayan Türk- Fars mücadelesi uzun yıllar sürmüştür. Ancak İran, uzun yıllar süren bu çabalarında başarılı olamamış ve I. Dünya Savaşı sonuna kadar Osmanlı Devleti bu bölgeyi korumuştur.²³¹⁵

Ancak burada Türkiye'nin yaklaşık 400 yıllık tarihî birikiminin, bazı bölge ülkelerinde endişe yaratsa da, bölge için önemli bir denge unsuru olarak görüldüğünü de belirtmeliyiz. İran İslam devriminin yayılmasından en-

2315 William Hale, *Turkey, the US and Iraq*, SAQI, London 2007, s. 15-17.

dişe duyan Türkiye, İran'ın bölgede aşırı güçlenmemesini, bölgede etkin ve düzenleyici bir rol oynayacak kadar güçlü olmamasını istemiş olsa dahi, ülkesinin savaşta önemli siyasi ve ekonomik yararlar elde edebilmesi için savaşın tarafı olan iki komşu ülkeye karşı da tarafsız bir politika sürdürme gayreti içinde olmuştur.²³¹⁶

Bilindiği gibi, 1926 yılında imzalanan Ankara Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti son bulmuştur. Türkler bölgeden çekilmiş olsa da, bölge ile var olan yüzlerce yıllık bağları bazı uluslararası problemlerde kendini hep kuvvetle hissettirmiştir. Türkiye'nin tarihî bağları ve etki potansiyeli genelde bölge ülkelerini etkilemeye devam etmiştir. Bu yüzden de Türkiye bölgedeki krizlerin tamamen dışında kalamamaktadır.

Türkiye, bölge ile ilişkilerinde tarihî ve kültürel bağlarının yanı sıra, bölgesinde bulunan devletler arasında, güvenilir, demokrasi açısından gelişmiş ve bölgede denge unsuru olabilecek bir güçtür. Bunda Türkiye'nin tarihinin, jeopolitik ve geo-stratejik öneminin de payı vardır.²³¹⁷

1980 yılında Türkiye'nin sınır komşuları İran-Irak arasında başlayan savaş da Türkiye'nin bölgesel güvenliği ve sınır güvenliğinde uzun vadeli sorunlara sebep olmuştur. Belirtildiği gibi bölücü terör örgütü PKK'nın ortaya çıkışı ve gelişme imkânı bulması bu sürecin Türkiye'ye yönelik etkisinin bir sonucudur.

Türkiye savaşın başından itibaren tarafsızlık politikası izlemiş ve tarafsızlığını da aktif olarak sürdürmüştür. Türkiye, İran-Irak Savaşı'nın başlamasını müteakip bu savaşta tarafsız bir tutum sergilediğini açıklamış ve savaşta arabuluculuk girişiminde bulunmuştur. Ancak Türkiye'nin politikası, her iki komşusundan da uzak durmak, olaylara karışmamak şeklinde olmamıştır. Türkiye savaşın iki tarafla da savaş boyunca yakın ilişkiler içinde olmuştur.²³¹⁸

Türkiye 1979 Devrimi'nden sonraki dönemde İran ile ilişkilerinde tarafsız, yapıcı ve barışçı bir politika izlemeye özen göstermiş ancak bu politikasında istediği sonucu tam olarak elde edememiştir. Türkiye, Humeyni ile birlikte yayılmaya başlayan Batı karşıtı dinî radikal gurupların yükselişi ve etkinliğini önlemeye çaba göstermiştir. İran'dan kaynaklanan bu tehdit algılaması zamanla, PKK ve Kuzey Irak'taki bölücü Kürt gurupların desteklen-

2316 Samar Behlivan, "İran-Irak Savaşı ve Ortadoğu", **İkinci Ortadoğu Semineri Düünden Bugüne Irak**, Elâzığ 27-29 Mayıs 2004, Ed. Mustafa Öztürk, Enver Çakar, Bildiriler I, Elâzığ, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., No 12, s. 206.

2317 Mehmet Atay, "Türkiye'de Terörü Ortaya Çıkaran İç ve Dış Dinamikler, Stratejiler ve Taktikler", **H. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 8, 2008, s. 420.

2318 Armaoğlu, *age.*, s. 33.

mesi nedeniyle, Türkiye için farklı bir boyut kazanacaktır.²³¹⁹

Savaşta Türkiye'nin siyasi ilişkileri savaşıyan taraflar için dostça devam etmiş, savaş boyunca Türkiye kesin tarafsızlığını sürdürmüş, tarafların eleştirilerine fırsat vermeden iki tarafa da dostane bir ilişki yürütmüştür. Savaş boyunca savaşıyan tarafların ihtiyaç duyduğu gıda ve temel ihtiyaç maddelerinin gönderimi gerçekleştirilmiştir. Özellikle Irak için bu büyük bir yardım olmuştur. Elbette ki bu durum savaş yıllarında Türkiye'nin Irak'a olan dış ticaretinde milyar doları aşan bir ticaret hacmi oluşturmuştur.²³²⁰ Bu dönemde Türkiye'nin, sadece Irak'la değil, İran'la da ticaret hacmi oldukça yükselmiştir.²³²¹

Aslında savaşın başlarında tarafların Türkiye'yi savaşta kendi yanlarına katma gayretleri olmuştur. Bu gayretlerin sonuç vermemesine rağmen, Türkiye'nin izlediği aktif tarafsızlık politikası savaşıyan her iki tarafı da memnun etmiştir.

Nitekim bu aktif tarafsız politikanın siyasi açıdan olumlu bir sonucu da savaş sonunda net olarak ortaya çıkmıştır. İran ve Irak, savaş boyunca zor da olsa karşılıklı olarak sürdürdükleri diplomatik ilişkilerini 1987 yılı Temmuz ayında kesmişlerdir. Ama her ikisi de kendi çıkarlarının savaşıyan karşı taraf nezdinde korunmasını Türkiye'ye bırakmışlardır. Türkiye'nin iki başkent Tahran ve Bağdat'ta bulunan büyükelçilikleri savaşıyan taraflar adına söz konusu çıkarları korumak üzere görevlendirilmişlerdir.²³²² Aslında bu diplomasi tarihinde çok sık rastlanan bir durum değildir. Türkiye'nin bu savaşta izlediği dengeli ve dostane aktif tarafsızlık politikası bu sonucu ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği İran'ın Irak'taki çıkarlarını; Türkiye'nin Bağdat Büyükelçiliği de İran'ın Irak'taki çıkarlarını korumakla görevlendirilmiştir. Savaşıyan tarafların aynı devletten kendi çıkarlarını karşı taraf nezdinde korunmasını istemeleri iki tarafın da Türkiye'ye olan güveninin bir sonucudur.

Elbette bu savaşın Türkiye'ye olumsuz yansımalarından biri de Irak'tan Türkiye'ye göç hareketi olmuştur. Savaşın altıncı yılında, Irak'ın kuzeyinde ayrılıkçı Kürt isyanları görülmeye başlanmıştır. Irak bu ayrılıkçı isyanı bastırmak için aşırı şiddet ve güç kullanmış; sonunda da kanlı bir biçimde bastırmıştır. Irak tarafından uygulanan baskı ve şiddet sonunda 1988 yılı Ağustos ve Eylül aylarında Irak'tan kaçan 70 bin kadar Iraklı Kürt Türkiye'ye sığınmıştır. Türkiye söz konusu sığınmacıları kabul etmiş ve barınmaları için elin-

2319 A. Öner Pehlivanoglu, **Ortadoğu ve Türkiye**, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2004, s. 86.

2320 İsmail Soysal, "Yakın Tarihin Işığında Türk-Arap İlişkileri (1970-1990)", **İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri**, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yay., İstanbul 2000, s. 242.

2321 Behivan, **age.**, s. 206.

2322 Armaoğlu, **age.**, s. 32.

den gelen yardımı yapmıştır.²³²³ O dönemde yönetimde olan Turgut Özal'da Orta Doğu coğrafyasındaki komşularımıza yönelik daha aktif bir politika izleme eğilimi olduğu görülmüştür. Özal, bu savaş sırasında ve sonrasında ortaya çıkacak fırsatları değerlendirmeye yönelik adımlar atmak istemiştir. Ancak savaş sonunda, bu yaklaşımın da istenen sonucu vermediği görülecektir. Savaş sonunda fırsatların değerlendirilmesi gerçekleşmediği gibi, bu tavrın Türkiye'deki bölücülük sorununun uluslararası hale gelmesine sebep olduğu bile söylenebilir.²³²⁴ İran-İrak Savaşı ile bölgede başlayan ve büyüyen sorunlar, daha sonraki yıllarda çok önemli güvenlik sorunları olarak Türkiye'nin karşısına çıkacaktır.

Bölge ülkelerinden Suudi Arabistan savaşta doğrudan Irak'ı desteklemiştir. Bu amaçla Suriye topraklarında bulunan ve Irak petrolü taşıyan ama kullanılmayan mevcut petrol taşıma boru hatlarının açılması için Suriye'ye 2 milyar dolar vermeyi teklif etmiştir. Suriye bu teklifi reddedince de amacı gerçekleştirmek için alternatif yeni bir petrol boru hattı inşa etmeye başlamıştır. Söz konusu boru hattı da 1986 yılında tamamlanmıştır.²³²⁵ 1982 yılında Irak, İran karşısında askerî olarak sıkıntıya düşmeye başlayınca, Suudi Arabistan İran'a savaşı durdurması için 50 milyar dolar teklif etmiştir. Ancak İran bunu yapmak için üç kat fazla para isteyince bundan sonuç alınamamıştır.²³²⁶ Suudi Arabistan Irak'a destek verse de aslında, diğer Körfez ülkeleri gibi, ne Irak'ın ne de İran'ın bu savaştan güçlenerek çıkmasını ve bölgede egemen tek güç haline gelmesini istememiştir. Bu nedenle Suudi Arabistan'ın da zaman zaman İran'la ilişkilerini geliştirmenin yollarını aradığı da görülmüştür.²³²⁷

Kuveyt savaşta Irak'a en güçlü desteği veren bölge ülkelerinin başında gelmektedir. Savaşın ilerlemesiyle Irak askerî açıdan zor durumda kalmaya başlamıştır. Bu durumda Kuveyt maddi olarak hemen Irak'ın yardımına koşmuş ve ona destek sağlamıştır. Kuveyt, Şii İran rejimini bir tehdit unsuru olarak görmüş ve İran'a karşı Irak'a savaş boyunca önemli destek sağlamıştır. Kuveyt'in desteği, sadece maddi destek boyutunda kalmamış, maddi desteğin yanı sıra ciddi sayılabilecek lojistik destek de sağlamıştır.²³²⁸ İran-İrak Savaşı'nın çıkmasından hemen sonra Kuveyt, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Bahreyn, Katar ve Umman bir araya gelerek Körfez İşbir-

2323 Armaoğlu, *age.*, s. 779.

2324 Arda Aygül, Çağla Biçel ve Banu Şennur Özdemir, "Güvenlik", Drl. Güngörmüş Kona Gamze, *Ortadoğu Orta Asya ve Kesişen Yollar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 121.

2325 Behlivan, *age.*, s. 205.

2326 Ersin, *age.*, s. 215.

2327 Arı, *age.*, s. 207.

2328 Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yay., İstanbul 2007, s. 552.

liği Konseyi'ni oluşturmuşlardır. Bu konseyin sünni üyeleri savaş boyunca Irak'a destek vermişlerdir.²³²⁹

Irak'a büyük destek veren bölge ülkelerinden bir diğeri de Ürdün Devleti'dir. Ürdün, Suriye ile ilişkilerinin iyi olmaması ve Humeyni rejiminden duyduğu endişeyle savaş boyunca Irak'a destek vermiştir. Bu desteğin en önemli göstergesi de Ürdün'ün Kızıl Deniz'e açılan Akabe Limanı'nı deniz taşımacılığı için Irak'a tahsis etmesi olmuştur. Böylece Güney Yemen ve Etiyopya'dan gelen yardımların Irak'a ulaştırılmasının önu açılmıştır. Ayrıca Ürdün, Irak'a diplomatik destek vererek Arap ülkelerinden gönüllü olarak Irak'a gitmek isteyenlerin Irak ordusuna katılmalarını da desteklemiştir. Savaş sırasında Ürdün, hava sahasını da Irak hava kuvvetlerinin kullanımına açmıştır.²³³⁰ Ürdün'ün bir başka yardımı da bölgedeki Arap devletleriyle Irak arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde yaptığı yardımdır.

Savaş sırasında Irak'ı destekleyen bir başka devlet Mısır olmuştur. Mısır, Irak'a yardım ederken çok yönlü beklentiler içinde de olmuştur denebilir. Mısır, Enver Sedat'ın ölümünden sonra Irak ve Arap dünyası ile kopuk olan bağlarını tekrar kurabilmek için bu dönemi iyi bir fırsat olarak görmüştür. Başkan Hüsnü Mübarek Irak'a yapılacak olan yardımın diğer Arap devletleriyle de ilişkilerinin düzelmesine yardımcı olacağını düşünerek hareket etmiştir.

Mısır'ın Irak'a yardımı birkaç şekilde olmuştur. Bunlardan ilki yapılan silah yardımdır. Mısır uzun süredir SSCB'den silah alıyordu. Irak da SSCB silahları kullanıyordu. Mısır bu konuda Irak'a önemli ölçüde destek sağlamıştır. Irak, savaş sırasında Mısır'dan büyük denilebilecek miktarlarda silah ve patlayıcı madde satın almıştır.²³³¹ Ayrıca Mısır, Irak'a personel bakımından da yardımda bulunmuştur. On binlerce Mısırlı, gönüllü olarak Irak ordusunda yer almıştır. Mısır, Irak'ı desteklemekle birlikte Arap dünyasındaki bölünmelere aktif olarak katılmamıştır. Gerçekten de uyguladığı bu politika ile çatışmaların dışında kalan Mısır bölgede etki ve prestijini artırmıştır.²³³²

Savaş sırasında Irak'a destek vermeyen ülkelerin başında Suriye gelmektedir. Savaşta Suriye açık bir biçimde İran'ı desteklemiştir. İran - Suriye ilişkilerinin 1979 yılındaki Humeyni Devrimi'nden sonra istikrarlı bir şekilde geliştiği görülmektedir. Savaş sırasında Suriye'nin İran yanlısı tutumu, savaştan sonra da İran-Suriye ilişkilerini daha ileri noktalara taşımıştır. Savaş içinde Saddam Hüseyin, İran-Irak Savaşı'nı bir Fars-Arap savaşına dönüştürmek gayreti içinde olmuş ve bütün Arap devletlerinin desteğini almak istemiştir. Ayrıca Suriye'nin bu savaşta İran'ı desteklemesi Saddam Hüseyin'in

2329 Armaoğlu, *age.*, s. 33.

2330 Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yay., İstanbul 2007, s. 413.

2331 Oytun Orhan, "Ortadoğu'nun Düşman Kardeşleri, Suriye ve Irak", *Avrasya Dosyası-Irak Özel*, Asam Yay., Ankara 2000, s. 192.

2332 Armaoğlu, *age.*, s. 779.

bu planını bozmuştur.²³³³ Suriye ve İran arasındaki yakınlaşmanın asıl nedenlerinden biri de, Humeyni ve Hafız Esad'ın Saddam karşılığıdır denilebilir. Suriye savaşta vereceği destek karşılığında, Lübnan ile ilgili politikalarında Humeyni'den destek sözü almıştır. Bunların dışında, Irak ve Suriye'deki sosyalist Baas Partileri arasındaki siyasi mücadele ve iki ülke arasındaki sorunlar Suriye'nin savaşta İran'ı desteklemesinin önemli bir başka sebebidir. Bütün bu nedenler, İran ve Suriye'nin, aralarındaki önemli ideolojik farklılıklara rağmen savaşta niçin birlikte hareket ettiklerini açıklamaktadır.²³³⁴ İran ve Suriye arasında 1982'de, karşılıklı silah satışını öngören gizli bir anlaşma yapılmış ve İran bu yolla istediği birçok silahı Suriye kanalı ile elde etmiştir.²³³⁵

Savaşta ABD ve Batı ülkelerinin düşüncesi İran'ın savaşı kazanarak daha büyük bir petrol gücü olmasının kesinlikle önlenmesi yönündedir. Gerçek savaş süresince gerekse İran'ın uyguladığı yıpratma savaşının ileri aşamalarında Irak Batılı ülkeler tarafından destek görmüş ve bu destekle de İran, Irak'taki önemli petrol merkezlerine sahip olamamıştır.

ABD'nin Soğuk Savaş sonrasındaki Orta Doğu politikası, petrol ve doğal gaz kaynakları üzerindeki denetim gücünü artırmak, Batı'ya petrol akışının kesintisiz bir şekilde sürmesini sağlamak, radikal İslam'ın kontrol altına alınmasını gerçekleştirmek, İran ve Irak'ı çevreleyerek kuşatmak, bölgedeki kitle imha silahlarını yok etmek ve İsrail'in güvenliğini garanti altına almak olmuştur. ABD'nin gözünde Orta Doğu, sürekli "kontrol altında tutulacak bir petrol kuyusu" idi.²³³⁶ Bu yüzden de İran ve Irak'ın güçsüz bırakılması ve bölgede barışın sağlanması temel hedefti. İran ve Irak'ın güçsüz olması barışa hizmet edecekti. ABD, İran ve Irak'ın tehditlerine karşı ise silah gücüyle onlardan gelecek muhtemel risklerin önüne geçmeyi hedeflemişti.²³³⁷

ABD, savaşın başlarında iki ülkeye karşı da tarafsız kalmayı, iki ülkenin toprak bütünlüğünün korunmasını esas almayı öngören bir politika uygulamak istemiştir.²³³⁸ Ama Afganistan'ı işgal etmiş olan Sovyet Rusya'nın Hürmüz Boğazı'na da egemen olmak istemesi gibi bir ihtimali de hep göz önünde bulundurmuştur.²³³⁹

Bu yüzden ABD, savaşın başında kesin bir tavır almamıştır. "Bekle-Gör"

2333 Arif Keskin, "İran-Suriye İlişkileri", **Stratejik Analiz**, C 9, S 100, Asam Yay., Ankara 2008, s. 32.

2334 Tayyar Arı, **2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, Alfa Yay., İstanbul 1999, s. 200.

2335 Arı, **age.**, s.209.

2336 Aygül; Biçel; Özdemir, **age.**, s. 143.

2337 Ramazan Kılınc, "Soğuk Savaş Sonrasında Basra Körfezinde Güvenlik: Yapılanma, Algılamalar, Politikalar", **Avrasya Dosyası- Arap Dünyası Özel**, C 6, S 1, 2000, s. 16.

2338 Ersin, **age.**, s. 114.

2339 Armaoğlu, **age.**, s. 36.

politikası izlemeyi tercih etmiştir. Beklerken de Suudi Arabistan ve Umman üzerinden bölgedeki çıkarlarını koruma gereği duymuştur. Bu nedenle de ABD, Suudi Arabistan'a bölgedeki ABD uçak gemisinden F-14, F-15 ve erken uyarı sistemli AWACS uçakları göndermiştir.²³⁴⁰

ABD ve Rusya savaşın başında tarafsız kalma konusunda görüş birliğine varıp anlaşmışlardır. Ancak, farklı nedenlerle de olsa, Irak'a karşı İran yanlısı bir tutum içinde görünmüşlerdir. ABD'nin İran'a yaklaşmak istemesinin nedeni İran'ın parçalanmasından duyduğu endişeydi. Çünkü bölünmüş bir İran ABD'den ziyade Sovyetlerin daha çok işine gelecek ve bölgede Sovyet nüfuzunu arttıracaktı.²³⁴¹ Söylemeliyiz ki İran-Irak Savaşı Irak'ta ABD'nin pozisyonunu güçlendirmiş ve ABD'nin bölgedeki diğer Arap ülkeleriyle ilişkilerini de geliştirmiştir. ABD Sovyet tehdidini kullanarak bölgedeki askerî bağlantılarını gerçekleştirmiş ve bölgeye güç göndermeyi meşrulaştırmıştır. ABD, rehineler krizine rağmen bu dönemde İran'a dolaylı yoldan silah vermeyi de sürdürmüştür.

ABD İran'ın savaşın başlarında toparlanarak savaşın yönünü kendi lehine çevirmesi üzerine tarafsız kalma tutumunu değiştirmiştir. ABD bu tarihten sonra tarafsız kalmak yerine Irak'ı açıktan desteklemeye başlamıştır. Zira ABD, Savaşın İran'ın galip gelerek Irak coğrafyasında da kendi kontrolünde bir Şii İslam cumhuriyeti kurulmasını gerçekleştirmesinin, hem bölgenin jeopolitik yapısında önemli bir değişiklik ortaya çıkaracağını hem de dünyadaki para piyasalarında da önemli etkiler yapacağını değerlendirmiştir. ABD yönetimi 1982 Haziranı'nda gizli bir karar almış ve İran karşısında savaşan Irak'a yardım için gerekenin yapılmasını kararlaştırmıştır. Bu karardan sonra ABD yönetimi savaş sonuna kadar Irak'a milyarlarca dolarlık ekonomik yardımda bulunmuştur. ABD yönetiminin Irak'a silah satışının yanında, 1982 yılından itibaren savaşta taktik alanda da önemli askerî destek sağlamıştır.²³⁴²

ABD'nin savaş sırasında 1986 yılına kadar olan dönemde İran'a da gizlice silah ve istihbarat sağladığı görülmüştür. Burada da genelde devreye İsrail girmiştir. İsrail çok miktardaki ABD yapımı silahı İran'a sevk etmiştir. İran, 1985 yılından itibaren hem İsrail aracılığıyla aldığı hem de doğrudan ABD'den aldığı silahlar sayesinde 1986'da Irak tarafından işgal edilen Fav Yarımadası'nı geri almayı başarmıştır. Ayrıca ABD yönetiminin savaş sırasında her iki tarafa da istihbarat yardımı yaptığı; ancak verilen istihbarat bilgilerinin taraflara çarpıtılarak verildiği ortaya çıkmıştır. ABD'nin asıl amacı taraflardan birinin savaşı kazanarak bölgenin denetimini ele geçirmesini en-

2340 Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Alfa Yay., İstanbul 2007, s. 555.

2341 Tayyar Arı, **2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, Alfa Yay., İstanbul 1999, s. 212.

2342 Tayyar Arı, **Irak, İran, ABD ve Petrol**, Alfa Yay., İstanbul 2007, s. 420-421.

gelleterek kendi etkinliğini artırmak ve İsrail'in güvenliğine zarar verecek bir yapının oluşmamasını sağlamaktır. ABD'nin bu ikili oyunu ortaya çıkınca, ABD yönetimi artık Irak'a daha fazla destek vermeye başlamıştır.²³⁴³ Bu destek ABD'nin Körfezdeki deniz varlığını arttırmasına, 1987 ve 1988'de İran gemilerine karşı doğrudan saldırılar gerçekleştirmesine kadar gidecektir.

ABD'nin İran-Irak Savaşı'ndaki politikası yukarıda söylenenlere ilave olarak, Batı'ya petrol akışının devamını sağlamak, bölgenin Sovyet nüfuzuna girmesini engellemek, İran'ın bölge ülkelerine yönelik Şii İslami devrim ihracına engel olmak şeklinde belirtilebilir. ABD savaşın taraflardan birinin kesin galibiyetiyle sonuçlanmasını bölgedeki çıkarları için yararlı görmemiştir. Çünkü bölgedeki güç dengesinin savaştan önceki durumuyla devam etmesi o dönemde ABD'nin de çıkarına en uygun durum olarak değerlendirilmiştir.

Sovyetler Birliği ise savaşta İran-Irak üzerinde belli bir etki sağlayarak Basra Körfezi'nde etkisini sürdürmeye çalışmıştır. SSCB önceleri Irak'a silah yardımı yaparken Afganistan'da direniş ortaya çıkınca İran'a yaklaşmıştır. Bu durum da elbette önceden belli bir seviyeye gelmiş olan SSCB-Irak ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir.²³⁴⁴ İran-Irak Savaşı SSCB'yi oluşturan ülkelerde ortaya çıkan değişim sancılarının yaşandığı döneme rastlamıştır. Bu nedenle Sovyetler Birliği, İran İslam Devrimi'nin, İran'a komşu ve SSCB'ye dâhil Müslüman cumhuriyetleri etkilemesinden de endişe duymuştur.

Sovyetler Birliği savaşın başında tam bir ikilem yaşamak durumunda kalmıştır. SSCB bir yandan, İran'daki yeni rejimin Amerikan karşıtı olmasından yararlanarak bu devleti kendi yanına çekmeye çalışırken öte yandan da Arap dünyasında ve özellikle Körfez bölgesinde egemen güç olmak isteyen ve iyi ilişkiler içinde olduğu Irak'ın tutumunu desteklemeyi de kendi çıkarlarına uygun görmüştür. Bu nedenle Sovyetler Birliği savaşın başında tarafsız kalmayı yeğlemiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, 25 Eylül 1980'de, ABD ve Sovyetler Birliği dışişleri bakanları bir araya gelmiş ve her iki devletin savaşta tarafsız kalması konusunda anlaşmışlardır.²³⁴⁵ Bu anlaşma üzerine Sovyetler Birliği, Irak'a silah transferini durdurmuş ve 1980 sonlarına doğru da Irak'la ilişkileri iyi olmayan Suriye ile bir dostluk antlaşması imzalamıştır. SSCB ve Suriye arasında imzalanan bu antlaşma Irak tarafından SSCB'nin İran tarafına kaydığının bir işareti olarak değerlendirilmiştir.

Sovyetler Birliği rehineler krizi sırasında BM'nin yaptırımlarına karşı çıkıp İran ile ticareti artırarak ABD'nin ekonomik ambargo uygulaması kararına karşı çıkmış, İran'ı kazanmaya ve bu devletle ilişkilerini geliştirmeye

2343 Arı, *age.*, s. 422.

2344 Ersin, *age.*, s. 114.

2345 Tayyar Arı, **2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, Alfa Yay., İstanbul 1999, s. 210.

çalışmıştır.²³⁴⁶ 1982 yılı Temmuz ayında İran'ın savaşta üstünlüğü ele geçirmesi üzerine Sovyetler Birliği İran'ın Irak'ı yenip savaşta galip gelmesinin bölgedeki güç dengesini bozacağını düşünerek politikasını değiştirmiş²³⁴⁷ ve Irak'a tekrar silah sevkiyatına başlamıştır. Buna karşılık olarak da İran 1983'te Tudeh komünist partisini kapatmıştır. Bu karşılıklı gelişmeler Sovyet Rusya ile İran arasındaki ilişkileri bozmuştur.²³⁴⁸ Sovyetler Birliği de ABD ve diğer bazı ülkeler gibi, savaşın, taraflardan herhangi birinin kesin üstünlüğü ile sonuçlanmasını istememekteydi.

İran-Irak Savaşı'nda Avrupa ülkeleri ise savaş karşısında tarafsız kalmayı, savaşa bulaşmamayı temel politika olarak belirlemişlerdir. Bununla birlikte, hemen hemen bütün Avrupa Birliği üyeleri İran'dan çok Irak'a daha yakın durmuşlardır. Batı Avrupa tarafından "ilerici" olarak değerlendirilen Saddam Hüseyin'in başarılı olması arzu edilmiştir. Zira Avrupa ülkelerinin petrol ihtiyacının yarısına yakını körfez bölgesinden karşılanmaktaydı. İran'ın Batı'ya karşı düşmanca duygularla hareket ettiği bilindiği ve görüldüğünden İran'ın körfeze egemen olması, Avrupa ülkelerinin enerji kaynağının İran'ın kontrolü altına girmesi anlamına geliyordu. O dönemde Batı Almanya, savaşta Irak'ın İran'a karşı kullandığı kimyasal silahların ham maddesini Irak'a veren ülkedir.²³⁴⁹ Almanya'nın bu desteğinin dışında İngiltere ve Fransa da savaşta Irak'ı desteklemişlerdir. Bu destek daha çok silah satışı, askerî danışmanlık verilmesi ve istihbarat paylaşımı konularını kapsamıştır.

Sonuç olarak 1980-1988 yılları arasında süren İran - Irak Savaşı'nda yaklaşık bir milyon kişi hayatını kaybetmiş, iki milyon kişi de yaralanmıştır. Ayrıca savaş büyük maddi hasara, her iki ülkede de ağır yıkımlara yol açmıştır. Başlangıçta Irak'ın üstünlüğü ile başlayan savaş, İran'ın direnmesiyle taraflar için bir yıpratma savaşına dönüşmüş ve âdeta "galibi olmayan savaş" olarak sonuçlanmıştır. Savaşın taraflar küçük denebilecek kazançlar için büyük ekonomik kaynaklarını tüketmişlerdir. Savaşın sonucunda İran-Irak sınırı değişmemiştir. Bu yıpratıcı savaşın etkileri daha sonra da taraflarda ve bölgede yıllar boyunca etkisini hissettirmiştir. İki ülkenin birbirlerinin petrol tesislerine saldırılar düzenlemesi sonucu dünyada petrol üretimi düşmüş ve petrol fiyatları artmıştır.

Savaş boyunca Irak, kendisini destekleyen devletlere borçlanarak silah satın almıştır. Savaş sonunda da bu borçları ödemekte çok zorlanmıştır. Bu zorlanma Irak'ı, 1990 yılında Kuveyt'e saldırarak oradaki petrol kuyularını ele geçirme düşüncesine sevk etmiştir. Bu tavrı da Irak'ı uluslararası alanda yalnızlığa sürüklemiş, desteksiz bırakmış ve sonuçta Batılı devletler tarafın-

2346 Arı, *age.*, s.210.

2347 Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, Alfa Yay., İstanbul 2007, s. 417.

2348 Armaoğlu, *age.*, s. 34.

2349 Armaoğlu, *age.*, s. 33-34.

dan Irak'ın işgali ile sonuçlanmıştır.

2.8.2. Körfez Savaşı*

1979 İran İslam Devrimi Orta Doğu ülkelerinde yaygın bir belirsizlik algısı ve endişeye sebep oldu. Bu endişenin en temel kaynakları İran'ın yeni rejimini bölge ülkelerine yayma olasılığı ve yeni rejimin bölge ve dünya ülkelerine karşı dış politikası konusundaki belirsizlikti. İran ve Irak arasında da bir rekabet ortaya çıkaran rejim değişikliği 1980'de Irak'ın İran'a saldırması ile zirveye taşınmış oldu. Diğer Orta Doğu ülkelerinin endişelerini yansıtır şekilde Körfez İşbirliği Konseyi bu çatışmada Irak'ı desteklemişti. Batılı ülkeler ise yeni İran-İslam rejimini tehlike olarak algıladıklarından Irak'ı durdurma girişiminde bulunmamış ve İran-Irak Savaşı sekiz yıl devam etmişti.²³⁵⁰ 1988 yılında uzun süreli savaş ortamı Birleşmiş Milletler(BM)' in de öncülüğüyle sona ermiş ve iki ülke arasında barış görüşmeleri başlamıştı. İki ülkenin dışişleri bakanlarının Temmuz 1988'de Cenevre'de yaptıkları görüşme neticesinde Orta Doğu'da çatışmanın sonlanacağı bir ortamın oluşacağına dair beklentiler artmıştı. Fakat bundan yalnızca birkaç hafta sonra Saddam Hüseyin komşu ülke olan Kuveyt'i sınır bölgesinde bulunan Rumeyla bölgesinden Irak'a ait ham petrolü kullanmak ile suçlayarak bölgede yeni bir krizin sinyallerini verdi. Saddam Hüseyin Kuveyt'ten İran-Irak Savaşı sırasında Irak'a yaptığı yardım sonucu oluşan borcu silmesini talep etmiş ve bu talep Kuveyt tarafından reddedilmişti. Kuveyt topraklarında tarihî olarak da hak iddia eden Saddam Hüseyin 1990 yılının 2 Ağustos gününde Kuveyt'i işgal ederek Körfez Krizi'nin başlamasına sebep oldu.²³⁵¹

İşgal üzerine BM Güvenlik Konseyi, Irak'ın Kuveyt topraklarından bir an önce çıkması yönünde bir karar duyurdu ve Arap Ligi ülkelerinin büyük çoğunluğu da Irak'ın saldırgan politikasını kınadı. Kuveyt ve Suudi Arabistan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü'nden (NATO) destek talep ettiler.²³⁵² Aynı zamanda Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliği işgalden kısa süre sonra ayrı ayrı Irak'ı kınayan ve hemen Kuveyt'ten çıkmasını talep eden açıklamalar yaptılar. Fakat Irak hükümeti bu çağrılara kulak vermeyerek 8 Ağustos'ta Kuveyt'i ilhak etti ve Irak'ın "19. ili"

* Doç. Dr. İsmail Erkam Sula, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi. E-posta: iesula@ybu.edu.tr.

2350 Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, İmge Kitabevi, s. 569.

2351 Bu işgale Irak'ın İran'a on yıl önce yaptığı ilk saldırıya Batılı ülkelerin ve Körfez ülkelerinin göz yummasının Saddam Hüseyin'e cesaret vermesinin etkili olduğu iddia edilmektedir. Fred Halliday, "The Gulf War and Its Aftermath: First Reflection", **International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)**, C 67, S 2, 1991, s. 223-234; Oral Sander, *age.*, s. 569.

2352 Cameron S. Brown, "Turkey in the Gulf Wars of 1991 and 2003", **Turkish Studies**, C 8, S 1, 2007, 85-119.

ilan etti. Bunun üzerine bir kısmı NATO üyesi olan 33 ülkenin katıldığı Çöl Fırtınası operasyonunu başlatmak üzere ilk ABD Hava Kuvvetleri uçuşu Suudi Arabistan'a gerçekleştirildi. BM Güvenlik Konseyi Irak'ın 15 Ocak 1991 tarihine kadar Kuveyt'ten çekilmesini, çekilmediği takdirde silahlı harekâta geçileceğini resmî olarak duyurmuştu. Türkiye de bu karara paralel olarak, Irak'ın Kuveyt'i işgaline tepki gösterdi. Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin, bu dönemde yaptığı açıklamalarda Irak'ın Kuveyt'i işgalinin kabul edilemez olduğunu, uluslararası hukukun ilkelerine aykırı ve endişe verici olduğunu dile getirdi.²³⁵³ Irak Dışişleri bakanına yazdığı mektupta, bu durumun bölge istikrarına ve barışına zarar verdiğini dile getirerek Irak hükûmetinin BM tarafından alınan karara uymasını beklediğini ifade etti.²³⁵⁴ Irak hükûmeti, BM kararına uymayınca 17 Şubat'ta Irak'a hava ve füze saldırısı, 23 Şubat'ta ise çokuluslu ittifakın kara harekâtı başladı. Irak, dört gün içinde ittifak güçleri karşısında yenildi.²³⁵⁵ Irak, yenilgi sonrası ateşkes anlaşması ile “zehirli gaz ve kimyasal silahları ortadan kaldırmayı ve BM gözlemcilerinin Irak'ın tüm tesis ve füze üslerini denetlemesini” kabul etti.²³⁵⁶

Savaş sonrasında Irak'a kapsamlı ve uzun süreli ekonomik ambargo uygulanmasına karar verildi. Bu ambargo kapsamında “BM Petrol Karşılığı, İlaç ve İnsani İhtiyaç Maddeleri Programı” ve silah denetimi için ise BM Güvenlik Konseyi 687 sayılı kararı ile Irak'ın kitle imha silahlarının yok edilmesi ve yeniden üretimlerinin engellenmesi politikaları uygulanmaya başlandı. Özellikle petrol ve ticaret anlaşmalarının uygulanmasında Türkiye uluslararası toplum ile sıkı iş birliği içinde hareket etti. Bu süreçte bölgede yaşanan kitlesel göç ve insani trajedilerin önüne geçilmesi için Türkiye de önemli destek sundu. BMGK 688 sayılı kararı çerçevesinde başlatılan geniş çaplı uluslararası yardım programına da destek verdi. Türk ve ABD Dışişleri Bakanları 8 Nisan 1991 tarihinde yaptıkları ortak basın açıklaması ile BMGK'nın 688 sayılı uluslararası insani yardım kararına destek olacaklarını, herhangi bir iç savaş çıkması durumunda müdahil olmayı düşünmediklerini ancak insani yardımlara müdahale edildiği takdirde buna müsamaha göstermeyeceklerini

2353 Ahmet Kurtcebe Alptemoçin, “Statement by the Minister of Foreign Affairs of Turkey-17 Ocak 1991”, **Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi**, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, s. 77.

2354 Ahmet Kurtcebe Alptemoçin, “Dışişleri Bakanı A. Kurtcebe Alptemoçin'in Kuveyt Krizi Konusunda Irak Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Tarık Aziz'e Gönderdiği Mektup- 19 Ocak 1991”, **Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi**, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, s. 79.

2355 Irak'ın bu hızlı yenilgisinin sebepleri arasında ittifakın askerî olarak daha güçlü olması ve Irak'ın Sovyetler'den aldığı Scud füzelerinin beklenen gücü gösteremeyerek ABD Patriot Hava Savunma Sistemleri tarafından yok edilmesi sayılmaktadır.

2356 Sander, **age.**, s. 569.

ilan ettiler.²³⁵⁷ Türkiye Körfez Savaşı sırasında ve sonrasında tek taraflı veya ikili müdahalelerde bulunmak yerine BM nezdinde uluslararası toplum ile ortak bir tutum takındı.

İran-İrak Savaşı ve Körfez Savaşı'nın Orta Doğu Bölge siyaseti açısından üç temel ve genel sonucu oldu.²³⁵⁸ Birincisi, bölge ülkelerinin savaş ve Batı öncülüğündeki ittifaka karşı olan farklı tutumları sonucu Arap Birliği düşüncesi zayıfladı. Birliğin zayıflaması ve yaptırımlar sonucu bölgenin gördüğü zarar neticesinde köktendincilik ve Batı karşıtı aşırı milliyetçilik gibi kökten ve radikal akımları güçlendi. İkincisi, bölgede kabile temelli ve mezhepsel ayrışmalar güçlendi ve ulus-devlet düşüncesine olan bağlılık zayıflama sürecine girdi.²³⁵⁹ Üçüncüsü, Irak'a uygulanan ağır ambargo sonucunda İran bölgede güç ve ağırlık kazandı. Humeyni'nin 1989'da ölümü ve Rafsancani'nin cumhurbaşkanı olması sonucu İran Kuzey ve Güney ülkeleriyle iyi ilişkiler içine girme politikası izlemeye başladı. Bu da İran'ın nüfuz alanını genişletti. İran'ın kuzey ve güneyde nüfuzunu artırma politikası sonucunda İslam Devrimi'nden beri kötüleşen Türkiye-İran ilişkilerini de daha gergin bir noktaya taşıdı. Irak, Kafkasya ve Orta Asya'da Soğuk Savaş sonrası rekabet artmış ve iki ülke arası ilişkiler 1990'lar boyunca da devam edecek olan gergin bir noktaya taşınmış oldu.²³⁶⁰

1989-1993 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal, Körfez Savaşı'nın başından itibaren Türkiye'nin aktif bir rol oynaması ve bu savaştan kazanç beklentisi içinde olması gerekliliğini vurgulamıştı. Özal'a göre bu çatışma ortamı Türkiye'nin güneyde ABD'nin desteği ile etki ve nüfuzunu artırması için bir fırsat sunabilirdi. Özal bu çatışmadan Türkiye'nin ekonomi, güvenlik ve Batı ile ilişkiler alanlarında fayda elde edebileceğini savunmaktaydı. Soğuk Savaş'ın bitişi ve Sovyet tehdidinin ortadan kalkması ile sorgulanmaya başlanan Türkiye'nin NATO'daki yeri de böylece sağlamlaştırılabilirdi.²³⁶¹ Fakat bu süreçte sivil ve askerî bürokrasi ise Türkiye'nin uzun yıllar sürdürdüğü "Orta Doğu çatışmalarına müdahil olmama" politikasını devam ettirmesi ve tarafsız olması gerektiğini savunu-

2357 Dışişleri Bakanlığı, "Türk-ABD Dışişleri Bakanlarının Ortak Açıklaması-8 Nisan 1991", **Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi**, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, s. 84.

2358 Sander, *age.*, s. 573-576.

2359 Sander, *age.*, s. 574.

2360 Bayram Sinkaya, "Turkey-Iran Relations in the 1990s and the Role of Ideology", **Perceptions Journal of International Affairs**, Vol: 10, No: 1, 2005, 1-15.

2361 Sabri Sayarı, "Turkey and the Middle East in the 1990s", **Journal of Palestine Studies**, C 26, S 3, 1997, s. 44-55; Ayrıca Bk. Özlem Kayhan Pushane, "Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasında Değişim: Turgut Özal ve Tayyip Erdoğan Dönemleri Karşılaştırmalı Analizi", **Uluslararası İlişkiler**, C 14, S 56, 2017, s. 42-46; Meliha B. Altunışık, "Turkey's Iraq Policy: The War and Beyond", **Journal of Contemporary European Studies**, C 14, S 2, 2006, 183-196.

yorlardı. Türkiye NATO üyesi bir ülke olarak on yıllardır ulusal güvenliğini sağlamanın Batı ittifakında yer almaktan geçtiği savı ile dış politikasını sürdürmekteydi. Bu süreç boyunca Orta Doğu politikası ise ağırlıklı olarak bölgenin dalgalı siyaseti ve çatışma ortamının dışında kalmak üzerine kurulu olmuştu.²³⁶² Örneğin yukarıda bahsedilen sekiz yıl süren İran-İrak Savaşı boyunca Türkiye tarafsız kalma politikası izlemişti. Özal'ın öngördüğü bu yeni politika ise Türkiye'nin Batı blokundaki yerini sağlamlaştırılmayı hedeflese de geleneksel bürokrasi tarafından Orta Doğu sorunlarına karışmama politikasına aykırı olarak görülmüştü. Sonuçta Özal bürokrasidedeki bu itirazı önemli ölçüde bertaraf etti ve Türkiye Körfez Savaşı boyunca Batı Bloğu ile ilişkilerini sağlamlaştırma politikası izledi. Bunun için bu krizde Irak'ı hedef alan ambargoların uygulanması konusunda aktif rol oynayarak Batı ittifakının işini kolaylaştırdı.²³⁶³

Türkiye bu dönemde ABD askerî uçaklarının kullanımı için İncirlik hava üssünün kullanılmasına izin verdi. Yaklaşık 100,000 Türk askerini destek için Irak sınırına yerleştirdi. Özal bu politikalar neticesinde Amerika ve Türkiye arasındaki ticaret ilişkilerinin artmasını, Türkiye ordusunun modernleşmesi için Amerikan desteğinin artmasını ve iki ülke arasında bir "yeni stratejik ortaklık" geliştirilmesini hedeflemekteydi. Yaygın olarak kabul edilen bir görüşe göre Özal, Türkiye'nin Musul ve Kerkük üzerinde tarihî bir hakkı olduğunu düşünmektedir. Buna göre Özal, Saddam Hüseyin'in gücünün azalması neticesinde Türkiye'nin bu topraklarda hak iddia edebileceğini ummaktaydı.²³⁶⁴ Özal, Saddam Hüseyin'in iktidardan inmesinin Türkiye'nin ulusal çıkarına hizmet edeceğine ve bölgede elini güçlendireceğine inanmaktaydı. Fakat Türkiye Körfez Krizi'ne aktif olarak dâhil olmanın neticesinde beklediği faydayı tam olarak elde edemedi. Üstüne bir de ekonomik ve siyasi olarak birtakım sorunlar da yaşadı.

Körfez Savaşı ve Irak'a uygulanan petrol ambargosu sonucunda artan petrol fiyatları Türkiye ekonomisini önemli kayıplara uğrattı. 1980'ler boyunca Irak Türkiye'nin ekonomik ilişkileri en güçlü olan komşularından biri olmuştu. Irak petrolünü Akdeniz'e taşıyan boru hatları ve Türkiye'nin Irak'a yüksek miktarda ürün ihracatı iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmiş ve hatta bu Ankara ve Bağdat'ın güvenlik konularında da iş birliği yapmasına ara-

2362 Sabri Sayarı, "The Changing European Security Environment and the Gulf Crisis", *Middle East Journal*, C 46, S 1, 1992, s. 9-21.

2363 F. Stephen Larrabee, "Turkey Rediscovered the Middle East", *Foreign Affairs*, C 86, S 4, 2007, s. 103-114; Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türkiye'nin AB'ye Katılma Sürecinde Orta Doğu'da Sahip Olduğu Stratejik Konumun Önemi", *Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri*, Drl. Harun Arıkan Muhsin Kar, Ankara 2005, s. 255.

2364 Baskın Oran (Drl.), *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 256-25 .

cı olmuştu.²³⁶⁵ Fakat petrol fiyatları Irak'a uygulanan ekonomik ambargo ile de birleşince Türkiye'nin Güneydoğu bölgesindeki ticareti durma noktasına geldi. Bu durum uzun vadede bölgenin ekonomik olarak geri kalmasına sebep olarak hem toplumsal huzura hem terörle mücadeleye zarar verdi hem de Türkiye topraklarında Doğu'dan Batı'ya göçü hızlandırdı. Bu durum Türkiye için kısa, orta ve uzun vadede çeşitli sosyal ve siyasi sorunları beraberinde getirdi.²³⁶⁶

Körfez Savaşı'ndan Türkiye açısından çıkan bir başka sonuç da Saddam Hüseyin'in şiddetinden kaçan yüz binlerce Irak vatandaşının Türkiye sınırına dayanması ve Türkiye'nin de sınırlarını bu gruplara açması oldu. Nisan 1991'de 500,000 üzerinde Iraklı Türkiye sınırına ulaştı. Türk Kızılay'ı her ne kadar geneli Irak Kürt köylerinden gelen bu sivil gruplara insani yardımda bulunmaya çabalasa da bunun sürdürülebilir bir durum olmadığı kısa süre sonra belli oldu.²³⁶⁷ Bu durumda Türkiye insani bir sorumluluk düşüncesi ile Iraklı göçmenlerin Türkiye'nin içerideki illerine dağılma ve uzun süreli bakımları sorumluluğunun üzerine kalması endişesi arasında kaldı. Fakat bu sivillerin hayatlarının tehlikede olduğu Irak topraklarına iade edilmesi de problemli olacağından Türkiye BM'den Irak topraklarında bir güvenli bölge oluşturulmasını talep etti. Bu talebe İngiltere ve ABD yanıt verdi ve Mayıs sonuna gelindiğinde göçmenler Irak'ta oluşturulan bölgeye yerleştirilmeye başlandı. Irak'ın kuzeyinde bu mülteciler için oluşturulan güvenli bölgeye rejimin riayet edip etmediğinin denetlenmesi için de Türkiye'ye ittifak tarafından bir Çekiç Güç yerleştirildi. Temmuz 1991'de kurulan ve Saddam Hüseyin'in saldırılarına karşı Irak Kürtlerini korumayı hedefleyen bu birlik Türkiye'de İncirlik ve Piriçlik'te konuşlandı. 77 hava aracı ve toplamda 1862 Türk, Amerikan, İngiliz, Fransız askerî personelinden oluşmuştu. Çekiç Güç aynı zamanda Huzur Operasyonu-2 isimli operasyonun da uygulama birliği oldu. Bu uygulamalar ise hem Türkiye'nin egemenliğini zedelediği hem de orta ve uzun vadede iç siyasetine olumsuz etkileri olduğu iddiasıyla sıklıkla eleştirildi.²³⁶⁸

2365 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türk-Irak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu", **Irak Krizi, 2002-2003**, Drl. Ümit Özdağ ve diğerleri, ASAM Yay., Ankara 2003, s. 230-233; Sabri Sayarı, "The Changing European Security", s. 9-21; Ramazan Gözen, "Türkiye ve I. Körfez Savaşı: Kriz Ortamında Dış Politika", **Türk Dış Politikasının Analizi**, Drl. Faruk Sönmezoğlu, 3. Baskı, DER Yay., İstanbul 2004.

2366 Bilgin, "Türk-Irak İlişkilerinin", s. 231-232; Tolga Demiryol ve Hasan Deniz Pekşen, "Enerji ve Güvenlik Ekseninde Türkiye-Irak İlişkileri (1990-2018)", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, C 5, S 2, 2018, s.133-136.

2367 William Hale, "Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", **International Affairs**, C 68, S 4, 1992, s. 679-692.

2368 Hikmet Çetin, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in Dış Politika Konusunda Açılan Genel Görüşmede Yaptıkları Konuşma, **Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi**, Dışişleri Eğitim Merkezi, Ankara, s. 133; Baskın Oran, "Uluslararası ve İç Hukukta Çekiç Güç'ün Yasal

II. Körfez Savaşı bölge devletleri arasındaki ilişkileri uzun süre boyunca etkileyen, bölgeye yapılan dış müdahalelerin artarak devam etmesine neden olan ve bölgenin siyasi istikrarını da uzun dönem boyunca etkileyecek sonuçlar doğurdu. Özellikle uluslararası iş birliği ile Irak üzerine uygulanan ambargo dolayısıyla bölgede önemli ekonomik kayıplar da yaşandı. Türkiye'nin güneydoğu sınırını uzun vadede etkileyen önemli sonuçlar doğurdu. Bu açıdan bölge siyasetinin dönüm noktalarından birisi oldu. ABD'nin 2003 yılında yapacağı işgale zemin hazırlayan bir savaş olması sebebiyle bölgede uzun yıllar boyunca çözülemeyecek, günümüzde de devam eden bölgesel istikrarsızlığın da kaynaklarından birisi oldu.

2.8.3. Türkiye'nin Suriye ve Irak ile İlişkilerinde Su Sorunu*

Fırat, Dicle ve Asi akarsularının Türkiye, Suriye ve Irak arasında nasıl paylaşılacağına dair yaşanan anlaşmazlık nedeniyle 1960'lı yılların başında ortaya çıkan su sorunu uzun yıllar boyunca üç kıyıdaş devlet arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkiledi. 1960'lı ve 1970'li yıllarda daha çok teknik düzeyde bir sorun olarak ele alınan akarsuların paylaşılması meselesi, Suriye'nin 1980'li yıllarda PKK terör örgütünü himaye etmeye başlamasıyla birlikte giderek siyasi bir nitelik kazandı. Suriye'nin su konusunda Türkiye'den taviz kopartabilmek amacıyla PKK'ya verdiği destek 1980 sonrası dönemde su sorununu Türkiye'nin güvenlik ve dış politikasının en önemli gündem maddeleri arasına soktu. Bu çerçevede, Türkiye-Suriye ilişkilerinin özellikle 1990'lı yıllarda çatışmacı bir nitelik kazanmasına yol açan başlıca dinamiklerden biri de terör sorunuyla iç içe geçen su sorunu oldu. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), 3 Kasım 2002 tarihinde iktidara geldikten sonra komşularla sıfır sorun politikası ve bölgesel ekonomik entegrasyon stratejisi çerçevesinde Suriye ve Irak'la geçmişte yaşanan sorunları çözüme kavuşturmak için inisiyatif aldı. AK Parti'nin Türkiye'nin komşularına yönelik yeni yaklaşımı çerçevesinde dikkatle üzerinde durduğu meselelerden biri de su sorunuydu. AK Parti hükûmeti, özellikle 2000'li yılların ikinci yarısında kıyıdaş devletler arasında süre giden ihtilafın çözümü için bir dizi diplomatik girişimde bulundu. Ancak 2010 yılının sonunda patlak veren Arap Baharının Orta Doğu'da yol açtığı kaos nedeniyle su sorununun çözümüne yönelik çabalar akim kaldı.

2.8.3.1. Su Sorununun Kısa Tarihsel Arka Planı

Orta Doğu'da su sorunu Fırat, Dicle ve Asi akarsularının kıyıdaş devletler olarak adlandırılan Türkiye, Suriye ve Irak arasında paylaşılması hususun-

Dayanakları Sorunu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 50, S 3, 1995, s. 257- 270.

* Dr. Öğretim Üyesi Nuri Salık, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: nurisalik@gmail.com.

da yaşanan ihtilaf olarak tanımlanabilir.²³⁶⁹ Su sorunu, temel olarak Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinin ardından Orta Doğu siyasi haritasının yeniden çizilmesiyle birlikte ortaya çıktı. Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde Orta Doğu'da yeni ulus devletlerin kurulması, daha önce Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalan Fırat ve Dicle nehirleri sularının bu devletler tarafından kullanımına ilişkin tartışmaları beraberinde getirdi.²³⁷⁰ Suriye ve Irak, mandater devletler olarak Fransa'nın ve İngiltere'nin Türkiye ile imzaladığı antlaşmalar ve protokoller neticesinde Fırat ve Dicle nehirlerine kıyıdaş devlet statüsü kazandı ve bu akarsuların kendi topraklarından geçen kısımları üzerinde egemenlik iddia etmeye başladı.²³⁷¹

Fırat ve Dicle sularının paylaşılması meselesi, 1960'lı yıllara kadar Türkiye, Suriye ve Irak arasında ciddi bir soruna neden olmadı. Bunun temel nedeni söz konusu devletlerin su kaynaklarından faydalanmayı amaçlayan suya dayalı kalkınma projelerine henüz başlamamalarıydı.²³⁷² Türkiye, Suriye ve Irak'ın 1960'lardan itibaren ekonomik gelişimlerine hız vermek ve artan nüfuslarının su ihtiyacını karşılamak amacıyla Fırat ve Dicle akarsularına yönelik büyük çaplı sulama ve hidroelektrik santralleri projeleri geliştirmeye başlamaları akarsuların nasıl paylaşılacağı sorusunu gündeme geldi.²³⁷³ Aşağı kıyıdaş devlet konumunda bulunan Suriye ve Irak, Türkiye'nin bu dönemde Fırat ve Dicle nehirleri üzerine inşa etmeyi planladığı barajlara kendi sulama faaliyetlerini ve tarımsal üretimlerini olumsuz yönde etkileyeceği gerekçeyle itiraz etmeye başladı.²³⁷⁴

1960'lı yılların başında Suriye'nin Tabka Barajı, Türkiye'nin ise Keban Barajı projesini hayata geçirerek Fırat sularını kontrol etme arayışına girmesi, kıyıdaş devletler arasında akarsuların paylaşımıyla ilgili ilk gerginliğin fitilini ateşledi.²³⁷⁵ Türkiye'nin bu dönemde Keban Barajı'nın inşasına başlaması

2369 Melek Fırat ve Ömer Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler ve Yorumlar**, Cilt 2: 1980-2001, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 140.

2370 Gün Kut, "Burning Waters: The Hidropolitics of the Euphrates and Tigris", **New Perspectives on Turkey**, S 9, 1993, s. 3.

2371 Murhaf Jouejati, "Water Politics as High Politics: The Case of Turkey and Syria", **Reluctant Neighbor: Turkey's Role in the Middle East**, Ed. Henri J. Barkey, U.S. Institute of Peace Press, Washington 1996, s. 132.

2372 Mehmet Şahin, "Suriye'nin Su Sorunu", **Ortadoğu Siyasetinde Suriye**, Ed. Türel Yılmaz ve Mehmet Şahin, Platin Yay., Ankara 2004, s. 98.

2373 Özlem Tür, "Türkiye-Suriye İlişkileri: Su Sorunu", **Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik**, Güvenlik, Ed. Meliha Benli Altunışık, Boyut Yay., İstanbul 1999, s. 106; Ayşegül Kibaroglu ve Tuğba Evrim Maden, "An Analysis of the Causes of Water Crisis in the Euphrates-Tigris River Basin", **Journal of Environmental Studies and Sciences**, S 4, 2014, s. 348.

2374 **TheGuardian**, 28 Eylül 1964, s. 11; **Milliyet**, 23 Eylül 1964, s. 7.

2375 Hasan Chalabi ve Tarek Majzoub, "Turkey, The Waters of Euphrates and Public Inter-

aşağı kıyıdaş devletleri harekete geçiren temel gelişme oldu. Bağdat ve Şam yönetimleri, Ankara'nın barajın finansmanı için uluslararası kuruluşlardan almak istediği kredileri engellemek maksadıyla bir dizi girişimde bulundu. Irak ve Suriye'nin bu girişimleri Türkiye tarafından tepkiyle karşılandı.²³⁷⁶ Türkiye, Suriye ve Irak temsilcileri 1960'lı yıllar boyunca su meselesini müzakere etmek üzere zaman zaman bir araya gelseler de tarafların çatışan yaklaşımları nedeniyle uzlaşma zemini bulunamadı.

1970'li yıllarda Türkiye, Suriye ve Irak arasındaki ilişkileri şekillendiren konulardan biri olan su sorunu, Keban Barajı'nın dolun işlemlerinin başladığı Mart 1974'te yeni bir gerginliğe daha yol açtı. Suriye ve Irak, su projelerini olumsuz yönde etkilediği gerekçesiyle Türkiye'den baraj dolun işlemlerinin durdurulmasını talep etti.²³⁷⁷ Türkiye'nin 1976 yılında Fırat Nehri üzerinde Karakaya Barajı'nın inşasına başlaması, aşağı kıyıdaş devletleri bu dönemde rahatsız eden bir diğer gelişme oldu. Irak, Türkiye'nin Karakaya Barajı'nın inşası hususunda gösterdiği kararlılık karşısında Kasım 1977'de Kerkük-Yumurtalık boru hattından Türkiye'ye petrol akışının durdurulmasına karar verdi.²³⁷⁸ Türkiye ile aşağı kıyıdaş devletler arasında su sorununun çözümü için 1970'li yıllarda teknik düzeyde bazı temaslar olsa da bu görüşmelerden bütün tarafları memnun eden bir sonuç almak mümkün olmadı.

2.8.3.2. 1980'li Yıllarda Su Sorunu

1980 sonrası döneme gelindiğinde, Türkiye'nin Fırat ve Dicle sularından daha etkin bir biçimde yararlanma isteğinin kıyıdaş devletlerin su meselesinin çözümüne yönelik girişimlerini hızlandırdığı görülmektedir. Bu girişimlerden en önemlisi, Türk-İrak Ortak Ekonomik ve Teknik Komisyonu'nun 22-25 Aralık 1980 tarihlerinde düzenlediği toplantı sırasında su sorununu müzakere etmek ve uyuşmazlıkları barışçıl yollarla çözmek amacıyla iki ülkenin temsilcilerinin katılımıyla Ortak Teknik Komite'nin (OTK) kurulmasıdır.²³⁷⁹ Suriye'nin 1983 yılında OTK'ya katılma kararı almasıyla birlikte toplantılar üç ülke temsilcilerinin katılımıyla yapılmaya başlandı. OTK, 1983-1992 yılları arasında toplam 16 toplantı yaptı ancak tarafların çatışan çıkarları nedeniyle bu toplantılardan herhangi bir netice alınamadı.²³⁸⁰ OTK görüşmeleri, 1993 national Law", **Water in the Middle East: Legal, Political and Commercial Implications**, Ed. J.A. Allan, Chibli Mallat vd., I.B. Tauris, Londra, 1995, s. 197-198; **The Times**, 29 Eylül 1964; **The Guardian**, 29 Ocak 1965, s. 15.

2376 B. Erdem Denk, **Ortadoğu'da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat**, Serajans Stratejik Araştırma ve Kültür Yay. Ankara 1997, s. 37.

2377 Tür, agm., s. 107.

2378 Fırat ve Kürkçüoğlu, agm., s. 142.

2379 Kut, agm., s. 8.

2380 Gün Kut, "Türk Dış Politikasında Su Sorunu", **Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. Faruk Sönmezoğlu, Der Yay., İstanbul 1994, s. 227.

yılına gelindiğinde taraflar arasında ortak uzlaşma zemininin bulunamaması nedeniyle askıya alınacaktır.²³⁸¹

Türkiye'nin 1983 yılında Fırat-Dicle Havzası'nda başlattığı Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), su sorununu alevlendiren en kritik gelişme oldu. Türkiye, entegre kalkınma projesi olarak tanımlanan GAP ile sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda bölgenin çehresini tamamen değiştirecek bir tarımsal modernizasyon hamlesini hayata geçirmek istemekteydi.²³⁸² Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Şırnak ve Kilis illerini kapsayan GAP, Türkiye topraklarının yaklaşık %9,7'sine (75,358 bin km²) tekbül ederken, toplam nüfusun %10'unu (6,2 milyon kişi) etkileyecekti.²³⁸³ Fırat-Dicle Havzası'nda uygulanması planlanan GAP çerçevesinde 14'ü Fırat üzerinde olmak üzere toplam 22 baraj ve yine 11'i Fırat üzerinde olmak üzere toplam 19 hidroelektrik santralinin (HES) inşa edilmesi öngörülmekteydi. Bunların yanı sıra, Atatürk Barajı sularını Harran ve Ceylanpınar ovalarına ulaştıracak olan 26 km uzunluğunda 2 sulama kanalı yapılacaktı.²³⁸⁴ GAP başarıyla tamamlandığında toplam 1,7 milyon hektarlık devasa bir tarım alanı sulanacaktı.²³⁸⁵

Suriye ve Irak, GAP'a tepkisiz kalmadı. Suriyeli ve Iraklı yöneticiler, GAP'ın tarım ve enerji projelerini sekteye uğratacağını, Türkiye'nin GAP'ı bahane ederek Fırat-Dicle sularının akışını kontrol altına alacağını ve bu durumun Türkiye'ye bölgede avantajlı bir konum kazandıracağını öne sürdüler.²³⁸⁶ Bu itirazlar Türkiye'nin uluslararası kuruluşlara yaptığı kredi başvurularının olumsuz sonuçlanmasına yol açtı. Türkiye, GAP'ı hayata geçirmek için ihtiyaç duyduğu finansal desteği almak için Dünya Bankası'na başvurduğunda hiç beklemediği bir yanıt aldı. Dünya Bankası, Suriye ve Irak'ın GAP'a yönelik itirazlarını göz önünde bulundurarak Türkiye'nin kredi talebini reddetti ve Ankara'ya aşağı kıyıdaş devletlerle anlaşma çağrısında bulundu. Türkiye, Dünya Bankası'ndan beklediği kredinin çıkmaması üzerine GAP'ı kendi imkânlarıyla hayata geçirmeye karar verdi.²³⁸⁷

2381 Kibaroglu ve Maden, agm., s. 349.

2382 Ali İhsan Bağış, "Turkey's Hydropolitics of the Euphrates-Tigris Basin", **International Journal of Water Resources Development**, C 13, S 4, 1997, s. 568.

2383 Ali Çarkoğlu ve Mine Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", **Middle Eastern Studies**, C 37, S 1, 2001, s. 44-45.

2384 Denk, **age.**, s. 20.

2385 Kibaroglu ve Maden, agm., s. 348.

2386 Ali Çarkoğlu ve Mine Eder, "Water Conflict: The Euphrates and Tigris Basin", **Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power**, Ed. Barry Rubin ve Kemal Kirişçi, Boğaziçi University Press, İstanbul 2002, s. 310.

2387 Vefa Toklu, "Türk Dış Politikasında Su Sorunu", **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Ed. İdris Bal, Alfa Yay., İstanbul 2001, s. 542.

Aşağı kıyıdaş devletlerin bazen tek başına bazen birlikte hareket ederek GAP'a karşı çıkmaları ve Türkiye'ye karşı izledikleri agresif politikalar sınır aşan sular meselesini Türk dış politikasının merkezine taşıdı.²³⁸⁸ Özellikle Suriye'nin akarsuların paylaşımı noktasında Türkiye'yi zorlamak için terör örgütlerini desteklemeye başlaması 1980 sonrası dönemde su sorununun siyasi bir veçhe kazanmasına yol açtı. Böylece su ve terör, Türkiye-Suriye ilişkilerini şekillendiren iki ana sorun olarak bu dönemde iç içe geçti.²³⁸⁹ Suriye, Türkiye'ye karşı PKK, ASALA ve Dev-Sol gibi terör örgütlerine hem kendi topraklarında hem de doğrudan kontrolü altında bulundurduğu Lübnan'da eğitim vermeye ve lojistik destek sağlamaya başladı.²³⁹⁰ Suriye Devlet Başkanı Hafız Esed'in kardeşi ve aynı zamanda Suriye istihbarat şefi olan Rıfat Esed, 1980'li yılların başında PKK'nın eğitim faaliyetlerini Suriye topraklarında yürütmesine bizzat yardımcı oldu.²³⁹¹ Dolayısıyla GAP, askerî ve ekonomik açıdan Türkiye'yi dengeleme imkânı olmayan Suriye'nin Türkiye aleyhine yürüttüğü faaliyetleri hızlandırmasına ve Türkiye'ye karşı PKK kartını devreye sokmasına neden oldu. Türkiye'nin 1983 yılında GAP'ın en büyük barajı olan Atatürk Barajı'nın yapımına başlaması üzerine Suriye bölücü terör örgütü PKK'ya verdiği desteğin dozunu biraz daha artırdı.²³⁹² Bunun üzerine Türkiye, 1983 yılından itibaren Suriye'yi PKK militanlarını eğitmekle ve PKK elebaşı Abdullah Öcalan'ı topraklarında barındırmakla suçlamaya başladı.²³⁹³

Türkiye-Suriye ilişkileri, PKK terörü ve su sorunu nedeniyle 1980'li yıllarda gerilirken, Türkiye-Irak ilişkileri jeopolitik faktörlerin etkisiyle kısmen yumuşadı ve Bağdat yönetimi su sorununu ikinci plana attı. Bu durumun birinci nedeni, 1980 yılında patlak veren İran-Irak Savaşı'yla birlikte Bağdat yönetiminin Türkiye'ye artan bağımlılığıdır. Suriye'nin 1982 yılında Irak sınırını kapatması ve petrol boru hattının faaliyetlerini askıya alması, Irak'ı petrol ihraç edebilmek için yüzünü Türkiye'ye dönmeye zorladı. Türkiye-Irak ilişkilerinde gözlemlenen yumuşamanın ikinci nedeni ise Irak'ın Kürt ayrılıkçı hareketini kontrol edebilmek için Türkiye ile iş birliği yapmaya ka-

2388 İlder Turan, "The Water Dimension in Turkish Foreign Policy", **Turkey's Water Policy: National Frameworks and International Cooperation**, Ed. Ayşegül Kibaroglu, Annika Kramer ve Waltina Scheumann, Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg, 2011, s. 181.

2389 Serdar Güner, "The Turkish-Syrian War of Attrition: The Water Dispute", **Studies in Conflict and Terrorism**, S 20, 1997, s. 108-109.

2390 Tür, agm., s. 109.

2391 Fırat ve Kürkçüoğlu, agm., s. 132.

2392 Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1918-2002)", **Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika**, Drl. H Mustafa Eravcı, TTK, Ankara 2018, s. 169-170; Şahin, agm., s. 101.

2393 Çarikoğlu ve Eder, "Water Conflict: The Euphrates and Tigris Basin", s. 313; Bilgin, agm., s. 169-170.

rar vermiş olmasıdır. Bu çerçevede, Ankara ile Bağdat arasında 1984 yılında imzalanan güvenlik protokolü iki ülke ordularına sınırın karşı tarafında üç kilometreye kadar sıcak takip hakkı tanıdı. Türkiye, bu protokolden 1980'li yılların sonlarında efektif bir biçimde faydalanmıştır.²³⁹⁴ Türkiye'nin bu dönemde izlediği Irak politikasını da birincil olarak PKK terörü sorunu belirledi. İran-İrak Savaşı'nın devam ettiği bir ortamda İran ve Suriye'nin Mesut Barzani'nin Kürdistan Demokratik Partisi (KDP), Celal Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) ve PKK'ya verdiği destek Türkiye'yi bölücü hareketlere karşı Bağdat yönetimiyle yakınlaşmaya yöneltti.²³⁹⁵

Türkiye, 1980'li yıllarda özellikle Suriye ile yaşadığı gerginliklere rağmen su sorununun ortak zeminde çözümü için benimsediği pozitif tutumunu sürdürmeye gayret etti. Örneğin Türkiye, 1984 yılında düzenlenen 5. OTK toplantısında "Fırat ve Dicle Havzası Sınır Aşan Sularının Hakça, Akılcı ve Optimum Kullanımı İçin Üç Aşamalı Plan" olarak adlandırılan çözüm önerisini Irak ve Suriye heyetlerine ilettili.²³⁹⁶ Bu plana göre, ilk aşamada Fırat ve Dicle havzasını oluşturan su kaynaklarının ortak envanterinin çıkartılması, ikinci aşamada tarıma elverişli tüm arazilerin envanterinin çıkartılması ve su ihtiyacının hesaplanması, üçüncü aşamada ise ilk iki aşamanın sonuçlarının karşılaştırılarak en rasyonel projelerin hayata geçirilmesi ve tarafların su açığının belirlenerek varsa su telafisi yapılması önerildi. Suriye ve Irak temsilcileri, Türkiye'nin bu önerisinin akarsular üzerindeki egemenlik haklarının çiğnenmesi anlamına geldiğini öne sürerek teklifi reddettiler. Aşağı kıyıdaş devletler, Fırat ve Dicle sularının matematiksel yöntemlerle paylaşılmasını talep ederken, Türkiye ise su paylaşımından ziyade su tahsisi yapabileceğinin altını çizdi.²³⁹⁷

Suriye Başbakanı Abdür-rauf el-Kasım, Karakaya Barajı'nın tamamlanma sürecine denk gelen bir ortamda, 3-6 Mart 1986 tarihleri arasında Türkiye'ye resmî bir ziyaret gerçekleştirdi.²³⁹⁸ Kasım'ın ziyaretinde taraflar arasında ele alınan en önemli gündem maddeleri sınır güvenliği ve Fırat sularının paylaşımı oldu.²³⁹⁹ İkili görüşmelerde Fırat sularının paylaşımı müzakere edildi ancak Türk tarafı GAP sonuçlanmadan Suriye'ye herhangi bir ön güvence

2394 Çarkoğlu ve Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", s. 59.

2395 Fırat ve Kürkçüoğlu, agm., s. 131.

2396 Türkiye, bu öneriyi 26 Haziran 1990 tarihinde düzenlenen OTK toplantısında, ayrıca Suriye ve Irak'la 1993 yılında yürütülen ikili görüşmelerde tekrar dile getirmiştir. Bağış, agm., s. 579.

2397 Mehmet Tomanbay, "Turkey's Approach to Utilization of The Euphrates and Tigris Rivers", *Arab Studies Quarterly*, C 2, S 2, 2000, s. 96-98.

2398 *Ayın Tarihi*, 3 Mart 1986.

2399 *Milliyet*, 4 Mart 1986, s. 1; *Cumhuriyet*, 5 Mart 1986, s. 13.

veremeyeceğini muhataplarına bildirdi.²⁴⁰⁰ İki ülke temsilcileri, görüşmeler sırasında ortak çalışma yapmak üzere 4 komite (uluslararası konular, sınır güvenliği, su ve elektrik, ticaret ve ekonomi) kurulması hususunda anlaşmaya vardılar. Ancak Abdür-rauf el-Kasım, Sınır Güvenliği Komitesi tarafından hazırlanan güvenlik protokolünü imzalamaktan son anda vazgeçti. Türk yetkililer, bu tutumun nedeni olarak Suriye'nin Türkiye'den su konusunda daha açık bir güvence almak istemesini göstermişlerdir.²⁴⁰¹

Dönemin Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, 11 Mart 1986'da TBMM'de Abdür-rauf el-Kasım'ın ziyaretini değerlendiren bir konuşma yaptı. Halefoğlu, görüşmeler sırasında Suriyeli yetkililerin Fırat sularının yetersizliğine işaret ederek enerji ve su ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını ve bu nedenle Türkiye'ye serzenişte bulduklarını söyledi. Halefoğlu, Türkiye'nin Fırat, Dicle ve Asi nehirleri dâhil olmak üzere bölgesel suları bir bütün olarak gördüğünü ve bu sulardan faydalanmak için üç ülkenin temsilcilerinden oluşan ortak komitenin en kısa zamanda çalışmalara başlaması talebinin Suriye tarafına iletildiğini ifade etti. Halefoğlu ayrıca, Başbakan Turgut Özal'ın bölgesel sular konusunda komşularla iş birliğini sürdürmek istediğini ve Suriye'yi asla su-suz bırakma niyetinde olmadığını muhataplarına aktardığının altını çizdi.²⁴⁰²

Diplomatik çabalara rağmen kıyıdaş devletlerin üzerinde bir türlü mutabakat sağlayamadıkları su sorunu, 1987 yılında yapımı tamamlanan Karakaya Barajı nedeniyle yeniden gündemi meşgul etmeye başladı. Suriye ve Irak, Karakaya Barajı'nın su oranını %27 azaltacağı ve nehir yatağının Türkiye tarafında kalacağı endişesiyle Ankara'yı protesto etme yoluna gitti. İki ülke, Türkiye'ye Fırat sularının paylaşılması hususunda tek taraflı bir politika izlemek yerine üç ülke arasında anlaşma yapılması çağrısında bulundu.²⁴⁰³ Türkiye, akarsular üzerindeki egemenlik hakkının ihlali olarak gördüğü böyle bir anlaşmayı kesin bir dille reddetti fakat iyi niyet göstergesi olarak Karakaya Barajı'nın dolum sürecinde bırakılacak su miktarının saniyede 500 metreküp (m³) olarak belirlendiğini aşağı kıyıdaş devletlere bildirdi.²⁴⁰⁴

Suriye ve diğer Arap ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmenin siyasi problemlerin çözümü için kapı aralayabileceğini düşünen dönemin Başbakanı Turgut Özal, 1987 yılında Barış Suyu Projesini gündeme getirdi.²⁴⁰⁵ 1988 yılında Suriye'ye resmen teklif edilen bu projeye göre, Türkiye

2400 **Cumhuriyet**, 4 Mart 1986, s. 1.

2401 **Cumhuriyet**, 6 Mart 1986, s. 1; **Milliyet**, 6 Mart 1986, s. 14.

2402 **TBMM Tutanak Dergisi**, C 26, 11 Mart 1986, s. 9.

2403 Fırat ve Kürkçüoğlu, agm., s. 144.

2404 Çağrı Erhan, "Türk-Suriye İlişkilerinde Fırat Suyunun Paylaşımı Sorunu", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, C XXI, S 199, 1997, s. 43.

2405 İlter Turan, "Ortadoğu'da Su Krizi ve Türkiye: Sorun ve Çözümler", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 2012, s. 224.

topraklarında doğan ve dökülen Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin ihtiyaç fazlası sularının Doğu ve Batı olmak üzere iki ana boru hattı üzerinden Orta Doğu'ya satılması amaçlanmaktaydı. 2700 km uzunluğunda olması ve günde 3,5 milyon m³ su taşıması planlanan Batı boru hattının Seyhan, Islahiye, Kilis güzergâhı üzerinden Suriye'ye girerek Halep, Hama, Humus ve Şam'dan geçmesi, buradan Ürdün'ün Amman şehrine uzanması, Ürdün'den Suudi Arabistan'a ulaşarak Medine, Mekke ve Cidde'ye su taşıması planlanmaktaydı.²⁴⁰⁶ 3900 km uzunluğunda olması ve günlük 2,5 milyon m³ su taşıması hedeflenen Doğu boru hattının ise Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan üzerinden Kuveyt, Katar, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman'a ulaşması hedeflenmekteydi. Barış Suyu Projesi, Arap devletleri tarafından maliyetinin yüksek olması nedeniyle reddedilse de projenin kabul edilmemesinin altında yatan asıl neden maliyet değildi. Arap devletleri, Türkiye'nin Barış Suyu Projesi yoluyla İsrail'e su sağlamasından endişe ediyorlardı. Ayrıca projenin Türkiye'nin Orta Doğu'daki stratejik konumunu güçlendirecek olmasından kaygılanan ve su üzerinden Türkiye'ye bağımlı olmak istemeyen bu devletler, Türkiye'den su satmak yerine Fırat ve Dicle sularını paylaşma hususunda anlayış göstermesini istediler. Arap devletlerinin projeye yönelik olumsuz tutumları, Türkiye'nin Barış Suyu Projesini bir süre sonra rafa kaldırmasına neden oldu.²⁴⁰⁷

Başbakan Özal, Karakaya ve Atatürk barajlarının inşası ve artan PKK terörü nedeniyle çıkmaza giren Türkiye-Suriye ilişkilerini normalleştirmek amacıyla 15 Temmuz 1987'de Şam'a resmî bir ziyaret gerçekleştirdi. Özal'ın ziyareti, PKK terörü ve su sorunu arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Türk ve Suriyeli heyetler arasında yapılan görüşmeler sırasında bu iki meselenin ne denli birbiriyle ilişkili olduğu ortaya çıktı. Suriye tarafı, Türkiye'ye Fırat sularının paylaşımı için bir anlaşma yapılmasını teklif ederken, Türk tarafı Suriye'den topraklarındaki PKK faaliyetlerini yasaklamasını talep etti.²⁴⁰⁸ Sonuç olarak, Özal'ın ziyareti Türkiye ile Suriye arasında su ve güvenlik meselelerini düzenleyen iki protokolün imzalanması ile neticelendi. Taraflar öncelikle su paylaşımını geçici olarak düzenleyen 17 Temmuz 1987 tarihli "Türkiye Cumhuriyeti ile Suriye Arap Cumhuriyeti Arasında Ekonomik İşbirliği Protokolü"nü imzaladılar.²⁴⁰⁹

Protokolde su meselesine dair şu maddeler üzerinde anlaşmaya varıldı:

-Atatürk Barajı rezervuarının doldurulması sırasında ve Fırat sularının

2406 Timuçin Kodaman, **Fırat-Dicle Meselesi ve Türkiye-Suriye İlişkileri**, Asil Yayıncılık, Ankara 2007, s. 45.

2407 Kodaman, **age.**, s. 46.

2408 **Milliyet**, 15 Temmuz 1987, s. 1.

2409 B. Erdem Denk, "1987 Protokolü", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, C XXI, S 196, 1997, s. 31.

üç ülke arasında nihai tahsisine kadar, Türk tarafı, Türkiye-Suriye sınırından yıllık ortalama olarak 500 metreküp/sn'den fazla su bırakmayı taahhüt eder. Aylık akışın 500 metreküp/sn altına düştüğü durumlarda farkın gelecek ay kapatılmasını kabul eder. (6. madde)

-Taraflar, en kısa zamanda Fırat ve Dicle nehirleri sularının tahsisi için Irak tarafı ile birlikte çalışacaklardır. (7. madde)

-Taraflar, Bölgesel Sular Ortak Teknik Komitesinin çalışmalarının hızlandırılmasını kabul etmişlerdir. (8. madde)

-Taraflar, iki ülke uzmanlarının iş birliği ile projelerin teknik ve ekonomik fizibilite çalışmalarının yürütülmesi halinde, Fırat ve Dicle nehirlerinin topraklarında sulama ve enerji amaçlı müşterek projeler yapmayı ve işletmeyi ilke olarak kabul etmişlerdir. (9. madde)

-Suriye tarafı, (Barış Suyu Projesini) projeyi prensip olarak kabul etmiş ve projenin Suriye kısmı ile ilgili fizibilite çalışmalarına kolaylık göstermeyi taahhüt etmiştir.

-Çalışmaların olumlu sonuçlanması halinde Suriye tarafı, projenin gerçekleşmesi için görüşmelere başlayacaktır. (10. madde)²⁴¹⁰

Protokolün 6. maddesi çerçevesinde, yıllık ortalama debisi 1000 m³/sn olan Fırat sularının yarısının Irak ve Suriye'ye tahsis edilmesi,²⁴¹¹ ilerleyen yıllarda Türkiye'de birtakım tartışmalara yol açtı. Tartışmaların odak noktasında Suriye'ye taahhüt edilen 500 m³/sn suyun taviz olarak yorumlanması bulunmaktaydı. Fırat sularının debisinin ağustos ve eylül aylarında 250 m³/sn altına düşmesi ve kalan miktarın Türkiye'nin rezervlerinden karşılanacak olması iç politikada eleştiri malzemesi olarak sık sık dile getirildi. Örneğin, bu dönemde başbakanlık yapan Süleyman Demirel Temmuz 1992'de verdiği bir beyanatta Suriye'ye saniyede 500 m³ su tahsis edilmesinin rastgele bir karar olduğunu ve gerçek durumla bağdaşmadığını ifade ederek Turgut Özal'ı açık bir biçimde eleştirdi.²⁴¹²

Özal'ın ziyareti sırasında iki ülke arasında imzalanan bir diğer anlaşma "Güvenlik Protokolü"dür. İçeriği gizli tutulan bu protokole göre, taraflar karşılıklı olarak toprak bütünlüklerine saygı duyduklarını belirttiler ve kendi topraklarından karşı tarafa yapılacak terör saldırılarının engelleneceğini taahhüt ettiler.²⁴¹³ Şam yönetimi, Özal'ın ziyaretinin hemen ardından Güvenlik Protokolü çerçevesinde topraklarındaki PKK kamplarını kapattı. Ancak

2410 T.C. Resmî Gazete, 10 Eylül 1987, S 19660.

2411 Toklu, agm., s. 545.

2412 Tür, agm., s. 110; Demirel'in Suriye'ye bırakılan su miktarına yönelttiği eleştiriler için bk. Milliyet, 27 Temmuz 1992, s. 13.

2413 Denk, age., s. 43-44.

terör kamplarının Suriye denetiminde bulunan Bekaa Vadisi'ne taşınmasına müsaade etti. Görüldüğü üzere Suriye, bir taraftan ikili ilişkileri düzeltmeye yönelik taahhütlerini yerine getiriyormuş gibi davranırken diğer taraftan PKK militanlarının topraklarını kullanarak Türkiye'ye karşı terör saldırıları gerçekleştirmesine göz yummaya devam etti.²⁴¹⁴ Suriye ayrıca, Abdullah Öcalan'ı Türkiye'ye iade etmeyi sürekli olarak reddetti ve Öcalan'ı bir siyasi sığınmacı olarak gösterme yoluna gitti. Bütün bu gelişmeler, Türkiye tarafından Suriye'nin PKK'ya verdiği desteği kesin surette devam ettirdiği şeklinde yorumlandı. Suriye'nin terör konusundaki ikircikli tutumu, iki ülke arasında karşılıklı güven ve iyi niyet esaslarına dayalı dostane ilişkilerin tesis edilmesinin önüne geçen başlıca faktör oldu.²⁴¹⁵

Türkiye'nin 1980'li yılların ikinci yarısında PKK terör örgütüne karşı giriştiği kapsamlı mücadele, Türkiye-Suriye ilişkilerinin sürekli olarak gündemde kalmasına neden oldu. Başbakan Özal, 1 Ekim 1989'da yaptığı açıklamada Suriye'nin Türkiye'ye karşı düşmanca tavırlar içinde olduğunu belirterek Şam yönetimini sert bir dille eleştirdi. Suriye'nin 1987 Protokolü'ne uymadığını ifade eden Özal, Şam yönetiminin PKK'ya verdiği desteği sürdürmesi durumunda Suriye'ye sağlanan 500 m³/sn suyun artık verilmeyeceğini ilan etti.²⁴¹⁶ Ancak Suriye, su sorunu net bir biçimde çözülmeden PKK kartını elinden çıkarmak istemedi ve PKK ile ilişkilerini sürdürdü. Hatta Şam yönetiminin ileri gelenleri bu ilişkiyi zaman zaman açıklamakta bir sakınca görmediler. Örneğin, Hafız Esed'in kardeşi Cemil Esed, Ekim 1989'da yaptığı bir açıklamada bölgede bir Kürt devletinin kurulması gerektiğini ve PKK'yı desteklediklerini açıkça dile getirdi. Cemil Esed'in bu açıklaması üzerine, İçişleri Bakanı Abdülkadir Aksu'nun Suriye'ye gerçekleştirmeyi planladığı resmî ziyaret iptal edildi.²⁴¹⁷

2.8.3.3. 1990'lı Yıllarda Su Sorunu

Türkiye, Suriye ve Irak'ın su sorununa yönelik yaklaşımlarının 1990'lı yıllarda tam olarak netlik kazandığı ifade edilebilir. Bu çerçevede Fırat-Dicle sularının paylaşımı hususunda kıyıdaş devletlerin tezleri arasında üç temel farklılık bulunmaktaydı: Birincisi, Türkiye Fırat ve Dicle sularını sınır aşan sular, Irak ve Suriye ise uluslararası sular olarak kabul etmekteydi. İkincisi, Türkiye akarsuların paylaşımında kıyıdaş devletlere hakkaniyet ilkeleri çerçevesinde suyun tahsisini savunurken, Irak ve Suriye suların paylaşılmasını istemekteydi. Üçüncüsü, Türkiye, Fırat ve Dicle'nin toprakları içinde kalan bölümü üzerinde egemenlik hakkı olduğunu, bu nedenle akarsuların payla-

2414 Fırat ve Kürkçüoğlu, agm., s. 137.

2415 Tür, agm., s. 110.

2416 *Milliyet*, 2 Ekim 1989, s. 10.

2417 Fırat ve Kürkçüoğlu, agm., s. 139.

şılması için önerilen üçlü anlaşma teklifini hukuki olmaktan ziyade siyasi bir yaklaşım olarak görürken; Bağdat ve Şam yönetimleri, akarsuları uluslararası sular olarak kabul etmeleri hasebiyle akarsuların paylaşımı için üçlü bir anlaşma imzalanmasını talep etmekteydi.²⁴¹⁸

Türkiye, Suriye ve Irak arasında su konusunda yaşanan en büyük krizlerden biri Atatürk Barajı'nın 1990 yılında tamamlanması üzerine patlak verdi. Türkiye, 23 Kasım 1989 tarihinde Atatürk Barajı'nın dolum çalışmaları için su tutulmaya başlanacağını aşağı kıyıdaş devletlere bildirdi. Türkiye, barajın dolum sürecinde mağduriyet yaşamaması için Suriye'ye barajın aşağı kısmından saniyede 120 m³ su vermeyi garanti etti. Ankara, 23 Kasım-13 Ocak tarihleri arasında Suriye'ye bırakılan su oranını saniyede 750 m³'e çıkaracağını, dolayısıyla yaşanacak azalmayı telafi edeceğini de muhataplarına ilettili. Böylece Türkiye, ortalama 509 m³/sn suyun akışına izin vererek Suriye ile imzalanan 1987 Protokolü'nün gereklerine bağlı olduğunu göstermiş oluyordu.²⁴¹⁹ Ancak Ankara'nın iyi niyet göstergesi olarak kıyıdaş devletlere kesintiye önceden haber vermesi ve bu ülkelerin kesintiden daha az etkilenmeleri amacıyla dolum işlemleri için kış ayını tercih etmesi karşı tarafı memnun etmeye yetmedi.²⁴²⁰ Bunun üzerine Türkiye, Atatürk Barajı'nın tamamlanma sürecinde Suriye ve Irak'ın kaygılarını gidermek için bir dizi diplomatik girişimde bulunmaya karar verdi. Bu kapsamda, Dışişleri Bakanlığı Çok Taraflı Ekonomik İlişkiler Genel Müdürü Necati Utkan Ocak 1990'da bölge ülkelerini ziyaret ederek Atatürk Barajı'nın dolum işlemleri nedeniyle Fırat sularının kesintisi ile ilgili çeşitli temaslarda bulundu.²⁴²¹ Utkan, ziyaretleri sırasında Türkiye'nin suyu komşu ülkelere baskı kurmak amacıyla kullanmadığını, kesintilerden Türk köylülerin de olumsuz etkileneceğini ve kesintiden önce fazla su sağlanarak Suriye'nin süreçten olumsuz etkilenmemesi adına çaba gösterildiğini bildirdi.²⁴²²

Ancak Utkan'ın kıyıdaş devletlerle yürüttüğü diplomatik temaslarda olumlu sonuç vermektan uzak kalmıştır. Bağdat ve Şam, Türkiye'nin Atatürk Barajı'nı faaliyete geçirmesini "su emperyalizmi" olarak tarif ederek Ankara'nın su tüketim kalıplarının ilerleyen yıllarda hayata geçirmeyi planladıkları tarımsal projeler için tehdit oluşturacağını öne sürdü.²⁴²³ Su akışının azalması nedeniyle zarara uğradıklarını düşünen Irak ve Suriye, Ankara'yı suyu siya-

2418 Çarkoğlu ve Eder, "Water Conflict: The Euphrates and Tigris Basin", s. 310-311.

2419 Denk, *age.*, s. 51.

2420 **The Washington Post**, 14 Ocak 1990, s. 22.

2421 Bağış, *agm.*, s. 575.

2422 **Milliyet**, 13 Ocak 1990, s. 8.

2423 Çarkoğlu ve Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", s. 57.

si amaçlar için kullanmakla ve uluslararası hukuku çiğnemekle suçladı.²⁴²⁴ Bu devletler eleştirilerini bir adım ileriye taşıyarak Atatürk Barajı'nın dolum çalışmalarının ikinci gününde Türkiye'ye su miktarının artırılmasını ve kesinti süresinin kısaltılmasını talep eden bir nota verdi. Suriye ve Irak'ın Arap ülkelerini GAP'a karşı birleşmeye davet etmesinin ardından Arap Birliği de Türkiye'yi protesto etme kararı aldı.²⁴²⁵

Türkiye, kıyıdaş devletler arasındaki gerilimin arttığı bir ortamda, Irak ve Suriye'nin Atatürk Barajı'nın dolum süresinin 1 aydan 15 güne indirilmesine yönelik çağrılarını kesin bir dille reddetti. Dönemin Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Irak Büyükelçisi Tarık Abdülcebbar Cevat ve Suriye Büyükelçisi Abdülaziz er-Rıfai'yi 25 Ocak 1990'da Dışişleri Bakanlığına davet etti ve her iki isimle ayrı ayrı görüştü. Türkiye'nin su sorunu hakkındaki tezlerini yineleyen Yılmaz, baraj dolum süresinin kısaltılmayacağını, su meselesinin teknik bir konu olması hasebiyle üçüncü bir ülkenin bu konuda arabuluculuk yapmasının da söz konusu olamayacağını büyükelçilere net bir biçimde ilet-ti.²⁴²⁶

Suriye ve Irak, Atatürk Barajı'nın tamamlanması üzerine Türkiye'ye karşı harekete geçti. Sadece Suriyeli ve Iraklı yetkililerin katılımıyla 16 Nisan 1990'da Bağdat'ta düzenlenen 13. OTK toplantısında iki ülke arasında akarsuların paylaşımı için anlaşmaya varıldı. Anlaşmaya göre, Türkiye'den Suriye'ye giren Fırat sularının %58'inin Irak, %42'sinin ise Suriye'ye tahsis edilmesi üzerinde mutabık kalındı. Şam ve Bağdat yönetimleri ayrıca, kıyıdaş devletler arasında üçlü bir anlaşma imzalanmasına yönelik çağrılarını yineledi.²⁴²⁷ Türkiye, Suriye ve Irak'ın Fırat sularının paylaşımı için vardıkları anlaşmayı hoş karşılamadığını açıkça gösterdi. Dönemin Devlet Bakanı Kâmrân İnan, Mısır'da yayımlanan *el-Hayat* gazetesine 1 Ekim 1990'da verdiği demeçte, Türkiye'nin sadece komşularına değil, bütün Orta Doğu ülkelerine su sağlamaya hazır olduğunu ifade etti. İnan, Suriye ve Irak'ın su meselesini siyasi amaçlar için kullanmaktan vazgeçmesi durumunda, Fırat sularının paylaşımını garanti altına alan üçlü bir anlaşmanın imzalanmasının önünde herhangi bir engel kalmayacağını da net bir dille ortaya koydu.²⁴²⁸

Suriye Dışişleri Bakanı Faruk el-Şara'nın Mart 1991'de Türkiye'ye gerçekleştirdiği resmî ziyaretin en kritik gündem maddelerinden biri yine su sorunu oldu. Şara, ziyaret sırasında Suriye'nin Fırat sularının paylaşımına

2424 Jouejati, agm., s. 138.

2425 Şahin, agm., s. 104.

2426 **Milliyet**, 26 Ocak 1990, s. 16.

2427 Ayşegül Kibaroglu ve Sezin İba Gürsoy, "Water-energy-food nexus in a transboundary context: the Euphrates-Tigris river basin as a case study", **Water International**, C 40, S 5-6, 2015, s. 831.

2428 **Milliyet**, 2 Ekim 1990, s. 14.

yönelik kaygılarını dile getirdi ve kıyıdaş devletler arasında adil paylaşımı esas alan bir anlaşmanın imzalanmasının önemine dikkat çekti. Şara ayrıca, su sorununu çözecek bir anlaşmanın Suriye ile Türkiye arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine katkı sunacağına altını çizdi. Cumhurbaşkanı Özal, Şara'yı kabulü sırasında Türkiye, Suriye ve Irak arasında su sorununun çözümü için üçlü bir anlaşmanın imzalanacağına dair söz verdi. Ancak Ankara ilerleyen dönemlerde böyle bir anlaşmanın imzalanması için herhangi bir girişimde bulunmamıştır.²⁴²⁹

Dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, 1-3 Ağustos 1992 tarihlerinde Suriye'ye resmî bir ziyarette bulundu. Çetin, Şam'a ulaşmasının ardından yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Suriye ile yaşanan sorunları iyi niyetle, açık kalplilikle ve diyalog yoluyla çözmek istediğini, bugünkü dünya koşullarında bir ülkenin *teröre yeşil ışık yakıyor* görünümü veren bir tavır taşımaması gerektiğini belirtti ve sınır aşan suların iki ülke arasında bir sorun teşkil etmediğini vurguladı.²⁴³⁰ Türk ve Suriyeli yetkililer arasındaki görüşmelere Türkiye'nin PKK hassasiyetine karşılık Suriye'nin su kaygısı damga vurdu. Suriyeli tarafı, Başbakan Süleyman Demirel'in Türkiye'nin akarsuları kimseyle paylaşmayacağına ve akarsular üzerinde her türlü tasarrufta bulunma hakkına sahip olduğuna yönelik demeçlerinden duydukları kaygıyı dile getirirken, Türk tarafı PKK'nın Bekaa Vadisi'nde yürüttüğü faaliyetlerin ve Abdullah Öcalan'ın durumunun yarattığı rahatsızlığı muhataplarına ilettiler.²⁴³¹ Görüşmeler sırasında, Suriyeli yöneticiler Fırat ve Dicle sularının paylaşımı için anlaşma imzalanması hususunda ısrar ederken, Türk tarafı bu konuda söz vermektен ısrarla kaçındı. Buna rağmen taraflar, OTK toplantılarına yeniden canlılık kazandırılması konusunda mutabık kaldılar.²⁴³²

Hikmet Çetin ve Faruk el-Şara, 3 Ağustos'ta ortak bir basın toplantısı düzenleyerek ikili temasları basın mensupları önünde değerlendirdiler. Çetin, görüşmelerin oldukça yararlı geçtiğini ve Şam yönetiminin terör konusunda daha önce imzalanan anlaşmalar çerçevesinde Türkiye ile iş birliğini sürdürmek için teminat verdiğini açıkladı. Çetin'in ziyaretinin oldukça başarılı geçtiğini dile getiren Şara ise Türkiye ile terör konusunda iş birliğine önem verdiklerini ifade etti. Şara ayrıca, Devlet Başkanı Hafız Esed'in Türkiye'nin Fırat Nehri'nden saniyede 500 m³ su bırakmaya devam edeceğini açıklamasından duyduğu memnuniyeti beyan etti.²⁴³³ Çetin'in ziyareti her iki tarafın temsilcilerinin ikili ilişkilerin seyrine yönelik müspet bir hava aksettiren açıklamalarına karşın Türkiye'nin beklediği neticeleri vermektен uzak kaldı.

2429 Tür, agm., s. 114.

2430 **Ayın Tarihi**, 1 Ağustos 1992.

2431 **Milliyet**, 2 Ağustos 1992, s. 17; **Cumhuriyet**, 2 Ağustos 1992, s. 1.

2432 **Cumhuriyet**, 3 Ağustos 1992, s. 17; **Milliyet**, 3 Ağustos 1992, s. 11.

2433 **Ayın Tarihi**, 3 Ağustos 1992.

PKK'nın Suriye sınırından düzenlediği saldırılara Çetin'in ziyaretini takip eden dönemde de aynen devam etmesi Şam yönetiminin terörle ortak mücadele için verdiği sözlerin samimiyetinin Ankara tarafından sorgulamasına yol açtı. Bu ortamda, Özal'ın 1987 yılında dile getirdiği Fırat sularının kesilerek Suriye'ye mesaj verilmesi düşüncesi kamuoyunda yeniden dillendirilmeye başlandı. Suriye, Aralık 1992'de Türkiye'yi Fırat sularının paylaşılması konusunda anlaşmaya varılmasını kasten ertelemekle ve uluslararası hukuka riayet etmemekle suçlayarak Arap Birliği'ne şikâyet etti.²⁴³⁴ Dolayısıyla, bu dönemde iki ülke arasında bakan düzeyinde gerçekleştirilen temaslar su ve terör sorunlarının çözümü için yeterli olmadı.

Dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, iki ülke arasındaki ilişkilerin gergin olduğu bir ortamda, 19-20 Ocak 1993 tarihlerinde Suriye'yi ziyaret etti. Demirel'in ziyaretinin en önemli gündem maddeleri PKK terörü ve su meselesiydi.²⁴³⁵ Türk ve Suriyeli yetkililer, Demirel'in ziyareti sırasında su sorununa kesin çözüm bulunması amacıyla müzakerelere devam edilmesi konusunda ittifak sağladılar.²⁴³⁶ Bu çerçevede, Türk ve Suriyeli dışişleri yetkilileri 17-20 Mayıs 1993'te Ankara'da bir araya geldiler. Fakat Türk yetkililerin Asi Nehri sularının paylaşımını gündeme getirmesi üzerine toplantıdan herhangi bir sonuç alınamadı.²⁴³⁷ Suriye, bu dönemde Türkiye'yi zor durumda bırakarak su meselesinde taviz koparma stratejisi izlerken; Ankara, suya karşı Şam yönetiminin teröre verdiği desteği gündeme getirmeyi sürdürdü. Örneğin, dönemin Başbakanı Tansu Çiller, Suriye Devlet Başkanı Hafız Esed'e Kasım 1993'te bir mesaj göndererek *Suriye'nin kapılarını teröre tamamen kapattığını görmeden su sorununun da çözülemeyeceğini*²⁴³⁸ açık bir biçimde ifade etti.

Şam yönetimi, Kasım 1993'te Türkiye, Suriye ve Irak başbakanlarının katılımıyla yapılması planlanan görüşmeyi su konusunda henüz bir anlaşmaya varılmadığını gerekçe göstererek protesto etti. 5 Şubat 1994'te tehirlir bir şekilde İstanbul'da gerçekleştirilen görüşmede, Türkiye ve Suriye temsilcileri ikili bir görüşme gerçekleştirerek su sorununu ele aldılar. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, terör meselesinin çözümünü kapsayacak bir iş birliği ortamının oluşmaması durumunda su sorunu hakkında anlaşma imzalamayacağını toplantılar sırasında Suriyeli muhataplarına net olarak bildirdi. Dışişleri yetkilileri her ne kadar Suriye tarafı inkâr etse de Abdullah Öcalan'ın Suriye topraklarında barınmaya ve PKK'nın Suriye sınırını kullanarak Türkiye'ye saldırmaya devam ettiğini söyleyerek su sorununda bir uzlaşma olmayacağı-

2434 Tür, agm., s. 117-119.

2435 **Milliyet**, 19 Ocak 1993, s. 15; **Milliyet**, 20 Ocak 1993, s. 11.

2436 **The Washington Post**, 22 Ocak 1993, s. 27.

2437 Erhan, agm., s. 44.

2438 **Milliyet**, 3 Kasım 1993, s. 11.

nı Suriye temsilcilerine iletiler.²⁴³⁹

Terör ve su sorunlarının birbiriyle özdeşleştiği bir ortamda, GAP çerçevesinde Birecik Barajı'nın yapımına başlanması nedeniyle kıyıdaş devletler arasında 1996 yılında yeni bir kriz patlak verdi. Suriye ve Irak, Fırat sularının miktarını ve kalitesini olumsuz yönde etkileyeceği gerekçesiyle Birecik Barajı'nı protesto etme yoluna gitti. Şam ve Bağdat yönetimleri Aralık 1995 ve Ocak 1996'da Ankara'ya bu konuda nota verdi. Suriye, baraj yapımı nedeniyle Türkiye'yi yeniden Arap Birliği'ne şikâyet ederken bütün yabancı firmaların projeden çekilmesi çağrısında bulundu.²⁴⁴⁰ Ankara'yı bir kez daha uluslararası hukuka riayet etmemekle suçlayan Şam yönetimi, Türkiye'yi karalamak maksadıyla barajlardan kirli su bırakıldığını öne sürdü. Suriyeli siyasiler de Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde devam eden baraj çalışmalarının ülkelerini tarımsal açıdan zarara uğrattığını iddia ettiler. Aralık 1995'te Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) üyesi altı ülke (Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri) ve Mısır, Şam'da bir araya gelerek Şam Deklarasyonu başlıklı bir belge yayımladı. Şam Deklarasyonu ile Türkiye'ye Fırat sularının adil paylaşımı için kıyıdaş devletlerle anlaşma çağrısında bulunuldu.²⁴⁴¹

Türkiye, Suriye'nin su sorununu uluslararası platformlara taşımasına kayıtsız kalmayarak tepkisini sürdürdü. Dönemin Dışişleri Bakanı Deniz Baykal, 30 Aralık 1995'te yaptığı açıklamada Suriye'nin PKK lideri Öcalan'ı Şam'da barındırdığını ve su konusunu teröre karşı pazarlık unsuru olarak kullandığını söyleyerek Şam yönetimini sert bir dille eleştirdi. Türkiye'nin Şam Büyükelçiliği aracılığıyla Suriye'ye protesto notası vereceğini ifade eden²⁴⁴² Baykal, tepkisini şu sözlerle dile getirdi: *Türkiye'ye yönelik terörist eylemleri yöneten bir hareketin karargâhının bir komşu ülke olarak Suriye, içinde, Şam'da barındırmaktan artık vazgeçmelidir. Bazı çevreler, terör ile kanlanan ellerin daha çok su ile yıkanabileceği düşüncesinde olabilirler. Ama bizim için önem taşıyan teröre karşı açık ve net bir tavır takınılmasıdır. Bunun herhangi bir pazarlıkla, su pazarlığıyla veya başka bir şey pazarlığıyla bir arada götürülmesi mümkün değildir.*²⁴⁴³

Su sorunu, 28 Haziran 1996-30 Haziran 1997 tarihleri arasında iktidarda kalan Refah-Yol hükûmeti döneminde de Türkiye-Suriye ilişkilerinin başlıca gündem maddesi oldu. Suriye Devlet Başkanı Hafız Esed, Necmettin Erbakan'ın başbakan olmasının ardından Türkiye'ye yönelik olumlu mesajlar verirken, Erbakan'ın ziyaretine gelen Suriye Büyükelçisi'ne Abdullah Öcalan'ın

2439 Tür, agm., s. 120.

2440 Kibaroglu, agm., s. 138.

2441 Tür, agm., s. 121.

2442 **Milliyet**, 31 Aralık 1995, s. 19.

2443 **Cumhuriyet**, 31 Aralık 1995, s. 6.

iadesi karşılığında su pazarlığı önerdiği dönemin basınına yansdı.²⁴⁴⁴

Türkiye'nin su sorunu nedeniyle Suriye ile yaşadığı gerginlikleri azaltmak için 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde bazı olumlu adımlar attığı görülmektedir. Ankara, 1998 yılında Şam yönetimine Fırat Nehri üzerine inşa etmeyi planladığı son baraj olan Karkamış Barajı ile Suriye'nin sınıra yakın bir yerde inşa etmeyi planladığı Tişrin Barajı'nın birleştirilmesini ve iki baraj yerine sınırın iki yakasında tek bir baraj yapılmasını önerdi. Ayrıca, 40 metre derinliğe sahip olacak ve iki ayrı barajdan daha çok enerji üretecek birleşik barajdan sağlanan enerjinin Türkiye ve Suriye arasında paylaşılması teklif edildi. Şam yönetimi projeye çekimser yaklaşırken, Ankara iki tarafın katılımıyla bir ortak teknik komite kurulabileceğini ve Türkiye'nin baraj yapımındaki tecrübesine dayanarak çalışmaların kısa sürede başlayabileceğini Suriye tarafına bildirdi. Ancak Suriye'nin baraj projesini tek başına yürütme yoluna gitmesi nedeniyle Türkiye'nin ortak baraj girişimi başarısız oldu.²⁴⁴⁵

1990'lı yıllarda Türkiye-Suriye ilişkilerine damga vuran olaylardan biri de 1998 Krizi'dir. Suriye'nin PKK'ya uzun yıllar boyunca verdiği destek iki ülkeyi 1998 yılında savaşın eşiğine kadar getirdi. Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Atilla Ateş, 16 Eylül 1998'de Hatay'ın Reyhanlı ilçesinde bulunan Hudut Bölük Komutanlığı'na gerçekleştirdiği ziyaret sırasında Türkiye'nin Suriye ile iyi komşuluk ilişkileri kurmak istemesine rağmen Şam yönetiminin PKK terör örgütüne açık destek verdiğini söyledi. Ateş, Şam yönetimine seslenerek bu tutumundan vazgeçmemesi durumunda savaş çıkabileceğini ima etti ve *Sabrımızı taşırmasınlar*²⁴⁴⁶ diyerek Suriye'ye üst perdeden mesaj verdi. Türkiye'nin ciddiyetini anlayan Hafız Esed yönetimi, Öcalan'ı sınır dışı etmek zorunda kaldı ve Suriye topraklarındaki PKK kamplarını kapattı. 1998 Krizi, doğurduğu sonuçlar itibarıyla Türkiye-Suriye ilişkilerinin en kritik dönüm noktalarından bir olarak nitelendirilebilir. Zira krizin hemen ardından Ankara ile Şam arasında 20 Ekim 1998 tarihli Adana Protokolü imzalandı ve ikili ilişkiler bu tarihten sonra su meselesi de dâhil olmak üzere gelişme göstermeye başladı. Bu çerçevede, Türkiye'nin 1998-1999 yıllarında Suriye'ye verdiği su miktarı taahhüt edilen 500 m³'ün oldukça üzerine çıkarak yaklaşık 982 m³/sn oldu.²⁴⁴⁷ GAP Bölge Kalkınma İdaresi ile Suriye Uluslararası Kurak Alanlarda Tarımsal Araştırma Merkezi arasında 26 Haziran 1999 tarihinde imzalanan mutabakat zaptı, Adana Protokolü sonrasında atılan olumlu adımlardan bir diğeri oldu. Bu protokole göre, iki ülke yetkilileri GAP bölgesinde bir tarımsal araştırma merkezi kurulması ve ulusal kaynak-

2444 Tür, agm., s. 122.

2445 Turan, "The Water Dimension in Turkish Foreign Policy", s. 188.

2446 **Ayın Tarihi**, 16 Eylül 1998; **Milliyet**, 17 Eylül 1998, s. 19.

2447 Çarkoğlu ve Eder, "Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin", s. 62.

ların kullanımının gözetlenmesi üzerinde anlaşmaya varıldı.²⁴⁴⁸

1998 Adana Protokolü'nden Arap Baharı dalgasının Suriye'ye ulaştığı 2011 yılına kadar geçen süreçte Türkiye-Suriye ilişkileri gözle görülür bir biçimde iyileşti. Gelişen ilişkiler, iki ülke arasında sınır aşan sular konusunda koordinasyonun ve karşılıklı iş birliğinin artmasını da kolaylaştırdı.²⁴⁴⁹ Örneğin, GAP Bölge Kalkınma İdaresi, 2001 yılında Suriye Tarım Bakanlığı bünyesinde faaliyet gösteren Arazi Islah Genel Kurumu'nun (General Organization for Land Development-GOLD) daveti üzerine Suriye'ye gitti.²⁴⁵⁰ Bu ziyaretin ardından, Suriye Sulama Bakanı Taha el-Atraş, 21 Ağustos 2001'de Türkiye'ye gelerek Devlet Bakanı Mustafa Yılmaz'la ikili bir görüşme gerçekleştirdi. Yılmaz, Türkiye ile Suriye arasında su konusunda eskiden bazı küçük anlaşmazlıklar olsa da GAP'ın tamamlanmasıyla birlikte bu anlaşmazlıkların üstesinden gelineceğinin ve iki ülkenin bu projenin nimetlerinden ortak istifade edeceğinin altını çizdi.²⁴⁵¹ Atraş ise Türkiye'ye Ortak Teknik Komite'nin yeniden canlandırılması çağrısında bulundu. Ziyaret sonrasında GOLD ve GAP Yönetimi arasında 23 Ağustos 2001 tarihli bir ortak bildiri imzalandı. Bildiri çerçevesinde, iki ülkenin tarımsal sulama alanındaki araştırmalarda iş birliği yapması, teknoloji alışverişi ve Suriyeli uzmanların GAP yönetimi uluslararası eğitim programlarına katılımı gibi konularda anlaşma sağlandı.²⁴⁵² 2001-2002 yıllarında GOLD-GAP iş birliği çerçevesinde Türk ve Suriyeli heyetler karşılıklı ziyaretler gerçekleştirdi ve iki ülke arasında tarımsal iş birliğini artıran bir dizi faaliyete imza attı.²⁴⁵³ Böylece daha önceleri iki ülke arasında çekişmeye yol açan GAP, Türkiye ile Suriye arasında diyalogu artıran ve bölgesel gelişme için iş birliği yapılmasına olanak sağlayan bir platforma dönüşmeye başladı.²⁴⁵⁴

AK Parti'nin 3 Kasım 2002 tarihinde iktidara gelmesi, Türkiye-Suriye ilişkilerinde tam anlamıyla bir dönüm noktası oldu ve su sorununun çözümü için diplomatik temasların hızlanmasını sağladı. Bu dönemde gerek Suriye'den Türkiye'ye gerekse Türkiye'den Suriye'ye yapılan üst düzey ziyaretler, iki ülke arasında karşılıklı güvene dayanan ilişkilerin uzun yıllar sonra tesis edilmesine zemin hazırladı. Gelişen ilişkiler su sorununda da ilerleme

2448 Çarkoğlu ve Eder, "Water Conflict: The Euphrates and Tigris Basin", s. 319.

2449 Tuğba Evrim Maden, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Suyun Rolü," **Ortadoğu Analiz**, C 3, S 35, 2011, s. 37; Kibaroglu ve Maden, agm., s. 350.

2450 Kibaroglu ve Maden, agm., s. 351.

2451 **Ayn Tarihi**, 21 Ağustos 2001.

2452 Turan, "The Water Dimension in Turkish Foreign Policy", s. 191.

2453 Ayşegül Kibaroglu, "Fırat-Dicle Havzası Sınırtaşın Su Politikalarının Evrimi: İşbirliği için Fırsatlar ve Tehditler", **Ortadoğu Analiz**, C 4, S 43, 2012, s. 76.

2454 Ayşegül Kibaroglu, "Cooperation for Development: Emerging Frameworks for Sharing Benefits in the Euphrates-Tigris Basin", **Boğaziçi Journal**, C 20, S 1-2, 2006, s. 145-146.

kaydedilmesini beraberinde getirdi. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın su konusunda Suriye'ye yaptığı jestler, su sorununun yeniden teknik bir mesele olarak algılanmaya başlanmasını sağladı.²⁴⁵⁵ Bu dönemde Türkiye-Suriye ilişkileri ticaretten tarıma, turizmden kültüre pek çok alanda gelişirken başta 1980 yılında kurulan OTK'nın yeniden aktive edilmesi dâhil olmak üzere su sorununun çözümü için iki ülke arasında birçok mutabakat zaptı imzalandı.²⁴⁵⁶ Fakat Arap Baharı dalgasının Mart 2011'de Suriye'ye ulaşmasının ardından Baas rejiminin sivil protestoculara karşı uyguladığı orantısız şiddet nedeniyle Türkiye-Suriye ilişkileri koptu ve iki ülke arasında 2000'lerin başından itibaren görülen yakınlaşma sona erdi. Arap Baharı sürecinin Suriye'de tetiklediği iç savaş neticesinde Suriye topraklarında çeşitli terör örgütlerinin su kaynaklarını ele geçirmesi su sorununu devletler arası bir mesele olmaktan çıkardı.

2.8.4. 1980 Sonrası Türkiye-İran İlişkileri*

Haşimi Rafsancani hükûmeti döneminde İran-Türkiye ilişkilerinde belirleyici konuların başında İran'ın PKK ile olan ilişkileri meselesi yer almıştır. Türkiye, devrim ihracı söylemini devam ettirirken, İran ise Amerika ve İsrail'e yakın laik Türkiye'den kaygılı olduğunu dile getirmiştir. 1991'de Türkiye'yi ziyaret eden Rafsancani, Anıtkabir'i ziyaret etmeyerek bu tavrını göstermiştir.²⁴⁵⁷ PKK Terör Örgütü'nün İran'ın kuzeybatısındaki faaliyetleri ve bu kartın kullanılması, iki ülke ilişkilerinde gerilimlere sebep olmuştur.²⁴⁵⁸

Rafsancani dönemi Türk-İran ilişkilerini olumsuz etkileyen olayların başında gazeteci Uğur Mumcu'nun 1993'te öldürülmesi gelmiştir. İçişleri Bakanı İsmet Sezgin'in olayın hemen akabinde Mumcu cinayetini İran bağlantılı örgütlerin faaliyetlerine bağlaması ve bu örgütlerin Çetin Emeç ve Turan Dursun'un suikastlarıyla ilişkilendirmesi İran'ın tepkisine sebep olmuştur.²⁴⁵⁹ Bu demecin akabinde Türk televizyonlarında İran'a karşı yayınların yapılması ve gösterilerin tertip ettirilmesi ilişkileri olumsuz etkilemiştir. 1996'da başlayan Ankara-Tahran arasındaki kriz, Şubat 1997'de büyükelçilerin kar-

2455 Özlem Tür, "Turkish-Syrian Relations-Where Are We Going?", **UNISCI Discussion Papers**, S 23, Mayıs 2010, s. 169.

2456 Meliha Benli Altunışık, "Turkey's Changing Middle East Policy", **UNISCI Discussion Papers**, S 23, Mayıs 2010, s. 152.

* Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz, Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, yilmazkaradeniz44@hotmail.com

2457 Fırat, *age.*, s. 138.

2458 Mehmet Kocaoğlu, "Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü, **Avrasya Dosyası**, İlkbahar, Ankara 1995, s. 104.

2459 Nail Elhan, "İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: İrancılık ve İrancı İslamcılık", **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, C 3, S 2, 32; A. Eralp-Ö. Tür, *age.*, s. 85; **Yeni Şafak**, 25 Aralık 2002.

şıklı çekilmesi noktasına kadar gitmiştir.²⁴⁶⁰ Sincan'da düzenlenen Kudüs Gecesi'ne İran Büyükelçisi Bagheri'nin çağrılması, Dışişleri Bakanlığı tarafından protesto edilmiş, Türk Genelkurmay Başkanlığı da büyükelçinin en kısa zamanda Türkiye'den ayrılması gerektiğini bildirmiştir.²⁴⁶¹ Bütün bu olumsuzluklara rağmen İran'ın Türkiye açısından doğuya açılan kapı olması ve Türkiye'nin de İran için vazgeçilmez olması, iki devlet arasındaki siyasi ve iktisadi ilişkinin devamını sağlamıştır.²⁴⁶²

Türkiye-İran ilişkilerindeki diğer önemli bir dönüm noktası da Refahiyol hükûmetinin Başbakanı Necmettin Erbakan'ın öncülük ettiği Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya'nın üye oldukları Gelişmekte Olan Sekiz Ülke (D-8) Örgütü'nün 15 Haziran 1997'de kuruluşudur. İslam Dünyası'nda geniş bir nüfusu temsil eden sekiz ülke, ilişkilerde ekonomik fırsatları çeşitlendirmek, uluslararası düzeyde karar alma sürecine katılımı artırmak, somut ortak projeler etrafında ekonomik iş birliğini geliştirmek ve üye ülkelerin dünya ekonomisindeki durumlarını güçlendirmek amacıyla bir araya gelmişlerdir. D-8'in kuruluşunda Türkiye ve İran önemli bir rol oynamıştır.²⁴⁶³

İngiltere ve Amerika'nın başını çektiği Batılı ülkelerin Körfez Savaşı sonunda Irak'ın kuzeyindeki Kürtleri Saddam Hüseyin'e karşı isyan ettirmeleri ve buna Irak ordusunun ağır silahlarla karşılık vermesi, Türkiye ve İran sınırına binlerce insanın yığılmasına sebep olmuştur. ABD ve müttefiklerinin duruma müdahale etmeleri ve Amerika'nın askerî olarak Kuzey Irak'a yerleşmesi (Çekiç Güç) İran'ı oldukça rahatsız etmiştir. Körfez Savaşı sırasında Amerika ve İngiltere'nin öncülüğündeki askerlerin Irak'a girmeleri, Kürtlerin pervasızca hareket etmelerine sebep olmuş, Kuzey Irak Kürtleri bu süre içerisinde Türkiye ve İran için sıkıntı olmuşlardır. Amerika'nın Türkiye'den yana görünerek Kuzey Irak'ta bir Kürt Devleti kurma projesi, İran tarafından bölgenin işgali olarak görülmüştür. Türkiye ve İran, Suriye'yi de işin içerisine katarak Irak'ın toprak bütünlüğünü savunduklarını ilan etmişlerdir. Ancak Amerika'nın Kuzey Irak'taki varlığının Türkiye tarafından devamının istenmesi ve İran rejim muhaliflerinin otorite boşluğunun olduğu bu bölgede toplanmaları ilişkileri sıkıntıya sokmuştur.²⁴⁶⁴ Bu sıkıntılıların yaşandığı sırada İran'da yapılan seçimlerde halkın %70'nin oyunu alan Muhammed Hatemi, değişim söylemiyle iktidara gelmiştir.²⁴⁶⁵

2460 Yurdakurban, *age.*, s. 34-35.

2461 Fırat, *age.*, s. 138.

2462 Çetinsaya, *age.*, s. 157.

2463 Bülent Alan, **D-8: Yeni Bir Dünya**, Yörünge Yay., İstanbul 2001, s. 205.

2464 Yurdakurban, *age.*, s. 35

2465 Sami Oğuz, **Gülümseyen İslam Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim**, Ter. Nazila H. Nejad, Metis Yay., İstanbul 2001; M. Turgut Demirtepe, "Tahran'da Değişim Sürecinde

Muhammed Hatemi dönemi Türkiye-İran ilişkileri, Türkiye’de Refah-yol hükümeti ve Başbakan Necmettin Erbakan’ın iktidardan düşürülmesi faaliyetlerinin yoğunlaştığı, Türk Genelkurmayı’nın sürece müdahil olması sebebiyle sıkıntılı başlamıştır.²⁴⁶⁶ Rafsancani yönetiminin son zamanlarında gerginleşen ilişkiler, 1997 yılı başında krizle sonuçlanmıştır.²⁴⁶⁷ İran Büyükelçisi Bagheri’nin Sincan Belediyesi tarafından düzenlenen Kudüs Gece-si’nde Türkiye’nin İsrail ile münasebetlerini eleştiren bir konuşma yapması, zaten gergin olan ilişkileri kopma noktasına getirmiş, karşılıklı suçlamalar neticesinde iki ülke büyükelçilerini geri çekmişlerdir.²⁴⁶⁸ Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi için İran Dışişleri Bakanı Kemal Harazi ve Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem’in çabaları dikkat çekici olmuştur. Eylül 1997’de Birleşmiş Milletler toplantısında bir araya gelen Cem-Harazi ikilisi, ilişkileri normalleştirme ve karşılıklı olarak yeni büyükelçileri atama kararı almışlardır.²⁴⁶⁹ İran’da Hatemi döneminin başlaması, iki ülke ilişkile-rine olumlu yansımış ve yukarıda bahsedilen sebeplerle kesintiye uğrayan ilişkiler, 1998’de büyükelçilik seviyesine yeniden çıkartılmıştır.²⁴⁷⁰ Cem’in İran ziyareti ve Harazi’nin Türkiye ziyaretleri sırasında verdikleri dostluk mesajları, ilişkileri müspet yönde etkilemiş,²⁴⁷¹ İran’ın ev sahipliğinde düzen-lenen İslam Konferansı Örgütü Zirvesi için Tahran’a giden Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi ile görüşerek ilişkilerin düzelmesine katkı sağlamıştır.²⁴⁷²

PKK Terör Örgütü lideri Öcalan’ın 1999’da yakalanarak Türkiye’ye geti-rilmesinden sonra İran’da düzenlenen PKK yanlısı gösteriler, iki ülke arasın-daki ilişkileri gerginliğe sürüklemiş, bunu İran üzerinden PKK saldırılarının artması izlemiştir. 1999’da Türkiye’de meydana gelen deprem, problemlerin geçici de olsa unutulmasına sebep olmuşsa da Ahmet Taner Kışlalı suikastı, terör konusunu yeniden gündemin başına oturtmuştur. Başbakan Bülent Ece-vit hükümeti her ne kadar temkinli açıklamalarda bulunmuşsa da televizyon ve gazetelerde, saldırıda İran’ın parmağı olduğu yönünde spekülasyonlar ya-pılması ortamı gerginleştirmiştir. Bombalama olayının sözde faili olarak se-çilen Necdet Yüksel’in, Kışlalı’nın aracına bombayı kendisinin yerleştirdiğini ve İranlı bir diplomat tarafından olaya azmettirildiğini iddia etmesiyle gözler

İktidar Mücadelesi”, *Avrasya Dosyası*, C 5, S 3, Sonbahar, 1999, s. 25.

2466 Yurdakurban, *age.*, s. 38.

2467 Yurdakurban, *age.*, s. 44.

2468 Yurdakurban, *age.*, s. 35.

2469 Ozan Örmeci, “İsmail Cem’s Foreign Policy (1997-2002)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakül-tesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 23, Mayıs 2011, s. 223-245.

2470 Saideh Lotfian, “Iran’s Middle East Policies under President Khatami”, *Iranian Jour-nal of International Affairs*, S:10/4, Kış 2000, s. 10-24.

2471 *Aljazeera Turk*, 5 Ocak 2014.

2472 *Milliyet*, 8 Aralık 1997.

yeniden İran'a çevrilmiştir.²⁴⁷³

Türkiye'de 1999'daki seçimlerde milletvekili seçilen Merve Kavakçı'nın başörtüsüyle meclise gelmesi sırasında Başbakan Bülent Ecevit'in sarf ettiği sözler ve milletvekilinin dışarı çıkarılmasını istemesi, İran tarafından tepkiyle karşılandığı gibi başörtüsü üzerinde verilen karşılıklı demeçler gerilimi iyice arttırmıştır. Temmuz ayında gerçekleşen üç olay ise gerilimi tekrar krize dönüştürmüştür. İran'da darbe peşinde olan Amerika ve İsrail'in yardımlarıyla tertiplenen öğrenci olaylarında Türkiye'nin suçlanması, Türk uçaklarının İran içlerinde bir köyü bombaladıkları iddiası ve yanlışlıkla İran tarafına geçen iki Türk askerinin tutuklanmasıyla başlayan kriz, askerlerin serbest bırakılmasıyla yatışmaya başlamıştır. İran, Türkiye'nin PKK'nın faaliyette bulunduğu bölgelerde eş zamanlı ortak operasyon isteğini kabul etmiştir.²⁴⁷⁴

Türkiye'de 2000'deki Hizbullah operasyonu ve Uğur Mumcu cinayeti ile ilgili olarak Umut Operasyonu'nun başlaması, Türk basınında İran parmağı tartışmasının tekrar gündeme getirilmesi, düzelme eğilimindeki ilişkileri tekrar karşılıklı sert demeçler verme seviyesine getirmiştir.²⁴⁷⁵ İki ülke dışişleri bakanlarının uzlaştırıcı tavrı, ilişkileri kopma noktasına getirmekten kurtarmıştır. Ankara'da iki ülke yetkililerinin katıldığı toplantıda dışişleri müstearları seviyesinde yılda iki kez toplanacak bir çalışma grubunun oluşturularak bölgesel ve uluslararası konularda karşılıklı danışmalarda bulunulması hakkındaki mutabakat zaptının imzalanmasıyla gerilim sona ermiştir.²⁴⁷⁶

Türkiye-İran ilişkileri, ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal planlarından ve bunun için ürettiği bahanelerden olumsuz etkilenmiştir. Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti kurmak, bölgedeki mezhep ve ırki farklılıkları iç kargaşaya dönüştürmek isteyen İngiltere ve Amerika, Irak'ın nükleer silahlara sahip olduğunu bahane ederek işgali başlatmışlardır. Amerika'da gerçekleşen ve 11 Eylül Saldırısı olarak kayıtlara geçen olaydan hemen sonra ABD'nin dilinden düşürmediği Irak'a demokrasi götürme söyleminden Türkiye ve İran emin olmamışlardır. Bu sırada Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesi İran tarafından olumlu karşılanmış, Türkiye'de gelişen ekonominin enerjiye ihtiyaç duyması ve bu enerjinin de İran'da bulunması, ilişkilerin karşılıklı olarak olumlu yönde seyretmesini sağlamıştır.²⁴⁷⁷

2473 **Hürriyet**, 20.05.2000; Yurdakurban, **age.**, s. 45.

2474 Meliha B. Altunışık, "Güvenlik Kıskacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri", **En Uzun On Yıl: Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, Ed. Gencer Özcan-Şule Kut, İstanbul 1998, Boyut Yay., s. 347.

2475 **Hürriyet**, 20.05.2000.

2476 Yurdakurban, **age.**, s. 46; **Dışişleri Güncesi**, Dışişleri Bakanlığı ARYD Yayını, Şubat-Ekim 1999.

2477 İbrahim Sadık Betahayi Asil-Gulam Rıza Sarraf Yazdı-Muhsin Sabri, "Nakş ve Teşir-i Hizb-i Adalet ve Tevsia Der Gestereş-i Revabit-İran ve Türkiye", **Fasılname-i Tehasis-i**

Amerika, 11 Eylül 2001 saldırısından sonra Afganistan'ı ve 2003'te Irak'ı işgal edince bütün bölge ülkeleri derinden etkilenmiştir. Irak'ta sahnelenen etnik ve din temelli iç çatışmalar, ekonomik çöküntü ve devlet yapısının ortadan kalkması, Irak'ın sınır komşusu İran ve Türkiye'yi olumsuz etkilemiştir. Kuzey Irak'ta terör örgütleri üzerinden tahrik ettirilen Kürt milliyetçiliğinin artmasıyla bölgede bir Kürt devletinin kurulması ihtimali, Türkiye'nin İran ile yakınlaşmasını sağlamıştır. İran, 2004'te PKK'yı terör örgütü olarak kabul ederken, Türkiye de İran karşıtı Halkın Mücahitleri Örgütü'nü terör listesine almıştır. İki devlet, PKK ve onun İran'da faaliyet gösteren kolu PJAK terörü ile mücadelede iş birliğine gitmişlerdir.²⁴⁷⁸

ABD'nin Irak'ı işgaliyle Kuzey Irak'taki Kürt yönetiminin giderek güçlenmesi ve bağımsız devlet kurma fikrini gündeme getirmesi, Türkiye-İran ikili ilişkilerini 2004'te yeni bir sürece doğru götürmüştür. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, İran-Türkiye 18. Karma Ekonomik Komisyonu toplantısı için Tahran'ı ziyaret etmiştir. 18 Şubat 2004'te Tahran'da yapılan D-8 zirvesi kulislerinde bir araya gelen İran ve Türkiye liderleri, ikili ilişkilerin artması yönünde mutabık kalmışlardır. Bunu Türk şirketlerinin İran'daki yatırımlar ve doğal gaz alımı anlaşmaları imzalamaları izlemiştir. 2005'te Türkiye ile İran arasındaki siyasi ilişkiler nükleer program sebebiyle yavaşlamıştır. İran'ın yürüttüğü nükleer programın İsrail ve Batıyı giderek endişelendirmesini, Avrupa'da düzenlenen bombalı eylemlerin İran'a yüklenmesi izlemiştir. Nükleer programı sebebiyle ABD'nin hedefinde olan İran'a yönelik sesler, terörü desteklediği iddiasıyla artmaya başlamıştır.²⁴⁷⁹ İran'ın uluslararası alanda yaşadığı bu gerilim, Türkiye'yi ikilemde bırakmıştır. İran'da 2005'te yapılan seçimde Mahmud Ahmedinejad cumhurbaşkanı olduktan sonra nükleer çalışmalara hız vermiştir.²⁴⁸⁰ Türkiye, İran'ın barışçıl nükleer silaha sahip olmasını makul bir hak olarak görmüş ve İran'a yönelik bir askerî müdahale seçeneğini tasvip etmediğini beyan ederek İran'a uygulanan ambargo ve yap-

Ulûm-ı Siyasi, Şomare: 19, Tabistan 1391, s. 176-177.

2478 James Brandon, "Iran's Kurdish Threat: PJAK", **Terrorism Monitör**, Volume: 4, Issue: 12, 2006, s. 3; Nilüfer Karacasulu, "Türk Dış Politikasında İran", **Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyum: Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Bildiri Kitabı**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara 2010, s. 207.

2479 Talha Köse, "İran Nükleer Programı Orta Doğu Siyaseti", **Seta**, Ankara 2008, s. 10-13; Bk. Mustafa Altıntaş, "1979 İran Devrimi Sonrası Türk-İran İlişkileri", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2014; Emine Akçadağ, "Yeni Güvenlik Tehditleri, Avrupa Birliği'nin Geleceğine İlişkin Sonuçları ve Türkiye Faktörü", **Bilge Strateji**, C 2, S 2, Bahar 2010, s. 73-92.

2480 Muhammed Kazım Sücadpor, **Çarçopha-yı Mefhumi ve Pejoheşi Bera-yı Mütalaa-ı Siyaset-i Harici-i İran**, Tahran 1386, s. 27-28; Pınar Hüseyinoğlu, "İran'da Ulemanın Sosyo-Politik Gücü (1921-2009)", Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 101.

tırımlara katılmamıştır.²⁴⁸¹

Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın söylemleri Türkiye tarafından dikkatle izlense de ticari ilişkiler devam etmiştir.²⁴⁸² Doğal gazda tüketici olan Türkiye'nin ihtiyacını en uygun şekilde karşılayabileceği kaynağın İran olması, Rusya'nın Avrupa'ya karşı doğal gazı bir silah olarak kullanması ve Türkiye'nin temin seçeneklerini çeşitlendirmek istemesi iki ülke ilişkilerinde esas olmuştur. İki ülkenin yumuşak karnı olarak nitelendirilebilecek Kürt meselesi konusunda ABD'nin emperyalist politikaları, Türkiye ve İran'ı daha çok yakınlaştırmıştır.²⁴⁸³

Türkiye, İran'a nükleer çalışmaları sebebiyle uygulanan ambargoyu eleştirmiş, BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimî üyesi ABD, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin'in İran'a karşı yeni bir ambargo kararı almalarına engel olmak için, 17 Mayıs 2010'da Türkiye, Brezilya ve İran arasında uranyumun takas edilmesine dair bir anlaşmanın imzalanmasına öncülük etmiştir. Ancak anlaşmanın ardından ABD Dışişleri Bakanı Clinton, yapılan anlaşmaya rağmen P5+1 ülkelerinin İran'a yaptırım konusunda uzlaştıklarını bildirmiştir.²⁴⁸⁴ Bu sebeple BM Güvenlik Konseyi'nin iki geçici üyesi olan Türkiye ve Brezilya tarafından atılan bu önemli adım geçerliliğini yitirmiştir.²⁴⁸⁵ 9 Haziran 2010'da BM Güvenlik Konseyi toplanmış, Türkiye ve Brezilya'nın olumsuz ve Lübnan'ın çekimser oyuna karşı 12 olumlu oyla İran'a daha kapsamlı yaptırımların uygulanmasını öngören 1929 sayılı karar kabul edilmiştir.²⁴⁸⁶

Netice olarak, Kaçarların inkırazıyla iktidara gelen Pehleviler Dönemi'nde Türk-İran ilişkileri, her iki devletin I. Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmaları sebebiyle karşılıklı ekonomik iş birliği üzerine şekillenmiştir. İran İslam Devrimi ile birlikte Türkiye'nin laik yapısı ve Batı eksenli siyaseti, Amerika'ya karşı olan Ayetullah Humeyni tarafından iyi görülmemişse de ilişkiler devam etmiştir. Rafsancani ile başlayan siyaset değişikliği, Türk-İran ilişkilerine müspet bir yön çizmiş, Türkiye'nin enerjiye ihtiyaç duyması ve İran'ın da doğal gaz ve petrol ihraç eden bir ülke olması, ilişkilerin temkinli devamını sağlamıştır. PKK Terör Örgütü'nün İran topraklarındaki faaliyetleri ve Türkiye'nin İsrail ile yakın ilişkileri her ne kadar gerginliklere sebep olmuşsa da ilişkiler hiçbir zaman kopmamıştır.

2481 Hüseyinlioğlu, *age.*, s. 103 (175).

2482 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul 2001, s. 132.

2483 Asil; Yazdi; Sabri, *age.*, s. 179-180.

2484 Michael Axworthy, *İran Aklın İmparatorluğu*, Ter. Özlem Gitmez, Say Yay., İstanbul 2016, s. 358-360.

2485 Celalettin Yavuz, "Türkiye-İran İlişkileri Stratejik Ortaklıktan Çatışmaya: Füze Kalkanı'ndan PKK ve Karayılan Olayına", *Türksam*, Ankara 2014, s. 669-689.

2486 Yavuz, *age.*, s. 690.

2.9. Türk-Yunan İlişkileri ve Kıbrıs*

2.9.1. Türk-Yunan İlişkileri

Türk-Yunan ilişkileri tarihsel süreç içinde taraflar arasındaki çatışmaların bıraktığı izlerden ötürü güvensizlik temeli üzerine gelişme göstermiştir.

1974'ten sonra Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkiler, azınlıklar ve Kıbrıs'ın yanı sıra başka sorunlarla da karşılaşmıştır. Özellikle Ege Denizi'nde kara suları, kıta sahanlığı, adaların silahlandırılmış statüsünün ihlali, hava sahası ve FIR sorunları gündeme oturmaya başlamış ve Ege Denizi'ndeki bu anlaşmazlıklar iki ülke arasında güç mücadelesini doğurmuştur. 1975 yılında Yunanistan'ın NATO askerî kanadından ayrılmasından sonra bu sorunlara bir de NATO'nun güneydoğu kanadında komuta-kontrol tartışmaları eklenmiştir. Kıbrıs'taki gelişmelerin yarattığı karşılıklı tehdit algısı, Ege'deki ihtilafların da çözümünde zorluklarla karşılaşılmasına neden olmuştur.

1980'lere kadar iki ülke arasında ilişkileri gerginleştiren bu sorunlara rağmen işleyen bir diyalogun olduğu görülmektedir. Yunanistan, 1974'te Albaylar cuntasının çökmesinin ardından Karamanlis'in hükûmeti kurmasıyla Türkiye ile olan sorunlarını çözmeye gayretine girişmiştir. Bu bağlamda 1975 yılında Brüksel bildirisi ile başlayan süreç, 1976 Bern Anlaşması ile devam etmiş, 1978 yılında Montrö'de görüşmeler sürmüştür. Bu süreç içerisinde imzalanan Bern Anlaşması özellikle kıta sahanlığı konusunda bir anlaşma zemini üzerinde uzlaşmaya değin her iki ülkeye tek yanlı girişimlerden uzak durma yükümlülüğü getirdiği için ayrıca önemlidir.

Ancak, 12 Eylül 1980'de Türkiye'de askerî müdahalenin yaşanması, Yunanistan'da ise Andreas Papandreu'nun liderliğinde PASOK'un iktidara gelmesiyle birlikte siyasi ilişkiler kesintiye uğramıştır. Böylece iki ülke arasında başlayan diyalogsuzluk dönemi, 1980'ler boyunca devam etmiştir. Bu dönemde Türkiye'deki askerî yönetim, 20 Ekim 1980 tarihinde Rogers Planı çerçevesinde Yunanistan'ın NATO askerî kanadına dönüşüne uyguladığı vetoyu kaldırarak, Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına geri dönüşünü sağlamıştır.

1980'ler boyunca önce Batı Trakya Türk azınlığına²⁴⁸⁷ yönelik baskıların artması dolayısıyla gerginleşen ilişkiler, 1984'te Yunanistan tarafından silahlandırılan Limni Adası'nın NATO savunma planlarına dâhil edilmek istenmesiyle Ege'ye de sıçramıştır. Daha sonra 1987 yılında Yunanistan'ın

* Dr. Öğr. Üyesi Turgay Bülent Göktürk, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, mail: turgay.gokturk@emu.edu.tr

2487 Baskın Oran, **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara 1986; Baskın Oran, **Yunanistan'ın Lozan İhlalleri**, SAEMK Yay., Ankara 1999.

1976 tarihli Bern Anlaşması'nın geçersiz olduğunu belirterek Kuzey Ege'de kara sularının dışında petrol arayacağını açıklaması ile iki ülke arasındaki ilişkiler gerilmiş, Papandreu'nun Bern Anlaşması'nın geçerli olduğunu ve araştırmaların Yunan kara sularının içinde sürdürüleceğini açıklamasının ardından sıcak çatışmanın eşliğinden dönülmüştür. Özal hükûmeti döneminde Yunanistan vatandaşlarına uygulanan vize şartı kaldırıldığı gibi 1964 Kararname'si'nin uygulanmasına da son verilmiştir.

Bununla birlikte, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerde görülen diyalogsuzluğun 1990-1999 arası dönemde de sürdüğünü söylemek mümkündür. 1990-1999 arası dönemde özellikle Balkanlarda Yugoslavya'nın dağılmasıyla baş gösteren çatışmaların tüm bölgenin istikrar ve güvenliğini tehdit eder hal alması izledikleri politika açısından Türkiye ve Yunanistan'ı karşıt pozisyonlara sürüklemiştir.

1995 yılında BM III. Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesinin ardından Yunanistan'ın zamanı geldiğinde kara sularını 6 milin ötesine genişletebileceğini açıklaması, ardından TBMM'nin böyle bir durumda Türk hükûmetinin askerî önlemler de dâhil olmak üzere her türlü önlemi alabileceğine dair açıklamada bulunması gerginliğin sürmekte olduğunu göstermiştir.

1990'ların ikinci yarısı ise iki ülke arasında (1996) Kardak Kayalıkları, (1997-1998) S-300 Füzeleleri²⁴⁸⁸ ve (1998-1999) Öcalan bunalımlarına sahne olmuştur. Söz konusu krizler sırasında Türkiye ve Yunanistan arasında sıcak bir çatışmaya dönüşebilecek gerilimli bir süreç yaşanmış, 1974'ten beri ilk kez Kardak krizi sırasında iki ülke silahlı kuvvetleri arasında bir sıcak çatışma riski bu ölçüde artmıştır. Öcalan'ın Suriye'den çıkartılmasının ardından Yunanistan'ın Öcalan'a vermiş olduğu destek ise Türkiye'nin Yunanistan'ı "rouge state"²⁴⁸⁹ olarak tanımlamasına ve Yunanistan'a karşı meşru savunma hakkını kullanabileceğini ifade etmesine neden olmuştur²⁴⁹⁰. Söz konusu krizler sırasında Türkiye kuvvet kullanma tehdidinden de yararlanarak fiili ihlalleri önleyebilmiştir.

1995-1999 arasındaki krizler sonrası, iki ülkenin de tırmanmaya zemin hazırlayabilecek uygulamalardan kaçınarak, diyalog ve güven artırıcı önlemlerin alınabilmesi çalışmalarına başladıklarını görüyoruz.

1988 Atina, İstanbul Deklarasyonlarının ardından, bu kez 1997'de Madrid Deklarasyonu ilan edilerek ortak önlemler konusunda bir zemin yaka-

2488 Gülден Ayman, **Tirmandırma Siyasetine Bir Örnek: S-300 Krizi**, Asam Yay., Ankara 2000.

2489 Kelime anlamıyla "serseri devlet" demektir. Uluslararası literatürde, "Terörizmi destekleyen devlet" olarak kullanılmaktadır.

2490 Ayrıntılar için bk. Fuat Aksu, **Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi**, Bağlam Yay., İstanbul 2008.

lanabilmiştir. Madrid Deklarasyonu ile Yunanistan tek yanlı fiilî durumlar yaratmaktan kaçınırken, Türkiye de bunun karşılığında kuvvet kullanma tehdidinde bulunmayacağını açıklamıştır.²⁴⁹¹

Madrid Deklarasyonunun ardından güven arttırıcı önlemlere ilişkin çabalara vurgu artmış, ABD ve NATO aracılığı ile bu önlemlerin kalıcılığı sağlanmaya çalışılmıştır. 1998-1999 döneminde Öcalan'ın yakalanması sürecinde Yunanistan'ın izlemiş olduğu politika güven arttırıcı önlemleri gölgelemiş olsa da kısa süre sonra daha kapsamlı bir diyalog süreci geliştirmek mümkün olabilmektedir.

Öcalan bunalımının sonrası, Dışişleri Bakanları İsmail Cem ve George Papandreu arasında başlatılan mektup trafiği ile “ılımlı diyalog” süreci yeniden kurulabilmiştir. Cem-Papandreu mektuplaşması ile “ılımlı diyalog” süreci başlamış, böylece siyasi karar alıcıların ortak bir zeminde buluşabilmeleri sağlanabilmiştir. Ardından taraflar arasında bir dizi iş birliği anlaşması imzalanarak diyalog zemini güçlendirilmiştir. 17 Ağustos 1999'da Türkiye'de, 7-8 Eylül 1999 tarihinde Yunanistan'da ardı ardına yaşanan depremler halklar arasında insancıl duyguları ön plana çıkartmıştır. Bu yaklaşım siyasi ilişkilere yansıdığına “deprem diplomasisi” olarak adlandırılmıştır²⁴⁹². Bütün bu “olumlu” ortam içerisinde 1999 Helsinki Zirvesi'nde AB, Türkiye'ye aday ülke statüsü verdiği Yunanistan, Türkiye'nin aday ülke statüsüne karşı çıkmamıştır.

Her ne kadar 1999'dan bu yana Türkiye ve Yunanistan arasında sıcak bir çatışma riskini arttıracak bir kriz durumu yaşanmamış olsa da, iki ülke arasında yürütülen diyalog süreci sürmektedir. Genel olarak iki ülke arasındaki yumuşama ve güven arttırıcı önlemlerin yürürlüğe girmesiyle her iki tarafın da aralarındaki sorunlarla birlikte yaşamayı öğrendikleri bir süreç başlatılmıştır. Zaman ve zemin açısından uygun koşulların bulunması dolayısıyla her iki ülke de yumuşama sürecinde temel sorunları gündeme getirerek duyarlılıkları tırmandırmamayı ulusal yarar açısından uygun bulmuşlardır.

Özellikle Türkiye ve Yunanistan arasındaki “Lozan Dengesi”nin Yunanistan lehine bozulmasına yol açacak çözümlere Türkiye direnmektedir. Mevcut uyuşmazlıkların giderilebilmesi için uluslararası hukukun kabul ettiği barışçıl çözüm yöntemlerini, müzakereyi desteklemektedir. Ancak bu si-

2491 İsmail Cem, **Türkiye, Avrupa, Avrasya**, Cilt 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 88-96.

2492 Paul Kubiçek, “The Earthquake, Europe, and Prospects for Political Change in Turkey”, **Middle East Review of International Affairs**, Vol. 5, No. 2 (Summer 2001); Kubiçek, “The Earthquake, Civil Society, and Political Change in Turkey: Assessment and Comparison with Eastern Europe”, **Political Studies**, Volume 50, Issue 4, pp. 761-778; Keridis, Dimitris: “Earthquakes, Diplomacy, and New Thinking in Foreign Policy”, **World Affairs**, Vol. 30, No. 1, 2006, s. 207-214.

yasasının kabul gördüğünü söylemek pek mümkün olmamıştır.

2.9.2. Türkiye ve Yunanistan Arasında Yaşanan Sorunlar

Türkiye ve Yunanistan arasında yüzyıllardır süregelen problemleri birbirinden ayrı düşünerek incelemek hemen hemen imkânsızdır. Dönem dönem Kıbrıs, Ege, Patrikhane, azınlıklar gibi başlıklar iki ülkenin en önemli maddesi olarak sürekli tartışılrsa da kesin bir çözüme ulaşılamadan varlıklarını devam ettirmektedirler. Son zamanlarda bu sorunlara Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) olarak adlandırılan yeni bir sorun daha eklenmiştir.

Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin en temel özelliklerinden biri, iki ülke arasında yaşanan sorunların ideolojik nedenlerden çok, tarihsel ve iki tarafın güvenlik endişelerinden meydana gelmiş olmasıdır.²⁴⁹³

2.9.2.1. Azınlıklar

Her iki ülkeye de yerleşmiş bulunan halklar; yani, Yunanistan'da yerleşmiş bulunan Türkler ve Türkiye'de yerleşmiş bulunan Rumlar iki ülke arasında dönem dönem sorunlara yol açmıştır.

İki ülkenin gündemlerinde önemli bir yer tutan ve günümüzde Yunanistan'ın siyasi sınırları içinde yer alan Batı Trakya, bir coğrafi bölgenin adıdır. Bölge, doğusunda Meriç Nehri ile Türkiye'ye; kuzeyinde Rodop Dağları ile Bulgaristan'a sınır durumundadır. Güneyinde Ege Denizi bulunan Batı Trakya, batıda ise Karasu Nehri ile Kavala iline sınırdadır. Birinci Dünya Savaşı sonrası yapılan toprak paylaşımında, Yunanistan galip devletler tarafından bulunduğu için Batı Trakya bölgesini almıştır. Asıl hukuki statüsü 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Anlaşması ile oluşturulan Batı Trakya nüfusunun yaklaşık %85 çoğunluğunu teşkil eden Türkler de azınlık olarak Yunanistan'ın himayesine bırakılmıştır.

Batı Trakya'da yaşayan Türk toplumu, Lozan Anlaşması'nın hükümlerine göre diğer vatandaşlara tanınan hakların yanında özel azınlık haklarına da sahip kılınmıştır. Tanınan haklar uyarınca, masraflarını kendileri karşılamak üzere her türlü sosyal ve din hayır kurumları ile eğitim ve öğretim kurumları açma, idare etme, denetleme ve bu kurumlarda kendi dillerini serbestçe kullanma hakkına sahip olmuşlardır. Anlaşmaya taraf olan Yunanistan, bu anlaşmanın hükümlerini asli kanun olarak tanıyacağını, bu hükümlere aykırı hiçbir kanun, usul ve resmî muamele yapmayacağını açıkça taahhüt etmiştir.

1960'lara gelindiğinde ise Türkiye ve Yunanistan gündemlerinde, 1923 yılında yapılan Mübadele Anlaşması gereğince mübadele dışı tutulan Türkler

2493 İlhan Uzel, "Doksanlarda Türkiye İçin Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar", *En Uzun Onyıll-Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar*, Drl. Gencer Özcan ve Şule Kut, İstanbul 2000, s. 426.

ve Rumlar önemli yer tutmaya başlamışlardır. 1923'te İstanbul'da yaklaşık 100.000 Rum'un bulunduğu tahmin edilirken bu gün bu sayı 3000 civarında bulunmaktadır. İstanbul Rumlarının önce İkinci Dünya Savaşı esnasında uygulanan "Varlık Vergisi"nden ve ardından da 6-7 Eylül 1955 tarihlerinde yaşanan olaylardan zarar gördüğü belirtilmelidir. 1964 Kıbrıs bunalımı sonrası çıkarılan iki kararname ile Türkiye'deki Yunan vatandaşlarının mal varlıkları dondurulmuş ve Yunan uyrukluların Türkiye'den taşınmaz mal almaları yasaklanmıştır. Bu kararname 1989 yılında yürürlükten kaldırılmıştır²⁴⁹⁴. Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan 1930 tarihli "İkamet, Ticaret ve Seyrüsefain Mukavelesini" ile her iki ülke yurttaşlarının birbirinin ülkesine giderek sürekli oturma ve çalışma izni almasına olanak verilmiştir. Anlaşma yapılırken karşılıklı amaçlanan olgu, Türkiye'de azınlıkların gitmesiyle meydana gelen nitelikli insan gücü açığına kapamak, Yunanistan'daki işsizlik oranını da azaltmaktır. Türkiye'den Yunanistan'a giden ve çalışan Türk bulunmadığından tek taraflı işleyen bu sözleşme ile o dönem içinde sürekli İstanbul'da ikamet edip, çalışan Yunan vatandaşlarının sayısı 12.700 civarındadır. Türk hükûmeti 1964 yılında yaşanan krizin bir sonucu olarak, bu sözleşmeyi tek taraflı feshetmiş ve Yunanistan'dan Türkiye'ye gelmiş olan Yunan vatandaşlarının oturma izinleri Türkiye tarafından yenilenmemiştir.²⁴⁹⁵

Yunanistan'da ise 1967 yılında askerî yönetimin işbaşına gelmesinin ardından, Batı Trakya'daki Türk azınlık üzerindeki baskılar da iyice gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında iki ülkenin savaşın eşiğine gelmesi sonucu Atina'nın olaya müdahale etme imkânı bulamaması, bu ülkedeki tüm dikkatin Batı Trakya'da yaşayan Türk azınlık üzerine çevrilmesine yol açmıştır. İstanbul'daki Rum topluluğunun iyice azalmış olması noktasından yola çıkan Yunan hükûmeti, geçmişte iki ülkenin karşılıklılık esası üzerine oluşturduğu eski anlaşmaları dikkate almamaya başlamıştır.²⁴⁹⁶ Batı Trakya Türkleri, bölgede karşılaştıkları dinî, adli, sosyal, kültürel ve eğitsel baskılar sebebiyle başta Türkiye olmak üzere diğer ülkelere göç etmek durumunda kalmışlardır.²⁴⁹⁷

1920 Atina Anlaşması'na göre Batı Trakya Türkleri kendi dinî liderlerini ve şehirlerdeki cemaat başkanı ile heyetlerini kendileri seçme hakkına sahiptirler. 1967 Askerî Darbesi ile bu uygulamanın yerini atama uygulaması almıştır.

2494 Gürel, *age.*, s. 82-83.

2495 Oran, *age.*, s. 281.

2496 Faruk Sönmezoglu, **Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler**, Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar, Der Yay., İstanbul 2000, s. 186- 187.

2497 Taner Mustafaoglu, "Batı Trakya Nereye Koşuyor?", **Yeni Türkiye Türk Dünyası**, Özel Sayısı II, C 3, S 16, s. 1810.

Batı Trakya toplumunun, Yunan Millet Meclisinde kendini temsil etmesi konusunda da pek çok sorun yaşanmıştır. Yunan siyasi partileri, kendi uygun gördükleri kişilerin aday olmasını ve kendi belirledikleri doğrultuda hareket edecek kişilerin toplumu temsil etmesini istemektedirler. Böyle kişileri de toplum tasvip etmemektedir. Toplumun desteklediği adayı da Yunan siyasi partileri aday olarak kabul etmemektedir.²⁴⁹⁸

1990'lar, Batı Trakya sorununu Türk-Yunan ilişkileri düzeyinden çıkararak Avrupa düzeyine yaymıştır. Yunanistan, Batı Trakya azınlığına yönelik politikaları sebebiyle başta Avrupa Birliği olmak üzere çeşitli kuruluşlarca eleştirilmeye başlanmıştır.

İki ülkenin tarihten günümüze kadar karşılıklı yaşadıkları sorunların etkilerini en fazla iki ülkenin de bünyesinde yaşayan azınlıkların hissettiği görülmektedir. Yaşanan sorunlarda kendi bünyesinde yaşayan azınlıkları hedef alacak şekilde politikalar güdülmesi geçmişte iki ülke açısından da üzücü sonuçlara yol açmıştır.

2.9.2.2. Kıbrıs

Türkiye ve Yunanistan arasında hala çözülemeyen ve artık kemikleşmiş bir durum haline gelen sorunlardan bir diğerini de Kıbrıs meselesi oluşturmaktadır. Bu konu ayrıntılı olarak "2.9.3. Kıbrıs" bölümünde incelenmiştir.

2.9.2.3. Patrikhane

Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan inişli çıkışlı ilişkiler çerçevesinde zaman zaman gündem teşkil eden konulardan birisi de Patrikhane konusudur. Lozan'da da taraflar arasında görüşülen ve sözlü olarak üzerinde anlaşmaya varılan bu konu, günümüzde de hala güncelliğini korumaktadır.

İkinci Dünya Savaşı esnasında Stalin'in Rus Kilisesi üzerinde kurduğu baskıyı giderek azaltması, kilisenin de karşılık olarak rejime muhalefeti yumuşatması ile Sovyetler Birliği'nin bu durumdan faydalanabileceğini düşünen ABD, Fener Patrikhanesi ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Amerika'nın bu ilgisi 1990 sonrasında da belirli ölçülerde devam etmektedir.

Fener Rum Patrikhanesi'nin son dönemlerde "ekümeniklik" konusu ile adından tekrar sıklıkla söz ettirmeye başladığı görülmektedir. Patrikhanenin evrensel ve tüm Hıristiyanları, özellikle de diğer bağımsız Ortodoks kiliselerini çevresinde birleştiren bir merkez olduğu iddiasına işaret eden bu statü Bizans ve Osmanlı zamanlarında İstanbul'un diğer bölgeler üzerindeki etkisini çoğaltmak amaçlı kullanılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ise Patrikhane'nin bu statüsünü tanımamaktadır. Zira bu statü, 1923'te Lozan'da varılan anlaşmaya

2498 Ahmet, age., s. 37-39.

aykırı bir durum oluşturmaktadır. İstanbul Rum Patrikhanesi'nin bu iddiası sadece dinî bir anlam içermemektedir. Bu durum, başta Rusya ve ABD olmak üzere yapılarında Ortodoks Kiliseleri bulunduran ülkeler ve Türkiye arasındaki siyasal ilişkileri de etkileyecektir.

2.9.2.4. Ege Sorunu

Ege Denizi'nde yaşanan sorunların çözülememesinin altında yatan nedenlerden biri de güvensizliktir. Her iki ülke de birbirine karşı önyargılı bir tutum içerisinde. Ege Denizi'nin coğrafi yapısı ve tüm sorunların iç içe geçmiş olması da sorunun çözümünü zora sokmaktadır. İki ülke sorunların çözümüne farklı bakış açılarıyla bakmaktadır. “Ege Denizi kaynaklı sorunlar, “7.6.6. Ege Sorunu” başlığıyla ayrıntılı olarak incelenmiştir.

2.2.9.2.5. Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) Sorunu

Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) kavramı kara sularının başlangıcından itibaren 200 deniz mili alan genişliğindeki canlı ve canlı olmayan kaynaklar üzerinde kıyı ülkelerin bazı ekonomik haklar elde etmesidir. 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) ile uluslararası hukuka girmiş olan MEB, kıyı devletine deniz yatağı sularında deniz yatağında, bölge toprak altında canlı ve cansız kaynakların yönetimi konusunda (araştırma, işletme, muhafaza gibi) haklar tanıdığı gibi aynı şekilde akıntı, rüzgâr gibi enerji kazanımı sağlanacak alanların da kullanımına dair egemen haklar verir.²⁴⁹⁹

Akdeniz'in yarı kapalı bir deniz olması nedeniyle deniz yetki alanları belirlenirken devletlerin iş birliği yapması zorunlu hale gelmektedir. Ancak bölgede Kıbrıs Adası'ndaki siyasi sorunun sürmesi ve potansiyel hidrokarbon alanlarının varlığı ve Yunanistan'ın geleneksel uyuşmazlıkları, MEB sınırlarının belirlenmesini daha da güç hale getirmektedir.

Yunanistan ile MEB'in sınırlandırılması konusunda uyuşmazlığın temel kaynağı bölgedeki adaların varlığıdır. Yunanistan, Girit, Kaşot, Kerpe, Rodos ve Meis adalarını sınırlandırmada ilgili kıyı olarak kabul ederek sınırlandırmanın ana karasından değil de adalarından başlaması gerektiğini belirtmektedir. Böyle bir sınırlandırma, adalara tam etki vererek devlet ülkesi gibi MEB alanına sahip olma hakkı tanımaktadır. Yunanistan, BMDHS'nin adalara kara suları, bitişik bölge, kıta sahanlığı ve MEB belirleme hakkı tanıdığını ve sözleşmeye taraf olmayan devletlerin de örf ve adet hukuku gereği adalarla ilgili MEB alanlarını tanıması gerektiği görüşündedir. Yapılacak olan sınırlandırmanın ise adalardan başlamak üzere eşit uzaklık hattıyla

²⁴⁹⁹ Cihat Yayıncı, *Sorular ve Cevaplar ile Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) Kavramı*, İstanbul 2019, s. 6.

belirlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Türkiye ise bu bölgede ilk olarak 2 Temmuz 1974 yılında Rodos'un güneyindeki bölgede TPAO'ya petrol arama ruhsatı vermiş ve fiili olarak kendi kıta sahanlığı üzerinde tasarrufta bulunmuştur. 2002 yılında ise Northern Access gemisinin Rodos'un güneyinde jeofizik araştırma yapmasını engelleyerek bu bölgenin Türk kıta sahanlığı olduğu gerekçe gösterilmiştir. Konuyla ilgili karşılıklı notalar verilmiştir. Türkiye ilettiği notada, bu bölgedeki MEB ve kıta sahanlığı sınırlandırılmasında, uluslararası hukuktan doğan mevcut hukuki haklarının bulunduğunu, bölgede yapılacak olan anlaşmaların hakça ilkeler çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁵⁰⁰

Yunanistan bölgede MEB belirlemek istediği alanlarından biri de İyon Deniz'inden Doğu Akdeniz Bölgesi'ne uzanan bölgedir. Yunanistan bölgedeki MEB anlaşmasının Girit Adası ile Libya kıyılarının esas alınarak yapılmasını istemektedir. Ancak bu türden bir anlaşma başta Libya olmak üzere, Türkiye'nin deniz alanlarının da gaspı anlamına gelecek, hakkaniyete uygun olmayan sonuçlar doğuracaktır. Yunanistan, herhangi bir anlaşma yapmadan tek taraflı olarak kendi deniz yetki alanı olarak gördüğü Girit'in güneybatısında iki adet petrol ve doğal gaz arama sahası belirleyip, Exxon Mobil Total-Hellenic Petroleum ortaklığına arama lisansı vermiştir.²⁵⁰¹

Doğu Akdeniz'de de MEB konusunda Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY)'nin bölgedeki tek taraflı adımları, özellikle Türkiye ve KKTC'nin Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki uluslararası hukuktan doğan haklarını yok saymaktadır. Türkiye, bölgede henüz bir MEB alanı ilan etmemiş olmasına rağmen, kıta sahanlığının kendiliğinden sağladığı haklar çerçevesinde gerekli girişimlerde bulunarak bölgedeki hakların GKRY tarafından ele geçirilmesine müsaade edilmeyeceğini farklı platformlarda ortaya koymuştur.

Türkiye, karşısında oluşturulan Yunanistan-GKRY-Mısır-İsrail cephesine karşılık Doğu Akdeniz Bölgesi'nde karşılıklı kıyıları bulunan Libya ile 27 Kasım 2019'da "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Libya Devleti Hükümeti Arasında Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası"nı imzalayarak, bu bölgede Yunanistan'dan erken davranıp Girit üzerinden MEB alanı belirlemesinin önüne geçmiştir.²⁵⁰²

Son dönemde GKRY ve Yunanistan, MEB kapsamında Türkiye'nin

2500 Serhat H. Başeren, **Doğu Akdeniz Yetki Alanları Sınırlandırılması Sorunu: Tarafların Görüşleri, Uluslararası Hukuk Kurallarına Göre Çözüm ve Sondaj Krizi**, Ankara 2013, s. 275-278.

2501 Hakan Arıdemir, Çağatay Allı, "Doğu Akdeniz Bölgesindeki Münhasır Ekonomik Bölge Tartışmalarının Analizi", **İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:2019, 4(10), s. 195.

2502 Cihat Yayıcı, "Türkiye-Libya Arasında İmzalanan Münhasır Ekonomik Bölge Anlaşmasının Sonuç ve Etkileri", **Dosya Kriter**, Ocak 2020, Yıl 4, S 42, s. 35.

enerji arama faaliyetlerine karşı AB ve ABD'nin desteğini arkasına almaya çalışarak Türkiye'nin faaliyetlerine son verilmesini istemektedir. Yıllardır müzakere süreçlerinde Türkiye ve KKTC'yi oyalayarak her türlü faaliyette bulunan bu iki ülke, özellikle AB üyelik sürecinde olan Türkiye'ye tavizler verilmeye çalışmakta ve AB'yi deniz yetki alanlarındaki uyuşmazlıkların içine sokmaya çalışmaktadır. Türkiye ulusal çıkarlarını göz önünde bulundurarak uluslararası hukuktan doğan hakları çerçevesinde deniz yetki alanlarında sondajlara devam etmektedir.

2.9.3. Kıbrıs

Kıbrıs Adası, 9251 kilometrekarelik yüz ölçümüyle²⁵⁰³ Sicilya ve Sardunya'dan sonra Akdeniz'in üçüncü büyük adası olup, Türkiye sahillerinden (Anamur Burnu) 71 km, Suriye'den 100 km, Mısır'dan 370 km, Rodos'tan 400 km ve Yunanistan sahillerinden (Pire-Arnaut Burnu) 800 km uzaklıkta bulunmaktadır. Doğu Akdeniz'in en büyük adası durumunda bulunan Kıbrıs,²⁵⁰⁴ Güney Anadolu ve Suriye kıyılarını gözetim altında tutabilecek bir konumda olması nedeniyle, tarihsel süreçte gerek Anadolu'ya, gerekse Suriye'ye egemen olan devletlerin kendi topraklarına katmak istedikleri bir yer olmuştur.²⁵⁰⁵

2.9.3.1. 1974 Barış Harekâtı ve Sonrası

Grivas'ın liderliğinde Makarios'u devirip kısa yoldan Enosis'e ulaşmayı isteyen EOKA, 1971'den itibaren sabotaj eylemlerini yoğunlaştırdı. Yunanlı subayların yönetimindeki RMMO (Rum Millî Muhafız Ordusu)'nun EOKA'ya olan lojistik desteği ile her geçen gün artan şiddet olayları karşısında Makarios kendisine bağlı kişilerden bir yedek polis birliği oluşturdu. Bu birliklerle EOKA elemanları arasında şiddetli çarpışmalar meydana gelmeye başladı. Makarios, 10 Temmuz 1974'te gönderdiği bir mektupla Yunan Cuntasını, EOKA ile iş birliği yapmakla suçlayarak Kıbrıs'ta görevli 650 Yunan subayının geri çekilmesini istedi.²⁵⁰⁶ Cuntanın bu mektuba yanıtı, 15 Temmuz 1974'te yapılan darbe oldu. RMMO, Yunan subaylarının emrinde harekete geçerek Makarios'u devirdiler. Bu olay açıkça bir Yunan müdahalesiydi. Böylece adadaki anayasal düzen yıkılmış gayrimeşru bir askerî yönetim

2503 Atilla Atan, "Kıbrıs-Yeni Bir Türk Devletinin Doğuşu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 14, Ankara 1986, s. 56.

2504 Turan Gökçe, "1571 Yılında İç-İl Sancağından Sürülüp Kıbrıs'ta İskân Edilen Aileler", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, II. Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1998, s. 1.

2505 Erol Mütercimler, Mim Kemal Öke, **Düşler ve Entrikalar-Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası**, İstanbul 2004, s. 271.

2506 Mektubun tam metni için bk. TC Lefkoşa Büyükelçiliği, **Rum Basın Özetleri**, 2 Temmuz 1974; R. R. Denktash, **The Cyprus Trangle**, Lefkoşa, 1982, s. 122-127.

kurulmuştur. Türkiye bunu anlaşmaların ve garantilerin ihlali saymıştır.²⁵⁰⁷ Adadan kaçarak 19 Temmuz 1974'te toplanan BM Güvenlik Konseyi'nde konuşan Makarios, EOKA'yı terörist bir örgüt olarak nitelemiş, Yunanistan'ın Kıbrıs'ta darbe yaptırarak adayı işgale yeltendiğini vurgulamıştır.²⁵⁰⁸

Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit, adadaki Yunan işgalini önlemek ve Anayasal düzenin iadesini sağlamak için iki garantör devletin iş birliği yapmasını temin amacıyla, 16 Temmuz 1974'te İngiltere'ye gitti. İngiltere'nin ortak müdahaleye yanaşmaması üzerine Türk birlikleri 20 Temmuz sabahı Girne bölgesinde Pladini Plajı (Yavuz Çıkarma Plajı) olarak adlandırılan bölgeden adaya çıktı. Aynı anda da Türk Hava Kuvvetlerine mensup uçak ve helikopterler Boğaz ve Ortaköy bölgelerine indirme harekâtı başlattı. Bu arada Türk halkının yaşadığı ve Türk mücahitlerinin savunduğu bölgelere saldırıya geçen Rum birlikleri, birçok Türk köyünü yakıp yıkıyor, sivil halkı esir alıyordu.

Kıbrıs'ta çarpışmalar sürerken 20 ve 22 Temmuz günleri toplanan BM Güvenlik Konseyi, yabancı askerlerin derhal adadan çekilmesini istiyordu. Türkiye, 22 Temmuz'da saat 17.00'dan itibaren bu karara uyarak ateşkesi kabul etti. Bu süre içinde Girne-Lefkoşa Hattı birleştirilmişti. Ateşkesin sağlanmasından sonra 25-30 Temmuz tarihleri arasında 1. Cenevre görüşmeleri yapıldı. Görüşmelerde Rum tarafı yine oyalama taktiğine başvurunca, görüşmeler 13 Ağustos tarihinde kesildi. 14 Ağustos sabahı ise İkinci Barış Harekâtı başladı. Harekât, Doğu'da Mağusa ve Batı'da da Lefke'ye kadar ulaşılarak bu bölgelerin ve işgal edilen Türk köylerinin kurtarılmasını amaçlıyordu. Bu süre içinde Güvenlik Konseyi aldığı kararlarla, ateşkes sağlanması ve görüşmelere başlanması çağrısı yapıyordu. Türkiye, 16 Ağustos tarihinde belirlenen hedeflerine ulaşarak ateşkes kararına uydu. Bu sırada Türk ordusunun ulaşamadığı bölgelerde bulunan Türklerin tümü esir alınıyor, yeni toplu katliamlar yapılıyordu. Kurtarılan bölgelerde ise âdeta bir bayram sevinci yaşanıyordu.

İkinci Barış Harekâtı ile Türklerin yerleşim alanları daha açıkça belirlenmiş, ileride ilan edilecek Kuzey Kıbrıs Türk Devleti'nin sınırları aşağı yukarı çizilmiştir. Kıbrıs Türkleri bir bütün olarak Kuzey'de toplanmışlar, sınırlar belirlenmiş ve kurulacak devletin fiziki unsurunu oluşturan ülke ortaya çıkmıştır.²⁵⁰⁹

1967 yılında teşkil edilen Geçici Türk Yönetimi,²⁵¹⁰ Barış Harekâtı ile

2507 H. Fahir Armaoğlu, **Kıbrıs Meselesi 1954-58; Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları**, Ankara 1963. s. 1179.

2508 Muzaffer Sever, **20 Temmuz 1974 Kıbrıs Bitmeyen Gece**, İstanbul 2010, s. 28, 31, 33.

2509 Sabahattin İsmail, **150 Soruda Kıbrıs Sorunu**, İstanbul 1998, s. 158-159.

2510 Turgay Bülent Göktürk, **Türkiye'nin 1974 Öncesi Kıbrıs Politikası, Vizyonu ve Uygulamaları**, Gazimagusa 2015, s. 273.

Kıbrıs Otonom Türk Yönetimi adını almıştır. 13 Şubat 1975 tarihinde de Kıbrıs Türk Federe Devleti ilan edilmiştir. Bu karar, Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi prensibinin tabii bir sonucu ve haklı bir uygulaması olmuştur. Kıbrıs Türk Federe Devleti, Anayasasını hazırlayarak kuruluşunu ve düzenini anayasa kurallarına bağlamıştır. Kıbrıs Barış Harekâtının yasal dayanağı, Garanti Antlaşması'nın 4'ncü maddesinin 2'nci fıkrasıdır²⁵¹¹. Bu Antlaşma ortadan kalksa dahi, Kıbrıs Türk Federe Devleti Anayasası, Anavatanın yasal garantörlük hakkını bir kamu hukuku kuralı haline getirmektedir. Ayrıca Anayasa bu garantörlüğü tarihsel nedenlere ve doğal hukuka dayandırmaktadır.

BM Güvenlik Konseyi 12 Mart 1975 günü iki toplumu eşitlik içinde en kısa zamanda görüşmelere çağırmıştır. Viyana'da başlayan bu görüşmeler, Denктаş - Makarios arasında 12 Şubat 1977 tarihinde dört maddelik bir anlaşma ile sonuçlanmıştır. Bu anlaşmada yer alan en önemli unsur, iki topluma dayalı federal bir cumhuriyet kurulmasıdır. İkinci önemli nokta da toprak düzenlemesinin ekonomik yeterlilik veya verimlilik ve toprak mülkiyeti prensiplerine göre yapılmasıdır. 1978'de tekrar ikili müzakerelere geçilmiştir. Bu defa Makarios'un ölümünden sonra yeni seçilen Cumhurbaşkanı Spyros Kyprianu ile Denктаş bir araya gelerek görüşmelere egemen olacak temel prensipleri bir anlaşma ile tespit ettiler. Bu şekilde 1982 yılına kadar yapılan görüşmelerde bir sonuca varılamamıştır.

2.9.3.2. KKTC'nin Kuruluşu

BM Genel Kurulu'nun 13 Mayıs 1983 tarihinde aldığı bir kararda, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bütün ada toprakları üzerinde egemenlik ve kontrol hakkı vurgulanıyor, Kıbrıs Cumhuriyeti halkı deyimi kullanılıyordu. Ayrıca adadan bütün işgal kuvvetlerinin çekilmesi isteniyordu. Karar, Türkiye ve Kıbrıs Türk Federe Devleti tarafından reddedildi. Kıbrıs Türk Federe Devleti Meclisi ise 17 Haziran 1983'te bir deklarasyonla Kıbrıs Türkü'nün kendi geleceğini belirleme (self-determination) hakkını ilan etti. Meclis, 15 Kasım 1983 tarihinde olağanüstü bir toplantı yaparak oy birliği ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Müteakiben yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Rauf Denктаş, oyların %70'ini alarak Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin ilk seçilmiş Cumhurbaşkanı olmuştur. BM Güvenlik Konseyi 18 Kasım 1983'te toplanarak aldığı 541 sayılı kararı ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ilanını geçersiz saymış, geri alınmasını ve bütün devletlerden Kıbrıs Cumhuriyeti'nden başka bir devleti tanınamalarını istemiştir. Güvenlik Konseyi böylece, Kıbrıs Türk toplumunun 15 Kasım 1983'te, serbestçe

2511 Atina Yüksek Mahkemesi 21 Mart 1979 tarihinde aldığı kararla Türkiye'nin müdahalesinin, Garanti Antlaşması'nın IV. maddesine göre yasal olduğunu onaylamıştır. Avrupa Konseyi de 29 Temmuz 1974 tarihinde almış olduğu 873 sayılı karar ile Türk müdahalesinin yerinde olduğunu kabul etmiştir.

seçilmiş yasama organının kararı ile politik tercihini yaparak bağımsızlık ilanını geçersiz saymıştır. KKTC'nin tanınmaması için de diğer devletlere çağrıda bulunarak yetki sınırlarını aşan bir davranışta bulunmuştur. Güvenlik Konseyi bu kararı ile gayrimeşru Kıbrıs Rum yönetimini teşvik ve tahrik etmektedir. Milletler arası barış ve güvenliği korumakla görevli Güvenlik Konseyi kendi kararı ile barışı tehlikeye atmaktadır. Bu tarihten günümüze kadar Kıbrıs Türk toplumu, ekonomik ve siyasi ambargolara maruz kalmıştır.

Bugüne kadar yapılan gerek ikili görüşmeler ve gerekse dolaylı görüşmeler, KKTC ile Rum Yönetimi arasında bir anlaşma zeminine varılmasını mümkün kılmamıştır.

Türkiye, KKTC'ye daha çok güç kazandıracak, yüksek moral ve güvenlik sağlayacak tedbirleri almaya başlamıştır. Bu amaçla Türkiye Cumhuriyeti ile KKTC arasında 20 Ocak 1997 tarihinde bir bildiri imzalanmıştır. Bu bildiri ile *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne yapılacak bir saldırı, aynen Türkiye Cumhuriyeti'ne yapılmış bir saldırı telakki edilecektir*, sözü bir teminat ve güvenlik vesikası olmuştur.

AB, Temmuz 1990'da tüm Kıbrıs adına AB'ye üyelik için başvuran Kıbrıs Rum Yönetimi'ni Türk tarafının tepkisine karşın, 1994 yılında Korfu Zirvesi'nde AB genişleme programına dâhil etmiştir²⁵¹². 1997'de yayınlanan Lüksemburg Sonuç Bildirgesi ile Kıbrıs sorununun 2003 yılına dek çözülmemesi durumunda Rum yönetiminin Kıbrıs adına üye olabileceğinin ve üyeliğinin 2004 yılında kabul edileceğinin açıklanması²⁵¹³, AB'nin niyetini daha net olarak ortaya çıkarmış ve AB bu yaklaşımı ile uluslararası anlaşmaları ihlal etmiştir. Bilindiği gibi, Kıbrıs'ın statüsünü düzenleyen Zürih ve Londra antlaşmalarına göre Kıbrıs Cumhuriyeti, garantör devletlerin üyesi bulunmadıkları ve onaylamadıkları herhangi bir ittifak ilişkisi içerisinde bulunmamalıdır. Bu bakımdan ele alındığında Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği gerçekleşmeden Kıbrıs'ın AB'ne üyeliğinin söz konusu olmaması gerekmektedir.

BM Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından Kıbrıs sorununa çözüm bulmak için hazırlanan bir plan 11 Kasım 2004 akşamı eşzamanlı olarak Kıbrıs Türk ve Rum tarafına sunulmuştur. Annan Planında, KKTC'nin 50'den fazla köyü boşaltması, 60-70 bin Türk'ün göçmen duruma düşmesi, halen %36 dolaylarında olan KKTC toprak miktarının %26'lara düşmesi gibi konular belirtilmiştir²⁵¹⁴. 24 Nisan 2004 referandumunu sonucunda Kıbrıs Türk toplu-

2512 Ömer Göksel İşyar, **Karşılaştırmalı Dış Politikalar: Yöntemler-Modeller-Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası**, Bursa 2013, s. 631.

2513 T.C. Dışişleri Bakanlığı web Sayfası, https://www.ab.gov.tr/avrupa-birligi-zirve-sonuc-bildirgeleri_45449.html, Erişim Tarihi: 09 Aralık 2017.

2514 Annan Planı ayrıntıları için bk: Ahmet Sözen, Kudret Özersay, "The Annan Plan: State Succession or Continuity", **Middle Eastern Studies**, Vol. 43, No. 1, 125-141, January 2007.

mu, Annan Planı'nın önerdiği çözümü tüm eksikliklerine karşın kabul etmiş, özünde Türk tarafının beklentilerini karşılamayan, buna karşılık Rum-Yunan ikilisinin hedeflerini yeni bir hukuki ve siyasi zemine oturtan söz konusu planın kabul edilmesi karşılığında, KKTC'nin tanınacağı ve uygulanan izolasyonların kaldırılacağı şeklindeki vaatler sonucunda %64,91 oranında evet demiştir. Ancak buna karşın verilen sözler yerine getirilmemiştir. Üstelik plana %75,38 oyla hayır diyen GKRY, Annan Planı ile "dayatılan" çözümün reddedilmiş olması AB üyeliği için bir ön şart olarak görülmediğinden, AB'ye tam üye yapılarak ödüllendirilmiştir.

Böylece, adadaki fiili iki kesimlilik Annan Planı'nın reddi ve GKRY'nin AB'ye üye olarak kabulüyle derinleşmiştir. Kıbrıs Türk toplumunda dışlanmışlık duygusu yaratan sonuçları sözde hafifletmeye çalışan AB, Kıbrıs Türk toplumunun ekonomik kalkınmasını teşvik amacıyla 27 Şubat 2006 tarihli ve 389/2006 sayılı Konsey Tüzüğü'nü kabul etmiştir. Tüzüğe göre, *böyle bir yardımın verilmesi, söz konusu bölgelerde, Kıbrıs Cumhuriyeti hükûmeti dışında herhangi bir kamu makamının tanınması anlamına gelmez* denilmektedir. Aslında bu ifade bile, AB'nin Kıbrıs'a, Kıbrıs Türk toplumuna bakışını yansıtmakta, Kıbrıs Türk toplumunun siyasal-hukuksal eşitliğini göz ardı eden bir anlayışa işaret etmektedir.²⁵¹⁵

2515 Fuat Aksu, "Turkish-Greek Relations and the Cyprus Question: Quo Vadis?", UNISCI Discussion Papers, no.23, s. 207-223, 2010.

3. 1980-2000 DÖNEMİ EKONOMİ POLİTİKALARI*

1970’li yıllardan itibaren küreselleşme hareketlerinin etkisi ile dünya ekonomisinde yaşanan değişimler ülkelerin ekonomi politikalarını etkilemiş, özellikle neoliberal politikaların hız kazandığı 1980’li yıllardan itibaren ekonomiler bir dönüşüm içine girmiştir. Bu bağlamda Türkiye ekonomisinde 1980-2000 dönemi de önemli dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Dönemi daha iyi analiz edebilmek ve dönüşümün niteliğini ortaya koymak amacıyla incelenecek dönem ikiye ayrılarak (1980-1990 ve 1990-2000) analiz edilmiştir. Her bir dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle dönemin genel yapısı ve bu döneme damgasını vuran ekonomik olaylar ve kararlar ele alınmış, daha sonra temel ekonomik konular büyüme-sektörel gelişmeler, kamu maliyesi, dış ticaret, para politikası uygulamaları ile ilgili alanlardaki ekonomik gelişmeler tablolarla analiz edilmiştir.

3.1. 1980-1990 Dönemi Ekonominin Genel Yapısı

Önder ve Türel’e göre, bu dönem yapısal uyum programları açısından dört aşamada incelenebilir; İlki Ocak 1980-Ekim 1983 dönemi, ikincisi Kasım 1983-Kasım 1987 dönemi, üçüncüsü Aralık 1987-Mart 1989, dördüncü evresi Nisan 1989-Ekim 1991 aralığıdır. İlk iki evre konjonktürün yükseliş evresi, son iki evre ise duraklama evresi olarak tanımlanır.²⁵¹⁶ Birinci dönemde askerî rejim denetimi altında uygulanan istikrar önlemleri söz konusu iken, ikinci dönemde ekonominin ve özellikle mal ithalinin serbestleştirilmesi ön planda olmuş, üçüncü aşamada ise Türk lirasının konvertibilitesi, mali piyasaların serbestleşmesi ile özelleştirme ve küreselleşme sürecine geçilmiştir.

1980’li yıllar Türkiye ekonomisinde önemli ve farklı ekonomik dönüşümlerin gerçekleştiği yıllar olarak geçmektedir. 24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe giren, IMF ve Dünya Bankası tarafından da onaylanan kararlarla dış ticaret, finansal piyasalar, bütçe politikaları, sermaye hareketleri gibi konu-

* Doç. Dr. Jale Yalınpala Çokgezen, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, jpala@marmara.edu.tr.

2516 İzzettin Önder vd., **Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1993, s. 125.

larda Ortodoks içerikli reform hareketleri uygulanmıştır. Önemli dönüşümlerden biri 1980’li yıllara kadar benimsenen ithal ikameci sanayileşme stratejisinin terk edilip, ihracata yönelik sanayileşme stratejisine geçilmesidir. Yine bu yıllarda, kamu sektörünün ekonomideki ağırlığının azaltılması, özelleştirme uygulamaları yaygınlık kazanmıştır. 24 Ocak 1980 tarihinde ekonominin konjonktürel ve yapısal durumuna ilişkin olarak bazı önlemler alınmış olup, bunlar şöyle sıralanabilir:²⁵¹⁷

1. Gerçekçi ve esnek kur politikasına geçilerek TL ABD Dolarına karşı %48,6 oranında devalüe edilmiş, kur 70 TL/Dolar’a yükselmiştir. 1 Mayıs 1981 tarihine kadar olan dönemde döviz kurlarında %5’i aşmayacak şekilde mini devalüasyonlar yapılmış, bu tarihten itibaren günlük kur ayarlaması ile ilgili olarak T.C. Merkez Bankası yetkili kılınmıştır. İhracatın hızla artırılması için öncelikle gerçekçi ve esnek bir döviz kuru politikası izlenmesi, ihraç ürünleri içerisinde sanayi ürünlerinin payını arttırmak için ihracatta vergi iadesi uygulamaları ile ihracatı teşvik eden uygulamalara ağırlık verilmesi, ihraç ürünlerine dış pazarda rekabet gücü kazandırılması hedeflenmiştir. Ayrıca bu dönemde ithalatın serbestleştirilmesine yönelik önlemler alınarak, sanayi üretiminde girdi olarak kullanılan ham maddelerin ithalatını kolaylaştırıcı yönde, ithalattan alınan teminat oranları ve vergiler düşürülmüştür.

2. Fiyat Saptama Kontrol Koordinasyon Komitesi kaldırılarak fiyatların müdahaleler yerine, piyasa koşullarına bırakılarak belirlenmesi uygulamasına geçilmiştir.

3. Enflasyonla mücadele için sıkı para politikası izlenmiş, kredi ve mevduat faizleri serbest bırakılmıştır. Merkez Bankasının mevduat munzam karlıkları için verilen yıllık faiz oranlarının artırılması hükme bağlanmıştır. Faiz oranlarının serbest bırakılması ile finansal liberasyonun gerçekleştirilmesi, tasarrufların artırılması ve böylelikle para piyasasının oluşması hedeflenmiştir. Para politikasının yakından izlenmesi ve enflasyonun kontrol edilmesi kapsamında uygulanan istikrar politikalarının uygulanmasını izlemek üzere Para ve Kredi Kurulu oluşturulmuştur. Bu doğrultuda kamu sektörü finansman açığının ortadan kaldırılması için Hazinesinin Merkez Bankası’ndan borçlanması yakından takip edilecektir.

4. Kamusal malların kapsamı daraltılarak daha rekabetçi mal piyasasının oluşumu hedeflenmiştir. Özelleştirmeler ile kamu sektörünün küçültülmesi yolunda adımlar atılmıştır. İmalat sanayinde ve ihracatta özel sektörün potansiyeli ve dinamizminden en üst düzeyde yararlanılması hedeflenmiştir.

5. Sermaye Piyasası Kanunu’nun kabulü ve İstanbul Menkul Kıymetler Borsası’nın hayata geçirilmesi ile sermaye piyasasına işlerlik kazandırılmış-

2517 İlker Parasız, *Türkiye Ekonomisi 1923’ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa 1998, s. 199-204.

tır. Türk ekonomisinin uluslararası piyasalarla bütünleşmesini sağlamak, yatırımları arttırmak, teknoloji transferini gerçekleştirmek için yabancı sermayeye önem verilmiş, Yabancı Sermaye Dairesi kurulmuştur. İç ve dış finansman açığının kapatılması, yatırımların istihdam arttırıcı şekilde yürütülmesi için özel yabancı sermayenin teşvik edilmesi gerekir.

Gelişmekte olan ülkeler bağlamında istikrar politikaları genel olarak ödemeler dengesinin sağlanması ve enflasyon hızının düşürülmesi gibi genel makroekonomik hedeflere yönelik önlemler olarak görülürken, Ortodoks istikrar politikaları iç ve dış dengesizliklerin temelinde yurt içi talebin varlığına işaret ederek talep daraltıcı politikaları önerirler ki bunlar: sıkı para politikası, devalüasyon, kamu harcamalarının kısılması, fiyat ve döviz kurlarının serbest bırakılması, artışlarının önlenmesi gibi uygulamalardır.

Öte yandan bu politikaların sadece talep yanlı değil, arz yanlı etkileri de bulunmaktadır. IMF kaynaklı talep kısıcıcı politikaların üretim kapasitesini daraltıcı, işsizlik yaratıcı etkilerinin olduğu görülmüştür. Mali baskı altında tutulan ekonomilerde faiz ve kur politikaları uygulaması ile bu değişkenlerin değeri denge değerler altında kaldığı için tasarruflar ve yatırım üzerindeki etkisi olumsuz olmuştur. Tasarrufların mali sektör tarafından yönlendirilememesi mali sektörün daralmasına ve büyümenin azalmasına yol açmaktadır.²⁵¹⁸

3.1.1. Genel Denge Analizi (Büyüme, Sektörel Gelişmeler, Yatırım, Tasarruf İlişkisi)

1980 yılında açılan istikrar paketinin temel farklılığı kısa vadeli ekonomik istikrarın ötesinde, serbestleşme ve dışa açılma ekseninde uzun vadeye yayılmış bir yapısal uyum modelinin oluşmasıdır. Yapısal uyum politikalarının tasarımı OECD ve Dünya Bankası çevreleri tarafından yapılmıştır. Kaynakların ihracata yönlendirilecek tüketim malları sektörüne aktarılması ve özellikle dokuma, konfeksiyon ve gıda sanayiine ağırlık verilmesi, ücretlerin sınırlandırılarak tarımsal desteklerin azaltılması, tarım sektörünün vergilendirilmesi ve devlet müdahalesinin en aza indirilmesi ile yabancı sermayenin teşvik edilmesi yönünde düzenlemeler yapılmıştır. IMF, yapısal uyum programlarının yatırımların ve büyümenin hızlandırılması esasını üzerine kurduğunu iddia etmektedir. Kısa vadede dengesizlikleri ortadan kaldırmak amacıyla; enflasyonist baskıyı kırarak, ödemeler dengesindeki dengesizliği giderecek, kamu kesiminin boyutlarını küçülterek ekonomiyi özelleştirme ve dışa açılmaya uygun duruma getirecek dış ticarete ve sermaye hareketlerinde serbestleşmeyi öngörmüştür. Anti-enflasyonist etki yaratmak için iç talebin düşürülmesine odaklanılmıştır. Bunun için faiz, kur ve fiyatlarda ser-

2518 Aydın Çeçen vd., *Türkiye'de Ekonomik Büyüme, Yapısal Dönüşüm ve Kriz*, Ege-men Yay., İstanbul 1990, s. 110.

bestlik öngörülmüştür. Bu doğrultuda yapılacak pozitif reel faiz uygulaması tasarrufu mali sisteme çekecek, kredi talebini sınırlayacak, anti-enflasyonist etki yaratacaktır. İç finansal serbestleşme doğrultusunda faiz oranlarında düzenlemeye gidilmiş, finansal araçlar çeşitlenmeye başlamış, finansal araçların yapılanması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi yolunda ilk düzenlemeler yapılmıştır (Sermaye Piyasası Kanunu, Sermaye Piyasası Kurulu, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonunun kurulması gibi).

Yapılan kur ayarlamaları (devalüasyon) ve ücret artışlarındaki sınırlamalar ile de fiyatlar üzerindeki baskı kırılarak iç talebin düşürülmesi hedeflenmiştir. Ücret artışında sınırlama, yüksek reel faiz ve devalüasyon uygulaması ihracatçı sektörlerin dış piyasalarda rekabet gücünün artırılmasında etkili olurken, bir yandan da reel ücretlerdeki erozyon işletmelerin finansal rantabilitesinin artırılmasında gerekli bir düzenleme olarak görülmüştür. Reel ücretlerin düşürülmesi hedefi doğrultusunda ücretlerin geçmiş değil, beklenen enflasyona göre ayarlanacağı aynı politikanın tarım ürünleri içinde uygulanacağı belirtilmiştir. Bu politika reel ücretlerin dönem boyunca sürekli düşmesi, 1988'de dibe vurması ile sonuçlanmıştır. (1988 yılında 1977 yılındaki düzeyinden %55 ücretler değer kaybetmiştir.) Bunun yanı sıra dünya ticaret hadlerindeki bozulmanın iç piyasaya yansması ile tarım destekleme politikasında getirilen değişiklikler (kapsanan ürün sayısının azaltılması, kamu kurumlarınca satın alınan ürünler için ödemelerin geciktirilmesi gibi) ile tarımın payı da azalmış, işçi ücretlerinin belirlenmesinde rol oynayan tarım ürünleri fiyatı 1981 sonrasında gerilemiş, bunda tarıma verilen desteklerin payının azalması etkili olmuştur. Tarım üreticisi ve ücretli maaşlı kesim nüfusun üçte ikisini oluşturduğu için, bunların reel gelirlerinin azalması iç talebin kısılması yönündeki politikaların amacına hizmet etmektedir. Reel ücretlerin artışa geçmesi 1988 yılından sonra gerçekleşmiştir.²⁵¹⁹ 1980-1984 aralığında tarımın faktör gelirleri içindeki payı ortalama %21,9 iken, 1985-1989 aralığında %18,9'a düşmüş, ücret ve maaşların payı ise sırayla %24,3'ten, %18,3'e gerilemiş, kar, faiz ve rant gelirlerinin payı ise %53,5'ten, %62,64'e yükselmiştir.²⁵²⁰ Bu durum çalışanların satın alma gücündeki düşmeyle birlikte gelir dağılımındaki bozukluğun da bir göstergesidir. Diğer yandan, dönem boyunca bir yandan iş gücüne katılım oranı düşerken, işsizlik oranı artmış, beş yıllık dönemler itibariyle hesaplanan toplam istihdamdaki % olarak değişimin GSYİH'deki % olarak değişme oranı olarak hesaplanan istihdamın GSYİH'a göre esnekliği, 1981-1985 döneminde 0,25 iken, 1986-1990 yılları

2519 Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 134.

2520 Rıdvan Karluk, **Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm**, Beta Yayını, İstanbul 2009, s. 93.

arasında 0,38'e yükselmiştir.²⁵²¹

Korkut Boratav'a göre; 1980'li yıllar bir bütün olarak emek gelirlerinin payının gerilediği, büyüyen artık kitlenin paylaşımında ticari ve mali sermaye ile rantıye tabakaların bilinçli politikaların etkisi ile çok daha avantajlı konuma getirildiği bir dönem olmuştur. Tarıma yönelik destekleme politikalarının azaltılması, tarımın kullandığı girdilere verilen sübvansiyonların kaldırılması ile iç ticaret hadlerini etkilemiş, tarım gelirleri azalmıştır. Diğer yandan sendikal örgütlenme, toplu sözleşme ve grev hakları üzerindeki sınırlamalar ile bölüşümün sermaye lehine değişmesi bu dönemin en belirgin politika değişikliği olmuştur.²⁵²² Tarım kesiminin gelirleri hem üretim-tüketim girdileri olarak hem de yatırım harcamaları olarak önemli bir iç talep unsurudur. Tarım kesiminin gelirinin düşmesi bu kesime yönelik doğrudan veya dolaylı olarak üretim yapan sektörlerin üretim düzeyini olumsuz etkilemektedir. Tarım kesimi özel yatırımları da sanayi kesimi için önemli bir iç talep unsuru olarak görülmektedir. Bu gelir düzeyi aynı zamanda tarım dışı kesimlere yönelik iş gücü arzının da önemli bir belirleyicisidir. Tarım gelirlerinin düşmesi tarım dışı kesime yönelik iş gücü arzını arttırır, bu da ücretlerin düşmesine yol açar. Bu durum iş gücü maliyetlerin düşmesine bağlı olarak elde edilen rekabet avantajına dayalı ihracatı arttırmaya yönelik politikalar ile uyum içindedir. Ücret gelirlerinin boşalttığı yeri gelir dağılımında rant gelirleri doldurmuştur.

1980-1990 döneminde GSMH'nin sektörel dağılımına bakılırsa tarımın büyüme hızının düştüğü (1981,1983, 1989'da negatif değer aldığı), sanayi sektörünün, hizmetler kesiminin büyüme hızının yükseldiği görülmüştür. Sektörlerin GSYİH içindeki paylarına bakıldığında ise tarım kesiminin payı 1980'de %26,1 iken 1985'te %19,7, 1990'da ise %17,5; imalat sanayinin payı ise sırayla %17,1, %18,3, %22 olmuştur. İmalat sanayiinde nispeten daha yüksek bir ortalama büyüme oranı gerçekleşmiştir. Sanayinin büyümesi zaman zaman negatif oranlarda seyreden madencilik sektörü nedeniyle düşmüş, enerji sektöründe ise pozitif büyüme gerçekleşmiştir. Ticaret, ulaşım ve konut sektöründen oluşan hizmetler sektörünün payı ise sırayla %37,3, %41,2, %37,5 olmuştur. 1980 sonrasında sanayide büyüme hızı genel olarak diğer sektörlerin üstünde olmuştur. Sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımında 1980 yılında tarım kesiminin payı %8,3 iken, 1985 yılına kadar bu oran yükselmiş (%10,6), 1990'da %6,9'a gerilemiştir. Madencilik sektörünün payı ise dönem boyunca düşük kalmış, %4,3'ten %2,2'e düşmüştür. İmalat sektörünün payı ise %28,7'den dönem boyunca düşmeye devam et-

2521 Osman Aydoğuş, Ömer Faruk Çolak, Aykut Lenger, **Türkiye'nin Büyüme Stratejisi; Yapısal Analiz ve Politikalar**, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını, Ankara 2012, s. 65-66.

2522 Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993, s. 134-138.

miştir. (%13,5). Enerji sektörü ise dönem başında %11,5 iken, dönem sonunda %14,5'a yükselmiştir. Kalkınmada öncelikli sektörler olan imalat, madencilik ve enerji sektörlerinin sabit sermaye yatırımları içindeki payının gelişiminde enerji sektörü diğer sektörlerdeki gelişmelere nispeten itici sektör olmuştur. Ulaştırma sektörünün payı ise %15,9'dan %22,1'e yükselmiş, turizm sektörünün payı oldukça düşük kalırken (%4), konut sektörü itici sektör olmuş, sabit sermaye yatırımları içindeki payı %21,5'tan %28'e yükselmiştir.²⁵²³

Tablo 6: GSMH büyüme hızı ve sektörlerin yıllar itibariyle büyüme hızı

	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSMH
1980	1,1	-3,3	-3,7	-2,8
1981	-1,9	9,2	6,2	4,8
1982	8,1	4,9	3,2	3,1
1983	-0,9	6,3	7	4,2
1984	0,5	9,9	7,9	7,1
1985	-0,5	6,2	5,1	4,3
1986	4,6	11,1	6	6,8
1987	0,4	9,1	12,9	9,8
1988	7,8	1,8	0,5	1,5
1989	-7,6	4,6	0,9	1,6
1990	6,8	8,6	10,3	9,4

Kaynak: TÜİK ve DPT verilerinden oluşturulmuştur.

İzlenen politikalar zamanla Türk ekonomisinin küresel ekonomik düzene eklenmesinde etkili olmuştur. İç finansal serbestleşmenin teorik bağlamda finansal baskıyı kırarak finansal derinleşme yaratacağı ve reel pozitif faizin tasarruf artışını teşvik edeceği sermaye kazançları ve yüksek gelir grubu üstünde vergi yükünün hafifletilmesi ile de elde edilen tasarrufların yatırıma kayacağı düşünülmüştür. Ancak kamu iç borçlanması ivme kazan-

2523 Sudi Apak, *Türkiye ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik İstikrar Uygulamaları*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993, s. 247.

mış, hizmet ve yatırım bütçesi tasfiye sürecine girmiştir.²⁵²⁴ Bir ekonomide iç dengesizliğin göstergelerinden biri olan yatırım-tasarruf açığı yüksek düzeyde seyretmiştir.

Tablo 7: Ekonominin genel dengesine ilişkin göstergeler

	Kişi başına GSYİH (Dolar)	GSYİH Büyüme Oranı	İşsizlik Oranı	Enflasyon Oranı	Yurt İçi Tasarruf/GSYİH	Yurt İçi (SSY) Yatırım/GSYİH	Tasarruf-Yatırım Dengesi
1980	2041	-2,4	8,6	94,3	12,8	20,3	-6,6
1981	2078	4,9	7,6	37,6	17,4	19,2	-6,9
1982	1828	3,6	7,5	29,1	14,1	18,2	-6,1
1983	1695	5	8,2	31,4	14	19	-6,5
1984	1606	6,7	8,1	48,4	13,8	18,2	-6
1985	1774	4,2	7,6	45	20,5	19,3	-6,9
1986	1959	7	8,4	34,6	25,1	21,7	-7,6
1987	2198	9,5	8,8	38,9	26,2	22,9	-7,4
1988	2284	2,1	8,4	68,8	29,1	24,2	-6,6
1989	2632	0,3	9,1	63,3	24,4	21,1	5,6
1990	3639	9,3	8,5	60,3	24,7	21,2	3,5

Kaynak: <http://www.sbb.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>.

TÜİK, İstatistik Göstergeler, Erişim Tarihi: 24 Aralık 2020.

1980-1983 arası dönemde petrol ithalatçısı ülkeler durgunluk yaşarken, 1984-1989 arasında dünyada önemli bir canlanma yaşanmıştır. 1980-1983 aralığında ortalama %2,7 oranında büyüyen GSYİH oranı 1984-1987 aralığında ortalama %6,8 düzeyinde büyümüştür, enflasyon oranı ise bu dönemde düşmüştür, ancak yıllık enflasyon tek haneli rakamlara indirilememiştir. Türkiye ekonomisi 1988 yılına gelindiğinde ekonomide stagflasyon süreci başlamış GSYİH büyüme oranı %2,1'e düşerken, enflasyon %68,8'e yükselmiştir. 1986 ve 1987 yıllarında GSYİH'daki yükseklik temelde kamu altyapı yatırımlarından, biraz da ihracattan kaynaklanmıştır. Bu dönemde yaşanan küreselleşme, kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm, Dr. Nergis Mutevellioglu, Sinan Büyümeğe Karşılık Enflasyonun Hızlanması, gelir bölüşümünde bozulma, Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 52-53.

TL'nin reel değerinin düşmesi, kısa vadeli dış borçlardaki artış ve para ikamesinin yaşanması durumları ortaya çıkmıştır. Bu dönemde 1987 yılında New York borsası çökünce sermaye yönünü şaşırılmış, dış borçlanma güçleşmiştir. Yükselen faiz haddi, yüksek devalüasyon ve içeride talep daralması yaşanması ekonominin durgunluk içinde enflasyon sürecine girmesine yol açmıştır. 4 Şubat 1988 yılında mali piyasalara ilişkin birtakım önlemler alınmıştır, bunlar şöyle sıralanabilir:

-Mevduat munzam karşılık oranlarının yükseltilmesi (%14'ten %16'a), genel dispoñibilite oranlarının yükseltilmesi (%23'ten %27'e), mevduat faizlerinin yükseltilmesi şeklinde olmuştur. Para ikamesi sürecine engel olmak amacıyla enflasyon hızı ile birlikte reel faiz oranları da artırılmıştır.

- Dövizle ilişkin olarak döviz girişini arttırmak amacıyla getirilecek dövizlere verilen teşvikler %20 arttırılmış, ihracatçıların ihracat gelirlerini yurda getirme zorunluluğu %100'e çıkarılmış. İthalat depozitoları yükseltilmiştir (%15'e).

-Taşıt vergileri, resimler, harçlar vb. dolaylı vergiler arttırılarak iç talebin kısılması yoluna gidilmiştir.

1989 yılında ikinci stagflasyon gerçekleşmiş, GSYİH büyüme hızı %0,3'e düşerken, enflasyon biraz yavaşlamış olmasına rağmen, yine de %60'ın üzerinde gerçekleşmiştir. 1980-1990 arası dönemde özel tasarruflar ve özel yatırımlar, kamu tasarruf yatırımlarının üzerinde gerçekleşmiştir. 1986'ya kadar kamu tasarruflarının GSYİH içindeki payı ortalama %5 düzeyinde iken, daha sonraki dönemde ortalama %4,8 olmuştur. Özel tasarrufların payı ise incelenen dönemde yükselmiştir (%22,1). Kamu yatırımı-özel yatırım ilişkisine bakılırsa; yine kamu yatırımları özel yatırımların gerisinde kalmış, dönem başında %6,6 olmuş, özel yatırımlar ise ortalama %13,7 düzeyinde gerçekleşmiştir (Tablo 8). Özel sektör tasarruflarının bu olumlu gelişmelerine rağmen, kamu tasarruflarının yetersiz kalması ve dönemde bütçe açıklarının da yükselmesi ile sonuçlanmıştır. Özel tasarrufların artışında; dışa açılma politikalarının olumlu yansıması olarak ihracat ve turizm gelirlerinin artması, makroekonomik dengelerin gerçekleşmesi, ticari ve resmî mevduatlara göre faiz ödeme zorunluluğunun getirilmesi, ekonomik büyümenin sağlanması, SPK ve İMKB'nin kurulması, kambiyo rejiminde yapılan değişiklikler ile yabancı paraların yurt içinde serbest olarak dolaşımının sağlanması şeklindeki politikaların uygulanmaya konulması ile oluşan gelir artışları etkili olurken, yüksek düzeydeki faiz borcu kamu sektörü tasarruflarının azalmasına sebep olduğu için toplumun ortalama tasarruf oranında bir yükseliş kaydedilmemektedir.

Tablo 8: **Kamu ve Özel Tasarrufların - Yatırımların GSMH ve Sabit Sermaye Yatırımları İçindeki Payları**

	Kamu Tasarrufu/ GSYİH	Özel Tasarruf/ GSYİH	KSSY/ GSYİH	ÖSSY/ GSYİH	SSY/ GSYİH	Kamu SSY/ SSY	Özel SSY/ SSY
1980	3,4	9,4	6,6	13,7	20,3	40	60
1981	5,6	11,8	6,8	12,3	19,2	45,5	54,4
1982	5,2	8,9	6,2	12,1	18,2	42,7	57,3
1983	4,8	9,2	6,5	12,5	19	43,3	56,7
1984	4,5	9,3	6	12,2	18,2	41,5	58,5
1985	5,8	14,7	6,9	12,4	19,3	45,5	54,5
1986	6,1	19	7,6	14,1	21,7	44,7	55,3
1987	4,9	21,2	7,4	15,5	22,9	40,5	59,5
1988	5,1	24	6,6	17,6	24,2	33,9	66,1
1989	3,6	20,8	5,7	15,5	21,1	33,5	66,5
1990	2,6	22,1	5,2	16	21,2	30,8	69,2

Kaynak:https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdften yararlanılarak hazırlanmıştır.

İncelenen 1980-1990 arası dönemde özel tasarrufların GSMH içindeki payı artarken %9,4'ten %22,1'e, özel sabit sermaye yatırımlarının payı %13,7'den %16'ya yükselmiştir. Özel sabit sermaye yatırımlarının toplam SSY (sabit sermaye yatırımları) içindeki payı ise %60'tan %69,2'ye yükselmiştir. Kamu tasarrufunun GSMH içindeki payı ise %3,4'ten %2,6'ya gerilemiştir. Kamu sabit sermaye yatırımlarının GSYİH içindeki payı ise %6,6'dan %5,2'ye düşmüş, kamu sabit sermaye yatırımlarının toplam SSY içindeki payı %40'tan %30,8'e gerilemiştir (Tablo 6).

3.1.2. Kamu Maliyesi, İç ve Dış Borçların Gelişimi

1980'li yıllarda finansal yapının gelişmesi ile Menkul Kıymetler Borsasının kurulması özel sektör yönünden olduğu kadar devlete bütçe ve para piyasaları açısından fırsat doğuruyordu. Açık finansmandan vazgeçmek istemeyen devlet, açıklarını kapamak için Merkez Bankası (MB) kaynakları

yerine iç borçlanma senetleri çıkararak fon sağlamak istemiş ve devlet borçları piyasada satılmaya başlanmıştır. Ancak, iç piyasadaki borçlanma Merkez Bankası kaynaklarından borçlanma kadar kolay olmuyordu, MB'den elde edilen kaynaklar muhasebe kayıtları ile silinebilirken, iç piyasadaki borçlanmayı geri ödemek için yeterli kaynağa sahip olunmaması durumunda yeniden borçlanmaya gidilmesi gerekiyor, bu da yükselen reel faiz oranlarını beraberinde getiriyordu. Yüksek faizlerle bile yurt içi gönüllü tasarruflar devletin giderek büyüyen borçlanmasına yetmeyince, ülkeye dışarıdan kısa süreli sermaye girişi gerçekleşti. Zaman içinde sıcak para girişi ile devlet borçlanmasının sakıncaları oluşmaya başlamış, (Türk Lirası'nın dış kur ayarlaması enflasyon hızının gerisinde kalmaya başlamış) bu durum da ihracatın yavaşlamasına, ithalatın artmasına ve dış ödemeler açığının yükselmesine yol açmıştır. Sonuçta belirsizlik ortamının gelişmesi ile artan risk primi, faizlerin daha da yükselmesini beraberinde getirmiştir.

Para artış hızı ve bütçe açığı artış hızı karşılaştırılması yapılırken, 1980 yılı 100 olarak kabul edildiğinde 1990 yılında para arzı artış hızı 5033 olurken; bütçe açığı artış hızı 1980 yılında 100 iken, 1990 yılında 7318 olmuştur. Para arzı artışları, fiyat artışları ve bütçe açığı artışları arasında paralellik görülmektedir.²⁵²⁵

1980 yılında alınan kararlar doğrultusunda iç fiyatların piyasa denge fiyatlarını yansıtması amacıyla; iç fiyatların bir kısmı üzerindeki denetim ve bir kısmına verilen mali destekler kaldırılacaktır. Devlet kesiminin küçültülmesi, KİT'lerin özelleştirilmesi hedeflenmiştir. Dış borçların düzenli ödenebilmesi için devlete kaynak iç borçlanma ile sağlanacaktır, bunun için de KİT karlarını arttıracak yükseklikte KİT fiyatları uygulaması ile kamuda düşük ücret maaş uygulaması, düşük tarım destekleme fiyatları uygulamasına gidilmiştir. KİT'lerin bütçe içindeki yükünün hafifletilmesi ile kamu açıkları küçültülecek ve böylece enflasyonist baskılar düşürülecektir. 1985 yılından itibaren uygulanan Katma Değer Vergisi de bu politikayı destekliyordu. Vergi sistemi 1984 yılından itibaren köklü bir değişiklik geçirmiş, genel olarak sermaye üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi, gelir vergisinin esas olarak ücretlerden oluşan bir nitelik kazanması ile giderek artan faiz ve rant gelirlerinin büyük bölümü vergiden muaf tutulmuş, kurumlar vergisinde de istisnalar yapılmıştır. Türk vergi sistemi ücretlilerin ve tüketicilerin gelirlerine dayalı olarak işlemektedir. Dönem içinde dolaylı vergilerin payı artarken %30'dan %44'e, dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı %46'dan %32'ye gerilemiştir ki, bu da vergi sistemindeki bozulmayı göstermektedir.²⁵²⁶ Bütçe açığını azaltmak amacıyla getirilen vergi uygulamaları

2525 Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 184-185.

2526 Ekonomik Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf, Erişim Tarihi: 10 Aralık 2020.

gelir bölüşümündeki payı olumsuz etkilenen memur ve işçilerin vergi yükünü daha da artırmıştır. Bununla beraber 1985 yılından itibaren devlet ciddi boryutta iç borçlanma sürecine girmiştir. 1981’de Sermaye Piyasası Kurulunun kurulması ile bunu izleyen adımda 1986 yılında İstanbul Borsasının açılması ve yine bu yıl içinde özelleştirme sürecinde KİT hisselerinin borsada satılması mümkün olmuş, Borsada devlet borçlanma kâğıtları ile KİT hisseleri işlem görmeye başlamıştır. 1989’da sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ile yabancıların piyasaya girişi gerçekleşmiştir. Pozitif reel faiz uygulaması ile tasarruf mali sisteme çekilecek, anti-enflasyonist etki oluşacaktır. Bütçe gelirlerinin GSYH içindeki payı %13’ten %10’a gerilerken, vergi gelirlerinin GSYİH içindeki payı 1980’de 10,8’den, 1984’te %8,4’e gerilemiş, 1990’da bir miktar yükselerek %11,6 olmuştur (Tablo 9).

İncelenen dönemde cari harcamalar ve transfer harcamalarının payı toplam harcamaların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Cari harcamalar içinde personel harcamaları ağırlığı oluştururken, 1980’li yılların ikinci yarısında payı daha da yükselmiştir. Cari harcamaların payı 1980’de %45,9’dan, 1985 yılında %39,4’e düşmüş, 1990’da %52,8’e yükselmiş, personel harcamalarının payı ise %31,7’den 1986’da %22,5’e gerilemiş, 1990’da ise %42,5’a yükselmiştir. Dönem içinde transfer harcamaları ise %36,9’dan 1988’de %49,6’ya yükselmiş, izleyen yıllarda bu oran %37’ye gerilemiştir (Tablo 10). Özellikle faiz ödemelerinin payı 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren yükselmiş, faiz ödemelerinin transfer harcamaları içindeki ağırlığı artmış, 1980’de %7,9 iken, 1990 yılında %56,1 olmuştur. Transfer harcamalarının ana ögesini oluşturan cari transferler 1980’lerin ortalarından itibaren iç ve dış borç faiz ödemelerinin artması ile yükselmiştir.²⁵²⁷ Yatırım harcamalarının payı ise 1980’de yaklaşık %20’lerden 1990’da %10’lara düşmüş, en önemli paya sahip olması gereken yatırım harcamaları azalmıştır. Kamu harcamaları içindeki en ciddi aşınma yatırım kalemlerinde meydana gelmiştir (Tablo 10).

Bu dönemde Kamu Kesimi Borçlanma Gereği dönem başında %8,8’den 1985’te %3,6’ya düşmüş, 1990’da %7,4’e yükselmiştir (Tablo 9). İncelenen dönem için 1980-1983 aralığında iç borç stokunun GSMH’ya oranı ortalama %15,3 iken, 1984-1987 aralığında %21’e yükselmiş, 1990’da ise %14,4 olmuştur. Aynı dönemler için dış borç stokunun GSMH içindeki payı sırayla; %24,1, %40,6 ve %42,7 düzeyinde gerçekleşmiştir. İç borç faiz ödemelerinin payı ise %0,5’ten %2,4’e yükselirken, dış borç faiz ödemelerinin payı %0,5’ten %1,1’e yükselmiştir. Türkiye bu dönemde dış dünyadan net kaynak transferi almıştır.²⁵²⁸

2527 Ekonomik Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf, Erişim Tarihi: 10 Aralık 2020.

2528 Kazgan, age., s. 133.

Tablo 9: Kamu Kesimine İlişkin Bazı Verilerin GSYH İçindeki Payları

	KKBG/ GSMH	Vergiler	Faiz öd.	Cari	Transfer	Kon. Bütçe Gel.	Kon. Bütçe Harc.	İç Borç
1980	8,8	10,8	0,4	7	5,7	13	15,3	4,5
1981	4	11,2	0,7	6	5,4	13,1	14,3	1,4
1982	3,5	9,3	0,6	5,1	3,9	10,2	12,4	1,7
1983	4,9	10,1	1,1	5,7	5,7	12,3	14	4,1
1984	5,4	8,4	1,5	5	5,4	9,5	12,8	4,1
1985	3,6	9	1,4	4,4	4,6	9,6	11,3	3,6
1986	3,7	10,5	1,9	4,4	5,1	9,8	11,9	2,9
1987	6,1	10,9	2,3	4,8	5,8	10	12,6	4,1
1988	4,8	10,6	2,9	4,5	6	9,8	12,1	3,5
1989	5,3	11	2,7	5,8	5,4	9,9	12,5	4,6
1990	7,4	11,6	3,8	6,7	4,7	10,5	12,7	5,7

Kaynak: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

İncelenen dönem içinde borç faiz ödemelerinin vergi gelirlerine oranı 1980'de %4,2'den 1990'da %30,8'e yükselmiştir. Borç faiz ve anapara ödemelerinin payı ise %11,9'dan %67,2'ye yükselmiştir. 1980-1990 döneminde iç borç faiz ve anapara ödemelerinin vergi gelirlerine oranı 1989'da %57,8 oranına yükselmiş, kamu altyapı yatırımlarındaki hızlı artış bu artışta etkili olmuştur. İç borçlanma kamu açıklarının finansmanında giderek ana kaynağa dönüşmüş, devlet tahvili ve hazine bonosunun ihracı ile finansal piyasalar gelişmiştir. Ayrıca 1988 yılında dış borçlardan kaynaklanan kur farklarının hazine tarafından üstlenilmesi ile iç borç stoku kabarmış, iç borçtan kaynaklanan faiz ödemelerinin transfer harcamaları içindeki payı da oldukça yükselmiş, yatırım harcamalarına eşit bir paya sahip olmuş, özellikle son yıllarda faiz ödemelerinin payı yatırım harcamalarını aşmıştır. Bununla birlikte iç borç stokunun önemli bölümü kısa vadeli kaynaklardan oluşmaktadır. Kamu menkul kıymetlerinin GSMH içindeki payı %1,4'ten %6,4'a yükselmiş, iç borç faiz ödemelerinin payı dış borç faiz ödemelerine göre daha yüksek olmuş, bu da bütçe açığını körüklemiştir. 1980-1990 döneminde iç tasarrufun

yetersizliği nedeniyle yatırım-tasarruf açığı oluşmuş, bu durumda dış borçlanma ihtiyacı doğmuştur. Dış borç faiz ödemelerinin vergi gelirlerine oranı 1980’de %1,2’den 1989’da %12,3’e yükselmiş, dış borç faiz ve anapara ödemeleri vergi gelirlerine oranı sırayla %2,2’den %27,2’e yükselmiştir.²⁵²⁹ Özetle 1980’lerin özellikle ikinci yarısına damga vuran, kısır döngü haline gelmiş bir borç tuzağı ile karşılaşılmaktadır. Dönem boyunca vergilerin kamu harcamalarını karşılama oranının düşmesi de borçlanma ihtiyacının artışında etkili olmuştur.

Tablo 10: Bazı Harcama Ve Gelir Kalemlerinin Toplam İçindeki Payı

	Cari Harc.	Pers Harc.	Faiz Öd.	Transf. Harc.	Yat. Harc	Vergi Gel./ Top. Gel.	Faiz Öd/ Yat. Harc.	Vergi Gel./ Top. Harc.	Özel Gel.ve Fonlar
1980	45,9	31,7	2,9	36,9	17,2	82,2	17	69,5	1,2
1981	42,1	26,2	5	37,7	20,2	85,5	24,6	78,5	3,4
1982	45	27,6	5,5	34,2	20,8	90,3	26,2	81,5	0
1983	40,9	25,7	8,1	41	18,1	84,1	44,7	74	0,8
1984	39,4	23,7	11,6	42,4	18,3	84,6	63,8	62,7	2,7
1985	39,4	24	12,7	41,2	19,4	84,8	65,5	72,1	2,7
1986	37,4	22,5	16,3	42,7	19,9	88,4	82	73,1	1,2
1987	38,2	26,1	17,8	46,2	15,6	89,7	98,7	71,3	0,2
1988	37,5	26,1	23,7	49,6	12,9	83,6	158,5	67,7	7,5
1989	46,8	36,1	21,7	43	10,2	84,1	163	67,1	6,4
1990	52,8	42,5	20,8	37,1	10,1	82,2	156,9	67,6	8,9

Kaynak:https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf’ten yararlanılarak hesaplanmıştır.

Türkiye ekonomisinde 1980 yılından sonra hızla yaygınlaşan fon uygulaması ile devlet hemen her alanda kaynak toplar duruma gelmiş, zamanla fon uygulaması kullanım amaçları dışına çıkmış ve sayıları hızla artmıştır. Özel-

2529 Ekonomik Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf (10 Aralık 2020).

likle 1980 sonrasında gelirleri belli amaçlara tahsis etme ve bu şekilde bütçe usulleri ve denetimi dışında harcama yapmak ilke olarak benimsenmiştir. Bu fonlar siyasi iktidarın ekonomiye müdahale araçları olarak gelişim göstermiş, 1980 öncesi 33 adet olan fon sayısı 1990'da 104 olmuştur. Özel gelirler fonlarının toplam gelirler içindeki payı %1,2'den %8,9'a yükselmiştir.

3.1.3. Dış Ticaret Dengesinin Gelişimi

1984 yılında Türk Parası Kıymetini Koruma hakkında 30 sayılı karar ile döviz mevzuatında liberalleşme hareketi başlamış; bankacılık sektörü daha fazla dışa açılmış, döviz pozisyonu limitlerinin kaldırılması ile resmî para otoritelerinin bankaların döviz varlıkları üzerindeki hâkimiyeti kaldırılmış, ticari bankalara uluslararası piyasalardan kısa vadeli kredi sağlama yetkisi verilmiş, Türkiye'deki yerleşik kişilere belli bir tutarı geçmeyecek şekilde yurt dışına yatırım yapma imkânı verilmiş, ödemeler bilançosu tablosunun uluslararası standartlara uygun olarak hazırlanması öngörülmüştür.

1980 yılında TL, Dolar karşısında %49 oranında devalüe edilerek kur 47TL'den 70TL'ye çıkarılmış, zirai ilaç ve ham madde ithalatında ise kur 55TL olarak belirlenmiştir. 24 Ocak tarihinden 1 Mayıs tarihine kadar %5'i aşmayan mini devalüasyonlar yapılmış, bu tarihten itibaren kurların günlük olarak tespit ve ilanı konusunda T.C. Merkez Bankasına yetki verilmiş, kurların Maliye Bakanlığınca belirlenmesi uygulamasına son verilmiştir.

İhraç ürünlerine dış pazarlarda rekabet gücü kazandırılması amacıyla birtakım teşvikler ile ithalatın libere edilmesine yönelik tedbirler getirilmiştir. Bunlar:²⁵³⁰

- İhracatta vergi iadesi sistemi yenilenmiş, 1984 yılında vergi iadesi oranları kademeli olarak indirmeye başlanmıştır, 1989'da bu uygulamaya son verilmiştir. Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonundan 1986-1992 arasında ihracatın doğrudan teşvikinde prim ödeme sistemi getirilmiştir.
- İhracat reeskont kredisi uygulanmış, 1989'da kaldırılmıştır.
- İmalatçı ihracatçılara ihracatı teşvik belgesine istinaden döviz tahsisi yapılmış,
- İhracatçıların ihraç mallarının yapımında kullanacakları ithal girdisi için gerekli ithalatta gümrük muafiyeti uygulanmış,
- İhracatçılara döviz transferlerinde öncelik verilmiş,
- Kurulan "İhracatı Teşvik Fonu Kapsamında" teşvik belgesi alan ihracatçılara bu fondan kredi sağlanmış ve belgesiz ihracat kredisi

2530 Apak, age., s. 182-187.

kullandırılmış,

- İhracatla ilgili işlemlerde vergi, resim ve harç istisnası ile sanayi ürün ihraç eden kurumların gelirlerinin belli bir oranına kurumlar vergisi istisnası getirilmiş,
- İhracatçı sermaye şirketlerinin oluşmasına imkân tanınması şeklinde olmuştur.
- İthalatın libere edilmesine yönelik olarak ise; ithalattan alınan damga vergisi oranı düşürülmüş, ithalattan alınan teminat oranları düşürülmüş, ithalatın liberasyonu ile miktar kısıtlamaları, yüksek gümrük duvarları, kur politikası ile korunan yerli sanayinin dışa açılması hedeflenmiştir. 1984 yılında I ve II sayılı Liberasyon listeleri yürürlükten kaldırılmış, tamamen yeni bir sisteme geçilmiş, ithaline müsaade edilmeyen mallar listesi ile ithali izne tabi mallar listesi dışındaki malların ithali serbest bırakılmış, ithali yasak malların sayısı da azaltılmış, izne tabi malların kapsamı ise daraltılmış, 1990 yılında bu liste kaldırılmıştır.
- Gümrük vergileri 1990'lı yıllara doğru önemli ölçüde düşürülmüştür.
- Yerli imalatçılar dampingli ithalat tehdidiyle karşılaşınca, ithalatta haksız rekabetin önlenmesine ilişkin mevzuat 1989'da yürürlüğe konmuştur.

1980 yılında yürürlüğe konan İstikrar ve Yapısal Uyum Programında belirlenen hedefler doğrultusunda dış ticaret, sermaye ve kambiyo kontrolleri önemli ölçüde azaltılarak, TL'nin konvertibilitesinin sağlanması amaçlanmıştır. Karşılaşılan zorluklar (kamu açıklarının büyümesi ve enflasyonun artması) nedeniyle zaman zaman liberalizasyon uygulamalarından geri adımlar atılmıştır. Örneğin, bankalara TCMB'nin belirlediği kur üzerinden belli bir marjdan alım satım yetkisi tanınmış, 1986'da dış borç servisinin artması ile TL'nin dış değeri üzerine baskılar artınca, bankaların kendi kurlarını belirleme yetkisi daraltılmıştır. 1988 yılında kambiyo rejimi açısından önemli bir adım olarak TCMB bünyesinde döviz ve efektif piyasaları açılmıştır.

Tablo 11: Dış Ticaret Göstergeleri

	İhracat /GSYİH	İthalat/ GSYİH	Dış Tic. Açığı/ GSMH	İhracat/ İthalat	Cari İşl. Deng. /GSMH	Rezerv/ İthalat	Borç Servisi/ Mal İhr.	Dış Borç Faiz/ Cari İşl. Gelirleri
1980	5,1	14,2	8,9	36,8	-4,7	0,15	-	-
1981	8,3	15,6	7,1	52,6	-2,8	0,20	-	-
1982	10,9	17	5,7	65	-1,5	0,22	-	-
1983	11,3	18,4	6,8	62	-3,1	0,22	66,9	15,5
1984	14,3	22,2	7,2	66,3	-2,4	0,32	52,3	13,4
1985	15,1	21,8	6,8	70,2	-1,5	0,28	53	13,1
1986	12,8	19,3	6,2	67,1	-1,9	0,39	62,8	16,6
1987	21	29,2	5,8	72	-0,9	0,36	54,1	14,1
1988	16,8	20,7	3,8	81,4	1,8	0,44	61,4	13,9
1989	14,8	20,2	5,2	73,6	0,9	0,58	61,8	13
1990	12	20,7	8,5	58,1	-1,7	0,51	56,3	12,3

Kaynak: Sudi Apak, **Türkiye ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik İstikrar Uygulamaları**, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993, s. 182-187; https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf’ten yararlanılarak hazırlanmıştır.

1980-1990 döneminde Türkiye’nin dış ticaret rakamlarını incelersek; 1980’de ihracatın GSYİH içindeki payı %5,1 iken, 1985’te 15,1’e yükselmiş, 1987’de %21 olmuş, izleyen yıllarda düşmüştür. İthalatın GSYİH içindeki payı ise sırayla %14,2 iken, %21,8’e yükselmiş, 1987’de %29,2 olmuş, izleyen yıllarda düşmüştür. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise; 1980’de %36,8 iken 1988’de %81,4’e yükselmiş, daha sonra düşmüş, 1990 yılında 1981’deki düzeyine ulaşmıştır (%58,1) (Tablo 11). Dönem boyunca ihracatın ithalatı karşılama oranı iki kat yükselmiştir. Cari İşlemler Bilançosu (CİB) açısından ise ilk kez 1988 ve 1989 yılında CİB fazla vermiştir. Bunda belirleyici etken; görünmeyen kalemler başlığı altında yer alan hizmet gelirlerinde ve özellikle turizm gelirlerinde gerçekleşen artıştır. Turizm sektörüne sağlanan ayrıcalıklar ile teşvikler ve turizm altyapısına yapılan yatırımlar 1980’lerin ikinci yarısından itibaren gelirleri artırmıştır. İhracat artışında yurt içi tale-

bin kısılması ile mevcut atıl kapasitenin kullanılmasının yanı sıra, uygulanan teşvikler ve kur politikası etkili olmuştur. 1980'lerin başında yüksek düzeyde olan petrol fiyatları nedeniyle Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin ithal talebinin artması ile bu ülkelere yönelik ihracat artmıştır.

İhracatın ana sektörler itibariyle dağılımında; Tarımın payı 1980 yılında %57,4 iken, 1990 yılında %18,1'e düşmüştür. Madencilik sektörünün payı ise %6,6'dan %2,6'ya düşmüştür. Sanayi mallarının ihracat içindeki payı ise %36,8'den 1990 yılında %79,3'e yükselmiştir. Sanayi malları içinde en önemli pay dokumacılık sektörüne aittir (%45-53). Diğer sektörler ise Demir-Çelik sektörü (%4'ten %17'ye yükselmiştir) ve kimya sanayidir (ortalama %9,5). İmalat sanayiine dayalı ihracat artışında ücret maliyetinin ve iç talebin dönem boyunca baskı altında tutulması etkili olmuştur. Tarımda uygulanan destekleme politikaları nedeniyle (destekleme kapsamında ürün sayısının azaltılması, ürün bedellerinin ödemelerinin geciktirilmesi gibi) iç ticaret hadleri tarım aleyhine bozulmuştur. İthalatın mal gruplarına göre dağılımında ise; yatırım malı ithalatının payı 1980'de %37'den 1990 yılında %26'ya gerilemiştir. Ham madde ithalatının payı ise 1980'de %60,5'ten %1983'te %72,3'e yükselmiş, yıllar içinde bu pay azalıp %66,9'a düşmüştür. İncelenen dönemde tüketim malları ithalatının payı %2,5 iken, 1990'da %13,5'e yükselmiştir.²⁵³¹

Dış Ticaret hadleri 1982-1985 döneminde düşmüş, bunun temel nedeni ise ihracat fiyat endeksindeki düşüş olmuştur. Bunda, ihracatçıların fiyat rekabeti içine girmesi ile ihracata sağlanan yoğun sübvansiyonlar sonucu rekabet şansı olmayan pahalı ürünlerin satılabilir olması etkili olmuştur. Dikkat edilmesi gereken başka konu ise; 1986'da petrol fiyatının düşmesi ile Orta Doğu ülkelerine yapılan ihracatın ve müteahhitlik hizmetlerinin gerilemesidir.²⁵³² 1981 yılında ham petrol varil fiyatı 38 dolar iken, özellikle 1980'li yılların ilk yarısında petrol fiyatları yüksek seyretmiş, ithalat fiyat endeksi yükselmiştir. 1986 yılında ise petrol fiyatları düşmeye başlamış, 1988 yılında 15 dolara kadar gerilemiş, buna bağlı olarak ithalat fiyat endeksi gerilemiştir.

Bununla birlikte, cari işlemler dengesi dönem boyunca 1988 ve 1989 yıllarında pozitif değer almıştır, bunda görünmeyen işlem gelirleri olarak kaydedilen işçi gelirleri ve turizm gelirleri etkili olmuştur. Ödemeler dengesinin bir diğer bölümü olan sermaye hareketlerinde gözlenen en önemli gelişme net doğrudan yatırımlar ile portföy yatırımları şeklindeki sermaye girişlerinde yaşanan artışlardır. Doğrudan yatırımlar 1980'de 18 milyon dolar iken, 1990'da 684 milyon dolar olmuştur. Portföy yatırımları ise 1986'da 146 mil-

2531 Ekonomik Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf, Erişim Tarihi: 10 Aralık 2020.

2532 Tuba Ongun, Türkiye'de Cari Açıklar ve Ekonomik Krizler, Ed: Ömer Faruk Çolak, **Kriz ve IMF Politikaları**, Alkım Yayını, İstanbul 2002, s. 52.

yon dolardan 1989'da 1,445 milyon dolara yükselmiştir.²⁵³³

Türkiye'nin ödemeler dengesinde dış borç ödemeleri de önemli bir yere sahiptir. 1980'li yıllardan sonra dış borçlarda önemli bir artış görülmüştür. Dış borcun ulusal gelire oranı 1983 yılında %29,6'dan 1987'de %46'ya yükselmiş, 1990'da %26'lara gerilemiştir. Bu borçlanma yapısı içinde vade yapısına bakılırsa, kısa vadeli borçların orta ve uzun vadeli borçlara oranı 1983'te %14,2 iken, 1986'da %24,7'ye yükselmiş, 1990'da %22,2 olmuştur. Vade yapısı kısa vadeli lehine gelişme göstermiştir. Anapara ve faiz ödemelerinden oluşan dış borç servisinin ihracata oranı ise 1983'te %66,9 gibi yüksek bir düzeyde gerçekleşmiştir ki, bu da ihracatın önemli bir bölümünün dış borç servisine karşılık geldiğini göstermektedir.²⁵³⁴ Dış borç faizinin cari işlem gelirleri içindeki payı ise yüksek bir seyir izlemiş, dönem başında %15,5 iken 1986'da %16,6'ya yükselmiş, izleyen dönemde bir miktar azalmıştır (Tablo 11).

3.1.4. Parasal Gelişmeler, Faiz Oranları, Enflasyon Seyri

24 Ocak kararlarında para arzı artış hızının azaltılması nominal çıpa olarak seçilmiştir. Döviz kurlarının reel olarak değer kazanacağı kabul edilmiştir. İstikrar tedbirlerinin önceliği faiz oranları ve döviz kuru değişkenlerinin serbest bırakılması olmuştur. IMF ile 1980 yılında üç yıllık bir stand-by anlaşması yapılmış, bu anlaşma ile Türkiye kredi olanağına kavuşmuştur. 1979'da kurulan Fiyat Saptama-Kontrol Koordinasyon komitesi kaldırılarak fiyatların müdahaleler yerine piyasa koşullarına göre belirlenmesi istenmiş, KİT'ler fiyat belirlemede serbest bırakılmıştır. Uygulanan istikrar tedbirleri ile enflasyonla mücadele amacıyla sıkı para politikası adı verilen bir para politikası izlenmesi hedeflenmiştir. Para politikasının yakından izlenmesi enflasyonun kontrol altına alınması açısından Para ve Kredi Kurulu oluşturulmuştur. Kredi faizleri ile vadeli mevduat faizleri serbest bırakılmış, bankalarla borç alanlar arasında saptanacak faiz oranları konusunda Bankalar Birliği'nin kararı ile herhangi bir kısıtlama getirilmeyeceği hükme bağlanmıştır. T.C. Merkez Bankasının mevduat munzam karşılıklarına verilen yıllık faiz oranları arttırılacaktır. Esnek kur politikasının uygulanması ile finansal liberalizasyonun sağlanması hedeflenmiştir. Bu amaçla reel faiz oranlarının pozitif yapılması istenmiş, faiz oranları ile ilgili tavanlar kaldırılmıştır. Diğer yandan dış kaynaklı yatırımları özendirici uygulamalar getirilmiş, yabancı sermaye uygulamalarındaki yetki dağınıklığını gidermek ve formaliteleri en aza indirmek amacıyla, görev ve yetkiler Devlet Planlama Teşkilatı'na bağlı Yabancı Sermaye Dairesi'ne devredilmiştir. Döviz kuru politikası ile ilgili

2533 Ekonomik Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf, Erişim Tarihi: 10 Aralık 2020.

2534 Ekonomik Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf, Erişim Tarihi:10 Aralık 2020.

olarak yapılan düzenlemelerle, iç ve dış enflasyon farklarının kur üzerindeki etkilerini gidermek amacıyla daha esnek bir kur politikası izlenmiştir.

1980-1982 döneminde kamu kesimi finansman açığının programda öngörüldüğü şekilde azalmasına bağlı olarak rezerv para artışı hedeflenen düzeyde tutulmuştur. Bu yıllarda reel faiz oranlarının artması ile parasal genişleme kontrol altına alınmış, toplam mevduat artmış, paranın dolanım hızı yavaşlamış, para talebi artmış, bunun sonucunda fiyat artışları yavaşlamıştır. 1983 yılında ise maliye ve para politikalarının gevşetilmesi ile enflasyon artmaya başlamış, bankerlik piyasasında faaliyet gösteren bazı kuruluşların batması ile kamu açıklarının artması nedeniyle rezerv para hedeflenenin üzerinde artmıştır. Bir yandan enflasyonun artması bir yandan faiz oranlarının düşürülmesi ile reel faiz oranları negatif olmuş, vadeli mevduat artış hızı azalmıştır. Merkez Bankasının bankacılık sektörüne açtığı krediler de artmıştır.

1984 yılında enflasyon hızını yavaşlatmak ve ödemeler dengesini iyileştirmek amacıyla sıkı para politikası doğrultusunda nominal faiz oranları yükseltilmiş, ancak dış varlıklardaki artışa bağlı olarak parasal büyüklükler artınca bazı önlemler alınmış; Merkez Bankasının verdiği reeskont kredileri durdurulmuş, disponibilite oranı %10'dan %15'e çıkarılmış, zorunlu karşılıkların yatırılmayan kısmına uygulanan cezai faiz oranı arttırılmıştır.²⁵³⁵ 1984 yılında vadeli mevduat artış hızı artmış, destekleme alımlarının artması ve KİT ürünlerine yapılan zamlar nedeniyle enflasyon oldukça yüksek bir düzeye çıkmıştır. 1985'te piyasadaki fazla likidite çekilmiş, enflasyon yavaşlamaya başlamıştır.

1986 yılında para arzının kontrolü amacıyla bazı düzenlemeler yapılmıştır. İnterbank Bankalar Arası Para piyasası uygulamaya konulmuştur. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) açılmış ve Sermaye Piyasası Kurulu (SPK)'nın izniyle mali araçlar çeşitlendirilmiştir. Bankalar arası piyasanın kurulması ile ikincil piyasalarda işlem hacmi artmış, para politikasının daha etkin yürütülmesi sağlanmıştır. Disponibilite ve zorunlu karşılık sistemi yeniden düzenlenmiş, devlet iç borçlanma senetlerinin ihale ile satış sistemine geçilmesi ile kamu kesiminin finansmanı için Merkez Bankası kaynaklarına başvurulması azalmıştır. 1987 yılında Açık Piyasa İşlemleri uygulanmaya başlanmıştır. 1987 yılında faiz politikası ekonomik faaliyeti frenlemek ve tasarrufları arttırmak amacıyla yüksek tutulurken, özellikle daha sonra gerçekleşen fiyat artışları nedeniyle faiz oranı enflasyon gerisinde kalmıştır. 1988 yılında dövize olan aşırı talep ile döviz piyasasında dengesizlikler yaşanmıştır. Türk lirasına yönelik talebin arttırılması amacı ile 4 Şubat 1988 kararları alınmış; reel olarak negatif olan mevduat faizleri arttırılmış, bankalar arası faiz rekabeti artmış, bir yıl vadeli mevduat faizi %85'e çıkmış, resmî mevduat dışındaki mevduat türlerine uygulanan faiz oranları bankalar

2535 Parasız, age., s. 213.

tarafından belirlenmek üzere serbest bırakılmıştır. Munzam karşılık oranı ve genel dispoñibilite oranı yükseltilmiş, böylelikle TL cinsinden mali araçların getirisi yükselmiş, döviz piyasasındaki dengesizlikler düzelmiştir.

1988 yılında enflasyon yükselmiş, rezerv para miktarında da artış olmuştur. Faiz oranlarının yükselmesi ile bankaların bu fonları plase etmekte güçlük yaşamaları nedeniyle faiz oranları düşmeye başlamış, zorunlu karşılıklar da iki kez düşürülmüştür. 1989 yılında para politikası uygulaması ile ilgili olarak Merkez Bankası bilanço büyüklüğünün denetim altına tutulması hedefine yönelinmiş, toplam bilanço büyüklüğü, toplam iç yükümlülükler, toplam iç varlıklar, Merkez Bankası Parası gibi bilanço büyüklüğü içindeki bileşenlerin denetlenmesi hedeflenmiş, iç kredilerin genişlemesi sınırlandırılmıştır.

Tablo 12: Parasal Göstergeler

	TÜFE	TL Mev. Faiz Oranı	M1 Artışı	Vadeli Mevd/ Toplam Mevd.	Döv. Tev.H/ Top. Mev.	MBP/ Topl. Bilanço	Topl. Döv. Yük./Topl Bilanço	Emisyon Artış %	TCMB Kredileri Değişme%
1980	101,4	33	58,5	21,4	-			52,4	71,4
1981	34	35	38	41,2	-			38	41,2
1982	28,4	50	38	46,5	-			41	-2,5
1983	31,4	45	44,6	39,9	-			34,6	35,4
1984	48,4	45	16	52,6	-			33,1	29
1985	45	55	23,3	46,9	12,8			43,2	47,7
1986	34,6	48	22,6	36	20,2	33	74,7	36,8	92,7
1987	38,9	52	59,2	26,2	26,9	30,2	74,6	54,8	56,2
1988	73,7	83,9	44,8	31,9	27,9	31	69,5	51,7	40,2
1989	63,3	58,8	75,2	34,7	25	37,4	61,5	86,5	15,1
1990	60,3	59,4	72,8	31,9	25,5	36,7	57,2	68,2	20,7

Kaynak: https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Dönem boyunca vadeli mevduatların toplam mevduatlar içindeki payı %21,4'ten 1985 yılında faiz artışlarına bağlı olarak %46,9'a yükselmiş, 1989'da %34,7 düzeyinde gerçekleşmiştir. Döviz işlemlerine getirilen serbestleşme ile ticari bankaların döviz işlemleri hacminde önemli gelişmeler olmuş, Döviz Tevdiat Hesaplarının toplam içindeki payı 1988 yılında %27,9'a çıkmıştır. Merkez Bankası Bilançosunun denetim altında tutulması parasal kontrolü sağlamak açısından önemli olduğu için, Merkez Bankasının mali sistem aleyhine gereğinden fazla büyümesi önlenmeye çalışılmıştır. Dönemin ilk yarısında MB kredilerinin artış hızı düşmüş, %41,2'den %29'a gerilemiş, 1986 ve 1987 yıllarında artış hızı yükselmiş, izleyen yıllarda %15'e kadar gerilemiştir (Tablo 12). Merkez Bankasının kamuya verdiği krediler dönem boyunca özel sektöre verdiği kredilerin üstünde olmuştur. 1989 yılına kadar MB Kredileri kalkınmanın finansmanı amacıyla kullanılan selektif kredi politikasının bir aracı olmuştur. İç kredilerin denetim altına alınması politikası gereğince 1989 yılında Hazine'nin kısa vadeli avans kullanımına sınırlamalar getirilmiş, reeskont politikası da selektif kredi politikası aracı olmaktan çıkarılmış, para politikası aracı olarak kullanımı öngörülmüştür. Merkez Bankası'nın bankalara açtığı kredilerde denetim altına alınınca iç kredi genişlemesi durdurulabilmiştir. Türk Lirası yükümlülüklerinin toplamı olan Merkez Bankası Parası'nın bilanço içindeki payı döviz yükümlülüklerinin azalmasına paralel olarak 1986'da %33'ten, 1989'da %37,4'e yükselmiştir. Diğer yandan para politikasının bir göstergesi olarak emisyonla bakılırsa emisyon artış hızı dönemin ikinci yarısında özellikle 1989 ve 1990 yıllarında yükselmiş olmakla birlikte, bilanço içindeki payı 1986'da %14 iken, 1990'da %21'e ulaşmıştır.

3.2. 1990-2000 Dönemi Ekonominin Genel Yapısı

1990'lı yıllarda içeride ve dışarıda yaşanan ekonomik gelişmeler küreselleşmenin yayılmasını olumsuz etkilemiş, Doğu Bloku'nun parçalanması, 1991 yılında SSCB'nin dağılması ile dünyada ekonomi politikalarında köklü dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Geçmişte uzun aralıklarla oluşan krizler 1990'lı yıllarda üç yılda bir hatta daha sıkı zaman aralığında oluşmaya başlamıştır (1991, 1994, 1998-1999 krizleri).

1990'lı yıllarda mal akımları ve sermaye akımlarının serbestleşmesi ile bazı anlaşmalar gündeme gelmeye başlamış, Türkiye GATT Uruguay Round anlaşmasını imzalamış, diğer yandan ekonomik bütünleşmeyi destekleyecek şekilde siyasal bütünleşme yolunda Avrupa Topluluğu (AT) ile ilişkilerini canlandırma çabası içine girmiştir. Gümrük Birliği anlaşması gereğince; 1995 yılında anlaşmanın "Geçiş Dönemini" tamamlaması gerekiyordu (AT ülkelerinden yapılan ithalat serbest olacak, AT'nin uyguladığı Ortak Gümrük tarifesi yürürlüğe girecekti).

1990'lı yıllarda Türkiye'de kısa süreli koalisyon hükûmetlerinin yöne-

timde olduğu, makro göstergelerde ciddi değişimlerin gerçekleştiği yıllar olmuş; yıllık ortalama %70'lere fırlayan enflasyon, üç haneli nominal faiz oranlarının yaşanması ile döviz fiyatının ve işsizliğin artması, beraberinde ücretlerin azalması, borsanın çökmesi ile çok sayıda firmanın ve bankanın iflasının gerçekleşmesi, sermaye çıkışının hızlanması, kamu açıklarının artması, büyümenin düşmesi gibi problemler bu yıllara damgasını vurmuştur. Dış dünyada yaşanan krizler ve durgunluk Türkiye ekonomisinin krize sürüklenmesinde etkili olmuştur. 1991 yılında dış borçla hükümetin gereksinimlerini karşılamaları kısa vadeli sermaye girişini artırmış, büyük çaplı sermaye girişi ile cari işlemler açığı yükselmiş, TL aşırı değerlenirken beraberinde dış ticaret açığı da yükselmiştir. İçeride yüksek faiz oranları kısa vadeli sermaye girişinde etkili olmakta, faiz arbitrajı yoluyla kâr elde etmek isteyen dış yatırımcılar kamu borçlanma kağıtları almaktadır. Ancak bu süreçte devalüasyon riski olmadan gerçekleşen yüksek reel faizler portföy yatırımı için uygun ortamı sağlamaktadır. Ancak Körfez krizi ve 1991 Körfez Savaşı ile Türkiye ekonomisinden sermaye çıkışı gerçekleşmiş, diğer yandan Irak'a Birleşmiş Milletlerin koyduğu ambargo ile Türkiye ekonomisi bundan olumsuz etkilenmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin çoğu 1990'lı yıllarda parasını dolar karşısında sabit değerinde tutup devalüasyon beklentisi riskini ortadan kaldırmaya çalışmış, ancak bu politikanın uygulanması ile oluşan makro dengesizlikler ile ekonomileri bozulmuş ve kriz başlamıştır. Bunun en güzel örneği Uzak Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinde başlayan krizler olmuştur.

1993 sonunda başlayan 1994 yılında meydana gelen krize Avrupa para piyasasındaki kargaşanın eklenmesiyle dengesizliğin boyutu büyümüş, İspanyol, Portekiz, İtalyan ve İngiliz parasının değer kaybetmesi ile TL aşırı değerlendirilerek rekabet gücü düşmüş ve CİB açıkları artmış, bu da sermaye kaçışını beraberinde getirmiş, iktidardaki hükümetin faizi düşürme politikası da buna eklenince durum daha da kötüleşmiştir. Avrupa para piyasasındaki kriz zaten ekonomik gelişimi kötü olan Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir.

1994 yılı Türkiye ekonomisi açısından zor bir yıl olmuştur: Toplam net sermaye çıkışı 4,2 milyar dolara ulaşırken, faiz haddi Hazine bonolarında %400'ü aşmış, TÜFE %106 ile üçer hanelik artışa geçmiş, GSMH %6 daralmış (stagflasyon), işsizlik oranı %20'lere ulaşmış; kur, sermaye çıkışı ile 14 bin dolardan 40 bin dolara çıkmıştır. 1998'in ikinci çeyreğinden itibaren etkisini gösteren kriz ise 1994 krizinden farklı nitelik taşımaktadır, 1994 krizinden alınan derslerle "reel kuru" gözleyen MB aşırı değerlendirilmeyi önlemiş, ancak krizin Asya'dan Rusya'ya geçmesi ve dış dünyadaki daralmanın etkisi ile ihracat gelirleri azalmış, döviz gelirleri olumsuz etkilenmiştir. Diğer yandan Rusya'da borsa çöküşü ile sermaye, içinde bulunduğumuz bölgeyi terk etmeye başlamış, iç ve dış borç stoku artarken ekonomi kırılgan hale gelmiştir. Buna enflasyonu düşürme önlemlerinin eklenmesi ile iç talep daralma-

ya başlamış, büyüme düşmüştür. 1998 krizi aynı zamanda bir dönem övgü kaynağı olan “ihracata dönük büyüme” modelinin risklere duyarlı sermaye hareketlerinin egemen olduğu bir ortamda uygulanmasının güçlüklerine ve yarattığı istikrarsızlıklara dikkat çekmektedir.²⁵³⁶

1990’lı yıllarda seyreden dünyadaki kriz kronolojisini incelersek; 1994 yılında Meksika’yı etkisi altına alan kambiyo krizi ile, 1997 yılında Tayland’da patlak veren küresel düzeyde mali istikrarı tehdit eden kriz, önce Endonezya, Güney Kore ile Malezya’ya yayılmış, daha sonra 1997’de Rus ekonomisini etkilemiş, 1999 yılında ise Brezilya’yı etkisi altına almıştır. Krizler genel olarak makroekonomik dengesizliklerin sonucu değil, büyük orandaki mali sistemdeki zaafaların ve yönetim hatalarının, kriz öncesi yıllarda izlenen yanlış kambiyo ve borçlanma politikalarının sonucu olarak oluşmuştur. Bu ülkeler sermaye girişinin sürekliliğini sağlamak amacıyla paralarını sabit kurla dolara bağlamışlar, doların değer kaybetmesi ile söz konusu ülkelerin rekabet gücü olumlu etkilenmiş, bu politika ile ihracat potansiyelleri uzun süre sürdürülememiş, dolayısıyla devalüasyonlar kaçınılmaz olmuştur. Mali sistemdeki zayıflıklar (mali sistemin dışa kapalı olması, dışa açılma konusundaki çekingenlik); kredi disiplininin zayıflaması, mali kuruluşların denetimi ile ilgili mevzuatının yetersiz olması, kredilerin etkin olmayan yatırımlara gitmesi ile verilen kredilerin geri dönmemesi, bankacılık sektörünün kur değişimlerine karşı hassas duruma gelmesi, banka iflaslarının oluşması, özel sektörün ölçsüz borçlanması şeklinde görülebilir.

3.2.1. Genel Denge Analizi (Büyüme, Sektörel Gelişmeler, Yatırım, Tasarruf İlişkisi)

Türkiye ekonomisinde 1990’lı yıllarda yaşanan makroekonomik göstergelerdeki olumsuz gelişmelerde 1989 yılından itibaren uygulamaya konulan yüksek faiz- düşük kurla beslenen kısa vadeli sermaye girişlerine dayanan borçlanma politikası, OECD ülkelerinde yaşanan durgunluk ve uygulanan kambiyo kuru politikası ile ihracatta sıkıntıların oluşması etkili olmuştur. İç talep artışına bağlı büyüme politikası kamu sektörü aracılığı ile sağlanmış, ücret ve maaşlara yapılan zamlar bütçe açıklarını artırmıştır. Diğer yandan yoğun altyapı yatırımlarının da etkisi ile KİT ürünlerinin fiyatlarının düşük belirlenmesi kamu borçlanma gereğini, beraberinde yükselen faiz oranlarını ve iç borç stokunu şişirmiştir. Artan faiz ile spekülasyon sermaye girişi hızlanmış, bununla beraber döviz kurları baskı altına alınmış, bu da ihracatı olumsuz etkilemiş, cari işlemler açığı artmıştır. Dolayısıyla böyle bir ekonomik yapı içerisinde hükümet 1994 yılına gelindiğinde krizin oluşması ile 5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler Uygulama Planını uygulamaya koymuştur. Bu önlemler istikrar programı önlemleri ve yapısal düzenlemeler olarak sı-

2536 Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 284-285.

nıflandırılabilir. Bunlar:

- Kamu maliyesi açısından yatırımların durdurulması, personel ücretleri dışında kamu harcamalarının dondurulması, bir defalık vergi uygulaması ile ek gelir sağlanması ve bütçe açıklarının düşürülmesi, KİT ürünleri fiyatlarının altı ay süreyle arttırılmaması, Hazine ve diğer kamu kuruluşlarına Merkez Bankasından kredi kullanımını konusunda sınırlamalar getirilmesi,
- Döviz kurlarının hedeflenen enflasyon oranı ile uyumlu şekilde belirlenmesi ile ödemeler dengesinin iyileştirilmesi, ihracatın desteklenmesi amacıyla gerçekçi kur politikasının yanı sıra Eximbank'a ayrılan kaynakların arttırılması,
- MB'nin parasal büyüklükleri kontrol altına alması, zorunlu karşılık ve disonibilite sisteminin değiştirilmesi, mali piyasalardaki istikrarsızlık nedeniyle sistem dışına çıkan bankalardaki tasarruf mevduatının tamamının tasarruf mevduatı sigorta fonu kapsamına alınması,
- Yapısal düzenlemeler olarak ise; kayıt dışı ekonomiyi sisteme dâhil etmek vergide etkinliği arttırmak için 1 Temmuz 1995'ten itibaren herkese bir vergi numarası verilmesi, özelleştirme programına hız kazandırılması, sosyal güvenlik reformu yapılması, tarımsal destekleme uygulamasının (hububat, tütün, şekerpancarı dışındaki ürünler destekleme kapsamından çıkarılmış, fındık, ayçiçeği, pamuk gibi ürünlerin fiyatları Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri tarafından açıklanmıştır) gözden geçirilmesi olarak sıralanabilir.

Küreselleşme ile ülkeler arasında karşılıklı bağımlılığın oluşması, IMF gibi kurumların etkisinin artmasına yol açmıştır. Bu dönemde ödemeler dengesi bozulan ülkelere IMF bazı şartlar koyarak kredi açmaya başlamıştır. Türkiye'de IMF ile bu bağlamda stand-by anlaşmaları yapmıştır. Oluşturulan GDDS sistemi ile (Genel Veri Yayınlama Sistemi) üye ülkelerin ana makroekonomik ve mali verilerinin toplanması ve yayınlanmasına yönelik standartlar oluşturulmuştur (Ekonomideki dört kategori -reel ekonomi, kamu sektörü, mali sektör, dış sektör- ile ilgili mali verilerin toplanması ve yayınlanmasına ilişkin standartlardan oluşmaktadır.). Buna ek olarak IMF 1999 yılında kendisine üye olan ülkelere ekonomisi güçlü olanlar için, kriz bu ülkelere bulaşmadan önlem olarak Olağanüstü Durum Kredisi adı altında bir fon oluşturmuştur. Bu doğrultuda 1998'de Türkiye ile IMF arasında Yakın İzleme Programı uygulaması yapılmıştır. 1998 yılında vergi reformu ile mali yapı düzenlenmesi yapılmış, Mali Milat olarak tanımlanan süreçte kayıt dışı kaynakların bankalarda bir gün süreyle bloke edilmesi istenmiş, bunun yapılması halinde geçmişe dönük bir inceleme yapılmayacağı bildirilmiştir. (yaklaşık 25

milyar dolarlık para sermaye artırımını şeklinde, 4 milyarlık dövizde bankalara yatırılarak kayıt altına alınmıştır. 1999 yılında kredi derecelendirme kurumu (SP) Türkiye'nin "olumlu" olan kredi notunu "durağan"a çevirmiştir. SP'nin Türkiye ekonomisine ilişkin tespiti "parçalanmış şahsi politikaların egemenliğindeki siyaset sahnesi, vergi gelirlerinin üçte ikisini götüren faiz yüküne yansıyan mali esneksizlik, süren yüksek enflasyon beklentisi ve dış krizlerin etkilerine karşı korunaksızlık" olarak belirlenmiştir.²⁵³⁷ Türkiye yabancı piyasalardaki kredibilitesini arttırmak, faiz oranlarını düşürerek borçlanmada yaratılan mali baskıyı önlemek ve ekonomiyi disiplin altına almak amacıyla, 24 Aralık 1999 tarihinde IMF ile Stand-by anlaşması imzalamıştır. 1998 yılında ekonomik büyümenin yavaşlaması, dış ve iç talepteki daralmalar, reel faizlerde kamu borçlanma gereğinin artışıyla kaynaklanan yükselmeler, sermayenin ülkeden çıkışı ve dış ticaretin daralması gibi sorunlar nedeniyle, hükümet ekonomik krize çözüm paketi adı altında önlemler almıştır. Bu önlemler arasında Türkiye'ye dampingli ithalatın önlenmesi, ihracatın artırılması amacıyla Eximbank'a kaynak aktarılması, tüketici kredilerinin artırılarak talebin yükseltilmesi amacıyla kaynak kullanım destekleme priminin indirilmesi gibi önlemler yer almaktadır. Buna ek olarak; Anayasada yapılan değişikliklerle özelleştirme ve ulusal tahkime anayasal bir zemin hazırlanması, emeklilik yaşının yükseltilmesi amacıyla SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı kanunlarında değişiklikler yapılması, MB'nın üç yıllık dönemi kapsayan para programı ilan etmesi, ek vergi ve yeni vergi yükümlülükleri getiren kanunların çıkarılması, kamu bankalarının tarım ticaret sektörlerine verdikleri düşük faizli kredilere sınırlamalar getirilmesi, Tarımda Yeniden Yapılanma ve Destekleme Kurulu oluşturulması, yeni Bankalar Kanununun çıkarılması, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumunun oluşturulması, bazı bankaların Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonuna devredilmesi, Sermaye Piyasası Kuruluna geniş yetkiler veren kanunun çıkarılması gibi düzenlemeler de gelmektedir.²⁵³⁸ Programın temel amaçları tüketici enflasyonunun düşürülmesi, reel faiz oranlarını uygun seviyeye düşürmek, ekonominin büyüme potansiyelini arttırmak olarak sıralanabilir.

2537 Karluk, *age.*, s. 437.

2538 Abdülkadir Göktaş, **Küresel Kriz ve Türkiye**, Özen Yayıncılık, Ankara 2000, s. 225.

Tablo 13: GSMH Büyüme Hızı Ve Sektörlerin Yıllar İtibariyle Büyüme Hızı

	GSMH Büyüme Oranı	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1990	9,4	7	9,3	9,9
1991	0,3	-0,6	2,9	0,5
1992	6,4	4,3	6,2	6,3
1993	8,1	-0,8	8,3	10,4
1994	6,1	-0,6	-5,7	-6,6
1995	8	1,3	12,5	6,3
1996	7,1	4,6	6,8	7,7
1997	8,3	-2,2	10,2	8,6
1998	3,9	9,6	1,8	3,6
1999	-6,1	-5,7	-4,6	-1,3
2000	6,3	7,1	6,2	6,6

Kaynak: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf

İncelenen dönemde makro göstergelerin yorumuna bakılırsa; GSMH büyüme hızı 1991 yılında 0,32'ye inmiş, 1993 yılında %8,1 olmuş, ancak izleyen yıllarda krizin de etkisi ile düşmüştür. Bu yıllarda iç talepteki daralmaya bağlı olarak bazı sektörlerde ciddi stok artışları görülmüş, imalat sanayi üretimi de düşmüştür. 1997 krizinden sonra 1998'de 3,9 iken, 1999'da -6,1 küçülmüştür.²⁵³⁹ Bunun yanı sıra kamu borçlanma gereğinin yükselmesinden dolayı tasarruf eğiliminin yükselmesi, özel tüketim harcamalarının düşmesi ve ihracatta yaşanan olumsuz gelişmelerde büyüme seyrini etkilemiştir. Sektörel gelişmelere bakılırsa; tarımda büyüme oranı çok düşük seyretmiş, kriz yıllarında 1994'te %0,6 ve 1998'de %5,7 düşmüştür. Sanayi sektörü ise iki yıl hariç pozitif artış sergilerken, 1994 ve 1999 kriz yıllarında sırayla %5,7 ve %4,6 azalmıştır. Hizmetler sektörünün artış hızı da dönem boyunca dalgalı bir artış sergilemiş, bahsi geçen kriz yıllarında sektör küçülmüştür (1994'te -6,6, 1999'da -1,3) (Tablo 13). Tarımın GSYİH içindeki dağılımına bakılırsa; 1990'da %17,5, 1994'te %15,5, 1999'da %15,3 olmuş, imalat sanayinin payı

2539 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

ise sırayla %22, %22,1 ve %19,2 düzeyinde iken, hizmetlerin payı ise sırayla %43,7, %47,2 ve 52,7 olmuştur. Dönem boyunca tarımın payı düşük kalırken, hizmetlerin payı daha yüksek olmuştur. Altıncı plan döneminde (1990-1994) ve yedinci plan döneminde (1996-2000) tarımın yıllık ortalama büyüme hızı %1,6 ve %1,7 iken, sanayi %3,8 ve %4, hizmetler ise %4,1 ve 4,5 olmuştur.²⁵⁴⁰

Bu dönemde işsizlik oranı da yükselmiş, 1994'te %9,1 iken, izleyen yıllarda bir miktar düşmüştür. Enflasyon ise %105,2 olmuş dönemin en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 1986 yılından itibaren uygulanan iç talebe dayalı büyüme politikasının özellikle kamu sektörü aracılığıyla sağlanması, ücret ve maaşlara yüksek oranlı zamlar yapılması, yoğun altyapı yatırımlarının bütçe dengesini bozması, taban fiyatlarının yüksek belirlenmesi ile enflasyon yüksek düzeyde seyretmiştir. 1998 yılına gelindiğinde ise yaşanan iç ve dış talep daralmaları neticesinde büyüme azalırken enflasyon düşme eğilimine girmiştir. Yakın izleme anlaşmasına bağlı olarak talebi kısma yoluyla enflasyonun düşürülmesi politikası, kamu ürünlerinin fiyatlarının baskı altına alınması ve para politikasının sıkı bir şekilde izlenmesi ile enflasyon düşürülmüştür.

Tablo 14: Ekonominin Genel Dengesine İlişkin Göstergeler

	Kişi Başına GSYİH (Dolar)	GSYİH Büy. Oranı	İşsizlik Oranı	Enf. Oranı	Yurt İçi Tasarruf/GSMH	Yurt İçi (SSY) Yatırım/GSMH	Tas-Yat Dengesi
1990	3639	9,3	8,5	60,3	22	22,6	3,5
1991	3577	0,9	8,7	66	21,4	23,7	2,5
1992	3695	6	9	40,1	21,6	23,4	2,1
1993	4116	8	9,4	66,1	22,7	26,3	0,5
1994	3008	-5,5	9,1	105,2	23,1	24,5	0,6
1995	3781	7,2	8,1	89,1	22,1	24	1,8
1996	4012	7	7,1	80,4	19,9	25,1	-1,5
1997	4120	7,5	7,3	85,7	21,3	26,3	-1,7
1998	4338	3,1	7,4	84,6	22,7	24,3	1,9
1999	3907	-3,4	8,2	64,9	21,2	22,1	0,6
2000	4129	6,8	7	54,9	18,2	22,8	-2,8

Kaynak: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf

2540 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

1990, 1993 ve 1995-1997 yıllarında pompalanan sermaye girişi ile beklenmedik düzeylere ulaşan büyüme hızı, daha sonra getirilen kısıtlamalar, sermaye kaçıışı veya dış dünyadan yansıyan durgunlukla düşmüş, faizler, döviz fiyatı ve fiyatların artması ile reel ücretler olumsuz etkilenmiş, işsizlik artmıştır. 1990'lı yıllarda gelir bölüşümünün giderek üst gelir sınıfı lehine değişmesi iç tasarruf oranının yükselmesine neden olmuş, ancak iç yatırım oranı dış yatırımların da artmasıyla yükselmiş, iç kaynak açığı giderek büyümüştür.²⁵⁴¹ İncelenen dönemde özel sabit sermaye yatırımları ve özel tasarruflar artmış, ancak kamu tasarrufları yetersiz kalmış, kamu sabit sermaye yatırımları ise düşük kalmıştır. Yükselen reel faizlere bağlı olarak artan yabancı sermaye girişi reel yatırımları finanse etmekten çok, spekülatif kazanç elde etmek için gelmekte, bu da kamunun faiz ödemelerini arttırmakta, kamu tasarrufları üzerinde negatif etki yaratmaktadır. 1997-1999 yılları arasında özel tasarruf oranı oldukça yüksek gerçekleşirken, kamu tasarrufları azalma eğiliminde olmuştur. Kamu tasarruflarını belirleyen en önemli kalem olan bütçe açıkları 1990'lı yılların ortalarından başlayarak döneme damgasını vururken, kamu tasarruflarının da negatif değer almasına yol açmıştır. (Tablo 15).

2541 Kazgan, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 296.

Tablo 15: **Kamu ve Özel Tasarrufların - Yatırımların GSMH ve Sabit Sermaye Yatırımları İçindeki Payları**

	Kamu Tasarrufu/ GSYİH	Özel Tasarruf/ GSYİH	KSSY/ GSYİH	ÖSSY/ GSYİH	SSY/ GSYİH	Kamu SSY/ SSY	Özel SSY/ SSY
1990	2,6	22,1	5,2	16	21,2	30,8	69,2
1991	0,7	23,9	5,6	16,5	22,1	31,7	68,3
1992	-0,6	24,6	5,5	16,4	21,9	31,5	68,5
1993	-0,7	25,8	5,4	19,2	24,6	27,4	72,6
1994	-0,1	25	3,7	19,1	22,8	20,2	79,8
1995	-0,1	24,6	3,1	19,6	22,8	17,5	82,5
1996	-1,1	23,4	3,8	20	23,8	20,3	79,7
1997	0,8	22,6	4,6	20,5	25,1	23,1	76,9
1998	-1,4	25,7	4,8	18,3	23,1	25,8	74,2
1999	-5	25,1	4,9	14,4	19,3	29,9	70,1
2000	-3,4	21,8	5,2	15,7	20,8	30,1	69,9

Kaynak: https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_SosyalGostergeler_1950-_2014.pdf'den yararlanılarak hesaplanmıştır.

3.2.2. Kamu Maliyesi, İç ve Dış Borçların Gelişimi

1989 yılından itibaren finansal serbestleşmenin getirdiği kısa vadeli sermaye girişi ile spekülâtif finansman ve kırılğan büyüme, yüksek kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG) ve istikrarsızlık ortamı içinde gerçekleşmiştir. KKBG'nin GSMH içindeki payı 1993'te %10,2'ye yükselmiştir (Tablo 16). Bu dönemde spekülâtif amaçlı gelen yabancı sermaye döviz kurlarını baskı altına almış, TL aşırı şekilde değerlenmiş, yüksek düzeyde gerçekleşen iç borçlanma ihtiyacı nedeniyle artan yüksek faiz ve düşük kur dışarıdan gelen sıcak para için çok kazançlı bir ortam oluşturmuştur. 1994 yılında kamu gelirlerini artıran, kamu giderlerini azaltan kamu borçlanma gereğini düşüren, KİT'lerin zararlarını azaltan önlemler alınırken, özelleştirme gelirlerinin artırılması yönünde çalışmalar hızlandırılmış, sosyal güvenlik reformuna ilişkin girişimlerde bulunulmuştur. 1994'te KKBG'nin payı %6,2'ye düşmüş, ancak 1998 yılından itibaren özellikle 1999'da %15,6'ya yükselmiştir. Getiri-

len önlemler kamu borçlanma gereğinin düşürülmesinde etkili olamamıştır. Türkiye’de kamu harcamalarına bir disiplin getirilmeden, harcamaları karşılayacak gelir artışı sağlanamadığı için kamu kesimi borçlanma gereği düşürülemedi, bu da kamu borç stokunu artırmıştır. Dönem boyunca bütçe açığı-borç- faiz kısır döngüsü kaçınılmaz bir son olmuştur.

Gelirler açısından döneme bakıldığında; Vergi gelirlerinin toplam gelirler içindeki payı 1990’da %82,2’den 1994’te %78,9’a düşmüş, 1997’de %82,5 olmuştur (Tablo 17). 1999 yılında vergilerin GSYİH içindeki payı %16,3 düzeyinde gerçekleşmiştir (Tablo 16). 1993 yılında vergi gelirlerini artıran kararlar alınmış; KDV oranları %12’den %15’e çıkarılmış, Gelir Vergisi yeniden düzenlenmiş; en üst gelir dilimi vergi oranı %55’e çıkarılmış, Taşıt Alım Vergisi %100, Motorlu Taşıt Vergisi %70 oranında yükseltilmiştir. Dolaylı vergilerin toplam vergiler içindeki payı dönem içinde artmış, 1990’da %47,9 iken, 2000’de %59,1’e yükselmiştir. Dolaysız vergilerin payı ise sırayla %52,1’den %40,9’a düşmüştür.²⁵⁴² 1994 kararları çerçevesinde vergilerle ilgili olarak ücretliler dışında Gelir ve Kurumlar Vergisi yükümlülerinin ek bir vergi ödemeleri, net aktif ve eşdeğer matrah üzerinden bir defaya mahsus olmak üzere düşük oranlı bir vergi alınması, motorlu kara, deniz hava taşıtlarından bir defaya mahsus vergi alınması, birden fazla konutu olanlardan ek Emlak Vergisi alınması gibi uygulamalar getirilmiştir.²⁵⁴³ Türk vergi sistemi 1998 yılında çıkarılan Vergi Kanunu ile “Vergi’de Milat” olarak isimlendirilen köklü bir reforma tabi tutulmuş; vergi tabanının genişletilmesi, kayıt dışı ekonominin kayda alınması, vergi yasalarının basit ve herkesçe anlaşılabilir olması esas alınmıştır. Vergi adaletinin sağlanması ile götürü vergileme kaldırılarak belge alıp vermeyi zorunlu kılan gerçek gelir üzerinden vergi alınan bir uygulamaya geçilmiştir. Herkesin kazancına göre vergi alınması ilkesi getirilmiş, vergi kimlik numarası getirilmesi için yasa çıkarılmıştır.²⁵⁴⁴ 1990’larda gelişmekte olan ülkelerde gerçekleştirilen vergi reformlarında arz yönlü vergi politikaları etkili olmuş, etkinlik ve tarafsızlık ilkelerinin belirleyici olması ile vergi sistemi basitleştirilerek vergi tabanının genişletilmesi öngörülmüştür. Krizin vergi gelirleri üzerindeki etkisinin en iyi göstergesi vergi gelirlerinde reel artışlar olup olmadığıdır, yoksa nominal artışların olması doğaldır. 1997, 1998 ve 2000 yıllarında ise vergi gelirleri reel olarak sırayla %10, %26 ve %35 düzeyinde artmış, 1999 yılında %1,5 düzeyinde azalmıştır.²⁵⁴⁵ Kayıt dışı ekonominin yaygınlaşması ile vergi yükümlüleri vergi ödemekten kaçınmak-

2542 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf

2543 Erdiñ Tokgöz, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi 1914-1999**, İmaj Yayınevi, Ankara 1999, s. 225.

2544 Karluk, **age.**, s. 135-136.

2545 Şükrü Kızılot, Mustafa Durmuş, “Ekonomik Kriz ve Kamu Maliyesi”, **Kriz ve IMF Politikaları**, Alkım Yay., Ankara 2002, s. 123.

ta, bu durum yeterince vergi gelirleri elde edilmemesine yol açmakta, bu da açıkları artırmaktadır.

Fon hesaplarına bakılırsa, 1992 yılında Bütçe Yasasına alınan kararla fonların gelirlerinin MB'de açılan Müşterek Fon Hesabına aktarılması kararlaştırılmıştır. 1993'te 63 adet fon bütçe kapsamı içine alınmıştır. Mali Milat ile bir defaya mahsus olmak üzere finansal sistem dışındaki fonların bankacılık sektörüne aktarılması durumunda kaynağının sorulmaması ve vergi alınmaması uygulaması getirilmiştir. 1999 yılında uygulamaya konan Ekonomik İstikrar Programında tasfiye edilecek fonlar belirlenmiş, yeni fon oluşturulmaması öngörülmüştür. Özel gelir ve fonların toplam gelirler içindeki payı 1995'te %15,2 olmuş, 2000'de %8,9'a düşmüştür (Tablo 17).

Tablo 16: Kamu Kesimine İlişkin Bazı Verilerin GSYH İçindeki Payları

	KKBG/ GSMH	Vergiler	Faiz öd.	Cari	Transfer	Kon. Bütçe Gel.	Kon. Bütçe Harc.	İç Borç
1990	7,3	11,6	3,8	6,7	4,7	10,5	12,7	5,7
1991	10,1	12,3	4,6	7,8	6,2	11,4	15,4	7,6
1992	10,5	13	4,6	8,5	5,3	11,9	15,1	7,9
1993	10,2	13,2	6,2	8,3	8,5	13,2	18,2	6,7
1994	6,2	13,2	8,1	7,1	9,2	14,3	17,3	6,5
1995	5	12,7	7,1	6,2	9,3	13,4	16,4	6
1996	8,6	13,5	8,7	6,5	12,2	13,6	19,8	9,4
1997	7,7	14,8	6,7	7,2	11,9	14,8	20,6	8
1998	9,4	15,5	9,6	7,4	13,4	16,7	22,2	8,9
1999	15,6	16,3	11,5	8,8	16,6	18	26,9	11,2
2000	11,8	17,8	13,2	8,2	18,4	19,9	28,2	6,9

Kaynak: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

Harcama kalemleri içinde ise cari ve transfer harcamalarının payı toplam harcamaların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Cari harcamalar içinde

personel harcamaları önemli yer işgal ederken, (özellikle 90'lı yılların ilk yarısında), transfer harcamaları içinde faiz ödemelerinin payı artmış, 1990'lı yılların ikinci yarısında en büyük pay transfer harcamalarına gitmiştir. Faiz ödemelerinin transfer harcamaları içindeki payı 1990'da %56,1'den 1994'te %62,4'e yükselmiş, 2000'de ise %66,8 olmuştur. Transfer ve personel harcamaları son beş yılda harcama kalemlerinin %85'ini oluşturmuştur. Personel giderlerinin GSMH içindeki payı 1990'da %42,5 iken izleyen yıllarda alınan önlemlerle bu pay özellikle 1995 sonrasında düşmüş, 2000'de %21,2'ye gerilemiştir.²⁵⁴⁶ Transfer harcamalarının payı ise artan faiz ödemeleri nedeniyle 1990'da %37,1'den 2000'de %65,2'ye yükselmiştir. Personel ve transfer harcamaları bütçenin açıklarını büyütürken, bütçenin bir ekonomi politikası aracı olarak kullanımını güçleştirmiştir. Yatırım harcamalarının payı ise dönem başında %10'lardan dönem sonunda %5'lere düşmüştür. Faiz ödemelerinin yatırım harcamalarına oranı ise dönem boyunca katlanarak artmıştır. Bununla birlikte vergi gelirlerinin harcamaları karşılama oranı da yıllar itibariyle azalmış, %56,4 olmuştur (Tablo 17).

Dönem boyunca iç talebe dayalı büyüme kamu sektörü aracılığıyla sağlanmıştır. Ücret ve maaşlara zamlar yapılmış, taban fiyatları yüksek belirlenmiş, KİT'lerin ürettiği mal ve hizmetlerin fiyatı düşük tutulmuş, kamu borçlanma gereği piyasalardaki kaynakları çekerken faiz giderleri yükselmiş, iç borç anapara ve faiz ödemeleri de beraberinde artmıştır. Dış borç servisi de bu dönemde yükselmiştir. Borç stokunda kısa vadeli borçların payı artmış, kriz ortamında belirsizliklerin artması ile dış kredi imkânları daralınca iç kaynaklara başvurulmuştur. İç borçlanma faizi enflasyon düzeyinin üzerinde olmuş (1997'de %108,4 iken, 1998'de %135 düzeylerine ulaşmıştır. Devlet iç borçlanma senedi (DİBS) reel faiz oranları 1989-1993 aralığında %10,5 iken, 1994'te %20,5, 1995-97 aralığında %23,6 olmuş, 1999'da ise %35,2 gibi çok yüksek bir düzeye çıkmıştır.²⁵⁴⁷ Faiz ödemelerinin bütçe gelirlerini karşılama oranı 1990'da 25,3'ten %61,5'e yükselmiştir. Gelirlerin çok büyük kısmı faiz ödemelerine gitmektedir. İç borç faiz ödemelerinin vergi gelirleri içindeki payı ise 21,1'den 70,9'a yükselmiş, iç borç faiz ve anapara ödemelerinin vergi gelirlerine oranı %45,6'dan %133,1'e yükselmiştir. Dış borç faiz ödemelerinin vergi gelirlerine oranı 1990'da %9,6'dan 1994'te %11,1'e yükselmiş, 2000'de %6,2'ye düşmüştür. Dış borç faiz ve anapara ödemelerinin vergi gelirlerine oranı ise sırayla, %21,6 iken %31,3'e yükselmiş, 2000'de %20'e düşmüştür. Kamu maliyesi açısından çarpıcı olan vergi politikasının istikrar aracı olarak görülmesinin ortadan kalkması ile vergilemeyi bir araç olarak kullanamayan

2546 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

2547 Habip Yıldız, Türkiye'de Kamu Kesimi Borçlanma Gereğinin Artış Nedenleri ve Kamu Borçlarının Boyutları, *Mevzuat Dergisi*, Yıl 9, S 107, Kasım 2006, <https://www.mevzuatdergisi.com/2006/11a/01.htm>, Erişim Tarihi: 13.01.2021.

devletin iç ve dış borçlanma yollarını pahalı bedeller ödeme pahasına kullanma yoluna gitmesi olmuştur.²⁵⁴⁸

Tablo 17: Bazı Harcama Ve Gelir Kalemlerinin Toplam İçindeki Payı

	Cari Harc.	Pers Harc.	Faiz Öd.	Transf. Harc.	Yat. Harc.	Vergi Gel./TG	Faiz Öd/ Yat. H	Vergi Gel/ Top. H	Özel Gel.ve Fonlar
1990	52,8	42,5	20,8	37,1	10,1	82,2	156,9	67,6	8,9
1991	50,5	54,2	18,5	40,5	9	81,3	140,4	60,4	13,7
1992	56,1	47,1	18,2	35,3	8,6	81,3	137,8	63,9	13,5
1993	45,6	38,4	24	46,8	7,5	75,2	219,1	54,5	18,8
1994	41,1	32,9	33,2	53,3	5,6	78,9	409,8	65,5	13,9
1995	37,7	29,4	33,7	57	5,4	77,8	465,4	63,4	15,2
1996	32,6	24,7	38	61,4	6	83	517,2	57	10,1
1997	34,8	25,9	28,5	57,8	7,4	82,5	325,2	59,4	9,5
1998	33,2	24,8	39,6	60,4	6,4	78,8	521,2	59,2	9,7
1999	32,6	24,6	38,2	61,8	5,6	78,7	545,3	52,7	10,2
2000	28,9	21,2	43,5	65,2	5,9	79,7	585,1	56,4	8,9

Kaynak: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf

3.2.3. Dış Ticaret Dengesinin Gelişimi

Ekonomiye egemen olmaya başlayan finansal serbestleşmenin bir tarafında finansal piyasaların gelişmesine neden olan iç finansal serbestleşme, diğer tarafında ise sermaye hareketlerinin ve kambiyo rejiminin önündeki engelleri kaldıran dış finansal serbestleşme yer almaktadır. Türkiye ekonomisinde dış finansal serbestleşmenin ilk adımı 1983'te çıkarılan 28 sayılı karar ile atılmış, 1984'te 30 sayılı karar, 1989'da 32 sayılı karar ile döviz işlemleri ve sermaye hareketleri serbestleştirilmiştir. Şubat 1990'da yapılan ek değişik-

2548 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

liklerle TL'nin konvertibilitesinin IMF tarafından onaylanmasının ardından, 1991'de yapılan düzenlemelerle bazı eksiklikler giderilmiştir.²⁵⁴⁹ Türkiye'de yerleşik uluslararası piyasalardan borçlanabilme, yurt dışına yatırım yapabilme, yurt dışında finansal varlık tutabilme, kendi aralarında borçlu-alacaklı ilişkilerinde döviz kullanabilme, döviz cinsinden banka mevduatına sahip olma, ödeme yapma olanağı elde etmişlerdir. Yerleşik olmayanlarda yurt içi finansal piyasalarda yatırım yapabilir, yurt içinden borçlanabilir, yurt dışına kazançlarını transfer edebilirler. İthalat ve ihracat rejimlerinde de düzenlemeler yapılmıştır; ihracatçıların elde ettikleri dövizin %70'ini üç ay içinde yurda getirip yetkili kurumlara satma, %30'unu serbestçe kullanabilme imkânı verilmiştir. Türki Cumhuriyetlere yapılan ihracat bedellerinin yurda getirilme süresi uzatılmış, malla ödenmesi kolaylaştırılmış, ayrıca beş milyon dolara eşit dövize kadar nakdi sermayeyi bankalar aracılığıyla ihraç etmek izne tabi olmaksızın serbestleştirilmiştir. 1990 yılı ithalat rejimi kararı ile ithalat teminatları ve ithali izne tabi mallar listesi kaldırılarak, ithal edilecek mallar tek listede toplanmış, ithali yasaklı malların ithali serbest bırakılmış, gümrük vergisi ve fonlarda indirimler yapılmıştır. 1993 yılında ithalde alınan vergi benzeri kesintiler gümrük vergisi adı ile tek vergide toplanmış, Gümrük Birliğine gidilmesi ile nominal koruma oranları düşürülmüş, GATT ile yapılan taahhütler gereği ihracatta vergi iadesi ödemeleri kaldırılmış, ihracatın desteklenmesi politikalarına ağırlık verilmiş, ihracatta sanayi ürünleri ve bazı tarım ürünlerine uygulanan Kurumlar Vergisi istisnası kademeli azaltılarak daha sonra kaldırılmıştır. Dış ticaret şirketleri ihracat kredileri ile desteklenmiş, ihracata ilişkin işlemler basitleştirilmiş, ihracı yasak mallar sayısı azaltılmıştır.²⁵⁵⁰ Mal akımlarında serbestleşme uluslararası anlaşmalar GATT Uruguay Round ve Avrupa Topluluğu ile Gümrük Birliği anlaşmaları sonucunda olmuş, 22 yıllık geçiş dönemi 1995 Ortaklık Konseyi kararı ile tamamlanmış, "Son Döneme" girilmiştir. Gelişmiş ülkelerin dokuma-giyim, deri eşya gibi ürünlerde Türkiye'den yaptıkları ithalatta gümrük vergileri çok az düşürülmüştür. Oysa ithalatta Türkiye hemen hemen üçüncü ülkelere karşı sifıra yakın koruma ile ticaret yapabilmektedir. 5 Nisan kararları ile TL'nin döviz karşısındaki değer kaybı beklenenden yüksek olmuş, Türk ihracatçısının fiyat dezavantajı ortadan kalkmış, yeniden rekabet edebilir hale gelmiştir. İhracatçıya verilen kredi genişletilerek uygulanmış, dış rekabet gücüne haiz ürünlerde üretim desteklenmiş, ihracata yönelik sanayilerde tarımsal ham madde girdilerinin dünya fiyatlarından sağlanması için uygulanan prim sisteminin kapsamı genişletilmiştir.

1995 Stand-by anlaşması çerçevesinde 1,5 mark ve 1 dolardan oluşan kur

2549 Sinan Sönmez, "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm**, Dr. Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 41-42.

2550 Parasız, **age.**, s. 322.

sepetinin öngörülen enflasyon oranı kadar artırılması hedeflenmiş, kur politikası ile reel döviz kurundaki dalgalanmaların en aza indirilmesi istenmiştir. Türkiye 1994 krizi ile bir yandan nominal kurların reel düzeyini ayarlarken (iç-dış enflasyon farkına göre döviz piyasasına müdahale ederek), bir yandan da para piyasasına müdahale ediyordu. 1989-1993 arası aşırı değerli kurla faiz düşürme çabası (döviz kurunun çapa olarak kullanılması politikası) 1994'te mali krize yol açınca bu politika da bırakılmıştır. 1998'de yüksek miktarda sermaye çıkışı ile faizler %148'e fırlayınca, ekonomi daralmaya girmiş, emisyon artırılarak TL'nin değer kaybı görece serbest bırakılmıştır.

1990'lı yıllarda iki rakamlı enflasyon seviyeleri nedeniyle reel para stoku azalınca, faizler yükselmiş, yabancı fonların ülkeye girişi ile ödemeler dengesi iyileşmiştir. 1990'lı yılların ilk yarısında döviz arzındaki artış, fiyatların ve döviz kurlarının artmasını engellemiştir. TL'nin reel olarak değer kazanması üretim yapısının ihracat aleyhine gelişmesine ve dış pazarın kaybedilmesine yol açmıştır. 1990'lı yıllarda endüstrileşmiş ülkelerde yaşanan durgunluk ihracatı olumsuz yönde etkilemiştir. İhracatın GSYİH içindeki payı 1990'da %6,5 iken, 1994'te %10,2 olmuş, izleyen yıllarda bu oran hemen hemen aynı düzeyde seyretmiştir. İthalatın payı ise 1990'da %11,1 iken, 1991 ve 1992'de bir miktar düşmüş, izleyen yıllarda artmaya devam etmiş, 1997'de %19,1, 2000'de ise %20,5 olmuştur (Tablo 18). İthalattaki artışta Gümrük Birliğine ilişkin beklentilerin etkisi olmuş, ihracat artışı ise OECD ülkelerindeki durgunluk ve iç talepteki canlılık nedeniyle düşük olmuş, diğer yandan bu durgunluk ithal mallarının fiyatının düşmesine neden olmuştur. 1994'te TL'nin yapılan devalüasyonla değer yitirmesi sonucu ihracatın ithalatı karşılama oranı %60,6 olmuştur. 1996 yılında AB ülkelerinden yapılan ithalattaki artış oranı yükselirken, ihracattaki artış oranı düşük kalmış, beklenen ihracat patlaması gerçekleşmemiştir. Diğer yandan 1996 yılı başından itibaren Avrupa Birliği Ortak Gümrük Tarifesi uygulamasına geçilmesi ile üye ülkelerden yapılan sanayi malları ithalatı artmıştır. 1997 yılında üretim artışının yüksek düzeyde gerçekleşmesi, TL'nin değerlenmesi ve iç talebin canlı olması da ithalatı arttırmıştır. 1996'da İhracat artışının yüksek olmamasının nedeni dünya ticaretinin büyüme hızındaki yavaşlama olmuş, 1997'de dış talepteki artış nedeniyle ihracat artmıştır. 1998 yılında SSCB'nin dağılması ile Rus ekonomisinin girdiği kriz sonucu bavul ticareti hacmi düşmüştür. 1980'li yıllardaki ihracata dayalı büyüme 1990'lı yıllarda yerini ithalata dayalı büyümeye bırakmıştır. Konvertibilitiyi izleyen yıllarda ithalatın artışında kısa vadeli sermaye girişleri etkili olmuştur.

Dış Ticaret açığının GSYH içindeki payı 1990'da %4,7 iken, 1994 yılında %2,4'e düşmüş, Cari İşlemler Bilançosu (CİB) fazla vermiştir.²⁵⁵¹ 1991, 1994 ve 1998 yıllarında CİB pozitif bakiye vermiş, diğer yıllarda negatif değer al-

2551 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

mıştır. 1995'te açık yükselmiş, %5,9 olmuştur; Dış ticaret açığındaki olumsuz gelişme ekonominin hızlı büyümesine, iç pazarın canlı olması (Tüketim ham madde yatırım malı ithalinin artması) ile TL'nin değer kazanmasına bağlanabilir. Bu dönemde hizmet ihracı giderek artmış 1997'ye gelindiğinde turizm, müteahhitlik taşıma gibi hizmet gelirlerine işçi transferlerinin eklenmesi ile mal ihracına yakın bir gelir elde edilmiştir. Bu dönemde dış ticaret hacminin GSYH içindeki payı %17'lerden %32'ye yükselmiştir. Dış ticaret hadleri açısından bakıldığında; 1994=100 alındığında ihracat fiyat endeksi 1997'de 102,5, 2000'de 87,8 düzeyinde gerçekleşmiş, ihracat fiyatı düşerken, ithalat fiyat endeksi 1997'de 100,2, 2000'de 94,9 düzeyinde gerçekleşmiştir.²⁵⁵²

İthalatın mal gruplarına göre dağılımında; 1990'da %18 olan yatırım malı ithali 1995'te %22,7'e yükselmiş, 2000'de %20,8 olmuştur. Ara malların ithalatı toplam ithalatın önemli kısmını oluştururken (%72,4), 2000'de %66 olmuştur. Tüketim malları ithalatının payı ise 1990'da %9,3'ten 1995'te %6,7'e düşmüş, 2000'de %12,7'ye yükselmiştir.²⁵⁵³ İhracat ise rekabetin fazla olduğu sanayi ve tarım ürünlerinden rekabetin sınırlı kaldığı hizmetler alanına kaymıştır. İhracatın dörtte üçü mamul mallardan kaynaklanmış, dokuma giyim mal ihracatı artmış, kendi ithalatı üzerinden ihracat yapabilen tek imalat alt kesimi olmuştur. OECD verilerine göre yüksek teknoloji mallarda ihracatın ithalatı karşılama oranı %10, orta yüksek teknoloji mallarda %23, orta ilkel teknoloji mallarda %77, ilkel teknoloji mallarda %225'tir.²⁵⁵⁴ İhracatın mal gruplarına göre dağılımında ise 1990'da tarımın payı %17,4 iken, izleyen yıllarda bu oran oldukça düşmüş, 2000'de %6 olmuştur. Madencilik payı oldukça düşüktür %1,4, imalat sanayinin payı ise 1990'da %79,9'dan 2000'de %91,9'a yükselmiş, imalat sanayi önemli bir yer işgal etmiştir.²⁵⁵⁵

2552 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

2553 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

2554 Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1999.

2555 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

Tablo 18: Dış Ticaret Göstergeleri

	İhracat/ GSYİH	İthalat/ GSYİH	Dış Tic. Açığı/ GSMH	İhracat/ İthalat	Cari İşl. Deng./ GSMH	Rezerv./ İthalat	Borç Servisi/ Mal ihr.	Dış Borç Faiz/ Cari İşl. Gelirleri
1990	6,5	11,1	6,3	58,1	1,7	51,1	56,3	12,3
1991	6,8	10,5	4,8	64,6	-0,2	58,2	55,6	12,3
1992	7	10,9	5,1	64,3	0,6	66,7	59,3	11,7
1993	6,4	12,3	7,8	52,1	3,5	60,4	53,6	11,5
1994	10,2	13,2	3,2	77,8	2	71	55,2	11,8
1995	9,6	15,8	7,7	60,6	-1,4	65,3	55	10,1
1996	9,5	17,9	5,7	53,2	-1,3	57,2	35,6	8,3
1997	10,4	19,1	7,9	54,1	-1,4	55,9	38,7	7,9
1998	10	16,9	6,9	58,7	1	64,2	53,9	7,8
1999	10,7	16,4	5,6	65,4	-0,7	83	63,1	10,4
2000	10,5	20,5	11,1	51	-4,9	62,7	71,2	10,9

Kaynak:https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf

1990'lı yıllarda sermaye giriş - çıkışları oldukça yoğun olmuş, 1995-1997 arası toplam net sermaye girişleri yılda 9 milyar dolara yaklaşmış, bu dönemde cari işlemler bilançosu açığı yılda ortalama 3 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. 1993 yılında cari işlemler açığı (dönemin en yüksek açığı) 6433 milyon dolar olmuş, uluslararası rating kuruluşlarının risk puanını artırması 1994 krizinin habercisi olmuştur. 1991 ve 1994 yıllarında sermaye çıkışı olmuş, diğer yıllarda girişler olmuştur. Cari işlemler açığının finansmanı ise 1996 ve 1997 yıllarında gerçekleşen sermaye girişi ile sağlanmıştır. Bu dönemde döviz fiyatı cari işlemler bilançosundaki hareketlerden kopmuş, sermaye hareketlerinin etkisine girmiştir. Türkiye'de faiz hadlerinin yüksekliği ile de sermaye girişi olmakta, dış açıklar rahatça kapanabilmektedir. Sermaye girişleri artarken TL reel olarak değerlenmekte, CİB açığı büyümekte, azalışta ise TL reel olarak değer kaybederken CİB fazla vermektedir. Cari işlemler bilançosunda yer alan portföy yatırımları ise 1998 yılı dışında sürekli pozitif bakiye vermiş, 1998'de ciddi çıkışla ekonomide olumsuz etki yarat-

mıştır. Dönem boyunca doğrudan yatırımların miktarı düşük kalmıştır.²⁵⁵⁶

Borç politikasının bu dönemde uygulanan politikalar sonucu önem kazanması ile finansal araçların yüksek getiri sağlaması yabancı fonların ekonomiye gelmesine katkıda bulunmuştur. Dönem boyunca aşırı tüketim ve ithalat yabancı tasarruflarla beslendiği için dış borçlar da artmıştır. Dış borçların GSMH içindeki payı 1990'da %26,1 iken, 1994'te %38,8, 2000'de ise %44,7'ye yükselmiştir. Borç yapısına bakılırsa; kısa vadeli dış borçların toplam içinde oranı %18'den %23'e çıkmış, orta ve uzun vadeli borçların payı ise yüksek olmuş, %81'den %76'ya düşmüştür. Spekülatif büyüme dış borçlanmaya süreklilik kazandırmakta dış borç servisi artmakta bu da finansal krizlere zemin hazırlamaktadır. Dış borç servisi dönem içinde %28'den %38'e yükselmiştir.²⁵⁵⁷

3.2.4. Parasal Gelişmeler, Faiz Oranları, Enflasyon Seyri

Para politikası uygulamaları açısından 1990 yılı önemli olmuş, MB ilk kez parasal programını kamuoyuna açıklamıştır. 1991 yılında Körfez krizinin yol açtığı sorunlar, piyasalardaki belirsizlik ortamı ve ülkenin erken seçim ortamına girmesi nedeniyle MB para programı açıklamamıştır. MB 1992 yılında da bir para programı açıklamış, ancak program gerçekleştirmeleri hedeflenen miktarların üzerine çıkmıştır. Kamu kesiminin finansman gereksinimlerini Hazine kaynakları ile gerçekleştirmesi piyasa faiz oranını yükseltmekte, MB'nin kaynakları kullanılmakta, bu da artan likidite ve gerçekleşen enflasyonist beklentilerle birlikte döviz piyasasında talep baskısı yaratmaktadır. Bu durumda yapılan müdahalelerle resmî rezervler azalmış, para programı orta vadeli hedeflerden uzaklaşmıştır. 1993 yılında ise bir parasal program açıklanmamıştır.

Türkiye ekonomisi ile ilgili olarak açıklanan düşük kredi notu nedeniyle ekonomide giderek artan bir devalüasyon beklentisi ile piyasaya verilen TL'ler dövize yönelmiş, döviz kurları üzerindeki baskı ile devalüasyon kaçınılmaz hale gelmiş, 26 Ocak, 1 Mart ve 17 Mart tarihlerinde olmak üzere üç devalüasyon gerçekleştirilmiştir. 5 Nisan 1994 tarihinde bazı tedbirler getirilmiş, kamu açıklarının finansmanında MB kaynaklarının kullanımının durdurulması, MB'nin parasal büyüklükler üzerindeki denetim ve mali piyasalar üzerindeki istikrar sağlayıcı işlevlerinin güçlendirilmesi ilke olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda Hazine'nin ve diğer kamu kuruluşlarının MB'den kredi kullanımlarına sınırlamalar getirilerek MB'nin özerkliğinin arttırılması kararlaştırılmıştır. Ekonomide mali derinliğin arttırılması ve sermaye piya-

2556 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

2557 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

salarının etkinleştirilebilmesi için yeni finansal araçların kullanımı gündeme gelmiştir. Bu amaçla repo uygulamalarına ilişkin düzenleme tamamlanmış, gayrimenkul yatırım fonları ve ortaklıkları düzenleme kapsamına alınmıştır. 5 Nisan istikrar paketi ile Hazine'ye kısa vadeli avans limiti genel bütçe ödeneklerindeki artışın %15'inden %12'sine indirilmiş, ilerleyen yıllarda bu oranda aşamalı bir düşüş öngörülmüş, ayrıca mevduata sonsuz güvence verilmiştir.²⁵⁵⁸ 1990'ların ilk yılları dikkate alındığında bilanço büyüklüklerinde gerçekleşen artışın parasal yetkililer tarafından denetim altına alınamadığı görülmektedir.

Krizi izleyen 1995 yılında enflasyon hızının yavaşlatılabilmesi amacı ile sıkı para politikasının uygulanması gerekliliği benimsenmiş, bu amaç doğrultusunda MB bilanço büyüklüğünü oluşturan parasal kalemlerin denetlenmesi öngörülmüştür. Bu program özellikle yılın ilk yarısında başarılı olmuş ve MB'nin kamuya açtığı krediler belirli ölçülerde denetim altında tutulabilmiş, döviz rezervleri bir miktar artmıştır.

Enflasyon ile mücadeleye yönelik ciddi bir siyasi iradenin (1995 sonu gerçekleşen seçimlerle) 1996 yılında da oluşmaması nedeniyle MB finansal piyasalarda istikrarın sağlanmasına ve korunmasına yönelik hareket etmiş, iç varlık artışını sınırlamayı ve dış varlık artışı kadar TL yükümlülük yaratmayı öngörmüştür. Merkez Bankası Kanunu gereği Hazine'ye açılan kısa vadeli avansın bir sınırının olması ve 1996 yılında kısa vadeli avans sınırı dışında hiçbir kamu kuruluşuna MB kaynaklı kredi kullandırılmaması, iç varlık artışının parasal yetkililerin denetiminde ve düşük oranlı gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu durumun sonucu olarak para programınca belirlenen ana değişkenlerden biri olan net iç varlıkların yıl boyunca öngörülen sınırlar içerisinde kalması sağlanmış, döviz kuru gözetimi sürmüştür. MB yıl boyunca rezerv para artışını talep artışı ile paralel götürmeye çalışmıştır. Net dış varlıklardaki artışın rezerv para üzerinde yarattığı arz fazlasının çekilmesinde ise açık piyasa işlemleri yıl boyunca aktif olarak kullanılmış, MB kaynakları yerine piyasadan kaynak elde edilmesine yönelinmiştir.²⁵⁵⁹ Rezerv Para büyüklüğü izlenmesi, yorumlanması açısından para politikası uygulaması için çapa olarak görülmüştür.

1997 yılında döviz kurlarının beklenen enflasyon paralelinde bir gelişim göstermesi ve döviz kuru politikası ile reel kurda bir istikrar sağlanarak dış satıma yönelik kesimlerin rekabet gücünün korunması hedeflenmiş ve daha genel bir anlamda cari işlemler açığının sürdürülebilir düzeylerde tutulması sağlanmıştır. Uygulanan para politikası; MB bilançosundaki iç varlıkların

2558 Nur Keyder, **Para, Teori, Politika, Uygulama**, Beta Dağıtım, İstanbul 1998, s. 151-153.

2559 Rıza Kandiller, "1990'lı Yıllarda İzlenen Para Politikası ve Değerlendirilmesi", **Hazine Dergisi**, S 7, Temmuz 1997, İstanbul, s. 3.

azalması, bankanın döviz pozisyonunun güçlenmesi ve ara hedef olarak dikate alınan rezerv paranın yalnızca net dış varlıklardaki artış karşılığı yaratılması şeklinde olmuştur.

1998'de MB'nin enflasyon ile mücadele ve istikrarlı büyüme hedeflerini bir arada gözettiği söylenebilmektedir. Para programında rezerv para büyüklüğü hedeflenmiş, bu büyüklük için bir hedef aralığı oluşturulmuş ve rezerv para artış hızının enflasyon ve büyüme oranı ile tutarlı olmasına çalışılmış, rezerv para artışının kaynağının dış varlık artışı olması amaçlanmıştır. 1998 yılının ikinci altı aylık döneminde para programı uygulamasında hedef büyüklük değişkeni seçimi ile ilgili değişikliğe gidilmiş ve net iç varlıklar hedef politika değişkeni olarak kararlaştırılmıştır.

1999 yılında IMF ile imzalanan Yakın İzleme anlaşması çerçevesinde hayata geçirilen para programı ile birlikte enflasyonun azalma eğilimi içerisinde girdiği görülmektedir. MB bir yandan net iç varlıklarını azaltırken bir yandan da rezerv para artışını dış varlıklara dayandırma politikasını gerçekleştirmeye çalışmıştır.²⁵⁶⁰ MB finansal kuruluşların kısa dönemli oluşan likidite ihtiyaçlarını açık piyasa işlemleri yolu ile karşılamış, kur politikası veri kabul edilerek yıl genelinde piyasada oluşacak faiz oranlarının net dış varlıklardaki artış eğiliminin sürdürülmesi ile tutarlı olması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda ekonominin gereksinimi olan TL, net dış varlık artışı karşılığı verilmeye çalışılmıştır. Dolayısı ile rezerv paranın net dış varlıklardaki büyümeye bağlı olarak 1999 yılı genelinde artış eğilimini devam ettirdiği görülmektedir. Ancak net dış varlık artışındaki yavaşlamadan dolayı rezerv para yıllık artış oranı da yıl içerisinde giderek azalan bir seyir izlemiş, net iç varlıklar (kamuya açılan nakit krediler) kalemi de azalma eğilimi göstermiştir. MB kur politikasını hedeflenen enflasyon ile tutarlı olacak bir şekilde belirlemeyi amaçlamıştır.²⁵⁶¹

1990-1994 arasında MB net iç varlıkları üzerinde denetimi sağlayamamış ve net iç varlıklar enflasyonun üzerinde artmıştır. Bu yıllarda parasal genişlemenin kaynağı kamu kesimine ve mali kesime açılan kredilerden oluşmuştur. Buna karşılık, 1995-2000 yılları arasında net iç varlıklar üzerinde daha fazla denetim olanağı sağlanmış, dış kaynak girişinin artması ile para arzı yabancı kaynağa dayandırılmıştır.

2560 Cem Mehmet Baydur, Bora Süslü, "1990'lı Yıllarda Türkiye'de Para Politikası Uygulamasında Çapalar", **İMKB Dergisi**, 6/21, İstanbul 2002, s. 57.

2561 TCMB, (1999), **Yıllık Rapor**, <http://www.tcmb.gov.tr>.

Tablo 19: Parasal Göstergeler

	TÜFE	TL Mev. Faiz Oranı	M1 Artışı	Vadeli Mev./ Topl. Mevd.	Döv. Tev.H/ Topl. Mev.	MBP/ Topl. Bilanço	Topl. Döv. Yük./ Topl. Bilanço	Emisyon Artış %	TCMB Kredileri Değişme %
1990	60,3	59,4	72,8	31,9	25,5	36,7	57,2	68,2	20,7
1991	66	72,7	52,4	32,3	33,5	43,2	51,9	51,2	193,7
1992	70,1	74,2	51,9	28,5	38,6	46,7	47,5	73	128,7
1993	66,1	74,8	68,7	23,2	44,3	42,1	51,8	71,3	96,3
1994	106,3	95,6	75,1	25,2	51,7	25,5	65,6	90,5	59,5
1995	89,1	92,3	89,8	26,6	53	25	70,5	86,2	28,4
1996	80,4	93,8	73,5	29,5	48,5	23,5	66	70,7	84,7
1997	85,7	96,6	102,4	27,1	50,4	9,5	59,2	98,5	-8,9
1998	84,6	95,5	74	29,7	46,8	4,5	54,7	75	2622
1999	64,9	46,7	69,3	31,2	46,5	7,7	55,9	79,9	16,4
2000	54,9	45,6	82,3	29,7	45,4	3,1	51,5	57,8	4738

Kaynak: https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf’ten yararlanarak hazırlanmıştır.

1990-1993 arasında %10,5 olan reel faizler 1994’te %20,5 olmuş, 1995-1997 arasında %23,6, 1999’da ise %35,2’ye yükselmiştir.²⁵⁶² Yüksek reel faizlere rağmen Türkiye’de para ikamesi olgusu sürmüştür, döviz tevdiat hesapları (DTH) yükselmiş ve bu para arzındaki genişlemenin kaynağını oluşturmuştur. Döviz Tevdiat hesapları 1990’da %25,5 iken 1993’te %44,3 olmuştur (1993 yılında faiz oranlarını düşürmek için iç borçlanma yerine TCMB’den kısa vadeli avans kullanılmış, TL’den kaçış başlamıştır). 1994’te MB’den kredi kullanımına sınırlamalar getirilmiş, MB’nin parasal büyüklükleri kontrol etmesi öngörülmüştür. Mevduat Munzam Karşılıkları ve Disponibilite sistemi değiştirilmiş, bankalardaki tasarruf mevduatlarının tamamı tasarruf mevduatı sigorta fonu kapsamına alınmıştır.

2562 Habip Yıldız, “Türkiye’de Kamu kesimi Borçlanma Gereğinin Artış nedenleri ve Kamu Borçlarının Boyutları”, **Mevzuat Dergisi**, Yıl: 9, S 107, Kasım 2006, <https://www.mevzuatdergisi.com/2006/11a/01.htm>, Erişim Tarihi: 13.01.2021.

1992 yılında dört parasal büyüklük, toplam bilanço büyüklüğü, toplam iç yükümlülükler, toplam iç varlıklar ve Merkez Bankası Parası (MBP) üzerine hedefler konmuştur. MB bilanço büyüklüğü önceki yıla göre 1992'de bir önceki yıla göre %84,7 artarken, 1997'de bir önceki yıla göre değişim %128 olmuş, MB bilanço büyüklüğü hedefi aşmıştır.²⁵⁶³ MB'nin birincil hedefi kendi bilançosu ile ilgili işlemleri kontrol etmek olmuştur. MBP, MB'nin krediler ve döviz işlemleri yoluyla yarattığı paradır, 1992'de MBP hedeflerin üzerinde artmıştır (%46,7), ancak bu durum sürdürülebilir değildir. MBP izleyen yıllarda azalmış, özellikle 1997'de Hazine ve MB arasında yapılan protokol ile Hazine Kısa Vadeli Avans kullanımından tümüyle vazgeçmiş, bu da iç varlıkların azalmasına yol açmıştır. MB Açık Piyasa İşlemleri (APİ) ile piyasayı fonladığı için MBP azalmıştır. 1997'de MBP'nin bilanço içindeki payı %9,5'a, 1998 yılında ise %4,5'a düşmüştür (Tablo 19).

Döviz yükümlülüklerinin bilanço içindeki payı 1992'de %47,5 olmuş, 1995'te %70,5'a yükselmiş, izleyen yıllarda bu oran %50'lere düşmüştür (Tablo 19). 1993'te krediler mevduatlardan hızlı artmış, bankacılık ve kamu kesimine verilen krediler de yükselmiştir. Net iç varlıklar, bilanço toplamı, MBP, toplam yükümlülüklerdeki artışlar yavaşlamış, rezerv para artışı hızlanmıştır. Rezerv para; bankacılık işlemleri yoluyla toplumun nakit tutma eğilimi yoluyla talep ettiği para olup, içinde emisyon da vardır. 1993'te rezerv para bir önceki yıla göre %68,7 artarken, 1997'de %84,7 artmıştır.²⁵⁶⁴ 1997'de Rezerv para artışı enflasyon artışı ile paralel seyir izlemiştir.

1997 yılında MB uyguladığı para politikası mali piyasalarda istikrarı sağlamaya yönelik davranmış, MB TL ve döviz piyasalarında oluşan fiyat dengesini korumaya yönelik politikalar izlemeye çalışmıştır. Yıl boyunca döviz kuru artışının enflasyon oranında olması reel faiz oranlarında önemli bir dalgalanma görülmemesi, bu politikaların sonuç verdiğini göstermiştir. Para politikası uygulaması rezerv para artışında iç varlıkların katkısını azaltmak ve dış varlıkların payını arttırmak şeklinde özetlenebilir. MB likidite sıkışıklığını gidermek için APİ yapmış, piyasayı fonlamıştır. MB 1998 yılından itibaren enflasyonun düşürüleceğini ilan etmiş, bu amaçla gerek fiyatlarda gerekse faiz oranında düşüş eğilimi göstermek için çaba sarf etmiştir. MB özerkliği konusunda bir adım atılmış, ilk kez 1998'de ek bütçe yapılmaması kararı alınmıştır. Mali piyasaların, bankaların denetimlerinin güçlendirilmesi için sermaye yeterliliği rasyosu ve net açık pozisyonlarına ilişkin düzenlemeler öngörülmüştür.

Sonuç olarak Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası dönemde ithal ika-

2563 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

2564 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf.

mesine dayalı planlı sanayileşme modeli terk edilmiş, ihracat önderliğinde gelişme modeli çerçevesinde liberalleşme ve dünya ekonomisi ile bütünleşme programları uygulanmıştır. 1980'li yıllardan itibaren uygulanan finansal liberalleşme politikalarıyla birlikte yabancı sermaye girişlerinde artışlar yaşanmış, finansal piyasalar üzerinde etkisini gösteren sınırlandırıcı ve yönlendirici politikalar zamanla kademeli olarak kaldırılmıştır. Finansal serbestleşme politikalarının bütçe, ödemeler dengesi açıklarının yüksek olduğu, enflasyonist ortamda gerçekleşmesinin beraberinde getirdiği olumsuz sonuçlar ile dengeler bozulmuştur. 1980'li yılların ortalarından itibaren, Türkiye'de arz yanlı ekonomi politikaları uygulanmaya başlanmıştır. Özellikle 1985 yılından sonra serbestleşme ile birlikte Türk finans sektöründe yaşanan hızlı gelişmeler, yeni finansal araçların piyasalara arz edilmesine ve bu yönde faaliyet gösteren düzenleyici kurumların faaliyet göstermesine yol açmıştır. Yeni oluşturulmaya çalışılan finansal serbestleşme ile kamu maliyesi para politikası, dış ticaret dengesi ve genel makroekonomik göstergelerde çeşitli dönüşümler yaşanmış, zaman zaman dengeler bozulmuş, istikrar tedbirleri ile çeşitli önlemler alınmaya çalışılmıştır.

Türkiye ekonomisi 1990'lı yıllardan itibaren ise önemli ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu krizler gerek dış dünyadan gerekse ekonominin iç dinamiklerinden kaynaklanan krizler olmuştur. Bu duruma yol açan yapısal faktörler; artan kamu kesimi açıkları, yüksek enflasyon, bozulan dış denge, sürdürülemez bir iç borç dinamiği ve başta kamu bankaları olmak üzere mali sistemdeki sağlıksız yapılanma olmuştur. 1991-1992, 1994, 1998-1999 kriz yılları Türkiye ekonomisinde makroekonomik dengeleri önemli ölçüde değiştirmiş, alınan önlemlerle krizlere çözüm getirilmeye çalışılmıştır.

1980-2000 döneminde uygulanan politikalar sonucu; bu yıllar kamu açıklarının yükseldiği, tasarrufların yetersiz kaldığı, iç ve dış borçlanmanın arttığı, sıcak para girişinin (yüksek faiz uygulaması ile) olduğu, enflasyonun yüksek seyrettiği, dolayısıyla TL'nin değerinin düşerek döviz kurlarının yüksek olduğu, ithalatın arttığı, dış ticaret açıklarının olduğu, düşük büyüme ile yüksek enflasyon ikilisinin (stagflasyon) bir arada gerçekleştiği yıllar olmuştur. Zaman içinde ortaya çıkan olumsuz gelişmeler uygulanan politikalarla durdurulmaya çalışılsa da, çoğu zaman yeterince etkili olunmamış, makroekonomik dengelerin bozulması uzun yıllar sürmüştür.

1980-2000 dönemi Türkiye ekonomisi açısından hem önemli dönüşümlerin yaşandığı hem de çeşitli krizlerin ve olumsuzların yaşandığı bir dönem olmuş, bu dönemden alınacak derslerle sonraki dönemlere ışık tutacak deneyimlere sahip olunmuştur. İki ayrı dönem olarak incelenen bu dönem analizinde, ekonomik dengelerin önemi vurgulanmış, oluşan dengesizlikler ile ekonomik göstergelerdeki gelişmeler özetlenmiştir.

3.3. Ekonomik Krizler*

3.3.1. 24 Ocak 1980 Kararları

Türkiye’de 1970’lerin ortasından itibaren ortaya çıkan dış ödeme sorunları ile yüksek enflasyon ve önceki krizlere göre çok daha ağır ekonomik sorunlar, 1980’lerin başında ekonomide radikal önlemlerin alınmasını zorunlu hale getirmiştir.²⁵⁶⁵ Ekonomik bunalım, 1974 OPEC petrol krizi, Kıbrıs sorunu, ekonomik ilişkilerin yoğun olduğu diğer ülkelerin yaşadığı ekonomik krizler, dünyada stagflasyon olgusunun ilk defa tecrübe ediliyor olması gibi dış faktörler ülke içindeki ekonomik sorunları daha da ağırlaştırmıştır.²⁵⁶⁶ Bu dönemde bir taraftan kalkınma planları ile sanayileşme hedeflerinden vazgeçilmemiş ancak diğer taraftan bunalımın yaşandığı yıllarda istikrar tedbirlerinin de uygulanma zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

24 Ocak 1980 tarihinde Süleyman Demirel Hükümeti tarafından alınan kararlarının diğer istikrar programlarından ayırt edici en önemli özelliği, sadece kısa vadeli değil orta ve uzun vadeli yapısal değişikliklerin programın hemen başlangıç aşamasında tasarlanmış olmasıdır. Programın teorik altyapısı, neoliberal iktisat düşüncesine dayanmaktadır. Bu anlamda para arzının kontrolü ve devletin ekonomiye en az düzeyde müdahalesi temel politika yaklaşımını oluşturmaktadır. Nobel ödüllü Milton Friedman’ın öncülüğünde gelişen Parasalcı (Monetarist) iktisat düşüncesine göre enflasyonu önlemek için para arzının aşırı artışını engellemek gerekmektedir. Ayrıca neoliberal yaklaşımın temel iddiası, özel sektörün kamu sektörüne göre çok daha verimli ve etkin çalıştığıdır. Dolayısıyla istikrar programının önceliklerinden biri de piyasa ekonomisine işlerlik kazandırmak olmuştur.²⁵⁶⁷

Programın temel özellikleri, ithal ikamecilik yerine ihracata dayalı sanayileşmenin tercih edilmesi, kısa vadeli borçların finansmanının sağlanmasının en önemli önceliklerden biri olması, enflasyonla mücadele ve sürdürülebilir bir büyüme hızına ulaştıracak koşulların sağlanması olarak ifade edilebilir. Programın kapsamı ve uygulamaları 10 madde halinde şöyle sıralanabilir:²⁵⁶⁸ 1) İç talep ve para arzının kısılarak enflasyonla mücadele, 2) Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT)’nin özelleştirilmesi gibi uygulamalarla kamunun ekonomideki ağırlığının azaltılması, 3) Fiyat tespit ve kontrollerinin kaldırılması.

* Doç. Dr. Fahri Seker, Bozok Üniversitesi İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, fahri.seker@bozok.edu.tr

2565 Yakup Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, 25. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012, s. 191-192.

2566 Kepenek, **age.**, s. 192.

2567 Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu**, 9. Baskı, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa 2007, s. 192-193.

2568 Şahin, **age.**, 193-197.

rılması, 4) Serbest dış ticaret ve yabancı sermayenin teşvik edilmesi, 5) Dış ekonomik ilişkilerin serbestleştirilmesi ile döviz ihtiyacının karşılanması, 6) Döviz piyasasındaki kontrollerin kaldırılması, 7) Kotaların ve gümrük vergilerinin tedrici olarak düşürülmesi, 8) Faiz kontrollerinin kaldırılarak serbest piyasada belirlenmesinin sağlanması, 9) KİT'lere kendi ürünlerinin fiyatlarını belirleme yetkisi verilmesi, 10) Taban fiyat ve destekleme alımlarının kapsamının daraltılması.

Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin desteklediği neoliberal bir program olarak 24 Ocak 1980 kararları, temelde devletin ekonomiye müdahalesini asgari düzeye indiren liberal bakış açısına sahiptir. 24 Ocak Kararları, dışa açılma, enflasyonla mücadele, esnek döviz politikaları ve kamu harcamalarının yeniden düzenlenmesi gibi önlemleri içermektedir.²⁵⁶⁹ Programın uzun dönemli amaçları; sanayileşmede motor gücün ihracat olacak şekilde yeni bir ekonomik sistemin kurulması, dünya piyasaları ile rekabet edebilecek bir ekonomik yapının inşası, devletin ekonomi üzerindeki etkisinin özel sektörü yönlendirme ve güçlendirme olarak ön plana çıkması olarak ifade edilebilir. Kararlar sonrası özel sektörün geliştiği en önemli alanlardan birinin ihracat sektörü olduğu görülmektedir. Yapılan düzenlemelerle ihracatta önemli artışlar olurken ithalat daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Sonuç olarak cari açık artmamıştır. Diğer taraftan finansal kesimin dış dünya ile entegrasyonunun getirdiği bir netice olarak bankacılık kesiminin de bu dönemde önemli gelişmeler kaydettiği görülmektedir.²⁵⁷⁰

Para piyasaları açısından bu dönemde liberal politika uygulamalarının gereği olarak serbest faiz politikasına geçilmiş ve faizler reel olarak önemli ölçüde artmıştır. Bu uygulama bir taraftan mevduat miktarını ve dolayısıyla tasarrufları artırırken diğer taraftan kredilerin daha etkin alanlarda kullanılmasını sağlamıştır. Ancak finansal kesimde uygulanan liberalleşme politikalarını bazı yasal düzenlemelerdeki eksikliklerden faydalanarak kötüye kullanan bankerler ve bazı aracı kurumlar gerçekleştirdikleri finansal faaliyetlerle ciddi finansal sorunlar ortaya çıkarmışlardır. Bunun sonucunda piyasaların denetlenmesine yönelik olarak sermaye piyasası kanunu çıkartılarak Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) oluşturulmuştur.²⁵⁷¹

Kamu maliyesi bağlamında bu dönemde bütçe harcamalarında esneklik sağlamak ve idari harcamalarda formaliteleri ortadan kaldırmak amacıyla 18 fon kurulmuştur. KİT'lerin görev zararlarının azalmasıyla kamu harcamala-

2569 Cevdet Erdost vd., "IMF, İstikrar Politikaları ve Türkiye", **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, C 3, S 7, Ankara 1982, s. 63-64.

2570 Salih Köse, **24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumsal Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi**, Devlet Planlama Teşkilatı Yay., Yayın No: DPT-2508, Ankara 2000, s. 32.

2571 Köse, **age.**, s. 32.

rının bütçe içindeki payı düşerken, faiz ve borç ödemeleri, vergi iadeleri gibi uygulamalar nedeniyle kamu harcamalarının payı yükselmiştir. Devlet imalat sanayi yatırımlarını azaltıp yerine altyapı yatırımlarına ağırlık vermiştir. Ancak imalat sanayiinden çekilen kamunun yerine özel teşebbüs yetirince yerleşememiş ve daha çok hizmet ve inşaat sektöründe faaliyet göstermiştir. Ücret Hakem Kurulu ile kamuda çalışan işçi ve memurların maaşları sınırlandırılarak bütçenin harcama kalemindeki ağırlıkları azaltılmıştır.²⁵⁷²

Ödemeler dengesinin sağlanmasının, Programın önemli amaçlarından biri olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda cari açığın azaltılması ve ihracatın artırılması amacıyla Teşvik ve Uygulama Dairesi Başkanlığı kurulmuştur.²⁵⁷³ Alınan önlemlere rağmen ödemeler dengesi 1980'de %52 oranında artmıştır. Fakat daha sonra cari açık J-eğrisi etkisiyle 1981 yılından itibaren iyileşme eğilimine girmiştir. Ancak 1983 yılında tekrar beklenmedik bir şekilde cari işlemler açığı %84,3 oranında artmıştır ve daha sonra 1984 yılında tekrar bir iyileşme trendi yakalanmıştır. Diğer taraftan 1985 yılında 35 sayılı kararın yürürlüğe girmesiyle kambiyo rejimi serbestleştirilmiştir.²⁵⁷⁴

1980'li yıllarda gelir dağılımının işçi sınıfı aleyhine bir değişim gösterdiği görülmektedir. 1980 yılında ücretlilerin GSYİH içindeki payı %24,8 iken 1988'e gelindiğinde bu oran %18,8'e gerilemiştir. Aynı dönemde kâr, faiz ve rant gelirleri %64,3'ten %66,7'ye yükselmiştir.²⁵⁷⁵ Kararlar sonrasında Yabancı Sermaye Başkanlığı kurulmuştur. Yasal düzenlemelerle yerli ve yabancı sermayeye yönelik uygulama farklılıkları kaldırılmıştır. Yabancı sabit sermaye yatırımlarına, 2 milyon ile 50 milyon arasında sermaye miktarı ve paylarının %10'dan az %49'dan fazla olmaması şartı getirilmiştir.²⁵⁷⁶

24 Ocak 1980 kararlarının alınmasında dünya konjonktüründeki gelişmeler belirleyici olmuştur. 1970'li yıllarda petrol şokunun oluşturduğu ekonomik bunalımın etkileri Türkiye ekonomisinde de görülmüş ve ödemeler dengesi açığının borçlanma ile kapatılması denemeleri 1970'lerin sonuna gelindiğinde başarılı olamamıştır. İhracatta bir artışın olmadığı ve borçlanmanın sınırlarına geldiği için ithalatın daha da kısılması yoluna gidilmiş ancak bu da yatırımların düşmesine ve işsizliğin artmasına neden olmuştur.²⁵⁷⁷ Bu nedenle 1980'lere gelindiğinde ülke ekonomisinin köklü bir reforma ihtiyaç duyduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda 24 Ocak Kararları kısa vadede ekonomik istikrarı, orta ve uzun vadede yapısal dönüşümü hedeflemektedir.

2572 Köse, *age.*, s. 33-34.

2573 Köse, *age.*, s. 34.

2574 İlker Parasız, *Türkiye Ekonomisi: 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Ezgi Kitabevi Yay., Bursa 1998, s. 189.

2575 Parasız, *age.*, s. 196.

2576 Köse, *age.*, s. 35.

2577 Parasız, *age.*, s. 196.

Kararların ekonomik istikrar ve dönüşüm özellikleri şu şekilde sıralanabilir: Kısa dönemli şok önlemler (döviz kuru gibi) ve yapısal dönüşümde aşamalı önlemler (liberalleşme), IMF tipi Ortodoks önlemler, nominal çıpa olarak para arzının kullanılması, Uluslararası kuruluşlar yardımıyla dış kredilerin sağlanması. Diğer taraftan kısa vadeli istikrar kararlarının içeriği şu şekilde özetlenebilir.²⁵⁷⁸ %49 gibi yüksek oranlı devalüasyon ve kayan parite politikası, fiyatların piyasa koşullarında belirlenmesi (KİT ürünleri fiyatlarının serbest bırakılması gibi), sıkı para politikası uygulamalarına geçiş (munzam karşılık oranlarının arttırılması), faiz oranlarının serbest bırakılması.

24 Ocak 1980 Programı'nın orta vadeli yapısal dönüşüm kararları ise finansal liberalizasyon, esnek kur, rekabetçi mal piyasası, SPK ve İMKB'nin aktif hale getirilmesi ile sermaye piyasalarının işleyişini hızlandırma, özelleştirmelerle devletin ekonomideki ağırlığının azaltılması, ihracata dayalı büyüme, yabancı sermaye girişini teşvik, ekonomik kurul ve kurumların oluşturulması (Koordinasyon Kurulu, Para Kredi Kurulu gibi), Yatırımları ve İhracatı Teşvik ve Uygulama Dairesi'nin kurulması olarak ifade edilebilir. Bu kararların Türkiye ekonomisine çok yönlü kısa vadeli ve orta vadeli yapısal etkileri olduğu görülmektedir. Programın uygulanmaya konulmasıyla birlikte, reel para stokunda ciddi bir azalma görülmüş ve aynı zamanda KİT zamları ile fiyatlar genel düzeyindeki artış tüketim harcamalarını önemli ölçüde azaltmıştır. Diğer taraftan yüksek faizler dolayısıyla Keynes etkisi (yüksek faiz düşük yatırım) ile yatırım oranları düşmüştür. Fiyatlar genel düzeyindeki hızlı yükselme ve reel para stokundaki azalma sonucu Metzler etkisi ortaya çıkmıştır. Bu etki doğrultusunda tasarruflar artmış ve tüketimin miktarı azalmıştır. Aynı zamanda faizlerdeki hızlı yükselişle birlikte, servet bileşenlerinin reel ankeslerden mali aktiflere kaydığı görülmektedir.²⁵⁷⁹

24 Ocak 1980 Kararları, enflasyonla mücadele için para arzının kontrol edilmesini temel araç olarak belirleyen Ortodoks bir IMF programıdır. IMF destekli bu program için ilk olarak 18 Haziran 1980'de imzalanan stand-by anlaşması ile 1,3 milyar dolarlık kredi elde edilmiştir. Telafi edici finansman kapsamında ise 71,6 milyon dolar sağlanmıştır. Ayrıca Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD)'nden sağlanan 342,5 milyon dolarlık kredi ile proje yatırımları yapılmıştır. Ayrıca 1980 yılı içinde olmak üzere program kredisi niteliğinde 275 milyon dolarlık finansman sağlanmıştır.²⁵⁸⁰

24 Ocak 1980 Kararlarının ortaya koyduğu ekonomik önlemler dizisi temel olarak iki kategoride sınıflandırılabilir. Birincisi, kamu sektöründe karar

2578 Parasız, *age.*, s. 197-200.

2579 Parasız, *age.*, s. 200-209.

2580 Mevlüt Karabıçak, "Türkiye'de Ekonomik İstikrarsızlığın Tarihsel Gelişim Süreci", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 5, S 2, 2000, s. 56.

alma süreçlerini değiştiren kurumsal değişikliklerdir. İkincisi, ekonomik ve finansal önlemleri içeren değişikliklerdir.²⁵⁸¹ İstikrar Programı yeniden yapılanma amacına yönelik olduğu için IMF, OECD ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların kredileriyle desteklenmiştir.²⁵⁸² Uygulanan politikaların amaçları özetle, dış ticaretin serbestleştirilmesi, döviz piyasasında ve sermaye girişinde serbestleşme, KİT fiyatları başta olmak üzere fiyatların serbest piyasada belirlenmesi, Leffer eğrisi yaklaşımı gereği, vergi oranlarının optimal düzeye çekilerek vergi gelirlerinin artırılması, faizlerin serbest bırakılmasıyla pozitif reel faiz oranlarının uygulanmaya başlanması, özelleştirmelerle devlet kesiminin küçültülmesi, reel ücretlerin düşürülmesi şeklinde sıralanabilir. Kararlar sonrasında 1980-1983 yılları arasında GSYİH ortalama %2,3 düzeyinde, enflasyon oranı %51,2 ve cari açık GSYİH'in %4'ü seviyesindedir.²⁵⁸³ Diğer bir istatistiki veri setine göre, 1980-1988 döneminde Millî Gelir endeksi 1980'de 100 olarak kabul edildiğinde endeksin 145'e, ihracatın 2 milyar 275 milyon dolar seviyesinden 11 milyar 662 milyon dolar seviyesine, dış borcun 13 milyar 699 milyon dolardan 40 milyar 722 milyon dolara yükseldiği görülmektedir.²⁵⁸⁴

Diğer taraftan ihracatçılara vergi iadesinin önemli teşvikler arasında olduğunu ifade etmek gerekir.²⁵⁸⁵ 24 Ocak Kararları ile başlatılan liberalleşme politikaları, serbest piyasa ekonomisinde oluşacak denge fiyatlarının yönlendirdiği bir ekonomik yapıyı öngörmekteydi. Yeni uygulanan liberal ekonomik sistem yaklaşımı çerçevesinde, kısa dönemde dengeden sapmalar olsa bile uzun dönemde aşırılıklar ortadan kalkarak piyasa süreçleri tekrar dengeye gelecektir. Finansal piyasalardaki serbestleşmenin olumlu yanlarına rağmen 1982 yılına gelindiğinde küçük bankaların ve bankerlerin sistemi suistimal etmesi nedeniyle serbest piyasada belirlenen faiz oranlarının kontrolü tekrar Merkez Bankasına geçmiştir. Kararların alınmasının ardından kamunun Merkez Bankasından borçlanması sınırlandırılarak bunun yerine Hazinesin iç borçlanması ile kamu finansmanı sağlanmıştır. Programın ücretliler açısından en olumsuz yönü, askerî sıkıyönetim dönemiyle birlikte sendikaların da askıya alınması ve kamuda olduğu gibi özel kesimdeki iş gücü uyuşmaz-

2581 Özhan Uluatam, "Quest for a Development Strategy: The Political Economy of Fiscal Policy in Turkey", **The Political Economy of Fiscal Policy**, Edit: Miguel Urrutia, Shinichi Ichimura and Setsuko Yukawa, The United Nation University Press, Japan 1989, s. 194.

2582 Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1999, s. 143.

2583 Kazgan, **age.**, s. 145-152.

2584 Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi-1908-2015**, 23. Baskı, İmge Kitapevi, İstanbul 2018, s. 176.

2585 Yalın Alpay vd., **Olaylarla Türkiye Ekonomisi-Yirminci Yüzyıl Türkiye Ekonomi Tarihi**, Humanist Yay., İstanbul 2017, s. 159.

lıklarında da devletin işveren tarafında yer alması olarak ifade edilebilir.²⁵⁸⁶

Programın en önemli ayaklarından biri olan özelleştirmelerin amaçları, daha verimli ve etkin üretim, kamunun KİT'lere desteğini azaltması, özel sektör ağırlıklı bir piyasa ekonomisine geçilmesi, halka açık şirketlerin teşvik edilmesi, devletin acil gelir ihtiyacının karşılanması olarak özetlenebilir.²⁵⁸⁷ Bu bağlamda ekonomi politik literatürde Washington Uzlaşısı olarak bilinen finansal küreselleşme politikaları IMF vasıtasıyla gelişmekte olan ülkelerde uygulanmıştır. Diğer taraftan IMF kredileri de sıkı para politikası, ücretlerin baskılanması, kamu harcamalarının azaltılması gibi şartlarla ancak kullanıma imkânı bulmuştur.²⁵⁸⁸ Türkiye ekonomisinde de uygulan program aynı nitelikleri taşımaktadır. Fakat bu tür istikrar programlarının ülkenin kendine özel şartları dikkate alınmaksızın uygulanması sert eleştirilere neden olmuştur. IMF'nin anlaşma yaptığı az gelişmiş ve gelişmekte olan bütün ülkelere aynı reçeteyi sunması, programların başarı oranını düşürdüğü görülmektedir.

Programın uygulandığı dönemde kamunun ekonomideki ağırlığını azaltmak ve liberal politikaları hayata geçirmek için Kanun Hükmünde Kararnameler etkin ve esnek bir şekilde kullanılmıştır.²⁵⁸⁹ Serbest dış ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle yabancı sermaye girişi artmış ancak imalat sanayiindeki yabancı sermaye miktarı önemli oranda azalma göstermiştir. Bunun yerine yabancı sermaye daha çok hizmetler sektöründe yoğunlaşmış ve 1989 yılına gelindiğinde bu sektördeki payı %41,3'e kadar yükselmiştir. Bu artışta turizm ve bankacılık sektörlerine yatırımların etkili olduğu görülmektedir.²⁵⁹⁰ Programın uygulanmasıyla, sınırlı da olsa yabancı sermaye imkânına kavuşan Türkiye ekonomisi, iç tasarrufların eksikliğini bu şekilde gidermiştir. Ancak bu durum kronik bir hal alarak uzun dönemde iç tasarrufları artıracak önlemleri geciktirmiştir. Böylece yabancı sermayeye bağımlı bir ekonomik yapı oluşmuş ve ekonomik büyümenin finansmanı dış finansmana bağımlı hale gelmiştir.²⁵⁹¹

Programın önemli hedeflerinden bir olan ihracat sektöründe önemli iyileşmeler olduğu söylenebilir. 1979'da ihracat miktarının 2,3 milyar dolar ve oransal olarak da GSMH'nin %3,2'si düzeyinde olduğu görülmektedir.

2586 Alpay vd., *age.*, s. 160-162.

2587 Metin Kilci, **Başlangıcından Bugüne Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları (1984-1994)**, T.C. Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1994, s. 2-3.

2588 Abdulkadir Buluş, **Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri**, Çizgi Kitapevi, Konya 2015, s. 133.

2589 Ahmet Kılıçbay, **Türk Ekonomisi: Modeller, Politikalar, Stratejiler**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1991, s. 177.

2590 Buluş, *age.*, s.142.

2591 Nurhan Yentürk, **Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 sonrası Krizler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s. 7.

1985'te ihracat rakamları GSMH'nin 14,9 düzeyine ve 8 milyar dolara yükselmiştir. Bu dönemde 1980 öncesinin aksine teşvik ve sübvansiyonlardan daha fazla yararlanabilmek için ihracat değerlerinin olduğundan daha fazla gösterilmesini de dikkate almak gerekir.²⁵⁹² Aynı zamanda 1980 sonrası dönemde teşviklerden yararlanmak isteyen önemli bir kesimin hayali ihracat ve naylon fatura skandalları ortaya çıkmıştır. 1980'lerin ilk yıllarında yaşanan ekonomik toparlanma ve dengeye doğru gidiş ikinci yarıyla gelindiğinde tersine dönmeye başlamıştır. Ekonomik büyüme %3,7'den %1,7'ye düşerken, enflasyon oranı %30'dan %68'e kadar yükselmiştir. Grev yasağının kalkmasıyla özel sektör ve kamu sektöründe hızla yükselen reel ücretler, bütçe içindeki ücret ödemelerini arttırarak bütçe açıklarını önemli oranda yükseltmiştir.²⁵⁹³

Turgut Özal, 24 Ocak Kararlarının alındığı dönemde, Süleyman Demirel Hükûmetinde Devlet Planlanma Teşkilatı Müsteşarı olarak görev yapmaktaydı ve programın hazırlanmasında en etkili isim olarak görülüyordu. Müsteşarlığının yanı sıra Yabancı Sermaye Dairesi ve Teşvik ve Uygulama Dairesi'ni de kendi kontrolüne alarak programı daha etkili bir şekilde yönetme imkânına kavuşmuştur. 21 Ocak Kararlarından sonra Para ve Kredi Kurulu ile Koordinasyon Kurulları da müsteşarın kontrolünde çalışmaya başlamıştı. Turgut Özal, bu kurumları etkin bir şekilde kullanmak suretiyle ve gerektiğinde bürokratik engelleri de yasa niteliğinde kararnamelerle aşarak ya da yeni kurumlar oluşturarak (fon uygulamaları gibi) ekonomi yönetiminde önemli yetkilere sahip olmuştur. Bu dönemde öne çıkan en önemli uygulamalardan birisi bütçe dışı fon uygulamalarıdır. Çok sayıda oluşturulan fonların destekli bütçe giderleri içindeki payının %35'e kadar ulaştığı görülmektedir.²⁵⁹⁴

1982 yılında banker olayı ve bazı bankaların iflası, finansal piyasalarda önemli çalkantılara neden olmuştur. Dönemin maliye bakanı olan Kaya Erdem'in askerî yönetim tarafından istifasının istenmesi üzerine Başbakan Yardımcısı Turgut Özal da istifasını sunmuştur. Yine bu dönemde ortaya çıkan bankacılık sektöründeki sorunların ve finansal krizin önemli sonuçlarından bir diğeri de piyasaların devlet tarafından düzenlenme ihtiyacının ortaya çıkmasıdır. Bu amaçla 28 Temmuz 1981'de Sermaye Piyasası Yasası çıkartılmıştır.²⁵⁹⁵

1980'lerin ikinci yarısında uygulamaya konulan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda 24 Ocak kararları doğrultusunda yabancı sermayenin daha fazla teşvikinin sağlanmasına yönelik maddeler bulunmaktaydı. Madencilik

2592 Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, 5. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2017, s. 135-136.

2593 Yenal, *age.*, s. 137.

2594 Yenal, *age.*, s. 138-143.

2595 Erdiç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2011)*, 10. Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara 2011, s. 210.

alanında yabancı sermayenin teşviki, yabancı sermaye giriş çıkışlarında daha güvenli bir hukuki altyapının oluşturulması, serbest bölgelerde yabancı sermayenin iş yapabilme imkânının oluşturulması gibi teşvik unsurları Beşinci Plan'da yer almaktaydı.²⁵⁹⁶ Nitekim 1985-1990 döneminde sırayla 99, 125, 115, 354, 663 ve 684 adet yabancı sermaye girişi olduğu ve bunun karşılığında herhangi bir çıkışın olmadığı görülmektedir.²⁵⁹⁷

Teorik arka plan olarak 24 Ocak Kararlarının en belirleyici özelliği karar süreçlerinde serbest piyasada oluşacak fiyatların tek yol gösterici olmasıdır. Bu yaklaşıma göre piyasaları dengeye getirecek fiyatlar arz ve talep yasalarına göre serbestçe belirlenecek, dengeden sapmalar yine piyasa dinamikleriyle kendiliğinden düzelecektir.²⁵⁹⁸ Minimum devlet anlayışı, maliye politikalarının değil para politikasının daha etkin olacağı görüşü, enflasyona karşı Parasalcı (Monetarist) öneriler, düşük para arzı ve bütçe açığı, toplam talebi kısacak önlemler bu yaklaşımın temel unsurlarıydı.

Kararlar doğrultusunda serbest fiyatlandırma politikalarının etkileri, mal ve hizmet piyasası, üretim faktörleri piyasası ve döviz piyasasında gerçekleşmesi öngörülmüştür.²⁵⁹⁹ 1970'lerin sonuna gelindiğinde piyasadaki malların karaborsa ve piyasa fiyatı olmak üzere ikili bir fiyatı oluşmuştu. Fiyat Saptama Komisyonu'nun kaldırılması ile fiyatlar artık piyasada serbestçe belirlenmiştir. Diğer taraftan kamu mallarının fiyat denetimleri kaldırılarak %100 ile %400 oranında zam yapılmıştır. Aynı zamanda KİT ürünlerinde, hükümetlerden bağımsız olarak piyasa şartlarına göre fiyatlandırma yapılabilmesinin yolu açılmıştır. Bu uygulama ile KİT'lerin görev zararı olarak bütçeye getirdikleri yükler de azaltılmış oluyordu. Diğer taraftan kâr oranlarını artırmak, yerli üretimin maliyetini düşürmek ve reel gelir düşüşü ile iç talebi ve dolayısıyla enflasyonu düşürmek amacıyla, ücret ve maaşlar baskı altına alınmıştır. Faiz oranlarının serbest piyasada oluşması, hedef olarak belirlenmesine rağmen uygulamada çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Faiz oranlarının arttırılması mevduatları artırırken yatırımlar açısından çeşitli sorunlara neden olmuştur. 24 Ocak 1980 Kararları sonucunda yüksek reel faizler daha az sermaye yoğun üretim tekniklerinin kullanılmasına yol açmıştır. Bu nedenle hem faizlerin yüksekliği hem de düşük ücretler dolayısıyla emek yoğun yatırımlar tercih edilmiştir. Türk Lirası'nın değerinin %48 oranında düşürülmesi ile ikili fiyatın ortadan kalkması, döviz kurlarının yükseltılarak ihracatın artırılması ve ithalatın azaltılması hedeflenmiştir. Ancak ithal yatırım mallarının fiyatlarındaki yükselme maliyetleri artırarak enflasyonla mücadeleyi

2596 DPT, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985)**, 1985-1989, DPT Yay., Yayın No: 1974, s. 32.

2597 Aslan Eren, **Türkiye Ekonomisi**, Ekin Kitabevi Yay., Bursa 2006, s. 208.

2598 Kepenek, **age.**, s. 196.

2599 Kepenek, **age.**, s. 199-206.

olumsuz etkilemiştir.

24 Ocak Kararları sonrasında Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi ile yabancı yatırımcının bürokratik işlemleri en aza indirilerek yatırımlar kolaylaştırılırken diğer taraftan değişen oranlarda ihracat zorunluluğu getirilerek dış ticaret dengesine olumlu katkı sağlanması hedeflenmiştir. 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası ile özellikle bankacılık alanında yabancı sermaye girişine izin verilmiş, tarım ve turizm gibi sektörlerde girişler kolaylaştırılmıştır. Aynı zamanda çıkartılan bu yasalar ve kararlar, cari açık, teknoloji transferi ve dış tasarruf konularında olumlu gelişmeler başlatacak beklentileri içermektedir.²⁶⁰⁰

Son olarak 24 Ocak Kararların orta vadeli etkileri ve toplumsal sonuçlarının da olması nedeniyle bölüşüm istatistikleri de önemli bir gösterge niteliğindedir. Tüketici fiyatları baz alınarak oluşturulan sanayi sektöründe çalışanların reel ücret endeksine göre, 1978-1979 yıllarında 100 olarak kabul edilen endeks değeri, 1988 yılında 67,5'e gerilemiştir. Diğer taraftan aynı yıllar içinde ticaret hadlerinde tarımsal ürünler aleyhine ortaya çıkan değişimler, tarım sektöründe çalışanların görece gelir seviyelerinin gerilemesine yol açmıştır. Nitekim 1979 yılında 100 endeks değerine sahip olan tarım ürünleri ticaret hadleri endeks değeri 61,1'e gerilemiştir. Tarım sektörünü destekleyici politikaların kapsam ve hacminin daraltılmasının da kötüleşen istatistikler üzerinde etkili olduğu söylenebilir.²⁶⁰¹

Sonuç olarak 24 Ocak 1980 Kararları Türkiye ekonomisinin karşı karşıya kaldığı ağır ekonomik krizden çıkmak için uygulanan bir program niteliğindedir. Kararlar öncelikle kısa vadeli istikrar önlemlerini içermekle birlikte, orta ve uzun vadede yapısal değişimleri de kapsamaktadır. Nitekim IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların finansal destekleri de bu yapısal değişikliklerin yapılacağı vaadiyle alınabilmiştir. Bu doğrultuda çıkartılan yasa, kanun ve yönetmelikler Türkiye ekonomisinin temel bir yapısal değişime gittiğini göstermektedir. Dolayısıyla bugünkü Türkiye ekonomisinin liberal piyasa ekonomisine yönelik temellerinin 24 Ocak Kararlarına dayandığı söylenebilir. Bu kararlar geri dönülmez bir şekilde Türkiye ekonomisini dış piyasalara entegre etmiş gözükmektedir. Yeni ekonomik düzen ekonomik kalkınma için önemli avantajlar sağladığı gibi yeni düzenin dış bağlantılar nedeniyle ekonomiyi kırılgan hale getirdiği de söylenebilir. Gelineen noktada Türkiye ekonomisi gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerle dışa açık piyasa ekonomisine yönelik yapısal dönüşümünü büyük ölçüde tamamlamış gözükmektedir.

2600 Kepenek, *age.*, s., 207.

2601 Boratav, *age.*, s. 181.

3.3.2. 5 Nisan 1994 Kararları

Temel özellikleri itibariyle 1994 krizi birinci nesil kriz modellerine uygunluk göstermektedir. Bu tip finansal krizlerin ortaya çıkışında asıl neden genellikle yüksek düzeyde bütçe açıkları ve sabit döviz kuru politikasıdır. Kamu borçlarının finansmanında merkez bankası kaynaklarının kullanılması ve iç piyasalardan yüksek faizle borçlanma zorunluluğu birinci nesil krizleri derinleştirmektedir. Diğer taraftan sabit döviz kuru politikasını sürdürme imkânının zorlaştığı dönemlerde spekülâtif döviz talebinin artması, yüksek oranlı devalüasyonu zorunlu hale getirmektedir.²⁶⁰² Mishkin'e göre finansal krizler başlangıçta bankaların bilançolarındaki dengesizlikler, aşırı yükselen faiz oranları, borsadaki hızlı düşüş ve belirsizliklerin artmasıyla başlamaktadır. Daha sonra ters seçim ve ahlaki tehlikeyle birlikte döviz krizleri ortaya çıkmaktadır. Yine döngüsel olarak ters seçim ve ahlaki tehlikenin ortaya çıkardığı bankacılık krizleri ile finansal kriz derinleşmektedir.²⁶⁰³ Ayrıca kriz döneminde bütçe açığı ve yerli paranın aşırı değerlenmesi, yatırımları azalması ve cari açık gibi makroekonomik göstergelerin bozulmasına neden olmaktadır.

Kamunun bütçe açığı ve Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG) 5 Nisan 1994 kararlarına götüren sürecin başlangıcını oluşturmaktadır. Ancak krizin derinleşmesinin asıl nedeni, borçların finansman yönteminde yapılan hatalardır.²⁶⁰⁴ Batirel'e göre sadece kamu açığı tek başına bir istikrarsızlık kaynağı değildir. Bundan daha önemlisi kamu açığının finansman şeklidir.²⁶⁰⁵ 1990'ların başlarında makroekonomik göstergelerdeki bozulmalar, ilerleyen süreçlerde finansal krize dönüşmüştür. Türkiye'de baş gösteren krizlerin finansal sektör ağırlıklı olarak ortaya çıkması ilk olarak 1994 krizinde görülmektedir. Finans piyasalarında ve döviz piyasasında ortaya çıkan dengesizlikler krizin derinleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle 1989 yılında yabancı sermaye girişinin serbestleşmesinden itibaren sıcak para girişi kontrolsüz bir şekilde artmaya başlamış ve buna bağlı olarak ekonominin kırılganlığı da artmıştır.

Diğer taraftan krizin ortaya çıkmasına neden olan iki temel değişkenden söz edilebilir. Birincisi iç ekonomik dengeler gözetilmeden potansiyel büyümenin üstünde bir büyüme oranının gerçekleştirilmesidir. Kamu kaynakları-

2602 Fatih Yücel ve Hüseyin Kalyoncu, "Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri ve Ülke Ekonomilerini Etkileme Kanalları: Türkiye Örneği", **Maliye Dergisi**, S 159, Temmuz-Aralık 2010, s. 55-56.

2603 Frederic Mishkin, "Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective", **NBER Working Paper**, No. 5600, May 1996, s. 29.

2604 Oya Celasun, "The 1994 Currency Crisis in Turkey", World Bank Development Research Group, **Working Paper**, No: 1913, April, 1998, s. 9.

2605 Faruk Ömer Batirel, "1994 Ekonomik Krizlerin Kamusal Temelleri ve 1995 Önlemleri", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:11-12-13, Nisan-Temmuz-Ekim 1995, s. 95.

na dayalı dengesiz büyüme, yüksek oranlı bütçe açıklarına neden olmuştur. İkinci neden, iç tüketime dayalı büyüme politikasının yurt içi özel tasarrufları azaltarak ekonominin dış kaynak ihtiyacını artırmasıdır. Bu iki temel faktörün yol açtığı zincirleme ve birikimli sorunlar kriz ortamını doğurmuştur.²⁶⁰⁶

Kamu açıklarının finansmanında iç piyasa kaynaklarının kullanılması faiz oranlarını yükseltmiştir. Kamu açıklarının kapatılmasında önce iç borçlanma yöntemine başvurulmuştur. Ancak iç piyasadan borçlanma seçeneği faizleri hızlı bir şekilde arttırdığı için tekrar Merkez Bankası kaynakları kullanılmak zorunda kalınmıştır. Fakat sonuç olarak hem enflasyon hem de faiz oranları yükselmeye devam etmiştir. Yabancı sermayenin ülkeye girişini kolaylaştıran 32 sayılı kanun ve kamu borç finansmanı nedeniyle ortaya çıkan yüksek faizler kısa vadeli yabancı sermaye girişlerini çok hızlı bir şekilde artırmıştır.²⁶⁰⁷ İç piyasada bollaşan döviz nedeniyle Türk Lirası reel olarak değer kazanmaya devam etmiştir. Aşırı değerlenen Türk Lirası ihracatı olumsuz etkilerken ithalatın ve cari açığın yükselmesine neden olmuştur.

Türkiye ekonomisinde 1980'lerde başlayan dışa açılma ve liberalizasyon politikaları, faiz oranlarının serbest piyasada belirlenmesi ve 1989 yılında para ve döviz piyasalarındaki dışa açılma, 32 sayılı Karar ile Türk parasının kıymetini koruma kanunundaki radikal değişikliklerle yabancı sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi kur riskini, faiz riski ve borçların geri ödeme riskini büyük ölçüde artırmıştır.²⁶⁰⁸ Ekonomik şartların dışında ortaya çıkan 1990 Körfez krizi gibi jeopolitik riskler, 1991'deki siyasi belirsizlikler ve erken genel seçime yönelik popülist politikalar, genişletici para ve maliye politikalarının uygulanmasına neden olmuştur.

1980 sonrası büyüme stratejisi daha çok iç talebin desteklediği tüketim dayalı bir model olarak gerçekleşmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde kamu çalışanlarına yapılan yüksek oranlı zamlar ve ortaya çıkan büyük miktarda bütçe borçlanmalarına ödenen yüksek faizler kamu harcama dengesini önemli ölçüde bozmuştur. 1993 yılında faiz ödemelerinin vergi gelirlerine oranı %104'e kadar yükselmiştir. Başka bir ifadeyle vergi gelirleri faiz giderlerini karşılayamaz duruma gelmiştir.²⁶⁰⁹

1989 yılında yapılan anlaşma gereği Hazine'nin, Merkez Bankası kaynak-

2606 TCMB, **1994 Yıllık Rapor**, Ankara 1995.

2607 Bülent Güloğlu ve Ender Altunoğlu, "Finansal Serbestleşme Politikaları ve Finansal Krizler: Latin Amerika, Meksika, Asya ve Türkiye Krizleri", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 27, İstanbul 2002, s. 121.

2608 Yakup Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, 25. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012, s. 223.

2609 Serdar Altınok ve Murat Çetinkaya, "1994 Nisan, 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizlerinin Değerlendirilmesi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Dergisi**, C 4, S 1, 2001, s. 150-151.

larını kullanması yasal düzenlemelerle sınırlandırılmasına rağmen hükümet, MB kaynaklarına başvurmaya devam etmiştir. 1990'ların başında kamunun finansmanında MB kaynaklarının kullanılması genişletici para politikasına neden olmuş ve enflasyonist etkiler doğurmuştur. Enflasyonun yükselmesi ve Türk Lirası'nın değer yitirmesiyle, ekonominin dolarizasyon sürecine girdiği görülmektedir. Sonuç olarak bankaların açık pozisyonları ve döviz cinsinden mevduatların toplam mevduatlar içindeki oranı hızla yükselmiştir. Yüksek faiz oranları ve kamu finansman açığı kısa vadeli yabancı sermaye girişini artırmıştır. Ülke içinde yaşanan fon açığını kapatması açısından sıcak para girişleri ülke ekonomisi için başlangıçta olumlu karşılanacak bir gelişme olarak görülmüştür. Ancak Latin Amerika ve Asya örneklerinde olduğu gibi ani sermaye çıkışları finansal krizlere de neden olabilmektedir.²⁶¹⁰ Sonraki aşamada piyasaların yüksek faiz oranlarına tepki göstermesiyle 1993 yılında hükümet faiz oranlarını düşürme yönünde politikalar izlemiştir. Ancak düşük faiz politikası yurt dışı döviz girişlerini azaltmış ve içerideki yatırımcıların da çıkışına neden olmuştur. Döviz çıkışıyla birlikte 1994'te döviz sıkıntısı yaşanmaya başlanmıştır.²⁶¹¹

Finans piyasalarında potansiyel riskler artarken, diğer taraftan kamu açıklarının nedenlerinden biri olarak sosyal güvenlik sistemindeki açıklar için alınan önlemler hayata geçirilememiştir. 1992'de uygulamaya konulan erken emeklilik yasası ile sosyal güvenlik sisteminin bütçe açıkları üzerindeki etkisi giderek ağırlaşmıştır.²⁶¹² Aynı zamanda prim borçları için çıkartılan af yasası, kamu açığı sorununu daha da derinleştirmiştir.

Kriz öncesinde 1992'de büyüme oranı %6,4 ve 1993'te %8,1 yükselmiştir. Ancak potansiyel büyümenin üzerindeki büyümenin finansmanı iç ve dış borçlanmanın aşırı bir şekilde artmasına neden olmuştur. Toplam borç stoku, 1991'de 74 milyar, 1992'de 84 milyar, 1993'te 100 milyar dolar olmuştur. Yine aynı dönemde toplam borcun GSMH'ya oranı %49'dan %56'ya yükselmiştir.²⁶¹³ Bu yıllarda KKBG'nin GSMH'ya oranı 1989'da % 5,3 seviyesinde iken 1993 yılının sonunda %12 gibi çok yüksek bir orana ulaşmıştır.

Kamu kesimi finansmanında iç borç imkânları sınırlandıkça dış borç kaynaklarına başvurulmuştur. 1993 yılında dış borç miktarı 70 milyar dolar seviyelerine kadar yükselmiştir. Yüksek reel faizle birlikte dış kaynaklara

2610 İhsan Işık, "1994 Ekonomik Krizi ve Ticari Bankalar Üzerine Etkileri: Deneysel Bir Çalışma", **İMKB Dergisi**, Yıl 5, S 20, Ekim-Kasım-Aralık 2001, s. 37.

2611 Lale Alkinoğlu, "Türkiye'de Uygulanan İstikrar Politikaları ve Sonuçları", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, S 15, 1999, s. 313.

2612 Salih Köse, "24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumsal Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi", **Devlet Planlama Teşkilatı**, Yayın No: 2508, s. 89.

2613 Işık, **age.**, s. 41.

kolay ulaşım nedeniyle yurt içi borçlanma sınırlanmış ve ihaleler iptal edilmiştir.²⁶¹⁴ Piyasada oluşan yüksek likidite borsaya ve dövizde yönelmiştir. Faiz oranlarının yüksek olmasına rağmen 1994'te tahvil ve bonolardan %5 oranında gelir vergisi uygulaması iç piyasadan borçlanma imkânını sınırlamıştır.²⁶¹⁵

Diğer taraftan dış borç ödeme yükümlülüklerindeki artış da dış kaynaklara başvurma imkânını azaltmıştır. İç ve dış fonlara ulaşmadaki güçlükler hükümeti Merkez Bankası kaynaklarını kullanmaya zorlamıştır. Böylece zorunlu olarak 1993'te çıkartılan yasalarla Hazinesinin Merkez Bankasından kullanabileceği avans miktarı artırılmıştır. Para arzındaki artışla ve döviz kurlarında devalüasyon beklentisi döviz talebini yükseltmiştir. Sabit döviz politikası gereği baskı altında tutulan döviz kuru ile piyasa döviz kuru arasındaki makas 1994'e gelindiğinde büyük oranda açılmış oldu. Bu sürecin sonunda nisan ayına kadar ocak ve mart aylarındaki kısmi oranlarda Türk Lirası devalüe edilmiştir. Kriz öncesi 26 Ocak 1994'te Türk Lirası'nın değeri %14 oranında devalüe edilmiş ancak buna rağmen Türk Lirası'nın değer kaybı devam etmiş ve nihayet 5 Nisan kararlarıyla birlikte %70'e varan bir değer kaybı görülmüştür.²⁶¹⁶ Diğer taraftan bu süreç içinde cari açığın finansmanında da zorluklar yaşanmaya başlanmıştır. Portföy yatırımları ile cari açığın finanse edilmesi planları giderek zorlaşmıştır. 1990-1993 yılları arasında Türkiye'ye 3,408 milyon dolar yabancı sermaye girişi olmasına rağmen, diğer gelişmekte olan ülkelerle kıyaslandığında %2,5 gibi çok düşük bir seviyede kaldığı görülmektedir. 1994 yılında yabancı sermaye girişinin daha da azalarak sadece 637 milyon dolarla sınırlı kaldığı görülmektedir.²⁶¹⁷

1992 ve 1993 yıllarında cari açığın yükselme eğilimi, Türk Lirası'nın değer kaybedeceği beklentisini yükseltmiştir. "Moody's" ve "Standart and Poors" gibi kredi derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'nin kredi notunu düşürmesiyle birlikte bu beklentiler daha da yükselerek dövizde hücumu başlatmıştır.²⁶¹⁸ Zaten likidite fazlası olan piyasalarda, borsadan çıkan yatırımcıların dövizde yönelmesiyle Türk Lirası hızla değer kaybetme sürecine girmiştir. 1993'te 9 milyar dolarlık yabancı sermaye girişi varken 1994'te ters bir sermaye hareketiyle 4,2 milyar dolarlık bir çıkış yaşanmıştır.²⁶¹⁹ Döviz kurlarındaki yükselmeyi ve yabancı sermaye çıkışını durdurmak için MB faizleri %113 seviyesine kadar yükseltmek zorunda kalmıştır. Faizlerdeki yükselme

2614 Volkan Alptekin, "IMF İstikrar Politikalarının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri (1980-2004)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C 9, S 17, 2009, s. 484.

2615 Güloğlu vd., *age.*, s. 121.

2616 Mustafa Özçam, "Uluslararası Para Fonu ve Türkiye", *Sermaye Piyasası Kurulu Dergisi*, Ankara 2004, s. 8.

2617 DPT, *Temel Ekonomik Göstergeler*, Ankara 1997.

2618 Işık, *age.*, s. 42.

2619 DPT, *Temel Ekonomik Göstergeler*, Ankara 1997.

de döviz kurlarının artışını durduramadığı için zorunlu olarak MB, Türk Lirası'nı %13,6 oranında devalüe etmiştir.

5 Nisan 1994 kararlarına götüren süreç içinde bazı yasal ve kurumsal düzenlemelerden de söz edilebilir. Bütçe açıklarının artması ve yerel yönetimlerin borç yükünün artmasıyla, bütçeye yüklerini azaltmak amacıyla Temmuz 1993'te çevre ve temizlik vergisi düzenlenmiştir. Yine merkezi bütçe vergi gelirlerini arttırmaya yönelik 1993'ün son ayında vergi borçlarının tahsisini kolaylaştıracak ve daha geniş kesimlerden vergi gelirleri elde etmek için düzenlemeler yapılmıştır. Dış ticaret açığını azaltmak için ihracata yönelik üretim yapan sektörlerin ham madde teminini kolaylaştıracak tedbirler alınmıştır. 1993 Ağustos ayında Türkiye İhracatçılar Meclisi kurularak ihracatçıların örgütlenmesi ve ortak sorunların çözümüne yönelik bir yapı oluşturulmuştur.

1994 yılı öncesinde en önemli düzenlemelerin yapıldığı alanlardan birisi yabancı sermayeye yönelik düzenlemelerdir. Yabancı sermayenin kurumlar vergisi istisnasından faydalanması için gerekli şartlar kaldırılmıştır. Aynı zamanda portföy yatırımları menkul kıymet yatırım fonu olarak kabul edilerek yabancı sermayeye önemli avantajlar sağlanmıştır.

Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK)'nın bütçe açığına katkısını azaltmak amacıyla birtakım tasarruf tedbirleri uygulanmıştır. SSK'nın kira gelirleri ve gayrimenkullerin satışı gibi gelir getirici düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca Bağ-Kur emeklilerinden Ocak 1994'ten itibaren %10 oranında sağlık sigortası primi kesilmeye başlanılmıştır.

1994 Mart ayında yapılacak yerel seçimler öncesi tarım kesimine yönelik popülist politikalar uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Tütün üreticilerine destek alımlarının başlatılması, hedef fiyat ve müdahale fiyatı arasındaki farkın çiftçilere destek primi olarak ödenmesi, ticaret borsasına tescil ettirilen zirai ürünlerde vergi istisnaları gibi uygulamalarla tarım sektörü desteklenmiştir.

Kriz öncesi son üç yıl incelendiğinde özellikle bütçe dengesinin 1991'de 33 Milyon, 1992'de 47 milyon ve 1993 yılında 133 milyon açık verdiği görülmektedir. Diğer taraftan iç borç stokunun 1991'de 23 milyar dolardan 1993'te 32 milyar dolara yükseldiği görülmektedir. Aynı yıllarda dış borç stokunun da 52 milyar dolardan 70 milyar dolara yükseldiği görülmektedir. Döviz açığını daha da derinleştiren diğer bir faktörün de dış ticaret açığının 1993 yılına gelindiğinde 14 milyar dolara yükselmiş olmasıdır.

Kamu kesiminin iç piyasadan yüksek miktarda borçlanma gereğinin ortaya çıkardığı dışlama etkisi, özel kesimden kamuya önemli miktarda kaynak aktarımı sağlamıştır. Ancak borçlanma ile sağlanan finansman daha çok cari harcamalar ve kısa vadeli faiz ödemelerinin finansmanında kullanılmıştır. Yüksek borçlanma gereği aynı zamanda mali baskınlığı artırarak, mali var-

lıklar içindeki kamu kesiminin payı 1994 yılında yüze 31,7'ye yükselmiştir.²⁶²⁰

1994 yılına gelindiğinde kamu borç stokundaki artışın devam ettiği görülmektedir. Yaklaşık 90 milyar dolar seviyesine yükselen borcun, ekonominin kırılma noktasını artıran en önemli gösterge olduğu söylenebilir. Bununla beraber son birkaç yılda reel sektörde ortaya çıkan finansman sorunlarıyla birlikte üretim artışı yavaşlamış ve GSYH 1993 yılındaki 238 milyar seviyesinden 177 milyar dolar seviyesine gerilemiştir.

Kriz öncesi temel ekonomik göstergelerdeki en önemli değişim enflasyon oranında görülmektedir. 1993'te enflasyon oranı %66 iken, 1994 yılında %106'ya kadar yükselmiştir. Diğer taraftan cari açık sorunu da krizin ortaya çıkmasını hızlandıran bir etken olarak görülebilir. Aynı zamanda 1991'de 250 milyon dolar cari fazla verilmesine rağmen 1993 yılında 6,4 milyar dolarlık cari açık ortaya çıkmıştır. 1989 ve 1990 yıllarında eksi yönde %25,8 ve %17,6 düzeyinde reel döviz kurundaki değişim Türk Lirası'nın aşırı değerlenmesine neden olmuştur. Bankalar kriz öncesinde açık pozisyonlarını kapatmak isteseler de Merkez Bankası'nın rezervleri artan döviz talebini karşılayacak yeterlilikte değildi. Bu durum döviz kurlarının hızla yükselmesinin önemli sebeplerinden biri olarak ifade edilebilir.

1994 yılında ekonomik göstergeler yaklaşan ekonomik krizi açık bir şekilde göstermektedir. Bu doğrultuda kriz yılında Kamu borç stokunun GSYH'ya oranı %51 düzeyine yükselmiştir. Toplam dış borç stokunun GSYH'ya oranının da yaklaşık %39 olduğu ve yine aynı yıl bütçe açıklarının GSYH'ya oranının %2,9 seviyesinde olduğu görülmektedir. Yüksek miktardaki dış borçların geri ödeme gerekliliği, iç borçlanmayı zorunlu kılmış ve bu durum iç piyasada faiz oranlarının hızlı bir şekilde yükselmesine neden olmuştur. Diğer taraftan kriz yılında GSYH'nın %5,5 oranında küçüldüğü ve bu küçülmeye birlikte işsizlik oranının %9 seviyesinin üstüne çıktığı görülmektedir.

Krizin ana sebebi kamu açıkları olarak değerlendirildiğinde kısa vadeli politikalar harcamaları azaltıcı, gelirleri artırıcı yönde olmuştur. Bu amaçla memur maaş zamlarının durdurulması, yatırımların azaltılması, cari harcamaların kısılması gibi önlemlerle kamu harcamalarını azaltıcı önlemler uygulanmıştır. Diğer taraftan KİT zamları, vergi gelirlerini artırıcı uygulamalar ve taşınmaz satışları gibi kısa vadeli gelir artırıcı politikalar olarak uygulanmıştır. KİT reformu, sosyal güvenlik reformu, tarımsal destek kapsamının daraltılması, kamudaki personel düzenlemeleri gibi önlemler uzun vadeli yapısal düzenlemeler olarak uygulanmıştır. Aşağıda programın uygulanması için yapılan çeşitli düzenlemeler yer almaktadır.²⁶²¹

2620 Ayşe Sema Bahçeci, "Ortodoks ve Heterodoks İstikrar Programları: Seçilmiş Ülke Örnekleri ve 1994 Türkiye Deneyimi", **DPT, Yayın No: 2477**, Ankara Temmuz 1997, s. 87.

2621 Köse, **age.**, s. 99-114.

- KİT ürünlerine büyük ölçüde fiyat ayarlamaları yapıldı.
- Döviz büfelerinin yükümlülükleri artırıldı.
- MB döviz kurlarını piyasaya uyumlu olarak belirleme kararı aldı.
- Türk Lirası % 13,6 oranında devalüe edildi.
- Dövizde spekülasyonu önlemek için alış ve satış farkına belli bir sınırlama getirildi.
- Bankalardaki tasarrufların tamamı devlet güvencesi altına alındı.
- Hazine kısa vadeli avans limiti, bütçe ödenek artış miktarının en çok %12'si kadar olabileceği belirlenmiştir.
- Mevduat munzam karşılık oranları artırıldı.
- Anonim şirketler lehine vergi tevkifat oranlarında düzenleme yapıldı.
- Repo teminatlarının MB'de depo edilmesi zorunluluğu getirildi.
- Banka kurulmasındaki şartlar ağırlaştırıldı.
- Bankaların açık pozisyonlarına sınırlamalar getirildi.
- Finansal piyasalara çeşitlilik getirilmesi amacıyla İstanbul Altın Borsası kuruldu.
- -Vadeli Döviz Alım-Satım Piyasası ve Swap Piyasası faaliyete geçirilmiştir.
- Kamuya personel alımı durduruldu.
- Yatırımlar %20 oranında azaltıldı.
- Cari harcamalar %30 oranında azaltıldı.
- Yüksek gelir gruplarına Net Aktif Vergisi getirildi.
- Ekonomik denge vergisi, ek gayrimenkul vergisi, ek motorlu taşıtlar vergisi getirildi.
- Akaryakıttan bütçe aktarılan kesintiler yükseltildi.
- İMKB Uluslararası Menkul Kıymetler Serbest Bölgesi Kuruldu.
- Yabancı Sermaye kapsamına fikri ve sınai haklar dâhil edildi.
- Bağ-Kur emeklilerinden sağlık sigortası primi kesintilerine dair düzenleme yapıldı.
- Tarımsal Destek verilen ürünlerin sayısı 20'den 8'e düşürüldü.
- Tarımsal girdi destekleri doğrudan üreticiye verilmesi planlandı.

- Tütün üretimine kota getirildi.
- KİT ürünlerine yüksek oranda zam yapılarak, piyasa fiyatları düzeyine çekildi.
- Zarar eden KİT'lerin faaliyetlerine son verildi ve Karabük Demir-Çelik Fabrikası 1 Türk Lirası bedelle satıldı.
- Özelleştirme Yüksek Kurulu, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı ve Özelleştirme Fonu kuruldu.
- Yap-İşlet-Devret sistemi bazı projeler için uygulamaya konuldu.
- Çevre Temizlik Vergisi ile yerel yönetimlere ek kaynak oluşturuldu.
- Mahalli idareler için Ek Gayrimenkul Vergisi getirildi.
- Kamu gelirlerini artırmaya yönelik, %10 ek vergiler, birden fazla konutu olanlara ek emlak vergisi, lüks taşıtı olan ek olarak %4 ve %8 oranlarında taşıt vergisi uygulandı.
- Petrol ürünlerinin içindeki vergi gelirlerini artırmak amacıyla, %90'a varan zamlar yapılmıştır. Ayrıca lojman kiralalarının da piyasa şartlarına göre belirlenmesi kararlaştırıldı.

Hükümet 5 Nisan 1994 programının hedeflerini iki ana temel üzerine inşa etmiştir. Birincisi kısa vadeli istikrarı sağlamaya yönelik hedefler, ikincisi orta ve uzun dönemli yapısal hedeflerdir. Kısa vadeli hedeflerin en önemlisi krizin başlangıcını oluşturan kamu açıklarının azaltılmasına yönelik önlemlerdir. Bu amaca yönelik olarak, bir taraftan gelir artırıcı tedbirler alınırken diğer taraftan giderleri azaltan önlemler alınmıştır. Gelir artırmaya yönelik uygulamalar, varlık vergisi, sosyal tesis ve lojmanların satışı, akaryakıt bütçe payının %50'den %70'e yükseltilmesi, akaryakıt fiyat istikrar fonu kesintisinin %10'dan %25'e yükseltilmesi olarak sıralanabilir.²⁶²² Tasarrufa yönelik tedbirler, kamu kesiminde istihdamın azaltılması, toplu iş sözleşmelerinde beklenen enflasyon oranının esas alınması, cari harcamaların %30 oranında azaltılması, devlet yatırımlarında kesintiye gidilmesi gibi düzenlemeler yapılması şeklinde ifade edilebilir.

Diğer taraftan kısa vadeli hedeflerden Türk Lirası'nın istikrarına yönelik önlemlerden de söz edilebilir. Bu yolla dış ticaret açıklarının da azaltılması amaçlanmaktadır.²⁶²³ Bu tedbirlerden en önemlisi piyasaların bankacılık sektörüne güveninin yeniden tesis edilmesi amacıyla mevduatların tamamının devlet güvencesi kapsamına alınmasıdır. Mevduatlara % yüz devlet güvencesi verilmesinin en önemli nedeni mevduat sahiplerinin finansal sisteme karşı

2622 Akınoğlu, *age.*, s. 315.

2623 Ayşe Kaya, "Mali Sürdürülebilirlik: Teori ve Türkiye Uygulaması", **Türkiye Bankalar Birliği Dergisi**, İstanbul 2013, s. 18.

güvensizliği nedeniyle ortaya çıkacak banka iflaslarının önüne geçmekti.²⁶²⁴ İstikrar programı doğrultusunda para politikalarının etkinliğinin sağlanması, Merkez Bankasının parasal kontrolü sağlayabilmesi ve güven ortamının tekrar tesis edilebilmesi için mevduat munzam karşılık oranları ve disponibiliteler sistemleri yeniden düzenlenmiştir.²⁶²⁵ Dış ticaret açığının kapatılmasına yönelik acil önlemler de kısa vadeli düzenlemeler olarak değerlendirilebilir. Bu amaçla Eximbank'a ihracat sektörünü desteklemeye yönelik 1 milyar dolarlık ek kaynak aktarılmıştır. Diğer taraftan ihracat ürünlerinde kullanılan tarımsal ham madde fiyatlarının prim sistemi uygulanarak ihracat sektörüne çeşitli avantajlar sağlanmıştır.

Kamunun parasal genişleme ile borçların finansmanı 25 Nisan 1994 tarihli 3985 sayılı Merkez Bankası kanununda yapılan değişiklikle sınırlandırılmıştır. Bu düzenleme ile kısa vadeli borçlanma limitinin 1998'de %3 düşürülmesi hedeflenmiştir.²⁶²⁶ Diğer taraftan 5 Nisan Kararları esas olarak, artan cari açığı azaltmak, döviz kurlarını sürdürülebilir seviyeye çekmek, kamu açıklarını azaltmak ve fiyat istikrarını sağlamak gibi temel makroekonomik göstergelerin iyileştirilmesini amaçlamaktadır.²⁶²⁷ Aynı zamanda istikrar kararlarını zorunlu kılan en önemli makroekonomik gösterge sürdürülemez boyuttaki bütçe açıkları olduğu genel olarak kabul edilen bir görüştür. Bu nedenle orta vadeli tedbirlerin en önemli boyutu olarak görülebilecek olan bütçe gelirlerini artırıcı yeni vergisel düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca enflasyonun altında gerçekleşen ücret artışları ve bütçe harcamalarında kısıtlamalar yapılması gibi önlemlerle KKBG'nin düşürülmesi, programın orta ve uzun vadeli amaçları olarak belirtilebilir.²⁶²⁸ Bir reform niteliğinde olmasa da köklü yapısal değişiklikler planlandığı söylenebilir. Diğer taraftan bütçe açıklarının en önemli nedeni kamunun ekonomik aktivitelerinin çok büyük boyutta olmasıdır. 24 Ocak 1980'de başlatılan liberal ekonomik yapılanmanın sektöre uğraması nedeniyle 1990'lı yıllarda devletin ekonomideki ağırlığının devam ettiği görülmektedir. Yeni düzenlemelerle kamu kesiminin üretici ve destek dağıtıcı fonksiyonlarına son verilmesi öngörülmektedir. Bunun yerine liberal devlet yapılanmasına uygun olarak yönlendirici ve denetleyici yönlerinin güçlendirilmesine yönelik önlemler alınmıştır. Diğer taraftan kamu bütçesine

2624 Ozan Bahar ve Ebru Erdoğan, "1994 ve 2000 Krizleri Sonrasında Türkiye'de Uygulanan Finansal Regülasyon Politikaları", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 27, Güz 2011, s. 10.

2625 Şükrü Binay ve Kürşat Kunter, "Türkiye'de Mali Liberalleşme Çabalarında Merkez Bankasının Rolü", **TCMB Araştırma Genel Müdürlüğü, Tartışma Tebliği**, No: 9803. 1998, s. 19.

2626 TCMB, *age.*, s. 27.

2627 Zeynep Karaçor ve Volkan Alptekin, "1980 Sonrası İstikrar Politikaları Işığında Türkiye Ekonomisinin Trend Analizi Yardımıyla Değerlendirilmesi", **S.Ü. İ.İ.B.F. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, S 11, 2006, s. 307-342.

2628 Kaya, *age.*, s. 18.

önemli yükler getiren KİT'lerin özelleştirilmesi ve sosyal güvenlik sisteminin popülist değil akılcı ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması planlanmıştır. Belediye Gelirleri Kanunu'nda düzenlemeler yapılarak, belediyelerin genel bütçe üzerindeki finansman yükünün azaltılması hedeflenmiştir.

Kamu maliyesini yeniden düzenleyici kararlar çerçevesinde, KİT ürünlerinin fiyatları piyasa şartlarına uygun bir şekilde yeniden belirlenmiştir. Diğer taraftan, kâr elde eden KİT'lerin gelirlerinin bir kısmının Hazineye aktarılması öngörülmüştür. Gelir ve Kurumlar Vergisi %10 oranında artırılmış ve ek taşıt vergileri getirilmiştir. Bütçe dengesinin sağlanması için alınan bu önlemlere ek olarak, kamuya ait sosyal tesis ve lojmanlardan elde edilen gelirlerin bütçeye aktarılması hedeflenmiştir.²⁶²⁹

5 Nisan kararları ekonomik önlemlerle birlikte, kurumsal ve yasal düzenlemeleri de içermektedir. Kararlar heterodoks istikrar programlarını kısmen içermekle birlikte, liberal sermaye piyasalarının etkisiyle uygulamada yeterince etkinlik sağlanamamıştır. 1994'te yaşanan ekonomik kriz, daha çok finansal piyasalarda etkisini göstermiştir. Bütçe açıklarının finansmanında ortaya çıkan sorular zincirleme olarak, genişletici para politikaları, aşırı değerlenen yerli para, sıcak para girişi, Türk Lirası'nın devalüe edileceği beklentisi gibi dengesizlikleri ortaya çıkarmıştır. Ekonomik istikrarsızlıkları ve yapısal bozuklukları düzeltmek amacıyla bir taraftan kısa vadeli istikrar tedbirleri uygulanırken diğer taraftan orta ve uzun vadeli yapısal düzenlemeler planlanmıştır.

5 Nisan Ekonomik önlemler uygulama planı sonucunda kamu açıklarının ve cari açığın göreceli olarak azaldığı görülmektedir. Yine planın önemli amaçlarından biri olan Türk Lirası'nın gerçek değerine kavuşturulması da 1994 yılı sonunda mali piyasalarda belli bir istikrarın yakalandığını göstermektedir. Daraltıcı maliye ve para politikaları, piyasalarda istikrarı sağlarken diğer taraftan programın uygulandığı 1994 yılı sonunda iç talebin daralmasıyla birlikte GSMH'nin %6 oranında gerilediği görülmektedir.²⁶³⁰

5 Nisan 1994 kararları temel olarak kamu açıkları, özelleştirme, mevduata kamu güvencesi, hükümetlerin Merkez Bankası kaynaklarının kullanımına sınırlama ve sosyal güvenlik kurumu açıkları gibi konuları ele almaktaydı. Aynı zamanda dış borç ihtiyacı ve piyasalara güven verme gereksinimiyle 14 Nisan'da IMF ile görüşmeler başlatılmış ve 8 Temmuz 1994'te 14 aylık bir stand-by anlaşması imzalanmıştır.²⁶³¹ Diğer taraftan 5 Nisan Kararlarının önemli bir ayağı, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin özelleştirilmesi kararıdır. 1994 yılı içinde Tüpraş, Petrol Ofisi, THY, Erdemir Demir Çelik, Petkim,

2629 DPT, **5 Nisan Kararları ve Uygulama Sonuçları**, Ankara 1995, s. 7-8.

2630 DPT, **age.**, s. 6.

2631 Özçam, **age.**, s. 8.

Sümerbank ve Etibank gibi büyük ölçekli şirketlerin kısmen veya tamamen özelleştirilmesi öngörülmüştür. 1995 yılı içinde de PTT ve TEK gibi büyük şirketlerinin özelleştirilmesi hedeflenmiştir.²⁶³² Ancak bu hedeflerin büyük ölçüde gerçekleştirilemediği görülmektedir.

5 Nisan 1994 istikrar paketi, temel olarak makroekonomik dengelerin yeniden tesisini amaçlamıştır. Bununla birlikte 1980'lerde uygulanan liberal ekonomiye geçiş programındaki aksaklıkları da giderici yapısal reformlar programa dâhil edilmiştir. Devletin ekonomideki etkinliğini azaltıcı ve piyasa ekonomisini güçlendirici yasal ve kurumsal düzenlemeler bu programda da etkili olmuştur. 1994 yılında yaşanan kriz Türkiye ekonomisinin liberal piyasa ekonomisine geçişinden sonra yaşadığı ilk kriz deneyimidir. Dolayısıyla bütçe açıklarının tetiklediği bir finansal krizden söz edilebilir. Piyasa ekonomisinin kurumsal gelişimini henüz tamamlayamadığı bir ekonomik yapının kırılabilirliğinin yüksek olması bir ölçüde doğal karşılanabilir.

1990'lı yıllardaki koalisyon hükümetleri dönemi ve beraberinde getirdiği siyasal istikrarsızlıklar krizin ortaya çıkışında önemli bir neden olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan 5 Nisan Kararlarının uygulanmasındaki güçlükler de yine seçimler nedeniyle popülist ekonomi politikalarıyla ilişkilendirilebilir. Programın uygulanmasındaki diğer bir güçlük, uluslararası kuruluşlardan yeteri kadar finansal desteğin alınmadan uygulamaya konulmuş olmasıdır. 5 Nisan Kararları istikrar programı ve yapısal düzenlemeler olarak iki aşamalı şekilde uygulamaya konulmuştur. İstikrar programı çerçevesinde 8 Nisan 1994'te IMF ile stand-by anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmayla birlikte 509,3 Milyon SDR tutarında kredinin 14 aylık süre içinde kullanılması öngörülmüştür.²⁶³³

5 Nisan Kararları ile mevduatlara getirilen tam devlet güvencesi, sonraki yıllarda bankacılık sektöründe ters seçim ve ahlaki tehlike sorununa yol açmıştır. Bankalar piyasadan yüksek faizle mevduat toplayıp daha yüksek faizle devlete borç vermişlerdir. Bu durum hazinenin piyasadan yüksek maliyetlerle borçlanmasına neden olmuştur. Diğer taraftan kararlar sonrasında döviz kurlarının serbest piyasa şartlarına bırakılması başlangıçta olumlu sonuçlar vermesine rağmen daha sonra tamamen kontrolden çıkma riskine karşılık belli sayıda büyük bankanın döviz kuru seviyesi esas alınmıştır.

Kararlar sonrasında borç yönetimindeki sorunlar devam etmiştir. Özelleştirmelerde hedeflere ulaşılamamıştır. Diğer taraftan yeni vergi gelirlerinin yetersiz kaldığı ve faiz giderlerinin yüksek olması bütçe açıklarının yeteri düzeyde azaltılmasını engellemiştir. Sıkı maliye politikası 1995 yılının ikinci yarısından itibaren gevşetilmiş ve bütçe açıkları tekrar TCMB kaynakları

2632 Zübeyir Turan, "Dünyadaki ve Türkiye'deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi", **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, C 4, S 1, 2011, s. 63.

2633 Alptekin, **age.**, s. 484.

yoluyla kapatılmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda tekrar genişletici para politikalarının devreye girmesine neden olmuştur.²⁶³⁴

5 Nisan 1994 Kararları bankacılık ve finans sektöründe önemli düzenlemeleri öngörmüştür. Ancak gerekli takip ve denetimlerin yapılamaması nedeniyle 2000 Kasım ve 2001 krizlerinin önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur. Diğer taraftan İstanbul Altın Borsası kurulmasına rağmen beklenen etkinlik sağlanamamıştır. Kamu gelirlerini artırmaya yönelik vergi düzenlemelerin uygulamaya geçirilmesi ancak 1990'lı yılların sonunda mümkün olabilmektedir. Ek olarak programın vergi reformları ve vergi gelirlerini artırma hedeflerini gerçekleştirmediği ifade edilebilir.

Programın temel hedeflerinden biri cari açığın azaltılması olarak belirlenmiştir. İlk uygulama yılında, Türk Lirası'nın reel olarak değer kaybetmesiyle birlikte ödemeler dengesinde kısmi düzelmelerin olduğu ve dış ticaret açığının kapandığı görülmektedir. Ancak ilerleyen yıllarda gümrük birliği anlaşmasının da etkisiyle cari açık tekrar etkili olmaya başlamıştır. Cari açığın kalıcı olarak düşürülmesinin ancak uzun vadeli yapısal reformlarla mümkün olacağı ifade edilebilir. Diğer taraftan 5 Nisan Kararları sonrasında Dış Ticaret Müsteşarlığının Hazine Müsteşarlığından ayrılmasıyla birlikte daha etkin bir yapıya kavuştuğu söylenebilir.

Kriz sonrasında alınan kararlara uygun politikaların gerçekleştirilmesinde önemli sorunlar yaşandığı görülmektedir. Sosyal güvenlik sistemindeki sorunların önemli bir nedeni olan erken emekliliğin kaldırılması ve emeklilik yaşının uzatılmasına dair kararlar 1998'e kadar uygulanamamıştır. Diğer taraftan bütçe dengesine katkı sağlaması hedeflenen KİT'lerin özelleştirilmesinin de halkın tepkisi ve politik çekinceler nedeniyle hayata geçirilemediği görülmektedir. Program döneminde konsolide bütçe gelirlerinin GSMH'ya oranı düşmüştür. Dolayısıyla kamu kesimi borçlanma gereği de düşmemiş aksine daha da yükselmiştir.²⁶³⁵ Sonuç olarak 5 Nisan 1994 ve devam eden süreçte krize yönelik önlemlerin kısa vadede etkili olduğu ancak uzun dönemde yapısal tedbirlerin uygulamaya konulmadığı görülmektedir. 1990'ların sonu gelindiğinde Türkiye ekonomisinin makroekonomik göstergeler açısından kırılganlığının ve kriz üretme kapasitesinin devam ettiği görülmektedir.

2634 Kaya, *age.*, s. 20.

2635 Turan, *age.*, s. 66-68.

4. EĞİTİM*

12 Eylül 1980 tarihi Türk siyasal yaşamındaki en önemli dönemeç veya kırılma noktalarından birisidir. Türk Silahlı Kuvvetlerinin “Türkiye Cumhuriyeti’ni koruma ve kollama” görevi 20-30 yıl daha devam etti. 6 Kasım 1983’e kadar Türkiye, “Millî Güvenlik Konseyi” adlı “askerî hükûmet” tarafından yönetildi, Yeni bir Anayasa hazırlandı. 1980 sonrası dönemde Türkiye dünya ekonomik sistemine dâhil oldu, bu da birçok kültür alanında (iletişim, bilişim, tüketim kültürü vb.) köklü değişiklikleri başlattı.

4.1. Okul Öncesi Eğitim

1981’de yapılan 10. Millî Eğitim Şûrası’nda zorunlu eğitim yaşının 6’ya düşürülerek ilkokulların önüne bir yıllık ana sınıflarının eklenmesi ve gidecek yaygınlaştırılması kabul edildi. Bu tarihten sonra yapılacak tüm şûralarda okul öncesi eğitim artık gündemin en önemli konularından biri olmaya başladı. Okul öncesi eğitim öğretmenleri yetiştirilmeye başlandı, 1992’de Okul Öncesi Eğitim Genel Müdürlüğü kuruldu. 2009-2010 eğitim-öğretim yılında Millî Eğitim Bakanı Nimet Çubukçu, okul öncesi eğitimin zorunlu olmasıyla ilgili olarak 32 ilde pilot uygulamaya geçti; bir yıl sonra da pilot uygulamayı 57 ile çıkarıp 2014 yılında okul öncesi eğitimin ülke genelinde zorunlu olması politikası uygulamasını başlattı. Ancak daha sonraki bakanlar bu politikayı izlemedi.

4.2. İlköğretim

Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri 8 yıllık zorunlu kesintisiz temel eğitim ve 4+4+4 olarak bilinen 12 yıllık kesintili zorunlu eğitim uygulamalarıdır. Zorunlu ilköğretimin süresinin uzatılmasında 1997’ye kadar pilot uygulamalarla vakit geçirildi, 1997’de “28 Şubat Kararları” ile ortaokul ve ilkokul kaynaştırılarak 8 yıllık “kesintisiz” zorunlu öğretime başlandı, 2012 yılında da 4+4+4 denilen sistem ile (İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun) 8 yıllık kesintisiz eğitim 4+4 olarak tekrar iki kademe ayrıldı.

* Prof. Dr. Mustafa Ergün, Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi.

Aslında 1942’de çıkarılan Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilâtı Kanunu 8-9 yıl öğretim süreli Köy Bölge Okullarının açılmasını öngörüyordu. 1947 Millî Eğitim Şûrası’nda da ilkokullarla ortaokulların birleştirilerek 8 yıllık temel eğitim kurulması fikri tartışılmıştı.²⁶³⁶ 1961’de çıkarılan 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu da 8 yıllık zorunlu eğitimi amaçlamıştı (madde 3). 1973 tarihli Millî Eğitim Temel Kanunu, *Temel eğitim genel olarak 7-14 yaşlarındaki çocukların eğitimini kapsar* (22. madde) hükmünü getirdikten sonra *Temel eğitim okulları beş yıllık birinci kademe ile üç yıllık ikinci kademe eğitim kurumlarından meydana gelir* (24. madde) diyerek 5+3 şeklinde iki kademeli bir zorunlu temel eğitimi öngörüyordu. 1971-1972 öğretim yılında pilot olarak 16 ildeki 18 okulda başlatılan bu ilköğretim uygulaması, daha sonra terk edildi. 1981-1982 öğretim yılında 6 ildeki 10 okulda tekrar pilot ilköğretim uygulaması yapıldı.²⁶³⁷ O zaman tüm çalışmalar ilkokul için “temel eğitim birinci kademe”, ortaokul için ise “temel eğitim ikinci kademe” terminolojisi üzerinden yapılıyordu. 1988’deki Millî Eğitim Şûrası’nda sekiz yıllık temel eğitimin bir program bütünlüğü içinde kurulması tavsiye ediliyordu.

1997’de “Refah-Yol” hükûmeti zamanında tüm ülkede sekiz yıllık zorunlu öğretime geçilebilmesi için yoğun hazırlıklar yapıldı. O zamanlarda ortaokul seviyesindeki okullaşma %70’i geçtiği için bu uygulamanın kolay olacağı hesaplandı. Aslında sekiz yıl zorunlu eğitimi herkes kabul ediyordu, ama bir grup imam hatip ortaokullarının kapanmaması için 5+3 şeklinde bölünmüş bir temel eğitimi, diğer grup da *Genç nesillerin körpe dimağlarının öncelikle Cumhuriyet, Atatürk, vatan ve millet sevgisi, Türk milletini çağdaş uygarlık düzeyine çıkarma ülkü ve amacı doğrultusunda bilinçlendirilmesi ve çeşitli mihrakların etkisinden korunması bakımından* bu ortaokulları kapatacak “kesintisiz” bir 8 yıllık temel eğitim istiyordu.²⁶³⁸

28 Şubat Kararları diye bilinen 28 Şubat 1997 tarihli Millî Güvenlik Kurulu 406 sayılı tavsiye kararlarına ekler ile zorunlu eğitim, Refah-Yol hükûmetinin istifasından sonra kurulan Mesut Yılmaz koalisyon hükûmeti zamanında çıkarılan kanun ile “kesintisiz” olarak uygulanmaya başlandı. Artık askerî darbeler yerine bu tür kararlarla hükûmete yapması gereken uygulamalar “tavsiye” ediliyordu. Bu gelişmeden sonra Refah Partisi’nin Yargıtay tarafından kapatılmasının ardından hükûmet değişti ve kararı uygulamak ve yasalaştırmak “Anasol-D” adı verilen koalisyon hükûmetine düştü. 16 Hazi-

2636 Orhan Özalp, “Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikaları ve Uygulamaları”, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, C II, M.E.B. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 39.

2637 Halil Aşıcı, “İlköğretim Uygulamasına Geçilen Okullarda Ortaya Çıkan Problemler”, **Çağdaş Eğitim**, S 201, Temmuz-Ağustos 1994, s. 41.

2638 İsmail Gülmez, **28 Şubat 1997 Askeri Darbesi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2014, s. 163-168.

ran 1997 tarihli 4306 sayılı Kanun ile 222 sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu'nun 9. maddesi ve 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 23. maddesi *İlköğretim Kurumları sekiz yıllık okullardan oluşur. Bu okullarda kesintisiz eğitim yapılır ve bitirenlere ilköğretim diploması verilir* şeklinde değiştirildi. Gene bu yasa ile imam hatiplerin, Anadolu liselerinin, mesleki teknik okulların ve özel okulların orta kısımları kapatılmış, meslek eğitiminin 14 yaşında başlaması kararı alınmıştır. Uygulamada, imam hatiplerin ortaokul kısımlarına öğrenci alınmadı, liseler de 4 yıla çıkarıldı. Kur'an Kurslarına kayıtların 8 yıllık zorunlu eğitimin tamamlanmasından sonra yapılması kararlaştırıldı. 1960'lardan 1997'lere ticaret ve erkek sanat ortaokullarında azalma ve kız sanat ortaokullarında ise %18'lik bir artış olmuştur. Normal ortaokullar %635,8 artarken imam hatip ortaokulları %5772,8'lik bir artış göstermiştir.

İmam hatip ortaokullarına karşı yapılan bu kesintisiz 8 yıllık eğitim hamlesi, 12 Yıllık Zorunlu Eğitim Sistemi (4+4+4 eğitim sistemi) ile 2012 tarihinde son bulmuştur. Türkiye'de zorunlu eğitimi 8 yıldan 12 yıla çıkartan uygulama, eğitim sisteminin Osmanlı'dan beri gelen 5+3+3 yapısını 4+4+4 şekline çevirmiştir. İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, 2012 tarihinde yasalaşarak uygulanmaya konulmuştur.²⁶³⁹ 4+4+4 sistemi aslında 2010 yılında yapılan 18. Millî Eğitim Şûrası'nda bir öğretmen sendikası olan Eğitim-Bir-Sen tarafından önerilmiş ve tavsiye kararı haline getirilmişti.

Yasanın en çok tartışılan kısımlarından biri, 66 ayını dolduran çocukların okula kaydedilmesini zorunlu hale getirmesidir. 60-66 aylık çocuklar ise gönüllü olarak (velilerin izniyle) okula alınacak, veliler çocuklarının okula hazır olmadığını düşünürse bunu raporla belgeleyecekti. Özellikle üniversiteler, okula başlama yaşına itiraz etmişlerdir.²⁶⁴⁰ İlkokula başlama yaşı 27 Haziran 2019 tarihinde mevzuatta yapılan değişiklik ile 66 aydan 69 aya çıkarılmıştır. İlkokul 4. sınıfı tamamlayan öğrenciler ya imam hatip ortaokullarına ya da diğer ortaokullara gidebileceklerdi, ama bazı engelli ortaokulların dışında diğer meslek ortaokulları açılmadı. 12 yıllık zorunlu eğitim ile öğrenciler artık ilkokul ya da ortaokulu tamamladıklarında değil ancak liseyi bitirdiklerinde diplomalarını alabileceklerdi.

Yeni sistem, ders programlarında da köklü değişiklikler getirdi. Ortaokullar ile imam hatip ortaokullarında seçmeli dersler oluşturuldu. Seçmeli dersler haftada toplam sekiz saat olmak üzere, beşinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar alınabilecekti. Bu seçmeli dersler; Din, Ahlak ve Değerler, Dil ve Anlatım, Yabancı Dil, Fen Bilimleri ve Matematik, Sanat ve Spor ve Sosyal

2639 MEB, 6287 sayılı İlköğretim Ve Eğitim Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, **Resmî Gazete**, S 28261, 11 Nisan 2012.

2640 Battal Odabaşı, "Türk Eğitim Sisteminde Yeni Kanun (4+4+4) Değişikliği Üzerine Düşünceler", **Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 43, S 2, 2014, s. 103-124.

Bilimler olmak üzere altı farklı alanda tanımlandı.²⁶⁴¹ Yasa, tüm ortaokul ve liselerde “Kur’an-ı Kerim” ve “Hz. Muhammed’in Hayatı” derslerinin seçmeli olarak okutulmasını belirledi. Bu düzenlemeyle haftalık ders çizelgelerinde değişiklik yapıldı; 6-8. sınıflarda zorunlu ders saati 30 iken, seçmeli derslerin eklenmesiyle bu sayı 6. sınıfta 36’ya, 7. ve 8. sınıflarda ise 37’ye yükseldi. Ayrıca yeni öğretim sistemi sekiz yıllık okulları ayırdığı, ilkokulları dört yıla indirdiği, ortaokulları beş yıla çıkardığı için öğretmen, yönetici ve okul binalarının kullanımını açısından bazı sıkıntılar ortaya çıkarmıştır. Milli Eğitim Bakanlığının 1999’dan beri uygulamaya çalıştığı “norm kadro” sisteminde ihtiyaç fazlası öğretmenler yeniden düzenlendi.

Türkiye, nüfusu az olan köylerdeki çocuklara ilköğretim verebilmek için daha 1939’da Yatılı Bölge İlköğretim Okullarını (YİBO) kurmuştu. 1962’den sonra bir hayli yaygınlaşan bu okullar, daha sonraki yıllarda Yatılı Bölge Okulu (YBO) olarak uygulamayı sürdürdü. Ortaokullarda okullaşmanın artması üzerine de nüfusu ve öğrencisi az yerlerden belli merkezlerdeki ortaokullara ve hatta ilkokullara taşınmalı öğretim uygulamasını başlattı. 1989-90 öğretim yılının ikinci yarısından itibaren Kırıkkale ve Kocaeli illerinde 5 merkezde pilot olarak Taşınmalı İlköğretim Uygulaması başlatıldı.²⁶⁴² MEB uygulamayı başarılı görünce her yıl daha fazla il ve ilçede taşınmalı eğitime geçti. Taşınmalı eğitimde öğrenciler servislerle hem merkezî okullara götürülüp getirilmekte hem de öğle yemeği hizmeti verilmektedir. 2004 yılından itibaren taşınmalı eğitim tüm ülkede yaygınlaştırıldı ve 650.000’den fazla öğrenci büyük merkezlere taşınarak daha çok kırsal kesim öğrencisine ortaöğretim imkânı sağlanmış oldu. 2004-2005 öğretim yılından itibaren özel eğitime gereksinim duyan çocuklar da taşınmalı eğitim kapsamına alındı. İlkokul ve ortaokullar için uygulanan taşıma sistemi, 12 yıllık zorunlu eğitim uygulamaları arasında 2012’den itibaren liselerde de başladı.²⁶⁴³

Türkiye ile Dünya Bankası arasında 18 Mayıs 1990 tarihinde “Millî Eğitimi Geliştirme Projesi (MEGP)” borç anlaşması imzalandı; bu kapsamda Müfredat Laboratuvar Okulları (MLO) oluşturuldu. Projenin orijinalinde “Laboratory School” olarak geçen kavrama²⁶⁴⁴ Türkçede niçin Müfredat kelimesinin eklendiği de anlaşılamadı. Müfredat Laboratuvar Okulları 23 ilde 147 ilköğretim okulu, 37 genel ortaöğretim, 16 Anadolu Lisesi ve 8 Anado-

2641 Nihan Coşkun, Kerim Gündoğdu, “Sivil Toplum Kuruluşları ve Üniversitelerin Görüşleri Doğrultusunda 4+4+4 Eğitim Sistemine Yönelik Bir Analiz”, **Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 4, S 2, Aralık 2013, s. 30-46.

2642 Asım Arı, “Taşınmalı İlköğretim Uygulaması (Uşak Örneği)”, **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 23, S 1, 2003, s. 101-115.

2643 Özlem Uslu, **İlköğretimde Taşınmalı Eğitim Uygulaması**, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü 2017.

2644 World Bank, **Staff Appraisal Report Republic of Turkey**, National Education Development Project, April 3, 1990.

lu Öğretmen Lisesi dâhil olmak üzere 208 okulda uygulandı. Bu okullarda kullanılacak materyaller ihale ile dışarıdan (krediyi veren ülkeden) alındı, o ülkenin yabancı uzmanlarının maaşları projeden ödendi. Bu okullarda uygulanacak programları 1993'te Eğitim Araştırma ve Geliştirme Merkezi Başkanlığı (EARGED) hazırladı. Ama öğrenci merkezli eğitim anlayışı ile ilk ve ortaöğretim öğrencilerini OECD ülkeleri seviyesine yükseltmeyi amaçlayan bu projede hedeflenen amaçlara ulaşamadı.²⁶⁴⁵ Dünya Bankası ile 1998'de imzalanan Temel Eğitim Projesi I ve II ile birlikte Türkiye 690 milyon dolar borca sokuldu.²⁶⁴⁶ Dünya Bankası'nın Türkiye'nin eğitim sistemlerine kredilerle müdahalesi aslında 1971 yılında başlamıştı. 1971'de açılan ilk kredi ve 80'li yıllarda açılan 4 kredi doğrudan mesleki eğitim ile ilgili idi (1971 Eğitim Projesi, 1984 Sınai Eğitim Projesi, 1985 Endüstriyel Okullar Projesi, 1987 Yaygın Mesleki Eğitim Projesi, 1988 Sınai Eğitim Projesi - II). Bu 5 proje için Dünya Bankası'ndan alınan kredi toplamı 282 milyon dolardı.²⁶⁴⁷

2005 yılından itibaren ilköğretim ders programlarında yeni bir safhaya geçilmiştir. Bu dönemde 1993'te Eğitim ve Öğretim Programları ile Ders Kitapları ve Diğer Eğitim Araçlarının Hazırlanması ve Geliştirilmesi Hakkında Yönerge hazırlanmış ve eğitim programlarının geliştirilmesi görevi Talim ve Terbiye Kurulu sorumluluğuna verilmiştir. Ders programlarını ilgili Genel Müdürlükler hazırlayacak, son kararı Kurul verecekti. 2004-2005 öğretim yılında 6 pilot ilde uygulanmaya başlanan yeni ilköğretim programlarına ertesi yıl yurt çapında uygulamaya geçildi.²⁶⁴⁸

1995 yılında özel yetenekli ilköğretim çocuklarına eğitim vermek için ilk defa "Yasemin Karakaya Bilim ve Sanat Merkezi" açıldı. Talim ve Terbiye Kurulunun 25 Ekim 2001 tarih ve 370 sayılı Kurul kararı ile Bilim ve Sanat

2645 Burhanettin Dönmez, "Bir okul geliştirme modeli olarak laboratuvar okulları uygulamasının değerlendirilmesi", **Eğitim ve Bilim Dergisi**, C 27, S 126, 2002, s. 70-83; İdris Şahin, **İlköğretim Müfredat Laboratuvar Okullarının Okul Geliştirme Süreci Açısından İncelenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. 2006. s. 134.

2646 Adnan Gümüş, Turkish Primary Education: Structure and Problems, **Education in Turkey**, Arnd-Michael Nohl, Arzu Akkoyunlu-Wigley, Simon Wigley (Eds), Waxmann Verlag GmbH, Münster 2008, s. 49-82.

Berna Şahin Özdemir, Nurettin Beltekin, "Türk Eğitim Sisteminin Dönüşümünde Uluslararası Aktörler: IMF ve Dünya Bankası Örnekleri", **YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 9, S 1, 2012, s. 33-55.

2647 Nuray E. Keskin, "Eğitimde Reform", **Mülkiye Dergisi**, C 28, S 245, 2004. s.125-148. (s. 133). <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/836>. Erişim tarihi: 1 Eylül 2021. Not: Bu toplam, değişik kaynaklarda biraz farklı ifade edilmektedir.

2648 Seval Fer, "1923 Yılından Günümüze Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları Üzerine Bir İnceleme", **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu Bildirileri: İstanbul 7-9 Aralık 2005**, Murat Alper Parlak (Haz.), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010, s. 97-136.

Merkezleri Yönergesi yürürlüğe girdi. Bu merkezlerde her öğrenci için Bireyselleştirilmiş Eğitim Planı (BEP) ve Bireyselleştirilmiş Öğretim Programı (BÖP) hazırlandı. Bilim ve Sanat Merkezleri Türkiye'nin her tarafına yayıldı, bu Merkezler öğrenci ve velilerden ilgi gören bir uygulama olarak devam etmektedir.

4.3. Ortaöğretim

Bu dönemde Türkiye'de genel liselerin yanında "genel" olarak ifade edilen Anadolu liseleri, süper liseler, fen liseleri, yabancı dil ağırlıklı liseler, öğretmen liseleri, güzel sanat liseleri, akşam liseleri, özel liseler vb. vardır. Bu karmaşa, mesleki ve teknik liseler alanında da devam etmekte; teknik liseler, Anadolu teknik liseleri, Anadolu meslek liseleri, endüstri meslek liseleri, imam hatip liseleri, ticaret liseleri, sekreterlik, otelcilik ve turizm, iletişim, açılış vs. liselerin yanında birçok da "çok programlı lise", "çok amaçlı lise" bulunmaktadır. Liseler hem üniversiteye öğrenci hazırlama hem de eskiden beri üstlendiği birtakım mesleklere nitelikli eleman yetiştirme fonksiyonlarını yürütmeye çalışmaktaydı. Özellikle mesleki eğitim okulları kurulurken ortaya yetmişin üzerinde lise türü çıkmıştır. Üniversiteye hazırlık çalışmaları da genel lise türlerini arttırmıştır.

10. Millî Eğitim Şûrası (1981), ortaöğretim okullarını iki grupta toplamıştı: Tek Amaçlı Lise (değişik programlı tek tip lise), Mesleki ve Teknik Okullar. Ama 1980'li yıllarda ortaöğretim kurumlarının genel lise grubunun içine Anadolu Liseleri, Fen Liseleri, Azınlık ve Yabancı Okulların liselerini de katmak doğru olur. 15. Millî Eğitim Şûrası'nda (1996) ortaöğretim sisteminin yeniden yapılanmasına gidildi, gerekli görülen yerlerde ortaöğretimin genel, mesleki ve teknik öğretim programlarını bir yönetim altında uygulayan "çok programlı lise"lerin kurulabilmesi öngörüldü²⁶⁴⁹.

1999'da toplanan 16. Millî Eğitim Şûrası'nda mevcut genel ve mesleki lise türlerinin "tek çatı" altında birleştirilmesi ve bu kurumlarda değişik programların uygulanması kararı verilmişti. Bakanlıkta buna göre liseleri üç gruba indirmek için çeşitli çalışmalar yapıldı. Gerek iş piyasası gerekse Bakanlık bürokrasisi bu alanda birçok proje geliştirmesine ve reform yapılacağı haberi vermesine rağmen fiiliyatta oturmuş ve sürdürülebilir bir reform gözlenememiştir. Meslek liselerinde 250 meslek standardı ve 41 mesleki eğitim alanı belirlenmesine rağmen, mesleklerin sürekli makineleşmesi ve zamanla önem kazanıp kaybetmesi reform yapmayı zorlaştırdı (son yapılan çalışmalardan biri de tematik meslek liseleri projesi idi). 2006'da tekrar gündeme gelen ve bu kez sınavları ele alan ortaöğretim reform paketi gene uygulamaya

2649 Hasan Cicioğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Ortaöğretimin Gelişimi", **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu bildirileri: İstanbul 7-9 Aralık 2005**, Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010. s. 137-172.

konulamadı.

1974 yılında ilköğretmen okullarının bazılarının liseye dönüştürülmesi ile açılan öğretmen liseleri, daha sonra 1989'da Anadolu Öğretmen Liselerine dönüştürüldü, zamanla sayıları artırılarak 299'a kadar çıktı ve 2014 yılında kapatıldı (Bunlardan 171'i Anadolu Lisesine, 52'si Sosyal Bilimler Lisesine ve 76'sı da Fen Lisesine dönüştürüldü). 1989-1990 öğretim yılında Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri açıldı. 1989 yılından itibaren çok programlı liseler açılmaya başlandı, bazı liseler bu formata dönüştürüldü. Aynı yıl genel liselerde yabancı dil öğretimi kalitesini artırmak amacıyla 19 ildeki 28 lisede yabancı dil ağırlıklı hazırlık sınıfı açılarak Yabancı Dil Ağırlıklı Lise (Süper Lise) uygulaması başlatıldı. 1984'te kurulan Beden Eğitimi ve Spor Meslek liseleri 2004 yılında Spor Liselerine çevrildi ve daha sonra tematik spor liseleri de eklendi.

1980'den sonra devlet, resmî eğitim sistemi içinde özel okulları yaratmaya başladı. Devlet âdeta "Anadolu"su ile "öğretmen lisesi" ve "süper lise" ile kendi özel okullarını kurdu²⁶⁵⁰. Sayıları giderek artan fen liselerinin karşılığı olarak edebiyat ve sosyal bilimler alanında ihtiyaç duyulan "üstün nitelikli bilim insanlarının yetiştirilmesi" amacıyla 2003 yılında Türkiye'nin ilk sosyal bilimler lisesi (İstanbul Prof. Dr. Mümtaz Turhan Sosyal Bilimler Lisesi) açıldı ve bunların sayısı da hızla arttı. Ortaöğretimde devlet okulları içinde Fen liselerinden başlayan hiyerarşik bir yapı oluştu. Bazı liselere daha çok kaynak ayrıldı, öğretmen atamalarında öncelik verildi. Dolayısıyla önce liselerde başlayan eğitimin bu sınıfsal karakteri daha sonra yükseköğretimde de giderek belirginleşmeye başladı.

1955 yılından itibaren yabancı dille eğitim yapan kolejler öğrencilerini sınavla alıyordu. 1964'ten itibaren Fen Lisesi, kuruluşundan itibaren Anadolu liseleri öğrencilerini sınavla seçti. Liselere geçişte 1997-98 öğretim yılından itibaren Lise Giriş Sınavı (LGS), Ortaöğretim Kurumları Seçme ve Yerleştirme Sınavı (OKS) (2004), Seviye Belirleme Sınavı (SBS) (2008), TEOG (Temel Eğitimden Ortaöğretime Geçiş Sınavı) (2014) gibi çeşitli sınav ve yerleştirme sistemleri deneyen Türkiye, burada hala sağlam bir sistem bulamadı.

1960'lardan itibaren üniversiteye gireceklerin ülke çapında yapılan giriş sınavlarıyla seçilmesinden dolayı gerek Fen Lisesi, Anadolu Lisesi, Süper Lise gibi adlarla özel eğitim yapan liselerin kurulması gerekse Üniversiteye Hazırlık Kurslarının lise ile üniversite arasında âdeta bir eğitim kademesi oluşturulması dikkat çekmektedir. Japonya, Kore, Çin gibi ülkelerde de çok yaygın olan özel dershaneler, öğrencileri üniversiteye giriş sınavlarına daha iyi hazırlamayı ve katılımcıların daha iyi fakülte ve bölümleri kazanmalarını hedefledi ve propaganda etti. 1965 tarih ve 625 sayılı yasa ile kuruluşları-

2650 Fatma Gök, "75 Yılda İnsan Yetiştirme Eğitim ve Devlet", **75 Yılda Eğitim**, Ed. Fatma Gök, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1999, s. 1-8.

nı sağlamaştıran özel dershaneler sürekli olarak tartışıldı ve kaldırılmaları için pek çok girişimde bulunuldu. 1983'te darbe yönetiminin Millî Güvenlik Konseyi 1984'ten itibaren dershanelerin kapatılması kararını aldı, ama 1983 seçimleri sonrası kurulan Özal hükûmeti 11 Temmuz 1984 tarih ve 3035 sayılı Yasa'yla bir yıl önce alınan kapatma hükmünü iptal ederek özel dershanelerin faaliyetini sürdürmesini sağladı. Dershaneler sadece üniversiteye giriş, ALES (Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitim Sınavı), YDS (Yabancı Dil Sınavı), KPSS (Kamu Personeli Seçme Sınavı) sınavları için değil, giderek ortaöğretime giriş sınavları için de açılmaya başladı, hatta bu sınavlara hazırlama üniversiteye girişten daha önemli hale geldi. 1965'lerde açılmaya başlayan üniversiteye hazırlık dershaneleri 1980'lere kadar ancak 200 civarındaydı. 1981-83 arasında özel dershaneler kapatılmaya çalışıldı; ancak kapatılmadığı gibi sayıları hızla artmaya başladı ve dershanelerin kapatılması tartışma ve uygulamalarının başladığı 2013'lere gelindiğinde 4000'i geçti (2008-2009'da 4262 seviyesine kadar çıktı).²⁶⁵¹ Özel Dershaneler Birliği (ÖZ-DE-BİR) sorumluları, Türkiye'de kayıt dışı, izinsiz işletilen en az iki bin özel dersane daha bulunduğunu tahmin etmişlerdir.²⁶⁵² 1975'lerden 2013'lere kadar özel dersane öğrencilerinin sayısı yaklaşık 46 binden 1,3 milyona, öğretmen sayısı da 2011-2012 öğretim yılında 52 bine ulaşmıştır.

Ancak hükûmet bu defa dershanelerin özel okula dönüştürülmesi sürecini başlattı,²⁶⁵³ özel ilkokul, ortaokul veya "Temel Lise" seçeneklerinden birisini seçmesini istedi. Dönüşüm için başvuran 1463 kurumdan 1221'i temel lise, 12'si özel okul öncesi kurumu, 15'i özel ilkokul, 210'u özel ortaokul, 5'i doğrudan özel Anadolu lisesi olmuştur. Bunlardan ilk ve ortaokul olmayı seçenler dört yıl içinde kendi özel okul binalarını yaptıracak, devlet de onlara arsa ve bina desteği verecekti. Temel Lise adı altında öğrenim verecek bu kurumlar pratikte yine dershanecilik yapacak, öğrencileri üniversite sınavına hazırlayacak, hafta sonları liseden mezun öğrencilere yönelik dersane çalışmaları yürütecekti. 1225 özel dersane bu Temel Lise yoluyla özel okul sürecine girdi.

1992'de Açık Öğretim Lisesi kuruldu. Başlangıçta yaş sınırı olmadan dışarıdan lise bitirmek isteyenlere hizmet vermek için kurulan bu kurum, daha sonra 12 yıllık zorunlu eğitim uygulamasında, herhangi bir liseye kaydolanların kaydedildiği bir kurtarma simidi gibi oldu. 1998-1999 öğretim yılında Açık Öğretim Lisesi gerekçe gösterilerek akşam liseleri kapatıldı.

2651 Hasan Demirtaş, "Dersane Öğretmenlerinde Örgütsel Bağlılık ve İş Doyumu", İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C 11, S 2, Ağustos 2010, s. 177-206 (s.182).

2652 Aysıt Tansel, **Türkiye'de Özel Dershaneler: Yeni Gelişmeler ve Dershanelerin Geleceği**, Middle East Technical University, ERC Working Papers in Economics 13/10-tr, September/ 2013. s. 13.

2653 Burçak Çağla Garipağaoğlu, "Özel Dershanelerden Özel Okullara Dönüşüm Projesi", **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 16, S 1, 2016, s. 140-162.

1991-92 öğretim yılında ortaöğretimde geleneksel sınıf geçme sistemi yerine Ders Geçme ve Kredi Sistemine geçildi; her ders kredilendirildi, mezuniyet için asgari bir kredi (132) belirlendi, öğrenci sınıf tekrarı yapmayacak ve sadece kaldığı dersleri alacaktı, yetenek ve yükseköğretim hedeflerine göre de ders seçebilecekti.²⁶⁵⁴ Birçok açıklayıcı Bakanlık genelgesine rağmen, bazı müdürlerin gerek ders alma gerekse okula devam hususunda süreci iyi yönetememesi, boş zamanlarda öğrenciyi okulda tutacak faaliyetler yapamaması²⁶⁵⁵ gibi etkenlerle 1995 Haziran'ında Ders Geçme ve Kredi Sisteminin kaldırılmasına karar verildi.

1992-93'te köy okullarındakilerin tümüne, şehir ve kasaba okullarındaki yoksul öğrencilere "Ödünç Kitap Verme Projesi" kapsamında başlayan ücretsiz ders kitabı verme hareketi, 2003-2004 öğretim yılında tüm ilkökul öğrencilerine yaygınlaştırıldı. 2006-2007 öğretim yılında ortaöğretim öğrencilerine ders kitaplarının ücretsiz dağıtılması uygulaması da başlatıldı.

2005 yılında liselerin, o yıldan itibaren yeni kaydolacak öğrenciler için dört yıla çıkarılması kararı alındı. Aslında, Avrupa Birliği ve OECD ülkelelerine uyum felsefesiyle Ecevit hükümetinin 1999'da aldığı bir karar uygulanıyordu. Zaten liselerin %26'sı yabancı dil hazırlık sınıfı ile dört yıl eğitim yapıyordu, dolayısıyla liselerin hazırlık sınıfları da kalktı. Bu arada yabancı dil ağırlıklı program uygulayan 153 süper lise de Anadolu lisesine dönüştürüldü.

4.4. Mesleki ve Teknik Eğitim

1982'de, 11. Millî Eğitim Şûrası'nda alınan kararlar doğrultusunda endüstri meslek liselerinde çok amaçlı/programlı lise uygulamasına geçildi. Bu çok programlı meslek lisesi açma veya mevcut liseleri bu formata dönüştürme işleri daha sonra da (özellikle 1990 ortalarında) devam etti, ayrıca Kayseri, İzmir ve İstanbul'da İşitme Engelliler Çok Programlı Lisesi açıldı.

Bu dönemin bir başka istikrarlı faaliyeti; 1986'da çıkartılan 3308 sayılı Çıraklık ve Mesleki Eğitim Kanunu'nun ardından "Okul ve İşletmelerde Meslek Eğitimi" uygulamasının başlatılmasıdır. Uygulama sonrasında meslek eğitimi gören kişilerin sayısı kat kat arttı.

Millî Eğitim Bakanı Avni Akyol'un 1990-1991 öğretim yılında lise mezunlarına bir yıl daha eğitim vererek endüstri meslek lisesi diploması verme projesi olan LİMME (Lise Mezunlarına Meslek Edindirme); Devlet personel yasası açısından birçok karışıklık çıkardığından Akyol'un bakanlıktan ayrıl-

2654 Nihat Bilgen, "Ülkemizde Uygulamaya Konulan Öğrenciyi Yönlendirme: Ders Geçme ve Kredi Sistemi", **Eğitim ve Bilim**, Özel Sayı, Temmuz 1992, s. 1-22.

2655 İrfan Erdoğan, "Değişim Yönetimi: Ders Geçme ve Kredili Sistem Üzerine Bir Araştırma", **M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, S 14, 2001, s. 73-98.

masından sonra uygulamadan kaldırıldı.²⁶⁵⁶

1996'da meslek liselerine giriş sınavları kaldırıldı, not ortalamasına göre öğrenci alınmaya başlandı. "Tam Gün Tam Yıl Eğitim Projesi" adlı bir uygulama başlatıldı. Meslek liselerinde normal eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra, diğer gün ve zamanlarda ikili öğretim, açık öğretim, telafi eğitimi, staj, çeşitli kurs programlarıyla okulun tüm zamanlarını değerlendirmek isteyen bu projeye giderek daha fazla okul katıldı ve daha sonraki dönemlerde başarıyla şekilde yürütüldü.

Otelcilik Okulunun adı 1975 yılında Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi olarak değiştirildi. 1984-1985 öğretim yılında yabancı dil hazırlık sınıfları olan Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Liseleri açıldı. Mehmet Sağlam'ın bakanlığı sırasında, "Turizm Eğitimi Geliştirme Projesi" çerçevesinde bu sektöre sağlam eğitim desteği verilmeye başlandı, 1996-1997 eğitim-öğretim yılında 83 Ticaret ve Turizm okulu açıldı. 2008'de Bakanlığın "Ortaöğretimde Okul Çeşitliliğinin Azaltılması" genelgesine göre Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Liseleri'nden "Anadolu" ismi kaldırılarak Otelcilik ve Turizm Meslek Liselerine dönüştürüldü.

Dünya Bankası, Almanya, Fransa ve Japonya ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde endüstriyel teknik okulların eğitim olanaklarının iyileştirilmesi için birçok çalışma yapıldı. 1985'ten 1997'ye kadar endüstriyel teknik öğretim için altı dış kaynaklı proje uygulandı 170,7 milyon ABD doları kaynak sağlandı.²⁶⁵⁷ Bu projelerden bazıları şunlardır: Mesleki ve Teknik Eğitimi Geliştirme Projesi (METGE): Yedi ilde yedi okulda başlayan proje, 1993-2003 yılları arasında uygulandı. 1996 yılında projeye 33 ilde toplam 57 okul dâhil oldu. 2000 yılından sonra ise proje tüm illerde tüm mesleki ve teknik eğitim okullarında uygulanmaya başlandı. 1999 yılında toplanan 16. Millî Eğitim Şûrası'nda mesleki ve teknik eğitime yönelik programların modüler yaklaşıma göre düzenlenmesi ve iş analizlerine dayalı olarak geliştirilmesi gerektiği ifade edildi. Mesleki ve Teknik Eğitimin Modernizasyonu Projesi (MTEM) de 2003-2007 yılları arasında uygulandı, mesleki ve teknik eğitimde görev alacak öğretmenlerin eğitiminin kalitesini yükseltmek amacıyla çalışmalar yapıldı. 474 modüler öğretim programı geliştirilerek 2004-2005 eğitim öğretim yılından itibaren 14 mesleki ve teknik eğitim fakültesinde uygulandı. Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi (MEGEP/SVET) ile 2002-2007 yılları arasında 576 meslek analiz edildi ve meslek standartları belirlendi. Buna bağlı olarak, 42 alanda 192 mesleğe yönelik eğitim standartları hazırlandı. 2008-2010 yılları arasında uygulanan İnsan Kaynaklarının Mesleki Eğitim Yoluyla Geliştirilmesi Projesi (İKMEP) ile 64 mesleğe

2656 Refik Turan, "Avni Akyol Dönemi Eğitim Siyasaları", **Millî Eğitim**, S 194, Bahar 2012. s. 108-131.

2657 MEB, **TBMM 1998 Bütçe Raporu**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1997, s. 62.

yönelik modüler öğretim programı ve 3600 modülün bilgi formları hazırlandı.²⁶⁵⁸ 2004 yılından itibaren yapılan yüzlerce Leonardo da Vinci projesiyle ülkemizdeki birçok genç Avrupa’da meslek eğitimi amaçlı staj çalışmaları yapmaktadır.²⁶⁵⁹

Mesleki eğitimin yaygın kısmı daha önceki dönemlerde mektupla öğretim sistemi içinde yürütüldü, 1974’te Mesleki ve Teknik Öğretim Mektupla Öğretim Okulu açıldı, 1992-93 öğretim yılından itibaren Mesleki Açık Öğretim Lisesi kuruldu.²⁶⁶⁰

Yükseköğretim Kurulunun 30 Temmuz 1998’de almış olduğu karar ile üniversiteye girişte iki kademeli (Öğrenci Seçme Sınavı ve Öğrenci Yerleştirme Sınavı) sınav tek kademeye indirildi, öğrencilerin diploma notlarından elde edilen Ortaöğretim Başarı Puanları (OBP), AOBP (Ağırlıklı Ortaöğretim Başarı Puanı) formatına getirildi. Yani öğrencinin lise başarı puanları o ortaöğretim kurumunun ÖSS ortalamalarına göre ağırlıklandırılması ile elde edilmeye başlandı. Daha sonra bu ağırlıklı puanlara, alan-ıçi ve alan-dışı tercih yapma durumuna göre farklı katsayılar uygulanmaya başlandı. Aday alan-ıçi tercih yapması durumunda AOBP’leri 0.5 ile alan-dışı tercih yapması durumunda ise 0.2 ile çarpılarak ham puanlarına eklendi. Sistem bütün meslek lisesi mezunlarına uygulandı. Buradaki alan-ıçi alan-dışı tercih yüzünden, örneğin fen bilimleri alanında okuyan bir öğrenci hukuk tercihi yaptığında puanı kırıldı. Öte yandan, meslek lisesi mezunlarına alanın devamı olan mesleki eğitim fakültelerine girişte tam katsayı uygulanırken, iletişim meslek lisesi mezunları gibi sonrasında lisans düzeyinde eğitimi olmayan öğrenciler örneğin iletişim fakültelerine girmek isterse düşük katsayı uygulandı. Bu uygulama tüm meslek liseleri eğitimini olumsuz yönde etkiledi. 1996-1997’de ortaokul mezunlarının yaklaşık yarısı meslek lisesine kayıt yaptırırken, bu oran farklı katsayı uygulamasıyla birlikte 2000-2001’de yaklaşık üçte bire kadar geriledi.

YÖK’ün 2003 ve 2006’da aldığı kararlar, uygulamanın etkisini daha da

2658 Subhan Ekşioğlu, Mehmet Taşpınar, “Türkiye’de Mesleki ve Teknik Ortaöğretimin Gelişimi”, *Sakarya University Journal of Education*, C 9, S 3, Aralık 2019, s. 614-627.

2659 Selin Anapa, *Avrupa Birliği’ne Uyum Sürecinde Türkiye’de Mesleki ve Teknik Eğitim*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008. s. 66-68.

2660 Ülkemizde 2017-2018 eğitim öğretim yılı itibarıyla 2.552’si Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, 762’si Çok Programlı Anadolu Lisesi ve 322’si Mesleki Eğitim Merkezi olmak üzere toplam 3.636 meslek eğitimi okulu bulunmaktadır. Mesleki ve teknik eğitime kayıtlı öğrenci oranı ise 2008 yılından 2015 yılına kadar çok fazla bir değişim göstermedi, son dört yılda ise düşüş eğilimine girerek %33’lere kadar geriledi. Hasan Bozgeyikli, “Mesleki ve Teknik Eğitimin Geleceği”, *İlke Geleceğin Türkiye’si Analiz Raporu* 2 Eylül 2019. s. 6-7; (4) (PDF) İLKE Geleceğin Türkiye’si Takip Raporu - 2 | Mesleki ve Teknik Eğitimin Geleceği | İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı - Academia.edu, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2021.

artırdı. 2003'te farklı katsayı uygulamasını daha da katılaştıracak bir revizyona gitti; alan-içi ve alan-dışı tercihlerde katsayılar 0,8 ve 0,3 olarak değiştirildi. Yani yeni katsayılar, alan-içi ve alan-dışı ayrımı daha da keskinleştirecek şekilde düzenledi. Tepkileri azaltmak için de 2003 yılında meslek lisesi mezunlarının meslek yüksekokullarının ilgili bölümlerine sınavsız geçiş uygulamasına başlandı. Bu yöntem, meslek liselerindeki eğitimde disiplinin tamamen bozulmasına neden olmuştur.²⁶⁶¹

4.5. Öğretmen Yetiştirme

Hasan Sağlık'ın Millî Eğitim Bakanlığı döneminde, 1981'den itibaren 24 Kasım gününün her yıl "Öğretmenler Günü" olarak kutlanması kararlaştırıldı. Ayrıca, Sağlık öğretmenleri, lojmanları ve lokallerinin sayısının arttırılmasına önem verdi ve 24 ilde 42 öğretmenevi açtı (bu lokal ve öğretmenlerinin sayısı daha sonraki bakanlar döneminde de giderek artırıldı).

Türkiye'de hemen her mesleğe girişte aranan diploma veya öğrenim seviyesi giderek yükselmiştir. 1960'lı yıllarda ilkokul öğretmenleri, lise mezunları ve lise seviyesinde öğretim veren ilköğretmen okulu mezunları arasından atanabilirken çok hızlı bir şekilde iki yıllık Eğitim Yüksek Okulları ve bu

2661 9 Aralık 2016 tarihli 6764 sayılı Kanun ile meslek lisesi mezunlarının yükseköğretim ön lisans programlarına yerleştirmelerinde sınavsız geçiş uygulaması kaldırıldı. Böylece sınavsız geçiş sadece uluslararası yarışmalarda dereceye girmiş olanlara verilen bir hak olarak kaldı. 2004'te AKP hükümeti katsayıların kaldırılmasını öngören bir yasa çıkardı. Ancak Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, yasayı veto etti. 2005 yılında, YÖK'ün, meslek lisesi öğrencilerinin kendi alanlarında bir programı tercih ettiklerinde 0,24 olarak belirlenen ek puan katsayısını 0,08'e düşürmesine ilişkin kararın yürütmesini Danıştay 8. Dairesi durdurdu. Ama aynı Danıştay Millî Eğitim Bakanlığının, meslek liselilere farklı katsayı engeline takılmadan üniversiteye giriş yolunu açmak için çıkardığı Açık Öğretim Yönetmeliğini de iptal etti. YÖK genel kurulu son olarak 21 Temmuz 2009 tarihli toplantısında, genel ve meslek lisesi ayrımı olmaksızın tüm adayların yerleştirme puanları hesaplanırken AOBP'leri 0,15 katsayısıyla çarpma kararı aldı. Artık İHL dâhil tüm meslek liseliler istedikleri her fakülteyi tercih edebilecek. Tıp veya mühendislik fakültesini sadece fen alanından mezunlar değil, tüm okul türlerinden mezun olanlar tercih edebilecek ve bu adalara farklı katsayı uygulanmayacaktı. Ancak İstanbul Barosu tarafından açılan dava sonucu 25 Kasım 2009 tarihinde Danıştay, YÖK kararının yürütmesini durdurma kararı verdi. AİHM de 12 Mayıs 2009'da aynı konuda yapılan bir başvuru için, "Farklı katsayı uygulamasının eğitim haklarını ihlal etmediğini, ayrımcılığa yol açmadığına" hükmetti. Bunun üzerine YÖK uygulanan katsayılar arasındaki makası daralttı. YÖK ile Danıştay arasında katsayı çekişmeleri başladı. Alanlarında tercih yapanların katsayısı 0,15, alan dışı tercih yapanların katsayısı 0,12 ile çarpılmaya başlandı. Sonunda YÖK Genel Kurulu 1 Aralık 2011'de yaptığı toplantıda, 2012 üniversite sınavlarında uygulanacak katsayı oranlarını meslek liseleri ve düz liseler için eşitledi. Buna göre meslek liseliler ve düz liselilerin ortaöğretim başarı puanları 0,12 ile çarpılacaktı. 2009'daki katsayıyı kaldırmaya dönük girişimlerinin bir yansıması olarak, mesleki eğitime yönelim 2010-2011'de 1998 öncesi seviyesine oldukça yaklaştı. Kadir Doğan, Tolga Yuret, "Üniversitelere Yerleşmede Farklı Katsayı Uygulamasının Etkileri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C 70, No. 1, 2015, s. 195-220 (s. 201-203).

yapısal reform yerleşmeden dört yıllık lisans mezunları arasından atanmaya başlandı. Bu örneği başka meslekler için de vermek mümkündür.

1973 tarihinde çıkan Millî Eğitim Temel Kanunu, tüm öğretmenlerin yükseköğretim görmeleri hükmünü getirmişti. Millî Eğitim Bakanı Hasan Sağlam döneminde 10. ve 11. Millî Eğitim Şûraları toplandı; bu şûralarda temel eğitim, orta ve teknik öğretim kademelerine öğretmen yetiştirmenin en az lisans öğretimi seviyesinde gerçekleştirilmesi yer aldı, öğretmenlerin üniversitelere bağlı öğretmen fakülteleri ya da eğitim fakültelerinde yetiştirilmeleri kararlaştırıldı. 2547 sayılı Yükseköğretim Yasası gereği öğretmen yetiştiren kurumlar üniversiteye bağlandı. Millî Eğitim Bakanlığındaki Öğretmen Okulları Genel Müdürlüğü de kapatıldı.²⁶⁶² 1982 yılından itibaren, 1981'de sayıları 17'ye indirilen iki yıllık Eğitim Enstitüleri “Eğitim Yüksek Okulları”, 3 yıllık Eğitim Enstitüleri de 4 yıla çıkartılarak “Eğitim Fakülteleri” adıyla üniversitelere bağlandı. Üniversite sayısının arttığı, yapısal değişikliğe uğradığı ve öğretmen yetiştirmede henüz yetersiz olduğu bir zamanda öğretmen yetiştirme görevinin üniversitelere verilmesi başlangıçta birçok tartışma yarattı.²⁶⁶³

İki yıllık Eğitim Enstitüleri önce Eğitim Yüksekokulları olarak üniversitelere bağlandı, ama Millî Eğitim Bakanlığının bunları geri Bakanlığa bağlama çabaları üzerine, 1989-90 öğretim yılında 2 yıldan 4 yıla çıkarıldı; 1992 yılında da eğitim fakültelerinde sınıf öğretmenliği bölümlerine dönüştürüldü.²⁶⁶⁴ Avni Akyol'un bakanlık görevini yürüttüğü sırada Millî Eğitim Bakanlığı öğretmen yetiştirmeye yeniden ilgi göstermeye başladı. 1982'de kapatılan Genel Müdürlük 23 Ekim 1989 tarihinde Öğretmen Eğitimi Genel Müdürlüğü adıyla yeniden kuruldu.²⁶⁶⁵

8-9 Haziran 1989'da Öğretmen Yetiştirme Danışma Kurulu toplandı. Bu toplantıda öğretmen yetiştirme, öğretmenin sosyal statüsü, hizmet içi eğitim, istihdam politikası gibi konular görüşülerek kararlar alındı. 1989-1990 öğretim yılında 28 öğretmen lisesinin 18'i Anadolu Öğretmen Lisesi adıyla öğretime devam etti.²⁶⁶⁶ 1990'lı yılların başından itibaren Millî Eğitim Bakanlığı, Öğretmen Akademileri (veya Millî Eğitim Akademisi) projesi ile öğretmen

2662 İsmail Özçelik, “Öğretmen Yetiştirme Uygulaması”, **Millî Eğitim Dergisi**, S 106, 1991, s. 42-43.

2663 Tayyip Duman, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin Tarihçesi”, **Eğitim Fakültelerinde Yeniden Yapılandırmanın Sonuçları ve Öğretmen Yetiştirme Sempozyumu**, Ed. M. Özbay, Gazi Üniversitesi Yay. Ankara 2005, s. 61-82.

2664 A. Gülsüm Baskan ve Ayhan Aydın, “Türkiye’deki Öğretmen Yetiştirme Sistemine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 15, S 1, 2006, s. 35-42.

2665 Bu yönetim birimi 2011 yılında çıkarılan 652 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü oldu.

2666 2014’te kapatılıncaya kadar sayıları 299’a kadar çıktı.

yetiştirme işine tekrar girmiş fakat projede bir ilerleme sağlanamamıştır.²⁶⁶⁷

Daha önce ortaöğretimle yetişmiş ilkökul öğretmenlerinin ön lisans eğitimi programlarına alınması (1986) ve ön lisans düzeyinde eğitimle yetişmiş olanların lisans seviyesinde eğitim almaları için Eğitim Fakültelerinde “lisans tamamlama” programları düzenlendi. Ayrıca 1930’lardan beri Türkiye’nin teknik öğretmen ihtiyacını karşılayan Teknik ve Sanat Yüksek Öğretmen okulları da Teknik Eğitim Fakülteleri haline getirildi. Ankara Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu ile Turizm ve Ticaret Yüksek Öğretmen Okulu’nun birleştirilmesiyle Ankara’da ve Konya’daki Kız Sanat Yüksek Öğretmen Okulları, Mesleki Eğitim Fakültesi” haline getirilerek meslek öğretmenleri yetiştirilmeye başlandı.²⁶⁶⁸

Millî Eğitim Bakanlığı, öğretmen yetiştirmede YÖK ile birlikte çalışmak için 26-29 Mayıs 1992’de Erzurum’da “Öğretmen Yetiştirmede Koordinasyon ve İş Birliği Toplantısı”, 30 Nisan-2 Mayıs 1993 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi ile birlikte “Öğretmen Yetiştirme Toplantısı” düzenlemiştir. Millî Eğitim Bakanlığı ile öğretmen yetiştiren yükseköğretim kurumları arasında koordinasyon ve iş birliği sağlamak üzere bir “Öğretmen Yetiştirme ve Koordinasyon Kurulu” kurulması ile ilgili olarak değişik bakanlar döneminde toplantılar yapıldı ve bir yasa tasarısı hazırlanma çalışmalarına girildi.²⁶⁶⁹ Bu kurul oluşturulamadı, ama YÖK ve Millî Eğitim Bakanlığını bir araya getiren Dünya Bankası Projesi sonuçlarından biri olarak 1995 yılında YÖK bünyesinde bir Öğretmen Eğitimi Millî Komitesi kuruldu.²⁶⁷⁰

1991’de, Köksal Toptan döneminde, 1985’ten beri öğretmen alımlarında yapılan Mecburi Yeterlik ve Yarışma Sınavı kaldırıldı. Öğretmen atamalarının kura sistemiyle yapılmasına başlandı. Bakanlık, 1996’da 22.075 sınıf öğretmeni açığı tespit etti, o sırada üniversitelerden yılda 5.509 sınıf öğretmeni mezun olunca paniğe kapıldı. Çünkü 1998-1999 öğretim yılında yeni bö-

2667 Her hükümet bunun yasa tasarısını hazırladı, Hasanoğlan Köy Enstitüsü arazisinde, Avrupa Konseyi Kalkınma Fonu destekli bir proje ile yedi binadan oluşan bir kampüs olarak planlandı. Millî Eğitim Akademisi’nin amacı öğretmen adaylarını mesleğe hazırlamak, bu çerçevede öğretmen adaylarına “Pedagojik Formasyon Eğitimi” vermek ve geliştirmek, Bakanlığın ihtiyaç gördüğü eğitim, öğretim, yönetim, denetim ve çeşitli uzmanlık alanlarına meslek içinde eleman yetiştirmek, bu alanlarda araştırma ve yayın faaliyetlerinde bulunmak, formatör yetiştirmek” olarak belirleniyordu. Millî Eğitim Bakanlığı, **TBMM 1998 Bütçe Raporu**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1997, s. 132. Hâlâ Öğretmen Yetiştirme Genel Müdürlüğü işlevlerini görececek bir Akademi projesi canlı tutulmaktadır.

2668 2009 yılında sayıları 27’ye çıkmış olan Teknik ve Mesleki Eğitim Fakülteleri; “Teknoloji”, “Sanat ve Tasarım”, “Turizm” fakültelerine çevrildi.

2669 Derya Tan, **Millî Eğitim Bakanları ve Eğitim İcraatları (1980-1999)**, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2007, s. 133.

2670 Bu faaliyetler daha sonra Eğitim Fakülteleri Dekanlar Konseyi ve oradaki çalışmaların sonunda Öğretmenlik Eğitimi Programları Değerlendirme ve Akreditasyon Derneğinin çalışmalarına uzanan bir yol izledi.

lümmler açılmasına ve kontenjanların şişirilmesine rağmen birinci sınıfa kaydedilebilecek öğrenci sayısı 12.170 olarak belirleniyordu. Dolayısıyla 2000’li yıllarda da ilkökul öğretmenleri açığı devam edecek gibi görünüyordu. Önce bu açığın kapatılması amacıyla 3 aylık kurslar açılmış ve başarılı olanlara öğretmen olma hakkı verilmiştir.²⁶⁷¹ Öğretmen açığı bu şekilde kapatılamayınca, tüm üniversite mezunlarına öğretmenlik hakkı verildi. 1996 yılında ilk defa, açıktan, kurum içi ve kurumlar arası nakil yoluyla öğretmen alınmaya başlandı; önce 2.137 branş öğretmeni sınıf öğretmeni olmak için başvurdu, bu branş öğretmenlerinin hepsi ve sınıf öğretmenlerinin 18.328’i atandı.²⁶⁷² Öte yandan bu atamalarda Eğitim Fakültesi çıkışlı olmayan 7 bin kişi daha sınıf öğretmeni olarak atandı. 1996 yılında binlerce işsiz üniversite mezununun pedagojik formasyon almadan ve sınavsız olarak doğrudan sınıf öğretmeni olarak atanması, eğitim sisteminde 1970’li yıllardaki hızlandırılmış eğitimle öğretmen yetiştirmeden daha büyük tahribat yaptı.

Eğitim Fakültelerinin programları 1982’den başlayarak 1997 ve 2006 güncelleştirmeleriyle beraber hep YÖK tarafından yapılmaktadır. Bakanlık ve YÖK’ün ortak yürüttüğü 1990 tarihinde Millî Eğitimi Geliştirme Projesine 1991 yılında öğretmen yetiştiren eğitim fakülteleri de dâhil edildi; içinde Bakanlığın da olduğu Eğitim Fakülteleri Sınıf Öğretmenliği Bölümü ders programlarının geliştirilmesi komisyon çalışmaları yapılmış ve ortak bir program oluşturulmuştur (1996). Gene bu proje çerçevesinde yurt dışına “alan eğitimi” için doktora gönderilenler yurda döndükçe ortaöğretimdeki fen, matematik ve sosyal derslerin sorunları ve özel eğitim yöntemleri üzerinde çalışan yüzlerce bilim adamı ortaya çıkmaya başladı.

Öğretmen yetiştirme sistemini Amerikan ve İngiliz modellerine göre yapılandırmak için 1994-1998 yılı sonuna kadar YÖK/Dünya Bankası Hizmet Öncesi Öğretmen Eğitimi Projesi yürürlüğe kondu. Lise öğretmeni olmak isteyenler 1997 yılına kadar edebiyat, fen ve fen-edebiyat fakültelerinin uygun bölümlerinde okuyan öğrencilere alan derslerinin yanı sıra pedagoji dersleri de verilerek yapıyordu. Bu öğretmenlik meslek bilgisi dersleri 1982’ye kadar pedagoji bölümleri, 1982’den sonra ise eğitim fakülteleri ya da alan fakültelerindeki eğitim bilimleri bölümleri tarafından yürütüldü. Ama 1982’den sonraki süreç içinde fen-edebiyat fakültelerinden saf alan çalışması yapan birçok bilim adamı eğitim fakültelerine geçti ve eğitim fakültelerinde de lise öğretmenleri yetiştirilmeye başlandı. Bu yapılanma nicelik ve nitelik açısından hatalı görüldü. Karmaşayı çözmek için de şöyle bir formülle yeniden yapılanmaya gidildi: Türkçe, yabancı diller, güzel sanatlar, beden eğitimi, özel eğitim, bilgisayar ve öğretim teknolojileri bölümleri ile ilköğretim bölümünün dallarla ilgili sınıf ve okul öncesi öğretmeni olmak isteyenler dört yıllık

2671 YÖK, **Eğitim Fakülteleri Öğretmen Yetiştirme Programlarının Yeniden Düzenlenmesi**, Yükseköğretim Kurulu Yayını, Ankara 1998, s. 17-24.

2672 MEB, **TBMM 1998 Bütçe Raporu**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1997, s. 140.

lisans öğrenimi ile bütünleştirilmiş öğretmenlik meslek dersleri alacaklardır. Eğitim fakültelerinden lise öğretmeni olacak öğretmen adayları 3,5 yıl alan derslerini alıp 1,5 yıl öğretmenlik meslek dersleri alacaklar, fen-edebiyatlarından öğretmen olmak isteyenler de 4 yıllık lisans eğitimini tamamladıktan sonra 1,5 yıl tezsiz yüksek lisans programlarında öğretmenlik meslek derslerini alacaklardı.²⁶⁷³

Daha sonra 2007 yılında başlayan yeniden yapılandırma sürecinde 3,5 + 1,5 yıllık tezsiz yüksek lisans programı 5 yıllık kesintisiz eğitime dönüştürüldü, diğer fakültelerden mezun olanlar için uygulanan 4 + 1,5 yıllık tezsiz yüksek lisans programı 4 +1 yıl olarak yeniden düzenlendi. Tezsiz yüksek lisansla dal öğretmeni yetiştirme programı sağlıklı bir işlerlik kazanamadı. Eylül 2009'da tezsiz yüksek lisans programı uygulamadan kaldırıldı, bunun yerine eski uygulama olan lisans eğitimi sırasında pedagojik formasyon sertifikası programına izin verildi.²⁶⁷⁴

YÖK, 2006 yılında İlahiyat Fakültelerindeki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği programlarını eğitim fakültelerine aktardı, ama sonra bu bölümler tekrar ilahiyat fakültelerine geri gönderildi. Öğretmenlerin belli merkezlerde toplanması, emeklilik yaşının uzatılması gibi çeşitli nedenlerle ortaya çıkan öğretmen dağılımı sorununu çözmek için 1999'da Norm Kadro Yönetmeliği çıkarıldı. Her okulun eğitim-öğretimi için en uygun öğretmen sayısı belirlenerek bunun üstündekiler başka okullarda görevlendirilmeye başlandı.

Öğretmen yetiştirme üniversitelere bağlandıktan sonra hızla akademikleşti ve uygulamadan uzaklaştı. Özellikle fen-edebiyat fakültelerinden kaydırılan öğretim elemanları ile ortaöğretim öğretmenliği bölümleri gelişti, birçok eğitim fakültesi âdeta paralel bir fen-edebiyat fakültesine dönüştü. Ortaöğretim öğretmenliği bölümleri kapatıldıktan sonra da buradaki kadrolar diğer öğretmenlik programlarına kaydırıldı ve o bölümlerin ana karakterle-

2673 Cahit Kavcar, "Cumhuriyet Döneminde Dal Öğretmeni Yetiştirme", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C 35, S 1-2, 2002, s. 1-14.

2674 YÖK, 5 Nisan 2012'de aldığı bir kararla pedagojik formasyon programını öğretmen fazlası olduğu gerekçesiyle kaldırdı, gelen tepki üzerine 18 Nisan 2013'te pedagojik formasyon sertifika programına yeniden izin verdi. Bu sertifika programlarına önce izin ve kontenjanla müdahale eden YÖK, daha sonra (2015) konuyu üniversite yönetimlerine bırakarak bir taraftan niteliksiz sertifika programları diğer taraftan da ortaya binlerce "atanamayan öğretmen" çıkmasına neden oldu. 2013-2014 eğitim-öğretim yılında eğitim fakültelerinin lise öğretmeni yetiştiren programlarına öğrenci alınmamasına karar verilerek çatışma bir parça çözüldü. YÖK/Dünya Bankası Hizmet Öncesi Öğretmen Eğitimi Projesi çerçevesinde, Eğitim Fakültesi-Uygulama Okulu İşbirliği Programı kılavuzu ve yönergesi hazırlandı. Bu arada MEB de bir Öğretmenlik Uygulaması Yönergesi hazırladı. YÖK/Dünya Bankası Hizmet Öncesi Öğretmen Eğitimi Projesi'nin uygulanamayan sonuçlarından birisi "öğretmen eğitiminde akreditasyon sistemi" oldu. Ali Rıza Erdem, "Türkiye'deki Öğretmen Yetiştirme'nin [A],[B], [C]si", **Journal of Teacher Education and Educators**, C 4, S 1, 2015 s. 16-38.

ri hızla değişmeye başladı. Bu bölümlerde yapılan akademik araştırmaların çoğu da alan eğitimi ve öğretmen yetiştirmeden uzaklaştı.²⁶⁷⁵

4.6. Yükseköğretim

Bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de 1960’tan sonra yükseköğretim kurumlarının sayısı, çeşidi ve öğrenci sayıları ile başka birçok hususta hızlı bir artış ortaya çıktı. 1970’li yıllarda Türkiye’nin en çok tartışılan eğitim konusu, yükseköğretim kurumlarının düzeni ve sorunları idi. 1981’den önceki yıllarda, Türk yükseköğretim sistemi beş tür kurumdan oluşmaktaydı: Üniversiteler, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı akademiler, bir kısmı diğer bakanlıklara ve çoğu Millî Eğitim Bakanlığına bağlı iki yıllık meslek yüksekokulları ile konservatuvarlar, gene Millî Eğitim Bakanlığına bağlı üç yıllık eğitim enstitüleri ve mektupla öğretim yapan YAYKUR.

Bu dönemin en önemli yeniliklerinden biri 6 Kasım 1981’de Yükseköğretim Kurulunun (YÖK) kurulmasıdır. Eskiden beri Türkiye’de yükseköğretim kurumlarının akademik ve idari yönetimi tartışılıyor ve birçok çalışma yapıyordu. Bu hazırlıklar 1980 Askerî Darbesi’nden sonra toparlanarak ve içine askerî yönetimin istediği unsurlar da konularak 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu çıkartıldı. Bütün yetkiler YÖK’te ve YÖK başkanında toplandı. Yüksek Denetleme Kurulu, Üniversitelerarası Kurul, Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi kuruldu. Rektör, dekan ve bölüm başkanlarının atama ile belirlenmesi esası getirildi. Üniversitelerde akademik kurulların etkisi azaltılırken rektörler aşırı yetkiyle donatıldı. Yöneticilerin göreve gelmesinde seçim yöntemi terk edildi, atamaya geçildi. 1992’ye kadar rektörleri, YÖK’ün önerdiği 3 aday arasından cumhurbaşkanı atadı. Dekan atamaları da rektörlerin önerdiği 3 aday arasından, YÖK tarafından yapıldı. 1992’den itibaren öğretim üyelerine 6 rektör adayını belirleme hakkı verildi; YÖK onların içinden üç adayı cumhurbaşkanına gönderdi ve onlardan biri atandı. Ama bu yöntem birçok tartışma ortaya çıkardı.²⁶⁷⁶

Yeni Yükseköğretim Kanunu ile beraber tüm yükseköğretim kurumlarında, tüm öğretim süresi boyunca Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Türk Dili ve Yabancı Dil zorunlu dersler oldu (ayrıca Beden Eğitimi veya Güzel Sanatlar dallarından biri zorunlu seçmeli tutuldu). Yükseköğretim kurumları

2675 İkrâm Çınar, “İlköğretime Öğretmen Yetiştirme”, *Eğitim Dergisi*, S 2, Haziran 2003. <http://www.egitim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/sayi-1-10/sayi-2-sinif-yonetimi-haziran-2003/20-ilkogretime-ogretmen-yetistirme>

2676 Kemal Gözler, “Cumhurbaşkanı - YÖK Çatışması”, *Ankara Barosu Dergisi*, Yıl 59, S 1, 2001, s. 37-59. 2016 yılından sonra Rektör adayları doğrudan Cumhurbaşkanlığına müracaat etmekte ve seçimler Cumhurbaşkanı tarafından yapılmaktadır. Yani 1946’dan sonra doğrudan seçimle belirlenen rektör, 1981-2016 arasında kademeli seçimle belirlendi ve sonrasında doğrudan atama yoluna gidildi.

için Türk İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük kitapları hazırlanarak 1982-1983'ten itibaren okutulmaya başlandı. Çok katı bir disiplin yönetmeliği getirilerek “yükseköğretimin amaç, ana ilkeleri ve düzene aykırı harekette bulunmak” disiplin suçu sayıldı. Profesörlükte 2. yabancı dil sınavı ile doçentlikte tez hazırlama şartı kaldırıldı. Asistanlık kaldırılıp araştırma görevliliği ve yardımcı doçentlik getirildi. Yükseköğretim öğrencilerinden harç (öğrencinin okuduğu yükseköğretim kurumuna ödediği para) alınmaya başlandı. 1984'te öğrenci harçları durduruldu, öğrenci adına üniversitelere “katkı payları” ödenmeye başlandı ve öğrencilere ayrıca öğrenim kredisi verildi.²⁶⁷⁷

YÖK Kanunu ile ülkemizdeki tüm yükseköğretim kurumları Yükseköğretim Kurulu (YÖK) çatısı altında toplandı, Akademiler Üniversitelere, Eğitim Enstitüleri Eğitim Fakültelerine dönüştürüldü ve konservatuvarlar ile meslek yüksekokulları üniversitelere bağlandı. Yükseköğretim Kurulu, tüm yükseköğretimden sorumlu tek kuruluş haline geldi. YAYKUR'un işlevleri Anadolu Üniversitesi'ne devredilerek uzaktan açık öğretime dönüştürüldü.

Türkiye'de 1980 yılında yaklaşık %6 olan yükseköğretim brüt okullaşma oranı YÖK kurulduğunda %10,1 idi, bu oran 1984-1985 öğretim yılında örgün eğitimde %8,3, açık öğretimde %9,9 seviyesine çıktı.²⁶⁷⁸ 1993'te oran %23,2 (%11,3'ü örgün öğretim), 1995-1996'da %27,1'e yükseldi, 2010-2011 öğretim yılında %58,44 oranına ulaştı. Ancak bu yükseköğretim brüt okullaşma oranının %27,62'lik kısmını açık öğretimin oluşturulduğu unutulmamalıdır.²⁶⁷⁹

Yükseköğretim Yasası'na göre Anadolu'da yeni kurulmuş ve gelişememiş üniversitelere öğretim elemanı kaydırmak için fazla ödeme, oralarda kadro açma gibi çeşitli teşvikler uygulandı. Ayrıca 1990'lı yıllarda üniversitelerin öğretim elemanını karşılamak için lisansüstü eğitim yapmak üzere yurt dışına öğrenci gönderildi. YÖK tüm yükseköğretim kurumlarını kendisine bağlamış olmasına rağmen, Millî Eğitim Bakanlığı teşkilatında Yükseköğretim ve Yurt Dışı Eğitim Genel Müdürlüğü var olmaya devam etti ve yurt dışına lisansüstü eğitim için gidecekler hala 1416 sayılı Kanun'a göre bu birim tarafından gönderiliyor. Bu işin 2547 sayılı Kanun kapsamında YÖK'e devredilmesi çalışmaları, hep yarıda kaldı. Mehmet Sağlam'ın Millî Eğitim

2677 2012-2013'te her öğrenci için devletin üniversitelere harç kredisi vermesinden ötürü harçlar kaldırıldı, öğrenimini zamanında bitiremeyen uzatanlardan aldıkları ders saatine göre harç alınması uygulamasına geçildi.

2678 MEB, **Millî Eğitim ile İlgili Bilgiler**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1997, s. 13.

2679 Dolayısıyla 2011 yılı itibarıyla Türkiye'de yüz yüze yükseköğretimde ulaşılan yükseköğretim brüt okullaşma oranı %30,82'dir. 2011 yılında yükseköğretimde lisans düzeyinde brüt okullaşma oranı %40,74 (%19,83'ü açık öğretim ve %20,91'i yüz yüze eğitim) iken, ön lisans düzeyinde brüt okullaşma oranı %17,7'dir (%9,91'i yüz yüze eğitim ve %7,79'u açık öğretim). Durmuş Günay ve Aslı Günay, “1933'ten Günümüze Türk Yükseköğretiminde Niceliksel Gelişmeler”, **Yükseköğretim ve Bilim Dergisi**, C 1, S 1, 2011, s. 1-22. 2018-19 öğretim döneminde yükseköğretimde net okullaşma oranı %44,1'e çıkmıştır.

Bakanlığı döneminde yurt dışına eğitim için gönderilen öğrenci sayısı birdenbire arttı, bu öğrencilerin seçimi ve izlenmesi konusunda YÖK ile Millî Eğitim Bakanlığı arasında çeşitli tartışmalar oldu.

1990'lı yılların başında yükseköğrenim görmek isteyen gençlere daha fazla olanak sağlanması için gece öğretimi ve ikili öğretim yöntemlerinin tekrar kullanılması tartışıldı; üniversitelerin daha fazla öğrenci alabilmesi için 27 Kasım 1992'de 3843 sayılı "Yükseköğretim Kurumlarında İkili Öğretim Yapılması" Yasası yayımlandı. Böylelikle üniversitelerde ücretli olarak gece öğretimine (ikinci öğretim) başlandı. Hacettepe, ODTÜ, Boğaziçi, İTÜ gibi bazı üniversiteler idealist gerekçelerle bu öğretime uzak dursalar da bütün bölümler hızla ikinci öğretim programları açmışlardır. Daha sonra istihdam ve ücret sorunları yüzünden bu kontenjanlar süratle boş kalmaya ve programlar kapanmaya başladı. 1997'den itibaren ODTÜ, Boğaziçi, Karadeniz Teknik Üniversitesi (KTÜ), İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) gibi üniversiteler de normal öğretim içinde mezun olamayan, yarıyıl kaybetmek istemeyen veya erken mezun olmak isteyen üniversite öğrencilerine yaz okulu uygulaması başlattılar.

Bu arada üniversitelere bağlı bütün fakülte ve yüksekokullarda, bütün bölümlerde ortak olan Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Türk Dili gibi dersleri uzaktan öğretim yöntemiyle vermek için Enformatik Bölümleri ve Uzaktan Öğretim Merkezleri kuruldu, bilgisayar ve internet üzerinden yapılan bu derslerin sınavları da ortak yapılmaya başlandı. 14 Aralık 1999 tarihli Üniversitelerarası İletişim ve Bilgi Teknolojilerine Dayalı Uzaktan Yükseköğretim Yönetmeliği ile üniversitelerin bağımsız uzaktan öğretim programları açmalarına izin verildi. Başlangıçta sadece Anadolu Üniversitesi'ne verilen ve onun da Açık Öğretim Fakültesi üzerinden yaptığı uzaktan eğitim çalışmaları yanında, zamanla İstanbul Teknik Üniversitesi, Fırat Üniversitesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi, Ahmet Yesevi Üniversitesi gibi bazı kurumlar uzaktan eğitim sistemleri kurmaya başladılar.²⁶⁸⁰

Üniversite öğrencileri genelde merkezî yerleştirme ile üniversite ve programlara dağıtılırken bazı programlar ön kayıt ve seçme sınav ve mülakatlarıyla öğrenci alıyordu. 1999'dan itibaren Resim, Müzik, Beden Eğitimi, Konservatuar dışındaki yükseköğretim kurumlarının (Sinema-TV, İç Mimari, Turizm, Sekreterlik gibi) ön kayıtlı öğrenci alması yasaklandı.

"Büyük Öğrenci Projesi" ile Türk üniversitelerine 1992'den itibaren Türk Cumhuriyetleri ve Topluluklarından öğrenciler getirilmeye başlandı. Türk milletinin diğer unsurları ile kültür bağları kurmak ve bu devletlerin yetişmiş insan ihtiyacını karşılamak amacındaki projenin öğrencileri ÖSYM'nin Türk

²⁶⁸⁰ 2010 yılında Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi kuruldu. Bk. Bozkurt, agm., s. 107.

Cumhuriyetlerinde yaptığı sınavla seçiliyordu. 1984 yılında kurulan Türkçe Öğretim Merkezi (TÖMER) de ilk dış şubelerini Türk Cumhuriyetlerinde açarak sınavlara katılmak isteyenlere Türkiye Türkçesi öğretiyordu.²⁶⁸¹

Dünyada küreselleşmenin artmasıyla birlikte her ülke diğer ülkelerin zeki ve yetenekli gençlerini kendi üniversitelerine çekme, para kazanma ve diğer nedenlerle yabancı öğrencilere kapısını açmaktadır. Türkiye de 1983'te çıkarılan 2922 sayılı Türkiye'de Öğrenim Gören Yabancı Uyruklu Öğrencilere İlişkin Kanun'a göre dünyanın her tarafından yabancı öğrenci almaktadır.²⁶⁸²

Türkiye'de 1980'li yıllarda bütün yükseköğretim kurumlarını üniversiteler çatısı altında toplayan, her üniversitede fen-edebiyat fakültesini kuran, teknik üniversitelere yapılan eklemelerle onları uzmanlık üniversitesi olmkatan çıkararak, her şeyin merkezden yönetildiği bir üniversite anlayışı vardı. Genelde 80 öncesinde kurulmuş ama altyapısı ve kadroları oluşturulamamış Anadolu üniversiteleri canlandırıldı. 1984'te ilk vakıf üniversitesi olarak Bilkent Üniversitesi kuruldu. Daha sonra 1993'te Kadir Has ve Koç Üniversitesi, 1994'te Sabancı ve Bilgi Üniversitesi, 1997'de Beykent Üniversitesi, 2001'de İstanbul Ticaret Üniversitesi ve 2003'te TOBB ETÜ kuruldu. 1990-2000 yılları arasında 19, 2000-2011 yılları arasında 43 yeni vakıf üniversitesi kuruldu ve daha yenileri kurulmaya devam edilmektedir.

1982 yılında 27 üniversite vardı (kuruluş tarihlerine göre: İstanbul, İstanbul Teknik, Ankara, Ege, Karadeniz Teknik, ODTÜ, Atatürk, Hacettepe, Boğaziçi, Çukurova, Dicle, Anadolu, Cumhuriyet, Uludağ, Fırat, Selçuk, İnönü, Ondokuz Mayıs, Erciyes, Gazi, Akdeniz, Trakya, Marmara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar, Yıldız Teknik, Dokuz Eylül, Yüzüncü Yıl).²⁶⁸³ 1984'te Bilkent, 1987'de Gaziantep Üniversitelerinin açılışından sonra plansız olarak yeni üniversiteler açıldı. 1992'de il merkezlerine 24 üniversite birden açıldı.

2681 Büyük Öğrenci Projesi 2010 yılında "Türkiye Bursları" adını aldı ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı tarafından yürütülmeye başlandı. Yıllık 40.000 gibi kontenjanın açıldığı, ancak her zaman on binin altında öğrencinin alındığı bu projede istenen hedef tutturulamadı, öğrencilerin bir kısmı kendiliğinden ayrıldı, mezun oranı %30'un üzerine çıkarılamadı. Murat Özoğlu, Bekir S. Gür, İpek Coşkun, **Küresel eğilimler ışığında Türkiye'de uluslararası öğrenciler**, SETA Vakfı Yay., Ankara 2012, s. 64.

2682 2011 yılına kadar ÖSYM tarafından yapılan Yabancı Uyruklu Öğrenci Sınavı (YÖS), bu tarihten sonra üniversitelerin kendi bünyesine aktarıldı. 2010 tarihinde 25.545 yabancı öğrencinin bulunduğu Türkiye üniversitelerinde 2013'te 48.154, 2015'te 87.903, 2017'de 125.138 ve 2019'da 154.505 yabancı öğrenci bulunmaktadır. Çin'den ABD'ye, Almanya'dan çeşitli Afrika ülkelerine kadar her bölgeden öğrencinin olduğu bu gruptaki öğrencilerin ezici çoğunluğu Batı ülkelerinden değil, Afrika ve Asya ülkelerinden gelmektedir. Kemal Gözler, "Üniversitelerde Yabancı Öğrenci Sayısı Sorunu", **Anayasa.Gen.Tr**, 7 Aralık 2019, www.anayasa.gen.tr/yabanci-ogrenci.htm, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2021.

2683 1982'de birçok üniversitenin adı, bulunduğu şehri simgeleyen isimlerle değiştirilmiştir.

2006'ya kadar çoğu vakıf üniversitesi olmak üzere 24 üniversite daha açıldı.²⁶⁸⁴

Türk yükseköğretimindeki en ilginç gelişmelerden biri meslek yüksekokulları alanında yaşandı. 1989-90'larda Dünya Bankası projeleri ile sağlam bir hale getirilmeye çalışılan bu kurumlar, zaman içinde Anadolu ilçelerinde o kadar çok açıldı ki, öğretim elemanı ve altyapısı bulunmadığından seviye olarak pek “yüksek” olamadı, zamanla öğrenci tercih etmediğinden dolayı da birçoğu kapanma noktasına geldi.²⁶⁸⁵

2684 2006'da kalan il merkezleri çoğunlukta olmak üzere 16, 2007'de çoğunluğu vakıf üniversitesi olarak 22, 2008'de 15, 2009'da 10, 2010'da 17, 2011'de 9 vs. olarak açılmaya devam edildi. 2019'da Türkiye yükseköğretim alanında 129'u devlet, 73'ü vakıf üniversitesi ve beşi vakıf meslek yüksekokulu olmak üzere toplam 207 yükseköğretim kurumu bulunuyordu. Bu üniversiteler içinde Millî Savunma Üniversitesi, Türk-Alman Üniversitesi, Türk-Japon Üniversitesi, Ahmet Yesevi ve Manas Üniversitesi gibi ilginç yapılanmalar da bulunmaktadır. Bütün fakültelerin bir arada bulunduğu üniversite anlayışından teknik üniversite, sağlık bilimleri, ekonomi ve teknoloji, sosyal bilimler, uygulamalı bilimler, güzel sanatlar gibi alanların temsil edildiği üniversite anlayışına geçildi.

2685 2018-19 öğretim yılında devlet üniversitelerinde 891, vakıf üniversitelerinde 106, üniversitesi olmayan vakıfların 5 olmak üzere 1003 meslek yüksekokulu bulunuyordu.

5. 1980'DEN 2000'Lİ YILLARA GÜZEL SANATLAR*

12 Eylül 1980 darbesi sonrası 20 Eylül günü eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülent Ulusu hükûmeti kurmakla görevlendirilmiş yardımcılığına da Turgut Özal getirilmişti. Meclisin tüm yetkileri Millî Güvenlik Kuruluna devredilmiş, bir Danışma Meclisi ile Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında komisyon kurulmuştu. Komisyon, bireyden ziyade devletin kutsallığını vurgulayan bir anayasa hazırlamış ve halk oylamasına sunmuştur. Büyük bir oy çokluğuyla kabul edilen bu anayasanın güzel sanatları ilgilendiren yönü, 64. maddesi ile devlete, sanatı ve sanatçıyı korumayı ve sanatın desteklenmesi için gerekli tedbirleri almayı, bir görev olarak atfetmesi olmuştur.²⁶⁸⁶ Bunun sonucunda sanatçıların durumlarında iyileştirmelere gidilmiş ve Bakanlar Kurulu 1 Mart 1982 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere devlet sanatçıları ve sanatçıların sözleşmeli çalıştırılmalarına ilişkin esasları belirlemiştir.²⁶⁸⁷

21 Eylül 1980 tarihinde Bülent Ulusu başkanlığında oluşturulan 44. hükûmette yine dönemin en önde gelen sanat kurumu olan Devlet Tiyatrosunun, bağlı bulunduğu Kültür Bakanlığının başına Cihat Baban getirilmiştir. Devlet Tiyatrosu Genel Müdürü Cüneyt Gökçer'in yerini koruduğu Baban dönemi, 15 Aralık 1981 tarihine kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra yapısal bir değişiklikle ayrı ayrı teşkilatlandırılmış olan Turizm ve Tanıtma Bakanlığı ile Kültür Bakanlığı tek çatı altında birleştirilerek Kültür ve Turizm Bakanlığına dönüştürülmüştür. 17 Mart 1983 tarihinde de Bakanlar Kurulunun kararı ile Devlet Tiyatrosu'nun bağlı bulunduğu kurum, Kültür ve Turizm Bakanlığı olmuştur.²⁶⁸⁸

* Prof. Dr. Zehra Aslan. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. Zehra_aslan2009@hotmail.com.

2686 <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm>. Erişim Tarihi: 22 Temmuz 2017.

2687 Zehra Aslan, "Siyasi İradelerdeki Değişimin Yansımalarıyla 12 Eylül'den Bugüne Türk Devlet Tiyatrosu", **Independent Türkçe**, 17 Haziran 2021, <https://www.indyuturk.com/node/374796/t%C3%BCrki%CC%87yeden-sesler/siyasi-iradelerdeki-de%C4%9Fi%C5%-9Fimin-yans%C4%B1malar%C4%B1yla-12-eyl%C3%BCl%E2%80%99den-bug%C3%BCne-t%C3%BCrk>, Erişim Tarihi: 31 Ağustos 2021.

2688 İlk Kültür ve Turizm Bakanı olan İlhan Evliyaoğlu, 2 Ocak 1981'de başladığı görevini ANAP iktidarı dönemine kadar sürdürmüştür. Zehra Arslan, **Türkiye'de Devlet Tiyatrosu'nu Yaşatmak**, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2013, s. 174.

Devlet Tiyatrosu Kuruluş Kanunu'nda değişiklik yapılarak Devlet Tiyatrosu genel müdürünün nitelikleri yeniden belirlendi. Ayrıca 5441 sayılı Kuruluş Kanunu'na bir madde eklenerek Millî Eğitim, Kültür Bakanlığı ifadeleri Kültür ve Turizm Bakanlığı olarak değiştirildi. Millî Güvenlik Konseyi tarafından *yurt içi turne faaliyetlerine katılacaklara ödenecek harcırahın tespitine ilişkin hükümler* yürürlükten kaldırıldı. 1980'li yılların ortalarından itibaren Devlet Tiyatrosu ile ilgili yeni bir yasanın çıkartılması gündeme geldi. Devlet Tiyatrosunda “kişisel yönetimin” yerine “birlikte yönetim” anlayışının getirilmesi öngörüldü. Hizmet eğitimine önem verilerek Devlet Tiyatrolarına çocuk ve gençlik tiyatroları kurma görevi verildi. Sanatçıların yaş haddinden emekliye sevk edilmeleri uygulaması kaldırıldı. Tiyatro sanatçılarından alınan vergiler, %10'a indirilmiş ve yazılı izin almaları halinde Devlet Tiyatrosu sanatçılarının, filmlerde oynamalarının önü açılmıştı. Devlet Tiyatrolarının güçlenmesine yardımcı olması amacıyla 1987 yılında Devlet Tiyatroları Vakfı kuruldu. 1990 yılında Uluslararası I. Tiyatro Kurultayı ve 1991 yılında Mersin'de Uluslararası Tiyatro Semineri düzenlendi. ANAP Dönemi'nde tiyatronun da dâhil olduğu sanat dallarında karşılıklı değişimde bulunulması öngörülerek Portekiz, Sudan Demokratik Cumhuriyeti, Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti gibi ülkelerle kültür anlaşmaları yapıldı.²⁶⁸⁹

Bu dönemde köy turneleri düzenlenmiş, uluslararası festivallerde Türkiye temsil edilmiş ve bölge tiyatrolarına yeni sahneler kazandırılmıştır. Konya, Adana, Erzurum, Elazığ şehirlerinde yerleşik düzene geçilerek bölge tiyatroları oluşturulması çalışmaları sonucunda, 1981-82 sezonunda Erzurum ve Adana Tiyatroları açılmıştır. Devlet Tiyatrosu yönetimi, köylere de tiyatro götürülmesine karar vermiştir. Halkevlerinin 1930'lu yıllarda yaptığı faaliyetlere benzer şekilde daha önce tiyatro izleme şansı elde edememiş köy halkı, 1980-81 sezonunda başlatılan uygulama ile tiyatroyla buluşturulmuştur. Özellikle Atatürk'ün doğumunun 100. yılına denk gelmesi münasebetiyle “köylere tiyatro” uygulamasına ayrı bir önem verilerek “Büyük Anadolu Turnesi” düzenlenmiştir.²⁶⁹⁰

Dönemin tiyatro adına kayda değer bir diğer gelişmesi 5-7 Nisan 1982 tarihlerinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tiyatro Kolu tarafından düzenlenen Ulusal Türk Tiyatrosu Sempozyumu'dur. Sempozyuma Özdemir Nutku, Sevda Şener, Erkan Yücel, Devlet Tiyatroları Genel Müdür Yardımcısı Bozkurt Kuruç, Rutkay Aziz ve Ergin Orbey gibi isimler katılmıştır.²⁶⁹¹

2689 Arslan, **12 Eylül'den Bugüne Türk Devlet Tiyatrosu...**

2690 Bu şekilde 8 ayrı oyun 255 sahnede 258 temsille halka ulaştırıldı. Büyük Anadolu Turnesi ile 67 il, 100 ilçe ve 88 köye gidilmesi planlandı. 19 sanatçı ve 20 teknik personelle çıkılan Büyük Anadolu Turnesi sonunda İç Anadolu, Ege, Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinden seçilen köylerde temsiller verildi. 1980-81 sezonunda 31, 1981-82 sezonunda ise 88 köye turne yapıldı. Arslan, **age.**, s. 177.

2691 Arslan, **age.**, s. 182; **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1982.

1983 yılında Devlet Tiyatrolarının genel müdürlüğü görevine getirilen Turgut Özakman dönemi (1983-1987), yerli eserler ve yakın tarihimizle ilgili eserlere repertuarda ağırlık verilmesi bakımından önemlidir. Dinçer Sümer'in *Karacaoğlan*; *Gül Satardı Melek Hanım* ve *Kâtip Çıkmazı*; Tarık Buğra'nın *İbiş'in Rüyası* ile *Güneş ve Aslan*; Turgut Özakman'ın *Ah Şu Gençler* gibi eserleri, bu dönemde Devlet Tiyatrosunda sahnelenen yerli piyeslerden sadece birkaçıdır.²⁶⁹² Yerli yazarlar arasında özellikle Aziz Nesin, Tarık Buğra, Dinçer Sümer, Orhan Asena, Turgut Özakman, Reşat Nuri Güntekin, Haldun Taner'in eserleri büyük rağbet görmüştür.

1985-86 sezonunda Devlet Gençlik Tiyatrosu birimi kurulmuştur. Bağımsız olarak oluşturulan bu birimde, ilk olarak *Belgelerle Kurtuluş Savaşı* adlı oyun, Sakarya Zaferi'nin 63. yıl dönümü nedeniyle 13 Eylül 1984 tarihinde Sakarya Anıtı önünde sahnelenmiştir. Devlet Tiyatrosu bünyesinde sanatsal eğitimin tüm türlerinde etkinlik göstermek üzere Sanatsal Eğitim Merkezi ve Devlet Tiyatrosunun arşivi niteliğinde Devlet Tiyatrosu Belgeliği kurulmuştur.²⁶⁹³

1980'lerde Devlet Tiyatrosunun Anadolu'ya açılma sürecinde bazı sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Sahneler açılması yeterli olmuyor, bunlara kadro ve ödenek bulmak ve seyircinin sürekliliğini sağlamak gerekiyordu. Anadolu'da açılan tiyatrolara, eğer o illerde üniversiteler mevcutsa öğrenciler veya memurlar talep gösteriyordu. Bölge tiyatrolarının hem sanatsal hem de yönetsel olarak özerklikleri söz konusu değildi. Anavatan Partisi'nin iktidara geldiği 1983 yılında Devlet Tiyatrosuna bağlı 12, 1991 yılında ise 20 sahne vardı. Bu sahnelerin 7'si Ankara'da, 6'sı İstanbul'da, 2'ser tanesi İzmir ve Bursa'da ve birer sahne de Trabzon, Diyarbakır ve Adana'da yerleşik kadroları ile faaliyetlerini sürdürüyordu.²⁶⁹⁴

1990'lı yıllarda Devlet Tiyatrosu, yönetimde birtakım sorunlar yaşanması, özerkleştirilmesinin gündeme gelmesi bir tarafa, yurt içi ve dışında turnelerine devam etmiştir. Açılan bölge tiyatroları ile halka daha fazla ulaşılmaya başlanmış ve festivaller düzenlenmiştir. 1998 yılında Devlet Tiyatroları Sabancı Uluslararası Adana Tiyatro Festivali, 27 Mart-28 Nisan tarihleri arasında yapılmış ve bu tarihten sonra her yıl düzenli olarak birçok ülkenin katılımı ile devam etmiştir. Trabzon Devlet Tiyatrosunun ev sahipliğinde 2-15 Mayıs tarihleri arasında Uluslararası Karadeniz Tiyatro Festivali düzenlenmiştir. 2007 yılında ulusal düzeyde ilk kez düzenlenen Van Devlet Tiyatrosunun ev sahipliğinde "Her Okul Bir Tiyatro" sloganıyla Akdamar Çocuk ve Gençlik Tiyatroları Şenliği yapılmıştır. Bu şenlikle birlikte bölgedeki okulların yaptıkları tiyatro çalışmaları, Van Devlet Tiyatrosunun sahnesinde Devlet

2692 Arslan, *age.*, s. 184.

2693 Arslan, *age.*, s. 186-187.

2694 Aslan, *12 Eylül'den Bugüne Türk Devlet Tiyatrosu...*

Tiyatrosunun organizasyonu altında sahnelenmiştir. Bir başka proje de Adana Devlet Tiyatrosunun, Adana Valiliği ile iş birliği sonucunda “Bütün Çocuklar Tiyatroya” adıyla bir kampanya başlatmasıdır. Böylece haftanın cumartesi günleri 15-20 kadar sokak çocuğunun, tiyatro izlemesi sağlanmıştır.²⁶⁹⁵ Bu festivaller, günümüze kadar her yıl düzenli olarak tekrarlanmaktadır.²⁶⁹⁶

1980’li yıllarda Türkiye’deki resmî ve özel tiyatrolarla ilgili istatistiklere bakıldığında, sayısal olarak aralarında büyük farklılıklar görülmez. 1980 yılında 16 özel tiyatroya karşılık Şehir Tiyatrolarıyla birlikte devlete bağlı 19 tiyatro bulunurken, 1983 yılında özel tiyatroların sayısı 25’e yükselmiştir.²⁶⁹⁷ 1991-2001 yılları arasında Devlet Tiyatrosu daimî kadrolarla faaliyetlerini 15 sahnede sürdürmekteydi. 1980 yılından itibaren yapılan çalışmalar, yeni açılan konservatuarlarda yetiştirilen oyuncularla birlikte bu açığın kapanması Bölge Tiyatrolarının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla 1955 yılından itibaren bu alanda yapılan çalışmaların ürününün, 1980’lerin sonundan itibaren alındığı söylenebilir.

1980 sonrasında Türkiye’de bale ve opera sanatlarında istatistikler veriler değerlendirildiğinde Devlet Opera ve Balesi Müdürlüğü bünyesinde 1980-82 arasında halen İstanbul ve Ankara’da birer yapının bulunduğu görülmektedir. 1982-83 sezonunda bunlara İzmir’de faaliyete geçirilen opera ve bale binası ilave edilmiştir. Seyirci sayısından, halkın bu sanat dallarına ne kadar rağbet gösterdiğini değerlendirmek mümkündür. İstanbul ve Ankara sahnelerinde 1980-81 sezonunda sahnelenen toplam 21 eser, 111.737 kişi tarafından izlenmiştir. 15 eserin sahnelendiği 1981-82 sezonunda opera ve baleye giden kişi sayısı 86.539’dur. Aslında tiyatro binası olarak inşa edilip opera ve baleye çevrilen İzmir sahnesinin faaliyete geçmesiyle birlikte, Türkiye’de Devlet Opera ve Balesi Müdürlüğü tarafından üç ayrı binada toplam 32 eserin sahnelendiği 1982-83 sezonunda 105.431²⁶⁹⁸ kişi ile seyirci sayısında gözle görülen bir artış yaşanmıştır. Bu artış bir sonraki sezon da devam ederek opera ve bale seyircisi sayısı, 127.816’ya ulaşmıştır.²⁶⁹⁹ 1989-90 sezonuna gelindiğinde Türkiye’de halen İstanbul, Ankara ve İzmir’de opera ve bale binaları vardır. Fakat Ankara ve İstanbul’daki opera ve bale binalarına birer bina daha eklenmiştir. 63 eserin sahnelendiği bu sezonda, Devlet Opera ve Balesinin 167.097

2695 T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, S 61394, 09.05.2005; TBMM, B 97, O 3, 11 Mayıs 2005.

2696 Arslan, *age.*, s. 205-206; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, **Devlet Tiyatroları 2008 Faaliyet Raporu**.

2697 Arslan, *age.*, s. 229.

2698 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1981-1982-1983 Kültür İstatistikleri**, Yayın No 1154, Ankara 1985, s. 193.

2699 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1985 Kültür İstatistikleri**, Yayın No 1216, Ankara 1986, s. 68.

seyirci sayısına ulaşmış olması dikkat çekicidir.²⁷⁰⁰ Devlet Opera ve Balesi tarafından bu sanat dallarının Anadolu halkına benimsetilebilmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla 1989-90 sezonunda, Adana, Eskişehir, Gaziantep, Kırşehir ve Manisa'ya düzenlenen turnelerde belirlenen 14 eser, ücretsiz olarak sahnelenmiştir.²⁷⁰¹ 1994-95 sezonuna ait verilerde İçel'de de bir opera ve bale binasının faaliyete geçtiği görülmektedir. Böylece Türkiye'de Devlet Opera ve Balesi Müdürlüğüne bağlı altı binada bale ve opera, seyircisi ile buluşturulmuştur. 47'si yabancı 52 eserin sahnelendiği bu sezonda, 236.077 seyirci sayısına ulaşılmıştır.²⁷⁰² Bu durum, yıldan yıla opera ve bale sanatına halkın ilgisinin arttığına bir göstergesidir. Ayrıca yurt içinde 10 ile ve yurt dışında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile Danimarka'ya turneler düzenlenmiştir. Özellikle yurt içi turnelerinde 85.258 seyirci sayısına ulaşılmış olması opera ve bale adına umut vericidir.²⁷⁰³ 2000 yılı verilerine göre Türkiye'de Devlet Opera ve Balesine bağlı halen altı salon bulunmakla birlikte yerli eserlerin sayısının artması dikkat çekicidir. 1999-2000 sezonunda sahnelenen 94 eserin 24'ü yerlidir. 258.547 seyircinin 110.470'i de yerli eserleri tercih etmiştir.²⁷⁰⁴

1980'ler, Türk sinemasının özellikle yurt dışında ses getirdiği yurt içinde ise seyircisini gittikçe kaybettiği yıllardır. Fakat 12 Eylül 1980 Darbesi'nin, 17.Antalya Film Festivali'nin yapılamaması gibi sinemaya olumsuz yansımaları olmuşsa da bu durum, 1980'li yılların ilk yarısında Türk sinemasının, yurt dışındaki başarısını engellememiştir. Bu dönemde Türk sinemasını yurt dışında temsil eden başlıca yapımlar olan Zeki Ökten imzalı *Sürü* filmi, İsviçre'nin Zürih kentinde 8, Basel'de 7 hafta vizyonda kalmış ve Londra Film Festivali'ne katılan 93 film arasında en iyi film seçilme başarısını göstermiştir. Rotterdam Şenliği'nde de sinema eleştirmenleri tarafından en iyi üç film arasına girmiştir. Yine Ökten imzalı bir başka film olan *Düşman*, 30. Berlin Film Şenliği'nde jüri özel senaryo ödülü ile Uluslararası Katolik Film Organizasyonu Büyük Ödülü'nü alırken, Ali Özgentürk'ün *Hazal* filmi, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya ve İspanya'daki çeşitli film şenliklerinden 5 ödülle dönmüştür. Yılmaz Güney'in senaryosunu yazıp Şeref Gören'in yönettiği insanoğlunun temel sorunlarını irdeleyen *Yol*, 35. Cannes Film Şenliği'nde en iyi iki filmden birisi seçilerek *Susuz Yaz*'dan sonra Türk sinemasının ikinci büyük başarısına imza atmıştır. 1980'li yıllarda ayrıca *Mine* ile akımı baş-

2700 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1990 Kültür İstatistikleri**, Yayın No 1508, Ankara 1992, s. 73-74.

2701 **1990 Kültür İstatistikleri**, s. 77.

2702 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1995 Kültür İstatistikleri**, Yayın No 2009, Ankara 1997, s. 81-82.

2703 **1995 Kültür İstatistikleri**, s. 86.

2704 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Kültür İstatistikleri**, Yayın No 2560, Ankara 2002, s. 89.

latılan kadın filmleri, Türk sinemasının yeni konusunu oluşturmuştur.²⁷⁰⁵ 1980'lerin ilk yarısı, Türk halkının gittikçe sinemadan uzaklaştığı bir dönemdir. 1986 yılından sonra sinemaya ilgi yeniden canlanmaya başlasa da 1960 ve 1970'li yıllardaki ivme yakalanamamıştır. Bu durum istatistiksel verilerde daha net görülmektedir. 1990 yılında Türkiye'de toplam 354 sinemada gösterilen 38.326 filmin 18.587'si yerli olmasına rağmen Türk seyircisi, bu yıllarda yabancı filmlere daha çok rağbet göstermiştir.²⁷⁰⁶ Televizyonun hemen her eve girdiği, tiyatro, opera ve baleye ilginin arttığı bu yıllarda, tabloda da görüleceği gibi Türkiye'de sinema sayısı ve film çeşitliliğinde ciddi bir azalma söz konusudur. Bu durumun, seyirci sayılarına yansımaları kaçınılmaz olmuştur.

Tablo 20: 1980-2000 Yılları Arasında (Belirlenen Yıllara Göre) Türkiye'de Sinema ve Seyirci Sayıları²⁷⁰⁷

Yıllar	Sinema Sayısı	Gösterilen Filmler		Seyirci Sayısı	
		Yerli	Yabancı	Yerli	Yabancı
1986	675	44605	28260	20.345.721	19.857.030
1988	424	29550	21984	7.736.401	12.553.466
1990	354	18587	19739	5.668.705	13.565.271
1992	312	12939	16581	3.082.474	10.158.925
1993	381	11196	14394	3.356.713	9.163.881
1994	292	9414	12717	1.185.408	9.282.056
1995	301	8270	13485	1.509.502	7.796.192
1997	344	6 167	13 545	2.467.300	8.877.127
2000	608	4 733	19 363	2.899.103	14.187.049

2705 <http://www.kameraarkasi.org/makaleler/makaleler/turksinemasinindonemleri.pdf>, Erişim Tarihi: 24 Temmuz 2017.

2706 1990 verilerine göre 19.739 yabancı film Türkiye'de gösterime girmiştir. Toplam 19.233.976 seyircinin, 13.565.271'i yabancı filmleri tercih etmiştir. **1990 Kültür İstatistikleri**, s. 82.

2707 1986-95 yılları arasındaki istatistikler için bk. **1995 Kültür İstatistikleri**, s. 9; **2000 Kültür İstatistikleri**, s. 7.

1980 sonrası Türkiye’de müziğin gelişimi, yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmelerle birlikte şekillenmiştir. TRT 1970’lerin başında Müzik Denetleme Kurulunu yaşama geçirmiş, 1980’li ve 90’lı yıllarda “Hafif Türk Müziği Özel Danışma Kurulu Toplantıları” yapılmıştır. 15 Aralık 1990 tarihinde TRT’nin düzenlediği ve İstanbul’da yapılan Hafif Müzik 3. Özel Danışma Kurulu Toplantısı’nda ulusal kimlik ve ulusal müzik önemli yer tutmuştur.²⁷⁰⁸ Bu dönemin müzik alanında bir diğer özelliği 12 Eylül 1980 sabahından itibaren Hasan Mutlucan ile özdeşleşen kahramanlık türkülerinin askerî yönetimde kullanılması ve ön plana çıkmasıdır. Yasaklardan ve sürecin ağırlığından en çok toplumsal ve politik müzik yapanlar etkilenmiş, Cem Kararca, Melike Demirağ, Selda Bağcan vb. sanatçılar hakkında Sıkıyönetim Komutanlığınca soruşturmalar açılmıştır.²⁷⁰⁹ Rock müzikte Anadolu pop-Anadolu rock kavramsallaştırmasına dair çelişkilerin yaşandığı bir dönemi ifade eden 1990’lı yıllarda, Anadolu pop âdeti yeniden keşfedilmiş, Moğollar’ın tekrar müziğe başlamasının ve Cem Karaca’nın yeni albümlerinin de etkisiyle “Cem Karaca gibi şarkı söyleyen” isimler popüler hale gelmiştir. Askerî yönetim politik müziği engellerken²⁷¹⁰ 1960’larda belirginleşen, 1970’lere damgasını vuran arabesk müzik, 1980’lerde varlığını sürdürmüş hatta bu müzik türüne olan ilgi diğer müzik dallarındaki üretimi olumsuz yönde etkilemiştir. Müzik yapımcıları ise teknolojinin imkânlarından yararlanmaya başlamışlardır. Halkı eğlendirmek amaçlı taverna gibi yeni müzik türleri toplumsal hayata girmiştir. Dönemin eğlence mekânı olan tavernalar, kasetler aracılığıyla halkın evine taşınmış ve bu türden albümler büyük ilgi görmüştür. 1990’lar, arabeskin sebebi gösterilen göç olgusunun artık azaldığı, göç dalgasıyla gelenlerin yeni bir şehir inşasını tamamladıkları, müziğin tamamen endüstri haline geldiği, toplumun sosyal şartlarının tamamen değiştiği bir dönemdir. Bu durumdan arabesk müziği de etkilenmiş ve söz-müzik unsuru değişime uğramıştır.²⁷¹¹ Arabeskin dinleyici kitlesinde ve buna bağlı olarak müzikal formlarında halk müziği ve sanat müziğine yaklaşmak gibi çeşitlilikler görülmeye başlanmıştır.

2708 Gülay Karşıcı, “Müzik Türlerine İdeolojik Yaklaşım: 1970-1990 Yılları Arasındaki TRT Sansürü”, *Folklor/Edebiyat*, C 16, S 61, 2010, s. 172.

2709 Genelkurmay Sıkıyönetim Askerî Hizmetler Koordinasyon Başkanlığı, 10 Şubat günü bir bildiri yayımlayarak Melike Demirağ, Şanar Yurdatapan, Sema Poyraz, Cem Karaca ve Selda Bağcan’ın 13 Mart Cuma gününe kadar yurda dönerek güvenlik kuvvetlerine teslim olmalarını istemişti. Selda Bağcan, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına gelerek Askerî Savcılıkta ifade vermişti. Yurda dönüp teslim olmayanların ise vatandaşlıktan çıkartılacakları bildirilmişti. *Cumhuriyet*, 13 Mart 1981.

2710 Elçin Deniz Ela; Mehmet Atilla Güler, “Müziğin İzinde: Türkiye’de 1980’den Günümüze Rock Müzik ve Sosyal Haklar”, https://www.researchgate.net/publication/329906419_Muzigin_Izinde_Turkiye'de_1980'den_Gunumuze_Rock_Muzik_ve_Sosyal_Haklar/link/5c21f0e4299bf12be3983848/download, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2021.

2711 Çiğdem Eda Angı, “Müzik Kavramı ve Türkiye’de Dinlenen Bazı Müzik Türleri”, *İDİL*, C 2, S 10, 2013, s. 65.

tır.²⁷¹² Aranjman müzik (hafif Batı müziği, hafif müzik) türü toplumun büyük beğenisini kazanmış ve Türk pop müziğinin popülaritesi artmıştır.

Diğer sanat alanını etkileyen en önemli gelişme, 1982 yılında kabul edilen YÖK Yasası'dır. Çünkü bu yasanın belirlediği çerçeve içerisinde Güzel Sanatlar Akademisi, klasik geleneğinden kopartılarak üniversitelerde birer fakülte haline getirilmiştir.²⁷¹³ Ankara ve İzmir'de açılan sanat eğitimi ile ilgili fakültelerle, İstanbul'daki eski Akademi ve Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nu da içine alan tek bir statü kabul edilmiştir.²⁷¹⁴ 1977 yılından itibaren Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, 2 yılda bir sanat bayramları düzenlemeye başlamıştır. Bu kapsamda kalıplaşmış sanat üsluplarının aşılması amacıyla 1977'den itibaren *Yeni Eğilimler* adı ile sergiler açılmış ve bu türden çalışmalar teşvik edilmiştir.²⁷¹⁵

1980'li yıllardan sonra düşünsel ve sanatsal alanda birçok tartışmanın merkezinde bulunan postmodernite; 1970'lerin sonunda bir mimari üslup olarak ortaya çıkmış daha sonraki yıllarda özellikle plastik sanatların her alanına etki etmiştir. Bu dönemde gerek biçim gerekse içerik açısından yeni oluşumlar söz konusudur. 1980'li yıllardaki resimdeki sanat yapıtlarının belirgin özellikleri, renk ve biçim olgunluğu, sunuş zenginliği, bazı durumlarda da dramatik etki sağlamak için başvurulan anlatım yalınlığıdır.²⁷¹⁶ Türk resim sanatı, önceki dönemlerde olduğu gibi Batı merkezli fikir ve akımlardan etkilenmeyi ve etkileşimde bulunmayı sürdürmüştür. 1970 ortalarında ortaya çıkan ve 1980 başlarında güçlenen galericilik ön plana çıkmıştır.²⁷¹⁷ Mitolojik konulara sıklıkla rastlanmış, kadın sanatçıların sayısı artmıştır. Modernizmi sorgulayan Füsün Onur ve evirerek olgunlaştıran Seyhun Topuz; toplumsal gerçekçi ürünler veren Avni Mehmetoğlu, insanı temel alan Aydın Ayan; çağdaş akımlardan yeni dışavurumculuğun gündeme geldiği Bedri Baykam ve psikolojik soyut yorumlarıyla Mehmet Gün gibi sanatçıların eserleri dikkat çekmiştir.²⁷¹⁸ Türk resim sanatı, 1980 sonrası sosyo-ekonomik koşullar ve karmaşık toplumsal yapının etkisiyle birçok tartışmanın merkezinde olsa da

2712 Kerem Yücel, "Türkiye'de 1980 Sonrası Popüler Kültür", *Gelenek*, S 53, 1996, <https://gelenek.org/turkiyede-1980-sonrasi-populer-kultur>, Erişim Tarih: 31 Ağustos 2021.

2713 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname için bk. *Resmî Gazete*, S 17760, 20 Temmuz 1982.

2714 Sezer, Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, 3. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 241.

2715 Tansuğ, *age.*, s. 357.

2716 Merve Güven, *1980 Sonrası Türk Resminde Konu ve Güven*, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Resim Öğretmenliği Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012, s. 37, 47.

2717 Güven, *agt.*, s. 61.

2718 Güven, *agt.*, s. 70, 79; Özlem Ekin Teker, *1980'den Günümüze Sanatta Postmodern Yönelimler ve Çağdaş Türk Sanatına Etkileri*, Işık Üniversitesi, İstanbul 2012, s. 88.

biçim ve içerik açısından zengin bir çeşitliliğe sahiptir.²⁷¹⁹

Küreselleşme kuramları, Türkiye’de kavramsal sanatın öncülüğünü yapan sanatçıların çalışmalarına zemin oluşturmuş ve heykel sanatını da etkilemiştir. Çağdaş yaklaşımlarıyla sanat ortamının dinamik bir boyut kazanmasını sağlamayı ve yeni yetenekleri keşfetmeyi amaçlayan Yeni Eğilimler Sergilerinden sonra sanat üretimini bu çerçevede sürdüren kavramsal sanatçıların çabaları, ilki 1984 yılında gerçekleştirilen Öncü Türk Sanatından Bir Kesit ve A,B,C,D, sergileriyle sürmüştür. Geleneksel modern resim ve heykelin yetersiz kaldığı bu sergilere katılan sanatçıların bazıları heykel eğitimi almış, çalışmalarını düzenleme, ya da medya alanında yoğunlaştırmıştır. Alpaslan Baloğlu, Ayşe Erkmen, Serhat Kiraz, Füsün Onur gibi bazı sanatçılar, çalışmalarıyla çağdaş sanatın Türkiye’de farklı bir yol çizmesini sağlarken heykel sanatçıları, heykelin geleneksel yapılarını kendi üsluplarına göre yorumlamaya devam etmişlerdir. Geleneksel dinamiklere dayalı unsurlar üzerine kurulan anıt ve sempozyum heykelleri bu dönemin de vazgeçilmez yapıtları olmuştur.²⁷²⁰

1960 ve 1970’lerde etkisi artan çoğulculuk kavramı, 1980’lerde bir bakıma modernizme karşı çıkış olan “postmodernizm” terimi altında kendini kabul ettirmiştir. Özellikle Turgut Özal döneminde yapılaşmadaki patlama ve sürekli değişen kent manzaraları postmodernizm kavramının yansıması olmuştur. Sayıları gittikçe artan beş yıldızlı oteller, iş merkezleri, ofis binaları, süper marketler, alışveriş merkezleri ve tatil köyleri dönemin yapılaşmasına örnektir.²⁷²¹ Yine mimaride kampüs ve benzeri yapılarla birlikte turistik projeler ile diğer dinlenme yapıları da ön plana çıkmıştır.²⁷²² Değişen yaşam koşulları, sanayileşme, nüfus artışı, çevre kirliliği, doğal kaynakların azalması vb. gelişmeler de Türk mimarisini etkilemiştir. 1970’lerde “çevresel tasarım”, 1980’lerde “yeşil tasarım”, 1980’lerin sonu ve 1990’larda “ekolojik tasarım”, 1990’ların ortasından günümüze “sürdürülebilir tasarım” adı altında Türk mimarlığına yeni tutumlar girmiştir.²⁷²³

Sanatçıların eleştirel tavır geliştirmeleri, 1970’li yılların ortalarından itibaren açılmaya başlanan sanat galerilerinin sayısal olarak çoğalması, sanatın meta değerinin ön plana alınması, “kültür” kavramı üzerindeki tartışmalar vb. dönemin sanat adına öne çıkan gelişmelerindendir. 1990’lı yılların başına

2719 Güven, **agt.**, s. 113.

2720 Mustafa Yüksel, “1980’lerden Sonra Türk Heykel Sanatının Diğer Sanat Hareketleri İçindeki Yeri”, **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 21, S 2, 2012, s. 97.

2721 Pınar Ay, **1980 Sonrası Türk Mimarlığı’nda Yaşanan Dönüşümlerin Yarışma Projeleri Üzerinden İrdelenmesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2021, s.4.

2722 Tansuğ, **age.**, s. 317.

2723 Ay, **agt.**, s.4.

kadar İstanbul'da yaşanan sanat tartışmaları, neden sonuç ilişkisinin birbirine sıkıca tutunduğu ortam düşüncesi olan ve varlığını sürdüren “pozitivist” eksen içinde kalmaktadır. Bu dönemde Batı'nın kendi modern tarihiyle hesaplaşma girişimi olan “Postmodernizm”, Türkiye’de bir kavram olarak araştırılarak sanatı etkilemiş ve zamanla da Batı’dan ödünç alınan bilginin derlenmesi şekline bürünmüştür. Ayrıca sanata ve sanatçıya karşı hem yasakçı hem de teşvik edici bir tutum sergilenmiştir.²⁷²⁴

2724 Güven, **agt.**, s. 77-78.

6. 1980-2000 DÖNEMİ BASIN*

1980-2000 dönemine damga vuran en önemli olay kuşkusuz 12 Eylül 1980’de yapılan askerî darbedir. Askerî darbe demokrasinin askıya alınması siyasal, sosyal ve kültürel hayatı derinden etkileyip temel hak ve özgürlüklerle ilgili büyük sınırlamalar getirirken darbe öncesinde iktidarın aldığı kararlar darbe sonrasında da devam etmiştir. Bu çerçevede Başbakan Demirel Hükûmetinin almış olduğu 24 Ocak 1980 Ekonomik Kararları basın organlarını da yakından etkilemiştir. Dünyada liberalleşme rüzgârlarının estiği ve millî sınırlardan daha çok ekonomik anlamda küreselleşmenin yaşandığı bu döneme Türkiye de ayak uydurmuş, yeni ekonomik düzen basın organlarını da etkilemiştir.

Kasım 1983 Genel Seçimleriyle birlikte başlayan çok partili siyasal hayat ve ANAP’ın iktidar yılları basın ile iktidar arasındaki ilişkilerin gergin olduğu bir dönem olmuştur. Gerginlik iktidarın basına yönelik baskıcı tutumlarının artmasına gerekçe teşkil etmiştir. 1991 Genel Seçimlerinden sonra başlayan koalisyon hükûmetleri döneminde yazılı basında önceki dönemde başlayan içeriğe ve mülkiyet yapısına yönelik değişim artarak devam ederken bu dönemde özel radyo ve televizyonlar hızla çoğalmış ve yazılı, sözlü, görsel basında tekelleşmeye ilişkin yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Bu dönemin son yıllarında yaşanan 28 Şubat süreci basını da etkilemiş, basın organlarının içeriğine yönelik yoğun müdahaleler olmuştur.

6.1. Siyasi Gelişmeler

Türkiye’yi de etkileyen 1968 dönemi öğrenci olayları sonraki dönemde toplumun diğer kesimlerine de yayılmış ve zirve yaptığı 1979-1980 yıllarında ideolojik çatışmalar sebebiyle çok sayıda insan ölmüştür. Aslında askerî darbenin daha önce yapılması planmış ancak kamuoyu baskısının azaltılması için dönemin 2. Ordu Komutanı Orgeneral Bedrettin Demirel’in, *Müdahaleyi bir yıl önce yapacaktık, ama olgunlaşmasını bekledik* ifadesinde altını çizdiği gibi bir yıl beklenmiş ve nihayet 12 Eylül 1980 Cuma günü yönetime el kon-

* Prof. Dr. Nurettin Güz, İstanbul Ticaret Üniversitesi İletişim Fakültesi, nguz@ticaret.edu.tr.

muştur. Darbe öncesi dönemde eski Başbakan Nihat Erim, MHP Genel Başkan Yardımcısı eski bakan Gün Sazak, Türkiye Maden-İş Sendikası Başkanı Kemal Türkler, *Orta Doğu* gazetesi başyazarı İsmail Gerçeksoz, yazar Ümit Kaftancıoğlu da dâhil çok sayıda insan öldürülmüştür.²⁷²⁵

Askerî darbeyi yapan Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren ve kuvvet komutanları Nurettin Ersin, Tahsin Şahinkaya, Nejat Tümer ve Sedat Celasun kendilerini Milli Güvenlik Konseyi (MGK) olarak adlandırmışlar ve yayımladıkları ilk bildirimde darbeye gerekçe olarak ülke sathındaki çatışma ortamını ileri sürmüşlerdir. Bildirimde de belirtildiği üzere parlamento ve hükümet feshedilmiş, parlamento üyelerinin dokunulmazlıkları kaldırılmış, ülkede sıkıyönetim ilan edilmiştir.²⁷²⁶ Yurt dışına çıkışlar yasaklanmış, sokağa çıkma yasağı getirilmiş, siyasi partilerin genel başkanları gözaltına alınarak Hamzaköy'e gönderilmişlerdir. MGK teknokratlardan oluşan hükümete başbakan olarak da emekli bir asker olan Bülent Ulusu'yu atamış, 29 Haziran 1981 tarihinde çıkarılan bir kanunla temel kanunları yapmak üzere 160 üyeli bir Danışma Meclisi (DM) oluşturmuş, 23 Ekim 1981'de DM ilk toplantısını yapmıştır. MGK tarafından seçilen 15 üyeli komisyonun hazırladığı Anayasa 7 Kasım 1982'de oylanarak kabul edilmiş, oylamayla birlikte MGK Başkanı olan Kenan Evren Cumhurbaşkanı seçilmiştir.²⁷²⁷ Anayasanın kabulünden sonra da basına uygulanan baskıcı ortam değişmemiştir. Aşağıda ayrıntılı olarak görüleceği gibi Kasım 1983'teki çok partili siyasal hayata kadar basınla ilgili yasaklama, yargılama ve cezalandırmalar büyük oranda MGK ve sıkıyönetim komutanlıkları tarafından yapılmıştır.

MGK tarafından mevcut partiler kapatıldığı, liderlerine siyaset yasağı getirildiği için 6 Kasım 1983 Genel Seçimlerine MGK'nın izin verdiği siyasi parti ve adaylar katılmıştır. Turgut Özal'ın Genel Başkanlığını yaptığı Anavatan Partisi (ANAP), Necdet Calp'ın Genel Başkanlığını yaptığı Halkçı Parti (HP) ve Turgut Sunalp'ın Genel Başkanlığını yaptığı Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) katılmış, her partinin milletvekili adayları MGK'nın denetiminden geçmiş ve onay vermediği isimler milletvekili adayı olamamıştır. Yapılan seçimlerde 400 üyeli TBMM için ANAP 211, HP 117, MDP 71 milletvekili çıkarmıştır.²⁷²⁸ 25 Mart 1984 tarihinde yapılan yerel seçimlerden de ANAP başarı ile çıkmıştır.²⁷²⁹ Genel ve yerel seçim başarısı darbe son-

2725 Hıfzı Topuz, **II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 254.

2726 **Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi**, C 1, 19 Eylül 1980.

2727 Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 4. Baskı, Çev. Yasemin Saner, İletişim Yay., İstanbul 2020, s. 406-409; Onur Çelebi, **Gazeteciliğe Adanmış Bir Ömür: Metin Toker**, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2015, s. 297.

2728 "Ana.P. kazandı", **Milliyet**, 7 Kasım 1983.

2729 "ANAP'ın zaferi", **Milliyet**, 27 Mart 1984.

rası dönemde, 24 Ocak Kararlarının mimarı olan Başbakan Turgut Özal'ın liberal politikalarını rahat yürütmesini sağlamıştır. 1989'da Özal, cumhurbaşkanı olduğu için başbakan değişse de ANAP'ın iktidar yılları 1991'e kadar sürmüştür. Askerî darbenin de etkisiyle bu dönemde basın alanında yapısal değişimler olmuştur.

Darbe döneminde siyasi yasakların kaldırılması için 6 Eylül 1987'de referandum yapılmış ve referandum sonucunda Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan ve Alparslan Türkeş'in siyasi yasağı kaldırılmıştır.²⁷³⁰ 29 Kasım 1987'de yapılan genel seçimlerde, 450 üyeli TBMM'de ANAP 292, SHP 99, DYP 59 milletvekilliği kazanmıştır.²⁷³¹ 26 Mart 1989 tarihinde yapılan yerel seçimlerde ANAP, SHP ve DYP arasındaki oy oranları birbirine yaklaşmış, iktidar partisi güç kaybetmiş,²⁷³² sonraki genel seçimlerin âdeta habercisi olmuştur. Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte 1991 Genel Seçimlerine Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında giren iktidar partisi ANAP, 20 Ekim'de yapılan seçimlerde 115, DYP 178, SHP 88, RP 62, DSP 7 milletvekilliği kazanmıştır.²⁷³³ Bu seçimler 2002 yılına kadar devam edecek olan koalisyon hükümetleri dönemini açmıştır. 1993 yılında Özal'ın ölümü üzerine DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel cumhurbaşkanı, Tansu Çiller ise DYP genel başkanı seçilmiştir. Koalisyon hükümetleri döneminde basındaki mülkiyet yasasına yönelik değişme devam ederken özel radyo ve televizyonlar hızla çoğalmıştır. Seçimler sonrasında DYP-SHP koalisyon hükümeti kurulmuş, 27 Mart 1994 Yerel Seçimleri sonraki yıl yapılacak genel seçimlerin siyasal eğiliminin bir göstergesi olmuştur. Yerel seçimlerde aynı oy oranını almalarına rağmen DYP (%21,4) az bir farkla ANAP'ın (%21) önünde seçimi birincilikle tamamlarken RP (%19) üçüncü parti olmasına rağmen İstanbul'da Recep Tayyip Erdoğan, Ankara'da İ. Melih Gökçek ile büyükşehir belediye başkanlıklarını kazanmış, SHP (%13,6) dördüncü parti olmuştur.²⁷³⁴ 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerinde 550 üyesi bulunan TBMM'de seçimlerden birinci çıkan RP 158, ANAP 132, DYP 135, DSP 76, CHP 49 milletvekilliği kazanmıştır.²⁷³⁵

Necmettin Erbakan'ın başbakanlığında kurulan Refahiyol Koalisyon hükümeti ile birlikte yeni bir askerî müdahaleye gidecek dönem başlamıştır. 28 Şubat 1997'de Millî Güvenlik Kurulu'nda alınan kararlardan sonra Tür-

2730 Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007, s. 283; "Evet 119 bin fark yaptı", **Milliyet**, 8 Eylül 1987.

2731 "Parlamentonun %60'ı yenilendi", **Milliyet**, 1 Aralık 1987.

2732 "Özal'a seçmen darbesi", **Milliyet**, 27 Mart 1989.

2733 "Ufukta koalisyon var... DYP aldı", **Milliyet**, 21 Ekim 1991.

2734 "Çiller damgası", **Milliyet**, 28 Mart 1994.

2735 "Refah kıl payı birinci ANAYOL'a doğru", **Milliyet**, 25 Aralık 1995.

kiye fiilen darbe olarak da adlandırılan²⁷³⁶ yine bir siyasi istikrarsızlık dönemine girmiş, askerın gölgesi siyasal yapının üzerinden eksik olmamıştır. Ordunun ekonomideki payının artmasının sonucundan²⁷³⁷ mı yoksa başka faktörlerden mi kaynaklanmıştır bilinmez, ancak bu süreçte ordu tarafsız ve siyaset üstü olamamıştır. İktidarın büyük ortağı RP ile ilgili kapatma davası açılmış, 10 Haziran 1997’de Anayasa Mahkemesi, Yargıtay ve Danıştay başkan ve üyeleri Genelkurmay Başkanlığına çağırılarak kendilerine irtica konusunda bilgi verilmiştir. Brifingler medyayı da kapsamış yazılı, sözlü ve görsel medyanın sahip ve yöneticileri Genelkurmay Başkanlığına çağırılarak ya da telefonla medya içeriklerinde nelere yer verecekleri dikte ettirilmiştir. 18 Haziran 1997’de koalisyon protokolü gereğince Başbakanlığın DYP’ye geçmesi için Erbakan istifa etmiş, ancak Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel hükümeti kurma görevini DYP lideri Tansu Çiller yerine ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz’a vermiştir.²⁷³⁸ Yeni koalisyon hükümeti Mesut Yılmaz’ın başbakanlığında ANAP, DSP ve DYP’den ayrılanlar tarafından kurulan ve genel başkanlığını Hüsametın Cındoruk’un yaptığı DTP tarafından kurulmuştur. Hükümet yolsuzluk iddiaları ile ilgili verilen önerge üzerine 25 Kasım 1998’de güvenoyu alamamış ve 18 Nisan’da yapılacak genel seçimlere kadar görev yapmak üzere 7 Ocak 1999’da ANAP ve DYP’nin dışarıdan destekliğı Bülent Ecevit’in başbakanlığında azınlık hükümeti kurulmuştur.²⁷³⁹ Bu dönem sadece askerın siyaset ve yönetim üzerindeki gölgesiyle değil ayna zamanda yolsuzluklarla adından söz ettirmiştir. Yolsuzluklarla ilgili davalarda medya sahipleri de yargılanmıştır.

Siyasi tartışma ve gerginliklerin yoğun yaşandığı bu dönemde 18 Nisan 1999’da yapılan genel seçimler farklı bir tablo ortaya koymuştur. Seçim sonucunda DSP 136, MHP 129, RP’nin kapatılmasından sonra kurulan FP 111, ANAP 86, DYP 85, bağımsızlar 3 milletvekilliğı kazanmıştır.²⁷⁴⁰ Seçim sonucu oluşan TBMM’deki beş parti ve bu partilerden DSP, MHP, ANAP’ın Bülent Ecevit’in başbakanlığında kurduğı koalisyon hükümeti son dönemlerin en büyük yapısal reformlarını gerçekleştirmiş ancak 2002 Genel Seçimlerinde baraj altında kalmış, bu seçimde iki partili bir meclis oluşmuştur. TBMM’de olmayan AK Parti iktidar, CHP, muhalefet partisi olarak görev yapmıştır. Bu dönemle birlikte siyaset ve basına müdahaleler azalmıştır.

2736 Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 128-131.

2737 Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, 5. Baskı, Hil Yay., İstanbul 2010, s. 273.

2738 Tevfik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 342-343; Mehmet Ali Birand, Reyhan Yıldız, **Son Darbe 28 Şubat**, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2012, s. 242-246.

2739 “Ankara dalgalandı”, **Milliyet**, 8 Ocak 1999.

2740 “Yüksek Seçim Kurulu Kararı”, **Resmî Gazete**, S 236782, 7 Nisan 1999.

6.2. 1980-2000 Dönemi Basın Rejimi

6.2.1. 1982 Anayasası ve Basın Özgürlüğü

12 Eylül 1980 tarihinden sonra 7 Kasım'da yapılan halk oylaması ile 7.11.1982 tarih ve 2709 sayılı yeni Türkiye Cumhuriyeti Anayasası kabul edilmiştir.²⁷⁴¹ 1982 Anayasası'nda basın özgürlüğü ve bunun sınırlandırılmasına yönelik düzenlemeler ayrıntılı olarak yapılmıştır. 1960'tan sonra oluşturulan Basın Şeref Divanı varlığını sürdürememiş devamı yönündeki görüşlere rağmen çalışmalarını sonlandırmıştı.²⁷⁴² Yeni anayasanın oluşturulması sürecinde basın organları ve mensupları bir araya gelmiş ve benzer bir yapı oluşturulamaması veya basın özgürlüğü konusunda siyasal iktidarın sınırlandırılması²⁷⁴³ için basın özgürlüğüne ilişkin düzenlemeler, ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Anayasanın 22, 25, 26, 28-32. maddeleri düşünce ve basın özgürlüğü ile ilgilidir. "Haberleşme hürriyeti" başlıklı 22. Maddede, *Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir. Haberleşmenin gizliliği esastır* denmekte ve devamında hangi hallerde bu özgürlüğün sınırlandırılabilceği açıklanmaktadır: *Kanunun açıkça gösterdiği hallerde, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınan merciin emri bulunmadıkça; haberleşme engellenemez ve gizliliğine dokunulamaz.* Ancak maddenin bu bölümü 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun'la²⁷⁴⁴ değiştirilmiştir (M. 7). Maddede, *Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; haberleşme engellenemez ve gizliliğine dokunulamaz* denmektedir. *Yetkili merciin kararı yirmi dört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, karar kendiliğinden kalkar* ifadesiyle verilen kararın mahkemece onaylanmasını gerekli kılmaktadır. *İstisnaların uygulanacağı kamu kurum ve kuruluşlarının* kanunda belirtileceğini kayıt altına almaktadır.

2741 **Resmî Gazete**, S 17863, 9 Kasım 1982.

2742 Sulhi Dönmezer, "Basın Suçlarında Ceza Sorumluluğu", **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No 3, İstanbul 1983, s. 2-17.

2743 Çetin Özek, "Basında Haber Verme Hakkının Sınırlandırılması", **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No 3, İstanbul 1983, s. 31.

2744 **Resmî Gazete**, S 24556, 17 Ekim 2001.

6.2.1.1. Düşünce Özgürlüğü

Düşünce ve kanaat özgürlüğünün düzenlendiği 25. Maddede *Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir* denmekte ve her ne sebeple olursa olsun hiç kimsenin düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamayacağını, bunlardan dolayı kınanamayacağını ve suçlanamayacağını kayıt altına almaktadır. 26. Madde ise bunların yayılmasını düzenlemektedir: *Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar.* Ancak bu fıkra hükmünün radyo, televizyon, sinema vb. yollarla yapılan yayınların izin sistemine bağlanmasına engel olmadığı kayıt altına alınmıştır.

Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti, başka bir ifadeyle basın özgürlüğünün hangi hallerde sınırlandırılacağı ikinci fıkrada açıklanmaktadır. Fıkranın ilk halinde; *Bu hürriyetlerin kullanılması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir* şeklindeydi. Üçüncü fıkrası ise; *Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz. Bu yasağa aykırı yazılı veya basılı kâğıtlar, plaklar, ses ve görüntü bantları ile diğer anlatım araç ve gereçleri usulüne göre verilmiş hâkim kararı üzerine veya gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kanunla yetkili kılınan merciin emriyle toplatılır*, denmekteydi. Devamla, *Toplatma kararını veren merci bu kararını, yirmi dört saat içinde yetkili hâkime bildirir. Hâkim bu uygulamayı üç gün içinde karara bağlar* şeklindeydi. Her iki fıkra 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun²⁷⁴⁵la değiştirilmiştir (M. 9). Üçüncü fıkra tamamen kaldırılarken, ikinci fıkra; *Bu hürriyetlerin kullanılması millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir*, şeklini almıştır.

Dördüncü fıkrada düzenleyici hükümlerin sınırları çizilmektedir: *Haber ve düşünceleri yayma araçlarının kullanılmasına ilişkin düzenleyici hükümler, bunların yayımını engellemek kaydıyla, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin sınırlanması sayılmaz.*

2745 Resmî Gazete, S 24556, 17 Ekim 2001.

6.2.1.2. Basın Özgürlüğü

Doğrudan basın hürriyeti 28. maddede ele alınmıştır. Bu madde ile sansür anayasal olarak yasaklanmıştır: *Basın hürdür, sansür edilemez. Basımevi kurmak izin alma ve mali teminat yatırma şartına bağlanamaz.* Maddenin ikinci fıkrasında, *Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz* ifadesi yer alırken 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun'la²⁷⁴⁶ bu fıkra çıkarılmıştır (M. 10). *Devlet, basın ve haber alma hürriyetlerini sağlayacak tedbirleri alır* ifadesi ile devletin görevinin sadece basının serbest yayın yapmasına karışmaması olmadığı ayrıca basın organlarının basın özgürlüğünü sağlayacak önlemleri almasını hüküm altına almış ve demokrasilerde kamusal bir görev üstlenen basının²⁷⁴⁷ özgür olabilmesi için devlete bazı sorumluluklar yüklemiştir. Basın özgürlüğünün sınırlandırılmasında önceki iki maddede hükümlerinin uygulanacağı belirtilmektedir.

Maddenin devamında hangi hallerde sorumlu olunacağı açıklanmaktadır: *Devletin iç ve dış güvenliğini, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü tehdit eden veya suç işlemeye ya da ayaklanma veya isyana teşvik eder nitelikte olan içerikler veya Devlete ait gizli bilgilere ilişkin bulunan her türlü haber veya yazıyı, yazarlar veya bastıranlar veya aynı amaçla, basanlar, başkasına verenler, bu suçlara ait kanun hükümleri uyarınca sorumlu olurlar.* Bu maddede *Tedbir yolu ile dağıtım hâkim kararıyla; gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle* önlenebileceği kayıt altına alınmaktadır. Ancak bu merciin 24 saat içerisinde kararını yetkili hâkime bildireceği, hâkimin ise 48 içerisinde bunu onaylamaması halinde önlemenin hükümsüz sayılacağı belirtilmektedir. Yayın yasağının, ancak yargılama görevinin amacına uygun yerine getirilmesini sağlamak için hâkim kararıyla verilebileceği de yine bu maddede belirtilmektedir.

Yayınlarla ilgili toplatma kararının hangi hallerde ve nasıl verileceği de bu maddede belirtilmektedir: *Kanunun gösterdiği suçların soruşturma veya kovuşturmasına geçilmiş olması hallerinde hâkim kararıyla; Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî güvenliğinin, kamu düzeninin, genel ahlâkın korunması ve suçların önlenmesi bakımından gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle toplatılabilir.*

Madde, toplatma kararında hâkimin onayı şartını aramaktadır: *Toplatma kararı veren yetkili merci, bu kararı en geç yirmi dört saat içinde yetkili hâkime bildirir; hâkim bu kararı en geç kırk sekiz saat içinde onaylamazsa, toplatma kararı hükümsüz sayılır.*

2746 Resmî Gazete, S 24556, 17 Ekim 2001.

2747 Kayıhan İçel, "Devletle Basın Arasındaki İlişkiler", **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No 3, İstanbul 1983, s. 31.

28. Maddenin son fıkrası basın organlarının toplatılmasını düzenlemektedir: *Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, cumhuriyetin temel ilkelerine, millî güvenliğe ve genel ahlâka aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde, mahkeme kararıyla geçici olarak kapatılabilir. Kapatılan süreli yayının açıkça devamı niteliğini taşıyan her türlü yayın yasaktır; bunlar hâkim kararıyla toplatılır.*

Basın organlarında yayımlanan içerikle ilgili cevap ve düzeltme hakkı da Anayasada yer almaktadır (M. 32). Buna göre cevap ve düzeltme hakkının *kişilerin haysiyet ve şereflerine dokunulması veya kendileriyle ilgili gerçeğe aykırı yayınlar yapılması* halinde söz konusu olacağı ve kanunla düzenleneceği kayıt altına alınmaktadır. Cevap ve düzeltmenin yayınlanması konusunda hâkim yetkili kılınmaktadır.

Anayasanın 29. Maddesi süreli ve süresiz yayın hakkını düzenlemekte ve izin alma ve mali teminat alma şartının yayma hakkına yönelik olarak kullanılmayacağını belirtmektedir: *Süreli veya süresiz yayın önceden izin alma ve mali teminat yatırma şartına bağlanamaz*, Kanun'da yer alan bilgi ve belgelerin belirtilen yetkili mercie verilmesi yeterlidir. Maddenin devamında, *süreli yayınların çıkarılması, yayım şartları, malî kaynaklar ve gazetecilik mesleği ile ilgili esaslar kanunla* düzenlenir denmekte ve siyasal iktidarları sınırlandıran düzenlemeye yer verilmektedir. Farklı görüşleri temsil eden basın organlarına karşı devletin eşit davranmasını sağlayıcı hükümler koyan maddede şöyle denmektedir: *Kanun, haber, düşünce ve kanaatlerin serbestçe yayımlanmasını engelleyici veya zorlaştırmacı siyasal, ekonomik, malî ve teknik şartlar koyamaz. Süreli yayınlar, devletin ve diğer kamu tüzel kişilerinin veya bunlara bağlı kurumların araç ve imkânlarından eşitlik esasına göre yararlanır.*

Basın organları kadar basımevleri ve bunların eklentileri de basın özgürlüğü açısından önemlidir. Anayasa (M. 30) basımevleri ve eklentilerinin *Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, Cumhuriyetin temel ilkeleri ve millî güvenlik aleyhinde işlenmiş bir suçtan mahkûm olma* hâlleri dışında zapt ve müsadere edilmesini yasaklamaktadır.

Anayasa kamu tüzel kişilerine ait araçlarla (TRT vb. gibi) düzenlemeyi de yapmakta (M. 31), kişilerin ve siyasi partilerin *kamu tüzelkişilerinin elindeki basın dışı kitle haberleşme ve yayım araçlarından yararlanma hakkına sahip* olduğunu belirtmektedir. 31. Maddenin ikinci fıkrası, *Kanun, 13'üncü maddede yer alan genel sınırlamalar dışında bir sebebe dayanarak, halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşmasını engelleyici kayıtlar koyamaz* şeklindeydi. Ancak, 3.10.2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun'la²⁷⁴⁸ bu fıkra değiştirilerek (M. 11), *Kanun, millî güvenlik, kamu düzeni, genel ahlâk ve sağlığın korunması sebepleri*

2748 Resmî Gazete, S 24556, 17 Ekim 2001.

dışında, halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşmasını engelleyici kayıtlar koyamaz halini almıştır.

Anayasa (M. 133) radyo ve televizyon yayınlarına ilişkin düzenlemeler de getirmiştir. Bu çerçevede radyo ve televizyonların *ancak devlet eli ile kurulur ve idareleri tarafsız bir kamu tüzelkişiliği halinde düzenlenir* demektedir. Ancak önce fiili olarak özel ve tüzel kişiler tarafından radyo ve televizyonlar kurulmuş, daha sonra bu madde değişmiş ve özel kişi ve kuruluşların radyo ve televizyon kurabilmelerinin yolu tamamen açılmıştır. Maddenin ikinci fıkrası, radyo ve televizyonların yayınlarının kanunla düzenlenmesinin çerçevesini çizmektedir. Kanun; *Türk Devletinin varlık ve bağımsızlığını, ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğünü, toplumun huzurunu, genel ahlakı ve Anayasanın 2 nci maddesinde belirtilen Cumhuriyetin temel niteliklerini koruyacak tarzda yayın yapmasını* düzenleyeceğini belirtmektedir. Devamla, *Kurumun yönetim ve denetiminde, yönetim organlarının oluşturulmasında ve her türlü radyo ve televizyon yayınlarında tarafsızlık ilkesini gözetir. Haber ve programların seçilmesi, işlenmesi, sunulması ve millî kültür ve eğitime yardımcılık görevinin yerine getirilmesi, haberlerin doğruluğunun sağlanması esasları, organların seçimi, görev, yetki ve sorumlulukları kanunla düzenlenir*, demektedir. Ancak bu ikinci ve üçüncü fıkra 10.7.1993'teki Anayasa değişikliğiyle birlikte tamamen kaldırılmıştır. Bu çerçevede dördüncü fıkrada, *kamu iktisadî teşebbüsü niteliği taşıyan veya Devlet yahut diğer kamu tüzelkişilerinden malî yardım gören haber ajansları hakkında da* ikinci fıkranın uygulanacağı kayıt altına alınmıştır.

6.2.2. Basın Özgürlüğünün Sınırlandırılması

Demokrasi dışı yönetimlerin hâkim olduğu her ülke ve dönemde basın özgürlüğünün sağlanması ve basının kendisinden beklenen yükümlülükleri yerine getirebilmesi mümkün olamamıştır. Askerî darbeler ve onun yönetimlerinin basına özgür bir ortamda yayın yapabilme imkânı vermesi beklene mezdi. Bu dönem temel hak ve hürriyetlerin askıya alınması ve ülke çapında uygulanan sıkıyönetim sebebiyle sadece basının askerî darbenin isteğine uygun yayın yapmasıyla sınırlı kalmamış basın davaları, yargılamalar ve mahkumiyetlerle de adından söz ettirmiştir.

6.2.2.1. Sıkıyönetim Uygulamaları ve Basın

12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'nden önce başlayan sıkıyönetim, bu tarihten itibaren tüm ülkede uygulanmaya başlanmıştır. 26 Aralık 1978'de Kahramanmaraş olayları sebebiyle 13 ilde; Adana, Ankara, Bingöl, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, İstanbul, Kars, Malatya, Kahramanmaraş, Sivas, Şanlıurfa'da sıkıyönetim ilan edilmiş, 26 Şubat 1980'de Sivas, 20 Nisan 1980'de ise

Erzincan'da sıkıyönetim kaldırılmıştır. Ancak 26 Nisan 1979'da Adıyaman, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Siirt ve Tunceli'de, 20 Şubat 1980'de Hatay ve İzmir'de, 20 Nisan 1980'de ise Ağrı'da sıkıyönetim ilan edilmiştir.²⁷⁴⁹ Askerî darbenin yapıldığı 12 Eylül'de 19 ilde uygulanan sıkıyönetime 48 il daha eklenerek toplam 67 ile yaygınlaştırılmış, başka bir ifade ile Türkiye'nin tamamında ilan edilen sıkıyönetim, 19 Mart 1984'te bazı illerden başlayarak 19 Temmuz 1987'de kaldırılmıştır.

6.2.2.2. MGK ve Basın

Parlamento, hükûmet ve siyasi partilerin çalışmalarına son verilmesi sebebiyle Genelkurmay başkanı ve kuvvet komutanlarından oluşan beş kişilik Millî Güvenlik Konseyi (MGK) kararları belirleyici olmuştur. MGK'nın 5 Haziran 1981 tarih ve 52 sayılı Kararı²⁷⁵⁰ siyasal parti yöneticileri ve parlamento üyelerini hedef alsa da esasen basın organlarına büyük sınırlama getirmiştir. Kararda parlamento üyeleri ve siyasi parti yetkilileri ile ilgili yayınlar yapıldığı belirtilerek *Sıkıyönetim süresince bazı hürriyetlerin kısıtlanması ve kullanılmasının durdurulmasının zorunlu olduğu vurgulanmakta ve getirilen yasaklamalar açıklanmaktadır. İlk maddede parti ve partiler arasındaki tartışmaların yasaklandığı belirtildikten sonra ikinci maddede darbenin yapıldığı tarihte parlamentoda üyesi bulunan siyasi parti mensupları, yönetici ve mensuplarının ülke ile ilgili sözlü veya yazılı beyanda bulunmaları veya makale yazmaları ve bu amaçlarla toplantı yapmaları yasaklanmıştır*, denmektedir. Maddede belirtildiği üzere açıklamalar ve yorumların yayınlanacağı mecralar basın organları olmakta, dolayısıyla yasaklama doğrudan basını ilgilendirmektedir.

Üçüncü maddede, *Sıkıyönetim uygulamalarına ilişkin olarak Sıkıyönetim Komutanlıklarının koyduğu yasakların ve aldığı kararların herhangi bir şekilde tartışılması* ile dördüncü maddede, haklarında soruşturma yapılan parti, meslek kuruluşları, dernek ve siyasi kişilerle ilgili *kamuoyunu yanıltıcı ve ilgilileri etkileyici yazı yazmak, sözlü veya yazılı beyanda bulunmak, yorumlar yapmak*, yasaklanmıştır. Madde ile doğrudan basına getirilmiş bir yasaklama söz konusudur. Bu çerçevede beşinci maddede açık yapılan duruşmaların safhalarının “doğru olmak şartıyla” haber olarak yayınlanmasına izin verilmiştir. Basında çıkan haber ve yorumların bu yasaklamaları ihlal ettiği gerekçesiyle haklarında sıkıyönetim komutanlıklarınca işlem yapılması her zaman mümkün olabilmıştır.

Bu dönemde basınla en büyük değişikliği izin sistemine geçilmesi oluşturmuştur. 3.9.1981 tarih ve 2515 sayılı 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun

2749 <http://www.cfg.org.au/e-kitap/kitaplik/evren-80-12eylul.pdf>, Erişim Tarihi: 3 Ocak 2021.

2750 **Resmî Gazete**, S 17361, 5 Haziran 1981.

Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanun'a Bir Geçici Madde Eklenmesi Hakkında Kanun ile²⁷⁵¹ basın organlarının çıkarılması sıkıyönetim komutanlarının iznine bağlanmıştır. 1402 sayılı Kanun'un 3. maddesinin c bendine *Yayına yeni girecek gazete ve dergilerin çıkarılmasını izne bağlamak* hükmü eklenerek demokratik sistemlerde yeni yayınlanacak olan gazete ve dergiler için beyanname verme hükmü yerine, bu tarihten itibaren sıkıyönetim komutanlarının izninin alınmasına bağlanmıştır. 3. Maddenin "c" bendine bu hüküm eklenmeden önce sıkıyönetim komutanlarına basına sansür koyma yetkisi verilmişti. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'nden sonra yeni yayınlanacak gazete ve dergilerle ilgili izin şartı getirilerek basın organları daha fazla baskı ve denetim altına alınmış, basın özgürlüğü çok daha fazla sınırlandırılmıştır.

Çok partili siyasal hayata geçişin ilk seçimi olan 6 Kasım 1983 Genel Seçimlerinden önce kabul edilen 25 Ekim 1983 tarih ve 2935 sayılı Olağanüstü Hal Kanunu ile²⁷⁵² basın organları ile ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır. Kanun'un "Şiddet Hareketlerinde Alınacak Tedbirler" başlıklı 11. Maddesinin "e" bendiyle, basın organlarının basımı, dağıtımı ve toplattırılması kararının alınabileceği hükme bağlanmıştır. Düzenleme olağanüstü hâl durumlarında diğer temel hak ve özgürlükler gibi basın özgürlüğünün özüne dokunacak kısıtlamalar getirmiştir. Ülkenin belirli bölgelerinde uzun süre devam edecek olan olağanüstü hâl döneminde bu sınırlamalar basına uygulanmıştır.

6.2.2.3. Muzır Kanunu ve Basın

Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu 21 Haziran 1927 tarih ve 1117 sayılı ile çıkarılmış²⁷⁵³ ve dönemin şartları içerisinde küçüklerin zararlı yayınlardan korunmasını amaçlamıştır. 1986 yılında Turgut Özal başbakanlığındaki hükümetin basın ile arasındaki sorunların artması üzerine dönemin iktidarı tarafından basın organları üzerinde bir baskı aracı olmak üzere yeniden gündeme getirilmiştir. 6 Mart 1986 tarih ve 3266 sayılı "1117 Sayılı Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu'nun Bazı Maddeleri ile Türk Ceza Kanunu'nun 426, 427 ve 428 inci Maddelerinin Değiştirilmesine ve 1117 sayılı Kanun'a Ek Maddeler İlavesine Dair Kanun"²⁷⁵⁴ ile basın organlarına yönelik sınırlama getirilmiştir.

Kanun'un 1. maddesinde, *18 yaşından küçüklerin maneviyatı üzerinde muzır tesir yapacağı anlaşılan mevkute ve mevkute tanımına girmeyen diğer basılmış eserler aşağıdaki maddelerde gösterilen sınırlamalara tabi tutulacağı belirtilmektedir.* 1. Maddedeki hususları belirlemek üzere bir kurul oluşturulacaktır. Kurulda 11 üye yer alacaktır. Millî Güvenlik Kurulu, Baş-

2751 Resmî Gazete, S 17451, 7 Eylül 1981.

2752 Resmî Gazete, S 18204, 27 Ekim 1983.

2753 Resmî Gazete, S 627, 7 Temmuz 1927.

2754 Resmî Gazete, S 19045, 12 Mart 1986.

bakanlık, Adalet, İçişleri, Millî Eğitim ve Gençlik Spor, Sağlık ve Sosyal Yardım, Kültür ve Turizm bakanlıklarından birer üye yer alacaktır. Yine, Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından birer üye ile Ankara, İstanbul ve İzmir Gazeteciler cemiyetlerinin göstereceği adayları arasından kura ile seçilecek bir üyeden oluşacaktır (M. 2). Bu kurul, *Mevkute veya mevkute tanımına girmeyen diğer basılmış eserlerin 1'inci maddede belirtilen sınırlamaya tabi tutulabilmesi için eserlerin 18 yaşından küçükler için muzır olduğu hakkında bir karar verme yetkisine sahiptir*. Kanun 18 yaşından küçük olanlar için zararlı olduğuna kurulca karar verilen yayınların poşet veya zarfa konması kuralını getirmiştir. Bu kurala uymayanlar için para cezaları öngörmüştür.

Kurulun oluşumu incelendiğinde idarenin temsilcilerinin ağırlıklı olduğu, böyle bir kurulun para cezası bile olsa ceza vermeye yetkili olup olamayacağı tartışmalıdır. Çağdaş demokrasiler basın organları için yetkili merciiin yargı olduğu, basının kendisine çizilen sınırları aşması halinde hâkim kararını esas alırken böyle bir kurul aracılığı ile basın organlarının yaptırımına karşılaşması uzun tartışmalara sebep olmuştur. Anayasa Mahkemesi'nin Kanun'un bazı maddelerini iptal etmesi üzerine değişiklikler yapılmış, ancak iki yıllık sürede basın organlarına önemli para cezaları verilerek²⁷⁵⁵ üzerlerinde bir baskı oluşturulmuştur.

6.2.2.4. Radyo ve Televizyonların Kuruluşu Kanunu

1982 Anayasası'nın 133. Maddesi radyo ve televizyonların ancak devlet eliyle kurulmasını emretmesine rağmen önce fiili olarak özel radyo ve televizyon yayınları yapılmaya başlanmıştır. Yayınlar Türkiye'de hazırlanması ve Türkçe olmasına rağmen yurt dışından uyduya çıkmış ve uydu alıcıları aracılığı ile Türkiye dâhil birçok ülkeye aktarılmıştır. Özel radyo ve televizyon yayınlarının yaygınlaşması beraberinde yasallıkları ile ilgili tartışmaları getirmiştir. 133. Maddedeki, *Radyo ve televizyon istasyonları, ancak devlet eli ile kurulur ve idareleri tarafsız bir kamu tüzelkişiliği halinde düzenlenir* ifadesi TBMM'de 8 Temmuz 1993 tarih ve 3913 sayılı Kanun'la, *Radyo ve televizyon istasyonları kurmak ve işletmek kanunla düzenlenecek şartlar çerçevesinde serbesttir*²⁷⁵⁶ şeklinde değiştirilmiştir. Yine aynı maddenin ikinci ve üçüncü fıkraları tamamen ortadan kaldırılırken, son fıkrası, *Devletçe kamu tüzelkişiliği olarak kurulan tek radyo ve televizyon kurumu ile kamu tüzelkişilerinden yardım gören haber ajanslarının özerkliği ve yayınlarının tarafsızlığı esastır* şeklinde düzenlenmiş, TRT ve Anadolu Ajansı gibi medya kuruluşlarının özerkliği ve tarafsızlığı güvence altına alınmıştır.

Anayasa değişikliğiyle birlikte özel radyo ve televizyon yayınlarına ge-

2755 "Muzıra 3 Milyar", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1988.

2756 *Resmî Gazete*, S 21633, 10 Temmuz 1993.

tirilen sınırlama ve yasaklama ortadan kaldırılırken alanın düzenlenmesi 13 Nisan 1994 tarih ve 3984 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun ile yapılmıştır.²⁷⁵⁷ Kanun’la radyo ve televizyon yayınları ile ilgili alan düzenlenmiş, mülkiyet ve ortaklık yapılarına ilişkin yeni ilkeler getirilmiştir. Ayrıca 1990’lı yıllarda çok tartışılacak bir kurum olan RTÜK (Radyo ve Televizyon Üst Kurulu) oluşturularak alana ilişkin düzenleme ve denetleme yetkisi bu kuruma verilmiştir. Toplam 9 üyeden oluşan ve 5’i iktidar, 4’ü muhalefet partilerinden milletvekili sayılarına göre TBMM tarafından seçilen üst kurul frekans tahsisi, yayın durdurma dâhil birçok konuda yetkili kılınmıştır.

Bu dönem uyduların az, uydu üzerinden yapılacak yayınların pahalı olması sebebiyle özellikle televizyonlar için frekans sorunu ortaya çıkmıştır. Üst kurul tarafından yapılması gereken frekans ihalesi bir türlü yapılamamış ve konu üzerinde uzunca bir süre tartışmalar devam etmiştir. Uyduların yaygınlaşması, kiralamaların ucuzlaması, radyo ve televizyon yayınları ile ilgili platformların artmasıyla birlikte alan yeni bir aşamaya geçmiştir. İnternetin yaygınlaşması, yayınlardaki dijitalleşme sorununu ortadan kaldırmıştır.

6.3. Basındaki Gelişmeler

Liberalleşme ile birlikte devletin farklı alanlara yaptığı yardımlarda değişime gidilmiş, yardımlar azaltılmış veya tamamen kesilmiştir. Gelişmelerde Türkiye’deki basının mülkiyet yapısı da bundan etkilenmiştir. Basın alanındaki sübvansiyonlar kaldırılmış, diğer ekonomik ve idari sorunlar sebebiyle sektöre sermayenin girmesi yoğunlaşmıştır. Basındaki büyük yatırımlar bu dönemde başlamış,²⁷⁵⁸ basın dışı sermayenin sektöre yoğun girişi medyadaki sahiplik yapılarını da değiştirmiştir. Medyaya yapılan devlet desteklerinin azalması basını, iktidarın ekonomik bağımlılığından kurtarıırken yeni ekonomik kaynak arayışlarına yönlendirmiştir. Bu durum, iktidar denetiminden kurtulan medya kuruluşlarının sermaye çevrelerine bağımlı hale geldiği eleştirilerine²⁷⁵⁹ sebep olmuş, sonraki dönemlerde sermayenin medya sektöründeki ağırlığı artarak devam etmiştir.

Hemen her darbe döneminde olduğu gibi bu süreçten en çok etkilenen medya sektörü olmuş, siyasal, ekonomik ve toplumsal alandaki değişimler basına yansımıştır. Basın özgürlüğü, basın mensuplarının çalışma şartları ve iş güvencesi, tekelleşme ve çapraz mülkiyet yapısı alanın en çok tartıştığı

2757 **Resmî Gazete**, S 21911, 20 Nisan 1994.

2758 Doğan Tılınç, **Utaniyorum Ama Gazeteciyim**, 2. Baskı, İletişim Yay., Ankara 2009, s. 106.

2759 Nurcan Törenli, **Yeni Medya, Yeni İletişim Ortamı**, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2005, s. 180.

sorunlar²⁷⁶⁰ olmuş, yeni milenyumaya kadar bu sorun ve tartışmalar devam etmiştir.

1980-2000 dönemi basınına genel olarak bakıldığında birkaç önemli gelişmenin diğer alanlarla birlikte basını yakından etkilediği görülür. Bunlardan ilki 24 Ocak Kararları olarak bilinen 1980'deki düzenlemeler ve liberalleşme kararlarıdır. Bu kararlar sonraki dönemde basın organlarının organizasyonu etkilemiş ve mülkiyet yapısını değiştirmiştir. 24 Ocak Kararları sonrasında birçok alanda olduğu gibi gazete kâğıdına uygulanan sübvansiyon kaldırılmış ve 25 Ocak'ta gazete kâğıdı %300 zamlanmıştır. İkincisi 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'dir. Basın önceki darbe dönemlerinden çok daha baskıcı bir uygulama ile karşılaşmış, birçok yayın organı kapatılırken çok sayıda gazeteci sansür, soruşturma, yargılama ve ceza ile karşı karşıya kalmıştır. Üçüncüsü yazılı basında magazinleşme ve promosyonun yaygınlaşmasıyla birlikte özel radyo ve televizyonların yayın hayatına başlamasıdır. Basın organları ve basın mensuplarına yapılan saldırılar, medyadaki mülkiyet yapısının değişmesi ve ikinci kez etik kodları hayata geçirmek üzere Basın Konseyi'nin kurulması bu dönemin diğer önemli gelişmeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

6.3.1. Kapatılan Basın Organları ve Yargılanan Gazeteciler

6.3.1.1. Darbe Sonrası Dönem

1980-2000 döneminde basını etkileyen olaylar arasında 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi önemli bir yer tutar. Genelkurmay Başkanı ve dört kuvvet komutanının askerî darbeye hükümet ve TBMM'yi devre dışı bırakması ile hemen her alanda sıkıntılı ve sorunlu bir döneme girilmiş, bundan en çok etkilenen kurumların başında ise basın gelmiştir. Aslında darbenin ertesi günü basın organları darbeyi yorumsuz vermiştir. *Hürriyet* "Ordu Yönetime El Koydu" biçiminde, *Milliyet* "Yönetim Orduda", *Cumhuriyet* yine "Ordu Yönetime El Koydu" manşetiyle darbeyi haberleştirmiştir. Ancak, ülkenin tamamında uygulanan sıkıyönetim basın organlarının özgür biçimde yayınlanmasına engeller koyarken birçok yayın organını da kapatmıştır. Daha darbenin ilk günü *Hergün*, *Demokrat*, *Aydınlık*, *Politika* gazeteleri kapatılmıştır.

Bu dönemde sıkıyönetim komutanları doğrudan veya dolaylı olarak basın organlarını uyarmış ve yayınlanan nüshalardaki uygun görülmeyen içerikleri bildirmiş, yayınlanacak sayılarda dikkat edilecek konuları açıklamışlardır. Bu dönemde farklı sebeplerden, kimi zaman da gazetecilerin birbirlerini şikâyetlerinden²⁷⁶¹ dolayı gazetelerin kapatılması basın organlarını zorlamış-

2760 Murat Özgen, *Türkiye'de Basının Gelişimi ve Sorunları*, 2. Baskı, İ.Ü. İletişim Fakültesi Yay., İstanbul 2004, s. 70.

2761 Nevzat Bölügiray, *Sokaktaki Askerin Dönüşü*, 2. Baskı., Tekin Yay., İstanbul 2002, s. 114.

tır. Kapatılan gazeteler arasında *Hürriyet*, *Tercüman*, *Cumhuriyet*, *Güneş*, *Günaydın*, *Millî Gazete*, *Tan* başta olmak üzere birçok yayın organı vardır.

Darbenin ilk günlerinden itibaren basının merkezi olan İstanbul'da, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından bazı basın organları kapatılırken yazılarından dolayı birçok gazeteci uyarılmıştır. Bu uyarılar yazı işleri müdürleri aracılığı ile yapılmış, yine aynı yöntemle gazete içeriklerine müdahale edilmiştir. Uyarılanlar arasında *Hürriyet*, *Milliyet*, *Tercüman*, *Cumhuriyet* gibi dönemin önde gelen gazeteleri ile İlhan Selçuk, Nazlı Ilıcak, Oktay Akbal, Orhan Erinç gibi gazeteciler vardır.²⁷⁶²

Sıkıyönetim Komutanı Necdet Uruğ'un uyarılarını dikkate almayan *Cumhuriyet* 11 Kasım 1980'de süresiz kapatma cezası ile karşılaşmış, 9 Ocak 1981'de İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığına çağrılan *Hürriyet*, *Cumhuriyet* ve *Günaydın*'ın yazı işleri müdürlerinden zam haberlerini aynı yerde ve puntoda yayınlamaları istenmiştir. İsteğe uymadıkları gerekçesiyle *Hürriyet*'ten Tayfun Türe, Seçkin TÜresay ve Erol TÜregün gözaltına alınmıştır. Aynı yılın ekim ayında Nazlı Ilıcak'ın, MGK tarafından oluşturulan Danışma Meclisini eleştiren yazısı sebebiyle *Tercüman* gazetesi süresiz kapatılmış, *Hürriyet*'in dağıtım ve satışı altı ilde yasaklanmıştır. 9 Ağustos 1982'de bir haber dolayısıyla *Güneş*, 2 Aralık'ta ise *Günaydın*, *Türkiye* gazeteleri süresiz kapatılmıştı. 24 Ocak 1983'te *Cumhuriyet* 25 gün, aynı yıl ağustos ayında Metin Toker'in yazısı sebebiyle *Milliyet* ve yine Nazlı Ilıcak'ın yazıları sebebiyle *Tercüman*, *Millî Gazete*, genel seçimler öncesi *Günaydın* ve *Tan* gazeteleri kapatılmıştır.²⁷⁶³ Kapatılanlar arasında yerel, bölgesel diğer gazeteler ile dergiler de vardır.

Kapatılan veya sıkıyönetim bölgelerine girmesi yasaklanan diğer yayın organları arasında darbenin yapıldığı 12 Eylül'den sonra aynı yıl *Demokrat*, *Aydınlık*, *Politika*, *Hergün* gazetelerinden sonra *Bursa'nın Sesi* gazetesi vardır. 1981 yılından sonra ise; Bülent Ecevit'in *Arayış*, *Gırgır*, *Yankı*, *Nokta*, *Yeni Sözcü*, *Yıldız Magazin*, *Evren Dostluk*, *Sesimiz Düşün*, *Yeni Nesil*, *Maya*, *Yazko-Somut* dergileri ile *Modern Gazete*, *Türkiye'de Yarın*, *Gemlik Körfez*, *Muğla İlk Adım* gazeteleri kapatılmıştır. 12 Eylül 1980 ile yerel seçimler öncesi 12 Mart 1984 tarihleri arasında İstanbul'da yayınlanan ulusal büyük sekiz gazete ile ilgili verilen kapatma cezaları basın üzerindeki baskı ve denetimi göstermektedir. *Millî Gazete* 4 kez 72 gün, *Cumhuriyet* 4 kez 41 gün, *Tercüman* 2 kez 29 gün, *Günaydın* 2 kez 17 gün, *Hürriyet* 2 kez 7 gün, birer kez olmak üzere *Güneş* ve *Milliyet* 10'ar gün, *Tan* 9 gün kapatılmıştır.²⁷⁶⁴ Darbe

2762 Hasan Cemal, **Tank Sesiyle Uyanmak**, Doğan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 55-172.

2763 Lale Dünder, "12 Eylül 1980 Darbesinin Basına Etkileri", **Tarihin Peşinde**, S 16, 2016, s. 134

2764 ÇGD, **Basın 80-84**, ÇGD Yay., Ankara 1984, s. 198; Mehmet Sucu, **12 Eylül Yasakları**, 2. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2010, s. 153-155.

döneminde gazetelerin çıkmadığı toplam gün sayısı 300 olmuş, 13 büyük gazete için açılan dava sayısı 300'ü geçmiştir. Bu dönemde 237'si kitap olmak üzere yasaklanan yayın sayısı 927'yi bulmuştur.²⁷⁶⁵ Darbe döneminde nüfusu 45 milyon olan Türkiye'de 650 bin kişinin gözetim altına alınmış olması²⁷⁶⁶ dikkate alındığında diğer kişi ve kurumlar gibi bu dönemden gazetecilerin de etkilendiği görülmektedir. 796 gazeteci hakkında 632 dava açılmış, 218'i hapis cezası almış, gözaltına alınan, yargılanan ve hapis cezasına çarptırılan çok sayıda isim olmuştur.²⁷⁶⁷

Darbe döneminde radyo ve televizyon yayıncılığı tekeli TRT'nin elinde bulunuyordu. Yayın içeriklerine müdahale ve yayın yasakları sadece yazılı basın için değil radyo ve televizyonlar için de getirilmiştir. Darbeden iki gün sonra 14 Eylül'de TRT'ye gönderilen yasaklar içerisinde MGK ve sıkıyönetim aleyhine haber verilememesi istenirken aleyhte olmayan dış haberlerin verilmesi uygun görülmüştür. "Anarşi" ile ilgili haberler, toplumu ilgilendirmeyen küçük yangın veya kaza haberleri verilmeyecekti. Aksi belirtilmedikçe MGK bildirimleri günde üç, sıkıyönetim bildirimleri ise iki kere yayınlanacak, darbe ile ilgili halkla röportajlar yapılacak ve daha çok yaşlılar konuşacaktı. Röportajların yayınlanmasından önce onay alınması şartı vardı.²⁷⁶⁸ Sansür kamu yayıncılığı yapan TRT'ye de uygulanmıştır.

Darbenin yapıldığı 1980 ile 1984 yılları arasında verilen 927 yayın ya-sağı yanında yazı işleri sorumluları başta olmak üzere muhabir, köşe yazarı, yayın organlarının sahipleri, kitap yazarları, çevirmenler, film ve tiyatro sanatçıları 181 kez soruşturmaya maruz kalmış, ifade vermiş, bazılarının hak-kında davalar açılmış, tutuklanmış, 82'si de mahkûm olmuştur.²⁷⁶⁹ Verilen mahkûmiyet kararlarının toplamı 316 yılı geçerken basın organlarına göre verilen cezalara bakıldığında *Aydınlık* gazetesi çalışanlarına 27 yıl 6 ay bulmuştur. Diğer gazetelerin çalışanlarına verilen cezalar şöyledir: *Hergün* 20 yıl 6 ay, *Politika* 13 yıl 6 ay, *Millî* gazete 2 yıl 6 ay, *Demokrat İzmir* 1 yıl 8 ay, *Cumhuriyet* 1 yıl 7 ay, *Tercüman* ve *Demokrat* 1'er yıl, *Milliyet* ve *Dünya* 6'şar aydır. Haklarındaki iddialar sebebiyle ifade verenler içerisinde yazı iş-leri sorumluları önemli bir yer tutmaktadır. *Tercüman*'ın yazı işleri müdürü Aydoğdu İltar 11, *Cumhuriyet*'in yazı işleri müdürü Okay Gönensin 8, *Milli-*

2765 Murat Özgen, **Türkiye'de Basının Gelişimi ve Sorunları**, 2. Baskı, İ.Ü. İletişim Fa-kültesi Yay., İstanbul 2004, s. 57-58.

2766 Taner Demirel, "Lessons of Military Regimes and Democracy: Th Turkish Case in a Comparative Perspective", **Armed Forces & Society**, 31 (2), 2005, s. 252.

2767 Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, 4. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2020, s. 406.

2768 Mehmet Ali Birand vd, **12 Eylül, Türkiye'nin Miladı**, 6. Baskı, Doğan Kitap, İstan-bul 2010, s. 165.

2769 Alpay Kabacalı, **Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1990, s. 221

yet'in yazı işleri müdürü Doğan Heper 4 kez ifade vermek zorunda kalmıştır. Basın mensupları hakkında açılan soruşturma, kovuşturma ve dava sayılarının basın organlarına göre dağılımına bakıldığında; gazeteler *Cumhuriyet* 28, *Tercüman* 27, *Hürriyet* 14, *Milliyet* 11, *Millî Gazete* 4, *Dünya Gazetesi* 4, *Akşam* 3, *Son Havadis*, *Hergün*, *Asayiş* 2'şer, *Demokrat*, *Politika* 1'er olarak sıralanmaktadır. Dergiler ise; *Hayat* 2, *Nokta* 2, *Yankı* 1 ve diğer yayın organları 75'tir. Dönemin Millî Güvenlik Konseyi üyesi Tahsin Şahinkaya hakkında, dünyanın en zengin 10 generalinden birisi olduğuna ilişkin yayını sebebiyle *Time* dergisinin ülkeye sokulması yasaklanmıştır.²⁷⁷⁰

6.3.1.2. ANAP Dönemi

6 Kasım 1983 Genel Seçimlerinden sonra iktidara gelen ANAP'ın iktidarı 8 yıla yakın sürmüştü ve basın organları ile uygulamalar açısından bu dönem farklı değerlendirilmiştir. Çok partili siyasi hayata geçilmesine rağmen basının yeterince özgürleşemediği²⁷⁷¹ eleştirileri vardır. 1980 yılındaki 24 Ocak Kararlarından sonra gazete kâğıdına %300 zam yapılması ve 1988 yılına kadar kâğıda uygulanan zam oranının %7890'a ulaşması²⁷⁷² liberalleşme politikaları ile birlikte iktidarın basına duyduğu tepkinin bir sonucudur. Başbakan Turgut Özal'ın yazılı basından şikâyetleri ve "Türkiye'de 2,5 gazete kalacak" öngörüsü bir anlamda iktidarın basına karşı tutumunu da göstermiştir.

Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren basınla iktidar arasındaki ilişkiler tam anlamıyla bir meydan okumaya dönüşmüştür. Ön planda *Hürriyet*, arka planda ise basının önemli bir bölümü ile iktidar arasındaki gerginlikte *Hürriyet*'in sahibi Erol Simavi'nin Başbakan Özal'a yazdığı açık mektup²⁷⁷³ bu gerginliğin boyutlarını göstermektedir. Simavi'nin Başbakan Özal'a hitaben "Sayın Başbakan" başlıklı yazısı *Hürriyet*'in 19 Nisan 1988 tarihli sayısında sürmanşetten yayınlanmıştır. Simavi, Türkiye'de basının birinci kuvvet olduğunu vurgulamış ve âdeta siyasal iktidara meydan okumuştur. Basının dördüncü kuvvet olması ilkesinin Türkiye için geçerli olmadığını, hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu vurgularken darbelere gönderme yaparak, *Ama birinci kuvvet, Türkiye'de ordu mu? Hayır... Basındır... İkincisi ordudur... Çünkü orduyu, ihtilallere basın hazırlar* demiş ve siyasal iktidar üzerinde güç oluşturmaya çalışmıştır.

Demokrasi ile idare edilen bir ülkede millet iradesi ve parlamentonun

2770 ÇGD, **Basın 80-84**, ÇGD Yay., Ankara 1994, s. 197-200; Birand vd, **age.**, s. 166.

2771 Füsün Alver, **Gazetecilik Bilimi ve Kuramları**, Kalkedon Yay., İstanbul 2011, s. 331.

2772 Michael Kuyucu, **Türkiye'de Medya Ekonomisi**, Esen Kitap, İstanbul 2012; "Türk Medyasında Mülkiyet: Ulusal ve Yabancı Sermayenin Türkiye'deki Medya Yatırımları", **Prof. Dr. Ersan İlal'e Armağan İletişim ve...**, Ed. A. Aziz, S. Sungur, Hiperlink Yay., İstanbul 2014, s. 274.

2773 Sedat Simavi, "Sayın Başbakan", **Hürriyet**, 19.4.1988, s. 1.

üzerine nasıl bir güç ihdas edilebileceği merak konusudur. Sadece Simavi'nin açık mektubu değil yazının yayınlandığı dönem ve sonraki yıllar basının kendisine olmayan bir güç ihdas ettiği dönem olarak da dikkati çekmiştir. Basın organları doğrudan veya dolaylı olarak parlamentoya kimin gireceği konusunda kendilerinin etkili olduğunu, hükûmetlerin basının görüş ve eğilimlere göre kurulduğunu ve basının kimin parti genel başkanı olacağını belirlediğini iddia edebilmiştir.

Özal'ın başbakanı olduğu iktidarla basın organları arasındaki tartışmaların oldukça sert geçtiği bu dönemde birçok yayın organı için tazminat ve ceza davaları açılmış, toplatma kararları verilmiştir. *Hürriyet*, *Sabah*, *Bugün* ve *Yeni Nesil* gazetelerine verilen toplam 10 gün toplatılma kararı²⁷⁷⁴ bunlar arasındadır. ANAP'ın iktidara geldiği 1983'ten 1989'a kadar 2627 gazeteci hakkında 1820 dava açılmış, 12,8 milyar lira tazminata hükmedilmiştir. 26 gazeteci 784 yıl cezaya çarptırılmış, 195 kitap ve 260 diğer yayın yasaklanmış, yasaklananlar arasında kasetler de yer almıştır. Bu dönemin hukuki alanda basınla ilgili olumlu gelişmesini Ceza Kanunu'ndaki 140, 141, 142 ve 163. Maddelerin kaldırılması oluştururken Terörle Mücadele Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ile basına bir sınırlama getirmiştir.

6.3.1.3. Koalisyonlar Dönemi

Basına yönelik sınırlamalar 1991 ve sonrası dönemde de devam etmiştir. Güneydoğu'daki terör eylemlerinin devam etmesi sebebiyle sıkıyönetimden sonra bu bölgedeki bazı illerde olağanüstü hâl ilan edilmiş kısıtlamalar getirilmiştir. Terör kaynaklı basın organlarına yönelik yapılan düzenlemeler, diğer basın organlarını da etkilemiştir. Örneğin 49 gazete hakkında 363'ü ceza olmak üzere 586 dava açılmış ve 302 gazeteci ve yazar yargılanmıştır. Sadece Cumhurbaşkanı'na hakareten 17 gazeteci hakkında dava açılmıştır.²⁷⁷⁵ Açılan davaların önemli bir bölümü terör eylemleri ve terör örgütü kaynaklı olmakla birlikte idare ve siyasetlerle ilgili davalar da önemli bir oran oluşturmuştur.

Bu dönemde basına yönelik baskı ve yapılan saldırılardan dolayı IPI (Uluslararası Basın Enstitüsü), Uluslararası Af Örgütü, Helsinki İzleme Komitesi, Avrupa Konseyi gibi kuruluşlar hükûmetleri uyarmıştır. 1991'in başında 28'i cezaevinde bulunan 44 gazeteci hakkında uzun hapis istemiyle, milyarlarca varan tazminat davaları açılması²⁷⁷⁶ basın nasıl bir ortamda görev yaptığını göstermektedir.

2774 Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990, s. 231, 236.

2775 *Basın Konseyi Faaliyet Raporu (1990)*, Basın Konseyi Yay., İstanbul 1991.

2776 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yay., İstanbul 2006, s. 151-152.

Millî Güvenlik Kurulunun (MGK) 28 Şubat 1997’de yapılan toplantısı, Başbakan Erbakan normal bir toplantı olduğunu söylemesine²⁷⁷⁷ rağmen 9 saat sürmüş, alınan kararlar hemen her kurumu ve basını etkilemiştir. 12 Eylül sonrası uygulamalar sebebiyle basının bir daha demokrasi dışı yönetim istemeyeceğine ilişkin görüşlere²⁷⁷⁸ rağmen 28 Şubat sürecinde basınla ilgili aksini savunan görüşler²⁷⁷⁹ ortaya konmuştur. Yazılı, sözlü ve görsel medyanın sadece MGK toplantısının yapıldığı günlerde değil öncesi ve sonrasında yayınladığı içeriklerle askerlerin siyasete müdahalesine doğrudan destek verdiğine ilişkin görüşler vardır.²⁷⁸⁰ Bununla birlikte medyanın ne oranda kendi istek ve idaresi ile sürece destek verdiği ya da baskının sonucu olarak askeri destekler biçimde içerik oluşturduğu açık değildir. Mehmet Ali Birand’ın ifade ettiği gibi²⁷⁸¹ gerçekte medya mensuplarının parlamentodan fazla askere güvendiklerinden mi, yoksa medyanın görevinin dışına çıkarak iktidara kimin geleceğini belirlemeye çalıştığı için mi, ya da askerlerin basına müdahalesinden mi kaynaklandığı²⁷⁸² konusunda farklı görüşler vardır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından *Ülkemizde demokrasiye müdahale eden tüm darbe ve muhtıralar ile demokrasiyi işlevsiz kılan diğer bütün girişim ve süreçlerin tüm boyutları ile araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla kurulan Meclis Araştırma Komisyonu*²⁷⁸³ medyanın sürecin oluşumuna destek verdiğine işaret etmektedir. *28 Şubat sürecinde, daha önce 1960, 1971, 1980 darbe ve muhtıralarında da görüldüğü üzere olası bir askerî müdahale plan ve uygulamaları için kamuoyu, medya organları eliyle hazırlanmıştır*, demekte ve medyanın kamuoyunu 28 Şubat sürecine hazırladığını belirtmektedir.

Komisyonla dönemle ilgili 6 gazete sahibinin, 10 gazeteci ve yazarın, 3 genel yayın yönetmeninin, 2 Ankara temsilcisinin ve 3 televizyon program yapımcısının verdiği bilgiler, 28 Şubat sürecinde medyanın askerler tarafından etkilendiği ve askerî müdahaleye yönelik bir tavır sergilediklerini orta-

2777 Muzaffer Şahin, **MGK 28 Şubat Öncesi ve Sonrası**, Pelikan Yay., İstanbul 2012, s. 66.

2778 Ersin Kalaycıoğlu, “1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi, Neo-patrimonyalizm ve İstikrar”, **Tarih ve Demokrasi: Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan**, Drl. Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yay., İstanbul 1992, s. 87-126.

2779 Aslan Değirmenci, **28 Şubat’ın Çözülen Kodları**, Çıra Yay., İstanbul 2012, s. 40.

2780 Levent Ünsaldı, **Türkiye’de Asker ve Siyaset**, Çev. O. Türkay, Kitap Yay., İstanbul 2008, s. 183-184.

2781 Mehmet Ali Birand, “...Evet Genlerimizde Darbecilik Vardı...”, **Posta**, 19 Mayıs 2011.

2782 “Eski Medya Patronu Dinç Bilgin 28 Şubat Döneminde Yaşananları Anlattı”, <https://www.yenisafak.com/gundem/dinc-bilginin-agzindan-28-subat-donemi-232998>, Erişim Tarihi: 18 Şubat 2021.

2783 Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Meclis Araştırması Komisyonu Raporu**, C 2, Kasım 2012, s. 965; Ayrıca bk. https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss376_C2.pdf, Erişim Tarihi: 18 Şubat 2021.

ya koymaktadır. Medya patron ve mensuplarının telefonla aranarak²⁷⁸⁴ veya karargâha çağrılarak haber ve yazılara ilişkin talimatlar verildiği dikkati çekmektedir. Bu dönemde basını çok etkileyen konulardan birisini “Andıç” oluşturmuştur. Andıç, 1998 yılında bir PKK itirafçısına atfen medyada yayınlanmış ve bazı medya mensuplarının PKK ile iş birliği yaptıklarına yönelik suçlamaları içermiştir. Komisyon raporunda Andıç’ın Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir’in talimatıyla ve tehditle yayımlandığı yer almıştır.²⁷⁸⁵

Sadece 1997 yılında 49 gazete, 29 dergi ve 23 kitap toplatılmış, televizyonların 75 yayını engellenmiştir.²⁷⁸⁶ 28 Şubat Dönemi olarak adlandırılan 1997-2006 arasında Komisyon raporlarında²⁷⁸⁷ yer alan bilgiye göre irticai nitelikte yayın yaptıkları gerekçesiyle 235 gazete, 39 kitap, 52 dergi, 128 radyo ve 46 televizyonun itham edildiği, en yüksek sayıya 2000 yılında ulaşıldığı, konu ile ilgili özel radyo ve televizyonlarla ilgili açılan davaların çoğunluğunun takipsizlikle sonuçlandığı, televizyonlardan hiçbirisinin mahkûm olmadığı, radyolarda 2 mahkûmiyet kararı bulunduğu, davalarla ilgili olarak erteleme, görevsizlik, derdest, yetkisizlik gibi değişik şekillerde sonuca bağlandığı, davaların açılma sebeplerinin bir yönüyle baskı unsuru olarak kullanıldığı ve sorgulamaya muhtaç hale geldiği belirtilmektedir. Komisyon tutanakları ve basın mensuplarının açıklamaları dikkate alındığında 28 Şubat sürecinde diğer kurumlar gibi medya kuruluşlarının da baskı altına alındığı ve demokratik sistemlere uygun içerik oluşturamadıkları görülmektedir. Komisyon raporunun sonuç bölümünde de *Türk Silahlı Kuvvetlerinin devletin idari yapılanmasındaki ana unsurlar ile demokrasinin yaşamasına katkı sağladığı düşünülen basın, üniversite ve sivil toplum kuruluşları üzerindeki ölçüsüz etki ve baskısı* olduğu²⁷⁸⁸ ve basına bu dönemde baskı uygulandığı açıkça belirtilmiştir.

Medya alanı ile ilgili baskı ve yönlendirmelere rağmen sektör gelişmesini sürdürmüştür. Örneğin, Basın İlan Kurumu 1999 verilerine göre İstanbul’da 34, Ankara’da 10, İzmir’de 4, Adana’da 6, Bursa’da 3, Konya’da 5 olmak üzere Türkiye’de 759 gazete yayınlanmaktadır.²⁷⁸⁹ Gazeteler il merkezleriyle birlikte ilçe merkezlerinde de çıkarılmıştır.

2784 Derya Sazak, **İtirazım Var**, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 139-145; Nazlı Ilıcak, **Demokrasiye İnce Ayar**, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2013, s. 123.

2785 Türkiye Büyük Millet Meclisi, **age.**, s. 966-977.

2786 Gülsen Saray, “Küresel Yönetişim ve İdare-Medya İlişkisi Kapsamında Türkiye’de Kalkınma Gazeteciliği”, **Uluslararası İktisadi ve İdari İnceleme Dergisi, (Bor Özel Sayısı)**, 2019, s. 104.

2787 Türkiye Büyük Millet Meclisi, **age.**, s. 1180.

2788 Türkiye Büyük Millet Meclisi, **age.**, s. 1324.

2789 Mustafa Şeker, **Tekniği, İçeriği, Çalışan Profili, Haber Kaynakları, Ekonomi Politikası, Gücü ve Sorunlarıyla Yerel Gazeteler**, Tablet Yay., Konya 2007, s. 61.

6.3.2. Özel Radyo ve Televizyonların Kurulması

Bu dönemde radyo ve televizyon yayınları alanında iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlardan birincisi TRT'nin televizyonda renkli yayına geçmesi ve kanal sayısını artırması, ikincisi ise bu alandaki devlet tekelinin kaldırılarak alanın özel radyo ve televizyonlara açılmasıdır. Televizyon yayınlarının ülke sathına yaygınlaşması sağlanırken günlük televizyon izleme oranları bu dönemde artmıştır. Kanal sayısının artması beraberinde tematik yayıncılığın artmasını da sağlamıştır.

TRT radyo ve televizyon yayıncılığı alanında bu dönemde büyük bir atılım yapmıştır. Radyo ve televizyondaki kanal sayısını artırırken bu yayınlara erişim oranları artırılmıştır. Kurum önce 1 Temmuz 1984'te siyah-beyaz olan televizyon yayınına renkli hale getirmiş, 6 Ekim 1986'da ise TRT-2 olarak adlandırılan ikinci kanalını, kültür ve sanat içerikli yayın yapmak üzere yayına almıştır. 2 Ekim 1989'da ise spor ve eğitim içerikli yayın yapmak üzere TRT-3 kanalını kurmuştur. Bu kanalları 2 Ekim 1989'da GAP TV ile 28 Şubat 1990'da TRT-INT kanalları izlemiştir.²⁷⁹⁰ Farklı hedef kitleye yönelik olarak kurulan kanallara sonraki yıllarda yenileri eklenmiş, dijitalleşme ve platformların yaygınlaşmasıyla birlikte kanallara erişim oranı artmıştır.

Özel radyo ve televizyonların kurulması, kanuni değişiklikler yapılmadan önce başlamıştır. İlk olarak 1 Mart 1990'da Cem Uzan ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın oğlu Ahmet Özal'ın ortak olduğu Magic Box-MBI Filmcilik ve Reklamcılık A.Ş. tarafından *Star-1* televizyon kanalı kurulmuştur. *Star-1* televizyon kanalı resmî yayıncılığın dışına çıkarak farklı bir yayıncılık dili ile hedef kitesine seslenmiştir. Yeni dönemle birlikte TRT gelirlerinin %73'ünü oluşturan reklamlardan kurumun aldığı pay azalmış ve 1990 yılında 165 milyar lira zarar etmiştir. Reklam pastasında TRT'nin payı 1990'da %43 iken bu oran 1991'de %27'ye düşmüştür.

1992 yılından itibaren televizyon kanallarının sayısı artmıştır. 8 Ocak'ta yine Magic Box' *Teleon Tv*, 1 Mart'ta Erol Aksoy'un *Show Tv*, Ahmet Özal'ın ayrılması üzerine *Star-1* kanalı Uzanlara kalırken 8 Ağustos'ta Ahmet Özal'ın *Kanal 6*, 9 Ekim 1992'de ise HAS Holdinge bağlı olarak *HBB Televizyonu* yayına başlamıştır. Radyo ve televizyonlarla ilgili devlet tekeli ile ilgili Anayasa maddesinin değiştiği 1993 yılında yeni televizyon kanalları yayın hayatına başlamıştır. Mart 1993'te yine Erol Aksoy tarafından şifreli kanal *Cine5*, 22 Nisan'da İhlas Holdinge bağlı olarak *TGRT*, 12 Temmuz'da *Sabah* Grubuna bağlı olarak *ATV*, 19 Aralık 1993'te ise Aydın Doğan'ın sahibi olduğu *Milliyet* Grubu ve Doğu Holding tarafından *Kanal D* yayınlarıyla hedef kitesine ulaşmıştır. 3984 sayılı Kanun'un kabul edildiği 1994'ten sonra yeni radyo ve

2790 Bülent Çaplı, Can Dündar, "80'den 2000'lere Televizyon", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C 15, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 1376.

televizyon kanalları kurulmuştur.²⁷⁹¹

6.3.3. Tematik Yayıncılık, Basında Magazinleşme ve Promosyon

Askerî yönetiminin doğrudan ya da dolaylı olarak basın içeriklerine müdahalesi medya kuruluşlarının yayın politikalarını değiştirmelerine sebep olmuştur. Günlük siyasi içerikli haber ve yorumların yer almaması sebebiyle ekonomi, kültür, sanat, spor ve magazin yazılı basının ağırlıklı konularını oluşturmuştur. Basındaki yeni yapı demokratik siyasal hayata geçişten sonra da devam etmiştir.

Ağırlıklı olarak darbe sonrası oluşan basında tematik yayın organlarının hızla çoğalması sonraki dönemde artarak devam etmiştir. Dünyayı saran liberalleşme rüzgârı basını da etkilemiş ve bu dönemde basının ağırlıklı haber ve yorum konusunu oluşturan ekonomi, günlük gazetelerin içeriğinde ayrı bir bölüm olarak yayınlanmaya başlamıştır. Spor bu dönemde tematik yayın olarak sektörde kendisine yer bulurken depolitizasyonun da etkisiyle günlük gazetelerde spora ayrılan sayfa sayısı artmıştır. Sadece futbol değil sporun farklı branşları ile ilgi gazetelerde farklı bölümler oluşturulmuştur. Aynı dönemde kültür ve sanata ilişkin bölümler de basında yer almaya başlamıştır.

Darbe döneminin en büyük etkisi magazin basını alanında olmuştur. Önceki yıllarda da basın alanında kendisine yer bulan magazin türü içerikler, ağırlıklı olarak basının tamamına yayılmıştır. Sansasyona dayalı habercilik anlayışı ile yola çıkan ve magazin ağırlıklı konusunu oluşturan gazete ve dergiler büyük tirajlara ulaşırken magazin günlük basın organlarının da ayrılmaz ve ağırlıklı bölümlerini teşkil etmiştir. Günlük gazetelerin bir bölümü içeriklerinde magazine yer verirken büyük bölümü magazin içerikli ekler çıkararak okuyucuyu kendilerine çekmeye çalışmışlardır.

Magazinleşme basın ekleri ve magazin sayfalarının oluşturulması ile sınırlı kalmamış haber içeriklerini de etkilemiştir. Haberlerin magazinleşmesine de sebep olmuş ve ekonomi, siyaset gibi konulu haberlerin magazin yönlerinin ön plana çıkarılarak verilmesine sebep olmuştur. Haber içeriklerine renkli unsurlar ya da fotoğraflar konulmuş, dış politika haberlerinin içerikleri bile renkli unsurlarla birlikte verilmiştir.²⁷⁹² Magazin basınının gelişmesi, diğer yayın organlarının magazine daha fazla yer vermesiyle birlikte magazin haber içeriklerine girmesi²⁷⁹³ beraberinde etik sorunları gündeme getirirken medyanın haber ve bilgilendirme görevi ile eğlendirme görevi iç içe girmiştir.

2791 Çaplı; Dündar, *age.*, s. 1377-1981.

2792 Mehmet Ali Birand, Hikmet Bila, Rıdvan Akar, **12 Eylül, Türkiye'nin Miladı**, 6. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2010, s. 163-166.

2793 Suat Gezgin, "Medyanın Toplumsal İşlevi ve Kamuoyu Oluşumu", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, C 1, İstanbul 2002, s. 15.

Magazin içerikli yayınların önemli tirajlara ulaşması beraberinde bu alanla ilgili yarış getirmiştir. Haftalık, 15 günlük ya da aylık *Haftasonu*, *7 Gün*, *Haftanın Sesi*, *Merhaba* gibi gazete ve dergiler 200 bin tirajlara ulaşmışlardır. Benzer bir durum günlük gazetelerde de görülmüştür. Darbe sonrasında çıkarılan *Tan*, yayın hayatına başladığı yılın ertesi yılı 1984'te 715 bin tiraja ulaşarak en çok satan gazete konumuna gelmiş,²⁷⁹⁴ sonradan yayın politikasını değiştirecek olan *Sabah* ile birlikte *Meydan*, *Bugün*, *Bulvar* gibi gazeteler aynı yayın politikası ile çıkarılmaya başlanmış ve benzer tirajlara ulaşmıştır. Sadece ekonomik sebepler değil diğer faktörlerin de etkisiyle basın organlarının promosyon kampanyalarına yönelmeleri sebebiyle bu dönem "lotarya" ya da "kupon" gazeteciliği dönemi olarak da adlandırılmıştır.

Bu döneme damga vuran gelişmelerin başında, askerî darbe ve ekonomide yönetimlerin izlediği liberalleşme eğilimlerinin basını olumsuz etkilemesi gelmektedir. Yazılı basın ağırlaşan ekonomik sorunların altından kalkabilmek için kültürel unsurlar olarak kitap, ansiklopedi, sözlük gibi materyaller yanında mutfak eşyasından kişisel bakım ürünlerine ve uçağa kadar farklı konularda kampanyalar düzenlemiştir. Bir süreliğine bile olsa *Türkiye*, *Sabah*, *Milliyet* gibi gazeteler milyon tirajı aşarken askerî darbenin etkisiyle siyasetin gündem dışına itilmesiyle birlikte *Tan*, *Bulvar*, *Bugün*, *Meydan*, *Gazete* gibi yeni basın organları ile tiraj yarışına girmişlerdir.

Tiraj yarışının bir aracı olarak promosyon yazılı basının sık kullandığı bir argüman olmuştur. 1988 Temmuz'unda TRT'nin Reklam Yönetmeliğini değiştirerek promosyon reklamlarına izin vermesi gazeteler arasındaki yarışta etkili olmuştur. *Sabah* gazetesinin başlattığı reklam kampanyasını *Milliyet* izlemiş ve tirajını 250 binden 1 milyona çıkartmış, yarışa diğer gazeteler de katılmıştır. 1990'dan itibaren *Sabah*, *Milliyet* ve *Hürriyet*'in kupon karşılığı ansiklopedi vermeye yönelik yarışıyla birlikte üç gazetenin toplam tirajı 3 milyona ulaşmıştır.²⁷⁹⁵ Yazılı basındaki promosyon yarış 1995'e kadar devam etmiş, 23 Şubat 1995 tarih ve 4077 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun²⁷⁹⁶ ile birlikte basının vereceği promosyona sınırlama getirilmiştir. Kanun'la basının vereceği promosyonla ilgili kupon sayısına sınırlama konmuş, tüketiciden bedel alınması yasaklanmış, promosyon döneminde yayın organının fiyatının artırılamayacağı karar altına alınmış ve promosyonu kültürel ürünlerle sınırlı tutmuştur. Buna rağmen promosyon yarış 1995'ten daha devam etmiş ve sonraki yıllarda medya alanının çeşitlenmesi ve yeni medyanın yaygınlaşmasıyla birlikte promosyon yarışları sona ermiştir.

2794 Oral Çalışlar, **12 Eylül ve Andiçlanan Gazetecilik**, Güncel Yay., İstanbul 2006, s. 28.

2795 Zeynep Kadioğlu, "Promosyonlar", **Hediye Kitabı**, Ed. E. G. Naskali-A. Koç, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s. 509.

2796 **Resmî Gazete**, S 22221, 8 Mart 1995.

6.3.4. Basın Mensuplarına Saldırıları ve Gazetecilerin Öldürülmesi

Darbe sonrası dönemde basın özgürlüğüne yönelik sınırlamalar ağırlaştırılmış ve birçok gazeteci gözaltına alma, soruşturma, yargılama, ceza alma gibi uygulamalar ile karşı karşıya kalırken 1980'li yılların sonlarından itibaren basın mensuplarına saldırı ve öldürme olayları başlamıştır. Bu dönemde ilk olarak *Türkiye* gazetesinden Mevlüt Işık 1 Haziran 1988'de Ankara'da saldırıya uğramış ve hayatını kaybetmiştir. 1989'da üç gazeteci öldürülürken ertesi yıl 7 Mart 1990'da *Hürriyet*'ten Çetin Emeç, 4 Eylül 1990'da Turan Dursun öldürülmüştür.

Koalisyon hükümetleri döneminin başladığı 1991 yılıyla gazetecilere yapılan saldırılar artmıştır. İlk iki yılda Türkiye'nin farklı bölgelerinde yapılan saldırılar sonucu birçoğu faili meçhul olmak üzere 15 gazeteci hayatını kaybederken 1993 yılında saldırılar kesilmemiş ve 8 gazeteci hayatını kaybetmiştir. Bunlar arasında 24 Ocak 1993'te Ankara'da aracına konan bombanın patlaması sonucunda hayatını kaybeden *Cumhuriyet*'in başyazarı Uğur Mumcu da vardır. Aynı yıl 5'i silahlı olmak üzere 51 gazeteci saldırıya uğramış, 49 gazeteci tutuklanmıştır. Sonraki yıllar gazetecilerin öldürülmesi olayları durmamış 1994'ten 2000 yılına kadar olan dönemde 12 gazeteci öldürülmüştür.²⁷⁹⁷ Bunlar arasında 21 Ekim 1999'da Ankara'da arabasına konan bombayla öldürülen *Cumhuriyet*'ten Ahmet Taner Kışlalı da vardır. Saldırıya uğrayan gazetecilerin sayısı daha da fazladır. Bu dönemde de gazeteler kapatılmış, basın mensupları yargılanmış ve mahkûm olmuştur.

6.3.5. Basının Sahiplik Yapısındaki Değişmeler

Cumhuriyet Dönemi boyunca ağırlıklı olarak gazetecilik mesleğinden gelenlerin oluşturduğu medya sahiplik yapısı bu dönemde değişmiştir. Yeni sahipler medyayı da diğer alanlar gibi yatırımın bir aracı olarak görmüş, yeni yapıyla birlikte sahiplikleri sık denebilecek biçimde medya kuruluşları el değiştirmiş ve sektördeki medya sahiplerinin sayısı azalmıştır. Medya sektöründe 1984 yılında 50 olan kuruluş sayısı, 1987'de yarıya düşmüş, sonraki yıllarda daha da azalmış ve 1996'dan itibaren tek rakamlara inmiş,²⁷⁹⁸ bu durum beraberinde tekelleşme tartışmalarını²⁷⁹⁹ getirmiştir.

Liberalleşme eğilimleri ve devletin basın alanına uyguladığı desteği çekmesiyle birlikte yazılı basının temel girdisi olan kâğıt fiyatlarında büyük artış olmuştur. Devlet tarafından yapılan ve kesilen yardımlardan birisini gazete kâğıdına uygulanan sübvansiyonun kaldırılması oluşturmuştur. 24 Ocak Ka-

2797 **Basın Konseyi Yıllık Raporu (1997)**, Basın Konseyi Yay., İstanbul 1998.

2798 Ben H. Bagdkian, "Medya Tekeli", Çev. Nurdoğan Rigel, **Matriksi Şimşek Olan Medya**, Ed. N. Rigel, Ş. Çağlar, Anonim Yay., İstanbul 2009, s. 123.

2799 Atilla Özsever, **Tekelci Medyada Örgütsüz Gazeteci**, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 116-120.

rarlarının alındığı tarihin hemen ertesinde 25 Ocak 1980'de kâğıt fiyatları artırılarak bir günde kilogramı 10,75 liradan 40 liraya çıkarılmış,²⁸⁰⁰ 7 Nisan 1994'te ise gazete kâğıdına ayrıca %95 zam yapılmış bu durum basını derinden etkilemiştir. Gazete kâğıdına Ocak 1980'den 1991 Nisan'ına kadar 19 zam yapılmış ve kâğıt 180 kere artarak 2300 liraya çıkmıştır. 1979 yılındaki toptan eşya ve kâğıt endeksi 1989 yılı ile karşılaştırıldığında toptan eşya fiyatları 3.000'e yaklaşırken kâğıt fiyatı endeksi 16.000'e ulaşmış, bu sürede gazete fiyatları 5 liradan 2.000 liraya yükselmiştir. Gazete masrafının aile bütçesindeki payı Avrupa'da %1 iken Türkiye'deki payı %3-6 arasında gerçekleşmiştir. Özal'ın başbakan olduğu ANAP'lı yıllarda basınla iktidar arasındaki kavganın bir sonucu olarak kâğıt fiyatları Avrupa ortalamasının bile üzerine çıkmıştır.²⁸⁰¹ Bunda ekonomik sebepler kadar iktidarın basına uyguladığı baskının da etkisi vardır.

Liberalleşme eğilimlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte bu dönemde Doğan, Doğuş, Çukurova, Uzan gibi gruplar medya sektörüne girmiş veya yatırımlarını artırmıştır. 19 Şubat 1982'de *Güneş* gazetesiyle birlikte Kozanoğlu-Çavuşoğlu ortaklığının sektöre girmesi bunun örneklerindedir. Büyük bir reklam kampanyası ile sektöre giren *Güneş*,²⁸⁰² yapılan büyük yatırımlardan sonra Mehmet Ali Yılmaz'a devredilmiştir. Basına sermayenin girmesi, tirajlardaki artış çalışanların ücretlerine de yansımış ve basında yüksek ücret politikası izlenmeye başlamıştır. Simavi kardeşlerin mülkiyetindeki *Hürriyet* ve *Günaydın* bu dönemde yayınlarını devam ettirirken İzmir'in ve Ege Bölgesi'nin etkili bölgesel gazetesi *Yeni Asır*'ın sahibi Dinç Bilgin'in İstanbul'da *Sabah* grubunu kurması ve geliştirmesi yine dönemin önemli gelişmelerinden olmuştur. İş adamı Korkmaz Yiğit'in *Kanal-6* televizyonu ve *Milliyet*'i satın alma girişimi²⁸⁰³ ise ihale sürecindeki sorunlar sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Darbe dönemi ve ANAP iktidarı yıllarında basındaki en büyük değişimlerden birisi, Kıbrıslı iş adamı Asil Nadir'in 1988 yılında Türkiye'de basın alanına girmesi ile gerçekleşmiştir. Nadir'in dönemin tiraj olarak yüksek gazeteleri olan *Günaydın*, *Güneş*, *Tan* ve *Fotospor*'u alarak yazılı basında önemli bir konum elde etmesi beraberinde tartışmaları da getirmiştir. Onun iktidar partisi tarafından desteklendiği ve basının iktidar tarafından kontrol altına alınmak istendiğine ilişkin iddialar dönem boyunca sıkça dillendirilmiştir.

2800 Semra Atılğan, "Türk Basınında Finans Problemleri", *Marmara İletişim Dergisi*, S 1, Aralık 1992, İstanbul 1992, s. 325-326.

2801 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yay., İstanbul 2006, s. 150-151.

2802 Oya Tokgöz, *Temel Gazetecilik*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 41.

2803 A. Raşit Kaya, *İktidar Yumağı Medya-Sermaye-Devlet*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2016, s. 247.

Nadir'in sektöre girmesi basında zaten var olan tekelleşme tartışmalarını artırırken girişim iktidarın basına yönelik bir hamlesi olarak da değerlendirilmiştir. Nadir'in 1989 yılında Türkiye'deki yazılı basının toplam tirajının %29'undan fazlasına sahip olması²⁸⁰⁴ bu tartışmanın temel sebeplerinden olmuştur. Asil Nadir bu dönemde Mehmet Ali Yılmaz'dan *Güneş*, Haldun Simavi'den *Günaydın* ile birlikte Ercan Arıklı'dan 24 ansiklopedi ve 14 haftalık dergiyi almıştır. Dergiler arasında *Nokta*, *Ekonomik Panorama*, *Gelişim Spor*, *Kadınca*, *Erkekçe* gibi birçok yayın bulunmaktadır. Basına sermayenin girmesi bu dönemde yoğunlaşırken aslında 1980 öncesi dönemde de basın alanına giren sermaye guruplarının oranı dikkate değerdir. Önceki dönemde sektöre giren şirket sayısı 7 iken dünyayı saran liberalleşme eğiliminin Türkiye'yi de etkilemesinin bir sonucu olarak bu sayı 1980 sonrasında 14'e, 1990'dan sonra ise 18'e çıkmış²⁸⁰⁵ ve mülkiyet yapısındaki geleneksel sahiplik büyük oranda sermaye şirketlerine kaymıştır.

1989'da yazılı basındaki reklam kampanyasının %48,5'ini Asil Nadir'in sahibi olduğu yaygın organlarının reklamları oluşturmuştur. Bunun bir sonucu olarak Nadir'in sahibi olduğu yayın organlarının tirajları yükselmiş ancak yayın organları zarar etmiştir. Zarar *Günaydın* için 42,3, *Güneş* için 54, *Tan* için 19,3 milyar lira olmuştur.²⁸⁰⁶ Zarara rağmen 1989 ve 1990'da Türkiye'deki toplam tirajda %29'u aşan bir payla Asil Nadir Grubu birinci olmuş,²⁸⁰⁷ bunu Dinç Bilgin'in sahibi olduğu *Yeni Asır - Sabah* Grubu izlemiştir. Basının sahiplik yapısındaki değişimlerden birisini Doğan Grubunun sektördeki yayın organlarını artırması oluşturmuştur. 1980'de kurulan Doğan Holding'den sonra 1997'de Doğan Yayın Holding'i kuran Aydın Doğan bir dönem toplam tirajda %37'lik paya ulaşmış²⁸⁰⁸ ve *Sabah* Grubu ile birlikte basın alanının iki büyük grubu arasında yer almıştır.

Aydın Doğan, Ercüment Karacan'dan 1979'da aldığı *Milliyet* ile basın sektörüne girmiştir. Doğan, sektörde uzun soluklu olan Simaviler'den Erol Simavi sahibi olduğu ve Erol Aksoy'a sattığı *Hürriyet*'i 1994'te satın alarak basın alanındaki ağırlığını genişletmiştir. 1995 yılında *Posta* ve *Fanatik*, 1996'da *Radikal* ve *Gözcü*'yü çıkarmıştır. 2002 yılında bunların yanına *Va-*

2804 Selda Bulut, "Osmanlı'dan 1980'li Yıllara Basının Mülkiyet Yapısı", **Sermayenin Medyası Medyanın Sermayesi**, Dr. Selda Bulut, Ütopya Yay., Ankara 2009, s. 99.

2805 Michael Kuyucu, **Türkiye'de Medya Ekonomisi**, Esen Kitap, İstanbul 2012, s. 293.

2806 Necdet Atabek, Erdal Dağtaş, **Kamuoyu ve İletişim**, Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı Yay., Eskişehir 1998, s. 137.

2807 Michael Kuyucu, "Türk Medyasında Mülkiyet: Ulusal ve Yabancı Sermayenin Türkiye'deki Medya Yatırımları", **Prof. Dr. Ersan İlal'e Armağan İletişim ve...**, Ed. A. Aziz, S. Sungur, Hiperlink Yay., İstanbul 2014, s. 275.

2808 Gülseren Adaklı, **Türkiye'de Medya Endüstrisi Neoliberalizm Çağında Mülkiyet ve Kontrol İlişkileri**, Ütopya Yay., Ankara 2006, s. 362.

tan eklenmiştir.²⁸⁰⁹

Basındaki sahiplik yapısına yönelik değişim bunlarla da sınırlı değildir. Aynı dönemde yurt dışı sermaye gruplarının da Türkiye'deki basın sektörüne girme çabaları vardır. Robert Maxwell'in *Hürriyet* ve Rupert Murdoch'un Türkiye Radyo Televizyon Kurumunun üçüncü kanalı olan *TRT-3*'ü alma girişimleri olmuştur. Bu dönemde farklı sebeplerden dolayı mizah dergilerinden olan ve tirajları ile ses getiren *Gırgır* ve *Fırt* etki ve okuyucularını kaybetmişlerdir.

Gazete tirajları 1990'dan itibaren yükselmiştir.²⁸¹⁰ Tirajların bu rakamlara yükselmesinde basında uygulanan promosyonların büyük etkisi olmuştur. Öğrencilere yönelik verilen kültür içerikli ürünler yanında her kesim için farklı araç gereçler basının satışlarını artırmıştır. Toplam tirajın artmasında basın sektöründe faaliyet gösteren şirketlere verilen teşviklerin önemli bir etkisi vardır. 1980'den 2002'ye kadar olan dönemde 753 milyon doları radyo ve televizyonlar olmak üzere basın sektörüne verilen toplam teşvik 6 milyar 723 milyon doları bulmuştur. Yine bu dönemde 14 yıl içerisinde Doğan ve Bilgin Gruplarına verilen destek 625 milyon dolar olmuş²⁸¹¹ bir anlamda devlet destekli olarak yazılı, sözlü ve görsel basın sektörü büyümüştür. Promosyonlar, uygulanan teşvikler ve reklamların sonucu olarak bu dönemde Türkiye'deki toplam tiraj ilk defa 7,2 milyona ulaşmış,²⁸¹² sonraki yıllarda düşmüştür.

Bu dönem basında tekelleşme tartışmalarının yoğun yaşandığı bir süreci içermektedir. Aslında tekelleşme tartışmaları Asil Nadir'in basın sektörüne girmesi ile daha da artarken 1990'lı yıllarda yeni medya gruplarının sektörde ağırlığını hissettirmesi tartışmaların yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Yazılı basında toplam tiraj ve grup olarak en büyüğünü *Hürriyet* Grubu oluşturmuştur. 14 şirket ve 15 yan yayını olan ve bazıları kapanan grubun *Hürriyet Ha-*

2809 Yazılı basın gruplarının toplam tirajdan aldıkları paylar 1985 yılında *Günaydın*'ın da içinde bulunduğu VEB Grubu %24,91, *Hürriyet* Grubu %18,44, *Sabah-Yeni Asır* %17,77, *Tercüman* %15,19, *Milliyet* %9,32, *Güneş* %7,06, *Cumhuriyet* %2,93, diğerleri %4,38 olmuştur. İki yıl sonra 1987 yılında bu oranlar *Hürriyet* Grubu %23,54, *Sabah-Yeni Asır* %21,10, VEB Grubu %17,14, *Milliyet* %8,86, *Tercüman* %8,68, *Türkiye* %6,30, *Güneş* %6,12, *Cumhuriyet* %4,31, diğerleri %4,38 şeklinde ortaya çıkmıştır. 1989 yılında Asil Nadir Grubu %29,49 ile ilk sırayı alırken *Sabah-Yeni Asır* %26,39, *Hürriyet* Grubu %18,05, *Milliyet* %9,61, *Türkiye* %6,11, *Tercüman* %3,68, *Cumhuriyet* %3,49, diğerleri %2,98 oranında gerçekleşmiştir. 1990 yılında ise Asil Nadir Grubu %29,23, *Sabah-Yeni Asır* %26,99, *Hürriyet* Grubu %14,81, *Milliyet* %10,21, *Türkiye* %8,50, *Tercüman* %4, *Cumhuriyet* %3,72, diğerleri %2,94 oranında toplam tirajdan pay almıştır. Michael Kuyucu, "Türk Medyasında Mülkiyet: Ulusal ve Yabancı Sermayenin Türkiye'deki Medya Yatırımları", **Prof. Dr. Ersan İlal'e Armağan İletişim ve...**, Ed. A. Aziz, S. Sungur, Hiperlink Yay., İstanbul 2014, s. 275.

2810 Koloğlu, **age.**, s. 145.

2811 Metin Aksoy, **Basın'94-95**, ÇGD Yay., Ankara 1996, s. 62.

2812 Aslı Yapar Gönenç, "Türk Yazılı Basınında Tekelleşme Olgusu", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S 13, İstanbul 2012, s. 39.

ber Ajansı ile birlikte Hür-Dağıtım adındaki dağıtım şirketi grubu, sektörde avantajlı duruma gelmiştir. İstanbul Sanayi Odası verilerine göre 1990 yılındaki 357 milyar liralık büyüklüğü ile sanayi kuruluşları arasında 61. sırada, özel sektörde 44 ve basın sektöründe 1. durumdadır. Grup, 19,7 milyar lira ile kârlılıkta ikinci sırada yer almaktadır. Diğer grubu *Sabah*, *Yeni Asır*, *Bugün*, *Fotomaç* gazeteleri ile *Aktüel* başta olmak üzere sekiz yayın organı ve 260 milyarlık varlığı ile Dinç Bilgin'in Medya Holding oluşturmuştur. Bu konumu ile yine aynı verilere göre sanayi kuruluşları arasında 97, özel sektörde 75 ve basın sektöründe ikinci, 16,8 milyar lira ile kârlılıkta üçüncü sırada olan gruba 1990 yazında Mehmet Emin Karamehmet'in Çukurova Holdingi %10 hisse alarak ortak olmuştur.

Sektörde adından çok söz edilen bir diğer grup Enver Ören'in İhlas Gazetecilik Holdingi'dir. Yan yayınları sınırlı olan grubun asıl yayın organı *Türkiye* gazetesi olmuş, 128 milyar liralık yapısıyla genel şirketler içerisinde 209, özel sektörde 169, basın sektöründe 3 ve kârlılıkta 1. sırada yer almıştır. Sonrasında *Milliyet* ve *Meydan* ile birlikte 6 yan yayın organı olan Aydın Doğan'ın Doğan Grubu vardır. Yine sektöre girdikten sonra ayrıldığı Ağustos 1990'a kadar Asil Nadir ise *Günaydın*, *Güneş*, *Tan*, *Fotospor*'dan başka 5 yerel gazete ile *Nokta* başta olmak üzere 4 haftalık, 9 aylık dergi ve 24 ansiklopedi ile sektörde adından söz ettirmiştir. *Tercüman* ve *Bulvar* gazeteleri, haftalık dergileri ve kitap yayınlarıyla *Tercüman* Grubu da önemli bir yer tutmuştur.²⁸¹³ Basın grupları arasındaki tekelleşme tartışmaları 1980'li yıllarda başlamış ve 1990'lı yıllarda devam etmiştir.

Medyadaki tekelleşmenin diğer sektörler için de daha büyük sakıncalar oluşturduğu ve demokratik sistemin sağlıklı işlenmesini engellediğine ilişkin görüşler ortaya konmuş ve gerçeklerin ancak medya alanındaki farklı görüşlerin özgürce paylaşılması ile mümkün olabileceği belirtilmiştir. Meslek kuruluşlarının bu çerçevede yaptığı uyarılarla²⁸¹⁴ birlikte sermayenin basını asli mecrasından farklı olarak kendi amaçları doğrultusunda kullandığına ilişkin eleştiriler²⁸¹⁵ de yapılmış buna uygun düzenlemeler yapılması istenmiştir.

Tekelleşme tartışmaları sadece yazılı basın ve bu dönemden itibaren devreye girecek radyo ve televizyonlarla değil aynı zamanda dağıtım ve pazarlama şirketleriyle de gündeme gelmiş ve sağladıkları kârlılıkla isimlerinden söz ettirmişlerdir. Bu çerçevede *Hürriyet*'in Hür-Pa, *Milliyet*'in Mil-Pa, *Güneş*, *Günaydın* ve *Tercüman*'ın Tür-Pa, *Türkiye*'nin İhlas Pazarlama şirketleri basının ekonomik yapılarının güçlenmesine büyük katkı sağlamışlardır. Da-

2813 Koloğlu, age., s. 147-148.

2814 **Türkiye Gazeteciler Cemiyeti 1994-1995 Çalışma ve Hesap Raporu**, TGC Yay., İstanbul 1996, s. 12.

2815 Erdem Taşdemir, "1980 Sonrası Türk Basını, Türk Siyasi Hayatı ve Basın-Siyaset İlişkisi", **Selçuk Üniversitesi İletişim Dergisi**, 3/4, Konya 2005, s. 175.

ğitim alanında ise Uzanların yazılı basın alanına girmesiyle birlikte büyük bir engellenme yaşanmıştır. Onların yayınları dağıtım şirketleri tarafından taşınmamış ve satış noktalarına alınmamıştır. Yeni grup, alternatif dağıtım ağını kurmakla kalmamış ilgili yayınlarını hedef kitlesine ulaştırmak üzere alternatif satış noktalarını oluşturmuştur. Sorun 2000’li yıllardan sonra yasal düzenlemeyle çözülebilmiştir.

Uyduların yaygın kullanımı, bilgisayarların yaygınlaşması ve internet kullanıcılarının sayısının çoğalmasıyla birlikte medya kuruluşları da dijital platformlara taşınmaya ya da geleneksel yöntemlerle birlikte bu platformları birlikte kullanmaya başlamışlardır. Türkiye’de de yazılı basın organları 1995’ten sonra basılı yayınlarıyla birlikte internet ortamında oluşturdukları kendi yayın organlarının isimlerini taşıyan siteler üzerinden de içeriklerini hedef kitlelerine ulaştırmaya başlamışlardır. 21. yüzyıla birlikte dijital platformlara taşınma süreci artacak ve geleceğe yönelik olarak basılı gazete ve dergilerin ya tamamen ya da kısmen ortadan kalkacağına ilişkin öngörülere de zemin hazırlayacaktır.

6.3.6. Basın Konseyi

Türkiye’de basının kendi kendisini denetlemesine yönelik olarak ilk girişim ve uygulamalar 1960 sonrasında yapılmasına rağmen başarılı olamamış ve kurulan Basın Şeref Divanı bir süre sonra dağılmıştı. 12 Eylül Askerî yönetimi 1982 Anayasası’nı hazırlatırken basın temsilcileri ile dolaylı iletişim kurarak basın alanına ilişkin düzenlemelerin kendi aralarında oluşturulacak bir organ tarafından yapılması ve bununla ilgili bir oluşuma gidilmesini istemişler, ancak bu teşebbüsten bir sonuç alamamışlardır.²⁸¹⁶ Bunun üzerine Anayasada basınla ilgili ayrıntılı düzenlemeye gidilmiştir.

Basın Şeref Divanının dağılmasından sonra basında otokontrolün sağlanmasına yönelik yeni bir kurumsal yapı oluşturulması için girişimler olmuştur. 1975 yılında toplanan 2. Türk Basın Kurultayı’nda konu yeniden gündeme gelmiş ve oluşturulan komisyonlardan birisinin çalışma alanını, basının görev ve sorumlulukları oluşturmuştur. Özgürlüğün beraberinde sorumluluğu getirdiğinin altı çizilen Komisyon kararlarında, basının gücü ve sorumluluklarının birlikte değerlendirilmesi, etkili ve güçlü yeni bir yasal yapının oluşturulması gerekli görülmüştür. Basının haberlerinde nesnel olması, haber ile yorum ve eleştirinin farklı değerlendirilmesi, sorumsuz yayıncılık yapanların diğer basın organları tarafından uyarılması konusunda hassas davranılması istenmiştir.²⁸¹⁷ Kongre sonrasında konu ile ilgili olarak basın

2816 Sulhi Dönmezer, “Basın Suçlarında Ceza Sorumluluğu”, **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No.3, İstanbul 1983.

2817 Erdoğan Tamer, **2. Türk Basın Kurultayı**, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1976.

organlarının temsilcileri ve diğer taraflar bir araya gelememiştir.

Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in 4 Kasım 1983'te Basın Şeref Divanından söz etmesi etik kodları anlatması üzerine Uluslararası Basın Enstitüsü (IPI) ile iletişim kurulmuş ve Basın Konseyinin kurulmasına çalışılmıştır. Ancak çabalar sonuç vermemiştir. 1985 yılı sonlarında konu tekrar gündeme geldikten sonra Basın Meslek İlkeleri ve Basın Konseyi Sözleşmesi hazırlanmış 1986'da önde dar bir grupla daha sonra 294 gazeteci ile görüşülerek konu tartışılmış, oluşturulan çalışma grubunun gayretleri sonrasında 6 Şubat 1988'de Basın Konseyi fiilen kurulmuştur.

Basın Konseyi'nin çalışma stratejisi basın özgürlüğünün sağlanmasına yönelik mücadele etmek, aksi yöndeki iddiaların doğru olmadığını ispatlamak, bağımsız yapısından taviz vermemek şeklinde belirlenmiştir. Konsey; Basın Konseyi Üyeler Kurulu ve Basın Konseyi Yüksek Kurulu olarak iki organdan oluşmuştur.²⁸¹⁸ Basın meslek ilkelerini içeren 16 maddelik bir metin kabul edilmiştir. Ancak ilerleyen dönemde basın organlarının tamamının bu ilkeler çerçevesinde yayın yapıp yapmadıklarına ilişkin sağlıklı bir mekanizma oluşturulamamış, basın organlarının tamamının ya da büyük bölümünün Konseye ve etik kodlara uyma konusunda destek vermemesi ile basınla ilgili anlaşmazlıklar yine yargıya taşınarak çözülmeye çalışılmıştır.

2818 <https://www.basinkonseyi.org.tr/tarihce/>, Erişim Tarihi: 16.2.2021.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti, demokratik seçimlerle, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin 27 yıllık Tek Parti yönetiminden iktidarı 14 Mayıs 1950'de Demokrat Parti'ye sorunsuz bir şekilde intikal ettirmiş; 1954 ve 1957 seçimlerini de kazanan DP, 27 Mayıs 1960 askerî darbesi ile iktidardan uzaklaştırılmış ve ülkede olağandışı bir dönem başlamıştır. Böylece Türkiye'de 14 yıldır devam eden çok partili demokratik sistem kesintiye uğramıştır. TSK içinde küçük bir grup olan darbeci subaylar, kendilerini destekleyen sivil ve aydın çevrelerle beraber, 1960 sonrasında Türkiye'nin siyasal yapısında sarsıcı etkiler yaratan gelişmelere neden olmuşlardır. Demokrat Parti mensupları Yassıada'da yargılanmış, Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan idam edilmiştir. Orduda ve üniversitelerde tasfiyeler yapılmıştır. Bu süreçte TBMM'yi egemenliğin kullanıldığı tek merci olmaktan çıkararak, millî egemenliği çeşitli anayasal kurumlara paylaştıran, çoğulcu, güçler dengesini esas alan yeni bir anayasa (1961) yapılmış, iki meclisli parlamento oluşturulmuş, temsilde adalet anlayışını öngören nispi temsil sistemi kabul edilmiştir. Meclisin çıkardığı yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek Anayasa Mahkemesi, millî güvenlikle ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonunda bakanlar kuruluna yardımcı olmak üzere Millî Güvenlik Kurulu; ekonomik, sosyal ve kültürel planlama hizmetlerinin bir bütünlük içerisinde etkili, düzenli ve süratli olarak görülebilmesi için Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuştur.

1980 yılına kadar devam eden bu dönemde, seçim sisteminin sonucu olarak sıklıkla koalisyon hükümetleri kurulmuş, anayasanın sağladığı geniş temel hak ve özgürlüklerle sivil toplum örgütleri, demokratik baskı grupları güçlenmiş, üniversiteler özerk yapıya kavuşturulmuş, merkez partilerin yanında siyasi yelpazenin sağında ve solunda bulunan yeni partiler siyasette ve TBMM'de temsil imkânı bulmuşlardır.

Cumhuriyet döneminde gerçekleşen ilk darbe olma özelliğini taşıyan 27 Mayıs, bundan sonra neredeyse her on yılda bir ordunun siyasete müdahalesini gerçekleştirecek seyir için başlangıç noktası olmuştur. Dünyada başlayan 1968 öğrenci ve gençlik hareketleri Türkiye'de de etkisini göstermiş bunu

gerekeçe olarak kullanan sivil ve askerî çevrelerde cunta faaliyetleri ortaya çıkmış ve 12 Mart 1971’de TSK, Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanlarının imzaladığı bir muhtırayı hükûmete vermiştir. İktidardaki Adalet Partisi (AP) bu muhtıra karşısında istifa etmiş ve Türkiye yeni güçsüz “teknokrat koalisyon kabineleri” ile idare edilmiştir. 1971 Muhtırası sonrasında siyasetteki istikrarsızlığın ve öğrenci olaylarının sebepleri olarak görülen, 1961 Anayasası’nın kimi maddeleri değiştirilmiştir.

1973 Genel Seçimleri neticesinde kurulan CHP-MSP Koalisyonu, Kıbrıs’ta yaşanan askerî darbe ve sonucunda Kıbrıs’ın Yunanistan’a bağlanması (Enosis) girişimine karşı uluslararası antlaşmaların Türkiye’ye verdiği müdahale hakkını kullanarak Temmuz ve Ağustos 1974’te Kıbrıs Barış Harekâtı’nı gerçekleştirmiştir. Ancak dünyada petrol krizi, ardından ABD’nin silah ambargosu, Türkiye’yi iktisadi olarak zora sokmuş ve sağ-sol fikir hareketleri kısa zaman içinde sokak çatışmalarına dönüşmüştür.

1960-1980 yılları arasında gerçekleşen ve sosyoekonomik etkileri hâlâ devam eden gelişmelerden biri de Türkiye-Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ortaklığının temelini oluşturan Ankara Antlaşması’nın 12 Eylül 1963’te imzalanarak 1 Aralık 1964’te yürürlüğe girmesidir. Diğer önemli gelişme ise; Türkiye’den Avrupa’ya ikili antlaşmalarla iş gücü gönderilmesi olmuştur. Bu süreç sadece Türkiye’yi değil Türkiye-Avrupa ilişkilerini de etkileyecektir.

Bu dönemde bir yandan terör olayları diğer yandan döviz darlığı ile ekonomik zorluklar, temel ihtiyaç maddelerinin bulunmasında aksamalara sebep olmuş; kısa süreli azınlık, koalisyon hükûmetleri döneminde ortaya çıkan siyasi istikrarsızlığı, ordu içindeki demokrasi karşıtı çevreler darbe için kullanmışlardır.

Ekonomik darboğazdan çıkış için çare olmak üzere alınan 24 Ocak 1980 Kararları, Türkiye ekonomisini dışa açarken yeni bir kalkınma yolu bulmak isteyen ülkeyi, dünyadaki sermaye hareketlerinden ve sorunlarından daha çok etkilenir duruma getirmiştir. Büyük boyutlara ulaşan terör ve siyasi sorunlar ileri sürülerek 12 Eylül 1980 Darbesi yapılmıştır. Ekonomide 24 Ocak 1980 tarihinde kabul edilen ve kamu harcamalarının sınırlandırılması, ücretlerin düşürülmesi, serbest döviz kuru ve serbest piyasa uygulamasına geçilmesi, dış ticaretin serbestleştirilmesi gibi kararları içeren ekonomik istikrar programı uygulanmaya devam edilmiş, mevcut siyasal partiler kapatılarak yöneticilerine siyaset yasağı getirilmiş, Yükseköğretim kurumlarının öğretimini planlamak, düzenlemek, yönetmek ve denetlemek amacıyla YÖK kurulmuş, tabii senatörlük ve senato kaldırılmış, DDK kurulmuş, YAŞ kararlarına karşı yargı yolu kapatılmıştır. Askerî darbenin ardından oluşturulan danışma meclisi tarafından hazırlanıp referanduma sunulan 1982 Anayasası %91,37 oranıyla kabul edilmekle birlikte, 1961 Anayasası’nın sağladığı temel hak ve özgürlükleri, yargı bağımsızlığını sınırladığı ve hükûmet dinamizmine engel

olduğu gerekçeleriyle bu anayasa da eleştirilere maruz kalmıştır. Yeni siyasi partiler kurulmuş ve 1983 seçimleri ile askerî yönetime son verilmiştir.

Yeni kurulan siyasal partilerin katılımıyla yapılan 1983 seçimlerinde iktidara gelen Anavatan Partisi (ANAP)'nin hükümet ettiği dönemde serbest piyasa ekonomisine uygun politikalar izlenmeye çalışılmış, Avrupa Birliğine tam üyelik başvurusunda bulunulmuş, demokratikleşme adına SSCB'nin dağılmasının hemen ardından TCK'nın 141, 142 ve 163. maddeleri kaldırılmıştır. 1990'lı yıllarda Türkiye, başta Körfez Krizi olmak üzere dünyada meydana gelen ekonomik değişimlerin etkisi, kamu borçlarının yüksekliği, dış ticaret açığı, yüksek enflasyon gibi nedenlerle 1991, 1994 ve 1999 yıllarında üç önemli ekonomik krizle karşılaşmıştır.

1980-2000 arası dönemde dış politikada ekonomik ve siyasi ilişkilere önem verilmiş, başta komşu ülkeler olmak üzere AB, ABD, Rusya, Çin, Japonya ve diğer birçok ülke ile mevcut olan ticari, siyasi, ekonomik ve kültürel iş birlikleri arttırılmıştır. İran-İrak Savaşı'nda tarafsız kalındığı gibi arabuluculuk görevi üstlenilmiş, Körfez Krizi'nde Batılı ülkelerin oluşturduğu koalisyon içinde yer alınmış, SSCB'nin dağılmasından sonra güvenliğe geniş yaklaşım stratejisini geliştiren NATO içinde daha aktif olunmuş, Türk Dünyası ve İslam ülkeleriyle olan ilişkiler arttırılmış, Karadeniz Akademik İşbirliği (KEİ) örgütünün kurulmasına öncülük edilmiş, AB gümrük birliğine dâhil olunmuştur.

Bulgaristan'da Türk azınlığa karşı yoğunlaştırılan asimilasyon, şiddet ve baskılar neticesinde yüz binlerce Türk 1989'da Türkiye'ye göç etmiştir. Dünyada Soğuk Savaş sürecinin sona ermesi, SSCB'nin ve Yugoslavya'nın dağılması ile Balkanlarda ve Orta Asya'da bağımsız devletlerin ortaya çıkması Türkiye'nin stratejik ve konjonktürel olarak hareket alanını genişletmiştir. Türkiye uluslararası camiada yerini almak, demokratik bir siyasi hayat ve serbest pazar ekonomisi kurmak isteyen kardeş cumhuriyetlere bu konulardaki tecrübesi, ekonomik, sosyal, kültürel ve askerî gücü oranında destek vermiştir. Yugoslavya'nın dağılması sürecinde yaşanan savaşlar, Boşnaklara karşı uygulanan katliamlar ve 1995 Srebrenica soykırımı gibi krizler ve insanlık dramları karşısında Türkiye aktif bir dış politika takip etmiş ve bunun sonucunda Balkanlarda yeni statükonun oluşmasında katkı sağlamıştır.

Türkiye söz konusu 1960-2000 yılları arasında yakın çevresinde Kafkaslarda, Orta Doğu ve Balkanlarda ortaya çıkan savaş ve çatışmalara barışçı çözüm yolları bulunması için aktif olarak çalışmıştır. Özel olarak bulunduğu coğrafyada ve genel olarak dünyada barış, istikrar ve güvenliğin korunması için gayret etmiştir. Türkiye BM, NATO, AGİT, AB gibi uluslararası kuruluşlarla iş birliğine ve ortak çalışmaya devam ederek Karadeniz Ekonomik İşbirliğinin kurulmasına öncülük etmiştir. Büyük enerji ve ulaştırma projelerinin gerçekleşmesine çalışan Türkiye, bir enerji ve ulaştırma koridoru özel-

liğini kazanmaya başlamıştır.

Türkiye’de hızla artan nüfusun iş bulmak, eğitim almak ve hayat şartlarını iyileştirmek gibi sebeplerle şehirlere yönelik iç göç hareketi artarak devam ederken, bu göç hareketleri sürecinde başta İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa olmak üzere bazı şehirlerin çok hızlı büyümesi, belediye hizmetlerinin yetersizliği, ulaşım zorlukları, imarsız yapılaşma ve çevre sorunları yoğun bir şekilde yaşanmıştır.

1990’lı yıllarda siyasetteki koalisyon hükûmetleri ve bundan kaynaklı iç siyasi istikrarsızlık ile PKK terör faaliyetlerinin artışı ülkenin karşılaştığı başlıca sorunlardır. Bu ortamda Refah Partisi’nin 1995’te birinci parti konumuna yükselmesi laiklik tartışmalarını yeniden gündeme getirmiştir.

28 Şubat 1997 tarihinde MGK tarafından alınan kararlar siyasete askerî bir müdahale olarak değerlendirilmiş ve 1980-2000 döneminin son siyasi krizini oluşturmuştur. “İrtica ile mücadele”yi öngören kararların mevcut hükûmet tarafından uygulanamayacağına iddia edilmesi üzerine hükûmetin düşmesi sağlanmış, post-modern darbe olarak nitelendirilen bu gelişmenin ardından yeni bir hükûmet kurulmuştur. Bu gelişmeden sonra ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık, ardından gelen 1999 ekonomik krizi ve vesayet tartışmalarının sonrasında yapılan 2002 seçimleri sonunda yeni bir hükûmet işbaşına gelmiştir.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA)

Kızılay Genel Müdürlüğü Arşivi (KGMA)

Foreign Office Arşivi

Kıbrıs Türk Millî Arşivi (KTMA)

CIA Archive, Nationalist Violence on Cyprus File, Current Intelligence
Weekly Review Arşivi

ABD Office of The Assistance Secretary of Defense/International Se-
curity Affairs, The Cyprus Conflict and United States Security Inte-
rests Arşivi

ABD The President's Intelligence Checklist, Central Intelligence
Agency, 31 Aralık 1963 Dosyası.

B. Yayımlanmış Resmî Belgeler, Dergiler, Süreli Yayınlar

Akis

Anayasa Mahkemesi Kararları

Askerî Tarih Bülteni

AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi

KAYNAKÇA

Ayın Tarihi

Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **(Kültür İstatistikleri)**

Belleten

BYGM, Olayların Takvimi

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi

Danışma Meclisi Tutanak Dergisi

Devlet İstatistik Enstitüsü **(Kültür ve Eğlence Yerleri İstatistikleri)**

Düstur

Federal Yüksek Mahkeme Kararları

Güvenlik Kuvvetleri Dergisi

Halkın Sesi

Hayat Dergisi

Kanunlar Dergisi

Meclis Zabıtları

Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Millî Birlik Komitesi (MBK) Tutanakları

Millî Güvenlik Konseyi (MGK) Tutanakları

Resmî Gazete

Stratejik Etütler Bülteni

TBMM Tutanak Dergisi (Birleşik Oturum)

Toplumsal Tarih

Türkiye İstatistik Kurumu, (**İstatistik Göstergeler**)

C. Gazeteler

Akın

Akşam

Bozkurt

Cumhuriyet

Dünya

Günaydın

Hâkimiyet

Hürriyet

Milliyet

Ses

Tercüman

The Guardian

The Times

The Washington Post

Turkish Daily News

Ulus

Vatan

Yeni Şafak

Yeni Yüzyıl

Sabah

D. İnceleme Eserler, Makaleler, Bildiriler, Anılar ve Resmî Yayınlar

1989 Yılında Bulgaristan'dan Türk Zorunlu Göçünün 30. Yılı, Ed. Ayşe Kayapınar, Levent Kayapınar, Hakan Öztürk, Ökkeş Narinç, Çorlu Belediyesi, Çorlu 2020.

89 Göçü, Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalihoglu, Mehmet Hacısalihoglu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012.

AB ve Türkiye - AB İlişkileri: Temel Kavramlar Rehberi, 2. Baskı, İktisadi Kalkınma Vakfı Yay., Yayın No:172, İstanbul 2003.

Abadan-Unat, Nermin, **Batı Avrupa ve Türkiye'de Basın Yayın Öğretimi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. No: 330, Sevinç Matbaası, Ankara 1972.

Abazov, Rafis, "Ekonomik Geçiş ve Küresel Baskılar: Kırgızistan Örneği", **Avrasya Etüdüleri**, 18, 2000, s. 18-46.

Abdiyeva, R., C. Ganiyev ve D. Baygonuşova, "Kırgızistan Ekonomisinin Genel Durumu", **Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset**, Ed. Cengiz Buyar, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, BYR Publishing House, Bişkek 2017, s. 157-175.

Abdullayev, Cavid, "Azerbaycan'da Anayasalaşma Süreci ve Benimsenen Sistemin Niteliği", **Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C 7, S 1, 2001, s. 109-131.

Abrahamian, Ervand, **İran Beyn-i Dö İnkılâb**, ter. A. Gül Muhammedi-M. İ. Fetahi Velayi, Neşrani, Tahran 1377.

Abrahamian, Ervand, **Tarih-i İran-ı Modern**, ter. Muhammed İbrahim Fetehi, Neşrani, Tehran 1289.

Abrahamian, Ervand, **Humeynizm, İslam Cumhuriyeti Üzerine Derlemeler**, ter. M. Toprak, Metis Yay., İstanbul 2002.

Abrahamian, Ervand, **The Guerilla Movement in Iran: 1963-1977, MERIP Reports: 86**, March- April 1980, s. 3-21.

Adaklı, Gülseren, **Türkiye’de Medya Endüstrisi Neoliberalizm Çağında Mülkiyet ve Kontrol İlişkileri**, Ütopya Yayınevi, Ankara 2006.

Adalet Partisi Seçim Beyannamesi, 1961.

Adem, Mahmut, “Yükseköğretimde Plânlama ve Koordinasyon”, **Yüksek Öğretimde Değişmeler**, Özcan Demirel ve Nizamettin Koç (Haz.), Türk Eğitim Derneği Yay., Ankara 1988, s. 151-190.

Adomait, Hannes, “Konseptualnıe Napravleniya Vneşney Politiki Posii”, **Vneşnyaya Politika Rossii: Ot Yeltsina k Putinu**, Stefan Kraitsberger vd. (drl.), Kiev, Optima, 2002.

Ağaoğlu, Samet, **Arkadaşım Menderes (İpin Gölgesindeki Günler)**, YKY Yay., 2. Baskı, İstanbul 2016.

Ağoğulları, Mehmet Ali, “Milliyetçi Hareket Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 8, İstanbul 1986, s. 2111-2119.

Ağgün, K., “Türkiye-Kırgızistan Eğitim, Bilim ve Kültürel İlişkileri”, **Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset**, Ed. Cengiz Buyar Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, BYR Publishing House, Bişkek 2017, s. 427-435.

Aguiçenoğlu, Hüseyin, “Romanya’da Türk Azınlık”, **Balkanlar El Kitabı, 2. Cilt: Çağdaş Balkanlar**, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2013, s. 713-725.

August, Friedrich, **Modern Irregular Warfare**, New York 1986.

Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, 12. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul 2014.

Ahmad, Feroz-Ahmad, Bedia Turgay, **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1976.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1950)**, 3. Baskı, Hil Yay., İstanbul 2007, 2010; **Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980**, Hil Yayın, İstanbul 1994, 1996.

Ahmad, Feroz, **The Making of Modern Turkey**, Routledge, London and New York 1993.

Ahmed, Beni Ahmed, **Tarih-i Şahinşahi-i Pehlevi II**, Tahran 1355, İntişarat-ı Nilüfer.

Ahmet Murat Alper, **İşçi Dövizlerini Belirleyen Makro Ekonomik Etkenler: Türkiye Örneği**, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara 2005.

Akar, Fatma, **Siyasette Liderlik Olgusu: Muhsin Yazıcıoğlu Örneği**, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur 2019.

Ahmet, Sadık, “Batı Trakya’da Yaşayan Türk Toplumunun Şikayetleri ve İstekleri”, **Yeni Türkiye Türk Dış Politikası Özel Sayısı**, C 1, S 3.

Akçadağ, Emine, “Yeni Güvenlik Tehditleri, Avrupa Birliği’nin Geleceğine İlişkin Sonuçları ve Türkiye Faktörü,” **Bilge Strateji**, C 2, S 2, Bahar 2010, s. 73-92.

Akçay, Ekrem Yaşar Akçay, “Gümrük Birliği’nin Güncellenme Tartışmasına Farklı Bir Bakış: Tam Üyelik Sürecine Alternatif mi?”, **Current Research in Social Sciences**, C 6, S 1, 2020 Mayıs, s. 29-38.

Akdevelioğlu, Atay-Kürkçüoğlu, Ömer, “İran ile İşlikler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olaylar Belgeler Yorumlar**, Ed. Baskın Oran, Cilt: I, İletişim Yay., Ankara 2002.

Akgöz, Erkan, Akif Korkmaz, “Kırgızistan’ın Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Etkinliğine Yönelik Bir Araştırma”, **Bilge International Journal of Social Research**, 4 (1), 2020, s. 12-21.

Akgül, Özgür ve Çoğulu, Tolgahan, “Bugünden Geçmişe Bakarken 60-70’li Yıllarda Müziğin Sektörel Arka Planı”, **60’lardan 70’lere 45’lik Şarkılar**, Ed. Ayhan Akkaya, Fehmiye Çelik, BGST Yay., İstanbul 2006.

Akgün, Birol, “1980’den Günümüze Politik Değişmeler”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’nin Siyasal Hayatı**, Adem Çaylak-Seyit Ali Avcu (Ed.), Savaş Yayınevi, Ankara 2017.

Akgür, Muhsin ve Palacıoğlu, Tezer, **Gürcistan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, İstanbul Ticaret Odası Yay., İstanbul 1999.

Akhun, İlhan, “Okul-Sanayi Ortaklaşa (OSANOR) Eğitimi”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı 2, 1987, s. 203-209.

Akın, Bedii Faik, **İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci**, Dünya Yay., İstanbul 1967.

Akın, Mehmet Zeki, **Karasuları İçsular Gemilerin Bu Sulardaki Rejimi ve Kıta Sahanlığı**, Ankara 1978.

Akıncı, Abdulvahap, “Türkiye-Kırgızistan İlişkileri: Dünü, Bugünü ve Yarını”, **International Journal of Disciplines In Economics and Administrative Sciences Studies (IDEAStudies)**, Ocak 2020, 6 (23), s. 716-729.

Akif Okur, Mehmet, “Türkiye-ABD İlişkilerininin 12 Eylül Kavşağı: Amerikan Belgeleri Darbe Hakkında Ne Anlatıyor?”, **Uluslararası Hukuk ve Politika**, C 10, S 40, 2014, s. 67-93.

Akkaya, Ayhan ve Çelik, Fehmiye, “Aranjmandan Anadolu Popa Türkiye’de 60’lı ve 70’li Yıllar”, **60’lardan 70’lere 45’lik Şarkılar**, Ed. Ayhan Akkaya, Fehmiye Çelik, BGST Yay., İstanbul 2006.

Akkutay, Ülker, **Türkiye’de Çıraklık Eğitimi**, Erek Ofset, Ankara 1991.

Akpınar, Hakan, **28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü**, Ümit Yayıncılık, Ankara 2001.

Aksoy, Metin, **Basın'94-95**, ÇGD Yay., Ankara 1996.

Aksu, Fuat, **Türk Dış Politikasında Zorlayıcı Diplomasi**, Bağlam Yay., İstanbul 2008.

Aksu, Fuat, "Kosova Krizinde Türkiye'nin Dış Politikası", **YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C III, S 1, Nisan 2010, s. 51-89.

Aksu, Fuat, **Türk-Yunan İlişkileri. İlişkilerin Yönelimini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir İnceleme**, SAEMK, Ankara 2001.

Aksu, Fuat, "Türkiye-Avrupa Birliği Tam Üyelik Müzakerelerinde Kıbrıs ve Ege Uyuşmazlıkları", Erol, Mehmet Seyfettin ve Efegil, Er-tan (Eds.), **Türkiye-AB İlişkileri: Dış Politika ve İç Yapı Sorunsal-ları**, Alp Yay., Ankara 2007.

Akşin, Sina, **Kısa 20. Yüzyıl Tarihi**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007, 2015, 2018.

Aktaş, Murat, **AB ve Türkiye**, Dora Yay., Bursa 2016.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)**, Kültür Koleji Yay., İstanbul 1994.

Alacaktan, Uğur, "Demokratik Anayasa ve Ceza Kanununun 141'nci ve 142'nci maddeleri", **AUHF Dergisi**.

Alan, Gülbadi, **Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018.

Alan, Bülent, **D-8: Yeni Bir Dünya**, Yörünge Yay., İstanbul 2001.

Alasya, Halil Fikret, **Kıbrıs ve Rum-Yunan Emelleri**, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yay., Lefkoşa 1992.

Aljazeera Turk, 5 Ocak 2014.

Alexiev, Hristo Hrabrov, **Turkey's Role in Interethnic Relations in the Western Balkans. Implementation of the Strategic Depth Doctrine in Bosnia and Herzegovina, Kosovo, and Macedonia (2009-2014)**, Illinois Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Algar, Hamid, **Religion and State in modern Iran**, University of California Press, Berkeley 1969.

Algar, Hamid, **Islam and Revolution: Writing sand Declarations of Imam Khomeini 1941-1980**, Mazin Press, Berkeley 1981.

Ali, Muhamed, **Nadvoreşna politika na Turtsija kon Bliskiot Istok, Balkanot i Evropskata Unija na poçetokot na XXI niz prizmata na Tursko-Amerikanskite Odnosi**, Üsküp Kiril ve Metod Üniversitesi Hukuk Fakültesi Doktora Tezi, 2012.

Ali Rıza Güngen, “Kalkınma, Eşitsizlik ve Yoksulluk”, **Küresel Siyasete Giriş**, Ed. Evren Balta, İletişim Yay., İstanbul 2016, s. 433-454.

Alkan, Mehmet Ö., “Türkiye’de İlk Referandum-1961 ‘Evet Kampanyası’ İçin Kurulan Propaganda Ofisleri ve Yayınladıkları Broşürler”, **Toplumsal Tarih**, S 280, Nisan 2017, s. 40-50.

Alkinoğlu, Lale, Türkiye’de Uygulanan İstikrar Politikaları, **Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi**, S 15, 1999, s. 307-317.

Alpay, Yalın-Alkin, Emre, **Olaylarla Türkiye Ekonomisi-Yirminci Yüzyıl Türkiye Ekonomi Tarihi**, Humanist Yay., İstanbul 2017.

Alpkaya, Gökçen, “1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye-2”, **Türk Dış Politikası**, Ed. Baskın Oran, 14. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2013.

Alptekin, Volkan, “IMF İstikrar Politikalarının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri (1980-2004)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C 9, S 17, 2009, s. 468-490.

Altınkurt, Lale, “Türkiye’de Sanat Eğitiminin Gelişimi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 12, 2005.

Altınok, Serdar-Çetinkaya, Murat, “Devalüasyon ve Türkiye’de Devalüasyon Uygulamaları ve Sonuçları”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 9, 2002, s. 47-64.

Altınok, Serdar ve Çetinkaya, Murat, “1994 Nisan, 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizlerinin Değerlendirilmesi”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler M.Y.O Dergisi**, C 4, S 1, 2001.

Altıntaş, Mustafa, **1979 İran Devrimi Sonrası Türk-İran İlişkileri**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2014

Altunışık, Meliha Benli, “Turkey’s Changing Middle East Policy”, **UNISCI Discussion Papers**, S 23, Mayıs 2010, s. 149-162.

Altunışık, Meliha B., “Güvenlik Kısılacında Türkiye-Ortadoğu İlişkileri”, **En Uzun On Yıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, Ed. Gencer Özcan-Şule Kut, İstanbul 1998, Boyut Yay., s. 347.

Alver, Füsün, **Gazetecilik Bilimi ve Kuramları**, Kalkedon Yay., İstanbul 2011.

Anadol, Cemal, **Alparslan Türkeş Olaylar Belgeler Hatıralar ve MHP**, Burak Yayınevi, İstanbul 1995.

Anapa, Selin, **Avrupa Birliği’ne Uyum Sürecinde Türkiye’de Mesleki ve Teknik Eğitim**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Anbarcıoğlu, Meliha, “Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran’da Yapılan Reformlar”, **Doğu İlleri Dergisi**, C III/4, Ankara 1983.

Angelov, Veselin, **Strogo Poveritelno! Asimilatorskata kampaniya sreštu turskoto natsionalno maltsinstvo v Bălgariya (1984-1989). Dokumenti**, Fondaciya liberalna demokraciya, Sofya 2008.

Angelov, Veselin, **Sekretno! Protestnite aktsii na turtsite v Bălgariya, Yanuari-May 1989**, Samizdat, Sofya 2009.

Angı, Çiğdem Eda, “Müzik Kavramı ve Türkiye’de Dinlenen Bazı Müzik Türleri”, **İDİL**, C 2, S 10, 2013.

Apak, Sudi, **Türkiye ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik İstikrar Uygulamaları**, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1993.

Aral, Berdal, “Özal Döneminde İç ve Dış Siyaset: Süreklilik ya da Kopuş”, **Kim Bu Özal-Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Ed. İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul 2001, s. 219-245.

Arcayürek, Cüneyt, **Çankaya’ya Giden Yol 1971-1973**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1985.

Arcayürek, Cüneyt, **Demokrasi Dur 12 Eylül 1980**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

Arcayürek, Cüneyt, **Darbeler ve Gizli Servisler**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1989.

Arı, Tayyar, “Orta Doğu İle İlişkiler”, **Türk Dış politikası 1918-2008**, Drl. Haydar Çakmak, Platin Yay., Ankara 2008.

Arı, Tayyar, **Basra Körfezi ve Ortadoğu’da Güç Dengesi**, Alfa Yay., İstanbul 1998.

Arı, Tayyar, “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Ortadoğu-Körfez Ülkelerine Yönelik Dış Politikaları”, **Türk Dış Politikası-Cumhuriyet Dönemi: 2. Cilt**, Drl. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2008, s. 351-380.

Arı, Tayyar, “Geçmişten Günümüze Türkiye’nin Ortadoğu Politikasının Analizi ve İlişkileri Belirleyen Dinamikler”, **21.Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ed. İdris Bal, Nobel Yay., Ankara 2004.

Arı, Tayyar, “Ege Sorunu ve Türk-Yunan İlişkileri: Son Gelişmeler Işığında Kara suları ve Hava Sahası Sorunları”, **AÜ SBF Dergisi**, 1995, C 50, S 1.

Arı, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Orta Doğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Mkm Yayıncılık, Bursa 2008.

Arıkan, Harun, “Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası”, **Avrupa Birliği Ortak Politikalar ve Türkiye**, Ed. Muhsin Kar ve Harun Arıkan, Beta, İstanbul 2003, s. 373-391.

Arıkan, Harun, **Turkey and the EU: An Awkward Candidate for EU Membership?**, Ashgate Publishing: England 2003.

Armaoğlu, Fahir, “Türkiye-İsrail ve Filistin Meselesi”, IRCICA (Ed.), **İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri**, İslam Tarih, Sanat ve Kültürel Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, s. 199-232.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 16 Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007; Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1991.

Arslan, Ali, **Geçmişten Günümüze Genel ve Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Türkiye'nin Siyasi yapısı ve Milletvekillerimiz**, İstanbul 2016.

Arslan, Zehra, “Vatan Cephesi Davası (Kararname, Savunmalar ve Karar)”, **History Studies**, 4/2, 2012, 1-37.

Arslan, Zehra, **Türkiye’de Devlet Tiyatrosu’nu Yaşatmak**, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul 2013.

Asal, Talat, **Yassıada Don Davası Cımbız Davası Köpek Davası**, Doğan Kitap, 2009.

Ashrafi, Mehdi, **Development and Transformation of Political Parties in Iran (1941-1975)**, Claremont Graduate School Press, California 1977.

Asil, İ. Sadık Betahayi-Yazdi, G. Sarraf-Sabri, Muhsin, “Nakş ve Tesir-i Hizb-i Adalet ve Tevsia Der Gestereş-i Revabıt-İran ve Türkiye”, **Faslname-i Tehasis-i Ulûm-ı Siyasi**, Şomare: 19, Tabistan 1391, s. 176-177.

Aslan, Rıza, “Türkiye-Avrupa Birliği:Sancılı Gelişen İlişki”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 55, S 3, s. 1-20.

Aslan, Zehra, “Yassıada’da Sıradan Bir Vatandaş Çiftin Yargılanma Örneği: Topkapı Olaylarından Sanık Hasan Ve Ferdane Polat”, **I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Editörler: Osman Kubilay Gül; Celal Can Çakmakçı, Ankara 2017.

Aslan, Zehra, **Yassıada’da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I**, Libra Yayınevi, İstanbul 2017, 2018.

Aslanlı, Araz; Hesenov, İlham, **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası**, Platin Yay., Ankara 2005.

Aslanlı, Araz; Kurban, Vefa, “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri ve Sivil Toplum Kuruluşları”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C III, S 1, 2016, s. 31-43.

Aslund, Olcott M, ve Garnett, **Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States**, Carnegie Endowment, Washington 1999.

Aşıcı, Halil, “İlköğretim Uygulamasına Geçilen Okullarda Ortaya Çıkan Problemler”, **Çağdaş Eğitim**, S 201, Temmuz-Ağustos 1994, s. 41-45.

Aştıyanizâde, Muhammed Rıza, **Tarih-i Muasır-ı İran III**, Tehran 1299.

Atabek, Necdet-Dağtaş, Erdal, **Kamuoyu ve İletişim**, Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı Yay., Eskişehir 1998.

Atagenc, İhsan Ömer, “İzmir İktisat Kongresi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türkiye’nin Liberal Tecrübesinin Karşılaştırmalı Analizi”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu 2017 Özel Sayısı, s. 69-87.

Atalay, Sırrı, **Bir Ömür Politika Kars’tan Zincirbozan’a**, Milliyet Yay., 1986.

Ataman, Muhittin, “Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış”, **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2, 2003, s. 49-64.

Ataman, Muhittin, Veysel Ayhan ve Mehmet Dalar, “Avrupa’nın Türkiye Algılaması: Türkiye’nin Avrupa Birliği İçin Anlamı”, **Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 2, s. 54-72.

Atar, Yavuz, **Türkiye’de Seçim Sistemlerinin Gelişimi ve Siyasi Hayat Üzerindeki Etkileri**, Konya 1990.

Atay, Rıfat, “27 Mayıs 1960 Darbesi’ne Sebülürreşad Dergisi’nin Bakışı”, **Social Sciences Research Journal**, C 7, S 3, Eylül 2018, s. 199-209.

Atılğan, Gökhan, **Yön-Devrim Hareketi Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar**, Yordam Kitap, İstanbul 2018.

Atılğan, Gökhan, Türkiye İşçi Partisi “Sosyalist Solun Zirvesi”, **İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler**, Ed. Turgay Uzun, Ankara 2013, s. 343-375.

Atılğan, Semra, “Türk Basınında Finans Problemleri”, **Marmara İletişim Dergisi**, S 1, Aralık 1992, İstanbul 1992, s. 317-346.

Axelrod, Alan, **The Real History of The Cold War**, Sterling Publishing Company, New York 2009.

Axt, Heinz-Jürgen, **Außenpolitik Griechenlands: Grundzüge und Bestimmungsfaktoren nach dem Ende der Militärjunta**, Stiftung Wissenschaft und Politik, Ebenhausen 1991.

Axt, Heinz-Jürgen, Heinz Kramer, **Entspannung in der Ägäiskonflikt? Griechisch-türkische Beziehungen nach Davos**, Nomos Verlag, Baden-Baden 1990.

Axworthy, Michael, **İran Aklın İmparatorluğu**, Ter. Özlem Gitmez, Say Yay., İstanbul 2016, s. 358-360.

“Avrasya’nın Anahtarı da Motoru da Türkiye”, **Yeni Yüzyıl**, 14 Mayıs 1998.

Avrasya Dosyası, S 41, Eylül 1995/2, s. 7.

Ay, Lütfi, “Devlet Tiyatrosunun 15 Yıllık Çalışmaları”, **Devlet Tiyatrosu Dergisi**, S 21, Ekim 1963.

Ay, Pınar, **1980 Sonrası Türk Mimarlığı’nda Yaşanan Dönüşümlerin Yarışma Projeleri Üzerinden İrdelenmesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2021.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Menderes’in Dramı?**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1969.

Aydemir, Aydemir, **Talat Aydemir’in Hatıraları**, May Matbaası, İstanbul 1968.

Aydın, Mustafa, “Determinants of Turkish Foreign Policy: Changing Patterns and Conjunctures during the Cold War”, **Middle Eastern Studies**, C 36, S 1, 2000, s. 103-139.

Aydın, Mustafa, “M. Foucault’s Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus”, **Turkish Studies**, 5(2), 2004, ss.8.

Aydın, Mustafa, “Türkiye’nin Orta Asya Kafkaslar Politikası”, **Küresel Politika’da Orta Asya**, Ed. Mustafa Aydın, Nobel, Ankara 2005, s. 101-149.

Aydın, Mustafa, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001**, C II, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2002, 2009, s. 366-440.

Aydın, Mustafa ve Erhan Çağrı (Ed.), **Turkish-American Relations, Past, Present and Future**, Routledge, London, New York 2004.

Aydın, Suavi, Yüksel Taşkın, **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul 2020.

Aydın, Ulviyye, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On Yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, C 6, S 13, 2018, s. 38-62.

Aydingün, Ayşegül ve Asker, Ali, “Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler”, Ed. İsmail Aydingün- Çiğdem Balım, **Gürcistan: De Jure, De Facto Parçalı**, Ankara 2012.

Aydoğan, Esenay, “1980’den Günümüze Türkiye’de Enflasyon Serüveni”, **Yönetim ve Ekonomi**, C 11, S 1, 2004, s. 91-110.

Aydoğuş, Osman, Çolak, Ömer Faruk, Lenger, Aykut, **Türkiye’nin Büyüme Stratejisi; Yapısal Analiz ve Politikalar**, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını, Ankara 2012.

Ayman, Gülden, **Tırmandırma Siyasetine Bir Örnek: S-300 Krizi**, Asam Yay., Ankara 2000.

Ayvazoğlu, Seda, “Türkiye’de Akademik Bale Eğitiminin Kurumsal Yapısında Meydana Gelen Değişimlerin Değerlendirilmesi”, **Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi**, C 4, S 1, Şubat 2015.

Babuna, Aydın, **Bir Ulusun Doğuşu: Geçmişten Günümüze Boşnaklar**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

Bagdkian, Ben H., “Medya Tekeli”, Çev. Nurdoğan Rigel, **Matriksi Şimşek Olan Metinler**, Ed. N. Rigel, Ş. Çağlar, Anonim Yayıncılık, İstanbul 2009.

Bağış, Ali İhsan, “Turkey’s Hydropolitics of the Euphrates-Tigris Basin”, **International Journal of Water Resources Development**, C 13, S 4, 1997, s. 567-582.

Bahar, Ozan ve Erdoğan, Ebru, “1994 ve 2000 Krizleri Sonrasında Türkiye’de Uygulanan Finansal Regülasyon Politikaları”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** S 27, Güz 2011.

Bahçeci, Ayşe Sema, “Ortodoks ve Heterodoks İstikrar Programları: Seçilmiş Ülke Örnekleri ve 1994 Türkiye Deneyimi”, **DPT, Yayın No: 2477**, Ankara, Temmuz 1997.

Bakkash, Samuel, **The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution**, Basic Books Pres, New York 1984.

Bal, Halil, “Kırgızistan: Çin gölgesi ve Rus Desteği Altında”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Ed. Alâeddin Yalçinkaya, Bağlam Yay., İstanbul 1998.

Bal, Halil, “Kuzey Kafkasya’nın İstiklali ve Türkiye’nin Askeri Yardımı”, **Kafkas Araştırmaları**, III, İstanbul 1997, s. 29-91.

Bal, Halil, “Azerbaycan’da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış”, **Kafkas Araştırmaları**, IV, İstanbul 1998, s. 17-37.

Bal, Halil, “Kırgızistan: Çin Gölgesi ve Rus Desteği Altında”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Dr. Alâeddin Yalçinkaya, Bağlam Yay., İstanbul 1998, s. 97-116.

Bal, İdris, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ankara Global Araştırmalar Merkezi Yayınevi, Ankara 2006.

Bala, Mirza, “Dağıstan”, **İslâm Ansiklopedisi**, C III, İstanbul 1977, s. 441-447.

Balcı, Meral, “Ege Denizinde Hâkimiyet Mücadelesi: Kardak Kayalık Krizi”, Arzu Al ve Meral Balcı (Ed.), **Uluslararası İlişkilerde Güncel Çalışmalar-1**, Academia Yayınevi, Kütahya 2018, s. 21-36.

Balcı, Ali, **Türk Dış Politikası: İlkeler Aktörler ve Uygulamalar**, Alfa Yay., İstanbul 2017.

Balta, Tahsin Bekir, **Türkiye’de Yasama Yürütme Münasebeti**, Ajans Türk Matbaası, Ankara, ty.

Banac, Ivo, “Sırbistan’da Milliyetçilik”, Çev. Gencer Özcan, **Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar...**, Eds. Kemâli Saybaşıllı, Gencer Özcan, Bağlam Yay., İstanbul 1997, s. 87-116.

Bandoğlu, Zeyyat, “Kopenhag Siyasi Kriterlerinin Türkiye’nin Ulusal Güvenliğine Yansıması”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 14, S 28, s. 313-358.

Barbaros, Funda, Karatepe, İsmail Doğa, “60’lı Yıllarda Türkiye’ye ‘Planlamadan’ Bakış”, **Ege Akademik Bakış**, C 9, S 1, 2009, s. 261-289.

Barlas, Mehmet, **Turgut Özal'ın Anıları**, Sabah Kitapları, İstanbul 1994.

Barsenkov, A. S., “‘Novoye Myshleniye’ Vo Vneshney Politike SSSR (1985-1991)”, **Mejdunarodniye otnoşeniye i mirovaya politika**, 2012, S 4, s. 7.

Bartl, Peter, “Kosovo”, **Lexikon zur Geschichte Südosteuropas**, Ed. Edgar Hösch, Karl Nehring, Holm Sundhausen, Böhlau Verlag, Viyana, Köln, Weimer 2004, s. 378-381.

Basın Konseyi Faaliyet Raporu (1990), Basın Konseyi Yay., İstanbul 1991.

Basın Konseyi Yıllık Raporu (1997), Basın Konseyi Yay., İstanbul 1998.

Basın Yayın Genel Müdürlüğü, **Birinci Basın Kongresi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1975.

Baskan, A. Gülsüm ve Ayhan Aydın, “Türkiye’deki Öğretmen Yetiştirme Sistemine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 15, S 1, 2006, s. 35-42.

Baskan Atanur, Gülsün, “Sınıf Öğretmeni Yetiştirmede Planlama Sorunları”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 17, S 1, 2014, s. 17-24.

Başar, Erdoğan, “Eğitim Görüşleri ve Uygulamalarıyla Millî Eğitim Bakanı Mustafa Üstündağ’ın Türk Eğitim Tarihindeki Yeri (26.1.1974-17.11.1974)”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 13, S 1, 2001, s. 83-186.

Başaran, Doğan, “Pax-Amerikana Kavramı ve Soğuk Savaş Sonrasında ABD’nin Balkanlar Politikasının Dönüşümü”, **Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C 4, S 1, İlkbahar 2018, s. 37-52.

Başaran, Doğacan, **Uluslararası Güç İlişkileri Bağlamında İkinci Dünya Savaşı Sonrası Hegemonik Mücadelelerin İncelenmesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2017.

Başdemir, Melih, “Türkiye’nin Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde Yunanistan İle Olan Karasuları Sorunu”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, S 6, 2007.

Başeren, Sertaç Hami, **Ege Sorunları**, Tüдав Yay., No: 15, İstanbul 2003; Türk Deniz Araştırmaları Vakfı Yay., No.25, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2006, s. 46-52.

Başeren, Sertaç Hami, Kurumahmut, Ali, **Ege’de Egemenliği Devredilmemiş Adalar**, Ankara 2003.

Başgil, Ali Fuat, **Esas Teşkilat Hukuku, Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri**, Birinci Cilt, İkinci Fasikül, Baha Matbaası, İstanbul 1960, C I, F 2, İstanbul 1960.

Başgil, Ali Fuad, **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, Kubbealtı, 3. Baskı, 2014; Yağmur Yayınevi, İstanbul 1966.

Batırel, Faruk Ömer, “1994 Ekonomik Krizlerin Kamusal Temelleri ve 1995 Önlemleri”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 11-12-13, Nisan-Temmuz-Ekim 1995, s. 95-100.

Batur, Muhsin, **Anılar ve Görüşler (Üç Dönemin Perde Arkası)**, 3. Baskı, Milliyet Yay., Temmuz 1985.

Bayar, Ali H., The Developmental State and Economic Policy in Turkey, **Third World Quarterly**, V 17, N 4, 1996, s. 777-778.

Baydarol, Can (Çev.), **Avrupa Birliğini Kuran Antlaşma**, İktisadi Kalkınma Vakfı Yay., No:118, İstanbul 2007.

Baydur, C. Mehmet, Süslü, Bora, “1990’lı Yıllarda Türkiye’de Para Politikası Uygulamasında Çapalar”, **İMKB Dergisi**, 6/21, İstanbul 2002, s. 37-85.

Baykal, Ferit Hakan, **Deniz Hukuku Çalışmaları**, Alfa Yay., İstanbul 1998.

Düstur, Tertip III, C V, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, İstanbul Necmi İstikbal Matbaası Başvekâlet Müdevvenat Müdüriyeti tarafından tab ettirilen 1931 yılı baskısı.

Baykal, Sanem, Arat, Tuğrul, “AB’yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001**, C II, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 326-365.

Bayraktar Durgun, Gonca, “Otoriter ve Totaliter Rejimler”, **21. Yüzyılda Prens Siyaset ve Devlet Yönetimi**, Kripto Yay., 2012, s. 179-208.

Bayraktar Durgun, Gonca, “Demokratik Konsolidasyon ve Hükûmet Sistemi”, **12. Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi**, Kazan 2013.

Bayram, Mürsel, “Ermenistan Dış Politikasında Reelpolitikle Psikopolitiğin Çatışması: Cumhurbaşkanlığı Dönemleri Bağlamında Bir Analiz”, **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 2, S 3, 2016, s. 69-77.

Bayramoğlu, Ali, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, İletişim Yay., İstanbul 2007.

Bayülken, Haluk, **Cyprus Question and The United Nations**, Ankara 1983.

Bazoğlu Sezer, Duygu, “Rusya: Jeopolitik Yarışma ile Ekonomik Ortaklığı Bağdaştırmanın Zorlukları”, Barry Rubin ve Kemal Kirişçi (Drl.), **Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2002.

Bektaş, Arsev, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)**, İstanbul 1993.

Benlisoy, Yorgo ve Macar, Elçin, **Fener Patrikhanesi**, Ayraç Yay., Ankara 1996.

Benson, Leslie, **Yugoslavia. A Concise History**, Palgrave Macmillan, New York 2004.

Beridze, Cemal, **Sakartvelo-Turketis Sotsialur-Politikuri da Kulturul-Ekonomikuri Urtiertobebi Tanamedrove Etapze (1992-2012 TsTs.)**, Batumis Shota Rustavelis Sakhelmtsipo Universiteti Humanitarul Metsnierebata Pakulteti, Sadoktoro Nashromi, Batumi 2019.

Berkuk, Miralay İsmail, “Büyük Harpte (334) Şimalî Kafkasya’daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri”, **94 Sayılı Askerî Mecmua’nın Tarih Kısmı**, S 35, Askerî Matbaa, İstanbul 1 Eylül 1934, s. 13-15.

Berryman, John, “Russian Foreign Policy: An Overview”, **Russia After the Cold War**, Mike Brown and Cameron Ross, Longman, England 2000.

Best, Antony vd., **20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi**, Çev. Taciser Ulaş Belge, Siyasal Kitabevi, 2015.

Beydemir, Cem, **1960-1980 Yılları Arası Beş Yıllık Kalkınma Planlarının İrdelenmesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

Biagini, Antonello, **Çağdaş Türkiye Tarihi**, Çev. Deniz Kocaoğlu - Gülçin Tuna, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007.

Bila, Hikmet, **CHP 1919-1999**, İstanbul 1999.

Bilasa, Pınar, **Türkiye’de İlköğretimin Tarihsel Gelişimi (1970-2010)**, Pegem Akademi Yay., Ankara 2013.

Bildirici, Faruk, **Hanedan’ın Son Prensi: Mesut Yılmaz ve ANAP’lı Yıllar**, 5. Baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara 2002.

Bilge, A. Suat, **Ankara-Atina-Lefkoşa Üçgeni**, İmge Kitapevi, Ankara 1996

Bilge, Suat, **Le Conflit De Chypre Et Les Cypriotes Turcs**, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1961.

Bilge-Criss, Nur, “Strategic nuclear missiles in Turkey: The Jupiter affair, 1959-1963”, **The Journal of Strategic Studies**, 20, 3, 1997, s. 97-122.

Bilge-Criss, Nur, “Türkiye-NATO İttifakının Tarihsel Boyutu”, **Uluslararası İlişkiler**, C 9, S 34, Yaz 2012, s. 1-28.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Türkiye-Suriye İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1918-2002)”, **Suriye: Tarih, Siyaset, Dış Politika**, Dr. H. Mustafa Eravcı, TTK, Ankara 2018.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Karabağ Zaferine Giden Süreç ve Jeopolitik Sonuçları”, **Disiplinlerarası Politika Vizyonu ve Stratejiler 2020**, Ed. İbrahim Demir, İksad Publisgning House, Ankara 2020.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “ABD ve Avrupa’da Ermeni Diaspora Faaliyetleri”, **Hocalı Katliamı**, Ed. Selma Yel, Tekin Önal, Ahmet Baba, Ankara 2020.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Türkiye, İsrail ve Arap Üçgeninde Ermenistan’ın Orta Doğu Politikası”, **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, 3, 5, 2005.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Türk-Irak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu”, **Irak Krizi**, Dr. Ü. Özdağ ve diğerleri, ASAM, Ankara 2003.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Yakın Dönem Türk-Irak İlişkilerinde Güvenlik Faktörünün Etkisi (1926-2002)”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği**, Dr. Ü. Özdağ ve diğerleri, ASAM, Ankara 2003.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, “Türkiye’nin AB’ye Katılma Sürecinde Orta Doğu’da Sahip Olduğu Stratejik Konumun Önemi”, **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, Dr. Harun Arıkan Muhsin Kar, Ankara 2005.

Bilgin, Pınar ve Ali Bilgiç, “Turkey and EU/rope: Discourses of Inspiration/Anxiety in Turkey’s Foreign Policy”, **Review of European Studies**, C 4, S 3, Ontario, 2012, s. 111-124.

Bilmez, Bülent, “Arnavutluk”, **TÜBİTAK Projesi 110K571 “Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmaji” Sonuç Raporu**, İstanbul 2014, s. 195-233.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, C II, İstanbul 1933.

Binark, İsmet, “İkinci Türk Basın Kurultayı’nın Ardından”, **Türk Kütüphaneciler Dergisi**, C 24, S 4, 1975, 322-330.

Binay, Mehmet, “The New World Disorder in Transcaucasia”, Ed., Mehmet Tütüncü, **Caucasus: War and Peace**, SOTA Haarlem, The Netherlands 1998, s. 36-42.

Binay, Şükrü ve Kunter, Kürşat, “Türkiye’de Mali Liberalleşme Çabalarında Merkez Bankasının Rolü”, **TCMB Araştırma Genel Müdürlüğü**, Tartışma Tebliği, No: 9803. 1998.

Birand, Mehmet Ali, “...Evet Genlerimizde Darbecilik Vardı...”, **Posta**, 19.5.2011.

Birand, Mehmet Ali, **12 Eylül Saat: 04.00**, Karacan Yay., 1984.

Birand, Mehmet Ali, “Turkey and the European Community”, **The World Today**, C 34, S 2, Londra 1978, s. 52-61.

Birand, M. Ali, C. DüNDAR, B. Çaplı, **12 Mart İhtilalin Peңesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara 1994, 2002.

Birand, Mehmet Ali-Yıldız, Reyhan, **Son Darbe: 28 Şubat**, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

Birand, Mehmet Ali ve Yalçın, Soner, **The Özal: Bir Davanın Öyküsü**, 14. Baskı, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2015.

Birand, Mehmet Ali, Hikmet Bila, Rıdvan Akar, **12 Eylül, Türkiye’nin Miladı**, 6. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2010.

Birinci, Ergin M., **M. Necati Özkan 1899-1970**, Cilt: I, Necati Özkan Vakfı Yay., Lefkoşa 2001.

Bishku, Michael B., “Turkey and Iran During the Cold War,” **Journal of Third World Studies**, C 16/1, Bahar 1999, s. 13.

Bleda, Tanşuğ, **Maskeli Balo**, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2000.

Boffa, Giuseppe, **At SSCB k Rassii: Neakonçennova Krizisa 1964-1994**, Çev. L.Y. Haustovoy, Mejdunarodnie Atnaşeniya, Moskova 1996.

Bogdani, Mirela, John Loughlin, **Albania and the European Union. The tumultuous Journey towards Integration and Accession**, I.B. Tauris, London, New York 2007.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007**, 13. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2006; **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, 21. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2015; Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993; **Türkiye İktisat Tarihi-1908-2015**, 23. Baskı, İmge Kitapevi İstanbul 2018.

Bordewich Fergus, “Turgut Özal’ın Kapitalist İhtilali”, **Dış Basında Türkiye 1977-1987**, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1987.

Boyunsuz, Şule Özsoy, “Başkanlık Sisteminin Anayasal, Kurumsal, Davranışsal Dinamikleri ve Türkiye İçin Başkanlık Sistemi Tercihi”, **Yeni Türkiye**, Mart-Nisan 2013, Yıl 9, S 51, s. 416-429.

Bozkurt vd., **Avrupa Birliği Hukuku**, Nobel Yay., Ankara 2001.

Bozkurt, Giray Saynur, “Gürcistan’daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye ve Rusya’nın Tutumu”, **Karadeniz Araştırmaları**, S 19, Ankara, Güz 2008, s. 1-30.

Bozkurt, İsmail, “Kıbrıs’ın Tarihine Kısa Bir Bakış”, Ed. İrfan Kaya Güler, Ertan Efeğil, **Avrupa Birliği Kıskaçında Kıbrıs Meselesi (Bugünü ve Yarını)**, Ankara 2001.

Bozkurt, Aras, “Türkiye’de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını”, **Açık Öğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi (AUAD)**, C 3, S 2, 2017, s. 85-124.

Boztaş, Asena, “Türk Demokrasisine Müdahaleler”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 9, S 19, 2012.

Bölme, Selin M., “Soğuk Savaş’ta NATO-ABD-Türkiye Üçgeninde Askeri Üsler: Süreklilik Ve Değişim”, **Uluslararası İlişkiler**, C 9, S 34, Yaz 2012, s. 51-71.

Bölügiray, Nevzat, **Sokaktaki Askerin Dönüşü**, Tekin Yayınevi, Ankara 1991, 2001, 2002.

Bölükbaşı, Süha, “Azerbaycan’da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu’nun Etkileri”, **Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, Dr. Willem van Schendel, Erik J. Zürcher, İletişim Yay., İstanbul 2014, s. 49-88.

Börklüoğlu, Levent, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Siyasal Hayatı**, Bursa 2020.

Bradley Smith, “Article I, Section 2, Clause 1’in yorumu”, Edwin Meese III, David F. Forte, Matthew Spalding (Editors), **The Heritage Guide to the Constitution**, The Heritage Foundation Washington DC, USA, s. ix+475,2005.

Bradley, Anthony W. and Keith D. Ewing, **Constitutional and Administrative Law**, 13th Edition, Longman, Pearson Education Limited, Printed in Malaysia 2003.

Brandon, James, “Iran’s Kurdish Threat: PJAK”, **Terrorism Monitör**, Volume: 4, Issue: 12, 2006.

Bremmer, Ian and Taras, Ray (ed.), “Appendix A (Chronology of ethnic Unrest in the USSR, 1986-1991)”, **Nations and Politics in the Soviet Successor States**, Cambridge Un. Press, 1993.

Brzezinski, Zbigniew and Sullivan, Paige Ed., **Russia and the CIS: Documents, Data and Analysis**, CSIS, New York 1997.

Bukkvoll, Tor, “The Black Sea Region”, **Cooperation in the Baltic Region, the Barents Region and the Black Sea Region**, Ed. Erik Hansen, The Royal Norwegian Ministry of Foreign Affairs, 1997, s. 38-50.

Buluş, Abdulkadir, **Türk İktisat Politikalarının Tarihi Temelleri**, Çizgi Kitapevi, Konya 2015.

Bulut, Sedef, **Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Örnek Model 1973 Seçimleri**, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.

Bulut, Selda, “Osmanlı’dan 1980’li Yıllara Basının Mülkiyet Yapısı”, **Sermayenin Medyası Medyanın Sermayesi**, Drl. Selda Bulut, Ütopya Yayınevi, Ankara 2009, s. 61-74.

Bulutay, Tuncer, “1970 Devalüasyonu ve Fiyat Mekanizması”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 28, S 1, 1973, s. 121-131.

Bulutay, Tuncer, “Türkiye’nin 1950-1980 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı, 1981, s. 493-539.

Burçak, Rıfıkı Salim, **Yassıada ve Öncesi**, Çam Matbaası, Ankara 1976.

Burgi, Noelle ve Gallup, Philip S., “Küreselleşme Gerçekten Ulus Devletleri Lüzumsuz Hale getirdi mi?”, **Türkiye Günlüğü**, Çev. Abdulkadir Atalık, S 64, s. 44-48.

Cabbarlı, Hatem-Araz Aslanlı, “Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı: Amaç mı, Araç mı?”, **Stratejik Analiz**, C 4, S 42, Ekim 2003.

Cafersoy, Nâzim, **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993) Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara 2001.

Canbolat, İbrahim S., “Avrupa Birliği ve Türkiye”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Nobel Yay., Ankara 2004, s. 185- 229.

Cecen, A. Aydin, Dogruel, A. Suut, Dogruel, Fatma, “Economic Growth and Structural Change in Turkey 1960-88”, **International Journal of Middle East Studies**, V 26, N 1, 1994, s. 37-56.

Celal Bayar Anlatıyor: Başvekilim Menderes, Drl. İsmet Bozdağ, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yay., İstanbul 1986.

Celâsun, Merih, Rodrik, Dani, “Turkish Economic Development: An Overview”, **NBER Working Paper**, V 3, University of Chicago Press, 1989, s. 617-629.

Celasun, Oya, “The 1994 Currency Crisis in Turkey”, **World Bank Development Research Group, Working Paper**, No: 1913, April, 1998.

Cem, İsmail, **Türkiye, Avrupa, Avrasya**, Cilt 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004

Cem, İsmail, **Tarih Açısından 12 Mart**, Cilt 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1977.

Cem, İsmail, “Ezberi Bozulan Türkiye’nin Önemi”, **New Perspectives Quarterly Türkiye**, Cilt 1, No. 2, Yaz 1998.

Cemal, Hasan, **Tank Sesiyle Uyanmak 12 Eylül Günlüğü**, Everest Yay., İstanbul 1986, 2012.

Cemal, Hasan, **Demokrasi Korkusu 12 Eylül Günlüğü-2**, Everest Yay., İstanbul 1986, 2012.

Cemal Hasan, **Kimse Kızmasın, Kendimi Yazdım**, Doğan Kitap, İstanbul 1999.

Cemilli, Elnur, **ABD’nin Güney Kafkasya Politikası**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Cemşidi, Muhammed Hüseyin, **Endişe-i Siyasi-i İmam Humeyni**, Tahran 1385.

Cengiz, Oğuzhan, **Türkmen Beyi Devlet Bahçeli**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2014.

Cengiz. C.-Kurtbağ, Ö., “Türkiye-AB Gümrük Birliğinde Yaşanan Güncel Sorunlar ve Bunlara Olası Çözüm Önerileri”, **Akademik Yaklaşımlar Dergisi**, C 6, S 2, Kış 2015, s. 1-33.

Cevizoğlu, Hulki, **Generalinden 28 Şubat İtirafı: “Postmodern Darbe”**, Ceviz Kabuğu Yay., Ankara 2001.

Ceylan, Ali Kemal, **Çılgık Çılgına İran**, Yeni Yüzyıl Yay., İstanbul 2009.

Chalabi, Hasan ve Majzoub, Tarek, “Turkey, The Waters of Euphrates and Public International Law”, **Water in the Middle East: Legal, Political and Commercial Implications**, Ed. J.A. Allan, Chibli Mallat vd., I.B. Tauris, Londra 1995, s. 189-235.

Chomsky, Noam, **Medya Gerçeği**, Çev. Abdullah Yılmaz ve Osman Akınbay, Everest Yayınları, İstanbul 2002.

Cillov, Haluk, “İktisadi İstatistiklerimizde 50 Yıllık Gelişmeler”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 30, S 1-4, s. 27-46.

Civaoğlu, Güneri, “Bugün”, **Milliyet**, 27 Mayıs 2008, s.1.

Cizre, Ümit, **AP-Ordu İlişkileri**, İletişim Yay., İstanbul 1993, 2014.

Cizre, Ümit, “Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Ed. Ahmet İnel, Ali Bayramoğlu, İletişim Yay., 2004, İstanbul 2004, s. 135-61.

Cizre, Ümit, **Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ Ordu İslamcılık**, İletişim Yay., İstanbul 2005.

Clogg, Richard, **Modern Yunanistan Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul 1992.

Colella, Diğdem Soyaltın, “Türkiye-Avrupa Birliği (AB) İlişkilerinde 1990’lı Yılların Analizi”, **Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, C 2, S 3, s. 26-56.

Copeaux, Etienne, “Prometeci Hareket”, **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türk Dilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Metis Yay., 1996.

Coş, Kıvanç ve Pınar Bilgin, “Stalin’s Demands: Constructions of the ‘Soviet Other’ in Turkey’s Foreign Policy, 1919-1945”, **Foreign Policy Analysis**, C 6, S 1, 2010, s. 43-60.

Coşkun, Süleyman, **Türkiye’de Politika (1920-1995)**, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

Coşkun, Alev, **Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu**, İstanbul 1996.

Cottam, Ronald, "GoodbyetoAmerica's Shah", **Foreign Policy**, Vol: 32 Spring 1979, s. 3-14; Barry Rubin, **Pavedwith Good Intensions**, New York 1980.

Crampton, R. J., **A Concise History of Bulgaria**, 2. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge 2007.

Cronin, Samuel, **Armyand Creation of the Pahlevi State in Iran: 1910-1926**, London 1997.

Cumhuriyet Halk Partisi Söz Veriyor, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara 1965.

Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923-2000), (1961-1980), 5. Baskı, Cilt: 3-4,5 YKY, İstanbul 2005.

Cunbur, Müjgan, "Basın-Yayın ve Kitap", **Millî Kültür Unsurlarımız Üzerinde Genel Görüşler**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S 46, Ankara 1990, 405-435.

Çağlayangil, İhsan Sabri, **Çağlayangil'in Anıları**, Haz. Tanju Cılızoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.

Çakmak, Fevzi, "Halkevlerinin Kapatılması ve Cumhuriyet Halk Partisi Mallarına El Konulması", **History Studies**, 7/3, Eylül 2015, s. 1-21.

Çakmak, Haydar, **Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri**, Barış Platin Kitap, Ankara 2011.

Çakmak, Diren, "Türkiye'de Asker-Hükûmet İlişkisi: Albay Talat Aydemir Örneği", **Akademik Bakış**, C I, S 2, Ankara 2008, s. 35-68.

Çakmak, Zafer, "Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk Göçü 1878-1938", **AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 36, s. 204-215.

Çalışlar, Oral, **12 Eylül ve Andıçlanan Gazetecilik**, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2006.

- Çandar, Cengiz, **Dünden Bugüne İran**, Yalçın Yay., Ankara 1981.
- Çandar, Cengiz, **Mezopotamya Expressi, Bir Tarih Yolculuğu**, İletişim Yay., 2. Baskı, İstanbul 2012.
- Çaplı, Bülent, Can Dündar, “80’den 2000’lere Televizyon”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 15, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 1376-1386.
- Çarkoğlu, Ali ve Eder, Mine, “Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin”, **Middle Eastern Studies**, C 37, S 1, 2001, s. 41-71.
- Çarkoğlu, Ali ve Eder, Mine, “Water Conflict: The Euphrates and Tigris Basin”, **Turkey in World Politics: An Emerging Multiregional Power**, Ed. Barry Rubin ve Kemal Kirişçi, Boğaziçi University Press, İstanbul 2002, s. 308-328.
- Çavdar, Tefvik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1950’den Günümüze)**, İmge Yayınevi, 2004, 2008.
- Çavdar, Tefvik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, 6. Baskı, İmge Yayınevi, Ankara 2019.
- Çavdar, Tefvik, “Adalet Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C VIII, İletişim Yay., İstanbul.
- Çavuşoğlu, Abdullah, “Katsayı uygulaması”, **Sabah**, 10 Aralık 2011.
- Çaylak, Adem, **Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010.
- Çeçen, Aydın, Doğruel, Suut, Doğruel, Fatma, **Türkiye’de Ekonomik Büyüme**, Yapısal Dönüşüm ve Kriz, Egemen Yay., İstanbul 1990.
- Çekirge, Yurdanur Aksoylar, **Namludaki Karanfilden Şeriata İran**, Bilgi Yay., Ankara 1997.
- Çelebi, A. Kemal, **Türkiye’de Ekonomik İstikrarsızlığın Dışsal-Yapısal Nedenleri ve İstikrar Politikaları**, Emek Yay., Manisa 1998, s. 131-132.

Çelebi, Esat “Türkiye’de Devalüasyon Uygulamaları (1923-2000)”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, C 2, S 1, 2001, s.55-66.

Çelebi, Onur, **Gazeteciliğe Adanmış Bir Ömür: Metin Toker**, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2015.

Çelenk, Süleyman, Neşe Tertemiz ve Nurdan Kalaycı, **İlköğretim Programları ve Gelişmeler**, Nobel Yayınevi, Ankara 2000.

Çetin, Halis, **Türk Siyasal Hayatında Krizler Kahramanlar ve Hainler-Vesayet Gölgesinde Siyaset 1960-1980**, C V, Orion Kitabevi, Ankara 2016.

Çetingüleç, Mehmet, **Ecevit’in Anıları 12 Yıl Saklı Tutulan “Veda” Sohbetleri**, 4. Baskı, İstanbul 2018.

Çetinsaya, Gökhan, “Rafsanjani’den Hatemi’ye İran Dış Politikasına Bakışlar,” **Türkiye’nin Komşuları**, Drl. M. Türkeş-İ. Uzgel, Der Yay., Ankara 2002.

Çetinsaya, Gökhan, “Türk-İran İlişkileri”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. F. Sönmezoğlu, Der Yay., İstanbul 1998.

ÇGD, **Basın 80-84**, ÇGD Yay., Ankara 1994.

Çınar, Burçin, “SSCB-Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu (1964-1979)”, **ViraVerita E-Dergi: Disiplinlerarası Karşılaşmalar**, S 8, 2018, s. 223-246.

Çölaşan, Emin, **12 Eylül Özal Ekonomisinin Perde Arkası**, 20. Baskı, Milliyet Yay., 1989.

Dağlı, İhsan D., **Ortadoğu’da İslam ve Siyaset**, Boyut Yay., İstanbul 2000.

Daneşvar, Parviz, **Revolution in Iran**, Mc Mailian Pres, New Jersey 1996.

Daniel, Tim Mc, **Autocracy, Modernization, and Revolution in Russia and Iran**, Princeton University Press, New Jersey 1991.

Dayıoğlu, Ali, “Yunanistan’la İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt III 2001-2012, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 560-631.

Dayıoğlu, Ali, “1989-2010 Döneminde Bulgaristan’la ve Müslüman-Türk Azınlıkla İlgili Gelişmeler”, **89 Göçü. Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç**, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalihöğlu, Mehmet Hacısalihöğlu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012, s. 283-341.

Dayıoğlu, Ali, **Toplama Kampından Meclis’e Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı**, İletişim Yay., İstanbul 2005.

Davutoğlu, Ahmet, **Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu**, İstanbul 2001, s. 132

Dedeoğlu, Beril, “Türkiye’de 90’ların Sonunda Dış Politika Davranışları ve Bu Davranışları Etkileyen Temel Faktörler”, **İktisat Dergisi**, S 386, Ocak 1999, s. 5-19

Değirmenci, Aslan, **28 Şubat’ın Çözülen Kodları**, Çıra Yay., İstanbul 2012.

Demir, Şerif, “Adnan Menderes ve 6/7 Eylül Olayları”, **dergipark.gov.tr/download/article-file/9849**, Erişim Tarihi: 01.12.2017, s. 37-63.

Demiray Muhittin, **Die regionale Aussen-und Sicherheitspolitik der Türkei in der Ära Özal (1983-1993), Vor dem Hintergrund der innenpolitischen Entwicklungen**, Doktorarbeit, Universitaet Hamburg, 2001.

Demiray, Muhittin, “Doğu ile Batı, Liberalizm ile Muhafazakârlık, Arasında ANAP Dış Politikası”, **Uluslararası İlişkiler ve Türk Siyasal Partileri**, Ed. Nejat Doğan-Mahir Nakip, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.

Demiray, Muhittin, “ÖZAL Turgut”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 34, 2007.

Demirağ, Yelda, “Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, C 2, S 7, 2005, s. 125-155.

Demirbilek, Sinan, **Demokrat Partililerin Anılarında Yassıda**, 1.baskı, AKY Uşak Akademi Kitap Dağıtım Pazarlama, Haziran 2012.

Demircan, Ömer, **Dünden Bugüne Türkiye’de Yabancı Dil**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

Demirci, Levent, “Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan’ın Kesişimindeki Sorunlu Vadi: Fergana”, **Savunma Bilimleri Dergisi**, 11(2), 2012, s. 33-69.

“Demirel Yine Gitti”, **Sabah**, 18 Temmuz 1997.

Demirel, Süleyman, **Anı Değil İtiraf**, Ankara 1990.

Demirel, Süleyman, **1970’li Yılların Muhasebesi ve Türkiye’nin Geleceğine Bir Bakış**, Ankara 1979.

Demirel, Tanel, **Kontrollü Değişim İle Statüko Arasında Türk Ordusu**, SETA Yay., İstanbul 2010.

Demirel, Tanel, **Adalet Partisi**, İletişim Yay., İstanbul 2004.

Demirel, Taner, “Lessons of Military Regimes and Democracy: Th Turkish Case in a Comparative Perspective”, **Armed Forces & Society**, 31 (2), 2005, s. 245-271.

Demirkürek, İlkay, **1980 Sonrası Değişimin Işığında Kadın ve Liderlik Olgusu: Tansu Çiller Örneği**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Demirtaş Coşkun, Birgül, “Kosova’nın Bağımsızlığı ve Türk Dış Politikası (1990-2008)”, **Uluslararası İlişkiler**, C 7, S 27, Güz 2010, s. 51-86.

Demirtaş, Hasan, “Dershane Öğretmenlerinde Örgütsel Bağlılık ve İş Doyumu”, **İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 11, S 2, Ağustos 2010, s. 177-206.

Demirtepe, M. Turgut, “Tahran’da Değişim Sürecinde İktidar Mücadelesi”, **Avrasya Dosyası**, Sonbahar, 1999, C 5, S 3, s. 25

Demiryürek, Mehmet, “Lozan Sonrası Kıbrıs’tan Türkiye’ye Göç (1923-1926)”, **Toplumsal Tarih**, Temmuz 2003, S 115, s. 89-92.

Denk, B. Erdem, “1987 Protokolü”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, C XXI, S 196, 1997, s. 31-33.

Denk, B. Erdem, **Ortadoğu’da Su Sorunu Bağlamında Dicle ve Fırat**, Serajans Stratejik Araştırma ve Kültür Yay., Ankara 1997.

Devlet İstatistik Enstitüsü, **Kültür ve Eğlence Yerleri İstatistikleri 1970**, Yayın No: 665, Ankara 1973.

Devlet, Nadir, “Kazak Türklerinin Ayaklanması”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, N.48, Haziran 1987.

Devlet, Nadir, “Tataristan’da Siyasal Süreç”, **Sovyetler Birliği’nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu: Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler**, DrI. Erhan Büyükkakıncı ve Eyüp Bacanlı, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012.

Devletabadi, Yahya, **Tarih-i Muasır ya Hayat-ı Yahya IV**, Tahran 1362.

Djalili, Mohammed Rıza-Kelner, Theirry, **İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Bilge Yay., 2011.

Dışişleri Güncesi, Dışişleri Bakanlığı ARYD Yayını, Şubat-Ekim 1999.

Document President Johnson And Prime Minister Inonu, **Middle East Journal**, Vol. 20, No.3, Summer, 1966, s. 386-393.

Doğan, Kadir, Yuret, Tolga, “Üniversitelere Yerleşmede Farklı Katsayı Uygulamasının Etkileri”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 70, No. 1, 2015, s. 195-220.

Doğan, Yalçın “Demirel’den Tarihi Özet”, **Milliyet**, 20 Kasım 1999.

Doğan, Yalçın, **Dar Sokakta Siyaset (1980-1983)**, 4. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1985.

Doğançay Muharrem, “Neoliberal Kuram Bağlamında Turgut Özal ve 24 Ocak Kararları”, **Uluslararası Turgut Özal Sempozyumu Kitabı**, Turgut Özal Üniversitesi Yayını, Ankara 2016, s. 150-158.

Doğru, Osman, **27 Mayıs Rejimi, Bir Darbenin Hukuki Anatomisi**, İmge Kitabevi, Ankara 1998.

Dodd, Clement, **Storm Clouds Over Cyprus**, The Eothen Press Yay., Huntingdon, Cambridgeshire 2002.

Dönmezer, Sulhi, “Basın Suçlarında Ceza Sorumluluğu”, **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No.3, İstanbul 1983, s. 2-11.

Dönmezer, Sulhi, **Basın ve Hukuku**, 4. Baskı, İstanbul 1976.

Druşotis, Makarios, **Karanlık Yön EOKA**, Galeri Kültür Yay., Lefkoşa 2005.

Duman, Tayyip, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin Tarihçesi”, **Eğitim Fakültelerinde Yeniden Yapılandırmanın Sonuçları ve Öğretmen Yetiştirme Sempozyumu**, Ed. M. Özbay, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 2005, s. 61-82.

Duran, Tülay, “Yunanistan’ı Adalar Siyasetine İten İlk Uygulama: İngiltere’nin Armağanı Yedi Ada”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, **Dün-Bugün-Yarın**, C 7, S 40, 1971.

Duran, Hasan, “Adana Protokolü Sonrası Türkiye-Suriye İlişkileri”, **Ortadoğu Yılığ** 2011, Sakarya 2011.

Durgun, Şenol, “Sistem Arayışlarında Siyasal Partiler ve Parti Disiplini”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Mart-Nisan 2013, Yıl 9, S 51, Ankara 2013.

Durgun, Şenol, “Sağdaki Değişimler ve Yeni sağın Yeniden Yükselişi”, **Türkiye Günlüğü**, S 17, 1991, s. 70-78.

Dursun, Davut, **12 Eylül Darbesi**, Şehir Yay., İstanbul 2003, 2005.

Dürük, E. Filiz, “Türk Popüler Müzik Üretimi ve Ürünlerindeki Karma Yapıyı Hazırlayan Toplumsal ve Müziksel Etkenler”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C 3/1, 2011.

Dündar, Lale, “12 Eylül 1980 Darbesinin Basına Etkileri”, **Tarihin Peşinde**, S 16, 2016, s. 125-154.

DPT, **5 Nisan Kararları ve Uygulama Sonuçları**, Ankara 1995.

DPT, **Temel Ekonomik Göstergeler**, Ankara 1996

DPT, **V. Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)**, DPT Yay., Yayın No: 1974, Ankara 1985.

Ecevit, Bülent, **Ortanın Solu**, 6. Baskı, İstanbul 1974.

Ecevit, Bülent, “Bölge-Merkezli Dış Politika”, **Yeni Türkiye Türk Dış Politikası Özel Sayısı**, C 1, S 3.

Ege’de Deniz Sorunları Semineri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., No: 552, Ankara 1986.

Egeli, Sabahattin, **20 Temmuz Barış Harekâtı’nın Nedenleri Gelişimi Sonuçları**, Kastaş Yay., İstanbul 1988.

Eisenhower, Dwight D., “The Eisenhower Doctrine on the Middle East, A Message to Congress, January 5, 1957”, **The Department of State Bulletin**, C XXXVI, S 917, January 21, 1957, s. 83-87.

Ekici, Yunus, **II. Dünya Savaşından Bağımsızlığına Kadar Gürcistan (1939-1991)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2017.

Ekşi, Muharrem, “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri: Söylemden Reelpolitiğe”, **Avrasya Etüdüleri**, S 36, 2009, s. 95-112.

Elhan, Nail, “İran Devrimi’nin Türkiye’de Yansımaları: İrancılık ve İrancı İslamcılık”, **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, C 3, S 2, s. 32.

Elmas, Buket, “Türkiye’nin Gürcistan Politikasındaki Değişim ve Dönüşüm”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 11, S 59, Ekim 2018, s. 344-351.

Emanuel, Steven L. **Constitutional Law**, Twenty-Ninth Edition, Wolters Kluwer, USA 2011.

Emel G. Oktay, “Türkiye’nin Avrasya’daki Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü”, **Uluslararası İlişkiler**, C 3, S 10, Yaz 2006, s. 149.

Emııanıdes, Achille, **Histoire De Cyprus**, Paris 1963.

Eminov, Ali, **Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria**, Routledge, New York 1997.

Emiroğlu, Atiye, “27 Mayıs 1960 İhtilali ve Demokrat Parti’nin Tasfiyesi”, **Sosyoteknik**, C 1, No.1, 2011.

Epoha, No.10, Mayıs 1991, (Leningrad).

Eralp, Atıla-Tür, Özlem, “İran’la Devrim Sonrası İlişkiler”, **Türkiye ve Ortadoğu; Tarih, Kimlik, Güvenlik**, Drl. M. B. Alltunışık, Boyut Kitapları, İstanbul 1999.

Eralp, Atıla, “The Role of Temporality and Interaction in the Turkey EU Relationship”, **New Perspectives on Turkey**, S 40, İstanbul 2009, s. 149-170.

Ercilasun, Ahmet B., “Latin Alfabesi Konusunda Gelişmeler”, **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, s. 100-144.

Erdem, İsmet Kaya, **Demokrasinin İlk 50 Yılı**, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2016.

Erdem, Ali Rıza, Türkiye'deki Öğretmen Yetiştirme [A], [B], [Ç]'si, **Journal of Teacher Education and Educators**, Volume / C 4, Number / S 1, 2015, s. 16-38.

Erdilek, Neşe, "Hükümetler ve Programları", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yay., s.1008-1011.

Erdoğan, Selami, "Türkiye'de Yeni Sağcı Ekonomiye Geçiş Uygulamaları ve Turgut Özal", **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 18, S 1, ICEBSS 2017, Özel Sayı.

Erdoğan, Selami, "Özal Dönemi, 28 Şubat Süreci ve AK Parti Dönemi", **Türk Siyasal Hayatı I-II**, Ed. Betül Karagöz ve Mehmet Tan, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 417-458.

Erdost, Cevdet ve Berksoy, Taner, "IMF, İstikrar Politikaları ve Türkiye", **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, C 3, S 7, Ankara 1982, s. 41-67.

Eren, Mustafa, **Kanlı Pazar**, Kalkedon Yay., İstanbul 2012.

Eren, Aslan, **Türkiye Ekonomisi**, Güncellenmiş 8. Baskı, Ekin Yayınevi, Bursa 2006, 2017.

Ergüç, Veysel, Suat Hayri Ürgüplü, **Türkiye'nin 1960'lı Yılları**, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay., İstanbul 2017.

Ergün, Mustafa, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Çalışmalarının Gelişmesi", **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 2, 1987, s. 10-18

Erhan, Çağrı, **Beyaz Savaş: Türk-Amerikan İlişkilerinde Afyon Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.

Erhan, Çağrı, "1960-1980: Görelî Özerklik-3 (ABD ve NATO'yla İlişkiler)", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Drl. Baskın Oran Cilt I, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 681-701.

Erhan, Çağrı, "Türk-Suriye İlişkilerinde Fırat Suyunun Paylaşımı Sorunu", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, C XXI, S 199, 1997, s. 42-45.

Erhan, Çağrı, “Johnson Mektubu’nun Türk-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, **Uluslararası Boyutları ile Kıbrıs Meselesi ve Geleceği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2016, s. 18-19.

Erhan, Çağrı ve Kürkçüoğlu, Ömer, “Orta Doğuyla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 124-152.

Erhan, Çağrı ve Arat, Tuğrul, “AT ile İlişkiler”, Ed. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Cilt II: 1980-2001**, İletişim Yay., İstanbul 2016.

Erim, Nihat, **12 Mart Anıları**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, Cilt: 1, Ankara 1953.

Erim, Nihat, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**, Ankara 1975.

Erkanlı, Orhan, **Anılar, Sorunlar, Sorumlular (27 Mayıs 1960-12 Mart 1971 Türkiye’si)**, Baha Matbaası, İstanbul 1972, 1973.

Eroğlu, Cem, **Demokrat Parti: Tarih ve İdeolojisi**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1998.

Eroğlu, Zehra, **Turkish Foreign Policy Towards the Balkans in the Post-Cold War Era**, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Eroğul, Cem, **Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosunun Yeri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayını, Ankara 1977.

Eroğul, Cem, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Drl. I. C. Svick-E. A. Tonak, Belge Yay., İstanbul 2003, s. 112-158.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Türkiye’nin Orta Asya Politikasına Rusya Federasyonu ve Bölge Ülkeleri Üzerinden Genel Bir Bakış”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C 12, S 1, Yaz 2012, s. 1-20.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Orta Asya’da Güvenlik Sorunları”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları**, C 1, 2004, s. 85-112.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Taraf Olmaya Zorlanan Tarafsız Ülke Türkmenistan”, **Stratejik Analiz**, C 6, S 67, Kasım 2005, s. 61-75.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Türkmenistan Cumhuriyeti”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Cilt: 19, 738-756, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 738-756.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Türkmenistan Devletinin Dış Politikasının Temel Sacayağı: Daimi Tarafsızlık Statüsü”, **Avrasya Dosyası**, C 7, S 2, Yaz 2001, s. 124-142.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Türkmenistan Devletinin Dış Siyaseti ve Daimi Tarafsızlık Statüsü”, **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Cilt: 19, 738-756, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 55.

Erol, Mehmet Seyfettin, “Bağımsızlıktan Günümüze Türkiye-Kırgızistan İlişkileri”, **Türkiye’nin Avrasya Macerası 1989-2006**, Ed. Mustafa Aydın, Nobel Yay., Ankara 2007, s. 401-436.

Erol, Mehmet Seyfettin ve Çelik, Kadir Ertaç, “Türk Dünyası’nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C 17, S 2, Kış 2017, s. 15-32.

Ersan, Vehbi, **1970’lerde Türk Solu**, 2. Baskı, İstanbul 2013.

Ersoy-Hacısalıhoğlu, Neriman, “1984-1985 İsim Değiştirme Meselesi ve Uygulamaları”, **89 Göçü, Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç**, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu, Mehmet Hacısalıhoğlu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012, s. 171-198.

Ersoy-Hacısalıhoğlu, Neriman, “Ek 7: Bulgaristan”, **TÜBİTAK Projesi 110K571 “Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı / Türk İmajı” Sonuç Raporu**, İstanbul Nisan 2014, s. 575-586.

Ertan, Temuçin Faik, **Türk Parlamento Tarihi TBMM XX. Dönem (1995-1999)**, C I, Ankara 2012.

Ertan, Temuçin Faik, “Darbeler Dönemi ve Demokrasiyi Yaşatma Çabaları II”, **Türkiye’de Demokrasi ve Parlamento Tarihi**, Ed. Şaduman Halıcı, T.C. Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2013, s. 199-224.

Ertegün, Necati Münir, **In Search of a Negotiated Cyprus Settlement**, Ulus Matbaacılık, Lefkoşa 1981.

Erten, A. Bağış, “Türkiye’de 68”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, C 8, Ed. Murat Gültekingil, İletişim Yay., İstanbul 2007. s. 834-846.

Ertuğ, Celal, **Çözumsuz Demokrasi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1997.

Ertuna, Özer, “1923’ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023’e Doğru Hedefler”, **Muhasebe ve Finans Dergisi**, S 21, 2004, s. 6-17.

Esen, Selin, “2016 Anayasa Değişiklik Teklifinin Değerlendirilmesi”, **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl 74, S 2016/4, Ankara 2016, s. 45-73.

Evren, Kenan, **T.C. Devlet Başkanı Kenan Evren’in Yeni Anayasayı Devlet Adına Resmen Tanıtma Programı Gereğince Yaptıkları Konuşmalar (24 Ekim-5 Kasım 1982)**, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 87.

Evren, Kenan, **Kenan Evren’in Anıları**, Cilt 1-2-3, Milliyet Yay., 1990, 1991.

Evren, Kenan, **12 Eylül’den Önce ve Sonra**, AD Yayıncılık, İstanbul 1997.

Evolution of Armenia’s Foreign Policy, (Armenian International Policy Reserarch), Working Paper No.13/3, s. 5.

Faik, Bedii, **İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci**, Dünya Yay., İstanbul 1967.

Fedayi, Cemal, **Türkiye’nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi(1971-1980), Osmanlı’dan İki binli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi**, 2. Baskı, Ankara 2010.

Felahi, Ekber, **Salha-yı Tebyid-i İmam Humeyni**, Merkez-i İsnad-ı İnkılab-ı İslami, Tahran 1385.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, **Anayasa Hukuku**, 8. Baskı, Yetkin Yay., Ankara 2020.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Siyasi Katılım Bağlamında İfade Özgürlüğünün Korunması”, **Türk Yargısının İfade Özgürlüğü Konusunda Kapasitesinin Güçlendirilmesi Avrupa Birliği-Avrupa Konseyi Ortak Projesi**, 7. Yuvarlak Masa Toplantısı, 25 Ekim 2016, Midi Otel Ankara.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Parlamentarizm- Başkanlık Sistemi Tartışmaları Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, S 7, Diyarbakır 2003, s. 1-34.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, “2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması (Anayasa'nın 13. maddesi)”, Antalya 26-27 Nisan 2002, Düzenleyen: Anayasa Mahkemesi, **Anayasa Yargısı**, C 19, Ankara 2002, s. 111-148.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”, **Yeni Türkiye Dergisi**, **Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi Özel Sayısı**, Mart- Nisan 2017, Yıl: 23, S 94,

Fendoğlu, Hasan Tahsin, **171 Soruda Başkanlık Sistemi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2017.

Feerick John, “Presidential Succession, (Amendment XXV)”, Edwin Meese, David F. Forte, Matthew Spalding, **The Heritage Guide to the Constitution The Heritage Foundation**, Washington DC, USA 2005, s. ix+475.

Feyzioğlu, Turhan, “Cumhuriyetçi Güven Partisi”, **CDTA**, İstanbul 1986.

Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu, “1960-1980: Görelİ Özerklik-3 (Ortadoğu'yla İlişkiler)”, Ed. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C I, İletişim Yay., İstanbul 2001, 2009.

Fırat, Melek ve Kürkçüoğlu, Ömer, “Ortadoğu’yla İlişkiler”, Ed. Baskın Oran, “**Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**”, C II, 1980-2001, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2003, 2009.

Fırat, Melek, “1960-1980: Görelİ Özerklik-3 (Yunanistan’la İlişkiler)”, DrI. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I-II**, 1980-2001, İletişim Yay., İstanbul 2009, 2010, 2001.

Fırat, Melek-Kürkçüoğlu, Ömer, “Arap Devletleriyle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001**, C II, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 551-567.

Finer, S. E., **The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics**, Pall Mall Press London 1962.

Fisher, Sydney N. (Ed.), **The Military in the Middle East: Problems in Society and Government**, Columbus, Ohio State University Press, OH 1963.

Fisher, Michael., **From Religious Disputeto Revolution**, Cambridge Harvard University Press, London 1980.

Foran, Jeffery, **Fragileresistance: SocialTransformation in Iran From 1500-Totherevolution**, WestviewPress, New York 1983.

Forte, David F. “Pocket Veto, (Art. I, Sect 7, C1.2)”, Edwin Meese III, David F. Forte, MatthewSpalding, **The Heritage Guide to the Constitution**, The Herigate Foundation, Washington DC, USA 2005, s. ix+475.

Fromkın, David, **Barışa Son Veren Barış**, İstanbul 1994.

Fuller, Graham E., Lesser, Ian O., **Balkanlar’dan Batı Çin’e Türkiye’nin Yeni Jeopolitik Konumu**, Çev. Yaşar Bülbül, Alfa, 2000.

Gaddis, John Lewis, **The Cold War: A New History**, The Penguin Press, New York 2005.

Gaddis, John Lewis, "Toward the post-Cold War World", **Foreign Affairs**, C 70, No. 2, Spring 1991, s. 102-122.

Gaddis, John Lewis, "The Cold War, the Long Peace and the Future", Michael J. Hogan (Ed.), **The End of the Cold War, Its Meaning and Implications**, Cambridge University Press, 1992, s. 21-38.

Gazioğlu, Ahmet C., **Kıbrıs Tarihi İngiliz Dönemi 1878-1960**, Lefkoşa Eylül 1997.

Gazioğlu, Ahmet C., **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs II (1878-1952) Enosis Çemberinde Türkler**, Lefkoşa 1996.

Gazioğlu, Ahmet C., **Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878)**, Lefkoşa 1994.

Gazioğlu, Ahmet C., **İngiliz İdaresinde Kıbrıs (1878-1960) I, Statü ve Anayasa Meselesi**, İstanbul 1960.

Gazioğlu, Ahmet C., **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs III (1951-1959)**, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Ankara 1998.

Gemalmaz, M. Semih, **Anayasada Olağanüstü Rejim Demokratikleşmede Sivil Toplum**, Kavram Yay., İstanbul 1995.

Gevgilili, Ali, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yay., İstanbul 1987.

Gevgilili, Ali, "Türkiye Basını", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 1, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 202-228.

Gezenferoğlu, Fazil, **Ebülfez Elçibey: Tarihten Geleceğe**, Prestij Matbaacılık, Ankara 1995.

Gezgin, Suat, "Medyanın Toplumsal İşlevi ve Kamuoyu Oluşumu", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, C 1, İstanbul 2002, s. 11-20.

Gibbons, H. Scott, **Peace Without Honour**, Ankara 1969.

Government Of Cyprus, **Review of Events In Cyprus 1955-1957**, Lefkoşa 1958.

Gorbaçov Türkiye’de (İstanbul ve Ankara Konferansları), YKY, İstanbul 1997.

Gorbaçov, Mihail, **Perestroika: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce**, Güneş Yay., İstanbul 1988.

Gökmen, Yavuz, **Özal Sendromu**, 2. Baskı, V Yayınları, Ankara 1992.

Göktaş, Abdülkadir, **Küresel Kriz ve Türkiye**, Özen Yayıncılık, Ankara 2000.

Gölcüklü, Feyyaz, **Haberleşme Hukuku**, Sevinç Matbaası, Ankara 1970.

Gömeç, Saadettin Yağmur, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 2015.

Gönenç, Aslı Yapar, “Türk Yazılı Basınında Tekelleşme Olgusu”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S 13, İstanbul 2012, s. 35-48.

Görçün, Ömer Faruk, **1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye İran İlişkileri**, Beta Basım Yayın, İstanbul 2005.

Görgülü, Güventürk, **Basında Ekonomik Bağımlılık ve Tekelleşme: 1970’lerden 1990’lara**, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1991.

Gözen, Ramazan, **Amerikan Kısılcığında Dış Politika: Körfez Savaşı, Turgut Özal ve Sonrası**, Liberte Yay., Ankara 2000.

Gözler, Kemal, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yay., Bursa 2000.

Gözler, Kemal, **Anayasa Hukukunun Genel Esasları**, Ekin Yayınevi, Bursa 2010.

Gözüpek, Yiğit Anıl, “NATO’nun Değişen Görev Tanımı: Balkanlar Örneği”, **1. Karadeniz ve Balkan Ekonomik ve Politik Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Drl. Hasan Vergil, Özcan Sezer ve Gökhan Dökmen, Zonguldak 2014.

Graziatti, Lucia Vallecillo, “The Treaty of Rome EEC and EURATOM 1957”, **ABC Research Alert**, C 5, S 3, 2018, s. 19-24.

Grossberg, Lawrence, **We Gotta Get Out of This Place: Popular Conservatism and Postmodern Culture**, New York 1992.

Gutman, Roy, **Bosna’da Soykırım Günlüğü**, Çev. Şakir Altıntaş, Pınar Yay., İstanbul 1994.

Güçhan, Gülseren, **Toplumsal Değişme ve Türk Sineması**, İmge Kitabevi, Ankara 1992.

Güldemir, Ufuk, **Kanat Operasyonu**, Tekin Yayınevi, Ankara 1985.

Güleç, Emin-İlban, Oğuzhan Mehmet-Aydemir, Burhan, “Dış Politika-kada Yumuşak Güç Unsuru Olarak Turizm: Özbekistan Örneği”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 20/2 Kış 2020, s. 287-305.

Güloğlu, Bülent ve Altunoğlu, Ender, “Finansal Serbestleşme Politikaları ve Finansal Krizler: Latin Amerika, Meksika, Asya ve Türkiye Krizleri”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 27, İstanbul 2002.

Gümüş, Adnan, Turkish Primary Education: Structure and Problems, **Education in Turkey**, Ed. Arnd-Michael Nohl, Arzu Akkoyunlu-Wigley, Simon Wigley, Waxmann Verlag GmbH, Münster 2008.

Gümüş, Musa, “Türkistan da Vatan Müdafaacıları Korbaşlar Hareketi ve Enver Paşa”, **Tarih Okulu Dergisi**, S 24, 2015, s. 649-682.

Günay, Durmuş ve Aslı Günay, “1933’ten Günümüze Türk Yükseköğretiminde Niceliksel Gelişmeler”, **Yükseköğretim ve Bilim Dergisi**, C 1, S 1, 2011, s. 1-22.

Güney, Nurşin A., “AKKA’nın Yeni Koşullara Uyarlanması ve Türkiye’nin Güvenliği”, **En Uzun On Yıl**, Drl. Gencer Özcan ve Şule Kut, 2. Baskı, Büke Yayıncılık, İstanbul 2000.

Gündoğan, Ünal, “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme,” **Ortadoğu Analiz**, C 3, S 29, Mayıs 2011, s. 75-96.

Güner, Engin, **Özal'lı Yıllarım**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2000.

Güner, Serdar, "The Turkish-Syrian War of Attrition: The Water Dispute", **Studies in Conflict and Terrorism**, S 20, 1997, s. 105-116.

Günesen, Fikret, **Çanakkale Savaşları**, İstanbul 1989.

Güneş, Şule, "12 Mil Sorunu ve Ege'nin Yarı Kapalı Statüsü", **Dış Politika**, C IV, S 1, Nisan 1995.

Güney Kafkasya'nın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1993.

Gürbüz, M. Vedat, **Kafkasya'da Siyaset, Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler**, Kadim Yay., Ankara 2012.

Gürel, Şükrü S., **Kıbrıs Tarihi (1878-1960)**, Ankara 1984, 1964.

Gürel, Şükrü S., **Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)**, Ümit Yay., Ankara 1993.

Gürsoy, Nilüfer Bayar, **27 Mayıs Darbesi ve Bizler**, Timaş Yay., İstanbul 2014.

Gürün, Kamuran, "Ege Sorunu", **Yeni Türkiye Türk Dış Politikası Özel Sayısı**, C 1, S 3, 1995.

Güryay, Tarık, **Bir İktidar Yargılanıyor**, Cem Yayınevi, İstanbul 1971.

Güven, Ertuğrul, "Türk-Yunan Uzlaşmazlığında Ege Sorunlarının Aşılması", **21. Yüzyıl Dergisi**, Nisan 2010, S 16.

Güven, Merve, **1980 Sonrası Türk Resminde Konu ve Güven**, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı Resim Öğretmenliği Programı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2012.

Güven, İsmail, **Türkiye’de 1950-1980 Yılları Arasında Örgün Eğitimde Yapısal Değişme ve İdeoloji Arasındaki İlişkiler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Güvenç, Nazım, **Kıbrıs Sorunu Yunanistan ve Türkiye**, İstanbul 1984.

Güz, Nurettin, Hayrullah Yanık, Ceren Yegen, “İletişim Fakülteleri Eğitim Sistemine Yönelik Yeni Bir Yaklaşım”, **International Journal of Social Sciences and Education Research**, 3(5), 2017, s. 115-129.

Hacıoğlu, Sevim, “Çifte Vatandaşların İsim Tercihleri”, **89 Göçü, Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç**, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalihioğlu, Mehmet Hacısalihioğlu, BAL-KAR, BALMED, İstanbul 2012, s. 493-588.

Hacısalihioğlu, Mehmet, “Minorities in the Balkans and the Issue of Toponymy: the Bulgarian Case” **Proceedings of the International Conference on Minority Issues in the Balkans and the EU**, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, İstanbul 2007, s. 61-78.

Hacısalihioğlu, Mehmet, **Doğu Rumeli’de Kayıp Köyler. İslimye Sancağı’nda 1878’den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler**, Bağlam Yay., İstanbul 2008.

Hacısalihioğlu, Mehmet, Gencer Özcan, “Balkanlar’da Yer İsimlerini Değiştirme Siyaseti: Avusturya, Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye Örnekleri”, **Türk Tarihinde Balkanlar / Balkans in the Turkish History**, Eds. Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik, Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Sakarya 2013, s. 1327-1354.

Hacısalihioğlu, Mehmet, “Makedonya”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 27, Ankara 2003, s. 437-444.

Hacısalihioğlu, Mehmet, “Sosyalist Dönemde Romanya”, **Balkanlar El Kitabı, Cilt II: Çağdaş Balkanlar**, Çorum, Karam-Vadi, Ankara 2007, s. 551-563.

Hacısalihoglu, Mehmet, “Yunanistan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 43, İstanbul 2013, s. 586-595.

Hakeri, Bener Hakkı, **Başlangıcından 1878’e Dek Kıbrıs Tarihi**, Ankara 1993.

Hale, William, **Turkish Foreign Policy since 1774**, Routledge, New York 2013, s. 104-134.

Hale, William (Çev. Petek Demir), **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Mozaik Yay., İstanbul 2003.

Hale, William M., **Turkish Politics and the Military**, Routledge, London and New York 1994.

Hale, William, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul 1996.

Hale, William, “Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis”, **International Affairs**, Cilt: 68, No. 4, 1992, s. 679-692.

Halhalli, Bekir, “Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989)”, **Birey ve Toplum Dergisi**, Güz 2014, C 4, S 8, s. 75-96.

Hall, Stuart, “Otoriter Popülizm: Jessop ve Ötekilere Yanıt”, **Emperyalizmin Bunalımı Dosyası**, Çev. Kudret Emiroğlu, Alan Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 61-81.

Halliday, Fred, **Iran: Dictatorship and Development**, New York 1979.

Halk Oylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2008.

Harp Akademileri Komutanlığı, **Küresel ve Bölgesel Kapsamda Sorunlarımız**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1999.

Harp Akademileri Komutanlığı, **Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş’ın Harp Akademilerinde Verdiği Konferans; Kıbrıs’la İlgili Son Politik Gelişmeler**, İstanbul 1991.

Harris, George, "The Role of the Military in Turkey: Guardians or Decision-Makers?", **State, Democracy and the Military Turkey in the 1980s**, Ed. Metin Heper and Ahmet Evin, Walter de Gruyter, Berlin ve New York 1988, s. 177-200.

Harris, S. George, **Troubled Alliance: Turkish-American Problems in Historical Perspectives**, American Enterprise Institute, Washington 1972.

Hanhimaki, Jussi M. ve Westad, Odd Arne (Ed.), **The Cold War: A History in Documents and Eyewitness Accounts**, Oxford University Press, 2003.

Hansen, Brent, **The Political Economy of Poverty, Equity, and Growth: Egypt and Turkey**, Oxford University Press, New York 1991.

Hasgüler, Mehmet, **Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim Politikalarının Sonu**, İletişim Yay., İstanbul 2000.

Hatipoğlu, Murat, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954)**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997.

Hatiboğlu, Zeyyat, **Yeniden Dirilen Türkiye Ekonomisi-24 Ocak 1980 ve Ötesi**, İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yayını, İstanbul 1989.

Haynes, George H., **The Senate of the United States: It's History and Practice**, (2 vols.), U.S. 1938.

Heper, Metin-Evin, Ahmet. (ed.), **State, Democracy, and the Military: Turkey in the 1980s**, Berlin and New York, 1988.

Heper, Metin, Turgut Özal's Presidency: Crisis and the Glimmerings of Consensus", **Politics in the Third Turkish Republic**, Westview Pres, San Francisco 1994, s. 187-198.

Heper, Metin, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, İstanbul 2011.

Heraclides, Alexis, **Yunanistan ve "Doğu'dan Gelen Tehlike" Türkiye: Türk-Yunan İlişkilerinde Çıkmazlar ve Çözüm Yolları**, İletişim Yay., İstanbul 2002.

Hermann, F. Charles, “Changing Course: When Governments Choose to Redirect Foreign Policy”, **International Studies Quarterly**, Cilt: 34, No 3, 1990, s. 3-21.

Hobsbawm, Eric, **Kısa Yirminci Yüzyıl**, Çev. Yavuz Alogan, Sarmal, İstanbul 2003.

Yusuf, Ziya, “Birinci Dünya Savaşı’nda Kıbrıs”, **Dördüncü Askeri Tarih Semineri**, Bildiriler, Ankara 1989, s. 426.

Holsti, J, Kal, “Restructuring Foreign Policy: A Neglected Phenomenon In Foreign Policy Theory”, **Change in the International System, Essays on the Theory and Practice of International Relations**, Ed. Kal J. Holsti, Edward Elgar publishing Company, Vermont 1991, s. 83-101.

Hoogland, Eric, “Iran and Central Asia”, **From the Gulf to Central Asia, Players in the New Great Game**, Ed. Anoushiravan Ehteshami, the University of Exeter Press, Exeter, 1994, s. 114-128.

Howison, Jeffrey D. **Ronald Reagan and the Shaping of the American Conservative Movement**, Routledge, New York 2014, s. 167-191.

Hösch, Edgar, **Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart**, 2. Baskı, C. H. Beck, Münih 1993.

Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965), C 3; (17 Kasım 1974-12 Kasım 1979), C 6; (12 Kasım 1979-9 Kasım 1989), C 7, Yay. Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., Ankara 2013.

Hüseyinoğlu, Pınar, **İran’da Ulemanın Sosyo-Politik Gücü (1921-2009)**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Hüseyini, Seyid Rıza, “Savak, Destgah-ı Serkub ve Fişar”, **Kitab-ı Mah Tarih ve Coğrafya**, Di 1388, Şomare: 140, s. 44-51.

Hüsman, Hadi, **Hatırladıklarım Düşündüklerim**, Baha Matbaası, İstanbul 1975.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972, Devlet Planlama Teşkilatı.

İlıcak, Nazlı, **Demokrasiye İnce Ayar**, Doğan Kitap Yayını, İstanbul 2013.

İlman, Arif, Dönmez, Cengiz, “12 Mart 1971 Muhtırası Sonrasında Kurulan Koalisyonlara Örnek: Birinci Ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükûmetleri”, **CTAD**, Yıl:11, S 21, Bahar 2015, s. 163-198.

Ioannides, Christos P., **In Turkey’s Image-The Transformation of Occupied Cyprus into a Turkish Province**, New Rochelle Publications, New York.

Işık, İhsan, “1994 Ekonomik Krizi ve Ticari Bankalar Üzerine Etkileri: Deneysel Bir Çalışma”, **İMKB dergisi**, Yıl 5, S 20, Ekim-Kasım-Aralık 2001.

İbrahim Sadık Betahayı Asil-Gulam Rıza Sarraf Yazdi-Muhsin Sabri, “Nakş ve Tesir-i Hizb-i Adalet ve Tevsia Der Gestereş-i Revabıt-İran ve Türkiye”, **Fasılname-i Tehasis-i Ulûm-ı Siyasi**, Şomare: 19, Tabistan 1391, s. 176-177.

İçel, Kayıhani, “Devletle Basın Arasındaki İlişkiler”, **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No.3, İstanbul 1983, s. 30-56.

İkizer, Hasan, “**Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Gerçeği**”, I. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu Sempozyum Bildiri Kitabı, Ankara 2009.

İlgazi, Abdullah, “Avrupa Birliği İlerleme Raporlarındaki Yansımalarıyla İnsan Hakları Konusunda Türkiye’den Beklentiler ve Yaşanan Gelişmeler”, **İnternational Davraz Congress on Social and Economic Issues Shaping the Worlds’ Future: New Global Dialogue**, Isparta 24-27 Eylül 2009, s. 2255-2270.

İlyas, Ahmet, “27 Mayıs Askeri Darbesi’nin Sancıları ve Orduda Tasfiyeler (1960-1964)”, **Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi (timad)**, S 22, 163-179.

İnal, Turgut, “1982 Anayasasının Getirdiği Sıkıntılar İle Anayasa Yargısına Genel Bakış”, **Anayasa Yargısı**, AYM Yayını, No. 32, Ankara 1996, s. 176-177.

İnsel, Ahmet-Bayramoğlu, Ali (ed.), **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, İletişim Yay., İstanbul 2004.

İnsel, Ahmet, “Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Ed. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 41-57.

İsen, Can Kaya, **Geliyorum Diyen İhtilal 22 Şubat 21 Mayıs**, Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul 1964.

İsmail, Sabahattin, **150 Soruda Kıbrıs Sorunu**, Kastaş Yay., İstanbul 1998.

İsmail, Sabahattin, **Kıbrıs Cumhuriyeti’nin Doğuşu, Çöküşü ve KKTC’nin Kuruluşu (1960-1983)**, Akdeniz Haber Ajansı Yayınları.

Istinata za “Văzroditelniya Protses”. Dokumenti ot arhiva na Politbyuro i TsK na BKP, Proje müdürü Ahmed Dogan, Ed. Samuel Levi, Institut za Izsledvane na Integraciyata, Sofya 2003.

İşyar, Ömer Göksel, **Karşılaştırmalı Dış Politikalar: Yöntemler-Modeller-Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası**, Bursa 2013.

İzzetgil, Elşan, “2016 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti: Şeki”, **Türk Dünyası Kültür Başkentleri**, Ed. Fırat Yıldız, Nobel, Ankara 2020, s. 249-291.

Johnson, Lyndon B. ve İsmet İnönü, “President Johnson and Prime Minister Inonu: Correspondence between President Johnson and Prime Minister Inonu, June 1964, as Released by the White House, January 15, 1966”, **Middle East Journal**, C 20, S 3, 1966, s. 386-393.

Jouehati, Murhaf, “Water Politics as High Politics: The Case of Turkey and Syria”, **Reluctant Neighbor: Turkey’s Role in the Middle East**, ed. Henri J. Barkey, U.S. Institute of Peace Press, Washington 1996, s. 131-146.

Juergensmeyer, Mark, **Yeni Soğuk Savaş: Dini Milliyetçilikler Seküler Devleti Tehdit Ediyor**, ter. A. Yalçın, Pınar Yay., İstanbul 2001.

Jukov, Yuriy, **SSSR-SŞA: Daroga Dlinново v Semdisyat Let**, İzdatelstvo Politiçeskoj Literaturı, Moskova 1988.

Kabacalı, Alpay, **Türkiye’de Gençlik Hareketleri**, Gürer Yay., İstanbul 2007.

Kabacalı, Alpay, **Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1990.

Kadıoğlu, Zeynep, “Promosyonlar”, **Hediye Kitabı**, Ed. E. G. Naskali, A. Koç, Kitabevi Yayını, İstanbul 2007.

Kafaoğlu, A. Başer, **Türkiye Ekonomisi Yakın Tarih-1**, Kaynak Yay., İstanbul 2004.

Kalaycı, Nurdan, **Cumhuriyet Döneminde İlköğretim Hükümet Programları ve Uygulamalar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1988.

Kalaycıoğlu, Ersin, “1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi, Neo-patrimonyalizm ve İstikrar”, **Tarih ve Demokrasi: Tarrık Zafer Tunaya’ya Armağan**, Drl. Öğretim Üyeleri Derneği, Cem Yayınevi, İstanbul 1992, s. 87-126.

Kalinova, Evgeniya ve Iskra Baeva (eds.), “**Văzroditelniyat Proces**”. **Vol. 1: Bălgarskata Dăržava i Bălgarskite Turci (Sredata na 30-te – naçaloto na 90-te godini na XX vek)**, **Vol. 2: Meždunarodni izmereniya (1984-1989)**, Dăržavna Agenciya “Arhivi”, Sofya 2009.

Kalkan, Mustafa, **Sovyetler Birliği’nin ve Rusya Federasyonu’nun Orta Asya Üzerindeki Stratejik Planları**, Bilge Sanat Kültür Yay., İstanbul 2007.

Kalkınma Bakanlığı, **Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)**, Ankara 2013.

Kalkınma Planı(Birinci Beş Yıl) 1963-1967, Devlet Planlama Teşkilatı, Ocak 1963.

Kamil, İbrahim, **Bulgaristan Türkleri ve Göçler. Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri (1944-1989)**, 8 cilt, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2018.

Kamusella, Tomasz, **Ethnic Cleansing During the Cold War: The Forgotten 1989 Expulsion of Turks from Communist Bulgaria**, Routledge, London & New York 2019.

Kanbolat, Hasan-Nazmi Gül, “Kafkasya’da Javaheti (Gürcistan) ve Krasnodar (Rusya) Ermenileri’nin Jeopolitiği ve Özerklik Arayışları”, **Stratejik Analiz**, C 1, S 6, Ekim 2000.

Kandiller, Rıza, “1990’lı Yıllarda İzlenen Para Politikası ve Değerlendirilmesi”, **Hazine Dergisi**, İstanbul 1997, s. 1-4.

Kapani, Münci, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1995.

Kaplan, Yusuf, “Türk Sineması”, **Dünya Sinema Tarihi**, Ed. Geoffrey-Nowell-Smith, Kabalcı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2008.

Kara, Abdulvahap, **Turgut Özal ve Türk Dünyası; Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2012.

Kara, Muzaffer Ayhan, **Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon**, 3. Baskı, BingBang Yay., Ankara 2015.

Karabıçak, Mevlüt, “Türkiye’de Ekonomik İstikrarsızlığın Tarihsel Gelişim Süreci”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 5, S 2, 2000, s. 49-65.

Karacasulu, Nilüfer, “Türk Dış Politikasında İran”, **Uluslararası IV. Türk Dış Politikası Sempozyum: Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Bildiri Kitabı**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara 2010.

Karaçor, Zeynep ve Alptekin, Volkan, “1980 Sonrası İstikrar Politikaları Işığında Türkiye Ekonomisinin Trend Analizi Yardımıyla Değerlendirilmesi”, **S.Ü. İ.İ.B.F. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 2006, s. 307-342.

Karaköz, Betül, **Yeni Dünya Düzeninde Kültür Olgusu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2003.

Karaköz, Betül, **Mutlakıyetçi Devlet'ten Hukuk Devleti'ne, Hukuk Devleti'nden Dünya Sistemi'ne: Sivil Uygarlığın Kurumsallaşma Süreci**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Karakartal, Bener, "Bir Siyasal Katılma Türü Olarak Referandum ve 1961 Türk Anayasa Referandumu", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası-Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'in Anısına Armağan**, C XXXVIII, S 3-4, 1984, s. 161-206.

Karakaya, Nihat, **Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu Demokrasi, Laiklik ve Cumhuriyete Adanmış Bir Ömür**, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2008.

Karanis, Fikri, **Koltuk Değnekli Demokrasi ve 27 Mayıs Darbesi**, Ajans Medya, İstanbul 1994.

Karataş, Murat, "Türkiye'de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükûmet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", **Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, 2 (3), 2019, s. 69-110.

Karavar Öz, Hilal, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Üçüncü Büyük Devallüasyonu 10 Ağustos 1970 Kararları ve Etkileri", **Mediterranean Journal of Humanities**, C VIII, S 2, 2018, s. 379-391.

Karavelioğlu, Kâmil, **Bir Devrim İki Darbe 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül...**, Güner Yay., İstanbul 2007.

Karluk, Rıdvan, **Avrupa Birliği Türkiye İlişkileri: Bir Çıkılmaz Sokak**, Beta Yay., İstanbul 2013.

Karluk,Rıdvan, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta Yay., İstanbul 2005.

Karluk, Rıdvan, **Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm**, Beta Yay., İstanbul 2009.

Karluk, S. Rıdvan, Küçüksakarya, Sevilay, “Opening up the Economy of Turkey to the Outside World: The Stabilization Decisions of January 24th 1980, Economic Situation in pre and Post January 24th Period”, **Chinese Business Review**, V 15, N 6, 2016, s. 265-281.

Karluk, S. Rıdvan, “Türkiye Ekonomisinde 1980 Öncesi ve Sonrası Yaşanan Krizlere Yönelik İstikrar Politikaları”, **Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri**, Ed. Halil Seyidoğlu, Rıfat Yıldız, Arıkan Basım Yayın, İstanbul 2006.

Karluk, Rıdvan, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta, İstanbul 1998.

Karpat, H. Kemal, **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, Timaş, 2007, 2013.

Karpat, Kemal, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yay., İstanbul 2010.

Karpat, Kemal, “The Military and Politics in Turkey, 1960-1964: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution”, **American Historical Review**, C 75, S 6, 1970, s. 1654-83.

Karpat, Kemal H., “Military Interventions: Army-Civilian Relations in Turkey Before and After 1980”, **State, Democracy and the Military Turkey in the 1980s**, Ed. Metin Heper and Ahmet Evin, Walter de Gruyter, Berlin ve New York 1988, s. 137-158.

Karpat, Kemal H., “Turkish-Soviet Relations”, **Turkey's Foreign Policy in Transition, 1950-1975**, Ed. Kemal Karpat, E.J.Brill, Leiden 1975, s. 73-108.

Karpat, H. Kemal, “The Foreign Policy of the Central Asian States, Turkey and Iran”, **Turkish Foreign Policy: Recent Developments**, Ed. Kemal H, Karpat, Wisconsin Madison, 1996, s. 101-119.

Karşıcı, Gülay, “Müzik Türlerine İdeolojik Yaklaşım: 1970-1990 Yılları Arasındaki TRT Sansürü”, **Folklor/Edebiyat**, C 16, S 61, 2010, s. 169-178.

Kasım, Kamer, “Foreign Policies of the Caucasus Republics”, **Russia, Central Asia and the Caucasus**, Ed. Yaşar Sarı and Seyit Ali Avcu, Bölüm 7, Eskişehir Anadolu University Press, Eskişehir 2020.

Kasım, Kamer, “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Kafkasya Faktörü”, **Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya**, Ed. Emine İnanır, Osman Köse ve Yasemin Ulutürk, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s. 171-187.

Kasım, Kamer, “American Policy towards the Nagorno-Karabakh Conflict and Implications for its Resolution”, **Trapped Between War and Peace: The Case of Nagorno-Karabakh**, Ed. Gulshan Pashayeva and Fuad Chiragov, Center for Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, Baku 2018, s. 236-237.

Kasım, Kamer, “Dağlık Karabağ Sorununun Bölgesel Etkileri”, **Diplomasi ve Savaşın Değişen Rolü**, Ed. Tayyar Arı ve Kadem Özlem, 10. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi, Bursa, 8-10 Ekim 2018, s. 39-54.

Kasım, Kamer, “Kıbrıs Sorununda Enerji Boyutu”, **2. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Sempozyumu**, Trabzon 15-16 Kasım 2018, s. 170-186.

Kasım, Kamer, “The Impact of Turkish-Russian Normalization Process to Security of the Black Sea”, **V. International Blue Black Sea Congress Proceedings**, Ed. Alaeddin Yaçınkaya, Arzu Al ve Hakan Mehmetcik, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul Mart 2017, s. 396-405.

Kasım Kamer ve Eren Kasım, Elif, “Taiwan-Cyprus-Kosovo Cases: Differences and Similarities”, **Journal of Administrative Sciences/ Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 15, No. 30, 2017, s. 553-572.

Kasım, Kamer, “Türkmenistan Dış Politikası”, **Türkmenistan**, Ed. Kamer Kasım, Atatürk Araştırma Merkezi, 2016, s. 97-130.

Kamer Kasım, “Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu: Türkiye’nin Üyelik Süreci Bakımından Değerlendirme”, **Yeni Türkiye**, C 5, S 64, Eylül-Aralık 2014, s. 3832-3842.

Kasım, Kamer, “Armenia’s Foreign Policy: Small State Irredentism”, **Review of Armenian Studies**, No. 25, 2012, s. 133-150.

Kasım, Kamer, “ABD’nin Karadeniz Politikası”, **Global Strateji**, Yıl: 3, S 12, Kış 2008, s. 108-119.

Kasım, Kamer, “Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Kıbrıs Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış**, C 1, S 1, Kış, 2007, s. 57-72.

Kasım, Kamer, “Türk-Amerikan İlişkilerinde Temel Parametreler”, **Global Strateji**, S 7, Sonbahar 2006, s. 39-50.

Kasım, Kamer, “The Transportation of Caspian Oil and Regional Stability”, **Journal of Southern Europe and The Balkans**, C 4, No. 1, May 2002, s. 36-45.

Kasım, Kamer, “NATO-ABD-AB İlişkilerine Etkisi Bakımından Ortak Avrupa Dış ve Güvenlik Politikası”, **Ankara Avrupa Çalışmaları**, Bahar 2002, s. 87-99.

Kasım, Kamer, “The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process”, **Armenian Studies**, No. 2, June-July-August 2001, s. 170-185.

Kasım, Kamer, “The Nagorno-Karabakh Conflict From Its Inception to the Peace Process”, **Armenian Studies**, Vol.1, No.2, Summer 2001.

Kasım, Kamer, “Ermenistan’ın Dış politikası: Ter Petrosyan ve Koçaryan Dönemleri Arasındaki Farklılıklar ve Benzerlikler”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C II, ASAM, Ankara 2003.

Kasım, Kamer, “Armenia’s Foreign Policy: Basic Parameters of Ter-Petrosyan and Kocharian Era”, **Review of Armenian Studies**, Vol.1, No.1, 2002.

Kasım, Metin, H. Deniz Atayeter, “1960’lı Yıllarda Türk Sinemasında Toplumsal Gerçekçilik”, **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 4/1, Eylül 2012.

Kasimoğlu, Erten, **Eski Günler Eski Defterler**, Temmuz 1987, Lefkoşa.

Kaşıkcı, Nihat ve Yılmaz Hasan, **Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**, Türkar Yay., Ankara 2000.

Kaya, Yakup-Hüseyin Şahin, "Türk Siyasal Yaşamında Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi", **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 2018, S 19, s. 515-540.

Kaya, Ayhan Senem Aydın Düzgit, Yaprak Gürsoy ve Özge Onursal, "Giriş", **Avrupa Birliği'ne Giriş**, Drl. Ayhan Kaya, Senem Aydın Düzgit, Yaprak Gürsoy ve Özge Onursal, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 1-22.

Kaya, Ayşe, "Mali Sürdürülebilirlik: Teori ve Türkiye Uygulaması", **Türkiye Bankalar Birliği Dergisi**, İstanbul 2013.

Kaya, A. Raşit, **İktidar Yumağı**, İmge Kitabevi, Ankara 2009, 2016.

Kayabalı, İsmail ve Arslanoğlu, Cemender, **Türkiye'de 12 Eylül 1980 Öncesi Anarşi ve Terör Hareketleri II**, Filiz Matbaacılık, Ankara 1984.

Kayacan, Derya, **1960 Darbesinin Üniversitelere Müdahalesi ve 147'lerin Tasfiyesi**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

Kayalı, Kurtuluş, **Ordu ve Siyaset (27 Mayıs-12 Mart)**, İletişim, İstanbul 1994, 2015.

Kaynar, Mete Kaan (Derleyen), **Cumhuriyet Dönemi Siyasi Partileri 1923-2006**, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Kazgan, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009; Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1999.

Kazgan, Gülten, **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001): Ekonomi Politik Açısından Bir İrdeleme**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.

Keddie, Nikki R., **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, Yale University Pres, London 2003.

Kejanlıoğlu, Beybin, “Türk Basınında Demokrasi: Milliyet Gazetesi Örneği (1971)”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C 50, S 3, 1995, s. 231-249.

Kelsen, Hans, **General Theory of Law and State**, Translated By Anders Wedberg, Cambridge, Massachusetts, USA, Third Printing, The 20th Century Legal Philosophy Series, Harvard Universty Press, 1949.

Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev. Birtane Karanakçı, İş Bankası Yay., 2001.

Kepel, Gilles, **Cihat, İslamcılığın Yükselişi ve Gerilemesi**, Ter. H. Bayrı, Doğan Kitap, İstanbul 2001.

Kepenek, Yakup, **Türkiye Ekonomisi**, 25. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul 2012.

Keridis, Dimitris, “Earthquakes, Diplomacy, and New Thinking in Foreign Policy”, **World Affairs**, Vol. 30, No: 1, Winter 2006, s. 207-214.

Keser, Ulvi, **Kıbrıs'ta Kanlı Noel; 24 Aralık 1963**, Akdeniz Haber Ajansı Yay., İstanbul 2019.

Keser, Ulvi, “Kıbrıs Barış Harekâtı'na Uzanan Bir Dost Eli; Pakistanlı Doktorlar”, **Mare Nostrum'dan Casus Belliye Bizim Deniz Akdeniz**, Besabes Yayıncılık, Ankara 2013, s. 26-32.

Keskin, Hakan, **Doğru Sanılan Yanlışlarla Avrupa Birliği**, Genişletilmiş İkinci Baskı, T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Ankara 2010.

Keyder, Nur, **Para, Teori, Politika, Uygulama**, Beta Dağıtım, İstanbul 1998.

Keyhan, 21 Tarih-i Sani 1434 (14 İsfend 1391), Şomare: 20445.

Khosrokhavar, F., Roy, O., **İran: Bir Devrimin Tükenişi**, Çev. İ. Yerguz, Metis Yay., İstanbul 2000.

Kılıçbay, Ahmet, **Türk Ekonomisi: Modeller, Politikalar, Stratejiler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 3. Baskı, Ankara 1991.

Kılınç, Mustafa, **Türkiye’de Mesleki Teknik Eğitim Tarihi (1886-1986)**, Pegem Akademi, Ankara 2016.

Kışlalı, Ahmet Taner, **Öğrenci Ayaklanmaları**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.

Kızılot, Şükrü, ve Durmuş, Mustafa, “Ekonomik Kriz ve Kamu Maliyesi”, Ed. Ömer Faruk Çolak, **Kriz ve IMF Politikaları**, Alkım Yay., 2002, s. 95-153.

Kıbaroğlu, Ayşegül ve Gürsoy, Sezin İba, “Water-energy-food nexus in a transboundary context: the Euphrates-Tigris river basin as a case study”, **Water International**, C 40, S 5-6, 2015, s. 824-838.

Kıbaroğlu, Ayşegül ve Maden, Tuğba Evrim, “An Analysis of the Causes of Water Crisis in the Euphrates-Tigris River Basin”, **Journal of Environmental Studies and Sciences**, S 4, 2014, s. 347-353.

Kıbaroğlu, Ayşegül, “Cooperation for Development: Emerging Frameworks for Sharing Benefits in the Euphrates-Tigris Basin”, **Boğaziçi Journal**, C 20, S 1-2, 2006, s. 135-152.

Kıbaroğlu, Ayşegül, “Fırat-Dicle Havzası Sınıraşan Su Politikalarının Evrimi: İşbirliği için Fırsatlar ve Tehditler”, **Ortadoğu Analiz**, C 4, S 43, 2012, s. 70-83.

Kıbaroğlu Ayşe ve Tuğba Evrim Maden, “An Analysis of the Causes of Water Crisis in the Euphrates-Tigris River Basin”, **Journal of Environmental Studies and Sciences**, S 4, 2014.

Kilci, Metin, **Başlangıcından Bugüne Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları (1984-1994)**, T.C. Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1994.

Kili, Suna, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1976.

Kili, Suna, **Türk Anayasa Metinleri**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000.

Kireyev, N.G., (ed.), **Turtsiya Mejdu Evropoy i Aziey**, İnstitut Vostovedenie RAN ve İnstitut İzüçeniya İzrailya i Blijnevo Vostoka, Kraft+ İV RAN, Moskova 2001.

Kirişçi, Kemal, “Türk-Amerikan İlişkileri: Belirsizlikten Yakınlaşmaya”, **Avrasya Dosyası**, ABD Özel Sayısı, Yaz 2000, s. 68-89.

Kissinger, Henry, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, Mart 2000.

Kissinger, Henry, **Dünya Düzeni**, Çev. Sinem Sultan Gül, Boyner Yay., 2014.

Koalisyon Hükûmetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükûmet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C I, II, III, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, TBMM Başkanlığı Yay., 2015.

Kocaoğlu, Mehmet, “Kürtçülüğün Siyasi Bir Sorun Haline Dönüştürülmesinde ve Kürtçülük Faaliyetlerinde İran Faktörü”, **Avrasya Dosyası**, Ankara İlkbahar 1995, s. 104

Koç, Yıldırım, **Kuruluşunun 50. Yıldönümünde (Belgelerle) Türkiye Öğretmenler Sendikası Tarihi (1965-1971)**, 2. Baskı, Kuzgun Kitap, Bursa 2015.

Koçaş, Sadi, **12 Mart Anıları**, Cem-May Dağıtım, İstanbul 1978.

Koçaş, Sadi, **Atatürk'ten 12 Mart'a... Anılar**, C 4, İstanbul 1977.

Kodal, Tahir, “Makedonya'nın Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye”, **Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIV/29, 2014/Güz, s. 377-396.

Kodaman, Timuçin, **Fırat-Dicle Meselesi ve Türkiye-Suriye İlişkileri**, Asil Yayıncılık, Ankara 2007.

Kohen, Sami, “Şam’ın Şekeri”, **Milliyet**, 24 Ağustos 1986, s. 18.

Koka, Şecaettin, “Sosyalist Yugoslavya Dönemi”, **Balkanlar El Kitabı**, 2. Cilt: **Çağdaş Balkanlar**, Ed. B. A. Gökdağ, O. Karatay, 2. Baskı, Akçağ, Ankara 2013, s. 23-32

Koloğlu, Orhan, **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul 2006.

Kongar, Emre, **Küresel Terör ve Türkiye**, 2. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001.

Kongar, Emre, **Tarihimize Yüzleşmek**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

“Konseptsiya Natsionalnoy Bezopaznosti Rossiyskoy Federatsii”, **Rossiyskaya Gazeta**, 26 Aralık 1997.

Korkmaz, Murat, Güran Yahyaoglu, İrfan Günsel, “Avrupa Birliği Sürecinde Kıbrıs Sorunu ve Bu Soruna Avrupa Birliği’nin Yaklaşımı”, **Avrupa Birliği ve Türkiye ile İlişkileri**, Dr. Ali Ayata ve Murat Erçan, Nobel Yayıncılık, Ankara 2012, s. 497-512.

Korkut, Hüseyin, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yay., İstanbul 1983.

Kornienko, G.M., **Halodnaya Vayna: Svidetelstvo yitö Uçastnika**, Mejdunarodnie Otnaşeniya, Moskova 1995.

Kouchouk, M. Fazıl, **The Voice of Cyprus**, Lefkoşa, Kasım 1956.

Köse, Salih, “24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumsal Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi”, **Devlet Planlama Teşkilatı**, Yayın No: 2508, 2000.

Köse, Talha, “İran Nükleer Programı Orta Doğu Siyaseti”, **SETA**, Ankara 2008.

Krauthammer, Charles, “The Unipolar Moment”, **Foreign Affairs**, C 70, No. 1, 1990/1991, s. 23-33.

Krauthammer, Charles, “The Unipolar Moment Revisited”, **The National Interest**, No. 70, 2002-2003, s. 5-18.

“Kronoloji”, **89 Göçü. Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç**, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalihoglu, Mehmet Hacısalihoglu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012, s. 637-648.

Kubiçek, Paul, “The Earthquake, Europe, and Prospects for Political Change in Turkey”, **Middle East Review of International Affairs**, Vol. 5, No. 2, Summer 2001, s. 34-4.

Kubiçek, Paul, “The Earthquake, Civil Society, and Political Change in Turkey: Assessment and Comparison with Eastern Europe”, **Political Studies**, Volume 50, Issue 4, s. 761-778.

Kudayarov, K. A., “Ekonomičeskaya Sreda Turetsko-Kirgizskikh Otnoşeniy v Postsovetkiy Period”, **Sotsialniye i gumanitarniye nauki. Otoçestvenaya i zarubejnaya literatura. Vostokovedeniya i Afrika-nistika: Referativniy Jurnal**, S 4, 2018, s. 36-47.

Kudayarov, K.A., “The Turkish-Kyrgyz Cooperation in Military Sphere”, **Bulletin of Volga Region Institute of Hministration**, 2015, 6. (51), s. 101-106.

Kulwant Kaur, “United Nations and Gulf Crisis”, **India Quarterly**, January-June 1992, Vol. 48, no. 1/2, January-June 1992.

Kuniholm, Bruce, R., “Turkey and the West”, **Foreign Affairs**, Spring 1991, s. 35-47.

Kurt, Hüseyin, “Adalet Partisi-Demokrat Parti’nin Mirasçısı”, **İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler**, Ed. Turgay Uzun, Ankara 2013.

Kuruç, Bilsay, “Türkiye’de Plancılığın İlk On Yılı: Altmışlı Yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı”, **1960’lı Yıllar**, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay., İstanbul 2017.

Kurumahmut, Ali, “Ege’de Egemenliği Tartışmalı Adalar Sorununun Ortaya Çıkışı”, **Ege’de Temel Sorun, Egemenliği Tartışmalı Adalar**, TTK Yay., Ankara 1998, s. 22.

Kurzman, Charles, **Unthinkable Revolution in Iran**, Harvard University Pres, Massachusetts 2004.

Kut, Gün, “Burning Waters: The Hidropolitics of the Euphrates and Tigris”, **New Perspectives on Turkey**, S 9, 1993, s. 1-17.

Kut, Gün, “Türk Dış Politikasında Su Sorunu”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. Faruk Sönmezoğlu, Der Yay., İstanbul 1994, s. 225-230.

Kut, Şule, **Balkanlar’da Kimlik ve Egemenlik**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2005.

Kut, Şule, “Türk Dış Politikasında Ege Sorunu”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Drl. Faruk Sönmezoğlu, Der Yay., İstanbul 1998.

Kut, Şule, “Yugoslavya Bunalımı ve Türkiye’nin Bosna-Hersek Politikası”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. Faruk Sönmezoğlu, Der Yay., İstanbul 1994, s. 159-179.

Kuyucu, Michael, “Türk Medyasında Mülkiyet: Ulusal ve Yabancı Sermayenin Türkiye’deki Medya Yatırımları”, **Prof. Dr. Ersan İlal’e Armağan İletişim ve ...**, Ed. A. Aziz, S. Sungur, Hiperlink Yay., İstanbul 2014, s. 269-302.

Kuyucu, Michael, **Türkiye’de Medya Ekonomisi**, Esen Kitap, İstanbul 2012.

Kuzio, Taras, **Ukraine Under Kuchma**, Macmillan Press Ltd., London 1997.

Kuzmina, E.M., **Ekonomičeskoye pazvitie stran Tsentralnoy Azii Ekonomičeskoye razvitie stran Tsentralnoy Azii**, İn-t ekonomiki, Moskova 2010, s. 25.

Kuzu, Burhan, **Yürütme Organının Düzenleyici İşlem Yapma Yetkisi ve Güçlendirilmesi Eğilimi**, İstanbul 1987.

Küçük, Fazıl, **Mücadelemizin Görkemli Günleri**, Dr. Altay Sayıl, KKTC Dışişleri ve Savunma Bakanlığı.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)**, Barış Kitap, Ankara 2011.

Laptalı, Hüseyin, "Kıbrıs'ta Bitmeyen Soykırım", **I. Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ankara 2009.

Larrabee, F. Stephen-Lesser, Ian O., **Türk Dış Politikası: Belirsizlik Döneminde**, Çev. Mustafa Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul 2004.

Larres, Klaus, "The United States and European Integration, 1945-1990", **A Companion to Europe Since 1945**, Dr. Klaus Larres, Wiley Blackwell Publishing, Sussex 2009, s. 151-182.

Lasok, Dominik, "The Ankara Agreement: Principles and Interpretation", **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C 1, İstanbul 1991, s. 27-47.

Lerner, Daniel and Robinson, Richard D., "Swords and Ploughshares, The Turkish Army as a Modernizing Force", **World Politics**, C 13, S 1, 1960, s. 19-44.

Lipson, Leslie, **Siyasetin Temel Sorunları**, Çev. Fügen Yavuz, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2005.

Lütem, Ömer E., "Türkiye'nin Ermenistan, Ermenistan'ın Türkiye Politikası", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, ASAM, Ankara 2003.

Lütem, Ömer E., "1984-89 Dönemi Türkiye'nin Bulgaristan Politikası ve 89 Göçü", **89 Göçü, Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç**, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalihioğlu, Mehmet Hacısalihioğlu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012, s. 147-169.

Mackenzie, Kenneth, **Turkey In Transition: The West's Neglected Ally**, Institute For European Defence And Strategic Studies, London 1984.

Maden, Tuğba Evrim, “Türkiye-Suriye İlişkilerinde Suyun Rolü,” **Ortadoğu Analiz**, C 3, S 35, 2011, s. 33-40.

Malcolm, Noel, **Geschichte Bosniens**, İngilizceden Almancaya çev. Ilse Strasmann, S. Fischer, Frankfurt/Main 1996.

Maman, Kamil, **Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilali’ne Demokratlar DP’nin Kurucusu Anlatıyor Refik Koraltan**, Timaş, İstanbul 2013.

Mango, Andrew, **Türkiye’nin Terörle Savaşı**, Çev. Orhan Azizoğlu, Doğan Kitap, İstanbul 2005.

Mark O. Hatfield, **Vice Presidents of the US 1789-1993**, U.S., 1997.

Martin, William, “Hıristiyan Sağı ve ABD Dış Politikası”, **Foreign Policy**, (Türkçe Basım), 1999 Bahar Sayısı, s. 62-76.

Martin, Vanessa, **Creating an Islamic state: Khomeini and the making of a new Iran**, St. Martin’s Press, New York 2000.

“Mavromatis Jurisdiction Case”, **Permanent Court of International Justice**, Series A, No. 2 (1924).

Mazıcı, Nurşen, **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri**, Gür Yayınevi, İstanbul 1989.

Mearsheimer, J. John, “Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War”, **International Security**, C 15, No. 4, Summer 1990, s. 5-56.

McCormick, John, Çev. Doğançan Özsel, **Avrupa Birliği Siyaseti**, Adres Yay., Ankara 2015.

Mc Grew, William W., **Educating Across Cultures: Anatolia College in Turkey and Greece**, Rowman ve Littlefield, Lanham 2015.

McFaul, Michael, **Russia’s Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin**, Cornell University Press, New York 2001.

Mcintire, Robert Carlyle, **UN Peace Keeping In Cyprus; An Evaluation**, Graduate School of Syracuse University, 1974.

MEB, **Millî Eğitim ile İlgili Bilgiler**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1997.

MEB, **TBMM 1998 Bütçe Raporu**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1997.

MEB, “Millî Eğitim Reformu Stratejisi”, **Tebliğler Dergisi**, S 1700, 1972.

Mecelle-i Ayende, Şumare: 11-12, Sal-ı Heftum, Mah Behmen ve İsfend, Sal 60.

Meclis Araştırması Komisyonu Raporu, Kasım 2012, C 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi.

Meese, Edwin David F. Forte, Matthew Spalding, **The Heritage Guide to the Constitution**, The Heritage Foundation, Washington DC, USA 2005.

Medeni, Celaleddin, **Tarih-i Siyasi-i Muasır-ı İran**, Kum 1380.

Medvedev, P.A., **Sovetskiy Soyuz. Posledniye godı jizni**, (Y.E.Y), Moskova 2009.

Mehmetov, İsmail, **Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi**, Haz. Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

Memmedov, İsmayıl, **Azerbaycan Tarihi**, Adiloğlu Neşriyyatı, Bakı 2005.

Memmedov, Süleyman, **Azerbaycan Tarihi**, Caşioğlu Neşriyyatı, Bakı 2007.

Mekki, Hüseyin, **Tarih-i Bist Sale-i İran, İstimrar-ı Diktatöri-i Rıza Han Pehlevi**, Tahran 1362.

Meray, Seha Lütfü, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler**, Tk. II, C 2, Ankara 1973.

Metin, Yüksel, **Ölçülülük İlkesi, Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuku İncelemesi**, Seçkin, Ankara 2002.

Milani, Muhsin, **The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic**, Westview Press, London 1994.

Milani, Abbas, "Ruhoolah Khomeini", **Eminent Persians: The Men and Women Who Made Modern Iran, 1941-1979**, New York 2008.

Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2007; (1923-2011), TÜİK, Ankara 2008, 2012.

Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, **12 Eylül Öncesi ve Sonrası**, TTK Basımevi, Ankara 1981.

Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, C 1, 19.9.1980.

Milor, Vedat, "The Genesis of Planning in Turkey", **New Perspectives on Turkey**, S 4, 1990, s.1-30.

Mishkin, Frederic S., "Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective", **NBER Working Paper**, No. 5600, May 1996.

Morgül, Orhan, "Kopenhag Ekonomik Kriterleri Ve Türkiye'nin Uyum Süreci", **Avrupa Çalışmaları Dergisi**, C 5, S 2, Kış 2006, s. 91-102.

Morlan, Robert L., **American Government, Policy and Process**, Second Edition, Houghton Mifflin Company, Boston, USA 1975.

Mumcu, Uğur, "İnkılap Mektupları", **Cumhuriyet**, 13 Ekim 1986.

Mumcu, Uğur, **12 Eylül Adaleti**, 14. Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara 1994.

Mumyılmaz, Alper (ed.), **Darbeler Tarihi Siyaseti Sosyolojisi**, Orion Kitabevi, Ankara 2020.

Muntazari, Hüseyin Ali, **Velayet-i Fakih İslam Devlet Fıkhı I**, Çev. Şeyho Duman, Endişe Yay., Ankara 1991.

Musayev, Oncuk, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Garaşsızlık ve Bitaraplık Siyaseti**, Magarif Yay., Aşkabat 1998.

Musayev, Oncuk, **Saparmurat Türkmenbaşı'nın Siyaseti Dabara-lanyar**, Ruh Yay., Aşkabat 1996.

Mustafaoğlu, Taner, "Batı Trakya Nereye Koşuyor?", **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II**, C 3, S 16.

Mutluer, Mustafa, "Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Yeni Sorunlar Ve Çözümler", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, ASAM, Ankara 2003.

Mutlusu, A. Faruk, "Anavatan Partisi", **İttihat ve Terakki'den Günümüze Siyasal Partiler**, Ed. Turgay Uzun, Ankara 2013.

Nachkmani, Amikam, "The Remarkable Turkish-Israeli Tie", **Middle East Quarterly**, C 5, No. 2, June, 1998, s. 19-29.

Mütercimler, Erol, **Kıbrıs Harekâtı'nın Bilinmeyen Yönleri**, Uluslararası İlişkiler Ajansı, İstanbul 1990.

Nadaroğlu, Halil, **Mahalli İdareler, Teorisi, Ekonomisi, Uygulaması**, 6. Baskı, Beta Yay., İstanbul 1998.

Naskali, E. Gürsoy, **Anayasa Davası (Yassıada Zabıtları -V)**, C 1, Kitabevi Yay., İstanbul 2011.

Naskali, E. Gürsoy, **Topkapı Olayları Davası (Yassıada Zabıtları -X)**, II. Cilt, Kitabevi Yay., İstanbul 2012.

Naskali, Emine Gürsoy, **Kayseri Olayları Davası**, Kitabevi, İstanbul 2012.

Necati, Gulam Rıza, **Tarih-i Siyasi-i Bist-u penc Sale-i İran**, İntişarat-ı Resâ, Tahran 1379.

Nefisi, Said, **Tarih-i Muasır-ı İran Ez Kudta-yı İsfend 1299 ta Şeh-river 1320**, Tahran 1345.

Nezavisimaya Gazeta, 16 Ocak 1997.

Neziroğlu, İrfan, “Çok Partili Türk Siyasi Hayatında Askeri Müdahaleler”, **Yeni Türkiye**, 98/23-24, s. 1238-1251.

Neziroğlu, İrfan, Yılmaz Tuncer, (2015), **Koalisyon Hükûmetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükûmet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, TBMM Basımevi, Ankara 2015.

Neziroğlu, İrfan, **Türkiye’de Askeri Müdahaleler ve Basın (1950-1980)**, Türk Demokrasi Vakfı, Ankara 2003.

Neziroğlu, İrfan ve Yılmaz, Tuncer, **Türkiye Büyük Millet Meclisi, Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları**, Cumhuriyet Hükûmetleri Dönemi, Cilt: 8, TBMM Basımevi Ankara 2014.

Nirumand, Bahman, **İran**, Terc. Kemal Kurt, İstanbul 1988.

“Niyazov: Bizi Tanıyın”, **Milliyet**, 04.12.1991, s. 16.

Nordlinger, E. A., **Soldiers in Politics: Military Coups and Governments**, Prentice-Hall Englewood Cliffs, NJ 1977.

Nuscheler, Franz, “Das Nord-Süd-Problem”, **Grundwissen Politik**, Bundeszentrale für politische Bildung, Schriftenreihe Band 302, 2. Auflage, Bonn, 1993.

Oberling, Pierre, **Kıbrıs Faciası**, Ankara 1990.

Oberling, Pierre, “Atatürk ve Rıza Şah”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri**, 21-23 Eylül 1987, Ankara 1994, s. 651-659.

Oğuz, Sami, **Gülümseyen İslam Hatemi’nin Ağzından İran’da Değişim**, Ter. Nazila H. Nejad, Metis Yay., İstanbul 2001.

O’Donnell, James S., **A Coming of Age Albania under Enver Hoxha**, Boulder, New York 1999.

O’kane, Rosemary HT., **The Likelihood of Coups**, Aldeshot, Avebury, 1987.

Oktay, Ahmet, **Toplumsal Değişme ve Basın 1960-1986 Türk Basını Üzerine Uygulamalı Bir Çalışma**, Bilim Felsefe Sanat Yay., İstanbul 1987.

Oktay, Emel G., “Türkiye’nin Avrasya’daki Çok Taraflı Girişimlerine Bir Örnek: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü”, **Uluslararası İlişkiler**, C 3, S 10, Yaz 2006, s. 149-179.

Okur, Mehmet Akif, **Emperyalizm, Hegemonya ve İmparatorluk**, Ötüken Yay., İstanbul 2012.

Olson, Robert, **Turkey-İran Relations 1979-2004: Revolution, Ideology, War, Coupsand Geopolitics**, Mazda Publisher, California 2004.

O’malley, Brendan ve Ian Craig, **Amerika, Casusluk ve İşgal; Kıbrıs Komplosu**, Khora Yay., Lefkoşa Mayıs 2012.

Onaran, Âlim Şerif, **Türk Sineması**, I. Cilt, Kitle Yay., 1994.

Onat, Hasan, “İran İslam Devrimi ve Şiilik”, **Mezhep Araştırmaları Dergisi**, C VI, S 2, Güz 2013, s. 223-256.

Onis. Juan de, “Opium Poppy Gone, Turkish Farmers Ask Why Has U.S. Done This to Us?”, **The New York Times**, August 9, 1973, s. 14.

Ongun, Tuba, Türkiye’de Cari Açıklar ve Ekonomik Krizler, Ed. Ömer Faruk Çolak, **Kriz ve IMF Politikaları**, Alkım Yayını, İstanbul 2002, s. 39-93.

Oran, Baskın, (Drl.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yay., İstanbul 2001.

Oran, Baskın, **Kenan Evren’in Yazılmamış Anıları**, İletişim Yay., İstanbul 2006.

Oran Baskın, **Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti**, Bilgi Yayınevi, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 1998.

Oran, Baskın, “Dönemin Bilançosu”, **Türk Dış Politikası**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 203-242.

Oran, Baskın, **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu**, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yay., Ankara 1986.

Oran, Baskın, **Yunanistan’ın Lozan İhlalleri**, SAEMK Yay., Ankara 1999.

Ostrovsky, Alexander, **Glupost ili izmena? Rassledovanie gibeli SSSR**, Kırımkiy Most, Moskova 2011.

Otiashvili, İrakli, **Sakartvelo-Turketis Savachro Urtiertobebis She-degebi**, (Guram Tavartkiladzis Sakhelobis Tbilisis Sastsavlo Universiteti Biznesisa da Sotsialuri Metsnierebebis Pakulteti, Samagistro Nashromi) Tbilisi 2019.

Ozan, Ebru Deniz, **Gülme Sırası Bizde**, Metin Yay., İstanbul 2012.

Ökte, Ertuğrul Zekai, “Yunanistan’ın İstanbul’da Kurduğu Gizli İhtilal Cemiyeti Kordus”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün-Bugün-Yarın**.

Önal, Tekin, “27 Mayıs İhtilali’nin Geride Bıraktıkları ve İnönü Hükümetleri Döneminin Önemli İç Siyasi Gelişmeleri (1961-1965)”, **Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, I (I), 2017, s. 10-25.

Önder, Necmettin, **Yassıada’da Milli İrade Nasıl Mahkûm Edildi**, Dem Yay., 1990.

Önder, Tuncay, “Ali Fuad Başgil”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Muhafazakârlık**, C 5, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 291-301.

Önder, İzzettin, Türel, Oktay, vd, **Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1993.

Öngider, Seyfi, **Çankaya’nın Bütün Adamları**, İstanbul 2006.

Öniş, Ziya, “Domestic Politics, International Norms and Challenges to the State: Turkey and EU Relations in Post-Helsinki Era”, **Turkish Studies**, C 4, S 1, New York, 2003, s. 9-34.

Öniş, Ziya ve Suhnaz Yılmaz, “The Turkey-EU-US Triangle in Perspective: Transformation or Continuity?”, **Middle East Journal**, C 59, S 2, Vaşington, 2005, s. 265-284.

Öniş, Ziya, Riedel, James, **Economic Crises and Long-Term Growth in Turkey**, World Bank Research Publication, Washington DC 1993.

Örmeci, Ozan, “Ismail Cem’s Foreign Policy (1997-2002)”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2011, S 23, s. 223-245.

Örtülü, Erdoğan, **Üç İhtilalin Hikayesi**, Milli Ülkü Yayınevi, 4. Baskı, Konya 1977.

Öymen, Altan, “Ecevit Siyasi Hayatını Anlatıyor”, **Cumhuriyet**, 17 Ocak 1975.

Özal, Korkut, **Devlet Sırrı**, Yakın Plan Yay., İstanbul 2010.

Özal, Turgut, “Türkiye’nin Önünde Hacet Kapıları Açılmıştır” (mülakat), **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S 19, Yaz 1992.

Özalp, Orhan, “Cumhuriyet Döneminde Eğitim Politikaları ve Uygulamaları”, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim Cilt II**, M.E.B. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 1-51.

Özbudun, Ergun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yay., Ankara 1993, 2002, 2017.

Özbudun, Ergun, **The Role of the Military in Recent Turkish Politics**, Harvard University Press, 1966.

Özbudun, Ergun-Aliiefendioğlu, Yılmaz, “Türkiye Raporu”, **Anayasa Yargısı**, 7. Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı, Lizbon 27 Nisan 1987, AYM Yayını, Ankara 1988, s. 181-206.

Özcan, Gencer, “Türk Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim: Balkanlar Örneği”, **Yeni Balkanlar, Eski Sorunlar...**, Ed. Kemâli Saybaşılı, Gencer Özcan, Bağlam Yay, İstanbul 1997, s. 207-226.

Özcan, Gencer, “Türkiye’nin Balkanlara Yönelik Dış Politikası”, **Bölgesel ve Uluslararası İşbirliği Sahası Olarak Karadeniz**, Ed. Mehmet Hacısalihoglu, YTÜ BALKAR, TÜMBİFED, 2020, s. 111-129.

Özcan, Gencer, “Yugoslavya’nın Dağılması ve Türkiye’nin Balkan Politikası Üzerine Düşünceler”, **Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar**, Ed. Mustafa Bereketli, Rumeli Vakfı Kültür Yay., İstanbul 1999, s. 151-174

Özçam, Mustafa, “Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Türkiye”, **Sermaye Piyasası Kurulu Araştırma Raporu**, 2004.

Özçelik, İsmail, “Öğretmen Yetiştirme Uygulaması”, **Millî Eğitim Dergisi**, S 106, 1991, s. 42-43.

Özçelik, Ayfer, “1960’tan Günümüze Türk Siyasal Hayatı”, **Yakın Dönem Türk Politik Tarihi**, Ed. Süleyman İnan-Ercan Haytoğlu, Ankara 2011.

Özdağ, Ümit, **Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Kitapları, 2.Baskı, Kasım 2004.

Özdağ, Ümit, **Türkiye, Kuzey Irak ve PKK, Bir Gayri Nizami Savaşın Anatomisi**, ASAM Yay., Ankara 1999.

Özdal, Barış ve Karaca, R. Kutay, **Diplomasi Tarihi-II**, Dora, Bursa 2015.

Özdemir, Hikmet, “Siyasi Tarih (1960-1980)”, **Türkiye Tarihi 4 - Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yay. Yön. Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul 1989, 1997, s. 191-264.

Özdemir, Hikmet, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.

Özdemir, Hikmet, **Fahri S. Korutürk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.

Özdemir, Hikmet. **Turgut Özal, Biyografi**, Doğan Kitap, İstanbul 2014.

Özek, Çetin, “Basında Haber Verme Hakkının Sınırları”, **Basın ve Basının Karşılaştığı Hukuki Sorunlar**, Hürriyet Vakfı Eğitim Yay., No.3, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1983.

Özek, Çetin, **Türk Basın Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1978.

Özen, Emre, “Transatlantik İlişkilerde Trump’ın Rolü ve Avrupa Güvenliği”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, C 2, S 2, Aralık 2018, s. 129-159.

Özgen, Murat, **Gazetecinin Etik Kimliği**, Set-Systems Tercümanlık Reklamcılık Yayıncılık Ltd., İstanbul 2006.

Özgen, Murat, **Türkiye’de Basının Gelişimi ve Sorunları**, 2. Baskı, İ.Ü. İletişim Fakültesi Yayını, İstanbul 2004.

Özgiray, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1923-1939)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XI/33, s. 687.

Özgişi, Tunca, **Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu**, TBMM Yay., Ankara 2012.

Özgür, Nurcan, **Etnik sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi 1989-1995**, Der Yay., İstanbul 1999.

Özkan, Güner and Demirtepe Mustafa Turgut, “Transformation of a Development Aid Agency: TİKA in a Changing Domestic and International Setting”, **Turkish Studies**, C 13, No 4, 2012, s. 647-664.

Özkan, Gökhan, “Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-Nato-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikası’na Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 12, S 1, 2010, s. 109-132.

Özkan, Savaş Burak ve Dönmez, Banu Mustan, “Türkiye’de Gitar Pratiklerinde Anadolu Müziksel Öğelerinin Kullanılması Süreci Üzerine Sosyo-Kültürel Bir Araştırma”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C 5, S 17, 2014.

Özkan Necati, **Türkiye ve Dünyadan Örneklerle Seçim Kazandıran Kampanyalar**, 2. Baskı, İstanbul 2004.

Özman, Aydoğan (Çev.), **Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi**, Ankara 1984.

Özoğlu, Murat, Gür, Bekir S., Coşkun, İpek, **Küresel Eğilimler Işığında Türkiye’de Uluslararası Öğrenciler**, SETA Vakfı Yay., Ankara 2012.

Özoran, Beria Remzi, “Enosis Karşısında Kıbrıs Türk’ü, 1914-1918 Dönemi”, **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, Lefkoşa, Mart 1991, S 13, s. 4-11.

Özsever, Atilla, **Tekelci Medyada Örgütsüz Gazeteci**, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

Öztan, Bengü-Zişan Ataman Çelik, “27 Mayıs’ın Gölgesinde Bir Albay: Talat Aydemir’in Darbe Girişimleri”, **Türkiye’nin 1960’lı Yılları**, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 155-156.

Öztuna, Yılmaz, Ayvaz Gökdemir, **Türkiye’de Askeri Müdahaleler**, Tercüman Yayını, İstanbul 1987.

Öztürk, Kazım, **Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri ve Programları**, İstanbul 1968.

Paech, Norman, “Die Rolle der UNO und des Sicherheitsrates im Irakkonflikt”, **Aus Politik und Zeitgeschichte**, Bundeszentral für politische Bildung (bpb), Bonn, 10 Juni 2003, B-24-25/2003.

Palmer, Alan, **Osmanlı İmparatorluğu: Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, İstanbul 1992.

Pamir, A. Necdet, “Orta Asya ve Kafkaslarda Enerji Kaynaklarının Stratejik Önemi ve Petrol Politikaları”, **Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri**, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin, Türkiye ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Haarlem 2002, s. 481-504.

Pamuk, Şevket, “Economic Growth and Institutional Change in Turkey Before 1980”, **Understanding the Process of Economic Change in Turkey**, Ed. T. Çetin and F. Yılmaz, Understanding the Process of Economic Change in Turkey: An Institutional Analysis, NOVA Science Publishers, New York 2010.

Pamuk, Şevket, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

Parasız, İlker, **Türkiye Ekonomisi: 1923’ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları**, Ezgi Yay., Bursa 1998.

Parla, Taha, “Mercantile Militarism in Turkey”, 1960-1998, **New Perspectives on Turkey**, S 19, Fall 1988, s. 29-52.

Parla, Taha, **Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku. Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları**, Cilt: 3, İletişim Yay., İstanbul 1992.

Pazarıcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, II. Kitap, Ankara Ü. SBF ve Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1989.

Pazarıcı, Hüseyin, **Doğu Ege Adalarının Askerden Arındırılmış Statüsü**, Turhan Kitapevi, Ankara 1992.

Pekcan, Erdoğan, **Türkmenistan**, KEİB / BDT Araştırma Dizisi No: 5, Türk Ticaret Odası Yayını, 1993, s. 33-36.

Peker, Recep, “Halkevleri Açılma Nutku”, **Ülkü: Halkevleri Mecmuası**, C 1, S 1, Şubat 1933.

Pelizzon, Scheila ve Caspsris, John “Dünya Beşeri Refahı”, **Geçiş Çağı**, Avesta Yay., İstanbul, s. 148-185.

Pesiyani, Necefkuli, Mutezad, Hüsrev, **ez Sevadkuh ta Yuhannesburg: Zendegi-i Rıza Şah Pehlevi**, Tahran 1382.

Petrunya, Oleksiy, Ukraine: History and Modern Realities, Kiev 1994.

Pettifer, James, Miranda Vickers, **The Albanian Question Reshaping the Balkans**, I. B. Tauris, London, New York 2007.

Prakke, Lucas and Constantijn Kortmann (Editors), **Constitutional Law of 15 EU Member States**, Kluwer, Deventer 2004.

Primakov, Yevgeniy, **Kapalı Kutu Rusya**, Çev. Nuri Eyüpoğlu, Drl. Ayşe Edirne, Ring Reklamcılık A.Ş., 2002.

Polat, Doğan Şafak, “Kafkasya’da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri”, **İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6 (2), İstanbul Ekim 2019, s. 248-265.

Powell, Jonathan M. and Thyne, Clayton L. “Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset”, **Journal of Peace Research**, S 48, C 2, 2011, s. 249-259.

Poyraz, Fahrettin, Milli Nizam Partisinden Ak Parti’ye “İslami Hareketin Partileri ve Değişim”, **İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler**, Ed. Turgay Uzun, Ankara 2013.

Purtaş, Fırat, **Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu**, Platin Yayıncılık, Ankara 2005.

Purtaş, Fırat, “Milletler Meselesi Çerçevesinde Rusya Türkleri”, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013**, Ed. Murat Yılmaz, Turgut Demirtepe, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara 2015.

Raşid, Ahmed, **Orta Asya’nın Dirilişi**, Çev. Osman Ç. Deniztekin, Cep Kitapları, İstanbul 1995.

Redlich, Norman John Attanasio, Joel K. Goldstein, **Understanding Constitutional Law**, Third Edition, Publishing of LexisNexis, New York 2004.

Refizade, Mansure, **Şahid: Hatırat-ı Mansure Refizade**, ter. Asgar Gürşasebi, Ehl-i Kalem, Tahran 1376.

Riemer, Andrea K., **Griechenland und die Türkei im neuen Millennium. Stabilisierer versus Regionalmacht**, Peter Lang, Frankfurt/Main vd., 2000.

RFE/RL, 26 Ağustos 91 N.161.

Robins, Philip, **Turkey and the Middle East**, Royal Institute of International Affairs, London 1991.

Rossum, Ralph, "Senate", Edwin Meese, David F. Forte, Matthew Spalding, **The Heritage Guide to the Constitution**, The Heritage Foundation, Washington DC, USA, 2005, s. ix+475.

Rubinstein, Z. Alvin, **Soviet Policy Toward Turkey, Iran, and Afghanistan, the Dynamics of Influence**, Praeger, New York 1982.

Rubinstein, Z. Alvin and Smolansky M. Oles, (Ed.), **Regional Power Rivalries in the New Eurasia, Russia, Turkey, and Iran**, M. E. Sharpe, London and New York 1995.

Ruhani, Hamid, **Nühzet-i İmam Humeyni**, Tahran 1381.

Rustow, Dankwart A., "The Army and the Founding of the Turkish Republic", **World Politics**, 11, 4, 1959, s. 513-52.

Sabev, Orlin, "Osmanlı Sonrası Bulgaristan'da 'Yeniden Doğuş' Süreçleri", **89 Göçü. Bulgaristan'da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç**, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu, Mehmet Hacısalıhoğlu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012, s. 121-136.

Sağlam, Soner, Berdi Sarıyev, 2015 Yılı Türk Dünyası Kültür Başkanlığı: Merv, **Türk Dünyası Kültür Başkentleri**, Ed. Fırat Yıldız, Nobel, Ankara 2020.

Saideh Lotfian, "Iran's Middle East Policies under President Khatami", **Iranian Journal of International Affairs**, S 10/4, K15 2000, s. 10-24.

Sakallıoğlu, Ümit C., “Ordu ve Siyaset”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 14, 1995, s. 1000-1004.

Salvatore, Dominick, **Uluslararası İktisat**, Çev.Tamer İşgüden, Bilim Teknik Yay., İstanbul 1986.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 1994.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1984.

Sander, Oral, “Turkey and the Organisation For Black Sea Economic Cooperation”, **Turkish Foreign Policy: Recent Developments**, Ed. Kemal Karpat, Wisconsin: Madison 1996, s. 61-73.

Saraçoğlu, Cenk, “Tank Paletleriyle Neoliberalizm”, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, Yordam Kitap, İstanbul 2015, s. 747-869.

Saray, Mehmet, **Azerbaycan Türklerinin Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.

Saray, Mehmet, “Gürcistan ve Gürcüler”, **Kafkas Araştırmaları**, III, İstanbul 1997, s. 1-27.

Saray, Mehmet, “Kırgızistan”, **DİA**, C XXV, 2002.

Saray, Gülsen, “Küresel Yönetişim ve İdare-Medya İlişkisi Kapsamında Türkiye’de Kalkınma Gazeteciliği”, **Uluslararası İktisadi ve İdari İnceleme Dergisi**, (Bor Özel Sayısı), 2019, s. 93-114.

Sarı, İsmail, “1979 Devrimi Sonrası İran’ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri”, **Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi**, C 2, S 1, 2015, s. 95-135.

Sarıahmetoğlu, Nesrin; Yeşilot, Okan, “Azerbaycan Cumhuriyeti”, **Bağımsızlıklarının 25. Yılında Türk Cumhuriyetleri (Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Gelişmeler)**, Ed. Abdulvahap Kara, Fahri Solak, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay., İstanbul 2017, s. 7-72.

Saraoğlu, Emre, “Bir Adayı Paylaşan İki Halkın Hikâyesi”, **Stratejik Etütler Bülteni**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara Eylül 1995-1996, S 90-91, s. 64.

Sartori, Giovanni, **Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği: Yapılar, Özendiriciler ve Sonuçlar Üzerine Bir İnceleme**, Çev. Ergun Özbudun, Yetkin Yay., Ankara 1997.

Sartori, Giovanni, **The Theory of Democracy Revisited**, Chatham House Publishers, Inc., New Jersey 1987.

Sandıklı, Atilla, Kaya, Erdem, “Teoriler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinde Ege Sorunu”, **Teoriler Işığında Güvenlik, Savaş, Barış ve Çatışma Çözümleri**, Ed. Atilla Sandıklı, Bilgesam Yay., İstanbul 2012.

Sazak, Derya, **İtirazım Var**, İletişim Yay., İstanbul 2017.

Schedler, Andreas, “What is Democratic Consolidation”, **Journal of Democracy**, C 9, S 2, April 1998, s. 91-107.

Seferoğlu, Süleyman Sadi, “Öğretmen Yetiştirme Alanındaki Uygulamalar ve Gelişmeler: Öğretmen Yeterlikleri ve Mesleki Gelişim Çalışmaları”, **Eğitim Bilimine Giriş**, Ed. S. Erkan, VII. Bölüm, Kriter Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 249-274.

Seliktar, Ofira, **Failling the Crystal Ball Test: The Carter Administration and the Fundamentalist Revolution in Iran**, Praeger Publisher Press, Connecticut 2000.

Sencer, Muzaffer, **Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul 1971.

Sever, Metin ve Dizdar, Cem, **2. Cumhuriyet Tartışmaları; Yeni Arayışlar, Yeni Yönelimler**, 2. Baskı, Başak Yay., Ankara 1993.

Sever, Metin ve Dizdar, Cem, “Cumhuriyet Tartışmaları; İkinci Cumhuriyet mi? Yeni Cumhuriyet mi?”, **Türkiye Günlüğü Dergisi**, S 20, Güz 1992.

Seyhan, Dündar, **Gölgedeki Adam**, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul 1966.

Sezal, İhsan, “Bir Toplumsal Barış Mimarı ve Yarım Kalmış Devrim”, **Kim bu Özal, Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Ed. İhsan Sezal/İhsan Dağı, Boyut Kitapları, 2. Baskı, İstanbul 2003.

Sezer, Abdullah, **Demokrasi Teorisi ve Pratiğinde Seçim Barajları (Adalet-İstikrar İkileminde % 10 Ulusal Baraj Açısından Karşılaştırmalı Bir Analiz)**, Legal 2014.

Shahram, Chubin, **Iran: The Cold War and the Middle East**, Ed. Yezid Sayighand Avi Shlaim), Oxford University Press, New York 1997.

Shlapentokh, Vladimir and O'Donnell, Neil F., **The Last Years of the Soviet Empire**, Praeger, London 1993.

Shleifer, Andrei-Treisman Daniel, “A Normal Country”, **Foreign Affairs**, March/April 2004.

Simavi, Sedat, “Sayın Başbakan”, **Hürriyet**, 19.4.1988.

Siverekli, Demircan Esra, Ener, Meliha “IMF'nin Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye'de Uygulanan İstikrar Programları Üzerine Etkileri”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 1, S 1-2, 2003-2004, s. 83-102.

Smolansky, M. Oles, “Turkish and Iranian Policies in Central Asia”, **Central Asia: its Strategic Importance and Future Prospects**, Ed. Hafeez Malik, MacMillian Press, London 1994, s. 283-311.

Smith, Sebastian, **Allah'ın Dağları**, Çev. Hadiye Nugay, Sabancı Üniversitesi Yay., İstanbul 2002.

Sofuoğlu, Adnan, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul 1996.

Somuncuoğlu, Anar, “Rusya Federasyonu'nda Merkez-Bölge İlişkilerinin Ekonomik Boyutu”, **Kadim Komşumuz Yeni Rusya**, Ed.Yılmaz Tezkan, Ülke Kitapları, 2001.

Sonyel, Salahi R., “Kıbrıs Antlaşması’nın 100.Yılı”, **Bellekten**, C XLII, S 165-168, Ankara 1978, s. 730-745

Sonyel, Salahi R., “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs’ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?”, **Bellekten**, C XLII, S 165-168, Ankara 1978, s. 741.

Soyaltın, Didem, “Avrupa’da Birlik ve Bütünleşme Hareketlerinin Tarihi”, **Avrupa ve Avrupa Birliği: Teori, Güncel İç Gelişmeler ve Dış İlişkiler**, Drl. Cengiz Dinç, Savaş Yayınevi, Ankara 2015, s. 11-34.

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989; 2000.

Sönmez, Sinan, “Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri”, **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Drl. Nergis Mütevellioğlu- Sinan Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 25-75.

Sönmezoğlu, Faruk, **Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Büyük Güçler, Kıbrıs, Ege ve Diğer Sorunlar**, Der Yay., İstanbul 2000.

Sönmezoğlu, Faruk, “Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler: 1954-1975”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 38, S 3-4, 1984, s. 223-255.

Sözmezoğlu, Faruk, **II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, Der Yay., İstanbul 2006.

Sönmezoğlu, Faruk, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yay., İstanbul 2001.

Sönmezsoy, Refik, **Türkiye’de ve Dünya’da İşçi Hareketleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1981.

Spain, James W., “The United States, Turkey and the Poppy”, **Middle East Journal**, C 29, S 3, 1975, s. 295-309.

Steger, Manfred B., **Küreselleşme**, Çev. Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi, Ankara 2013.

Stork Joe and Ann M, Lesch, “Why War? Background to the Crisis”, **Middle East Report** , no. 167, Kasım-Aralık 1.

Stoyanov, Valeri, **Turskoto Naselenie v Bălgariya Meždu Polyusite na Etničeskata Politika**, Lik, Sofya 1998.

Suavi Aydın vd., **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, 6. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2018.

Sucu, Mehmet, **12 Eylül Yasakları**, 2. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2010.

Sücadpor, Muhammed Kazım, **Çarçopha-yı Mefhumi ve Pejohesi Bera-yı Mütalaa-ı Siyaset-i Harici-i İran**, Tahran 1386.

Sürücü, Cengiz, “Otokrasi, Modernite, Devrim: İran’ın En Uzun Yılı”, **Avrasya Dosyası**, Sonbahar 1999, C 5, S 3.

Svolopoulos, Kōnstantinos, **Ē Ellēnikē Exōterikē Politikē 1945-1981**, C 2, Vivliopoleion tis Estias, I. D. Kollarou & Sias, Atina 2001.

Şadıhanov, Emil, “Sovyetler Birliği’nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri”, **Istanbul Journal of Sociological Studies**, S 33, İstanbul 2006, s. 1-22.

Şahin, Hüseyin, **Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu**, 9. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa 2007.

Şahin, Mehmet ve Buğra Sarı, 1960-1980 Dönemi Türkiye’nin Üçüncü Dünya ve İslam Ülkeleriyle İlişkileri, **Akademik Ortadoğu**, C 11, S 2, 2017.

Şahin, Mehmet, “Suriye’nin Su Sorunu”, **Ortadoğu Siyasetinde Suriye**, Ed. Türel Yılmaz ve Mehmet Şahin, Platin Yay., Ankara 2004, s. 95-122.

Şahin, Muzaffer, **MGK 28 Şubat Öncesi ve Sonrası**, Pelikan Yayıncılık, İstanbul 2012.

Şahinler, Menter, **Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Siyaseti**, Rumeli Kültür ve Dayanışma Derneği Yay., İstanbul 197.

Şapolyo, Enver B., **Türk Gazeteciliği Tarihi ve Her Yönüyle Basın**, Güven Matbaası, Ankara 1969.

Şeker, Mustafa, **Tekniği, İçeriği, Çalışan Profili, Haber Kaynakları, Ekonomi Politikası, Gücü ve Sorunlarıyla Yerel Gazeteler**, Tablet Yay., Konya 2007.

Şen, Serdar, **Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm**, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1996.

Şener, Bülent, "Kıbrıs Barış Harekâtının Meşruiyeti ve Uluslararası Hukuk Açısından Bir Değerlendirmesi", **Uluslararası Boyutları ile Kıbrıs Meselesi ve Geleceği**, Atam Yay., Ankara 2016, s. 389-412.

Şenyapılı, Önder, "1970'lerin Başında Sayılarla Türk Basını (1950-1970 Yılları Arasındaki Gelişme, Sayısal Analiz, Genel Tutumlar ve Durum)", **Amme İdaresi Dergisi**, C IV, S 4, Aralık 1971, s. 67-115.

Şevardnadze, Eduard, **Gelecek Özgürlüktür**, Çev. Ayşe Akarsu, Afa, 1992.

Şevket, Hamid, **Pervaz Der Zulmet, Zendegani-i Siyasi-i Şahpur Bahtiyar**, Köln 2014.

Şihmantepe, Aydın, "Kardak Krizi Sürecinin Kriz Yönetimi Prensipleri Açısından İncelenmesi", **Güvenlik Stratejileri**, Yıl 9, S 17, 2013, s. 127-155.

Taflioğlu, Serkan, "İran, Silahlı İslami Hareketler ve Barış Süreci", **Avrasya Dosyası İsrail Özel**, S 5/1 Sonbahar 1999.

Tahavvülat-ı Revabıt Devlet-i Şahinşahi-i İran Ba Kişverha, İdare-i İntişarat-ı Vezaret-i Umur-ı Hariciye, Tahran (bita).

Takizade, Hasan, “Revabıt-ı İran ve Türkiye”, **Mecelle-e Yağma**, Şomare-i Devvom, Ordibehest 1335, s. 51-54.

Tamer, Erdoğan, **2. Türk Basın Kurultayı**, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1976.

Tan, Derya, **Millî Eğitim Bakanları ve Eğitim İcraatları (1980-1999)**, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

“Tanınmak İstiyoruz”, **Milliyet**, 25.11.1991, s. 12.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 26. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2016.

Tanör, Bülent-Yüzbaşıoğlu, Necmi, **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.

Tansu, İsmail, **Ashında Hiç Kimse Uyumuyordu**, Minpa Matbaacılık, Ankara 2001.

Tansuğ, Sezer, **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1993.

Tansuğ, Sezer, **Çağdaş Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1993.

Taşdemir, Erdem, “1980 Sonrası Türk Basını, Türk Siyasi Hayatı ve Basın-Siyaset İlişkisi”, **Selçuk Üniversitesi İletişim Dergisi**, 3/4, Konya 2005, s. 173-180.

Taşkın, Yüksel, “Din, Devlet, Laiklik”, **Türk Siyasal Hayatı**, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, s. 140-160.

Tatlıoğlu, Durmuş, “Türkmenistan’ın Toplumsal Yapısı ve Türkmenistan Cumhuriyeti Üzerine”, **Yeni Türkiye**, Türk Dünyası Özel Sayı, Yıl: 9, S 53-54, Eylül-Ekim 2013, s. 1849.

Tavkul, Ufuk, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yay., İstanbul 2006.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, **Devlet Tiyatroları 2008 Faaliyet Raporu**.

T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, S I6APK0201ARGF-940, 61394, 09.05.2005.

TCMB, **1994 Yıllık Rapor**, Ankara 1995.

Teitelbaum, Michael S. ve Philip L. Martin, “Is Turkey Ready for Europe?”, **Foreign Affairs**, C 82, S 3, New York, 2003, s. 97-111.

Tek, Hayati, **Darbeler ve Türk Basını**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul 2006.

Tekeli, Şirin, Cumhuriyet Döneminde Seçimler, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 7, İstanbul 1981.

Tekeli, İlhan, **Türkiye İçin Siyaset ve Demokrasi Yazıları**, İstanbul 2011.

Teker, Özlem Ekin, **1980’den Günümüze Sanatta Postmodern Yönelimler ve Çağdaş Türk Sanatına Etkileri**, Işık Üniversitesi, İstanbul 2012.

Tekişik, Hüseyin Hüsnü, **Yeni İlkokul Programı Uygulama Rehberi**, Rehber Yayınevi, Ankara 1969.

Teksoy, Rekin, **Dünya Sinema Tarihi**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2005.

Tellal, Erel, “1960-1980: Görelî Özerklik-3 (SSCB’yle İlişkiler)”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Dr. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 769-783.

Terakuhi, Hüseyin Şerifi-Caferzade, Mansur, “Münasebat-ı Siyasi, Emniyeti-i İran ve Türkiye der Rasta-yı Tebdil Şoden Be Kudret-i Mıntıkayı”, **Fasılname-i Müdüriyet ve Pejuheşha-yı Defa-ı Danişikde ve Pejuheşikde**, Sal: 12, Şomare: 71, s. 37-64.

Temel Sorun, Egemenliği Tartışmalı Adalar, TTK Yay., Ankara 1998.

Tezcan, Ercüment, “Maastricht ve Amsterdam Antlaşmaları Çerçevesinde Avrupa Birliği ve Batı Avrupa Birliği İlişkileri, **Ankara Ün. SBF Dergisi**, 54-1, s. 144-158.

Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, 2. Baskı, Yurt Yay., İstanbul 1986.

Teziç, Erdoğan, **Anayasa Hukuku (Genel Esaslar)**, Gözden Geçirilmiş 16. Baskı, Beta Yay., İstanbul 2013.

Teziç, Erdoğan, **100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, İstanbul 1972.

Thomas, Jeffrey E., “Understanding Rule of Law/Supremacy of Law and Underlying Obstacles in Turkey and Around the World”, **Uluslararası Anayasa Kongresi**, C II, İstanbul 2012, s. 363-367.

Thubron, Colin, **Journey into Cyprus**, Middlesex 1986.

Tılınç, Doğan, **Utaniyorum Ama Gazeteciyim**, 2. Baskı, İletişim Yay., Ankara 2009.

Tikveş, Özkan, “Basın Özgürlüğü ve Sansür Yasağı”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C I, S 1, İzmir 1980, s. 161-172.

Tikhoretskiy, Aleksey, Glavnıy Resurs natsionalnogo Blagosostoyaniya, **Mejdunarodnyıy Jurnal “Türkmenistan”**, 12 (81), Aralık 2011.

Tokatlı, Orhan, **Kaybolan Yıllar 1961-1973**, Doğan Kitap Yayını, İstanbul 2000.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları-Yarı Silahlı Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.

Toker, Metin, **Solda ve Sağda Vuruşanlar**, Akis Yay., Ankara 1971.

Tokgöz, Oya, **Temel Gazetecilik**, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Tokgöz, Erdinç, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi 1914-1999**, İmaj Yayınevi, Ankara 1999, 2011.

Toklu, Vefa, “Türk Dış Politikasında Su Sorunu”, **21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası**, Ed. İdris Bal, Alfa Yay., İstanbul 2001, s. 535-552.

Tokluoğlu, Ceylan, “Azerbaycan’da Devlet, Liderlik ve Meşruiyet”, **Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri**, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Erdal Şahin, Türkiye ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Haarlem 2002, s. 317-331.

Toluner, Sevin, “Means and Methods for the Settlement of Disputes”, açış konuşması, **Aegean Issues: Problems-Legal and Political Matrix**, konferans bildirisi, s. 43-47. Gündüz dn. 114.

Toluner, Sevin, **Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Uluslararası Hukuk**, İstanbul 1977.

Tomanbay, Mehmet, “Turkey’s Approach to Utilization of The Euphrates and Tigris Rivers”, **Arab Studies Quarterly**, C 2, S 2, 2000, s. 79-100.

Topal, Coşkun, “Turkey-EU Relations”, **Teaching History and Social Studies for Multicultural Europe**, Drl. Semih Aktekin, Harf Yayıncılık, Ankara 2009, s. 11-22.

Topuz, Ali, **Ali Topuz Anlatıyor-2 Düzeni Değiştirmek (1972-1980)**, Hikmet Bilâ (Söyleşi), Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2011.

Topuz, Hıfzı, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

Topuz, Hıfzı, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973.

Torun, Şükrü, **Kıbrıs’ın Politik Durumu**, Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi Doktora Tezi, İstanbul 1956.

Törenli, Nurcan, **Yeni Medya, Yeni İletişim Ortamı**, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 2005.

Troitskiy, E.F., “Politika Turtsii v Tsentralnoy Azii (1992-2000 gg.)”, **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, S 328, 2009, s. 84-88.

Tuğluoğlu, Fatih, “27 Mayıs’ı Restore Etme Projesi: Tedbirler Kanunu (1962)”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 35, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 2019, s. 1-26.

Tuna, Işıl, **Zeki Erataman’ın Siyasetçi Kimliği ve Yassıada’da Yarılanması (1950-1961)**, Libra Yayınevi, İstanbul 2016.

Tuna, Işıl, “1950-1960 Yıllarında Türkiye’nin Kıbrıs Politikaları”, **Uluslararası Boyutları ile Kıbrıs Meselesi ve Geleceği**, Atam, Ankara 2016, s. 90-99.

Tuncer, Erol, **1923’ten Günümüze Cumhurbaşkanlığı Seçimleri**, TESAV Yay., Ankara 2013.

Tuncer, Erol, **Osmanlı’dan Günümüze Seçimler (1877-1899)**, TESAV Yay., Ankara 2002.

Tunç, Hasan-Bilir, Faruk-Yavuz, Bülent, **Türk Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Ankara 2011.

Turan, Zübeyir, “Dünyadaki ve Türkiye’deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi”, **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, C 4, S 1, 2011, s. 56-80.

Turan, Ali Eşref, **Türkiye’de Yerel Seçimler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2008.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi-Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (1960-1980)**, C 5, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002.

Turan, İlhan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri 1961-1965**, TBMM Basımevi, Ankara 2004.

Turan, İlter, “Ortadoğu’da Su Krizi ve Türkiye: Sorun ve Çözümler”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, İstanbul 2012, s. 219-232.

Turan, İlter, “The Water Dimension in Turkish Foreign Policy”, **Turkey’s Water Policy: National Frameworks and International Cooperation**, Ed. Ayşegül Kibaroğlu, Annika Kramer ve Waltina Scheumann, Springer-Verlag, Berlin-Heidelberg 2011, s. 179-195.

Turhan, Mehmet, “Anayasamız ve Demokratik Toplum Düzeninin Gereklere”, **Anayasa Yargısı**, C VIII, Ankara 1991, s. 411-412.

Tursun, Haziretali, Dâna Moldabaeva, “Enver Paşa’nın Orta Asya’daki Millî Mücadeleye Verdiği Desteğin Moskova Arşivlerinde Belgelenmesi”, **Bilig**, S 68, 2014, s. 231-242.

Tülümen, Turgut, **İran Devrimi Hatıraları**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998.

Tür, Özlem, “Turkish-Syrian Relations-Where Are We Going?”, **UNIS-CI Discussion Papers**, S 23, Mayıs 2010, s. 163-175.

Tür, Özlem, “Türkiye-Suriye İlişkileri: Su Sorunu”, **Türkiye ve Orta-doğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik**, Ed. Meliha Benli Altunışık, Boyut Yay., İstanbul 1999, s. 105-125.

Türe, Fatih, “Türk Siyasal Hayatında Vesayet, Muhtıra ve Darbe Yılları (1960-1980)”, **Türk Siyasal Hayatı I-II**, Ed. Betül Karagöz ve Mehmet Tan, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 365-415.

III. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İş birliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları 1997.

VI. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İş birliği Kurultayı, Konuşma, Bildiri Karar Metinleri ve Kurultay Tutanakları 1998.

“Türk Cumhuriyetler Zirvesi Kapanış Demirel’den”, **Sabah**, 19 Temmuz 1997.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, **Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi**, Ankara 1971.

Türk, Hikmet Sami, “Nasıl Bir Seçim Sistemi?”, **A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, S 4, Ankara 1979, s.39-82.

Türk, Fahri, “Die Wirtschaft als Katalysator der türkischen Zentralasienpolitik”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 15, S 2, Aralık 2013, s. 265-276.

Türk, Fahri, “Türkiye ve Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler (1992-2013)”, Ed. Fahri Türk, **Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Orta Doğu 1991-2013**, Ceren Yayıncılık, Edirne 2015, s. 21-52.

Türk, Fahri, **Türk Kültür Dış Politikası**, Paradigma Akademi Yay., İstanbul 2014.

Türk, Fahri, “Turkish-Uzbekistani Relations: How Do Islam Karimov’s Regime and His opponents Affect the Bilateral Ties Between Ankara and Tashkent?”, **Reality of Politics, Estimates-Comments-Forecasts**, No.5, 2014, s. 139-165.

Türk, Fahri, “Enver Paşa’nın Naaşının Tacikistan’dan Türkiye’ye Getirilişinin Türk Basınında Yansımaları”, **Gazi Akademik Bakış**, C 9, S 17, Kış 2015, s. 71-89.

Türk, Fahri, “Uluslararası Çatışmalar Bağlamında Tacikistan İç Savaşı (1992-1997)”, **21. Yüzyılda Krizler, Dönüşen Uluslararası Sistemde Devletler**, Ed. Yunus Yoldaş ve Özlem Becerik Yoldaş, Der Yay., İstanbul 2019, s. 370-392.

Türk, Fahri, “Türkiye-Tacikistan İlişkileri”, **Geçmişten Günümüze Türkiye-Orta Asya İlişkileri**, Ed. Hasan Acar, Nobel Yay., Ankara 2020, s. 143.176.

Türk, Fahri, **Güneşin Ayaklarındaki Ülke Tacikistan**, Astana Yay., Ankara 2017, s. 91.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in Söylev ve Demeçleri (12 Eylül 1980-12 Eylül 1981), Başbakanlık Basımevi, Ankara 1981.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Ülkemizde Demokrasiye Müdahale Eden Tüm Darbe ve Muhtıralar ile Demokrasiyi İşlevsiz Kılan Diğer Bütün Girişim ve Süreçlerin Tüm Boyutları ile Araştırılarak Alınması Gereken Önlemlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırma Komisyonu Raporu**, Dönem: 24, Yasama Yılı: 3, Cilt 2, Kasım 2012, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükûmetler, T.C. Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.

Türkiye Ekonomisinde Kalkınma Stratejileri ve Sanayileşme (Dün-Bugün-Yarın), Türkiye Kalkınma Bankası, Ankara 2004.

Türkiye Gazeteciler Cemiyeti 1994-1995 Çalışma ve Hesap Raporu, TGC Yayını, İstanbul 1996.

Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi, Yenilik Basımevi, İstanbul 1965.

Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, **T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi**, 4. Baskı, Ankara 2017.

Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 3. Baskı, İmge Yay., Ankara 2004.

Türkiye-Avrupa Topluluğu Ortaklık Konseyi Kararları 1964-2000, Cilt 1, Yayın No 2596, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 2001.

“Turkish PM Slams Israel’s No-Talk Policy”, **Jerusalem Post**, 9 Ağustos 2001.

Uçak, Olcay, Abdi Erkal, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Yerel Basının Gelişim Süreci”, **Selçuk İletişim**, 12 (1), 2019, s. 92-122.

Uçar, Fuat, **Türk Siyasi Hayatında Azınlık Hükûmetleri İnönü ve Demirel Dönemleri**, Berikan Yay., Ankara 2019.

Uçarol, Rıfat, **Siyasi Tarih (1789-1994)**, İstanbul 1995.

Uçkaç, Aynur, “Türkiye’de Neoliberal Ekonomi Politikaları ve Sosyo-Ekonomik Yansımaları”, **Maliye Dergisi**, S 158, 2010, s. 422-430.

Ulay, Sıtkı, **27 Mayıs 1960 Harbiye Silah Başına (General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları)**, Kitapçılık Ticaret Limidet Şirketi Yay., İstanbul Mayıs 1968.

Uluatam, Özhan, “Quest for a Development Strategy: The Political Economy of Fiscal Policy in Turkey”, **The Political Economy of Fiscal Policy**, Ed. Miguel Urrutia, Shinichi Ichimura and Setsuko Yukawa, The United Nation University Press, Japan 1989.

Uluslararası İlişkiler Ajansı, **Kıbrıs Gerçeğinin Bilinmeyen Yönleri**, Uluslararası İlişkiler Ajansı Yay., İstanbul 1992.

United Nation Convention on the Law of the Sea, A/CONF.62/122 of 7 October 1982, in Third UNCLOS, vol. XVII, s. 151; ILM, Vol 21. 1982.

Ural, Selçuk ve Tokgöz İrfan, “Bağımsızlıktan Kadife Devrime Gürcistan Dış Politikasında Türkiye'nin Yeri (1991- 2004)”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7, Kars, İlkbahar 2011, s. 115-135.

Uslu, Nasuh, “1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkilerinin Genel Portresi”, **Avrasya Dosyası**, ABD Özel Sayısı, Yaz 2000, s. 203-232.

Uygun, Oktay, **Yeni Anayasada Yerel ve Bölgesel Yönetim İçin Öneriler**, İstanbul 2012, TESEV Yayını.

Uysal, Ceren, “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Süreci ve Son Gelişmeler”, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, C 1, Antalya, 2001, s. 140-153.

Uzgel, İlhan, “Balkanlarla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Ed. Baskın Oran, C II, 1980-2001, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2003, 2009, 2010.

Uzgel, İlhan, “ABD ve NATO'yla İlişkiler,” **Türk Dış Politikası**, Ed. Baskın Oran, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 34-81.

Uzgel, İlhan, “Doksanlarda Türkiye İçin Bir İşbirliği ve Rekabet Alanı Olarak Balkanlar”, **En Uzun Onyıl-Türkiye'nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, DrI. Özcan Gencer ve Şule Kut, İstanbul 2000.

Ülger, İrfan Kaya, **Avrupa Birliği'nde Siyasal Bütünleşme**, Gündoğan Yay., İstanbul 2002.

Ünal, Umut, “Özal Dönemi Ekonomisine Genel Bir Bakış”, **MPRA Paper**, No. 81603, posted 27 Sep.2017.

Ünsaldı, Levent, **Türkiye'de Asker ve Siyaset**, Çev. O. Türkay, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008.

Üskul, Zafer, **Siyaset ve Asker**, İmge, Ankara 1997.

Üstel, Füsün, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Resmi Yurttaş Profiline Evrimi”, **Milliyetçilik, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce**, Cilt: 4, İstanbul 2002, s. 275-283.

Üstün, Hasan, **Türkiye'de Devletin Yazılı Basına İlan ve Reklâm Dağıtım Politikaları ve Basın İlan Kurumu Örneği**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2010.

Wallerstein, Immanuel, **Dünya-Sistemleri Analizi**, bgst Yay., İstanbul 2014.

White, Brian, “The Concept of Detente”, **Review of International Studies**, C 7, S 3, 1981, s. 165-171.

Waltz, Kenneth, “Structural Realism after the Cold War”, **International Security**, C 25, No 1, Summer, 2000, s. 5-41.

Waltz, Kenneth, “Emerging Structure of International Politics”, **International Security**, C 18, No 2, Fall, 1993, s. 44-79.

Wartel, William C., “Why Ukraine Gave Up Nuclear Weapons: Nonproliferation Incentives and Disincentives”, **Pulling Back From the Nuclear Brink**, Barry R. Schneider ve Willian L. Dowdy, Frank Cass& Co. Ltd, 1998.

Winrow, Gareth M., **Turkey in Post-Soviet Central Asia**, Londra 1995, s. 21-39.

Winrow, G., “Turkey and Central Asia”, **Central Asian Security: The New International Context**, Ed. R. Allison, L. Jonson, Brookings Institution Press, Londra-Washington 2001, s. 207.

Wilber, Donald N., **Riza Shah Pahlavi: There Surrection and Reconstruction of Iran**, Exposition Pres, Hicksville, New York 1975.

Wilbur, David, **Reza Shah Pahlevi**, London 1990.

World Development Report 1979.

Wood, Kenneth ve Deth, Jan Van, **Karşılaştırmalı Siyaset**, Çev. Esin Saraçoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2014.

Varlık Ülkü-Ören Banu, **Seçim Sistemleri ve Türkiye’de Seçimler**, İstanbul 2001.

Varnavas, Andreas, **A History of the Liberation Struggle of EOKA (1955-1959), Foundation of the EOKA Liberation Struggle 1955-1959**, C. Epiphaniou Publications, Lefkoşa 2004.

Vedel, Georges, **BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı**, Çeviren Ergun Özbudun, Ergun, Köker, Levent, Ankara 1993.

Veytsel, R., “Vliyaniya Turtsii na Kulturu i Obrazovanie stran tsentral-noy Azii”, **İslam v Sovremennom Mire**, S 1, s. 26-30.

Vinogradov, Boris, ve Sokolovskaya, Yanina, “V Moskve Kuçma okazalsya ranşe Lukaşenko”, **İzvestiya**, 7 Aralık 1999.

Viotti, Paul R. ve Kauppi, Mark V., **Uluslararası İlişkiler ve Dünya Siyaseti**, Çev. Ayşe Özbay Erozan, Nobel Yay., Ankara 2014.

Volgy, J. Thomas and Schwarz, E, John, “Foreign Policy Restructuring and the Myriad Webs of Restraint”, **Foreign Policy Restructuring: How Governments Respond To Global Change**, Ed. Jerel Rosati, Joe D. Hagan and Martin W. Sampson III, University of South Carolina Press, 1994, s. 22-39.

Vural, İstiklal, “Türkiye’de Uluslararası Para Fonu Destekli İstikrar Programları, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, C 2, S 1, Temmuz 2000, s. 185-199.

Yalansız, Nedim, **Türkiye’de Koalisyon Hükûmetleri (1961-2002)**, Büke Kitapları, İstanbul 2006.

Yalansız, Nedim, **Türk Siyasal Yaşamında Koalisyon Hükûmetleri (1961-1980)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2002.

Yalçınkaya, Fatih, “Türkiye ve Orta Asya devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükûmetlerüstü Kuruluşlar (1992-2013)”, **Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Orta Doğu 1991-2013**, Ed. Fahri Türk, Ceren Yayıncılık, Edirne 2015, s. 53-79.

Yaş, Sedef Zeyrekli, “Türkiye’nin Orta Asya Politikasında Süleyman Demirel’in Rolü”, **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, 4(2), 2013, s.1-28.

Yavuz, Celalettin, “Türkiye-Kazakistan İlişkileri”, Drl. Hasan Acar, **Geçmişten Günümüze Türkiye-Orta Asya İlişkileri**, Nobel Yay., Ankara 2020, s. 31-74.

Yavuz, Yavuz, “Türkiye-İran İlişkileri Stratejik Ortaklıktan Çatışmaya: Füze Kalkanı’ndan PKK ve Karayılan Olayına”, **Türksam**, Ankara 2014, s. 669-689.

Yazar, Şengül, **1979 Sonrası Türk-İran İlişkileri**, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.

Yazıcı, Serap, **Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye, Seçkincilikten Toplum Sözleşmesine**, Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2009.

Yazıcı, Serap, **Türkiye’de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri**, Ankara 1997.

Yeltsin, Boris, **Bu Gidişe Karşıyım**, Çev. Belkıs Çorakçı, Altın Kitaplar, İstanbul 1990.

Yeltsin, Boris, **Geceyarısı Günlükleri**, Çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2000.

Yenal, Oktay, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, 2017.

Yenigün, Cüneyt ve Bolat, Mehmet Ali, “Dünya Çatışmaları Çatışma Bölgeleri ve Konuları”, **Gürcistan: Yeni Dünyanın Doğu-Batı Sınırı**, Cilt: 1, Ed. Kemal Inat-Burhanettin Duran-Muhittin Ataman, Nobel Yay., Ankara 2010.

Yenisey, Gülara, **İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)**, Ötüken Yay., İstanbul 2008.

Yentürk, Nurhan, **Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003.

Yergin, Daniel, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1995.

Yeşilyurt, Süleyman, **Bayar Gerçeği**, 1956 Ankara.

Yetkin, Çetin, **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika (27 Mayıs 1960-12 Mart 1971-12 Eylül 1980)**, 5. Baskı, Kilit Yay., Kasım 2011.

Yıldırım, Besim, “Eleştirel Pedagoji Açısından Gazetecilik Eğitimi Yeniden Düşünmek”, **İletişim Araştırmaları Dergisi**, S 4 (1), 2006, s. 121-152.

Yıldız, Uğur Burç, “Don't Exaggerate the Problems! Why can't Turkey and the European Union Divorce?”, **OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, C 13, S 19, Ankara 2019, s. 2829-2846.

Yılmaz, Türel, “İran İslam Devrimi ve Stratejisi”, **Strateji**, S 10, s. 86-87.

Yılmaz, Türel, “1961-1979 Dönemi Türk Dış Politikası- Orta Doğu ile İlişkiler”, **Türk Dış Politikası 1919-2008**, Ed. Haydar Çakmak, Platin Yay., Ankara 2008, s. 635-642.

Yılmaz, Mustafa-Yasemin Doğaner, “1961-1973 Yılları Arasında Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 247-299.

Yılmaz, Hasan, **Tarihe Düşülen Notlar, Yasama Yılı Açılışlarında Cumhurbaşkanlarının Konuşmaları**, Cilt: 2, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yay., 1 Eylül 1990-1 Eylül 2011.

Yolak, Seyit, **1571’den Günümüze Kıbrıs Türk Yönetimleri**, Lefkoşa Kasım 1989.

Yurdakul, Erdal, **Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılaplarının Kıbrıs’ta Uygulanması**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.

Yusubov, İsmihan, “İmparatorluklar Siyasetinde Ermeni Sorunu’nun Yeri: Nedenler ve Sonuçlar”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri**, C 2, ASAM, Ankara 2003.

Yüce, Samet, “The Role of Tourism in Turkic World in Terms of International Relations (IR): A Social Constructivist Approach”, **Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi**, C 1, No 1, Nisan 2016, s. 65-73.

Yücel, Seniye, “Yerel Basın”, **Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar**, Drl. K. Alemdar, Alfa Yay., İstanbul 1999.

Yücel, Serhan, “Ege’de Bitmeyen Sorunun Bir Unsuru Olarak Türk ve Yunan Karasuları ve Ulusal Hava Sahaları”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, S 12, 2010.

Yücel, Fatih ve Kalyoncu, Hüseyin, “Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri ve Ülke Ekonomilerini Etkileme Kanalları: Türkiye Örneği”, **Maliye Dergisi**, S 159, Temmuz-Aralık 2010, s. 53-69.

Yücel, Yaşar ve Sevim, Ali, **Türkiye Tarihi**, IV, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.

Yüksek Adalet Divanı Kararları İstanbul-Yassıada (14 Ekim 1960-15 Eylül 1961), Kabalcı Yayınevi.

Yüksek Adalet Divanı Kararları, TBMM Açık Erişim, Yer numarası: 1985-4520.

Yüksek Adalet Divanı, **6/7 Eylül Hadiseleri Davası Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer: 1985-4503.

Yüksek Adalet Divanı, **Ali İpar Davası Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4510.

Yüksek Adalet Divanı, **Anayasayı İhlal Davası İddianame**, 1960/1, TBMM Açık Erişim, Yer: 1985-4501.

Yüksek Adalet Divanı, **Bebek Davası Tutanakları**, Esas Numarası: 1960/8, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4508.

Yüksek Adalet Divanı, **Değirmen Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/15, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4511.

Yüksek Adalet Divanı, **Demokrat İzmir Gazetesi ve Matbaasının Tahribi Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/30, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4517.

Yüksek Adalet Divanı, **Devlet Radyosunun DP Organı Haline Getirilerek Tek Fert veya Zümre İdaresi Kurmak Gayesi ile Propaganda Yaptırılması Suçuna Ait Dava Tutanakları**, Esas No: 1960/20, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4513.

Yüksek Adalet Divanı, **Döviz Tahsisi Suistimali Davası Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer: 1985-4512.

Yüksek Adalet Divanı, **İstanbul-Ankara Olayları Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/4, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4504.

Yüksek Adalet Divanı, **İstihlak Yolsuzluğu Davası Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer: 1985-4519.

Yüksek Adalet Divanı, **Kararları Fahiş Fiyatla Arsa Satışı Nedim Ökmen Davası**, Esas Numarası: 1960/6, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4505.

Yüksek Adalet Divanı, **Kayseri Olayları Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/30, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4516.

Yüksek Adalet Divanı, **Örtülü Ödenek Davası Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer: 1985-4514.

Yüksek Adalet Divanı, **Şartlı Tehdit Çanakkale-Geyikli Olayları Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/30, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4515

Yüksek Adalet Divanı, **Vatan Cephesi Davası Tutanakları**, Esas No: 1961/7, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer: 1985-4518.

Yüksek Adalet Divanı, **Vinileks ve Standart Şirketleri Yolsuzluğu Duruşması Tutanakları**, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4509.

Yüksek Adalet Divanı, **Zimmet-İrtikâp Davası Tutanakları**, Esas No: 1960/10, TBMM Kütüphanesi Açık Erişim, Yer Numarası: 1985-4507.

Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı, **Cumhuriyet Döneminde Öğretmen Yetiştirme Tarihi Gelişimi, Eğitim Fakülteleri Öğretmen Yetiştirme Programlarının Yeniden Düzenlenmesi İle İlgili Rapor**, YÖK Yayını, Ankara 1998.

Yüksek Öğretim Kurulu, **Eğitim Fakülteleri Öğretmen Yetiştirme Programlarının Yeniden Düzenlenmesi**, YÖK Yayını, Ankara 1998.

Yüksel, Mustafa, “1980’lerden Sonra Türk Heykel Sanatının Diğer Sanat Hareketleri İçindeki Yeri”, **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 21, S 2, 2012, s. 91-102.

Yüzbaşıoğlu, Necmi, “2001 Anayasal Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, **Anayasa ve Uyum Yasaları**, Yargıtay ve Türkiye Barolar Birliği, 13-14 Aralık 2002, Ankara, s. 40-46.

Zafer, Zeynep, “Bulgaristan Türklerinin 89 Göçünü Hazırlayan Eritme Politikasına Karşı Direniş”, **89 Göçü. Bulgaristan’da 1984-89 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç**, Ed. Neriman Ersoy-Hacısalıhoğlu, Mehmet Hacısalıhoğlu, BALKAR, BALMED, İstanbul 2012, s. 199-234.

Zbigniew, Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası: Amerika’nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri**, Çev. Yelda Türedi, İnkılap Yay., İstanbul 2014.

Zebih, Sipih, **İran Der Devran-ı Musaddık**, Neşriyat-ı Atai, Tahran 1370.

Zengin, İsmail, **İran Devrimi ve Ortadoğu’ya Etkileri**, Milliyet Yay., İstanbul 1991.

Zeytinoğlu, Erol, **Türkiye Ekonomisi**, 4. Baskı, Met/er Matbaası, İstanbul 1975.

Zia, Naim, **Kıbrıs’ın İngiltere’ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Ankara 1975.

Zubok, Vladislav ve Constantine Pleshakov, **Inside the Kremlin’s Cold War: From Stalin to Khrushchev**, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1996.

Zürcher, Erik J., **Turkey: A Modern History**, Third Edition, I. B. Tauris, London New York 1994, 2004.

Zürcher, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul 2016, 2017, 2020.

E. İnternet Kaynakları

Adıyaman, Şeyma, “Türkiye-Romanya İlişkileri”, <http://www.bilgesam.org/incele/146/-turkiye-romanya-iliskileri/#.Wmxa96hl-Uk>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Akça, Yaşar, Gülsün Şahan ve Ayşegül Tural, “Türkiye’nin Kalkınma Planlarında Eğitim Politikalarının Değerlendirilmesi”, **International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)**, Volume 3 (Special Issue), December 2017, s.394-403. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/388899>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Aksu, Fuat, “Confidence Building, Negotiation and Economic Cooperation Efforts in Turkish-Greek Relations (1990-2004)”, <http://www.turkishgreek.org>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Aksu, Fuat, “Hava Sahası ve FIR”, <http://www.turkishgreek.org>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Aksu, Meral, “Anadolu Liseleri”, **Eğitim ve Bilim**, C 14, S 75, 1990, s.3-13. <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/5952/2075>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Anavatan Partisi, **Anavatan Partisi Programı, Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi, Hükûmet Programı**, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/609?show=full>, Erişim Tarihi: 05.04.2018

Arı, Asım, “Taşımali İlköğretim Uygulaması (Uşak Örneği)”, **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 23, S 1, 2003, s. 101-115. <http://www.gefad.gazi.edu.tr/tr/download/article-file/77388>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Armenian International Relations, <http://www.modelun.org>, Erişim Tarihi: 02.03.2021.

Aslan, Zehra, “Harp Okulu’ndan Yassıda’ya (2)”, Yazı Dizisi, <https://www.indyturk.com/node/186176/t%C3%BCrkiyeden-sesler/harp-okulu%E2%80%99ndan-yass%C4%B1ada%E2%80%99ya-2>, 28 Mayıs 2020, Erişim Tarihi: 12.07.2020.

Aslan, Zehra, “60 yıl sonra 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine bakmak (1)”, Yazı Dizisi, <https://www.indyturk.com/node/185571/t%C3%BCrkiyeden-sesler/60-y%C4%B1l-sonra-27-may%C4%B1s-1960-askeri-m%C3%BCdahalesine-bakmak-1>, 27 Mayıs 2020, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

Aslan, Zehra, “Bir dönem yargılanıyor (3)”, Yazı Dizisi, <https://www.indytrk.com/node/186781/t%C3%BCrkiyeden-sesler/bir-d%C3%B6nem-yarg%C4%B1lan%C4%B1yor-3>, 29 Mayıs 2020, Erişim Tarihi: 12 Temmuz 2020.

Aslan, Zehra, “Siyasi İradelerdeki Değişimin Yansımalarıyla 12 Eylül'den Bugüne Türk Devlet Tiyatrosu”, **Independent Türkçe**, 17 Haziran 2021, <https://www.indytrk.com/node/374796/t%C3%BCrki%CC%87yeden-sesler/siyasi-iradelerdeki-de%C4%9Fi%C5%9Fimin-yans%C4%B1malar%C4%B1yla-12-eyl%C3%BCl%E2%80%-99den-bug%C3%BCne-t%C3%BCrki>, Erişim Tarihi: 31 Ağustos 2021.

Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye Arasında Ortaklık İlişkisi Kurulmasına Dair Anlaşmaya Katma Protokol, 23 Kasım 1970, https://www.ab.gov.tr/files/ardb/katma_protokol.pdf, Erişim Tarihi: 19.02.2018.

Avrupa Toplulukları Komisyonu, **Bilgi**, No 74, 1971. <http://aei.pitt.edu/12320/1/12320.pdf>, Erişim Tarihi: 17.02.2018.

Avrupa Toplulukları Komisyonu, **Opinion on Greek Application for Membership of the European Communities**, 29 Ocak 1976, https://www.cvce.eu/content/publication/1999/1/1/add5c5dd-118f-412d-bf8a-277a9felf239/publishable_en.pdf, Erişim Tarihi: 18.02.2018.

Başkır, Ünsal Doğan, “Küreselleşme İdeolojisi: Donald Trump Neye Karşı Çıkıyor?”, **Birikim Dergisi**, 5 Aralık 2018, <https://birikimdergisi.com/guncel/9237/kuresellesme-ideolojisi-donald-trump-neye-karsi-cikiyor>, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

Berktaş, Halil, “Tartışmalara Yol Açacak 1 Mayıs İddiası”, **Agos Gazetesi**, 02.05.2012, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/1276/halil-berktay-dan-tartismalara-yol-acacak-1-mayis-1977-iddiasi>, Erişim Tarihi: 11 Aralık 2020.

Bilgen, Nihat, “Ülkemizde Uygulamaya Konulan Öğrenciyi Yönlendirme: Ders Geçme ve Kredi Sistemi”, **Eğitim ve Bilim**, Özel sayı, Temmuz 1992, s. 1-22. https://www.ted.org.tr/wp-content/uploads/2019/04/ted_ortaogretimde_ders_gecme_ve_kredi_sistemi_ocr.pdf, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

“‘Bosna Kasabı’ Ratko Mladić, soykırımdan suçlu bulundu”, 22 Kasım 2017, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42079598>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Bozgeyikli, Hasan, “Mesleki ve Teknik Eğitimin Geleceği”, **İlke Geleceğin Türkiye Analiz Raporu**, 02 Eylül 2019. <https://ilke.org.tr/images/yayin/pdf/meleki-egitimin-gelecegi.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Bozkurt, Aras, “Türkiye’de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını”, **Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi AUAD**, C 3, S 2, 2017, s.85-124. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/403827>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Burçak, Çağla Garipağaoğlu, “Özel dersanelerden özel okullara dönüşüm projesi”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 16, S 1, 2016, 140-162. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/292602>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Can Dündar; Mehmet Ali Birand, **Demirkırat Belgeseli 8.Bölüm**, 32. Gün Arşivi.

Can Dündar; Mehmet Ali Birand, **Demirkırat Belgeseli 9.Bölüm**, 32. Gün Arşivi.

Corruption Perceptions index 2019, <https://www.transparency.org/cpi2019>, Erişim Tarihi: 18.02.2020.

Çelebi Kükey, Nazmiye, **Türk Millî Eğitim Sistemi Temel İlkelerinin Gerçekleşme Düzeyi (1973-2012)**, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2015. <http://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/2937D966-4476-7D4B-B213-59C-BEF572CB0/A753F470-560B-EB4F-89E0-0EBDA26DE4EC.pdf>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Çelik, Zafer ve Bekir S. Gür, “Yükseköğretim Sistemlerinin Yönetimi ve Üniversite Özerkliği: Küresel Eğilimler ve Türkiye Örneği”, **Yükseköğretim ve Bilim Dergisi**, C 4, S 1, Nisan 2014, S. 18-27. http://higheredu-sci.beun.edu.tr/pdf/pdf_HIG_1630.pdf, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Cicioğlu, Hasan, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Ortaöğretimin Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu bildirileri: İstanbul 7-9 Aralık 2005**, Murat Alper Parlak (Haz.), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010. s. 137-172. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/CUMHURİYET-DÖNEMİ-EGİTİM-POLİTİKALARI-SEMPOZYUMU1.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Coşkun, Nihan ve Kerim Gündoğdu, “Sivil Toplum Kuruluşları ve Üniversitelerin Görüşleri Doğrultusunda 4+4+4 Eğitim Sistemine Yönelik Bir Analiz”, **Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 4, S 2, Aralık 2013, s. 30-46. http://adudspace.adu.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11607/2790/1/17_coskun_gundogdu.pdf, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Demir, Engin ve H. Şenay Şen, “Cumhuriyet Dönemi Mesleki ve Teknik Eğitim Reformları”, **Ege Eğitim Dergisi**, C 10, S 2, 2009, s.39-591. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/57032>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Çınar, İkrâm, “İlköğretime Öğretmen Yetiştirme”, **Eğitişim Dergisi**, S 2, Haziran 2003. <http://www.egitirim.gen.tr/tr/index.php/arsiv/sayi-1-10/sayi-2-sinif-yonetimi-haziran-2003/20-ilkogretime-ogretmen-yetistirme>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Dış İşleri Bakanlığı, **Garanti Antlaşması (Zürich,11 Şubat 1959)**, http://www.mfa.gov.tr/garanti-antlasmasi-_zurich_11-subat-1959_.tr.mfa.

Dış İşleri Bakanlığı, **Kıbrıs Meselesinin Tarihçesi, BM Müzakerelerinin Başlangıcı**, http://www.mfa.gov.tr/kibris-meselesinin-tarihcesi_-bm-muzakerelerinin-baslangici.tr.mfa.

“Dogovor o veçnoy drujbe i cotrudničestve mejdu Kırğızskoy Respublikoy i Turetskoy Respublikoy”, <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/kykg/17341>, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

Doğan, Kutlay, “Turgut Özal Belgeseli”, <http://tha.com.tr/turgutozal/sayfa278.htm>, Erişim Tarihi: 15.11.2018.

Dönmez, Burhanettin, “Bir okul geliştirme modeli olarak laboratuvar okulları uygulamasının değerlendirilmesi”, **Eğitim ve Bilim Dergisi**, C 27, S 126, 2002, s. 70-83. <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/5145/1227>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Dursunoğlu, Halit, “Cumhuriyet Döneminde İlköğretime Öğretmen Yetiştirmenin Tarihi Gelişimi”, **Millî Eğitim Dergisi**, S 160, Güz 2003, s.185-198. https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/dursunoglu.htm, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Ela, Elçin Deniz ve Mehmet Atilla Güler, “Müziğin İzinde: Türkiye’de 1980’den Günümüze Rock Müzik ve Sosyal Haklar”, https://www.researchgate.net/publication/329906419_Muzigin_Izinde_Turkiye'de_1980'den_Gunumuze_Rock_Muzik_ve_Sosyal_Haklar/link/5c21f0e4299bf12be3983848/download, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2021.

Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Gostergeler_1950_2014.pdf, Erişim Tarihi: 13.01.2021.

Ekşioğlu, Subhan ve Mehmet Taşpınar, “Türkiye’de Mesleki ve Teknik Ortaöğretimin Gelişimi”, **Sakarya University Journal of Education**, C 9, S 3, Aralık 2019, s.614-627. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/891458>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Erdem, Ali Rıza, “Türkiye’deki Öğretmen Yetiştirmenin [A],[B], [C] si”, **Journal of Teacher Education and Educators**, C 4, S 1, 2015 s.16-38. <http://jtee.org/document/issue7/MAKALE%202.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Erdoğan, İrfan, “Değişim Yönetimi: Ders Geçme ve Kredili Sistem Üzerine Bir Araştırma”, **M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, S 14, 2001, s.73-98. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2124>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

“Erdogan: Turtsija e na stranata na Makedonija, Grtsija ne vo pravo”, <http://netpress.com.mk/erdogan-turcija-e-na-stranata-na-makedonija-grcija-ne-e-vo-pravo/>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Fer, Seval, “1923 Yılından Günümüze Cumhuriyet Dönemi İlköğretim Programları Üzerine Bir İnceleme”, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu bildirileri: İstanbul 7-9 Aralık 2005**, Murat Alper Parlak (Haz.), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2010. s. 97-136. <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/CUMHURİYET-DÖNEMİ-EGİTİM-POLİTİKALARI-SEMPOZYUMU1.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Feyzioğlu, Bedî, “Üniversite Özerkliği”, **Maliye Araştırmaları Merkezi Konferansları**, S 128, 1981, s.127-133, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/7423>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Gelişli, Yücel, “Anadolu Öğretmen Liselerinin Kuruluşu ve Gelişimi”, **Millî Eğitim Dergisi**, 146, 2000. http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/146/gelisli.htm.

Gök, Fatma, “75 Yılda İnsan Yetiştirme Eğitim ve Devlet”, **75 Yılda Eğitim**, Fatma Gök (Ed), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul, s. 1-8. <http://doczz.biz.tr/doc/302192/fatma-gök--75-yilda-insan-yetiştirme--eğitim-ve-devlet>”, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Göney, Süha, “Üniversite Tarihinde Ellili Yıllar ve 27 Mayıs İhtilalinin Etkileri”, **Sosyoloji Dergisi**, Dizi 3, S 23, 2011, s.259-324. s.321. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusosyoloji/issue/513/4698>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Gözler, Kemal, “Cumhurbaşkanı - YÖK Çatışması”, **Ankara Barosu Dergisi**, Yıl 59, Sayı 1, 2001, s. 37-59. <http://www.anayasa.gen.tr/yok.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Gözler, Kemal, “Üniversitelerde Yabancı Öğrenci Sayısı Sorunu”, **Anayasa.Gen.Tr**, 7 Aralık 2019, www.anayasa.gen.tr/yabanci-ogrenci.htm, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

“Greeks Rally in Athens over Macedonia name row”, <https://www.reuters.com/article/us-greece-macedonia-protests/greeks-rally-in-athens-over-macedonia-name-row-idUSKBN1FO0O9>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Gülmez, İsmail, **28 Şubat 1997 Askeri Darbesi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2014. <https://docplayer.biz.tr/2220973-28-subat-1997-askeri-darbesi-ve-turk-egitim-sistemine-etkileri-ismail-gulmez-yuksekk-lisans-tezi-tarih-ogretmenligi-ana-bilim-dali-yrd-doc-dr.html>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Gündem, **Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetleri**, 17.03.2003, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/turkiye-cumhuriyeti-hukumetleri-134271>, Erişim Tarihi: 09.11.2020.

<http://anayasametinleri.blogspot.com.tr/2010/09/1980-anayasa-duzeni-hakkinda-kanun.html>, Erişim Tarihi: 1.1.2014.

http://digm.meb.tr/uaorgutler/AB/BELGELER/Katilim_ortakligi_2001.pdf, Erişim Tarihi: 21.7.2021.

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf, Erişim Tarihi: 27.08.2009.

<http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11997D/htm/11997D.html>;
<http://www.tobb.org.tr/raporlar/abnedir.pdf>, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

<http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/12006A/12006A.html>, Erişim Tarihi: 21.08.2017.

<http://rapory.tuik.gov.tr/02-02-2018-13:17:37-19494797795349962851684519993.html>

<http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2011-94-714>, Erişim Tarihi: 15.11.2016.

<http://www.abgm.adalet.gov.tr>, Erişim Tarihi: 21.08.2009.

<http://www.abgs.gov.tr>, Erişim Tarihi: 25.04.2021.

http://www.anayasa.gov.tr/files/pdf/anayasa_yargisi/anyarg8/bcaglar.pdf, Erişim Tarihi: 1.1.2014.

KAYNAKÇA

<http://www.cfg.org.au/e-kitap/kitaplik/evren-80-12eylul.pdf>, Erişim Tarihi: 3.1.2021.

<http://www.kameraarkasi.org/makaleler/makaleler/turksinemasininindonemleri.pdf>, Erişim Tarihi: 24.07.2017.

http://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-_eit_.tr.mfa, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

http://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-_kei_.tr.mfa, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-bulgaristan-siyasi-iliskileri-.tr.mfa>

http://www.msb.gov.tr/ayim/Ayim_kararlar, Erişim Tarihi: 1.1.2014.

<http://www.nap.ba/new/vijest.php?id=26827>.

<http://www.parliament.uk/business/lords/>, Erişim Tarihi: 15.11.2016.

<http://www.parliament.uk/mps-lords-and-offices/lords/>, Erişim Tarihi: 15.11.2016.

<http://www.traceca.org/whatis.html>.

http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1061, Erişim Tarihi: 05.04.2020.

http://www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

<http://yee.org.tr/turkiye/tr/turkoloji-universiteler>, Erişim Tarihi: 20.12.2013.

<http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-se-cimleri/3008>, Erişim Tarihi: 12.11.2018.

<http://www.ysk.gov.tr/tr/27-mart-1994-mahalli-idareler-genel-se-cimi/2804>, Erişim Tarihi: 31.03.2020.

KAYNAKÇA

https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2017&-locations=TR&name_desc=true&start=1960&view=chart, Erişim Tarihi: 14.11.2018.

https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=TR&name_desc=true, Erişim Tarihi: 14.11.2018.

<https://ilke.org.tr/images/yayin/pdf/meleki-egitimin-gelecegi.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

<https://nur-sultan.yee.org.tr/tr>, Erişim Tarihi: 25.02.2021.

<https://secimanketi.tv/sonuclar/1977-yili-yerel-secim-sonuclari>, Erişim Tarihi: 07.02.2021.

<https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/tacikistan/ulke-profil/turkiye-ile-ticaret>, Erişim Tarihi: 09.03.2020.

https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1999.pdf, Erişim Tarihi: 12.04.2021.

<https://tr.sputniknews.com/rusya/201612221026448099-sscv-gorbacov-yeltsin/>.

<https://www.basinkonseyi.org.tr/tarihce/>, Erişim Tarihi: 16.2.2021.

https://www.bp.com/en_az/caspian/operationsprojects/pipelines/BTC.html.

<https://www.ikv.org.tr/images/files/A5-tr.pdf>, Erişim Tarihi: 28.05.2021.

<https://www.mfa.gov.tr/helsinki-zirvesi-10-11-aralik-1999.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 12.05.2021.

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm>, Erişim Tarihi: 22.07.2017.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.genel_secimler, Erişim Tarihi: 18.03.2021.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1965, Erişim Tarihi: 27.12.2020.

https://www.tripadvisor.com.tr/Attraction_Review-g190479-d526934-Reviews-The_Norwegian_Parliament-Oslo_Eastern_Norway.html, Erişim Tarihi: 15.11.2016.

<https://www.turksoy.org/>.

<https://www.yenisafak.com/gundem/dinc-bilginin-agzindan-28-subat-donemi-232998>, Erişim Tarihi: 18.2.2021.

“İki Ülke Arasında Ticaretin Altyapısını Oluşturan Anlaşma ve Protokoller”, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya/kirgizistan/ikili-anlasmalar/iki-ulke-arasinda-ticaretin-altyapisini-olusturan-anlasma-ve-protokoller>, Erişim Tarihi: 20.03.2021.

İsimsiz, “Clinton and American Hegemony”, **Bill Clinton and the New Economy**, <http://pressbooks-dev.oer.hawaii.edu/ushistory/chapter/bill-clinton-and-the-new-economy/>, Erişim Tarihi: 21 Ekim 2020.

Kahveci, Adnan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi 18.Dönem 1.Cilt, 13. Birleşim**, 26.01.1988. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.goruntule?sayfa_no_ilk=579&sayfa_no_son=582&sayfa_no=580&v_meclis=1&v_donem=18&v_yasama_yili=&v_cilt=1&v_birlesim=013, Erişim Tarihi: 18.03.2021.

Kasalak, Kadir ve Şengül Büyükboyacı, “Süleyman Demirel Döneminde (1965-1971) Üniversitelerde Fiziki Kapasitenin Artırılmasına Yönelik Çalışmalar”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 44, 2018, s. 26-39. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/531168>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Kavcar, Cahit, “Cumhuriyet Döneminde Dal Öğretmeni Yetiştirme”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C 35, S 1-2, 2002, s. 1-14. <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/46704/949.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Kılıç, Nalan, “Dünden Bugüne Üniversite Yerleştirme Sistemi”, **Eğitimde Rehberlik Dergisi**, Kasım - Aralık 2017. s.48-50. http://www.egitimderehberlikdersisi.com/FileUpload/op998549/File/erd12_ilk_3_-birlestirildi.pdf, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Kılıç Yaşın, Gözde, “Ermeni İddialarını Kabul Eden Ülkeler”, <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/balkanlar-ve-kibris-arastirmalari-merkezi/ermeni-iddialarini-kabul-eden-ulkeler>, Erişim Tarihi: 24.04.2021.

“Kısa Bilgi”, <https://turkey.tmembassy.gov.tr>, Erişim Tarihi: 31 Mart 2021.

Koca, Mehmet, “68 Öğrenci Olayları ve Üniversitelerde Politik Şiddet”, **Birey ve Toplum**, C 8, S 15, Bahar 2018, s.89-109. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/546558>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Konseptsiya vneşney politiki Rossiyskoy Federatsii, 1993 g., <https://constitutionallaw.ru/?p=3666>, Erişim Tarihi: 25.03.2021.

Korkut, Hüseyin, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Üniversite Reformları”, **Millî Eğitim Dergisi**, S 160, Güz 2003. s.12-19. https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/160/korkut.htm, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

“Kosovo: Operation ‘Allied Force’”, House of Commons Research Paper 99/48, 29 Nisan 1999, <http://www.parliament.uk/commons/lib/research/rp99/rp99-048.pdf>. Operation Allied Force, <http://www.defenselink.mil/specials/kosovo/>, 21 Haziran 1999. “The Comprehensive Proposal for Kosovo Status Settlement”, United Nations Office of the Special Envoy for Kosovo-UNOSEK-, <http://www.unosek.org/unosek/en/statusproposal.html>, Erişim Tarihi: 26 Mart 2007.

“Legal Veri Tabanı”, <https://mfa.gov.kg/tr/dm/posolstvo-kyrgyzskoy-respubliki-v-tureckoy-respublike/-5e21841f4755f>, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

“Macedonia, Bulgaria sign treaty to improve ties”, <https://www.reuters.com/article/us-macedonia-bulgaria-treaty/macedonia-bulgaria-sign-treaty-to-improve-ties-idUSKBN1AH4E3>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

“Macedonia Savours World Court Victory over Greece”, <http://www.balkaninsight.com/en/article/icj-judgment>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

“Makedonya’ya Türk F-5’leri”, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/makedonyaya-turk-f-5leri-39027536>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

“Massaker von Srebrenica”, https://de.wikipedia.org/wiki/Massaker_von_Srebrenica, Erişim Tarihi: 24.4.2021.

MEB, **Millî Eğitim İstatistikleri, Örgün Eğitim 2018/’19**, http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_09/30102730_meb_istatistikleri_organ_egitim_2018_2019.pdf, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

MEB, **Millî Eğitim Temel Kanunu**, Resmî Gazete, Tarih: 24/6/1973, Sayı: 14574. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf> Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Odabaşı, Battal, “Türk Eğitim Sisteminde Yeni Kanun (4+4+4) Değişikliği Üzerine Düşünceler”, **Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 43, S 2, 2014, s. 103-124. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/46537>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Omuraliyev, Nurbek, Aynura Elebayeva, Batkenskiye sobitiya v Kırgızstane: Khronika sobitii, Central Asia and The Caucasus Press, <https://www.ca-c.org/journal/cac-07-2000/04.omural.shtml>, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

Öcal, Mustafa, “Dünden Bugüne İmam Hatip Liseleri (1913-2013)”, **100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu -Bildiriler-**, 23-24 Kasım 2013- İstanbul 2015, s. 65-104. http://isamveri.org/pdfrg/D244905/2015/2015_OCALM.pdf Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Ören, Yalçın, Politika Torgovo Ekonomiçeskikh Otnoşeniy Kırgızistana i Turtsii, Bk. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgiz-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 30.03.2011.

Özbekistan Türk Konseyi’ne Tam Üye Olarak Katılacak, <https://www.yenisafak.com/dunya/ozbekistan-turk-konseyine-tam-uye-olarak-katilacak-3509380>, Erişim Tarihi: 17.02.2021.

Özdemir, Şahin, Berna ve Nurettin Beltekin, “Türk Eğitim Sisteminin Dönüşümünde Uluslararası Aktörler: IMF ve Dünya Bankası Örnekleri”, **YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 9, S 1, 2012, s. 33-55. <http://efdergi.yyu.edu.tr/uploads/ebeypabdyuefd29072012y-1542219264.pdf>, Erişim tarihi: 18.05.2021.

Özgen, Bekir, “Anadolu Liseleri”, **Eğitim ve Bilim**, C 15, S 82, 1991, s.25-35. <http://eb.ted.org.tr/index.php/EB/article/viewFile/6062/2236>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

Pasol Tursii: razvitie otnosheni s tacikistanom yavlyaetsya odnim iz osnovhuk elementov vneshney politiki tursii v srednej azii, 22.03.2020, <http://www.dialog.tj/news/posol-turtsii-razvitie-otnoshenij-s-tadzhi-kistanom-yavlyaetsya-odnim-iz-osnovnykh-elementov-vneshnej-politiki-turtsii-v-srednej-azii>, Erişim Tarihi: 23.03.2020.

Pehlivanlı, Hamit, “Tarih Perspektifi İçinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 10, S 29, s. 357-377; <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-29/tarih-perspektifi-icinde-pontus-olayi-yakin-tarihimize-ve-gunumuze-etkileri>.

Rosenfeld, Stephen S., “The Reagan Doctrine: The Guns of July”, **Foreign Affairs**, Bahar 1986, <https://web.archive.org/web/20070930165407/http://www.foreignaffairs.org/19860301faessay7785/stephen-s-rosenfeld/the-reagan-doctrine-the-guns-of-july.html>, Erişim Tarihi: 12 Kasım 2020.

Şahin, İdris, **İlköğretim Müfredat Laboratuvar Okullarının Okul Geliştirme Süreci Açısından İncelenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2006, http://kisi.deu.edu.tr/idris.sahin/Doktora_Tezi.pdf, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

Tansel, Aysıt, **Türkiye’de Özel Dershaneler: Yeni Gelişmeler ve Dershanelerin Geleceği**, Middle East Technical University, ERC Working Papers in Economics 13/10-tr, September/ 2013. http://erc.metu.edu.tr/en/system/files/menu/series13/1310_tr.pdf, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

T.C. Dışişleri Bakanlığı Avrupa Birliği Başkanlığı, **Gümrük Birliği**, 12.07.2019, https://www.ab.gov.tr/gumruk-birligi_46234.html, Erişim Tarihi: 02.12.2020.

TCMB, (1999), **Yıllık Rapor**, <http://www.tcmb.gov.tr>. Erişim Tarihi: 13.01.2021.

The White House, **National Security Strategy of the United States**, Ağustos 1991, s. V, <http://nssarchive.us/NSSR/1991.pdf>, Erişim Tarihi: 23.09.2019.

Turan, Refik, “Avni Akyol Dönemi Eğitim Siyasetleri”, **Millî Eğitim**, S 194, Bahar 2012. s. 108-131. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/442311>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

“Turkey’s Energy Profile and Strategy”, Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, <http://www.mfa.gov.tr/turkeys-energy-strategy.en.mfa>.

Türbedar, Erhan, “Trilateral Balkan Summit in Istanbul”, TEPAV Evaluation Note, April 2010, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1274094120r2517.Trilateral_Balkan_Summit_in_Istanbul.pdf, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Türbedar, Erhan, “Turkey’s New Activism in the Western Balkans: Ambitions and Obstacles”, **Insight Turkey** Vol. 13, No. 3, 2011, <https://www.insightturkey.com/author/erhan-turbedar/turkeys-new-activism-in-the-western-balkans-ambitions-and-obstacles>.

Türbedar, Erhan, “Turkey’s New Activism in the Western Balkans: Ambitions and Obstacles”, **Insight Turkey**, Vol. 13, No. 3, 1 Temmuz 2011, <https://www.insightturkey.com/articles/turkeys-new-activism-in-the-western-balkans-ambitions-and-obstacles>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

“Türk askeri Makedonya’da”, **Türkiye**, 19.08.2001, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a120855.aspx?/Genel/a120855.aspx&>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Türk, Fahri, “Türk Dünyasında Turizmin Gelişmesinde Devlet Dışı Aktörler: Turizm Acenteleri”, **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C 6, S 2, Haziran 2015, ss.97-105, <https://esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-b-tr/sayi-11>, Erişim Tarihi: 21.02.2021.

Türk, Fahri, “Türk Dünyasında Turizmin Gelişmesinde Devlet Dışı Aktörler: Turizm Acenteleri”, **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, C 6, S 2 (Haziran 2015), s. 97-105, <https://esbadergisi.com/index.php/tr/sayilar/sutun-b-tr/sayi-11>, Erişim Tarihi: 21.02.2021.

Türkiye AB İlişkileri'nin Tarihçesi, Avrupa Birliği Bakanlığı, <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=111&l=1>, Erişim Tarihi: 28 Aralık 2020.

“Türkiye Arnavutluk Siyasi İlişkileri”, http://www.mfa.gov.tr/_turkiye-arnavutluk-siyasi-iliskileri.tr.mfa, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Meclis Araştırması Komisyonu Raporu**, C 2, Kasım 2012, https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss376_Cilt2.pdf, Erişim Tarihi: 18.2.2021.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı web sayfası, http://www.mfa.gov.tr/turkey-and-the-economic-cooperation-organization-_eco_.en.mfa.

Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Ortaklık Kuran Anlaşma (Ankara Anlaşması), 12 Eylül 1963, <https://www.ab.gov.tr/117.html>, Erişim Tarihi: 19.02.2018.

Türkiye İstatistik Kurumu, <http://rapory.tuik.gov.tr/27-01-2018-20:02:55-15049441461190584250155491445.html?>, Erişim Tarihi: 01.06.2019.

Türkiye İstatistik Kurumu, <http://rapory.tuik.gov.tr/27-01-2018-20:21:08-62955825113319929581188819817.html?>, Erişim Tarihi: 01.06.2019.

“Türkiye - Kırgızistan Siyasi İlişkileri”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-kirgizistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

Türkiye-Türkmenistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri-Mart 2012, <https://www.deik.org.tr/uploads/turkmenistan-ulke-bulteni.pdf>, Erişim Tarihi: 31 Mart 2021.

TürkPa'nın faaliyeti güçlendiriliyor, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkpanin-faaliyeti-guclendiriliyor/1677645>, Erişim Tarihi: 17.02.2021.

Uslu, Özlem, **İlköğretimde Taşınabilir Eğitim Uygulaması**, Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü 2017. <http://acikerisim.pau.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11499/1849/Ozlem%20Uslu.pdf>, Erişim Tarihi: 18.05.2021.

“Ülkelere göre yıllık ithalat (en çok ithalat yapan 20 ülke)”, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

World Bank, **Staff Appraisal Report Republic of Turkey National Education Development Project April 3, 1990**, <http://documents.worldbank.org/curated/en/420101468318349975/pdf/multi-page.pdf>, Erişim tarihi: 18.05.2021.

Yalansız, Nedim, “27 Mayıs Darbesi Sonrası Celal Bayar ve Eski Demokrat Partililerin Türk Siyasi Hayatına Etkileri”, **Demokratlar Kulübü Derneği**, 03.04.2013, <http://demokratlar4.blogspot.com.tr/2013/04/27-mayis-darbesi-sonrasi-celal-bayar-ve.html>, Erişim Tarihi: 28.02.2017.

Yıldız, Habip, “Türkiye’de Kamu kesimi Borçlanma Gereğinin Artış nedenleri ve Kamu Borçlarının Boyutları”, **Mevzuat Dergisi**, Yıl 9, S 107, Kasım 2006, (<https://www.mevzuatdergisi.com/2006/11a/01.htm>), Erişim Tarihi: 13.01.2021).

Yücel, Kerem, “Türkiye’de 1980 Sonrası Popüler Kültür”, **Gelenek**, S 53, 1996, <https://gelenek.org/turkiyede-1980-sonrasi-populer-kultur>, Erişim Tarihi: 31 Ağustos 2021.

Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı, **Öğretmen Yetiştirme ve Eğitim Fakülteleri (1982-2007) (Öğretmenin Üniversitede Yetiştirilmesinin Değerlendirilmesi)**, YÖK yayını, Ankara 2007. <https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/ogretmen-yetistirme-ve-egitim-fakulteleri.pdf>, Erişim Tarihi: 13 Ocak 2021.

www.secim-sonuclari.com/ 1977, Erişim Tarihi: 07.02.2021.

www.tbmm.gov.tr/anayasa/Anayasa2001.htm, Erişim Tarihi 1.1.2014.

www.ysk.gov.tr, Erişim Tarihi: 21.5.2017.

“17 vite nga ngjarjet e 9 korrikut në Gostivar”, <https://telegrafi.com/17-vite-nga-ngjarjet-e-9-korrikut-ne-gostivar/>, Erişim Tarihi: 24.4.2020.

1921 Moskova Anlaşması (Rusça), https://www.mfa.gov.tr/data/Kutuphane/Kurucu_Anlasmalar/1921-moskova-anlasmasi-rusca.pdf, Erişim Tarihi: 02.05.2021.

27 Mayıs 1960 Darbesi Raporu, academia.edu/Downloads/27_mayis_raporu.pdf. Erişim Tarihi: 21.08.2017.

F. Görsel Kaynaklar

Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Belgeseli (Demokrasiye Dönüş)**, 8. Bölüm, 32. Gün Arşivi, 1998.

Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Belgeseli (Demokrasiye Dönüş)**, 9. Bölüm, 32. Gün Arşivi, 1998.

G. Sözlü Tarih Çalışması Kaynakları

1- Kıbrıslı Türk edebiyatçı ve halkbilim araştırmacısı Mustafa Gökçeoğlu ile 15 Eylül 2015 ve 17 Temmuz 2016 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

2- Emekli Tümgeneral Ali Fikret Atun ile 10 Eylül 2015 tarihinde Ankara’da yapılan görüşme.

3-Kıbrıslı Türk edebiyatçı Türkay Ilıcak ile 15 Kasım 2016 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

4-TMT Limasol Sancağı mensubu merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne’de yapılan görüşme.

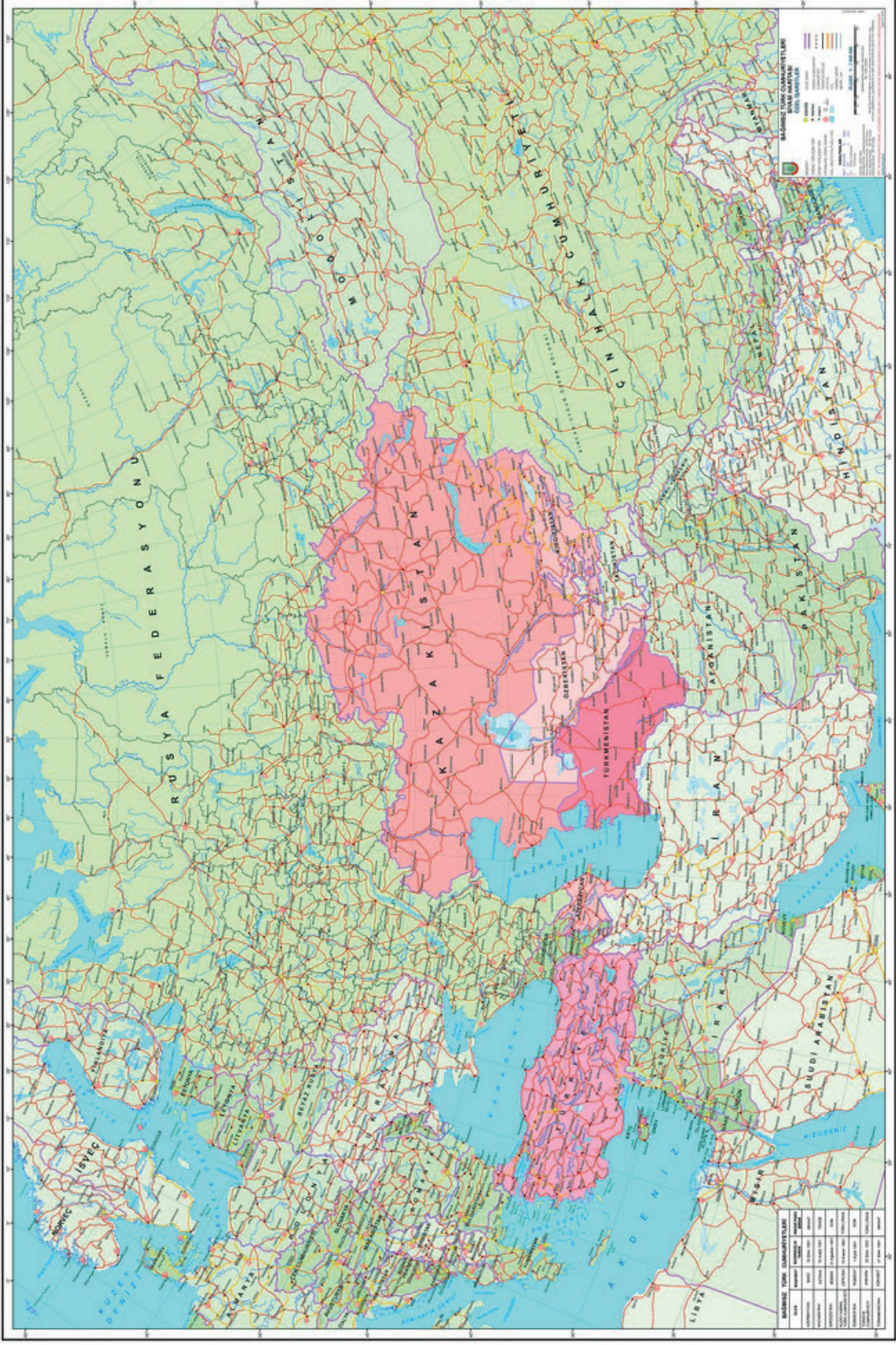
H. Diğer Kaynaklar

United Nations Press Section, Press Release SG/SM/2043-SG/3546

Türk, Fahri, Tacikistan’da 7 Ağustos - 6 Eylül 2014 tarihleri arasında yürütülen alan çalışması notları.

EKLER (HARİTALAR)

Harita 3

Kaynak: MSB Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir. Erişim Tarihi: 30.09.2021.

Harita 4

Kaynak: MSB Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir. Erişim Tarihi: 30.09.2021.

Cumhuriyet tarihi araştırmaları alanında öncü bir kurum olan Atatürk Araştırma Merkezi, Türkiye'nin son iki yüz yıllık tarihini titiz bir kronoloji ile ele alan ve uzun soluklu bir çalışmanın ürünü olan üç ciltlik bu kapsamlı eseri, Türkiye'nin yakın tarihi ile ilgilenenler için Cumhuriyetimizin 100. yılına armağan olarak yayınlamıştır.

Yüzün üzerinde yazarın katkısı ve geniş bir editör kadrosu ile hazırlanan eser; 19. yüzyıldan başlayarak 2000'li yılların başına değin Osmanlı'nın tarih sahnesinden çekilinceye kadar uzanan süreçteki ıslahat çabalarını, savaşı, barışı, Millî Mücadele'yi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu, Atatürk Dönemi'ni, İkinci Dünya Savaşı yıllarını, Soğuk Savaş'ın başlamasını, çok partili hayata geçişi, yoğun iç ve dış siyasi gelişmeleri; askerî, sosyal ve kültürel konulara da değinerek aktarırken dış dünyadaki siyasi durum ve dünya tarihinde yer alan önemli gelişmelere de yer vermektedir.

E-kitap olarak yayımlanan, başvuru kaynağı niteliğindeki Türkiye Cumhuriyeti Tarihi adlı eserimizin alana katkı sağlamasını ve yeni çalışmalara ışık tutmasını diliyoruz.

E-mağaza

ISBN: 978-975-17-5694-7 (Tk.)

ISBN: 978-975-17-5697-8 (3. C)

9 789751 756978

www.atam.gov.tr